ἘΠΕΤΗΡΊΣ

ἙΤΑΙΡΕΊΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩ͂Ν ΣΠΟΥΔΩ͂Ν

Ἐβραβεύθη ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ τοῦ ἐν Παρισίοις Συλλόγου πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν Ἑλληνικῶν Σπουδῶν.

ἜΤΟΣ ΛϚ΄

36

ΑΘΗΝΑΙ 1968

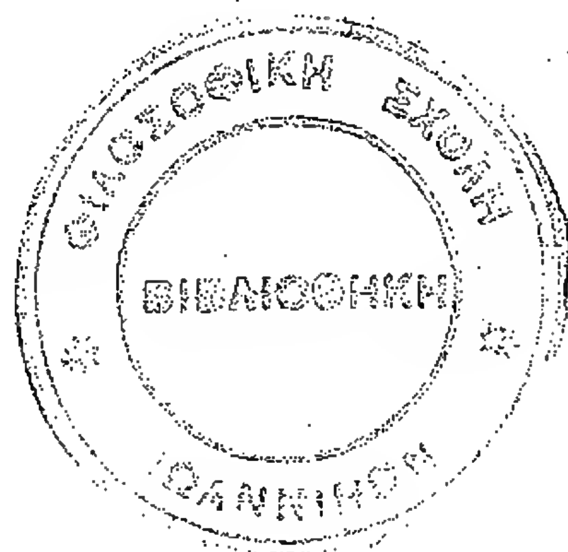
ΕΠΕΤΗΡΙΣ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
Annuaire de l'Association d'Études Byzantines (Grèce)

Διευθυντὴς ὁ καθηγητὴς ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ
(ὁδὸς Ἤλιδος 13, Ἀθῆναι 608)
Directeur: Prof. Dr. N. B. Tomadakis (Rue Ilidos 13, Athènes 608)

Διαχειριστὴς ὁ καθηγητὴς ΓΕΩΡΓΙΟΣ Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ
(ὁδὸς Σκοπέλου 88, Ἀθῆναι 708)
Administration: Prof Dr. G. K. Spyridakis (Rue Scopelou 88, Athènes 708)

Ἐπεμελήθησαν τῆς ἐκδόσεως:

Τῶν τόμων Α' – ΙΒ': Κων. Δυοβουνιώτης - Φ. Κουκουλὲς
» ΙΓ' – ΙΗ': Κων. Δυοβουνιώτης - Φ. Κουκουλὲς - Δ. Α. Ζακυθηνὸς
Τοῦ τόμου ΙΖ': Φ. Κουκουλὲς
Τῶν τόμων ΙΘ' – ΚΒ': Φ. Κουκουλὲς - Ν. Β. Τωμαδάκης
» ΚΓ' – ΛϚ': Ν. Β. Τωμαδάκης
Τοῦ Εὑρετηρίου τῶν τόμων Α' – Ι' συντάκτης: Ε. Γ. Κριαρᾶς
» » » ΙΑ' – Λ' συντάκτης: Ν. Παναγιωτάκης

Γραφεῖα: Ἀριστείδου 8, ὄγδοος ὄροφος
Bureau: Rue Aristidou 8/8 Athènes 122 - Grèce
Τηλέφ. 237 - 173

Τὰ ἀνταλλασσόμενα περιοδικὰ καὶ τὰ πρὸς ἀγγελίαν ἢ κρίσιν βιβλία ἀποστέλλονται πρὸς τὴν Ἑταιρείαν, Ἀριστείδου 8, πρὸς τὸν διευθυντὴν δὲ μόνον τὰ χειρόγραφα.

Κατ' ἀπόφασιν τοῦ Διοικητ. Συμβουλίου, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1956 οἱ Ἑταῖροι καταβάλλοντες τὴν πρὸς τὴν Ἑταιρείαν συνδρομὴν αὐτῶν λαμβάνουσι τὸν τόμον δωρεάν.

ΙΩΣΗΦ ΒΡΥΕΝΝΙΟΥ

ΔΗΜΗΓΟΡΙΑ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΑΝΑΚΤΙΣΜΑΤΟΣ (1415 μ.Χ.)

Ἡ περαιτέρω ἐπανεκδιδομένη «Δημηγορία συντομωτάτη περὶ τῆς Πόλεως ἀνακτίσματος», ἐδημοσιεύθη μὲν τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ πρώτου ἐκδότου τῶν Εὑρεθέντων Ἰωσὴφ Βρυεννίου Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως ἐν τῷ Β' τόμῳ (Λειψία 1768), σσ. 273 - 282, παραδίδεται δὲ διὰ πολλῶν χειρογράφων. Ἐξεφωνήθη ὑπὸ τοῦ συγγραφέως αὐτῆς ἐν τῷ παλατίῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπὶ παρουσίᾳ τοῦ πατριάρχου Ἰωσὴφ Β' καὶ τῶν ἐν τέλει καὶ τοῦ κλήρου καὶ πάσης τῆς πολιτείας (τῶν συνιστωσῶν τὸ κράτος ἀρχῶν), οὐ μακρὰν τῆς ἀνοίξεως τοῦ 1415[1].

Τὸ κείμενον ἐχώρισα εἰς παραγράφους, ὧν προέταξα περιλήψεις, ἐβελτίωσα δὲ ὡς πρὸς τὴν στίξιν καὶ εἴς τινα σημεῖα. Τὸ ἀκολουθοῦν γλωσσάριον βοηθεῖ εἰς τὴν ἑρμηνείαν, αἱ δὲ παραπομπαὶ εἰς τὴν Γραφὴν δεικνύουν τὰς ῥήσεις ἃς ἐπεκαλέσθη ὁ ὁμιλητής.

Ἐν ὀλίγοις ἡ ἀρίστης ῥητορικῆς κατασκευῆς αὕτη ὁμιλία τοῦ Βρυεννίου, μὴ ἔχουσα θεολογικὸν παντάπασι χαρακτῆρα, ἀλλ' ἀποβλέπουσα εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τῶν προσπαθειῶν Μανουὴλ τοῦ Β' ν' ἀντιμετωπίσῃ τυχὸν ἐπίθεσιν τῶν Τούρκων κατὰ τῆς ἐχούσης ἐρειπωμένα τὰ τείχη Κωνσταντινουπόλεως, ἔδει νὰ γίνῃ εὐρύτερον γνωστὴ καὶ νὰ συσχετισθῇ πρός τε τὴν πολιορκίαν τοῦ 1425 (ἡ ὁποία ἀπέτυχε καὶ διότι τὰ τείχη εἶχον ἐν τῷ μεταξὺ ἐπισκευασθῇ) καὶ πρὸς τὴν ἅλωσιν τοῦ 1453, ὅτε τὰ τεχνικὰ μέσα Μωάμεθ τοῦ Β' καὶ ὁ πολλαπλάσιος τῶν ἀμυνομένων ἐπιτιθέμενος τουρκικὸς στρατὸς ἦσαν ὑπέρτερα τῆς ἀντοχῆς καὶ τῆς ἀμύνης τῶν πολιορκηθέντων. Ἔτι δὲ κατ' αὐτὴν τὴν συγκέντρωσιν οὐ μόνον ἦτο παρὼν (πρᾶγμα ὅπερ δὲν δηλοῦται διὰ τοῦ τίτλου) ἀλλὰ καὶ ὡμίλησεν ὁ βασιλεὺς πρὸς τοὺς συγκεντρωθέντας, δείκνυται ἐκ τῆς πρώτης παραγράφου.

Ἐκ τῆς δημηγορίας δὲν ἐξάγεται ἐὰν γίνεται ἐν αὐτῇ λόγος περὶ τῶν χερσαίων τειχῶν (Θεοδοσιανοῦ τείχους πρὸς τὴν Θρᾴκην) ἢ περὶ τῶν περιβαλλόντων κατὰ τὸν Βόσπορον καὶ Κεράτιον τὴν Κωνσταντινούπολιν

1. Πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Σύλλαβος Βυζαντινῶν μελετῶν καὶ κειμένων, ἐν Ἀθήναις 1961, σ. 586. Ὁ Βούλγαρις ἐτοποθέτει τὸν λόγον μεταξὺ 1419 - 1420.

θαλασσίων τειχῶν. Πιθανώτατα ὅμως πρόκειται περὶ τοῦ διπλοῦ Θεοδοσιανοῦ τείχους τοῦ πρὸς τὴν ξηράν, ἐξ ἧς ἀνεμένετο καὶ ἡ διὰ στρατοῦ ἐπίθεσις. Βασικὰ ἔργα τοῦ τείχους τούτου ἦσαν οἱ πύργοι αὐτοῦ (οἱ τοῦ ἐξωτερικοῦ δὲν ἀντεστοίχουν πρὸς τοὺς τοῦ ἐσωτερικοῦ, καὶ οὕτως ἡ ἀσφάλεια ἦτο μείζων), οἱ ὁποῖοι καὶ εὐκολώτερον ἦτο νὰ ἐρειπωθοῦν.

Συγκινητικὴ εἶναι ἡ ἔκκλησις τοῦ Βρυεννίου πρὸς τοὺς Βυζαντίους, πρὸς τοὺς ὁποίους ὑπομιμνήσκονται τὰ παραδείγματα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἐθνικῶν (οὐδὲν ἐκ τῆς Ῥώμης ἢ τῆς Ἀνατολῆς), δι' ὧν ἐσώθησαν κατὰ καιροὺς αἱ Ἀθῆναι, ἡ Σπάρτη καὶ αἱ Θῆβαι. Ὁ διάδοχος τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ καὶ διδάσκαλος τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ φαίνεται Ἕλλην τὸ γένος, καὶ ἐκ τοῦ παραδείγματος τούτου, συνειδητός, καὶ φυσικὰ οἱ ἀκούοντες τὴν ὁμιλίαν ἄρχοντες καὶ κληρικοὶ τῶν τελευταίων παλαιολογείων χρόνων. Χαρακτηριστικὸν ὅμως εἶναι ὅτι μεταξὺ τῶν ἀκμασασῶν μεγάλων πόλεων, ὧν μεγίστην εὑρίσκει τὴν Κωνσταντινούπολιν (§ 3) δὲν ἀναφέρει οὔτε τὰς Ἀθήνας, οὔτε τὴν Ἀλεξάνδρειαν (ἂν μὴ κρύπτεται αὕτη ὑπὸ τὸ λῆμμα «Αἴγυπτος»). Ἀξιοσημείωτος δὲ ἡ τάσις τοῦ Βρυεννίου νὰ ἐπιδεικνύῃ γνώσεις φυσικῆς, γεωγραφίας καὶ ἀστρονομίας (τὸ τελευταῖον συνάγεται ἐκ τῶν παραβολῶν), αἱ ὁποῖαι γνωρίζομεν ὅτι πλὴν τῆς γραμματικῆς, τῆς ρητορικῆς, τῆς φιλοσοφίας καὶ δὴ τῆς θεολογίας τῷ ἦσαν οἰκεῖαι.

ΙΩΣΗΦ ΤΟΥ ΒΡΥΕΝΝΙΟΥ
ΔΗΜΗΓΟΡΙΑ ΣΥΝΤΟΜΩΤΑΤΗ,
Εἰς τὸ αὐτὸ ῥηθεῖσα Παλάτιον, ἐπὶ παρουσίᾳ τοῦ Πατριάρχου καὶ τῶν ἐν τέλει καὶ τοῦ Κλήρου καὶ πάσης τῆς Πολιτείας
ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΑΝΑΚΤΙΣΜΑΤΟΣ

Πρόλογος. Μετὰ τὸν βασιλέα καὶ τὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχην ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος ὁμιλεῖ πρὸς τοὺς συνελθόντας περὶ τῆς ἀνάγκης τῆς ἐπισκευῆς τοῦ τείχους τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐξηγεῖ διατί.

1. Ὅσα μὲν ἡ τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου φωνὴ καὶ ἡ τοῦ κρατίστου ἡμῶν αὐτοκράτορος γλῶττα περὶ τοῦ προκειμένου τῆς Πόλεως ἀνακτίσματος διεξῆλθε, πάντα καὶ πλήρη σοφίας καὶ ῥητορείας ἀνάπλεω, καὶ πεῖσαι δυνάμενα καὶ λιθίνην ψυχήν, ἔργοις αὐτίκα πληροῦν τὰ τούτοις λόγοις ῥηθέντα ψιλοῖς. ταύτῃ τοι τούτοις οὔτε προσθεῖναι δεῖ, οὔθ' ὑπαλλάξαι τί τὸ σύνολον, οὔτ' ἀφελεῖν ἀπ' αὐτῶν· οὕτως εἰσὶν ἀναγκαῖα, οὕτω σαφῆ, οὕτω σύντομα, οὕτω τῆς ἀληθείας μεστά. ὡς δ' ἂν δὲ καὶ αὐτοὶ μὴ δόξωμεν ἠλίθιοί τινες εἶναι ἢ ἀλογίας ἐγγύς, ἢ καὶ μὴ βούλεσθαι συνιέναι τῶν εἰρημένων τὸν νοῦν, τὰ τοῦ αὐτοῦ σκοποῦ ἐχόμενα καὶ ταὐτὰ τοῖς λεχθεῖσι σχεδὸν διέξιμεν, καὶ τοῖς μεγάλοις ἀμέσως ὑμῖν καὶ δι' ὑμῶν τῷ τῆς Πόλεως δήμῳ παντί.

Ἐγκωμιάζεται ἡ ἑπτάλοφος Νέα Ῥώμη, ἡ προστατευομένη ἀπὸ τὴν Θεοτόκον, ἡ βασιλεύουσα, ἡ ἕδρα τοῦ πατριάρχου, τοῦ γένους καὶ παντοίων ἀγαθῶν παραγωγός, ἡ κοινὴ τροφὸς τῶν Ὀρθοδόξων.

2. Ὅτι ἡ μεγαλόπολις αὕτη καὶ Πόλις πασῶν τῶν ὑπὸ τὸν ἥλιον πόλεων καὶ πολυώνυμος ἐστὶ Πόλις καὶ μεγαλώνυμος· Πόλις γάρ ἐστι τοῦ μεγάλου βασιλέως Θεοῦ, περὶ ἧς δεδοξασμένα λελάληται καὶ ἀξιάκουστα ἠκουσται. Πόλις βασίλισσα αὕτη, τῇ τοῦ κόσμου δεσποίνῃ τῇ Θεοτόκῳ ἐκ πρώτης ἀνατεθεῖσα καταβολῆς. ἑπτάλοφος Πόλις καὶ Βυζαντὶς καὶ Κωνσταντινούπολις καὶ πόλις κρατίστη τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐτοκράτορος. Πόλις τῆς οἰκουμένης ἢ ἄγαλμα, τῆς καλλονῆς ἡ ἑστία, τὸ πρόσκαιρον τῆς τρυφῆς χωρίον, ἡ ξένη θέα πασῶν χαρίτων, τοῦ ἡμετέρου γένους τὸ ἔδαφος, τὸ τῶν ἀγαθῶν πρυτανεῖον, ὁμόροις τὸ θέλγητρον, καὶ ἀλλογενέσιν ἡδύτατον λάλημα· Πόλις ἁγία καὶ μητρόπολις πιστή, νέα τε Ῥώμη καὶ νέα Ἱερουσαλὴμ ἡ αὐτή·

17 Ψαλμοὶ 86 (87), 3.

γῆ ἀγαθὴ καὶ καλὴ γῆ ῥέουσα μέλι καὶ γάλα, καὶ πηγὴ παντοδαπῶν ἀγαθῶν· ὄρος τετυρωμένον καὶ πῖον· ὄρος δασὺ καὶ κατάσκιον, ὄρος ἅγιον, ἐν ᾧ ὁ τῶν ὅλων Θεὸς κατοικεῖν ἠρετίσατο· κοινὴ πατρὶς καὶ μήτηρ καὶ τροφὸς τῶν ὀρθοδόξων Χριστιανῶν.

Ὡς εἰς τὰς δωδεκάδας τῶν ζωδίων, τῶν μηνῶν, τῶν ὀρέων, τῶν ποταμῶν, τῶν νήσων, τῶν ἀνέμων κλπ. προέχει εἷς, οὕτω μεταξὺ τῶν δώδεκα μεγαλυτέρων πόλεων τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Ῥώμης προέχει ἡ Κωνσταντινούπολις.

3. Τῶν δώδεκα ζωδίων ὁ Κριὸς βέλτιον· τῶν δώδεκα μηνῶν ὁ Μάρτιος πρῶτος· τῶν δώδεκα ὀρέων ὁ Καύκασος μείζων· τῶν δώδεκα πελαγῶν Ὠκεανὸς τὸ ἀπέραντον· τῶν δώδεκα νήσων εὐρυτέρα ἡ Ταπροβάνη· τῶν δώδεκα ποταμῶν ὁ Γάγγης πλουσιοπάροχος· τῶν δώδεκα ἀνέμων ὁ ἀπηλιώτης ἡσυχώτερος· τῶν δώδεκα λίθων τὸ τοπάζιον τιμιώτερον· τῶν δώδεκα ἑνώσεων ἡ καθ' ὑπόστασιν ἔξοχος· καὶ τῶν ἀνὰ τὴν οἰκουμένην μεγίστων δώδεκα πόλεων ἡ νέα Ῥώμη ἁγιωτέρα· τίνες αὗται; αἵδε· Νινευΐ, Βαβυλών, Σοῦσα, Ἐκβάτανα, Ἑκατόμπυλος, Αἴγυπτος, Κτησιφῶν, Ἔδεσα, Χαλκηδών, Ἀντιόχεια, Ῥώμη καὶ Κωνσταντινούπολις.

Ἡ Πόλις ὑπερέχει καὶ διὰ τὰς ἀρχάς, καὶ διὰ τὴν Ἐκκλησίαν (ἐξ ἧς πηγάζουν πάντα τὰ ἀξιώματα) καὶ διὰ τὸν πλοῦτον, τὴν μάθησιν, τὰ ἱερὰ καθιδρύματα, διὰ τὴν γεωγραφικήν της θέσιν, διὰ τὰ κειμήλια, ἱερὰ λείψανα, τὴν ὀρθόδοξον πίστιν.

4. Καὶ ἵνα τὸ ταύτης ἐξαίρετον συντόμως ὁμοῦ καὶ διὰ πλειόνων ἐπιγνῶτε εἰκόνων, ὧδε προσέχετέ μοι τὸν νοῦν· ὃν λόγον ἔχει ὁ μὲν οὐρανὸς ἐν κόσμῳ, ὁ δὲ ἥλιος ἐν τῷ οὐρανῷ, ὁ δὲ παράδεισος ἐν τῇ γῇ, τὸ κοινὸν ἐμπόριον ἐν τοῖς κλίμασι τῆς γῆς, ἡ μητρόπολις ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ, ἡ ἀκρόπολις ἐν τῇ πόλει, ὁ λιμὴν ἐν τῷ πελάγει, τὸ πανδοχεῖον ἐν τετραόδοις, τὸ ταμιεῖον ἐν τῇ οἰκίᾳ, τὸ διδασκαλεῖον ἐν τῇ πολιτείᾳ, τὸ θέατρον ἐν ταῖς πανηγύρεσιν, ἡ ἁρμονία ἐν τοῖς μέλεσιν, ὁ ὀφθαλμὸς ἐν τῷ προσώπῳ καὶ ἡ κεφαλὴ ἐν τῷ σώματι, τὸν αὐτὸν ἄρα λόγον, πρός τε Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων, πλουτεῖ αὕτη τῶν πόλεων ἡ μεγάλη πρὸς πᾶν ἁπλῶς τὸ οἰκούμενον. Ἐντεῦθεν γὰρ πανταχοῦ πᾶσαι αἱ πρὸς τῆς ἐκκλησίας ἀξίαι μερίζονται, πατριάρχαι, μητροπολῖται,

25 Ἔξοδος 13,5.
26 Ψαλμοὶ 67 (68), 15.

ἐπίσκοποι, ἡγούμενοι, ἱερεῖς, διάκονοι, ὑποδιάκονοι, καὶ παντὸς κλήρου σύστημα· ἔνθεν πάντα συνίσταται τὰ τῶν ἐν τέλει τάγματα καὶ τὰ τῶν ὑπὲρ αὐτὰ ἀξιώματα, αὐτοκράτορες, βασιλεῖς, δεσπόται, σεβαστοκράτορες, καίσαρες, τοπάρχαι καὶ σατράπαι καὶ ἁπλῶς κοσμικὸν πᾶν ἀξίωμα· ὧδε πάντα τὰ τῆς σοφίας μέρη, τὰ μαθήματα πάντα, καὶ πᾶσαι αἱ ἐπιστῆμαι, ὡς ἔκ τινος ἀναβλύζουσιν ἀενάου πηγῆς, καὶ παίδευσις, φρόνησις, εὐγένεια, δόξα καὶ πᾶσα ἀρετή. Ἀνατολὴ καὶ δύσις, ἄρκτος καὶ μεσημβρία, ὁ τετραπέρατος κόσμος σταυροειδῶς ἐνταῦθα συνάπτεται· γαῖαι διτταὶ καὶ θάλασσαι δύο συνδεσμοῦνται κοσμίως καὶ εἰς ταὐτὸν θαυμασίως τὰ πάντοθεν ἄκρα συνέρχεται· δεῦρο τῶν τοῦ Θεοῦ θεραπευτῶν ὁρᾶται τὸ κοιμητήριον καὶ τὸ τῆς Θεοτόκου ἰδιαίτατον τέμενος, ἡ ἐσθὴς αὐτῆς καὶ ἡ ζώνη· τοῦ δεσπότου Χριστοῦ ὁ χιτών, τὰ ἱμάτια, τὸ ἐκ τῆς πλευρᾶς αὐτοῦ ῥεῦσαν αἷμα, ὁ σταυρός, ἡ λόγχη, οἱ ἧλοι, ὁ σπόγγος, ὁ κάλαμος· τῶν πανταχοῦ γῆς τελειωθέντων ἁγίων μερίδες λειψάνων, σωτηρίας ἐχέγγυα· δεῦρο τῆς ὀρθοδοξίας ἡ βάσις, ἡ κορυφὴ τῶν δογμάτων, ἡ τῆς θεολογίας ἀκρώρεια· καὶ τί δεῖ λόγους μακροὺς ἄλλως περὶ πραγμάτων διεξιέναι, ὅταν αὐτὰ τὰ πράγματα πάρεστι καὶ ἡ αἴσθησις μαρτυρεῖ;

Ἐγκωμιάζονται τὰ καθιδρύματα, τὰ μεγάλα (ἰδιωτικὰ) οἰκοδομήματα, τὰ ἱερὰ καθιδρύματα, ἡ εὐλάβεια τῶν κατοίκων τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ὁ καλὸς αὐτῶν χαρακτήρ. Ὡς φωστῆρες φωτίζουν αὐτὴν ὁ βασιλεὺς καὶ ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης τοὺς ὁποίους περιβάλλουν στρατιωτικοί, κληρικοί, ἄρχοντες, ὁ λαός.

5. Θέασαι πᾶς ὁ φιλοθεάμων καὶ τῶν ἐμῶν λόγων ὠτακουστὴς τὰ κάλλη τῆς Πόλεως ταύτης ἅμα καὶ τὰ καλά, τὴν θέσιν, τὴν χρῆσιν, τὴν τέρψιν, τὸ μέγεθος, τὴν ποικιλίαν, τὴν εὐκρασίαν πρὸς πάσας τοῦ ἔτους τὰς ὥρας, τὴν καλλονήν, τὴν φαιδρότητα· ἴδε τοὺς ξενῶνας, τοὺς παρθενῶνας, τὰ φροντιστήρια, τὰς ἁγίας μονάς, τὸ τῶν ἐκκλησιῶν πλῆθος, τὰς βάρεις, τὰς πυργοβάρεις, τοὺς μετεώρους τῶν οἴκων, τοὺς κήπους, τοὺς παραδείσους, τὰς κυπαρίσσους, τὰ ἄλσεα· θαύμασον τῶν εὐγενίδων τὴν σωφροσύνην, τῶν θαλαμευομένων τὴν φυλακήν, τὴν εὐλάβειαν τῶν μοναστριῶν, τοὺς παννύχους ἤχους τῶν μοναχῶν, τὴν εὐταξίαν τοῦ κλήρου, ἀρχιερέων τὴν σεμνότητα, ἱερέων χοροὺς καὶ τὴν τῶν καθ' αὐτοὺς ζώντων ἐν Χριστῷ κεκρυμμένην ζωήν· κατάμαθε τοῦ λαοῦ τὸ πειθήνιον, τὸ πρὸς τοὺς πάντας φιλόστοργον τῶν πολιτῶν καὶ προσηνὲς καὶ φιλάληθες καὶ καλοθελές, τῆς πολιτείας τὴν παίδευσιν, τὴν κατάστασιν τῶν ἀρχόντων, τῶν βασιλέων τὴν γαληνότητα· καὶ πρὸς τούτοις τὰς συνεχεῖς ἑορτάς, τῶν ἁγίων τὰ θαύματα, τῶν ἱερῶν σκευῶν τὸ πολυτελές, τὸ τῶν θείων εἰκόνων σεβάσμιον καὶ τῶν ἁγίων παθῶν τὴν ὑπεροχήν· τί δὲ μὴ λέγω ὅ, κἂν ὁ λόγος σιγήσῃ, σιγῶν τὸ πρᾶγμα βοᾷ; δεύτερον οἶδα

στερέωμα ταύτην τὴν Πόλιν ἐγώ, καὶ τοῦ αἰθερίου ἐκείνου σώματος παράλληλον ἄντικρυς· ἐν ᾗ ὡς δύο μεγάλοι φωστῆρες τῶν Ἐκκλησιῶν ἡ μεγάλη καὶ τοῦτο δὴ τὸ βασίλειον· οἰκειότερον δὲ εἰπεῖν, ὁ οἰκουμενικὸς οὑτοσὶ καὶ ὁ κραταιὸς ἡμῶν αὐτοκράτωρ αὐτός, ὁ μὲν τὰς ψυχάς, ὁ δὲ τὰ σώματα καταφωτίζει τῶν ὑπ᾽ αὐτούς, καὶ πάντα πιστὸν καὶ περιθάλπουσιν οἱ ἀμφότεροι καὶ ζωογονοῦσιν· ἀστέρων δὲ οἱ κύκλοι τούτων χοροί, τοῦ μὲν ὁ τῶν συγκλητικῶν κύκλος καὶ πᾶν τὸ στρατόπεδον, τοῦ δὲ ὁ τοῦ κλήρου κατάλογος καὶ πᾶς ὁ λαός. καί γε περὶ πᾶν τὸ στερέωμα τοῦτο ἄδυτα πέπηγεν ἄστρα καὶ τὸ καλὸν ὑπερλάμποντα, τῶν σεβασμίων μονῶν καὶ τῶν ναῶν ἡ πληθύς. Τοιαύτη ἡμῖν ἡ Πόλις ὡς ἐν συνόψει εἰπεῖν καὶ τὰ τοιαῦτα ἐν ταύτῃ καλὰ περιέχεται.

Ἡ Πόλις, λόγῳ παλαιότητος, ἐσαθρώθη κατὰ τὰ τείχη, τὰ ὁποῖα χρειάζονται ἀνακαίνισιν. Τοῦτο εἶναι καθῆκον τῶν πολιτῶν, ὡς υἱῶν πρὸς γηράσασαν μητέρα. Τοῦτο ἀπαιτεῖ καὶ τὸ καθῆκον πρὸς τὸ ἐν τῇ Πόλει πλῆθος, διότι ὁ βοηθῶν τὴν ἀνακαίνισιν τῶν τειχῶν εὐεργετεῖ πλῆθος χριστιανῶν, οἰκούντων αὐτὴν ἢ προσφυγόντων ἐν αὐτῇ, καὶ τὰ περιλαμβανόμενα ἐν αὐτῷ ἱερὰ καθιδρύματα. Ἐὰν παραμελήσῃ τοῦτο τὸ καθῆκον καὶ περιορισθῇ εἰς τὴν ἰδιωτικὴν εὐμάρειαν, κινδυνεύει νὰ ἴδῃ τὴν Πόλιν εἰς χεῖρας τῶν ἐχθρῶν, ὅτε οὐδὲν θὰ μείνῃ ἐκ τῶν ἰδιωτικῶς ἀνεγειρομένων. Καὶ ἡ Πίστις θὰ κλονισθῇ.

6. Ἀλλ᾽ ἡ οὕτω καὶ μεγάλη καὶ καλὴ καὶ ἐξαίρετος πόλις, τείχει καὶ πύργοις κυκλουμένη σαθροῖς, δεῖται τῆς παρ᾽ ἡμῶν ἀνακτίσεως, οἷά τις μήτηρ δι᾽ ἔξωρον ἡλικίαν τῆς ἐκ τῶν οἰκείων τέκνων γηροκομίας αὐτῆς· διά τοι τοῦτο συνδράμωμεν πάντες παρακαλῶ, σπεύσωμεν ὅλῳ ποδί, ποιησώμεθα ἔρανον, ὑποστηρίξωμεν ἤδη γεγηρακυῖαν καὶ συγκύπτουσαν ἡμῶν τὴν μητέρα, δῶμεν αὐτῇ χεῖρα, πιπτούσῃ διὰ τὸν χρόνον, ἀποδῶμεν αὐτῇ τὰ θρεπτήρια ἐν τῷ γήρᾳ· τούτου γὰρ χάριν ἡμᾶς εἰς τόδε παρήγαγε καὶ ἡλικίας καὶ γνώσεως καὶ παιδεύσεως· περιποιησώμεθα ταύτην οὖν, τοῦτο καθ᾽ ἑαυτὸν ἡμῶν ἕκαστος διακρίνων, ὅτι ὁ τιθέμενος λίθον ἐπὶ λίθῳ ἐν ταύτῃ, οὐ μόνον ἀληθείᾳ καὶ πράγματι κτίτωρ τῆς Πόλεως γίνεται, ἀλλὰ καὶ πασῶν τῶν ἐντὸς ἐν ταύτῃ ἁγίων μονῶν καὶ ἐκκλησιῶν· καὶ πρός γε τούτοις πάντων τῶν ἐν ταύτῃ καλῶν καὶ φύλαξ καὶ κηδεμὼν καὶ ἐπίτροπος, καὶ μόνον εἰ μέλλοι τὸ κατὰ δύναμιν πράττειν ἴσον λήψεται τὸν μισθόν, οὐκ ἐλάττονα τοῖς ἐκ βάθρων τὴν Πόλιν καὶ τὰ ἐν αὐτῇ ἱερὰ ἀνεγείρασιν. Ὅταν τὴν οἰκίαν ἀνακτίζῃς τὴν σήν, ἢ τὸν διαιρέτην τοῦ ἀμπελῶνος ἢ τοῦ κήπου τοῦ σοῦ, σαυτὸν ὠφελεῖς μόνον, οὐδένα ἄλλον τῶν οἰκητόρων τῆς Πόλεως· ἡνίκα δὲ πύργον ἕνα θελήσῃς ἀνακαινίσαι ἢ μίαν ἔπαλξιν γοῦν τῶν ἐν τῷ τείχει ταύτης σεσαθρωμένων, καὶ σαυτὸν καὶ τὴν γυναῖκα καὶ τὸν υἱὸν καὶ τὴν θυγατέρα καὶ τὸν περίβολον τῆς οἰκίας

καὶ τὸν ἔνδοθεν κῆπον καὶ τὸν ἀμπελῶνα καὶ τὴν οἰκίαν αὐτὴν καὶ τὰ ἐν αὐτῇ πάντα περιφρουρεῖς καὶ προσέτι τοὺς γείτονας πάντας, τοὺς φίλους, τοὺς συγγενεῖς, τὰς χήρας, τὰ ὀρφανά, τοὺς παρθενῶνας, τὰ μοναστήρια, τὰ προσφάτως ἐνταῦθα προσφυγόντα αἰχμάλωτα· καὶ τολμῶ λέγειν, ὅτι καὶ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως κλονουμένης, ἀντιλαμβάνῃ τὸ κατὰ δύναμιν· ἐπεί, ταύτης τῆς Πόλεως ἱσταμένης, συνίσταταί πως αὐτῇ καὶ ἡ πίστις ἀκράδαντος· ἐδαφισθείσης δὲ ἢ ἁλούσης, ἅπερ, Χριστέ μου, μὴ γένοιτο ! ποία ἔσται ψυχὴ κατὰ τὴν πίστιν ἀκλόνητος ;

Προτροπὴ πρὸς ὀχύρωσιν τῆς Πόλεως, δι᾽ ἧς θὰ ἐξασφαλισθοῦν καὶ τὰ ἐν αὐτῇ. Παραδείγματα ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος. Οὕτως ἔπραξαν οἱ πρόγονοί μας Ἕλληνες καὶ ἔσωσαν τὰς Ἀθήνας, τὰς Θήβας, τὴν Σπάρτην. Ἡ παραμέλησις τῶν κοινῶν φέρει τὴν καταστροφὴν τῶν ἀτομικῶν.

7. Οὐκοῦν, ἐπιμελούμενος τῆς οἰκίας τῆς σῆς, ἐπιμελήθητι καὶ τῆς Πόλεως· ἀσφαλίζῃ τοῦ ταμείου τὴν θύραν ὀψέ, μὴ διαρπαγῇ τὰ ἐντός ; προνοήθητι καὶ τοῦ τείχους, ὡς ἂν μὴ ἀνάρπαστος γένῃ ἀθρόον αὐτὸς καὶ πάντα τὰ σά· ἀνεῳγμένης τῆς θύρας καὶ μηδενὸς ἐφεστῶτος, πρόκειται πᾶσι τὰ ἔνδον τοῖς διαρπάζειν ἐθέλουσι· καί, πεσόντος τοῦ τείχους, τοῦ κεκλεῖσθαι τὴν θύραν οὐδὲν ὄφελος· τῶν ἐν τῷ τείχει πύργων ἑστώτων, τῶν τὴν πόλιν οἰκούντων ἐν ἀσφαλείᾳ οἱ θησαυροί· καταρραγέντων δὲ τούτων, τὰ ἐν τοῖς ταμείοις αὐτῶν πάντα φροῦδα καὶ ἕωλα· ἀμέλει ἐὰν θέλῃς εἰσέτι διαμένειν τὸ γένος καὶ τὸ τοῦ γένους καύχημα ἵστασθαι ταύτην τὴν Πόλιν, στερέωσον ταύτην κύκλῳ καὶ πύργωσον ἀσφαλῶς. εἰ φιλεῖς τῶν θείων ναῶν τὴν εὐπρέπειαν περιχαράκωσον τὸ τούτων ὀχύρωμα καὶ ὕψωσον τὸν φραγμόν· εἰ προνοεῖ τῶν ἰδίων, καὶ τῶν κοινῶν προνοήθητι καὶ μάλιστα τῆς πατρίδος· οὕτω γὰρ Περικλῆς καὶ Θεμιστοκλῆς καὶ Ἀλκιβιάδης καὶ Κίμων, Ἐπαμεινώνδας τε καὶ Λυκοῦργος καὶ πάντες οἱ τῶν Ἑλλήνων ἐξαίρετοι τῶν ἰδίων ἐπεμελοῦντο πατρίδων· οὕτως οἱ ταύτης τῆς Πόλεως οἰκισταί, οἵ τε αὐτοκράτορες λέγω καὶ πάντες οἱ ὑπ᾽ αὐτούς, τῶν οἰκείων ἀμελοῦντες πολλάκις πραγμάτων, πολλὴν ἐποιοῦντο πρόνοιαν τῶν κοινῶν· τοῦτο καὶ σοφῶς καὶ σαφῶς ἐπιστάμενοι, ὅτι τοῦ κοινοῦ συνισταμένου ἢ καὶ ἀμελουμένου καὶ τὸ τινὸς ἴδιον συνίσταται τῷ κοινῷ ἢ συναπόλλυται πάντως· οὐ μὴν τὸ ἀνάπαλιν, ἤγουν τηρουμένου τοῦ ἰδίου ἢ φθειρομένου, τὸ κοινὸν τῷ ἰδίῳ ταυτοπαθεῖ· ὅθεν οὕτω πραττόντων, ἵσταντο μὲν αἱ Ἀθῆναι, ἵστατο δὲ Σπάρτη, ἵσταντο Θῆβαι, ἵστατο αὕτη ἡ ἡμετέρα μητρόπολις, ὡς ἵστασθαι ταύτας ἐχρῆν· ἀφ᾽ οὗ δὲ ἠμέληται μὲν τὰ κοινά, ἕκαστος δὲ μόνον τῶν ἰδίων ἔσπευσεν ἔχειν τὴν ἐπιμέλειαν, ᾤχοντο μὲν ἐκεῖναι, ἵσταται δὲ αὕτη, μακροθυμοῦντος ἔτι τοῦ Θεοῦ.

Μὴ προφασιζώμεθα ὅτι οἱ φίλοι μας ἢ οἱ πλούσιοι δὲν συμβάλλουν εἰς τὸν ἔρανον. Ἡ Πόλις ὁμοιάζει μὲ πλοῖον καὶ ἐὰν τοῦτο ναυαγήσῃ θ' ἀπολεσθοῦν ὅλοι οἱ ἐπιβάται του. Μὴ ἀναβάλωμεν, μὴ ἀδιαφορῶμεν, δώσωμεν ὅ,τι δύναται ἕκαστος, καὶ προσωπικὴν ἐργασίαν ἀκόμη, προθύμως καὶ ἀβιάστως καὶ ἀγογγύστως, διότι πρόκειται περὶ ἐράνου.

8. Διὰ ταῦτα οὖν σπεύσωμεν θᾶττον ἀντιλαβέσθαι αὐτῆς· μὴ εἴπῃς διατί ὁ δεῖνα πλούσιος καὶ ὁ δεῖνα μέγας, πλεῖστα δυνάμενοι, οὐ θέλουσι τοῦτο ποιεῖν; ἀλλὰ νόμισον ταύτην τὴν Πόλιν ὁλκάδα εἶναι σεσαθρωμένην καὶ ἐν θαλάσσῃ μακρᾷ κινδυνεύουσαν ὑπὸ κυμάτων συντρίβεσθαι· πλωτῆρας δὲ ταύτης πάντας ἡμᾶς, πλουσίους λέγω καὶ πένητας· μὴ δύναταί τις τῶν πλεόντων ἐν ταύτῃ ἐν τῷ καιρῷ τῆς τρικυμίας εὐλόγως προβάλλεσθαι διατί τῶν ἀρχόντων ὁ δεῖνα τόσα χρήματα καὶ τόσα ἔχων μὴ καινουργεῖ τὰ σαθρὰ τῆς νηός; οὐδαμῶς! ἀλλ' ὡς ἕκαστος ἔχει δυνάμεως, ταύτης ἐπιμελεῖται κατὰ σπουδήν· οὕτω κἀνταῦθα χρεὸν καὶ φρονεῖν καὶ ποιεῖν ἡμῶν ἕκαστον· ἐπιμελείας χρεία συντόμου καὶ συντόνου ἀλλ' οὐκ ἐγκλήσεως· καὶ μὴ ἀναδύεσθαι μηδὲ μέλλειν ποσῶς· ἡ γὰρ ἀναβολὴ ἐν τοῖς κινδύνοις ταχύτερον ἐπάγει τὸν θάνατον. Ὡς ἂν δὲ μὴ ῥήμασι μόνοις ἀλλὰ καὶ πράγμασι παραστήσω τὸ ἐμὸν πρὸς τὴν κοινὴν ἡμῶν πάντων μητέρα καὶ χρέος καὶ φίλτρον ἐγώ, διὰ μὲν τῶνδε τῶν ῥημάτων ἤδη τὸ φίλτρον δηλῶ, διὰ δὲ τῶν χρημάτων ἤδη τὸ χρέος πληρῶ· κἂν ἀπαιτοίη πρὸς τούτοις μοι καὶ τροφεῖα, χερσὶ καὶ ποσὶ καὶ ὤμοις τὸ κατ' ἐμὴν δύναμιν ὑποστηρίξω μου τὴν μητέρα καὶ οὐκ ἐάσω καταπεσεῖν! καὶ αὐτοὶ δὲ ὡς ἐκ συνθήματος ἅπαντες, τῇ τοῦ πράγματος εἴκοντες ἀπαραιτήτῳ ἀνάγκῃ, ὁ μὲν πολὺ εἰς τὸν ἔρανον τοῦτον, ὁ δὲ ὀλίγον καταβαλέτω, μόνον ἐκ προαιρέσεως ἀγαθῆς, μόνον μετὰ ψυχῆς ἐλευθέρας, τὸ κατὰ θέλησιν ἕκαστος τὴν οἰκείαν· μὴ μετὰ γογγυσμοῦ, μὴ ἔκ τινος βίας, μὴ ἐξ ἀνάγκης· ἱλαρὸν γὰρ δότην ἀγαπᾷ ὁ Θεός. Παύλου τοῦτο τοῦ θείου φωνή· οὐ γὰρ ἀπαιτοῦμεν αὐθεντικῶς, ἀλλὰ παρακαλοῦμεν ἀδελφικῶς ἅπαντας ἐπὶ τὸ πᾶσι συμφέρον.

Συναγερμὸς ἂς γίνῃ διὰ τὸν ἔρανον καὶ ἂς παρακινήσῃ ἕκαστος τὸν συγγενῆ καὶ φίλον του, οἱ ἐξομολόγοι τοὺς ἐξομολογουμένους πιστούς. Ὁ κίνδυνος δὲν εἶναι ἄμεσος, ἀλλὰ πρέπει νὰ ληφθῇ ἔγκαιρος πρόνοια. Διότι ἂν ἡ Πόλις μείνῃ ἀπεριτείχιστος θὰ γίνῃ λεία τῶν ἐχθρῶν.

---

160 Β' Κορινθίους 9, 7 καὶ ἀλλαχοῦ.

9. Ὅθεν, ὑποψίας ἁπάσης ἀνῃρημένης, διαγείρατε πρὸς τοῦτο καὶ γυναῖκας οἱ ἄνδρες, καὶ μᾶλλον οἱ τοὺς ἐκείνων δεχόμενοι λογισμούς, οἱ πνευματικοί· τοὺς ἐν ταῖς ἐνορίαις ὑμῶν δυνατοὺς οἱ ἀρχιερεῖς, τοὺς γειτονοῦντας οἱ γείτονες, οἱ φίλοι τοὺς φίλους, οἱ συγγενεῖς τοὺς ἑαυτῶν συγγενεῖς καὶ πάντες ἀλλήλους καὶ ἕκαστος ἑαυτόν· ἐπεὶ καὶ ἴδιον ἑκάστῳ τοῦτο τὸ ἔργον ἐστὶ καὶ πᾶσι καὶ πάσαις προδήλως κοινόν. Εἴπατε τοῖς ἐπερωτῶσι καιρὸς εἰρήνης ἐστί· τίς οἶδε τὸ μέλλον; ἁρπάσωμεν τὸν καιρόν, χρησώμεθα τῇ ἐκεχειρείᾳ εἰς δέον· ὅτι ὥσπερ τοὺς ἐν εὐδίᾳ πλέοντας καὶ τὰ πρὸς τὸν χειμῶνα δεῖ ἔχειν ἕτοιμα, οὕτω τοὺς ἐν εἰρήνῃ ζῶντας καὶ τὰ πρὸς τὴν διαμάχην ἑτοιμάζειν χρὴ βοηθήματα· ἐπεὶ ὥσπερ τὰ τῶν ἀπόντων ἀνθρώπων πράγματα κτήματα τῶν παρόντων ἐστίν, οὕτως αἱ ἠμελημέναι τῶν πόλεων ἁρπάγματα τῶν ὑπεναντίων ἔσται· καὶ ὥσπερ οἱ ἐπὶ καλῷ σπουδάζοντες τοῖς ἔμπροσθεν ἐπεκτείνονται, οὕτως οἱ τῶν οἰκείων ἀμελοῦντες πραγμάτων εἰς τὸ κατόπιν ἀναποδίζουσιν· ὅθεν σπουδάζοντες μὲν καὶ τῶν ἐναντίων περιγινόμεθα, ἀμελοῦντες δὲ ἑαυτῶν καὶ μηδενὸς ἐνοχλοῦντος φθειρόμεθα.

Μέμφομαι τοὺς πλουσίους τῶν τελευταίων τριάντα ἐτῶν (1385 - 1415), ὡς ἐπιδιδομένους εἰς ἰδιωτικὰς ἀνεγέρσεις μεγάρων, ἐνῶ μόνον 10 ἀπὸ αὐτοὺς θὰ ἤρκουν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ν' ἀνακτίσουν διὰ χορηγίας αὐτῶν τὰ ἐρειπωθέντα τείχη. Ἂς λάβωμεν παράδειγμα τὴν ἐπιτευχθεῖσαν προσφάτως (1415) ὀχύρωσιν τοῦ Ἰσθμοῦ τῆς Πελοποννήσου ὑπὸ Μανουὴλ Β'. Περιμένετε ν' ἀρχίσῃ ἡ ἐπίθεσις διὰ νὰ ἀρχίσετε νὰ κτίζετε; Ἐντὸς μιᾶς ἑβδομάδος οἱ Τοῦρκοι θὰ δυνηθοῦν νὰ καταλάβουν τὴν Πόλιν καὶ θὰ χαθοῦν μετὰ τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν ἱδρυμάτων, τῆς βασιλείας καὶ τοῦ πατριαρχείου, ἡ ἐλευθερία, ἡ τιμὴ καὶ ἡ δόξα τοῦ γένους.

10. Ἅψασθε οὖν μετὰ προθυμίας τοῦ ἔργου καὶ μήτε πρὸς τὸ τοῦ πράγματος ἀπίδοιτε δυσχερὲς καὶ τὴν τῶν ὑλῶν σπάνιν, μήτε πρὸς τὴν τῶν συνεφαπτομένων ἡμῖν ὀλιγότητα· ἀλλὰ λογίσασθε τἀληθές· ὡς εἰ δέκα τινὲς ἀφ' ὑμῶν τῶν πλουσίων ἀρχόντων, πρὸ τῶν τριάκοντα τούτων ἐτῶν ἐναρξάμενοι, τῶν ἤδη παρῳχηκότων, τοσαύτην περὶ τὰ τείχη τῆς πόλεως κατεβάλοντο σπουδὴν καὶ δαπάνην, ὅσην περὶ τὸ κτίζειν τριώροφα ἑαυτοῖς, οὐδὲν ἂν ἦν μέρος τῆς πόλεως τὸ τήμερον ἀκαινούργητον! εἰ δὲ συνομολογεῖτέ μοι πάντες τοῦτον εἶναι τὸν λογισμὸν ἀληθῆ, καὶ τὸ ἐκ τούτου λοιπὸν συναγόμενον δέξασθε, ὅ τι ὁ δέκα πλούσιοι ἔμελλον ἐν τριάκοντα χρόνοις ποιῆσαι, τοῦτο καὶ πολλῷ πλείω ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ ἐπερχομένῳ, συναιρομένου ἡμῖν τοῦ Θεοῦ, ποιήσομεν σὺν τοῖς δέκα πᾶν τὸ κοινὸν οἱ ἑπτάκις μυρίων ἐπέκεινα. Ἔχομεν ἡγησάμενον ἔναγχος εἰς παραδείγματος λόγον τούτῳ παραπλήσιον ἔργον, τὸ εἰς

τὴν Πελοπόννησον λέγω, παρὰ πᾶσαν ἐλπίδα πραχθέν, ἐπιστασίᾳ βασιλικῇ καὶ τοὺς ἐχθροὺς ἡμῶν καταπλῆξαν καὶ ἔτι διὰ τὸ θᾶττον γενέσθαι τοῖς πολλοῖς ἀπιστούμενον. Ἀλλὰ τί, πρὸς Θεοῦ παντοκράτορος, ἀπεκδέχεσθε ἀμελοῦντες τῆς Πόλεως; καταπεσεῖν ταύτης τὰ τείχη τελείως καὶ τότε ταῦτα διαναστᾷν ; καλά γε ὑμῶν τὰ βουλεύματα· καὶ ποῦ διαρκέσετε ; εἰς τὸ τοὺς πολεμίους ἀποσοβεῖν ἢ τὸ καταπεσὸν μέρος ἀνακτίζειν τοῦ τείχους ; τί δὲ ὑμῖν λογιζομένοις δοκεῖ, ἐὰν φθάσῃ προφθάσαι ἡ πτῶσις τὴν ἐπιμέλειαν ; πιστεύσατέ μοι λέγοντι τἀληθῆ, οὐκ ἔσται ἔτι Ῥωμαίων μητρόπολις αὕτη ἡ Πόλις ἡμῶν ἀλλὰ πεδίον ἀφανισμοῦ καὶ φρούριον τῶν ὑπεναντίων καὶ πολεμία χριστιανῶν ἀπροσμάχητος· καὶ οὐκ ἐν χρόνῳ μακρῷ, ἀλλ' ἐν μιᾷ ἑβδομάδι, ἐκκλησία καὶ βασιλεία καὶ πολιτεία καὶ ἀρχόντων ἀξίαι καὶ παρθενῶνες καὶ ξενῶνες καὶ μοναστήρια καὶ κειμήλια καὶ ἐλευθερία καὶ τιμὴ πᾶσα καὶ δόξα τοῦ γένους ἡμῶν καὶ πάντα ἡμῶν τὰ καλά, ὥσπερ ὀστράκου μεταπεσόντος, οἰχήσεται καὶ μετὰ πάντων αὐτὸ τὸ ἡμέτερον καύχημα, λέγω δὴ τὸ ὀρθόδοξον.

Πρὶν ἐγκύψουν τὰ δεινά, ἂς λάβωμεν πρόνοιαν διαφυλάξεως τῆς Πόλεως. Καὶ ναὶ μὲν προστατεύει αὐτὴν ἡ Θεοτόκος καὶ οὐδεμία πόλις σώζεται τοῦ Θεοῦ μὴ συγκατανεύοντος, ἀλλὰ καὶ ἡμεῖς πρέπει νὰ πράξωμεν τὸ καθῆκον μας, χωρὶς ν' ἀποθέτωμεν εἰς τὸν Ὕψιστον τὴν φύλαξιν. Ἐὰν δὲν σπείρωμεν θὰ θερίσωμεν ; Καὶ ἐν τούτοις ὁ Θεὸς βρέχει, ἀλλὰ τὸ ἔργον τῆς σπορᾶς εἶναι ἰδικόν μας.

11. Πρὶν οὖν πάντα ἀθρόον ἐλθεῖν ἐφ' ἡμᾶς τὰ δεινά, ἀσφαλισώμεθα ἑαυτούς· ἔχομεν ἔτι καιρόν· ἀκμὴν δυνάμεθα ἐν οἷς ἐσμέν, σὺν Θεῷ, ἐπιμεῖναι καὶ ἵστασθαι· μόνον βάλωμεν ἀρχήν· μόνον διεγερθῶμεν οἱ πάντες πρὸς τὴν ἀνάκτισιν· οὐκ ἐγώ τε καὶ σὺ καὶ ὁ δεῖνα, ἀλλὰ πάντες· ὅτι καὶ πάντες ὡσαύτως τῷ αὐτῷ καὶ ἑνὶ τείχει περιφρουρούμεθα. Ἐὰν μὴ Χριστὸς φυλάξῃ πόλιν, εἰς μάτην ἠγρύπνησεν ὁ φυλάσσων· οἶδα κἀγὼ καὶ ὡς ἡ Ὁδηγήτρια σκέπει ταύτην τὴν Πόλιν ἐπίσταμαι· ἀλλὰ δεῖ καὶ ἡμᾶς ποιεῖν τὰ ἀνθρώπινα πάντως καὶ μὴ πάντῃ ἀνέτους καὶ ἀνεπιμελήτους εἶναι καὶ μάλιστα περὶ τὰ ἡμέτερα· ἢ διότι Κύριος βρέχει αὐτοὶ οὐ σπεροῦμεν ; καὶ ἐπεὶ ἐλευθερίᾳ παρ' αὐτοῦ τετιμήμεθα, δουλώσομεν ἡμᾶς αὐτοὺς τῷ τυχόντι ; καὶ ὅτι ὁ Θεὸς φυλάττει τὴν ἡμετέραν ζωήν, ἡμεῖς αὐτὴν ἀπολέσομεν ;

212 - 213 Ψαλμοὶ 126 (127), 1.

190. Ἡ κτίσις τοῦ Ἑξαμιλίου ἤρξατο τὴν 8ην Ἀπριλίου 1415 καὶ ἔληξε περὶ τὰ τέλη Ἰουλίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους, εἶχε δὲ τοῦτο μῆκος ἓξ ρωμαϊκῶν μιλλίων (περὶ τὰς 7.500 μέτρων) καὶ ἀνηγέρθη ἐπὶ Θεοδώρου Β΄ δεσπότου, κατηδαφίσθη δέ, κατόπιν συνθήκης, τὸ 1423.

Ἡ τείχισις τῆς πόλεως εἶναι προστασία καὶ φρούρησις τῶν ἐν αὐτῇ πενήτων. Εὐεργεσία ἰδιωτικὴ δύναται νὰ σώσῃ περιωρισμένον ἀριθμὸν περιθαλπομένων πτωχῶν, ἐνῶ ἡ τείχισις τῆς Πόλεως θὰ προστατεύσῃ μυριάδας ἀνθρώπων. Ὁ συνεισφέρων εἰς τὸν ἔρανον ἀκολουθεῖ τὴν παραγγελίαν τοῦ Κυρίου, τρέφει, ποτίζει, στεγάζει πτωχούς, ἐπισκέπτεται ἀσθενεῖς, παρηγορεῖ πενθοῦντας.

12. Πολλάκις συνεβούλευσα τὴν ὑμετέραν ἀγάπην· λέγω καὶ πᾶσιν ἅμα καὶ ἰδίᾳ ἑκάστῳ ὅτι τὸ διεῖργον τοὺς ἀσεβεῖς τεῖχος εἰσελθεῖν εἰς τὴν Πόλιν ἡ τῶν Χριστιανῶν ἐστὶν εὐσέβεια· αἱ δὲ τοῦ τοιούτου τείχους ἐπάλξεις οἱ ἐν ταῖς στοαῖς τοῦ αἰσθητοῦ τῆς Πόλεως ταύτης τείχους τηκόμενοι πένητες· εἰ ὀκνεῖτε τοῦ τείχους ἀντιλαβέσθαι, ἐπιμελεῖσθε τῶν ἁγίων ἐπάλξεων· ὅτι τούτων αἱ δεήσεις τοὺς ἐχθροὺς διώκουσιν· εἰ δὲ μήτε τὸ αἰσθητὸν ἀνακτίσαι βούλεσθε τεῖχος, μήτε τὰς λογικὰς ἐπάλξεις περιποιεῖσθαι, πόθεν ἔσται τῇ πόλει τὸ ἵστασθαι ; Δεῖ δ' ἐπὶ πᾶσι τοῖς εἰρημένοις κἀκεῖνο μάλιστα σκοπεῖν, ὅτι ὁ τὸ τεῖχος ἀνακτίζων τῆς βασιλίδος τῶν πόλεων οὐχ ἕνα πεινῶντα καὶ δύο καὶ τρεῖς, οὐδὲ πέντε διψῶντας καὶ ἓξ καὶ ἑπτά, οὐ δέκα καὶ εἴκοσι καὶ τριάκοντα ξένους, οὐδὲ πεντήκοντα καὶ ἑξήκοντα καὶ ἑβδομήκοντα γυμνητεύοντας, οὔτε μὴν ἑκατὸν καὶ διακοσίους καὶ τριακοσίους τῶν ἀσθενούντων ἢ πεντακοσίους καὶ ἑξακοσίους καὶ ἑπτακοσίους ἀναπαύει τῶν τηρουμένων ἐν φυλακαῖς, ἀλλὰ μυριάδας ἐκ τούτων ἀπείρους τὸ καθ' αὐτὸν καὶ τρέφει καὶ ποτίζει καὶ εἰσοικίζει καὶ σκέπει καὶ ἐπισκέπτεται καὶ παραμυθεῖται παντοίως, τούς τε νῦν ὄντας καὶ γεννηθησομένους εἰς τὸ ἑξῆς.

Ἐπίλογος. Γνωρίζω ὅτι δὲν λέγω πράγματα εὐχάριστα καὶ γίνομαι φορτικός, ἀλλ' ἐπικειμένης τῆς ἀπειλῆς τῆς καταστροφῆς πρέπει νὰ ἐντρέπωμαι ὄχι ἐγώ, ὁ ὁποῖος σᾶς προειδοποιῶ περὶ τοῦ κινδύνου τῆς ἁλώσεως, ἀλλ' ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ἀποσιωποῦν τὸν ὑφιστάμενον κίνδυνον. Ἐγὼ μὲν σᾶς εἰδοποίησα, σεῖς πράξατε τὸ καλύτερον, ὁ δὲ Χριστὸς εἶναι ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος δι' ὅλους μας.

13. Καὶ οἶδα μὲν ὅτι ταῦτα λαλῶν ἀηδὴς δοκῶ καὶ φορτικὸς τοῖς πολλοῖς, ἀλλὰ τί πάθω ; μᾶλλον δὲ τί ποιητέον ; σιγήσω κἀγὼ περὶ τούτου ; σιγήσεις αὐτός, σιγήσει καὶ ὁ πλησίον, αἰδούμενος δῆθεν μὴ φανῇ προπετής ; εἶτα τί τὸ ἑπόμενον ; ἥξει ἡμῖν... ἀλλὰ καλὸν μὲν σιγῆσαι τὸ δύσφημον, δοῦναι δὲ τέλος τῷ λόγῳ· πλὴν οὐκ ἔστιν αἰσχύνη τὸ ταῦτα παρρησίᾳ λαλεῖν, αἰσχύνη μὲν οὖν μᾶλλον μεγίστη καὶ ἀνατροπὴ ἀναφαίρετος τὸ τὰ τοιαῦτα

223 ἑξ. Ματθαῖος 25,42-44.

σιγᾶν· εἰ μή τις καὶ τὸν καθεύδοντα ὑπὸ πέτραν ἀπορρῶγα, μέλλουσαν καταπίπτειν καὶ συντρίβειν τὸν δείλαιον, ἀφυπνίζειν ἐντρέποιτο, οὐκ εἰδὼς ὅτι τὸ τὰ θανατηφόρα σιγᾶν συγκατασκευάζειν ὑπάρχει τὸν θάνατον, τὸ δὲ προδεικνῦναι τὰ ἐπερχόμενα τῶν δεινῶν ἐπὶ ζωὴν ἐπανάγει τοὺς κινδυνεύοντας. Ταῦτα μὲν οὖν ἐμοὶ ἐπιτροχάδην εἰρήσθω περὶ τοῦ τῆς Πόλεως ἀνακτίσματος· ὑμῖν δὲ περὶ τοῦ πῶς, ἤτοι τῆς κρείττονος μελήσει βουλῆς· ὁ δὲ Χριστὸς ἔσται ἀρχὴ ἀμφοῖν καὶ τέλος, Ἀμήν.

242 Ἀποκάλ. Ἰωάννου 22,13-14.

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟΝ

αἱρετίζομαι, ρ. = ἐκλέγω.
αἰχμάλωτα, τὰ = οἱ πρόσφυγες.
ἀκαινούργητος, ὁ = ὁ μὴ ἐπισκευασθείς.
ἀκμήν, ἐπίρρ. = ἀκόμη.
ἀμέλει, ἐπίρρ. = λοιπόν, ἔστω.
ἀναδύεσθαι, ρ. = ἀποσύρεσθαι (καθὼς ὁ ἐκ τῆς θαλάσσης ἀνερχόμενος εἰς τὴν ἐπιφάνειαν).
ἀνάκτισμα, τὸ (ἀνακτίζειν) = ἐπισκευὴ (ἐπισκευάζειν).
ἀναποδίζειν, ρ. = ὀπισθοχωρεῖν, τὸ νὰ γυρίζῃς πρὸς τὰ ὀπίσω.
ἄνετος, ὁ = χαλαρός.
ἀπηλιώτης, ὁ (ἄνεμος) = ὁ ἀνατολικὸς (ἄνεμος).
ἀπορρὼξ πέτρα, ἡ = ὁ ἀπόκρημνος βράχος.
ἀσεβεῖς, οἱ = οἱ μὴ Χριστιανοὶ (Τοῦρκοι).
αὐθεντικῶς, ἐπίρρ. = ὡς ἔχοντες ἐξουσίαν.

βάρις, ἡ = ἀνάκτορον, μέγας οἶκος· Βλ. *πυργοβάρις*.
βασιλὶς τῶν πόλεων, ἡ = ἡ πρωτεύουσα (βασιλεύουσα Κωνσταντινούπολις).

γένος, τὸ = ἐπὶ βυζαντινῶν Ἑλλήνων· ἐπὶ ἐθνικῶν μόνον ἡ λ. ἔθνος.

δεσπότης, ὁ = ἀξίωμα υἱοῦ βασιλέως, διοικητοῦ βυζαντινῆς πόλεως καὶ ἐπαρχίας.
δεῦρο, ἐπίρρ. = ἐδῶ (τοπικῶς).
δέχεσθαι λογισμοὺς = ἐξομολογεῖν (ἐπὶ πνευματικοῦ).
διαιρέτης (τοῦ ἀμπελῶνος), ὁ = τὸ μεσότοιχον, ἡ μάνδρα.
διδασκαλεῖον, τὸ = ἀνωτάτη σχολὴ (πανεπιστήμιον, μαγναύρα).
δυνατοί, οἱ = οἱ πλούσιοι.
δύσφημον, τὸ = τὸ δυσοίωνον.

ἔγκλησις, ἡ = ἡ κατηγορία.
ἐμπόριον (τὸ κοινὸν) = ἡ ἐμπορικὴ πόλις.
ἔναγχος, ἐπίρρ. = προσφάτως.
ἔπαλξις (ἁγία, λογική), ἡ = οἱ κάτοικοι τοῦ φρουρίου.
ἐποικίζειν, ρ. = στεγάζειν.

ζώδιον, τὸ = ἀστερισμὸς εἰς ὃν εὑρίσκεται ὁ ἥλιος.

ἦχος (πάννυχος), ὁ = ψαλμός, προσευχὴ (ὁλονύκτιος).

θαλαμεύομαι, ρ. = φυλάττομαι (ἐν οἰκίᾳ, ἐπὶ παρθένων).
θέατρον, τὸ = τὸ θέαμα (ποτὲ ἡ θεατρικὴ παράστασις ἢ ὁ χῶρος).

καῖσαρ, ὁ = ἀξίωμα τιμητικὸν συγγενοῦς τῆς δυναστείας.
καλοθελής, ὁ = ὁ θέλων, ὁ ἀγαπῶν τὸ καλόν.
κατάλογος κλήρου, ὁ = οἱ κληρικοί.
κατάστασις τῶν ἀρχόντων, ἡ = ἡ εὐμάρεια τῶν διοικούντων.
κειμήλια, τὰ = ἰδίᾳ ἐπὶ τῶν ἁγίων λειψάνων (καὶ οὐχὶ τῶν σκευῶν).
κοινόν, τὸ = ἡ κοινωνία.

λογικὴ ἔπαλξις, ἡ = ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων (τῶν πολιτῶν τοῦ Βυζαντίου).

μετέωρος οἶκος, ὁ = ἡ κρεμαστὴ (μ' ἐξώστας - δωμάτια) οἰκία.

ξενών, ὁ = ξενοδοχεῖον (ἐν μονῇ).

Ὁδηγήτρια (Θεοτόκος), ἡ = ἐπίθετον τῆς Θεοτόκου.
ὁλκάς, ἡ = (γενικῶς) τὸ πλοῖον.
ὄστρακον, τὸ (ὥς περ ὀστράκου μεταπεσόντος) = τὸ δι' οὗ ἐξωστρακίζοντο οἱ ἀρχαῖοι· ἡ Τύχη.

παρθενών, ὁ = γυναικεῖον μοναστήριον (οἶκος πρὸς φύλαξιν καὶ παίδευσιν παρθένων, μὴ καλογραιῶν).
πλωτήρ, ὁ = ὁ πλέων, ὁ ταξιδεύων.
Πόλις, ἡ = (κατ' ἐξοχὴν) ἡ Κωνσταντινούπολις.
πυργοβάρις, ἡ = μέγας οἶκος, ἀνάκτορον μετὰ πύργου.

Ῥωμαῖοι, οἱ = οἱ Βυζαντινοὶ (πολῖται τῆς Νέας Ῥώμης).

σατράπης, ὁ = διοικητὴς (μόνον βαρβαρικῆς) ἐπαρχίας· οὐδέποτε ἐπὶ Βυζαντινῶν.
σεβαστοκράτωρ, ὁ = ὑψηλὸν αὐλικὸν ἀξίωμα (ἄνευ διοικητικῆς ἐξουσίας).
στερέωμα, τὸ = ὁ οὐρανός.
στοαί, αἱ = σκεπαστοὶ δρόμοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως, οἱ ἔμβολοι.
στρατόπεδον, τὸ = αἱ στρατιωτικαὶ δυνάμεις (τοῦ κράτους, τοῦ βασιλέως).
συγκύπτω, ρ. = καμπουριάζω.
συνίστασθαι (τὸ κοινὸν) = εὐημερεῖν (τὴν κοινωνίαν).

ταμιεῖον (καὶ *ταμεῖον*), *τὸ* = θησαυροφυλάκιον.
Ταπροβάνη, ἡ = μεγίστη νῆσος Ἰνδικοῦ (ὡς ἐφαντάζοντο αὐτὴν οἱ ἀρχαῖοι καὶ μεσαιωνικοὶ γεωγράφοι καὶ συγγραφεῖς).
τέμενος, τὸ = (ἐπὶ χριστιανικοῦ) ναός.
τετράοδον, τὸ = τὸ σταυροδρόμι.
τετραπέρατος κόσμος, ὁ = ἡ γῆ (ἐπίπεδος καὶ ἔχουσα τέσσαρα πέρατα, ἄκρας).
τοπάρχης, ὁ = (μόνον ἐπὶ βαρβάρων, ἀξίωμα διδόμενον ὑπὸ τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, ὡς καὶ τὸ σατράπης), διοικητὴς ἐπαρχίας.
τρυφῆς χωρίον, τὸ = παραδείσιος τόπος (τρυφὴ = Ἐδέμ).

ὗλαι, αἱ = τὰ ὑλικὰ (οἰκοδομῆς), τὰ ἐμπορεύσιμα.
ὑπεναντίοι, οἱ = οἱ ἐχθροὶ (ἐπὶ ἐθνῶν· ἐχθροὶ συνήθως τὰ πονηρὰ πνεύματα).

φροντιστήριον, τὸ = μονὴ (ἐν ᾗ παίδευσις, βιβλιοθήκη, σχολεῖα, καλλιγραφικὰ ἐργαστήρια, ἐργαστήρια ζωγραφικῆς, κεντητικῆς κλπ.).
φυλακὴ (τῶν παρθένων), ἡ = ἡ τήρησις, ἡ φύλαξις (τῶν νεανίδων, πρὸς μόρφωσιν).
φωνὴ (Παύλου) = ῥῆσις (τοῦ ἀποστόλου Παύλου· *ἀπὸ φωνῆς* = καθ' ὑπαγόρευσιν)· *φωνὴ τοῦ πατριάρχου* = ὁ λόγος, ἡ ὁμιλία).

χορός, ὁ = τὸ σύνολον (τῶν ἀποστόλων, τῶν ψαλτῶν, τῶν ἁγίων κ.τ.ὅ.).

ψιλὸς λόγος, ὁ = ἄνευ οὐσιαστικῆς σημασίας ὁμιλία, ῥῆσις (*ψιλὸς ἄνθρωπος*, κατὰ τοὺς αἱρετικούς, ὁ Χριστός, ὡς δῆθεν μόνον Θεός).

ὠτακουστής, ὁ = ὁ αὐτήκοος.

Ο ΙΩΣΗΦ ΒΡΥΕΝΝΙΟΣ ΠΕΡΙ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗΣ

Πολλὰ εἶναι τὰ χωρία τοῦ ἔργου του εἰς τὰ ὁποῖα ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος ὁμιλεῖ περὶ Τέχνης καὶ ἰδίᾳ τῆς ζωγραφικῆς. Οὕτω π.χ. περὶ τῆς παραστάσεως τῆς Κρίσεως ἐν Γ΄, σσ. 80 - 83. Περὶ τῆς παραστάσεως τῶν Ἀποστόλων ἐν τῇ Κρίσει Β΄, σ. 373. Περὶ τοῦ τύπου τοῦ Τιμίου Σταυροῦ ἐν τῇ τέχνῃ Β΄, σσ. 299 - 300 (πρβλ. καὶ 301 - 302). Περὶ τῆς παραστάσεως καὶ τῶν τριῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος Α΄, σ. 22. Περὶ ἀνακαινίσεως εἰκόνων Γ΄, σσ. 6 - 7 [1].

Μεταφέρω ἐδῶ ἐκ τοῦ δευτέρου λόγου Περὶ τῆς Μελλούσης Κρίσεως καὶ τῆς ἀϊδίου μακαριότητος, Τὰ Εὑρεθέντα Β΄ 389 - 350 τὸ σχετικὸν χωρίον: *«Παρόντος δὲ* (Χριστοῦ) *μετὰ πάσης αὐτοῦ τῆς δυνάμεως καὶ σιγῶσι πάντες καὶ ἠρεμοῦσι καὶ τρέμουσιν· εἰ δὲ ζωγραφεῖται ζυγοστάσια καὶ χειρόγραφα ἐν ταῖς εἰκόσι ταῖς ἐπιγραφομέναις «Ἡ Δευτέρα τοῦ Χριστοῦ Παρουσία», ξένον οὐδέν· πολλὰ γὰρ παρὰ τῶν ζωγράφων φιλοτιμίας χάριν, ἢ ἐνδείξεως ἕνεκα πολλαχοῦ ἐγγράφεται· καὶ μάλιστα εἰ τὴν ἡμέραν ταύτην γράψαι φιλοτιμήσονται· καθάπερ ἄρα καὶ τοὺς δώδεκα γράφουσιν* (= ζωγραφίζουν) *Ἀποστόλους καθεζομένους ὡς κρίνοντας, καὶ τὸν μὲν Παῦλον καὶ Μᾶρκον καὶ Λουκᾶν, οἷς οὐδὲν τοιοῦτον ἐπήγγελται, τῇ ἐννεάδι τῶν ἄλλων συνάπτουσι, τὸν δὲ τοῦ Ἀλφαίου Ἰάκωβον καὶ τὸν Θαδδαῖον ταύτης ἐκβάλλουσιν, οἷς ὁ Σωτὴρ ὑπέσχετο ἀψευδῶς συνεδρεύσειν αὐτῷ κατ᾽ ἐκεῖνο καιροῦ· πρὸς δὲ καὶ κολάσεων εἴδη ζωγραφοῦσι μυρία, τοὺς σχηματισμοὺς τούτων καὶ τὰς μορφὰς ἀναπλάττοντες οἴκοθεν».* Ὡς φαίνεται, ὁ Βρυέννιος ψέγει τὴν ὑπὸ τῶν ζωγράφων αὐθαίρετον ἀντικατάστασιν ἀληθῶν ἐκ τῶν 12 Ἀποστόλων διὰ τοῦ Παύλου καὶ τῶν εὐαγγελιστῶν Μάρκου καὶ Λουκᾶ. Καὶ εἰς ἄλλο χωρίον (Β΄ 373), ἀναφερόμενος εἰς τὴν σύνθρονον παράστασιν τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων λέγει *«Καὶ πρὸς ζωγράφων οἱ Ἀπόστολοι ἐπὶ δώδεκα θρόνων διατυποῦνται καθήμενοι ἐν τῇ Κρίσει μετὰ Χριστοῦ... μόνος... ὁ Κύριος οἷον ἐξ ὄρους τῶν Ἐλαιῶν ἀνελήφθη, καὶ οἷος νῦν κάθηται ἐν δεξιᾷ τῆς μεγαλοσύνης, τὸ τηνικαῦτα καθιεῖται κριτής, ἄνθρωπος κρίνων ἀνθρώπους, περιγραπτὸς τοὺς περιγραπτούς, καὶ τοὺς ὁρωμένους ὁρώμενος· ἐπεί, κατὰ τὸ ἀπερίγραπτον καὶ ἀόρατον, καὶ ὁ Πατὴρ τούτῳ καὶ σύνεδρος καὶ ἦν καὶ ἔσται καὶ ὁ Παράκλητος».*

Ἐκ τοῦ βίου τοῦ Βρυεννίου εἶναι γνωστὸν ὅτι εἶχεν οὗτος φίλον, Ἀλέξιον Ἀπόκαυχον τὸν ζωγράφον [2].

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

---

1. Πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος καὶ ἡ Κρήτη τὸ 1400, Ἀθῆναι, 1947, σ. 43, σημ. 1.
2. Αὐτόθι, σ. 122.

ÉTUDES SUR L'HISTOIRE ADMINISTRATIVE DE L'EMPIRE BYZANTIN

Titres et offices du Bas-Empire byzantin. Le Grand Interprète, ὁ μέγας διερμηνευτής.

Dès la haute époque, des interprètes officiels étaient au service des empereurs [1]. Au Ve siècle, les interprètes figuraient dans l'officium du *magister officiorum* [2]. Ils étaient vraisemblablement rattachés au Bureau des Barbares, *scrinium Barbarorum*, car ils sont mentionnés, en 401, dans une novelle de Théodose II, adressée au *magister officiorum* [3]. Au Xe siècle, le corps des interprètes, *ἑρμηνευταί*, dépendait du logothète du Drome, qui était, à la fois, ministre des Postes et ministre des Affaires Etrangères [4]. Les interprètes semblent, au Xe siècle, avoir été très nombreux. La connaissance des langues étrangères était, du reste, très développée à Byzance, étant donné le grand nombre d'émigrés, de personnes déplacées, de prisonniers de guerre, établis dans la capitale comme dans tout l'Empire [5]. Dès le VIe siècle, il existait déjà des interprètes d'arabe et, dès avant le XIe siècle, des interprètes des dialectes du Caucase, d'arménien et de géorgien, de langue khazare, très certainement à Cherson et même des langues touraniennes [6]. Etant donné l'importance des éléments slaves dans l'Empire, et en particulier, au IXe siècle, dans les thèmes d'Europe, le corps des interprètes des dialectes slaves étaient très nombreux à Byzance. Les événements exigeaient la formation de nombreux interprètes slavisants au point qu'il se pourrait que, sous Basile Ier (867-886) il existat à Constantinople une École où l'on enseignait les langues slaves [7]. Le corps de Varanges, d'origine slave, de la garde impériale, avait un *διερμηνευτής* particulier, chargé, entre autres, de régler les différends

---

1. Priscus 169 et passim.
2. Notitia Dignit. Or. Interpretes diversarum gentium. XI, 52 (Cf. Cer. I, 404).
3. Nov. 21. Cf. J. B. Bury, The imperial administrative system, London 1911, 93.
4. J. B. Bury, op. cit., 93.
5. L. Bréhier, Les institutions byzantines de l'Empire byzantin, Paris 1949, 302.
6. L. Bréhier, op. cit., 303.
7. L. Bréhier, op. cit., 302.

entre les Varanges et les soldats mercenaires étrangers [1]. Il existait, enfin, des interprètes de latin. Sans doute, depuis le IXe siècle jusqu'au XIe siècle, ceux-ci étaient peu nombreux, mais à partir, surtout, du XIIe siècle, et jusqu'à la fin de l'Empire, leur nombre augmenta, la connaissance du latin devenant de plus en plus grande à Constantinople [2].

La mission des interprètes était double. Ils devaient traduire les conversations avec les ambassadeurs étrangers; aussi avaient-ils un rôle essentiel dans les réceptions des ambassadeurs [3]. Les interprètes accompagnaient les plénipotentiaires byzantins à l'étranger. Les interprètes devaient aussi traduire les différents actes diplomatiques. Ainsi, les lettres impériales envoyées en Occident, comportaient une traduction latine à côté du texte grec, telles la lettre de Michel II (820 - 829) à Louis le Pieux ou la lettre d'Alexis Ier Comnène aux abbés du Mont Cassin [4] où encore la lettre de Michel VIII Paléologue, adressée, en décembre 1262, à Manfred [5]. Non seulement, les interprètes traduisaient le texte des traités, comme le montrent les traités entre Byzance et Venise de 1324, 1390, 1442 et 1448, tous traduits en latin par des interprètes Grecs [6], mais ils apposaient parfois même leur signature. Ainsi, sous Justinien Ier (527 - 565), un traité signé entre Byzance et les Perses fut signé par les intéressés et par douze interprètes [7]. Il semble aussi que les interprètes étaient chargés de déchiffrer des documents écrits en code. Ainsi, au Xe siècle, l'interprète d'arabe *Manuel* déchiffre un document écrit à l'encre sympathique et adressé au logothète Thomas [8]. En général, un interprète ne connaissait bien qu'une seule langue; on note, cependant, qu'une lettre d'Isaac II Ange, datée de décembre 1189, fut portée au sultan d'Égypte, Salah-ed-Din par un envoyé, vraisemblablement interprète, connaissant l'arabe, le latin et le grec [9].

Etant donné ses fonctions qui le mettaient au courant de secrets d'État souvent importants, l'interprète devait être un homme de confiance. Toute erreur dans ses traductions pouvait avoir des conséquences graves. De plus, l'interprète devait être au-dessus de tout soupçon, car les envoyés étrangers avaient souvent intérêt à s'assurer son concours par des cadeaux, ce qui fut

1. L. Bréhier op. cit., 302. Cf. M. Dendias, Οἱ Βαράγγοι ἐν Βυζαντίῳ, Μεγ. Ἑλλ. Ἐγκυκλ. VI, 1928, p. 667.
2. L. Bréhier, op. cit. 302 - 303.
3. Cer. I, 89, 404; II, 15, 568, 597 - 598.
4. J. B. Bury, The treatise De administrando imperio, Byz. Zeitschrift XV, 1906, 541.
5. F. Dölger, Regesten N° 1916.
6. L. Bréhier, op. cit., 303, note 4.
7. Ménandre 364.
8. Theoph. Cont. 383 B.
9. F. Dölger, Regesten N° 1601.

le cas de *Théologos*, interprète infidèle de Manuel II Paléologue (1391 - 1425) [1]. Les empereurs, eux aussi, essayaient de se concilier l'appui des interprètes des souverains étrangers. Ainsi, Justinien Ier, tout en comblant d'attentions Isdigna, ambassadeur de Khusraw I, n'oubliait pas l'interprète *Braducion*. Pendant les banquets, il le faisait asseoir sur son lit, faveur inouïe et sans exemple, car un simple interprète n'était pas un dignitaire et jamais un pareil personnage n'avait reçu semblable honneur [2]. Braducion fut, du reste, mis à mort par Khusraw I, comme suspect d'avoir trahi ses intérêts [3]. Constantin VII Porphyrogénnète (913 - 959) remit des cadeaux aux deux interprètes de la princesse russe Olga [4].

L'estime dans lequel les empereurs tenaient certains interprètes allait jusqu'à leur confier le commandement de troupes. Ainsi, Maurice (582 - 602) confia le commandement de soldats à *André*, interprète arabe [5].

Le corps des interprètes étant très nombreux à Byzance, il est naturel qu'on leur ait donné un chef. Ce chef fut le *grand interprète*, *ὁ μέγας διερμηνευτής*. La création de la dignité de grand interprète semble remonter au XIIe siècle, avec les Comnènes. Un grand interprète est mentionné pour la première fois, semble-t-il, en 1160 [6]. On ne trouve pas mention d'un grand interprète à Nicée [7]. Par contre, les textes nous font connaître plusieurs grands interprètes aux XIVe et XVe siècles.

Le grand interprète est «le premier, le chef, des interprètes, *πρῶτος τῶν ἑρμηνέων* que l'on appelle couramment dragomans, *οὓς κοινῶς ὀνομάζουσι δραγομάνους*» [8] ou encore *δραγούμανοι* [9]. Au XIVe siècle, le grand interprète occupe dans la hiérarchie le 50e rang [10]. Le Ps.-Codinos décrit son costume. Son turban est en or filé, son kabbadion en soie communément employée, son skaranikon est gaîné de velours et orné en haut d'une petite houppe rouge,

1. Ducas 122 - 123 B.
2. Procope, De Bel. Pers. 286 B.
3. Procope, De Bel. Pers. 507 B.
4. Cer. II, 15, 597 - 598.
5. Theoph. Simocc. 86.
6. Guillaume de Tyr, XVIII, c. 30: «maximus palatinorum interpretum». Cf. E. Stein. Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte M.O.G. II, 1923 - 1925, 36.
7. Andreeva. Études sur la civilisation de la Cour byzantine au XIIIe siècle (en russe), Prague 1927, 45.
8. Ps.-Cod. de off. 40 et notes 199.
9. Sphrantzès 418 B; cf. Du Cange, Gloss. s.v. *δραγούμενος* est emprunté à l'arabe turguman (tardjoumin), interprète. Cf. L. Bréhier, op. cit. 303, note 9.
10. Ps.-Cod. de off. 11.

son bâton est, d'un côté, rouge, de l'autre, argenté avec des dessins faits à la feuille d'argent [1].

Les textes nous ont conservé les noms d'un certain nombre d'*interprètes* et quelques noms de *grands interprètes*.

Interprètes.

Ve siècle: Sous Théodose II (408 - 450), l'interprète *Bigilas, ὁ Βιγίλας ἑρμηνεύς*, accompagna divers ambassadeurs [2].

VIe siècle. Sous l'empereur Maurice (582 - 602), l'interprète arabe *André* se voit confier le commandement d'une troupe de soldats [3].

Xe siècle. Liutprand mentionne dans son Antapodosis [4] et dans sa Legatio [5] *Euodisius*, interprète de latin, qui fut attaché, en 968, à sa personne, comme *testis et interpres*.

Constantin VII Porphyrogénnète mentionne l'interprète *Krinitès* [6] et l'interprète *Théodore*, interprète d'arménien [7]. Il se pourrait que Théodore soit le protospathaire Théodore *ὁ τοῦ Παγκράτη*, envoyé enrôler des Arméniens pour l'expédition de Crète de 911. Il serait, en tout cas, identique à *Théodore Basilikos*, qui accompagna le roi Ashot, en 914 [8].

L'interprète arabe *Manuel* déchiffre une missive écrite à l'encre sympathique [9].

XIIe siècle. L'interprète *Gerardos Alamanopoulos* est envoyé, en 1192, par Isaac II Ange, avec le grammatikos Nicéphore Pépagoménos, en ambassade auprès du podestat de Gênes Magold, de Brescia, pour confirmer le traité signé avec Gênes [10]. Gerardos Alamanopoulos est de nouveau envoyé à Gênes, en octobre 1193, à propos des indemnités destinées à compenser les dommages causés par les Grecs aux Génois de Constantinople et pour le renouvellement des privilèges accordés aux Génois dans la capitale byzantine [1].

1. Ps.-Cod. de off. 25.
2. Priscus 169 et passim.
3. Cf. page 19, note 5.
4. J. Becker, Liutprandi episcopi Cremonensis opera. Script. rerum Germ., Hannoverae et Lipsiae 1915, 155, 11; 157, 21.
5. Liutprand., op. cit., 177, 1; 194, 10; 204, 25.
6. De adm. imp. 43, 190 B; Jenkins - Dvornik; cf. J. B. Bury, The treatise, Byz. Zeitschr. XV, 540.
7. De adm. imp. 43, 184 B;
8. Jenkins - Dvornik. Constantine Porphyrogennitus. De administrando imperio. Commentar, London 1962, 162.
9. Cf. page 18, note 8.
10. F. Dölger, Regesten N° 1609.

Au printemps de 1170, Manuel Ier Comnène envoya une ambassade au pape Alexandre III, dont on ne connaît pas l'objet et qui comprenait Contostephanos, Kastamonitès, Doxapatre et l'interprète *Gilbert* [2].

En 1171, l'interprète *Michel* remet à Nersès, frère du katholikos Grégoire, une lettre secrète de Manuel Ier Comnène au sujet de l'Union entre l'Église orthodoxe et l'Église arménienne ainsi que deux lettres du patriarche de Constantinople, Michel III d'Anchialos [3].

XIIIe siècle. En 1273, une lettre de Michel VIII Paléologue au pape Grégoire X est portée par le grand connétable et par l'interprète *Godfroy, Goffridus* [4].

XIVe siècle. Le 27 septembre 1319, Andronic II Paléologue envoie une lettre au duc de Crète, Nicolo Zane (Ziani). Elle lui est remise par le dikaiophylax (Grégoire Kelidas) et par le sébaste et interprète Andronic Gerakitas (Yerachita). La lettre traitait du paiement de la somme de 14.000 hyperpères à Venise [5].

En octobre 1324, Andronic II Paléologue proroge la convention signée avec Venise pour 5 ans; il promet, en outre, des compensations pour les dommages causés par les Grecs aux Vénitiens. L'exemplaire latin est rédigé par *Georges Kaballaropoulos, τοῦ ἀπὸ τῶν διερμηνευτῶν τῆς βασιλείας μου* [6].

Le 9 septembre 1349, Jean VI Cantacuzène et Jean V Paléologue renouvellent pour 5 ans la trève du 25 mars 1342, signé avec Venise. Parmi les témoins figure l'interprète *Alexis Lascaris* [7]. Il se pourrait qu'Alexis Lascaris fût le même personnage qui était grand hétériarque, en 1370 [8].

XVe siècle. L'interprète *Démétrios Léontarios* (ou *Léontaris*) figure parmi les témoins lors du traité signé le 30 octobre 1418 par Manuel II Paléologue avec Venise, renouvelant pour 5 ans le traité du 2 juin 1390 [9]. Le même

1. F. Dölger, Regesten N° 1616.
2. F. Chalandon, Jean II Comnène (1118 - 1143) et Manuel Ier Comnène (1143 - 1180). Paris 1912, 567.
3. F. Chalandon, op. cit., 658.
4. F. Dölger, Regesten N° 2002.
5. F. Dölger, Regesten N° 2425. Cf. N° 2427, une seconde lettre sur le même sujet.
6. F. Dölger, Regesten N° 2515. L'exemplaire grec (ρωμαϊκοῖς γράμμασι) est rédigé par le notaire Michel Klostomallos.
7. F. Dölger, Regesten N° 2952.
8. O. Halecki, Un empereur de Byzance à Rome, Varsovie 1930, 94.
9. F. Dölger, Regesten N° 3373.

personnage figure encore parmi les témoins lors du renouvellement pour 5 ans du traité avec Venise [1], le 30 septembre 1423 et lors du renouvellement du même traité par Jean VIII Paléologue, le 26 mai 1431, non plus, comme interprète, mais comme *oikeios* de l'empereur [2].

L'interprète et gendre de Jean VIII Paléologue, *Luc Notaras* est mentionné parmi les témoins, lors du renouvellement du traité avec Venise, le 26 mai 1431 [3], le 30 octobre 1436 [4], le 19 septembre 1442 [5] et le 21 avril 1448 [6]. Le 23 octobre 1450, l'interprète Luc Notaras, alors mégaduc, est chargé par Constantin XII Paléologue de faire appliquer la décision de l'empereur supprimant diverses contributions, que devaient payer les Vénitiens [7].

Nicolas Notaras était interprète de Manuel II Paléologue. Il était le père de Jean Notaras, ἐπὶ τῆς τραπέζης de Jean VIII Paléologue et de Luc Notaras. Il périt avec toute sa famille, lors de la prise de Constantinople par les Turcs en 1453 [8].

L'interprète *Théologos*, sous Manuel II Paléologue, connaissait parfaitement la langue turque; mais il livrait aux Turcs les secrets d'Etat [9].

GRANDS INTERPRÈTES

XIIe siècle. A l'occasion d'un mariage projeté, Manuel Ier Comnène envoya en ambassade au roi de Jérusalem, Baudouin I, le sébaste Jean Contostéphane et l'Italien Théophylacte, excubitos [10]. Guillaume de Tyr mentionne cette ambassade dans les termes que voici: «Adsunt imperatoris C.P. legati, primus Guido Stephanus, ejusdem consanguineus, secundus maximus palatinorum interpretum *Trisillus*, homo vafer et pro negotiis imperialibus valde sollicitus» [11]. Il est probable que l'Italien Trisillus, en entrant au service de l'Empire, avait, suivant l'usage, pris le nom byzantin de *Théophylacte*.

1. F. Dölger, Regesten N° 3408.
2. F. Dölger, Regesten N° 3433.
3. F. Dölger, Regesten idem.
4. F. Dölger, Regesten N° 3464.
5. F. Dölger, Regesten N° 3497.
6. F. Dölger, Regesten N° 3516.
7. F. Dölger, Regesten N° 3527.
8. Ducas 93 - 94.
9. Ducas, 122 - 123. Sur la trahison et la mort de Théologos, cf. Ducas 182 - 186.
10. Cinnam. 208 B.
11. Guillaume de Tyr. XVIII, c. 30; cf. F. Chalandon, op. cit., 517 - 518.

Théophylacte Trisillus remplit de nombreuses missions diplomatiques. Au printemps 1160, il fait partie de l'ambassade envoyée par Manuel Ier Comnène aux princes latins, au sujet des contingents de troupes qu'ils devaient fournir à l'Empire [1]. En 1161, Trisillus fait également partie de l'ambassade envoyée par Manuel Ier Comnène à Antioche et chargée d'accompagner à Constantinople, la princesse Marie d'Antioche [2].

Dans un chrysobulle d'Alexis III Ange, de novembre 1198, en faveur des Vénitiens, on note un grand interprète, dont le nom n'est pas donné: «per *magnum interpretum*, vel si ipse non fuerit, per aliquem curie alium interpretem» [3].

XIIIe siècle. En mars 1274, Michel VIII Paléologue envoya une ambassade au pape Grégoire X, pour conclure l'Union entre les deux Eglises. Les ambassadeurs furent: l'ancien patriarche Germain III, le grand logothète Georges Acropolite, le métropolite de Nicée, Théophane, le prokathèménos du vestiaire, Nicolas Panaretos et le grand interprète (*Georges Tzimiskès) Berrhoiötès* [4].

En 1253, le grand interprète *Théophylacte* fit partie de l'ambassade, envoyée par Jean III Vatatzès au pape Innocent IV [5].

Au printemps 1294, Andronic II Paléologue envoya en ambassade en Provence le grand interprète *Jean*, pour traiter du mariage de Michel IX Paléologue avec Catherine de Courtenay [6].

XIVe siècle. En novembre 1332, Andronic II Paléologue renouvelle le traité avec Venise. L'exemplaire latin est rédigé par le grand interprète *Jacob Balistérès* ou *Balistérios*, notaire, *oikeios* de l'empereur, δραγούμενος de la colonie *(τοῦ κουμουνίου)* Vénitienne à Constantinople [7]. En août 1343, *Jacob Balistérios* est parmi les témoins, lors de la signature par Jean V Paléologue d'une convention avec Venise, relative au paiement de 30.000 ducats au baile de Constantinople, Giovanni Gradenigo [8].

En 1348, le grand interprète *Nicolas Sigéros* est mentionné dans la décision du synode tranchant une question d'intérêts [9]. En 1349, Il figure parmi les témoins, lors du renouvellement par Jean VI Cantacuzène et Jean V Paléo-

1. F. Chalandon, op. cit., 517.
2. F. Chalandon, op. cit., 523.
3. F. Dölger, Regesten N° 1647.
4. F. Dölger, Regesten N° 2006.
5. F. Dölger, Regesten N° 1812.
6. F. Dölger, Regesten N° 2157.
7. F. Dölger, Regesten N° 2787.
8. F. Dölger, Regesten N° 2891.
9. Mikl. et Müller, Acta 279 - 280.

logue du traité signé avec Venise [1]. Il en est de même, en mai 1352, pour le chrysobulle de Jean VI Cantacuzène en faveur de Gênes, dont il établit le texte latin [2]. Nicolas Sigéros avait été préteur du peuple, en 1348; il devint, en 1357, grand hétériarque [3].

L'Eglise avait, elle aussi, des interprètes, ἑρμηνευταὶ γλώσσης εἰς γλῶσσαν [4] et un grand interprète [5].

1. F. Dölger, Regesten N° 2952.

2. F. Dölger, Regesten N° 2991: «interpretante et dictante familiari nostro magno interprete Imperii nostri, domino Nicolao Sagico». Il s'agit certainement de *Sigéros*.

3. O. Halecki, Un empereur de Byzance à Rome. Varsovie 1930, 39, note 1 et passim.

4. Du Cange, Gloss. Appendix col. 74.

5. H. Estienne, Thesaurus, col. 1445, s.v. διερμηνευτής.

INDEX

(établi par Mme R. Guilland)

NOMS DE PERSONNES

Acropolite, Georges, grand logothète 23.
Alamanopoulos Gérardos, interprète 20.
André, interprète arabe 19, 20.
Balistérès Jacob, grand interprète, notaire, oikeios de l'empereur, δραγούμενος de la colonie vénitienne 23.
Balistérios, voir: Balistérès.
Basilikos Théodore 20.
Berrhoiötès (Georges Tzimiskès) grand interprète 23.
Bigilas, interprète 20.
Braducion, interprète 19.
Contostéphane Jean, sébaste 22.
Contostéphanos 21.
Doxapatre 21.
Euodisius, interprète de latin 20.
Gerakitas, Andronic, interprète, sébaste 21.
Gilbert, interprète 21.
Godfroy, interprète 21.
Goffridus, cf. Godfroy.
Grégoire, katholikos 21.
Isdigna, ambassadeur de Khursraw I, 19.
Jean, grand interprète 23.
Kaballaropoulos Georges, interprète de latin 21.
Kastamonitès 21.
Kelidas Grégoire, dikaiophylax 21.
Klostomallos Michel, notaire 21,6.
Krinitès, interprète 20.
Lascaris Alexis, interprète 21; grand hétériarque 21.
Léontarios Démétrios, interprète, oikeios de l'empereur 21.
Leontaris Démétrios, cf. Leontarios Démétrios.
Manuel, interprète d'arabe 18, 20.
Michel, interprète 21.
Notaras Luc, interprète, mégaduc 22.
Notaras Nicolas, interprète, ἐπὶ τῆς τραπέζης 22.
Olga, princesse de Russie 19.
Παγκράτη, ὁ τοῦ, Théodore 20.
Panaretos Nicolas, prokathèménos du vestiaire 23.
Pépagoménos Nicéphore, grammatikos 20.
Sagicus Nicolaus, grand interprète 24,2, voir: Sigéros Nicolas.
Sigéros Nicolas, grand hétériarque, grand interprète, préteur du peuple 23.
Théodore, interprète d'arménien 20.
Théodore, protospathaire 20.
Théologos, interprète 19, 22.
Théophylacte (XIIe s.), excubitos 22.
Théophylacte (XIIe s.), cf. Trisillus.
Théophylacte (XIIIe s.), grand interprète 23.
Thomas, logothète 18.
Trisillus, maximus palatinorum interpretum 22, 23.
Tzimiskès, Georges. Cf. Berrhoiötès.
Yerachite, cf. Gerakitas Andronic.
Zane, Nicolo, duc de Crète 21.
Ziani, cf. Zane.

FONCTIONS ET DIGNITÉS

ambassadeur de Khusraw I: Isdigna 19.
Barbarorum scrinium, 17.
Bureau des Barbares 17.
Connétable, grand 21.
διερμηνευτής 17, 24,5.
διερμηνευτῶν, ἀπὸ τῶν 21.
Dikaiophylax: Kelidas Grégoire 21
δραγόμανος 19.
δραγούμανος 19.
δραγούμενος 19,9: Balistérès Jacob, grand interprète, notaire, oikeios de l'empereur, δραγούμενος de la colonie vénitienne 23.
dragoman 19.
duc de Crète: Zane Nicolo 21.
ἐπὶ τῆς τραπέζης: Notaras Luc, interprète, mégaduc 22.

ἑρμηνεύς: Bigilas 20.
ἑρμηνέων, πρῶτος τῶν 19.
ἑρμηνευτής 17.
ἑρμηνευτὴς γλώσσης εἰς γλῶσσαν 24.
excubitos: Théophylacte 22.
grammatikos: Pépagoménos Nicéphore 20.
hétériarque, grand: Lascaris Alexis interprète 21; Sigéros Nicolas 23, grand interprète, préteur du peuple 23.
interpres magnus 23.
interprète: 17, 18, 19, 19,9, 20, 21, 22, 23, 24; Alamanopoulos Gerardos 20; Bigilas 20; Braducion 19; Gerakitas Andronic 21, sébaste 21; Gilbert 21; Godfroy 21; Krinitès 20; Lascaris Alexis 21, grand hétériarque (?) 21; Léontarios Démétrios 21; oikeios de l'empereur 21; Michel 21; Notaras Luc 22, mégaduc 22; Notaras Nicolas 22, *ἐπὶ τῆς τραπέζης* 22; Théologos 19, 22.
interprète d'arabe 1; André 19, 20; Manuel 18, 20.
interprète d'arménien 17; Théodore 20.
interprète des dialectes du Caucase 17.
interprète des dialectes slaves 17.
interprète de géorgien 17.
interprète Grec 18;
interprète de langue khazare 17.
interprète des langues touraniennes 17.
interprète de latin 18; Euodisius 20; Kaballaropoullos Georges 21.
interprètes de la princesse Olga 19.
interpretum palatinorum, maximus 22, 23.
interprète, grand 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24; Balistérès Jacob 23, notaire, oikeios de l'empereur *δραγούμενος* de la colonie vénitienne 23; Berrhoiötès (Jean Tzimiskès) 23; Jean 23; Sigéros Nicolas 23, grand hétériarque, préteur du Peuple 23; Théophylacte (XIIIe s.) 23; Théophylacte (XIIIe s.) 23.
Interpretum palatinorum maximus, Trisillus 22, 23.
Katholikos, Grégoire 21.
Logothère du Drome 21.
Logothète, grand: Acropolite Georges 23.
Magister officiorum 17.
Mégaduc: Notaras Luc 22; interprète 22.
Ministre des Affaires étrangères 17.
Ministre des Postes 17.
Notaire: Balistérès Jacob 23, grand interprète, oikeios de l'empereur 23; *δραγούμενος* de la colonie vénitienne 23. Klostomallos Michel 21,6.
Officium 17.
Oikeios de l'empereur: Léontarios Démétrios 21, interprète 21; Balistérès Jacob 23, grand interprète, notaire, *δραγούμενος* de la colonie vénitienne 23.
Préteur du Peuple: Sigéros Nicolas 23; grand hétériarque, grand interprète 23.
Prokathèménos du vestiaire: Panaretos Nicolas 23.
Protospathaire: Théodore 20.
Scrinium Barbarorum 17.
Sébaste: Contostaphane Jean 22. Gérakitas Andronic 21, interprète 21.

R. GUILLAND

L'HYMNE SUR NOÉ DE ROMANOS LE MÉLODE
CONTRIBUTION A L'ÉTUDE DES SOURCES

Parmi les problèmes que pose l'oeuvre de Romanos le Mélode [1], celui de ses sources est des plus importants. A l'étranger, bien plus qu'en Grèce, des études ont été publiées qui tendent parfois à nier l'originalité du Mélode. On a prouvé que Romanos n'est pas indépendant de sources grecques et syriaques [2]. On a généralisé des constatations qui sont parfaitement valables pour quelques kontakia mais dont on n'a pas prouvé le bien-fondé pour l'ensemble de l'oeuvre de Romanos. Ainsi, après l'examen d'un seul kontakion, Wehofer [3] a affirmé catégoriquement que Romanos est en général tributaire d'Ephrem le Syrien, partout où il ne suit pas l'Ecriture Sainte. Il consi-

1. *Editions* (Nous ne mentionnons pas les publications sporadiques de quelques hymnes séparées et de fragments, par Krumbacher et d'autres): J. B. Pitra, Analecta Sacra spicilegio Solesmensi parata, vol. I, Paris 1876. — J. B. Pitra, Sanctus Romanus veterum melodorum princeps. Cantica sacra ex codd. mss. monasterii S. Joannis in insula Patmo primum in lucem edidit J.B. Pitra, Roma 1880. — G. Cammelli, Romano il Melode, Inni, Firenze 1930. — E. Mioni, Romano il Melode, Saggio critico e dieci inni inediti, Padova 1937. — Toutes ces éditions ne donnent qu'un nombre assez restreint de kontakia. Les suivantes se proposent de publier l'oeuvre entière de Romanos, mais elles ne sont pas encore achevées: N. B. Tomadakis (avec un nombreux groupe de collaborateurs), Ῥωμανοῦ τοῦ Μελῳδοῦ, Ὕμνοι (4 vol.), Athinai 1952 - 1961. — P. Maas - C. A. Trypanis, Sancti Romani Melodi Cantica [vol. I], Cantica genuina, Oxford 1963. — J. Grosdidier de Matons, Romanos le Mélode. Hymnes (4 vol.), Paris 1964 - 1967. [Sources chrétiennes]. *Introductions générales* (en dehors de celles des éditions): H. G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959 — surtout les p. 425 ss. — E. Wellesz, A History of Byzantine Music and Hymnography, Oxford 1961² — surtout les pp. 179 - 182. — N. B. Tomadakis, Ἡ Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία καὶ Ποίησις, ἤτοι Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν, τόμος δεύτερος, Athinai 1965³, pp. 81 - 181.

2. K. Krumbacher, surtout dans: Miscellen zu Romanos, Abhandlungen der philos. - philol. und der histor. Classe der K. Bayer. Ak. d. Wiss., 24, 3, München 1907, p. 1 ss. — P. Maas, surtout dans: Das Kontakion (Mit einem Excurs über Romanos und Basileios von Seleukeia), BZ, 19 (1910), p. 285 ss. — Th. Wehofer, Untersuchungen zum Lied des Romanos auf die Wiederkunft des Hernn, Sitzungsb. Ak. Wien, 154, 5, Wien 1907. — C. Émereau, Saint Ephrem le Syrien. Son œuvre littéraire grecque, Paris 1919.

3. Wehofer, op. cit., p. 10.

dérait des οἶκοι entières comme de simples transpositions métriques de mètres d'Ephrem. Mais déjà Émereau, qui, lui aussi, met l'accent sur les influences syriennes dans l'hymnographie grecque, a exprimé son opinion d'une façon plus nuancée: il a l'impression que la conclusion de Wehofer déborde les prémisses; il faudrait examiner entièrement les hymnes des deux poètes. Il n'en demeure pas moins établi que la dépendance mise en question est réelle [1]. Dans les publications récentes grecques et étrangères — l'influence d'Ephrem n'est plus considérée comme prépondérante pour la plupart des hymnes de Romanos [2]. La recherche des sources a en effet continué; il est bien évident que Maas ne s'était pas trompé lorsqu'il mit en relief l'influence particulière de Basile de Séleucie [3]. Celle-ci n'exclut d'ailleurs pas du tout d'autres influences patristiques.

En grandes lignes, on connaît maintenant les textes où Romanos a trouvé le récit des événements de l'histoire sainte, aussi bien que des exemples d'une élaboration littéraire de celle-ci. On trouve un aperçu général des sources dans plusieurs éditions de Romanos et dans quelques publications sur lui [4]. Il va de soi que, pour les hymnes sur des sujets bibliques, la LXX et le Nouveau Testament sont les sources principales. De même, les vies des saints et des martyrs constituent naturellement les sources essentielles des hymnes hagiographiques. Plus d'une fois, Romanos emploie également les évangiles apocryphes. Ensuite, il y a les écrits patristiques: parmi cette littérature on a cité les oeuvres de Jean Chrysostome, Basile le Grand, Grégoire de Nysse, Basile de Séleucie, Cyrille d'Alexandrie, Athanase d'Alexandrie, Eusèbe d'Alexandrie et occasionnellement d'autres. Avec les restrictions nécessaires, Ephrem aussi est mentionné.

Il est évident que des conclusions générales et définitives ne peuvent être formulées qu'après l'examen de tous les kontakia. On comprend immédiatement qu'il ne suffit pas d'indiquer une ou plusieurs sources importantes pour un kontakion; en général, il y a la possibilité de sources secondaires qu'il s'agit de rechercher et d'examiner. Parfois on a constaté des emprunts in-

1. Voir par exemple C. Émereau, op. cit., p. 104.

2. Maas-Trypanis, op. cit., p. xxi; Tomadakis, Εἰσαγωγή³, II, pp. 123-124.

3. Maas, Kontakion, loc. cit.

4. Il suffit de citer ici quelques unes des plus récentes; on y trouvera une bibliographie plus détaillée. Les éditions d'Athènes et de Paris donnent de brefs aperçus des sources dans les introductions à chaque hymne, ainsi que des notes qui se rapportent à des passages isolés des kontakia. L'édition d'Oxford donne une énumération des sources principales dans l'introduction générale, pp. xx-xxi. On trouve un exposé plus détaillé chez Tomadakis, Εἰσαγωγή³, II, pp. 116-125.

directs (par exemple dans le cas où Romanos cite un passage biblique non de première main, mais dans un contexte ou une interprétation qu'il a trouvés ailleurs [1]. Romanos sait résumer, ou par contre développer son exemple ou encore, il change le caractère rhétorique, dogmatique et savant de sa source [2]. Il convient de rappeler ici une remarque fondamentale de Grosdidier de Matons: «Il faut se garder de considérer comme une «source» de Romanos un texte où l'on trouve des thèmes, des idées, des interprétations typologiques également présents chez Romanos. C'est là un bien commun aux orateurs, aux poètes comme aux exégètes, et d'origine souvent très ancienne; chacun y puise à son tour. Seules les imitations formelles nous montrent que Romanos a pu utiliser directement tel ou tel texte» [3]. Par conséquent, il n'est pas inutile de pénétrer plus loin dans les *procédés* d'emprunt du Mélode. C'est seulement la première phase — très importante — des recherches qui se termine quand les éditeurs d'Athènes et de Paris donnent une série de citations scriptuaires et patristiques, plus ou moins parallèles au texte de Romanos. En effet, Grosdidier de Matons ne manque pas d'exprimer des réserves dans plusieurs de ses notes où il mentionne des «sources». Ayant devant les yeux les remarques de Grosdidier de Matons (voir note 3), nous entendons par «sources»; des textes traitant le même sujet ou émanant des mêmes traditions littéraires antérieures. Avec cette définition on peut continuer à employer le mot. Afin de se faire une idée claire sur les rapports entre tel ou tel kontakion et ces autres textes, il faudra partir des travaux d'Athènes et de Paris et examiner d'une façon systématique un grand nombre d'hymnes [4].

1. Wehofer, op. cit., p. 10.

2. Maas-Trypanis, op. cit., p. xxi.

3. Grosdidier de Matons, op. cit., I, p. 132, note 2.

4. Une recherche approfondie des sources pour un groupe spécifique d'hymnes de Romanos a été entreprise par R. J. Schork, The Sources of the Christological Hymns of Romanos. Oxford D. Phil. Thesis, 1957. Nous devons cette information à une note dans l'édition Maas-Trypanis; la thèse n'a pas été publiée. En plus il y a les articles suivants, qui offrent des études des sources pour quelques hymnes: M. Carpenter, The Origin and the Influence of the Christmas Kontakion of Romanos. Harvard Studies in Classical Philology, 1930, p. 1 ss. — M. Carpenter, The Paper That Romanos Swallowed. Speculum, 7 (1932), pp. 3-22. — E. Wellesz, Melito's Homily on the Passion. An Investigation into the Sources of Byzantine Hymnography. Journal of Theological Studies, 49 (1943), p. 42 ss. — E. Bickersteth, A Source of Romanos' Contakion on the Hypapante. Actes du VIème Congrès international des études byzantines, t. I. Paris 1950, pp. 375-381. — P. G. Nikolopoulos, Ἐπὶ τὰς πηγὰς τοῦ «Εἰς τὴν Θυσίαν τοῦ Ἀβραὰμ» ὕμνου Ῥωμανοῦ τοῦ Μελῳδοῦ, Ἀθηνᾶ, 56 (1952), pp. 278-285. — A. D. Kominis, Πηγαὶ τοῦ «Εἰς τὸν Νιπτῆρα» ὕμνου Ῥωμανοῦ τοῦ Μελῳδοῦ, ΕΕΒΣ, 27 (1957), pp. 224-232.

Il y a longtemps déjà que Carpenter exprima l'opinion qu'il faut une étude des sources pour chaque hymne individuellement [1]. Nous nous proposons de contribuer à une pareille étude approfondie en examinant un passage de l'hymne consacré à Noé [2].

Bien sûr, la source principale est constituée, ici aussi, par la LXX: Génèse 6, 5-9, 29. Romanos réfère explicitement à l'Ecriture Sainte en plusieurs endroits [3]: οἶκος β', v. 2 GM=MT = v. 40 Tom.; δ', v. 7 GM = MT = v. 105 Tom.; θ', v. 8 GM = v. 9 MT = v. 243 Tom.; ιδ', v. 10 GM = v. 11 MT = v. 383 Tom.; ιε', v. 9 GM = v. 10 MT = v. 407 Tom.; κ', v. 3 GM = MT = v. 529 Tom.

Mais comment se présente ici le problème des sources secondaires, des textes plus ou moins proches du kontakion? Pour cet hymne, comme pour tant d'autres, on ne dispose jusqu'ici que de l'introduction et des notes des éditions Tomadakis et Grosdidier de Matons. On y trouve les indications suivantes: «Nous ne connaissons pas les sources dont il (= Romanos) s'est servi. Dans les homélies que nous avons conservées sur le même sujet, nous retrouvons la plupart des thèmes qui apparaissent dans notre hymne, excepté l'intervention des anges, qui a un cachet particulier à Romanos. Mais ces différents éléments sont probablement anciens, et en tout cas on ne peut parler d'imitation directe quand on compare les vers de Romanos et la prose de Jean Chrysostome et de Basile de Séleucie. Il y a tout au plus rencontre des mêmes thèmes, fort diversement mis en oeuvre» [4]. Dans les deux éditions, les homélies auxquelles il est référé sont en premier lieu: Basile de Séleucie, PG 85, hom. 5, col. 76 - 84 et hom. 6, 84 - 101; Jean Chrysostome, PG 53, hom. 24, col. 206 - 218; hom. 25, 218 - 229; hom. 26, 229 - 239; hom. 27, 239 - 251; hom. 28, 252 - 260; hom. 29, 260 - 273. En plus, dans les notes de l'édition Tomadakis on trouve quelques références à PG 53, hom. 22, col. 185 - 196 [5]. Nous n'avons pas la prétention de changer quoi que ce soit à ces constatations générales; nous n'ajouterons pas une nouvelle «source» à la liste. Nous voulons seulement étudier un passage re-

1. Carpenter, The Paper..., p. 22.

2. Éditions complètes de l'hymne: Mioni, op. cit., pp. 107 - 126; Tomadakis, Ὕμνοι, τ. Β', nº ΙΘ' (19), pp. 97 - 116 (éditrice: S. Papadimitriou); Maas-Trypanis, op. cit., nº 40, pp. 312 - 322; Grosdidier de Matons, op cit., t. I, nº II, pp. 102 - 127.

3. A cause de la différence entre les éditions, pour la répartition des vers, nous donnons des références doubles ou triples.

4. Grosdidier de Matons, op. cit., I, p. 98.

5. Grosdidier de Matons, loc. cit.; et les notes, pp. 102 - 127; Tomadakis, Ὕμνοι τ. Β', dans les notes, pp. 97 - 116.

marquable, que les éditeurs n'ont pas mis en relief, mais où nous voyons un exemple représentatif des procédés utilisés par Romanos lorsqu'il développe des détails non scripturaires.

Il s'agit de l'οἶκος ις', vv. 8 - 10 GM = vv. 9 - 11 MT = vv. 431 - 437 Tom. de l'hymne sur Noé:

εὐθὺς δὲ ἐξαπέστειλε | τὸν κόρακα ὁ ὅσιος
καὶ οὗτος οὐχ ὑπέστρεψε | παραχειμάσας ἔξωθεν :
καὶ γὰρ πάντοτε ποθεῖ | τὸν χειμέριον καιρὸν | συγχαίρων τῷ βορρᾷ.

La première remarque qui s'impose, c'est que le texte de la LXX n'a pas le mot *παραχειμάσας*, ou une expression équivalente, mais seulement *ἐξελθὼν οὐχ ὑπέστρεψεν...* [1]. Au fond, ce texte de la LXX *ἐξελθὼν οὐχ ὑπέστρεψεν ἕως...* n'a pas de sens, puisque le corbeau n'est jamais rentré. Le texte hébreu est plus exact:

אֲשֶׁר עָשָׂה׃ וַיְשַׁלַּח אֶת־הָעֹרֵב וַיֵּצֵא יָצוֹא וָשׁוֹב עַד־

«et il lâcha le corbeau qui alla et vint jusqu'à ce que les eaux aient séché sur la terre» (Bible de Jérusalem). (alla et vint = *ἀνέστρεψεν*). Dans le fait que Romanos reprend le *ὑπέστρεψεν* peu correct de la LXX, on pourrait voir une indication qu'il se basait sur la version grecque (ou même qu'il ne savait pas comprendre un texte hébreu?). L'explication que le corbeau «préfère toujours la saison d'hiver» ne se trouve non plus dans la LXX.

Ensuite, il faut noter que nulle part ailleurs dans son kontakion, Romanos ne donne des indications sur les saisons au début ou à la fin du déluge. Rien dans ce texte, à part le passage de l'oikos ις', ne nous permet de connaître la saison à laquelle l'arche échouait au mont Ararat. Les autres indications chronologiques dans ce kontakion sont rares et peu précises: ια' 1 GM = MT = 281 Tom.: *τότε* ; ιβ' 1 GM = MT = 309 Tom.: *τότε* ; ιδ' 4 GM: *τεσσαράντα* = 4 MT: *[τεσ]σαράκοντα* = 369 Tom.: *τεσσαράκοντα ἡμέρας | καὶ νύκτας ἰσαρίθμους* ; ιδ' 6 GM = MT = 373 Tom.: *τότε* ; ιε' 7 GM = MT = 402 Tom.: *ἐπὶ ἡμέρας πολλὰς ὡς οἶμαι* ; ις' 1 GM = MT = 416 Tom.: *μετὰ ταῦτα* ; ις' 8 GM = 1 MT = 431 Tom.: *εὐθὺς* ; ιζ' 1 GM = MT = 443 Tom.: *εὐθὺς* ; ιζ' 4 GM = MT = 450 Tom.: *ἐπισχὼν ἡμέρας ἑπτὰ* ; ιζ' 8 GM = 9 MT = 458 Tom.: *εὐθὺς* ; ιη' 4 GM = MT = 477 Tom.: *τότε* ; ιθ' 1-3 GM = MT = 497 - 501 Tom.: *ὅτε εἶδεν... τότε...* [2].

1. Gén. 8, 7. (*ἀνέστρεψεν* cod. Alexandrinus).

2. Le texte de la LXX est bien plus précis pour le plupart des passages correspondants; les spécialistes font la distinction entre deux versions, l'une qui donne les dates précises se basant sur l'âge de Noé (version P = «Priesterschrift»), l'autre qui mentionne les périodes

Puisqu'il n'y a pas de chronologie complète dans le kontakion, il n'est pas du tout évident pour les fidèles qui assistent à l'exécution de l'hymne, que c'est pendant l'hiver que le corbeau fut lâché. Le fait que Romanos ajoute immédiatement la phrase *καὶ γὰρ* pourrait indiquer peut-être qu'il veut justifier la chronologie, qu'il vient d'introduire dans son kontakion d'une façon inattendue. Mais il nous semble qu'une telle justification — qui n'en est d'ailleurs pas une — n'a pas une grande importance: dans un texte liturgique, destiné à l'exécution orale, des précisions pareilles ne sont pas indispensables.

Supposons pourtant qu'un public attentif et familier avec l'Ecriture Sainte se rappelle les indications chronologiques de Gén. 8, 5 - 6 («au dixième mois»; «après quarante jours»); supposons encore que — tout en écoutant le kontakion, chanté à l'église pendant le carême [1], donc au printemps — ces fidèles veuillent faire l'association entre l'idée de l'hiver et la précision chronologique de la LXX; la question devient compliquée, car l'indication «de dixième mois» ne serait probablement pas sans quelque équivoque à Byzance du temps de Romanos. Il est nécessaire d'ouvrir ici une parenthèse sur la fête de Nouvel An à Byzance [2].

Bien sûr, Δεκέμβριος et d'autres noms de mois prouvent que l'année *romaine* commençait le premier mars selon le calendrier pré-Césarien (jusqu'en 46 avant J.Chr.) et nous avons des preuves que cette tradition a survécu longtemps après les réformes de César. Koukoulès cite e.a. Photius, PG 101, col. 736, qui explique que les Romains avaient trois dates pour le premier jour de l'année: le 1er janvier, le 1er mars et le 1er septembre. Il ajoute que la nouvelle Rome a repris ce système. En effet, à côté du 1er janvier

de 40 jours et de 7 jours (version J = «Jahwist»). Ainsi s'explique également la contradiction entre Gén. 6, 19 - 20 et 7, 2 - 3 ou entre Gén. 6, 16 et 8, 13. Dans les homélies de Jean Chrysostome et de Basile de Séleucie, ceux-ci s'efforcent d'expliquer ces divergences du texte biblique. Romanos par contre ne s'occupe point de tels problèmes qui ne pourraient intéresser un public moyen. — Il est intéressant de noter encore que Basile de Séleucie, PG 85, hom. 6, col. 100A donne une «date» différente de la version courante de la LXX. Basile: *Δεκάτῳ γὰρ μηνί, φησίν, ἐν ταῖς τῶν ὀρῶν κορυφαῖς ἐκαθέζετο.* — LXX, Gén. 8, 4 - 5: *καὶ ἐκάθισεν ἡ κιβωτὸς ἐν μηνὶ τῷ ἑβδόμῳ, ἑβδόμῃ καὶ εἰκάδι τοῦ μηνός, ἐπὶ τὰ ὄρη τὰ Ἀραράτ. Τὸ δὲ ὕδωρ ἠλαττονοῦτο ἕως τοῦ δεκάτου μηνός. Καὶ ἐν τῷ δεκάτῳ μηνί, τῇ πρώτῃ τοῦ μηνός, ὤφθησαν αἱ κεφαλαὶ τῶν ὀρέων.* (Sur le texte de la LXX et les problèmes de P et J on trouve quelques remarques dans des ouvrages récents comme *Enciclopedia Cattolica*, s.vv. «Diluvio»; «Pentateuco» ou *Religion in Geschichte und Gegenwart*, s.vv. «Sintflut, II. Im AT»; «Priesterschrift» et «Jahwist»).

1. Comme l'indique le ms. P: Τῇ Κυριακῇ τῆς γ' ἑβδομάδος τῶν Νηστειῶν κοντάκιον κατανυκτικὸν ᾀδόμενον εἰς τὸν Νῶε, κλπ.

2. Voir: Ph. Koukoulès, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, t. II, fasc. 1, Athinai 1948, p. 13 ss. et V. Grumel, La chronologie. (Traité d'études byzantines, I), Paris 1958, p. 124.

(fête officielle depuis César) et du 1er mars (fête traditionnelle), on trouve (à partir de l'an 313 après J.Chr.), le 1er septembre, (début de l'année ecclésiastique) [1]. Dans les Menaïa on trouve, comme on s'y attend, le 1er septembre [2]. On retrouve cette date chez Delehaye [3], mais nous y lisons au premier mars que ce jour était le début des mois depuis Moïse. L'ancienne tradition romaine du 1er mars est encore mentionnée par exemple chez Joseph Bryennios [4]. Quoi qu'il en soit, il serait normal que, dans un texte liturgique comme celui de Romanos, le mois de septembre fût considéré comme le premier, (étant en effet le premier selon le calendrier ecclésiastique); cela est plus normal encore quand on sait que l'Eglise paraît avoir fait opposition à la coutume de la fête du 1er mars [5].

Revenons un instant encore à ce public hypothétique de Romanos, tellement attentif et bien au courant des indications précises et nombreuses des mois dans le récit de la Génèse; pour eux, il n'est pas évident que l'épisode du corbeau se situe en hiver.

Romanos n'insiste pas sur cette chronologie et ne donne aucune explication «technique». En réalité, ce «dixième mois» est bien hivernal, dans l'Ancien Testament, puisque l'année commençait en mars - avril selon le calendrier hébreu [6], un calendrier luni - solaire comme on sait.

Sans doute, les fidèles qui assistaient à la liturgie n'étaient pas ce public hypothétique, ayant des notions précises de la chronologie du déluge, et faisant attention à toute inconséquence éventuelle dans le kontakion. Romanos peut se permettre facilement de ne pas développer une longue théorie chronologique; par contre, les détails pittoresques, humains ou empruntés à la nature sont assez fréquents dans son oeuvre. Ce style parfois spontané, naturel, et qui sait toucher un auditoire moyen avec des réminiscences de la vie quotidienne, c'est bien le style caractéristique de Romanos dans plusieurs de ses meilleurs hymnes [7].

1. Koukoulès, op. cit., p. 20.

2. Μηναῖα, éd. de Rome, 1898, t. I, pp. 3 - 24.

3. H. Delehaye, Propylaeum ad Acta Sanctorum, Bruxelles 1902. Μὴν Σεπτέμβριος Α', col. 1 - 2; Μὴν Μάρτιος, Α', col. 497 - 498.

4. Ἰωσὴφ Βρυέννιος, éd. E. Boulgaris, Leipzig 1768. t. Β', p. 274: *Λόγος περὶ τῆς Πόλεως ἀνακτίσματος.* passim: ...*Τῶν δώδεκα Ζῳδίων ὁ Κριὸς βελτίων, τῶν δώδεκα Μηνῶν ὁ Μάρτιος πρῶτος, τῶν δώδεκα ὀρέων ὁ Καύκασος μείζων, ...καὶ τῶν ἀνὰ τὴν οἰκουμένην μεγίστων πόλεων ἡ νέα Ῥώμη ἁγιωτέρα...*

5. Koukoulès, op. cit., p. 21.

6. Cette remarque constitue l'unique note explicative ou autre que l'on peut trouver à ce passage; elle est fournie par Grosdidier de Matons, op. cit., p. 123.

7. Voir des exemples rassemblés par Tomadakis, Εἰσαγωγή[3], II, pp. 104 - 105, pp. 113 - 115.

Si le problème de la chronologie ne se pose donc pas pour son public, nous devons pourtant supposer que le poète en avait des notions (ou bien, qu'il puisait à une source qui se basait sur ces notions) pour qu'il puisse en venir à ce motif «naturaliste» et apparemment spontané — mais non gratuit — du corbeau lâché pendant l'hiver. La question se pose donc: où Romanos a-t-il trouvé les indications nécessaires, qui ne figurent pas dans la LXX?

On pourrait répondre que le Mélode veut seulement dire que le corbeau, qui supporte bien les rigeurs de l'hiver, pouvait supporter aussi le climat humide et froid à la fin du déluge; *παραχειμάσας* pourrait signifier simplement: survivre pendant le mauvais temps et *χειμών* est aussi bien tempête qu'hiver. Il en résulterait que le problème du calendrier n'existe pas; Romanos, qui n'avait pas mentionné de mois dans son kontakion, n'aurait pas songé à un hiver dans le sens propre du mot, mais seulement à des situations atmosphériques. Nous ne sommes pourtant pas satisfaits de cette réponse trop facile, puisqu'une autre est bien plus convaincante, comme on verra plus bas.

D'abord, nous voulons examiner brièvement une autre possibilité encore, plus intéressante que la précédente: Romanos aurait-il des connaissances du calendrier hébreu à cause de son origine juive? Maas considère cette descendance de parents juifs comme probable, non seulement à cause de l'information provenant d'une hymne sur Romanos [1]: *«Γένος μὲν ἐξ Ἑβραίων τὸν νοῦν δὲ εἶχεν ἑδραῖον»* mais aussi à cause des formes hébraïques de noms juifs, employées par Romanos et à cause de sémitismes [2]. A première vue, cette hypothèse pourrait être attrayante. Elle ajouterait un élément à cette discussion concernant la biographie du Mélode. Dans une publication récente, la question de son origine juive a été posée une fois de plus, cette fois à partir de ce même kontakion qui nous occupe également [3]. A la strophe γ′ 1 GM = MT = 66 Tom., *«ἀσήπτων ξύλων»* au lieu de *«τετραγώνων»* que nous lisons à la LXX, n'est pas nécéssairement emprunté au texte hébreu [4], puisque c'est une variante du texte grec. Tout comme Pellegrino pour γ′ 1 GM = MT = 66 Tom., nous sommes obligé de conclure que dans le passage ιϛ′ 8 - 10 GM = 9 - 11

1. Le texte est conservé dans les mss. Athous Laurae Γ′ 28; Athous Batopediou 202, f. 28 et Patmiacus 195, f. 224. Cf. Maas, Die Chronologie der Hymnen des Romanos, BZ, 15 (1906), pp. 30 - 31. — Eustratiades, Ῥωμανὸς ὁ Μελωδὸς καὶ ἡ Ἀκάθιστος, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, Α′ (1917), p. 199 ss.

2. Maas-Trypanis, op. cit., p. xvi. Cf. d'autre part Tomadakis, Εἰσαγωγή[3], II, pp. 89 - 90, qui n'accepte pas l'hypothèse de l'origine juive et suppose qu'un simple jeu de mots soit à la base de la fausse information. *Ἑβραῖος* serait employé au lieu de *Σύρος* peut-être.

3. M. Pellegrino, «Ἀσήπτων ξύλων» (Romano il Melode, Inno di Noè, γ′ 1. Rivista di storia e letteratura religiosa, 1 (1965), pp. 108 - 109.

4. Grosdidier de Matons, op. cit, I, p. 107, le suggère indirectement.

MT = 431 - 437 Tom., on ne peut trouver un argument convaincant pour l'origine juive de Romanos.

Il y a en effet un texte grec, antérieur à Romanos, qui donne des explications sur la chronologie du déluge; il s'agit notamment d'une des homélies qui ont été rapprochées du kontakion de Romanos sur Noé, par Tomadakis et Grosdidier de Matons: un passage de la sixième homélie de Basile de Séleucie, PG 85, col. 97 C - 100 B :

«...Ἐν θέρει μὲν γὰρ ὁ κατακλυσμὸς καὶ ἤρξατο καὶ ὑψώθη καὶ τὰς τῶν ὀρῶν κορυφὰς κατεβάπτισεν. Ἐν χειμῶνι δὲ μέσῳ τὸ πλῆθος τῶν ὑδάτων ἐπαύετο, ἀντίστροφον τῷ νόμῳ τῆς φύσεως τὴν τάξιν δεξάμενος, ἵνα μή τις ὕστερον κατακλυσμὸν ἐπακούων, συντυχίαν νομίζῃ τὸν φόβον καὶ ὄμβρον ἀέρα φαντάζηται, καὶ νοθεύῃ τὸν φόβον ταῖς τοῦ χειμῶνος ὥραις τὸν κατακλυσμὸν λογισάμενος, καὶ τὴν θείαν ἀνάκτισιν καιρῶν ὑποβολαῖς παραγράφηται.

Διὰ τοῦτο περιτρέπει τοὺς ὅρους τῆς φύσεως καὶ λύει τῆς συνηθείας τοὺς νόμους, τὰς μὲν τοῦ θέρους τροπὰς ὑπηρετεῖν τῷ κατακλυσμῷ βιασάμενος, ξηρότητα δὲ ἀέρος ἐν χειμῶνι μηχανησάμενος, θαυματουργῶν ἐφ' ἑκάτερα. Καὶ τοῦτο σαφῶς ὁ συγγραφεὺς θαυμάζων ἀνέγραψε μῆνας παρατιθεὶς καὶ ἀριθμῶν τὰς ἡμέρας καὶ τὰς τῶν τρόπων καταλλαγάς, πότε μὲν ἤρξατο, καὶ ἐφ' ὅσον ηὐξάνετο, πότε δὲ πάλιν πρὸς λῆξιν ἐχώρησε καὶ πότε, μειωθέντος τοῦ ὕδατος, ἡ κιβωτὸς ἐκαθέζετο. «Δεκάτῳ γὰρ μηνί», φησίν, «ἐν ταῖς τῶν ὀρῶν κορυφαῖς ἐκαθέζετο».

Ἀρχὴν δὲ μηνῶν οἶδεν ἡ Γραφὴ τοῦ Πάσχα τὸν μῆνα : δέκατον δὲ μῆνα τὸν τοῦ χειμῶνος ἀπαγορεύει μεσαίτατον, ἐν ᾧ μειωθέντος τοῦ ὕδατος ἡ κιβωτὸς ἐκαθέζετο, κλπ.».

En lisant ce texte de Basile, on constate que son explication du calendrier hébreu, si sommaire soit-elle, et sa chronologie sont cohérentes et suffisamment complètes. A l'opposé du passage de Romanos, l'auteur de l'homélie nous permet de comprendre le système du calendrier de l'Ancien Testament; de là on accepte immédiatement que le dixième mois tombe en hiver.

Il faut remarquer que Basile emploie cette idée pour d'autres raisons: il développe une argumentation théorique sur la sagesse de Dieu, qui a changé les influences des saisons afin que personne ne puisse prétendre que le déluge n'était qu'un événement naturel, causé par les pluies d'hiver. Romanos, par contre, évite d'entrer dans les détails de la chronologie et emploie l'idée pour introduire dans sa poésie l'image concrète d'un oiseau qui ne craint pas le froid; à des spéculations intellectuelles il préfère les observations du peuple auquel il s'adresse, qui distingue les oiseaux sédentaires et migrateurs. Comme

nous l'avons remarqué déjà, c'est un trait caractéristique de Romanos et, très probablement, il s'agit ici d'un élément original du Mélode.

En effet, nous n'avons trouvé ce détail concernant le corbeau dans aucun des textes qu'il faut comparer avec le kontakion de Romanos. Ni dans l'homélie PG 53, col. 229 - 239 de Jean Chrysostome où l'on retrouve le corbeau, pas plus que dans les autres homélies citées, il n'y a un élément qui puisse avoir servi d'exemple. On ne peut exclure la possibilité qu'un texte que nous ne connaissons pas, ait été sa source. Mais doit-on nier a priori toute originalité de Romanos dans les détails où la dogmatique, l'exégèse, la moralisation font place à la poésie?

Comment se présente donc le problème des «sources» pour ce passage? Il paraît probable que Romanos ait eu un exemple, une «source» qui donne une explication compréhensible et assez complète sur la chronologie, et que le Mélode reprend la conclusion de celle-ci pour introduire une image pittoresque, qui ne se trouvait pas nécessairement dans son modèle. Ce texte pourrait bien être l'homélie de Basile de Séleucie mais on peut tout aussi bien supposer que Romanos et Basile aient trouvé leurs informations dans une tradition antérieure que nous ne connaissons pas. Il n'est pas exclu, mais moins probable, que Romanos ne disposait que d'une source qui indiquait bien que le corbeau fut lâché pendant l'hiver, sans expliquer pourtant, par le système du calendrier hébreu, ce détail. Dans ce cas, il s'agirait d'une source intermédiaire, c.à.d. qui se situerait entre un texte ancien et plus clair (que Basile aurait peut-être consulté) d'une part et Romanos d'autre part.

Quoi qu'il en soit, nous pouvons conclure pour ce passage de l'hymne sur Noé:

1°) que là aussi, on peut confronter le texte de Romanos avec l'homélie PG 85, col. 84 - 101 de Basile de Séleucie, en ce qui concerne des éléments «savants»;

2°) que Romanos a su profiter habilement de détails qu'il trouvait dans la tradition homilétique (grecque, à ce qu'il paraît) pour enrichir son poème d'une façon personnelle.

A la fin de cet article, nous voulons remarquer que les conclusions en sont évidemment limitées; nous espérons continuer des recherches pareilles pour d'autres kontakia, afin de pouvoir confirmer ou corriger les résultats de cette première étude *.

PAUL VAN SICHEM

* Nous tenons à remercier les professeurs N. B. Tomadakis et A. D. Kominis et mlle A. Vassilikopoulou de l'Université d'Athènes ainsi que les professeurs P. Lambrechts et A. Janssen et le dr. R. Thibau de l'Université de Gand (Belgique) pour leurs remarques et encouragements.

Η ΠΩΛΗΣΙΣ ΤΟΥ ΕΝΕΧΥΡΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΚΛΟΓΗΝ ΤΩΝ ΙΣΑΥΡΩΝ

Αἱ προϋποθέσεις διὰ τὴν ὑπὸ τοῦ ἐνεχυρούχου δανειστοῦ πώλησιν τοῦ ἐνεχύρου ὡρίσθησαν ἐν τῷ ἰουστινιανείῳ δικαίῳ διὰ τῆς διατάξεως Cod. 8, 33 (34), 3 § 1 [1]. Κατὰ τὸ ἰουστινιάνειον δίκαιον, ληξιπροθέσμου καταστάντος τοῦ χρέους καὶ μὴ ἐξοφληθέντος ὑπὸ τοῦ ὀφειλέτου, ὁ δανειστὴς ὤφειλε νὰ καλέσῃ τὸν ὀφειλέτην πρὸς πληρωμὴν ἐπὶ ἀπειλῇ πωλήσεως τοῦ ἐνεχύρου [2], ἡ δὲ πώλησις δὲν ἠδύνατο νὰ γίνῃ πρὸ τῆς παρόδου διετίας ἀπὸ τῆς προσκλήσεως ταύτης [3].

Ἡ ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀπαιτηθεῖσα πάροδος ὁλοκλήρου διετίας πρὶν ἢ ὁ δανειστὴς προβῇ εἰς τὴν πώλησιν τοῦ ἐνεχύρου ηὐνόει μὲν τὸν ὀφειλέτην, ἐπεκρίθη ὅμως ἀνέκαθεν ὡς ἀντιοικονομικὴ καὶ θέτουσα προσκόμματα εἰς τὰς συναλλαγάς, δὲν ἐτηρεῖτο δὲ ἐν τῇ πράξει τῆς Δύσεως [4].

***

Αἱ σχετικαὶ διατάξεις τοῦ ἰουστινιανείου δικαίου ἴσχυσαν ἀμετάβλητοι μέχρι τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων. Μεταξὺ τῶν ἄλλων θεσμῶν, περὶ ὧν διέλαβον οἱ Ἴσαυροι, εἶναι καὶ ὁ τοῦ ἐνεχύρου· ὡς πρὸς δὲ τὴν πώλησιν αὐτοῦ ἡ Ἐκλογὴ 10, 2 ὁρίζει τὰ ἀκόλουθα :

«Ἐάν τις δανείσῃ τινὶ καὶ κατὰ τὴν οἰκείαν ὁμολογίαν ἐκπροθεσμήσας ὁ χρεώστης μὴ ἐκπληρώσῃ, προτρεπέσθω τοῦτον ἐκ διαβασίμου ὁ χρεωστού-

1. Πρβλ. καὶ Θεόφιλον, Παράφρασις Εἰσηγήσεων 2, 8, § 1. Τὴν διάταξιν ταύτην τοῦ Κώδικος ἀποδίδουσιν αἱ Ῥοπαὶ ΚΕ΄, 8, τὰ Βασιλικὰ 25, 7, 59, ἡ Μείζων Σύνοψις Ε, XXIV, 27, ἡ Πεῖρα 19, 32, ἡ Μικρὰ Σύνοψις Ε, ρλγ΄, ἡ Ἑξάβιβλος 3, 5, 8.

2. Ἡ κλῆσις αὕτη πρὸς πληρωμὴν ἐκαλεῖτο denuntiatio. Κατά τινας συγγραφεῖς, ἡ denuntiatio αὕτη ἔδει νὰ γίνηται πρὸς τὸν ὀφειλέτην οὐχὶ ἐπὶ τῷ λόγῳ καὶ μόνον τῆς ἰδιότητός του ταύτης, ἀλλ' ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι ἦτο ἔτι κύριος τοῦ ἐνεχυρασθέντος πράγματος· ἐὰν ἡ κυριότης τούτου εἶχε μεταβιβασθῇ εἰς τρίτον, ἡ denuntiatio ἔπρεπε νὰ γίνῃ εἰς τὸν τρίτον τοῦτον, βλ. van Wetter, Pandectes, τόμ. 2 (1909), σ. 375, σημ. 9. Πρβλ. ὅμως Dernburg, Das Pfandrecht, τόμ. 2 (1864), σ. 136.

3. Δι' ἰδιωτικῆς συμφωνίας τὰ μέρη ἠδύναντο νὰ ὁρίσωσιν ἄλλως, π.χ. ἡ πώλησις νὰ δύναται νὰ γίνῃ ἀμέσως, βλ. Cod., 8, 33 (34), 3 § 1.

4. Πρβλ. Dernburg, Das Pfandrecht, τόμ. 2 (1864), σ. 143 κέξ.

μενος καὶ ἐὰν μετὰ β' καὶ γ' προτροπάς τε καὶ διαμαρτυρίας μὴ θελήσῃ ὁ χρεωστῶν παρρησιασθῆναι ἢ τὸ ἀπόχρεων ποιῆσαι, αὐθεντίαν ἐχέτω ὁ τὰ ἐνέχυρα κατέχων ὑπὸ ἀκριβῆ δημοσίαν ἐκτίμησιν ἐγγράφως διὰ ταβουλαρίων ἢ καὶ ἐκδίκων ἀποσημειουμένων ταῦτα διαπιπράσκειν καὶ ἐκ τῶν τιμημάτων τὰ κεχρεωστημένα αὐτῷ παρακρατεῖν καὶ τὸ ὡς εἰκὸς περιττευθὲν ἀποκαθιστᾶν τῷ χρεωστοῦντι. Εἰ δὲ ἡ τῶν ἐνεχύρων δικαία διάπρασις οὐ σῴζει τὴν ἐντελῆ τοῦ χρέους ἀπόδοσιν, ἀπαιτείτω τὸν χρεώστην τὸ λειπαζόμενον» [1].

Εἰς τρία καίρια σημεῖα ἐτροποποιήθη τό ἰουστινιάνειον δίκαιον διὰ τῆς διατάξεως ταύτης τῆς Ἐκλογῆς, εἰς τὴν ἀνάλυσιν δὲ τῶν τροποποιήσεων τούτων προβαίνομεν κατωτέρω [2].

1. Ἡ Ἐκλογὴ ἀπαιτεῖ τὴν καὶ ἐκ τρίτου κλῆσιν τοῦ ὀφειλέτου πρὸς πληρωμὴν πρὶν ἢ ὁ δανειστὴς προβῇ εἰς τὴν πώλησιν τοῦ ἐνεχύρου. Ἀντιθέτως ἡ διάταξις τοῦ ἰουστινιανείου Κώδικος 8, 33 (34), 3 § 1 ὁμιλεῖ περὶ μιᾶς κλήσεως (denuntiatio) πρὸς τὸν ὀφειλέτην.

Καὶ τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον ἐγνώριζε τὴν τριπλῆν κλῆσιν πρὸς τὸν ὀφειλέτην προκειμένης πωλήσεως τοῦ ἐνεχύρου, τοῦτο ὅμως δὲν καθιέρου ὡς γενικὸν κανόνα, ἀλλ' εἰς τὰς ἀκολούθους εἰδικὰς περιπτώσεις:

α') Κατὰ τὸ χωρίον Pauli Sententiae 2, 5, 1, ἐὰν τὸ ἐνέχυρον εἶχε συσταθῇ simpliciter, δηλ. ἄνευ ἰδιαιτέρας συμφωνίας ὅτι ἐπιτρέπεται ἡ πώλησις αὐτοῦ, ὁ δανειστὴς πρὶν ἢ προβῇ εἰς τὴν πώλησιν ὤφειλε νὰ πέμψῃ τῷ ὀφειλέτῃ τρεῖς διαμαρτυρίας [3].

Τὸ χωρίον τοῦτο τῶν Pauli Sententiae δὲν περιελήφθη ἐν τῇ ἰουστινιανείῳ κωδικοποιήσει, ὡς δ' ἐκ τούτου κατὰ τὸ ἰουστινιάνειον δίκαιον εἴτε εἶχε γίνει συμφωνία περὶ πωλήσεως τοῦ ἐνεχύρου εἴτε ὄχι, τοῦτο ἐξεποιεῖτο κατόπιν μιᾶς καὶ μόνον κλήσεως πρὸς τὸν ὀφειλέτην [4].

---

1. Τὴν διάταξιν ταύτην τῆς Ἐκλογῆς ἐπαναλαμβάνουσιν ἡ Ecloga privata aucta 11, 4, ἡ Ecloga ad Prochiron mutata 12, 2, τὸ Ηὐξημένον Πρόχειρον 17, 79 (βλ. καὶ τὰ Παράτιτλα τοῦ Ηὐξημ. Προχείρου 28, 3), συνοπτικώτερον δὲ ἡ Ηὐξημένη Ἐπαναγωγὴ 22, 35.

2. Ἂν ἐν τοῖς ἀκολούθοις γίνεται καὶ διεξοδική πως ἀνάπτυξις τοῦ ἰουστινιανείου δικαίου, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι μόνον οὕτω καθίσταται δυνατὸν ὅπως ἐπισημανθῶσιν αἱ σχετικαὶ καινοτομίαι τῆς Ἐκλογῆς.

3. Κατὰ τὸ ἀρχαιότερον ρωμαϊκὸν δίκαιον, ἡ ἐξουσία τοῦ ἐνεχυρούχου δανειστοῦ πρὸς πώλησιν τοῦ ἐνεχύρου δὲν ἐτίκτετο ἀμέσως ἐκ τῆς ἐνεχυράσεως, ἀλλ' ἀπῃτεῖτο εἰδικὴ πρὸς τοῦτο συμφωνία (pactum de distrahendo), βλ. Gaii 2, 64, Dig. 47, 2, 74 (73). Ἀλλ' ἤδη κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς κλασσικῆς περιόδου τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου ἀνεγνωρίσθη ὅτι ὁ ἐνεχυροῦχος δανειστὴς ἠδύνατο καὶ παρὰ τὴν ἔλλειψιν τοιαύτης συμφωνίας νὰ προβῇ πρὸς ἱκανοποίησιν αὐτοῦ εἰς τὴν πώλησιν τοῦ ἐνεχύρου, Dig., 13, 7, 4 (Οὐλπιανός), βλ. ἐν γένει Jörs-Kunkel, Römisches Privatrecht (1935), σ. 154, σημ. 4. Καὶ κατὰ τὸ παρατεθὲν χωρίον Pauli Sententiae 2, 5, 1 ἡ πώλησις ἐπιτρέπεται καὶ ἐν ἐλλείψει εἰδικῆς συμφωνίας, δέον ὅμως ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ὅπως προηγηθῶσι τρεῖς κλήσεις πρὸς τὸν ὀφειλέτην.

4. Ἐν τῇ ἰουστινιανείῳ κωδικοποιήσει καθιερώθη βεβαίως τὸ νεώτερον δίκαιον, καθ' ὃ εἰδικὴ συμφωνία πρὸς πώλησιν τοῦ ἐνεχύρου δὲν ἀπῃτεῖτο (Dig. 13, 7, 4), περιελή-

β') Κατὰ τὸ χωρίον Dig. 13, 7, 4 = Βασ. 25, 1, 4, ἐὰν εἶχε γίνει συμφωνία ὅπως μὴ πωληθῇ τὸ ἐνέχυρον, ὁ ἐνεχυροῦχος δανειστὴς ἠδύνατο, παρὰ τὴν συμφωνίαν ταύτην, νὰ πωλήσῃ τοῦτο, ὤφειλεν ὅμως νὰ καλέσῃ τρὶς τὸν ὀφειλέτην πρὸς πληρωμὴν τοῦ χρέους [1].

Καθὰ παρατηροῦμεν, ἡ Ἐκλογὴ ἀνυψοῖ εἰς γενικὸν κανόνα τὸ δι' εἰδικὰς περιπτώσεις ἐν τῷ προγενεστέρῳ αὐτῆς δικαίῳ καθιερούμενον, ἀπαιτοῦσα ἐν πάσῃ περιπτώσει τὴν πρὸ τῆς πωλήσεως τοῦ ἐνεχύρου τριπλῆν κλῆσιν τοῦ ὀφειλέτου [2]. Διὰ τῆς τριπλῆς κλήσεως ὁ ὀφειλέτης ὀχλεῖται ἐντονώτατα, προκειμένης μάλιστα πωλήσεως τοῦ ἐνεχύρου, ἥτις, συνήθως τοὐλάχιστον, εἶναι ἐνέργεια ἐπιζημία αὐτῷ, κατὰ δὲ τὸ μεσολαβοῦν

φθη ὅμως ἐν Dig. 47, 2, 74 (73) καὶ τὸ ἀρχαιότερον δίκαιον, διατυπούμενον ὑπὸ τοῦ Ἰαβολένου, καθ' ὃ διὰ τὴν πώλησιν τοῦ ἐνεχύρου ἀπῃτεῖτο εἰδικὴ συμφωνία, τὴν ἀντίφασιν δὲ ταύτην, εἰς καθαρῶς ἱστορικοὺς ὀφειλομένην λόγους, ἐπεχείρησε νὰ ἐξομαλύνῃ δογματικῶς τὸ σχόλιον 2 τῶν Βασιλικῶν 25, 1, 4: *«Ζήτει βιβ. μζ' Διγ., τιτ. β', διγ. οδ' ἤτοι βιβ. Ξ', τιτ. ιβ', κεφ. οδ'. Ἐκεῖ γάρ φησιν ὅτι, εἰ μὴ πακτεύσει πιπράσκειν καὶ πωλήσει, κλοπὴν ἁμαρτάνει ὁ δανειστής. Νόησον οὖν ἐκεῖνο εἰ τοῦ χρέους προσενεχθέντος μὴ δεξάμενος ὁ δανειστὴς πωλήσει τὸ ἐνέχυρον».* (Heimbach, τόμ. III, σ. 53). Ὡς ὁ βυζαντινὸς σχολιαστὴς οὕτως ἐκ τῶν νεωτέρων καὶ ὁ Lang, ἐν Archiv f. d. Civil.-Praxis, τόμ. 28 (1846), σ. 357, σημ. 23. Βλ. ὅμως Dernburg, Das Pfandrecht, τόμ. 1 (1860), σ. 86, σημ. 5.

1. Βλ. Dernburg (-Δυοβουνιώτου), Ἐμπράγματον δίκαιον[2] (1912), § 280, σημ. 3 (σ. 476), ἔνθα καὶ περί τινος ἀποκλινούσης γνώμης τοῦ Kohler. — Τὴν τριπλῆν κλῆσιν ὡς ἐντονωτάτην ὄχλησιν ἀπαντῶμεν καὶ εἰς ἕτερα θέματα τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου. Οὕτως ἐν τῇ διαδικασίᾳ τῶν cognitiones διὰ τὴν ἔκδοσιν ἐρήμην ἀποφάσεως ἔδει νὰ κληθῇ ὁ ἀπολειπόμενος διάδικος τρίς, Cod. 7, 43, 8 καὶ 9, Pauli Sententiae 5, 5α, 6 [7]. Ἡ ἐλευθέρα γυνή, ἡ ἔχουσα σαρκικὰς σχέσεις μετ' ἀλλοτρίου δούλου, ἐδουλοῦτο, ἐὰν δὲν ἀφίστατο τῶν σχέσεων κατόπιν τριπλῆς παραγγελίας τοῦ κυρίου τοῦ δούλου (S. C. Claudianum, καταργηθὲν ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ), Pauli Sententiae, 2, 21α, 17. Πρβλ. ἐπίσης ὡς πρὸς ἕτερον θέμα Νεαρὰν Ἰουστ. 117, κεφ. 15.

2. Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι καὶ τὸ ἀρχαῖον γερμανικὸν δίκαιον ἐπὶ ἀναλόγου περιπτώσεως ἀπῄτει τὴν τριπλῆν κλῆσιν τοῦ ὀφειλέτου. Οὕτω κατὰ τὸ δίκαιον τοῦτο, ὁ δανειστὴς μόνον μετὰ τὴν καὶ ἐκ τρίτου πρόσκλησιν τοῦ ὀφειλέτου πρὸς πληρωμὴν ἠδύνατο νὰ προβῇ εἰς τὴν κατ' αὐτοῦ ἐκτέλεσιν, ἥτις συνετελεῖτο διὰ τοῦ ἐνεχυρασμοῦ τῆς περιουσίας του, βλ. Edictum Rotharis (7ος αἰὼν μ.Χ.) κεφ. 249: «*Si quis debitorem habens, appellet eum semel, et bis, et usque in tertio; si debitum non reddiderit, aut non composuerit, túnc debeat eum pignorare in his rebus quibus pignorare licitum est*» (παρὰ Walter, Corpus juris germanici antiqui, τόμ. I, pars II, 1824, σ. 729). Ταῦτα ὅμως ἴσχυον κατὰ τὸ ἀρχαῖον γερμανικὸν δίκαιον προκειμένης ἐκτελέσεως κατὰ τοῦ ὀφειλέτου. Ἀντιθέτως ἕτερον γερμανικὸν νομοθέτημα, ἡ Lex Visigothorum V, 6, 3, διαλαμβάνον περὶ συμβατικοῦ ἐνεχύρου οὐδὲν ἀναφέρει περὶ τριπλῆς κλήσεως πρὸς τὸν ὀφειλέτην, βλ. τὸ κείμενον κατωτ., σ. 43, σημ. 4. Λίαν μεταγενέστερον ἀπαντῶμεν ἐν τῷ γερμανικῷ δικαίῳ τὴν πρὸ τῆς πωλήσεως τοῦ ἐνεχύρου τριπλῆν κλῆσιν πρὸς τὸν ὀφειλέτην, βλ. Stobbe-Lehmann, Handbuch des deutschen Privatrechts[3], τόμ. 2, μέρος β' (1897), σσ. 136, 313, σημ. 29.

μεταξὺ τῶν κλήσεων διάστημα [1] παρέχεται τῷ ὀφειλέτῃ ἡ εὐχέρεια πρὸς ἐξεύρεσιν τῶν διὰ τὴν ἐξόφλησιν τοῦ χρέους μέσων.

Τὴν πρὸς τὸν ὀφειλέτην τριπλῆν κλῆσιν πρὸ τῆς πωλήσεως τοῦ ἐνεχύρου ἀπαιτεῖ καὶ ἡ Συρορρωμαϊκὴ Νομόβιβλος. Οὕτως ἐν τῇ παραλλαγῇ L § 96 λέγεται : «*Si mutuam det vir viro summam argenti et sumat ab eo pignus auri, ornamentum vel vasa argenti vel vestes, opus vero habeat creditor (pecunia) sua et moneat debitorem, ut recipiat pignus suum et solvat id quod debet, si neglegens autem sit debitor et non solvat, mittet ei creditor παραγγελίας tres tribus vicibus...*» [2].

Τὸ χωρίον τοῦτο τῆς Συρορρωμαϊκῆς Νομοβίβλου θὰ ἀπετέλει πλήρη ἀπόδειξιν περὶ τοῦ ὅτι ἐν τῇ ἀνατολικῇ πράξει εἶχεν ἤδη πρὸ τῆς Ἐκλογῆς διαμορφωθῆ ἡ συνήθεια ὅπως ὁ δανειστὴς πρὸ τῆς πωλήσεως τοῦ ἐνεχύρου καλῇ τρὶς τὸν ὀφειλέτην πρὸς πληρωμήν, ἐὰν δὲν ὑπῆρχεν ἡ § 124 τῆς αὐτῆς παραλλαγῆς τῆς Νομοβίβλου, ἔνθα ὅμως οὐδεὶς γίνεται λόγος περὶ τριπλῆς κλήσεως τοῦ ὀφειλέτου [3].

2. Περὶ παρόδου διετίας μετὰ τὰς προσκλήσεις τοῦ ὀφειλέτου οὐδὲν λέγει ἡ Ἐκλογή, συνεπῶς δέον νὰ δεχθῶμεν ὅτι καὶ ἐν τούτῳ ἐτροποποιήθη τὸ ἰουστινιάνειον δίκαιον, οὕτω δὲ κατὰ τὴν Ἐκλογὴν ὁ δανειστής, ἀκάρπου μεινάσης καὶ τῆς τρίτης διαμαρτυρίας (κλήσεως) [4], ἠδύνατο νὰ πωλήσῃ τὸ ἐνέχυρον χωρὶς νὰ ἀπαιτῆται ὅπως ἀναμείνῃ πρότερον τὴν πάροδον ὁλοκλήρου διετίας [5]. Ἡ Ἐκλογὴ θεωρεῖ ἀρκετὴν τὴν καὶ ἐκ τρίτου πρόσκλησιν τοῦ ὀφειλέτου.

Ὅτι διὰ τῆς καταβολῆς τοῦ χρέους ἠλευθεροῦτο τὸ ἐνέχυρον καὶ ἐξέ-

---

1. Ἡ Ἐκλογὴ δὲν ὁρίζει ποῖον χρονικὸν διάστημα δέον νὰ παρεμβάλληται μεταξὺ τῶν κλήσεων τούτων. Ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ διάταξις Dig. 13, 7, 4 (περὶ ἧς ἀνωτ., σ. 39) δὲν ὁρίζει διάστημά τι, ὅθεν αἱ διαφωνίαι μεταξὺ τῶν συγγραφέων περὶ τοῦ παρεμβλητέου μεταξὺ τῶν κλήσεων τούτων χρόνου, βλ. Denrburg, Das Pfandrecht, τόμ. 2 (1864), σ. 126.

2. Παρατίθεται κατὰ τὴν λατινικὴν μετάφρασιν τοῦ Ferrini, ἐν Riccobono-Baviera κλπ., Fontes juris romani antejustiniani, τόμ. II² (1940), σ. 785.

3. Πρὸς ἐξήγησιν τῆς διαφορᾶς μεταξὺ τῶν δύο τούτων χωρίων μόνον ὑποθέσεις θὰ ἠδύναντο νὰ διατυπωθῶσιν. Ὁπωσδήποτε, ἡ ἐξήγησις τοῦ Bruns, ἐν τῇ μετὰ τοῦ Sachau ἐκδόσει τῆς Νομοβίβλου (1880), σ. 272, ὅτι ἡ διαφορὰ ὀφείλεται εἰς τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν τοῦ δικαιώματος πρὸς πώλησιν τοῦ ἐνεχύρου, δὲν εἶναι πειστική.

4. Τὰς ἐνώπιον μαρτύρων κλήσεις ρητῶς ἀπαιτεῖ ἡ Ηὐξημένη Ἐπαναγωγὴ 22, 35, ἀποδίδουσα τὸ ἀντίστοιχον χωρίον τῆς Ἐκλογῆς 10, 2.

5. Κατὰ τὸ ἰουστινιάνειον δίκαιον καὶ ἐπ᾽ αὐτῆς τῆς μοναδικῆς περιπτώσεως τοῦ χωρίου Dig. 13, 7, 4, καθ᾽ ἣν ἀπῃτοῦντο τρεῖς κλήσεις πρὸς τὸν ὀφειλέτην, ὁ δανειστὴς ὤφειλε νὰ ἀναμείνῃ τὴν πάροδον διετίας πρὶν προβῇ εἰς τὴν πώλησιν. Ἀμφισβητεῖται μόνον τὸ ζήτημα ἂν ἡ διετία ἔδει νὰ ὑπολογίζηται ἀπὸ τῆς πρώτης ἢ τῆς τρίτης προσκλήσεως, πρβλ. Windscheid, Lehrb. d. Pandektenr.⁵, τόμ. 1 (1882), § 237, σημ. 7 (σ. 769).

λιπε τὸ δικαίωμα τοῦ δανειστοῦ πρὸς πώλησιν καὶ αὐτονόητον εἶναι, ἀλλὰ καὶ ρητῶς λέγει ἡ Ἐκλογή [1]. Ἀλλ᾽ ἡ Ἐκλογὴ δὲν ἀρκεῖται εἰς τοῦτο μόνον, ἀλλὰ λέγει ὅτι ἡ πώλησις τοῦ ἐνεχύρου ἠδύνατο νὰ γίνῃ *«ἐὰν μετὰ β' καὶ γ' προτροπάς τε καὶ διαμαρτυρίας μὴ θελήσῃ ὁ χρεωστῶν παρρησιασθῆναι ἢ τὸ ἀπόχρεων ποιῆσαι»*. Τίς ἡ ἔννοια τοῦ *παρρησιασθῆναι* χρῄζει διευκρινήσεως. Ὡς γνωστόν, ἡ ἀρχικὴ καὶ κυρία σημασία τοῦ ρήματος παρρησιάζομαι εἶναι : ὁμιλῶ μετ᾽ ἐλευθερίας, εὐθαρσῶς, παρρησία δέ : τὸ ὁμιλεῖν μετ᾽ ἐλευθερίας καὶ γενικώτερον ἐλευθερία. Σὺν τῷ χρόνῳ αἱ λέξεις αὗται ἀπέκτησαν καὶ ἑτέρας, παρεπομένας, σημασίας [2], τὸ δὲ ρ. παρρησιάζομαι καὶ τὴν ἔννοιαν τοῦ : παρουσιάζομαι, ἐμφανίζομαι [3]. Ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῇ ὑποθέσει ὅτι ἤδη κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐκλογῆς, τὸ ρ. παρρησιάζομαι ἐχρησιμοποιεῖτο κοινῶς ἀντὶ τοῦ παρουσιάζομαι, ἐμφανίζομαι, νομίζομεν ὅτι ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν Ἐκλογὴν τὴν λέξιν ταύτην δέον νὰ ἐκλάβωμεν ὑπὸ ἔννοιαν μὴ ἀφισταμένην τῆς κυριολεξίας [4]. Οὕτω θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ἀποδώσωμεν τὴν ἔννοιαν τοῦ ὡς ἄνω χωρίου ὡς ἑξῆς : ἐὰν ὁ ὀφειλέτης δὲν θελήσῃ νὰ δώσῃ σαφεῖς, ἐπαρκεῖς ἐξηγήσεις [5]. Κατὰ πρῶτον δηλ. λόγον θὰ ἠδύνατο ὁ ὀφειλέτης νὰ προτείνῃ βασίμους ἐνστάσεις, τεινούσας εἰς ματαίωσιν τῆς πωλήσεως τοῦ ἐνεχύρου, νὰ ἐπικαλεσθῇ ὅτι διὰ τὴν ὕπαρξιν τοῦ χρέους ὑπῆρχεν ἐκκρεμὴς μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ δανειστοῦ δίκη, ἔτι περαιτέρω νὰ ζητήσῃ προθεσμίαν τινὰ πρὸς καταβολὴν τοῦ χρέους, ἀναβαλλομένης οὕτω τῆς πωλήσεως τοῦ ἐνεχύρου. Ἐν ἀρνήσει τοῦ δανειστοῦ ἁρμόδιον ἐπὶ τούτων θὰ ἦτο τὸ δικαστήριον, ὅπερ, ἐκτιμῶν τὰς περιστάσεις, θὰ διέτασσεν ἀναλόγως [6].

---

1. Καὶ κατὰ τὸ ἰουστινιάνειον δίκαιον τὸ ἐνέχυρον ἠλευθεροῦτο διὰ τῆς καταβολῆς καὶ ὅταν ἔτι αὕτη ἐγίνετο ἐν ὑπερημερίᾳ τοῦ ὀφειλέτου (πρὸ βεβαίως τῆς συντελέσεως τῆς πωλήσεως), Cod. 8, 27 (28), 8.

2. Πρβλ. Ν. Τωμαδάκην, Παρρησία, ἐν ΕΕΒΣ, τόμ. ΛΓ' (1964), σ. 226.

3. Πρβλ. Εὐστάθιον, εἰς Ἰλιάδα Κ, 276 : *«νὺξ δὲ ὀρφναίη κυρίως ἡ μετὰ δύσιν ἡλίου, μεθ᾽ ἣν ἡ ὄρφνη παρρησιάζεται»*. *Παρρησία* = παρουσία εἰς ἔγγραφα τοῦ ιγ' αἰῶνος, ἐν Miklosich-Müller, Acta et Diplomata, τόμ. IV, σσ. 94, 136.

4. Ἀντὶ τοῦ *παρρησιασθῆναι* τῆς Ἐκλογῆς 10, 2, ἡ Ecloga ad Prochiron mutata 12, 2 καὶ ἡ Ἐκλογὴ κατὰ τὴν ἔκδ. Μομφερράτου (1889), σ. 28 ἔχουσι : *«παρουσιασθῆναι»*, πρόκειται ὅμως περὶ μεταγενεστέρων χειρογράφων, ἡ γραφὴ τῶν ὁποίων οὔτε τῆς γραφῆς *παρρησιασθῆναι* δύναται νὰ κατισχύσῃ οὔτε ἀσφαλῆ βάσιν διὰ τὴν ἑρμηνείαν τῆς Ἐκλογῆς νὰ ἀποτελέσῃ.

5. «Le debiteur ne veut pas faire de déclarations claires» μεταφράζει ὁ C. Spulber, L'Eclogue des Isavriens (1929), σ. 43 κἑξ.

6. Διὰ τὸ ἰουστινιάνειον δίκαιον διδάσκεται ὅτι μόνον ἡ ὕπαρξις ἐκκρεμοῦς ἤδη δίκης ἦγεν εἰς ἀναβολὴν τῆς πωλήσεως τοῦ ἐνεχύρου· κατὰ τὰ λοιπά, αἱ ἀντιρρήσεις τοῦ ὀφειλέτου δὲν ἐκώλυον τὴν πώλησιν, ἀποδεικνυομένης ὅμως ἐν μεταγενεστέρᾳ δίκῃ τῆς μὴ ὑπάρξεως ἀπαιτήσεως ἡ πώλησις τοῦ ἐνεχύρου ἦτο ἄκυρος, βλ. Vangerow, Lehrbuch der Pandekten⁷, τόμ. 1 (1876), § 379, 2 (σ. 858).

3. Ὡς πρὸς τὸν τρόπον τῆς πωλήσεως τοῦ ἐνεχύρου τὸ ἰουστινιάνειον δίκαιον δὲν διετύπωσεν ὡρισμένας πρὸς τὸν δανειστὴν ἐντολάς, περιορισθὲν μᾶλλον νὰ ἐπισημάνῃ ὅτι ὁ δανειστὴς ὤφειλε νὰ ἐνεργήσῃ καλῇ τῇ πίστει, προσπαθῶν ὅπως περιφρουρήσῃ τὰ συμφέροντα τόσον ἑαυτοῦ ὅσον καὶ τοῦ ὀφειλέτου.

Πολλῷ μᾶλλον τὸ ἰουστινιάνειον δίκαιον δὲν καθιέρωσε τὴν δικαστικὴν ἀνάμειξιν ἐν τῇ πωλήσει τοῦ ἐνεχύρου, καταλεῖψαν τὴν ἐπιλογὴν τοῦ τρόπου πωλήσεως εἰς τὴν κρίσιν τοῦ δανειστοῦ· οὗτος ἠδύνατο νὰ πωλήσῃ τὸ ἐνέχυρον διὰ δημοσίου πλειστηριασμοῦ ἀλλὰ καὶ ἄνευ τούτου [1-2]. Εἰδικαὶ διατάξεις ἐκράτουν μόνον ἐπὶ πωλήσεως τοῦ ἐνεχύρου ὁσάκις ἐπισπεύδων ἦτο τὸ δημόσιον. Ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἡ πώλησις ἐγίνετο διὰ δημοσίου πλειστηριασμοῦ (hasta) [3]. Καθ' ἑτέραν διάταξιν [4], εἰς τὰς ὑπὸ τοῦ δημοσίου γινομένας πωλήσεις ἐγίνετο πρότερον ἐκτίμησις τοῦ πράγματος, μόνον δὲ ἡ πώλησις εἰς τὴν ἀξίαν ταύτην ἤ, ἐννοεῖται οἴκοθεν, εἰς τὸ διὰ τοῦ πλειστηριασμοῦ ἐπιτυγχανόμενον τυχὸν μεῖζον τίμημα, ἐθεωρεῖτο ἀνύποπτος. Τί ὅμως συνέβαινεν ἐὰν δὲν

---

1. Πρβλ. D e r n b u r g, Das Pfandrecht, τόμ. 2 (1864), σ. 134. Ἐν ταῖς πηγαῖς τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου μνημονεύεται ἡ συνήθεια ὅπως πρὸ τῆς πωλήσεως τοῦ ἐνεχύρου γίνεται ἡ δημοσία γνωστοποίησις αὐτῆς (proscriptio). Βλ. Dig. 47, 10, 15 § 32, Cod. 8, 27 (28) 4. Ὁδηγίας περὶ τοῦ τρόπου τελέσεως τῆς proscriptio περιέχει τὸ χωρίον Dig. 14, 3, 11 § 3. Σκοπὸς τῆς δημοσίας ταύτης γνωστοποιήσεως ἦτο βεβαίως ὅπως προκληθῇ ἡ συρροὴ κατὰ τὸ δυνατὸν μεγαλυτέρου ἀριθμοῦ ὑποψηφίων ἀγοραστῶν. Πρὸς τὴν proscriptio ταύτην φαίνεται ὅτι ἔχουσι σχέσιν καὶ ἕτερα χωρία τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, ἐπιβάλλοντα εἰς τὸν δανειστὴν ὅπως κατὰ τὴν πώλησιν τοῦ ἐνεχύρου μὴ ἀποστῇ τῶν «εἰθισμένων» χωρὶς ὅμως νὰ καθορίζωνται εἰδικώτερον ταῦτα, πρβλ. Cod. 8, 29 (30), 4: «*...quae in distrahendis pignoribus celebrari consueverunt*». Βλ. καὶ Cod. 8, 27 (28), 9: «*...sollemniter vendere*». Συγγραφεῖς τινες βαίνουσι περαιτέρω ταυτίζοντες τὴν proscriptio πρὸς τὸν δημόσιον πλειστηριασμὸν (οὕτω W i n d s c h e i d, Lehrb. d. Pandektenr.[5], τόμ. 1 (1882), § 237, σημ. 11 (σ. 769): öffentlichen Versteigerung), κατ' ἄλλους ὅμως, proscriptio καὶ δημόσιος πλειστηριασμὸς δηλοῦσι πράγματα καθ' ἑαυτὰ διάφορα, ἡ δὲ δημοσία γνωστοποίησις τῆς πωλήσεως δὲν ἐκώλυε τὴν ἰδιωτικὴν πώλησιν ὑπὸ τοῦ ἐπισπεύδοντος δανειστοῦ· οὕτω D e r n b u r g, Das Pfandrecht, τόμ. 2 (1864), σ. 135, σημ. 3. Σημειωθήτω προσέτι ὅτι ὁ Ἰουστινιανὸς ἐν Cod. 8, 33 (34), 3 pr. θεωρεῖ τὴν proscriptio ὡς ἔχουσαν περιέλθει κατὰ τοὺς χρόνους του εἰς ἀχρηστίαν καὶ μόνον ἐν τοῖς βιβλίοις τῆς ἀρχαιότητος ἀναφερομένην.

2. Ἄλλαι ἀρχαὶ (πώλησις τῇ μεσολαβήσει τοῦ δικαστηρίου καὶ διὰ δημοσίου πλειστηριασμοῦ) ἐκράτουν διὰ τὸ ἀπό καταδίκης ἐνέχυρον (pignus in causa judicati captum). Ἦτο δὲ τὸ ἀπὸ καταδίκης ἐνέχυρον τὸ πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων μέσον, ἡ κατάσχεσις τοῦ συγχρόνου δικαίου. Βλ. περὶ τοῦ ἐνεχύρου τούτου Dig. 42, 1, 15 καὶ 31, Dig. 21, 2, 50 καὶ 74 § 1, Cod. 7, 53, 3 Cod. 8, 22 (23), 2.

3. Πρβλ. Cod. 2, 36 (37) 3, Cod. 8, 25 (26) 8.

4. Cod. 4, 44, 16.

ἐπετυγχάνετο τὸ τίμημα τῆς ἐκτιμήσεως, δὲν ὁρίζει ἡ σχετικὴ διάταξις Cod. 4, 44, 16 [1].

Ἐκτὸς τῆς πωλήσεως ὑπὸ τοῦ δημοσίου, τὴν δημοσίαν ἐκτίμησιν τοῦ ἐνεχύρου ἐπέβαλλε τὸ ἰουστινιάνειον δίκαιον καὶ ὁσάκις τὸ ἐνέχυρον ἐπρόκειτο νὰ κατακυρωθῇ εἰς τὸν δανειστὴν μὴ ἐξευρισκομένου ἀγοραστοῦ [2]. Ἦτο δ' ἀναγκαία ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἡ ἐκτίμησις τοῦ ἐνεχύρου πρὸς ἐξεύρεσιν τῆς ἀναλογίας αὐτοῦ πρὸς τὸ χρέος [3]. Ἐπίσης τὸ Ἔδικτον 9 τοῦ Ἰουστινιανοῦ, διαλαμβάνον ἐν κεφ. 4 περὶ ἐνεχύρων ἐπὶ ἀργυροπρατικῶν συναλλαγμάτων, καθιεροῖ τὴν ἐκτίμησιν τῶν ἐνεχύρων «*παρόντων καὶ ταβουλαρίων καὶ τῶν θείων προκειμένων λογίων καὶ διατιμητῶν παραλαμβανομένων*», ὁσάκις τὰ ἐνέχυρα ἐπρόκειτο νὰ κατακυρωθῶσιν εἰς τὸν ἀργυροπράτην.

Παραβάλλοντες τὴν Ἐκλογὴν πρὸς τὸ ἰουστινιάνειον δίκαιον παρατηροῦμεν ὅτι, ὡς καὶ τὸ ἰουστινιάνειον δίκαιον, τὴν διὰ δημοσίου πλειστηριασμοῦ πώλησιν τοῦ ἐνεχύρου οὐδ' ἡ Ἐκλογὴ φαίνεται καθιεροῦσα· καθιεροῦται ὅμως ἐν αὐτῇ ἡ δημοσία ἐκτίμησις τοῦ ἐνεχύρου, ἣν ἀπηντήσαμεν ἐν τῷ ἰουστινιανείῳ δικαίῳ προκειμένης πωλήσεως τοῦ ἐνεχύρου ὑπὸ τοῦ ἐπισπεύδοντος δημοσίου, τοῦτο δ' ἡ Ἐκλογὴ ἐκτείνει ἐπὶ τῆς πωλήσεως παντὸς ἐν γένει ἐνεχύρου. Ἐγίνετο δ' ἡ ἐκτίμησις αὕτη κατὰ τὴν Ἐκλογὴν «*διὰ ταβουλαρίων ἢ καὶ ἐκδίκων*» [4], συντασσομένου ἐπὶ τούτῳ ἐγγράφου.

---

1. Βλ. D e r n b u r g, Das Pfandrecht, τόμ. 2 (1864), σ. 138 κἑξ. Κατὰ τὸν V a n g e r o w, Lehrbuch der Pandekten[7], τόμ. 1 (1876), § 379, 5 (σ. 859), ἡ πώλησις ἦτο δυνατὴ μόνον εἰς τὴν ἀξίαν τῆς ἐκτιμήσεως.

2. Cod. 8, 33 (34), 3 § 6.

3. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ἐκτίμησις τοῦ ἐνεχύρου ἐγίνετο καὶ ὁσάκις κατὰ τὴν ἐνεχύρασιν εἶχε γίνει συμφωνία ὅπως ἐν μὴ καταβολῇ τοῦ χρέους τὸ ἐνέχυρον περιέλθῃ εἰς τὸν δανειστὴν εἰς τὴν ἀξίαν τῆς ἐκτιμήσεως τοῦ πράγματος. Dig. 20, 1, 16 § 9. Ἡ συμφωνία αὕτη δὲν ἐθεωρεῖτο περιλαμβανομένη εἰς τὴν ἀπαγόρευσιν τῆς lex commissoria. Πρβλ. ἐκ τῆς βυζαντινῆς πρακτικῆς τοιαῦτα παραδείγματα ἐν Actes de Chilandar (Παράρτημα τοῦ ΙΖ' τόμου τῶν Βυζαντινῶν Χρονικῶν Πετρουπόλεως, 1911), ἀρ. 112, σ. 231 κἑξ. (ἔγγραφον ἔτ. 1327) καὶ ἐν M i k l o s i c h - M ü l l e r, Acta et Diplomata, τόμ. II, σ. 382 κἑξ. (ἀπόφασις ἔτ. 1400).

4. Τὸ σχετικὸν τμῆμα τοῦ χωρίου 10, 2 τῆς Ἐκλογῆς ἡ Ηὐξημένη Ἐπαναγωγὴ 22, 35 ἀποδίδει ὧδε: «*ὑπὸ ἀκριβῆ δημοσίαν ἐκτίμησιν μετὰ καταγραφῆς ταβουλαρίου καὶ δοκιμασίας τοῦ κατὰ τόπον δικάζοντος ταῦτα ἀπεμπολῆσθαι*». Τὴν ἐκτίμησιν τοῦ ἐνεχύρου ἐνώπιον ταβουλαρίων βλ. καὶ ἐν κεφ. 4 τοῦ 9 Ἐδίκτου τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἀνωτ. σ. 43 (κείμ.). Οἱ ἔκδικοι τῶν πόλεων εἶχον δικαιοδοσίαν ἐπὶ ἥσσονος σημασίας δικαστικῶν ὑποθέσεων, βλ. Cod. 1, 55, 1, Νεαρὰν Ἰουστ. 15, κεφ. 3 - 4, Νεαρὰν Ἰουστ. 86, κεφ. 7.

Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι καὶ ἐν τῇ Δύσει, ἤδη πρὸ τῆς Ἐκλογῆς, καθιεροῦται ἡ πρὸ τῆς πωλήσεως τοῦ ἐνεχύρου δημοσία ἐκτίμησις αὐτοῦ. Οὕτως ἡ Lex Visigothorum (7ος αἰὼν μ.Χ.) ἐν V, 6, 3 ὁρίζει: «*...Quod si per negligentiam suam debitor ad diem constitutum adesse neglexerit, aut debitum implere distulerit, addantur usurae. Ceterum si adesse usque ad decem dies, sicut supra dictum est, aut quod debet reformare distuberit; tunc creditor i u d i c i v e l p r a e p o s i t o c i v i t a t i s p i g n u s o s t e n d a t, u t q u a n t u m j u d i c i o e i u s e t t r i u m h o n e s t o r u m*

Ἄραγε ἡ ἀνάμειξις τῶν ταβουλαρίων καὶ ἐκδίκων περιωρίζετο κατὰ τὴν Ἐκλογὴν εἰς μόνην τὴν ἐκτίμησιν τοῦ ἐνεχύρου ἢ καὶ ἡ πώλησις προέβαινε τῇ ἐποπτείᾳ αὐτῶν; Ἡ διατύπωσις τῆς Ἐκλογῆς εἶναι τοιαύτη ὥστε νὰ μὴ ἐπιτρέπῃ σαφῆ ἀπάντησιν εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο. Ὁπωσδήποτε, νομίζομεν ὅτι, ἅπαξ εἰσαχθείσης τῆς ἐκτιμήσεως τοῦ ἐνεχύρου ὑπὸ ταβουλαρίων καὶ ἐκδίκων, καὶ ἡ πώλησις αὐτοῦ ἐγίνετο ἐν τοῖς πράγμασιν ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τῶν προσώπων τούτων.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Π. ΜΑΤΣΗΣ

c i v i u m f u e r i t a e s t i m a t u m, sit ei licentia distrahendi. Et postmodum de precio venditi pigneris, creditor quantum ei debebatur sibi evidentius tollat et religuum ille recipiat qui pignus deposuerat» (παρὰ W a l t e r, Corpus juris germanici antiqui, τόμ. I, pars II, 1824, σ. 528).

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΕΚ ΤΟΥ ΘΕΣΜΟΥ ΤΗΣ ΠΡΟΤΙΜΗΣΕΩΣ ΕΝ ΤΩ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩ ΔΙΚΑΙΩ

Ἡ Νεαρὰ 2 Ρωμανοῦ τοῦ Λεκαπηνοῦ περὶ προτιμήσεως [1] ὑπῆρξεν ἐκ τῶν Νεαρῶν ἐκείνων, αἵτινες σταθερῶς ἐφηρμόσθησαν ἐν τῇ βυζαντινῇ πράξει.

Ὡς γνωστόν, ἡ προτίμησις ἴσχυε προκειμένης πωλήσεως [2], μακροχρονίου μισθώσεως καὶ ἐμφυτεύσεως [3] τοῦ ἀκινήτου, οὐχὶ δὲ ἐπὶ τῶν λοιπῶν δικαιοπραξιῶν. Δικαιοπραξίας, ἐφ' ὧν δὲν ὑπῆρχε δικαίωμα προτιμήσεως, ἡ Νεαρὰ ἀναφέρει ρητῶς τὴν σύστασιν προικὸς καὶ προγαμιαίας δωρεᾶς, τὴν δωρεὰν ἐν ζωῇ ἢ αἰτίᾳ θανάτου, τὴν διαθήκην, τὴν ἀνταλλαγὴν καὶ τὸν συμβιβασμόν : *«Κατὰ πρόφασιν μέντοι προικὸς ἢ προγαμιαίας δωρεᾶς ἢ ἁπλῆς ἢ θανάτου αἰτίᾳ δωρεᾶς ἢ ἐκ διαθήκης ἢ ἀνταλλαγῆς ἢ διαλύσεως καὶ οἰκεῖοι καὶ ἐξωτικοὶ ἅπαντες ἐκποιεῖν δύνανται».*

Μεταξὺ τῶν βυζαντινῶν δικαιοπρακτικῶν ἐγγράφων ἀπαντῶσιν ὅμως καὶ περιπτώσεις, καθ' ἃς ἐπὶ προσενέξεων (δωρεῶν) εἰς μονὰς χάριν ψυχικῆς σωτηρίας συνομολογεῖται καὶ μικρά τις ἀντιπαροχὴ ὑπὲρ τοῦ προσενεγκόντος. Οὕτως :

Ἐν ἐγγράφῳ ἔτ. 1267, φέροντι τὸν τίτλον : *«Τὸ τῆς προσενέξεως γράμμα καὶ ὡς διαθηκῷον...»* [4] γυνή τις μετὰ τῶν δύο τέκνων της καὶ τοῦ ἐγγόνου της μεταβιβάζει εἰς τὴν μονὴν τῆς Ὑπεράγνου Θεομήτορος τῆς Λεμβιωτίσσης ἀκίνητά τινα *«ψυχικῆς ἕνεκα σωτηρίας τοῦ μακαρίτου ἐκείνου ἀνδρός μου»*, λέγεται δὲ ἐν τῷ ἐγγράφῳ ὅτι εἰς τοὺς προσενεγκόντας ἐδόθησαν ἐκ μέρους τῆς μονῆς *«χ ά ρ ι ν ε ὐ λ ο γ ί α ς μ ι κ ρ ᾶ ς ὑπέρπυρα*

1. Z a c h a r i a e, J.G.R., τόμ. III, σ. 234 κἑξ.

2. Ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι ἀπόφασις τοῦ Πατριάρχου Ματθαίου Α', ἔτ. 1400 (M i k l o s i c h - M ü l l e r, Acta et Diplomata, τόμ. II, σ. 367 κἑξ.) ἐφαρμόζει τὴν προτίμησιν καὶ ἐπὶ τῆς ὑπὸ τῶν δανειστῶν γινομένης ἐκποιήσεως τῶν ὑποθηκευθέντων αὐτοῖς ἀκινήτων : *«ἵνα τιμᾶται τὸ ῥηθὲν ἐργαστήριον καὶ εἰ μὲν εὑρεθῇ συγγενὴς ἢ πλησιαστὴς προτιμώμενος λαμβάνῃ ὁ Χρυσοβέργης τὰ ὑπέρπυρα αὐτοῦ»*. Πρβλ. καὶ Μολδαβικὸν Κώδ. § 605.

3. Ἐν Ἑξαβίβλῳ 3, 3, 112 in f. ἀναφέρεται ὅτι ἐπὶ ἐμφυτεύσεως καὶ μισθώσεως ἡ προτίμησις εἶχε περιπέσει εἰς ἀχρηστίαν. Ἀξιοσημείωτον ὅμως εἶναι ὅτι εἰς ἔγγραφον ἐμφυτεύσεως ἐκ Δυρραχίου, ἔτ. 1359, δημοσιευθὲν ὑπὸ Ι. Σ α κ κ ε λ ί ω ν ο ς, ἐν ΔΙΕΕ, τόμ. 2 (1885), σ. 471 κἑξ., γίνεται παραίτησις γείτονος ἀπὸ τοῦ δικαίου τοῦ *πλησιασμοῦ* (σ. 474.).

4. M i k l o s i c h - M ü l l e r, Acta et Diplomata, τόμ. IV, σ. 169 κἑξ.

δέκα πρὸς τοῖς τέτταρσιν». Περαιτέρω ἐν τῷ ἐγγράφῳ λέγεται : *«Μηδεὶς γοῦν θελήσῃ ποιῆσαι ἀμφιβολίαν τῇ σεβασμίᾳ μονῇ τῶν Λέμβων ἕνεκα τῶν δεκατεσσάρων ὑπερπύρων τῶν ἐν διακρίσει τῶν μοναχῶν δοθέντων πρὸς ἡμᾶς χάριν εὐλογίας καὶ ἀγάπης αὐτῶν, ὡς ἐκπεσεῖται τῆς προφάσεως ταύτης, ὡς παραλόγως προφασιζομένου»*. Ἐν τῇ περικοπῇ ταύτῃ τονίζεται ὅτι ἡ δόσις τῆς *μικρᾶς εὐλογίας* τῶν δεκατεσσάρων ὑπερπύρων οὐδεμίαν ἀμφιβολίαν πρέπει νὰ γεννήσῃ ἔναντι τῆς μονῆς τῶν Λέμβων, ὁ λόγος δέ, δι' ὃν ἐξαίρεται τοῦτο, εἶναι προφανῶς ὅπως τονισθῇ ὅτι ἐπὶ τῆς δικαιοπραξίας ταύτης δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχῃ ἐφαρμογὴν ὁ θεσμὸς τῆς προτιμήσεως.

Ἡ λέξις *εὐλογία*, πρὸς δήλωσιν τῆς πρὸς τὸν δωρητὴν ἀντιπαροχῆς, ἀπαντᾷ καὶ ἐν ἐγγράφῳ ἔτ. 1321 [1] ,περιέχοντι καὶ τούτῳ δωρεὰν εἰς μονὴν χάριν ψυχικῆς σωτηρίας, ἔνθα ὁ δωρητὴς δηλοῖ : *«δέδωκε γοῦν πρός με χάριν εὐλογείας τοῦ μοναστηρίου ὁ δηλωθεὶς καθηγούμενος κῦρις Γερβάσιος ἄλλογον τιμῆς ὑπέρπυρα ιστ' καὶ ὑπέρπυρα δύο»*.

Ἐν ἐγγράφῳ ἔτ. 1327 [2] οἱ δωρηταὶ εἰς μονὴν χάριν ψυχικῆς σωτηρίας δηλοῦσιν ὅτι ἔλαβον *«τίμημα μικρὸν ἀπὸ τὸν τιμιώτατον μοναχὸν καὶ κατὰ καιρὸν εὑρισκόμενον οἰκονόμον κῦρ Μάξιμον ὡς εἰπεῖν ὑπέρ(πυρα) τέσσαρα»*.

Ἐν ἐγγράφῳ ἔτ. 1268 [3] ἐκτίθεται ὅτι ὁ Γεώργιος Πετρίτζης *«τὸ δηλωθὲν ἐξέδοτο χωράφιον ψυχικῆς ἕνεκα σωτηρίας αὐτοῦ, ὃς ἀνελάβετο ἀπὸ τῆς δηλωθείσης βασιλικῆς ἁγίας μονῆς χάριν ἀντιχάριτος ἐκείνου ἀπὸ τῶν μοναχῶν αὐτῆς ὑπέρπυρα δέκα εἴς τινα συγκρότησιν τῆς στρατιωτικῆς αὐτοῦ δουλείας»*. Ἐνταῦθα τὸ εἰς τὸν προσενεγκόντα τὸ χωράφιον τοῦτο χάριν ψυχικῆς σωτηρίας δοθὲν ἀντάλλαγμα ἀποκαλεῖται *ἀντίχαρις*, δηλ. ἀντὶ τῆς χάριτος δοθέν. Εἰς ποίαν ἀναλογίαν ηὑρίσκετο ἡ ὑπὸ τῆς μονῆς δοθεῖσα ἀντίχαρις πρὸς τὴν ἀξίαν τοῦ προσενεχθέντος δὲν δυνάμεθα νὰ διαγνώσωμεν. Ἄλλωστε ἡ περίπτωσις αὕτη προεκάλεσεν ἀμφισβητήσεις, ὡς θέλομεν διαλάβει κατωτέρω [4].

---

1. Actes de Chilandar (Παράρτημα τοῦ ΙΖ' τόμου τῶν Βυζαντινῶν Χρονικῶν Πετρουπόλεως, 1911), σ. 140 (ἀριθ. 59).

2. P. Lemerle, Actes de Kultumus (1946), σ. 66 κἑξ. (ἀριθ. 13).

3. Acta et Diplomata, τόμ. IV, σ. 161 κἑξ.

4. Βλ. σ. 53 κἑξ. Βεβαίως ὁ χαρακτηρισμός, ὃν ἔδιδον οἱ δικαιοπρακτοῦντες εἰς τὴν πρᾶξιν, δὲν ἦτο δεσμευτικὸς ἔναντι τῶν τρίτων, τὰ δὲ δικαστήρια ἐσκόπουν τὴν ἀληθῆ φύσιν τῆς σχέσεως. Τοιοῦτο παράδειγμα παρέχει ἡ Πεῖρα 38,11. Ἀνῆκεν εἴς τινα τὸ δικαίωμα προτιμήσεως ἐπί τινων οἰκημάτων, ἀλλ' ὁ κύριος τούτων μετεβίβασεν αὐτὰ εἰς ἕτερον. Ὁ ἔχων τὸ δικαίωμα προτιμήσεως προσέφυγεν εἰς τὸ δικαστήριον, ὁ δὲ μεταβιβάσας ἀντέταξεν ὅτι δὲν ὑφίστατο δικαίωμα προτιμήσεως τοῦ ἐνάγοντος, διότι τὰ οἰκήματα ταῦτα δὲν ἐπωλήθησαν, ἀλλ' ἐδωρήθησαν, τὸ δὲ σχετικὸν ἔγγραφον ἀπωλέσθη.

Ἡ λέξις *ἀντίχαρις* ἀπαντᾷ καὶ ἐν ἐγγράφῳ ἔτ. 1263 [1], ἔνθα λέγεται : *«τὰ δὲ ἕτερα δύο στρέμματα προεῖχεν αὐτὰ ἡ τοιαύτη ἁγία βασιλικὴ μονὴ ὡς προσένεξιν, ὑπὲρ ὧν ἀνελάβομεν εἰς ἀντίχαριν μοχθηρὸν ἕν»* [2].

Ἐν ἐγγράφῳ ἔτ. 1292 [3] λέγεται : *«αποχαριζῶμεθα τὸ τοπίον τὸ επονομαζόμενον Ζ..αν.. τῇ τῆς ὑπεραγίας θ(εοτό)κου μονῇ τῇ ἐπονομαζομένη του Γομάτου προς σὲ τον ηγούμενον τὸν κυρ Ευστράτιον καὶ τοῦς συν αὐτῶ αδελφούς, τοῦ μνιμονεύεσθαί με καὶ τὴν ἐμὴν σύμβιον καὶ τα ἡμῶν τέκνα εἰς τοὺς εξῆς απάντας καὶ διηνεκεῖς χρῶνους. Ἐπὶ [4] δὲ ἡμεῖς μετα πᾶσις προθυμίας ἐποιήσαμεν τὴν τελείαν καὶ αμετάτρεπτον δωραιὰν εἰς αιωνίαν μνήμιν ἡμῶν, εἰθέλησας καὶ σὺ ὁ κὺρ Ευστρατίος ποιῆσαι [. . . . . . .] τι χάριτα καὶ δέδοκας ἡμὶν απο χειρῶν σου εἰς χείρας ἡμῶν ν(ομίσματα) σαράκωντα πέντε»*.

Τὸ αὐτὸ ὡς ἄνω παρατηρηθὲν φαινόμενον, καθ' ὃ ἐπὶ δωρεῶν συνομολογεῖται ἀντιπαροχὴ ὑπὲρ τοῦ δωρητοῦ, ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὰ ἐκ τῆς μεσημβρινῆς Ἰταλίας ἑλληνικὰ ἔγγραφα. Οὕτως :

Ἐν ἐγγράφῳ ἔτ. 1149 [5] οἱ δωρηταὶ μιᾶς οἰκίας εἰς μονὴν χάριν ψυχι-

---

Προσκομισθέντος εἰς τὸ δικαστήριον τοῦ *σχεδαρίου* τοῦ ἐγγράφου, διεπιστώθη ὅτι ἡ συμφωνία ἦτο ὅπως διαμένῃ ὁ μεταβιβάσας εἰς ἓν τῶν οἰκημάτων καὶ διατρέφηται ὑπὸ τοῦ εἰς ὃν ἡ μεταβίβασις, εἰς ἣν δὲ περίπτωσιν ἤθελεν ἀποστέρξει τὴν διατροφὴν νὰ λαμβάνῃ 5 λίτρας χρυσίου. Κατόπιν τούτου ὁ δικαστὴς ἀπεφάνθη ὅτι : *«ἡ δὲ δύναμις τοῦ ἐγγράφου δείκνυσιν ἀναμφήριστον κατασχηματισθῆναι δωρεὰν αἰτίᾳ πράσεως ἐπὶ περιγραφῇ καὶ νόμων καὶ προσώπων, διόπερ καὶ πρᾶσις ⟨μᾶλλον⟩ ἤπερ δωρεὰ τὸ τοιοῦτον ἔγγραφον»*. Καίτοι ἡ ὑπὸ τοῦ δικαστοῦ διδομένη αἰτιολογία ὅτι *«ἡ μὲν ἁπλῆ δωρεὰ ἀπηλλαγμένη ἐστὶ παντὸς τοῦ δοῦναί τι καὶ ποιῆσαι· ἡ δὲ μὴ τούτων ἀπηλλαγμένη . . . πρᾶσις καθαρά ἐστιν»* δὲν εἶναι ὀρθὴ — διότι καὶ τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον ἐγνώριζε τὴν δωρεὰν ὑπὸ ὅρον (donatio sub modo), ἓν εἶδος τῆς ὁποίας ἦτο ὁσάκις ὁ δωρεοδόχος ἀνελάμβανε τὴν ὑποχρέωσιν διατροφῆς τοῦ δωρητοῦ, Cod. 8, 54 (55), 1 — εἶναι φανερὸν ὅτι ἐνταῦθα ὁ δικαστὴς ἐκτιμήσας τὸ σύνολον τοῦ ἐγγράφου καὶ ἰδίᾳ τὴν συμφωνίαν ὅπως ἀποστέργων ὁ μεταβιβάσας τὴν διατροφὴν λαμβάνῃ 5 λίτρας, ἀπεφάνθη τὴν δικαιοπραξίαν εἰκονικὴν δωρεάν, τῇ ἀληθείᾳ δὲ ἀγοραπωλησίαν. Εἰς τὴν αὐτὴν δικαστικὴν περίπτωσιν ἀναφέρεται προφανῶς καὶ τὸ χωρίον τῆς Πείρας 2,21, οὗτινος ὅμως διεσώθη μόνον ἡ ἀρχή : *«Ὅτι οἱ ζητήσαντες προτίμησιν οὐ κωλύονται ἐκ δωρεῶν τυχὸν ἐχουσῶν ποίησιν ἢ δόσιν»*.

1. Acta et Diplomata, τόμ. IV, σ. 158.

2. Πρβλ. ἐπίσης καί Actes de Lavra (1937), σ. 65 5 (ἔτ. 1037). Ἐν τῇ Νεαρᾷ Ἰουστ. 120, κεφ. 1 γίνεται χρῆσις τῆς λ. ἀντίδωρον: *«. . . μηδεμίαν ἄδειαν ἔχειν . . . πιπράσκειν ἢ δωρεῖσθαι ἢ ἀνταλλάττειν ἢ ἐπὶ ἀντιδώρῳ διδόναι»*, πράγματα τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας.

3. P. Lemerle, Actes de Kutlumus (1946), σ. 44 κἑξ. (ἀριθ. 5).

4. = *Ἐπεί*.

5. Trinchera, Syllabus graecarum membranarum (1865), σ. 514 (Appendix I, ἀριθ. 3).

κῆς σωτηρίας λαμβάνουσι *«χάριν εὐλογίας... νομίσματα τριάκοντα μηχαηλάτα καὶ βοήδιον ἕν»*.

Ἐν ἐγγράφῳ ἔτ. 1199 [1] οἱ δωρηταὶ ἑνὸς χωραφίου εἰς μονὴν χάριν ψυχικῆς σωτηρίας λαμβάνουσιν *«αντιχάριν αγελαδαν μίαν σὶν του μοσχάρου αὐτῆς»*.

Ἐν ἐγγράφῳ ἔτ. 1188 [2] ὁ δωρητὴς ἑνὸς *«πετζὶν ἀμπελίου»* εἰς μονὴν χάριν ψυχικῆς σωτηρίας λαμβάνει *«τιμὴν μέρος τι [....] κριθαριου κε´ καὶ ος ταρια γ´»*.

Ἐν ἐγγράφῳ ἔτ. 1181 [3] μνημονεύονται *«ταρία τὴς χάριτος ταρία λβ´»*.

Ὡς παρατηροῦμεν, καὶ εἰς τὰ ἐκ τῆς μεσημβρινῆς Ἰταλίας ἑλληνικὰ ἔγγραφα οὐ μόνον τὸ αὐτὸ φαινόμενον ἀπαντᾷ, ἀλλὰ καὶ ἡ αὐτὴ ὁρολογία : *χάριν εὐλογίας, ἀντίχαρις*.

Ὁ G. Ferrari, διαλαμβάνων περὶ τῶν ἀνωτέρω ἐκ τῆς μεσημβρινῆς Ἰταλίας ἐγγράφων [4], λέγει ὅτι ἡ ἐν δωρεαῖς συνομολόγησις ἀντιπαροχῆς ἐκ μέρους τοῦ δωρεοδόχου ὀφείλεται εἰς ἐπίδρασιν τοῦ γερμανικοῦ δικαίου, ἡ δ᾽ ἀντιπαροχὴ αὕτη ἐπὶ δωρεῶν δὲν εἶναι ἄλλο τι ἀπὸ τὸ launegild τοῦ ἀρχαίου γερμανικοῦ δικαίου [5].

Καὶ ἂν ἔτι ἤθελε γίνει δεκτὸν ὅτι ἡ γνώμη αὕτη τοῦ Ferrari ἔχεται βάσεως ὡς πρὸς τὰ ἐκ τῆς μεσημβρινῆς Ἰταλίας ἔγγραφα [6], εἶναι φανερὸν ὅτι τοιοῦτό τι δὲν δύναται νὰ ὑποστηριχθῇ διὰ τὰ ἀνατολικὰ ἔγγραφα, διὰ τὰ ὁποῖα ἡ ἐπίδρασις τοῦ γερμανικοῦ δικαίου εἶναι ἥκιστα πιθανή. Προφανῶς, ἡ συνομολόγησις ἀντιπαροχῆς τινος ἐπὶ χαριστικῶν δικαιοπραξιῶν δὲν συνδέεται πρὸς τὸ κῦρος τῆς δωρεᾶς, δὲν εἶναι δηλ. ἀπόρροια τῆς ἀντι-

1. Trinchera, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 337 (ἀριθ. 248).

2. Trinchera, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 110 κἑξ. (ἀριθ. 84).

3. Trinchera, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 271 (ἀριθ. 206).

4. G. Ferrari, Infiltrazioni occidentali nel diritto greco - itacilo della monarchia normanna, νῦν ἐν Scritti giuridici, τόμ. 3 (1956), σ. 123.

5. Ὁ θεσμὸς οὗτος τοῦ ἀρχαίου γερμανικοῦ δικαίου ἀνεπτύχθη κυρίως λόγῳ τῆς ἀγνοίας τῶν χαριστικῶν συμβάσεων ὑπὸ τοῦ δικαίου τούτου. Κατὰ τὸ δίκαιον τοῦτο, ἑκάστη παροχὴ ἀπῄτει, ἵνα δημιουργήσῃ ἐννόμους συνεπείας καὶ περιβληθῇ διὰ νομικῆς προστασίας, ἀντίστοιχον ἀντιπαροχήν. Ἰδιαιτέρως ἀνεπτύχθη ἡ ἀντίληψις αὕτη ἐν τῷ λογγοβαρδικῷ δικαίῳ· τοῦτο ἀπῄτησε διὰ τὴν νομικὴν ὑπόστασιν τῆς δωρεᾶς ἀντιπαροχὴν τοῦ δωρεοδόχου πρὸς τὸν δωρητήν, ἥτις ὅμως, ἵνα μὴ ἡ ἐν τῇ δωρεᾷ συμφυὴς ἐπίδειξις εὐνοίας πρὸς τὸν δωρεοδόχον ματαιωθῇ, κατέληξεν εἰς ἁπλῆν συμβολικὴν ἀντιπαροχήν, τὸ οὕτω καλούμενον launegild, βλ. Hübner, Grundzüge des deutschen Privatrechts (1908), σ. 524.

6. Προφανῶς ὁ Ferrari δὲν εἶχεν ὑπ᾽ ὄψιν τὰ ἀντίστοιχα ἀνατολικὰ ἔγγραφα. Σημειωτέον πάντως ὅτι καὶ ἐν αὐτῷ τῷ λογγοβαρδικῷ δικαίῳ ἀντιπαροχὴ (launegild) ἐπὶ δωρεῶν χάριν ψυχικῆς σωτηρίας δὲν ἀπῃτεῖτο, θεωρηθέντος ὅτι ἡ σωτηρία τῆς ψυχῆς ἀπετέλει ἱκανὸν ἀντάλλαγμα, βλ. P. S. Leicht, Il diritto privato preirneriano (1933), σ. 238.

28 - 8 - 1968

λήψεως ὅτι δωρεά, δι᾽ ἣν δὲν εἶχε συνομολογηθῇ ἀντιπαροχή τις ὑπὲρ τοῦ δωρητοῦ, δὲν εἶχε νομικὴν ὑπόστασιν, ἀλλ᾽ ἐδημιουργήθη ἐκ πρακτικῶν λόγων. Διὰ τοῦ συνδυασμοῦ δωρεᾶς καὶ ἀντιπαροχῆς ἥσσονος ἀξίας [1] ἡ πρόθεσις πρὸς τὸ δωρεῖσθαι πραγματοῦται, ἀλλὰ καὶ ὁ δωρητὴς δὲν ἀπέρχεται μὲ κενὰς τὰς χεῖρας, τοῦτο δ᾽ ἔχει σημασίαν ἰδίᾳ ὁσάκις οὗτος εἶναι οἰκονομικῶς ἀσθενής, δὲν εἶναι δὲ παράδοξον ὅτι ἡ συνήθεια αὕτη ἀνεπτύχθη μάλιστα ἐπὶ δωρεῶν χάριν ψυχικῆς σωτηρίας καὶ πρὸς διευκόλυνσιν αὐτῶν [2].

Εἰς τὰς περιπτώσεις, περὶ ὧν διελάβομεν ἀνωτέρω, ἡ δικαιοπραξία χαρακτηρίζεται ὡς δωρεὰ χάριν ψυχικῆς σωτηρίας, συνομολογουμένης καὶ ἀντιπαροχῆς ὑπὲρ τοῦ δωρητοῦ.

Ὑπάρχουσιν ὅμως καὶ περιπτώσεις, καθ᾽ ἃς ἡ δικαιοπραξία δὲν χαρακτηρίζεται ὡς δωρεά, ἀλλ᾽ ὡς ἀγοραπωλησία, ἀναφέρεται ὅμως ἐν αὐτῇ ὅτι τὸ συνομολογούμενον τίμημα δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ἀξίαν τοῦ πράγματος, ἀλλὰ καθορίζεται κατώτερον, πρὸς τὸν σκοπὸν ὅπως τὸ ἐπὶ πλέον καταλογισθῇ ὑπὲρ ψυχικῆς σωτηρίας. Οὕτω :

Δι᾽ ἐγγράφου ἔτ. 1287 [3] ὁ Μανουὴλ Κομνηνὸς ὁ Πελιαργὸς μετὰ τῆς γυναικὸς καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτῶν πωλοῦσιν (:*«σὺν προθυμία ἡμῶν πάσῃ ὁλοψύχω τὲ βουλῇ καὶ θελήσει πεπράκαμεν...»*) ἓν περιβόλιον εἰς τὴν μονὴν *Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ ἐπικεκλημένου Λατόμου* ἀντὶ εἴκοσιν ὑπερπύρων, μεθ᾽ ὃ λέγεται : *«προστούτοις καθιεροῦντες ἔτι τε [ ] ψυχικῆς καὶ τὸ πλέον τοῦ διατιμήματος ὅπερ ἐστι καὶ ὑπὲρ τὸ διπλάσιον»*. Παρὰ τὸ ἐν τῇ φράσει ταύτῃ ὑπάρχον χάσμα [4], εἶναι φανερὸν ἐκ τῶν χρησιμοποιουμένων ἐκφρά-

1. Ὅτι ἡ ἀντιπαροχὴ εἶναι ἥσσονος ἀξίας ρητῶς λέγεται εἰς τὰ ἔγγραφα ἐν Acta et Diplomata, τόμ. IV, σ. 169 κἑξ. καὶ Actes de Kutlumus, σ. 66 κἑξ. Βλ. ἀνωτ. σ. 45 κἑξ.

2. Ἀξιοσημείωτον βεβαίως εἶναι ὅτι εἰς τινας δωρεὰς χάριν ψυχικῆς σωτηρίας, καθ᾽ ἃς δὲν συνομολογεῖται ἀντίχαρις, ὁ δωρητὴς ὑπισχνεῖται ὅπως μὴ ζητήσῃ ἐν τῷ μέλλοντι ταύτην. Βλ. Acta et Diplomata, τόμ. IV, σ. 68 : *«εἴπερ δὲ τοίνυν ἀπὸ τοῦ παρόντος μετάμελοι γινόμεθα καὶ ἢ νομὴν ἢ χρῆσιν ἢ δεσποτείαν ἢ ὅλως μετουσίαν τινὰ προβαλλόμεθα ἐπὶ τῷ προσενεχθέντι ἡμῖν τὴν σήμερον πράγματι οἱῳδήτινι ἢ ἀντίχαριν ἐκζητήσωμεν... οὐ μόνον οὐ μὴ εἰσακουόμεθα ἐφ᾽ οἷς ἂν ἔχωμεν λέγειν, ἀλλὰ σὺν τῷ μὴ εἰσακούεσθαι καὶ προστίμου δώσει ὑποκεισόμεθα»*, σ. 120 : *«μὴ ἀνακαλουμένων ἡμῶν τῶν δωρησαμένων... ἢ τίμημα οἱονδήποτε ἢ ἀμοιβὴν ἢ ἀντισήκωσιν ἢ ἀντίχαριν ἢ νόμιμον κεφάλαιον προσβοηθοῦν ἡμῖν»*. Τῆς συνομολογήσεως ἀντιχάριτος μὴ οὔσης ὑποχρεωτικῆς, διατί δίδεται ἡ ὑπόσχεσις αὕτη ; Ὡς νομίζομεν, τὸ πρᾶγμα δέον νὰ ἐξηγηθῇ ὡς ἀκολούθως. Ἔχοντες ὑπ᾽ ὄψιν οἱ συμβαλλόμενοι περιπτώσεις, καθ᾽ ἃς εἶχε δοθῆ ἐκ μέρους τοῦ δωρεοδόχου ἀντίχαρις, πρὸς ἄρσιν πάσης ἀμφιβολίας ὁρίζουσιν ἐνταῦθα ὅτι ὁ δωρητὴς οὐδεμίαν ἀπαίτησιν πρὸς ἀντίχαριν θὰ δύναται νὰ ἐγείρῃ. Ἄλλωστε, superflua non nocent.

3. Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ P. Lemerle, Actes de Kutlumus (1946), σ. 43 (ἀριθ. 4).

4. Τὸ ἔγγραφον δὲν εἶναι τὸ πρωτότυπον τοῦ πωλητηρίου, ἀλλ᾽ αὐθεντικὸν ἀντίγραφον αὐτοῦ, βλ. P. Lemerle, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 42.

σεων ὅτι γίνεται ἀφιέρωσις ὑπὲρ ψυχικῆς σωτηρίας τοῦ ἐπὶ πλέον τοῦ τιμήματος [1].

Δι' ἐγγράφου ἀγοραπωλησίας ἔτ. 1373 [2] πωλεῖται εἰς τὴν μονὴν Δοχειαρίου κτῆμα ἀντὶ 600 μόνων, ὡς λέγεται, ὑπερπύρων, τὸ δ' ἐπὶ πλέον καταλογίζεται ὑπὲρ ψυχικῆς σωτηρίας τῶν ἐκποιούντων : *«ἵνα χάριν τοῦ τοιούτου κτήματος δοθῶσι πρὸς ἡμᾶς μόνα ἑξακόσια ὑπέρπυρα, τὸ δὲ πλέον καταλογισθῇ, ὡς εἴρηται, ⟨ὑπὲρ⟩ τῶν ψυχῶν τῶν ἁγίων αὐθεντῶν καὶ γονέων μου καὶ ἡμῶν αὐτῶν»*.

Εἰς τὰς ὡς ἄνω περιπτώσεις εὑρισκόμεθα σαφῶς πρὸ πωλήσεως μεμειγμένης δωρεᾷ (venditio cum donatione mixta) [3].

Πῶς ἀντιμετώπισεν ἡ βυζαντινὴ δικαστικὴ πρᾶξις ἀναφορικῶς μὲ τὸν θεσμὸν τῆς προτιμήσεως τὰς περιπτώσεις ἐκείνας, καθ' ἃς ἐπὶ δωρεῶν

1. Ὅθεν καὶ ὁ καθολικὸς κριτὴς Νικόλαος Ματαράγγος κρίνων ἐν ἔτει 1341 ἀμφισβήτησιν σχετικὴν μὲ τὸ περιβόλιον τοῦτο (ἡ ἀμφισβήτησις δὲν ἀφεώρα θέματα προτιμήσεως) ὁμιλεῖ περὶ τοῦ Πελαργοῦ ὡς *«πεπρακότος αὐτὸ ψυχικῆς ἕνεκα σ(ωτη)ρίας»*, P. Lemerle, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 88 κἑξ. (ἀριθ. 19).

2. Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Χρ. Κτενᾶ, ἐν ΕΕΒΣ, τόμ. 4 (1927), σ. 300 κἑξ. Περὶ τοῦ ἐγγράφου τούτου καὶ τῆς ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἐκποιήσεως ταύτης ἐγερθείσης ἀμφισβητήσεως εἰδικώτερον κατωτέρω.

3. Ὑπ' ὄψιν, τέλος, καὶ αἱ ἀκόλουθοι περιπτώσεις. Εἰς ἔγγραφον πωλήσεως ἀμπελίου πρὸς τὸν Νικόλαον Μαλιασηνὸν καὶ τὴν σύζυγον αὐτοῦ Ἄνναν, ὡς κτήτορας τῆς μονῆς Προδρόμου, ἔτ. 1271 (Acta et Diplomata, τόμ. IV, σ. 399 κἑξ., ἰδίᾳ σ. 401) λέγεται : *«περὶ τοῦ τιμήματος τοῦ δηλωθέντος ἀμπελίου περιεστήσαμεν τὸ τούτου τίμημα ἐξ ἀρεσκείας καὶ ἀμφοτέρων ἡμῶν τῶν μερῶν εἰς νομίσματα ὑπέρπυρα δέκα, τὸ δ' ὑπέρπλεον τούτου ἀποχοριζόμεθα* (γρ. *ἀποχαριζόμεθα*) *ἁπλῷ καὶ ἀμεταμελήτῳ τῷ τρόπῳ τῇ δηλωθείσῃ τοῦ Προδρόμου μονῇ κἂν ὅσον ἄρα καὶ ἔστιν, εἰ καὶ τὸ διπλάσιον κατὰ πολὺ ὑπερβαίνει»*. Ὑπὸ τὴν αὐτὴν διατύπωσιν εἶναι συντεταγμένα καὶ τὰ ἀκόλουθα ἔγγραφα πωλήσεων πρὸς τὴν αὐτὴν μονὴν ἐν Acta et Diplomata, τόμ. IV σσ. 403, 408, 411, 413. Εἰς πάντα τὰ ἔγγραφα ταῦτα λέγεται μὲν ὅτι ἀποχαρίζεται τὸ ὑπέρπλεον τοῦ τιμήματος, δὲν γίνεται ὅμως ρητὴ ἀφιέρωσις αὐτοῦ χάριν ψυχικῆς σωτηρίας. Ὡς νομίζομεν, ἡ κατὰ τὸν ὡς ἄνω τρόπον διασκευὴ τῶν πράξεων τούτων γίνεται πρὸς ἀποτροπὴν διαρρήξεως αὐτῶν λόγῳ ὑπερόγκου βλάβης, πρὸς τοῦτο δὲ γίνεται προσφυγὴ εἰς τὴν κατασκευὴν τῆς δωρεᾶς τοῦ ὑπερπλέου *«εἰ καὶ τὸ διπλάσιον κατὰ πολὺ ὑπερβαίνει»*, καὶ πρὸς τὸν σκοπὸν ὅπως καταστῇ ἀπρόσβλητος ἡ πρᾶξις. Πρβλ. καὶ Acta et Diplomata, τόμ. IV, σ. 406, ἔνθα τονίζεται : *«τὸ δ' ὑπέρπλεον τούτων ἀποχαριζόμεθα τῇ μονῇ τοῦ Προδρόμου τῆς Νέας Πέτρας, κἂν ὅσον ἄρα καὶ ἔστι, διά το, ὡς εἴρηται, εἶναι ἀτημέλητον τὸ δηλωθὲν ἀμπέλιον»*. Καὶ κατὰ σχόλ. εἰς Ἑξάβιλον 3, 3, 73 (ἔκδ. Heimbach, σ. 365) ἡ διάρρηξις λόγῳ ὑπερόγκου βλάβης δὲν χωρεῖ *«εἰ καὶ δι' ἐλαχίστου τιμήματος τὸ συνάλλαγμα τοῦτο γένοιτο, ἀλλὰ συναίνεσιν οὕτω δόξαν αὐτοὶ συναλλάττουσιν, εἴτε διὰ χάριν εἴτε διὰ τὸν καιρὸν εἴτε διὰ τὸ πρᾶγμα ἀπρόσοδον τυχὸν ὄν, εἰ καὶ πολλοῦ τιμήματος κατὰ τὴν ὕλην ἐστὶν ἄξιον»*.

Εἰς ἄλλην περίπτωσιν (Acta et Diplomata, τόμ. IV, σ. 395) ἡ γενομένη μείωσις τοῦ τιμήματος ὠφείλετο εἰς τὴν μέλλουσαν νὰ λάβῃ χώραν εἴσοδον τῆς πωλητρίας ἐν τῇ μονῇ, τὴν ἐν αὐτῇ ἀπόκαρσιν καὶ συντήρησιν αὐτῆς ὑπὸ τῆς μονῆς.

συνωμολογεῖτο καὶ ἀντιπαροχὴ ὑπὲρ τοῦ δωρητοῦ ἢ ἐπὶ πωλήσεων τὸ τίμημα ὡρίζετο ἔλασσον τοῦ προσήκοντος, πρὸς τὸν σκοπὸν ὅπως τὸ ἐπὶ πλέον καταλογισθῇ ὑπὲρ ψυχικῆς σωτηρίας ; Εἶχεν ἐφαρμογὴν ἐν προκειμένῳ ὁ θεσμὸς τῆς προτιμήσεως ;

Σχετικὴ εἶναι ἀπόφασίς τις τοῦ πατριάρχου Φιλοθέου ἔτ. 1375 ἐπὶ τῆς ἀκολούθου ὑποθέσεως [1]. Δι' ἐγγράφου ἔτ. 1373 [2] ἡ Ἄννα Καντακουζηνὴ Παλαιολογῖνα ἡ μεγάλη Δομεστίκισσα ἐπώλησε, τῇ συγκαταθέσει τοῦ συζύγου καὶ τῶν τέκνων αὐτῆς [3], εἰς τὴν μονὴν Δοχειαρίου προικῷον ἀκίνητον αὐτῆς ἀντὶ 600 μόνον ὑπερπύρων [4], τὸ δ' ὑπόλοιπον ἀφέθη εἰς τὴν ἐν λόγῳ μονὴν χάριν ψυχικῆς σωτηρίας τῶν γονέων τῆς Ἄννης, αὐτῆς τῆς Ἄννης, τοῦ συζύγου καὶ τῶν τέκνων αὐτῆς : *«δοθῶσι πρὸς ἡμᾶς μόνα ἑξακόσια ὑπέρπυρα, τὸ δὲ πλέον καταλογισθῇ, ὡς εἴρηται, ⟨ὑπὲρ⟩ τῶν ψυχῶν τῶν ἁγίων αὐθεντῶν τῶν γονέων μου καὶ ἡμῶν αὐτῶν»* [5]. Εἰς τὸ ἔγγραφον τῆς δικαιοπραξίας αὕτη χαρακτηρίζεται ὡς πώλησις : *«τὸ παρὸν τῆς καθαρᾶς καὶ ἁπλῆς καὶ ἀρραδιουργήτου πράσεως τοῦ δηλωθησομένου κτήματος»*, *«πιπράσκω καὶ σωματικῶς ὑμῖν παραδίδωμι»* [6]. Μετὰ τὴν ἐκποίησιν ταύτην, ἑτέρα μονή, ἡ μονὴ Ἀκαπνίου, ἔχουσα *πλησιασμὸν* (γειτονίαν) ἐπὶ τοῦ κτήματος τούτου ἐζήτησεν ὅπως περιέλθῃ εἰς αὐτὴν τὸ κτῆμα, προβάλλουσα ὅτι ἐνταῦθα δὲν ἐπρόκειτο περὶ δωρεᾶς, ἀλλὰ περὶ πωλήσεως, διότι ἐδόθη ἀντάλλαγμα εἰς τοὺς ἐκποιήσαντας [7]. Οὕτως εἶχεν ἡ ὑπόθεσις, ἐφ' ἧς ἡ ὡς ἄνω ἀπόφασις τοῦ πατρ. Φιλοθέου.

1. Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Χρ. Κτενᾶ, ἐν ΕΕΒΣ, τόμ. 5 (1928), σ. 104 κἑξ. (ἀριθ. 13). Τὴν ἀπόφασιν ταύτην τοῦ πατρ. Φιλοθέου ἐκύρωσε καὶ πρόσταγμα τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου Ε' Παλαιολόγου, δημοσιευθὲν ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Χρ. Κτενᾶ, ἐν ΕΕΒΣ, τόμ. 4 (1927), σ. 305 κἑξ. (ἀριθ. 9) = Dölger, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, σ. 65 (ἀριθ. 20). Αἱ ἀμφιβολίαι τοῦ Χρ. Κτενᾶ, ἐν ΕΕΒΣ, τόμ. 4, σ. 307, σημ. 1, περὶ τῆς γνησιότητος τοῦ προστάγματος τούτου δὲν εἶναι βάσιμοι. Πρβλ. Α. Σιγάλαν, ἐν Ἑλληνικοῖς, τόμ. 1 (1928), σ. 431 κἑξ.

2. Κατ' εὐτυχῆ συγκυρίαν διεσώθη καὶ τὸ ἔγγραφον τοῦτο δημοσιευθὲν ὑπὸ Χρ. Κτενᾶ, ἐν ΕΕΒΣ, τόμ. 4 (1927), σ. 300 κἑξ. (ἀριθ. 8).

3. Βλ. ΕΕΒΣ, τόμ. 4, σ. 302 $_{83-86}$. Ὡς ἐκ τῆς συγκαταθέσεως ἐν τῇ ἐκποιήσει ταύτῃ τοῦ ἀνδρὸς τῆς Ἄννης ἐξηγεῖται διατὶ ἐν τῇ ἀποφάσει τοῦ πατρ. Φιλοθέου καὶ τῷ προστάγματι τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου Ε' Παλαιολόγου (βλ. ἀνωτ. σημ. 1) ὡς ἐκποιήσας φέρεται ὁ ἀνὴρ τῆς Ἄννης, ὁ μέγας Δομέστικος Δημήτριος Παλαιολόγος.

4. Τὴν τιμὴν τῶν 2000 ὑπερπύρων ἐζήτουν παρ' ἑτέρων ἀγοραστῶν οἱ ἐκποιήσαντες, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς ἀποφάσεως τοῦ πατρ. Φιλοθέου, ΕΕΒΣ., τόμ. 5, σ. 104.

5. ΕΕΒΣ, τόμ. 4, σ. 301 $_{44-47}$.

6. ΕΕΒΣ, τόμ. 4, σ. 300 $_{9-10}$, σ. 301 $_{51-52}$. Ἐν τῇ ἀποφάσει τοῦ πατρ. Φιλοθέου καὶ τῷ προστάγματι τοῦ Ἰωάννου Ε' Παλαιολόγου ἡ δικαιοπραξία δὲν χαρακτηρίζεται ὡς πώλησις, ἀλλ' ὡς *«ψυχικῆς ἕνεκεν ὠφελείας»* γενομένη, καὶ ὡς *«προσένεξις καὶ προσκύρωσις»*.

7. ΕΕΒΣ, τόμ. 5, σ. 104 κἑξ.: *«ἀρτίως δὲ χρόνων ἐξ ἐκείνου δύο παραρρυέντων οἱ ἐν τῇ σεβασμίᾳ μονῇ τοῦ Ἀκαπνίου ἀναστάντες δι' ὄχλου γίνονται τοῖς ἐν τῇ Δοχειαρίου ἀπαιτοῦν-*

Ἐν συντόμῳ ἀντιμετωπίζουσα τὸ ζήτημα ἡ ἀπόφασις δέχεται ὅτι ἡ ὑπὸ τῆς μονῆς Δοχειαρίου δόσις 600 ὑπερπύρων διὰ τὸ ἀξίας 2000 ὑπερπύρων κτῆμα τοῦτο δὲν κατέστησε τὴν ἐκποίησιν ταύτην πώλησιν· αὕτη παραμένει δωρεὰ χάριν ψυχικῆς σωτηρίας, ἐφ' ἧς δὲν ἔχει ἐφαρμογὴν ὁ θεσμὸς τῆς προτιμήσεως [1] : *«ὅτι οὐκ ἐξεποιήσατο τοῦτο* (τὸ κτῆμα) *ὁ μέγας Δομέστικος, ἀλλ' ἀφιέρωσε τοῦτο πρὸς τὴν μονὴν ὁμοῦ μὲν διὰ ψυχικὴν αὐτοῦ σωτηρίαν, ὁμοῦ δὲ καὶ ἵνα πληροφορίαν ἀπὸ τούτου κτησάμενος, ὅταν αὐτῷ δῶ ὁ καιρός, κατοικήσῃ ἐκεῖ, καὶ οὐκ ἄν τις εἴποι τοῦτο πρᾶσιν, ὅτι περ τάχα ὁ μέγας Δομέστικος ἔλαβεν ἑξακόσια ὑπέρπυρα μόνα, τοῦ τιμήματος τοῦ κτήματος εἰς δισχίλια καὶ ἐπέκεινα ὑπέρπυρα ποσουμένου, ἀλλ' ἀφιέρωσιν, ἐπεὶ καὶ ταῦτα τὰ ὀλίγα, εἴπερ ἦσαν τὰ πράγματα εἰς αὐτόν* [2], *ὡς ἐβούλετο, ἔμελλε καταλείψειν»* [3].

τες τὸ κτῆμα ἐξ αὐτῶν πλησιασμοῦ δίκαιον προβαλλόμενοι καὶ πρᾶσιν λέγοντες εἶναι τοῦτο, ὅτιπερ ἑξακόσια ὑπέρπυρα οἱ μοναχοὶ πρὸς αὐτὸν κατεβάλοντο, καὶ οὐκ ἀφιέρωσιν».

1. Ὡς ἐκτίθεται ἐν τῇ ἀποφάσει τοῦ πατρ. Φιλοθέου, ὁ ἀνὴρ τῆς Ἄννης πρὸ τῆς ἐκποιήσεως τοῦ κτήματος εἰς τὴν μονὴν Δοχειαρίου προσεκάλεσε τοὺς ἔχοντας δικαίωμα προτιμήσεως ὅπως ἀγοράσωσι τὸ κτῆμα τοῦτο ἀντὶ τῆς τιμῆς τῶν 2000 ὑπερπύρων, οὐδεὶς ὅμως ἐδέχθη. Ἐκ τούτου συνάγομεν ὅτι ἡ μονὴ Ἀκαπνίου δὲν ἐδέχθη μὲν ὅπως ἀγοράσῃ αὐτὴ τὸ κτῆμα ἀντὶ τοῦ ποσοῦ τούτου, ὅταν ὅμως ἐπληροφορήθη τὴν ἀντὶ 600 ὑπερπύρων μεταβίβασιν τοῦ κτήματος ἐπεζήτησε τὴν προτίμησιν, ἐπικαλουμένη βεβαίως ὅτι δὲν ἐγνωστοποιήθη αὐτῇ τὸ ἀληθὲς τίμημα. Πρβλ. καὶ σχόλ. εἰς Ἑξάβιβλον 3, 3, 103 (ἔκδ. Heimbach, σ. 375) : *«Ἰστέον δὲ ὅτι οὐχ ἁπλῶς οὐδὲ ὡς ἔσχεν αὕτη ἢ ἐκείνη ἡ προφώνησις γενομένη ἰσχύει, ἀλλ' ὅτε ἀληθῶς καὶ ἀρραδιουργήτως τὸ τίμημα τοῦ πιπρασκομένου κτήματος παραστῇ...».*

Ἡ ἀπόφασις τοῦ πατρ. Φιλοθέου, πρὸς τὸν σκοπὸν ὅπως ἀποκλείσῃ πᾶσαν δίοδον εἰς τὴν μονὴν Ἀκαπνίου ἐπικαλεῖται καὶ ὅτι : *«ὡς εἴπερ καὶ πρᾶσιν αὐτό τις ἐρεῖ, ἀλλ' ἐπειδὴ κατὰ τὴν τῆς Νεαρᾶς ὑποτύπωσιν καὶ τὴν ἐνεργουμένην ἐνταῦθα ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς ἁγιωτάτῃ τοῦ Θεοῦ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ συνήθειαν μέχρι καὶ ἑξαμηνιαίου καιροῦ εἶχον ἄδειαν οἱ πλησιασταὶ τὸ οἰκεῖον δίκαιον ἀπαιτεῖν καὶ κινεῖν, παρῆλθον δὲ ἐξ ἐκείνου καὶ μέχρι τοῦ δεῦρο χρόνοι δύο, οὐδεμίαν ἔχουσιν ἄδειαν οὔτε οἱ ἐν τῇ τοῦ Ἀκαπνίου οὔτε οἱ ἄλλοι πλησιασταί, τοῦτο ἀνακαλεῖσθαι καὶ πλησιασμὸν προβαλέσθαι».* Ἑξάμηνός τις προθεσμία οὔτε ἐν τῇ Νεαρᾷ περὶ προτιμήσεως τίθεται οὔτε ἄλλην ἀπόφασιν ἐφαρμόζουσαν τοιαύτην προθεσμίαν γνωρίζω. Ὑπάρχει ὅμως κείμενόν τι, φερόμενον ὡς Νεαρὰ 114 Λέοντος τοῦ Σοφοῦ (Zachariae, J.G.R., τόμ. III, τόμ. σ. 220 κἑξ.) ἡ γνησιότης τῆς ὁποίας ἀμφισβητεῖται (βλ. Zachariae, Geschichte[3], 1892, σ. 239, σημ. 780), ἥτις τάσσει ἑξάμηνον προθεσμίαν πρὸς ἄσκησιν τῆς προτιμήσεως ὑπὸ τῶν γειτόνων.

2. Ἡ σημασία τῆς φράσεως ταύτης *εἴπερ ἦσαν τὰ πράγματα εἰς αὐτὸν* (δηλ. καθ' ὅσον ἐξηρτᾶτο ἐξ αὐτοῦ) εἶναι ὅτι ἡ πρόθεσις τοῦ μεγάλου Δομεστίκου ἦτο ὅπως μὴ λάβῃ ἀντάλλαγμά τι παρὰ τῆς μονῆς, ἐξηναγκάσθη ὅμως πρὸς τοῦτο πιεζόμενος ὑπὸ οἰκονομικῶν ἀναγκῶν. Πρβλ. καὶ τὸ ἐν τῇ ἀποφάσει προηγουμένως λεγόμενον : *«καὶ εἶχε μὲν ἔφεσιν καὶ προθυμίαν τελείως αὐτὸ τῇ μονῇ ἀφιερῶσαι, διὰ δὲ τὴν τοῦ καιροῦ δυσχέρειαν καὶ τὴν τῶν πραγμάτων στενοχωρίαν ἔλαβεν ἐξ αὐτῶν μόνα ὑπέρπυρα ἑξακόσια».*

3. Καὶ ἐν τῷ ἀρχαιοτέρῳ γερμανικῷ δικαίῳ, καθ' ὃ ἴσχυεν ὁ θεσμὸς τῆς προτιμή-

Ἐνδείξεις περὶ ἑτέρας σχετικῆς διαφορᾶς, ταύτης ἀναφερομένης οὐχὶ εἰς ἀγοραπωλησίαν ἐπὶ κατωτέρῳ τιμήματι, ἀλλ' εἰς προσένεξιν δι' ἣν εἶχε συνομολογηθῆ ἀντίχαρις, ὑπάρχουσιν ἐν ἐγγράφῳ ἔτ. 1268, φέροντι τὸν τίτλον : *«Γράμμα παραδοτικὸν τοῦ σεβαστοῦ τοῦ Ἀπελμενὲ κυροῦ Μιχαὴλ ἐπὶ τοῖς περιγραφεῖσι χωραφίοις τοῦ γαμβροῦ αὐτοῦ Πετρίτζη, ἐπεὶ οὐκ ἔφθασε παραδοῦναι τὰ τοιαῦτα ἐκεῖνος τῇ μονῇ ὡς τῷ τέλει τοῦ βίου ἀποδούς»* [1]. Ἐν τῷ ἐγγράφῳ τούτῳ ἐκτίθεται ὅτι ὁ γαμβρὸς τοῦ Ἀπελμενέ, ὁ Γεώργιος Πετρίτζης, προσήνεγκεν εἰς τὴν μονὴν τῶν Λέμβων χωράφιον χάριν ψυχικῆς σωτηρίας λαβὼν ὡς ἀντίχαριν δέκα ὑπέρπυρα : *«ἔφθασεν ἐκδοῦναι* (ὁ Γεώργιος Πετρίτζης) *πρὸς τὴν σεβασμίαν ἁγίαν βασιλικὴν μονὴν τῶν Λέμβων χωράφιον ἀπὸ τῶν γονικῶν αὐτοῦ χωραφίων τῶν ὄντων ἐν τῷ κάμπῳ τοῦ Μεμανιωμένου πλησίον καὶ σύνεγγυς τῶν χωραφίων τῆς τοιαύτης βασιλικῆς μονῆς τῶν ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τοῦ Πύργου διακειμένων...· τὸ δηλωθὲν ἐξέδοτο χωράφιον ψυχικῆς ἕνεκα σωτηρίας αὐτοῦ, ὃς ἀνελάβετο ἀπὸ τῆς δηλωθείσης βασιλικῆς ἁγίας μονῆς χάριν ἀντιχάριτος ἐκείνου ἀπὸ τῶν μοναχῶν αὐτῆς ὑπέρπυρα δέκα εἴς τινα συγκρότησιν τῆς στρατιωτικῆς αὐτοῦ δουλείας»* [2]. Ὁ Ἀπελμενὲ ἐκτίθησι περαιτέρω ὅτι ἡ παράδοσις τοῦ προσενεχθέντος εἰς τὴν μονὴν τῶν Λέμβων χωραφίου τούτου δὲν κατωρθώθη νὰ γίνῃ ἐν ζωῇ τοῦ Γεωργίου Πετρίτζη, διότι ἑτέρα μονή, ἡ μονὴ τοῦ ἁγίου Νικολάου, ἔχουσα ἐπικρατέστερον δικαίωμα προτιμήσεως ἐπὶ τοῦ χωραφίου τούτου, ἀντετάχθη εἰς τὴν παράδοσιν αὐτοῦ εἰς τὴν μονὴν τῶν Λέμβων : *«ἀλλ' εὗρε τῆς ἐν τῇ Σμύρνῃ διακειμένης μονῆς τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν ἀρχιεράρχου καὶ θαυματουργοῦ Νικολάου μοναχοὺς κωλύοντας τὴν τούτου παράδοσιν...· καὶ γὰρ ἐκωλύετο ἡ τοιαύτη τοπικὴ παράδοσις νομίμως διὰ τὸν γνησιέστερον πλησιασμόν»* [3].

σεως, ἐτίθετο τὸ ζήτημα ἂν ἐπὶ τῆς οὕτω καλουμένης Freundschaftskauf, ὁσάκις δηλ. ἐπὶ πωλήσεως τὸ τίμημα καθωρίζετο μικρότερον τοῦ προσήκοντος, ἐκ προσωπικῶν πρὸς τὸν ἀγοραστὴν λόγων, ἡ προτίμησις εἶχεν ἐφαρμογήν· ἐκ τῶν ὑπὸ τῶν διαφόρων τοπικῶν γερμανικῶν δικαίων διδομένων λύσεων ἀξία ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι ἐκείνη, καθ' ἣν ὁσάκις τὸ τίμημα ἦτο ὑπέρτερον τοῦ ἡμίσεως τῆς ἀξίας τοῦ ἀκινήτου ἡ προτίμησις εἶχεν ἐφαρμογήν, ἄλλως ὄχι· βλ. Stobbe-Lehmann, Handbuch des deutschen Privatrechts[3], τόμ. 2, τεῦχ. 1 (1896), σ. 486, σημ. 17.

1. Miklosich-Müller, Acta et Diplomata, τόμ. IV, σ. 161 κἑξ.

2. Τὸ ἔγγραφον δι' οὗ ὁ Γεώργιος Πετρίτζης προσήνεγκε τὸ χωράφιον τοῦτο εἰς τὴν μονὴν τῶν Λέμβων εἶναι τὸ ἀμέσως προηγουμένως ἐν Acta et Diplomata, τόμ. IV, σ. 159 κἑξ. (ἔτ. 1266) δημοσιευόμενον. Ἀξιοσημείωτον ὅμως εἶναι ὅτι, ἐνῷ ἐν τῷ ἐγγράφῳ τοῦ Μιχαὴλ Ἀπελμενὲ λέγεται ὅτι ὁ Γεώργιος Πετρίτζης εἶχε λάβει παρὰ τῆς μονῆς τῶν Λέμβων ὡς ἀντίχαριν δέκα ὑπέρπυρα, τοῦτο δὲν ἀναφέρεται ἐν τῷ δωρητηρίῳ ἐγγράφῳ τοῦ Πετρίτζη. Φαίνεται ὅτι ἡ συμφωνία περὶ τῆς ἀντιχάριτος ἐγένετο προφορικῶς μὴ περιληφθεῖσα ἐν τῷ δωρητηρίῳ.

3. Ἑτέραν διένεξιν μεταξὺ τῶν μονῶν Λέμβων καὶ ἁγίου Νικολάου, ἀναφερομένην καὶ ταύτην εἰς θέματα προτιμήσεως, βλ. ἐν Acta et Diplomata, τόμ. IV, σ. 55 κἑξ.

Προφανῶς, ἡ μονὴ ἁγίου Νικολάου ἐπεκαλεῖτο τὸ ὅτι εἰς τὸν Γεώργιον Πετρίτζην εἶχε δοθῆ ἀντάλλαγμα παρὰ τῆς μονῆς τῶν Λέμβων, διό, προκειμένης ἐνταῦθα πωλήσεως καὶ οὐχὶ δωρεᾶς, ἔδει αὕτη νὰ προτιμηθῇ ἐν τῇ πωλήσει. Ἂν τὸ ὑπὸ τοῦ Ἀπελμενὲ λεγόμενον ὅτι *«ἐκωλύετο ἡ τοιαύτη τοπικὴ παράδοσις ν ο μ ί μ ω ς διὰ τὸν γνησιέστερον πλησιασμόν»* ἔχει τὴν ἔννοιαν ὅτι ὑπῆρξεν δικαστικὴ ἀπόφασις περὶ τούτου, δὲν εἶναι σαφές· πάντως χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι, ὡς ἐκτίθεται, *νομίμως* δὲν ἔγινεν ἡ παράδοσις τοῦ χωραφίου τούτου εἰς τὴν μονὴν τῶν Λέμβων. Ὁπωσδήποτε, ὁ Γεώργιος Πετρίτζης ἀνέθεσεν εἰς τὸν Ἀπελμενὲ διὰ διαθήκης του ὅπως ἐξομαλύνῃ τὴν μεταξὺ τῶν δύο μονῶν διαφοράν. Ὁ Ἀπελμενὲ ἐξετέλεσεν ἐπιτυχῶς τὴν παραγγελίαν καὶ ἡ μονὴ τοῦ ἁγίου Νικολάου ἐδέχθη ὅπως περιέλθῃ τὸ χωράφιον τοῦτο εἰς τὴν μονὴν τῶν Λέμβων.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Π. ΜΑΤΣΗΣ

ΕΠΙ ΤΗΣ ΝΕΑΡΑΣ 72 ΛΕΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΣΟΦΟΥ

I.

1. Ἡ ἀρχή, ἥτις διέπει τὰ δίκαια τῶν προηγμένων λαῶν τῆς σήμερον, ὅτι πρὸς σύστασιν ἐνοχῆς ἀρκεῖ ἡ συμφωνία τῶν μερῶν, μὴ ἀπαιτουμένης τῆς τηρήσεως τύπου τινός [1], ἦτο ἄγνωστος εἰς τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον.

Πλὴν τῶν re καὶ ὡρισμένων ἀτύπως (solo consensu) συναπτομένων συμβάσεων, ἵνα ἐκ τῆς συμφωνίας τῶν μερῶν γεννηθῇ ἀγωγὴ τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον ἀπῄτησε τὴν τήρησιν τοῦ τύπου τῆς ἐπερωτήσεως (stipulatio) [2]. Ἡ τυπικότης τῆς ἐπερωτήσεως ἐνέκειτο εἰς τὴν ἀνάγκην ἀπαγγελίας τυπικῆς ἐρωτήσεως καὶ ἀμέσου τυπικῆς ἀπαντήσεως [3]. Ὡς τοιαύτη ἡ ἐπερώτησις ἠδύνατο νὰ περιλάβῃ ἐνοχικὰς σχέσεις ποικίλου περιεχομένου. Πᾶσα συμφωνία, μὴ δυναμένη νὰ ὑπαχθῇ εἴς τινα τῶν κατηγοριῶν τούτων, δὲν ἦτο ἱκανὴ ὅπως γεννήσῃ ἀγωγήν· ἦτο ψιλὸν σύμφωνον (nudum pactum), διὰ τὸ ὁποῖον ἴσχυεν ὁ κανών: nudum pactum actionem non parit, sed parit exceptionem (τὸ ψιλὸν σύμφωνον δὲν τίκτει ἀγωγήν, ἀλλ' ἔνστασιν) [4].

---

1. Κατ' ἐξαίρεσιν ἐπὶ ὡρισμένων περιπτώσεων ἀπαιτεῖται τύπος, ὡς ἐν τῷ παρ' ἡμῖν δικαίῳ διὰ τὰς ἐμπραγμάτους δικαιοπραξίας ἐπὶ ἀκινήτων (ἄρθρ. 369 Ἀστικοῦ Κώδικος) κ.ἄ.

2. Βραδύτερον ἀνεγνωρίσθη καὶ τὸ ἀγώγιμον τῶν οὕτω καλουμένων ἀνωνύμων συναλλαγμάτων (do ut des κ.τ.λ.), ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι τὸ ἐκτελέσαν τὴν παροχὴν αὐτοῦ μέρος ἠδύνατο νὰ ἀπαιτήσῃ τὴν ἀντιπαροχήν. Πρβλ. ἐπὶ τῶν λίαν συζητουμένων συναφῶν ἱστορικῶν ζητημάτων Jörs-Kunkel, Römisches Privatrecht (1935), σ. 243 κἑξ. Τέλος, περὶ τῆς litteris obligatio τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου βλ. Sohn-Mitteis-Wenger, Institutionen[17] (1923), σ. 415 κἑξ.

3. Ἀρχικῶς ὡς ρῆμα ἐν τῇ ἐρωτήσει καὶ τῇ ἀπαντήσει ἐχρησιμοποιεῖτο τὸ spondere. Βραδύτερον ἐπετράπη ἡ χρῆσις καὶ ἄλλων ρημάτων (fide promittis? fide promitto· dabis? dabo κ.ἄ.), εἶτα δὲ καὶ αὐτὴ ἡ χρῆσις τῆς λατινικῆς γλώσσης δὲν ἐθεωρήθη ἀπαραίτητος, τῆς ἐπερωτήσεως δυναμένης νὰ γίνῃ καὶ δι' ἄλλης (π.χ. ἑλληνικῆς: ὁμολογεῖς; ὁμολογῶ). Ἔπρεπεν ὅμως νὰ ὑπάρχῃ τυπικὴ συμφωνία μεταξὺ ἐρωτήσεως καὶ ἀπαντήσεως, ἤτοι τὸ ρῆμα τῆς ἐρωτήσεως νὰ ὑπάρχῃ καὶ ἐν τῇ ἀπαντήσει, βλ. Jörs-Kunkel, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 97.

4. Τινὰ ἐκ τῶν συμφώνων, λόγῳ τῆς μεγάλης κοινωνικῆς χρησιμότητος αὐτῶν, ἐφωδιάσθησαν μεταγενεστέρως δι' ἀγωγῆς, ὡς τὸ σύμφωνον δωρεᾶς, τὸ σύμφωνον προικός. Ἐπίσης τὰ συγχρόνως μὲ τὴν κατάρτισιν τῶν ἀγωγίμων συμβάσεων συνομολογούμενα σύμφωνα περὶ διαφόρων ὅρων αὐτῶν (pacta ex continenti) ἐθεωρήθησαν ἐνσωματούμενα εἰς τὰς συμβάσεις καὶ ἔτικτον ἀγωγήν. Π.χ. τὸ συγχρόνως μὲ τὴν ἀγοραπωλησίαν γινό-

2. Τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ θεσμοῦ τῆς ἐπερωτήσεως ἐν τῷ μεταγενεστέρῳ ρωμαϊκῷ δικαίῳ ἀπετέλεσαν ἀντικείμενον εὐρειῶν ἐρευνῶν τῆς νεωτέρας ἐπιστήμης, μεταξὺ τῶν ὁποίων αἱ τοῦ S. Riccobono σπουδαίαν κατέχουσι θέσιν [1]. Τὰ πορίσματα, εἰς ἃ καταλήγει ὁ Riccobono, δύνανται νὰ συνοψισθῶσιν ὡς ἀκολούθως :

α') Ἐκ τοῦ χωρίου Pauli Sententiae 5, 7, 2 [2] καὶ τῆς διατάξεως Cod. 8, 37 (38), 1 (ἔτ. 200 μ.Χ.) [3] προκύπτει ὅτι πᾶν ἔγγραφον καὶ δὴ καὶ ἀνεξαρτήτως τῆς ἐν αὐτῷ μνείας τελέσεως ἐπερωτήσεως (clausula stipulatoria), παράγει ἐνοχὴν καὶ εἶναι ἀγώγιμον [4].

μενον σύμφωνον ὅτι θὰ παρασχεθῇ εἰς τὸν πωλητὴν ἐγγυητὴς διὰ τὴν καταβολὴν τοῦ τιμήματος ἦτο ἀγώγιμον. Τὰ κυρωθέντα δι' ἀγωγῆς σύμφωνα ἐκλήθησαν ὑπὸ τῶν νεωτέρων pacta vestita. Βλ. περὶ αὐτῶν σχόλ. εἰς Βασιλ. 11, 1, 5 (Heimbach, τόμ. I, σ. 557), εἰδικῶς δὲ διὰ τὰ pacta ex continenti σχόλ. εἰς Βασιλ. 11, 1, 7 (Heimb., τόμ. I, σ. 559 κέξ.), ἔνθα καὶ ἐκτενὴς διαπραγμάτευσις τοῦ ρωμαϊκοῦ συστήματος καθόλου.

1. Ἡ ἐπὶ τοῦ θέματος συγγραφικὴ παραγωγὴ τοῦ Riccobono εἶναι πλουσιωτάτη· ἐνταῦθα περιοριζόμεθα νὰ μνημονεύσωμεν τὰς μελέτας του : Stipulatio ed instrumentum nel diritto giustinianeo, ἐν Zeits. d. Savigny - Stift., τόμ. 35 καὶ 43, καὶ : La prassi nel periodo postclassico, ἐν Atti del Congresso internazionale di diritto romano (τῆς Ρώμης), τόμ. 1 (Pavia 1934), ἔνθα ὑπὸ τὸ κεφ. : La degeneratione della stipulatio, ἐν σ. 338 - 345, διατυποῖ συνοπτικώτερον τὰ συμπεράσματά του.

2. Pauli Sententiae 5, 7, 2 : «*Verborum obligatio inter praesentes, non etiam inter absentes contrahitur. Quod si scriptum fuerit instrumento promisisse aliquem, perinde habetur atque si interrogatione praecedente responsum fuit*».

3. Cod. 8, 37 (38), 1 : «*Licet epistulae, quam libello inseruisti, additum non sit stipulatum esse eum cui cavebatur, tamen si res inter praesentes gesta est, credendum est praecedente stipulatione vocem spondendis secutam*».

4. Riccobono, ἐν Zeits. d. Sav. - Stiff., τόμ. 35, σ. 284 : «il documento anche privo della clausula stipulatoria ha efficacia pari alla stipulatio, se fatto inter praesentes». Πρβλ. τὸν αὐτὸν ἐν Annali del Seminario giuridico di Palermo, τόμ. XII, σ. 544 : «Ogni convezione scritta (tra presenti !) è stipulatio». — Ἤδη ἐπὶ τῆς δημοκρατικῆς περιόδου εἰθίζετο παρὰ τοῖς Ρωμαίοις ἡ σύνταξις ἐγγράφου (cautio) περὶ τῆς καταρτίσεως τῆς ἐπερωτήσεως. Τὸ ἔγγραφον τοῦτο ἦτο ἁπλῶς ἀποδεικτικόν, ἀποδεικνυομένου δηλ. ὅτι ἐπερώτησις δὲν ἐτελέσθη, δὲν ἐτίκτετο ὑποχρέωσις ἐκ τοῦ ἐγγράφου τούτου. Κατὰ Jörs-Kunkel, Röm. Privatr. (1935), σ. 98, βραδύτερον καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἑλληνικῶν περὶ τῆς σημασίας τοῦ ἐγγράφου ἀντιλήψεων ἀνεγνωρίσθη ὅτι ἡ ἔγγραφος ρήτρα ὅτι ἐγένετο ἐπερώτησις (clausula stipulatoria) ἀπετέλει ἀμάχητον τεκμήριον ὅτι πράγματι ἐτελέσθη αὕτη. Εἰς τὴν βαθμίδα ταύτην τῆς ἐξελίξεως φαίνεται ἱσταμένη καὶ ἡ διάταξις τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐν Cod. 8, 37 (38), 14, καθ' ἣν ἵνα γεννηθῇ ἐκ τοῦ ἐγγράφου τεκμήριον ὅτι ἐγένετο ἐπερώτησις ἔδει νὰ περιέχηται ἐν αὐτῷ ἡ clausula stipulatoria : «*solitum est abscribi, stipulationes per certos servos celebrari... et si non per servum, sed inter praesentes celebratam esse rem fuerit scriptum... sancimus tales scripturas omnifaciam esse credendas*». Βλ. καὶ Dig. 2, 14, 7 § 12. Τὸ καθιερούμενον τεκμήριον τοῦτο ἠδύνατο κατὰ τὴν διάταξιν Cod. 8, 37 (38), 14 νὰ ἀνατραπῇ μόνον ἐὰν ἀπεδεικνύετο ὅτι τὰ μέρη δὲν ηὑρίσκοντο ἐν τῇ αὐτῇ πόλει κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην, καθ' ἣν ἐφέρετο ὡς τελεσθεῖσα ἡ ἐπερώτησις.

β') Μετὰ τὴν ἐν Cod. 8, 37 (38), 10 διάταξιν τοῦ Λέοντος (ἔτ. 472 μ.Χ.) [1] πᾶσα προφορικὴ συμφωνία μεταξὺ παρόντων κατέστη ἀγώγιμος [2].

Συμφώνως πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Riccobono περιγραφομένην ἐξέλιξιν, ἡ ἐπερώτησις προσήγγισε τοσοῦτον τὸ σύμφωνον, ὥστε ἡ διάκρισις μεταξὺ αὐτῶν ἔπαυσε κατὰ τὸ μέγιστον αὐτῆς μέρος ὑφισταμένη ἐν τῇ πραγματικότητι, ὡς μόνη δὲ προϋπόθεσις πρὸς κατάρτισιν ἐγκύρου ἐπερωτήσεως παρέμεινεν ἡ κατ' αὐτὴν παρουσία τῶν μερῶν [3]. Ἀλλ' ἂν τὸ ἐκ τῆς κοπιώδους ταύτης ἐξελίξεως καταστάλαγμα [4] δὲν διατυποῦται μετὰ τῆς δεούσης σαφηνείας εἰς τὰς νομοθετικὰς συλλογὰς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, εἰς τὰς ὁποίας ἀντιθέτως ἀπαντῶμεν συχνάκις τὰς παλαιὰς ρωμαϊκὰς θεωρίας καὶ τὸν κανόνα nudum pactum actionem non parit, τοῦτο κατὰ τὸν Riccobono δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐκπλήττῃ, διότι δὲν πρόκειται εἰμὴ περὶ ἁπλῶν ἱστορικῶν

---

1. Cod. 8, 37 (38), 10 : «*Omnes stipulationes etiamsi non solemnibus vel directis, sed quibuscumque verbis pro consensu contrahentium compositae sint, legibus cognitae suam habeant firmitatem*». Σημειωτέον ὅτι ὁ Zachariae, Geschichte d. griech. - röm. Rechts[3] (1892), σ. 286, σημ. 943, ὑπεστήριξεν ὅτι ἡ ἐν τῇ διατάξει ταύτῃ τοῦ Λέοντος λέξις *compositae* ὑπαινίσσεται τὴν ἔγγραφον κατάρτισιν τῆς stipulatio. *Comporene stipulationes* ἀπαντᾷ καὶ ἐν Dig. 45, 1, 53, ἀλλ' ἐπειδὴ τὸ ρῆμα *componere* χρησιμοποιεῖται καὶ πρὸς δήλωσιν προφορικῆς καταρτίσεως δικαιοπραξιῶν, ὡς ἐν Cod. 6, 23, 26 (προφορικὴ διαθήκη) ἡ ὡς ἄνω γνώμη τοῦ Zachariae δὲν ἐπιδοκιμάζεται ὑπὸ τοῦ Barry Nicholas, The form of the Stipulation, ἐν The Law Quarterly Review, τόμ. 69 (1953), σ. 78.

2. Riccobono, ἐν Zeits. d. Sav. - Stiff., τόμ. 43, σ. 363 : «Sparita, come sappiamo, la forma della stipulatio ogni nudo patto è produttivo di azione». Τὸ αὐτὸ ἐδιδάσκετο ἤδη καὶ ὑπὸ ἀρχαιοτέρων ἑρμηνευτῶν τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, ὡς ὑπὸ τοῦ Strykius, μνημονευομένου ὑπὸ τοῦ Riccobono, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 369. Ὅτι μετὰ τὴν μνησθεῖσαν διάταξιν τοῦ Λέοντος ἐν Cod. 8, 37 (38), 10 κατηργήθη καὶ αὐτὴ ἡ ἀνάγκη χρήσεως ἐρωτήσεως καὶ ἀπαντήσεως, οὕτως ὥστε πᾶσα προφορικὴ μεταξὺ παρόντων συμφωνία εἶχε τὰ ἀποτελέσματα ἐπερωτήσεως καὶ κατέστη ἀγώγιμος ὑποστηρίζουσι καὶ οἱ : Czyhlarz, Lehrbuch der Institutionen (1902), σ. 173, Steinacker, Die antiken Grundlagen der frühmittelalterlichen Privaturkunde (1927), σ. 83, Girard, Manuel élémentaire de dr. rom.[7] (1924), σ. 512, Jörs-Kunkel, Röm. Privatr. (1935), σ. 97. Ἄλλως Sohm-Mitteis-Wenger, Institutionen[17] (1923), σ. 402 κέξ., καθ' οὓς ἡ ἀνάγκη χρήσεως ἐρωτήσεως καὶ ἀπαντήσεως παρέμεινε πάντοτε ὡς ὅρος τῆς ἐγκύρου καταρτίσεως ἐπερωτήσεως. Παρ' ἡμῖν βλ. Καλλιγᾶν, Ἐνοχικὸν δίκαιον (1885), § 115, σ. 180.

3. Riccobono, La prassi κ.τ.λ. ἐν Atti dell Congresso κ.τ.λ., ἔνθ' ἀνωτ., σ. 343 : «cosi della solennità originaria della stipulatio nel corso del saec. IV e V non rimane in vita che il requisito della praesentia delle parti».

4. Εἰς τὴν ἐκ τοῦ κατασταλάγματος τούτου προελθοῦσαν νέαν ἀρχὴν δέον νὰ ἀποδοθῇ κατὰ τὸν Riccobono καὶ ἡ προέλευσις τοῦ ἀξιώματος τοῦ νεωτέρου δικαίου, ὅτι πᾶσα νόμιμος συμφωνία εἶναι ἰσχυρά, ἀσχέτως τύπου τινός. Τὸ ἀξίωμα τοῦτο ἄλλοι θεωροῦσιν προερχόμενον ἐκ τοῦ κανονικοῦ δικαίου, ἄλλοι ἐκ τοῦ γερμανικοῦ, ἐκ δὲ τῶν ἀρχαιοτέρων συγγραφέων ἐκ τοῦ ρωμαϊκοῦ, ὡς ὁ Riccobono, ὁ Leyser, βλ. Riccobono, ἐν Zeits. d. Sav. - Stift., τόμ. 43, σ. 370.

ὑπολειμμάτων, ὡς ἐν τῇ ἰουστινιανείῳ νομοθεσίᾳ περιελήφθησαν καὶ ἄλλοι ὑπερνικηθέντες κανόνες τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου [1].

3. Ἐὰν τὰ πράγματα ἔχωσιν οὕτως, ἐὰν δηλ. κατὰ τὸ μεταγενέστερον ρωμαϊκὸν δίκαιον ὡς μόνη προϋπόθεσις πρὸς κατάρτισιν ἐγκύρου ἐπερωτήσεως ἀπητήθη ἡ κατ' αὐτὴν παρουσία τῶν μερῶν, οὕτως ὥστε πᾶσα προφορικὴ μεταξὺ παρόντων συμφωνία ἢ ἔγγραφος τοιαύτη, ἔστω καὶ ἐστερημένη τῆς clausula stipulatoria, κατέστη ἀγώγιμος, θὰ ἦτο φανερὰ ἡ ἁπλουστευτικὴ ἐξέλιξις, ἢ μᾶλλον ἡ ἐκ βάθρων ἀνακαίνισις, ἣν ὑπέστη ὁ ρωμαϊκὸς θεσμὸς τῆς ἐπερωτήσεως. Ὅθεν ἀφ' ἑαυτοῦ τίθεται τὸ ἐρώτημα, κατὰ ποῖον τρόπον ἀντιμετώπισεν ἡ βυζαντινὴ νομικὴ θεωρία τὸ πρόβλημα τοῦτο καὶ πῶς διὰ τῶν φώτων της ἐπεζήτησε νὰ ποδηγετήσῃ τὴν πρᾶξιν. Ἀτυχῶς τὰ Βασιλ. 43, 5, ἀντιστοιχοῦντα εἰς Cod. 8, 37 (38), δὲν διεσώθησαν [2], ὅθεν στερούμεθα σχολίων εἰς αὐτά, ἅτινα σχόλια ἐνδεχομένως θὰ ἦσαν πολύτιμα διὰ τὸ ἀπασχολοῦν ἡμᾶς θέμα. Ὁπωσδήποτε, ἐκ τῶν μέχρις ἡμῶν περιελθόντων κειμένων φαίνεται ὅτι τὸ πρόβλημα τοῦτο δὲν ἀπησχόλησε κατ' ἀξίαν τοὺς βυζαντινοὺς νομικούς, καὶ μάλιστα τοὺς πρὸς τοῦτο ἁρμοδιωτέρους, δηλ. τοὺς νομικοὺς τῆς ἰουστινιανείου περιόδου. Τοῦτο πιθανὸν νὰ ὀφείληται εἰς τὸ ὅτι ἐν τῷ καθ' ἡμέραν βίῳ τὸ ζήτημα δὲν ἐνεφανίζετο τοσοῦτον ὀξὺ ὅσον εἶναι ἀπὸ θεωρητικῆς πλευρᾶς, διότι αἱ ἔχουσαι ἤδη ἐφοδιασθῆ δι' ἀγωγῆς δικαιοπραξίαι ἐκάλυπτον τὸ μέγιστον τμῆμα τοῦ καθ' ἡμέραν βίου [3]. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἐν τῇ διασωθείσῃ μέχρις ἡμῶν βυζαντινῇ νομικῇ φιλολογίᾳ καὶ ἐὰν δὲν μὲ ἀπατῶσιν αἱ ἔρευναί μου, οὐ μόνον δὲν ἀπαντᾷ κείμενόν τι ἐξ οὗ νὰ προκύπτῃ ὅτι οἱ βυζαντινοὶ νομικοὶ ἀντελήφθησαν τὰ πράγματα κατὰ τὸν ἐκτεθέντα τρόπον (ἀνωτ. ἀριθ. 2 ὑπὸ α' καὶ β'), ἀλλ' ἀντιθέτως, ὡς δύναται νὰ συναχθῇ ἐκ κειμένων τινῶν, οὗτοι εἰς ἄντικρυς ἀντίθετα κατέληγον συμπεράσματα. Οὕτως :

1. R i c c o b o n o, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 338. — Ἐκ τῆς λοιπῆς νεωτέρας βιβλιογραφίας βλ. ἰδίᾳ : B r a n d i l e o n e, La stipulatio nell'età imperiale romana e durante il medio evo, νῦν ἐν Scritti di storia del dir. priv. ital., τόμ. II (1931), ἰδίᾳ σ. 468 κἑξ., G a u t a r d, Les rapports entre la stipulation et l'écrit stipulatoire dans la législation romaine, classique et byzantine (1931), A r c h i, Indirizzi e problemi del sistema contrattuale nella legislazione da Cost. a Giustin., ἐν Sctitti di dir. rom. in onore di C. Ferrini (Milano 1946), ἰδίᾳ σσ. 694 κἑξ., 708 κἑξ., B i s c a r d i, Actio pecuniae traiecticiae, ἐν Studi Senesi, τόμ. LX (1946 - 48) σ. 669 κἑξ., S a n f i l i p p o, Alla ricerca dei nuda pacta, ἐν Atti del Congr. Intern. di dir. Rom. e di Storia del dir. Verona 1948, ἔκδ. Μιλάνου, τόμ. III, σ. 333 κἑξ., B i o n d i, Istituzioni[6] (1957), σ. 440 κἑξ., A r a n g i o - R u i z., Istituzioni[9], σ. 330 κἑξ.

2. Τὸ κείμενον ἀποκατεστάθη ὑπὸ τοῦ Heimbach ἐξ ἑτέρων πηγῶν, κυρίως τοῦ Τιπουκείτου.

3. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι ἐν τῷ πονηματίῳ περὶ Ἀγωγῶν (de actionibus), ἀναγομένῳ εἰς προϊουστινιανείους χρόνους, ὑποστάντι δὲ βραδύτερον πλήρη ἀναθεώρησιν, ἐλλείπει γενικὸς ὁρισμὸς τῆς ἐξ ἐπερωτήσεως ἀγωγῆς, ἡ δ' ἐπερώτησις ἀναφέρεται μόνον ἐπὶ τῶν τόκων, τῆς προικὸς καὶ τῆς ἐμφυτεύσεως.

α') Ὡς πρὸς τὸ ἀνωτ. ἀριθ. 2 ὑπὸ α' ζήτημα, ἐκ τοῦ χωρίου τοῦ Θεοφίλου, Παράφρ. Εἰσηγήσεων 3, 21 προκύπτει σαφῶς ὅτι ἵνα γεννηθῇ ἐκ τοῦ ἐγγράφου ἡ ἐξ ἐπερωτήσεως ἀγωγή, δέον νὰ περιέχηται ἐν αὐτῷ ἡ clausula stipulatoria : *«ἐ π ε ρ ώ τ η σ ι ς δ ὲ ο ὐ κ ἐ ν ε τ έ θ η* (ἐν τῷ γραμματείῳ) *ἤγουν καὶ ἐντεθεῖσα ἄχρηστος ἦν, διὰ τὸ γεγενῆσθαι τὸ τοιοῦτον συμβόλαιον οὐ παρόντος τοῦ δανείσαντος... οὐδὲ ἀπὸ τῆς re δυνατὸν ἐναχθῆναι τὸ παρὸν πρόσωπον ο ὐ δ ὲ ἀ π ὸ τ ῆ ς v e r b i s, ἐπειδὴ μὴ παρόντων τῶν δύο μερῶν γέγονεν ἡ ἐπερώτησις»* [1].

β') Ὡς πρὸς τὴν κατάρτισιν τῆς ἐπερωτήσεως (ἀνωτ. ἀριθ. 2 ὑπὸ β'), οἱ Ἕλληνες σχολιασταὶ ἐξακολουθοῦσι νὰ λέγωσιν ὅτι αὕτη συντελεῖται δι' ἐρωτήσεως καὶ ἀποκρίσεως, πρβλ. σχόλ. εἰς Βασιλ. 11, 1, 1 (Scheltema, τόμ. I, σ. 178) : *«Οὔτε γὰρ τὴν ρὲ ἀγωγὴν ἀπαρίθμησις μόνη οὔτε τὴν ἀγωγὴν τὴν ἐν ρ ή μ α σ ι δ ώ σ ε ι ς; δ ώ σ ω ρῆμα συνίστησιν εἰ μὴ παρακολουθήσει καὶ διάθεσις, τοσοῦτον ὅτι ἐὰν καθεύδοντι γένηται ἀπαρίθμησις οὐ συνίσταται ἡ ρὲ ἐνοχή. Κἂν μαινόμενος δ ώ σ ε ι ς; δ ώ σ ω φθέγξηται ρῆμα τὴν ἀγωγὴν οὐ συνίστησιν»* [2]. Κατὰ ταῦτα ἡ ἀπόστασις μεταξὺ ἐπερωτήσεως καὶ συμφώνου δὲν ἐξεμηδενίσθη, διότι ἐπὶ προφορικῆς συμφωνίας θὰ ἠδύνατο πάντοτε νὰ ἐγερθῇ ἡ ἀμφισβήτησις ἂν αὕτη συνέστη κατὰ τὸν τύπον τῆς ἐρωτήσεως καὶ ἀπαντήσεως.

4. Ἡ διάκρισις μεταξὺ ἐπερωτήσεως καὶ συμφώνου ἤσκησεν τὴν ἐπίδρασιν αὐτῆς καὶ ἐπὶ τῆς μεταγενεστέρας ἐξελίξεως τῆς βυζαντινῆς νομικῆς θεωρίας [3].

1. Ἀξιοσημείωτον εἶναι καὶ τὸ ἀκόλουθον χωρίον τῆς μεταγενεστέρας Πείρας 19, 7 : *«Καὶ γὰρ πολλή ἐστιν ἡ διαφορὰ ἐπερωτήσεως ἐπὶ τῶν τόκων καὶ συμφωνίας. Εἰ μὲν γὰρ περιέχεται τῷ ὁμολόγῳ· ὁμολογεῖς παρέχειν μοι καὶ τόκους; τοῦτο ἰσχυρόν ἐστι πρὸς ἀπαίτησιν. Εἰ δὲ οὕτως ἁπλῶς γέγραπται· ἐδανεισάμην ἀπὸ σοῦ τόδε καὶ συνεφώνησα δοῦναί σοι καὶ τόκους, τοῦτο οὐ πάνυ ἰσχυρόν ἐστι πρὸς ἀπαίτησιν τῶν τόκων»*.

2. Ὁρισμὸς τῆς ἐπερωτήσεως ὡς προϋποθετούσης ἐρώτησιν καὶ ἀπάντησιν μεταφέρεται καὶ ἐν τῇ Ἑξαβίβλῳ τοῦ Ἁρμενοπούλου Appendix III, 29: *«Ἐπερώτησίς ἐστι συνθήκη ρημάτων, δι' ὧν ἀποκρίνεταί τις πρὸς ἐρώτησιν ποιεῖν ἢ διδόναι»* (ἔκδ. H e i m b a c h, σ. 798). Ὅπου οἱ Ἕλληνες σχολιασταὶ ἀναφέρονται εἰς τὴν διάταξιν τοῦ Λέοντος ἐν Cod. 8,37 (38), 10 περιορίζονται εἰς τὴν αὐτολεξεὶ ἀπόδοσιν ταύτης, χωρὶς νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὸ ζήτημα ἂν κατηργήθη δι' αὐτῆς καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς ἐρωταποκρίσεως. Θ ε ό φ ι λ ο ς, Παράφρ. Εἰσηγήσεων 3, 15 § 1 : *«μετὰ δὲ ταῦτα Λέοντος διάταξις τὰ τῶν ἐπερωτήσεων ἀνεῖλε τυπικὰ ρήματα»*, σχόλ. Θ α λ ε λ α ί ο υ εἰς Βασιλ. 29, 1, 86 : *«πᾶσα γὰρ ἐπερώτησις οἱοισδήποτε γίνεται ρήμασιν»*.

3. Παραπομπὰς εἰς πηγὰς βλ. παρὰ P a t u r i n i (Platon), Pactes et contrats en droit romain et byzantin (1917), σ. 157 κἑξ. Πρβλ. καὶ κατωτ. ὑπὸ IV. Τὸ ζήτημα τίνες ἦσαν αἱ παρὰ τῷ λαῷ ἐπιπολάζουσαι πεποιθήσεις δὲν ἀποτελεῖ ἀντικείμενον τῆς παρούσης μελέτης. Οὐδ' ἐλλείπουσι βεβαίως ἐκ τῶν βυζαντινῶν πηγῶν ἐκφράσεις ὑποδηλοῦσαι συγ-

Ἡ πρὸς τὸ δημῶδες δίκαιον ἐγγύτερον ἐξ ὅλων τῶν βυζαντινῶν νομοθετημάτων ἱσταμένη Ἐκλογὴ τῶν Ἰσαύρων ποιεῖται καὶ αὕτη μνείαν τῆς ἐπερωτήσεως ἐν τῷ χωρίῳ Β', 3, ἔνθα λέγεται: *«καὶ μὴ ἐπερωτᾶσθαι ἢ καταγράφεσθαι παρὰ τοῦ ἀνδρὸς ἰσόμετρον τῆς εἰσαγομένης αὐτῷ προικὸς προγαμιαίαν δωρεάν»*.

Σημαντικὴ εἶναι Νεαρά τις τῆς αὐτοκρατείρας Εἰρήνης, ἐκδοθεῖσα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 797 - 802 [1]. Ἡ Εἰρήνη δυσμενῶς διάκειται πρὸς τὴν ἀμάρτυρον κατάρτισιν τῶν δικαιοπραξιῶν, ὡς συχνάκις ἄγουσαν πρὸς ἀπόδειξιν αὐτῶν εἰς τὸν ὅρκον. Διὸ καὶ ὁρίζει: *«ἐπὶ μὲν τῆς βασιλίδος ἡμῶν πόλεως μνηστείας, προικῷα, ἐμφυτευτικά, ἐμπερίγραφα παντοῖα, ἀναγραφὰς ὀρφανικῶν πραγμάτων, σ ύ μ φ ω ν α ἐ φ' ἑ κ ά σ τ ῳ πράγματι, διαλύσεις, δωρεάς, πράσεις, ἀγορασίας, δάνεια, παραθήκας, διαθήκας τε καὶ ἐλευθερίας καὶ εἴτι ἄλλο παρατυγχάνει τούτοις ἐοικὸς κεφάλαιον προσκληθέντων ἑπτὰ ἢ πέντε (ἐπὶ δὲ διαθηκῶν καὶ ἐλευθεριῶν καὶ μόνων καὶ ἕως τῶν τριῶν) μαρτύρων ἀξιοπίστων ἐπὶ αὐτῶν τά τε σ υ ν α λ λ ά γ μ α τ α κ α ὶ σ ύ μ φ ω ν α π α ν τ ο ῖ α καὶ τὰ ἔγγραφα προέρχεσθαι»*. Ἡ Νεαρὰ διακρίνει μεταξὺ συναλλάγματος καὶ συμφώνου (*«συναλλάγματα καὶ σύμφωνα»*), ἀγνοεῖ ὅμως τὴν ἐπερώτησιν. Ἀντιθέτως γνωρίζει τὰ *«σύμφωνα ἐφ' ἑκάστῳ πράγματι»* [2], ἅτινα θέτει εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον μετὰ τῶν συναλλαγμάτων.

II.

Μεταξὺ τῶν σημαντικωτέρων ἐκ τῶν Νεαρῶν, ἃς ἐξέδωκεν ὁ Λέων ὁ Σοφός, εἶναι καὶ ἡ ὑπ' ἀρ. 72 [3]. Πλεῖστα ὅμως καὶ δυσεπίλυτα τὰ ἐκ ταύτης γεννώμενα ζητήματα.

1. Ἡ Νεαρὰ ἄρχεται μὲ πολεμικὴν τοῦ Λέοντος ἐναντίον γνώμης τινός, διδασκομένης κατὰ τοὺς χρόνους του, ὅτι πᾶν σύμφωνον ἄνευ ποινικῆς

κεχυμένην περὶ τῆς ἐπερωτήσεως ἀντίληψιν, ἐξ οὗ γεγονότος ὡς καὶ ἐκ τοῦ ἑτέρου, ὅτι ἡ ἐπερώτησις ἀγνοεῖται παντελῶς εἴς τινας τῶν βυζαντινῶν πηγῶν ἢ γίνεται περὶ ταύτης μνεία ὅλως ἐπεισοδιακῶς καὶ παρεμπιπτόντως καὶ οὐχὶ ὡς περὶ ζῶντος θεσμοῦ, ὑπεστηρίχθη ὑπὸ τοῦ Π. Π α π α ρ ρ η γ ο π ο ύ λ ο υ, Ἐνοχικὸν δίκαιον, τόμ. 1 (1868), σ. 197, ὅτι τὸ ρωμαϊκὸν σύστημα εἶχε περιπέσει εἰς ἀχρηστίαν καὶ ἤδη ἀπὸ τοῦ 10ου αἰῶνος κατέστη ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει ἀγώγιμος πᾶσα μὴ ἀντικειμένη εἰς τὸν νόμον σύμβασις. Ἀντιθέτως κατὰ τὸν Z a c h a r i a e, Geschichte[3] (1892), σ. 298 κέξ., καίτοι παραδεχόμενον τὴν ἐκ πολλοῖς ἀσάφειαν καὶ σύγχυσιν τῶν βυζαντινῶν πηγῶν, οἱ Βυζαντινοὶ δὲν προέβησαν εἰς τὴν διατύπωσιν νέας περὶ καταρτίσεως τῶν συμβάσεων θεωρίας.

1. Z a c h a r a e, J.G.R., τόμ. III, Coll. I, Nov. 27 (σ. 55 κέξ.).

2. *«Πρᾶγμα»* σημαίνει ἐνταῦθα τὸ περιεχόμενον τοῦ συμφώνου, πρβλ. Μικρὰν Σύνοψιν Σ, 51 *«Σύμφωνόν ἐστι δύο τινῶν πρὸς ἀλλήλους περί τινος πράγματος συγκατάθεσις καὶ συναίνεσις»*.

3. Z a c h a r i a e, J.G.R., τόμ. III, σ. 170.

ρήτρας εἶναι ψιλόν: *«ἅπαν σύμφωνον ἀπροστίμητον ψιλὸν ὑπάρχει»*. Ἡ γνώμη αὕτη παρατίθεται ὑπὸ τοῦ Λέοντος ἐν γενικότητι, ἐὰν δὲ θελήσωμεν νὰ καθορίσωμεν ἀκριβέστερον τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν προέλευσιν αὐτῆς θὰ εὑρεθῶμεν πρὸ δυσχερειῶν. Τὴν δυσχέρειαν θέλει ἀντιληφθῇ τις, ἂν ὑποβάλῃ ἑαυτῷ τὰ ἀκόλουθα ἐρωτήματα· οἱ ἐκφέροντες τὴν διδασκαλίαν ταύτην περιελάμβανον εἰς τὸν κανόνα πάντα ἐν γένει τὰ σύμφωνα, ἄρα καὶ τὰ ἤδη κυρωθέντα δι' ἀγωγῆς [1]; Ἢ ἀντιθέτως περιώριζον αὐτὸν εἰς μόνα τὰ μὴ ἀγώγιμα σύμφωνα; Ὁ Λέων ἀπέδωσεν ἐπακριβῶς τὸ περιεχόμενον τῆς διδασκαλίας ταύτης;

Ὁ Zachariae ἐφρόνει ὅτι ὁ κανὼν *«ἅπαν σύμφωνον ἀπροστίμητον ψιλὸν ὑπάρχει»* δὲν ὑπεδήλου νέαν τινὰ περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ ψιλοῦ συμφώνου ἀντίληψιν, οὐδὲ περιεῖχεν ἀπόκλισίν τινα ἀπὸ τῆς ρωμαϊκῆς διδασκαλίας, ἀλλ' ἀπετέλει συνοπτικὴν ἀπόδοσιν ὁρισμῶν τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου περὶ τοῦ χρησίμου τῆς προσθήκης ἐ π ε ρ ω τ ή σ ε ω ς ποινικῆς ρήτρας εἰς τὰς ἀναγωγίμους δικαιοπραξίας, ὡς π.χ. ἐν Cod. 8, 37 (38), 5 = Βασιλ. 43, 5, 5: *«Οὐκ ἀεί τις ἀπὸ ψιλῆς ἐπαγγελίας κατέχεται· εἰ μέντοι προσομολογήσοι ὅτι εἰ μὴ ποιήσω, ποινὴν δίδωμι ὅσου ἄξιον ἦν τὸ ἐπαγγελθέν, παραβαίνων τὴν ἐπαγγελίαν δίδωσι τὸ πρόστιμον»* [2].

Ἐὰν τὸ πρᾶγμα εἶχεν οὕτως, ἡ διδασκαλία αὕτη δὲν θὰ περιεῖχεν ἀπόκλισίν τινα ἀπὸ τῶν σχετικῶν κανόνων τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου [3].

Θὰ ἠδυνάμεθα νὰ προσθέσωμεν ἐπίσης ὅτι κατά τι χωρίον τοῦ Κώδικος, ἐὰν εἰς σύμφωνόν τι ὑποβληθῇ ἐπερώτησις ποινικῆς ρήτρας, ὁ δανειστὴς δύναται νὰ ἐναγάγῃ ἐκ τῆς ἐπερωτήσεως ἢ διὰ τὴν ποινικὴν ρήτραν ἢ διὰ τὴν ἐν τῷ συμφώνῳ συνομολογηθεῖσαν παροχήν [4]. Ἐκ τούτου θὰ ἠδύνατο νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος δοξασία σχέσιν ἔχει πρὸς τὴν διάταξιν ταύτην τοῦ Κώδικος.

Ταῦτα διὰ τὸν θέλοντα νὰ θεωρῇ τὸν κανόνα *«ἅπαν σύμφωνον ἀπροστίμητον ψιλὸν ὑπάρχει»* ὡς ἀπόρροιαν ἀρχῶν τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου. Θὰ ἠδύνατο ὅμως νὰ ὑποστηριχθῇ, ἴσως δὲ μετὰ μεγαλυτέρας πιθανότητος, ὅτι ἐνταῦθα εὑρισκόμεθα πρὸ μιᾶς disciplina adulterina, πρὸ μιᾶς νέας

---

1. Βλ. ἀνωτ., σ. 55, σημ. 4.

2. Z a c h a r i a e, Geschichte[3] (1892), σ. 298.

3. Ὅτι ἡ διδασκαλία αὕτη δὲν ὑπεδήλου νέαν τινὰ περὶ τῶν ψιλῶν συμφώνων ἀντίληψιν ὑποστηρίζει καὶ ὁ B r a n d i l e o n e, ἐν Rivista italiana per le scienze giuridiche, 1926, σ. 412.

4. Cod. 2, 3, 14: *«Si pacto, quo poenam adversarium tuum promisisse proponis, si placito non stetisset, stipulatio subjecta est, ex stipulatu agens [vel id quod in conventionem devenerat, ut fiat, consequis vel] poenam stipulatione compehensam more judiciorum exiges»*. Ἡ ἐντὸς [ ] φράσις θεωρεῖται παρεμβεβλημένη ὑπὸ τοῦ Riccobono, ἐν Zeits. d. Sav.-Stiff., τόμ. 43, σ. 357. Ἀξιοσημείωτον καὶ τὸ Ηὐξημένον Πρόχειρον 17, 76, καθ' ὃ τὸ πρόστιμον καθιστᾷ ἀγώγιμον τὸ περὶ τόκων σύμφωνον.

ἀντιλήψεως περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ ψιλοῦ συμφώνου : τὸ ρωμαϊκὸν σύστημα εἶχεν ἐπὶ τοσοῦτον ἀμαυρωθῆ ἐν τῇ πράξει κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους καὶ ἡ διάκρισις μεταξὺ pacta vestita καὶ pacta nuda ἐπὶ τοσοῦτον συγχυσθῆ, ὥστε πρὸ τῆς εὐρυτάτης χρήσεως τῆς ποινικῆς ρήτρας εἰς παντοειδεῖς συμβάσεις, ὑπεστηρίχθη ὅτι πᾶν σύμφωνον ἄνευ ταύτης δὲν εἶναι ἀγώγιμον, ὅτι εἶναι ψιλόν [1].

Ἡ ὀρθοτόμησις τοῦ ζητήματος ἐξαρτᾶται, ὡς καὶ ἐν ἀρχῇ ὑπηνίχθημεν, ἐκ τοῦ τί ἐνόουν οἱ ταῦτα διδάσκοντες διὰ τοῦ ὅρου σύμφωνον, ἂν δηλ. περιελάμβανον εἰς τὸν κανόνα καὶ τὰ ἤδη κυρωθέντα δι' ἀγωγῆς σύμφωνα ἢ ἂν διακρίνοντες μεταξὺ ἀγωγίμων καὶ ἀναγωγίμων συμφώνων περιελάμβανον εἰς τὸν κανόνα μόνον τὰ τελευταῖα, δηλ. τὰ ἀναγώγιμα. Ὁπωσδήποτε, νομίζομεν ὅτι εἶναι δυσχερὲς νὰ δεχθῶμεν ὅτι εἰς τὸν κανόνα περιελαμβάνοντο ὡρισμένα ἐκ τῶν κυρωθέντων συμφώνων, ὡς τὰ σύμφωνα δωρεᾶς, προικός [2], ἅτινα ἔχομεν πάντα λόγον νὰ πιστεύωμεν ὅτι ἐθεωροῦντο κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν πολλῶν συναλλάγματα καὶ ἐτίθεντο εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον μὲ τὰς solo consensu συναπτομένας δικαιοπραξίας (ἀγοραπωλησίαν κλπ.).

2. Ὁπωσδήποτε, ἐναντίον τῆς διδασκαλίας ταύτης, ὅτι πᾶν σύμφωνον ἄνευ ποινικῆς ρήτρας εἶναι ψιλόν, στρέφει τὴν πολεμικήν του ὁ Λέων.

Ἡ Νεαρὰ ἄρχεται ὡς ἑξῆς :

«Τῷ προστάσσοντι νομίμῳ ψηφίσματι ἀπὸ ψιλοῦ συμφώνου μὴ τίκτεσθαι ἀγωγήν, ἀλλὰ μόνην παραγραφήν, ἐνίους ὁρῶμεν προσπταίοντας. Ἀξιοῦντες γὰρ ἅπαν σύμφωνον ἀπροστίμητον ψιλὸν ὑπάρχειν, κἂν τε γραφῇ συντεθειμένον ᾖ, κἂν τε τῶν συμφωνούντων ἰδιόχειρος ἐνέργεια τὸν θεῖον σταυρὸν ἐντάξῃ τοῖς γράμμασι, κἂν τε τῆς θεαρχικῆς τριάδος αἱ κλήσεις προσκέοιντο, εἰ μὴ καὶ προστιμήματος ζημία ἐμφέροιτο εἰς τὸ ἀσύστατον τὸ συμφωνηθὲν ἀπορρίπτουσι κακῶς εἰδότες καὶ κάκιστα τὴν ἰδίαν κρίσιν κυροῦντες, οἵ γε πολλῆς τῶν θείων ἐπίπροσθεν τὰ κοινὰ καὶ ἀνθρώπινα τιμῆς ἀξιοῦσι».

Ἀντὶ τοῦ ἐν ἀρχῇ *«προσπταίοντας»*, ὅπερ εἶναι ἡ γραφὴ τῆς Ἐκλογῆς τῶν Νεαρῶν τοῦ Λεόντος [3], ἐπιδοκιμαζομένη ὑπὸ τοῦ Zachariae, τὰ χειρόγραφα τῶν Νεαρῶν ἔχουσι *«προσπαίοντας»*. Προσπταίοντας ἢ προσπαίοντας σημαίνει προσκρούοντας. Τί ἀκριβῶς ἐννοεῖ διὰ τούτου ὁ Λέων;

Θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ὁ Λέων ψέγει τοὺς ἀντιθέτους ὅτι προσκρούουσιν εἰς τὸ ρωμαϊκὸν σύστημα, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι ὁ Λέων ἐθεώρει τὸ σύστημα τοῦτο ὡς ἔχον τεθῆ ἐκποδὼν (διὸ καὶ κακῶς προσέκρουόν τινες εἰς αὐτό). Ἀλλὰ πῶς ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ τὸ ρωμαϊκὸν

1. Πρβλ. Γ. Μαριδάκην, Τὸ ἀστικὸν δίκαιον ἐν ταῖς Νεαραῖς τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων (1922), σ. 214.

2. Βλ. ἀνωτ., σ. 55, σημ. 4.

3. Περὶ τῆς Ἐκλογῆς ταύτης πρβλ. Zachariae, J.G.R., τόμ. III, σ. VII.

σύστημα ὡς ἔχον τεθῆ ἐκποδών; Οὐχὶ βεβαίως διότι ὁ Λέων εἶχεν ἐν νῷ ἐξέλιξίν τινα τῆς περὶ ἐπερωτήσεως καὶ συμφώνων θεωρίας, ὁμοίαν ἐκείνης ἥν, ὡς εἴδομεν, παραδέχεται ὁ Riccobono, καὶ δυνάμει τῆς ὁποίας πᾶν σύμφωνον κατέστη ἀγώγιμον. Ὅτι ὁ Λέων δὲν ἐμφορεῖται ὑπὸ τοιαύτης τινὸς ἰδέας ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ ὅτι κηρύσσει ἔγκυρα μόνον τὰ ἔγγραφα σύμφωνα καὶ μάλιστα ὑποκαθιστῶν τὸ πρόστιμον διὰ τῆς ἐπικλήσεως τοῦ θείου.

Εἰς ἀνάλυσιν τοῦ ρωμαϊκοῦ συστήματος δὲν προβαίνει ὁ Λέων. Θεωρεῖ, ὡς φαίνεται, τοσοῦτον αὐτονόητον ὅτι τὸ ἔγγραφον σύμφωνον, τὸ φέρον τὸν θεῖον σταυρὸν ἰδιοχείρως ὑπὸ τῶν συμβαλλομένων τεθέντα ἐν τῷ ἐγγράφῳ καὶ τὰς ἐπικλήσεις τῆς θεαρχικῆς τριάδος, εἶναι ἰσχυρόν, ὥστε ἀδιστάκτως ἀποδίδει μομφὴν εἰς τοὺς μὴ παραδεχομένους τοῦτο : *«κακῶς εἰδότες καὶ κάκιστα τὴν ἰδίαν κρίσιν κυροῦντες, οἵ γε πολλῆς τῶν θείων ἐπίπροσθεν τὰ κοινὰ καὶ ἀνθρώπινα τιμῆς ἀξιοῦσι».*

Ὁ Zachariae ἐφρόνει ὅτι ἡ Νεαρὰ αὕτη τοῦ Λέοντος δὲν ἀπετέλει εἰμὴ ἐπέκτασιν τῶν ἐν Cod. 2, 4, 41 = Cod. Theod. 2, 9, 3 (ἔτ. 395 μ.Χ.) ὁριζομένων περὶ συμβιβασμοῦ [1]. Ἡ διάταξις αὕτη ἔπληττε τὸν ἐνήλικον, τὸν παραβαίνοντα τὸν εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ ἢ δι' ὅρκου εἰς τὴν σωτηρίαν τοῦ ἡγεμόνος γενόμενον συμβιβασμόν, δι' ἀτιμίας, ἀπωλείας τῆς ἀγωγῆς, καταβολῆς τῆς ποινικῆς ρήτρας καὶ ἐπιστροφῆς τῶν ληφθέντων πραγμάτων.

Κατὰ τὴν κρατοῦσαν ἐκδοχήν, ἡ διάταξις αὕτη εἶχεν ἐφαρμογὴν μόνον ἐπὶ συμβιβασμῶν οὐχὶ δὲ καὶ ἐπὶ τῶν λοιπῶν δικαιοπραξιῶν [2].

Ὁπωσδήποτε, ἡ διάταξις αὕτη, βαρείας ἐπιβαλοῦσα κυρώσεις εἰς τὴν παράβασιν τοῦ ὅρκου, πρέπει νὰ ἤσκησε μεταγενεστέρως σημαντικὴν ἐπίδρασιν καὶ νὰ ἔτυχεν ἐν τῇ πράξει εὐρυτάτης ἐν τῇ καταρτίσει τῶν δικαιοπραξιῶν ἐφαρμογῆς [3].

Εἰς τοὺς παπύρους τῆς βυζαντινῆς περιόδου καὶ ἰδίως τοῦ 6ου καὶ 7ου αἰῶνος διαπιστοῦμεν τὴν ἐν τῷ ἐγγράφῳ ἔντονον διείσδυσιν θρησκευτικῶν, χριστιανικῶν στοιχείων. Εἰς πλείστους ἐξ αὐτῶν ὑπάρχει ἐπίκλησις τοῦ

1. Zachariae, Geschichte[3] (1892), σ. 292.

2. Seidl, Der Eid im römisch-ägyptischen Provinzialrecht, τόμ. 2 (1935), σ. 115, Wenger, ἐν Zeits. d. Sav.-Stift., τόμ. 23 (1902), σ. 230. Τὸ ἀντίθετον ἐδέχοντο παλαιότεροι ἑρμηνευταὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, πρβλ. περὶ τούτου Bertolini, Della transazione secondo il diritto romano (1900), σ. 342, σημ. 1. Ὁ Θαλελαῖος, σχόλ. 3 εἰς Βασιλ. 11, 2, 58 λέγει : *«δύνασαι δὲ καὶ ἐπὶ ἄλλων συμφώνων ψιλῶν ἐνομότως γενομένων καὶ παραβαινομένων κεχρῆσθαι τῇ προειρημένῃ διατάξει»*, φέρει δὲ ὡς παράδειγμα τὸ σύμφωνον περὶ μὴ ἀπαιτήσεως χρέους. Ὁπωσδήποτε ὅμως κατὰ τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον ὁ δοθεὶς ὅρκος δὲν ἤρκει ἵνα καταστήσῃ τὸ ψιλὸν σύμφωνον ἀγώγιμον, βλ. Glück, Pandekten, τόμ. 4 (1796), σ. 552.

3. Βλ. Mitteis, Reichsrecht und Volksrecht (1891), σ. 530, Wenger, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 230, σημ. 4 : «Allerdings hat vielleicht von hier aus die Gewohnheit Verträge eidlich zu bekräftigen ihren Ausgang genommen».

ὀνόματος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἢ τῆς Ἁγίας Τριάδος, ἡ δ' ὑπόσχεσις ἀσφαλίζεται πλειστάκις δι' ὅρκου εἰς τὸν Θεὸν καὶ τὴν σωτηρίαν καὶ διαμονὴν τοῦ αὐτοκράτορος[1]. Τὰ σχετικὰ παραδείγματα εἶναι ἄφθονα[2].

Ὅτι δ' ἡ συνήθεια αὕτη ἐξηκολούθει νὰ ἀσκῆται καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Λέοντος παρέχει ἀπόδειξιν αὐτὴ αὕτη ἡ Νεαρὰ λέγουσα : *«ἀξιοῦντες γὰρ ἅπαν σύμφωνον ἀπροστίμητον ψιλὸν ὑπάρχειν κἄν τε γραφῇ συντεθειμένον ἢ κἄν τε τῶν συμφωνούντων ἰδιόχειρος ἐνέργεια τὸν θεῖον σταυρὸν ἐντάξῃ τοῖς γράμμασι, κἄν τε τῆς θεαρχικῆς τριάδος αἱ κλήσεις προσκέοιντο»*[3].

3. Ἡ Νεαρὰ 72 κλείει ὡς ἑξῆς : *«Θεσπίζομεν οὖν, ἐν παντὶ συμφώνῳ, ἐν ᾧ ἂν τὸ ἐκ τῶν θείων τούτων συναντιλήψεων*[4] *ἐχέγγυον πρὸς τὴν ἀξιοπι-*

1. Ἐν Αἰγύπτῳ ὁ ὅρκος ὡς μέσον ἐπιρρώσεως τῶν δικαιοπραξιῶν ἦτο κατὰ τὴν πτολεμαϊκὴν καὶ τὴν πρὸ τοῦ Διοκλητιανοῦ περίοδον σπάνιος, λίαν δὲ συνήθης κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον, Seidl, ἔνθ' ἀνωτ., τόμ. 1, σ. 114 κἑξ., τόμ. 2, σ. 114 κἑξ., Taubenschlag, The Law of Greco-roman Egypt (1944), σ. 315. Βλ. ἔτι Wenger, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 230 κἑξ., Segrè, Note sui formulari della compravendita, ἐν Aegyptus, τόμ. 11, σ. 137. Διὰ τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους ἀξιοσημείωτον εἶναι τὸ ἀκόλουθον χωρίον ἐκ τῆς Ὁμιλίας 40,8 εἰς τὸ Ἅγιον βάπτισμα τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου : *«Εἰ γὰρ τὰς πρὸς ἀνθρώπους ὁμολογίας ἐμπεδοῖ Θεὸς μέσος παραληφθείς, πόσος ὁ κίνδυνος, ὧν πρὸς αὐτὸν ἐθέμεθα τὸν Θεὸν συνθηκῶν, τούτων παραβάτας εὑρίσκεσθαι;»* (Migne, Patr. Gr., τόμ. 36, στ. 368), τὸ ὁποῖον ὁμοῦ μετ' ἄλλων ἐκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς φιλολογίας συνέλεξεν ὁ Godofredus, ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Θεοδοσιανοῦ Κώδικος, τόμ. I, σ. 154. Καὶ διὰ τὸ ἀρχαῖον ἑλληνικὸν δίκαιον ὑπάρχουσι παραδείγματα τῆς τοιαύτης χρήσεως τοῦ ὅρκου, πρβλ. Latte, Heiliges Recht (1920), σ. 96 κἑξ. Thalheim, Lehrbuch der griechischen Rechtsaltertümer[4] (1895), σ. 108, σημ. 2. Ziebarth, ἐν Pauly-Wissowa Realencyclop., τόμ. 5, II, στ. 2083. Πρβλ. [Δημοσθένους], Κατὰ Ὀλυμπιοδώρου § 10 : *«ταῦτα δὴ πάντα προνοούμενοι ἐγράψαμεν τὰς συνθήκας καὶ ὅρκους ὠμόσαμεν»*.

Διὰ τὰ ἐν τῇ Δύσει πρβλ. καὶ πάπυρον Marini ἀρ. 93 (ϛ' ἑκατοντ. μ.Χ.) ὡς καὶ Ferrari, La degenerazione della stipulatio nel diritto intermedio, νῦν ἐν Scritti giuridici, τόμ. 1 (1953), σ. 57.

2. Πρβλ. τὰ ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς ταύτης εἰς τὰς ἀκολούθους πλουσίας συλλογὰς βυζαντινῶν παπύρων : P. München (Veröffentlichungen aus der Papyrus-Sammlung der K. Hoff.- und Staatsbibliothek zu München, I. Byzantinische Papyri ed. A. Heisenberg und L. Wenger, 1914), P. Cair. Masp. (Papyrus Grecs de l'époque byzantine, Le Caire, τόμ. I-III, 1911-1916), P. London (Greek Papyri in the British Museum, ἰδίᾳ τόμ. IV, 1910 καὶ V, 1917).

3. Ἐνδιαφέρουσα θὰ ἦτο καὶ ἡ ἔρευνα τῶν δικαιοπρακτικῶν ἐγγράφων τῆς ἐποχῆς τοῦ Λέοντος. Ἀλλ' ὡς εἶναι γνωστόν, ἐκ τῆς ἐποχῆς ταύτης ἐλάχιστα ἔγγραφα ἔχουσι περιέλθει μέχρις ἡμῶν. Τοιοῦτο δικαιοπρακτικὸν ἔγγραφον, τοῦ ἔτ. 897, ἔχω πρόχειρον τὸ ἐν Rouillard-Collomp, Actes de Lavra (1937), ἀρ. 1, σ. 1 κἑξ., συντεταγμένον καὶ τοῦτο εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου.

4. Δηλ. ὁ ἐν τῷ ἐγγράφῳ ἐντεθεὶς θεῖος σταυρὸς καὶ αἱ ἐπικλήσεις τῆς θεαρχικῆς τριάδος.

29-8-1968

στίαν προσῇ, τὴν ἰσχὺν παρεῖναι κραταιάν τε καὶ ἄλυτον, κἂν μηδεὶς λόγος προστιμήσεως συγγέγραπται».

Κατὰ τὸν Ferrari : «Ὁ Λέων ἀναγνωρίζει ὡς ὑποχρεωτικὰς τὰς ἐγγράφους συμφωνίας ἄνευ ἑτέρου· τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ, περὶ τοῦ ὁποίου ὁμιλεῖ ἐν τῇ Νεαρᾷ, δὲν εἶναι τι ἄλλο εἰμὴ ἡ ὑπογραφή· ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐπίκλησιν τοῦ θείου γνωρίζομεν ὅτι οὐδέποτε ἐλλείπει ἐκ τῶν βυζαντινῶν ἐγγράφων. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ νομίσωμεν ὅτι τὸ ὑποχρεωτικὸν τῆς συμφωνίας ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἐπικλήσεως· νομικῶς αὕτη εἶναι παρεπόμενόν τι· τὸ ὑποχρεωτικὸν εἶναι συμφυὲς πρὸς τὴν ἔγγραφον σύνταξιν»[1].

Δὲν νομίζομεν ὅτι ὁ Ferrari ἔχει ἀπολύτως δίκαιον. Βεβαίως ὁ Λέων ἔχει ὑπ' ὄψιν καὶ κυροῖ μόνον τὰ ἔγγραφα σύμφωνα, ἀλλ' ἐκ τούτου δὲν ἀκολουθεῖ ὅτι δεσμευτικὸν στοιχεῖον εἶναι τὸ ἔγγραφον μόνον, διότι οὕτως οὐδένα λόγον θὰ εἶχον αἱ πλήρεις πάθους διακηρύξεις τοῦ Λέοντος ὡς πρὸς τὴν σημασίαν τῆς ἐπικλήσεως τοῦ θείου καὶ τῆς ἐντάξεως τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ ὑπὸ τῶν δικαιοπρατούντων. Συμφωνότερον πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς Νεαρᾶς εἶναι νὰ εἴπωμεν ὅτι δεσμευτικὸν στοιχεῖον εἶναι τὸ ἔγγραφον, τὸ φέρον ἐν αὐτῷ συγκεχωνευμένα τὰ θρησκευτικὰ ταῦτα στοιχεῖα.

Ἡ Νεαρὰ δὲν ἔθιξε τὸ καθεστὼς τῶν ἀγωγίμων ἤδη συμφώνων· ταῦτα καθ' οἱονδήποτε τρόπον συναπτόμενα ἔτικτον ἀγωγήν. Καθιστᾷ ἀγώγιμα τὰ μὴ ἔχοντα ἤδη ἐφοδιασθῆ δι' ἀγωγῆς σύμφωνα, ἐφ' ὅσον συνήπτοντο κατὰ τὸν ὑπ' αὐτῆς εἰσαχθέντα τύπον.

III.

Ἐκ τῆς μεταγενεστέρας βυζαντινῆς νομικῆς φιλολογίας δὲν ποιοῦσι μνείαν τῆς σημαντικῆς ταύτης Νεαρᾶς ἡ Ἐπιτομὴ τῶν νόμων, τὸ Νομικὸν ποίημα τοῦ Ἀτταλειάτου, ἡ Μικρὰ Σύνοψις τῶν Βασιλικῶν, τὸ Ηὐξημένον Πρόχειρον, ἡ Σύνοψις τῶν νόμων τοῦ Ψελλοῦ.

Ἀντιθέτως, μνημονεύουσι τῆς Νεαρᾶς :

α') Ἡ Ηὐξημένη Ἐπαναγωγὴ 11, 27.

β') Τὸ σχόλιον 6 εἰς Βασιλ. 11, 1, 7[2].

γ') Ἡ Ἐκλογὴ ἐκ τῶν 10 πρώτων βιβλίων τῶν Βασιλικῶν, περιορίζουσα

1. Ferrari, La degenerazione della stipulatio nel diritto intermedio, νῦν ἐν Scritti giuridici, τόμ. 1 (1953), σ. 56.

2. Ὁ σχολιαστὴς φαίνεται ἔχων τὴν γνώμην ὅτι τὸ ρωμαϊκὸν σύστημα δὲν ἐθίγη ὑπὸ τῆς Νεαρᾶς : *«Ζήτει νεαρὰν οβ' τοῦ βασιλέως κυρίου Λέοντος διδάσκουσάν σοι ὅτι καὶ χωρὶς προστίμου ἰσχύει τὸ σύμφωνον καὶ ψιλὸν οὐ νενόμισται, ἐν ᾧ ὁ θεῖος σταυρός ἐστιν προκείμενος. Καὶ ταῦτα μὲν τὰ τῆς Νεαρᾶς. Σὺ δὲ γίνωσκε ὅτι ψιλόν ἐστι σύμφωνον μὴ τίκτον ἀγωγήν, ὅπερ οὔτε ὑπὸ νόμου κυροῦται οὔτε ἰδικὸν ὄνομα ἔχει οὔτε μίαν τῶν τεσσάρων αἰτιῶν».* (Heimbach, τόμ. I, σ. 564 κἑξ.).

ὅμως τὴν ἐφαρμογὴν τῆς Νεαρᾶς εἰς τὸν συμβιβασμόν [1] : *«Ἔστι δὲ καὶ ἑτέρα Νεαρὰ τοῦ κυροῦ Λέοντος τοῦ φιλοσόφου λέγουσα ὅτι ἐάν τις τελείας ἡλικίας ὑπάρχων εἰ καὶ μὴ κατὰ ἀκουϊλιανὴν ἐπερώτησιν διαλύσηται, ἐγγράψῃ δὲ τῷ διαλυτικῷ ἐγγράφῳ τὸ ὄνομα τοῦ παντοδυνάμου Θεοῦ, στέργειν ὀφείλει καὶ μὴ βουλόμενος τὴν διάλυσιν»*. Ὁ συντάκτης συνεδύασε τὴν διάταξιν Cod. 2, 4, 41 [2] πρὸς τὴν Νεαρὰν 72 [3], ἧς τὸ ἔδαφος ἐφαρμογῆς περιορίζει εἰς τὸν συμβιβασμὸν (διάλυσιν).

δ') Ὁ Βαλσαμὼν ὑπὸ κανόνα ιγ' τῆς ἐν Καρθαγένῃ Συνόδου [4].

ε') Ὁ Ματθαῖος Βλάσταρης, Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον Ε, λβ' [5].

ϛ') Ὁ Ἁρμενόπουλος ἐν Ἑξαβίβλῳ 1, 9, 7. Βλ. καὶ σχόλιον q αὐτόθι (ἔκδ. Ἑξαβ. ὑπὸ Heimbach, σ. 122).

IV.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ἀνωτέρω περὶ τῆς Νεαρᾶς 72 πληροφορίας, αὕτη ἀγνοεῖται ὑπὸ ἐπιφανῶν ἐκπροσώπων τῆς βυζαντινῆς νομικῆς θεωρίας ὡς καὶ ὑπ' αὐτῆς τῆς βυζαντινῆς νομοθεσίας καὶ μάλιστα προκειμένου περὶ θεμάτων, δι' ἃ ἡ ad hoc σημασία τῆς Νεαρᾶς εἶναι προφανής.

1. Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 959 - 963 ἐξεδόθη ἡ ὑπ' ἀρ. 17 Νεαρὰ Ρωμανοῦ τοῦ νεωτέρου [6]. Ὁ συντάκτης αὐτῆς γνωρίζει τὴν διάκρισιν μεταξὺ συναλλάγματος καὶ συμφώνου, ὡς πρὸς τὰ τελευταῖα ὅμως ταῦτα διατείνεται ὅτι ἄνευ ποινικῆς ρήτρας οὐδεμίαν ἔχουσιν ἰσχύν. Βλέπομεν δηλ. ἐπαναλαμβανομένην τὴν διδασκαλίαν ἐκείνην, καθ' ἧς ἔβαλεν ὁ Λέων ἐν τῇ Νεαρᾷ 72. Οὕτως ἐν τῇ Νεαρᾷ ταύτῃ τοῦ Ρωμανοῦ λέγεται :

---

1. Τὸ χωρίον τοῦτο τῆς ἀνεκδότου εἰσέτι Ἐκλογῆς ταύτης ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Zachariae, J.G.R., τόμ. III, σ. 170, σημ. 1.

2. Ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ λεγομένου : *«ἐάν τις τελείας ἡλικίας ὑπάρχων»* = *Si quis major annis* τῆς διατάξεως Cod. 2, 4, 41. Πρβλ. περὶ τῆς διατάξεως ταύτης ἀνωτ., σ. 63.

3. Ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ λεγομένου : *«εἰ καὶ μὴ κατὰ ἀκουϊλιανὴν ἐπερώτησιν διαλύσηται»*, γνωστοῦ ὄντος ὅτι ὁ ὅρος *ἀκουϊλιανὴ ἐπερώτησις* σημαίνει συχνάκις ἐν ταῖς βυζαντιναῖς πηγαῖς τὸν μετ' ἐπερωτήσεως ποινικῆς ρήτρας γινόμενον συμβιβασμόν, πρβλ. σχόλ. εἰς Βασιλ. 11, 2, 20 : *«Κατὰ ἀκουϊλιανὴν ἐπερώτησιν. Τουτέστι μετὰ προστίμου»* (Heimbach, τόμ. I, σ. 692). Διὰ τὴν ἐξήγησιν τούτου πρβλ. Steinwenter, ἐν Studi Albertoni, τόμ. 1 (1935), σ. 92. Οὕτως ἡ ὡς ἄνω φράσις τῆς Ἐκλογῆς ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν τῆς Νεαρᾶς 72 : *«κἂν μηδεὶς λόγος προστιμήσεως συγγέγραπται»*.

4. Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα, τόμ. 3 (1853), σ. 328.

5. Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα τόμ. 6 (1859), σ. 292 κἑξ.

6. Zachariae, J.G.R., τόμ. III, σ. 287 κἑξ. Συντάκτης τῆς Νεαρᾶς ὑπῆρξεν, ὡς ἐν τῇ ἐπικεφαλίδι αὐτῆς λέγεται, ὁ Συμεὼν Πατρίκιος καὶ πρωτασηκρῆτις.

«Πῶς γὰρ συσταίη ὁ κοινωνικὸς βίος συναλλαγμάτων [1] δίχα καὶ τῶν πρὸς ἀλλήλους συμφωνιῶν; Ὅτι δὲ οὐκ ἰσχύουσιν αὗται [2] τῶν προστίμων χωρὶς καὶ ὅτι μὴ καινὰ νομοθετεῖν ὡρμήμεθα νῦν, ἀλλὰ πάλαι καὶ πρόπαλαι τοῦτό ἐστι νενομοθετημένον, τὸ τῶν προστίμων φαμέν, δηλοῦσιν οἱ νόμοι». Ἀκολουθεῖ παράθεσις χωρίων ἐκ τῶν Βασιλικῶν, μεθὸ ὁ συντάκτης καταλήγει ἀδιστάκτως εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι, ἐξαιρουμένων τῶν γαμικῶν συμφώνων, πάντα τὰ λοιπὰ σύμφωνα ἄνευ ποινικῆς ρήτρας εἶναι ψιλά : *«Καὶ μυρία ἄν τις τοιαῦτα παρὰ τοῖς νόμοις ἐφεύροι ἀκριβῶς τὴν τῶν προστίμων δηλοῦντα δύναμιν καὶ ὡς οὐδὲν χωρὶς τούτων, πλὴν μόνων τῶν γαμικῶν, τὰ συμπεφωνημένα δύναται»*.

Ἡ Νεαρὰ 72 τοῦ Λέοντος ἀγνοεῖται παντελῶς.

2. Τὸν 11ον αἰῶνα ἀνάγεται ἡ Μελέτη περὶ ψιλῶν συμφώνων [3], οὖσα, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἐγγράφως ᾐτιολογημένη ψῆφος, ἣν ἔδωσε δικαστής τις [4] πρὸς λύσιν τῆς ἑπομένης διαφορᾶς.

Πρωτοσπαθάριός τις ὑπεσχέθη εἰς μονὴν χρηματικὸν ποσόν, ἵνα οὗτος καὶ ἕτεροί τινες εἰσέλθωσιν εἰς αὐτὴν καὶ διατρέφωνται παρ' αὐτῇ χωρὶς νὰ καρῶσι μοναχοί. Μετὰ τὴν εἰς τὴν μονὴν εἴσοδον συνεφωνήθη ἡ αὔξησις τοῦ ὑπὸ τοῦ πρωτοσπαθαρίου ἀρχικῶς συμφωνηθέντος ποσοῦ. Ἐρωτᾶται· ἡ μεταγενεστέρα αὕτη συμφωνία παράγει ἀγωγὴν ὑπὲρ τῆς μονῆς κατὰ τοῦ πρωτοσπαθαρίου πρὸς ἀπόληψιν τοῦ ἐπὶ πλέον συμφωνηθέντος ποσοῦ ; [5]

Ὁ συντάκτης τῆς Μελέτης, ἐργαζόμενος ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ δικαίου τῶν Πανδεκτῶν καὶ τῶν εἰς αὐτοὺς παραγραφῶν τοῦ νομοδιδασκάλου Στεφάνου, ἀποφαίνεται ὅτι ἡ μεταγενεστέρα αὕτη συμφωνία, ὡς μὴ γενομένη re integra, δηλ. πρὸ τῆς ἐνάρξεως ἐκτελέσεως τῆς συμβάσεως, δὲν δύναται νὰ θεμελιώσῃ ἀγωγὴν κατὰ τοῦ πρωτοσπαθαρίου [6]. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον,

---

1. *Συναλλάγματα* εἶναι αἱ ἀγώγιμοι συμβάσεις, ὡς ἡ ἀγοραπωλησία, ἡ μίσθωσις, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ἀμέσως ἐπιφερομένας *συμφωνίας*, δηλ. τὰ σύμφωνα.

2. Δηλ. αἱ *συμφωνίαι* (τὰ σύμφωνα), εἰς ἃς καὶ ἀναφέρεται ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ συντάκτου τῆς Νεαρᾶς ὅτι δὲν ἰσχύουσιν ἄνευ προστίμου.

3. Τελευταία ἔκδοσις μετ' ἐκτενῶν ὑπομνημάτων ὑπὸ Monnier-Platon, ἐν Nouvelle Revue historique de droit français et étranger, τόμ. 37 (1913) καὶ 38 (1914), ὅθεν ἀνεδημοσιεύθη ὑπὸ Ζέπων, J.G.R., τόμ. 7 (1931), σ. 365 κἑξ.

4. Ὑποστηρίζεται ὅτι οὗτος εἶναι ὁ Ξιφιλῖνος ἀντικρούων τὸν ἀντίθετον γνώμην ἔχοντα Ψελλόν, Monnier-Platon, ἔνθ' ἀνωτ., τόμ. 38, σ. 752 κἑξ.

5. Τὸ ὑποχρεωτικὸν τῆς πρώτης συμβάσεως δὲν ἐτέθη ἐν ἀμφιβόλῳ· ρητῶς ὁ συντάκτης χαρακτηρίζει ταύτην ὡς ἀνώνυμον συνάλλαγμα, τίτλ. VII §§ 1, 2, 5, τῆς ἀμφισβητήσεως περιοριζομένης ὡς πρὸς τὸ ὑποχρεωτικὸν τῆς μεταγενεστέρας συμφωνίας, τίτλ. III §§ 1,2.

6. Κατὰ τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον πρὸ τῆς ὑπό τινος τῶν μερῶν ἐκτελέσεως τῆς συμβάσεως (re integra) ἠδύνατο νὰ συμφωνηθῇ ἡ αὔξησις τῶν ἀπαρτιζουσῶν τὰ essentialia

ὡς μὴ γενομένη re integra, ἀλλὰ μετὰ τὴν εἰς τὴν μονὴν εἴσοδον, δὲν τίκτει ὑπὲρ αὐτῆς οὐδ' ἔνστασιν [1].

Ἡ Μελέτη περὶ ψιλῶν συμφώνων εἶναι λίαν ἀξιοσημείωτος διὰ δύο τινά :

α') Διὰ τὴν ἐμμονὴν τῆς ἐπιστημονικῆς θεωρίας εἰς τὴν περὶ ψιλῶν συμφώνων ρωμαϊκὴν διδασκαλίαν.

β') Διὰ τὴν ἄγνοιαν τῆς Νεαρᾶς 72 τοῦ Λέοντος [2].

3. Τὸ ρωμαϊκὸν σύστημα βλέπομεν ἐφαρμοζόμενον καὶ εἰς διάφορα χωρία τῆς Πείρας, ἥτις μᾶς παρέχει ἐναργῆ εἰκόνα τῆς δικαστικῆς πρακτικῆς ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα. Καίτοι ἐν τῇ Πείρᾳ ἔχομεν συγκεκριμένας περιπτώσεις ἐγγράφων συμφώνων, ἡ Νεαρὰ 72 τοῦ Λέοντος ἀγνοεῖται παντελῶς.

Οὕτως ἐν Πείρᾳ 45, 12 λέγεται : *«Εἰ δὲ γένηται χ ά ρ τ η ς μετὰ τὴν πρᾶσιν, ἵνα σοι δώσω ἐγγυητὴν ἐπὶ τῷ τιμήματι, τότε ψιλόν ἐστι σύμφωνον καὶ καταβληθέντος ⟨τοῦ⟩ τιμήματος οὐκ ἀναγκάζεται ὁ πράτης παρασχεῖν τὸν ἐγγυητήν· παραγράφεται γὰρ τὸν ἀγοραστὴν ὡς ψιλὸν ἔχοντα σύμφωνον* κ.τ.λ.».

Ὁμοίως ἐν Πείρᾳ 19, 7, καίτοι πρόκειται περὶ ἐγγράφου συμφώνου παροχῆς τόκων, ἀγνοεῖται ἡ Νεαρά : *«...Καὶ γὰρ πολλή ἐστιν ἡ διαφορὰ ἐπερωτήσεως ἐπὶ τῶν τόκων καὶ συμφωνίας. Εἰ μὲν γὰρ περιέχεται τῷ ὁμολόγῳ· ὁμολογεῖς παρέχειν μοι καὶ τόκους; τοῦτο ἰσχυρόν ἐστι πρὸς ἀπαίτησιν. Εἰ δὲ οὕτως ἁπλῶς γέγραπται· ἐδανεισάμην ἀπὸ σοῦ τόδε καὶ συνεφώνησα δοῦναί σοι καὶ τόκους, τοῦτο οὐ πάνυ ἰσχυρόν ἐστι πρὸς ἀπαίτησιν τῶν τόκων»* [1-2].

NΙΚΟΛΑΟΣ Π. ΜΑΤΣΗΣ

negotii παροχῶν, π.χ. αὔξησις τοῦ τμήματος. Ἡ συμφωνία αὕτη παρῆγεν ἀγωγὴν πρὸς ἀπόληψιν τοῦ ηὐξημένου τιμήματος, θεωρουμένου ὅτι κατηρτίσθη νέα σύμβασις, Dig. 2, 14, 7 § 6.

1. Διατί ὅμως ἀποκλείεται παντάπασιν ἡ δυνατότης προβολῆς ὑπὸ τῆς μονῆς ἐνστάσεως ; Ὁ συντάκτης τῆς Μελέτης λέγει (τίτλ. VIII) ὅτι ἡ μονὴ θὰ ἠδύνατο νὰ ἀντιτάξῃ τὴν ἐκ τοῦ ψιλοῦ συμφώνου ἔνστασιν πρὸ τῆς εἰσόδου τῶν ἀτόμων τούτων εἰς αὐτὴν καὶ τὴν καταβολὴν αὐτοῖς τῶν *σιτηρεσίων* καὶ *ρογῶν*· τότε, ἐναγομένη πρὸς ἐκπλήρωσιν τῶν ὑποχρεώσεων της θὰ ἠδύνατο νὰ ἀντιτάξῃ τὴν ἔνστασιν, κατὰ τὸν κανόνα ὅτι τὸ ψιλὸν σύμφωνον δὲν τίκτει ἀγωγήν, ἀλλ' ἔνστασιν. Παρατηρητέον ὅμως ὅτι ἡ μονὴ θὰ ἠδύνατο ὅπως μὴ καταβάλῃ ἐ ν τ ῷ μ έ λ λ ο ν τ ι τὴν ἐτησίαν τῶν σιτηρεσίων καὶ ρογῶν δόσιν (πρβλ. τίτλ. VII, 12 : *«καὶ τυχὸν τὴν τῶν σιτηρεσίων καὶ ρογῶν ἐ τ η σ ί α ν δόσιν»*, ἐξ οὗ προκύπτει ἡ καθ' ἕκαστον ἔτος καταβολὴ αὐτῶν), ὁπότε ἐπὶ τῇ σχετικῇ ἀγωγῇ πρὸς καταβολὴν θὰ ἠδύνατο νὰ ἀντιτάξῃ τὴν ἐκ τοῦ ψιλοῦ συμφώνου ἔνστασιν. Περὶ τοῦ ζητήματος τούτου δὲν ἀσχολεῖται ὁ συντάκτης τῆς μελέτης.

Ἀνάλογος περίπτωσις ἀπαντᾷ καὶ ἐν τῇ Πείρᾳ 45, 12. Μετὰ τὴν κατάρτισιν τῆς ἀγοραπωλησίας καὶ ἀφ' οὗ κατεβλήθη μέρος τοῦ τιμήματος, συνεφωνήθη ἡ ὑπὲρ τοῦ ἀγοραστοῦ παροχὴ ἐγγυητοῦ. Ὁ δικαστὴς ἀπεφάνθη ὅτι ἡ συμφωνία αὕτη, ὡς ψιλὸν σύμφωνον, δὲν τίκτει μὲν ἀγωγὴν ὑπὲρ τοῦ ἀγοραστοῦ, ἀλλ' ἔνστασιν ὑπὲρ αὐτοῦ. Ἐναγόμενος δηλ. πρὸς καταβολὴν τοῦ ὑπολοίπου τιμήματος δὲν καταβάλλει αὐτὸ πρὶν ἢ δοθῇ παρὰ τοῦ πωλητοῦ ὁ ἐγγυητής.

2. Βεβαίως μόνον διὰ τὴν ἀρχικὴν συμφωνίαν προκύπτει σαφῶς ὅτι ἐγένετο ἐγγράφως, τίτλ. VII §§ 3, 4· περὶ τῆς μεταγενεστέρας ἀγνοοῦμεν ἂν προέβη ἐγγράφως ἢ ἀγράφως. Ἀλλὰ τό ζήτημα ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι ὁ συντάκτης τῆς Μελέτης, μεταφέρων εἰς τὸ ἔργον του ὁλόκληρον τὸ ρωμαϊκὸν σύστημα, οὐδὲ τὴν ἐλαχίστην νύξιν περὶ τῆς Νεαρᾶς 72 τοῦ Λέοντος ποιεῖται.

1. Πρβλ. καὶ σχόλιον ε' εἰς Μικρὰν Σύνοψιν Τ : *«Ὅτι ἐπερώτησις συμφωνίας διαφέρει, καὶ εἰ μὲν πρόσκειται τῷ ἐγγράφῳ· ὁμολογῶ παρέχειν σοι τόκους τοῦδε τοῦ δανείου χάριν, ὀφείλω. Εἰ δὲ οὕτω γράψω· συμφωνῶ διδόναι σοι τόκους, οὐκ ὀφείλω»* (ἔκδ. Z a c h a r i a e, J.G.R., τόμ. II, σ. 232). Τὸ σχολ. τοῦτο τῆς Μικρᾶς Συνόψεως ἔχει συνταγῆ πιθανώτατα ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὡς ἄνω χωρίου τῆς Πείρας.

2. Ἔχει τεθῆ ζήτημα ἂν αἱ Νεαραὶ τοῦ Λέοντος ἢ τίνες ἐξ αὐτῶν ἴσχυσαν πράγματι ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει. Ἤδη ὁ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης εἰς τὸ Νομικὸν Ποίημα αὐτοῦ λέγει ὅτι ἐκ τῶν Νεαρῶν τοῦ Λέοντος ἐκράτησαν μόνον ἐκεῖναι *«αἵτινες ἑτέρων νόμων μὴ ὑπόντων ἐγράφησαν ἢ εἰς προσθήκην τῶν παραλειφθέντων ταῖς νεαραῖς τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐγένοντο»*. Ὡς τοιαύτας δ' ἀναφέρει ὀκτὼ Λεοντείους Νεαρὰς (Z έ π ω ν, J.G.R., τόμ. VII, σ. 491). Πρβλ. καὶ Μικρὰν Σύνοψιν Ν, 31. Τὴν ἱστορίαν τοῦ ζητήματος βλ. παρὰ S p u l b e r, Les Novelles de Léon le Sage (1934), σσ. 106 κἑξ., 116. Κατά τινας νεωτέρους, αἱ Νεαραὶ τοῦ Λέοντος ἦσαν ἁπλοῦν φιλολογικὸν ἔργον μὴ προοριζόμενον διὰ νομικὴν ἰσχύν, βλ. τούτους παρὰ S p u l b e r, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 83, ἔνθα καὶ ἀντίκρουσις τῆς γνώμης ταύτης.

Ο ΠΡΩΤΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ ΑΘΩ ΙΣΑΑΚ

Μεταξὺ τῶν Πρώτων τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἀνεδείχθησαν ἀρκετοὶ ἐπὶ παιδείᾳ ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ὅλην δρᾶσιν αὐτῶν. Οὐδεὶς ὅμως ἐκ τούτων παρέμεινεν ἐπὶ τόσα ἔτη ὡς τοιοῦτος, οὔτε ἀνέπτυξε τοιαύτην δραστηριότητα, ὁποίαν ὁ Ἰσαάκ.

Διότι ἐνῷ ὁ Παῦλος τοῦ Δοχειαρίου, ὁ περισσότερον πάντων τῶν ἄλλων παραμείνας ὡς Πρῶτος, ἐκράτησε τὸ Πρωτεῖον δεκατρία ἔτη (1070 - 1083), ὁ Γαβριὴλ δώδεκα (1141 - 1153), ὁ Νικηφόρος ἐννέα (1010 - 1019), ὁ Ἰσαὰκ ὀλίγου δεῖν συνεπλήρωνεν ὁλόκληρον τριακονταετίαν εἰς τὸ ἀξίωμα τοῦτο.

Ἀλλὰ τὸ σημαντικώτερον εἶναι ἡ πολλαπλῆ καὶ ἐξαιρετικὴ ἐνεργητικότης, ἣν ἐπέδειξεν οὗτος, ἰδίᾳ κατὰ τὰ ἔτη, καθ' ἃ ἔμεινε Πρῶτος.

Διὰ τὸν χρόνον καὶ τόπον τῆς γεννήσεως τούτου, ὡς καὶ διὰ τὴν μόρφωσιν αὐτοῦ, οὐδὲν μαρτυρεῖται. Πάντως, ἐφ' ὅσον ἐγένετο Πρῶτος τὸ 1316, θὰ ἐγεννήθη κατὰ τὸ τελευταῖον τρίτον τοῦ ΙΓ' αἰῶνος. Ἀπὸ τὰς *«πράξεις»* δὲ αὐτοῦ φαίνεται, ὅτι εἶχε τύχει καλῆς παιδείας κατὰ τὰ νεανικά του ἔτη.

Ὡς πρὸς τὴν δρᾶσίν του δὲ ἐν Ἄθῳ, πρὸ τοῦ 1316, ὁ ἴδιος ἀφοῦ ἐξιστορεῖ πῶς καὶ μεγάλαι ἀκόμη μοναὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους *«ἐξ αὐτῶν τῶν θεμελίων ἀνατραπεῖσαι πτῶμα γεγόνασι..., ὥστε μηδὲ λείψανόν τι γοῦν πρὸς μνήμην τῆς παλαιᾶς εὐπρεπείας ὑπολεῖφθαι»* καὶ ἀναφέρει παραδείγματα τοῦ τοιούτου, συνεχίζει : *«Τοιαύτη τις ἦν καὶ ἡ τοῦ Ἀναπαυσᾶ καλουμένη ἴσα καὶ αὕτη ταῖς ἄλλαις παθοῦσα, ἣν ἡμεῖς ἰδόντες οὕτω κειμένην... καὶ τῆς παντελοῦς ἀπωλείας οἰκτείραντες..., ἀνεδεξάμεθα ταύτην... Ὅσα οὖν κατεβαλλόμεθα καὶ οἵαις φροντίσι καὶ πειρασμοῖς ἐκδεδώκαμεν συνεργὸν ἔχοντες τὸν... εὐλαβέστατον ἱερομόναχον καὶ κατὰ πάντα ἠγαπημένον μοι υἱὸν κῦρ Ματθαῖον, ...ὅσα τε ἀναλώσαμεν ἔν τε φυτείαις ἀμπελώνων καὶ ἐλαιώνων καὶ οἰκοδομίαις καὶ διαφόροις χρείαις ζῴων, βοῶν, ὄνων καὶ ἑτέρων, ὅσα πρὸς αὔξησιν καὶ βελτίωσιν ἐτύγχανε τοῦ προκειμένου ὑμῖν ἔργου αὐτὰ κηρύττει τὰ πράγματα*[1]. *Οὐδενὸς γὰρ ἐφεισάμεθα..., ἐπείπερ οὐδ' ἄλλοις τισὶ ταύτην ᾠκοδομοῦμεν..., ἀλλ' ἡμῖν αὐτοῖς καὶ τοῖς σὺν ἡμῖν πᾶσιν ἀδελφοῖς, μετ' ἐμὲ πρώτου τῶν ἄλλων*

1. Βλ. Paul Lemerle, Actes de Kutlumus. Éd. diplomatique. Archives de l'Athos, publiée sous la direction de Gabriel Millet, Paris 1945, No. 15.

ἐσομένου τοῦ ἱερομονάχου Ματθαίου. Οὕτως οὖν... καθ' ἡμετέραν δύναμιν καλῶς προελθοῦσα καὶ ἔτι προϊέναι μέλλουσα ἐπὶ τὸ κρεῖττον, ἐλευθέρα ἐτάχθη εἶναι καὶ ἰδιάζουσα, κοινοβιακῶς ρυθμιζομένη καὶ διοικουμένη, πᾶσαν ἀκολουθίαν ἀπαραλείπτως ἐκπληροῦσα καθ' ἑκάστην καὶ τὴν λοιπὴν πᾶσαν εὐταξίαν τοῖς μοναχοῖς πρέπουσαν».

Τὰ ὡς ἄνω ἐγράφησαν τὸ 1329. Καὶ ἀσφαλῶς τὰ ὑπ' αὐτοῦ διηγούμενα θὰ ἐπετελέσθησαν πρὸ τοῦ 1316, ὁπότε ἐγένετο Πρῶτος. Ἀλλὰ πάλιν, ἐνῷ θὰ εἶχε μείνει εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος ἐπ' ἀρκετόν, ἀφοῦ γράφει *«ἣν ἡμεῖς ἰδόντες οὕτω κειμένην»*. Δυστυχῶς δὲν φαίνεται ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω, ἂν καὶ ἡ τοῦ Ἀναπαυσᾶ μονή, εἶχε καταπέσει τοσοῦτον, λόγῳ τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Καταλανῶν (1307 - 1309). Τὰ ἄλλως ὅμως ἐξιστορούμενα δὲν ἀποκλείουσι τοῦτο.

Πάντως, ὁ Ἰσαὰκ καὶ πρὶν ἢ ἀναλάβῃ τὴν τοῦ Ἀναπαυσᾶ, θὰ ἐμόναζεν εἰς μονύδριόν τι, ἢ κελλίον ἢ καὶ ἡσυχαστήριον. Δυνάμεθα δὲ νὰ δεχθῶμεν, ὅτι, ὅταν τὸ 1306 ὑπεδείχθη εἰς τοὺς Ἁγιορείτας, τοὺς ἐκτὸς τῶν περιτειχισμένων μονῶν, ὅπως καταφύγωσιν ἢ εἰς τὰς μονὰς ταύτας, ἢ εἰς Θεσσαλονίκην, καὶ ὁ Ἰσαὰκ ἦλθεν εἰς Θεσσαλονίκην. Ἐκεῖ δὲ ἐσχετίσθη καὶ μὲ τὸν Γρηγόριον Παλαμᾶν περισσότερον, ὡς καὶ μὲ πολλοὺς Θεσσαλονικεῖς διαπρέποντας εἰς τὰς τέχνας καὶ τὰ γράμματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Πανσέληνος.

Ἐπιστρέψας δὲ ὁ Ἰσαὰκ εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τῶν Καταλανῶν (1309), ἀνεδέχθη μετὰ τοῦ Ματθαίου τὸ μονύδριον τοῦ Ἀναπαυσᾶ, ἔρημον τότε, καὶ ἐπεδόθησαν ἀμφότεροι μετὰ ζήλου εἰς τὴν ἀνασυγκρότησιν τούτου.

Ἐν τῷ μεταξύ, τὸ 1312, ὁ Πρῶτος Θεοφάνης, μεταβὰς εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἐπιτυγχάνει, ὅπως δοθῇ νέον κῦρος εἰς τὸν Πρῶτον διὰ σιγιλλίου τοῦ Πατριάρχου καὶ χρυσοβούλλου τοῦ Ἀνδρονίκου Β', καί, ἐπιστρέψας εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος, ἐπιδίδεται μετὰ ἐξαιρετικοῦ ζήλου εἰς τὴν ἀποκατάστασιν ποιᾶς τινος εὐρυθμίας καὶ τάξεως εἰς τὸν τοσοῦτον δεινοπαθήσαντα ὑπὸ τῶν Καταλανῶν Ἄθωνα, ὡς καὶ τὴν ποιάν τινα ἐπανόρθωσιν τῶν καταστραφέντων ὑπ' αὐτῶν. Καί, ὅπως ἦτο ἑπόμενον, ἡ πρώτη φροντίς του θὰ ἐστράφη εἰς τὴν ἐπανοικοδόμησιν τοῦ ναοῦ τοῦ Πρωτάτου, ὁ ὁποῖος ἦτο ἤδη ἐρείπιον.

Πρὸς τοῦτο ὅμως ἀπητοῦντο χρήματα, διὰ τοῦτο ἀποφασίζει, ὅπως πωλήσῃ ἠρημωμένα *«κελλίδρια»* ἢ καὶ *«μονύδρια»*, εἰς μονὰς οἰκονομικῶς ἰσχυράς. Οὕτω πωλεῖ *«πρὸς τὴν μονὴν τοῦ Ἁγίου Σάββα τὸ πλησίον αὐτῆς εὑρισκόμενον καὶ πεπαλαιωμένον καὶ κατεστραμμένον ὅτι χρόνων πολλῶν κελλίδριον»* εἰς τὰς Καρυάς. Δικαιολογεῖ δὲ τὴν ἐνέργειάν του ὡς ἑξῆς : *«Ἐπεὶ οἱ ἐν τῷ καθ' ἡμᾶς ἁγιωνυμουμένῳ Ὄρει... Πρῶτος ἐπ' ἀδείας εἶχον, ἐκεῖνος ἐκ τῶν ἡμετέρων κελλιδρίων, τῆς Μέσης φημί, ...πρός τινα*

σεβασμίαν μονὴν ἐξωνεῖσθαι..., μηδὲ παρά τινος εὑρίσκοιντο ἐμποδισμόν, ποιεῖν δὲ μᾶλλον ὅσα βούλοιντο, καθ' ἃ δὴ καὶ πρῶτοι τυγχάνοντες καὶ τὴν ἐξουσίαν παρὰ... τῶν βασιλέων καλῶς εἰληφότες, ἔδοξε κἀμοί, τῇ τὴν ἀρχὴν τοῦ δηλωθέντος πρωτείου θεοκυβερνήτως διαιτῶντι, σπουδῇ καὶ ἐνεργείᾳ καὶ συνδρομῇ τοῦ μετ' ἐμοῦ... καθηγουμένων... ἐκδοῦναι κλπ.».

Ὁ Θεοφάνης ὅμως δὲν παρέμεινεν εἰς τὸ Πρωτεῖον πέραν τοῦ 1314, καὶ κατὰ τὸ ἀκόλουθον ἔτος δὲν εὑρίσκεται καθόλου «*Πρῶτος*» εἰς τὰ στοιχεῖα τοῦ Ὄρους.

Τὸ 1316 ἀναλαβὼν ὁ Ἰσαὰκ ὡς Πρῶτος, εὗρε πολλὰ πρὸς συμπλήρωσιν καὶ ἐπάνδρωσιν. Καὶ κατὰ κύριον λόγον τὴν ἀποπεράτωσιν τοῦ Πρωτάτου, τοῦ ὁποίου καὶ ἂν εἶχε συμπληρωθῆ ἡ οἰκοδομή, ἀσφαλῶς ὑπελείπετο ἀκόμη ἡ «*ἱστόρησις*».

Διὰ τὴν ἐξεύρεσιν τῶν ἀναγκαίων χρημάτων, ἠκολούθησε τὸ παράδειγμα τοῦ Θεοφάνους. Πρὸς τοῦτο ἐσυστηματοποίησε τὴν παραχώρησιν ἐρημωμένων κελλίων καὶ μονυδρίων εἰς μονάς, αἱ ὁποῖαι θὰ ἠδύναντο νὰ ἀνταποκρίνωνται καὶ εἰς τὰς οἰκονομικὰς ὑποχρεώσεις τῶν μονυδρίων, τὰ ὁποῖα παρεχωροῦντο εἰς αὐτάς. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον παρεχώρησε καὶ τὴν τοῦ Ἀναπαυσᾶ εἰς τὴν μονὴν τοῦ Κουτλουμούση, ὅπως ὁ ἴδιος γράφει: «*Οὐδὲ γὰρ παράλογον καὶ ἐπιζήμιον τῇ μέσῃ ἢ ξένον τι καὶ ἀσύνηθες πεποιήκαμεν, ἀλλ' ἐπικερδὲς μᾶλλον καὶ εὔλογον..., ἡ (γὰρ) τοῦ Κουτλουμούση μονὴ πάντα τὰ ἐτησίως παρὰ τῆς τοῦ Ἀναπαυσᾶ διδόμενα ἀπαραλείπτως ἀποδιδοῦσα, ἤγουν λίτρας ἐλαίου ὀκτὼ καὶ οἴνου μέτρα ιβ', ἀποδώσει πρὸς τούτους... καὶ τὸ τοῦ Φιλαδίτου πρὸς τὴν Μέσην κελλίον ἰσόποσον ὂν μικρὸν τῷ τοῦ Ἀναπαυσᾶ... πρὸς δὲ καὶ τὸ κάθισμα τοῦ Προδρόμου τὸ ἐν τῷ μέσῃ ὅπερ ἐστὶν ἀρχαῖον κελλίον τοῦ Κουτλουμούση*».

Δὲν παρεχώρει δὲ τὰ μονύδρια καὶ κελλία εἰς τὰς μονὰς μόνον διὰ τὴν ἐξασφάλισιν τῶν τακτικῶν εἰσφορῶν αὐτῶν πρὸς τὴν «*Μέσην*», ἀλλὰ καὶ διὰ νὰ δύνανται αἱ μοναὶ νὰ συνεχίζωσι τὴν κατὰ τὴν Κοινόβιον τάξιν λειτουργίαν αὐτῶν. Τὰς ἰδέας του περὶ τοῦ «*Κοινοβίου*» τὰς εὑρίσκομεν εἰς τὴν αὐτὴν ὡς ἄνω πρᾶξιν, τὴν τοῦ Ἀναπαυσᾶ. Ἐκεῖ γράφει: «*...Τὸν κοινὸν ἐπαινῶ βίον καὶ ὁμοδίαιτον καὶ ὁμόψυχον, ταύτης ἐβουλόμην ἔχεσθαι τῆς ἀκριβείας τὰς καθ' ἡμᾶς πάσας ἱερὰς συνοικίας καὶ τοῦτ' ἔφεσις ἦν ἐμοὶ καὶ διηνεκὴς εὐχὴ πρὸς Θεόν, ἀλγῶ δὲ τὴν καρδίαν ἀποτυγχάνων τῶν κατ' εὐχήν... καὶ πλήττομαι τὴν ψυχὴν καὶ μένει μοι τὸ πάθος ἀπαραμύθητον. Διὰ ταῦτα τῶν παρόντων ἐγενόμην γραμμάτων, ἐν βραχέσι τισὶ τῶν ἡμετέρων περισωζόμενον ἔτι τὸν θεοφιλῆ τοῦτον βίον καὶ παρακινδυνεύοντα καὶ κλονούμενον ὡς ἐφικτὸν συστῆσαι καὶ στηρίξαι καὶ συντηρῆσαι προθυμηθείς, καὶ μηδέν τι τῶν ἐφ' ἡμῶν πρὸς τοῦτο παραλιπεῖν, ὡς ἂν μικρός τις γοῦν σπινθὴρ τοῦ τοσούτου καλοῦ καὶ βραχέα τινὰ λείψανα τῆς τοιαύτης ἀρετῆς Θεοῦ δίδοντος καὶ τοὺς μεθ' ἡμᾶς περισώζοιτο*».

Εἰς δὲ τὴν πρᾶξιν παραχωρήσεως τοῦ μονυδρίου τοῦ Φιλαδέλφου πρὸς τὴν αὐτὴν τοῦ Κουτλουμουσίου (1334) τονίζει[1]: «*Ἡ... τοῦ Κουτλουμούση μονὴ πολλῆς κατὰ διαφόρους καιροὺς παρὰ τῶν παρ' ἡμῶν πρώτων ἀξιουμένη προνοίας καὶ ἀναδοχῆς... καὶ διὰ τῶν ἐν αὐτῇ... κατὰ Θεὸν πολιτείαν καὶ ἄσκησιν καὶ τὸ τοῦ κοινοῦ βίου ἠκριβωμένον, ὃ παρ' αὐτῇ μόνῃ βεβαίως ὡς ἐν οὐδεμιᾷ τῶν ἄλλων τετήρηται... ἐπεὶ δὲ... καὶ συνεργεῖν ἔδει ταύτῃ πρὸς τὰ καλά... δεῖν ἔγνωμεν καί τινος ἐπιμελείας ἀξιῶσαι καὶ τρόπον ἐπινοήσασθαι ταύτῃ πρὸς πλείονα τῶν χρειῶν εὐπορίαν καὶ τῶν καθ' ἡμέραν ἐξόδων*». Καὶ εἰς τὸ τέλος προσθέτει: «*Ὀφειλόντων αὐτῶν τὴν τοῦ Φιλαδέλφου μονὴν βελτιοῦν καὶ αὐξάνειν καὶ συνιστᾶ, καὶ ἀποδιδόναι ὑπὲρ αὐτῆς ἐτησίως τῷ πρωτείῳ τῆς μέσης ἀπαραλείπτως πάντα ὅσα καὶ πρότερον καθ' ἑαυτὴν οὖσα δίχα λόγου τινὸς παρεῖχε καὶ ὁμοίως τῇ ἰσοστασίᾳ ταύτης μονῇ κατὰ πᾶσαν συνήθη ἀπαίτησιν*».

Εἰς τὴν μονὴν δὲ τοῦ Ἀλυπίου παρεχώρησεν ὁ Ἰσαὰκ τὸ κελλίον τοῦ Ἰχθυοφάγου[2].

Ἐξ ἄλλου φροντίζει, ὅπως διὰ νέων χρυσοβούλλων ἐξασφαλισθῇ ἡ κυριότης τῶν διαφόρων μονῶν ἐπὶ τῶν ἐκτὸς τοῦ Ἁγίου Ὄρους μετοχίων καὶ ἄλλων κτημάτων αὐτῶν. Οὕτω εἰς Χρυσόβουλλον τοῦ Ἀνδρονίκου Β' τοῦ 1322 ἀναγινώσκομεν[3]: «*Ἐπεὶ γοῦν ἑκάστη πασῶν τῶν ἐν Ἁγίῳ Ὄρει μονῶν χρυσόβουλλον ἐχορηγήθη... ἐφ' οἷς κέκτηνται πρὸς ζωάρκειαν τῶν ἐν αὐτοῖς μοναχῶν, ἡ δὲ τοῦ Ἀλυπίου οὐδὲν ἔφθασε πορίσασθαι τοιοῦτον χρυσόβουλλον καὶ ἐξητήσατο καὶ ἐδεήθη μου ὁ ὁσιώτατος πρῶτος ἱερομόναχος Ἰσαάκ...*».

Ἀκόμη ἀναλαμβάνει καὶ προσωπικῶς ὁ ἴδιος τὴν φροντίδα, ὅπως τακτοποιήσῃ καὶ παρακολουθήσῃ τὴν ὅλην τάξιν εἰς τὴν μονὴν Ξενοφῶντος: «*ὃς δὴ προσκληθεὶς καὶ αἰτηθεὶς παρὰ τῶν μοναχῶν τῆς μονῆς ἐπὶ τῷ ἀναδέξασθαι καὶ ἔχειν τὴν ἐφορείαν καὶ διεξαγωγὴν αὐτῆς μέχρι τέλους τῆς βιοτῆς αὐτοῦ ἀνεδέξατο καὶ κρατεῖ καὶ ἐφορεύει ταύτην*»[4].

Οὐχὶ ὀλιγώτερον τῆς οἰκονομικῆς ἀποκαταστάσεως τῶν μονῶν, ἀπησχόλησε τὸν Ἰσαὰκ καὶ ἡ ἀπὸ τὰς ἔξωθεν ἐπιδρομὰς ἐξασφάλισις τόσον τῶν ἐν Καρυαῖς, ὅσον καὶ τῆς ὅλης Χερσονήσου τοῦ Ἄθωνος.

Οὕτω κατὰ πρῶτον ἀνεγείρει πύργον εἰς Καρυάς. Εἰς πρᾶξιν τούτου καὶ τῆς Συνάξεως τοῦ 1325 εὑρίσκομεν[5]: «*Ἐπειδὴ ὁ ἱερομόναχος Θεόδουλος*

---

1. Ἔνθ' ἀν., No. 17.
2. Ἔνθ' ἀν., No. 12.
3. Ἔνθ' ἀν., No. 11.
4. Franz Dölger, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948, No. 61.
5. L. Petit - B. Korablev, Actes de Chilandar. Actes de l'Athos, 5. I^e partie: Actes grecs publiés par L. Petit (1911), No. 80.

ὁ Ἁγιοσαββίτης... πλεῖστα ἡμῖν συνετέλεσεν πρόθυμον ἑαυτὸν παρέχων πρὸς ἅπερ αὐτὸν ἀξιοῦμεν, τελευταῖον δὲ καὶ πρὸς τὴν τοῦ Πύργου οἰκοδομὴν μεγίστῃ ἐχρήσατο τῇ σπουδῇ καὶ συνείργησεν ἐπιμόνως καὶ ἐκοπίασε καὶ σχεδὸν εἰπεῖν μετὰ Θεὸν τὸ ἔργον δι' ἑαυτοῦ ἀπετέλεσεν..., διὰ τὴν πολλὴν ὑπὲρ τοῦ Πύργου συνεργίαν διὰ τοῦ πνευματικοῦ αὐτοῦ τρόπου διδόαμεν αὐτῷ τὸ παρὸν γράμμα ἐπὶ τῷ κατέχειν, ὅπερ αὐτὸς ἑαυτῷ ἀπέταξεν κελλίον ἐν τῷ Πύργῳ αὐτόν τε καὶ τοὺς μετ' αὐτοὺς ὀφείλοντας κἀκείνους εὐλαβῶς ἐμμενεῖν αὐτῷ...».

Τὸ αὐτὸ δὲ ἔτος (1325) τονίζονται τὰ ἀκόλουθα [1]: «Γίνονται μὲν ἐν χρείᾳ ἀναγκαίᾳ μάλιστα τό τε κατὰ τὸ Ἅγιον Ὄρος Ἄθως πρωτᾶτον καὶ τὰ ἐκεῖσε λοιπὰ μοναστήρια, ὥστε φρούριον αὐτόθι που ἀνεγεῖραι φυλακῆς ἕνεκα τοῦ τόπου καὶ συντηρήσεως διὰ τὰς ἐκ τῶν ἐχθρῶν προσγινομένας αὐτοῖς ἐπιθέσεις καὶ βλάβας εὑρίσκεται δὲ ζητηθεὶς ἐκεῖσε ἁρμοζόντως ἔχων πρὸς τοῦτο τόπος πλησίον μὲν ἂν τοῦ πρὸς τῇ εἰσόδῳ τοῦ αὐτοῦ Ἁγίου Ὄρους διακείμενος τοῦ τῆς Κωμητίσσης καλούμενον, κατεχόμενος δὲ παρὰ... τῶν Ἰβήρων... ὡς ὑπὸ τοῦ ἐκεῖσε τελοῦν μετόχιον αὐτῶν... προστάξαντος καὶ τοῦ αὐτοκράτορος εἰς συμβάσεις χωροῦσι μετὰ τοῦ πρώτου Ἰσαὰκ καὶ ἀπολύουσιν μὲν οἱ μοναχοὶ ἀπὸ τοῦ εἰρημένου μετοχίου αὐτῶν τόπον ὀργυιῶν διακοσίων πετρώδη καὶ ἀχρησίμευτον αὐτοῖς ὄντα εἰς τὸ ἀνεγερθῆναι τὸ εἰρημένον φρούριον, ἔτι δὲ καὶ χάριν τῶν μελλόντων ἐκτὸς τούτου κατοικῆσαι ἀνθρώπων γῆν μοδίων πεντήκοντα οὐκ ἀπὸ τῆς χωραφιαίας αὐτῶν οὐδὲ ἀπὸ τῶν ἀμπελίων, ἀλλ' ἢ ἀπὸ τῆς κατὰ τὸν ἐκεῖσε ρύακα, ἢ ἀλλαχόθεν...» καὶ κατόπιν τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Ἰσαὰκ καταλήγουσιν εἰς τὴν συμφωνίαν ὅπως, «τὸ μὲν εἰρημένον κάστρον διατηρῆται ἀτελὲς καὶ οὐδὲν ἀπαιτῶσιν οἱ τῆς τῶν Ἰβήρων μονῆς τι χάριν τοῦ τόπου τῶν διακοσίων ὀργυιῶν· ὑπὲρ μέντοι τῆς γῆς τῶν 50 μοδίων τῆς ἐκτὸς τοῦ κάστρου διδῶσιν οἱ ἐκεῖσε προσκαθίσαι μέλλοντες τὸ ἀνῆκον κεφάλαιον· ἔτι δὲ δοθῇ τοῖς μοναχοῖς τόπος ἀνάλογος ἐντὸς τοῦ φρουρίου, ὥστε ποιῆσαι ἀνάπαυσιν».

Μετὰ τὴν συμφωνίαν ταύτην ἐπειδὴ «ἣν χρῆσις ὑπερπύρων διὰ τὸ ἵνα κτισθῇ διὰ τούτων κάστρον εἰς τὴν Κομίτισσαν διὰ κοινῆς γνώμης καὶ βουλῆς καὶ συναινέσεως τοῦ τε πρώτου καὶ τῶν καθηγουμένων ἐξεδόθη τὸ μονύδριον τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἐπιλεγόμενον Σκορπιὸς εἰς τοὺς Χιλανδαρινοὺς καὶ ἔλαβον ὑπέρπυρα ἑξακόσια», ὅπερ ἐπεκύρωσεν ὁ Ἀνδρόνικος Β' διὰ χρυσοβούλλου [2].

Οὐχὶ μικροτέρα εἶναι ἡ συμβολὴ τοῦ Ἰσαὰκ διὰ τὴν ἐπίλυσιν διαφορῶν καὶ διενέξεων μεταξὺ τῶν μονῶν. Ἤδη τὸ 1315, κατὰ σιγίλλιον τοῦ πατριάρχου Ἰωάννου, οἱ Ἐσφιγμενῖται εἶχον καταγγεί-

1. Fr. Dölger, ἔνθ' ἀν., No. 93.

2. L. Petit - B. Korablev, Actes de Chilandar grecs, No. 110.

λει [1]: «Ἀγρός τις ἐστὶν ἐλαϊκὸς πλησίον τῆς τοῦ Βατοπεδίου μονῆς ἐξ ἀμνημονεύτων ἤδη χρόνων ἀνήκων τῇ κατ' αὐτοὺς μονῇ», ὅτι ἐπὶ πολλὰ ἔτη ἤρχοντο εἰς ἔριδας καὶ διαμάχας καὶ τελευταῖον οἱ Βατοπεδινοὶ «πλεῖστα μὲν τῶν ἐν αὐτῷ ἐκταμεῖν ἐλαϊκῶν δένδρων, τῶν ἐκεῖσε δὲ οἰκιῶν τὰς μὲν κατασπάσαι καὶ καταβαλεῖν εἰς γῆν, τὰς δὲ θέσθαι πυρὸς ἀνάλωμα». Καὶ ὁ πατριάρχης καὶ ἡ Σύνοδος, ἀφοῦ ἀπεφάνθησαν, ὅπως οἱ Βατοπεδινοὶ ἀποζημιώσωσι τοὺς Ἐσφιγμενίτας διὰ τὰς καταστροφάς, τὰς ὁποίας προὐξένησαν, προτρέπουσι τὸν πρῶτον καὶ τοὺς ἡγουμένους τοῦ Ἁγίου Ὄρους ὅπως «πᾶσαν ἐπιμέλειαν ποιήσαντο καὶ σπουδήν, ὥστε ἑνί γε τῷ τρόπῳ εἰς καταλλαγὰς αὐτοὺς ἐμβιβάσαι καὶ πεῖσαι τοὺς τοιούτους, εἰ δυνατόν, ἢ πράσει ἢ ἀνταλλαγῇ τῇ πρεπούσῃ ἢ ἂν οἱ Ἐσφιγμενῖται ἀρέσκοντο, τὴν ἐπὶ τῷ ἀγρῷ διάλυσιν ποιήσασθαι τῶν ὀχλήσεων».

Ἐπειδὴ δὲ δὲν εἶχε γίνει τι σχετικὸν μέχρι τῆς ἀναλήψεως τοῦ Πρωτείου ὑπὸ τοῦ Ἰσαάκ, ὁ Ἀνδρόνικος Β' μικρὸν πρὸ τοῦ Μαΐου τοῦ 1316 ἀποστέλλει πρόσταγμα πρὸς τὸν Ἰσαάκ, ὅπως φροντίσῃ διὰ τὴν τακτοποίησιν τοῦ ζητήματος. Τότε «ἐκτιμηθέντος τοῦ ἀγροῦ ἀντὶ ὀκτακοσίων ὑπερπύρων καὶ μὴ ἔχοντος τοῦ Βατοπεδίου τοιαύτης ἀξίας κτῆμα πρὸς ἀνταλλαγήν, ἡ ἱερὰ τῆς Μέσης διακονία δέδωκε τὸ μονύδριον Βάνιτσαν». Ἐπειδὴ ἡ Βάνιτσα ἐξετιμήθη ἀντὶ 600 ὑπερπύρων, οἱ Βατοπεδινοὶ καταβάλλουσι συμπληρωματικῶς 200 ὑπέρπυρα εἰς τοὺς Ἐσφιγμενίτας καὶ περιέρχεται οὕτω ἡ ἐπὶ τοῦ ἀγροῦ κυριότης εἰς τοὺς Βατοπεδινοὺς καὶ παύουσιν αἱ διαμάχαι δι' αὐτόν [2].

Τὸ 1319 ἐπιλύει ἐπίσης ὁ Ἰσαὰκ διαφορὰν μεταξὺ Βατοπεδίου καὶ Χιλανδαρίου διὰ κτῆμα τι πλησίον τοῦ Ἀστραβικίου. Καὶ τὸ ἑπόμενον ἔτος, 1320, μεταβάντες ἐπὶ τόπου ὁ Ἰσαὰκ καὶ ἄλλοι ἡγούμενοι καθορίζουσι τὰ μεταξὺ Δοχειαρίου καὶ Κωνσταμονίτου σύνορα, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς παραχωρήσεως τοῦ Κελλίου τοῦ Καλλιγράφου ὑπὸ τῆς Μέσης εἰς τὴν τοῦ Κωνσταμονίτου.

Σοβαροτέρα ὅμως καὶ ἀνεπίλυτος ὑπῆρξεν ἡ διαφορὰ μεταξὺ Χιλανδαρινῶν καὶ Ἐσφιγμενιτῶν διὰ τὸν «Κακὸν ρύακα». Ὁ «κακὸς ρύαξ» διασχίζει τὴν ἐπίπεδον λωρίδα γῆς, ἥτις ὄπισθεν τῆς μικρᾶς καὶ μεγάλης Σαμαριᾶς, ἀρχίζει ἀπὸ τὸν Ἀρσανᾶν τῆς μονῆς Χιλανδαρίου καὶ καταλήγει εἰς τὴν μονὴν Ἐσφιγμένου. Δὲν συνεφώνουν δὲ οἱ τῶν δύο μονῶν περὶ τοῦ σημείου, ἔνθα ἔπρεπε νὰ γίνῃ ὁ διαχωρισμὸς τῆς λωρίδος αὐτῆς τῆς γῆς. Δι' ὃ, ὀλίγον τι πρὸ τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1322, ὁ Ἀνδρόνικος Β' διὰ προστά-

1. Fr. Miklosich - Jos. Müller, Acta et diplomata graeca Medii Aevi sacra et profana. Vol. I. Acta Patriarchatus Constantinopolitani 1315 - 1402. No. I, σελ. 6.

2. Βλ. Γ. Σμυρνάκη, Τὸ Ἅγιον Ὄρος, Ἀθῆναι 1903, σελ. 653. — L. Petit - W. Regel, Actes d'Esphigménou (1906), No. 6.

γματος αὐτοῦ παραγγέλλει εἰς τὸν Πρῶτον Ἰσαὰκ καὶ τοὺς ἡγουμένους τοῦ Ἁγίου Ὄρους ὅπως καθωρίσωσι τὰ ὅρια εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο, ἔνθα ὁ *«κακὸς ρύαξ»* [1]. Ὁ Ἰσαὰκ εὑρέθη ἀσφαλῶς εἰς δύσκολον θέσιν, ἐπειδὴ καὶ ὁ Ἀνδρόνικος Β΄ ηὐνόει τοὺς Χιλανδαρινούς, ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος εἶχε καθυποχρεωθῆ εἰς αὐτούς, διὰ τὴν ἐνίσχυσιν, τὴν ὁποίαν παρεῖχον εἰς αὐτὸν διὰ κάθε ὑπόθεσιν. Διὰ τοῦτο, ἀφοῦ μετέβη καὶ αὐτὸς καὶ ἄλλοι ἡγούμενοι ἐπὶ τόπου : *«Ἐπεὶ (οἱ Ἐσφιγμενῖται) οὐδὲ ἕνα (μάρτυρα) προβαλέσθαι ἐτόλμησαν οὐδὲ εἶχον, ἁπάσῃ ψήφῳ ... πάντες ἀπεφηνάμεθα τῇ μονῇ Χελανταρίου τὸν Κακὸν ρύακα διαφέρειν»* [2]. Καὶ τὸν Αὔγουστον τοῦ αὐτοῦ ἔτους (1322) ὁ Ἀνδρόνικος Β΄ ἐπικυρῶν τὴν ἀπόφασιν τοῦ Πρώτου καὶ τῶν ἡγεμόνων, ἐπειδὴ καὶ μετὰ τὴν ἀπόφασιν τούτων οἱ Ἐσφιγμενῖται ἐξηκολούθουν ἀμφισβητοῦντες τὸ μέρος, παραγγέλλει εἰς τὸν Πρῶτον Ἰσαάκ, ὅπως ἐξασφαλίσῃ τὰ ἐπὶ τοῦ ταμείου τούτου δικαιώματα τῶν Χιλανδαρινῶν.

Καὶ μετὰ τὸ πρόσταγμα ὅμως τοῦτο, ἡ διαμάχη περὶ τὸν *«κακὸν ρύακα»* συνεχίζεται ἐπὶ μακρὸν εἰσέτι, ἀφοῦ καὶ τὸν Ἰούλιον τοῦ 1323 ἐκδίδει νέον πρόσταγμα [3] ὁ Ἀνδρόνικος Β΄ ὅπως ὁ Ἰσαὰκ ἐπέμβῃ καὶ σταματήσῃ τὰς ἐνοχλήσεις, τὰς ὁποίας οἱ Ἐσφιγμενῖται ἐσυνέχιζον εἰς βάρος τῶν Χιλανδαρινῶν καὶ τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1324 ἐπανέρχεται πάλιν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος [4].

Ἐκτὸς τούτων ἔχομεν τὸ 1324 καὶ τὴν ἑξῆς πρᾶξιν τοῦ Ἰσαάκ : Ἐπειδὴ δηλαδὴ *«οἱ ἐν τῇ Καρακάλλου μονῇ ἐδεήθησαν ἐπιδοῦναι ἡμᾶς τούτοις τὸ Ἐξυπολύτου κελλίδριον, διὰ τὸ ἐξ αὐτοῦ καταρρέον εἰς τὴν Καρακαλλὸν μονὴν ὕδωρ, ἵν᾽ ἔχοιεν αὐτὸ ἀνενοχλήτως καὶ ἀταράχως, ἅτε τῶν εἰς τὸ Ἐξυπολύτου εὑρισκομένων κωλυόντων αὐτὸ καὶ εἰς ἀρδείαν λαχάνων καὶ ἄλλων χρειῶν μετοχετευόντων καὶ ἐκ τούτου συμβαινουσῶν τῶν ὀχλήσεων, δικαίαν εἶναι τὴν τούτων αἴτησιν κρίναντες, κοινῇ ψήφῳ τῶν ὑφ᾽ ἡμᾶς ἡγουμένων τὸ τοιοῦτον αὐτοῖς παρέχομεν νέμεσθαι ἀνενοχλήτως καὶ τὴν ἐξ αὐτῶν παντοίαν ἀποφέρεσθαι πρόσοδον ἀποδιδόντες τῇ Μέσῃ τὸ συνήθως πάλαι τῷ κελλίῳ διδόμενον»* [5].

Τὰ συναισθήματα ὅμως τοῦ Ἰσαάκ, ἀλλὰ καὶ τὸν ὅλον χαρακτῆρα του, προσωπικότητα, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν τῆς ἐποχῆς τῆς Ἀναγεννήσεως, δεικνύει ἡ στάσις αὐτοῦ τὸ 1331 εἰς διαφορὰν μεταξὺ τῶν Ξηροποταμηνῶν καὶ *«τῶν Βουλγάρων διὰ τὴν ἐν τῇ Κομιτίσσῃ στάσιν τῆς τῶν ὀρκίνων*

1. Fr. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischer Reiches von 565 - 1453, No. 2476.
2. L. Petit - B. Korablev, Actes de Chilandar grecs, No. 77.
3. Fr. Dölger, Regesten, No. 2495.
4. Ἔνθ᾽ ἀν., No. 2521.
5. Fr. Dölger, Aus den Schatznammern..., No. 106.

ἁλιείας» [1]. Καθὼς ἐκθέτει ὁ ἴδιος εἰς τὴν σχετικὴν πρᾶξιν : *«Ὡς οὐκ εἴχομεν πείθειν, διεκρίνομεν κοινῇ μετὰ τῆς τῶν τιμιωτάτων καθηγουμένων συνελεύσεως μηδεμίαν μονὴν κατέχειν τὸν ἀμφισβητούμενον τῆς ἁλιείας τόπον..., ἀλλὰ κατασχεῖν τοῦτον ἡ μέσῃ, ἣ καὶ πάντων ἐστὶ τῶν ἐκεῖσε κυρία, τοῖς δὲ Βουλγάροις ἑτέραν στάσιν ἐν ἑτέρῳ δοῦναι τόπῳ..., κατέχειν δὲ καὶ τοὺς Ξηροποταμηνοὺς τὴν ἑτέραν στάσιν, ἣν δὴ προδήλως κατεῖχον. Ταῦτα ἔδοξε καὶ προέβη κατὰ τὰ δόξαντα καὶ μὴ βουλομένων τῶν ἀμφοτέρων μερῶν».*

Καὶ ἐὰν μὲν δὲν προέβαινεν εἴς τι περισσότερον, ἴσως δὲν θὰ εἶχε τις ἀντίρρησίν τινα, ἀλλὰ εἰς τὴν αὐτὴν πρᾶξιν συνεχίζει : *«Ἐπεὶ δὲ χρόνου παραρρυέντος πολλὰς πάλιν δεήσεις οἱ τοῦ Ξηροποτάμου ἐποιήσαντο πρὸς ἡμᾶς... ἀποσκοπήσαντες ἡμεῖς εἴς τε τὴν εὐλάβειαν τῶν τιμιωτάτων γερόντων καὶ ἀρετήν, ἀξιοπιστοτέρους αὐτοὺς λογισάμενοι τῶν παρὰ τῶν Βουλγάρων εἰς μαρτυρίαν προτεινομένων, ἀπιδόμενοι καὶ εἰς ἕτερα οὐκ ὀλίγα, τό τε λυσιτελὲς τῆς τοῦ Ξηροποτάμου μονῆς πρὸς τὴν καθ᾽ ἡμᾶς μέσην καὶ τὸ πολυάνθρωπον ταύτης καὶ τὴν εὐλάβειαν καὶ ὑποταγήν, ἣν ἀείποτε ἐνδείκνυνται οἱ τοιοῦτοι πρὸς τοὺς κατὰ καιροὺς ὁσιωτάτους πρώτους καὶ τὸ πρὸς αὐτοὺς εἰρηνικὸν καὶ ἀψευδές, ὃ καὶ μέχρις ἡμῶν τετηρήκασι... ἀπιδόντες δὲ καὶ πρὸς τὴν ἀγάπην ἐκείνων τῶν τιμιωτάτων καθηγουμένων, ἣν ἔχομεν καὶ πρὸς τὸν νῦν... ἡγούμενον... κὺρ Ματθαῖον... καὶ τοὺς λοιποὺς τῶν ἐν τῇ τοιαύτῃ μονῇ ἀδελφῶν δεῖν νενομήκαμεν... καὶ παρέχομεν πρὸς τὴν τοῦ Ξηροποτάμου μονὴν χαριζόμενοι τὸν εἰρημένον τῆς ἁλιείας τόπον... Ἀλλ᾽ οὐδὲ οἱ τῆς τῶν Βουλγάρων μονῆς ἄδειαν ἕξουσι πώποτε βραχύν τινα κἂν περὶ τούτου κινῆσαι λόγον, ἐπεὶ καὶ αὐτοὺς πολλῆς φροντίδος καὶ ἐπιμελείας ἠξιώσαμεν, ἄλλως δὲ οὐχ ὡς τῶν Βουλγάρων ἀλλ᾽ ὡς τῆς μέσης προδήλως τὸν τόπον ὄντα τῇ τοῦ Ξηροποτάμου διὰ πολλὰ τὰ δίκαια παραδεδώκαμεν».*

Ἐννοεῖται ὅμως ὅτι οἱ τῆς τοῦ Ζωγράφου — ὁ Ἰσαὰκ μόνον περὶ Βουλγάρων ὁμιλεῖ — ἐχολώθησαν λίαν διὰ τὰς ἐνεργείας ταύτας τοῦ Ἰσαὰκ καὶ λοιπῶν καί, ὅταν ὁ Δουσὰν ἔφερε εἰς τὸ Ὄρος Σλαῦον Πρῶτον, τὸν Ἀντώνιον, οὗτος τὸν Μάϊον τοῦ 1348 ἐκδίδει πρᾶξιν κατὰ τὴν ὁποίαν : *«στασίδιον τὸ ἁλιευτικὸν ἐν τῇ Κομιτίσσῃ τὸν Πλάτανον (τὸ ὁποῖον ἐκέκτητο) ἐξ ἀμνημονεύτων χρόνων, καιροῦ δὲ συγχύσει ἁλωθέντος τῆς εἰρημένης τοῦ Ζωγράφου μονῆς, ...καθήρπαξαν τὸ δηλωθὲν στασί-*

1. Jacques Bompaire, Actes de Xéropotamou..., Paris 1964, No. 24.

διον οἱ Ξηροποταμινοὶ δυναστικῷ καὶ ἀμετόχῳ τρόπῳ, ὁ δὲ Θεὸς ὁ πάντα κατασκευάζων καὶ ποιῶν, ὡς βούλεται καθίστησι πάλιν τὴν ἱερὰν τοῦ Ζωγράφου μονὴν ἐπὶ τὸ βέλτιον» καὶ μεταβὰς ὁ ἴδιος ἐπὶ τόπου δίδει ἐντολήν : *«Μέγα οἰκονόμε τῆς Κομιτίσσης κῦρ Νήφων, ἐπίδος τοὺς Ζωγραφινοὺς μοναχοὺς τὸ ἐκ γονικόθεν στασίδιον αὐτῶν»*. Τὴν πρᾶξιν δὲ ταύτην ὑπογράφουσι μόνον ὁ Ἀντώνιος καὶ ὁ Νήφων [1].

Καὶ τὸ ἀκόλουθον πρόσταγμα Ἀνδρονίκου Γ´ τοῦ ἔτους 1333 πρὸς τὸν Πρῶτον Ἰσαὰκ δεικνύει τὰ συναισθήματα τῶν Ἑλλήνων Ἁγιορειτῶν ἔναντι τῶν Βουλγάρων τῆς μονῆς τοῦ Ζωγράφου. Κατ᾽ αὐτό : *«Οἱ μοναχοὶ τοῦ Ζωγράφου... ἀναδραμόντες εἰς τὴν βασιλείαν μου ἀνέφεραν ὅτι ὑφίστανται οὐκ ὀλίγα περιφρονητικὰ καὶ ἐπιζήμια παρὰ τῶν τῆς Μ. Λαύρας, ἐπὶ χωραφίοις τισὶ καὶ ἀμπελῶσι αὐτῶν διαφέρουσι τούτοις ἀπὸ δικαιωμάτων παλαιγενῶν, ὥστε συμβαίνει διὰ τῆς ἐπιθέσεως καὶ περιφρονήσεως ἣν ἔχουσιν ἀπὸ τῶν τοιούτων Λαυριωτῶν ἐξελθεῖν καὶ τῆς εἰρημένης... μονῆς, καθ᾽ ἣν ποιοῦνται τὴν ἄσκησιν, καὶ ἐάσαι ταύτην ἔρημον παντελῶς, καὶ ἐποιήσαντο ζήτησιν ἀπὸ τὴν βασιλείαν μου, ἵνα... γένηται διόρθωσις, εἰς ὅσον λέγουσιν ὅτι ἀδικοῦνται. Ἡ βασιλεία μου γοῦν γινώσκουσα τὴν ἐνοῦσαν θεοφιλῆ τοῖς... μοναχοῖς... τῆς Λαύρας καὶ τὴν ἄλλην πᾶσαν ἀγωγὴν καὶ πνευματικὴν αὐτῶν κατάστασιν οὐδὲ λογίζεται ἴσως εἶναι ἀληθῆ... ὅτι ἀδικοῦνται καὶ περιφρονοῦνται ὑπ᾽ αὐτῶν. Ἐντεῦθεν οὐδὲ ἔκρινε προσῆκον ἀναθεῖναι τὰ τῆς τοιαύτης ὑποθέσεως αὐτῶν εἰς ἐξέτασιν κοσμικήν, ἀλλὰ παραπέμψαι πρὸς τὴν ὁσιότητά σου* [τὸν Ἰσαάκ] *...ἐπεὶ οὐκ εὐπρεπὲς... δοκεῖ τῇ βασιλείᾳ μου ἵνα κινῶνται καὶ ἀκούωνται λόγοι τοιοῦτοι καὶ εἰσάγωνται εἰς ἀκοὰς πολλῶν... ἵνα κατέχωσιν, ὅσον ἔχουσιν... ἀνενοχλήτως καὶ οὐδὲν περιφρονῶνται ὑπὸ τῶν Λαυριωτῶν, γενέσθω δὲ καὶ δικαιώσεως γράμμα τῷ ἀδικουμένῳ μέρει παρὰ τῆς ὁσιότητός σου... καὶ τοῦ λοιποῦ ἀποδεχέσθω τὸ μέρος αὐτῶν ἡ ὁσιότης σου, ...ἵνα μηδὲν εὑρίσκοι παρά τινος τῶν αὐτόθι ἀδικίαν καὶ περιφρόνησιν»* [2].

Ὁ Ἰσαὰκ ὅμως καὶ εἰς τὴν ὑπόθεσιν ταύτην, παρὰ τὸ πρόσταγμα τοῦ Ἀνδρονίκου Γ´, δὲν ὑπεστήριξε τοὺς Ζωγραφίτας. Διότι τὸ 1369, ὅτε ἐπελήφθη ἐκ νέου τοῦ ζητήματος ὁ ἐπίσκοπος Ἱερισσοῦ, καὶ οὗτος ἀνεφέρετο καὶ εἰς τὸ *«κρισιμόγραφον τοῦ ὁσιωτάτου πρώτου τοῦ ἁγίου Ὄρους Ἰσαάκ»*, οἱ Ζωγραφῖται ἀπήντησαν ὅτι *«κρίνοντος τότε τοῦ ὁσιωτάτου πρώτου*

1. W. Regel - E. Kurtz - B. Korablev, Actes de Zographou (1907), No. XXXVIII.
2. Fr. Dölger, Aus den Schatzkammern..., No. 18.

Ἰσαὰκ οὐχ εὑρέθη τὸ δικαίωμα ἡμῶν τὸ παρὰ τῶν ὑπογραφέων (sic), *τοῦ τε Φαρισσαίου καὶ τοῦ Περγαμηνοῦ τῇ καθ᾽ ἡμᾶς σεβασμίᾳ μονῇ γεγονὸς καὶ διὰ τοῦτο οὐδὲ τὸ τοῦ πρώτου κυροῦ Ἰσαὰκ κρισιμόγραφον... περὶ τούτου διαλαμβάνει»* [1].

Τέλος ἡ στάσις τοῦ Ἰσαὰκ ἔναντι τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ καὶ εἰς τὴν ἀναφυεῖσαν μεταξὺ τούτου καὶ τοῦ Βαρλαὰμ καὶ λοιπῶν σοβαρὰν διένεξιν, δεικνύει ὅτι ὁ Ἰσαὰκ οὐχὶ ἁπλῶς ἐξετίμα τὸν Γρηγόριον Παλαμᾶν, ἀλλὰ καὶ ἐνεργῶς καὶ μετὰ θυσιῶν ὑπεστήριξεν αὐτόν.

Ἡ ἐκτίμησίς του πρὸς τὸν Γρηγόριον Παλαμᾶν φαίνεται πρῶτον ἀπὸ τὸ ὅτι ἐτοποθέτησεν αὐτὸν ἡγούμενον εἰς τὴν μονὴν Ἐσφιγμένου, ἀριθμοῦσαν τότε περὶ τοὺς 200 μοναχούς. Ὁ κατόπιν οἰκουμενικὸς πατριάρχης Φιλόθεος εἰς τὸ ἐγκώμιον τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ γράφει σχετικά : *«ψῆφος αὐτὸν* [τὸν Γρηγόριον Παλαμᾶν] *εἰς προστασίαν ἀνδρῶν μοναστῶν προκαλεῖται κοινή, τοῦ τε κοινοῦ καθηγεμόνος καὶ προστάτου τοῦ Ὄρους φημί, καὶ τῶν ἐν ἐκείνοις ἀρετῇ προεχόντων καὶ χρόνῳ· ὁ δὲ πείθεται ταῖς ἄνωθεν μᾶλλον ἢ ταῖς ἀνθρωπείαις ψήφοις ἀγόμενος· ἐκεῖ δὲ γενόμενος, καὶ τῆς καθέδρας καὶ τῆς προστασίας ἐπειλημμένος τῶν ἀδελφῶν, εἰς διακοσίους ἀριθμουμένων...»*.

Κατόπιν δὲ ὄχι μόνον πρωτοστατεῖ εἰς τὴν σύνταξιν καὶ ὑπογραφὴν τοῦ Ἁγιορειτικοῦ τόμου, ἔνθα ὑποστηρίζονται αἱ ἀπόψεις τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, ἀλλὰ καὶ μεταβαίνει μετὰ ἱκανῶν ἄλλων Ἁγιορειτῶν ἵνα καὶ ἐκ τοῦ σύνεγγυς ὑποστηρίξῃ αὐτὸν καὶ τὰς ἰδέας του καὶ εἰς τὰς συνόδους ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς κρατοῦσιν ἐν Κωνσταντινουπόλει.

Τοιαύτη ὑπῆρξεν ἡ προσωπικότης καὶ ἡ δρᾶσις τοῦ Πρώτου Ἰσαάκ, δὲν γίνεται ὅμως μνεία αὐτοῦ οὔτε ὑπὸ τῶν εἰδικῶν τεχνοκριτῶν τῆς μοναστικῆς τέχνης τοῦ Πρωτάτου τῶν Καρυῶν, περιοριζόμενοι ν᾽ ἀποδίδωσι ταύτην εἰς τὸν *«ἱστορήσαντα»* τοῦτο Πανσέληνον, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ δημιουργήσῃ τὸ μεγαλούργημα τοῦτο, ἂν δὲν ἦτο τότε Πρῶτος εἷς ἀνὴρ τοιούτων ἀντιλήψεων καὶ τοιαύτης ἐλευθερίας ὡς πρὸς τὴν ἐκτίμησιν τῆς τέχνης, ὅπως ὁ Ἰσαάκ.

Διὰ τὸ πότε ἀκριβῶς ἀπέθανεν ὁ Ἰσαάκ, ἐπιστεύετο, ὅτι θὰ ἀπέθανεν εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὅτε οὗτος εἶχεν ἔλθει ἐκεῖ διὰ νὰ ὑποστηρίξῃ τὸν Γρηγόριον Παλαμᾶν, ἤτοι κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τῆς πέμπτης δεκαετηρίδος τοῦ ΙΔ´ αἰῶνος [2]. Ὑπάρχει ὅμως ἔγγραφον τοῦ Πρώτου Δωροθέου (1363 - 1366) εἰς τὸ ὁποῖον ἀναγινώσκομεν [3] : *«τῶν ἐν τῷ Πρωτάτῳ Ἐκκλησια-*

1. W. Regel - E. Kurtz - B. Korablev, Actes de Zographou, No. 43.
2. Βλ. J. Darrouzès, Liste des Prôtes de l'Athos, Le Millénaire du Mont Athos 963 - 1963, Études et Mélanges, I, σελ. 425.
3. Βλ. Χριστ. Κτενᾶ, Ἡ ἱερὰ Μονὴ τοῦ Δοχειαρίου, Ἀθῆναι 1926, σελ. 27.

στικῶν Δοχειαρίου καὶ Ξενοφῶντος ἐριζόντων περὶ τοῦ τὶς δέον νὰ ἵσταται πρῶτος ἐν τῷ στασιδίῳ ἐδικαιώθη ὁ Δοχειαρίου κατὰ τὴν μαρτυρίαν πολλῶν γεροντοτέρων καὶ τοῦ προχρηματίσαντος πρώτου Ἰσαάκ».

Καὶ κατὰ τὸν Χρ. Κτενᾶν *«Ὁ Ἰσαὰκ οὗτος ἐπρώτευσε τῷ 1317 καὶ 1333 ὡς ἐμοὶ γνωστόν»* [1]. Κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος πάντως δὲν ἀναφέρεται ἕτερος πρῶτος ὀνόματι Ἰσαὰκ οὔτε ὑπὸ τοῦ J. Darrouzès [2].

ΙΩΑΝΝΗΣ Π. ΜΑΜΑΛΑΚΗΣ

1. Ἔνθ' ἀν.
2. Ἔνθ' ἀν.

30 - 8 - 1968

UNA DECLAMAZIONE GIUDIZIARIA DI NICEFORO BASILACE

La declamazione presente di Niceforo Basilace è rimasta sinora inedita poiché è tramandata, per lo meno nel codice Vind. phil. gr. 321, senza il nome dell'autore. Il che non è un *unicum* per scritti basilaciani [1]. Ma la paternità dell'opera si lascia stabilire in maniera inoppugnabile sulla base di due argomenti:

1) Nel suo *Prologo*, ossia in uno scritto che il Basilace in tarda età compose a mo' di prefazione all'edizione di una scelta di propri scritti da lui stesso curata, il retore menziona esplicitamente una *melete* «contro Bagoas» [2], la presente appunto e non altra.

2) Nel Vindobonense [3], che chiameremo W e ch'è probabilmente codice unico, la *Contro Bagoas* segue immediatamente ai *Progimnasmi* del Basilace, l'unica opera del Nostro che ebbe larga fortuna nei secoli, a giudicare e dal numero dei codici e dalle edizioni a stampa esistenti. In W i *Progimnasmi* occupano i ff. 269^r - 295^v, la *melete* ha inizio a f. 296^r, senza soluzione di continuità.

La *melete*, della quale pubblichiamo il testo per la prima volta, non si differenzia, nella struttura tecnico - retorica e nella concezione generale, dai

1. Cfr. A. G a r z y a, «Monodie inédite de Nicéphore Basilakès», in Byzantinoslavica 1968 (bibliografia precedente nella n. 1).

2. Cfr. É. M i l l e r, «Préface d'un auteur byzantin», in Annuaire de l'Association pour l'encouragement des Études Grecques VII (1873), pp. 135 - 157. Il testo greco è alle pp. 146 - 157; a p. 156,6 ss. si legge: *τοῦ πολιτικοῦ τύπου προὔχοι ἂν ἡ κ α τ ὰ Β α γ ώ α μ ε λ έ τ η καὶ νοήμασι καὶ ὀνόμασι καὶ τῇ ἐπὶ πᾶσιν ἀκριβείᾳ, ὑστάτας γάρ μοι καὶ αὕτη τὰς τοῦ νοὸς ὠδῖνας ἔλυσεν.*

3. Databile dalla fine del XIII sec. agl'inizî del XIV. Cfr. H. H u n g e r, Katalog der griechischen Handschriften der oesterreichischen Nationalbibliothek, I, Wien 1961, pp. 409 ss. (facsimile di una pagina presso H u n g e r, Byzantinische Geisteswelt, Amsterdam 1967², Taf. 1); A. G a r z y a - R. - J. L o e n e r t z, Procopii Gazaei Epistolae et declamationes, Ettal 1963 [«Studia patr. et Byz.» 9], p. XIII.

tanti prodotti consimili della scuola bizantina, da Libanio a Giorgio Pachimere, a tanti altri. Il genere prescelto dal Basilace è quello della πολιτικὴ ὑπόθεσις, teorizzato già da Dionigi di Alicarnasso e qui arricchito dell'apporto della dottrina delle στάσεις di Ermogene. I momenti tecnici più salienti della *partitio* sono stati quà e là annotati al margine del codice dalla mano dello scriba [1]. Nulla di nuovo è lecito rilevare al riguardo.

La *melete*, piuttosto, si raccomanda alla nostra attenzione per due punti almeno, dei quali brevemente diremo.

Essa si distingue nella produzione basilaciana per una scrittura asciutta e diretta, aliena dagli abituali 'fiori' dei quali il retore si compiace, e che abbondano soprattutto nei panegirici. Qui abbiamo uno stile vigoroso e relativamente 'essenziale'. Diverso anche dallo stile di taluni, o di gran parte, dei *progimnasmi* di tipo narrativo, nei quali l'autore mira al massimo della levità, direi della esilità, della dizione. Va da sé che codesto pluralismo stilistico nel Basilace si riconnette, come abitualmente, con la varietà dei 'generi'. Di esso occorre tener conto, fra altro, per comprendere talune allusioni al proprio stile che egli fa nel *Prologo* e che non sembrano adattarsi se non ad una parte soltanto della sua produzione [2].

Altro punto d'interesse della *melete* è nel fatto ch'essa può, entro certi limiti, valere come documento di costume. Questo può sembrar strano, trattandosi di un prodotto artificioso di scuola, ma già da tempo lo studio della produzione declamatoria, ad esempio, di Seneca padre o del Ps. - Quintiliano, ha mostrato come prodotti della scuola possano servire alla cognizione storicistica [3]. Lo stesso va detto, e corre in ogni caso l'obbligo che se ne tenti la prova, per i testi della retorica bizantina, anche scolastica [4]. Il caso presente può essere ben indicativo.

La controversia prende le mosse da un reato di empietà commesso contro le sacre icone nel giorno della gran festa per l'Ortodossia, in vigore nella chiesa greca a partire dall'843. Le icone sono state contaminate da tal Ieroteo, il quale accusa del misfatto, sostenuto da Bagoas, tal Cosma. In séguito si scopre il dolo, Ieroteo è incriminato e imprigionato, Bagoas riesce a liberarlo:

---

1. La stessa ha apportato anche correzioni varie, per lo più sopra la linea. Ma correzioni ha anche una mano diversa e più recente che però non è sempre agevole distinguere. Io ho usato una riproduzione fotografica del codice, ma ho anche eseguito controlli *de visu* a Vienna nell'estate del 1968.

2. Cfr., p.es., p. 149,5 ss. Ma tratteremo della questione complessiva in altra sede.

3. Cfr. H. Bornecque, Déclamations et déclamateurs d'après Sénèque le Père, Lille 1902.

4. In generale questa esigenza è stata da me già rilevata in Niceforo Basilace. Encomio per Adriano Comneno, Napoli 1965, p. 12, n. 10.

viene così accusato di complicità, e nella *melete* si sostiene appunto tale accusa, sia pure su base indiziaria, giacché testimoni oculari mancano. È appena il caso di ricordare lo spunto classico che è stato presente al Basilace: il famoso processo ateniese per il sacrilegio degli ermocopidi commesso alla vigilia della spedizione in Sicilia, nella seconda fase della guerra del Peloponneso [1]. Ma l'impostazione ambientale della vicenda, lo sfondo sul quale i personaggi agiscono, certa asprezza, soprattutto, nel denunciarne colpe e vizi, hanno chiaro aggancio con la realtà contemporanea e con l'esperienza personale dell'autore. Si legga, per convincersene, il paragrafo 15, con la vivace descrizione della vita privata dell'imputato: uomo falso, tartufesco, intrigante; ma a un certo punto anche altri è coinvolto: *ἐθάμιζε καὶ περὶ τὰ σκηνεῖα, καὶ τοῖς τῶν μοναχῶν ἐπισημοτέροις τὴν φήμην ἢ τὴν ἀρετὴν θαμὰ ἐπεμίγνυτο*. Ecco uno sguardo sugl'intrighi della capitale. C'è poi la figura di Cosma, un ecclesiastico a un certo momento espulso, non si dice il perché, dalla chiesa (§ 3): c'è chi continua a infierire contro di lui dopo la caduta, c'è chi lo commisera e gli mostra comprensione: *ὑμεῖς δὲ ὁ τῆς ἐκκλησίας κατάλογος πῇ μὲν ἐκροτεῖτε τὸ τρόπαιον πῇ δὲ καὶ τὸν πεσόντα ᾠκτείρετε* (§ 4). Ieroteo più di tutti, pur uomo di chiesa, infieriva: *ἐπαιάνιζεν ἐπὶ τῷ πεσόντι*. In Cosma non è ardito supporre che il Basilace abbia inteso raffigurare sé stesso e la propria vicenda nella chiesa c.politana: prima onorato διδάσκαλος τοῦ ἀποστόλου poi coinvolto nella disputa teologica del 1156 - 57 poi scomunicato, bandito, esiliato [2]. Nello spietato Ieroteo, nel più spietato Bagoas, è l'ombra dei suoi nemici, forse, più di tutti, di quel diacono Basilio del quale abbiamo notizia in Giovanni Cinnamo, come uno dei più aspri oppositori del Basilace [3].

Questo nuovo scritto basilaciano si presta dunque a una lettura variamente approfondibile, purché lo si collochi in una prospettiva d'insieme, nella quale entrino e la vicenda personale dell'autore e uomini e cose del tempo suo. Emerge, di tra i sentieri coperti della *declamatio*, come altra volta,

---

1. Dal mondo antico viene anche, ma è particolare secondario, l'aver attribuito all'accusato la qualità di eunuco e il nome di Bagoas: Bagoas è infatti un eunuco di Alessandro (cfr. appar. *ad hypoth.*).

2. Cfr. A. Garzya, «Un'epistola inedita di Niceforo Basilace», in Boll. Comit. Ed. naz. Cl. gr. e lat. VII (1959), pp. 59 - 64.

3. Cfr. «Un'epistola» cit. p. 61; v. anche nel *Prologo* gli accenni scoperti ai suoi avversari o rivali, 152, 19 ss.: *πολύς μοι ὁ τοῦ φθόνου δαίμων ἐπέχραε καὶ πάντα ἦν πολεμῶν*... Che il Basilace usasse colpire per allusione afferma egli stesso: *prol.* 153,2 s. *εἰς ἦθος ὁ λόγος ἐνεῖτο, καὶ κακίαν ἐκόλαζεν ὁποῖα πολλὰ τῆς Γραφῆς. καὶ ἦν ἐκεῖνος* [int. un suo avversario, *ὁ τῆς ἐκκλησίας πολιτάρχης* 153,22] *πάλιν καχύποπτος, εἰς ἑαυτὸν ἕλκων ὡς αἱ σικύαι τὰ χείριστα*.

dal *Prologo* o dalle lettere, l'*animus* ferito di un uomo dalla vita tormentata, dal carattere certamente scontroso, forse restio all'ortodossia totale in materia religiosa, compiaciuto della propria fierezza: certo un uomo vero in una Bisanzio non più tanto lontana.

SIGLA

W	= cod. Vind. phil. gr. 321, saec. XIII^{ex}
W^{l}	= W in linea
W^{sl}	= W supra lineam
W^{t}	= W in textu
W^{m}	= W in margine
W^{ac}	= W ante correctionem
W^{pc}	= W post correctionem
W^{c}	= W ex correctione
$W^{a\ ras}$	= W ante rasuram
$W^{p\ ras}$	= W post rasuram
a.m.	= alia manu
*	= litera seu erasa seu deperdita

⟨Ὑ π ό θ ε σ ι ς⟩

f. 296 *Ἐπέχρισε μέλιτι τὰς τῶν ἁγίων εἰκόνας Ἱερόθεός τις καὶ κατηγόρησε τοῦ κῦρ Κοσμᾶ ὡς κοπρίᾳ ἐπιμιάναντος· ξυγκατηγόρησε καὶ ὁ Βαγώας· εἶτα ἑάλω αὐτὸς ὢν ὁ μιάνας ὁ καὶ κατηγορήσας, ἐνεβλήθη καὶ εἰς εἱρκτήν, ἀπελύθη παρὰ τοῦ Βαγώα· καὶ κρίνεται συνειδότος ὁ Βαγώας.*

Τὸ ζήτημα στοχασμός. προεμπίπτει δὲ ὅρος. μελετῶμαι τὸν κατήγορον.

Π ρ ο θ ε ω ρ ί α.

1. Τὸ τὰς πολιτικὰς πλάττειν τῶν ὑποθέσεων οὐ τοῦ τυχόντος **οὐδ' οἷον** *ἐξ ἐπιδρομῆς εὑρεθῆναι. τὸ μὲν γὰρ προευρημέναις κεχρῆσθαι, εἰ καὶ μὴ ῥᾷον εἰς τέχνην ξυλλαβεῖν, ἱκανῶς τοῖς πρὸ ἡμῶν ἐπικεχείρηται· κἀκεῖθεν ἔξεστιν ἀπαρύεσθαι τῆς ἐπιστήμης, εἰ μή πού τις μαλθακίζοιτο πέρα τοῦ δέοντος, ὡς καὶ τὴν μεμασημένην τροφὴν μάζαν ἡγεῖσθαι· τὸ δ' αὐτὸν εὑρεῖν καὶ διαρθρῶσαι μόνης τῆς τοῦ Διονυσίου τελεωτάτης ἕξεως. μόνῳ γὰρ ἐκείνῳ τῶν ἁπάντων καὶ τοῦτο Θεὸς ἐχαρίσατο, ἐξ οὐκ ὄντων ὄντα πλάττεσθαι. τούτῳ γοῦν καὶ ἡμεῖς ὡς ἐφικτὸν παρακολουθήσαντες, τὸ παρὸν ζήτημα ἐπλεξάμεθα.*

2. Ἔστι δὲ συμπλοκὴ στάσεων, καὶ τὸ μὲν τῆς στάσεως καιριώτατόν τε καὶ σκοπιμώτατον κατὰ στοχασμὸν ἐξ εἰκότων ἐγείρεται, τὸ δ' εἰς τοῦτο ξυντεῖνον εἰς τὴν ἰδιότητα ὡρικῶς ἀφορᾷ· ὃ καὶ προηγήσεται κατὰ λόγον. δεῖ γὰρ προκαταστῆσαι ὅ τι ἂν καλοῖτο τὸ ἔγκλημα καὶ οὕτω τὰ εἰκότα ἐποικοδομεῖν, ἀφ' ὧν ὁ φεύγων εἰς τὸ προδιορισθὲν ἐμπεσεῖται· τὸ μὲν προὔργου τῷ λόγῳ ξυνειδότος γράψασθαι, τὸ δ' ἐπὶ θύραις καὶ προαποδεικνύμενον, εἰ καὶ πάρεργον, ὡς δυσσέβεια, τὸ ἐφ' ᾧ ξυνειδέναι τὸν φεύγοντα διαγωνιεῖται. τοῦτο τὸ εἶδος οἶδε καὶ ὁ θαυμάσιος Ἑρμογένης, ἐν οἷς καὶ περὶ σ υ ν ε ζ ε υ γ μ έ ν ω ν σ τ ο χ α σ μ ῶ ν ἐδίδαξεν· ἀλλ' ὁ δαιμόνιος τὴν Τέχνην Διονύσιος ἐ π ι π λ ο κ ὴ ν μὲν σ τ ά σ ε ω ν τὰ τοιαῦτα ὀνομάζει, προεξεῦρε δ' ὅτι καὶ ἀνόμοιον ἀνομίῳ συζεύγνυται.

3. Ἐπεὶ δ' ὁ περιδέξιος ῥήτωρ οὐκ ἐν τῷ διώκειν ἁπλῶς γνωρίζεται, ἀλλὰ καὶ τῷ θεραπεύειν τὰ ἐμφαινόμενα καὶ φυλάττεσθαι τὰ ὑφορμοῦντα

H y p o t h. Bagoas Alexandrinus eunuchus Ath. XIII 603 b.

6 Dionysius Halicarnassensis 7 cf. Hermog. inv. III 11 = p. 158ss. Rabe 16s. Hermog. stat. 3 = p. 56,21ss. Rabe 18 cf. Syrian. in Hermog. 29

C o d. Vind. phil. gr. 321, saec. XIII^{ex} = W

Inscr. inserui

4 *ἀπαρρύεσθαι* W

— ὥσπερ καὶ στρατηγὸς εὐμήχανος οὐκ ἐν τῷ δρᾶσαι τί τοὺς ἐχθρούς, ἀλλὰ καὶ τῷ τοὺς λόγους προιδεῖν καὶ φυλάξασθαι — φυλαξόμεθα καὶ ἡμεῖς τὸ τοῦ προκατεψηφισμένου χάριν δοκεῖν ἀμύνασθαι τὸν φεύγοντα. οὐ μέντοι προσεπεμβήσομαι τῷ ἀνδρὶ — μάταιον γάρ, καὶ ἄλλως αἰδοῦμαι τὸν Φίλιον — ἀλλ' ἀποχαριοῦμαι τοσοῦτον ὡς καὶ τὸν φίλον ἀφοσιώσασθαι, μηδέν τι τῶν ἐπαχθεστέρων ὀνομάτων παραμιγνύς, καὶ τὸ ἐποιδοῦν καὶ φλεγμαῖνον ἔτι τῶν δικαστῶν ἐξημερῶσαι, κηδεμόνας αὐτοὺς τῆς εὐσεβείας ἀποκαλῶν, καὶ τὸν ἀγῶνα τοῦτον ὑπὲρ τῶν μαρτύρων ἐνστήσασθαι λόγων. εἰ δέ τις ἀκριβέστερον προσχοίη πολὺ τὸ πάθος ἐπὶ τῷ κατεψηφισμένῳ, γνωριεῖ καὶ ξυνηγορίαν ἄντικρυς καὶ τῆς ἐπ' αὐτῷ ψήφου διαβολῆς.

4. 'Αλλὰ ταῦτα πάντα οὐκ ἀμεθόδως, ἐν οἷς ὁ λόγος πρὸς τὸν ἀλιτήριον στρέφεται, τὰ κεφάλαια ἐπιτηροῦσιν. ἡ προσήκουσα τάξις τετήρηται ἄνευ τῶν ἐλέγχων. μαρτύρων γὰρ ἀποροῦντες, εἰκότως μετὰ 'τὰ ἀπ' ἀρχῆς ἄχρι τέλους' τοῦτο ἐτάξαμεν, τοῖς σημείοις ἀντὶ μαρτύρων χρησάμενοι, ὡς καὶ καθ' ὅλον ἡμῖν τὸν λόγον προβῆναι καὶ μὴ διεσπᾶσθαι μηδὲ δόξαι κατηγορεῖν ἀμάρτυρα.

Ἡ μελέτη.

Βαγώας δημοκόπος ἢ ψευδόχριστος.

1. Ἄνδρες ἱεροὶ καὶ τῆς εὐσεβείας κηδεμόνες, οὐ τοῖς προεγνωσμένοις ἐναντιωσόμενος ἥκω νῦν οὐδ' ὑπερηγορήσων ἀνδρός, ὃν ὑμεῖς ἐκποδὼν εἶναι
296v δεῖν ἐψηφίσασθε, ἀλλ' ἕτερον | καὶ τοῦτον ἱερὸν ἀγῶνα δραμούμενος, ἵνα μήτε τὸ θεῖον ἔτι περιυβρίζοιτο μηθ' ἡμῶν καταγελᾶν ἐπιχειροῖεν οἱ πάντα τολμῶντες οὗτοι καὶ δεινοὶ τὴν ἀσέβειαν. οἷς γὰρ τὸ λαθεῖν αὐτοὶ παρανομοῦντες κερδαίνουσιν, ἐξ ὧν ἑτέρους γράφονται, τούτοις ἁπάντων ἀνδρῶν ἂν εἶεν οἱ πανουργότατοι. νῦν μὲν οὖν ἐξ ἡμισείας ἡμῖν ὁ ἆθλος τετέλεσται καὶ τὸ καλὸν οὐκ ἀκέραιον. εἰ δὲ καὶ ⟨τοὺς⟩ τὰ μείζω καὶ λάθρα σκευωρουμένους διαγράψοιτε μετὰ τοῦ τῆς ἐκκλησίας κύκλου, εἰς τὸ προὖπτον δὲ τὰς εὐθύνας αὐτοῖς ἐπιθείητε, τελεώτατος μὲν ὁ ἀγὼν ἔσται, παντέλειον δὲ καὶ ἡμῖν τὸ ἆθλον προσέσται.

2. Δεῖ γὰρ ὑμᾶς, οἷς εὐσεβείας μέλει καὶ Θεὸς χαίρει τιμωρουμένοις ἀσέβειαν, μὴ παρὰ μέρος τὰς τοῦ πνεύματος αὔλακας ἐκκαθαίρειν μηδὲ βάτους μὲν ὡς ὑψικόμους καὶ προδήλως περικνιζούσας ὑπὸ νόμοις καὶ κανόσι

29 Dem. 18,4 34s. Hermog. inv. III 10 = p. 154ss. Rabe.

22 inter οὐκ et ἐν fort. ἁπλῶς inser. (cf. 20)
2 ἡμεῖς W 4 ἐ**χειροῖεν W 8 inserui

κατεμπιμπράναι, τριβόλων δ', ὅτι μὴ πολύ τι τῆς γῆς ἐξανίσχουσι, φείδεσθαι. τὸ γὰρ ὡς κακοῖς λανθάνον καὶ μάλιστα φυλακτέον, ὅσῳ καὶ τοῦ προορωμένου μᾶλλον εἰς λύμην ἄφυκτον. [...] ἄν τις βάτους ἢ τριβόλους φυλάξαιτο, θᾶττον ἄν τις ὄφιν συρίττοντα καὶ ταῖς σπύραις ὑποκυμαίνοντα προιδὼν ἐκ μακροῦ διαδράσειεν, ἢ σκορπίον βραχύ τι κέντρον ἀνατεινάμενον καὶ μικρὸν ὑφέρποντα. καὶ τὸ τῶν καταράτων τούτων, ὁ μὲν ἐξελήλεγκται καὶ διέγνωσται καὶ πρὸς βραχὺ τὴν δορὰν προτεινάμενος ἑάλω λύκος ἐπ' αὐτοφώρῳ, ἐν πιστοῖς ἄπιστος ἐν ὁσίοις ἐξάγιστος· ὁ δέ τι τὸν δόλον ἀμπίσχεται καὶ τὸ κακὸν ἐπηλυγάζεται καὶ θαρρεῖ τοὺς ἐλέγχους, καὶ οὔτ' αὐτὸς τὸ παράπαν ὑπὸ δίκην εἶναι νομίζει καὶ τὸν ἤδη μόνης χειρὸς δημίου δυσόμενον ὑφαρπάζειν πειρᾶται, καὶ ἡμῖν τὴν τοῦ πεπονθότος ἑταιρίαν ἐπεγκαλεῖ καὶ δι' ἐκεῖνον ἐπ' αὐτοὺς ταῦτα ξυνθεῖναι μαρτύρεται.

3. 'Εγὼ δὲ πάλαι μὲν ὅσα καὶ φίλῳ προσεκείμην τἀνδρὶ καὶ ὡς πατέρα ἐφίλουν καὶ ὡς ποιμένα ἐσεβαζόμην, ὁπηνίκα καὶ ὑμῶν ἕκαστος. ἐπεὶ δὲ ὑμεῖς τὸν ἄνδρα τῆς ἐκκλησίας ἀπεκηρύξατε, στέργω τοῖς ἐψηφισμένοις κἀγώ. εἰ γοῦν ἐμὲ τὸ γράφεσθαι καὶ ὑμᾶς τὸ δικάζειν ὁ βέλτιστος οὗτος πολὺ δικαιότερον ἀφαιρήσεται, εἰ δ' ἐγὼ παλαιᾶς ἑταιρείας εὐθύνομαι, πῶς οὐκ ἂν αὐτός, οἷς ἔτι καὶ νῦν τὸν ἐπὶ τηλικούτοις ἁλόντα στέργει καί, ὃν ὠθεῖν εἰς βάραθρον ἔδει, τοῦτον οὐδ' ὑπὸ νόμοις τὸ παράπαν γενέσθαι θρασύνεται; οὐ μᾶλλον οὖν ἐκεῖνο τὰ τῆς ἐμῆς παρασαλεύει γραφῆς ἢ τοῦτο βεβαιοτέραν ταύτην ἐνστήσεται. ἓν μὲν οὖν τοῦτο τοιοῦτον καὶ οὕτως ἀπολελόγημαι. ὅτι δ' ὁ μὲν ἠσέβησεν ἐκδηλότατος, ὁ δὲ λάθρα ξυνεψηφίσατο καὶ προὐτρέψατο, ἐντεῦθεν ὡς ἂν οἷός τε ὦ διελέγχειν πειράσομαι.

4. 'Αλλὰ δεῖ πρότερον εἰς ἀρχὴν τὸν λόγον ἀναγαγόντας διατυπῶσαι τὰ τῆς ὑποθέσεως καὶ τῷ πράγματι συναναπτύξαι τὸν ἔλεγχον. ἤδη μὲν ἐκεῖνος — τὸ δ' ἐφ' ὅτῳ καὶ λέγειν πρὸς εἰδότας περιττὸν — παρελύθη τῆς ἀρχῆς, ὑμεῖς δὲ ὁ τῆς ἐκκλησίας κατάλογος πῆ μὲν ἐκροτεῖτε τὸ τρόπαιον πῆ δὲ καὶ τὸν πεσόντα ᾠκτείρετε. φίλοικτρον γὰρ τὸ πνεῦμα, καὶ δακρύειν ὡς ἐπὶ τοιούτοις ἐντέλλεται. καινὸς οὖν ὑμῖν τότε δακρύων ἐπληροῦτο κρατήρ, ἡδονῆς ἅμα καὶ λύπης ἀπόρροια. ὁ δ', ὁ λαμπρὸς ὑπασπιστὴς τοῦ φιλανθρωποτάτου Θεοῦ, ἐπαιάνιζεν ἐπὶ τῷ πεσόντι, ἐπανηγύριζεν ἔχαιρεν, καὶ ὅπως κατεστρατήγησε περιττὸς ἦν διηγούμενος· ἑαυτῷ προσαφωσίου τὴν νίκην, ἑαυτῷ προσαπεκλήρου τὸ τρόπαιον, καὶ ὡς ἀριστεὺς ἐπ' ἄκρων ἔβαινεν. ἐκ

15 κατεμπιμπράναι scripsi : κατεπιμπράναι W κατεμπιπράναι forsitan voluerit 17 inter ἄφυκτον et ἄν a.m. γνῶσιν scripsit in fugam varui; μᾶλλον seu ῥᾶον exstiterat veri similiter 18 ὄφιν συρίττοντα : cf. Ar. Plut. 689s. 20 ὁ μὲν : Ierotheus 22 ὁ δέ : Bagoas 25 τοῦ πεπονθότος : scil. Cosmae 31 αὐτός : Bagoas 32 τὸν ... ἁλόντα : scil. Ierotheum 39 - 40 ἐκεῖνος : Cosmas 44 ὁ δ' : Ierotheus

24 δυσόμενον dubium 34 ἐκεῖνο scripsi : ἐκείνῳ W

τούτων ἄν τις τεκμήραιτο τὸ λοιπὸν μὲν τοῦ βήματος Θεόθεν ἐμπνευσθῆναι καὶ ὑπὲρ Θεοῦ συντάξεσθαι, τὸν δ᾽ ἀνθρωπίνοις νόμοις καὶ οὐδὲ τούτοις ἐπιεικεστέροις ἀναρριπίσαι τὸν πόλεμον. ἐπὶ τούτοις τὸν δεῖνα ξυνειδότος ἐγράφετο,
297 ἄλλον ὕβρεως ἔκρινεν, ἕτερον | ἀπεκάλει κατάπτυστον, τοῦτον ᾐκίζετο ἐκεῖνον ἔμελλεν. ψευδῆ πάντα καὶ φθόνου προσχήματι! Ἐριννὺς ἦν οὗτος τότε τὴν ἐκκλησίαν περιχορεύουσα. οὐχ οὕτως Ὀρέστην Εὐμενίδες ἐπὶ σκηνῆς ἀνετάραξαν ὡς αὐτὸς τὸ βῆμα πᾶν ξυνεκύκα καὶ ξυνεστρόβει· οὐχ οὕτως Θεμιστοκλῆς ἀνίχνευε τοὺς ὅσοι τῆς Ἑλλάδος ἐμήδισαν, οὐχ οὕτως Θρασύβουλος τοῖς περὶ τοὺς τριάκοντα ἐπεφύη μετὰ τὴν τῆς Φυλῆς κατάσχεσιν καὶ τὴν τῆς τυραννίδος καθαίρεσιν. ἐλύπει μὲν οὖν καὶ ταῦτα τούς γε μετριωτέρους ἡμῶν. δεῖ γὰρ ἁπανταχῇ τοὺς ὁπωσοῦν παραχθέντας οἰκτείρειν, δακρύειν, πειρᾶσθαι περισώζειν εἴπερ οἷόν τε. οὕτως Χριστὸς ἡμᾶς φιλανθρωπίαν ἐδίδαξεν, ὡς ἐκεῖνος ὁ τρόπος ἀλάστορος δαίμονος. εἰ δέ πού σοι καὶ τὸ μισοπόνηρον ἐπὶ πλέον ἐπέζεσεν, ἀποσβεννύτω σοι τὸ τοῦ θυμοῦ πῦρ ἡ καθαίρεσις. τέθνηκε τὴν ἀξίαν †τιμένη† λοιπὸν ἀθάνατα. ἤδη καὶ βαρβάροις ἐσπείσαντο μετὰ τελευτὴν Ἕλληνες. σὺ δ᾽ ὁ τοῦ Χριστοῦ μαθητὴς καὶ πρεσβεύων Θεὸν ἀνεξίκακον ἐλέγχῃ καὶ αὐτῶν Ἑλλήνων ὀργιλώτερος. ἀντεπολιτεύσατό σοι μικρόν, οὐκοῦν ἀπεστύγεις, ὅτι καὶ λυπεῖν εἶχε· νῦν δ᾽ ἀλλ᾽ ἀνήρπασται τοῦ μέσου καὶ τὸ λυποῦν ἐκποδών, οὐκοῦν ἀπίτω καὶ θυμὸς ἀλόγιστος. οὕτω καὶ Δημοσθένης, ὃν παρόντα πολλάκις Αἰσχίνην ἐγράψατο, τοῦτον ἐξιόντα τῆς πόλεως καὶ δώροις ἐτίμησε καὶ γράμμασιν ἀνεκτήσατο. οὐ λέγω τὸν Σαοὺλ ὑπνοῦντα, οὐ παράγω τὸ σπήλαιον, ἐπέχω τοῦ Δαυὶδ τὸ μεγαλόψυχον. ὁ γάρ, μηδὲ μετὰ τὸ μικρὸν ἐκεῖνο ἀπόπτωμα τ ῆ ς ὀ ρ γ ῆ ς ἀ ν ι ε ί ς, πῶς ἂν ἔτι καὶ λυπεῖν ἔχοντα μὴ κατὰ τὰς Βάκχας διεσπάσατο;

5. Ἠνία μὲν οὖν καὶ ταῦτα ἡμᾶς· ὁ δ᾽, οὐδὲν τούτων ὑπολογισάμενος, ὕβριν ὕβρει προσεπαντλῶν οὐκ ἔληγεν. ἐδεδίει γὰρ τὴν τῆς τύχης παλίρροιαν, καὶ ὡς ὁ πεσὼν αὖθις ἐστήξεται· ὅθεν ἐπετραγῴδει τὰ πάνδεινα, καὶ μείζω τῶν προτέρων παρανομεῖν ἐκεῖνον δυσχυρίζετο, ἵνα τὰς ἀμείνους τῶν ἐλπίδων ἁπανταχόθεν ὑφέληται. ὡς δ᾽ οὐδὲν οὐδ᾽ οὕτως ἐπέραινεν, οὐδ᾽ εἶχεν ὅπῃ στήσεται τὸ βαρύμηνον, οἵαν ἐπιβουλήν, ἥλιε, ξυνερράψατο, οἷον ἤ ρ τ υ σ ε δ ό λ ο ν, ἡλίκον δρᾶμα ἐμελέτησεν! ἐπὶ τὰς πολυτιμήτους εἰκόνας τρέπεται, ἐπὶ τοὺς ἀθλητὰς τὴν ὕβριν μετοχετεύει. καὶ ὅπως τὸ κακὸν ἐτεκταίνετο ἐθεά-

---

50 *ἀναρριπίσαι τὸν πόλεμον* : (Constant. ap.) Euseb. vit. Constant. 2,49 = p. 62,14 GCS 56 Xenoph. Hell. II 4,1 - 7 68s. cf. Septuag. 1 reg. 26,3ss. 70 Ar. ran. 700 77s. Hom. Od. XI 439

---

52 *προσχήματι* W^{sl} *παρασχήματι* W^{l} 53s. *ἀνετ*ραξαν* W 61 *τέθνηκ* (sic) W^{t} *κε* W^{m} 62 post *ἀξίαν* forsitan aliquid excisum desideraverit W (...) *μένῃ* W^{l} *μαίνῃ* W^{sl} 63 *θεὸν* W^{pc} *θεοῦ* W^{ac} ut vid. 64 *αὐτῶν* scripsi : *αὐτὸν* W

σασθε. ὡς σοφῶς [...] εἶδεν ὡς ἧκεν ὁ χρόνος, καθ᾽ ὃν οἱ ταῖς ἱεραῖς εἰκόσι χεῖρας ἐπιβαλόντες ἀνάγνους εἰς ἀνάθεμα βάλλονται καὶ ὡς ἄγος τῆς ἐκκλησίας ἀπορριπτοῦνται, καὶ γίνεται τοῦτο τοῖς εὐσεβέσι πανήγυρις· εἶδε καὶ ὡς, εἰ ταῦτα δυσσεβῶν ἐκεῖνος ἀπελεγχθήσεται, τὴν αὐτήν γε πάντως ἀποκήρυξιν πείσεται. ἐπενόησεν ὁ ποιητὴς τὸ δρᾶμα, τὴν ὕλην ἐχορήγησε, μόνος ὑποκριτὴς ἐλείπετο, ἀλλ᾽ εὗρε καὶ τοῦτον οὐκ ἀμελέτητον εἰς κακίαν οὐκ ἄτολμον εἰς ἀσέβειαν. ὁ μὲν ὑφηγεῖται τὴν μεταχείρισιν, ὁ δ᾽ ἀποδέχεται τὴν ἐπίνοιαν, ἐπιβάλλει τὰς μιαρὰς χεῖρας, ἅπτεται τῶν ἁγίων ὁ βεβηλότατος, ἐπιχρώζει τὰς ἱερὰς στήλας. οἷς οὗτος ὑπέθετο θόρυβος, ἐν τούτοις καὶ κραυγὴ καὶ
297ᵛ δάκρυα· τέχνη τὰ πάντα | καὶ σκηνῆς γέμοντα. ὡς περιύβρισται τὸ θεῖον, ὡς βεβήλωται τὰ ὅσια! φεῦ τῆς ἀπάτης! ἡλίκον ἡμᾶς ἐδελέασε!

6. Φεῦ τοῦ δρόμου καὶ τῆς σπουδῆς, ᾗ περὶ τὴν ἀγγελίαν ἐχρήσατο! ʽἀπτέρῳ τάχει᾽ ἐπὶ τὸν νεὼν ἵεται, ἱερέων ὅλα γένη συγκαλεῖται περὶ τὴν θέαν, ἀρχιερέας ἀθροίζει, τοὺς τοῦ βήματος προκαθημένους, τὰ τῆς βουλῆς [...], τοὺς ἄστεως, τοὺς ἐπήλυδας· τοιοῦτον θέατρον συγκροτήσας, ἐκπομπεύει τὸ τῶν ἱερέων αἶσχος, θεατρίζει τὸ τῆς ἐκκλησίας ἄγος, καὶ δοκεῖ [...] πρὸς τὴν εὐσέβειαν. ὁ δὲ μηδὲν ξυνειδὼς ἐκεῖνος, πάλιν ὕποπτος, εἰς τὸ πρᾶγμα ἀντέστραπτο. ὁ μὲν καθαρὸς ὑπ᾽ αἰτίασιν ἤγετο, οἱ δὲ τὸ πᾶν δραματουργήσαντες κατηγόρουν ἐδίωκον ἐξήλεγχον· ὁ μὲν ὑπεδείκνυ τὴν ὕβριν, ὁ δ᾽, ὥσπερ κατὰ καρδίας πληγείς, μέγα τι ἀνῴμωξεν· ὁ μὲν αὐτόχειρ ὢν ἐπετραγῴδει καὶ προσήγγελλεν, ὁ δ᾽ αὐτὸς ὢν ὁ χορηγὸς καὶ διδάσκαλος ὡς ἐπ᾽ ἀλλοτρίῳ τῷ δράματι ἀνεκώκυεν ἔστενεν ἐσχετλίαζεν. τέλος τῆς ἐξαπάτης ἐκείνης καὶ τοῦ προσχήματος ἀποσκορακίζειν τέλεον τῆς ἐκκλησίας ἠξίου, ἀναθέματι βάλλειν, ὑπερόριον ἄγειν τὸν ἀσεβῆ τὸν ἐπάρατον.

7. Ἤδη καί τινας τῶν θερμοτέρων ἐπεσπάσαντο πρὸς τὴν ψῆφον, ἀλλ᾽ οὔ τι Θεὸς ἐπεψηφίζετο καὶ τοῦ ξυλλόγου πᾶν ὁπόσον ἀγχινούστερον οὐκ ἐπένευκεν, ἀλλά τις τῶν βαθυτέρων καὶ προσεπέλεγεν. τοῦτο τὸ ὑπόδημα Ἱστιαῖος μὲν ἔρραψεν Ἀρισταγόρας δὲ ὑπεδήσατο. τί οὖν ὁ τῆς ἀληθείας Θεὸς ὁ ποιῶν κρίμα τοῖς ἀδικουμένοις; ἐκεῖνα μὲν οὐκ εἰς μακρὰν ἐπήμυνεν ἀδικουμένῳ τὰ καίρια, τὸν δὲ τοῦ ψεύδους ὑποφήτην οὐκ εἴασε τέλεον κατορχήσασθαι.

80ss. de prima Dominica Quadragesimae agitur, quam Graeci *τὴν τῆς Ὀρθοδοξίας* appellant (*τῆς μεγάλης Τεσσαρακοστῆς*); cf. *τὸ Συνοδικὸν τῆς Ὀρθοδοξίας* 91s. fr. trag. ad. 429 N^{2}. ex Constant. Man. chron. 6400 Nic. Chon. 469,16 CB, al. 96 *ὁ δὲ* : Cosmas 106s. Herod. V 35, al. 108s. *οὐκ εἰς μακρὴν βουλευσάμενοι ἧκον πολλῷ στόλῳ* ibid. 108

---

80 inter *σοφῶς* [an *σαφῶς* scrib.?] et *εἶδεν* rasura duarum vel trium literarum capax W 90 ***δελέασε* W 93 inter *βουλῆς* et *τοὺς* verbum quinque fere literarum, quod legere nequivi (*στέφη*?) W 95 inter *δοκεῖ* et *πρὸς* spatium vacuum septem fere literarum capax W 100 *προσήγγελεν* W 101 *ἐξ ἀπάτης* 106 *ἱστιαῖος* scripsi : *ἵσταιος* W 109 *ψεύδους* W^{c}

τί δεῖ με μακρηγορεῖν πρὸς εἰδότας τὰ πολλά ; ἑάλω καί, δευτέραν ἐπιβουλὴν ξυντιθείς, βεβήλων τὸ βῆμα καταγώγιον ἀποκαλῶν καὶ πλήρη θεομαχούντων εἶναι τὰ ἀνάκτορα δυσφημῶν, οὕτω λαθὼν εἰς ἀπειροκαλίαν ἐξήνεγκε τὴν ὑπόκρισιν. ἀγανακτοῦσιν οἱ παρατυχόντες, ἐπιστομίζουσι θρασυνόμενον, εἰς δεσμωτήριον βάλλουσι, ⟨πληγὰς⟩ πολλὰς ἐντριψάμενοι πρότερον, καὶ γίνεται κατήγορος ἑαυτοῦ καὶ τὸ πρώην ἐκεῖνο ἀνακαλύπτει σόφισμα.

8. Ὅδ' ὁ δεινὸς σοφιστὴς ὑφορᾶται τὸν ἔλεγχον καὶ προϋποπτεύει τὸν μύστην καὶ δέδιε μὴ τὸ μυστήριον ἐξορχήσαιτο. τὸ γοῦν παραυτίκα σύβαριν ἐδείκνυ τὴν εἱρκτὴν καὶ ὁ δεσμώτης ἐτρύφα. μετὰ μὲν τὸ βραχὺ κἀκεῖνον ἔλυσε τῶν δεσμῶν καὶ τοῦ δέους αὐτὸν προσαπέλυσεν. ἆρ' οὐ σαφὴς ταῦτα ἔλεγχος, ἆρ' οὐ πρόδηλα τὰ σύμβολα, ὡς ὁ μὲν ταῖς ἱεραῖς στήλαις ἐπεβούλευσεν ὁ δὲ ξυνεβούλευσε καὶ ξυνεπεβούλευσεν ; ἀλλ' οὕτω γεννάδας ἐστὶ καὶ τοιοῦτον αὐτῷ λῆμμα ἐμπέφυκεν, ὡς †ἐπὶ δ'† αὐτοῖς πράγμασιν ἁλισκόμενος πείθεσθαι· ἀλλ' ἔτι καὶ θρασύνεται καὶ τὴν ἀπὸ τῶν ἔργων μαρτυρίαν φαῦλον ἡγεῖται· καὶ ξυνειδέναι μὲν οὐδὲν ἀπισχυρίζεται διαπορεῖν δὲ σκέπεται, καὶ μηδ' ἀκριβῶς ἐννοεῖν ὑπὲρ ὅτου δὴ καὶ γραφόμεθα. καί που καὶ συχνὰ πυνθάνεται· 'τί γὰρ ὅδε καὶ προσέκρουσεν, ἵνα συνειδότος εὐθύνωμαι ;' οὐ γὰρ εἶναι τοῦτο ἀσέβημα οὐχ ὕβριν εἰκόνων οὐ θεομάχον ἀπόνοιαν. 'οὔτε γὰρ ἀποφορά τις ἐκεῖθεν ἔπνει βαρύοδμος, ἀλλ' οὐδὲ τῶν ἄλλως ἀπειρημένων τι προσετέτριπτο'.

9. Δεῖ γοῦν, πρῶτον ὅπως ἠσέβησαν ὑπογραψαμένους, οὕτω κἂν τις ἕτερος ξυνήρατο διερευνήσασθαι. τί οὖν, ὦ ἄνδρες, ἐγώ φημι ; εἰ τὰς χεῖρας ἐπὶ κακῷ τοῖς τιμίοις ἐπέβαλε, δῆλον ὅτι καὶ περιύβρισεν, οἷς δὲ περιφρονεῖν ἐτόλμα πάντως ἠσέβησεν. ἢ γοῦν οὐκ ἐπὶ τοιούτοις ἐφήψατο, καὶ τὸ ἔγκλημα πέφευγεν, ἢ χεῖρας ἀθεμίτους ἐπήνεγκεν, καὶ χειρὸς δημίου δεῖται. τὸ τόλμημα νυκτὸς ἐπέθετο, μηδενὸς ὁρῶντος ἐπέχραινεν· οὐκοῦν τῷ λάθρα τὸ κακουργεῖν ἕπεται. εἰ δ' οὐχ ὕβρις τοῦτ' ἔστιν, ἀποθειασμὸς ἄν τις εἴη καὶ τῶν ἱερῶν ἀφοσίωσις. εἰ δὲ τοῦτο λέγειν ἀτοπώτατον, ἐκεῖνο τιθέναι λοιπὸν εὐλογώτατον. οὗτος ὁ λόγος ἁπλοῦς ἁπανταχῇ καὶ δίκαιος· εἰ δίκαιον οὐκ ἄδικον,
298 εἰ καλὸν οὐκ αἰσχρόν, εἰ λυσιτελὲς | ⟨. . .⟩. εἰς νοῦν ἐκείνοις ἐπῆλθε χρῆμά τι ξένον κακίας· οὕτω τι ξύνθετον οὐκ οἶδεν ὁ νομοθέτης, ἀσέβημα τὸ τοιοῦτον ὅ τι μηδ' ἁπλῶς οἶδε· καὶ οὐ τοῦτο μόνον ἠγνόησεν, ἀλλὰ καὶ τὰ ἕτερα. καὶ οἱ κακουργοῦντες οὐ παρὰ τοῦτο ἀνεύθυνοι. τὸ γὰρ ὡς ἕκαστα καταλέγειν ὅσα καὶ ὅπως διαμαρτήσεται, δύσεργόν τε καὶ ἄλλως ἀπέραντον, ὅθεν ὁρισάμενος, τίς ὁ κακουργῶν, καὶ τί τὸ κακουργεῖν βούλεται. τὰς εὐθύνας εὐθὺς ἐπιφέρει· τοὺς δὲ τρόπους, καθ' οὓς ἀσεβήσει τις, αὐτοὶ προσεφευρίσκουσι

114 inserui 117 *σίβαριν* W 125 *δὴ* in cod. incert. 139 *αἰσχρὸν* W^{c} | post *λυσιτελὲς* excisa quaedam desiderantur 141 *τὰ* scripsi : ** W 143 *ὅσα* scripsi : o** W 144 *κακουργῶν* W^{pc} *κακουργήσας* W^{ac}

μικρὰ φροντίζοντες καὶ τῶν νόμων καὶ τῆς ἐκ τῶν νόμων ποινῆς. ἐπεὶ καὶ κλέπτην ἀποφαίνεται τὸν ὑφαιρούμενον τὰ ἀλλότρια, τὸ δ' ὅπως ἀπεσιώπησεν, εἴθ' ὅτι νυκτὸς εἴθ' ὅτι μεθ' ἡμέραν, εἴθ' ὅτι τὸν ὀπισθόδομον ὑπορύξας ἢ τρόπον ἕτερον ἐπιθέμενος. καὶ τυμβωρυχίας κρίνει τὸν οὐχ ὁσίως τὰς τῶν τεθνεώτων ἀναρρήξαντα θήκας· εἰ δ' ὡς ἐχθροῦ τὴν κόνιν ἐκεῖνος ἐσκέδασεν, εἰ δὲ καὶ χρημάτων ἐρῶν, οὐκ ἐφρόντισεν. αὐτόμολον οἶδε καὶ τὸν εἰς ἐχθροὺς ἀποδράντα, τὸν δὲ τοῦ δρασμοῦ τρόπον οὐκ ἐπολυπραγμόνησε. πῶς οὖν ὑμᾶς τὸ τῆς τόλμης καινὸν ἐξαιρήσεται ; μᾶλλον μὲν οὖν, καὶ ὡς κακίας καινοτέρας ἐφεύρεται, καινοτέραν καὶ τὴν τιμωρίαν ὑφέξεται.

10. Ὅ τι μηδ' ἂν νομοθέτης ὑπώπτευσεν, ὑμῖν πεπανούργευται. ὁ μὲν πρῶτος ἄεθλος ἐκτετέλεσται καὶ διήνυσται, καὶ ὡς δυσσέβημα τὸ κακούργημα δέδεικται· ὅτι δὲ καὶ τῆς τούτου γνώμης ἐξήρτηται, λοιπὸν ἂν εἴη λέγειν· καὶ ὁ λόγος πρὸς ὅ τι καὶ τὴν ἀρχὴν προὔθετο τρέψεται, ἀλλὰ καὶ πάλιν οὗτος ἀγανακτεῖν σχηματίζεται· μὴ γάρ, οἷς ἐθεομάχησεν ἕτερος, αὐτὸν προσήκειν εὐθύνεσθαι. ἀλλὰ τί καὶ σχετλιάζεις ; τί καὶ βαρυθυμεῖς, ὅτι πρὸς σέ μοι ὁ λόγος μετέστραπται καί, ὧν οὗτος ἐτόλμησεν, ἐπὶ σὲ καὶ τὴν σὴν κεφαλὴν περιάγω τὸν κίνδυνον ; οὗτος ἔχρησε τὰς χεῖρας, σὺ τὴν ὕβριν ἐσκαιώρησας· οὗτος τὸν ἆθλον ὑπέστη, σὺ πρὸς τὴν τόλμαν ἐπέρρωσας. καὶ δεῖ τὸν ἀλείπτην οὐχ ἧττον ἢ τὸν ἀθλητὴν αἰτιᾶσθαι. ἐπησκήσω κατάρατος τὸν κατάρατον εἰς ἀναιδείαν, καὶ δέχου τὸν ὡς ἐπὶ τοιούτοις στέφανον. ὡς καλὸν ὑμῖν τὸ παγκράτιον! καινὸν τρόπον σὺ μὲν κατὰ μαρτύρων ὑπείληφες, ὁ δὲ τὰς μαρτύρων στήλας ἐπήλειφε. παράδοξον ὑμῖν τὸ στρατήγημα· σὺ μὲν τὸν ἐπὶ τοῖς μάρτυσιν ὑφηγοῦ λόγον, ὁ δὲ κατὰ μαρτύρων σκιαμαχῶν ὡπλίζετο. ὡς ἐγὼ τῆς νίκης αἰτιῶμαι τὸν στρατηγὸν μᾶλλον ἢ τὸν ὑπασπιστήν, οὕτως ἐν παλαισταῖς ἐδίκαζον οἱ Δελφοί, οὕτως ἐν παγκρατισταῖς ἐν πύκτεσιν ἐν σταδιοδρόμοις ἐν ἅπασι. διὰ τί ; ὅτι ὁ μὲν ἀλείπτης καὶ ὁ στρατηγὸς ἀρχιτεκτονοῦσιν, οἱ δ' ὑπείκουσιν. ὅμοιον, ὡς εἴ τις ξίφος ἐπανατεινάμενος παίσειε τῶν τινα πολιτῶν· κἀνταῦθα γὰρ ὁ μὲν ἐκίνησε, τὸ δ' ὡς ὄργανον ὑπηρέτησεν. εἰ δ' ἐνταῦθα τὸ τὴν πληγὴν εἰργασμένον ἄψυχον, ἀλλὰ καὶ στρατιώτης καὶ ξίφος καὶ ἀθλητὴς πάντα ἑτεροκίνητα· ἀποτρόπαιον δὲ καὶ σίδηρος λύθρου ἀποστάζων ἀδίκου, καί τις ἰδὼν ἀπεσείσατο. διὰ ταῦτα οὔτε τὸν κακῶς ὑπηρετησάμενον ἀπολύσομαι τῆς εὐθύνης καὶ τῆς γραφῆς, καὶ τὸν ὑποθέμενον τὰ παράνομα πολὺ μᾶλλον γεγράψομαι.

11. Ξυνίστορά σε τῆς μιαρᾶς ἐπιθέσεως, οὐκ αὐτόχειρα τίθεμαι. οὐκ ἐπεχείρησας, ἀλλ' ἐπενόησας· οὐκ ἐξέτεινας τὴν δεξιάν, ἀλλὰ τὸν νοῦν προε-

157 *τούτου* scil. Bagoae

149 *ὁσίως* W^{pc} *ὡσίως* W^{ac} ut vid. 158 *τρέψεται* scripsi : *τέρψεται* W 160 ante *βαρυθυμεῖς* veri simil. *καὶ* scripsit dein oblitteravit 166 *καταμαρτυρῶν* W

298v ξέτεινας. | εἰ καὶ γὰρ οὐκ ἐνῆν ἄλλως ἐξαμαρτεῖν, εἰ μὴ καὶ τὸ δεινὸν αὐτοχειρίᾳ τολμήσει τις, ἴσως ἄν τι καὶ λέγειν ἐδόκεις. ἐπεὶ δ᾽ οἱ βαθεῖαν τὴν ἀλωπεκῆν ἐπισείοντες τὰς μὲν χεῖρας ἐπέχουσι, τὰς δὲ βουλὰς ἐπιτείνουσι, μάταιον τοῦτό σοι πρὸς ἀπολογίαν, οὐκ ἰσχυρὸν εἰς παράκρουσιν. οὐκ ἀκούεις τῆς κωμῳδίας τιθεμένης 'τὼ μὲν χεῖρ᾽ ἐν Αἰτωλοῖς, ὁ δὲ νοῦς ἐν Κλωπιδῶν᾽; τί δ᾽ ἂν αὐτῇ τοῦτο βούλοιτο; ἢ ὅτι καὶ τῇδέ που παρόντας ἑτέρωσε κακουργεῖν οὐ παράδοξον;

12. Ἀλλὰ τῆς προτέρας ἀγωγῆς ὡς ἱερᾶς ἀγκύρας προσεπιδράττῃ· μὴ γὰρ εἶναι τὸν οὕτω βεβιωκότα μηδ᾽ ἁπλῶς ἐθελῆσαι τηλικαῦτα παρανομῆσαι. καλῶς — οὐκ ἀποποιοῦμαι τὴν ἐκ τῶν ἔργων συνηγορίαν. οὐκοῦν ἐπιβεβαιοῖ σοι τὸ παρὸν τὰ προειργασμένα τὰ προβεβιωμένα, καὶ βίον ὅλον ἔχεις κατήγορον. ἀξιῶ δὲ ὑμᾶς, ὦ ἄνδρες, ἐπεὶ πρὸς τοῦτον ἐμπέπτωκα τὸν λόγον, μή με φιλολοίδορον μηδὲ σκαιὸν ἄλλως νομίσητε. περικρύψαι μὲν γάρ, ὡς ἂν οἷός τε ὦ, πειράσομαι τὰ πολλά· εἰ δέ τι καὶ περιπλέκειν οὐ δίδωσιν, οὐχ ὁ βιασθεὶς ἐξειπεῖν, ἀλλ᾽ ὁ δράσας ἀπαρακαλύπτως, αἴτιος. τούτῳ πατὴρ μὲν ἦν πένης τὴν τύχην, θαλαττοκόπος τὴν τέχνην· οὐ τριηράρχης οὐ κυβερνήτης, ἀλλ᾽ οὐδὲ τριηρίτης τὸ φαυλότατον ἢ θαλάμαξ, οὓς ἡ κωμῳδία διαπαίζει — πολλοῦ μέντ᾽ ἂν ἦν ἄξιος, εἰ τοῦτον ἐπλήρωσε τὸν κατάλογον — ἀλλ᾽ ἀπὸ λυπρῶν ἰχθυδίων ἐναριζόμενος τὴν τροφὴν ἀκάτιόν τι δύ⟨σ⟩σελμον, ἐπὶ μισθῷ καὶ τοῦτο, ἐρέττων. μετανάστης ὡς ἐπίπαν ἄλλοτε ἄλλην τῶν πόλεων ἐπιπλέων, τελευταῖον ἐπὶ τὴν Διογένους χωρεῖ καὶ πέλαγος ἰχθυοτρόφον ἐπὶ μακρὸν ἀναπεπταμένον ἰδών, πῶς ἂν εἴπῃ τις, ἐχωροφίλησεν ἐκεῖσε καὶ γυναῖκα ἤλπισεν ἀγαγέσθαι — τῷ τέως γὰρ ὤκνει καὶ οὐκ ἐθάρρει τὸν γάμον — ἀλλ᾽ ἡ Τύχη καὶ πάλιν ἀντέπνευσε καὶ ἀλλοτρίας ὁλκάδος ἐπιβὰς ἐπὶ τοὺς Βοσπορίους βαρβάρους ἔπλευσε. λιμὸς δὲ καὶ γαστὴρ ἤπειγεν. οὐ γὰρ ἐκάλει Θεὸς ὡς πάλαι τὸν Ἀβραάμ, ἵνα τὸν καλὸν Ἰσαὰκ ἀντιδοίη τῆς πίστεως, ἀλλά τις δαίμων ἀλάστωρ, ἵνα θυμοβάρβαρον Σκύθην ἡ ψυχρὰ Μαιῶτις μαιεύσηται καὶ τὸ βῆμα παρεισδύς, ταχὺ τῶν Σκυθῶν ἐρημίαν ἐργάσηται, πῇ μὲν ὡς δυσηκόους τοὺς ὑπηκόους διωθούμενος, πῇ δ᾽ αὐτοῖς τοῖς τῶν

182s. cf. Zenob. I 93 = CPG I 30,9s. 'ἂν ἡ λεοντῆ μὴ ἐξίκηται, τὴν ἀλωπεκῆν πρόσαψον᾽ : ἂν μὴ φανερῶς δύνῃ βλάψαι, πανουργίᾳ χρῆσαι 184s. Ar. eq. 79 (ὁ νοῦς δ)᾽ 197 θαλάμαξ Ar. ran. 1074 201 Sinopes 202 cf. Poll. IX 13 χωροφιλεῖν παρὰ Ἀντιφῶντι (5 = 5,78) Thal. ep. 1,12 Hercher (= Diog. Laert. I 44) 203s. Clitomach. ap. Stob. IV 41,29 = IV 937,1 Hense τοῖς εὐπλοοῦσιν ἀντιπνεύσασ᾽ ἡ Τύχη — ἅπαντα συγχεῖ 205 cf. 207 206 Septuag. gen. 12,1. 15,4 (22,12) 208 Ar. Ach. 704 Macar. VII 66 = CPG II 208,3s.

181 καί^{1} scripsi : *** W 183 ἀλωπεκὴν W 185 τὼ W^{pc} τὸν W^{ac} 189 εἶναι scripsi : lect. cod. incert. 193 νομίσητε W^{sl} νομίσῃ W^{l} 199 δύσελμον W ut Hom. εὔσελμος

ἱερῶν προκαθημένοις κακὰ βουλεύων καὶ μυρία δυσφημῶν καὶ κινῶν τὰ ἀκίνητα.

13. Ἠκούσατε ὅπως ἀπὸ Σκυθῶν τὸ πεῖσμα τοῦ γένους ἐβέβλητο, Σκυθίδα μητέρα εὐτυχήσας, καὶ λιμοῦ πόρισμα γεγονὼς καὶ λυπρᾶς τροφῆς παρεμπόρευμα. τὸν δ᾽ ἐντεῦθεν ἐκφῦντα καὶ Χριστομαχεῖν ἐθέλειν οὐδὲν ἄπιστον. εἶτα καὶ τὸν παῖδα ἐπαγόμενος ὁ πατὴρ ἐπὶ τὴν Μεγαλόπολιν παλινοστεῖ, καί, τρέφειν οὐχ οἷός τε ὤν, ἀποπροσποιεῖται τὸ πατὴρ εἶναι καὶ φέρων ἐγχειρίζει τῷ μητραδέλφῳ, πένητι μὲν ὄντι καὶ τούτῳ, φιλήσειν δὲ ἄλλως ὑπεσχημένῳ καὶ ὅσα καὶ παιδὸς ἐπιμελήσεσθαι. ὁ δὲ γραμματοδιδασκάλοις ἐκδίδωσιν. ὡς δ᾽ ἀμφὶ τὸ μειράκιον ἔφθασεν, ὑπήγγε⟨λ⟩λέ τι καὶ ὥρας καὶ ἦν αἱμύλον καὶ λαλιὰν ἤσκει καὶ πάνθ᾽, οἷς ἀγάλλεται τὸ φιλόκαλον, ἐπετήδευεν. ἐπεὶ δ᾽ εὐπρόσωπος ἅμα καὶ φιλάνθρωπος ἐδόκει καὶ τῇ μητρὶ ὅμοιος, ὁρᾷ τῶν τινα ξυνηλικιωτῶν ὀφθαλμιῶντα καὶ θεραπεύει τὸ πάθος. ἐντεῦθεν αὐτῷ τὰ τῆς ἑταιρείας ἄλυτα. τίς τὴν καλὴν ἐκείνην ξυνωρίδα ἠγνόησε; τίς οὐκ ἐθαύμασε τῆς φιλίας; τίς οὐ Μολιονίδας ἐκάλεσε — ξυμφυεῖς ἄλλως ὁρῶν ἧπερ ὁ μῦθος ἐτερατεύσατο — ἐπὶ τοσοῦτον ἀλλήλοις ξυνεδέθησαν καὶ ξυνετάκησαν καὶ ὡς εἰς ἓν ξυνεκράθησαν; ἀλλὰ τί τοῦ φιλοῦντος ἀπώνατο; προὔχων ἐκεῖνος τὴν ἡλικίαν ἐνέσπειρεν αὐτῷ μυρία τῶν μαθημάτων, παιδοτριβῶν ὁσημέραι καὶ ὡς ἥδιστα ἐξασκούμενος. ὡς δ᾽ ἧκεν ὀψέ ποτε καὶ χρόνος ὁ τοῖς καλοῖς ἐπίβουλος, οὐκ ἔπαθε τὸ τῶν πολλῶν οὐκ ἀπείπατο τὴν ἑταιρίαν οὐκ ἐκαρτέρησε τὴν διάζευξιν, ἀλλ᾽ ἔρωτι τῆς ὑπ᾽ ἐκείνῳ διατριβῆς καί, ὡς ἂν
299 ὑφ᾽ ἑταίρῳ | καλῷ τε κἀγαθῷ μένῃ παιδαγωγούμενος, ἐπιτολμᾷ τι καὶ παραβολώτερον· ἀνανδρίαν ἑαυτοῦ καταψηφίζεται καὶ ὑποπίπτει τοῖς τέμνουσι, πάντα πάσχειν καὶ παρὰ φύσιν δουλεύειν ἔνθα †τὸ κὲρ† οὐκ ἀποκνῇ.

14. Ἀπείρηκα περιπλέκων, ὦ ἄνδρες, νὴ τὴν ἱερὰν Σωφροσύνην καὶ οὓς ὑμῶν ὑπὲρ σωφροσύνης πρεσβεύετε νόμους, καὶ οὐκ οἶδ᾽ εἴπερ ἡντιναοῦν ἔμφασιν παραλέλοιπα. ἆρ᾽ οὖν μοι δοκεῖτε κίναιδον αὐτὸν εἰπεῖν; ὅδ᾽ ἑταιρικῶς καὶ μὴ τῷ σώματι καθαρεύων, εἶτα ἐπιπηδήσας τῷ βήματι, πῶς ἂν οὗτος ὀρθῇ γνώμῃ περὶ τὸ θεῖον φέροιτο; ἢ τίνος, καὶ τῶν ἀτοπωτάτων, ἀποσχέσθαι βουλήσοιτο; ἢ πάντα τολμητὰ τούτῳ ἔσται, πάντα εὐεπιχείρητα; φόβος τὰ θεῖα 'τοῖσι σώφροσι βροτῶν᾽· ὁ δ᾽, οἷς ἔφθην εἰπών, ἔνοχος

210s. prov. ἀκίνητα κινεῖν Greg. Cypr. Leid. I 62 = CPG II 62,1s (...ὅτι μὴ δεῖ κινεῖν μηδὲ βωμοὺς ἢ τάφους ἢ ὅρους) 224 Molionidae: Eustath. Od. 1686,45 ad Ibyc. fr. 4 Page (ex Ath. II 57f - 58a) | ἄλλως . . . ἧπερ . . .: scilicet non γεγαῶτας ἐν ᾠέῳ — ἀργυρέῳ (Ibyc. l.l.)! 225s. cf. Plat. symp. 192e 228s. Plat. ibid. 203d 232 cf. Lucian. Syr. 26 = III 353,19s. Jac. 240 Soph. Phil. 304 (σώφροσιν)

216s. ἐγχειρίει W 219 inserui 231 μένῃ W^{pc} μένει W^{ac} 233 κερ****** W 233 ἀποκνεῖ fort. scrib. 235 ὑμ*** W

ὤν, εἰκότως καὶ τότε τῶν ἀδύτων [. . .] ἐτόλμησε. καὶ νῦν, ἀνόσιος ἐν ὁσίοις, ἀθεμιτουργεῖν οὐκ ἀπώκνησε τὰ μὲν τῆς προτέρας ἡλικίας καὶ δὴ τοιαῦτα καὶ οὕτω νεανικά, τὰ δ' ἐφεξῆς καὶ ὅσα εἰς ἄνδρας ἥκων ἐπολιτεύσατο. ἐπιπόλαιον μέν τις ἰδὼν καὶ μὴ ξυμβαλὼν τὸ πλάσμα καὶ τὴν ὑπόκρισιν, θᾶττον ἂν ἐπεφώνησεν· 'ἀνὴρ ὅδ' οὐκέτ' αὐτὸς ἐκνεύει πάλιν'. βραχὺ δ' ἐπιστήσας καὶ καταμαθών, ταχὺ παλινῳδίαν ᾄδων ἀνταπεφώνησεν· «'ἔστι δ' ἡ πάλαι γυνή'· οὐ γὰρ τὸν τρόπον, ἀλλὰ τὸ σχῆμα ἐξήλλακτο».

15. Αὐτίκα περὶ τοὺς νεὼς ἐνδιατρίβειν ἄρχεται, πλέον ἤπερ οἱ τῶν νεωκόρων ἐπιμελέστεροι, καί, τοὺς ὀφθαλμοὺς ὡσεὶ κέρα ἠὲ σίδηρον ταῖς ἱεραῖς εἰκόσι ἐπερεισάμενος, ὑπεψιθύριζέ τι λεπτὸν συχνὰ ἐπὶ γόνυ πίπτων, δακρύων, θεοκλυτῶν· πᾶσι τρόποις τὸ θεοσεβὲς δοκεῖν εἶναι θηρώμενος, μηχανᾶται καὶ τὸ εὐπροσήγορον. ὑπὲρ ὅτου δὲ τὸ προσωπεῖον τοῦτο ἐπλάττετο; εἶδε, βαθὺς ὢν τὴν κακόνοιαν, ὡς ἅπασιν οἷς ἀρετῆς μέλει καὶ θεοσεβείας μέλει, καὶ τὰ ἱερὰ ἐσφοιτῶσι καὶ γίνεται θέατρον εὐσεβούντων τὸ τέμενος. εἰ γοῦν τόν τε στάσιμον ἐν προσευχαῖς ἐπιδείξαιτο, καὶ τὸ φιλοπροσήγορον ἐπιτεχνώσαιτο πραεῖαν καὶ μειλίχιον κερασάμενος τὴν φωνήν, ῥᾷον ἂν δελεάσῃ τοὺς ἁπλουστέρους. ἐθάμιζε καὶ περὶ τὰ σκηνεῖα, καὶ τοῖς τῶν μοναχῶν ἐπισημοτέροις τὴν φήμην ἢ τὴν ἀρετὴν θαμὰ ἐπεμίγνυτο. ἄλλο τοῦτο δέλεαρ· ἐγκράτειάν τε γὰρ ἐνάκριζε καὶ τὸ ἀπρᾶγμον ἐθαύμαζε καὶ λαχαν⟨ον⟩ηφαλίαν ἐπῄνει καὶ ὕδατος ἔσπα. ἐκ τούτου καὶ τὴν προτέραν κακοφημίαν ἀπεσκευάσατο καί τις αὐτοῦ λόγος καὶ περὶ τὰ ἀνάκτορα ἔρρει, τῶν μοναχῶν ὡς εἰκὸς διαπορθμευόντων. οὐ γὰρ ἠμέλει περιὼν ὁπόσους ᾔδει τούτων αὐλικοὺς καὶ οἰκότριβας.

16. Τοιοῦτον αὐτοῦ τοῦ βίου τὸ πρόσχημα, τοσοῦτον τὸ δολερὸν καὶ πολύτροπον! ὑπὲρ τὸν χαμαιλέοντα δεινὸς ἐναλλάττεσθαι, ὑπὲρ τὸν Ἀλκιβιάδην τοῖς προσπεσοῦσιν εὐφυὲς ἐναρμόττεσθαι. χθὲς μὴ δυσηνίους εἶναι τοὺς ὑπὸ χεῖρα ἐδίδασκε, καὶ σήμερον ἐπὶ τὸν ἀρχιερέα πάντα δόλον καθιεὶς οὐκ αἰσχύνεται. μὴ χρημάτων ἕνεκα πρὸ μικροῦ στασιάζειν ἐνομοθέτει, καὶ νῦν ἐπὶ χρήμασι πάντα πράττων πεφώραται. εἰς ἀσέβειαν ἐλοιδόρει πρὸ τοῦ θρόνου καὶ τῆς ἀξίας, καὶ μετὰ βραχὺ τὴν φωνὴν ἀλλαξάμενος ἀπεκάλει φιλόχριστον, μικρὸν αὖθις καὶ πρὸς τὴν προτέραν χωρεῖ δυσφημίαν, ὡς οἱ κύνες ἐπὶ τὸν ἔμετον. πουλύποδος ὀργὴν ἴσχει κατὰ τὴν ποίη-

246s. Eur. Or. 129 (cf. Plut. Alc. 6)   249s. Hom. Od. XIX 211   265s. Plut. Alc. 23,4s. cf. Leutsch ad Greg. Cypr. Leid. III 32 (prov. *χαμαιλέοντος εὐμεταβολώτερος*) = CPG II 90,3s. Apost. XVIII 9 = 719,1ss.   265ss. cf. Plut. Alc. 2,1   271s. Greg. Cypr. II 83 = CPG I 366,1   272s. Theogn. 215 (*πουλύπου ὀργὴν ἴσχε πολυπλόκου*; cf. Diogenian. I 23 = CPG I 184,16s.)

241 supra *ἀδύτων* aliquid W, quod legere nequivi (*κατ-*?)   257 *σκενεῖα* W   258 *ἐπισημοτήροις* W^pc *ἐπιδημοτέροις* W^ac prob,   260 an *ἔσπασεν* Winc.   266 an *εὐφυὴς* scrib.?

σιν. 'ἐπὶ τὸν εὖ πράττοντα τοῖχον' ἀεί, κατὰ τὴν παροιμίαν, μεταπηδᾷ, τύχης ἀνδράποδον καὶ φοροῦ πραγμάτων δοῦλος, ἄνθρωπος κύβου πολυπτωτότερος, τοῦ Εὐρίπου παλιντροπώτερος, μόνον ἀρετῆς χρῶμα ἐπιμορφαζόμενος, χολοβάφινος οὐ χρυσοῦς τὴν εὐσέβειαν. οὐκ ἐπαινεῖ τὸ γενναῖον Αἰσχύλου τὸ 'μὴ δοκεῖν ἄριστος, ἀλλ' εἶναι θέλειν' ἀποφαινόμενον, τὸ Εὐριπίδου βωμολόχον ἀποθαυμάζει 'τὸ δοκεῖν, κἂν ἀπῇ τῆς ἀληθείας' ἀποδεχόμενον.

17. Εἶτα, ὦ κατάπτυστε, τοιοῦτος ὢν καὶ τοιαῦτα βεβιωκώς, τὰ πρὸ τοῦ σοι πεπολιτευμένα παράγειν οὐκ ἐρυθριᾷς; ἀπὸ τούτων ἁλίσκῃ μᾶλλον
299v *ὡς οὐδὲν ἂν ἦν σοι τῶν αἰσχίστων ἀβούλητον. | πάλαι τὸν δείλαιον ὑπεκάθου καὶ νῦν, καιροῦ δραξάμενος, ἐπέθου. ἐκ μακροῦ τὸ μῖσος ἔτρεφες καὶ δῆλος ἧς ἐπικρατεύσων, εἰ καὶ τύχῃ ξυνάροιτο. ὑφωρῶ τὴν τῆς ἐπιτιμίας ἔκπτωσιν, ὑπώπτευες καὶ χρημάτων ἀποβολήν, προσυπώπτευες καὶ ὅσα πρὸς ὕβριν δεινὰ καὶ σχέτλια. τί δ' ἂν μὴ πρὸς ἄμυναν ἐπενόησε Σκυθική τις φύσις ἀπονενοημένη καὶ θανατῶσα; τί δ' οὐκ ἂν ἐπῄνεσεν εἰς ἐχθροῦ ζημίαν ἧκον καὶ θυμὸν ἐμπλῆσαι δυνάμενον ἐλλεβόρου δεόμενος ἄνθρωπος; ὡς ἀπὸ Μαιώτιδος ψυχρὸς τὴν ἀγάπην, τὴν πίστιν ψυχρότερος, μόνον τὸν θυμὸν ἐμπύριος. εἰ δὲ καὶ σαυτὸν ἔπληττες τὴν καιρίαν, μᾶλλον οἷς θεομαχεῖν ἐπεβάλλου. Σκυθικόν σοι καὶ τοῦτο καὶ συγγενές· ἐκεῖνοι λοχῶσι τὸν ἐχθρόν· ἂν δὲ καὶ μετὰ τὸ δρᾶσαι δεήσῃ παθεῖν, οὐκ ἄχθονται. προσέτι καὶ θυμός, εἰς μανίαν ἐκκυλισθείς, οὐκ οἶδεν ἀκριβωλογεῖσθαι πρὸς ἄμυναν. τρίτον ὅ τι μηδ' ἀρχαιόπλουτος εἶ τὴν εὐσέβειαν, ἀλλ' ὑποσκάζεις τὰ μητρόθεν περὶ τὸ σέβας, καὶ δέδια μὴ τὸν Ἀκινάκην τιμᾷς καὶ ἀποθειάζεις τὸν Ζάμολξιν. Χριστὸς δέ σοι καὶ τὰ Χριστοῦ πρόσχημα καὶ προσωπεῖον καὶ Σκυθικοῦ περίκρυψις. τί γὰρ καὶ τῶν τοῦ Χριστοῦ ζηλώσας ἔχεις; τὸ φιλάνθρωπον; ἀλλὰ τὸ φιλάληθες, ἀλλὰ τὸ μὴ πρὸς ὀργὴν εὐέξαπτον, ἀλλὰ τὸ μὴ πάντα τολμᾶν ἐθέλειν ἐπὶ χρήμασι; πάντα σοι ταῦτα 'κενὴ μακαρία', καὶ τοῖς λόγοις τρισόλβια, τοῖς δὲ ἔργοις ἀνόνητα.*

18. Πολλάκις βούλεταί τις ἀνοσιουργεῖν, ἀλλ', ἰδὼν ὡς οὐκ εὐεπιχεί-

273 Ar. ran. 537 (*πρὸς* loco *ἐπὶ* et *μετακυλίνδειν* loco *μεταπηδᾷ*), versus in prov. translatus (cf. Suid. s.v. *δύο τοίχους*)   275 cf. Aeschin. 3,90 *πλείους τραπόμενος τροπὰς τοῦ Εὐρίπου* Poll. VI 121 Diogenian. III 39 = CPG I 222,1s.   276 Constant. Man. chron. 4770   277 Aesch. Sept. 592 (*μὴ*] *οὐ γὰρ . . . θέλει*)   278 Eur. Or. 236 (*κἂν ἀληθείας ἀπῇ*)   285 Arist. eth. Nic. 1115a 21   288 cf. Hom. Od. XVII 603   290 cf. Aesch. Ag. 1343 et Herod. III 64   295s. Acinaces apud Scythas pro deo habitus: Lucian. Tox. 38 = II 288,1ss. Jac. | cf. Jupp. trag. 42 = II 371,22s. *Σκύθαι μὲν Ἀκινάκῃ θύοντες καὶ Θρᾷκες Ζαμόλξιδι* et Scyth. 4 = I 406,23s. *πρὸς Ἀκινάκου καὶ Ζαμόλξιδος, τῶν πατρῴων ἡμῶν θεῶν*   299 Lucian. Hermot. 71 = I 381,28s. Jac.

282 *πάλαι* scripsi : *π***** W   284 *ἐπ**κρατεύσων* W   288 *ἐλεβόρου* W

ρητον, ἐπέχεται. τὸ δὲ σὸν τοῦτο πολλὴν ὅσην ἀποφέρεται τὴν δυσχέρειαν· εὗρες τὸν ξυλληψόμενον καὶ κολοιὸς πὰρ κολοιὸν ἰζήσας ξυνερράψω τὴν ἐπιβουλήν· τὸν αὐτόν σοι φόνον ὑπέτυφε, τὴν αὐτὴν δυ⟨σ⟩θεΐαν ὑπέτρεφε, καί, σου τῆς ξυμβουλῆς οἷά τινος δραξάμενος πνεύματος, ταχὺ τὸν πυρσὸν ἐπὶ μέγα ἦρε· καὶ ὁ ταλαίπωρος ἐκεῖνος ὑφ᾽ ὑμῶν αὖθις ἐπρηστηριάζετο. εἰ δὲ 'τὸν ὁμοῖον ποτὶ τὸν ὁμοῖον ἄγει θεός', ἀλλ᾽ ὑμᾶς οὐ θεὸς τὸ τηνικαῦτα ξυνῆγεν, Ἐριννὺς δέ τις θεομάχος ξυνῆγε. ἔρημα τὰ μαρτύρων προὔκειτο καὶ σχεδιάζει τὴν ὕβριν. ἐξῆν καὶ νυκτὸς μέσης καὶ περὶ πλήθουσαν ἀγοράν, βούλησις ἦν τὸ πᾶσαν ξυνειληφὸς τὴν δυσχέρειαν. ἀλλ᾽ ὁ τρόπος ὑμῖν καὶ τοῦτο ῥᾷον ἐποίει, ὡς τό γε δύνασθαι ταὐτὸν καὶ τὴν δεξιὰν προτεινόμενον βραχύ τι προσεπιχρίσαι τοῦ μέλιτος. ἦ μέγα καὶ οὐκ εὐπόριστον τὸ ἀνάλωμα· εἰ δὲ 'τοιοῦτος ἕκαστος οἷσπερ ἥδεται ξυνών', οὐκ ἀπίθανά μοι τὰ τῆς κατηγορίας οὐδὲ ψιλή τις ὑπόνοια καὶ μάταιος στοχασμὸς ἐξ οὐκ ὄντων πλαττόμενος. ὑπερεφίλεις καὶ προτοῦ τὸν ἀνόσιον, ἐκοινώνεις τούτῳ τῶν ἀπορρήτων, πάντα ξυνεπεβούλευες καὶ ξυνεπεχείρεις. νυκτὸς περὶ τὴν σὴν οἰκίαν ἐφοίτα, μεθ᾽ ἡμέραν ξυνδιέτριβε λόγους, οὓς μὲν αὐτὸς διεπόρθμευεν, οὓς δ᾽ ἀπὸ τῆς σῆς περινοίας ἐδέχετο. κατηγορίας ἄμφω ξυνετίθεσθε. ὁ μὲν προὐβάλλετο, σὺ δ᾽ ἐπεμαρτύρεις· οἵους οἶμοι πρωταγωνιστὰς τῆς εὐσεβείας εἶδεν ἥλιος! ὕποπτον καὶ τὸν ἀγῶνα ἐκεῖνον εἰργάσασθε. ἐπεὶ δὲ καὶ ὁ ἆθλος τετέλεστο, τίς ἂν εἴποι τὰς δεξιώσεις, τὰ φιλίτια δεῖπνα, τὰς φιλοτησίους κύλικας, ἃς ἀλλήλοις χανδὸν προὐπίνετε, τοὺς κροταλισμοὺς τὰς ἀναβακχεύσεις, τοὺς ἐκεῖθεν ἀναβράζοντας γέλωτας, τὴν ἀκόρεστον ἡδονήν, τοὺς ἐπινικίους παιάνας; τάχα καὶ ὑπωρχήσασθε παράφοροι καὶ μεθύοντες, οἱ τῆς ἐκκλησίας τρισαριστεῖς, οἱ τριταγωνισταὶ τῆς πίστεως!

19. Βραχὺς ἐρρύη καιρὸς καὶ τὸν ξυναθλητὴν καὶ φίλον ξυμπότην εἰς μέσον παρῆγες, ὁ δ᾽ ἐξετραγῴδει τὰ περὶ τοὺς μάρτυρας. ἐπεὶ δὲ καὶ τίς ὁ σκαιωρήσας ἐπύθοντο, ξυνεπνεύσατε πάλιν κατὰ τοῦ δυστυχοῦς καὶ μιά-

303 prov. Arist. eth. Nic. 1155a 34 (πὰρ]ποτί) cf. ad 307 307 Hom. Od. XVII 218 (τὸν ὅμοιον ἄγει θεὸς ὡς τὸν ὅμοιον) cf. Arist. l.l. Leutsch - Schneidewin ad Greg. Cypr. I 15 ἀεὶ κολοιὸς πρὸς κολοιὸν : καί· Ἀεὶ τὸν ὁμοῖον ἄγει θεὸς πρὸς ὁμοῖον = CPG I 350,18s. 309s. Xenoph. an. I 1,8 313 Eur. fr. 812,9 N². ex Aeschin. 1, 152s. sed vv. 7 - 9 plurimis seriorum aetatum grammaticis fuerunt in deliciis 321 cf. Suid. s.v. Λυκοῦργος, φιλίτια Eustath. 1413,23 321s. cf. Alex. fr. 291 K. ex Ath. XI 106b φιλοτησίαν σοι τήνδ᾽ ἐγὼ ... κύλικα προπίομαι Lucian. Hermot. 11 = I 341,22 Jac. 324s. cf. Plat. leg. 775d σπείρειν ... παράφορος ... ὁ μεθύων 325 τριταγωνιστής de Aeschine Dem. 18,209

304 inserui 306 ὑμῶν scripsi : ἡμῶν W 307 ὑμᾶς scripsi : ἡμᾶς W | οὐ Wpc a.m. οὐκ Wac ut vid. 308 θεομάχος Wc 309 περιπλήθουσαν W 311 ὑμῖν scripsi : (et in marg.) ἡμῖν W 319 οἵους scripsi : οἶους W 325 τρισαριστεῖς Wpc a.m. 308 θεομάχος Wc ὑπεραπιστεῖς Wac

στορα τῶν ἁγίων ἀποκαλεῖται καὶ τρισεπάρατον καὶ ψευδόχριστον. ὡς δ᾽ αὐτόχειρ τοῦ κακοῦ μετὰ μικρὸν ὁ κατήγορος ἐξελήλεγκτο, καὶ περὶ ψυχῆς ἐκινδύνευσεν, οὐ προὔδωκε τὸν ξυναριστέα τὸν ξύμμαχον, ἀλλά, καὶ ὑπὸ φρουρὰν ὄντα τὰ Συβαριτῶν ἐκαρύκευες· εἶτα καὶ τῶν δεσμῶν ὑπελύσω. ἀπὸ τούτων ἐγώ σε ξυνειδότος γραφόμενος, τοσούτοις | τεκμηριοῦμαι τὸ δύσθεον. ἄλλος ἄν σε καὶ μόνης τῆς πρὸς αὐτὸν ἑταιρίας ἐκρίνει, ἤρκει σοι πρὸς κατηγορίαν καὶ τὸ πρὶν εἰς ταῦτα ἐμπεσεῖν. φίλων τὸ δὲ καὶ προσιέναι σοι πρώτῳ καὶ μηνῦσαι δῆθεν, τοῦτο οὐ ξύμβολον ἐναργὲς τοῦ ξυνασεβῆσαι θείη τις; τὸ δὲ καὶ διιπτάσθαι, δικαίως κινδυνεύοντα περισώσασθαι, οὐκ εἰς ἔλεγχον τοῦ ξυνάρασθαι; σὺ καὶ τοῖς προτέροις ὑπεύθυνος καὶ τοῖς μέσοις ἔνοχος καὶ τοῖς τελευταίοις ὑπόδικος. εἰ μὴ τρυφᾶν ἐχαρίζου, καὶ καθει⟨ρ⟩γμένῳ μικρὸν ἄν σοι πρὸς ἀποφυγὴν ἐλείπετο· εἰ μὴ καὶ τῶν δεσμῶν ὑπελύσω, εἶχες ἄν τι καὶ πρὸς παραίτησιν. νῦν δ᾽, ἐπεὶ καὶ δεσμώτην περιεποιοῦ τὸν εἰκότως ἂν ἀπολούμενον, καὶ τῆς φρουρᾶς ὑπεξῆγες τὸν καὶ τῆς τῶν Τιτάνων φρουρᾶς ἄξιον, ἆρ᾽ ἐπ᾽ οὐ δικαίοις ἀγανακτῶ; ἆρ᾽ ἐπ᾽ οὐκ ἀξίοις εὐθύνω; σὺ δέ, εἰπέ μοι, οὐκ ἀπὸ τοιούτων ξυνειδότος ἐδίωκες πρὸ μικροῦ; νήφων μεθύων ἄνθρωπος; εἰς ἀσέβειαν ὅδ᾽ ὑπερφιλεῖ τοῦτον, τοῦ θαλεροῦ κρατῆρος ἄρα ἔσπασεν· ᾐκίζετό τις ἐκεῖνον, ὅδ᾽ οὐκ ἐπέτρεπεν· ὡς ξυναιρεσιώτην ἄρα περιεσώσατο. οὐ τοιαῦτα ἐπέραινες; καίτοι ἐκεῖνα μὲν οὐ τοσαύτην ὑπέφαινε τὴν ἐνάργειαν· ἐφ᾽ οἷς δ᾽ ἐγὼ τὸν ἀγῶνα ἐνεστησάμην, πολὺ τὸ φανερὸν καὶ πεπλανημένον οὐδέν, μόνον οὐχ ὑπορράπτουσι τὴν ἀλήθειαν.

20. Ὁρῶ μαστοὺς ὑπερβλύζοντας καὶ τὸ τετοκέναι τεκμαίρομαι, ὁρῶ καπνὸν ὑπεκθρώσκοντα καὶ τὸ πῦρ ὑποσημαίνομαι. οὐ δεῖ μοι προσεπιμαρτυρούντων ἀνδρῶν, ἐν οἷς καὶ βασκανίαν ἔχοι τις ἀντιθεῖναι καὶ μῖσος ὑφέρπον, οὓς καὶ προσδοκία κέρδους ἔσθ᾽ ὅτε παρήγαγε καὶ κοινωνία γένους παρεβιάζετο. ἀνυπόπτους ἀπαθεῖς παράγω τοὺς μάρτυρας· οὐκ οἶδε λέγειν πρὸς χάριν τὰ πράγματα, ἄτεγκτα πρὸς φιλίαν, πρὸς κέρδος ἀθώπευτα. εἰ δὲ φωνὰς ἐπιζητεῖς, τὰ ἔργα μεθείς, ὥρα σοι καὶ σκιᾶς ἐν δευτέρῳ τιθέναι τὸν ἥλιον. εἰ τοίνυν οὐ ξυμφωνεῖ τοῖς ἔργοις ἡ γλῶττα, τὰ τῆς μαρτυρίας οὐκ ἀπαράδεκτα — καὶ τί δεῖ ψόφου ῥημάτων ὀχλοῦντος καὶ γλώσσης ὑποκρεκούσης αἱμύλα; εἰ δὲ τῇ τῶν πραγμάτων ἁρμονίᾳ ξυνᾴ-

330 ἀποκαλεῖται : pass. impers. cum accus. cf. Niceph. Basil. in Adr. Comn. 13b = p. 39,10 Garzya (quem v. ad l.) 343s. cf. Eustath. Il. 985,52 ὁ κίναιδος καὶ πειόλης Τιτὰν σκωπτικῶς λέγονται Hesych. Τιτάν· ὁ παιδεραστής 352 Eur. Hec. 823 (ὑπερ-; cf. Hom. Od. I 58s.) 358 cf. Plat. Lach. 193e

330 καὶ Wc 333 ὄντα scripsi : ὄντι W 336 κατ****αν W | φίλων scripsi : φίλιον W 337 τοῦτο scripsi : ***το W 338 περισώσασθαι Wsl περισώζεσθαι Wl 340 inserui 343 τιτάνων Wpc τικάνων Wac 350 ὑπαρράπτουσι W 357 μεθει (sic) W 358 εἰ scripsi : ἔτι W 359 δεῖ scripsi : δὴ W

δει, ἐκτεμνέσθω ἡ τῆς γλώττης νευρὰ — τί γὰρ δεῖ περιττὸν ὑπηχούσης; ἄλλως τε καὶ παραπληξίας λαμπρᾶς ἐπὶ προδήλοις τοὺς ἐπιβεβαιωμένους ἀπαιτεῖν· ὡσεί τις, ὑπὸ τῆς ἀκτῖνος θαλπόμενος, διαπορέοι τὸν ἥλιον, εἰ τὴν ἄνω καὶ ὑπὲρ γῆν φέροιτο. εἰ γὰρ ὀφθαλμὸς οὐκ ἀκριβὴς τῶν τοιούτων ἐπόπτης, σχολῇ γ' ἂν ἀκοῇ τὸ πιστὸν δοίη τις. τί δ', εἰ μὴ παρεῖεν οἱ ξυνεργοῦντες; οὐδεὶς ὑπὸ δίκην ἐστήξεται. καὶ μήν, εἰ τὸ ἀμάρτυρον ἅπαν ἀνεύθυνον, τὸ ἐπὶ μάρτυσι ἅπαν ἁλώσιμον. ἴδοι δ' ἄν τις ὁσημέραι πολλοὺς τοὺς μέν, καὶ μὴ παρόντων μαρτύρων, ἐξ εἰκότων ἁλόντας, τοὺς δ' ἀποφυγόντας καὶ μετὰ μυρίους τοὺς ἐπιβοωμένους. ἠδίκησεν· εἴδομεν, ἔγνωμεν. τί οὖν ἐστιν ὃ λέγω; καὶ τὸ πᾶν τῆς δίκης τοῖς παραγομένοις τούτοις ὁ νόμος ἐπέτρεψεν, ἀλλ' εἰκόσι καὶ ξυμβόλοις ἐστιν οὗ τὸ πλέον ἐπίστευσε, καὶ γνώμονες ἀμφοῖν οἱ τῶν νόμων οὗτοι φύλακες. ἔνθα μὲν οὖν πολλῆς χειρὸς δεῖται τὸ ἀδίκημα· χαλεπὸν ἴσως, εἴ τις, μηδενὸς εἰπόντος, τοῦ ξυνεροῦντος πείσεται· ἐν οἷς δ' οὐχὶ τοὺς ξυλληψομένους ἐπιζητεῖ τὸ κακόν, ἀλλ' ὁ πρῶτος εἰς νοῦν λαβών, αὐτὸς καὶ ξυμπερᾶναι δυνήσεται.

21. Τίς λόγος τῶν ἐπιβοωμένων τούτων; ὥσπερ οὐκ ἐξὸν ἐν τοῖς τοιούτοις καὶ σκαιωρήσασθαι καθ' αὑτὸν καὶ λαθεῖν; ἡ τυραννὶς μέγα, καὶ δεῖται πολλῶν φίλων ξυμμάχων, πεζῶν ἱππέων ψιλῶν, ὁπλιτῶν σφενδονητῶν τοξοτῶν. οὐκοῦν ἐνταῦθα μέρος οὐ μικρὸν οἱ μάρτυρες, οὐδὲ τὸ τῆς προδοσίας δεῖ παραλιπεῖν ἔξω μαρτύρων· κἀκεῖ γὰρ ὁ προδιδοὺς εἰς λόγους ἦλθε τοῖς ἐναντίοις, πότε καὶ ὅπως καὶ ὁπόσου τὴν πόλιν ἂν πρόηται, καὶ τοὺς ἁπάντων ὀφθαλμοὺς οὐκ ἂν ἔλαθεν, ἢ καὶ οὕτω τυχὸν ἑτέροις τὴν μελέτην ἐθάρρησε
300v *καὶ δι' ἐκείνων | τοὺς πολεμίους εἶδε καὶ τὸ ἀπόρρητον ἐξελάλησεν. ἂν δέ τις ἰατρὸς ὢν ὡς φαρμακεὺς τοῖς ἀνόμοις ὑπάγοιτο, καταγέλαστος ἀξιῶν καὶ τίς ὁ δοὺς καὶ πότε καὶ ὁποῖον τὸ φάρμακον· ταχὺ γὰρ ἀντακούσεται· 'σύ γε ἰατρὸς ὢν καὶ ὅτε τὴν ὑγείαν ἐπηγγέλ⟨λ⟩ου, καὶ ἦν τὸ μὲν δοκεῖν ἀλεξίκακον τὸ δ' ἀληθὲς δηλητήριον'. πάλιν ἄν τις ὡς ἀλαζὼν καὶ γόης εὐθύνοιτο, οὐκ ἂν ἔχοι λέγειν 'καὶ πηνίκα ἐπῇδον καὶ τί †διετεθρευσάμην† καὶ τίς ὁ ξυνίστωρ;'. ἀρκεῖ γὰρ αὐτὸς πρὸς τὴν κακοτεχνίαν. ἡ χεὶρ τὰς ἐπιρρήτους ὑπανελίξει δέλτους καὶ ἡ γλῶττα ὑποψιθυρίσει καὶ προσεπᾴσει, καὶ ὁ δαίμων ὑπακούσεται. κατὰ ταῦτα καὶ ἱερεύς, εἴ τῳ τῶν ἀμφὶ τῶν ἱερῶν ἐπιβουλεύσειεν, οὐ προσαπαιτήσει τὸν ξυνειδότα· καὶ γὰρ ἥ τε χεὶρ ἐπ' αὐτῷ ἦν, καὶ τὸ ἀνάθημα προὔκειτο. τοιοῦτον καὶ τοῦτο δὴ τὸ σὸν ἦν σοι βουλομένῳ ἐλθεῖν ἐπὶ τὸν τολμητίαν ἐκεῖνον· παρὰ σοὶ γὰρ οἱ πόδες ἦσαν καὶ ἡ ὁδὸς οὐ μακρά τις*

394 *τολμητίαν* Agath. I 4,1 = 13,24 Keydell, quem locum laudat Suid. s.v. *τολμητίας*

363 *διαπορέοι* W^{1} *διαπορέῃ* W^{sl} 383 *πολεμίους* scripsi : *****εμίους* W 384 *ὑπάγοιτο* W prob. 386 inserui 387 *εὐθύνοιτο* scripsi : *εὐθύνοιντο* W 391 *τῶν ... τῶν ἱερῶν* scripsi : *τὸν ...τὸν ἱερὸν* W

οὐδ' ἀργαλέα καὶ πρὸς τὸ διανοηθὲν ὑπαγαγέσθαι· φιλία γὰρ ἐθώπευε καὶ τὸ πρὸς πάντα ἕτοιμον ἔπειθεν.

22. Ἀλλ' ἐνταῦθα τοῦ λόγου γενόμενος, ὦ ἄνδρες, μέγα τι καὶ ὡς ἐπὶ σχετλίοις ἀνέκραγεν· 'εἶτ' οὐδὲ φιλεῖν ἔξεστιν;' φιλεῖν μὲν ὁ νόμος ἀφῆκεν, ὦ θαυμάσιε, τὸν δ' ὅντιναοῦν οὐκ ἀφῆκεν ἀνέγκλητον. αὐτίκα εἴ τις φιλοίη τὸν ἐπὶ τῇ θρεψαμένῃ τὴν δεξιὰν ἐπ' ἀργύριον προτεινάμενον, τὸ φιλεῖν ἁπλῶς ἡ πόλις ἀφέντες, τὸ προδότας φιλεῖν ὡς προδοσίαν ἄντικρυς γράφονται. εἰ μειράκιον τὴν ὥραν προέμενον στέργει τις, οὗ τὸ διδόσθαι φιλεῖ, τῆς ἐπὶ κακῷ βίῳ γραφῆς αὐτὸν ἐξαιρήσεται. τὸ γάρ, οἷς ἕκαστος χαίρει, τούτοις καὶ ξυμμεταμορφάζεσθαι κολούει· τό, πρὸς οὓς ἂν τύχῃ, τῆς φιλίας ἐπαγωγόν, μόνον οὐκ ἐπαπειλούμενον, ὡς εἰ μὴ τὴν ψυχὴν ἀναπτύξεις, καὶ τὴν γνώμην κατοπτεύσεις. ὅρα μὴ τὴν ἑταιρίαν πήγνυσο. εἰ γὰρ οὐκ ἀγαθὸς ὢν ἐκεῖνος λήσεται, κινδυνεύσεις καὶ σὺ τὴν δόκησιν· οὐ γὰρ ἔστιν ὅ σε τὸ τοιοῦτον εἶναι δοκεῖν ἀπολύσεται. εἰ δὲ καὶ φιλία ψυχῶν ξυνανάκρασις, καὶ ὁ φιλῶν †ἕτερον† αὐτὸς ὁ φιλούμενος, πολλή τις ἀνάγκη μὴ τὰ πάντα ἐξωμοιῶσθαι. κἂν ἐκεῖνος ὢν τύχῃ 'τοῦ πονηροῦ κόμματος' ὑπόχαλκον, τί καὶ σὺ ξυνυπηχήσεις καὶ κίβδηλον; ταῦτ' ἄρα καὶ Πυθαγόρας μ ε λ α ν ο ύ ρ ω ν ἀπαγορεύει γ ε ύ ε σ θ α ι· ὃ ταὐτὸν ἂν εἴη καὶ φαύλων ὁμιλίαν προσίεσθαι. οὐ στενοχωρῶ σοι τὸ φίλιον, ἀλλ' ἐπέχω τὸ ὕποπτον· ὥσπερ καί, τὸ βαδίζειν διδούς, τὴν ἐπὶ τοὺς πολεμίους οὐ ξυγχωρῶ, καί, τὸ λέγειν ἐφιείς, τὸ δημοκοπεῖν οὐκ ἐφίημι. καίτοι κύριος τοῦ σώματος ἕκαστος, ἀλλὰ καὶ ἡμῖν αὐτοῖς ἔπεστι δεσπότης ἕτερος, νόμος καὶ λόγος, πολλῷ δή που κυριώτερος, ὃς καὶ γλῶτταν ὑβρίζουσαν 'ἅτε πῶλον ἀποπτυστῆρα χαλινῶν' καταρτύει, καὶ πόδας οὐκ ἐν καιρῷ στέλλοντας καταστέλλει, καὶ χεῖρας οὐκ εἰς καλὸν αἰρομένας ἐπέχει, μάστιγα τὴν ποινὴν ἐπισείων καὶ σωφρονίζων τῷ δέει, καὶ χαλινὸν αἱμάσσοντα τὸν δήμιον ἐπαγόμενος. στέργε μοι καὶ περίεπε τοὺς ἀνεπιλήπτους τὸν βίον, τοὺς ἀμείνους τὸν τρόπον, κατοικτίζου καὶ δεσμώτην, ἀλλὰ μὴ τὸν τηλικαῦτα πρὸς Θεὸν ἀφυβρίσαντα. ἐφεῖταί σοι κατὰ τοὺς ἀρχαίων νόμους καὶ δεσμῶν ἀπολύειν, ἀλλ' οὓς ἐπὶ μετρίοις τὸ δεσμωτήριον δέχεται.

23. Ὡς νῦν γε, μάτην ἐξαπατᾶν ἀποπειρᾷ καὶ μετάγεις τὴν αἰτίαν εἰς ἔλαιον· ἐξώρισταί σοι τῆς ψυχῆς τὸ καλὸν τοῦτο, ἐξῴκισται τὸ φιλάνθρωπον. οὐκ ἀγνοῶ σου τὸ φιλαπεχθῆμον, ἔξοιδα τὸ βαρύμηνον· κατὰ τὴν ἀπὸ Σκυθῶν Μήδειαν ἐσχημάτισταί σοι τὸ ἐπίχολον. ἀμετάθετος εἶ τὴν ἄμυναν καὶ |

406 *πήγνυσο* : an Plat. Phaed. 118a confer. (*πήγνυτο*)? 410 Ar. Plut. 862. 957 Suid. s.v. *πονηρὸν κόμμα* 411s. Pythag. fr. ex Plut. lib. ed. 2,12d 417 Opp. hal. II 11

399 *ὅντιναοῦν* scripsi : *ὁτιονοῦν* (sic) W 404s. *ἐπαγωγόν* W^{ac} *εὐαγωγόν* W^{pc} (et in marg.) 408 *δοκεῖν* W^{pc} *ἀποδοκεῖν* W^{ac} 412 *φαύλων* W^{pc} *φαῦλον* W^{ac} 416 *κυριώτερος* an *καιριώτερος* W primitus exhibuerit incert.

301 τιμωρὸς ἀπαραίτητος Φάλαρις τὴν ὠμότητα, Βόκχορις τὴν ἀπήνειαν, ἀγενὴς τὴν ψυχήν, [...] οὐ πρὸς τρόπου σοι φείδεσθαι. εἰ δέ πού σοι καὶ μικρὸν ὑπῆν οἴκτου, κάλλιον ἂν ᾠκτείρησας τὸν τὰ μέγιστα ἐπὶ μεγίστοις ἠτυχηκότα, τὸν πατέρα τὸν ποιμένα τὸν ἀρχιερέα, τὸν ὅσιον τὸν φιλόχριστον, εἶτα μετὰ βραχύ, σπιλάδος ὥσπερ ἀναρραγείς, τἀναντία πάντα καλούμενον καὶ προσεμπτυόμενον. σὺ δὲ καὶ προσεπεβούλευες, καὶ τοὺς ἐπικλωμένους δυσσεβεῖν ἀπεμάχου, καὶ πολὺς ἔρρεις ἐπ' ἐκκλησίας ἀπ' ἀγορᾶς ἐπὶ θεάτρου, πᾶσιν ἀράσσων κακοῖς, μηδενὸς φειδόμενος τῶν αἰσχίστων. ἐκεῖνον ἔδει κατοικτείρασθαι, καὶ ὁ λόγος ὅ τι μηδ' ἦν ἁμαρτάνων ἀσύγγνωστα. τί γὰρ ἀπεικὸς μὴ ξυνιδεῖν ἰσχύσαι τὴν ἐφ' οὕτω βαρυγνώμονος ψυχῆς ἐπηλυγαζομένην περὶ σέβας καινοτομίαν; τὸ δ' ὅτι μὴ τῷ λοιπῷ τῶν ἱερέων καταλόγων ξυνέστη καὶ ξυνέπνευσεν ἰδιοτροπίας καὶ ἤθους αὐθεκάστου καὶ γνώμης ἰσχυρογνώμονος. σὺ δὲ τοῦτον ἀφείς, τὸν καὶ Ταυροσκύθης ἂν ἀπεκλαύσατο, τὸν αὐτόχειρα τῆς τῶν μαρτύρων στηλοκοπίας, τὸν αὐτουργὸν τῆς περὶ τὸ θεῖον παροινίας, περιεποιοῦ κατηλέεις ἐψώμιζες ἔστεργες, ἔτι προσαπελύσω καὶ τῆς φρουρᾶς. τί δέ; καὶ τοσοῦτον ἐν ταὐτῷ καθειρ⟨γ⟩μένον ἐστίν, ὧν ἐπὶ πάνυ σμικροῖς τοῖς αἰτίοις. ἐπὶ τοῦτον μόνον ἔβλεψας ἵλεων; ἀλλ' ἐκεῖνος, ἐφ' οἷς ξυνείδεις, καθεῖρκτο· καὶ λύσασθαι τάχιον ἐδικαίωσας, ἵνα μὴ τὸ πᾶν ἀνακαλύψῃ δρᾶμα καὶ ὁ ποιητὴς εὐλόγως ὑπὲρ τὸν ὑποκριτὴν εὐθύνοιτο. τοῦτό σοι τἀληθὲς αἴτιον, ὅδ' οἶκτος ψευδὴς πρόφασις καὶ προσποίησις.

24. Ἐπεί, φέρε, εἰπέ μοι, πότερον ὡς ἀναίτιον ᾤκτειρας καὶ προσαπέλυσας, ἢ μέγα μὲν προσκεκρουκότα ᾔδεις; ὅμως δ' οὖν τί πρὸς αὐτὸν ἔπαθες; εἰ μὲν ὡς οὐχ ὑπαίτιον, οἴμοι, μάρτυρες, ὡς τὸ μηδὲν ἥκετε. εἰ τὸ ὑμῶν ἄτιμον οὐδ' ὑπεύθυνον θήσομεν, εἰ δὲ τοῦτο μηδ' ὑπογρύζειν τολμῶν ἄκων ἥκει ἐπὶ τὸ δεύτερον, τίνα τὴν ἐξουσίαν προβεβλημένος, ποίαν τὴν ἰσχὺν ἔχων καὶ ἐπὶ τίσι θαρρῶν; Ἱππίας ἂν ταῦτα εἰργάσατο, Κριτίας ἂν ταῦτα ἐτόλμησε. μὴ σύ γ' Ἰθάκης ἀγχιάλου βασιλεύσειας μηδὲ προσταίης ἀρχιερωσύνης — εἰς ἄθεϊαν γὰρ τὰ πάντα μεταπεσεῖται — μηδὲ νόμων ἐπιστατήσειας — τὸ γὰρ δίκαιον ἀπολεῖται — μηδ' ἀρχὴν ἑτέραν ἄξειας — τυραννὶς γὰρ καὶ ἡ ἀρχὴ ἔσται — μηδ' ἀμύνασθαί τινα δυνηθείης — καὶ αὐτοῦ γὰρ ἂν ὠμοῦ τοῦ ἥπατος γεύσαιο. εἶτ' ἐπὶ τούτοις οἶκτον προβάλλει. σύ γε οἶκτον, ἄνθρωπος μιαρὸς ἀλαζὼν κέντρων, ἔχιδνα Ἐριννὺς ἀμάλακτος ἀδυσώπητος, πέτρα μελανοκάρδιος; 'ἀλλ' εἰ ξυνῄδειν — φησὶ — ἑτέρως ἂν ἐμηχανησάμην αὐτῷ τὴν ἐλευθερίαν, ὑπῆλθον ἂν οὐκ ὀλίγους τῶν τοιαῦτα

459 Ar. nub. 449s. 460 Ar. ran. 470

429 καὶ periitne? 430 ὠκτι*** W 435 πᾶσιν W^{pras} ἅπασιν W^{aras} 443 inserui | ὧν W : ὅσον fort. scrib. 450 ὑπ' αἰτίος W fere 458 γεύσαιο W^{1} prob. γεύσειας W^{sl} prob. | προβάλλει W^{sl} προβάλλῃ W^{1}

δυναμένων, ἐξελιπάρησα ἐδυσώπησα. περιῆν γὰρ ταὐτὸν λελύσθαι κἀμὲ τῆς ἀπονοίας προσαπηλλάχθαι'. καὶ τίς ἕτερος οὕτω γεννάδας, ὡς καὶ κατὰ νόμων ἀνδρίσασθαι καὶ μήτε Θεοῦ ὄπιν μήτ' ἀνθρώπων νέμεσιν ὑπιδέσθαι; ἔπειτα οὐδὲ τοῦτό σοι πάντῃ ἀνύποπτον. ᾧ γὰρ τὴν καλὴν ταύτην, ἣν προτείνῃ, δυσώπησιν ἐπῆγες, ἴσως ἀπεβδελύξατο καὶ πάλιν, ἧς ἂν ξυνειδότος κρινόμενος, ἕτερον ὅτι τέλεον ἀπηνυθαδιάζων. εἰ γὰρ ἔστι μηδὲν τὸ ἀντίξουν ὑπολιπέσθαι, τόν τε γὰρ προὔχοντα τῆς ἐκκλησίας, ὡς ὁ τοῦ μύθου †πατεραλοιαειθὸς† τὸν πατέρα, κατεταρτάρωσας, καὶ τοὺς λοιποὺς οὓς μὲν ὡς Γίγαντας Τιτᾶνας συνεξωστράκισας, οὓς δ' ὡς Προμηθέας ἀνεσκολόπισας· τὸ δ' ἄλλο τοῦ βήματος ἐς δορυφόρα ξυνέταττες καὶ φοβερὸν|
301v ἐστρόβεις, τὸν τοῦ θυμοῦ κεραυνὸν βαρὺν ἐνσείων, εἴ πού τις ὑπογρύξειεν.

25. Εἰ δ' οὐκ ἀνάγκη καὶ ξυνειδέναι τὸν κυψάμενον, ἀλλ' ἕτερόν τι πάθος ἐπὶ ψυχῆς ἴσχειν τὸ βιασάμενον πολλή τις ἀνάγκη. τοῦτο δεῖξον καὶ πείθομαι. οἶκτον ὁ λόγος οὐ δέχεται, ἀναίτιον εἶναι τἀληθὲς οὐκ ἀνέχεται. τί οὖν λοιπόν, εἰ μήτε σὺ πρὸς ἀτυχίαν οἶδας μαλάσσεσθαι μήτ' ἐκεῖνος τὸ τὰ μέγιστα ἐξαμαρτεῖν πέφευγε, ἢ πάντως τὸ συνεξαμαρτεῖν ἕπεται; οἷς δ' ἐκοινώνεις τοῦ βδελυροῦ τρόπου, καὶ τοὺς δεσμοὺς ὑπετέμου καὶ ξυνυπετέμου καὶ τοὺς ἐλέγχους. οἷον τοῦτο ὑμῖν τετόλμηται, ὦ κατάρατοι! οὐ χρυσὸν τοῖς μάρτυσιν ἐσυλήσατε, οὐκ εἰς ἄργυρον τὴν ζημίαν περιεστήσατε, κατὰ πρόσωπον τὰς ὕβρεις ἠράσσετε καὶ χρῶμά τι ἀπείσιον ἐσυφίσασθε. πρὶν ἢ τὰ ὅσια καταχρᾶναι, τὰς ὑμετέρας ψυχὰς εἰς ἄθεϊαν ἐβάψατε. οὐδὲν ἡ τῶν κειμένων ὕβρις, μικρὸν ἡ τῶν ἱερέων ὑφαίρεσις· οὐδενὶ τῶν ἁπάντων ὑπερβολὴν κακίας καταλελοίπατε. ἤδη τις καὶ στηλοκοπεῖν τοὺς μάρτυρας ἐπεχείρησεν, ἀλλ' εἰς ἑαυτὸν ἀνέφερε τὸ δυσσέβημα· ὑμεῖς δὲ τὴν μὲν ἀσέβειαν ἐτολμήσατε, τὴν δὲ τῆς ἀσεβείας δόκησιν ἐπὶ τὴν τῶν ἀρχιερέων ἐτρέψατε κορυφήν, ἐπὶ τὸν ποιμένα, ἐπὶ τὸν πατέρα καὶ ὃν οὐκ ἔστιν ὅστις οὐκ ἐσεβάσατο. οὐκ ᾐδέσθητε πολιὰν εὐσεβείας σύντροφον, οὐκ ἐδυσωπήθητε τὴν δεξιάν, οὐ τὸν λοιπὸν ἀρχιερέων σύλλογον ηὐλαβήθητε, ἀλλ' ἀφ' ἑνὸς τούτου πικρὰν θεομαχίας δόξαν ἁπάντων κατεσκεδάσατε. εἰ δ' ἐκεῖνον καὶ ψῆφος ἀρχιερέων ἀπώσατο, ἀλλ' οὐκ ἐπὶ τοιούτοις οὐδ' ὡς οὕτω τοῖς ἱεροῖς λυμηνάμενον. εἶτ' οὐκ ἀρκεῖ σοι τὸ πτῶμα θεραπεῦσαι τὸν φθόνον; ἢ τί καὶ κειμένῳ προσεπεμβαίνεις, τί καὶ

464 ἀνδρίζω de eunucho dict. ap. Philostr. vit. Ap. 37 | cf. Hes. op. 187 468s. cf. Hes. th. 717ss. 470s. cf. Lucian Prom. 7 = I 65,31s. Jac. Peregr. 11s. = III 274, 22ss. 471s. cf. Septuag. Iob 9,34 472 cf. Soph. Trach. 1087s.

471 δορυφόρημα fort. scrib. 472 ἐ****βεις W 477 μαλάσσεσθαι W^{c} prob. 479 in ἐκοινώνεις litera ο W^{c} | ὑπετέμου scripsi (cum W^{m}) : ὑπετρέμου W^{t} 480 ὑμῖν scripsi : ἡμῖν W 487 κορυφὴν W^{sl} a.m. κεφαλὴν W^{1} 490 θεομαχίας scripsi : θεομαχίαν W

τὸ τραῦμα προσαναξαίνεις; σβέσον τὴν κάμινον τοῦ θυμοῦ, στῆσον τοὺς τῶν ὕβρεων ὀχετούς, ἔα τὸ δύσφημον, ἐφ' ᾧ κἄν τις τῶν ἐπιεικεστέρων ἀνεκαλύψατο. σὺ δ' εἰ μὴ καὶ προσεπιθήσεις τὸν κολοφῶνα τῶν ἀτοπημάτων, οὐκ ἀνεκτὸν ἡ γῆ καὶ προσεπιμηχανᾷ τὰ παλαμναιότατα.

26. Διελυμήνασθε τοῖς μάρτυσι τοὺς πίνακας, ὦ κακαὶ κεφαλαί, τοῖς ἀθληταῖς τὰς γραφὰς διεγράψατε, τοὺς τῆς ἐκκλησίας ἀριστέας περιυβρίσατε. οὐ Κυνέγειρος οὐ Καλλίμαχος ἡμῖν οἱ τρισαριστεῖς, οὐ Μαραθὼν οὐδὲ Σαλαμὶς τὰ τούτων τρόπαια· ἀλλ' ἄνδρες καὶ θνητὰ μὲν οἱ πολλοὶ στρατευσάμενοι, πρὸς δὲ τὴν τῆς φύσεως ἀνάγκην πάντες ἀνθοπλισάμενοι καὶ δυσμενεῖς ἀθανάτους καὶ πολεμίους οὐχ ὁρωμένους καταπαλαίσαντες. οὗτος ὁ κατάλογος τοῖς μὲν σώμασιν ἀπεῖπον, ταῖς δὲ γνώμαις ἑστήκεσαν. ἡ φάλα⟨γ⟩ξ αὕτη, καὶ πίπτοντες ἀνῄρουν καὶ βαλλόμενοι κατετίτρωσκον. τοῦτο τὸ στράτευμα καὶ μυριόπληκτον καὶ νεκρὸν τοῖς τραύμασιν ἵστατο πολλῷ κάλλιον ἤπερ Καλλίμαχος. οὗτος ὁ λόγος οὐ μιᾶς ὁλκάδος, ἀλλὰ ξυμπάσης οἰκουμένης, ὅλοις ἱστίοις εἰς τὴν τῆς ἀσεβείας φερομένης θάλατταν ἐπεδράττετο. κἂν ὁ δήμιος αὐτῷ τὰς χεῖρας ἐθέρισεν, ἀλλ' οἶδε καὶ τὴν κεφαλὴν προσετίθεσαν· κἄν τις καὶ τοὺς ὀδόντας αὐτοὺς ἐξώρυττεν, ὁ τῆς ἀντιθέτου μοίρας στρατάρχης Σατὰν ἐπὶ πλέον ἐδάκνετο. ὅλον τὸ σῶμα τοῖς ἐμοῖς ἀριστεῦσι καλλίνικον. ὀφθαλμοὶ τυφλώμενοι κατέστραπτον τοὺς ἐχθρούς, ἀποτεμνούμεναι γλῶσσαι κατεβρόντων ἐπὶ πλέον τοὺς δυσμενεῖς, ἐχειροῦντο καὶ χεῖρες τοὺς ἀντιθέτους καὶ μετὰ τὴν τομήν, ξυνεπόδιζον καὶ πόδες ξυντριβόμενοι τοὺς ἀλάστορας.

27. Ἐπὶ τοιούτους καλλινίκους ὑμεῖς κακοὶ κακῶς ἐστρατεύσατε, ἐπὶ τοιούτους τυραννοκτόνους χεῖρας ἀνοσίους ὑμεῖς ἤρασθε. Μήδους ἐδουλώ-
302 σαντο, | Πέρσας ὑπηγάγοντο, Ἕλληνας ἐπεστόμισαν καὶ Σκύθαις παρέλυσαν τὰς τῆς εὐπιστίας νευράς, καὶ διὰ πάντων ὁ τύραννος δαίμων ἔπιπτε, τῶν μὲν ἀθλητῶν ὑπὸ θερμῷ τῷ λύθρῳ παραβαπτιζόντων, τῶν δ' ἁλισκομένων ἀναίμακτα. ὡς ἄρα καὶ βαρβάρων ὑμεῖς ἀγριώτεροι καὶ δαιμόνων ἀναισχυντότεροι! ὢ πικροῦ μέλιτος! μυρίῳ σμήνει μαρτύρων τὴν τῶν ὕβρεων ἀψινθίαν ἐπιμορφώσαντο. ὢ γνώμης ἀγνώμονος, ἣ τοῖς σωτῆρσιν ἐπεβούλευσε τὰ ἀτιμότατα! ὢ χειρὸς ἀναισχύντου καὶ βδελυρᾶς, ἣ βουλὴν οὕτως ἄβο⟨υ⟩λον εἰς ἔργον ἐξήνεγκεν! οὐχ ὑπέπτηξεν οὐκ ἐνάρκησε κατὰ τρισαριστέων κατὰ

496 Plat. Euthyd. 301e Greg. Cypr. II 86 = CPG I 366,5 500 cf. Herod. VI 114 508 cf. prov. *πλήρεσιν ἱστίοις* Philostr. vit. soph. I 25,5 512s. cf. Them. or. 27,337d = p. 407,10s. Dind.

500 *κυναίγειρος* W 504 inserui 508 *ἱστίοις* scripsi : *ἑστίοις* W 510 *ὀδόντας* : forsitan *ὀφθαλμοὺς* scribere voluerit. cf. Septuag. iud. 16,21 (*ἐξορύσσω*), infra 512 520 *πα***τιζόντων* W 523 *ἐπεβούλευσε* W^{pc} *ἐπεβουλεύσετε* W^{ac} 524 inserui

τυραννοκτόνων ὁπλισαμένη. ἥ που καὶ τῆς νοητῆς ἥψατο κιβωτοῦ καὶ τὸ δικαιότερον ἂν ἔπιπτεν ἤπερ εἰ τῆς παλαιᾶς καὶ σκιώδους ἐκείνης δραξάμενος· ἀλλ' εἶχεν ἔμφυτον τὸ φιλάνθρωπον καὶ μήτηρ οὖσα τοῦ φιλανθρωποτάτου Θεοῦ χειρὸς ὑβριζούσης ἐφείσατο· τάχα τοὺς ἀλιτηρίους ὑμῖν ἐφύλαξεν, ἵνα τὸν ζῆλον ἐπιδείξησθε καὶ θεατρίσητε τὸ κακόν, καὶ μὴ πάντα ἐκείνῳ τῷ μηδὲν αἰτίῳ προσεπιγράφοισθε.

28. Οὕτως ἀποκεκόψεται τὸ θεομάχιον τῆς πόλεως, οὕτως περιέσται τοῖς μάρτυσι τὸ ἀνύβριστον, τῆς προνοίας μὲν οὐκ ἐώσης τοὺς ψευδοχρίστους λαχεῖν, ὑμῶν δὲ καταψηφιζομένων μετὰ τὸ μαθεῖν.

ANTONIO GARZYA

526 *κιβωτὸς* : B. V. Maria scil. ut saepius

527 *εἰ* scripsi : *ἡ* W fere 529 *ὑμῖν* scripsi : *ἡμῖν* W

ΘΕΟΔΩΡΟΥ Β΄ ΛΑΣΚΑΡΕΩΣ
ΑΝΕΚΔΟΤΟΝ ΕΓΚΩΜΙΟΝ
ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΓΕΩΡΓΙΟΝ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΝ

Πατρὸς μνημόσυνον

Ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Νικαίας Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις καταλαμβάνει μίαν ὅλως ἐξέχουσαν θέσιν εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ τὰ γράμματα τοῦ Βυζαντίου [1]. Υἱὸς τοῦ Ἰωάννου Γ΄ Βατάτζη (1222 - 1254) γεννηθείς, ὡς λέγεται, τὴν ἡμέραν τῆς ἀνόδου τοῦ πατρός του εἰς τὸν θρόνον [2], ἀνετράφη ἐντὸς περιβάλλοντος χαμηλοῦ μὲν ἀπὸ ἠθικῆς ἀπόψεως ὑψηλοῦ δὲ ἀπὸ πνευματικῆς. Ἐν Νικαίᾳ ἔζων κατ᾽ ἐκείνην τὴν ἐποχὴν περίφημοι ἄνδρες [3], οἱ ὁποῖοι ἐτέθησαν εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ νεαροῦ διαδόχου. Ὁ Νικηφόρος Βλεμμίδης καὶ ὁ Γεώργιος Ἀκροπολίτης ἐπεμελήθησαν τῆς παιδείας τοῦ Θεοδώρου ὅστις, μολονότι ἀσθενικῆς κράσεως, ἐδείκνυεν ἐξαίρετον ζῆλον πρὸς τὰ γράμματα. Ἡ μόρφωσίς του, χριστιανικὴ καὶ φιλοσοφική, ἐνεποίει ἐντύπωσιν. Ἀντικαθιστῶν ἐκ νεαρᾶς ἡλικίας, πιθανῶς ἀπὸ τὸ 1261 [4], τὸν ἐκστρατεύοντα πατέρα του ὑπεχρεώθη, ἐκ τῶν πραγμάτων, νὰ ἀσχοληθῇ καὶ μὲ τὰς κρατικὰς ὑποθέσεις.

Διαδεχθεὶς τὸ 1254 τὸν Ἰωάννην Γ΄ Βατάτζην καὶ βασιλεύσας μόνον ἐπὶ τέσσαρα ἔτη ταχέως ἐνεπλάκη εἰς ἐξωτερικὰς καὶ ἐσωτερικὰς ἀνωμαλίας καὶ ταραχάς. Ἐπολέμησε πρῶτον ἐναντίον τῶν Βουλγάρων καὶ ἐν συνεχείᾳ

1. Βλ. περὶ τοῦ ἀνδρός: G. Moravcsik, Byzantinoturcica, Berlin 1958², τ. I, σσ. 521 - 522, Ν. Β. Τωμαδάκη, Σύλλαβος βυζαντινῶν μελετῶν καὶ κειμένων, Ἀθῆναι 1961, σσ. 468 - 475 ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία· πρόσθες καὶ τὸ πρόσφατον μελέτημα τοῦ Ch. Astruc, La tradition manuscrite des oeuvres oratoires profanes de Théodore II Lascaris, Travaux et Mémoires, 1 (1965), σσ. 393 - 404 ἔνθα ἐπίσης καὶ ἡ βιβλιογραφία.

2. Νικηφόρου Γρηγορᾶ, Ἱστορία (Bonn), I, $51,_{1-4}$, Γεωργίου Ἀκροπολίτου, Χρονικὴ συγγραφὴ (A. Heisenberg), I, $104,_{22-23}$.

3. Ὁ Γρηγόριος ὁ Κύπριος λέγει χαρακτηριστικῶς, Αὐτοβιογραφία, (W. Lameere), $179,_{26-28}$: «...εἰς τὰς ἐν Νικαίᾳ διατριβὰς ὅπου καὶ λόγος ἐκράτει γενομένῳ τινὶ αὐτὰς ἐξεῖναι δοκεῖν, τὰς γ᾽ ἐς σοφῶν ἀνδρῶν ἀφθονίαν, τὰς παλαιὰς Ἀθήνας ὁρᾶν».

4. Βλ. V. Grumel, La chronologie, Paris 1958, σ. 359. [Traité d'études Byzantines, I].

ἐναντίον τοῦ δεσπότου τῆς Ἠπείρου Μιχαὴλ Β΄. Μεγαλυτέραν ὅμως ἐντύπωσιν προξενοῦν αἱ ἐπιδιώξεις του ἐπὶ τῆς ἐν γένει ἐσωτερικῆς διαρθρώσεως τῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ Θεόδωρος ἐπεδίωκεν, ἀπερίσπαστος ἐπιρροῶν, νὰ μειώσῃ τὴν δύναμιν τῶν ἰσχυρῶν ἀτόμων τοῦ περιβάλλοντός του, νὰ δημιουργήσῃ συγκεντρωτικὸν κράτος καὶ νὰ ἀφοσιωθῇ, ἐλεύθερος πλέον, εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου [1]. Ἐπακόλουθον ἦτο νὰ προκαλέσῃ δυσαρεσκείας καὶ ἀντιδράσεις [2]. Κατατρυχόμενος ὑπὸ νόσου καὶ συκοφαντούμενος ὑπὸ πολλῶν, ᾐσθάνετο δυστυχής. Σὺν τοῖς ἄλλοις ἐβασανίζετο διὰ τὴν τύχην τοῦ ἀνηλίκου υἱοῦ του καὶ διαδόχου Ἰωάννου. Τὰ γεγονότα δὲν τὸν διέψευσαν. Ἀποθανὼν ὁ Θεόδωρος κατ᾽ Αὔγουστον 1258 ἀφῆκεν ἐπίτροπον τοῦ ἀνηλίκου διαδόχου τὸν ἔμπιστον φίλον του Γεώργιον Μουζάλωνα [3]. Οὗτος ὅμως ἐδολοφονήθη μετ᾽ ὀλίγον, κατόπιν συνωμοσίας τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου, εἰς τὸν ὁποῖον ἐν συνεχείᾳ περιῆλθεν ἡ ἐξουσία [4]. Ὁ Μιχαήλ, ὀλίγον μετὰ τὴν θριαμβευτικὴν ἐπάνοδον εἰς Κωνσταντινούπολιν, 15 Αὐγούστου 1261, διέταξε νὰ φονεύσουν τὸν νεαρὸν καὶ ἤδη τυφλωθέντα κατόπιν διαταγῆς του Ἰωάννην [5].

Πρὸς τὸν διδάσκαλόν του Γεώργιον Ἀκροπολίτην ἀπευθύνεται καὶ τὸ κατωτέρω ἐκδιδόμενον ἐγκώμιον τοῦ Θεοδώρου Λασκάρεως [6] γραφὲν τὸ

1. Βλ. Α. Ε. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1961, σσ. 71 - 72.

2. Πρβλ. Γεώργιον Παχυμέρην, Ἱστορία (Bonn), I, $37,_{11}$ - $38,_{8}$ προσέτι Γ. Ἀκροπολίτην, I, $123,_{1}$ - $124,_{24}$· πρβλ. καὶ J. B. Pappadopoulos, Théodore II Lascaris, Paris 1908, σ. 79 καὶ σ. 81.

3. Βλ. περὶ αὐτοῦ: R. Guilland, Fonctions et dignités des Eunuques, II. Le Protovestiaire, Études Byzantines, II (1944), σσ. 213 - 214 [=Recherches sur les institutions byzantines, τ. I, Berlin 1967, σσ. 223 - 224].

4. Βλ. σχετικῶς: D. J. Geanakoplos, Emperor Michael Palaeologus and the West, Cambridge Mass. 1959, σσ. 33 - 46.

5. Τὴν 25ην Δεκεμβρίου 1261· Γ. Παχυμέρης, I, $191,_{13}$ - $192,_{19}$ καὶ Ν. Γρηγορᾶς, I, $93,_{6-8}$ καὶ $173,_{5-20}$.

6. Περαιτέρω συντομογραφεῖται ἁπλῶς ὡς Ἐγκώμιον. Ὁ Θεόδωρος Λάσκαρις ἔχει γράψει πολλὰ ἐγκώμια ἐκ τῶν ὁποίων τὰ πλεῖστα παραμένουν εἰσέτι ἀνέκδοτα. Πλῆρες μέχρι σήμερον εἶχεν ἐκδοθῇ μόνον τὸ ἐγκώμιον *«εἰς τὴν μεγαλόπολιν Νίκαιαν»* (ὑπὸ L. Bachmann, Theodori Ducae Lascaris imperatoris in laudem Nicaeae urbis oratio, Rostock 1847). Ἀπόσπασμα τοῦ ἐγκωμίου *«...εἰς τὸν πατέρα αὐτοῦ τὸν αὐτὸν ὑψηλότατον βασιλέα κυρὸν Ἰωάννην τὸν Δούκαν»* ἐδημοσίευσεν ὁ F. Uspenskij, O rukopisjach istorii Nikity Akominata v parijžkoj nacion. bibl., Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosveščenija, 194 (1877), σ. 76· τοῦ αὐτοῦ ἐγκωμίου ἀνάλυσις παρέχεται ὑπὸ τῆς M. A. Andreeva, A propos de l'éloge de l'empereur Jean III Batatjès par son fils Théodore II Lascaris, Annales de l'Institut Kondakov, 10 (1938), σσ. 133 - 144. Βλ. ἐπίσης J. B. Pappadopoulos, ἔνθ᾽ ἀν., σσ. IX - X ὅπου καὶ κατάλογος τῶν ἔργων τοῦ Λασκάρεως ἐκδεδομένων καὶ ἀνεκδότων, Ν. Β. Τωμαδάκη, ἔνθ᾽ ἀν., σσ. 471 - 473, τέλος δὲ καὶ Ch. Astruc, ἔνθ᾽ ἀν., σ. 393, σημ. 1 καὶ 394.

1252 [1]. Περὶ τοῦ σκοποῦ καὶ τῆς ἐν γένει συντάξεως τοῦ ἐγκωμίου θὰ διαλάβωμεν ἐκτενῶς κατωτέρω.

ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΚΑΙ ΧΡΟΝΙΚΗ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΙΣ. Ὁ Γεώργιος Ἀκροπολίτης ἐγεννήθη ἐν Κωνσταντινουπόλει τὸ 1217 [2] ἐκ γονέων εὐγενῶν [3]. Περατώσας εἰς γενέτειραν τὰς ἐγκυκλίους σπουδὰς [4] ἀπεστάλη ὑπὸ τοῦ πατρός του τὸ 1233 εἰς Νίκαιαν εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ βασιλέως Ἰωάννου Γ′ Βατάτζη ὅπου καὶ ἐγένετο εὐμενέστατα δεκτὸς [5]. Ὁ βασιλεὺς ἐκτιμήσας ταχέως τὴν ἀξίαν του ἀνέθεσε τὴν ἐκπαίδευσίν του ὁμοῦ μετ' ἄλλων τεσσάρων νέων εἰς τὸν Θεόδωρον Ἑξαπτέρυγον [6]. Τούτου δ' ἀποθανόντος (ca. 1237) τὴν διδασκαλίαν τῶν πέντε αὐτῶν νέων ἀνέλαβεν ὁ Νικηφόρος Βλεμμίδης *«τῶν ἄλλων τελεώτερος ἐν ταῖς κατὰ φιλοσοφίαν ἐπιστήμαις»* κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Ἀκροπολίτου [7]. Ὁ μετέπειτα αὐτοκράτωρ Θεόδωρος Β′ Λάσκαρις ἐγένετο μαθητὴς τοῦ Βλεμμίδου τὸ 1240, ἤτοι εἰς ἡλικίαν 18 ἐτῶν [8]. Ἄμεσον ἐπακόλουθον τῆς μαθητείας τοῦ Θεοδώρου πλησίον τοῦ Βλεμμίδου ἦτο ἡ γνωριμία του μετὰ τοῦ Ἀκροπολίτου· οἱ δύο ἄνδρες συνεδέθησαν ταχέως διὰ θερμοτάτης φιλίας [9].

Τὸ 1246 ὁ Ἀκροπολίτης ἔλαβε τὸ ἀξίωμα τοῦ λογοθέτου τοῦ γενικοῦ [10] καὶ ἔκτοτε ἠκολούθει συχνάκις τὸν βασιλέα Ἰωάννην εἰς τὰς ἐκστρατείας του συντάσσων, κατὰ παλαιὰν συνήθειαν, τὰς ἐπιστολὰς δι' ὧν ὁ αὐτοκράτωρ ἐγνωστοποίει εἰς τὸν λαὸν τῆς πρωτευούσης τὰς νίκας του εἰς τὰς μάχας, ἀναλαμβάνων διπλωματικὰς ἀποστολὰς κλπ. [11]. Τὸ αὐτὸ ἔτος ἀνέλαβε τὴν

---

1. Βλ. κατωτέρω σ. 107.
2. Βλ. τὰ προλεγόμενα τοῦ A. Heisenberg εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἔκδοσιν τοῦ Γ. Ἀκροπολίτου, II, σ. IV, σημ. 2· πρβλ. καὶ Ἐγκώμιον, 98 - 99.
3. Γ. Ἀκροπολίτης I, 46,12· πρβλ. καὶ Ἐγκώμιον, 97 - 98.
4. Γ. Ἀκροπολίτης, I, 46,14.
5. Γ. Ἀκροπολίτης, I, 46,13 κ.ἑξ.
6. Τὸ 1234· πρβλ. Γ. Ἀκροπολίτην, I, 49,23 καὶ 49,8· Ἐγκώμιον, 135 - 139, Νικηφόρον Βλεμμίδην, Διήγησις μερικὴ (A. Heisenberg), 29,8-11 καὶ προλεγόμενα σσ. XII - XIII.
7. Χρονικὴ συγγραφή, I, 50,5.
8. Γ. Ἀκροπολίτης, I, 106,17, Ν. Βλεμμίδης, 38,5 κ.ἑξ.· πρβλ. J. Dräseke, Theodoros Laskaris, BZ, 3 (1894), σ. 498 κ.ἑξ.
9. Τεκμήρια τῆς φιλίας αὐτῆς ἀποτελοῦν αἱ 42 ἐπιστολαὶ ἃς ἀπηύθυνεν ὁ Θεόδωρος πρὸς τὸν Ἀκροπολίτην. Ἐξ αὐτῶν 41 ἐξεδόθησαν ὑπὸ N. Festa, Theodori Ducae Lascaris epistulae CCXVII, Firenze 1898, σσ. 67 - 116 (XLIX - LXXXIX) μία δὲ παραμένει εἰσέτι ἀνέκδοτος (Βλ. Ch. Astruc, ἔνθ' ἀν., σ. 397).
10. Προγενεστέρως εἶχε λάβει τὸ ἀξίωμα τοῦ μεγάλου λογαριαστοῦ, Γ. Ἀκροπολίτης, II, 3.
11. Γ. Ἀκροπολίτης, I, 79,1, 91,1-4· βλ. Fr. Dölger - J. Karayannopulos, Byzantinische Urkundenlehre, τ. I, Die Kaiserurkunden, München 1968, σ. 64.

διδασκαλίαν τοῦ ἐπιστηθίου φίλου του καὶ διαδόχου Θεοδώρου ἀντικαταστήσας τὸν Βλεμμίδην [1]. Ἡ διδασκαλία αὕτη, διακοπτομένη ἑκάστοτε λόγῳ τῶν πολλῶν ἁρμοδιοτήτων τοῦ Ἀκροπολίτου, διήρκεσε περὶ τὰ πέντε ἔτη καὶ ἀπέβη ἐπωφελὴς καὶ καρποφόρος εἰς τὸν μέλλοντα βασιλέα [2].

Ἀρχομένου τοῦ 1252 ὁ Ἀκροπολίτης ἐξέδωκε τὰς ἐπιστολὰς τοῦ μαθητοῦ του Θεοδώρου [3]. Τῆς ἐκδόσεως αὐτῆς προέταξεν ἔμμετρον πρόλογον ἐξ 63 τριμέτρων [4] ὑμνητικώτατον πρὸς τὸν Λάσκαριν [5]. Ἡ ἔκδοσις αὕτη ἐνεθουσίασε τόσον τὸν Λάσκαριν ὥστε, ὡς εὐστόχως συνεπέρανε ὁ Heisenberg [6], ἔγραψε τὸ κατωτέρω ἐκδιδόμενον ἐγκώμιον πρὸς τὸν Ἀκροπολίτην [7]. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται ὡς ἔτος συγγραφῆς τοῦ ἐγκωμίου τὸ 1252.

ΣΚΟΠΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΗΣ. Ὁ Θεόδωρος Λάσκαρις ἔγραψε τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἐγκώμιον διὰ νὰ ἐξάρῃ τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ κῦρος τοῦ διδασκάλου του. Ἀφορμὴ ἦτο, ὡς σχετικῶς ἐτονίσθη, ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀκροπολίτου ἔκδοσις τῶν ἐπιστολῶν του. Ἐπ' εὐκαιρίᾳ λοιπὸν τῆς ἐκφράσεως εὐχαριστιῶν διὰ τὴν ἔκδοσιν αὐτήν, κρίνει σκόπιμον νὰ ἀναφερθῇ ἐν ἐκτάσει εἰς τὰ τῆς διδασκαλίας του. Αἱ παρεχόμεναι εἰδήσεις διαφωτίζουν ἡμᾶς πλήρως περὶ

---

1. Ἐγκώμιον, 160 - 161.
2. Αὐτόθι 176 - 177· πρβλ. καὶ 163 - 164.
3. Ὁ K. Krumbacher (Geschichte der byzantinischen Litteratur², München 1897, σ. 287, Ἑλληνικὴ μετάφρασις, ὑπὸ Γ. Σωτηριάδου, τ. Α′, Ἀθῆναι 1900, σ. 580) λέγει ἁπλῶς ὅτι ἡ ἔκδοσις τοῦ corpus αὐτοῦ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Λασκάρεως ἐγένετο τὸ 1252. Ὁ A. Heisenberg (Προλεγόμενα..., ὡς ἀνωτ., σ. VIII) δέχεται τὸ ἔτος 1252 ὡς terminus ante quem τὸ δὲ 1246 ὡς terminus post quem. Ἐν τούτοις ὁ αὐτὸς Heisenberg τονίζει ὅτι ὁ Ἀκροπολίτης ἠκολούθησε τὸν βασιλέα Ἰωάννην εἰς τὴν ἐκστρατείαν του ἐναντίον τοῦ δεσπότου Μιχαὴλ Β′ ἀπὸ τοῦ Μαρτίου 1252. (A. Heisenberg, ἔνθ' ἀν.· Γ. Ἀκροπολίτης, I, 92,3 κ.ἑξ.) Ἑπομένως ἡ ὡς πρὸς τὸ 1252 χρονολόγησις τῆς ἐκδόσεως περιορίζεται μόνον εἰς τοὺς δύο πρώτους μῆνας τοῦ ἔτους αὐτοῦ. Πιθανώτατα ὁ Ἀκροπολίτης ἡτοίμασε τὴν ἔκδοσιν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Λασκάρεως τὰ τέλη τοῦ 1251, ὡλοκλήρωσε δὲ αὐτὴν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1252, ὅτε καὶ θὰ ἔγραψε τὸν ἔμμετρον πρόλογον. Μετὰ τὴν περάτωσιν τῆς ἐκδόσεως θὰ ἀνεχώρησε πρὸς συνάντησιν τοῦ βασιλέως Ἰωάννου. Σημεῖα τινὰ τοῦ ἐγκωμίου βοηθοῦν εἰς τὴν ἐμπέδωσιν τῶν ἀνωτέρω· 267 κ.ἑξ.: *«Καιρὸς προέβη καὶ ὁ διδάσκαλος μὲν ἐδίδασκεν...»*. Ἀναφορὰ εἰς τὸ μετὰ τὸ 1246 διάστημα. 295 - 296: *«Διήλθομεν οὖν οὐκ ἐν ἀκαριαίῳ καιρῷ τὰ μαθήματα ἀλλὰ χρόνῳ πολλῷ...»*. Τὸ *«διήλθομεν»* ὑποδηλοῖ ὅτι ἡ διδασκαλία τοῦ Θεοδώρου εἶχε πλέον περατωθῆ κατόπιν μεγάλου χρονικοῦ διαστήματος *(χρόνῳ πολλῷ)*, τουλάχιστον πενταετίας, ὡς δὲ τὰ πράγματα δεικνύουν, ὁ Ἀκροπολίτης ὡς εἰς ἐπιστέγασμα τῆς διδασκαλίας του, προέβη εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ μαθητοῦ του.
4. Ἔκδοσις τοῦ προλόγου ὑπὸ A. Heisenberg, Γ. Ἀκροπολίτης, II, 7 - 9.
5. Πρβλ. ὡρισμένα σημεῖα τοῦ προλόγου στ. 4 - 6, 33 - 35, 57 - 58, 62 - 63.
6. A. Heisenberg. Προλεγόμενα, ὡς ἀνωτ., σ. XVII.
7. Ἡ ἐπιρροὴ τοῦ ἐμμέτρου προλόγου τοῦ Ἀκροπολίτου εἶναι καταφανὴς εἰς ὡρισμένα σημεῖα τοῦ ἐγκωμίου· πρβλ. Ἐγκώμιον, 4 - 5, 39, 185 - 186.

τῆς φήμης ἧς ἀπέλαυεν ὁ Ἀκροπολίτης κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχήν. Τονίζεται ὁ ἐνθουσιασμὸς τῶν μαθητῶν του ἐκ τῆς διδασκαλίας του (31 - 34), ἡ ἀπέραντος μόρφωσίς του (39), ἡ ρητορικὴ του δεινότης (184 - 187), ἡ μεγάλη ὑπεροχή του ἔναντι τῶν συγχρόνων του λογίων (191 - 194), ὁ σεβασμὸς καὶ ἡ ὀφειλομένη εἰς αὐτὸν εὐγνωμοσύνη (216 - 219). Ὁ Θεόδωρος γνώστης τῶν κανόνων συγγραφῆς ἐγκωμίου, ὡς ὁ ἴδιος δηλοῖ [1], ἔγραψεν ἓν τῶν καλυτέρων δειγμάτων τοῦ εἴδους παρὰ τὴν ἐπιτήδευσιν τῆς ρητορικότητος καὶ τὴν μέχρις ἴσως ὑπερβολῆς γλωσσικὴν καθαρότητα τοῦ κειμένου [2].

ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΣ ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ. Τὸ κείμενον παρέχεται ὑπὸ τεσσάρων κωδίκων ὡς ἑξῆς :

1. **Parisinus suppl. grec 472** (A), ff. 42^{v} - 53^{v} τοῦ ιγ' αἰῶνος [3]· τὰ περιλαμβάνοντα τὸ ἐγκώμιον φύλλα ἐσημειώθησαν καὶ εἰς τὴν παρασελίδιον ἀρίθμησιν.

2. **Parisinus gr. 3048** (B), ff. 43^{r} - 47^{r} [4]· ὁ κῶδιξ τοῦ ιε' αἰῶνος ἔργον τοῦ γνωστοῦ κωδικογράφου Μιχαὴλ Σουλιάρδου [5]. Ἡ ἀντιγραφή του ἐπερατώθη τὴν 27ην Ἰουνίου 1486 [6].

1. Ἐ γ κ ώ μ ι ο ν, 91 - 92 : *«Εἰ δὲ καὶ πρωθύστερον τὸ κεφάλαιον τοῦτο γέγραπται καὶ οὐ καθὼς ἀπαιτεῖ τὸ ἐγκώμιον...»*. πρβλ. καὶ L. R o b e r t, Les Kondakia de Nicée, le combustible de Synnada et les poissons - scies. Sur des lettres d'un métropolite de Phrygie au Xe siècle, Philologie et réalités, Journal des Savants, Juillet-Décembre (1961), σσ. 151 - 164, ὅπου καὶ σχετικαὶ πληροφορίαι περὶ τῶν κανόνων συγγραφῆς ἐγκωμίων.

2. Σημειοῦμεν τὰς δύο ἀθησαυρίστους λέξεις τοῦ κειμένου : στ. 14 *εὐφραδμοσύνη*, στ. 175 *εὐτυπώτως*. Εἶναι ἐμφανὴς εἴς τινα σημεῖα τοῦ ἐγκωμίου ἡ ἐπιρροὴ τοῦ πρώτου διδασκάλου τοῦ Λασκάρεως, τοῦ Νικηφόρου Βλεμμίδου· πρβλ. 63 - 95, 92 - 93. Πρόκειται περὶ τοῦ ἔργου τοῦ Βλεμμίδου «Ἀνδριὰς βασιλικός», τὸ ὁποῖον οὗτος προσεφώνησεν πρὸς τὸν Θεόδωρον, συντεταγμένου εἰς γλῶσσαν λίαν ἐξεζητημένην καὶ ἀσαφῆ. Τοῦ ἔργου αὐτοῦ τοῦ Βλεμμίδου ἐκτενὴς ἀνάλυσις παρέχεται ὑπὸ E. B a r k e r, Social and Political Thought in Byzantium, Oxford 1957, σσ. 151 - 159.

3. Περιγραφὴ τοῦ κώδικος ὑπὸ H. O m o n t, Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la bibliothèque Nationale, τ. III, Paris 1888, σ. 266· βλ. καὶ J. B. P a p p a d o p o u l o s, ἔνθ' ἀν., σσ. X - XI § IV.

4. Περιγραφὴ ὑπὸ H. O m o n t, ἔνθ' ἀν., σσ. 99 - 100 καὶ J. B. P a p p a d o p o u l o s, ἔνθ' ἀν., σ. X, § III. Βλ. καὶ C h. A s t r u c, ἔνθ' ἀν., σ. 394, σημ. 6.

5. Βλ. περὶ αὐτοῦ : M. V o g e l - V. G a r d t h a u s e n, Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, Leipzig 1909, σ. 318, Σ. Λ ά μ π ρ ο υ, Ναυπλιακὸν ἔγγραφον τοῦ οἴκου Πουλομάτη ἐν ἔτει 1509 καὶ ὁ βιβλιογράφος Μιχαὴλ Σουλιάρδος, Ν. Ἑλληνομνήμων, Ϛ' (1909), σσ. 273 - 283, E. L o b e l, The Greek Manuscripts of Aristotle's Poetics, Oxford 1933, σ. 54, Χ. Γ. Π α τ ρ ι ν έ λ η, Ἕλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως, ΕΜΑ, 8/9 (1958 - 59), σσ. 108 - 109.

6. Τοῦτο δηλοῦται ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ Σουλιάρδου ἐν τῷ τέλει τοῦ κώδικος : *«Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ πόνος Μιχαήλου | Σουλιάρδου, σπεύδοντος ποτὲ παιδείαν | Καὶ μαθήσει*

3. **Parisinus suppl. grec 37** (C), ff. 26^{r} - 30^{r} τοῦ ιϛ' αἰῶνος [1]· ὁ κῶδιξ αὐτὸς ἐθεωρεῖτο μέχρι σήμερον ὡς ἔργον τοῦ γνωστοῦ κωδικογράφου Κωνσταντίνου Παλαιόκαππα. Τὸ ἐσφαλμένον τῆς ἐκδοχῆς αὐτῆς ἀπέδειξεν ὁ Ch. Astruc [2].

4. **Scorialensis Y - I - 4** (S), ff. 257^{r} - 260^{r} ἐπίσης τοῦ ιϛ' αἰῶνος [3].

Ὡς βάσις τῆς ἐκδόσεως ἐλήφθη ὁ κῶδιξ Parisinus suppl. grec 472. Ὁ Ch. Astruc προτείνει ὅπως διὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν ὑπὸ τῶν ἀνωτέρω τεσσάρων κωδίκων παραδεδομένων ἔργων τοῦ Θεοδώρου Β' Λασκάρεως ληφθῇ ὁ Parisinus gr. 3048 ὡς πληρέστερος τῶν λοιπῶν [4]. Ὁ κῶδιξ Parisinus suppl. grec 472 ἀκολουθεῖ εἰς σπουδαιότητα, ἂν καὶ ἔδει νὰ προηγῆται, διότι ἔχει πολλὰ κενά [5]. Ἡ ὑπόδειξις αὕτη δὲν ἠκολουθήθη ἐνταῦθα διὰ δύο λόγους : πρῶτον· ὁ Parisinus suppl. grec 472 παραδίδει πλῆρες, ἄνευ οὐδενὸς χάσματος, τὸ ἐγκώμιον· καὶ δεύτερον· ὁ αὐτὸς κῶδιξ παρέχει πολλάκις καλυτέρας γραφὰς ἔναντι τοῦ Parisinus gr. 3048 [6], παραλείποντος, σημειωτέον, λέξεις [7] καὶ εἴς τινα σημεῖα [8], ὁλοκλήρους φράσεις αἵτινες ὑπάρχουν καὶ εἰς τοὺς ἑτέρους τρεῖς κώδικας, ἐν γένει δὲ προσφέρει τὸ πληρέστερον κείμενον.

ἔκδοτον φιλοσοφίας. | Ὑπάρχω τοιγαροῦν ἐκ χώρας τῶν Ναυπλίων, | Χειρὶ γραφηθεῖσα δὲ ἡ παροῦσα νῦν βίβλος, | Τῷ ,ϛϡϟδ' ἔτει, ἰνδ. δ', μηνὸς Ἰουνίου κζ', ἡμέρᾳ τρίτῃ, | Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Σαμψὼν τοῦ ξενοδόχου». (H. O m o n t, Les manuscrits grecs datés des XVe et XVIe siècles de la Bibliothèque Nationale et des autres bibliothèques de France, Paris 1892, σ. 26). Βλ. προσέτι τὴν εὔστοχον παρατήρησιν τοῦ C h. A s t r u c, ἔνθ' ἀν., σ. 396.

1. Περιγραφὴ ὑπὸ H. O m o n t, Inventaire sommaire..., ὡς ἀνωτ., σ. 207· βλ. καὶ J. B. P a p p a d o p o u l o s, ἔνθ' ἀν., σσ. X - XI, § IV.

2. C h. A s t r u c, La tradition..., ὡς ἀνωτ., σ. 402.

3. Πρώτη ἀτελεστάτη περιγραφὴ τοῦ κώδικος αὐτοῦ ὑπὸ E. M i l l e r, Catalogue des manuscrits grecs de la Bibliothèque de l'Escurial, Paris 1858, σσ. 184 - 185. Προσφάτως ὁ κῶδιξ περιεγράφη πληρέστατα ὑπὸ Ν. Π α ν α γ ι ω τ ά κ η, Λέων ὁ διάκονος, Ἀθῆναι 1965, σσ. 85 - 92 καὶ ὑπὸ G r. d e A n d r é s, Catálogo de los códices griegos de la Real Biblioteca de El Escorial, τ. II, Madrid 1965, σσ. 83 - 86.

4. C h. A s t r u c, ἔνθ' ἀν., σ. 404.

5. Αὐτόθι, σ. 400.

6. Πρβλ. Ἐ γ κ ώ μ ι ο ν, 5, 44 - 45, 98, 173, 186, 204.

7. Αὐτόθι, 9, 24.

8. Αὐτόθι, 66, 107 - 108.

PARISINUS SUPPL. GREC 472

(f. 42v) **Τοῦ αὐτοῦ Θεοδώρου Δούκα τοῦ Λάσκαρι τοῦ υἱοῦ τοῦ ὑψηλοτάτου βασιλέως κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Δούκα ἐγκώμιον εἰς τὸν μέγαν φιλόσοφον κυρὸν Γεώργιον τὸν Ἀκροπολίτην.**

Πάντας μὲν ἄλλους δεῖ θαυμάζειν τοῖς λεγομένοις καὶ ὑπερεξαίρειν σου τὰ νοήματα καὶ ὑπεράγασθαί σου τὴν οἰκονομίαν καὶ τὸ κάλλος | (f. 43r) τῶν λόγων ὡς μεγαλύνειν, ὦ φιλτάτη μοι κεφαλή, τὸ μὲν διὰ τὴν φράσιν τε καὶ τὴν καλλιέπειαν τὸ δὲ διὰ τὸ ὑψηλὸν αὐτῶν καὶ πυκνὸν τὸ δὲ διὰ τὴν πρόθεσιν τὴν ὀρθήν, ἣν κέκτηται πρός με ἀγαθὰ φρονοῦντα καὶ καλά. Ἐμὲ δὲ μηδὲν δεῖ τι καινὸν δοξάζειν αὐτῶν οἰκειωθέντα τοῖς οἰκείοις τῶν λόγων σου θησαυροῖς· οὐκ ἂν γὰρ ἄλλως, εἰς ἃ περὶ ἐμὲ γέγραφας, εἰσῆξα τὸν νοῦν, εἰμὴ πρότερον ἐξ ἐκείνων ἤντλησα τὰ νοήματα.

Πολλαχῶς γὰρ διαιρουμένου τοῦ λόγου καὶ διὰ τῆς ἐπιστήμης διαφόρως τεχνουργουμένου συνάγεται αὖθις καὶ πάλιν εἰς μίαν ἀρχὴν τὴν φιλόσοφον, ἧς οἱ ποταμοὶ παμπληθεῖς ἐκρέουσιν ἐκ τῆς γλώττης σου εὐφραδμοσύνην καὶ γλυκασμὸν τοῖς εὖ φρονοῦσι παρέχοντες. Καὶ κατὰ τὸν | (f. 43v) θειότατον Πλάτωνα ἡ φιλόσοφος διελοῦσα διὰ τῆς ἐπιστήμης διαίρεσις τὰ ἀντιδιαιρούμενα τῇ τεχνολογίᾳ πάλιν συνῆξεν εἰς ἑαυτὴν ὡς εἰς ἀρχὴν καὶ πηγὴν οὐκ ἰσότητι ὁμοιώσεως ἀλλ' ἐξουσιότητι κυριώσεως. Οὕτως γοῦν διαιρούμενος ὁ λόγος παρὰ τῆς ἐπιστήμης τε καὶ ἑνούμενος ὡς εἴσπερ τινὰ κρατῆρα χρυσοῦν ἐξεκενώθη πλουσίως εἰς σὴν ψυχήν, ἄνθρωπε· καθαρωτάτην καί γε ταύτην εὑρὼν

---

9 - 10 cf. II Ch. 8,15   15 - 18 Pl. Sph. 252b

A titulus altera manu   2 *κυρίου* C   3 *κυρὸν* AB : *κύριον* C om. S   5 *ὑπεράγασαι* B   7 *καὶ* post *δὲ* add. B   9 *σου* om. B   20 *τὴν σὴν* S

---

4 - 5. *Πάντας μὲν ἄλλους... τὰ νοήματα* : Πρβλ. τὸν ἔμμετρον πρόλογον ὃν προέταξεν ὁ Γ. Ἀκροπολίτης εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἔκδοσιν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Θ. Λασκάρεως (βλ. ἀνωτ., σ. 107) II, 8,33-34 : *«Πάντας δὲ σεμνοὺς ὡς ὑπεξῃρημένους | Νοήμασι σχήμασι λοιπαῖς ἰδέαις»*.

15 - 18. Ἡ ὑπὸ τοῦ Θ. Λασκάρεως γνῶσις πλατωνικῶν κειμένων ἔχει τονισθῆ ὑπὸ τοῦ J. B. Pappadopoulos, ἔνθ' ἀν., σ. 18· πρβλ. καὶ M. Andreeva, Očerki po kul'ture vizantijskogo dvora v XVIII v., Πράγα 1927, σ. 163.

καὶ ῥύπου ἀμιγῆ τέλεον, ἧς τὰς ἐκ λόγου καὶ διαλόγου ἐκβλύσεις, ἄλλους μὲν ἀνθρώπων τοὺς κρείττονας εἰς θαῦμα φέρειν δεῖ πρὸς ἄλλους ἐξ ἄλλων αὐτὰς διαφημίζοντάς τε καὶ πέμποντας, ἐμὲ δὲ τέρπεσθαι μόνον τὸν οἰκεῖον ὁρῶντα ἐπαινούμενον καὶ ὅτι περὶ τοῦ ἐμοῦ ἀγαθοῦ διδασκάλου οἱ λόγοι τῶν εὐφη|(f. 44r)μιῶν πρὸς ὕψος αἴρονται. Σύνθεσις γὰρ καὶ διαίρεσις ἀγαθὰ τὰ ἀμφότερα ἀρίστως διότι τεχνολογοῦνται παρὰ τῆς ἐπιστήμης ὁμοῦ· καὶ ὁ ἐπιστήμων ἐμὸς διδάσκαλος καὶ τὸ συντιθέμενον περὶ ἐμοῦ γράμμα αὐτοῦ καὶ τὸ διαιρούμενον ἐγκωμίων ἐμῶν ὑπόθεσις καὶ τὰ ἄμφω περὶ ἐμοῦ τοῦ μηδενὸς ὄντως εἰς τὸ καλὸν συνῆλθε τῷ λόγῳ. Καὶ γὰρ ἡ σχέσις καὶ τῇ σχέσει συνέδραμεν ἡ ἐπίτασις, αὖθις τε ταύτῃ ἡ γλυκύτης τοῦ λόγου συνεπεισέρρευσε· καὶ ἐγκωμιάζουσιν οἱ λόγοι τὸν λογογράφον καὶ τὸν αὐτοῦ ἐκείνων γεννήτορα νοῦν. Τίς γε ἆρα ἀκροώμενος τούτων οὐ γάννυται, οὐκ ἐνθουσιᾷ, οὐκ εἰς ὕψος πτεροκροτῶν αἴρεται ταῖς φρεσὶ καὶ ἀεροβατεῖ διὰ τὴν ἰσχὺν τῆς τοῦ λόγου γλυκύτητος; Οὕτως | (f. 44v) γοῦν οἱ πάντες οἶμαι τούτων ἀκροώμενοι πάσχουσι πάθη ἀγαθὰ καὶ καλὰ καὶ μακαριστοὶ εἰσί τε καὶ νομίζονται, ὥσπερ λυπρᾶς οἱ μὴ αὐτῶν ἀκηκοότες ἐκ τοῦ ἐναντίου τύχης εἰσὶ καὶ ὑπάρχουσι. Ἀλλ' εἴπερ καὶ τῆς γλυκύτητος τῶν λόγων τις ἀποστῇ καὶ τὴν οἰκονομίαν ἐθέλῃ ἀνερευνᾶν, ὥστε θαυμάζειν ἢ κολάζειν καταλλήλως, ὅπερ καὶ εἰς ταύτην εὕρῃ, προχωρήσει οἶδ' ὅτι πρὸς ἄβυσσον ἐπιστήμης καὶ πρὸς ἄσχετον γνώσεως.

Τοιαύτη γὰρ ἡ τοῦ ἐμοῦ διδασκάλου πολύκρουνος τῶν λόγων ῥοή, διειδεστάτη καὶ ἀμιγὴς ἀθόλωτός τε καὶ δαψιλής, ἀέναος ὁμοῦ τε καὶ ἀνεπίμεικτος καὶ εἰς γῆν προελθοῦσα καρποφορεῖ καὶ ἐπὶ τὰς ἀκάνθας ἀναβλαστάνει καὶ ἐπ' ἐμοὶ τῷ ξηρῷ καὶ ἀνίκμῳ λίθῳ εἰσρεύσασα ἤντλησεν, ἅπερ ἐκκεκένωκε | (f. 45r) πρότερον καὶ ἐξ αὐτῶν ἐγκωμίων περὶ ἐμοῦ πανήγυριν ἔστησε. Δᾳδουχοῦσι τοίνυν λόγοι διδασκάλου τὸν φοιτητὴν καὶ τὸν ἐσβεσμένον τῆς αὐτοῦ γνώσεως λύχνον ἀνάπτουσι φωτοχυσίαις ταῖς λογικαῖς. Θαυμαστὴ καὶ γὰρ καθέστηκεν ἡ πανήγυρις, καινοτρόπως τε ὁμοῦ καὶ ξενακούστως ἐγκωμιάζεται ὁ ἐγκωμιάζων, ὅτι νόμους ἐγκωμίων οἱ λόγοι τούτου καταβεβλήκασιν, ὅπερ μὴ δόξῃ καινὸν μηδὲ τοῖς ἀνεπιστημόνως ξένον τὰς βίβλους ἀναγινώσκουσι· καίτοι γε Ἀχιλλέα καὶ Ἀγαμέμνονα καὶ τούς, οὓς ἡ Ἰλιὰς διαλαμβάνει, Ὅμηρος ἐξυμνῶν ὑμνεῖται μᾶλλον ἢ ἐκείνους ὑμνεῖ. Ὥσπερ γὰρ ἐν λειμῶνι τίς τινι μὴ ἐλθὼν τρυφᾷ δέ, εἰ καὶ πόρρω τῶν τούτου καρπῶν, ἐξ ὧν συνιέναι δύναται, οἵων φυτῶν εἰσὶν οἱ καρποί, οὕτω καὶ τὴν | (f. 45v) ὁμηρικήν τις

---

24 *ἀγαθοῦ* om. B   34 *οὖν* C   *τούτων* ABC : *πάντων* S   41 *τε*² supra lineam A   44 *ἔστησεν* B   49 *μὴ δὲ* C

---

39. *οἶδ' ὅτι... γνώσεως* : Πρβλ. τὸν ἔμμετρον πρόλογον τοῦ Γ. Ἀκροπολίτου, II, 7,3 : *«Καὶ γνώσεως ἄβυσσον οὐ μετρουμένην»*.

διερχόμενος ποίησιν γνῶναί γε ἂν εἴη, εἰ βουλητὸν αὐτῷ, τὸν ταύτης γεννήτορα.

Ἔχει μὲν γὰρ οὕτως ταῦτα καὶ καθὼς εἴρηται. Τίς δ' ἂν διὰ τούτους τοὺς λόγους, οὓς γέγραφα, οὐχ ὅτι γέγραφα ἀλλ' ὅτι φύσει τὸ ἀληθὲς ἔχουσιν ἐκ τῶν λόγων τοῦ πρός με ἐπαίνου, οὓς λεοντιδὴς ψυχὴ ἐξηρεύξατο, οὐ νοήσει, οἷον ἐστὶ μῆκος καὶ πλάτος καὶ βάθος τῆς ἐρευξαμένης αὐτούς· οἷος γάρ ἐστιν ὁ νοῦς, ὁ λύχνος αὐτῆς, ἀκολούθως καὶ αὕτη ἐστὶ καὶ οἱ λόγοι οἱ παρεπομένως ἐκρέοντες. Τὸ παροιμιῶδες ἤδη διὰ ταῦτα βοῶ, ἐκ τοῦ κρασπέδου τις γιγνώσκει τὸ ὕφασμα. Πότερον οὖν διὰ ταῦτα ἐρῶ καὶ τὸ δαυϊτικὸν ῥητὸν παρῳδῶν, εἰ καὶ ἀληθὴς τοῖς πολλοῖς ἢ τούτου δόξει παρῴδησις· ἀνέβη καὶ γὰρ ὁ ἐμὸς f. 46r δι|δάσκαλος εἰς ὕψος θεῖον καὶ ἄπειρον καὶ πλειστάκις αἰχμαλωτίσας σοφίας αἰχμαλωσίαν δέδωκε δόματα ἐγκωμίων καλλίστων τοῖς ἀνθρώποις τοῖς δεξαμένοις τὸν λόγον αὐτοῦ, οἳ οὐκ ἐξ αἱμάτων οὐδὲ ἐκ θελήματός τινων οὐδὲ ἐκ θελήματος σαρκὸς ἀλλ' ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς αὐτοῦ διδαχῆς εἰς τὸ τῆς φιλοσοφίας ἀνηνέχθησαν ὕψος καὶ ἀξίους ἐγκωμίων αὐτοὺς ἐποίησαν. Πρὸς ταῦτα γοῦν, τίς ἆρα ἐρεῖ αἰχμαλωτίσαι ἐκ τοῦ διδασκάλου τὸν λόγον ἢ ἆραι τὴν διδαχὴν ἐκ τοῦ φοιτητοῦ, τοῦ μὲν ἐγκωμιαζομένου τοῦ δέ γε κατὰ χάριν ἐγκωμιάζοντος; Οὐκ ἔστι τις ὁ αἰχμαλωτεύσων· ἀπέστη γὰρ ὁ ὀλοθρευτής, ἐπειδὴ ἄγγελος Κυρίου ἡμῶν προΐσταται. Ἐρωτῶν δέ τις, τίς ὁ ἄγγελος, εἰρήσθω ἡ φιλοσοφία ἐστί, τὸ κάλλιστον χρῆμα, ὁ οὐράνιος θησαυρός, f. 46v | ὁ κοινὸς πλοῦτος ἐξ οὗ πλουτοῦσι καὶ οἱ μὴ γινώσκοντες ὕλης πλούσιοι, εἰ τέως τε οὐ γινώσκουσι κρῖμα συνιστῶντες πρὸς ἑαυτοὺς δι' αὐτὸ καὶ τοὺς φύσει νοεῖν ἐθέλοντας τυφλώττοντες τὸ καλόν. Τυφλὸς γὰρ ὁ πλοῦτος τῷ

63 - 66 Ps. 67,19 cf. Eph. 4,8   66 - 67 Jno. 1,13   72 cf. I Co. 10,10   76 - 77 Ar. Pl. 90

61 βοῶν C   63 καὶ supra lineam A   66 οἳ scripsi : οἱ codd. οὐδὲ ἐκ θελήματός τινων om. B   67 τοῦ supra limeam A αὐτοῦ ABS   69 ἆραι ABC : ἆρα S   70 τοῦ post ἐκ erasum S   74 εἰ BS : οἱ AC

61 - 62. ἐκ τοῦ κρασπέδου τις γινώσκει τὸ ὕφασμα : Paroemiographi graeci (Leutsch - Schneidewin) II, 162, 66.

63 - 65. ἀνέβη καὶ γάρ... αἰχμαλωσίαν : Πρβλ. Ν. Βλεμμίδην, Ἀνδριὰς βασιλικὸς (K. Emminger), 10,13-14 : «Ἀνέβης εἰς ὕψος σωφροσύνης αἰχμαλωσίαν τῷ ἀγαθῷ αἰχμαλωτεύσας».

73 - 74. εἰρήσθω... πλοῦτος : Πρβλ. καὶ Ν. Βλεμμίδην, Ἀνδριὰς βασιλικός, 9,2-4 : «Τοιγαροῦν εἰ πάντων ἀνθρώπων ὑπερτερεῖ βασιλεύς, ἡ φιλοσοφία δὲ πασῶν ἐπιστημῶν ὁμοῦ καὶ τεχνῶν».

17 - 10 - 1968

κωμικῷ ἐδοξάσθη καθὼς ἀληθές· τυφλοῦται καὶ γὰρ ἡ κεχηνυῖα ψυχὴ πρὸς αὐτὸν καὶ πάσχει τοῦ παθήματος ἄξιον.

Πολύς μοί ἐστιν ὁ σκοπὸς νῦν, ἐπειδὴ δὴ ἐπαινεῖν ἠρξάμην τὸν λόγῳ πλούσιον, δέδοικα δὲ διὰ τοῦτο καὶ παρατήσασθαι βούλομαι μήπως, ἀτέχνως τεχνολογῶν καὶ πλοῦτον λόγου νομίζων ἔχειν, ὅμοιόν τι πάθω τυφλῷ ἔνθεν κἀκεῖθεν παρασυρεὶς κρημνῷ τε πέσω κακίας ἀτέχνως ὡς πορευόμενος ἐπὶ τρίβους οὐ λείας ἀλλὰ δυσχερεῖς καὶ ἀνεπιβάτους πολλοῖς τῷ τοί γε καὶ πελαγίζων ἐν γαλήνῃ καὶ f. 47r | νηνεμίᾳ καί γε κρεῖττον τοῦ λέγειν ἐν τῷ μὴ λέγειν διὰ τὴν σιωπὴν πορευόμενος ἐπ' ὄλεθρον φέρω τοῦ γέλωτος τὴν πενιχράν μου διάνοιαν. Ὅμως θαρσοποιεῖ με τὸ φίλτρον καὶ τείνει με κατὰ ψυχὴν τὸ κρυπτὸν κέντρον τῆς συνειδήσεως καὶ ἐλέγχει με ἡ ἀντιστροφὴ καὶ πάντα ἐξ ὧν ἔχω προσφέρειν με πείθουσι τὸ προαιρεῖσθαι καὶ μόνον αἴτιον προβαλλόμενα· διὰ τοῦτο κεφαλαιωδῶς τὸν λόγον ἀναρροήσας, ἐπαινῶ τοῦ διδασκάλου τοῦ καλοῦ κἀγαθοῦ μου τοὺς φύσαντας ἱλαρότητος παρὰ πάντας καὶ ταπεινώσεως μεστοὺς καὶ οἵους ὁ τούτων καρπὸς ἐκείνους ἀπέδειξεν. Εἰ δὲ καὶ πρωθύστερον τὸ κεφάλαιον γέγραπται καὶ οὐ καθὼς ἀπαιτεῖ τὸ ἐγκώμιον, μηδείς μου ἀτάκτως διὰ τοῦτο καταμωκήσαιτο, ὅτι οὐδὲ f. 47v ἀ|τεχνίας λόγος τοῦτο πεποίηκεν ἀλλὰ μέγεθος ἀληθείας καὶ φόβος ἀνεπιχειρήτου ἐπιχειρήματος· ταὐτὸν γάρ ἐστιν εἰπεῖν ἠνδραποδισμένον πρὸς ἀγῶνας φέρειν τινὰ καὶ ἐμὲ πρὸς τὴν καταρχὴν τὸν νοῦν συνεισάξαι τούτου δὴ τοῦ βουλεύματος.

Εὐγενὴς μὲν οὖν ὡς ἐκ τῆς ἀρετῆς τῶν πατέρων καὶ πολλῷ μείζων ἐκ τῆς πατρίδος· σιωπᾷ μου γὰρ τὸν λόγον καὶ ἡ τούτων πατρὶς ἡ Κωνσταντίνου καὶ βασιλίς, νῦν δὲ δούλη καὶ ὀνομαζομένη πολυμερῶς εἰς μέρη διαιρεθεῖσα τε καὶ ὀνομαζομένη ἐκ τῶν μερῶν. Ἔργα δὲ καὶ ἀγῶνες καὶ τὸ περὶ λόγους αὐτοῦ γενναῖον καὶ τὸ εἰς ἐπιστήμας ἐπιστημονικὸν καὶ τὸ πρὸς σύμπαντα λόγον ἀκέραιον καὶ ὅ τι θαρρῶ λέγειν τὸ εἰς τοὺς περὶ λόγον πάντας στέφος νικητικὸν ἀναστομοῦσι τὸν ἐμὸν f. 48r | λόγον καὶ ἀναρροοῦσι τὴν ἔκχυσιν· ἀπο-

77 τυφλοῦται e τυφλοῦτε scriba correxit A   79 πολὺ C   93 μοι S   97 μεῖζον C   98 γὰρ ACS : δὲ B   101 αὐτὸ C

81 - 83. ἔνθεν... οὐ λείας : Βλ. ἐπιστολὴν I (XLIX) τοῦ Θ. Λασκάρεως πρὸς τὸν Γ. Ἀκροπολίτην (N. Festa), 67 - 68,10-12 : «Ἵνα τί βαίνεις ἀτάκτως καὶ οὐ μεμάθηκας ἐν φιλοσοφίᾳ περιπατεῖν καὶ ἐν λόγῳ διατρίβειν τὰς τρίβους σου καὶ ἐν συνέσει διεξιέναι σου τὰς ὁδούς;».

89 - 91. ἐπαινῶ... ἀπέδειξεν : Γ. Ἀκροπολίτης, I, 49,21.

92 - 93. μηδείς...καταμωκήσαιτο : Ν. Βλεμμίδης, Ἀνδριὰς βασιλικός, 11,1-2 : «ὅπου γε καὶ ἀνθρώποις οὐκ ἄδηλα τὰ πολλὰ καὶ καταμωκῶνται καὶ διακωμῳδοῦσι».

97 - 99. Εὐγενὴς μὲν οὖν... δούλη : Πρβλ. Γ. Ἀκροπολίτην, I, 46,12.

στολικῶς ἐκβοήσω, ὡς λύχνος ἐν αὐχμηρῷ ἀπεφάνη τόπῳ ὁ λόγος αὐτοῦ καὶ δαυϊτικῶς μελῳδήσω διὰ λύρας μουσικώτερον λογικῆς ᾄδων, ὁ ποταμὸς τῆς συναγωγῆς τοῦ Θεοῦ ἐπληρώθη ὑδάτων τῶν λόγων αὐτοῦ. Τί γοῦν ταῦτά ἐστι καὶ τίς ἡ τόση συνίζησις τῶν χειλέων μου καὶ τίς ἡ βραδυτὴς τῶν λόγων μου καὶ τίς ἡ τῆς φωνῆς μου ἀνειμένη βοὴ καὶ τίνι τρόπῳ τὰ μεγάλα καὶ κατασταθμίζω λόγοις ἐν σμικροτάτοις καὶ τὰ ὑπὲρ φύσιν καὶ αὐτοφυῶς λάμποντα ὡς ἐν ὑέλῳ καὶ ἐν ἐσόπτρῳ τουτῳὶ τῷ λόγῳ δηλοποιῶ· τὰ συγγενῆ γὰρ δηλοῦσι τὰ συγγενῆ καὶ τὰ ὁμοούσια τῇ φύσει τὰ ὁμοούσια. Πόρρω πότερον καί f. 48v γε ὁ λόγος τῶν αὐτοῦ κατορθωμάτων καθεστηκὼς ὁ ἐμὸς ἐκ|θειάζει καὶ μᾶλλον ἢ ἐγκωμιάζειν ἐπιχειρεῖ· τὸ γὰρ ἀδύνατον ἀληθείᾳ οὐ συμφυές, τὰ δὲ τῆς ἀληθείας ἀπροσφυῆ φύσει συνίστασθαι ἀδύνατον. Ἀδυνάτως γοῦν καὶ ἀπροσφυῶς καὶ ὁ ἐμὸς λόγος ὢν πρὸς τὴν αὐτοῦ μεγαλόνοιαν οὐκ ἐγκωμιάζει ἀλλὰ μᾶλλον θαυμάζει τὰ κατ' αὐτόν. Ἐρῶ δέ τι καὶ ἕτερον· οὐδεὶς ἐξ ἑτέρου ἐγκωμιάζεται, ὥσπερ οὐδέ τις ἁμαρτάνει τινί· ὁ γὰρ ἐγκωμιαζόμενος καὶ ἐγκωμιάζων πρὸς ἓν ἀντιστρέφουσιν, οἷον ἀρίστως Κυναίγειρος ἔπραξε καὶ ἀρίστως περὶ αὐτοῦ Πολέμων λογογραφεῖ· ἀρίστως ἄρα οἴκοθεν ἐπαινεῖται Κυναίγειρος. Οὐδεὶς γὰρ ἐξ ἄλλου ἔχει τι ἀγαθὸν ἢ οἰκειακὸν καὶ πρότερον ἐκ τῆς ἄνω δυνάμεως, ἐξ ἧς οὐσιώθη καὶ διαμένει τὸ πᾶν καί γε τὸ μὲν ὂν λογικὸν f. 49r τὸ δὲ ὡσαύτως δοῦλον τοῦ | λογικοῦ. Ἐκεῖθεν αὖθις σοφίζονται καὶ σοφοὶ καὶ συνετίζονται βασιλεῖς καὶ τύραννοι σωφρονοῦσι πρὸς τὰ ἀλόγιστα. Χαλιναγωγεῖ γὰρ ὁ λόγος πάντας καὶ τῶν δεόντων εἰσάγει τὰ συγγενῆ. Τί γοῦν εἴπω ἄρτι κἀγώ· χαλιναγωγήσει κἀμὲ νῦν καὶ πρὸς τὴν ἀρχὴν ἐπανάξει με τοῦ σκοποῦ, καί, εἰς ὅπερ ἠρξάμην λέγειν, σοφῶς συνενώσει με ἢ ἀπολελυμένον ἰδὼν καταλείψει με καὶ ἄλλα ἀντ' ἄλλων λέγειν ἐάσει με; Οὐκ ἔστι τοῦτο τοῦ λόγου ἀλλὰ μᾶλλον παιδαγωγήσει με καὶ πρὸς τὴν τοῦ ἐμοῦ διδασκάλου ἐγκωμιαστικὴν ὑπόθεσιν ἤδη τρέψει με. Πότερον οὖν, ἀληθῶς περὶ τούτου εἰρήσομαι καὶ ὃ μηδὲν ἔχει λαβεῖν, ὥστε ἀνὴρ φιλοσκώμμων ἐκεῖνο μὲν πειράσεται f. 49v λαβεῖν, ὅπως αὐτὸν σκώψῃ, ἐμοῦ δὲ καταγνώσεται, ὅ|τι χαριεντιζόμενος τῷ διδασκάλῳ ἀπρεπῶς γράφω τὰ μὴ ὀρθά. Ἔχουσι γὰρ οἱ κακοὶ τὴν σφῶν κακίαν τροφήν· ἀπερρίφθω γοῦν διὰ τοῦτο εἴ τί ἐστιν ὑπερβολικὸν καὶ οὐ κατ' αὔξησιν λέξω τὰ ἅπερ ἤδη καὶ λέξω ἀλλὰ κατ' αὐτὴν ἀλήθειαν.

---

104 II Pe. 1,19 105 - 106 Ps. 64,10 110 cf. I Co. 13,12 110 - 111 cf. Arist. Pr. 896b,11 117 - 119 Polem. Cyn. 45 - 46 120 - 121 cf. Lu. 24,49

---

107 τοσαύτη ζήτησις S 107 - 108 καὶ τίς ἡ βραδυτὴς τῶν λόγων μου om. B 115 οὐκ om. S 119 πολαίμων AB πολοείμων C 126 εἰς om. S 130 πειράσηται codd. 131 λαβεῖν e λαβὴν scriba correxit A λαβὴν C 132 γνώμην post ὀρθὰ in marg. seclusit C

Πέντε τινὰς νέους ὁ ἐμὸς δεσπότης καὶ βασιλεὺς εἰς τὴν τῶν γραμμάτων προελόμενος μάθησιν, ἐκρεύσασαν ταύτην πρότερον ἀναλωθείσης τῆς Κωνσταντίνου παρὰ τῶν Ἰταλῶν, τῇ παιδείᾳ αὐτοὺς δέδωκεν, ὥσπερ πέντε αἰσθήσεις, δι' ὧν φωτίσαι τὸ σῶμα ἐθάρρει τοῦ λόγου ἐσβεσμένου καθεστηκότος. Εἷς ἐκ τούτων ὁ ἐμός ἐστιν Ἀκροπολίτης ὁ νῦν ὑμνῶν καὶ ὑμνούμενος, ὁ λέγων καὶ ἐν τῷ λέγειν ἑτέρων τινὰ κατορθώματα ὑπερηρμένον πάντων f. 50r δεικνύων αὐτὸν καὶ ὑπερ|νικῶν ὄντως ὅ,τι ἐν λόγῳ τοὺς λέγοντας· καὶ ἐκεῖνοι μὲν οὖν σὺν τούτῳ ἐδόθησαν εἰς διατριβὴν ἀγαθὴν καὶ ἔργον αἴσιον καὶ θεάρεστον, ὁμοῦ δὲ πάντες εἰς τὸν σκοπὸν ὁμοῦ καὶ ἅπαντες ἠγωνίζοντο.

Κοινὰ τὰ ἆθλα κατ' Ἰσοκράτην, ἴση εἰς πάντας τῆς παιδείας ἡ ῥίζα ἦν ἀλλ' ἴσοι καὶ οἱ καρποί· δυνάμει μὲν οἱ καρποὶ ἡ ῥίζα δὲ ὡς ὑπάρχουσα ἠγωνίζοντο ἄμφω. Ὑπὲρ γῆν ὁ ἥλιος ἔλαμπε καὶ συνέλαμπε σὺν αὐτῷ ὁ πρὸς λόγους ἐμὸς ποδηγός· νύκτωρ μὲν συνῳκίζετο ἀναγνώσει τὸν νοῦν, ἐν ἡμέρᾳ δὲ εἶχε τὴν εὐφυΐαν ἄριστον σύμμαχον, ὅπλον ἀμφίστομον δι' οὗ διεῖλεν ἀεὶ τὸ κρεῖττον ἀπὸ τοῦ χείρονος καὶ προσελάμβανε τὸ καλὸν καὶ τὸ ἀντίθετον ἀπεδίωκεν. Οὕτως γοῦν, ἀρίστως ἐν γράμμασι διελθὼν καὶ τὴν σύμπασαν f. 50v γνῶσιν | τούτων ὡς ἐρωτιῶν τὴν καλὴν κἀγαθὴν συλλαβών, ἐκολλήθη μου τῇ ψυχῇ λογικῶς τε καὶ πρακτικῶς τοὺς τούτου συναγωνιστὰς ἐντελεῖς εἰς φιλοσοφίαν ἀφείς. Εἴτε γοῦν Θεὸς τοῦτο ἐκέλευσεν εἴτε τύχης φορὰ λελέχθω ἐποίησεν, ἀμφιβάλλει μου ἡ διὰ γλώττης φωνή, πιστοῖ μοι δὲ ὅτι Θεὸς ἡ διάνοια. Ταῖς γὰρ μεγίσταις ὁρμαῖς τῶν διοικήσεων Θεὸς ἀεὶ συνεισέρχεται· συνεισῆλθε γοῦν Θεὸς εἰς ἡμᾶς, ἐπειδὴ δύο ὑπήρχομεν. Ὅπου γάρ εἰσι δύο ἢ τρεῖς ἀντὶ τοῦ καὶ τρεῖς συνηγμένοι, αὐτός φησι δι' ἐμέ, ἐκεῖ εἰμι ἀρχὴ καὶ μέση τε καὶ τελείωσις. Ὑπῆρχεν οὖν διὰ τὴν φυσικὴν ἀγαθωσύνην εἰς ἡμᾶς ὁ Θεός.

Καιρὸς προέβη καὶ ὁ διδάσκαλος μὲν ἐδίδασκεν, ἐγὼ δὲ ἠκροώμην τῶν λόγων αὐτοῦ φωνῆς, ὥσπερ θεοῦ. Ἐπεὶ δὲ λόγος ἐστὶ τὸ κάλλιστον χρῆμα,

---

144 - 145 Isoc. 15,295 155 cf. De. 28,47 156 - 157 cf. Mat. 18,20

---

142 οὖν supra lineam A 158 ἀγαθοσύνην C

---

135 - 139. *Πέντε τινὰς νέους... Ἀκροπολίτης:* Βλ. τὰ μεταγενεστέρως λεχθέντα ὑπὸ τοῦ Ν. Βλεμμίδου, Διήγησις μερική, 29,8-11: *«Ἀλλ' ὁ κρατῶν διὰ τὸ τὸν λόγον ἠτονηκέναι πέντε φοιτητὰς εἰς τὴν λογικὴν εἰσδέκτους ἡμῖν ἐποιήσατο, βίᾳ μετὰ πειθοῦς ἢ πειθοῖ μετὰ βίας χρησάμενος. Ἐδίδου δὲ καὶ σῖτον, ἐδίδου καὶ χρυσίον, ἐτήσια καὶ ἄμφω».* Πρβλ. προσέτι, Γ. Ἀκροπολίτην, I. 49,8.

160 - 161. *Καιρὸς προέβη... ὥσπερ θεοῦ:* Ἀναφορὰ εἰς τὸ μετὰ τὸ 1246 χρονικὸν διάστημα καθ' ὃ ὁ Γεώργιος Ἀκροπολίτης, ἀντικαταστήσας τὸν Νικηφόρον Βλεμμίδην, ἀνέλαβε τὴν παιδείαν τοῦ Θεοδώρου Λασκάρεως. Γ. Ἀκροπολίτης, I, 131,5 κ.ἑξ.

f. 51r ᾧ διαφέρει τὸ λογικὸν καὶ τὸ ἄλογον, | ἐπόθουν αὐτὸν καὶ ποθῶν ἐπεθύμουν
καὶ ἐδιδασκόμην τοῦτον ἐξ αὐτοῦ καθαιρόμενος. Καὶ πᾶσαν οὖν αὐτὸς ἐμὲ
φιλοσοφίαν ἐδίδαξεν, ἐπειδὴ ἄλλος αὐτὸς ὡς φίλος ὑπῆρχεν ἐμός. Ἐγὼ δὲ
οἷα σκληρὸς ὢν ἐπόθουν μὲν ἀλλ' οὐ κατελάμβανον καὶ ἔπασχον τοῦ τῆς Πη-
νελόπης ἱστοῦ τὸ ἀτελὲς πάθημα. Καυχᾶσθαι γὰρ οὐ συμφέρει μοι· τότε γάρ,
εἴπερ καὶ λόγους, ἦν ἀγαθόν, καινοφανεῖς εἴρηκα, ὅτε αὐτοὺς καὶ κατέλαβον.
Ἐπεὶ δὲ ἥμαρτον τοῦ σκοποῦ καὶ τοὺς λόγους μὲν οὐ κατέλαβον πονηρᾷ
δὲ γῇ ἐφάνην, ὅτι τὴν διδαχὴν ὡς ἀγαθὴ οὐκ ἐνεκολπωσάμην, ἐν τίνι νῦν καὶ
καυχήσομαι ἢ κατὰ τὸν μέγαν Παῦλον, ἐν ταῖς ἀσθενείαις μου; Ὑπήρχομεν
οὖν ἄμφω, ἐν κόποις καὶ πόνοις, ἐν ἐρημίαις πολλάκις οὐ τοπικαῖς τε καὶ ταῖς
f. 51v τῆς γῆς, ἀλλὰ φόβου καὶ ἐρημίας | ἐν στενοχωρίᾳ πολλάκις, κἂν πλατὺς ἡμῖν
ὁ λόγος ἐλέγετο, ἐν ἀγρυπνίαις συχνάκις μαινομένων τῶν ἀλόγων ἐν τούτῳ,
ὅτι λόγος πλατύνεται. Στερρὸς γὰρ ἦν ὁ διδάσκαλος, ἁπαλὸς τῇ φύσει ὁ φοι-
τητὴς καὶ ἐσφράγιζεν εὐτυπώτως εἰς αὐτὸν τοὺς λόγους αὐτός.

Διήλθομεν οὖν οὐκ ἐν ἀκαριαίῳ καιρῷ τὰ μαθήματα ἀλλὰ χρόνῳ πολλῷ
καὶ κόπῳ καὶ ὁ περὶ λόγους ἡμῖν ὑπῆρχε τροφὴ σκοπός. Ἐπεὶ δὲ ῥᾷστον
τὸ ἔργον ἐγένετο καὶ ἐγὼ μὲν προέβην εἰς προκοπήν, καὶ πέτραν γὰρ κοιλαίνει
ῥανίς, αὐτὸς δὲ σύμμαχον εὗρεν ἔχειν τὸν φοιτητήν, πάντα ἕως δεῦρο τὰ ἡμέ-
τερα πρὸς τοὺς ἅπαντας γεγόνασιν ἀπροσμάχητα.

Τολμῶ τι λέγειν καὶ ἀποφαντικόν· τίς ἡμῖν ἀντιστήσεται, τίς νομίσει
f. 52r νικῆσαι, τίς λό|γον ἐρεῖ καθ' ἡμῶν; Στρατηγεῖ γὰρ αὐτός, ἕπομαι δὲ ἐγὼ καὶ
ἡ νίκη οἶδ' ὅτι ὡς ὑπερεκτανθήσεται. Ἄριστος γὰρ ὑπάρχει κατὰ φύσιν λόγου
καὶ ἀπροσμάχητος, ἀνθηρὰ μὲν ἐκρέων θαμὰ τὰ λόγια, μέλισσαν δὲ ἐκμιμού-
μενος, ἄνθη τε πρότερον συλλεξάμενος ὡραῖα, μέλιτος γλυκασμὸν κατασκευά-

---

165 - 166 Od. 2,104 - 105   170 - 172 II Co. 12,4-10   185 - 186 cf. Ps. 118,103

---

163 *τοῦτον* supra lineam A om. CS   164 *σοφίαν* S   173 *συχνάκις* ACS : *πολλάκις* B   175 *ἐντυπώτως* AC   185 *πρῶτον* C

ὡς καὶ ΙΙ, VII - VIII τὰ ὑπὸ τοῦ Heisenberg γραφόμενα· προσέτι Ν. Βλεμμίδης, Διήγησις μερική, 39 κ.ἑξ., τέλος δὲ τὰ ἐπίσης ὑπὸ τοῦ Heisenberg ἀναφερόμενα εἰς τὰ προλεγόμενα αὐτῆς τῆς ἐκδόσεως σ. XXI.

176 - 177. *Διήλθομεν οὖν... τροφὴ σκοπός* : Ἕτερος ὑπαινιγμὸς εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Θεοδώρου ὑπὸ τοῦ Γεωργίου Ἀκροπολίτου· πρβλ. Γ. Ἀκροπολίτην, I, 131,7-8 :

178 - 179. *καὶ πέτραν γὰρ κοιλαίνει ῥανίς* : Paroemiographi graeci (Leutsch - Schneidewin) II, 632, 19.

185 - 186. *ἄνθη τε πρότερον... φοιτητάς* : Βλ. τὸν ἔμμετρον πρόλογον τοῦ Γ. Ἀκροπολίτου, II, 9,60-61 : *«Μὴ φράσεως ἥδυσμά τι παραδράμῃς· | Γενήσεται γὰρ ὡς γλυκάζον σοι μέλι».*

ζει ἐξ οὗ ποτίζει τοὺς φοιτητάς, τοὺς δ' ἀντιθέτους τιτρώσκει κέντρῳ λόγων
αὐτοῦ. Εὐβουλία ὑπάρχει πολλὴ παρ' αὐτῷ καὶ πλῆθος εὐφυΐας καὶ ἀγχινοίας.
Ξενοφῶν γάρ, εἴπερ εἶδε τοῦτον, ἐθαύμασε, καὶ ἐπῄνεσε τὴν φρόνησιν Νέστωρ
ὁ γηραιός. Ἐπειδὴ οὐκ ἐν χρόνῳ καὶ Σολομὼν διαγράφει τὸ γῆρας, ἀλλὰ φρο-
νήσει τὸ γῆρας ὁρίζεται, πραότης αὖθις καταστέφει αὐτὸν καὶ σύνεσις σὺν
f. 52v τούτῳ | κοιτάζεται. Ποῦ τοίνυν εἰσὶν οἱ νῦν σοφοὶ καὶ ἀσύνετοι; Ἐλθόντες
ἄρτι ἐνταῦθα ἰδέτωσαν σοφόν τε καὶ σώφρονα καὶ ταῖς ὅλαις ἀρεταῖς περιδέ-
ξιον· συνέδραμε καὶ γὰρ ἡ μάθησις τῇ φρονήσει καὶ ἡ φρόνησις τῇ νοήσει καὶ
ταύταις ἡ εὐφυΐα καὶ παντοῖον αὐτὸν ἐποίησαν. Πότερον οὖν, ἀνοίγων οὗτος
τὸ στόμα καὶ λόγους λέγων τοὺς εὐπρεπεῖς καὶ χελιδόνος φωνῶν εὐστροφώ-
τερα καὶ ἀηδόνος μελουργῶν εὐσημότερα καὶ περιστερᾶς ψαλμικῆς, ἧς τὰ
μετάφρενα χρυσαυγίζουσι, πράττων διὰ λόγου ἀκεραιότερα οὐκ ἂν ἑλκύσῃ
πᾶσαν εἰς τὸν πόθον αὐτοῦ ψυχήν; Ναί, ναί, πᾶσαν οἶδα καλῶς ἑλκύσει
καὶ λίαν ὑπερελκύσει· ἑλκύσω γοῦν καὶ ἐγὼ τὸν ἐμὸν λόγον διὰ τοῦτο ἐκ τοῦ
f. 53r ῥητορεύειν εἰς ἀπόδοσιν τοῦ σκοποῦ καὶ | στέρξω εἶναι εἰς τὴν ἀγάπην αὐτοῦ
ἐν πολλῇ τῇ χαρᾷ. Ἡγοῦμαι γὰρ δίκαιον μένειν εἰς ταύτην, ὥσπερ εἰς στε-
ρέμνιον καύχημα.

Ἐπειδὴ καὶ χρόνος καὶ λόγος καὶ ἀρετὴ καὶ φιλία ἡμᾶς συνήρμοσε, ταῦτα
νῦν σοι φέρει, ὦ μεγάθυμε ἄνερ, μαθητής, ὃν ἐπῄνεσας· οὐκ ἐξ ἐκείνου δέ εἰσι
ταῦτα ἀλλὰ μᾶλλον ἐκ σοῦ καὶ δηλοποιεῖ σοι διὰ τῶν λόγων τούτων τὴν ἔνδον
διάθεσιν. Τεκμαίρεται γάρ τις τὰ ἀφανῆ ἐκ τῶν φανερῶν καὶ γινώσκει τὰ μὴ
ὁρώμενα ἐκ τῶν ὁρατῶν καὶ τοὺς διαλογισμοὺς τῆς καρδίας ἐκ τῶν λόγων τοῦ
ταύτην ἔχοντος ἐκμανθάνει καὶ γινώσκει διὰ τῶν ἐγγυτάτω τὰ πόρρωθεν.
Ἔστι γὰρ ἔστι κατὰ δεύτερον λόγον νοεῖν τινα τὰ ἀφανῆ ὀργανικαῖς καὶ
f. 53v μαθηματικαῖς ἀποδείξεσι, καθὼς ἐδίδαξας, καθὼς ἡμᾶς διηρ|μήνευσας, ἣν
χάριν οὐδέποτ' ἂν σοι ἀποφλήσωμεν. Νυνὶ δὲ προσέθηκας καὶ ἑτέραν χάριν,
ἐγκώμια καὶ πανηγύρεων ἀφορμάς, ὁ δοὺς τὰ πολλὰ καὶ νῦν διὰ τοῦ ἐγκω-
μίου ὑπεραγάσας ἡμᾶς. Ἡμεῖς δ' ἀντιστρέφομεν ἀντὶ τῶν πολλῶν τὸ εὐτελὲς
τοῦτο λόγιον καὶ λύομεν τῇ λύσει αὐτοῦ πάντα, ὅσα πρὶν συνεδέθησαν, καθὼς

---

189 - 190 Sa. 4,8-9   195 - 196 Is. 38,14

---

186 *φωτίζει* B   *τῶν* ante *λόγων* add. S   194 *γὰρ* ante *καὶ* add. S   196 *ψαλτικῆς* C   197 *λόγον* C   *ἀκεραιότητα* S   204 *φέρω* S   *ὢν* B   205 *ἔνδοθεν* S

---

210. *μαθηματικαῖς ἀποδείξεσι* : Ὁ Γεώργιος Ἀκροπολίτης ἐδίδασκε, πλὴν τῆς φιλοσοφίας, καὶ μαθηματικὰ ὡς βεβαιοῖ ὁ Γρ. ὁ Κύπριος, Αὐτοβιογραφία, 185,12-17 : *«καὶ οἷ πρόθυμον ἑαυτὸν τοῖς βουλομένοις ἀκροᾶσθαι καθίζει διδάσκαλον ἐξηγητὴν μὲν τῶν λαβυρίνθων τοῦ Ἀριστοτέλους... ἐξηγητὴν δὲ καὶ τῶν Εὐκλείδου καὶ Νικομάχου, ὅσα τεθεωρήκασιν οὗτοι, ὁ μὲν γεωμέτρας, Νικόμαχος δὲ ἀριθμητικοὺς ἐκδιδάσκοντες».*

ὑπεσχέθημεν, ἀνυποκρίτως καὶ οὐκ ἐν ἄκροις χείλεσιν ἀλλ' ἀληθῶς τε ὁμοῦ καὶ πιστῶς. Τοῖς πρόσθεν δὲ ἡ συντήρησις ἀγαθὴ οὐχ ὅτι δὲ ὅτι συντηρεῖ εἰς ἀγάπην καὶ φιλίας ἀξίωμα· ἀλλ' ἡ τῶν ἀπευκταίων συντήρησις τοῦτο γὰρ καὶ συντήρησις, ἣ καὶ κατὰ φύσιν φυλάττοι χάριτι τοῦ Χριστοῦ τοὺς ἐν ἀληθείᾳ συντηρουμένους καὶ ἐν σκέπῃ τῶν πτερύγων αὐτοῦ.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Φ. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ

218 - 219 Ps. 16,8

216 *συντηρεῖν* codd.

ΣΤΑΡΑΤΟΡΟΣ = [ΠΡΩΤΟΣ]ΤΡΑΤΩΡ, OR STRATOR :
A MILITARY INSTITUTION IN XVth CENTURY CYPRUS

§ 1. The term *σταράτορος* occurs in an inscription engraved on a tombstone that was found on 10/II/1910 in the mosque of Misserikos, Nicosia and was published thrice, first by Peristianes, then by Jeffery and lastly by Indianos. Here is Indianos' reading, in which several misreadings of Jeffery have been corrected :

† ΕΚΟΪΜΗΘΗ Ο ΔΟΥΛΟΣ ΤΟΥ ΘΥ̅ Ο ΚΥΡΗΣ. ΙΩΣΗΦ Ο ΒΙΖΑΣ. Ο ΣΤΑΡΑΤΟΡΟΣ. ΚΑΙ ΜΑΣΤΟΡΟΣ. ΤΗΣ ΠΑΝΤΕΡΑΣ ΤΟΥ ΡΪΓΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ. ΚΑΙ ΚΥΠΡΟΥ. ΚΑΙ ΑΡΜΕΝΙΑΣ. ΤΟΥ Χ̅Υ̅ α̅υ̅β [1].

§ 2. Here is an extract from Peristianes' commentary :

«Ἡ πλὰξ φέρει καλλιτεχνικώτατα ἐγγεγλυμμένην τὴν τοῦ νεκροῦ εἰκόνα ἐν τῇ ἐπισήμῳ αὐτοῦ στρατιωτικῇ μεσαιωνικῇ στολῇ μετὰ περικεφαλαίας καὶ λόγχης. Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης μανθάνομεν ὅτι ὁ Κύριος Ἰωσὴφ Βί[υ]ζας ὁ 'στουαράτορος = Στιούαρδ (Steward) *καὶ μάστορος = μαέστρος* (Master) *τῆς σημαίας τοῦ βασιλέως'..., ἀπεβίωσε καὶ ἐτάφη ἐν τῷ παρεκκλησίῳ τοῦ Βασιλικοῦ Ἀνακτόρου, ὅπερ ἔκειτο ἐγγύς, καὶ τοῦ Στρατῶνος ὅστις ἐγγύτατα αὐτῷ ἔκειτο, κατὰ τὸ 1402 μ.Χ.... Ὁ Βύζας ἦν προφανέστατα Ἕλλην ὅστις ἦν 'ἀνώτερος Ἀξιωματικὸς τοῦ Κράτους καὶ ὁ ἐπὶ τῶν βασιλικῶν φρουρῶν προϊστάμενος'. Αὕτη... ἡ ἐπιγραφὴ... προσεπικυροῖ τὰ ἡμέτερα ἐπιχειρήματα τὰ εἰς τὸ ναΐδριον τοῦτο ἀναφερόμενα ὡς ἀνῆκον τῷ παρακειμένῳ Βασιλικῷ Μεγάρῳ τοῦ Ἐρρίκου Β' καὶ τῷ Στρατῶνι τῶν βασιλικῶν φρουρῶν. [1] Ὅρα Κεφ. Λήδρας σελ. 701, 774 - 75, 787 - 89»* [2].

1. Anth. K. Indianos, Κυπριακὰ Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα, Ἐπιγραφές, 1, in Κυπριακαὶ Σπουδαί, Vol. IV, 1940 (Nicosia 1942), p. 28; cf. I. K. Peristianes, Γενικὴ Ἱστορία τῆς Κύπρου, ἀπὸ τῶν Ἀρχαιοτάτων Χρόνων μέχρι τῆς Ἀγγλικῆς Κατοχῆς, Nicosia 1910, pp. 953 - 954, cf. pp. 787f.; G. Jeffery, Historic Monuments of Cyprus, Nicosia 1918, p. 44. For the church of «*Messire Henrique*» [or Messire Hugues] see also Athanassios Papayeoryiou, Ἡ Παλαιοχριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία καὶ Τέχνη ἐν Κύπρῳ κατὰ τὸ 1963, in Ἀπόστολος Βαρνάβας, Περ(ίοδος), Γ', τόμ. ΚΕ', Σεπτέμβριος - Ὀκτώβριος 1964, τεῦχος 9 - 10, p. 279 text and ftn. 35.

2. Peristianes, op. cit., pp. 953 - 954; cf. pp. 730 - 731.

§ 3. Indianos rejects Peristianes' etymology of *σταράτορος* and adds : *«Δὲν ξαίρω ἂν ἡ λέξη 'σταράτορος' δὲν πρέπει νὰ σχετισθεῖ μὲ τὸ μεσαιωνικὸ Κυπριακὸ 'σταντάριν'* (Med. Lat. Standarium) : *'Καὶ μοναῦτα ἐσηκῶσαν τὸ σταντάριν τοῦ 'Αγίου Γεωργίου καὶ ἀρχέψαν τὴν καταραμένην ἀρμάδαν'* (Dawkins, *Machairas* [sic], I, σ. 336, § 358). *Οἱ λέξεις 'παντέρα' καὶ 'σταντάριν' εἶναι ταὐτόσημες στὸ χρονικό : 'ἀρματῶσαν μίαν σατίαν καὶ ἐπέψαν την μὲ τοὺς δύο πραματευτάδες καὶ ἐβάλαν καὶ μίαν παντιέραν παννὶν σχαρλάτον μετὰ τῶν δύο κομμουνίων'. 'Ο Βίζας μπορροῦσε νἆταν σταντάτορος τῆς παντιέρας τοῦ Ρηγὸς καὶ 'μάστορος', δηλαδὴ ἀρχηγὸς τῆς βασιλικῆς φρουρᾶς.* (Dawkins, Machairas [sic] II, σ. 76, § 54) : *'To translate the Greek μαστόροι, masters, a word used in many senses, I have here used chief soldiers, relying on la Carne de Sainte Palaye, who says in his Dictionnaire historique s.v. 'maître', p. 237: titre particulier aux soldats à cheval, peut être à cause que dans l'ancienne gendarmerie chaque cavalier avait à sa suite quelque fantasin, archer ou autre, dont il était regardé comme le maître'. "Ετσι τώρα καὶ τὰ τόξα στὶς δύο ἀπάνω γωνίες [σὰν] νὰ ἐξηγοῦνται καλύτερα»* [1].

§ 4. Concerning *μάστορος* Indianos' explanation is generally correct. What should be added is this :

The derivation of the term is of course from the Latin '*magister*'. Throughout Roman and Byzantine Times «*magister*» was used in several combinations to denote either a military or an administrative officer or a high authority, a leader, a chief [2]. With such a generic meaning it could, especially in later times, be attached to any higher office as a title or dignity, not only in Byzantine State hierarchy [1], from which it disappeared as a court dignity in the beginning of the XIIth century [2], but also in that of the Latin States both in Europe and in the Levant [3]. A parallel to the old *magistri militum*,

1. Indianos, op. cit., p. 29; cf. p. 28.

2. See E. A. Sophocles, Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods from B.C. 146 to A.D. 1100, Volume II, New York (an undated reimpression), col. 726a - b, 735b; Du Cange, Glossarium ad Scriptores Mediae et Infimae Graecitatis, Lyons 1688, col. 843 - 846, s.v. *Μαγίστερ, Μαγίστρος, Μαγίστωρ, Μάστρος, Μάστρορας, Μάστορας, Πρωτομάστρος, μαΐστρομίλις, μαΐστωρ* etc.; [eiusdem], Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis, Conditum a Carolo Du Fresne Domino Du Cange, Auctum a Monachis Ordinis S. Benedicti..., Editio Nova..., A Léopold Favre, Tomus Quintus, Niort 1885, col. 168a - 173b: Magister; P. Demetrakos, Μέγα Λεξικὸν ὅλης τῆς 'Ελληνικῆς Γλώσσης, Δημοτική, Καθαρεύουσα, Μεσαιωνική, Μεταγενεστέρα, 'Αρχαία, Vol. V, Athens 1964, col. 4426a; The Classical Dictionary, Oxford 1961, col. 530a - b, 531a; A Latin Dictionary, founded on Andrew's Edition of Freund's Latin Dictionary, revised, enlarged and in Great Part Rewritten by Charlton T. Lewis, Ph.D., and Charles Short, LL.D., Oxford 1962, col. 1097a - c. For further information regarding the semantic development and various usages of *magister* see George Ostrogorsky, History of the Byzantine State, Translated by Joan Hussey, Oxford 1956, pp. 34, 39 - 40, 50, 58, 89, 220 - 221, 223 ftn. 2; A. H. M. Jones, The Later Roman Empire 284 - 602, A Social, Economic and Administrative Survey, Volumes I - III, Oxford 1964 passim, 85 references, see Vol. III, Index, p. 432 s.v.; Johannes Karayannopoulos, Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates, München 1958, passim, espec. pp. 60, 61, 76 ftn. 26, 101 text and ftn. 83, 174, 201; eiusdem, Die Entstehung des byzantinischen Themenordnung, in «Byzantinisches Archiv, Heft 10», München 1959, pp. 8[1], 7[3], 19, 29[6], 43, 47, 48, 49, 50, 67[7], 68; Hélène Ahrweiler, Byzance et la Mer. La Marine de Guerre. La Politique et les Institutions Maritimes de Byzance aux VIIe - XVe siècles, Bibliothèque Byzantine, Études, 5, Paris 1966, pp. 204 text and ftn. 2, 424, 441, 442; Louis Bréhier, Les Institutions de l'Empire Byzantin, in «Le Monde Byzantin, II», (L'Évolution de l'Humanité, 32 bis), Paris 1949, pp. 123, 133, 136, 138, 297.

1. Bréhier, op. cit., loc. cit.; Du Cange, Both Glossaries, cit.; Rodolphe Guilland, Études sur l'Histoire Administrative de Byzance. Le Domestique des Scholes, in R.É.B. VIII, 1950 [Paris 1951], passim; see Index des Titres, p. 56 s.v. *Magistros*; eiusdem, Études sur l'Histoire Administrative de l'Empire Byzantin, Proconsul, *ἀνθύπατος* in R.É.B. XV, 1957, passim; see Index, II, Index des Fonctions et Dignités, p. 37, s.v. *Magistros*.

2. Bréhier, op. cit., p. 138.

3. E.g. see Du Cange, Gloss. Med. Inf. Latinit., V, col. 168a: *Magister armorum, Magister arbalestorum, Magister Rationalis, Magister Aulae Abbatis seu Monasterii*, etc. (mostly of the XIVth Century); col. 168b : *Magister Botellerius, Magister Caementariorum, Magister Camerarius, Magister Cantorum, Magister Capellae, Magister Census, Magister Civium, Magister Christianitatis* (XII - XVIth centuries); col. 168c : *Magister Closi* (1376); *Magister Conversorum*, etc. etc., cf. col. 169a - 173a; see also Histoire de l'Empire de Constantinople sous les Empereurs Français jusqu'à la Conquête des Turcs; par Du Fresne Du Cange. Nouvelle Édition Entièrement Refondue sur les Manuscrits, et Conforme à la Seconde Édition Inédite qu'il avait préparée, Revue par J. A. Buchon, Paris, MDCCCXXVI [Vol. I], p. 464, doc. no XXIV, An. 1267 : *Barallo Domino Baucii regni Siciliae magistro justiciario* [7 July 1267]; ibid. : *Actum... praesentibus magistro Gaufrido de Bellomonte Cancellario Baiocensi*; p. 465, doc. no XXV, An. 1268 : *Balduinus... imperator... Romaniae Moderator Hugone domino de Conflans mareschallo Campaniae, et magistro Thoma Brumelli clerico predicti illustris regis* [= Theobaldi illustris regis Navarrae, Campaniae, et Briae Comitis Palatini]; cf. p. 463, doc. XXIII, An. 1267, another document issued like no XXIV, by *Karolus rex Siciliae* : *Actum Viterbii..... praesentibus etiam venerabilibus viris magistris Petro,.....ac nobilibus viris..... Barallo domino Baucii regni Siciliae, magno justiciario, Ioanne de Braysilva eiusdem regni Marescallo* : note the equalisation of *magister* and *Magnus*; cf. op. cit., Tome II, Paris, MDCCCXXVI, Collection des Chroniques Nationales Françaises Écrites en Langue Vulgaire du Treizième au Seixième Siècle. Avec Notes et Éclaircissements par J.A. Buchon. XIIIe siècle. Paris 1826, pp. 369 - 370, doc. XLVI, An. 1313 [Philippus dei Gratia Francorum rex, see p. 366] .....*Actum Viterbii..... praesentibus..... magistro Petro archidiacono Senonensi..... Henrico de Soliaco Barallo domino Baucii, regni Siciliae magistro justiciario, Johanne de Bresilva eiusdem regni marescallo* [1267, 27 Maii] .....*Actum Fogiae..... Drogonis de Bellomonte marescalli, et Ioannis de Alveto vice magistri justiciarii regni Siciliae, magistri Revaldi cancellarii principatus Achaiae* [1274]; p. 357, doc. XXXIII, An. 1312 : *Katharina filia..... Karoli comitis Valesiae et*

magister peditum, magister equitum, magister armorum, magister arbalestorum, magister arrestorum etc., was the *Magister escuderiae = curator seu praefectus equorum* occurring in XIVth century France : «*Sitque unus ex dictis scutiferis forrerius, et alius Magister Escuderiae seu Marescaliae suae*» [1]. In the same country occurred the *Magister Garnisionum = Maistre des Garnisons*: *Qui iis quae ad muniendam urbem necessaria sunt invigilat* (XIVth century) [2]. A synonym to the *Magister escuderiae* was the *Magister Marescallae* [3].

§ 5. The passage from such usages or from similar Byzantine ones [4] to that under consideration appears entirely natural and fits into the practice of attaching *magister* to any office or capacity to denote superiority or leadership or excellence.

The leader of the King's banner (= army, guard), whatever his actual title — *σταράτορος* in the present case — could be awarded the attribute *μάστορος* < *magister* as a sign of eminence.

With regard to Cyprus it should be observed that, besides the usages occurring apud Makhairas [5], the term in the Lusignan period was attributed to members of the bourgeois class, e.g. *Sir Johan, de mestre Brahim*, an artisan

---

Andegaviae..... dicebat per discretum virum magistrum Petrum Mangon domini regis Franciae clericum.....; pp. 346 - 349, doc. XXVI, An. 1306, see p. 349 : *Bartholomaeus de magistro judex Messanae*; p. 332, doc. IX, An. 1294 [by Charles II King of Sicily] : *praesentibus..... magnae curiae nostrae magistris rationalibus.....*; cf. p. 330; p. 324, doc. II, An. 1274 : *Carolus primogenitus..... Caroli illustris regis Siciliae..... Actum Foggiae in praesentia Vicecancellarii regni Siciliae, Drogonis de Bellomonte marescalli, et Joannis de Alneto vicemagistri justiciarii regni Siciliae, magistri Raynaldi cancellarii imperii Romaniae.....*; for the «*Maitres justiciers*» in Norman Sicily and the Angevin Kingdom of Naples see also J e a n L o n g n o n, Les Français d'Outremer au Moyen Âge, Essai sur l'Expansion Française dans le Bassin de la Méditerranée, Paris 1929, pp. 53, 286 : for *maîtres catépans* in Sicily see ibid., p. 54; for *maitres rationaux, magistri procuratores et portulani, magistrii massarii* and *magistrii siclarii* in Naples see op. cit., pp. 297 - 298.

1. D u C a n g e, Gloss. Inf. Latin., V, col. 169b, citing «*Charta ann. 1337, tom. 2. Hist. Dalphin. pag. 334*», and also referring to his article *Marescalcus*, ibid. (IV, col. 274c - 278).

2. Op. cit., loc. cit., citing «*Edicto Johannis Reg. Franc. ann. 1355, Tom. 3. Ordinat. pag. 28*», and also referring to the article *Garnire*, in op. cit.

3. Op. cit., col. 170a.

4. See chiefly G u i l l a n d ' s two articles cited above, p. 121, ftn. 1.

5. They have been classified by R. M. D a w k i n s in L e o n t i o s M a k h a i r a s, Recital Concerning the Sweet Land of Cyprus Entitled «Chronicle», ed. by R. M. D., Volume II, Oxford, 1932, in the Glossary, s.v. *μάστρος*: (1) master; (2) tutor; (3) chief man; (4) leading soldier; (5) Master (of the Hospital, or of Rhodes); also: (1) craftsmen; (2) chief soldiers.

of Syrian extraction [1] *Mestre Johan Singritico* [2], etc., — or to court officials such as the «*Grand maistre d'oustel*» (= *grand maître de l'hôtel du roi*) [3]. A survival of the application of the term to artisans is the now rare Cypriote word *μαστοράντζα* occurring among villager violinists [4].

§ 6. Now as far as the etymology of *σταράτορος* is concerned it is impossible to agree with Mr. Indianos' suggestion. From the point of view of phonetics *σταντάριν* can by no means produce *σταράτορος*, because the transformations and other changes thus required are not provided for by any phonetic law.

Therefore we have to turn to some other origin, and as such I suggest *στράτωρ*, *strator*, or *protostrator*.

§ 7. Initially this term, *strator*, denoted the *equorum curator*, *domitor*, *πωλοδάμνης*, *compositor*, groom who accompanied the mounting emperor and looked after imperial horses. *Στρατορίκιον* was the office held by a *strator*, whose wife was a *στρατόρισσα* [5]. In the early Byzantine period the *stratores* or grooms' corps were commanded by the *tribunus stabuli*, who was later called *comes* [6]. Among their duties was the collection of the due known as '*collatio equorum*' and also of one solidus as fee for the '*proba equorum*' [7]. In the VIth century the prefect of the praetorium of Africa had in his *officium* a section of *stratores*, the *schola stratorum* [8]. In some cases the *stratores* were subclerical grades of staffs of provincial governors [9]. But in most cases the '*stratores in officia*' were counted among the military grades of the Empire [10].

---

1. See Chypre sous les Lusignans, Documents Chypriotes des Archives du Vatican (XIVe et XVe siècles), Publiés par J e a n R i c h a r d, Paris 1962, p. 29 : 1423.

2. Op. cit., p. 30; cf. ibid. ftn. 11 : 1423, etc.

3. Op. cit., p. 129 text and ftn. 2: 1433; cf. p. 141 : 1436.

4. *Μαστοράντζα* was a very difficult tune performed by a student - violinist before a committee of master violinists (*μάστροι*), who were organized into a sort of «guild» (*ἰσνάφιν*). Only after a successful performance of that tune was the candidate entitled to join their «guild». The term is a derivative of the Italian «*maestranza* [f.] = the masters of a trade; mastery of a trade; mastery, skill; freedom of a company, *right to membership of a guild*; the workmen collectively engaged on a job, staff, hands; pl. guild, representatives of various trades»: The Cambridge Italian Dictionary, General Editor B a r b a r a R e y n o l d s, Volume I, Italian - English, Cambridge, At the University Press, 1962, col. 453b.

5. S o p h o c l e s, op. cit., p. 1015a; D u C a n g e, Gloss. Med. Inf. Graec., col. 1463; D e m e t r a k o s, op. cit., VIII, 1964, col. 6724b.

6. A. H. M. J o n e s, op. cit., I, pp. 372 - 373, 518.

7. K a r a y a n n o p u l o s, Finanzwesen, cit., pp. 172 - 173.

8. R o d o l p h e G u i l l a n d, Études de Titulature et de Prosopographie Byzantines : Le Protostrator, in R.É.B. VII, 2, 1950, p. 156. J o n e s, op. cit., II, pp. 590 - 591.

9. J o n e s, II, p. 593.

10. Op. cit., II, 563, 565; D u C a n g e, op. cit., col. 1463: *Στράτωρες, Stratores*

In the late VIIth and the early VIIIth centuries there were a *δομέστικος τῶν στρατόρων* and a *πρωτοστράτωρ τοῦ ὀψικίου* [1].

§ 8. In the West the once humble *stratores*, the *'apaiseurs'*, *'compositores sellae regiae'*, whose duty had been *'dominos, equum incensuros, manu erigere et allevare, unde ἀναβολεῖς dicti'* [2], did gradually acquire more importance. According to the Salian Law *'Ita ut Marescalcus is esse intelligatur, cui omnium equorum cura commissa erat; strator vero qui sternendis tantum equis et domino adducendis praeerat: Si quis Majorem, Infestorem, Santionem, Mariscalcum, Stratorem, etc. furaverat, etc.'* [3]. The very distinction, in this case, between a *strator* and a *Marescalcus* points to the former's process of ascent so as to approach the latter's functions and eminence. Du Cange further notes: «*STRATORES praeterea appellati in exercitibus, qui castra praeibant, ut loca accommodatiora ad exercitum traducendum facerent, et idonea castris praeparent. Vide easdem Notas ad Cinnamum* [p. 475, cf. above, p. 123, ftn. 10]. *Strator, Marescalcus, qui stratoribus seu exercitus vel castrorum metatoribus praeest. Ordericus Vitalis lib. 11: Robertum autem de Monteforti honorifice suscepit, et nesciens qua de causa natale solum dimiserit, quia Strator Normannici exercitus haereditario jure fuerat, inter praecipuos sublimavit. Neque aliter accipiendi videntur stratores apud eundem scriptorem, locis aliis, quam pro copiarum militarium ductoribus praecipuis. Lib. 10, pag. 778: Interea Ravendinos Imperatoris Alexii Protospatharius aliique Stratores navigio venerunt. Infra: Buamundus, ut ea, quae gesta retulimus audivit, Stratores scilicet Augusti, et omnes Francos cum suis copiis pontum carinis sulcasse comperit, etc. Lib. 11: Rex autem exercitum Angliae convocavit... ibique castris constructis Stratores cum familiis suis tribus mensibus dimisit. Erchembertus in Hist. Longob. cap. 15: Radelgisus invitatus, et a suis Stratoribus fraude suasus Salernum quasi capturus adventavit. [Otto Frising. de Gestis Friderici I. Imper. apud Murator. tom. 6, col. 724: Juxta ecclesiam B. Petri procurrentes, quosdam ex Stratoribus qui remanserant, in ipsa sacrosancta ecclesia necare non timuerunt]*» [4].

---

militares, de quibus pluribus egimus in Notis ad Cinnamum pag. 447. & in Gloss. Med. Lat. Leo in Tacticis, Cap. 14 § 81; cf. ibid., several other quotations pointing to the initial low rank of the *στράτορες : οὐ τῶν ἐν τέλει, ἀλλ' ὑπηρέτης τῶν βασιλικῶν κεκοσμημένων ἵππων, οὓς καὶ Στράτωρας καλεῖν. ἡ τάξις εἴθισται* (Vita S. Theophanis Confess. num. 9); cf. Pachymeres, lib. 5, cap. 23, etc.; cf. Gloss. Med. Inf. Latin. VI, 1886, col. 610α - 610γ.

1. Guilland, op. cit., loc. cit.; Du Cange, Gloss. Med. Inf. Graec., loc. cit.

2. Du Cange, Gloss. Med. Inf. Latin., VI, col. 610b; see especially ibid., «*Sugerius in Ludov. VI, pag. 318: Barones vero Ecclesiae nostrae feodati, et castellani nobiles, stratores humillimi pedites eum equitantes fraeno deducebant..... Vide Marpahis.....*».

3. *Pactus Leg. Sal. edit. Eccardi tit. 11. § 6,* cited by Du Cange, ibid.

4. Ibid.

§ 9. Of all these and other categories of *Stratores* [1], those whose functions seem to have been more similar to those performed by our *'Ιωσὴφ Βόζας* the «*σταράτορος καὶ μάστορος τῆς παντέρας τοῦ ριγός*», are the «*stratores... qui castra praeibant, ut..... praeparent*», the «*Strator, Marescalcus, qui stratoribus..... praeest.....*» and the «*Strator Normannici exercitus* [who] *haereditario jure fuerat* [and whom] *inter praecipuos sublimavit*» (above, § 8). The office held by our *σταράτορος* may have been a variation or a development of one such a *strator* as these. As for the emergence of *-α-* between *στ-* and *-ρ* and the conversion from the third to the second or first declination, both are too common phenomena to require a special treatment here [2]. What ought to be observed is that the production of both

---

1. See Du Cange, ibid., col. 610β - 610γ: *STRATORES, Qui ad probandos equos ex provinciis adducendos, mittebantur, in Cod., Theod. leg. 64,4. tit. 8. lib. 8;* cf. these to the general definition (ibid., col. 610): *Vel Stratores dicuntur isti, qui stabulis vel equis stantibus in eis praesunt; — STRATORES, dicti etiam carcerum custodes, in eod. Cod.* [Theod.] *leg. 1. tit. 3. lib. 9. Vide ibi Godofredum. STRATORES LAGUNCULARUM, apud Hierem. Cap. 48. 12. Paratores craterum apud auctorem Mamotrecti, ubi Codex editus male praefert carcerum. [Stratores Laguncularum, i. Compositores, in Gloss. Lat. Gall. Sangerm.].*

*** STRATORES in familia ecclesiae Ravennatis. Locum vide in Staurophorus et mox Stratura 2.*

** 2. STRATOR, Apparitoris adjutor, ut videtur. Stat. comit. Venaiss. Sub Clem. VII. pp. cap. 55. ex Cod. reg. 4660 A: Item quia Stratores, apparatores* (leg. *apparitores*) *et servientes curiarum, vulgariter nuncupantur stipem pauperum et panem esurientium sitientes,* etc.

† 3. STRATOR, Grassator, praedo stratarum, Gall. Voleur de grands chemins. Edictum Comit. Tolos. ann. 1233. in Reg. feud. Tolos. 467 vo : Ruptuarii, faiditi, praedones, latrunculi et stratores de tota terra nostra exeant ; cf. Du Cange, ibid., col. 610a - b.

2. See Christos G. Pantelides, Φωνητικὴ τῶν Νεοελληνικῶν Ἰδιωμάτων Κύπρου, Δωδεκανήσου καὶ Ἰκαρίας, Athens 1929, pp. 19 - 21; Thanassis P. Costakis, Σύντομος Γραμματικὴ τῆς Τσακωνικῆς Διαλέκτου. Μέρος Πρῶτο, Τὸ Ἰδίωμα τῆς Βόρειας Τσακωνιᾶς (Τὰ χωριὰ Καστάνιτσα καὶ Σίταινα). Μέρος Δεύτερο, Τὸ Τσακωνικὸ Ἰδίωμα τῆς Προποντίδας (Τὰ χωριὰ Βάτκα καὶ Χαβουτσί), Athens 1951 (Collection de l'Institut Français d'Athènes), p. 41 text and ftns. 1, 2; I. I. Kessissoghlou, Τὸ Γλωσσικὸ Ἰδίωμα τοῦ Οὐλαγάτς, 40, Ἐκδόσεις τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν, 40, Athens 1951, pp. 11 - 12; George N. Hadjidakis, Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά, Vol. I, Athens 1905, pp. 3 - 4; eiusdem, Ἀκαδημεικὰ Ἀναγνώσματα εἰς τὴν Ἑλληνικὴν καὶ Λατινικὴν Γραμματικήν, Vol. I, Athens 1924, pp. 60 - 61 (: «Ἀνάπτυξις φθόγγων τελείων ἢ ἁπλῶς συνοδιτῶν»); pp. 392 - 398, §§ 83 - 88. — For the change from the third into the first declension see [Manoles A. Triantaphyllides], Νεοελληνικὴ Γραμματικὴ (τῆς Δημοτικῆς), ΟΕΣΒ, Athens 1941, pp. 226 - 228, § 521; eiusdem, Νεοελληνικὴ Γραμματική, Τόμος Πρῶτος, Ἱστορικὴ Εἰσαγωγή, Athens 1938, p. 34, § 36 [= Γνωρίσματα τῆς μεσαιωνικῆς κοινῆς]; cf. p. 33, § 35, cf. pp. 53 - 54, § 54; cf. the various forms of *magister* apud Du Cange, Gloss. Med. Inf. Graec.,

would have been preceded by a reasonably long period of common usage by the Greek-speaking Cypriote people. Therefore the term, though occurring only once *(ἅπαξ λεγόμενον)*, in the present case, seems to have been in use in the Cypriote Lusignan Kingdom for long, possibly since 1191.

§ 10. Yet one is struck by the still greater similarity of the functions of *Ἰωσὴφ Βόζας* to those performed by a *protostrator* of the late Byzantine period than to those by the *Stratores* just mentioned.

As from the VIIIth century onwards the office of *protostrator* (cf. § 7) did steadily gain in importance and was awarded to persons of distinction and high social rank, to become in the IXth «*une charge aulique assez importante*» [1].

In the IXth - Xth centuries the principal court duty of the *protostrator* was «*d'accompagner à cheval l'empereur lors des cortèges officiels et de se tenir à ses côtés*» [2]. Under his orders were the *stratores*, the *armophylakes* and the *stablokomètes*, of whom the former, the *στράτορες τοῦ βασιλικοῦ στρατωρικίου*, were persons of mediocre standing [3]. These are to be distinguished from the *stratores* - counts or archontes of towns, of whom Ahrweiler writes : «*les komètés — archontes d'une ville (port)..... ne sont que des préfets maritimes..... Ils portent dans la hiérarchie militaire le grade de Komès, officier en fonction dans la flotte impériale, et dans la hiérarchie des dignités les titres de stratôr ou de spatharokandidat*» [4].

§ 11. During the following centuries the *protostratôr's* office continued to rise in moment, and ever since the XIth century it was awarded only to members of the established nobility [5].

The most decisive development was that already since the IXth century the *protostratôr* accompanied the emperor not only in the «*cortèges officiels*» and in hunting but also in campaign : He and the Count of the Stable «*veillaient près de la tente impériale*»; three *stratôres*, who were under the *protostratôr's* orders, were charged with holding three fully harmessed horses at the emperor's disposal. The *protostratôr* was thus promoted to the rank of military officer liable to further ascent [1].

This function became essential under the Comnenoi. Under Alexis I (1081 - 1118) Michael Dukas, appointed *protostrator* by the Emperor, accompanied him in several expeditions and was distinguished in fighting [2]. Other *protostratores* of the subsequent period (XIIth - XIIIth centuries) were entrusted with expeditions and military or political missions, and some were distinguished in battle and other military activities [3]. With them are to be counted those of the Nicene Empire, which preserved the institution [4]. John Angelos, «*protostrator de l'Occident*» was distinguished as a general and did courageously defend the town of Melenikon [5].

---

col. 843 - 846 : *Μαγίστερ, Μάγιστρος, Μαγίστωρ, Μάστρος, Μάστορας, μάστωρ*, etc., where all three declinations of the Greek language occur.

1. Guilland, ...Le Protostrator, R.É.B., VII, 2, pp. 156 - 158f.; Du Cange, Gloss. Med. Inf. Graec., col. 1463, espec. see ibid., Nicephorus Bryennius lib., 2. num. 2: *τουτὶ δὲ τὸ ὀφίκιον μέγα ἦν ἀεὶ παρὰ Βασιλεῦσι, καὶ μεγίστοις ἐδίδοτο* ; cf. ibid., Zonaras, Codinus etc.; cf. others in col. 1464.

2. Guilland, op. cit., p. 158; cf. Du Cange, Gloss., cit., col. 1463 - 1464 citing sources; cf. Du Cange, Gloss. Med. Inf. Latin., VI, col. 544b.

3. Guilland, op. cit., p. 159; for *stratores*' seals ranging from the VIIIth to the XIIIth century see ibid., ftn. 34, with references.

4. Ahrweiler, Byzance et la Mer, cit., p. 100.

5. Guilland, op. cit., pp. 159 - 163f.; cf. Willelmum Tyrium, lib. 18. cap. 24 : *Ioannes videlicet protosevastos et Alexius Protostrator, qui inter illustres sacri Palatii primum obtinebat locum* : apud Du Cange, Gloss. Med. Inf. Latin., VI, col. 544b.

---

1. Guilland, op. cit., p. 159; cf. p. 158; cf. below, § 21, § 19, for the relation between *constable [= connétable = Count of the Stable]* and *marshal* [= the equivalent of the Byzantine *protostrator*] in the Latin States. — Guilland dates the said development in the Xth century; still its beginnings seem to go back to the IXth, when, e.g., in 859 Basil, being a *protostrator* and *spatharocandidatus*, accompanied Michael III on his great expedition to Asia Minor. Some time earlier Basil in his capacity of *protostratôr* had been sent to the Peloponnese on a serious mission: H. Grégoire, The Amorians and Macedonians 842 - 1052, in The Cambridge Medieval History [= CMH], Volume IV, The Byzantine Empire, Part I, Byzantium and its Neighbours, Edited by J. M. Hussey, With the Editorial Assistance of D. M. Nicol and G. Cowan, Cambridge 1966, pp. 116 - 117. Under Basil I Nicephorus Phocas the Elder, successively *manglavites, protostrator and strategus* of Charsianon, participated in that Emperor's victorious march on Adana and was then appointed *monostrategus* of five themes, ibid., pp. 120 - 121. For the latter term and institution and its relation to the Western *marquis* see now R. S. Lopez, Marquis et Monostratège, in Mélanges René Crozet, I, Poitiers, 1966, pp. 77 - 80, and V. L.(aurent)'s comment in Byz. Zeitschr., 60, 1, 1967, p. 186. — The prevalence of household ministers over state officers was typical of early Byzantine despotism, especially during the reign of feeble monarchs, see H. St. L. B. Moss in CMH, IV, cit., Chapter I, The Formation of the East Roman Empire, 330 - 717, p. 33.

2. Guilland, op. cit., p. 160. For some XI - XII century *protostratores* see V. L.(aurent) in B. Z., 58, 1, 1965, pp. 276 - 277.

3. Op. cit., pp. 160 - 163; for the *protostrator* Alexius, who was despatched by Manuel I on a politico - military mission to William I in Italy (1156), see Grégoire, in op. cit., pp. 229 - 230.

4. Guilland, pp. 163 - 164; Hélène Ahrweiler, L'Histoire et la Géographie de la Région de Smyrne entre les deux Occupations Turques (1081 - 1317) particulièrement au XIIIe siècle, in Travaux et Mémoires, I, (ed.) Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation Byzantines, Paris, 1965, pp. 142 - 143, for Jean Aggélos; p. 169, for a Theodore Doukas of ca. 1250, and the homonymous *protostratôr* of the end of the XIIth century.

5. Guilland, op. cit., p. 164; Ahrweiler, op. cit., in Travaux et Mémoires, I, p. 142.

§ 12. Under the Palaiologoi the *Protostrator* ranked among the highest dignitaries of the Empire and such remained until 1453, occupying steadily the eighth position in state hierarchy [1]. Here is Verpeaux's table for the period of reign of the first three Palaiologoi :

1. Guilland, op. cit., loc. cit.; Jean Verpeaux, Hiérarchie et Préséance sous les Paléologues, in Travaux et Mémoires, I, cit., p. 425.

	Michel VIII		Andronic II		Andronic II et Andronic III	Andronic III
	début du régne	ap. 1281	ap. 1305	ap. 1321	ap. 1323	ap. 1328
1	despote	despote	despote	despote	despote	despote
2	sébastokratôr	sébastokratôr	sébastokratôr	sebastokratôr	sébastokratôr	sébastokratôr
3	césar	césar	césar	césar	césar	césar
4	panhypersébaste	prôtovestiaire	panhypersébaste	panhypersébaste	panhypersébaste	grand domestique
5	grand duc	grand duc	prôtovestiaire	prôtovestiaire	grand domestique	panhypersébaste
6	prôtovestiaire	grand domestique	grand duc	grand duc	prôtovestiaire	prôtovestiaire
7	grand domestique	panhypersébaste	grand domestique	grand domestique	grand duc	grand duc
8	? *prôtostratôr*	*prôtostratôr*	*prôtostratôr*	*prôtostratôr*	*prôtostratôr*	*prôtostratôr*
9	? grand stratopé-darque	grand stratopé-darque	grand stratopé-darque	grand logothète	grand logothète	grand logothète
10	? grand primicier	grand primicier	grand primicier	grand stratopé-darque	grand stratopé-darque	grand stratopé-darque
11	? grand connétable	grand connétable	grand connétable	grand primicier	grand primicier	grand primicier
12	?	grand logothète	grand logothète	grand connétable	grand connétable	grand connétable

§ 13. During the period in question the *prôtostrator's* ensigns were like those of the *megaducas*, who was the admiral of the Imperial Fleet [1]. Of especial importance is the fact that «*En temps de guerre, le protostrator était à la tête de la cavalerie légère et commandait les troupes de patrouille. Celles-ci étaient tenues de lui abandonner sur le butin tous les animaux de robe variée. Cependant, comme c'était le cas déjà avant les Paléologues, le protostrator commande une armée. Dès la fin du XIIIe siècle, on trouve à la même époque plusieurs protostrators, chacun commandant les troupes sur un théâtre d'opérations particulier, alors que sous les Comnènes il ne semble y avoir eu qu'un seul protostrator : Nicétas* [Choniatès, Bonn, p. 794] *assimile la dignité de protostrator avec celle de maréchal chez les Latins, car, selon Du Cange, 'les maréchaux ont pour mission de choisir un endroit favorable pour l'armée et de veiller à la sécurité du camp'*» [2].

§ 14. The *protostrator's* military functions were gradually increased and extended so as to include duties in the navy. We come across *protostratores* commanding the imperial fleet as well, i.e. acting *in lieu* of the *megaducas*. Such was Alexis Philanthropenus in 1263 - 1269 f. When in 1271 he was officially awarded the dignity of *megaducas*, another nobleman, Andronicus Palaeologus, was made *protostrator* [3]. It has, in this respect, been duly observed by an authority that «*La flotte byzantine était placée sous le commandement du protostrator Alexis Philanthrôpénos, qui, comme le précise Pachymère, n'avait pas le titre de grand duc (Mégalodoukaton) bien qu'il en eût la charge, pour la seule raison que ce titre, devenu en l'occurrence plus une dignité qu'une fonction, était porté par le vieux frère de l'empereur Théodore Ier Lascaris. Le prôtostratôr appareilla de Constantinople au printemps de 1263, en même temps que le corps expéditionnaire de Péloponnèse*»..... [4].

§ 15. During the following period down to 1453 the protostratôres,

---

1. G u i l l a n d, op. cit., p. 164, cf. D u C a n g e, Gloss. Med. Inf. Grac., col. 1464 : *istius..... insignia..... Codinus cap. 4. num. 10. ubi & de illius D i c a n i c i o, quod Πρωτοστρατορικὴν ῥάβδον vocat Gregoras lib. 7, p. 120.*

2. G u i l l a n d, op. cit., pp. 164 - 165; cf. D e n o J o h n G e a n a k o p l o s, Emperor Michael Palaeologus and the West 1258 - 1282. A Study in Byzantine - Latin Relations, Cambridge, Massachusetts 1959, p. 420 : «*Protostrator = Commander of the vanguard and light cavalry troops*».

3. G u i l l a n d, op. cit., pp. 165 - 166; cf. G e a n a k o p l o s, op. cit., pp. 158, 229, 235, 236, 282, 295 ftn. 78, 297, 304 ftn. 109; cf. A h r w e i l e r, Byzance et la Mer, cit., pp. 357, 368 - 369.

4. A h r w e i l e r, op. cit., p. 367; cf. G e a n a k o p l o s, loc. cit., and G u i l l a n d, loc. cit., whose works are here ignored by A h r w e i l e r; but see A h r w e i l e r, pp. 368 - 369, where, however, she still ignores G u i l l a n d's article cit. (R.É.B., VII, 2, 1950, pp. 165 - 166).

usually two at a time, were normally entrusted with military duties, and commanded either land forces or fleets [1], some of them, like Phakéolatos, supervising the construction of besides commanding imperial fleets [2]. In one case shortly before the Conquest of Constantinople, under John VIII (1425 - 1448), Nicephorus Melissenus was awarded the title *μέγας πρωτοστράτωρ, great protostrator*, of which it is not known whether it was substantial and functional or simply honorific; owing to this it is impossible to appreciate the real importance of the attribute «great» added to it [3]. In other cases *protostratôres* were charged with diplomatic missions [4], while the last two bearers of the title, a Palaeologus and the Genoese John Guistiniani Longo were distinguished for their brave part in the last defense of the besieged Capital in 1453. It is to be noted that, as it was the case with the Nicene State, in the Despotate of Epirus the office of *protostratôr* appeared too, under Nicephorus I (1269 - 1290) [5].

§ 16. Of particular interest is the equivalence noted above (§ 13) of *protostratôr* to *marescallus*. According to Du Cange «*Neque prorsus omnino diversum fuit apud Latinos Marescalli munus, ut ex Fleta alibi docuimus, cum is cum foratoribus, vexillo explicato, singulis diebus ire debeat in protectionem. Unde non mirum si Nicetas in Balduino ubi de Gaufrido de Villaharduini Campaniae Marescallo agit haec dit : Μαρίσχαλκος οὖν τ' ἀξίωμα ὁ ἀνήρ· δηλοῖ καθ' Ἕλληνας ἡ φωνὴ τὸν Πρωτοστράτορα. Neque alia notione hanc vocem usurpavit Anonymus MS. de Bello facto, de eodem Gaufrido : Μεσὲρ Τζεφρὲ τὸν ἔλεγαν, Βαλλαρδουὴ τὸ ἐπίκλην, | καὶ μέγας πρωτοστράτορας ἦταν εἰς τὴν Τζαμπανίαν. Alibi : Τοῦ μεγαπρωτοστράτορος Μιζὲρ Νικολᾶ ἐκείνου*» [6].

---

1. G u i l l a n d, op. cit., pp. 165 - 175.

2. G u i l l a n d, op. cit., pp. 170 - 171; C o n s t a n t i n e P. K y r r i s, John Cantacuzenus and the Genoese 1321 - 1348, in Miscellanea Storica Ligure, III, Feltrinelli Editore, Milano - Università degli Studi di Genova, 1963, p. 44, espec. ftn. 170; cf. pp. 34 - 35; cf. A h r w e i l e r, Byzance et la Mer, pp. 453 - 454, ignoring both mine and Guilland's articles.

3. G u i l l a n d, op. cit., p. 173, cf. p. 174.

4. Op. cit., p. 174.

5. Op. cit., p. 175.

6. D u C a n g e, Gloss. Med. Inf. Graec., col. 1464. The first two verses cited by D u C a n g e are v.v. 162 - 163 of the Greek Χρονικὸν τοῦ Μορέως, see Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως. Τὸ Ἑλληνικὸν Κείμενον κατὰ τὸν Κώδικα τῆς Κοπεγχάγης μετὰ συμπληρώσεων καὶ παραλλαγῶν ἐκ τοῦ Παρισινοῦ. Εἰσαγωγή, Ὑποσημειώσεις καὶ Ἐπεξεργασία ὑπὸ Π έ τ ρ ο υ Π. Κ α λ ο ν ά ρ ο υ, Athens 1940, p. 11 text and ftn. 162; cf. ibid., p. ιζ', no 19 ; cf. p. 306, v. 7555 : *τῆς πρωτοστρατόρισσας τῆς ντάμα Μαργαρίτας ;* cf. Panthéon Littéraire. | Littérature Française. | Histoire. || Chroniques | Étrangères | Relatives | aux Expéditions Françaises | pendant le XIIIe Siècle | Publiées pour la Première

Elsewhere the same great Medievalist provides the following additional information : «[Protostrator est] *[Idem qui apud nos* [= Latinos] *Marescallus, ut ex Niceta, ubi de Godofrido Bulioneo, colligit Carolus de Aquino in Lex. milit.: Dignitate erat vir ille Marescallus, quod Graecis est Protostrator]. Vide quae de hac dignitate congessimus in Notis ad Cinnamum pag. 474. 475. et Gloss. Med. Graec. col. 1463*» [1].

§ 17. This identification provides a key for understanding the possibility of transmission and | or translation of terms and | or offices from one state and | or language to another.

It is most noteworthy that two authors of the XIIIth - XIVth centuries, Nicetas Choniates and the anonymous Gasmul (= half - Greek, half - Latin) poet of the Greek Chronicle of Moreas were both conscious of that possibility and equalisation. This points to the process of interaction between the institutions, terms and culture of Byzantium and those of the Latin, especially the Crusaders' States, an interaction which assumed various forms. One of them may have been the translation of the term *mareschal* which seems to have been our *Βόζας*' office, into '*σταράτορος... τοῦ ῥιγός*'. But let us first answer the questions : What was a mareschal? and which were his functions? Du Cange's information is valuable again. Here it is :

§ 18. «*Marescalcus, Marscalcus, etc. [Quiso, Curator vel Praefectus equorum, ex Germ. march, vel marach, equus, et schalch, potens, magister, ut est apud Rhenan. lib 2. Rer. Germ. vel famulus, minister, ut apud Cluver. in Germania antiq. lib. 1. cap. 8. Anonymus de Nominibus Germanorum : Marchalcus nullum nomen foedius est corruptum per Italos, vel Scriptores. Est enim id, quod Mehier, seu major, et Stahler, qui Magister equitum, ab equitatibus guvernandis; et dicendum ac scribendum fuit Merstalhere, id est, major, superior, summus Magister equitum, qui est hodie titulus Ducis Electoris Saxoniae : ac si non fuisset vox ea corrupta, non esset opus nunc addere Archivelerzmarschalk, sed Merstallerr, dedisset id, quod Erz vel Archi, cum significet summum Magistrum equitum. Quasi vero Marschalcus vox non ab ipsis Franciae incunabulis nota esset. Lex Salica : Si quis majorem, Infertorem, Scancionem,*

Fois, Élucidées et Traduites | par J. A. C. B u c h o n. | Anonyme Grec. — Chronique de la Principauté Française d'Achaie. | (Texte Grec Inédit). | Ramon Muntaner. — Chronique d'Aragon, de Sicile et de Grèce. | (Traduction Nouvelle du Catalan). | Bernat d'Esclot. — Chronique de Pierre III et Expédition Française de 1285. | (Texte Catalan Inédit). | Anonyme Sicilien. — Chronique de la Conspiration de J. Prochida. | (Traduite du Sicilien.) | Paris, MDCCCXLI [= 1841], p. 6a, ftn. 3 —. It is impossible to state whether the attribute, 'great', *μέγας* was honorific or functional, cf. above, § 15, the same problem with regard to Byzantium. I would rather be inclined to accept the first suggestion.

1. D u C a n g e, Gloss. Med. Inf. Latin., VI, col. 544b.

*Mariscalcum, Stratorem..... occiderit, etc. .....Lex Alemann, tit. 79. § 4: Si Mariscalcus, qui super 12. caballos est, occiditur, 11. solid. componatur, [** Πρωτοστράτορα vertit Nicetas in Balduino num. 1. Vide Glossar. med. Graecit. in Μαρίσκαλλος, col. 879. Graff. Thesaur. Ling. Franc. tom. 1. col. 482. Voce Marscalh, et Murator. Antiq. Ital. tom. 1. col. 119]* [1].

§ 19. Further on Du Cange gives copious references to *Mareschaux* from Medieval Latin texts, documents, sources and testimonies. From these it is attested that the office-in-question occurred under various linguistic forms in most European States in the Middle Ages, particularly in the IXth - XVth centuries. There were also several categories of *Maréchaux* performing a variety of functions [2] related to their initial, usual and principal ones, which are summarized thus by Du Cange :

«*Marescalli postea dicti, qui exercitibus et copiis militaribus praeerant, Ducibus interdum dignitate et imperio inferiores, ut qui Conestabulo suberant. Unde Budaeus Marescallos esse apud nostros opinatus est, qui Graecis πολέμαρχοι dicti..... cf. Matth. Paris. 1245..... Marescallus quasi Martis Senescallus. Et quidem veteribus nostris Scriptoribus Seneschallus et Mareschallus idem sonabat..... Marescalli qui apud nostros secundus a Comite Stabuli, praecipua haec fuit praerogativa, ut primae scilicet exercitus tronti praeesset: quae tandem dignitas eo pervenit, ut a Regibus exinde cautum fuerit, ne haereditario jure in eadem familia permaneret. Charta ann. 1223..... Duellis quoque praeerat Marescallus.....*» [3].

§ 20. Out of the other categories of *maréchaux* referred to by Du Cange I cite the «*Magnus Marescallus apud Anglos, qui Cômes Marescallus interdum dicitur 1283*» : the «*MARESCALLUS AULAE intrensicus apud Anglos..... 1250.....1287*»; the «*MARESCALLUS CURIAE..... Caroli IV*» [4]; the «*MARESCALLUS BANCI REGII, apud Anglos*»; the «*MARESCALLUS FORINSECUS..... apud Anglos*» [5]; the «*MARESCALLUS CAMPI. Qui exercitibus castra praeparat, Gall. Maréchal de camp. Charta Phil. Catal. episc. ann. 1233 ex Tabul. Monast. in Argon..... Marescallum Campi, ut pacem faceret de multis querelis contra abbatem et conventum de Monasterio in Aragona*»; the «*MARESCALLUS ROMANIAE, ita inscribit Willeharduinus in chartul. Campan. fol. 123*v»; the «*MARESCALLUS EPISCOPI Gratianopoli*»; the «*MARESCALLUS ABBATIS..... Charta 1085..... 1334*»; the

1. D u C a n g e, Gloss., cit., IV, col. 274γ.
2. Op. cit., col. 274γ - 278.
3. Op. cit., col. 275α - 275b.
4. Op. cit., col. 275b.
5. Ibid., col. 275γ.

«*MARESCALLUS in domibus privatis nobilium*»; and finally, the «*MARESCALLI, Qui hospitia magnatibus ac dominis suis povant, olim Mansionarii, hodie Marechaux des logis..... Matth. Paris anno 1251..... Et anno 1252 : Praemisit suum Marescallum, ut adventum eius nuntiaret. Id porro muneris videtur primitus fuisse Marescallorum militarium, quod et ii in exercitibus castris loca idonea praepararent; unde Protostratores a Graecis appellatos docuimus ad Cinnamum pag. 475*» [1].

§ 21. What strikes in this account is the similarity between the process of ascent of *maréchaux* and that of *stratores* and *protostratores* from modest duties relating with horses to clearly military and related functions [2]. As institutions and as terms the two offices had an independent, separate beginning but a similar development, which made their identification inevitable once the two Worlds, Romano - Byzantine and Western met and deeply influenced each other during the Crusades. I underline, in this respect, the fact that, like the *stratôres* who were originally commanded by the *tribunus stabuli*, otherwise later known as *comes* [*stabuli* = *κοντόσταβλος*] (§ 7), the *maréchaux* were in all respects the lieutenants of the Constable or *Comes Stabuli* (= *Connétable*) (see § 19). The same obtained in the Latin Kingdom of Jerusalem, where «*Le Maréchal servait de lieutenant au connétable*» [3], and in Cyprus under the Lusignans, where «*le maréchal suppléait le connétable et veillait notamment à la solde, au ravitaillement, à la répartition des périodes de service militaire dues par les chevaliers*» [4].

§ 22. Particularly in respect of Jerusalem I deem it worth citing the account of a distinguished authority, La Monte : «*In Jerusalem the marshal remained always a military officer and held his office in sergeantry from the constable..... At the coronation the marshal accompanied the constable, receiving the royal banner from his hand when the constable assisted the King to mount his horse. At the feast the marshal held the banner behind the King..... The marshal was directly in charge of the sodeers..... The marshal's court was common to almost all countries where the office existed.....*

1. Ibid., col. 277α; cf. above, § 16, p. 132, ftn. 1.
2. See above, §§ 7, 8, 9, 10 - 20.
3. Jean Richard, Le Royaume Latin de Jérusalem, Paris, 1953, p. 76.
4. Jean Longnon, Les Français d'Outremer au Moyen Âge, cit., Paris 1929, p. 148, following Mas Latrie, Histoire de Chypre, I, pp. 132 - 133. Note that the constable «*commandait l'armée après le roi et il était le chef particulier du corps des seigneurs; il présidait en outre la Haute Cour en l'absence du roi*», ibid., p. 177. — For the Latin Kingdom of Constantinople, see ibid., p. 234 : There the *grand connétable* seems to have been identical with the *sénéchal*, and the *Maréchal* was the commander-in-chief of the troops after the prince. — For the Angevin Kingdom of Naples, see ibid., p. 296. — For Sicily, see above, p. 121, ftn. 3.

In battle the marshal carried the royal banner and commanded the troop just preceding the King's own. After the battle, at the order of the constable, he took charge of the distribution of the spoils..... The marshal took charge of all horses captured and employed them in replacing those which had been killed or mutilated in the battle..... Before the battle the marshal inspected the arms and equipment of the knights and sergeants and ordered the sodeers to make necessary repairs on their armor. He then examined all the horses, evaluated, and listed them, thus accepting them for restor [= replacement]..... *his right of restor was a factor which greatly contributed to the marshal's power*» [1].

§ 23. In the Frankish Morea the marshal was hereditary and, besides commanding the prince's troops, he was also the supreme military judge, and he «*derogated from the military authority of the Moreot constable, but the latter was unquestionably the highest civil officer*» [2]. In the Catalan State of Greece (Attica, Beotia and Southern Thessaly) «*the Vicar General and the Marshal had apparently often been guilty of mutual usurpations of authority..... When, further, in 1366 - 1367 Lluria also became Vicar General of the duchies, first de facto and then de jure, the office of Marshal was quickly forgotten. The Marshal's powers and functions were now swallowed by those of the Vicar General; a concentration of authority thus resulted*» [3].

§ 24. All marshals referred to as military officers did of course carry the royal banner in battle besides performing their other related functions (§§ 22, 21, 19) [4].

1. John L. La Monte, Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem 1100 to 1291, Cambridge, Massachusetts 1932, pp. 119 - 121 ; cf. Sir George Hill, A History of Cyprus, Volume II, The Frankish Period 1192 - 1432, Cambridge 1948, p. 53.— For the right of *restor*, greatly used in Jerusalem but not recorded in the practices of Morea see further : Feudal Institutions as revealed in the Assizes of Romania, The Law Code of Frankish Greece. Translation of the Text of Assizes with a Commentary on Feudal Institutions in Greece and in Mediaeval Europe, by Peter Topping, Philadelphia (U.S.A.) 1949, pp. 117 - 118. — In view of Du Cange's information cited above we cannot agree with La Monte that «*In the Empire and England..... the marshal never got entirely away from his connection with oats, hay and horses' supplies*». But he is certainly right when stating that «*the marshals of the Empire were among the most important officials, being used for important duties*». See above, §§ 19, 20.
2. Topping, op. cit., p. 123, for the avoidance of inheritance of the Marshal's office in the West, see above, § 19, end, but cf. § 9.
3. Catalan Domination of Athens 1311 - 1388, by Kenneth M. Setton, Cambridge, Massachusetts 1948, p. 53; cf. pp. 15, 18, 52.
4. Cf. Steven Runciman, The Sicilian Vespers. A History of the Mediterranean World in the Later Thirteenth Century, Penguin Books Ltd, Harmondsworth, Middlesex 1960, p. 128: «[In the battle of Tagliacozzo, on 23/VIII/1268] *he* [= Charles d'Anjou]

Though on first sight a derivative and secondary function, to carry the banner of one's king was in reality a duty of the foremost seriousness and as such it came to be one of the marshal's central obligations, accruing considerable prestige to him. Godefroy de Villehardouin, the [grand] *marshal* or *grand prôtostratôr* of the Count of Campania (§ 16 above) was also *«'Εκεῖνος ἦτο ὁ μάστορας καὶ ὁ πρωτοσύμβουλός του»*, i.e. he was the master and [= i.e.] chief councillor of him (the Count) [1].

§ 25. In view of the importance of carrying the royal banner it appears a plausible assumption that our *«'Ιωσὴφ ὁ Βύζας ὁ σταράτορος καὶ μάστορος τῆς παντέρας τοῦ ριγὸς 'Ιεροσολύμων καὶ Κύπρου καὶ 'Αρμενίας»* was the standard - bearer, i.e. the [grand] *prôtostratôr* or [grand] *maréchal* of the king of Cyprus. This seems to be corroborated by *Βύζας*'s qualification as *«ὁ μάστορας»*, which recalls the same qualification attributed to Godefroy (§ 24), and makes the latter appear to have been *Βύζας*'s exact precedent (cf. also § 4). Two other parallels that should be cited are the couples *connétable — Κοντόσταβλος* and *admiral — μεγαδούκας*. From the functional point of view the term *σταράτορος* seems to rather originate in *πρωτοστράτωρ* than in the *stratores* cited above § 9, § 8, though a development from or confusion with the latter cannot altogether be excluded.

§ 26. What would provide a major obstacle in supporting the origin of *σταράτορος* in *πρωτοστράτωρ* is the absence of *πρωτο-* from it, the emergence of *-α-* being natural for the reasons given above (§ 9). It ought, in this respect, to be observed that *πρωτο-* does frequently occur as first component in the hierarchical terminology of the Latin States [2]. Still in the case under consideration *πρωτο-* may have been omitted so that the resulting word *σταράτορος*, might both morphologically and substantially conform to the Frankish equivalent, *maréchal*, for which it was substituted and which,

---

gave Henry of Cousances his surcoat to wear and the royal banner to be carried by his standard-bearers». Henry of Cousances held the office of Marshal, and as such he had been entrusted by Charles with leading *«the second Corps* [which] *contained the bulk of Charles's French troops»* (ibid.); cf. p. 129: *«Henry of Cousances, mistaken for king Charles, was struck down and the royal banner was captured»*.

1. Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως, ed. P. Kalonaros, cit., p. 11, v. 164; cf. Panthéon Littéraire cit. (above, p. 131, ftn. 6), p. 11, ftn. 4.

2. E.g. we come across a *prothoficier* or *prothoficiaire*, which however comes from the Greek *πρωτοβεστιάρης* [?] in the Latin Empire of Constantinople, see Longnon, op. cit., p. 235; in Naples there was a *protonotary*, ibid., p. 296; in Jerusalem occured the same office, La Monte, op. cit., p. 123; in Achaïa the Chamberlain was also termed *Protovestiarius*: Topping, op. cit., pp. 122, 123 - 124, 124 ftn. 5, 169, 171; cf. Du Cange, Gloss. Med. Inf. Latin., VI, col. 542b - 544c, where 55 terms of which *πρωτο-* is the first component have been listed and studied.

like *μάστορος*, the other joint attribute of *Βύζας*, does not contain *πρωτο-*. In such a case it would be unnecessary to assume that *πρωτο-* (= *α'* in inscriptions) may have been omitted from the inscription because of a slip of the engraver, who does otherwise seem to have been very diligent and careful.

§ 27. Another difficulty arises from the fact that, as far as we know, *σταράτορος* occurs in Mediaeval Cyprus in just one unique case, that under consideration, though its form points to a long use before 1402 (cf. § 9 above). The term normally employed instead both before 1402 and subsequently was *maréchal*, *μαριτζᾶς* [1]. Why was the norm prevalent inverted in this case during the reign of Janus (1398 - 1432)? Was it because of a specific but as yet untraced Byzantine influence? Or was it due to *'Ιωσὴφ Βύζας*'s personal preference either for the term *[πρωτο]στράτωρ*, to be explained by his Byzantine exctraction (: from *Βιζύη*? or *Βυζάντιον*?), or for the term *strator* studied above § 9? Or, are we here confronted with a retrogression to the old Latin terminology (§§ 7 - 9, 25)?

It is at present difficult to give a definite answer. What can provisionally be stated is that Byzantine influences upon Latin Cyprus and the other Crusader States were extensively exercised, one of them possibly being the introduction, for some time, of the Byzantine term *[πρωτο]στράτωρ* in abbreviated

---

1. See Leontios Makhairas, Recital Concerning the Sweet Land of Cyprus entitled 'Chronicle', ed. R. M. Dawkins, Oxford 1932, Vol. I, p. 78, l. 23 : *μαριτζᾶς* = marshal; p. 92 l. 26 : *μαρετζᾶν*; p. 170 l. 5 : *μόρτζος*; p. 348 l. 30; in M/SO sometimes it occurs in the form of *μαρίτζας*. Dawkins derives the term from the old French *marichal*, see Vol. II, Glossary, s.v. See also Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, ἐπιστασίᾳ Κ. Ν. Σάθα, Τόμος Β', Χρονογράφοι Βασιλείου Κύπρου, Venice 1873, passim; e.g. Μαχαιρᾶς, p. 94 : *«τὰ φίκια ἐκράζαν τα τοῦ ρηγάτου, ὡς γιὸν μαριτζᾶν»* (͵ατνθ' = 1339); *«τὸν σὶρ Τζουὰν Βισκούντην μαρετζᾶν»* (1360), etc.; cf. Γεωργίου Βουστρωνίου Χρονικὸν τῆς Κύπρου, ibid., p. 427 : *«τὸν μισὲρ Τζουὰν Μουντολὶφ τὸν μαριτζᾶν τῆς Κύπρου»* (1458); p. 448 : *«ὁ μισὲρ Τζουὰν τὲ Μουντολὶφ μαριτζᾶς τῆς Κύπρου καὶ Κύρης τῆς Τύρου»* (1460), etc. The steward of Queen Eleanor in the years 1372 - 1376 was *Polo Marage*, which is transcribed *'Marshal'* by Hill, II, p. 418 ftn. 1, cf. p. 421 ftn. 1. — See also Richard, Documents Chypriotes, cit., p. 129, for *Jaques de Cafran, le maréchal de Chypre* (1432 - 1441 f.); p. 136 ftn. 1 for *«l'office de la maréchausse, qui avait lui aussi ses régistres»*, and for the *«privilèges enrégistrés à l'office..... peut-être uniquement ceux qui touchaient à l'organisation militaire du royaume, par exemple ceux qui créaient de toutes pièces des fiefs nouveaux (cf. MAS LATRIE, Documents nouveaux, dans Mélanges Hist., IV, pp. 415, 421 et 433). Peut-être aussi ceux qui exemptaient les fiefs du 'défaut de service' faisaient l'objet de cet enrégistrement»* (XVth century); for the *'apaut de la mareschassie'* in 1423 and the *'marechaussée'* as *«un droit levé chaque année au profit du roi sur les bestiaux.....»*, see ibid., p. 29 ftn. 15 and text (1553), citing *MAS LATRIE, III* (= Histoire de Chypre, Vol. III), p. 529; cf. Richard, op. cit., p. 153.

form and subject to confusion with the old *strator* (§ 9)[1]. Which specific reasons dictated that introduction can not be defined[2].

At any rate *σταράτορος* can not have been derived either from *σταντάριν* or from *steward*, the latter English term being both semantically and phonetically remote from it.

COSTAS P. KYRRIS

---

1. For the general background of such influences see L a M o n t e, op. cit.; S e t t o n, op. cit.; Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως, cit.; R u n c i m a n's, R. G r o u s s e t's and S e t t o n's voluminous Histories of the Crusades; B r é h i e r, op. cit.; C. N. S a t h a s, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, Vol. VI, Ἀσσίζαι τοῦ Βασιλείου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ τῆς Κύπρου, etc., Paris - Venice 1877, passim, espec. pp. ξα' - πβ'; P. I. Z e p o s, Τὸ Δίκαιον εἰς τὰς Ἑλληνικὰς Ἀσσίζας τῆς Κύπρου, in Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ., XXV, 1955, pp. 306 - 330; C. H a d j i p s a l t e s, Σχέσεις τῆς Κύπρου πρὸς τὸ ἐν Νικαίᾳ Βυζαντινὸν Κράτος, in Κυπρ. Σπουδ., XV, 1951 (1952), pp. 65 - 82; H i l l, op. cit., II, and III, The Frankish Period 1432 - 1571, Cambridge 1948; D u C a n g e, Les Familles d'Outremer, ed. G. R e y, Paris 1869; Νέος Ἑλληνομνήμων, Vol. XIV, 1917, pp. 31 - 41, nos 25 - 27, letters showing the close family relations between Henry I of Cyprus and John Dukas Vatatzis, 1232, 1241; for Guy de Lusignan, a cousin of Andronicus III and leader of the Byzantine army in the Western imperial provinces in 1328f., and Jean de Giblet, a Cypriote general of the Byzantine army in 1325, see K y r r i s, John Cantacuzenus and the Genoese, cit., p. 10; G e a n a k o p l o s, op. cit., p. 22 ftn. 26, and passim, has stressed the close contacts between Greeks and Latins in the XIth - XIIth centuries f.; for the XIVth century cf. K y r r i s, op. cit., pp. 7 - 9 and passim; for the XIIIth century see G e a n a k o p l o s, passim, and R u n c i m a n, Sicilian Vespers, passim; for the family relations between the Royal Houses of Cyprus and Byzantium in the mid - XVth century see H i l l, III, pp. 527, 528, 543 - 544, 1090, 526f.; even events of a different order such as Michael Palaeologus' harboured designs and plots to take Cyprus «*by intriguing with its 'unsuspecting' officials*» in 1263 (G e a n a k o p l o s, p. 165; H i l l, II, p. 155) would have played a part in linking Cyprus with the Byzantine World. For several other relations see my work Ἱστορία τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως Ἀμμοχώστου 1191 - 1955, Nicosia 1967, pp. 1 - 20 passim, espec. p. 18 text and ftn. 88, pp. 15 - 17. The Icons of Cyprus, by D. T a l b o t R i c e, With Chapters by R u p e r t G u n n i s and T a m a r a T a l b o t R i c e, London 1937, passim, espec. Chapter VIII, Some Aspects of Social Life in Medieval Cyprus, pp. 173 - 183; see also K y r r i s, in Κυπρ. Σπουδ., XXVI, 1962, pp. 21 - 31 and 190, and citations therein.

2. No help is offered for this from the study of Janus' relations with foreign countries and his foreign policy, see H i l l, II, pp. 447 - 496.

ΑΝΕΚΔΟΤΟΣ ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΕΝ ΑΚΡΙΤᾼ

Εἰς τὸν Cod. Paris. gr. 928 καὶ μεταξὺ τῶν σελίδων 361 - 368 περιέχεται ἀνέκδοτος εἰσέτι ἀκολουθία τοῦ ἐκ Κρήτης ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Γρηγογορίου τοῦ ἐν Ἀκρίτᾳ, τοῦ ὁποίου ἡ μνήμη τιμᾶται ὑπὸ τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας τὴν 5ην Ἰανουαρίου[1]. Ὁ κῶδιξ ἀνήκει εἰς τὸν ΙΓ' αἰῶνα, εἶναι παλίμψηστος καὶ περιλαμβάνει Ἀνθολόγιον[2]. Ἡ γραφὴ εἶναι καθαρά, ἐνιαχοῦ ὅμως δυσανάγνωστος, λόγῳ κηλίδων ἢ ὑπολειμμάτων τῆς πρώτης γραφῆς. Περαιτέρω ἐκδίδω τὴν ἀκολουθίαν ταύτην βάσει μικροταινίας, τὴν ὁποίαν ἐπρομηθεύθην μέσῳ τῆς Service photographique de la Bibliothèque nationale de Paris. Τὰ παρατηρηθέντα, ἐλάχιστα πάντως, ὀρθογραφικὰ σφάλματα διώρθωσα σιωπηρῶς. Οὕτω ἐν σ. 362, στίχ. 20 ἔγραψα *πρέσβυν* ἀντὶ *πρέσβιν*, ἐν σ. 363 στίχ. 47 *παντοίας* ἀντὶ *παντΐας*, ἐν σ. 365 *ἐκτενεῖ* ἀντὶ *ἐκτενῇ* (Οἶκος, α' στίχος) καὶ ἐν σ. 368, στίχ. 192 *κομίζει* ἀντὶ *κομίζῃ*.

Ἡ ὕπαρξις τῆς ἀκολουθίας ταύτης ἐγένετο τὸ πρῶτον γνωστὴ ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου πρώην Λεοντοπόλεως Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, ὅστις ἐν συντόμῳ σημειώματι[3] κατέγραψε τὰς ἀπαρχὰς τῶν στιχηρῶν, τοῦ κοντακίου, τοῦ οἴκου, τὴν ἀκροστιχίδα τοῦ κανόνος (οὐχὶ ἀκριβῶς) καὶ τὴν ἀπαρχὴν τῆς α' ᾠδῆς. Ὁ Εὐστρατιάδης ἀναφέρει τοῦτον μόνον τὸν κώδικα καί, δυστυχῶς, ἡ ἀτελὴς περιγραφὴ τῶν κωδίκων ἐν τοῖς καταλόγοις δὲν ἐπέτρεψε τὴν ἐπισήμανσιν καὶ ἄλλων χειρογράφων περιεχόντων τὴν ἀκολουθίαν. Ἀσαφὴς εἶναι ἡ πληροφορία τοῦ Μητροπολίτου Ἀθηναγόρα τοῦ ἀπὸ Μ. Πρωτοσυγκέλλων, ἐν τῇ περιγραφῇ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 94 (ιγ' - ιδ' αἰ.) κώδικος τῆς ἐν Χάλκῃ μονῆς τῆς Παναγίας, περιλαμβάνοντος Μηναῖον Ἰανουαρίου: «*Περιέχει τὰς ἀκολουθίας τοῦ μηνὸς τούτου ἄνευ συναξαρίων*

---

1. Ἐν τοῖς ἐντύποις Μηναίοις ὁ ἅγιος φέρεται ἄνευ ἀκολουθίας. Ὑπάρχουν μόνον δύο ἰαμβικοὶ τρίμετροι καὶ σύντομον συναξάριον. Τοῦτο εὑρίσκει τις καὶ ἐν τῷ Συναξαρίῳ Κωνσταντινουπόλεως. Πρβλ. H i p. D e l e h a y e, Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae (Propylaeum ad Acta Sanctorum Decembris). Bruxellis 1902, στ. 372 - 374.

2. H. O m o n t, Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque nationale..., t. I (Paris 1886), σ. 178.

3. Σ ω φ ρ ο ν ί ο υ Ε ὐ σ τ ρ α τ ι ά δ ο υ, Ταμεῖον Ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως, περ. Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος, ΜΕ' (1946), σσ. 198 - 199. Πρβλ. ὡσαύτως, τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Ἁγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, σ. 102.

καὶ ἀναγνωσμάτων προφητειῶν. Εἰς τὰς ε΄ ἑορτάζεται ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ ἐν τῇ Ἀκρίτᾳ...»[1]. Ἴσως ὁ κῶδιξ περιέχει τὴν παροῦσαν ἢ ἄλλην ἀκολουθίαν, ἀλλά, δυστυχῶς, δὲν κατώρθωσα νὰ προμηθευθῶ φωτογραφίας τούτου. Πιθανῶς ἡ ἀκολουθία, ἢ τοὐλάχιστον μέρος αὐτῆς (ὁπωσδήποτε τὰ στιχηρά), σῴζεται εἰς τὸν σιναϊτικὸν κώδικα 638 (ιγ΄ αἰ.), περιέχοντα ἐπίσης Μηναῖον Ἰανουαρίου, ἂν κρίνωμεν ἐπὶ τῇ βάσει συντομωτάτου καὶ ἀσαφοῦς σημειώματος τοῦ Τιμ. Π. Θέμελη ἐν τῷ Ἐκκλησιαστικῷ Φάρῳ[2].

Ἡ παροῦσα ἀκολουθία, ἥτις, σημειωτέον, εἶναι παρέμβλητος εἰς προεόρτιον ἀκολουθίαν τῶν Φώτων, διὸ καὶ καταλαμβάνει τόσας σελίδας τοῦ κώδικος, περιλαμβάνει: τρία στιχηρὰ εἰς ἦχον πλ. δ΄, πρὸς τό· *Ὢ τοῦ παραδόξου θαύματος*, Κανόνα εἰς ἦχον β΄, Κάθισμα μετὰ τὴν γ΄ ᾠδὴν τοῦ κανόνος καὶ μετὰ τὴν ϛ΄ Κοντάκιον καὶ Οἶκον. Πρὸς τούτοις μετὰ τὸν Οἶκον ὁ κῶδιξ περιέχει συναξάριον τοῦ ὁσίου, τὸ ὁποῖον παρέλειψα, ὡς γνωστὸν ἐκ τῶν ἐντύπων Μηναίων καὶ τοῦ Συναξαρίου Κωνσταντινουπόλεως[3].

Ὁ κανὼν εἶναι ποίημα Ἰωσὴφ τοῦ Ὑμνογράφου, ὡς τοῦτο δηλοῦται διὰ τῆς ἐμμέτρου (ἰαμβικῆς) ἀκροστιχίδος *«Τοὺς σ⟨οὺς ἐ⟩παινῶ, παμμάκαρ πάτερ, τρόπους»*, ἐπεκτεινομένης διὰ τοῦ ὀνόματος *«Ἰωσήφ»*, ὅπερ παρέχει πράγματι ἡ θ΄ ᾠδή, κατὰ τὴν συνήθειαν τοῦ Ὑμνογράφου. Ὁ κῶδιξ ἐν σ. 362 ἀναφέρει πρὸ τοῦ κανόνος: *«Ἕτερος κανὼν τοῦ ὁσίου φέρων ἀκροστιχίδα τήνδε· Τοὺς σοὺς ἐπαινῶ, παμμάκαρ, τρόπους»*. Ἀλλὰ τὸ κείμενον παρέχει πληρέστερον τὴν ἀκροστιχίδα, ὡς ἀνωτέρω. Ἐλλείπουν μόνον τέσσαρα τροπάρια μεταξὺ α΄ καὶ γ΄ ᾠδῆς. Προφανῶς ὑπῆρχε καὶ β΄ ᾠδή, ἥτις καὶ ἐξέπεσεν, ὡς μὴ χρησιμοποιουμένη. Ὁ κανὼν ἐστηρίχθη εἰς εἱρμοὺς προγενεστέρων ποιητῶν, δηλουμένους πρὸ τῶν ᾠδῶν.

Ὡς πρὸς τὰς πηγάς, ὁ Ἰωσὴφ θὰ ἐγνώριζε πιθανῶς προφορικὴν περὶ τοῦ ἁγίου παράδοσιν, καθ' ὅτι εἶναι περίπου σύγχρονος τοῦ ὑμνουμένου, μόλις κατὰ μίαν ἢ δύο γενεὰς νεώτερος (ὁ Γρηγόριος ἀπέθανε μετὰ τὸ 820, ὁ δὲ Ἰωσὴφ εἰς βαθὺ γῆρας περὶ τὸ 883). Πάντως ὁ κανὼν δὲν περιέχει ἰδιαίτερα στοιχεῖα, παρέχοντα ὑποψίαν, ὅτι ἐγνώριζεν ἄλλην ἄγνωστον εἰς ἡμᾶς πηγήν. Ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῆς τῆς προφορικῆς παραδόσεως διεμορφώθη ὀλίγον ἀργότερον τὸ συναξάριον τοῦ ὁσίου, τὸ ὁποῖον δὲν διαφέρει γενικῶς ἀπὸ τὸν κανόνα ὡς πρὸς τὰς περὶ Γρηγορίου πληροφορίας. Εἶναι ὅμως τὸ συναξάριον πληρέστερον εἰς τοπικοὺς καὶ χρονικοὺς προσδιορισμούς, ἐνῷ ὁ κανὼν χρησιμοποιεῖ τὰ γενικὰ ἐγκωμιαστικὰ σχήματα, τὰ

1. Μητροπολίτου Ἀθηναγόρα τοῦ ἀπὸ Μ. Πρωτοσυγκέλλων, Κατάλογος τῶν χφ. τῆς ἐν Χάλκῃ Μονῆς τῆς Παναγίας, ΕΕΒΣ ΙΑ΄ (1935), σσ. 151 - 191, ἐν σ. 190.

2. Πρβλ. Τιμ. Π. Θέμελη, Ἀρχιεπ. Ἰορδάνου, Τὰ Μηναῖα ἀπὸ τοῦ ια΄ μέχρι τοῦ ιγ΄ αἰῶνος, Ἐκκλ. Φάρος, Λ΄ (1931), σ. 361.

3. Ἔνθ' ἀνωτ.

ἀπαντώμενα εἰς τὰς ἀκολουθίας ὁσίων ἀσκητῶν. Οὕτω ὁ Γρηγόριος ἐγκωμιάζεται ἀορίστως ὡς *«κόσμου τὴν σχέσιν λιπὼν»* (ᾠδὴ ε΄, ζ), *«παρθενίᾳ λαμπρύνας τὸν βίον»* (ᾠδὴ ϛ΄, 2), ὡς ζήσας *«ἐν ἐγκρατείᾳ πάσῃ... καὶ ἀγρυπνίᾳ»* (ᾠδὴ ζ΄, 3). Ἐγγύτερος πρὸς τὸ συναξάριον εἶναι ὁ Οἶκος, δημιούργημα πιθανῶς μεταγενέστερον τοῦ κανόνος.

Ἀπὸ ἀπόψεως λογοτεχνικῆς ὁ κανὼν δὲν δύναται βεβαίως νὰ θεωρηθῇ ἐκ τῶν ἀρίστων τοῦ Ὑμνογράφου, ἔχει ὅμως ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ὕφους του, ἁπλότητα, ἐνάργειαν, σαφήνειαν. Ὁ λόγος ἐπίσης ῥέει ἀβιάστως καὶ φυσικῶς χωρὶς ἐπιτηδεύσεις. Σχήματα ὑπάρχουν ἐν ἀφθονίᾳ, εἰκόνες, παρομοιώσεις, μεταφοραί, ὡς καί τινα ὡραιότατα λογοπαίγνια: *«κόσμου τὴν σχέσιν λιπὼν | κόσμος ἐγένου μοναστῶν ἔντιμος»* (ᾠδή, ε΄, 3). Γενικῶς ὁ κανὼν παρουσιάζει ἐνδιαφέρον καὶ διὰ τὸν ποιητήν, τοῦ ὁποίου ἔρχεται εἰς φῶς ἓν ἀκόμη ἄγνωστον ἔργον, καὶ διὰ τὸν ἐγκωμιαζόμενον ἅγιον, τοῦ ὁποίου εἶναι καὶ τὸ μοναδικὸν ὑμνητικὸν κείμενον, μαζὶ μὲ τὰ ὀλίγα ἄλλα στοιχεῖα τῆς παρούσης ἀκολουθίας.

ΘΕΟΧΑΡΗΣ Ε. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ

Cod. Paris. gr. 928 (XIII s.), pp. 361 - 368

361 *Μηνὶ τῷ αὐτῷ ⟨Ἰανουαρίῳ⟩ ε'. Προεόρτ⟨ια⟩ τῶν Φώτων.*
Καὶ τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου τοῦ ἐν τῷ Ἀκρίτᾳ.

Ἕτερα στιχηρὰ τοῦ ὁσίου. Ἦχος πλ. δ'. Πρὸς τό,
Ὢ τοῦ παραδόξου ⟨θαύματος⟩.

Ὅσιε πάτερ Γρηγόριε,
ταῖς γενικαῖς ἀρεταῖς
ἐπιβὰς ὡς ἐν ἅρματι,
πρὸς Θεὸν ἀνέδραμες
νίκης γέρα ληψόμενος·
ὡς μηλωτὴν δὲ ἡμῖν τὸ σῶμά σου
τεθὲν ἐν τάφῳ, μάκαρ, κατέλιπες
βρύων ἰάματα,
ἐκδιώκων πνεύματα
τὰ πονηρά,
ὅθεν σε γεραίρομεν
καὶ μακαρίζομεν.

Ὅσιε πάτερ Γρηγόριε,
τυφλοῖς παρέχεις τὸ φῶς
καὶ νοσοῦσι τὴν ἴασιν
καὶ χωλοῖς ἀρτίωσιν,
συμπαθῶς ἐπικλώμενος
τοῖς προσιοῦσι πίστει τῷ τάφῳ σου
καὶ δεομένοις τῆς βοηθείας σου·
ὤ, οἷον πρέσβυν σε,
οἷον ἀντιλήπτορα
οἱ εὐσεβεῖς
πάντες ἐκληρώσαντο,
ἀνευφημοῦντές σε.

Δήμοις ἀσκητῶν ἠρίθμησαι
ἀσκητικαῖς ἀγωγαῖς
λαμπρυνθείς, παμμακάριστε,

καὶ νῦν τὰ οὐράνια
κατοικεῖς εὐφραινόμενος·
ἔνθα χορεύων καθάπερ ἄγγελος
καὶ θέσει, πάτερ, θείᾳ θεούμενος·
μέμνησο, πρόστηθι,
τῶν μακαριζόντων σε
ἐπὶ τῆς γῆς
καὶ τὴν παναγίαν σου
τελούντων κοίμησιν.

362 *Ἕτερος κανὼν τοῦ ἁγίου φέρων ἀκροστιχίδα τήνδε·*
Τοὺς σοὺς ἐπαινῶ, παμμάκαρ τρόπους [1].
Ὠδὴ α'.— Ἦχος β'. Δεῦτε, λαοί, ᾄσωμεν.

Τῷ φωτισμῷ
τῆς τρισηλίου θεότητος
καταυγασθείς, Γρηγόριε,
φῶς ἐχρημάτισας
καὶ φωτίζεις τοὺς πίστει
ταύτην σου τὴν φωσφόρον
μνήμην γεραίροντας.

Ὅλον σαυτὸν
τῷ ποιητῇ ἀνατέθεικας,
ὅλον ψυχῆς τὸν ἔρωτα,
πάτερ, ἐκένωσας
εἰς αὐτόν· διὰ τοῦτο
τοῦ πνεύματος τὴν χάριν
ὅλην εἰσδέδεξαι.

Ὕπνον τοῖς σοῖς,
πάτερ, βλεφάροις οὐκ ἔδωκας,
οὐ νυσταγμὸν τοῖς ὄμμασιν,
ἕως ἐκοίμησας
τῆς σαρκὸς τὰς ὀρέξεις·
διό σε πάντες πρέσβυν
πλουτοῦμεν ἄγρυπνον.

1. Τὸ κείμενον πράγματι δίδει πληρέστερον τὴν ἀκροστιχίδα, ὡς ἑξῆς: «*Τοὺς σ⟨οὺς ἐ⟩παινῶ, παμμάκαρ πάτερ, τρόπους. Ἰωσήφ*».

Σὲ τοῦ φωτός,
πάτερ, υἱὸν χρηματίσαντα
ὁ φωτοδότης Κύριος
νῦν προσελάβετο
ἐν ἡμέρᾳ τῶν Φώτων,
ἀνέσπερον πρὸς φέγγος
κατασκηνώσας σε.

⟨Θεοτοκίον⟩

Σωματικῶς
ἀποτεκοῦσα τὸν ἄσαρκον,
θεογεννῆτορ πάναγνε,
τῶν σαρκικῶν ἡμᾶς
ψυχικῶν τε κηλίδων
ἀπόπλυνον, ῥανίσι
θείας πρεσβείας σου.

363 *⟨Ὠδὴ γ΄⟩*
Εἱρμὸς ἄλλος. Στερέωσον ἡμᾶς ἐν σοί.

Παλάτιον τὴν σὴν
ψυχὴν ἐτέλεσας,
παμμάκαρ,
ἀρεταῖς κεκοσμημένος,
ἐν ᾧ ὅλος κατεσκήνωσεν
ὁ πατὴρ καὶ ὁ υἱὸς
καὶ πνεῦμα ἅγιον.

Ἀρδεύσας τὴν ψυχὴν
δακρύων ῥεύμασιν
εἰργάσω,
Γρηγόριε, καρποφόρον,
ἀρετὰς παντοίας φέρουσαν
καί θαυμάτων ἐπίδειξιν,
πανόλβιε.

Ἰάσεις ἐκτελῶν
ὁ θεῖος τάφος σου
ἐνθάπτει

νοσήματα τῶν ἀνθρώπων·
καὶ ῥωννύει τὰ φρονήματα
εὐφημεῖν σου τοὺς πόνους,
πάτερ ὅσιε.

⟨Θεοτόκιον⟩

Νηδύος ἐκ τῆς σῆς
ὁ μέγας ἥλιος,
Παρθένε,
ἀνέτειλε παραδόξως
καὶ φωτίσας τὰ ἐπίγεια
τῶν ὁσίων τοὺς δήμους
ἐπεσπάσατο.

⟨Κάθισμα⟩. Τοῦ ὁσίου. Ἦχος δ΄. Πρὸς τό· Ἐπεφάνης ⟨σήμερον⟩.

Τὴν τοῦ βίου θάλασσαν
δι' ἐγκρατείας
ἀκυμάντως ἔπλευσας
καὶ εἰς λιμένα νοητὸν
τῆς ἀπαθείας κατήντησας,
πάτερ θεόφρον
Γρηγόριε ὅσιε.

⟨Ὠδὴ δ΄⟩
Εἱρμὸς ἄλλος. Εἰσακήκοα Κύριε τήν.

Ὡς Χριστοῦ τὴν ταπείνωσιν
ἠγαπηκὼς
ὑψώθης ἀπαθείᾳ
ταπεινώσας πᾶσαν
364 *δαι|μόνων ἔπαρσιν.*

Πιανθεὶς τῶν δακρύων σου
ἐπιρροαῖς,
ὡς γῆ, θεόφρον, πίων,
ἀρετῶν βλαστάνεις
πολύχουν ἄσταχυν.

Ἀνατείλας ὡς ἥλιος
ἀπὸ δυσμῶν

θαυμάτων δᾳδουχίαις
καταυγάζεις πᾶσαν,
πάτερ, ὑφήλιον.

⟨Θεοτοκίον⟩
Μακαρίζει σε, Πάναγνε,
πᾶσα ψυχή·
μακάριον γὰρ Λόγον
ὑπὲρ νοῦν καὶ λόγον
ἐκυοφόρησας.

⟨Ὠδὴ ε'⟩
Εἱρμὸς ἄλλος. Ὁ τοῦ φωτός χορηγός.

Μόνῳ τῷ πόθῳ Χριστοῦ
σοῦ προσηλώσας τὴν ψυχήν, ἔσπευσας
ἐκπληρωτὴς θείων προσταγμάτων
γενέσθαι καὶ πολλῶν θαυμάτων ἐδέξω
τὴν χάριν, Γρηγόριε.

Ἄκακος, πρᾶος ὀφθεὶς
πᾶσαν κακίαν τοῦ ἐχθροῦ ὤλεσας
καὶ συμπαθὴς ὢν ἐνδεδειγμένος
τοῦ μόνου συμπαθοῦς χάριν εἰσεδέξω
τὴν ὄντως σωτήριον.

Κόσμου τὴν σχέσιν λιπὼν
κόσμος ἐγένου μοναστῶν ἔντιμος·
καὶ ἀπὸ γῆς πρὸς ὑπερκοσμίους
κατέπαυσας σκηνάς, πάτερ Θεοφόρε,
ἀγγέλων ὁμότιμε.

⟨Θεοτοκίον⟩
Ἄσατε πᾶσα ἡ γῆ,
ψάλατε δὴ τῷ ἐκ γαστρὸς λάμψαντι
θεοπρεπῶς τῆς ἀπειρογάμου
καὶ ταύτην τῶν πιστῶν δείξαντι βεβαίαν
ἐλπίδα καὶ καύχημα.

365 ⟨Ὠδὴ ϛ'⟩
Εἱρμὸς ἄλλος. Ἐν ἀβύσσῳ πταισμάτων.

Ῥαπισμῷ τῶν μεγίστων ἀγώνων σου,
πάτερ, ἀπερράπισας δαιμόνων πρόσωπα·
τὸν ῥαπισθέντα Κύριον
διὰ σὲ θεραπεύων, Γρηγόριε.

Παρθενίᾳ λαμπρύνας τὸν βίον σου,
μετὰ τῶν φρονίμων παρθένων, Γρηγόριε,
λαμπαδηφόρος, ὅσιε,
εἰς νυμφῶνα εἰσῆλθες οὐράνιον.

Ἀγαθούς, πάτερ, τρόπους κτησάμενος,
τοῦ ἀγαθοδότου Θεοῦ χάριν εἴληφας·
ἀγαθοδότως ταύτην
διανέμοις τοῖς χρήζουσι πάντοτε.

⟨Θεοτοκίον⟩
Τῆς ψυχῆς μου τὰ πάθη θεράπευσον,
ἡ τῆς ἀπαθείας πηγὴ χρηματίσασα
καὶ τοὺς χοροὺς λαμπρύνασα
τῶν ὁσίων, Παρθένε, τῷ τόκῳ σου.

Κοντ⟨άκιον⟩. Ἦχος γ'. Πρὸς τό· Ἡ Παρθένος σήμερον.
Τῶν λαμπρῶν ἀγώνων σου
ἡ φωτοφόρος ἡμέρα
προκηρύττει ἅπασιν
ἐν Ἰορδάνῃ μολοῦντα
Κύριον τὴν ἁμαρτίαν
τοῦ πρωτοπλάστου
αἴροντα καὶ τὴν τοῦ κόσμου·
ὅθεν ἐκ πόθου,
Γρηγόριε, σὲ τιμῶμεν,
ὡς τῆς ἐρήμου οἰκήτορα πρώτιστον.

Ὁ Οἶκος
Προσευχῇ ἐκτενεῖ
καὶ ἀγρυπνίᾳ δεήσει τε

τὴν ψυχὴν λαμπρυνθεὶς
ἐν ταῖς ἐρήμοις διέδραμες·
κἀκεῖ διατρίψας
ὡς ἄγγελος, πάτερ,
νηστείαν, νῆψιν,
στένωσιν σώματος,
μελέτην ἀέναον,
τοὺς τοῦ Δαυΐδ
λόγους ὑπέψαλλες
καὶ τὰς μυστικὰς
βίβλους διέτριβες
δαιμόνων στῖφος
ἀποδιώκων
καὶ τὰς ἐκ τούτων προσβολὰς
ἀποτρεπόμενος στερρῶς,
ὁπλομάχῳ ὡς βέλει
τῇ συντόνῳ σου δεήσει,
ὡς τῆς ἐρή⟨μου οἰκήτωρ πρώτιστος⟩.

366 ⟨᾿Ωδὴ ζ′⟩
Εἱρμὸς ἄλλος. Εἰκόνος χρυσῆς.

᾿Εν ὅλῃ τῇ σῇ
τῆς ἀσκήσεως ζωῇ, πάτερ, οὐδόλως
ἐν τῷ καθεύδειν ἀνεκέκλισο
μιᾷ πλευρᾷ τῇ τοῦ σώματος,
πόνοις ὁμιλῶν ἀνενδότοις
καὶ κραυγάζων, Γρηγόριε,
εὐ⟨λογητὸς⟩ εἶ ὁ Θεὸς
ὁ τῶν ⟨πατέρων ἡμῶν⟩.

῾Ρομφαίᾳ τῶν σῶν
προσευχῶν τοὺς δυσμενεῖς ἔτρωσας δαίμονας
καὶ οὐρανόθεν χάριν εἴληφας
τοῦ θεραπεύειν νοσήματα
καὶ ἀποδιώκεις κραυγάζων
πονηρότατα πνεύματα·
εὐ⟨λογητὸς⟩ εἶ ὁ Θεός,
ὁ τῶν ⟨πατέρων ἡμῶν⟩.

Τὴν σάρκα τῷ σῷ
ὑποτάττων ἀνδρικῶς πνεύματι, πάτερ,
ἐν ἐγκρατείᾳ πάσῃ ἔζησας
καὶ ἀγρυπνίᾳ, Γρηγόριε,
ἔχων ἐλεήμονα γνώμην
καὶ πολιτείαν οὐράνιον
καὶ μελῳδῶν· εὐ⟨λογητός⟩,
ὁ τῶν πατέρων ⟨ἡμῶν⟩.

Θεοτοκίον

῾Ρομφαία τὸ πρίν,
ἡ τὰς πύλας τῆς ᾿Εδέμ, ἁγνή, φυλάττουσα,
νῶτα, Παρθένε, πᾶσι δίδωσιν
ἀσκητικῶς τὸν πολέμιον
δράκοντα τοῖς καταβαλοῦσι
καὶ ἀεὶ ἀνακράζουσιν·
εὐ⟨λογητὸς⟩ εἶ ὁ Θεὸς
⟨ὁ τῶν πατέρων ἡμῶ⟩ν.

367 ⟨᾿Ωδὴ η′⟩
Εἱρμὸς ἄλλος. Τὸν ἐν καμίνῳ τοῦ ⟨πυρός⟩.

Οἱ τῶν δακρύων σου κρουνοὶ
κατασβέσαντες τὸ πῦρ τῆς ἁμαρτίας,
ποταμόν σε θαυμάτων
ἔδειξαν πᾶσιν ἡμῖν,
παντοῖα πάθη κατακλύζοντα
τῶν σοὶ προστρεχόντων,
Γρηγόριε, παμμάκαρ.

Πίστιν, ἐλπίδα ἀρραγῆ
καὶ ἀγάπην ἀληθῆ, πάτερ, ἐκτήσω
προσευχῶν προσεδρείᾳ,
ὑπομονὴν ἀγαθήν,
μελέτην λογίων τοῦ πνεύματος,
ταπεινοφροσύνην
καὶ ἄκραν ἀκακίαν.

῾Ολοσχερῶς τῶν ὀρεκτῶν
τὸ ἀκρότατον ποθῶν συνεκράθης

τῇ αὐτοῦ ἀκροτάτῃ
πάτερ θεόφρον, στοργῇ
καὶ πᾶσαν ἡδονὴν ἐμίσησας
μέλπων, εὐ⟨λογεῖτε⟩
Χριστόν ⟨εἰς τοὺς αἰῶνας⟩.

Ὕπνωσας ὕπνον ἀληθῶς
ὀφειλόμενον, σοφέ, πᾶσι δικαίοις·
καὶ τῆς φύσεως νόμῳ
τάφῳ τεθεὶς ἱερῷ,
ἰάσεις ἐκβλύζεις, Γρηγόριε,
μέλπων, εὐ⟨λογεῖτε⟩
Χριστὸν εἰς τοὺς ⟨αἰῶνας⟩.

⟨Θεοτοκίον⟩

Σῶσόν με, μήτηρ, τοῦ Θεοῦ,
σωτηρίας ἀπαρχὴ κόσμῳ δειχθεῖσα,
ῥυομένη με σάλου
τῶν ἀκαθάρτων παθῶν
καὶ πάσης ἐναντίας θλίψεως,
ἵνα σε δοξάζω
εἰς πάντας τοὺς ⟨αἰῶνας⟩.

⟨Ὠδὴ θ'⟩

368 Εἱρμὸς ἄλλος. Τὸν ἐκ ⟨Θεο⟩ῦ Θεὸν Λόγ⟨ον⟩.

Ἰδοὺ ἠνοίχθη σοι, πάτερ,
οὐρανῶν βασιλεία,
τελέσαντι τὸν δρόμον τὸν καλόν·
βλέπεις, ἃ βλέπουσιν ἄγγελοι,
ἀμοιβὰς τῶν καμάτων
κομίζει κατὰ μέθεξιν Θεὸς
χρηματίζων· διό σε,
Γρηγόριε, γεραίρομεν.

Ὡς εὐωδέστατον ῥόδον,
ὡς ἡδύπνοον κρίνον
λειμῶνι τῆς ἀσκήσεως τερπνῶς,
πάτερ, ἀνθήσας, Γρηγόριε,

εὐωδίασας κόσμον,
θαυμάτων παραδόξων ταῖς ὀσμαῖς
καὶ παθῶν τὸ δυσῶδες
ἐνίκησας, μακάριε.

Συντετριμμένῃ καρδίᾳ
τὸν Θεὸν θεραπεύσας,
συντρίψας τῶν δαιμόνων μηχανὰς
καὶ συντριβέντας ἀνώρθωσας
ὑπ' αὐτῶν, θεοφόρε·
διό σε μακαρίζομεν πιστῶς
προσκυνοῦντες τὴν κόνιν
τοῦ σώματος, Γρηγόριε.

Ἡ παναγία σου μνήμη
ἁγιάζουσα κόσμον,
ὡς ἥλιος ἀνέτειλε, σοφέ·
ἣν ἑορτάζοντες, ὅσιε,
δυσωποῦμέν σε· ἔχων
καλλίστην παρρησίαν πρὸς Θεόν,
ἱκετεύων μὴ παύσῃ
σωθῆναι τὰς ψυχὰς ἡμῶν.

⟨Θεοτοκίον⟩

Φεῖσαί μου, Κύριε, φεῖσαι,
ὅταν μέλλῃς με κρῖναι
καὶ μὴ καταδικάσῃς με εἰς πῦρ·
μὴ τῷ θυμῷ σου ἐλέγξῃς με·
δυσωπεῖ σε Παρθένος
ἡ σὲ κυοφορήσασα σαρκί,
τῶν ἀγγέλων ὁ δῆμος
καὶ τῶν ὁσίων ὁ σύλλογος.

ΚΥΡΙΑΚΟΣ Ο ΑΓΚΩΝΙΤΗΣ

Ἡ δῆθεν ὑπηρεσία του εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ σουλτάνου Μωάμεθ τοῦ Πορθητοῦ καὶ ὁ χρόνος τοῦ θανάτου του

Εἶναι γνωστοὶ οἱ δεσμοὶ τοῦ Ἰταλοῦ οὑμανιστοῦ καὶ πρωτοπόρου ἀρχαιολόγου Κυριακοῦ τοῦ Ἀγκωνίτου (Ciriaco de' Pizzicolli) μὲ τὴν ἑλληνικὴν γῆν καὶ τὰ μνημεῖα της. Ἐπὶ μίαν τριακονταετίαν (1418 - 1448), μὲ μικρὰ μόνον διαλείμματα, περιηγήθη τὸν ἑλληνικὸν χῶρον ἀπὸ τῆς Ἠπείρου μέχρι τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν Μικρασιατικῶν ἀκτῶν, καὶ ἀπὸ τοῦ Ἁγίου Ὄρους μέχρι τῆς Λακωνίας καὶ τῆς Κρήτης, ἀντιγράφων ἀρχαίας ἐπιγραφάς, καταρτίζων σχέδια κλασσικῶν μνημείων καὶ συλλέγων ἑλληνικὰ χειρόγραφα [1]. Κατὰ τὰς περιηγήσεις του ἐκείνας ὁ Κυριακὸς ἐτήρει Ἡμερολόγιον, εἰς τὸ ὁποῖον κατεχώριζε πληθὺν εἰδήσεων ἀναφερομένων ὄχι μόνον εἰς τὰς ἀρχαιολογικάς του ἀναζητήσεις, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς τόπους ποὺ ἐπεσκέπτετο καὶ εἰς τὰ πρόσωπα ποὺ συνήντα (μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ πολλοὶ πνευματικοὶ καὶ πολιτικοὶ ἡγέται τοῦ Βυζαντίου, ὡς ὁ Πλήθων, ὁ Γεώργιος Σχολάριος καὶ ὁ τότε δεσπότης τοῦ Μορέως Κωνσταντῖνος ὁ Παλαιολόγος).

Ἀτυχῶς, τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ πολυτίμου τούτου Ἡμερολογίου ἀπωλέσθη, οὕτω δὲ ἐστερήθημεν μιᾶς σπουδαίας πηγῆς ὄχι μόνον διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ φθίνοντος Βυζαντίου, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν βιογραφίαν αὐτοῦ τούτου τοῦ Κυριακοῦ. Αἱ εἰδήσεις ποὺ μᾶς παρέχουν ἄλλαι σύγχρονοι πηγαὶ δὲν φωτίζουν ἐπαρκῶς ὅλας τὰς πτυχὰς καὶ τὰ στάδια τῆς ζωῆς τοῦ πολυπλάγκτου τούτου περιηγητοῦ. Ἡ τελευταία ἰδίως περίοδος τοῦ βίου του εἶναι τελείως σκοτεινή, πρᾶγμα ποὺ ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὴν διατύπωσιν ποικίλων εἰκασιῶν, εὐλόγων ἢ καὶ ὅλως αὐθαιρέτων.

Ἡ τελευταία ἀσφαλὴς περὶ τοῦ Κυριακοῦ μαρτυρία ἀνάγεται εἰς τὴν 31 Αὐγούστου 1449, ὅτε οὗτος, εὑρισκόμενος ἤδη εἰς Ἰταλίαν, ἐζήτησεν ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τῆς Γένοβας τὴν ἔκδοσιν διαβατηρίου. Ποῦ ἐσκόπευε νὰ μεταβῇ τότε ὁ ἀκαταπόνητος ἀρχαιοδίφης, μᾶς ἀφήνει νὰ ἐννοήσωμεν

1. Ἐκτενῆ βιογραφίαν τοῦ Κυριακοῦ βλ. εἰς τὴν πρόσφατον ἐμπεριστατωμένην μονογραφίαν τοῦ E. W. B o d n a r, Cyriacus of Ancona and Athens [Collection Latomus, 43] Βρυξέλλαι 1960, σσ. 17 - 68, ὅπου ἀνακεφαλαιοῦνται αἱ μέχρι τότε γνωσταὶ περὶ τοῦ βίου τοῦ Κυριακοῦ εἰδήσεις καὶ γνῶμαι.

ἡ σῳζομένη εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς Γένοβας περίληψις τοῦ ἐκδοθέντος διαβατηρίου: ...*Cum autem tantarum rerum cognitione nondum contentus constituerit et occiduas et haustrales provincias petere*... [1]. Περὶ ποίων ἀκριβῶς «δυτικῶν καὶ νοτίων ἐπαρχιῶν» ἐπρόκειτο δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προσδιορισθῇ, ἀποκλείεται πάντως διὰ τῆς φράσεως ταύτης νὰ ὑπονοῆται ἡ ἑλληνικὴ Ἀνατολή. Φαίνεται πιθανὸν ὅτι ὁ Κυριακὸς ἐταξίδευσε τότε εἰς Ἱσπανίαν, πραγματοποιῶν παλαιὰν ἐπιθυμίαν του [2].

Ἡ ἑπομένη χρονικῶς περὶ τοῦ Κυριακοῦ εἴδησις ἀναφέρεται εἰς αὐτὸν ὡς νεκρὸν πλέον. Συγκεκριμένως, εἰς τὸν κώδικα Ambros. Trotti 373, μέρος τοῦ ὁποίου (φφ. 1 - 100) ἀποτελεῖ ἐκτενὲς ἀπόσπασμα τῶν αὐτογράφων Commentariorum τοῦ Κυριακοῦ, ὑπάρχει (ἐν φ. 41α) ἡ ἑξῆς σημείωσις: *Kyriacus Anconitanus Cremone moritur anni domini MCCCCL secundo* [=1452], *mense* —, *die* —. Ἡ σημείωσις αὕτη ἐγράφη ὑπὸ τοῦ φίλου τοῦ Κυριακοῦ καὶ γραφέως τοῦ δευτέρου μέρους τοῦ κώδικος (φφ. 101 κἑ.) Leonardo Botta [3]. Ἡ ἀξιοπιστία της ἑπομένως εἶναι δύσκολον νὰ ἀμφισβητηθῇ, τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον ἐπιβεβαιοῦται ἐν μέρει ἐξ ἄλλης πηγῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Κυριακὸς ἀπέθανε πράγματι ἐν Κρεμόνᾳ [4].

Ἐν τούτοις, ἡ σπουδαιότης τῆς πολυτίμου ταύτης σημειώσεως, δημοσιευθείσης ἤδη τὸ 1910 ὑπὸ τοῦ διαπρεποῦς μελετητοῦ τῆς ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως καὶ εἰδικώτερον τοῦ ἔργου τοῦ Κυριακοῦ R. Sabbadini [5], ὑπετιμήθη ἀδικαιολογήτως ἢ καὶ ὅλως ἠγνοήθη ὑπὸ τῶν μετὰ ταῦτα ἀσχοληθέντων μὲ τὸν βίον τοῦ Κυριακοῦ. Ἡ ἀπροθυμία διὰ τὴν ἀποδοχὴν τοῦ νέου τούτου βιογραφικοῦ στοιχείου ποὺ προσεκόμισεν ὁ Sabbadini δὲν εἶναι ἀνεξήγητος. Ὠφείλετο κυρίως εἰς τὸ ὅτι ἡ μαρτυρία αὕτη περὶ τοῦ

1. Genova, Archivio di Stato, Registrum Litterarum, n. 13, f. 421v (1449). Πρβλ. B o d n a r, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 66, ὅπου παρατίθεται τὸ ἀνωτέρω ἀπόσπασμα.

2. Ὁ βιογραφήσας παλαιότερον τὸν Κυριακὸν G. B. D e R o s s i, Inscriptiones christianae urbis Romae septimo saeculo antiquiores, τόμ. 2, Ρώμη 1888, σσ. 356 - 387, φρονεῖ (σ. 374α) ὅτι πράγματι ὁ Κυριακὸς μετέβη τότε εἰς Ἱσπανίαν καὶ ὅτι ἑπομένως ἡ ἐπ' ὀνόματί του φερομένη, ἀλλὰ θεωρουμένη γενικῶς ὡς νόθος, συλλογὴ ἐπιγραφῶν ἐξ Ἱσπανίας εἶναι γνησία.

3. Ἡ σημείωσις αὕτη τοῦ Botta ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ R. S a b b a d i n i, Ciriaco d'Ancona e la sua descrizione autografa del Peloponneso trasmesso da Leonardo Botta, ἐν «Miscellanea Ceriani», Μιλᾶνον 1910, σ. 193 (βλ. καὶ σ. 243). Ὁ Botta εἶχε γράψει ἀρχικῶς, ἀσφαλῶς ἐκ παραδρομῆς, *MCCCCLXII*, ἔπειτα ὅμως διέγραψε τὸ *XII* καὶ συνεπλήρωσεν ὁλογράφως *secundo*, ἄφησε δὲ κενὸν διάστημα διὰ νὰ προσθέσῃ τὴν ἀκριβῆ ἡμερομηνίαν ἀργότερα. Πρβλ. E. J a c o b s, Cyriacus von Ancona und Mehemmed II., «Byzantinische Zeitschrift», 30 (1929), σ. 202, σημ. 1.

4. Βλ. τὸ ἐπιτάφιον ἐπίγραμμα εἰς τὸν Κυριακὸν ἐν G. C o l u c c i, Delle Antichità Picene, τόμ. 15, Fermo 1792, σ. CLI. Πρβλ. B o d n a r, ἔνθ' ἀνωτ., 68.

5. Βλ. ἀνωτέρω, σημ. 3.

1452 ὡς ἔτους τοῦ θανάτου τοῦ Κυριακοῦ προσέκρουεν εἰς παλαιοτέραν ἐσφαλμένην πληροφορίαν, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Κυριακὸς ἔζη ἀκόμη τὸν Μάρτιον τοῦ 1454 καὶ μάλιστα ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὅπου δῆθεν διετέλει γραμματεὺς τοῦ σουλτάνου Μωάμεθ τοῦ Πορθητοῦ. Ἡ ἐσφαλμένη αὐτὴ εἴδησις, ποὺ προέκυψεν ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ P.-A. Dethier αὐθαιρέτου ταυτίσεως τοῦ Κυριακοῦ πρὸς ἄλλο ἄσχετον πρὸς αὐτὸν πρόσωπον [1], ἔγινε γενικῶς σχεδὸν δεκτὴ καὶ δὴ καὶ ὑπὸ σοβαρῶν ἐρευνητῶν, ὡς ὁ E. Legrand [2], ὁ Σπ. Λάμπρος [3] καὶ ὁ G. Mercati [4].

Ἀλλ' ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος ἑδραίωσε τὴν πλάνην καὶ περιέπλεξεν ἀκόμη περισσότερον τὰ πράγματα, ἐπισωρεύσας ἀλλεπάλληλα λάθη καὶ ἀστηρίκτους ὑποθέσεις ἐν τῇ προσπαθείᾳ του νὰ ἐπιβεβαιώσῃ καὶ ἐξ ἄλλων πηγῶν τὴν παρουσίαν τοῦ Κυριακοῦ εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Πορθητοῦ κατὰ τὰ ἔτη 1452-1454, ἦτο ὁ κατὰ τὰ ἄλλα δόκιμος τουρκολόγος καὶ ἀνατολιστὴς Emil Jacobs. Συγκεκριμένως, ὁ Jacobs εἰς τὸ ἄρθρον του Cyriacus von Ancona und Mehemmed II. («Byzantinische Zeitschrift», 30, 1929, σσ. 197-202) ὑπεστήριξε τὰ ἑξῆς:

Εἶναι ἄγνωστον, ἂν ὁ Κυριακὸς μετέβη πράγματι εἰς Ἱσπανίαν μετὰ τὸν Αὔγουστον τοῦ 1449. Τὸ 1452 εὑρίσκετο ἤδη εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ σουλτάνου Μωάμεθ Β', εἰς τὸν ὁποῖον ἀνεγίνωσκε κεφάλαια ἐκ τοῦ Ἡροδότου, τοῦ Τίτου Λιβίου, τοῦ Διογένους Λαερτίου κ.ἄ. Κατὰ τὴν Ἅλωσιν εἰσῆλθε μετὰ τοῦ Πορθητοῦ εἰς τὴν Πόλιν, ὅπου παρέμεινε τοὐλάχιστον μέχρι τοῦ Μαρτίου τοῦ 1454, ὅτε μαρτυρεῖται ὡς γραμματεὺς τοῦ σουλτάνου. Ἐπιστρέψας εἰς Ἰταλίαν ἀπέθανε περὶ τὸ 1455 εἰς τὴν Κρεμόναν.

Αἱ γνῶμαι τοῦ Jacobs ἔγιναν μετά τινων ἐπὶ μέρους ἐπιφυλάξεων γενικῶς σχεδὸν δεκταὶ καὶ δὴ καὶ ὑπὸ ἐρευνητῶν τῆς περιωπῆς τοῦ F. Babinger, ὁ ὁποῖος, ἂν καὶ ἐπεσήμανε τὰ ἀδύνατα σημεῖα τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Jacobs, ἐπανειλημμένως καὶ διὰ μακρῶν διέλαβε περὶ τῆς ὑπηρεσίας τοῦ Κυριακοῦ εἰς τὴν σουλτανικὴν αὐλὴν ὡς διδασκάλου, συμβούλου καὶ γραμματέως τοῦ Μωάμεθ Β' [5].

---

1. Βλ. κατωτέρω, σ. 159.

2. E. Legrand, Cent-dix lettres grecques de François Filelfe, Paris 1892, σ. 68, ὅπου πάντως διατυποῦται καί τις ἐπιφύλαξις.

3. Σπ. Λάμπρου, Ἡ ἑλληνικὴ ὡς ἐπίσημος γλῶσσα τῶν σουλτάνων, «Νέος Ἑλληνομνήμων», 5 (1908), σ. 65.

4. G. Mercati, Miscellanea di note storico-critiche, «Studi e documenti di storia e diritto», 15 (1894) 331 [= τοῦ Αὐτοῦ, Opere Minori, τόμ. 1 (Studi e Testi, 76) Βατικανὸν 1937, σ. 120].

5. F. Babinger, Mehmed II., der Eroberer, und Italien, «Byzantion», 21 (1951), 127-170 [= τοῦ Αὐτοῦ, Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Lerante (εἰς τὴν σειρὰν Südosteuropa-Gesellschaft, 3), Μόναχον 1962, σσ. 172-200· βλ. εἰδικώτερον σσ. 175, 177-178 τῆς ἀνατυπώσεως, ὅπου ἐφεξῆς αἱ παραπομ-

Τρεῖς ἦσαν αἱ ἱστορικαὶ μαρτυρίαι, τὰς ὁποίας ἐπεκαλέσθη ὁ Jacobs ὑπὲρ τῶν ἀπόψεών του. Τὰς παραθέτω κατωτέρω κατὰ χρονικὴν σειρὰν καὶ τὰς ἐλέγχω.

1. Ἐκ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Βενετοῦ Giacomo De Langusco πληροφορούμεθα μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ ἑξῆς:

...El signor Maumetho gran Turco e zouene d'anni 26, ben complexionato... aspetto più presto horrendo che verendo, de poco riso... audacissimo in ogni cosa, aspirante a gloria quanto Alexandro Macedonico, ogni di se fa lezer historie romane, et de altri da uno compagno d°. Chiriaco d' Ancona, et da uno altro Italo, da questi se fa lezer Laertio, Herodoto, Livio, Quinto Curtio, Cronice de i papi, de imperatori, de re di Franza, de Longobardi; usa tre lengue: turcho, greco, et schiavo. Diligentemente se informa del sito de Itallia, et de i luoghi dove capitono Anchise cum Enea et Antenor, dove e la sede dil papa, del imperator... [1].

Ὁ τόπος εἰς τὸν ὁποῖον ἐλάμβανον χώραν αἱ ἀκαδημαϊκαὶ αὗται συνδιαλέξεις τοῦ σουλτάνου μὲ τὸν Κυριακὸν ἦτο, ὅπως σημειώνει ὁ Langusco, ὁ Ἑλλήσποντος (καὶ ὄχι ἡ Πόλις ἢ ἡ Ἀδριανούπολις). Ἐκ τούτου, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς θέσεως τοῦ παρατεθέντος ἀνωτέρω ἀποσπάσματος ἐντὸς τῆς ὅλης διηγήσεως τοῦ Langusco, συνάγεται ὅτι αἱ συνδιαλέξεις αὗται πρέπει νὰ ταχθοῦν χρονικῶς εἰς τὸ ἔτος 1452 ἢ πάντως πρὸ τῆς Ἁλώσεως. Τοῦτο ἄλλωστε δέχονται καὶ οἱ Jacobs καὶ Babinger [2].

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀξιοπιστίαν τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Langusco σημειωτέον ὅτι τόσον ὁ ἐκδότης αὐτοῦ G. M. Thomas, ὅσον καὶ ὁ Jacobs ἐπίστευον ὅτι ὁ Langusco ἐταξίδευσεν εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἐγνώρισε προσωπικῶς τὸν

παί], τοῦ Αὐτοῦ, Mahomet II le Conquérant et son temps (1432-1481) [μετάφρασις ἐκ τοῦ γερμανικοῦ θεωρηθεῖσα ὑπὸ τοῦ συγγραφέως], Paris 1954, σσ. 43, 97, 106, 143, 600-603, τοῦ Αὐτοῦ, Johannes Darius (1414-1494) Sachwalter Venedigs im Morgenland und sein griechischer Umkreis [Sitzungsberichte der Bayer. Akademie der Wissenschaften, Philos.-histor. Klasse, τεῦχ. 5] Μόναχον 1961, σσ. 74-78, τοῦ Αὐτοῦ, Notes on Cyriac of Ancona and Some of his Friends, «Journal of the Warburg and Courtauld Institutes», 25 (1962), σσ. 321-323, τοῦ Αὐτοῦ, Maometto il Conquistatore e gli umanisti d'Italia, εἰς τὸν τόμον «Venezia e l'Oriente fra tardo medioevo e Rinascimento» [ἐκδοθέντα ἐπιμελείᾳ A. Pertusi εἰς τὴν σειρὰν Civiltà Europea e Civiltà Veneziana], Βενετία 1966, σσ. 441-442, 448.

1. Τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον *Excidio e presa di Costantinopoli nell'anno 1453* Χρονικὸν τοῦ Langusco δὲν παρεδόθη αὐτοτελῶς, ἀλλὰ παρεντεθειμένον εἰς τὸ χρονικὸν τοῦ Zorzi Dolfin, *Cronaca delle famiglie nobili di Venezia*... ἐκδοθὲν ὑπὸ τοῦ G. M. Thomas, Die Eroberung Constantinopels im Jahre 1453 aus einer venetianischen Chronik ἐν Sitzungsberichte der königl. bayer. Akademie der Wissenschaften (Philos.-histor. Klasse, II, 1) Μόναχον 1868, σσ. 5-6.

2. Jacobs, ἔνθ' ἀνωτ., 199, Babinger, Mahomet le Conquérant, σ. 512.

Μωάμεθ καὶ ἑπομένως ἦτο αὐτόπτης μάρτυς ὅσων περιγράφει [1]. Καὶ αὐτὸς ὁ Babinger, παρασυρθεὶς ὑπὸ τοῦ Jacobs, ὡς ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ, ἐδέχετο παλαιότερον ὅτι ὁ Langusco ἐπεσκέφθη πιθανώτατα τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ διέμεινεν ἐκεῖ κατὰ τὸ 1453 ἢ 1454 [2]. Βραδύτερον ὅμως ἔκρινεν ὅτι ἡ γνώμη τῶν Thomas καὶ Jacobs εἶναι ἀναπόδεικτος [3], τελικῶς δέ, εἰς ἓν ἐκ τῶν τελευταίων δημοσιευμάτων του, ὁ αὐτὸς Babinger, κατόπιν νέων ἐρευνῶν καὶ μελέτης νεωτέρων στοιχείων, κατέληξεν ἀδιστάκτως εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Langusco οὐδέποτε συνήντησε τὸν Μωάμεθ καὶ ὅτι πηγὴ τοῦ Χρονικοῦ του εἶναι ἡ Ἔκθεσις περὶ τῶν ἐν Τουρκίᾳ πραγμάτων, τὴν ὁποίαν ὑπέβαλεν εἰς τὸν Ἀλφόνσον τῆς Ἀραγῶνος τὸν Ἰανουάριον 1454 ὁ μόλις τότε ἐπιστρέψας ἐκ τῆς εἰς Κωνσταντινούπολιν διπλωματικῆς ἀποστολῆς του (θέρος - φθινόπωρον 1453) φίλος τοῦ Langusco Νικόλαος Σεκουνδινὸς (Nicolo Sagundino) [4]. Ἀλλ' εἰς τὴν Ἔκθεσιν τοῦ Σεκουνδινοῦ οὐδεμία νύξις ὑπάρχει περὶ παρουσίας τοῦ Κυριακοῦ εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ σουλτάνου. Πρέπει δὲ νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ Σεκουνδινὸς ἐγνώριζε προσωπικῶς τὸν Κυριακὸν παλαιόθεν· δὲν θὰ παρέλειπεν ἑπομένως νὰ μνημονεύσῃ τὴν τυχὸν παρουσίαν τοῦ Κυριακοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἀφοῦ μάλιστα καὶ ἰδιαιτέραν παράγραφον τῆς Ἐκθέσεώς του ἀφιερώνει εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν προσώπων ποὺ περιέβαλλον τὸν νεαρὸν σουλτάνον [5].

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω διαπιστώσεων καὶ παρατηρήσεων προκύπτει ὅτι τὸ Χρονικὸν τοῦ Langusco στερεῖται αὐθεντικότητος καὶ ἀξιοπιστίας, ἀφοῦ οὔτε ἀνεξάρτητον πηγὴν ἀποτελεῖ οὔτε εἶναι ἀπηλλαγμένον σοβαρῶν σφαλμάτων [6]. Ἓν ἐκ τῶν σφαλμάτων τούτων εἶναι καὶ ἡ τόσην συζήτησιν καὶ

1. Thomas, ἔνθ' ἀνωτ., 6 κέ., E. Jacobs, Mehemmeds II. Beziehungen zur Renaissance und seine Büchersammlung, «Oriens», 2 (1949), 11.

2. Babinger, Johannes Darius, σ. 15, σημ. 2, τοῦ Αὐτοῦ, Mahomet le Conquérant, σ. 135, 499, 511, τοῦ Αὐτοῦ, Mehmed und Italien, σ. 175.

3. Babinger, Maometto... e gli umanisti d'Italia, σ. 440.

4. Babinger, Nikolaos Sagoundinos, ein griechisch-venedischer Humanist des 15. Jhdts., «Χαριστήριον εἰς Ἀ. Ὀρλάνδον», τόμ. 1, Ἀθῆναι 1965, σ. 202, σημ. 9. Πρβλ. τὸν Αὐτόν, Jo. Darius, σ. 15, σημ. 2. Ἡ Ἔκθεσις τοῦ Σεκουνδινοῦ *(Oratio Nicolai Sagundini edita in urbe Neapoli... ad serenissimum principem et novissimum regem Alfonsum)* ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ N. Iorga, Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle, τόμ. 3, Paris 1902, σσ. 317-319.

5. Αὐτόθι, σ. 318. Περὶ τῆς γνωριμίας τοῦ Σεκουνδινοῦ μὲ τὸν Κυριακὸν βλ. Π. Μαστροδημήτρη, Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκῶνος εἰς Εὔβοιαν (Καὶ μία συνάντησίς του μετὰ τοῦ Νικ. Σεκουνδινοῦ) [Κείμενα καὶ Μελέται Νεοελληνικῆς Φιλολογίας, 25] Ἀθῆναι 1966.

6. Σφάλμα π.χ. ἀποτελεῖ τὸ λεγόμενον ὑπὸ τοῦ Langusco ὅτι ὁ Μωάμεθ ὡμίλει τὴν ἑλληνικὴν (βλ. τὸ δημοσιευόμενον προσεχῶς ἄρθρον μου: Ἡ δῆθεν ἑλληνομάθεια τοῦ σουλτάνου Μωάμεθ τοῦ Πορθητοῦ) καὶ ὅτι ἦτο τότε ἡλικίας 26 ἐτῶν, ἐνῷ ἦτο μόνον 20, ἀφοῦ ἐγεννήθη τὸ 1432. Ὅσον δὲ ἀφορᾷ τὰ περὶ τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ σουλτάνου διὰ τοὺς τόπους, ὅπου περιεπλανήθησαν ἄλλοτε ὁ Ἀγχίσης καὶ ὁ Αἰνείας εἶναι προφανὲς ὅτι πρόκειται περὶ φιλολογικῶν καρυκευμάτων συνήθων κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἀναγεννήσεως. Εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν νομίζω ὅτι ἀνήκουν καὶ τὰ περὶ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ὡς προτύπου τοῦ Μωάμεθ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ Langusco, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ ἄλλων συγχρόνων του χρονογράφων, Ἑλλήνων καὶ Δυτικῶν, καὶ κατὰ κόρον ὑπὸ τῶν νεωτέρων μελετητῶν ἐπαναλαμβανόμενα. Διότι δι' ὅλους σχεδὸν τοὺς σουλτάνους τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως ἔχομεν πληροφορίας ὅτι ἐμελέτων τὴν βιογραφίαν τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, καὶ ὅτι ἐφιλοδόξουν νὰ τὸν μιμηθοῦν. Ταῦτα εἶναι διανθίσματα συνήθη εἰς τὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καὶ δὲν πρέπει νὰ λαμβάνωνται σοβαρῶς ἢ κατὰ γράμμα ὑπ' ὄψιν (βλ. π.χ. τὸν Spanduginus ἐν Σάθα, Documents inédits..., IX, σ. 180, στίχ. 4-5, καὶ E. Alberi, Le Relazioni degli Ambasciatori Veneti al Senato durante il secolo decimosesto, σειρὰ 3, τόμ. 3, Φλωρεντία 1855, σ. 53, εἰδήσεις περὶ τοῦ Σελὶμ Α' ὡς μελετητοῦ τοῦ Βίου καὶ ἐπιδόξου μιμητοῦ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, καὶ αὐτόθι, σ. 148, περὶ ἀναλόγων προθέσεων τοῦ Σουλεϊμὰν Β'). Ὡς ὑπέθεσεν ὁ Alberi, ἔνθ' ἀνωτ., 53, σημ. 3 (πρβλ. Babinger, Mehmed und Italien, σ. 181) ὁ Μωάμεθ ἐγνώριζε πιθανώτατα τὰ περὶ Μ. Ἀλεξάνδρου ὄχι ἐκ τῆς κλασσικῆς βιογραφίας τοῦ Ἀρριανοῦ, ἀλλ' ἐκ τῆς ὑπὸ τὸν τίτλον Iskender-nâme τουρκικῆς παραλλαγῆς τῆς μυθιστορίας τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου. Γενικῶς περὶ τῆς ρομαντικῆς διαθέσεως, μὲ τὴν ὁποίαν πολλοὶ σύμαχοι ἀντίκρυσαν τὸν Μωάμεθ, περιγράψαντες αὐτὸν ὡς ἰδεώδη τύπον ἡγεμόνος, βλ. Babinger, Mahomet le Conquérant, σ. 608 κέ., 613 κέ., καὶ τοῦ Αὐτοῦ, Mehmed der Eroberer in östlicher und westlicher Beleuchtung, «Südost-Forschungen», 22 (1963), 281-298.

σύγχυσιν προκαλέσασα πληροφορία περὶ τοῦ Κυριακοῦ ὡς ἀκολούθου καὶ διδασκάλου τοῦ σουλτάνου. Δὲν ἀποκλείεται δὲ τὸ σφάλμα τοῦτο τοῦ Langusco νὰ ὀφείλεται εἰς σύγχυσιν τοῦ Κυριακοῦ πρὸς ἄλλο πρόσωπον τῆς σουλτανικῆς αὐλῆς, ὡς π.χ. ὁ λόγιος ἰατρὸς Jacopo de Gaeta, ὁ ὁποῖος εἶναι καὶ ὁ μόνος μαρτυρούμενος Ἰταλὸς σύμβουλος τοῦ Μωάμεθ κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς βασιλείας του [1].

2. Ἡ δευτέρα «μαρτυρία», τὴν ὁποίαν προσήγαγεν ὁ Jacobs προκειμένου νὰ ἀποδείξῃ τὴν παρουσίαν τοῦ Κυριακοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει εὐθὺς μετὰ τὴν Ἅλωσιν, εἶναι ἡ ἑξῆς:

Εἰς τὸ φ. 145β τοῦ ὑπ' ἀριθμ. 35 κώδικος τῆς Πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουδαπέστης, ἀνήκοντος μέχρι τοῦ 1877 εἰς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει Βιβλιοθήκην τοῦ Σεραγίου, φέρεται σημείωσις, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ κῶδιξ ἢ μέρος τοῦ κώδικος ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Κρητὸς Ἰωάννου Δαρείου χάριν τοῦ Κυριακοῦ [2]. Ὁ Jacobs συνεδύασε τὴν σημείωσιν ταύτην μὲ ἕνα σκαρίφημα ἱππέως, ποὺ ὑπάρχει εἰς τὸ προηγούμενον φύλλον

1. Βλ. Babinger, Mahomet le Conquérant, σ. 97, 603, καὶ τοῦ Αὐτοῦ, Ja'qûb-Pascha, ein Leibarzt Mehmed's II. — Leben und Schicksale des Maestro Jacopo aus Gaeta, «Rivista degli Studi Orientali», 26 (1951), 87-113.

2. Ὁ Babinger, Jo. Darius, σ. 75, ἐπανεκδίδει τὴν σημείωσιν, παρέχων καὶ φωτογραφίαν τοῦ φύλλου ἐπὶ τοῦ ὁποίου φέρεται αὐτή.

(144β) τοῦ κώδικος, καὶ ὑπέθεσεν ὅτι τοῦτο εἶναι ἔργον τοῦ κτήτορος τοῦ κώδικος Κυριακοῦ. Ἀπεικονίζει δὲ τὸ σκαρίφημα τοῦτο, κατὰ τὸν Jacobs, τὸ γνωστὸν ἄγαλμα τοῦ Ἰουστινιανοῦ, τὸ ὁποῖον, ἐνιδρυμένον ἐπὶ ὑψηλοῦ κίονος, ἐκόσμει τὴν πλατεῖαν τοῦ Αὐγουσταίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως [1]. Ἐκ τοῦ ὅτι δὲ εἰς τὸ σκαρίφημα ἀφ' ἑνὸς μὲν δὲν εἰκονίζεται ἡ βάσις τοῦ ἀγάλματος, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀποδίδονται λεπτομέρειαι, τὰς ὁποίας δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ διακρίνῃ κανεὶς ἐξ ἀποστάσεως, ὁ Jacobs συμπεραίνει ὅτι τοῦτο ἐσχεδιάσθη ἐκ τοῦ σύνεγγυς, δηλαδὴ μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων καταβίβασιν τοῦ ἀγάλματος ἐκ τοῦ βάθρου του. Ἑπομένως, ὁ σχεδιάσας τοῦτο Κυριακὸς εὑρίσκετο ἐν Κωνσταντινουπόλει μετὰ τὴν Ἅλωσιν! Τότε δέ, κατὰ τὸν Jacobs πάντοτε, ὁ κῶδιξ οὗτος ἐδωρήθη ἢ ἐπωλήθη ὑπὸ τοῦ Κυριακοῦ εἰς τὴν σουλτανικὴν Βιβλιοθήκην, εἰς τὴν ὁποίαν ἀπέκειτο μέχρι τοῦ 1877.

Θὰ ἠδύνατο κανείς, περιοριζόμενος καὶ μόνον εἰς τὸν λογικὸν ἔλεγχον τῶν ἄκρως ἐπισφαλῶν συλλογισμῶν τοῦ Jacobs, νὰ ἀπορρίψῃ τὴν προσαγομένην μαρτυρίαν· ἀλλ' ἔρχονται τὰ δεδομένα νεωτέρων ἐρευνῶν νὰ ἀνατρέψουν αὐτὴν ταύτην τὴν βάσιν τῶν ἰσχυρισμῶν του. Συγκεκριμένως, ὑπεστηρίχθη τελευταίως πολὺ πειστικὰ ὅτι τὸ ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Κυριακὸν σκαρίφημα τοῦ ἱππέως οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν μὲ τὸν ἱστορικὸν ἀνδριάντα τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἀφοῦ εἶναι ἁπλῶς ἀντίγραφον παραστάσεως ἑνὸς παλαιοῦ μεταλλίου [2]. Ἀλλ' ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος ἐξεμηδένισε τὴν ἀποδεικτικὴν ἰσχὺν τῆς δευτέρας ταύτης «μαρτυρίας», ποὺ ἐπεκαλέσθη ὁ Jacobs, ἦτο ὁ Babinger. Εἰς μίαν ἐκ τῶν τελευταίων μελετῶν του [3] ἀπέδειξεν ὅτι ὁ περιέχων τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος σκαρίφημα κῶδιξ εἰσήχθη εἰς τὴν σουλτανικὴν βιβλιοθήκην ὄχι κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μωάμεθ Β', ἀλλὰ μόλις τὸ 1526.

Οὕτω καὶ ἡ «μαρτυρία» αὕτη περὶ τῆς μετὰ τὴν Ἅλωσιν παρουσίας τοῦ Κυριακοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει «ἀναλύεται εἰς καπνόν», κατὰ τὴν φράσιν τοῦ Babinger [4].

3. Παρὰ τὴν ἐπισήμανσιν ὑπὸ διαφόρων ἐρευνητῶν τῶν ἀδυναμιῶν τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Jacobs, οὐδεὶς μέχρι σήμερον ἠμφεσβήτησε

1. Περὶ τοῦ ἀγάλματος τούτου βλ. R. Janin, Constantinople Byzantine [Archives de l'Orient chrétien], Paris 1950, σσ. 78 - 80].

2. Βλ. Phyllis Williams Lehmann, Theodosius or Justinian? A Renaissance Drawing of a Byzantine Rider, «Art Bulletin», 41 (1959), 39 - 57, ὅπου καὶ φωτογραφία τοῦ φέροντος τὸ σκαρίφημα φύλλου. Βλ. αὐτόθι, σσ. 351 - 356, σχόλια τοῦ Cyril Mango ἐπὶ τοῦ ἄρθρου τῆς Lehmann, καὶ ἀπάντησιν τῆς συγγραφέως, αὐτόθι, σσ. 356 - 358.

3. Babinger, Notes on Cyriac of Ancona, σσ. 321 - 323. Πρβλ. τὸν Αὐτόν, Jo. Darius, σσ. 75 - 77, καὶ τὸν Αὐτόν, Maometto e gli umanisti d'Italia, σσ. 441 - 442.

4. Babinger, Jo. Darius, σ. 77.

τὴν παρουσίαν τοῦ Κυριακοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει μετὰ τὴν Ἅλωσιν καὶ τὴν ὑπηρεσίαν του εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μωάμεθ, διότι ἤδη ἀπὸ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἦτο γνωστὴ ἡ δῆθεν μαρτυρία τοῦ Φιλέλφου περὶ τοῦ Κυριακοῦ ὡς γραμματέως τοῦ σουλτάνου.

Συγκεκριμένως ὁ διάσημος Ἰταλὸς οὑμανιστὴς Φραγκῖσκος Φίλελφος (Filelfo) εἰς ἐπιστολήν του πρὸς τὸν Πορθητήν, χρονολογουμένην ἀπὸ 11 Μαρτίου 1454, ζητεῖ τὴν ἔναντι λύτρων ἀπελευθέρωσιν τῆς αἰχμαλώτου πενθερᾶς του Μανφρεδίνας Χρυσολωρίνας καὶ τῶν θυγατέρων της. Ἐν κατακλεῖδι ὁ Φίλελφος συνοψίζει τὸ αἴτημά του:

Τὴν ἐμὴν αἰτῶ πενθερὰν καὶ τὰς αὐτῆς θυγατέρας, τὰ λύτρα ὑπὲρ αὐτῶν ἀποδώσων, οὐχ ὅσα ἡ τῶν βαρβάρων Ἑβραίων ἀπληστία ἐπιζητεῖ, ἀλλ' ὅσα τὸ πρέπον καὶ τὸ ἐμοὶ δυνατόν. Περὶ δὲ τούτου ὁ σὸς γραμματεὺς Κυρίζις κατὰ μέρος ἀνοίσει παρών [1].

Ὁ ἐκ τῶν νεωτέρων ἐκδοτῶν τῆς ἐπιστολῆς ταύτης P.-A. Dethier († 1881) ἐταύτισε τὸν μνημονευόμενον εἰς τὴν ἐπιστολὴν σουλτανικὸν γραμματέα *Κυρίζιν* πρὸς τὸν Κυριακὸν τὸν Ἀγκωνίτην [2]. Ὁ ταυτισμὸς ἐθεωρήθη ἐπιτυχὴς καὶ ἐγένετο κατ' ἀρχὴν δεκτὸς ὑπὸ τῶν μετὰ ταῦτα ἐκδοτῶν τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Φιλέλφου καὶ τῶν περὶ τὸν Κυριακὸν ἀσχοληθέντων [3]. Κυρίως ὅμως ὁ Jacobs, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, προσεπάθησε νὰ ἐνισχύσῃ καὶ νὰ ἑδραιώσῃ τὸν ἀτυχῆ τοῦτον ταυτισμόν. Ὑπεστήριξεν συγκεκριμένως, ὅτι τὸ ὄνομα *Κυρίζις* τῆς ἐπιστολῆς εἶναι ἐξελληνισμένος τύπος τῆς τουρκικῆς λέξεως küridschi (= παλαιστής)! Ὑπέθεσε δὲ ὅτι τὸ *Κυρίζις* ἢ *Κυρίτζης* (ἐκ τοῦ küridschi) ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τῶν αὐλικῶν τοῦ σουλτάνου διὰ νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὴν τουρκικὴν τὸ ὄνομα Κυριακὸς - Ciriaco· συνέβη δηλαδή, ἐξηγεῖ ὁ Jacobs, ὅ,τι καὶ μὲ τὸ ὄνομα Ἀμοιρούτζης, τὸ ὁποῖον εἶναι ἐκτουρκισμένος τύπος τοῦ ἑλληνικοῦ Ἀμοιρούκιος! Ἐπροτίμησε δὲ ὁ Φίλελφος τὸν ἐκτουρκισμένον τοῦτον τύπον τοῦ ὀνόματος *(Κυρίζις)* διὰ νὰ κολακεύσῃ τὸν σουλτάνον!

Καὶ ταῦτα μὲν κατὰ τὸν Jacobs. Ἀλλὰ ποῖος εἶναι πράγματι ὁ μνημονευόμενος εἰς τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Φιλέλφου σουλτανικὸς γραμματεὺς *Κυρίζις;* Σήμερον, μετὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν λόγων τοῦ Θεοδώρου Ἀγαλλιανοῦ, δυνάμεθα νὰ τὸν ταυτίσωμεν μὲ βεβαιότητα. Πρόκειται περὶ τοῦ κατὰ *πάντα ἀρίστου ἄρχοντος κὺρ Δημητρίου Ἀποκαύκου τοῦ Κυρίτζη*, ἐμπίστου συμβούλου τοῦ Μωάμεθ Β' καὶ ἐκ τῶν προκρίτων τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος

1. Τελευταία ἔκδοσις ὑπὸ E. Legrand, Cent-dix lettres de Filelfe, σσ. 62 - 64, ἀριθμ. 32.

2. P.-A. Dethier ἐν Monumenta Hungariae Historica, τόμ. 21, μέρος 1, Βουδαπέστη 1872, σ. 703 κέ.

3. Βλ. ἀνωτέρω σ. 154.

τῆς Κωνσταντινουπόλεως [1]. Μαρτυρεῖται δὲ ρητῶς ὁ Δημήτριος Ἀπόκαυκος ὁ Κυρίτζης ὡς γραμματεὺς τοῦ σουλτάνου ἤδη ἀπὸ τοῦ 1446, ὅτε ἀπεστάλη ὑπὸ τοῦ Μουρὰτ Β' καὶ τοῦ Μωάμεθ εἰς Βενετίαν πρὸς διεξαγωγὴν διαπραγματεύσεων μετὰ τῶν Βενετῶν [2]. Ἁπλῶς δὲ ὑπὸ τὸ ὄνομα Κυρίτζης ὁ Ἀπόκαυκος μνημονεύεται πολλαχοῦ, πάντοτε ὡς ἄρχων μέγα δυνάμενος καὶ προστάτης τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ τὴν Ἅλωσιν χρόνους [3]. Φαίνεται ὅτι κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1453 ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1454 ὁ Ἀπόκαυκος εἶχε καὶ πάλιν ἀποσταλῆ εἰς Ἰταλίαν, ἐκεῖ δὲ πιθανώτατα τὸν συνήντησεν ὁ Φίλελφος καὶ τὸν παρεκάλεσε νὰ μεσολαβήσῃ παρὰ τῷ σουλτάνῳ ὑπὲρ τῆς Χρυσολωρίνας καὶ τῶν θυγατέρων της.

Οὕτω, διακριβωθείσης τῆς ταυτότητος τοῦ μνημονευομένου εἰς τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Φιλέλφου σουλτανικοῦ γραμματέως *Κυρίζι*, ἀναιρεῖται καὶ ἡ τελευταία μαρτυρία περὶ τῆς παρουσίας τοῦ Κυριακοῦ τοῦ Ἀγκωνίτου ἐν Κωνσταντινουπόλει μετὰ τὴν Ἅλωσιν καὶ τῆς ὑπηρεσίας του εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Πορθητοῦ. Πρέπει ἑπομένως νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὴν ἀβασανίστως παλαιότερον ἀπορριφθεῖσαν, ἀλλ' ἄριστα τεκμηριωμένην γνώμην τοῦ R. Sabbadini, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Κυριακὸς ἀπέθανε τὸ 1452. Θὰ ἀπαλλάξωμεν οὕτω τὸν Κυριακόν, τὸν ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν δραστηρίως ἐργασθέντα διὰ νὰ συναγείρῃ τοὺς Ἰταλοὺς ἡγεμόνας εἰς σταυροφορίαν κατὰ τῶν Τούρκων [4], ἀπὸ τὸν ἄχαριν καὶ ἀσφαλῶς δυσάρεστον εἰς αὐτὸν ρόλον τοῦ διδασκάλου καὶ συμβούλου τοῦ σουλτάνου.

Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ

---

1. Χ. Γ. Πατρινέλη, Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανός, ταυτιζόμενος πρὸς τὸν Θεοφάνην Μηδείας, καὶ οἱ ἀνέκδοτοι λόγοι του, Ἀθῆναι 1966, σ. 100, στίχ. 334 - 335. Περὶ τοῦ Δημ. Ἀποκαύκου τοῦ Κυρίτζη γενικώτερον βλ. αὐτόθι, σσ. 71 - 73, 75 - 78.

2. Εἰς ἔγγραφον τοῦ Μωάμεθ Β' (τῆς 9 Μαρτίου 1446) σχετικὸν πρὸς τὰς διαπραγματεύσεις ἐκείνας, ὁ σουλτάνος (συμβασιλεὺς τότε) ἀναφέρεται εἰς τὸν ἀπεσταλμένον του εἰς Βενετίαν ὡς *el mio schiavo... chier Dimitri... Gramatico*. Ποῖος ἦτο ὁ «Γραμματικὸς» Δημήτριος καθίσταται σαφέστερον ἐξ ἄλλου ἐγγράφου, τοῦ Μουρὰτ Β', χρονολογουμένου ἀπὸ 25 Ὀκτωβρίου 1446 καὶ ἀναφερομένου εἰς τὰς αὐτὰς διαπραγματεύσεις, ὅπου ὁ ἀπεσταλμένος τῶν Τούρκων ἡγεμόνων μνημονεύεται ὡς *Dimitri Apethasco*, ἐπώνυμον προφανῶς παρεφθαρμένον καὶ ἀποκαταστ αθὲν ἤδη ὑπὸ τοῦ Iorga (ἔνθ' ἀνωτ., τ. 3, σ. 212 σημ. 2) εἰς *Apocafco*. Τὰ δύο σουλτανικὰ ἔγγραφα ἐξεδόθησαν ὑπὸ τῶν G. Thomas - R. Predelli, Diplomatarium Veneto - Levantinum, μέρος 2, Βενετία 1899, σ. 369, ἀρ. 199, καὶ σσ. 370 - 371, ἀρ. 202 (πρβλ. Babinger, Mahomet le Conquérant, σ. 65). Διὰ περισσοτέρας λεπτομερείας βλ. Πατρινέλη, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 75.

3. Βλ. π.χ. *Πατριαρχικὴν Ἱστορίαν* (ἔκδ. Βόννης), σ. 108, στ. 13 - 15, *Ἔκθεσιν Χρονικὴν* (ἔκδ. Σπ. Λάμπρου), σ. 30, στ. 13, σ. 47, στ. 18, καὶ *Ἱστορίαν Πολιτικὴν Κωνσταντινουπόλεως* (ἔκδ. Βόννης) σ. 60, στίχ. 9 - 11. Πρβλ. Πατρινέλην, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 76.

4. Βλ. τὴν διατριβὴν τοῦ F. Pall, Ciriaco d'Ancona e la crociata contro i Turchi, «Bulletin» de la section historique de l'Académie Roumaine, 20 (1938), 9 - 68.

3 - 12 - 1968

Η ΣΧΟΛΗ ΚΟΥΡΟΥΤΖΕΣΜΕ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'

Η ΜΕΤΑΦΟΡΑ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

1. ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΝΕΑ. Τὴν 1 Ἰουνίου 1804 ἔγινε προκαταρκτικὸς καὶ τὴν 6 ἰδίου μηνὸς ἐπίσημος ἐγκαινιασμὸς τῆς νέας Πατριαρχικῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς εἰς Ξηροκρήνην, τουρκιστὶ Κουρούτζεσμεν, ὅπου ἀπὸ τὸ Φανάριον αὕτη μετεφέρθη καὶ εἰς τὸν ἡγεμονικὸν οἶκον Ἀλ. Μαυροκορδάτου ἐγκατεστάθη. Παρίστατο ὁ πατριάρχης ΚΠόλεως Καλλίνικος καὶ ἡ Πατριαρχικὴ Σύνοδος, καθὼς ἐπίσης οἱ λογάδες τοῦ ἔθνους καὶ ἄμετρον πλῆθος λαοῦ. Ὁ σχολάρχης λαβὼν τὸν λόγον ὡμίλησε περὶ Φιλοσοφίας καὶ Θεολογίας καὶ περὶ τοῦ πῶς δύνανται αἱ ἐπιστῆμαι νὰ ἐπανακάμψουν εἰς τὴν παλαιὰν αὐτῶν πατρίδα. Ἀκολούθως ὁ διδάσκαλος τῆς Ρητορικῆς ἐξεφώνησε τὸν πανηγυρικὸν διὰ τὸ χαρμόσυνον γεγονός. Δάκρυα χαρᾶς κατέβρεχαν τὰ πρόσωπα τῶν παρισταμένων. Εὐδοκία τοῦ θεοῦ ἐθεωρήθη, ὕστερ' ἀπὸ συνεχεῖς περιπετείας, ν' ἀναβιώσῃ ἡ Μ. τοῦ Γένους Σχολὴ καὶ νὰ συνεχίσῃ τὸ ἔργον τῶν μεγάλων διδασκάλων [1].

Ἡ ἐγκαινιαζομένη περίοδος τῆς ἱστορικῆς πορείας τῆς Πατριαρχικῆς Μεγάλης Σχολῆς εἶναι ὄντως νέα καὶ χαρακτηρίζεται ὡς περίοδος αἴγλης [2]. Ὁ ἔρως παιδείας, ποὺ χαρακτηρίζει τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ ΙΗ' αἰῶνος καὶ τὰ πρῶτα τοῦ ΙΘ' αἰῶνος εἰς ὁλόκληρον τὸν ὑπὸ δουλείαν ἑλληνικὸν χῶρον, ἐκδηλώνεται ἐντονώτερα ἐντὸς τῆς ΚΠόλεως, ὅπου φιλοτιμοῦνται πολλοὶ νὰ ἐνισχύσουν ἰδίως οἰκονομικῶς τὰς ὑπὲρ τῆς παιδείας τοῦ ἔθνους καταβαλλομένας προσπαθείας. Τὸ γενικὸν αἴτημα, ὅτι κάτι σοβαρὸν πρέπει νὰ γίνῃ διὰ τὴν παλαίφατον Μεγάλην Πατριαρχικὴν Σχολὴν ΚΠόλεως, εὑρίσκει τὴν δικαίωσίν του μὲ τὴν μεταφορὰν αὐτῆς ἀπὸ τὸ Φανάρι εἰς Ξηροκρήνην. Ἡ ἀπόφασις ἐλήφθη πανηγυρικῶς τὸν Ἰανουάριον 1804. Εἰς συγκροτηθεῖ-

---

1. Μ. Δ. Χ(αμουδοπούλου), Ἡ Πατριαρχικὴ Μεγ. τοῦ Γένους Σχολή, «Ἐκκλ. Ἀλήθεια», τόμ. Α' (1881 - 82), σελ. 211. Πρβλ. ΠΕΦΣΚ, τ. ΙΓ' (1878/79), σ. 221.

2. Β. Α. Μυστακίδου, Σύντομος ἱστορικὴ ἔκθεσις περὶ τῆς Μ. τοῦ Γ. Σχολῆς. Χρφ. τοῦ ἰδίου, ἀποκείμενον ἐκ τῶν καταλοίπων του εἰς τὴν Ἑταιρείαν Βυζαντινῶν Σπουδῶν ἐν Ἀθήναις (ἔνδειξις ΠΟΙΚΙΛΑ 2, σελ. 639 κἑξ.).

σαν *«γενικὴν συνέλευσιν παντὸς τοῦ Γένους εἰς τὸ Πατριαρχεῖον, προκαθεζομένου τοῦ παναγιωτάτου ἡμῶν δεσπότου, τῶν σεβασμιωτάτων ἐγκρίτων, τῶν λοιπῶν πανιερωτάτων ἐνδημούντων ἀρχιερέων, τῶν πεϊζαδέδων, ἀρχόντων καὶ πραγματευτῶν, ἀπεφασίσθη νὰ μετακομισθῇ ἡ Σχολὴ τοῦ Ἁγίου Ὄρους καὶ τοῦ Φαναρίου καὶ νὰ ἀγορασθῇ τὸ παλάτιον τοῦ ὑψηλοτάτου αὐθέντου Ἀλεξάνδρου Β' Μαυροκορδάτου, τὸ εὑρισκόμενον εἰς τὸ χωρίον Κουρούτζεσμεν καλούμενον, ὅπερ ἀπέχει μίαν ὥραν ἀπὸ τὴν ΚΠολιν, εἰς τὸ ὁποῖον κατοικοῦσι τὸ περισσότερον μέρος τοῦ χρόνου καὶ αὐθένται καὶ ἀρχιερεῖς καὶ ἄρχοντες καὶ ὁ πατριάρχης τὸ θέρος καὶ ἐκεῖ νὰ συγκροτηθῇ ἡ Πατριαρχικὴ πάγκοινος Σχολὴ τοῦ ἡμετέρου Γένους»* [1]. Τὴν μεταφορὰν τῆς Σχολῆς κατωχύρωσε συνοδικὸν πατριαρχικὸν γράμμα Καλλινίκου Ε' κατ' Ἰανουάριον τοῦ 1804, δηλ. εὐθὺς μετὰ τὴν λῆψιν τῆς ἀποφάσεως τῆς γενικῆς συνελεύσεως παντὸς τοῦ Γένους, καθὼς καὶ σουλτανικὸν φερμάνιον, διὰ τοῦ ὁποίου ἡ Πατριαρχικὴ Σχολὴ ἀνεγνωρίζετο ὡς τὸ μέγα ἐν Βυζαντίῳ καὶ κοινὸν τοῦ Γένους Μουσεῖον [2].

Τὸν ἡγεμονικὸν εἰς Ξηροκρήνην οἶκον τοῦ Μαυροκορδάτου ἡ Μ. Ἐκκλησία ἀντήλλαξε μὲ τὸ γνωστόν μας ἤδη ἐκ δωρεᾶς [3] τοῦ αὐθέντου Κων. Μουρούζη μέγα κτῆμα τοῦ Χοταρνιτζενίου. Τὸ κόστος τῆς ἀποκτήσεως τοῦ μεγαλοπρεποῦς παλατίου ἔφθασεν εἰς τὸ ποσὸν τῶν 85 χιλ. γροσίων, τὸ δὲ τῆς διαρρυθμίσεως αὐτοῦ ἀνῆλθεν εἰς τὸ ποσὸν τῶν 16 χιλ. γροσίων [4]. Πρόκειται δὲ περὶ νέας περιόδου τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς, ἐγκαινιαζομένης ἀκριβῶς μὲ τὴν μεταφορὰν αὐτῆς εἰς Κουρούτζεσμεν. Ἡ ἀνάγκη τῆς ἀναδιοργανώσεως τῆς Σχολῆς ποὺ ἐχώλαινεν εἶχε καταστῆ πλέον συνείδησις λήγοντος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. Καθὼς ἐπίσης ἐπιτακτικὸν προέβαλλε τὸ αἴτημα τῆς ἀνασυστάσεως καὶ ἐπαναλειτουργίας τῆς Ἀθωνιάδος Σχολῆς. Δι' αὐτὴν ἤδη τὸ 1800 πατριαρχοῦντος Νεοφύτου Ζ' δι' ἀποστολῆς ἐπὶ τόπου πατριαρχικῶν ἐξάρχων καὶ διδασκάλων ἐπεζήτησεν ἡ Μ. Ἐκκλησία τὴν ἐξεύρεσιν τρόπου ἀναβιώσεως. Καὶ ἐματαίωσε μὲν τὴν προσπάθειαν ἡ ἀναφυεῖσα μεταξὺ τῶν Ἁγιορειτικῶν μοναστηρίων ἀντιζηλία, ἔσωσεν ὅμως ὁ Κων. Μουρούζης τὴν ἐπὶ ξυροῦ ἀκμῆς φθάσασαν κατάστασιν τῆς ὑποθέσεως τῆς παιδείας τοῦ ἔθνους [5]. Ἡ δοθεῖσα λύσις τῆς μεταφορᾶς τῆς Σχολῆς

1. Β. Α. Μυστακίδου, Ἱστορικαὶ εἰδήσεις περὶ Κουρούτζεσμε, «Παρνασσός», τόμ. ΙΑ' (1887-88), σελ. 476. Ἐράνισμα. Κῶδιξ περιέχων τὰς ἀντιγραφὰς τῶν ἐπιστολῶν, ψηφισμάτων, ἐπιταγμάτων, αἰτημάτων... ἐπὶ τῆς σχολαρχίας Δωροθέου Πρωΐου, ΠΕΦΣΚ, τόμ. ΙΓ' (1878-79), σελ. 203 κἑξ.

2. Περὶ τοῦ πατρ. γράμματος περαιτέρω. Διὰ τὸ λανθάνον φερμάνιον βλ. Παράρτημα, Τουρκικὰ ἔγγραφα, ἀριθ. 4.

3. Παράρτημα. Γράμματα ἡγεμόνων, ἀριθ. 9.

4. Β. Α. Μυστακίδου, ἔνθ' ἀν., σ. 476. ΠΕΦΣΚ, τόμ. ΙΓ', σελ. 220-221.

5. Μ. Δ. Χ(αμουδοπούλου), ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 211.

εἰς Ξηροκρήνην ἀνταποκρίνεται ἀκριβῶς εἰς τὸ πολλαπλοῦν αἴτημα τοῦ ἔθνους καὶ δι' αὐτὸ ἀναφέρεται εἰς τὴν ληφθεῖσαν ἀπόφασιν τῆς γενικῆς συνελεύσεως παντὸς τοῦ Γένους μετακόμισις εἰς τὸ παλάτιον Μαυροκορδάτου τῆς τε Σχολῆς τοῦ Ἁγ. Ὄρους καὶ τῆς τοῦ Φαναρίου.

Μία σειρὰ καλῶν διδασκάλων παρελαύνει κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἀπὸ τὴν Πατριαρχικὴν Σχολήν, τῶν καλυτέρων ἀπὸ ὅσους ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ἡ προεπαναστατικὴ περίοδος. Ὁμολογουμένως καταβάλλεται ἀξιόζηλος προσπάθεια νὰ ἀποδώσῃ τὸ μεῖζον δυνατὸν ἡ γηραιὰ Πατριαρχικὴ Σχολή. Ἡ ΚΠολις κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἔχει σημειώσει μεγαλυτέραν πάσης προηγουμένης κοινωνικὴν καὶ πνευματικὴν καὶ δὴ οἰκονομικὴν ἀκμήν. Καὶ δικαίως ζητεῖ ἀπὸ τὴν πρώτην πνευματικὴν ἔπαλξιν τοῦ ἔθνους ἀνάλογον τῆς προϊστορίας αὐτῆς καὶ τῶν ἀπαιτήσεων τῶν συγχρόνων καιρῶν πρόοδον. Κέντρον ἐπαναστατικότητος βεβαίως ἡ ΚΠολις, λόγῳ τῆς φύσεως αὐτῆς, δὲν πρόκειται νὰ καταστῇ. Θὰ ἀναδειχθῇ ὅμως χρηματοδότης τῆς μεγάλης προσπαθείας καὶ οὐχὶ ὀλιγώτερον μυστικὸς ἐγκέφαλος τοῦ ἐθνικοῦ σχεδίου καὶ θὰ τροφοδοτῇ μὲ συντηρητικὰ βήματα καὶ μὲ μυρίας προφυλάξεις τὰς ἐξελισσομένας ζυμώσεις. Ἡ Πατριαρχικὴ Σχολὴ κατὰ τὴν νέαν ταύτην περίοδον τῆς ἱστορικῆς ζωῆς της γράφει νέας καὶ καλὰς σελίδας, ἀξίας τοῦ παρελθόντος καὶ τῶν προσδοκιῶν τῶν ἀνθρώπων, ποὺ κατευθύνουν τώρα τὴν προσπάθειαν μὲ πίστιν, ζῆλον καὶ αὐτοθυσίαν.

2. ΤΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΦΟΡΑΣ. Τὴν βάσιν τῶν εἰδήσεων διὰ τὴν μεταφορὰν τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς ἀπὸ τὸ Φανάρι εἰς τὴν λεγομένην Ξηροκρήνην, τουρκιστὶ Κουρούτζεσμεν, ἀποτελεῖ τὸ ἐπὶ Καλλινίκου Ε' κατ' Ἰανουάριον 1804 ἀπολυθὲν σιγιλλιῶδες γράμμα, συντεταγμένον ἀπὸ τὸν Κυζίκου Ἰωακείμ, τὸν Πάριον, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν παλαιὰν φρουρὰν τῆς Σχολῆς. Εἶναι τὸ γράμμα μακρὸν καὶ δικαιολογεῖ διατὶ ἔγινεν ἡ μεταφορά, πολυδάπανος καὶ ἐπίμοχθος. Ἀρυόμενοι τὰ σχετικὰ δυνάμεθα νὰ συνοψίσωμεν τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ, ὡς ἀκολούθως.

Ὁ ἀοίδιμος ἡγεμὼν Ἰωάννης Κωνσταντῖνος Μουρούζης, λέγει, *«ὑπὲρ τῆς Σχολῆς ΚΠόλεως ἐλευθεριώτατα ἐφιλοτιμήσατο, ἐπιδοὺς ἄξια τὰ τροφεῖα»* πρὸς τὴν τροφόν του καὶ διὰ τοῦ αὐθεντικοῦ του χρυσοβούλλου ἐπαξίως ἐξύμνησε τὴν παιδείαν. Ὄντως τὸ χρυσόβουλλον τοῦ Κωνσταντίνου Δημ. Μουρούζη, ἀνδρὸς φιλογενοῦς καὶ φιλομούσου, εἶναι μία ἔμπρακτος τοῦ ἡγεμόνος κατὰ τὸ 1782 ἐκδήλωσις τῆς μεγάλης του ἀγάπης διὰ τὴν παιδείαν καὶ τὴν ἐκθρέψασαν αὐτὸν Σχολὴν ΚΠόλεως [1]. Ὑπενθυμίζοντες τὴν δωρεάν, σημειώνομεν τὸ περιεχόμενον τοῦ χρυσοβούλλου, διὰ τοῦ ὁποίου

1. Παράρτημα. Γράμματα ἡγεμόνων, ἀριθ. 9. Πρβλ. καὶ Τ. Γριτσοπούλου, Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις 1966, σελ. 424-425.

ἀφιέρωσεν εἰς τὴν Πατριαρχικὴν Σχολὴν τὸ μέγα κτῆμα του εἰς Μολδοβλαχίαν, τὸ λεγόμενον τοῦ Χοταρνιτζενίου, ἐκτάσεως κατὰ μῆκος 11 ὡρῶν καὶ πλάτος 1 ὥρας, μὲ τὴν εἰδικὴν ἐντολὴν ἵνα τὰ εἰσοδήματα τοῦ κτήματος κατανέμωνται μεταξὺ Σχολῆς καὶ Νοσοκομείου, ἀφοῦ κατ' ἀρχὴν ἀφαιρεθοῦν 1.200 γρόσια, προοριζόμενα διὰ τοὺς εὐδοκιμωτέρους μαθητὰς (12 × 100 = 1.200) [1].

Τὴν παρατηρουμένην κατάπτωσιν τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς, ἀναφέρει τὸ πατριαρχικὸν γράμμα ἐν συνεχείᾳ, ἔβλεπον οἱ πατριαρχικοὶ ἡγήτορες *«κατώδυνοι καὶ ἔλλυποι ἐφ' οὕτω χωλαινούσῃ τῇ Σχολῇ, παρ' ἐλπίδα κἀπὶ τὸ χεῖρον ἀεὶ ὑποφερομένῃ καὶ ὑποπιπτούσῃ»* καὶ ἀνομολογεῖ ὅτι κόποι καὶ φροντίδες καὶ δαπανήματα δὲν ἀπέδιδαν τοὺς ἀναμενομένους καρπούς. Ἀναζητοῦντες τὰς αἰτίας τῆς ὀπισθοδρομήσεως, δὲν εὕρισκαν ἄλλο ἐμπόδιον *«ἢ τὸ ὅλως ἀνεπιτήδευτον καὶ πάντῃ πρὸς διδασκαλίαν τε λόγων καὶ συνεχῆ μαθητείαν τοῦ τόπου ἀπρόσφορον»*. Ὁ τόπος αὐτὸς ἴσως κατέστη ἀναγκαῖος τὸ πάλαι, προστίθεται, ἐπιβληθεὶς ἀπὸ τὰς περιστάσεις. Καὶ διὰ νὰ γίνῃ πειστικώτερος ὁ συντάκτης τοῦ γράμματος ὁμιλεῖ συγκεκριμένως διὰ τὸν τόπον, λέγων τὰ ἑξῆς: *«Ἀφήλιος μὲν γὰρ διὰ τὴν θέσιν παντάπασι καὶ ζοφώδης καὶ τῆς ἐκ τῶν ἡλιακῶν ἀκτίνων ἀναγκαίας προσβολῆς ἐν χειμερίῳ τῇ ὥρᾳ μάλιστα καὶ ἐκ τούτων ζῳογόνου ἀλέας ἄμοιρος, ἄπνους δὲ καὶ ἀπήνεμος ὅλως καὶ αὔρας παραμυθητικῆς ἐν πνιγώδει τῷ θερινῷ θάλπει καὶ καύσωνι ἐστερημένη διὰ παντός, ὑπὸ γνοφώδει δὲ καὶ ὁμιχλώδει καὶ καθύγρῳ τῷ ἀεὶ περικεχυμένῳ ἀέρι, διαφθειρομένης ἅτε τῆς ἀτμοσφαίρας καὶ ἐξισταμένης εἰς τὸ νοσῶδες καὶ δυσκραέστατον, οὔτε θέρους ἀνεκτὴ οὔτε χειμῶνος φορητή, ἀλλ' ἐν ἁπάσαις ταῖς ὥραις ἐνοικεῖσθαι ἀνεπιτήδειος καὶ λυμαντική, νόσοις χαλεπαῖς καὶ ποικίλαις διδασκάλους τε καὶ διδασκομένους προσπαλαίειν ἐμβάλλουσα, δι' ἃς οὐδὲ τὸ πολλοστὸν τοῦ ἐνιαυτοῦ τοῖς διδάσκουσι τὴν διδασκαλίαν καὶ τοῖς ἀκροαταῖς συγχωρεῖ τὴν ἀκρόασιν»*.

Εἰς τὰς βασικῶς ὀρθὰς ἀπὸ παιδαγωγικῆς ἐπόψεως ἀντιλήψεις αὐτὰς ἐπὶ πλέον παρατηρεῖται ἱκανότης νὰ ζωντανεύουν οἱ λόγοι τῆς ἀκαταλληλότητος τοῦ διδακτηρίου διὰ τὴν ἀπόδοσιν τοῦ σχολικοῦ ἔργου. Ὁ συντάκτης τοῦ πατριαρχικοῦ γράμματος δὲν ἀρκεῖται εἰς τὴν ἐπιχειρηματολογίαν καὶ τὴν εὔγλωττον διατύπωσίν της, μὲ βάσιν τὰ θεωρητικῶς ἰσχύοντα μέχρι καὶ σήμερον διὰ τὸν προσανατολισμὸν ἑνὸς διδακτηρίου καὶ τοὺς λοιποὺς ὅρους, ποὺ πρέπει νὰ πληροῖ τοῦτο. Προχωρεῖ δικαίως καὶ εἰς ἄλλα περιστατικὰ τῆς λειτουργίας τῆς Σχολῆς κατὰ τὸ παρελθόν, καταστάντα δυσμενέστερα καὶ ἐκ τῆς ἀκαταλληλότητος τοῦ διδακτηρίου. Συνέβη νὰ διακοποῦν

1. Δικαίως ὑμνεῖται ὁ Κ. Μουρούζης, ὅστις εἰς τὸ τέλος τοῦ χρυσοβούλλου ὁρίζει ἵνα τὰ ἐκ τοῦ ἱερατείου ἕτερα 1.200 γρόσια δαπανῶνται *«ἐπὶ κοινῇ τραπέζῃ»* τῶν 12 μαθητῶν. Νοσοκομεῖον δ' ἐννοεῖ τὸ εἰς τὴν Ἡγεμονίαν λειτουργοῦν.

τὰ μαθήματα ἐξ αἰτίας λοιμώδους νόσου, ἐνδημούσης εἰς ΚΠολιν κατὰ πυκνὰ διαστήματα, *«κατ' ἐνιαυτὸν ἕκαστον»* σχεδόν, ὅπως ἀναγράφεται ἐδῶ. Καὶ ὁ λόγος αὐτὸς κατέστησεν ἀναγκαιοτάτας τὰς *«τῆς Σχολῆς τῇδε κἀκεῖσε μεταναστεύσεις»*, ὁπότε καὶ δαπάναι σημαντικαὶ τὴν ἐπεβάρυναν καὶ οἱ μαθηταὶ διεσπείροντο ὅπου καθένας ἠδύνατο, ὥστε ἐπήρχετο πλήρης διάλυσις τῆς Σχολῆς, μερικοὶ μάλιστα φιλομαθεῖς προσεκολλῶντο εἰς ἄλλας σχολάς. Ἡ εἴδησις αὐτὴ μᾶς ἐνδιαφέρει καὶ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς διαπιστώσεως, ὅτι καὶ τώρα καὶ ἄλλοτε ἐλειτούργουν παραλλήλως πρὸς τὴν Πατριαρχικὴν καὶ ἄλλαι ἰδιωτικοῦ χαρακτῆρος σχολαί, τιθέμεναι ὑπὸ τὴν αἰγίδα διδασκάλων τινῶν γνωστῶν ἢ μὴ κατ' ὄνομα, ποὺ ἄλλοτε συμπληρώνουν καὶ ἄλλοτε πολεμοῦν τὸ ἔργον τῆς ὠργανωμένης Πατριαρχικῆς Σχολῆς.

Εἰς τὴν μακρολόγον ἀπαρίθμησιν τῶν λοιπῶν δυσκολιῶν καὶ τὴν ἀναζήτησιν τῶν αἰτίων τῆς κακοδαιμονίας τῆς Σχολῆς ἀναγράφεται ἡ ἔλλειψις ἠθικῆς παρορμήσεως τῶν σπουδαστῶν, διὰ τῆς καθιερωμένης ἀπονομῆς ἐπάθλων εἰς τοὺς διακρινομένους ἐξ αὐτῶν εἰς ἐπίδοσιν. Τοῦ μέτρου τούτου, λέγει τὸ γράμμα, *«πρὸς τὴν ἐπίδοσιν τῶν μαθητευόντων συντελεστικωτάτου καὶ ἀνυστικοῦ μάλιστα ἡ ἡμετέρα Σχολὴ παντάπασι πρὸ χρόνου πλείστου ἐστέρηται»*. Αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ λεγόμενον τοῦτο εἶναι βεβαίως ὑπερβολικόν, ἐφ' ὅσον εἰς ὅλα τὰ πατριαρχικὰ γράμματα, ποὺ ἀπελύθησαν κατὰ καιροὺς ἐκ διαφόρων αἰτίων, διαφαίνεται ἡ ἰδιαιτέρα μεταχείρισις τῶν εὐδοκιμούντων μαθητῶν καὶ ἡ πρόκλησις εὐγενοῦς ἁμίλλης μεταξὺ ὅλων τῶν φοιτώντων. Ἀλλ' ὁ συντάκτης τοῦ γράμματος ἀποβλέπει εἰς ἄλλον στόχον, ἐπιζητῶν νὰ καταλογίσῃ καὶ τὴν παράλειψιν ταύτην, ἐμφανιζομένην ἀπὸ μακροῦ (*«πρὸ χρόνου πλείστου»*), εἰς βάρος τῆς λειτουργίας τῆς Σχολῆς εἰς Φανάρι. Προσθέτει λοιπὸν ὅτι οἱ φιλόμουσοι τοῦ Γένους, οἱ ἱκανοὶ νὰ ἐπιβραβεύσουν τοὺς ἐπιδίδοντας μαθητάς, δὲν διατρίβουν εἰς Φανάρι ἀλλ' ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον *«κατὰ τὸ καθ' ἡμᾶς ἤδη κατάστενον»*, ὁπόθεν οὔτε ἅπαξ τοῦ ἔτους τὸ πέρασμά τους γίνεται ἔξω ἀπὸ τὰς θύρας τῆς Σχολῆς. Ἔτσι χάνεται πᾶσα εὐκαιρία καὶ διὰ τοὺς διδασκάλους καὶ διὰ τοὺς μαθητὰς νὰ ἐξασφαλίσουν *«τὸν ἐπαινεσόμενον ἐφ' οἷς κατορθοῦσιν»* ἢ καὶ *«τὸν ἐπιτιμήσοντα ἐφ' οἷς σφάλλονται»*.

Ταῦτα πάντα ἐνῷ συνετέλεσαν, συνεχίζει τὸ πατριαρχικὸν γράμμα, ὥστε νὰ καταστῇ συνείδησις ὅτι ἡ θέσις τῆς Σχολῆς εἰς Φανάρι ἦτο *«ἀκατάλληλος καὶ ἀπρόσφορος»* διὰ σοβαρὰς ἐπιτυχίας, χαρακτηριστικῶς ἀφήρουν τὴν ἐλπίδα ν' ἀνοίξουν τὸν δρόμον εἰς τοὺς ἐραστὰς τῶν Μουσῶν διὰ τὸν Ἑλικῶνα. Δι' ὃ ἐπεβλήθη ἡ μετάστασις τῆς Σχολῆς. Εἰς τὸ ἀπασχολοῦν τοὺς ἁρμοδίους μέγα θέμα ἀπέβη ὁδηγὸς ἡ φυσιογνωμία τοῦ φιλομούσου ἡγεμόνος Κ. Μουρούζη, τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἡ μνήμη διετηρεῖτο ἀίδιος καὶ τὸ κλέος *«εἰς αὐτὸν ἧκε τὸν οὐρανόν»*, ὅσον ὡσαύτως καὶ τοῦ ἀοιδίμου υἱοῦ του Γεωργίου, τοῦ προώρως ἐκλιπόντος ἀλλ' οὐχ ἧττον ἀναδειχθέντος εὐερ-

γέτου τῆς Σχολῆς [1]. Καὶ τότε, λέγει, δηλ. πρὸ δεκαετίας καὶ πλέον, ἐκρίνετο ἀναγκαία ἡ μετάθεσις τῆς Σχολῆς ἀλλοῦ ἀλλὰ δὲν ἐπραγματοποιήθη, διότι δὲν εὑρίσκετο ἐπιτήδειος τόπος. Ἤδη ὅμως «*ὡς ἀπὸ μηχανῆς τινος, μᾶλλον δὲ θείας προνοίας συνεφαπτομένης*», ἐκρίθη ὡς καταλληλότερος τόπος παντὸς ἄλλου ὁ «*ἐν τῇ οἰκίᾳ περιεχόμενος τῇ κατὰ τὸν Κουρούτζεσμεν τοῦ αὐθέντου Μαυροκορδάτου, ἐχόμενος μὲν αὐτῆς ἀμέσως καὶ ἀνατείνων ἠρέμα ἐπὶ τὸ ὑψηλότερον, θεωρίᾳ δὲ ἐξ ἀπόπτου θαλάσσης κατὰ πρόσωπον ὑποκειμένης καὶ κάλλει ἐπιπέδου ἐφ' ἱκανὸν ἐφηπλωμένου κήπου εὐδένδρου καὶ συνηρεφεῖ ὄπισθεν συνεχῶς ὑπερανέχοντι λόφῳ καὶ ὑφιπτιάζοντι εὐσκίῳ ἐνδιάγεσθαι πολὺ τὸ τερπνὸν διὰ παντὸς ἔχοντι διὰ τὸ ἀειθαλὲς φαιδρυνόμενος, ἀέρος τε αὔραις ἀκραιφνεστάταις ἡδείαις πανταχόθεν καταπνεόμενος καὶ ὑπὸ προσηνέσι καὶ πραοτάταις ἡλιακαῖς ἀκτῖσι τοὺς προσγειοτέρους συνισταμένους καὶ παχυτέρους νοσοποιοὺς ἀτμοὺς καὶ ἀναθυμιάσεις ἐνύγρους ἀνιμωμέναις διὰ παντὸς καὶ ἐν οἱᾳδήτινι ὥρᾳ τὸ ὑγιεινὸν περιποιούσαις καὶ ἄνοσον καταφωτιζόμενος καὶ ἀγοραίας μὲν τύρβης καὶ θορύβου μετρίως ἀπῳκισμένος, ἄπονον δὲ καὶ ἀπράγμονα τῶν ἐδωδίμων τὸν πορισμὸν ἐκ τοῦ ἑτοίμου παρεχόμενος*».

Ἕνας τέτοιος τόπος, λέγει ἐνθουσιασμένος ἐκ τῆς ἰδίας αὐτοῦ ἀρχαιοπινοῦς περιγραφῆς ὁ συντάκτης τοῦ πατριαρχικοῦ γράμματος, εἶναι καταλληλότατος πρὸς κατοικίαν τῶν Πιερίδων Μουσῶν. Καὶ ἄνευ ἀναβολῆς ἐπεβάλλετο ἡ ἐκεῖ ἐγκατάστασις τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς. Διὰ τὴν ἀγορὰν τοῦ τόπου καὶ τὴν ἐξεύρεσιν τῶν ἀπαιτουμένων χρηματικῶν ποσῶν ἀπησχολήθη εἰς ἐπανειλημμένας συσκέψεις ἡ Σύνοδος τοῦ Πατριαρχείου. Ἄλλη προσφορωτέρα λύσις δὲν εὑρέθη, εἰ μὴ προσφυγὴ εἰς τὴν μεγαλόδωρον προσφορὰν τοῦ προστάτου τῆς Σχολῆς ἡγεμόνος. Καὶ ἐκρίθη ὅτι καλυτέρα χρησιμοποίησις τῆς δωρεᾶς τοῦ κτήματος τοῦ Χοταρνιτζενίου δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν ἄλλη νὰ ὑπάρξῃ ἀπὸ τὴν ἀνταλλαγὴν αὐτοῦ μὲ τὸν οἶκον Μαυροκορδάτου. Ἔτσι θὰ ἐξησφαλίζετο μεγαλυτέρα εὔκλεια εἰς τὸν ἀοίδιμον ἡγεμόνα καὶ μία τοιαύτη ἐνέργεια θὰ ἐγίνετο αἰτία «*μείζονος τῇ μακαρίᾳ ἐκείνου ψυχῇ εὐφροσύνης*». Μετὰ γνώμην καὶ προτροπὴν τοῦ ἀρχοντολογίου, ἐστάλη ἐπιστολὴ ἐκθέτουσα τὴν ἀνωτέρω ἀνάγκην εἰς τὸν υἱὸν τοῦ Κωνσταντίνου Μουρούζη Ἀλέξανδρον, ἡγεμονεύοντα ἤδη εἰς Μολδαβίαν καὶ μὴ ὑστεροῦντα τοῦ πατρὸς εἰς εὐγενεῖς ἐκδηλώσεις. Ἀρχικῶς ὁ υἱὸς Μουρούζης δὲν εὕρισκε φρόνιμον τὴν ἀνταλλαγὴν καὶ σύμφωνον πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς πατρικῆς δωρεᾶς. Δι' ὃ ἐπανῆλθε τὸ Πατριαρχεῖον «*λιπαρεστέραις ταῖς παρακλήσεσι καὶ οὐκ ἀγενέσιν ἐπιχειρήμασι*», μέχρις ὅτου ὁ Ἀλέξανδρος «*ἀναπέπεισται τέλος ἐκβιασθεὶς ὑπὸ τῆς ἀνάγκης*». Συγκατανεύων λοιπὸν οὗτος

1. Διὰ τὴν οἰκογένειαν τῶν Μουρουζῶν βλ. ὅσα πληθωρικὰ ἀναφέρονται ὑπὸ τοῦ Β. Α. Μυστακίδου, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 478 κἑξ., τὴν δὲ σχετικὴν βιβλιογραφίαν ὑπὸ Β. Βλ. Σφυρόερα, Οἱ δραγομάνοι τοῦ στόλου, Ἀθῆναι 1965, σελ. 113.

ἀνέθηκεν εἰς τὸν ἀδελφόν του Δημήτριον καὶ τὸν υἱόν του Κωνσταντῖνον νὰ συμπράξουν διὰ τὴν μελετωμένην ἀνταλλαγὴν τοῦ κτήματος μὲ τὸν οἶκον τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου.

Οἱ λόγοι ποὺ ἐπικαλεῖται τὸ πατριαρχικὸν σιγίλλιον διὰ τὴν γενομένην ἀνταλλαγὴν δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι εἶναι βασικῶς ὀρθοί. Ἡ ἀνταλλαγὴ ἐπὶ τέλους κρινομένη καθ' ἑαυτὴν πείθει ἡμᾶς καὶ σήμερον ἀκόμη ὅτι καὶ ἐπιβεβλημένη ἦτο καὶ ὁπωσδήποτε ὠφέλησε, τόσον ἐξ ἐπόψεως παιδαγωγικῆς, ὅσον καὶ οἰκονομικῆς. Διότι ὄντως συνέβαινε συχνὰ νὰ γίνεται διάλυσις τῆς Σχολῆς, μετατόπισις κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνας, ὅπως καὶ κατὰ τὴν ὁρμὴν τῆς ἐπιδημίας, μὲ ἀντίστοιχον καταβολὴν ἐνοικίων διὰ τοὺς διδασκάλους κλπ. Ἂν ὑπάρχῃ ἐπιφύλαξίς τις, αὕτη ἐντοπίζεται εἰς τὸ ὅτι διὰ τοῦ γράμματος ἀποδίδεται πᾶσα ἡ κακοδαιμονία τῆς Σχολῆς εἰς τὸ ὅτι δὲν εἶχεν αὕτη ἐγκατασταθῆ εἰς τὸν ἡγεμονικὸν οἶκον Μαυροκορδάτου, πρᾶγμα ὄχι ἀπολύτως ὀρθὸν ἐκ τῶν πραγμάτων. Ἴσως δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἡ εὐκαιρία τῆς μεταφορᾶς τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς εἰς νέαν καὶ καταλληλοτάτην θέσιν καὶ οἰκοδομὴν ἔδωκεν εὐκαιρίαν καὶ ἀφορμὴν νὰ γίνῃ ὀργάνωσις τῶν νέων θέσεων διὰ τὴν περαιτέρω λειτουργίαν τῆς Σχολῆς. Κατὰ τύχην ἀγαθὴν αἱ προσπάθειαι ποὺ ἠκολούθησαν ἐστέφθησαν ὑπὸ ἐπιτυχίας. Ἑπομένως πέρα τῆς μετακινήσεως τῆς Σχολῆς ὑπῆρξαν καὶ ἄλλαι αἰτίαι διὰ τὴν νέαν περίοδον τῆς ζωῆς αὐτῆς. Πρωταγωνιστεῖ βεβαίως τὸ Πατριαρχεῖον, διὰ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ ὁποίου συνετελέσθη ἡ ἀνταλλαγὴ τοῦ κτήματος Χοταρνιτζενίου μὲ τὸν οἶκον Μαυροκορδάτου εἰς Ξηροκρήνην [1]. Ἀλλ' ἡ ἐνέργεια αὕτη τῆς Μ. Ἐκκλησίας δὲν εἶναι ἡ μόνη διὰ τὴν ἀναδιοργάνωσιν τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς.

3. ΑΛΛΑ ΜΕΤΡΑ. Μετὰ τὴν ἀποφασισθεῖσαν μεταφορὰν τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς εἰς Κουρούτζεσμεν ἠκολούθησε σειρὰ πατριαρχικῶν γραμμάτων, ποὺ ἐρρύθμισαν συναφῆ ζητήματα. Καὶ πρῶτα - πρῶτα ὑπὸ ἡμερομηνίαν 4 Φεβρουαρίου 1804 ὁ Καλλίνικος Ε´ μετὰ τῆς περὶ αὐτὸν Συνόδου ἀπηυθύνθησαν γραπτῶς πρὸς τοὺς ἀρχιερεῖς τῆς ἐπικρατείας, τοὺς ἐξαρτωμένους ἐκ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ὁμοιοτύπως δὲ ἀφοῦ τοὺς ἐπληροφόρησαν ὅτι «*εὑρέθη τόπος λίαν ἁρμόδιος καὶ εὐρύχωρος οὐ μόνον εἰς κατοικίαν πατριάρχου ἀλλὰ καὶ εἰς ἀσφαλεστάτην διηνεκῆ μετοίκησιν τῆς κοινῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς τῶν ἑλληνικῶν μαθημάτων*», ἀνήγγειλαν εἰς

1. Ὑπὸ τοῦ Μ. Δ. Χ(αμουδοπούλου), ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 180 κἑξ. καταβάλλεται προσπάθεια νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι ἡ δοθεῖσα λύσις τῆς ἀνταλλαγῆς τοῦ κτήματος μὲ τὸν οἶκον Μαυροκορδάτου ἦτο συμφέρουσα καὶ δὲν ὑπῆρξε σφάλμα τοῦ Πατριαρχείου. Ὁ σ. ἀναλύει ἀπὸ οἰκονομικῆς πλευρᾶς τὸ ὅλον θέμα, διὰ νὰ καταλήξῃ ὅτι εἶχε καταστῆ ἐπιβεβλημένη ἡ μεταφορὰ τῆς Σχολῆς εἰς ὑγιεινὸν μέρος καὶ πρόσφορον.

αὐτοὺς ὅτι θὰ πραγματοποιηθῇ τὸ σχέδιον τῆς στεγάσεως τοῦ πατριαρχικοῦ οἴκου κατὰ τὸ θέρος μὲ τὴν ἐνίσχυσιν καὶ συνεισφορὰν τῶν προυχόντων τοῦ Γένους, τῶν ἄλλων προκρίτων καὶ τῶν ἀρχιερέων. Ἀπεφασίσθη λοιπὸν κοινὴ συνεισφορὰ ἐνδημούντων καὶ ἀποδημούντων ἀρχιερέων καὶ τοῦ πατριάρχου μέχρι ποσοῦ 25 χιλ. γροσίων, κατανεμημένου εἰς κατηγορίας ἀναλόγως τῆς δυνάμεως ἑκάστου [1].

Ἔχομεν ἐν συνεχείᾳ ἄλλο πατριαρχικὸν σιγιλλιῶδες γράμμα τοῦ αὐτοῦ Καλλινίκου Ε', ἀχρονολόγητον μέν, πάντως ὅμως σύγχρονον ὁπωσδήποτε πρὸς τὰ προηγούμενα ἄλλα. Εἶναι τὸ γράμμα τοῦτο ἐπίσης μακρὸν καὶ ἀποτελεῖ τὸν νέον καταστατικὸν χάρτην τῆς λειτουργίας τῆς νέας Σχολῆς, πρὸς ρύθμισιν θεμελιωδῶν ζητημάτων [2]. Τὸ σιγίλλιον ἀνατρέχει εἰς τὰ κεφαλαιώδη ἄρθρα τοῦ ἐπὶ Νεοφύτου Ζ' πατριαρχικοῦ γράμματος τοῦ ἔτους 1793 καὶ ἀκολούθως εἰς τὰ διαλαμβανόμενα εἰς τὸ γράμμα τῆς μετακινήσεως τῆς Σχολῆς εἰς Κουρούτζεσμεν, συνοψιζόμενα εἰς τὸν ἐπιγραμματικῶς διατυπωμένον σκοπὸν *«ὥστε εἶναι* (τὴν Σχολὴν) *αὐτόχρημα μουσεῖον καὶ μουσῶν τέμενος καὶ μουσοτραφῶν ἀνδρῶν ἐνδιαίτημα»*. Πρὸς τοῦτο συμπληροῦνται τὰ ἤδη γνωστὰ ὡς ἀκολούθως

Ἐν πρώτοις ὁρίζονται ἔφοροι τῆς νέας Σχολῆς ὁ ἑκάστοτε οἰκουμενικὸς πατριάρχης, ὁ Μ. Διερμηνευτὴς τῆς Πύλης Δημήτριος Κ. Μουρούζης καὶ ὁ Μ. Λογοθέτης Ἀλέξανδρος Μᾶνος. Ἐπίτροποι ὡρίζοντο οἱ μητροπολῖται Κυζίκου Ἰωακείμ, *«ὡς διαπρέψας πάλαι ἐν αὐτῇ τῇ Σχολῇ καὶ κοσμήτωρ αὐτῆς φανεὶς ὡς οὐκ ἄλλος»*, ὁ Νικομηδείας Ἀθανάσιος καὶ ὁ Δέρκων Γρηγόριος, ὁμοῦ μετὰ δύο ἀρχόντων, τοῦ ἄρχοντος πάνου Ἀλεξάνδρου Χατζερῆ καὶ τοῦ ἄρχοντος χατμάνου Δημητρίου Σχινᾶ, χαρακτηριζομένων ὡς φιλολόγων καὶ τῶν μουσῶν θιασωτῶν, καθὼς καὶ δύο ἐμπόρων, ἤτοι τοῦ Κωνσταντίνου Μανδρατζόγλου καὶ τοῦ μισὲρ Ἀντωνάκη Τζιρᾶ.

Ἐν δευτέρῳ κεφαλαίῳ ἐξετάζονται τὰ οἰκονομικὰ ζητήματα τῆς Σχο-

---

1. Β. Α. Μυστακίδου, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 485 κέξ. Χαρακτηριστικὴ τῆς κινητοποιήσεως τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἡ εἴδησις τοῦ Ἄγγλου συνταγματάρχου Λήκ, περιηγηθέντος τὸ 1805 τὸν Μορέαν, ὅτι ὅταν ἔφθασεν εἰς τὸν Πραστὸν τῆς Τσακωνιᾶς δὲν εὗρεν εἰς τὴν ἕδραν του τὸν ἀρχιερέα τοῦ τόπου, διότι εἶχεν ἐξέλθει εἰς περιοδείαν ἀνὰ τὴν ἐπαρχίαν του, μὲ σκοπὸν νὰ συγκεντρώσῃ 10 πιάστρες ἀπὸ κάθε μοναχὸν καὶ ἱερέα, εἰς ἐκτέλεσιν διαταγῆς τοῦ πατριάρχου, προκειμένου ἡ ἔκτακτος αὕτη εἰσφορὰ νὰ χρησιμοποιηθῇ διὰ τὴν συντήρησιν ἑνὸς σχολείου εἰς ΚΠολιν δι' ὀρφανά, μέλλοντα νὰ διδαχθοῦν ἀρχαῖα Ἑλληνικά, Φιλοσοφίαν κλπ. Προσθέτει ὁ καλῶς πληροφορημένος περιηγητής, ἴσως ἰδὼν αὐτὴν ταύτην τὴν πατριαρχικὴν ἀπανταχοῦσαν, ὅτι εἶχεν ἤδη ἀγορασθῇ διὰ τὸν ἀνωτέρω σκοπὸν ἕνα σπίτι εἰς τὸν Βόσπορον καὶ τὰ Θεραπειά, προφανῶς ἀναφερόμενος εἰς τὴν ἐγκατάστασιν τῆς Σχολῆς εἰς Κουρούτζεσμεν. W. M. Leake, Travels in the Morea, τόμ. II, Λονδῖνον 1830, σελ. 496.

2. Παράρτημα. Πατριαρχικὸν γράμμα ὑπ' ἀριθ. 18.

λῆς. Διὰ τοῦ θεσμοῦ τοῦ καταστίχου ἔμελλε νὰ διεξάγεται πᾶσα ἡ λογιστικὴ ὑπηρεσία. Ἐκεῖ θὰ ἐγίνετο καταχώρισις λεπτομερής, *«ὁπόσα καὶ παρὰ τίνος ἐδόθησαν»*, ὅπως παραγγέλλει τὸ σιγίλλιον. Ἐν συνεχείᾳ ὁρίζεται νὰ κατατίθενται τὰ χρήματα τῆς Σχολῆς ἐντόκως δι' αὐλικῶν ὁμολογιῶν εἰς ἐπαρχίας ἀρχιερέων καὶ ὄχι εἰς ἐμπόρους ἢ *«ἄλλους ἀνεπισφαλεῖς ἐπιχειρηματίας»*. Φύλαξις τῶν χρεωγράφων δέον νὰ γίνεται ἐντὸς σιδηροῦ κιβωτίου εἰς τὸ κατὰ τὴν περιοχὴν τῆς Σχολῆς λιθόκτιστον οἴκημα, μὲ τὴν εὐθύνην ἀφ' ἑνὸς τοῦ ἐπὶ τῶν χρημάτων ἀρχιερέως ἐπιτρόπου καὶ ἀφ' ἑτέρου ἑνὸς τῶν ἀρχόντων ἐπιτρόπων, ποὺ θὰ φέρουν τὰς δύο κλεῖδας. Τοὺς λογαριασμοὺς τῆς δοσοληψίας ὁρίζεται νὰ συντάσσῃ ἕνας ἔμπειρος μαθητής, ποὺ θὰ εἶναι ἔμμισθος *«γραμματικὸς»* τῆς Σχολῆς. Οἱ διαχειρισταὶ τοῦ χρηματικοῦ ἐπίτροποι διὰ δαπάνας μὴ κοινὰς καὶ συνήθεις ὑπεχρεοῦντο νὰ ἔχουν συμφώνους καὶ τοὺς ἀεὶ ἐφόρους. Ἀπόδοσις λογαριασμοῦ ὁρίζεται *«ἐν ἀρχῇ ἑκάστου ἔτους ἐπὶ συνόδου διὰ καθαρῶν καταστίχων»*. Ἐφ' ὅσον ἤθελον αὐξηθῇ αἱ πρόσοδοι, ἡ Σχολὴ θ' ἀνελάμβανε τὴν ἐπιχορήγησιν εἰς πλείονας ὑποτρόφους καὶ ἀκόμη τὴν προμήθειαν τῶν προσφόρων καὶ χρησίμων βιβλίων *«πρὸς ἐπικόσμησιν τῆς κατὰ τὴν Σχολὴν Βιβλιοθήκης»*. Τὴν βάσιν τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Σχολῆς ἔθηκε κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς λειτουργίας αὐτῆς διὰ δωρεᾶς σειρᾶς τόμων ὁ εὐγενὴς ἄρχων Μ. Λογοθέτης Νικόλαος Σοῦτζος [1]. Ἔκτοτε δὲν γίνεται λόγος περὶ καταρτίσεως Βιβλιοθήκης εἰς τὴν Σχολήν, εἰ μὴ τώρα μόνον ἐπισήμως μὲ προσθήκην εἰς τὸ πατριαρχικὸν γράμμα, ὅτι ὁρίζεται βιβλιοθηκάριος ἕνας ἀπὸ τοὺς μαθητάς, ἀμειβόμενος διὰ μισθοῦ τοῦ προσήκοντος. Οὗτος ἀνελάμβανε τὴν εὐθύνην τῆς διαφυλάξεως τῶν βιβλίων καὶ ἐξυπηρετήσεως τῶν μαθητῶν, ἔχων ἀνὰ χεῖρας *«κατάλογον ἐνσφραγίστων βιβλίων, ὑπογεγραμμένον παρὰ τῶν ἐπιτρόπων καὶ ἐνσεσημασμένον τῇ τῆς Σχολῆς σφραγῖδι»*. Ταῦτα μαρτυροῦν ὅτι μόλις τώρα γεννᾶται ὑποτυπωδῶς ὁ ζῆλος τῆς καταρτίσεως Βιβλιοθήκης καὶ σχεδὸν κανὲν βάρος δὲν δίδεται εἰς τὴν ἀξίαν αὐτῆς διὰ τὴν Σχολὴν τοὐλάχιστον εἰς τὸ σιγίλλιον.

Τὸ τρίτον κεφάλαιον ἀναφέρεται διὰ μακρῶν εἰς τὸ ζήτημα τῶν διδασκάλων καὶ τῆς διδασκαλίας. Ὁμιλεῖ περὶ διδασκάλου φιλοσόφου καὶ τῶν γραμματικῶν. Παρατηρεῖται μία εὐαισθησία εἰς τὸ θέμα τοῦτο τῆς Μ. Ἐκκλησίας. Διότι ἐφιστᾶται ἡ προσοχὴ περὶ τὴν ἐκλογὴν τῶν διδασκάλων καὶ τονίζεται ὅτι οἱαδήποτε βλάβη εἰς θέματα διοικήσεως δὲν φθάνει τὴν ζημίαν ποὺ ἐπιφέρει *«ἡ τῶν διδασκάλων ἀμαθία καὶ ἀμέλεια ἢ ἀφροσύνη καὶ λοιπὴ κακοήθεια»*. Αἱ φράσεις αὗται εἶναι βαρεῖαι καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γράφωνται εἰς ἐπίσημον πατριαρχικὸν γράμμα τυχαίως καὶ γενικῶς.

---

1. Τ. Ἀθ. Γριτσοπούλου, Πατριαρχικὴ Μ. τοῦ Γ. Σχολή, τόμ. Α', σελ. 384. Πρβλ. καὶ Μ. Γεδεών, Χρονικά, σελ. 237.

Προφανῶς πλήσσεται κάποιον θλιβερὸν ὑπόλειμμα ἀπὸ τὴν κληρονομίαν τοῦ παρελθόντος. Ἡ μάθησις καὶ ἡ φρόνησις τῶν διδασκάλων, προστίθεται, συμβάλλουν τὰ μέγιστα *«πρὸς τὴν ἐν λόγοις ἐπίδοσιν»* καὶ πρὸς κατάρτισιν τῶν ἠθῶν τῶν μαθητῶν. Εἰς τὸν φιλόσοφον δίδεται τὸ προβάδισμα, δηλ. ἡ διεύθυνσις τῆς Σχολῆς, διὰ τῆς φράσεως *«ὁ φιλόσοφος τὰ πρῶτα ἐν τοῖς διδασκάλοις φερέσθω»*. Ἐν συνεχείᾳ τὸ σιγίλλιον ὁμιλεῖ διὰ τὴν *«εὕρεσιν τῆς ἀληθείας τῆς τῶν ἐπιστημονικῶν μαθημάτων, οἷον Ἀριθμητικῆς, Γεωμετρίας, Γεωγραφίας, σφαιρικῶν, Ἀστρονομίας καὶ τῶν λοιπῶν τῆς Φιλοσοφίας μαθημάτων παραδόσεως»*. Ταῦτα τοποθετεῖ *«μετὰ τὴν εἰς τὰ γραμματικὰ καὶ ποιητικὰ καὶ ῥητορικὰ τελείωσιν»*.

Ὁ πρῶτος τῶν γραμματικῶν διδάσκαλος, μὴ ὑποκείμενος εἰς τὸν φιλόσοφον, ὀφείλει νὰ εἶναι ἠσκημένος εἰς τὰ γραμματικὰ καὶ τὰ ρητορικὰ καὶ νὰ διδάσκῃ πρῶτα συντακτικὸν διὰ γυμνασμάτων, ἀκολούθως δὲ Ρητορικὴν τέχνην. Ἐκλογῇ ὑπ' αὐτοῦ ὁρίζεται, ὑπ' εὐθύνην τῶν ἐπιτρόπων καὶ ἐφόρων, δύο ὑποδιδασκάλων. Τούτων ὁ ἕνας ἦτο ἀπαραίτητος διὰ τοὺς *«σμικρόν τι ἐπιδεδωκότας»*, ὁ δὲ ἄλλος διὰ τοὺς προχωρημένους. Ὁ τριετὴς κύκλος τῆς διδασκαλίας τῶν γραμματικῶν ἀνατίθεται κατὰ τρόπον ὄχι ἐντελῶς σαφῆ εἰς τρεῖς ἀντιστοίχως διδασκάλους, ὁ ρόλος τῶν ὁποίων διαγράφεται οὕτω πως : Ὁ πρῶτος διὰ τὸ συντακτικόν, ὁ δεύτερος διὰ τὸ ὀρθογραφικόν, σχηματιστικὸν καὶ κλιτικὸν μέχρι τῶν λεγομένων συμφωνιῶν, ὁ δὲ τρίτος διὰ τὸν Χρυσολωρᾶν καὶ Αἴσωπον καὶ τὴν Χρηστοήθειαν, καθὼς καὶ διὰ τοὺς τύπους τῆς Γραμματικῆς πρὸς διάκρισιν τῶν ὀκτὼ μερῶν τοῦ λόγου. Ὁ τελευταῖος οὗτος ὁρίζεται ὅτι θὰ παρέμενεν εἰς Φανάρι, ὅπου θὰ ἐξηκολούθει ἀκόμη νὰ λειτουργῇ ἡ παλαιὰ σχολή, *«λογιζομένη μέλος»* τῆς νέας. Ὁ τρίτος διδάσκαλος θὰ ἦτο πάντοτε ἐξηρτημένος ἀπὸ τὸν πρῶτον διδάσκαλον τῶν γραμματικῶν. Ὁ δὲ πρῶτος διδάσκαλος τῶν γραμματικῶν, ὡς ἐπιστάτης καὶ ἔφορος τοῦ διδασκάλου τοῦ Φαναρίου, χρέος εἶχε νὰ μεταβαίνῃ ἅπαξ τοῦ μηνὸς εἰς Φανάρι, μὲ δικαιοδοσίαν νὰ διορθώνῃ καὶ ἀναθεωρῇ *«ὅσα ἂν διορθώσεως δέωνται»*. Διὰ τῆς διαρθρώσεως ταύτης ἐπιτυγχάνεται ὥστε ὁ τρίτος διδάσκαλος νὰ προωθῇ τοὺς μαθητάς του εἰς τὸν δεύτερον διδάσκαλον. Οὗτος, μετὰ τὴν ἐξάντλησιν τῶν μαθημάτων του, νὰ προωθῇ τοὺς μαθητάς του πρὸς τὸν πρῶτον διδάσκαλον τῶν γραμματικῶν καὶ ἐκεῖνος τέλος πρὸς τὸν φιλόσοφον, ἱκανοὺς πλέον νὰ διδαχθοῦν ἀνώτερα μαθήματα. Ἐὰν ὑπάρχουν ὀργίλοι διδάσκαλοι ποὺ ἐνδεχομένως θὰ ἐπέβαλλον τιμωρίας ἀναιτίως εἰς μαθητάς, συνιστῶνται συμβουλαὶ τῶν ἐπιτρόπων. Διὰ τὴν ἀμοιβὴν τῶν διδασκάλων ἀορίστως γίνεται λόγος, μὲ τὴν παραγγελίαν νὰ καθορίζεται ὁ μισθὸς ἀναλόγως τῆς ἀξίας ἑκάστου. Θεσπίζονται ὅμως βραβεῖα διὰ τὸν φιλόσοφον καὶ τὸν πρῶτον τῶν γραμματικῶν, ὅταν θ' ἀναδείξουν τελείους μιᾶς τάξεως μαθητάς, ἐξ ὧν ἤθελεν ἀναφανῇ τις ἄξιος διάδοχός των. Διὰ τοὺς τοιούτους διδασκάλους

ἐπιβράβευσις θὰ ἦτο νὰ ἐκλεγοῦν ἀρχιερεῖς, ἐὰν ἦσαν κληρικοί, νὰ τιμηθοῦν δὲ μὲ ὑπουργήματα εἰς τὰς Ἡγεμονίας, ἂν ἦσαν λαϊκοὶ καὶ ἐφ' ὅσον θὰ κατέλειπον ἀνταξίους διαδόχους ἀπὸ τὸν κύκλον τῶν μαθητῶν των.

Τὸ τέταρτον κεφάλαιον ὁμιλεῖ διὰ τοὺς ὑποτρόφους μαθητάς, τὸν ἀριθμὸν 12 κατὰ τὰ κρατοῦντα. Ἂν ἦσαν οὗτοι ἄποροι καὶ δὲν εἶχον ἀπ' ἀλλοῦ πόρον ζωῆς, ἡλικίας 12 - 25 ἐτῶν, ἀλλὰ καὶ μ' ἐπίδοσιν καὶ ἤθη χρηστά, θὰ ἐλάμβανον 200 γρόσια ἐτησίως διὰ τροφεῖα. Μία ὅμως ἐγγύησις ἐκρίνετο ἀπαραίτητος ἀπὸ ἀξιόπιστα πρόσωπα, ὅτι οὐδέποτε ἤθελαν γίνει *«ἀπόκοιτοι»*, ἀλλὰ θὰ διενυκτέρευον πάντοτε εἰς τὴν Σχολὴν καὶ δὲν θὰ ἔφερον ἄλλον ξένον, ἄσχετον πρὸς αὐτήν, πρὸς διανυκτέρευσιν ἐκεῖ.

Τὸ πέμπτον κεφάλαιον συμπληρώνει τὸ προηγούμενον. Παρετηρήθη, λέγει, κατάχρησις εἰς τοὺς ὑποτρόφους μαθητὰς καὶ πολλοὶ ἠπάτησαν τοὺς ἁρμοδίους καὶ δυναμένους καὶ ἐνεγράφησαν εἰς τὸ κατάστιχον *«κατ' ἔλεον ἐκείνων μὴ προσηκόντως καὶ παρὰ τὴν βούλησιν τῶν ἀναθεμένων καὶ ἀφιερωσάντων»*, προτιμηθέντες αὐτοὶ ἄλλων ἐνδεῶν καὶ *«ὡς Ἅρπυιαι τῷ Φινεῖ ἀφαρπάσαντες ἀπὸ τοῦ φάρυγγος τὴν τροφήν»*. Δι' ὃ ὁρίζεται τρόπος ἐπιλογῆς τῶν πράγματι ἀπόρων ὅλως πρωτότυπος. Θὰ συνέρχωνται, λέγει, οἱ ἔφοροι καὶ ἐπίτροποι εἰς τὴν Σχολὴν καὶ θὰ προσφωνοῦν ἀρὰς καὶ ἀφορισμοὺς εἰς τὸν φιλόσοφον καὶ πρῶτον τῶν γραμματικῶν καὶ θὰ μανθάνουν ἀπ' αὐτοὺς χωρὶς καμμίαν προκατάληψιν περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ὑποτρόφων, μεθ' ὃ θὰ γίνεται ἡ καταχώρισις τῶν ὀνομάτων τῶν ἐπιδοτουμένων εἰς τὸ κατάστιχον, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται μεταβολὴ σχετική, ἐφ' ὅσον θὰ παρουσιασθῇ ἐπίδοσις καὶ ἀπορία ἢ θὰ ἐκλείψῃ. Εἰς περίπτωσιν ἀσθενείας μαθητῶν, οἱ ἐπίτροποι θὰ εἶχον τὴν σχετικὴν φροντίδα νοσηλείας αὐτῶν.

Εἰς ἴδιον κεφάλαιον, τὸ ἕκτον, ὁρίζεται ὅτι ἡ ἐκλογὴ τῶν ὑποτρόφων μαθητῶν ἐπαφίεται εἰς τοὺς δύο πρώτους διδασκάλους — φιλόσοφον καὶ πρῶτον γραμματικόν —, ἀλλ' ἡ ἀποκατάστασις ἦτο ἔργον τῶν ἐφόρων καὶ ἐπιτρόπων. Ἐφ' ὅσον μαθητὴς ἤθελεν ἀποβληθῇ ὑπὸ τῶν αὐτῶν πρώτων διδασκάλων, μὲ συγκατάθεσιν τῶν ἐφόρων καὶ ἐπιτρόπων, δι' ἀμέλειαν ἢ κακοήθειαν, ὁρίζεται ὅτι οὐδεὶς ἠμπορεῖ νὰ τὸν ἐπαναφέρῃ.

Τὸ ἕβδομον καὶ τελευταῖον κεφάλαιον προβλέπει βράβευσιν μαθητῶν, διὰ τοὺς ὁποίους ὁ φιλόσοφος θὰ εἰσηγεῖτο ὅτι οὗτοι *«ἅλις εἶχον μαθήσεως»*. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν θὰ συνέρχωνται ἔφοροι καὶ ἐπίτροποι εἰς τὴν Σχολὴν πρὸς σχετικὴν ἔρευναν. Κατ' αὐτήν, μὴ καθοριζομένην ἐπακριβῶς, οἱ μαθηταὶ ποὺ θ' ἀπεδεικνύοντο *«ἐπιδεδωκότες μὲν ἐν τοῖς μαθήμασι, κόσμιοι δὲ ἐν τοῖς ἤθεσι καὶ ἄξιοι»*, θὰ ἐδικαιοῦντο νὰ πάρουν *«γέρα καὶ ἆθλα»*. Ταῦτα θὰ ἦσαν ἀποδεικτικὰ γράμματα, χρήσιμα νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν δι' ἐκκλησιαστικὰ ἢ αὐθεντικὰ ἀξιώματα.

Εἰς τὴν συνέχειαν τῶν ὑπὲρ τῆς Μ. Σχολῆς μέτρων τῆς Μ. Ἐκκλησίας

εὑρίσκομεν τὴν προσπάθειαν ἐνισχύσεως τῶν οἰκονομικῶν τῆς Σχολῆς, μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ γενναίου ποσοῦ τῶν 1.600 γροσίων κατ' ἔτος ἐκ τοῦ κτήματος Χοταρνιτζενίου, ἕνεκα τῆς ἀνταλλαγῆς αὐτοῦ μὲ τὸν οἶκον Μαυροκορδάτου. Οὕτω συνοδικὸν γράμμα Καλλινίκου Ε', κατὰ Μάιον 1804, μαρτυρεῖ ἐνέργειαν ἐν συνεχείᾳ τῶν προηγουμένων, διὰ τῆς ὁποίας ὑποχρεώνονται οἱ χειροτονούμενοι ἀρχιερεῖς ἢ οἱ ἀπὸ ἐπαρχίας εἰς ἐπαρχίαν μετατιθέμενοι νὰ καταβάλλουν ἀνάλογα ποσά, τόσον πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν οἰκονομικῶν τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς, ὅσον καὶ ἄλλων ταμείων, κατατασσόμενοι εἰς κατηγορίας τρεῖς, ἤτοι τῆς Α' 150 γρόσια, τῆς Β' 100 καὶ τῆς Γ' 50, ἐφ' ἅπαξ βεβαίως [1]. Κατ' Ἰούνιον 1804 ἀπελύθη ἄλλο πατριαρχικὸν γράμμα τοῦ αὐτοῦ Καλλινίκου, ὡς τὸ ἐπιστέγασμα τῆς ἀναδιοργανώσεως τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς. Δι' αὐτοῦ ἐγκρίνεται ἡ ἐκλογὴ ὡς σχολάρχου τοῦ ἀρχιμανδρίτου Δωροθέου τοῦ Πρωίου [2].

Ἡ μεταφορὰ τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς εἰς Κουρούτζεσμεν καὶ αἱ ὑπὲρ αὐτῆς στοργικαὶ μέριμναι τῆς Ἐκκλησίας, ὅσον καὶ ἂν μαρτυροῦν τὸ μέγα ὑπὲρ τῆς παιδείας ἐνδιαφέρον τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, φαίνεται ὅτι προεκάλεσαν καὶ κύκλων τινῶν εὐαρίθμων τὴν ἀντίδρασιν. Ἄλλως δὲν ἐξηγεῖται ἡ ἀνάγκη τῆς ἐπικυρώσεως τῶν γενομένων καὶ ἀπὸ τουρκικῆς πλευρᾶς. Τὸ σχετικὸν τουρκικὸν ἔγγραφον φέρει χρονολογίαν Ἐγίρας 1220 καὶ εἶναι ὑψηλὸς βασιλικὸς ὁρισμὸς Σελὴμ Γ', ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν ἀρχιναύαρχον, τοὺς δικαστὰς τῆς πόλεως καὶ τοῦ Γαλατᾶ, τὸν ἀρχηγὸν τῶν γενιτσάρων κλπ., κατόπιν ἐνεργειῶν τοῦ Δημ. Μουρούζη ἐκδοθείς. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁρισμὸς ὅμοιος φέρεται ἐκδοθεὶς ὑπὸ τοῦ ἰδίου σουλτάνου τὸ 1793. Λόγος ἐγένετο τότε περὶ λειτουργίας νοσοκομείων καὶ ἰατρομουσείων, διωρίζετο δὲ ὁ Δημ. Μουρούζης ἔφορος τῶν κοινῶν νοσοκομείων καὶ τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς, ἵνα ὑποβάλλῃ σαφεῖς προτάσεις διὰ πᾶν ὅ,τι ἔκρινεν ἀναγκαῖον μέτρον, *«τόσον εἰς τὴν πρὸ ὀλίγου δι' ἐπιμελείας του πρὸς διδασκαλίαν καὶ μάθησιν Γεωμετρίας καὶ ἄλλων μαθημάτων κατὰ τὸν Κουροῦ - τζεσμὲν συγκροτηθεῖσαν καὶ κατὰ σκοπὸν ἐκ τοῦ δυνάμει ἐπὶ τῷ ἐνεργείᾳ ὡς ἡ πεῖρα ἀπέδειξε μετενεχθεῖσαν σχολήν, ὅσον καὶ εἰς τὴν διάταξιν καὶ διευθέτησιν τῶν ἀναγκαίων ὑποθέσεων, τῶν εἰσέπειτα χρείας τυχούσης συστηθησομένων νοσοκομείων τε καὶ ἰατρομουσείων...»*. Καὶ βεβαίως ἔγγραφον, ποὺ ὁμιλεῖ σαφῶς περὶ τῆς εἰς Κουρούτζεσμεν *«συγκροτηθείσης καὶ μετενεχθείσης»* Σχολῆς, *«δι' ἐπιμελείας τοῦ πεϊζαδὲ Δημητράσκου Μουρούζη»*, δὲν εἶναι δυνατὸν ν' ἀνήκῃ χρονολογικῶς εἰς τὸ 1793, ἀφοῦ δὲ τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ σχεδὸν ὁμοιομόρφως ἐπαναλαμβάνεται εἰς τὸν Ὁρισμὸν τοῦ 1220, ἤτοι 1804/1805, ἀμφότερα τὰ ἔγγραφα εἶναι ταυ-

1. Παράρτημα. Πατριαρχικὸν γράμμα ὑπ' ἀριθ. 19.
2. Παράρτημα. Πατριαρχικὸν γράμμα ὑπ' ἀριθ. 20.

τόχρονα, ἐξ αἰτίας τῆς αὐτῆς, πρὸς διάφορα ἀπευθυνόμενα πρόσωπα [1].

Ὁ δεύτερος ὑψηλὸς σουλτανικὸς Ὁρισμὸς ἀπευθύνεται εἰς τὸν πατριάρχην, πρὸς τὸν ὁποῖον ἀγγέλλεται ὁ διορισμὸς τοῦ πεϊζαντὲ Δημ. Μουρούζη ὡς ἐπόπτου τῶν νοσοκομείων καὶ τῶν σχολείων καὶ μὲ μεγαλυτέραν σαφήνειαν ἐπαναλαμβάνεται τὸ περιεχόμενον τοῦ πρώτου. Σπονδυλικὴ στήλη τοῦ ἐγγράφου εἶναι ὁ διορισμὸς τοῦ Δημ. Μουρούζη ὡς ἐφόρου βεβαίως, διότι οὗτος εἰς ὀλίγον χρόνον *«θέλει αὐξήσει τῶν πεπαιδευμένων τὸν ἀριθμόν»*, πρέπει δὲ νὰ ἔχῃ ἐλευθερίαν κινήσεως καὶ *«νὰ μὴ ἐνοχλῆται παντάπασιν ἀπὸ τοὺς ὑπαλλήλους τῆς ἐξουσίας»* εἰς τὸ ἐν γένει ἔργον του, ἰδιαιτέρως δὲ *«διὰ τὰς νέας οἰκοδομάς, ἃς ἤθελεν ἀνεγείρει ἐν συνοικίαις ῥεαγιάδων διὰ νοσοκομεῖα καὶ διδασκαλεῖα ἐπιστημῶν»*. Ἄξιον προσοχῆς ὅμως εἶναι καὶ τὸ σκεπτικόν, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἑδράζεται ἡ σουλτανικὴ ἀπόφασις, μαρτυροῦσα τὸ εὐρύ, ἐκπολιτιστικὸν καὶ φιλελληνικὸν πνεῦμα, ποὺ χαρακτηρίζει τὴν πολιτείαν Σελὴμ Γ' καθ' ὅλου. Αἱ δύο κοινωνικαὶ ἐνέργειαι χάριν τῆς παιδείας καὶ τῆς ἀνακουφίσεως τῶν πασχόντων — σχολεῖα, νοσοκομεῖα — συμπλέκονται εἰς τὴν ἐπιχειρηματολογίαν τοῦ ἐγγράφου. Ἐξ αὐτοῦ μαρτυρεῖται ἐμπνευστὴς ἢ συντάκτης ἰσχυρός.

Διαπιστοῦται, λέγει τὸ σκεπτικόν, ὅτι ηὐξήθη ἡ ἐνόχλησις ἐκ τῆς περιφορᾶς χάριν ἐλέους τῶν ἐξ ἀνιάτων παθῶν μαστιζομένων καὶ τοῦτο διότι ἠπράκτησεν ἡ δοθεῖσα ἐλευθερία ἐπισκευῆς τῶν νοσοκομείων. Πλὴν τῶν χρησιμοποιουμένων εἰς τὰ νοσοκομεῖα διαφόρων μέσων, κύριος παράγων τῆς καλῆς του λειτουργίας εἶναι ἡ εὕρεσις *«εἰδημόνων ἰατρῶν, εἰς ἐκπαίδευσιν καὶ ἐξάσκησιν τῆς τέχνης ἐν τοῖς νοσοκομείοις καὶ ἐκμάθησιν τῶν θεωριῶν»*. Κατέστη πίστις πλέον ὅτι οἱ ἐξ Εὐρώπης ἐρχόμενοι σπουδασμένοι ἰατροὶ ὑποπίπτουν εἰς σφάλματα διὰ διαφόρους λόγους, δι' ὃ ἐνδείκνυται ἡ ἐκμάθησις τῆς τέχνης εἰς αὐτὸν τὸν τόπον τῆς ἀσκήσεως. Εἰς κάθε τόπον ὅπου ἱδρύονται νοσοκομεῖα συνιστῶνται τῆς τέχνης ἐκπαιδευτήρια, αὐξάνεται δὲ οὕτω *«τῶν παιδείᾳ συγκεκροτημένων ὁ ἀριθμός»*. Ὁ μαθητὴς ποὺ ἐπιθυμεῖ νὰ μάθῃ τὴν ἰατρικὴν τέχνην, ἀποδεικυόμενος κατηρτισμένος καὶ εἰδήμων, ἀποβαίνει ὠφέλιμος καὶ διὰ τὸ μουσουλμανικὸν πλήρωμα. Εἰς τὰ ἰατρικὰ ἐκπαιδευτήρια ἐπιβάλλεται ἀλληλογραφία μετὰ τῶν ἐν Εὐρώπῃ ἰατρικῶν ἀκαδημιῶν, ἀναγκαία δὲ καθίσταται ἡ διδασκαλία τῆς Ἀνατομίας, θεωρουμένη ἀσύμφορος εἰς τὰ ἰατρικὰ σχολεῖα τῆς πρωτευούσης. *«Τὸ ἔργον τοῦτο προσφυέστερον ἁρμόζει τῷ ἔθνει τῶν Ρωμαίων καὶ μάλιστα τοῖς προκρίτοις αὐτοῦ, ἅτε περιβλέπτοις κατ' ἀξιότητα, πίστιν καὶ παιδείας*

1. Ἀμφότερα τὰ ἔγγραφα εἰς τὰς κυρίας των γραμμὰς βλ. εἰς τὸ Παράρτημα, Γράμματα Τουρκικά, ἀριθ. 1 - 2. Πρὸς ἐναρμόνισιν αὐτῶν πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὸ ὑπὸ τοῦ Μ. Γεδεών, Ἐπίσημα γράμματα τουρκικά, σελ. 48, ἀναγραφόμενον ἔτος Ἐγίρας ͵ασηʹ = 1208 (χριστιανικὸν 1793) εἶναι ͵ασκʹ = 1220 (χριστιανικὸν 1804/1805).

ἔρωτα». Τὸ ἐπιχειρούμενον μέτρον ἀπαιτεῖ διὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν παρουσίαν ἑνὸς ἐφόρου, *«ἔχοντος κλίσιν πρὸς τὰς ἐπιστήμας»*. Τοιοῦτος εἶναι ὁ Δημ. Μουρούζης καὶ ὡς *«ἀνὴρ πεπαιδευμένος, συνετὸς καὶ ἔχων κλίσιν»* διορισθεὶς ἔφορος *«θέλει αὐξήσει τῶν πεπαιδευμένων τὸν ἀριθμὸν καὶ θέλει ὁρίσει τόπον καὶ θέλει σχηματίσει σχολὴν ἐπιστημῶν ἐν Ξηροκρήνῃ, θέλει κανονίσει τὰ τῆς διοικήσεως αὐτῆς καὶ τὰ τῆς διοργανώσεως νοσοκομείων»*.

Ὅθεν δίδεται ἡ πληρεξουσιότης εἰς τὸν ἔφορον Δ. Μουρούζην νὰ ζητῇ τὴν λῆψιν τῶν ἀναγκαίων μέτρων. Παραγγέλλονται αἱ ἀρχαὶ νὰ μὴ τὸν ἐνοχλοῦν εἰς τὸ παράπαν, οἱ γείτονες νὰ μὴ τοῦ ζητοῦν ἀποζημιώσεις διὰ πᾶσαν οἰκοδομὴν καὶ τὴν ὅλην λειτουργίαν τῶν νοσοκομείων. Καὶ ἀπαγορεύεται ἡ εἴσοδος εἰς τὰ νοσοκομεῖα τῶν ὀργάνων τῆς ἐξουσίας ὑπὸ οἱανδήποτε πρόφασιν, νὰ ἐνοχλοῦν ἢ συκοφαντοῦν τοὺς ἰατροὺς κλπ. [1]. Τὸ ἐκδοθὲν χάττι χουμαγιοὺν ἐξησφάλισε τὴν λειτουργίαν τῶν νοσοκομείων ἀπὸ πᾶσαν κρατικὴν ἢ παρακρατικὴν ἀσυδοσίαν καὶ ἐπέμβασιν. Ὅτι μεταξὺ νέας Σχολῆς καὶ νοσοκομείων ὑπάρχει συνάρτησις καταδεικνύεται ἀπὸ τὸν παρατεθέντα σκελετὸν τοῦ τουρκικοῦ ἐπισήμου ἐγγράφου, τὴν παρουσίαν εἰς ἀμφότερα τοῦ ἰδίου ὑψηλοῦ προσώπου καὶ τὴν σύνδεσιν ἀμφοτέρων διὰ προπαρασκευῆς τῶν μαθητῶν διὰ περαιτέρω σπουδάς, μὲ διδασκαλίαν μαθημάτων χρησίμων εἰς τὰς θετικὰς ἐπιστήμας, Γεωμετρίας, Ἀνατομίας καὶ ἄλλων μαθημάτων. Ἐπὶ πλέον ὑπάρχει καὶ τρίτον σουλτανικὸν ἔγγραφον, σύγχρονον ἢ ἐλάχιστα μεταγενέστερον, ποὺ ἐπαληθεύει τὰ ἀνωτέρω καὶ ἐπαληθεύει τὴν σημειωθεῖσαν ἀντίδρασιν εἰς τὸ ἐπιχειρηθὲν ἔργον.

Λανθανούσας ἀντενεργείας ἠναγκάσθη νὰ καταγγείλῃ ὁ Δ. Μουρούζης δι' ἰδίας πρὸς τὸν σουλτᾶνον ἀναφορᾶς, συνεπείᾳ τῆς ὁποίας ἐξεδόθη αὐτοκρατορικὸν θέσπισμα Σελὴμ Γ', περὶ τὰ τέλη τοῦ ζιλχιτζὲ τοῦ ἔτους 1220 (=χριστιανικοῦ 1805) [2]. Ἐπαναλαμβάνεται δι' αὐτοῦ τὸ *«ν' ἀναγγέλλῃ ὁ διαληφθεὶς πεϊζαδὲς τὰς ὑποθέσεις ὁπού ἤθελεν ἔχει χρείαν τό τε παρὰ τὸν Κουρούτζεσμεν πρὸ ὀλίγου συσταθὲν γυμνάσιον, ἐπὶ τῷ διδάσκειν τε καὶ διδάσκεσθαι τὰ Μαθηματικὰ καὶ λοιπὰς ἐπιστήμας, καὶ τὰ μετὰ ταῦτα συσταθησόμενα νοσοκομεῖα καὶ ἰατρικῆς σχολεῖα»*. Περαιτέρω παραγγέλλονται νὰ πειθαρχοῦν εἰς αὐτὸν ὅσοι ἐπὶ τῶν συστημάτων ἤθελον διορισθῇ ὑπὸ τοῦ Γένους, ἀλλὰ καὶ οἱ γείτονες καὶ ζαπῖται νὰ μὴ τὸν ἐνοχλοῦν. Τέλος νὰ παύσουν *«τινὲς τῶν Ρωμαίων σκανδαλοποιοὶ νὰ ἐνεργοῦν ἐκ διαλειμμάτων πολλὰ κινήματα καὶ τρόπους παραιτίους συγχύσεως εἰς τὴν εὐταξίαν τοῦ*

1. Παράρτημα. Τουρκικὰ γράμματα, ὑπ' ἀριθ. 2. Πρβλ. καὶ τὰ ἐπ' αὐτοῦ σχόλια τοῦ πρώτου ἐκδότου τοῦ Ὁρισμοῦ Μ. Δ. Χ(αμουδοπούλου), ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 262.

2. Εἰς τὸ Παράρτημα, Τουρκικὰ γράμματα, ἀριθ. 3. Τὸ θέσπισμα κατεχωρίσθη εἰς ἑλληνικὴν μετάφρασιν εἰς τὸν κώδικα τῆς Σχολῆς, ὁπόθεν ὁ Μ. Δ. Χαμουδόπουλος, σελ. 262-263.

ῥηθέντος γυμνασίου». Καὶ ἀκόμη, τὸ λίαν σοβαρόν, νὰ παύσουν νὰ *«διεγείρουν καί τινας τῶν Ὀθωμανῶν, οἵτινες ὑβρίζοντες καὶ στενοχωροῦντες τοὺς πτωχοὺς μαθητὰς λέγουσιν αὐτοῖς ἐνίοτε, διατί ἐνταῦθα καταγινόμενοι εἰς διδασκαλίαν φωνάζετε καὶ θορυβεῖτε; καὶ τοὺς παρενοχλοῦσι μὲ ἄλλας τοιαύτας ἀθεμελιώτους καὶ ἀσημάντους προφάσεις»!* Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο εὑρίσκεται καὶ ἡ λανθάνουσα ἀντίδρασις μερικῶν μισοκάλων κατοίκων τῆς Ξηροκρήνης, ποὺ ἔφθαναν μέχρι τοῦ σημείου νὰ χρησιμοποιοῦν τὴν βαρβαρότητα τῶν κυριάρχων, διὰ νὰ παρεμβάλουν ἐνοχλήματα εἰς τὴν καλὴν λειτουργίαν τοῦ πνευματικοῦ ἱδρύματος τῆς πατρίδος των, τίς οἶδεν ἐκ ποίων λόγων ἀτομικῶν.

Ἐνῷ λοιπὸν τὴν 16 Ἀπριλίου 1804 ὑπεγράφετο τὸ ἐπίσημον πωλητήριον τοῦ βοεβόδα Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου διὰ τὴν εἰς Κουρούτζεσμεν οἰκίαν αὐτοῦ [1] καὶ ἐνῷ ἐγκαθισταμένη ἐκεῖ ἡ ἀναδιοργανωθεῖσα Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολὴ ἔλυεν ἱκανοποιητικῶς τὸ πρόβλημα τῆς στέγης αὐτῆς, εἰς τὰ πρῶτα νέα της βήματα ἐξεδηλώνετο δι' ἄλλην μίαν φορὰν ἡ θερμὴ συμπαράστασις τῆς οἰκογενείας Μουρούζη. Ὁ ἤδη ἡγεμὼν τῆς Μολδαβίας Ἀλέξανδρος Κων. Μουρούζης, ἀδελφὸς τοῦ ἐφόρου καὶ ἐπόπτου Δημητρίου καὶ υἱὸς τοῦ Κωνσταντίνου, ἐπεβράβευσε διὰ χρυσοβούλλου τοῦ ἔτους 1805 τὴν Μ. Σχολὴν δι' ἐτησίας χορηγίας 750 γροσίων ἀπὸ τῶν ὀκνῶν καὶ βαμμάτων τῆς αὐθεντίας Μολδαβίας. Ἀξίζει νὰ ἐπαναλάβωμεν ὀλίγα ἀπὸ τὰ βαρυσήμαντα λόγια, διὰ τῶν ὁποίων ὁ εὐγενὴς ἡγεμὼν συνώδευσε τὴν νέαν οἰκονομικήν του ἐνίσχυσιν πρὸς τὴν Σχολὴν διὰ τοῦ χρυσοβούλλου του. Ἔχομεν, λέγει, πεποίθησιν ὅτι πρὸς τὰ πρόσω διήνοιξαν τὴν πορείαν τῆς Σχολῆς *«οἱ τοῦ Γένους προύχοντες, ἀπὸ τοῦ Φαναρίου νεωστὶ μεταστήσαντες καὶ φιλοκάλως ἐκ Κουρούτζεσμε διακοσμήσαντες»* καὶ ὅπως ἐπράξαμεν κατὰ τὴν ἐν Βλαχίᾳ πρώτην ἡμῶν ἡγεμονίαν, τὸ αὐτὸ πράττομεν καὶ κατὰ τὴν δευτέραν ἐν Μολδαβίᾳ ἐπιβραβεύοντες τὴν Σχολήν. Τὴν χειρονομίαν ταύτην, προσθέτει, ἐπιχειροῦμεν *«ἅμα μὲν τὸν κράτιστον ἆθλον ἐπιτείνοντες, ἅμα δὲ καὶ τοῖς ἀθλοῦσιν ἐπικυροῦντες καὶ τῷ βραβείῳ προτρέποντες, μὴ πρότερον ἀποκαμεῖν πρὶν ἄν γε τῆς ἄκρας ἀφικέσθαι τοῦ Ἑλικῶνος, μηδὲ τὸ μακρὸν τῆς ὁδοῦ καὶ ἄναντες ὑποδείσαντες ἐπ' αὐτὸ τῶν ἀγώνων στῆναι τὸ μέσον»* [2]. Ἀλλ' ὡσὰν νὰ μὴ ἦτο ἀρκετὴ ἡ ἐπιβράβευσις αὕτη, ὁ Ἀλέξ. Κ. Μουρούζης τὸ ἴδιον ἔτος 1805 ἐπεχορήγησεν ἐφάπαξ τὴν Σχολὴν διὰ 3.000 γροσίων δι' ἄλλου χρυσοβούλλου [3].

1. Β. Μυστακίδου, Κατάλοιπα, ΠΟΙΚΙΛΑ 5, ἀριθ. 35. Παράρτημα. Γράμματα Ἡγεμόνων, ὑπ' ἀριθ. 14.

2. Παράρτημα. Γράμματα Ἡγεμόνων, ὑπ' ἀριθ. 15.

3. Αὐτόθι, ὑπ' ἀριθ. 16.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

ΠΙΕΡΙΑ Ο ΒΟΣΠΟΡΟΣ

1. ΔΩΡΟΘΕΟΣ ΠΡΩΙΟΣ [1]. Ὅλον τὸ βάρος — καὶ ἡ τιμὴ — τῆς λειτουργίας τῆς νέας πλέον Σχολῆς εἰς Ξηροκρήνην ἔπεσεν ἐπὶ ὤμων ἀνδρὸς ἱκανοῦ καὶ σοφοῦ καὶ ἐναρέτου ἀπὸ τῶν πρώτων ἡμερῶν τῆς νέας περιόδου, τοῦ Δωροθέου Πρωίου, τοῦ Χίου, ἀπὸ οἰκογένειαν διακρινομένην εἰς πολλοὺς τομεῖς τῆς ζωῆς, μάλιστα δὲ εἰς τὸν παιδευτικόν. Κατὰ κόσμον ὁ Δωρόθεος ἐκαλεῖτο Δημήτριος καὶ τὸ ἀρχικὸν ἐπώνυμον τῆς οἰκογενείας του ἦτο Πρωγάκης, πιθανῶς ἐξ ἀρχικοῦ Πρώης ὑποκοριστικῶς. Τὸ ἔτος τῆς γεννήσεως τοῦ Δωροθέου δὲν εἶναι γνωστόν. Ἂν ὑπολογίσωμεν ὅμως ὅτι τὸν Μάϊον τοῦ 1785, ὅτ' ἐχειροτονήθη διάκονος ἀπὸ τὸν Χίου Σεραφείμ, θὰ ἦτο ἡλικίας περίπου 20 ἐτῶν, θὰ συμπεράνωμεν ὅτι περὶ τὸ 1765 ἐγεννήθη. Τὰ πρῶτα γράμματα ἐδιδάχθη εἰς Χίον, ὅπου ἐλειτούργει, ὡς γνωστόν, σχολὴ εὐδοκίμως, μεθ' ὃ ἐφοίτησεν εἰς Πατμιάδα πλησίον Δανιὴλ Κεραμέως. Ἀκολούθως ἀνεχώρησεν εἰς Ἰταλίαν καὶ Γαλλίαν, δι' εὐρυτέρας σπουδάς. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἀνατρέχοντες εἰς ἐπιστολὴν τοῦ Δωροθέου πρὸς τὸν Ἀδ. Κοραῆν, ἐκ ΚΠόλεως τῇ 30 Νοεμ. 1804, λαμβάνομεν τὰς ἀκολούθους, περὶ τῶν σπουδῶν τοῦ ἀνδρὸς καὶ ἑπομένως καὶ περὶ τῆς εἰς τὴν ξένην καταρτίσεώς του, εἰδήσεις [2].

Ἠκροάσθη, ἔγραφε, τὰ φιλοσοφικὰ μαθήματα εἰς Πίσσαν τῆς Ἰταλίας

1. Ἂς σημειωθῇ ἡ γνωστὴ πρὸς τὸν ἐπιφανῆ τοῦτον διδάσκαλον, κληρικὸν καὶ μάρτυρα τῆς πατρίδος σχετικὴ βιβλιογραφία, ὡς ἀκολούθως. Μ. Ι. Γεδεών, Βιογραφικὴ σημείωσις περὶ Δωροθέου Πρωίου, «Κωνσταντινούπολις», ἔτ. Ϛ', φ. 1181, 23 Φεβρουαρίου 1872. Τοῦ αὐτοῦ, Χρονικά, σελ. 179 κἑξ. Κ. Ἀμάντου, Ὁ ἐθνομάρτυς Δωρόθεος Πρώϊος, «Ἑλληνικά», τόμ. ΙΑ' (1939), σελ. 239 κἑξ. Τοῦ αὐτοῦ, Δωρόθεος Πρώϊος μητροπολίτης Ἀδριανουπόλεως, «Θρακικά», ἐκτ. τεῦχος, παρ. Γ' τόμου (1931), σελ. 192-195. Ἰωάν. Ἀνδρεάδη, Περὶ Δωροθέου Πρωΐου, «Θρακικά», τόμ. Γ' (1932), σελ. 41-42. Ἀχ. Θ. Σαμοθράκη, Δωρόθεος ὁ Πρώϊος, «Θρακικά», τόμ. ΙΕ' (1941), σελ. 153 κἑξ. Πρβλ. καὶ Ν. Δ. Φορόπουλον, εἰς τὴν «Θρησκευτικὴν καὶ Ἠθικὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν», τόμ. Β' (1964), στ. 274-276. Τέλος ἂς σημειωθῇ ἡ ἐπιφυλλὶς Τ. Γριτσοπούλου, Σχολὴ Κουρούτσεσμε ΚΠόλεως. Ι Σχολαρχία Δωροθέου Πρωίου, «Καθημερινὴ» 19 Ἰαν. 1966.

2. Ἐράνισμα. Κῶδιξ περιέχων τὰς ἀντιγραφὰς τῶν ἐπιστολῶν, ψηφισμάτων, ἐπιταγμάτων, αἰτημάτων, ὧν ἐπιστέλλει καὶ δέχεται τὸ ἐν Βυζαντίῳ μέγα καὶ κοινὸν τοῦ Γένους Μουσεῖον ἐπὶ σχολαρχίας Δωροθέου Πρωίου, ΠΕΦΣΚ, τόμ. ΙΓ' (1878-79), σελ. 211.

καὶ εἰς Φλωρεντίαν. Ὕστερα, τὸ 1792, ἦλθεν εἰς Γαλλίαν *«περιηγήσεώς τε καὶ μαθήσεως χάριν, ὡμίλησε τοῖς ἐκεῖ σοφοῖς, κατ' ἐξοχὴν δὲ τῷ Βρισσῷ καὶ τῷ Δελαλάνδῳ καὶ Λανοϊσιὲ καὶ Βαλλεὶ καὶ πολλοῖς ἄλλοις δευτέρας καὶ τρίτης τάξεως»*. Τότ' ἐγνώρισε καὶ τὸν Κοραῆν καὶ μετ' αὐτοῦ συνανεστράφη εἰς τὰς Βιβλιοθήκας καὶ τὰς Ἀκαδημίας καὶ τὰ Ἠλύσια πεδία καὶ τὸν ἤκουσε νὰ τοῦ ἀναπτύσσῃ τὰς ὑψηλὰς ἐπόψεις διὰ τὴν ἐπίδοσιν τοῦ Γένους, ὥστε νὰ ἐκλείψῃ ἡ μακραιώνιος βαρβαρότης καὶ ἐκδιωχθῇ *«τὸ ζοφερὸν καὶ πεπυκνωμένον νέφος τῶν παραλόγων προλήψεων, ὁποὺ ἐκ τῆς πολυκαιρίας εἰσέδυσαν»*. Ἀπὸ τὴν Γαλλίαν ὁ Δωρόθεος, καθὼς λέγει ἐν συνεχείᾳ, μετέβη εἰς Βρεττανίαν, Βέλγιον, Γερμανίαν, Οὐγκαρίαν, Δακίαν, Βουλγαρίαν, Θράκην, Μακεδονίαν καὶ ἐπέστρεψεν εἰς τὴν πατρίδα του Χίον, ὅπου ἤρχισε μετὰ προθυμίας νὰ διδάσκῃ τὴν Φιλοσοφίαν, ἤρχοντο δὲ νὰ τὸν ἀκούσουν μαθηταὶ ἀπὸ τὰς γειτονικὰς νήσους καὶ ἀπὸ τὴν Ἀσιατικὴν καὶ Εὐρωπαϊκὴν Ἑλλάδα.

Πρὸ 8 ἐτῶν, συνέχιζεν ὁ Δωρόθεος, δηλ. τὸ 1796, μετέβη εἰς Χίον ὁ Διερμηνεὺς τοῦ Στόλου Κωνστ. Χατζερὴς καὶ τὸν παρέλαβε μαζί του *«βίᾳ εἰς τὴν βασιλεύουσαν ὑπὲρ τῆς ἀγωγῆς τῶν ἑαυτοῦ παίδων»*. Ἑπομένως εἰς Χίον ἐδίδαξεν ἀπὸ τοῦ 1793-96. Ὅταν λήγοντος τοῦ 1797 ὁ Χατζερὴς διωρίσθη ἡγεμὼν τῆς Βλαχίας, ὁ Δωρόθεος τὸν ἠκολούθησεν εἰς Βουκουρέστι, ὅπου ὅμως δὲν παρέμεινεν ἐπὶ πολύ, διότι θανατωθέντος τοῦ ἡγεμόνος ἠναγκάσθη νὰ ἐπανέλθῃ εἰς ΚΠολιν τὸ 1799. Ἀναφέρεται τότε ὡς ἱεροκήρυξ, τιμηθεὶς μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ ἀρχιμανδρίτου. Φαίνεται ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν, ποὺ ἡ Πατριαρχικὴ Σχολὴ ἐχειμάζετο, προσεφέρθη εἰς τὸν Δωρόθεον ἡ διεύθυνσις αὐτῆς, ἀσφαλῶς μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ τὴν ἀνασυγκροτήσῃ. Ἀλλ' ἠρνήθη [1] καὶ μόλις τὸ 1804, ὁπότε μετεφέρθη εἰς Ξηροκρήνην καὶ ἀναδιωργανώθη, ἐδέχθη τὴν διεύθυνσιν τῆς Σχολῆς. Ἡ σύμβασίς του ἦτο νὰ ὑπηρετήσῃ τὴν Σχολὴν ἐπὶ τριετίαν ἢ περισσότερον, μέχρις ὅτου ἀναδείξῃ ἀντάξιον αὐτοῦ διάδοχον, ἂν δὲ συνέβαινε νὰ καταλάβῃ ἀρχιερατικὸν θρόνον, δὲν θὰ μετέβαινεν εἰς τὴν ἐπαρχίαν του ἀλλὰ διοικῶν αὐτὴν δι' ἐπιτρόπων θὰ ἐλάμβανε τὰ εἰσοδήματα καὶ θὰ ἐδίδασκεν εἰς τὴν Σχολὴν ἄνευ ἄλλης ἀμοιβῆς. Ὄντως τὴν 5 Ὀκτωβρίου 1805 ὁ Δωρόθεος ἐξελέγη μητροπολίτης τῆς κατὰ τὴν Μ. Ἀσίαν μητροπόλεως Φιλαδελφείας [2]. Τὸν Ἰούνιον τοῦ 1813 προήχθη εἰς μητροπολίτην Ἀδριανουπόλεως, ὅπου ἐνθουσιωδῶς γενόμενος δεκτὸς ἐπὶ ἔτη ὀκτὼ παρέμεινεν ἐργαζόμενος χάριν τοῦ ποιμνίου του. Ἀλλὰ δὲν ἔμελλε νὰ ἐπανέλθῃ εἰς Ἀδριανούπολιν, ἀφ' ἧς τὸ

1. Τὸ ἀναφέρει ὁ ἴδιος. Βλ. Ἐράνισμα..., ΠΕΦΣΚ, τόμ. Γ', σελ. 209.

2. Ὁ Κ. Ἄμαντος (ἔνθ' ἀνωτ., «Ἑλληνικά», ΙΑ', σελ. 244) δέχεται ὅτι ὁ Δωρόθεος μετέβη εἰς τὴν ἐπαρχίαν του, ἀλλὰ δὲν ἀποδεικνύεται ὅτι τοῦτο συνέβη ἀμέσως τοὐλάχιστον.

1820 ἐκλήθη εἰς ΚΠολιν ὡς συνοδικός, διότι ἐκραγείσης τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ἐφυλακίσθη καὶ τέλος ἔλαβε τὸν στέφανον τοῦ μαρτυρίου τὴν 4 Ἰουνίου 1821, ἀπαγχονισθεὶς εἰς Μέγα Ρεῦμα.

Ἐπανερχόμενοι εἰς τὰ τῆς Σχολῆς Κουρούτζεσμε, σταθμεύομεν εἰς τὴν ἡμερομηνίαν 1 Ἰουνίου 1804, ὁπότε ἡ νέα Σχολὴ ἤνοιξε τὰς πύλας αὐτῆς. Τὴν 6 Ἰουνίου, *«παρόντος τοῦ παναγιωτάτου, τῆς ἁγίας καὶ Ἱερᾶς Συνόδου, τῶν αὐθεντῶν καὶ ἑτέρων εὐγενῶν, πραγματευτῶν, διδασκάλων καὶ ἄλλου πλήθους ἀναριθμήτου»*, τελουμένων τῶν ἐγκαινίων τῆς Σχολῆς δι' ἁγιασμοῦ, *«ἐξεφωνήθη παρὰ τοῦ σχολάρχου ἐν τῇ μεγάλῃ σάλᾳ τῶν Φιλοσοφικῶν μαθημάτων λόγος περὶ Φιλοσοφίας καὶ Θεολογίας καὶ περὶ τοῦ πῶς δύνανται αἱ ἐπιστῆμαι νὰ ἐπιστρέψουν εἰς τὴν παλαιάν τους πατρίδα, τὴν Ἑλλάδα»*. Οἱ ἐκφραστικοὶ οὗτοι λόγοι περιέχονται εἰς ἐπιστολὴν ὑπὸ χρονολογίαν 14 Ἀπριλίου 1805, ὑπογραφομένην ἀπὸ τοὺς πρώην καὶ τοὺς νῦν ἐπιτρόπους καὶ ἀπευθυνομένην πρὸς τὸν εἰς Μόσχαν Μωυσῆν Κρίτζσκην, εἰς ἀπάντησιν ἰδικῆς του, διὰ τῆς ὁποίας ἀγγέλλων οὗτος ὅτι ἔμελλε ν' ἀποστείλῃ τὸ ὑπὸ Νικηφόρου Θεοτόκη ἀφιερωθὲν ποσὸν διὰ τὴν κοινὴν Σχολὴν Ἁγ. Ὄρους, ηὐξημένον σημαντικῶς δι' ἄλλων ἀνωνύμων δωρεῶν, ἐζήτει νὰ πληροφορηθῇ τὰ κατὰ τὴν Σχολήν. Οἱ ἐπιστέλλοντες ἀναφέρονται εἰς τὰ λαβόντα χώραν προσφάτως γεγονότα καὶ διαγράφοντες τὰς προθέσεις των διὰ τὸ μέλλον τῆς Σχολῆς, ὡς θὰ ἴδωμεν, προσθέτουν ἀκριβῶς εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τῶν ἐγκαινίων καὶ τὰ ἐνδιαφέροντα ταῦτα: *«Μετὰ ταῦτα ἐξεφώνησε καὶ ὁ τῆς εὐγλωττίας διδάσκαλος ἐγκώμιον τῆς ἑλλάδος φωνῆς καὶ σᾶς λέγομεν ὅτι ἕνα τοιοῦτον θέλημα ἦτον ἄξιον κατανύξεως νὰ βλέπῃ τινὰς τὸν παναγιώτατον καὶ τοὺς ἀρχιερεῖς νὰ δακρύουν ἀπὸ τὸν ζῆλον καὶ ὅλους γενικῶς νὰ χαίρωσι καὶ νὰ ἐπεύχωνται ἐπὶ τῇ συστάσει ταύτης τῆς παγκοίνου Σχολῆς καὶ ὁ ἅγιος θεὸς νὰ κατευοδώσῃ τοῦτο τὸ θεάρεστον καὶ ἐπωφελὲς κατόρθωμα»* [1].

Εἰς τὴν πανηγυρικὴν ἐκείνην συγκέντρωσιν τῆς 6ης Ἰουνίου 1804 ὁ σχολάρχης Δωρόθεος ἦτο τὸ πρωταγωνιστοῦν καὶ ἐξέχον πρόσωπον. Ἡ ὁμιλία του φαίνεται ὅτι ἔθελξε καὶ ἐγοήτευσε. Καὶ οἱ συγκεντρωμένοι ἐκτὸς ἀπὸ τὸν θαυμασμόν τους διὰ τὸν νέον διδάσκαλον ἐστήριξαν ἐπ' αὐτοῦ πολλὰς ἐλπίδας διὰ τὸ μέλλον τῆς Σχολῆς. Ὁ ἐπίσημος διορισμὸς τοῦ Δωροθέου ἔγινε διὰ πατριαρχικοῦ γράμματος Καλλινίκου Ε', κατ' Ἰούνιον 1804, ἀσφαλῶς κατὰ τὰς πρώτας ἡμέρας τοῦ μηνός, ἂν μὴ αὐτὴν τὴν 1 Ἰουνίου [2]. Τὸ γράμμα τοῦτο συνοψίζει τὰ γενόμενα. Ἐν πρώτοις παρουσιάζει τὸν Δωρόθεον, τὸν σοφολογιώτατον ἀρχιμανδρίτην τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου, ὡς ἄνδρα θεοσεβῆ, ἱεροπρεπῆ, κόσμιον ὡς πρὸς τὰ ἤθη, πεπαιδευμένον, *«τρόφιμον τῆς θύραθεν καὶ ἔσω σοφίας καὶ διδάσκαλον τῶν ἐγκυκλίων ἐπιστημονικῶν μαθημάτων»*. Οὗτος, λέγει ἐν συνεχείᾳ τὸ γράμμα, ἐφάνη σχολαρχῶν ἀλλαχοῦ *«καὶ ἐνταῦθα κατὰ μέρος»* καὶ ἐκαρποφόρησεν ἡ διδασκαλία του διὰ τὸ Γένος ἀπὸ τὴν ἐπιμελῆ καὶ μετ' ἀκριβείας παράδοσιν τῶν φιλοσοφικῶν μαθημάτων. Ἤδη, μετὰ σύμφωνον γνώμην τῶν ἀρχιερέων, πεϊζαδέδων καὶ ἀρχόντων, *«ἐφόρων καὶ ναζίρηδων καὶ τῶν ἐπιτρόπων τῆς νεωστὶ μετοικισθείσης κοινῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς τῶν ἑλληνικῶν μαθημάτων»*, ὁ Δωρόθεος προετιμήθη *«ὡς ἄξιος καὶ ἐξελέγη ἀριστίνδην καὶ ἀποκατεστάθη σχολάρχης καὶ διδάσκαλος τῶν ἐπιστημονικῶν μαθημάτων»* [1].

1. Ἐράνισμα. Κῶδιξ, περιέχων τὰς ἀντιγραφάς..., ΠΕΦΣΚ, τόμ. ΙΓ' (1878-79), σελ. 221. Ἐντεῦθεν ἀρυόμενοι οἱ ἐρευνηταὶ (Χαμουδόπουλος, Παρανίκας, Μυστακίδης, Γεδεών), δὲν σχολιάζουν τὴν περιεχομένην εἰς τὸν Κώδικα ἀλληλογραφίαν μεταξὺ ἐπιτρόπων τῆς Σχολῆς καὶ Κρίτζσκη.

2. Παράρτημα. Πατριαρχικὰ γράμματα, ὑπ' ἀριθ. 20.

Περαιτέρω ἀναφέρονται τὰ χρέη τοῦ σχολάρχου Δωροθέου, *«νὰ διδάσκῃ ἐπιμελῶς τὰ τῆς Φιλοσοφίας ἐγκύκλια μαθήματα κατὰ σειρὰν μέχρι τῆς ἀπαρτίσεως τῆς περιόδου αὐτῶν»*. Κατὰ τὸ δοθὲν ἰδιόχειρον αὐτοῦ ὑποσχετικὸν ὁ Δωρόθεος ἀνελάμβανε ν' ἀναδείξῃ τελείους τοὺς ἀκροατάς του καὶ μεταξὺ αὐτῶν νὰ καταρτίσῃ ἕνα ἀντάξιόν του (*«ἴσον ἑαυτῷ»*) διάδοχον εἰς τὴν σχολαρχίαν. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν καὶ συμφώνως πρὸς τὸ ταυτόχρονον σιγίλλιον τῆς μετατοπίσεως τῆς Σχολῆς εἰς Κουρούτζεσμεν, ἐπιφυλάσσεται γέρας διὰ τὸν σχολάρχην νὰ προωθηθῇ εἰς τὴν τυχὸν χηρέουσαν μητρόπολιν, *«πρόσφορον καὶ ἀνάλογον τῆς αὐτοῦ σοφολογιότητος»*. Παρέχεται λοιπὸν ἡ ἐπίσημος ὑπόσχεσις, ὅτι ἀσμένως θέλει τοῦ δοθῇ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐπαρχία *«καὶ πρὸ τῆς τελειώσεως τῆς σειρᾶς καὶ τῆς περιόδου τῶν ἐγκυκλίων ἐπιστημονικῶν μαθημάτων»*, ὑπὸ τὸν ὅρον ὅτι θὰ ἐξακολουθήσῃ νὰ διδάσκῃ τὰ μαθήματα μέχρις ὅτου ἀναδείξῃ τὸν ἀντάξιον διάδοχον καὶ δὴ ἄνευ ἰδιαιτέρου μισθοῦ, ἐφ' ὅσον διοικῶν δι' ἐπιτρόπου τὴν ἐπαρχίαν του θὰ εἰσέπραττεν ἐξ αὐτῆς τὰ κανονικὰ εἰσοδήματα, χωρὶς νὰ μεταβῇ εἰς αὐτήν. Αὐτὰ ταῦτα περίπου ὑπόσχεται εἰς τὴν ἀπὸ 1 Ἰουνίου 1804 ἰδιόχειρον γραφήν του ὁ Δωρόθεος Πρώιος, ἀποδεχόμενος τὴν ἐκλογήν του *«εἰς τὸ τῆς Φιλοσοφίας καὶ σχολαρχίας ὑπούργημα»* καὶ δεσμευόμενος *«μὴ ἀποδημήσειν ἐπ' οὐδεμιᾷ προφάσει, πρὶν ἂν ἡ τῶν μαθημάτων τῶν ἐπιστημονικῶν περίοδος ἀποπερατωθείη καὶ ἕτερός τις τῶν αὐτῷ προσωμιληκότων ἱκανὸς ἀναδειχθεὶς τῆς σχολαρχικῆς ἐπιβῆναι καθέδρας»* [2].

2. ΤΑ ΕΠΙΤΕΥΓΜΑΤΑ. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι ἡ σχολαρχία Δωροθέου τοῦ Πρωίου ὑπῆρξε γόνιμος καὶ ἀποδοτική. Διὰ τὸ συντελεσθὲν

1. Περιττεύει παραπομπὴ εἰς τοὺς ἀνθολογοῦντας ἐκ τοῦ γράμματος καὶ παρουσιάζοντας ποικιλοτρόπως τὰ κατὰ Πρώιον, ἐφ' ὅσον ἄντλησις γίνεται ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὴν πηγήν.

2. Ἐράνισμα..., ΠΕΦΣΚ, τόμ. ΙΓ' (1878-79), σελ. 204-205.

ἔργον βασίμως πληροφορεῖ ὁ μνημονευθεὶς ἤδη, τὴν 1ην 'Ιουνίου 1804 καθιερούμενος μ' ἐπικύρωσιν ἐν ἐπικεφαλίδι τοῦ πατριάρχου Καλλινίκου Ε', *Κῶδιξ τῆς Σχολῆς*[1]. 'Οφείλομεν ν' ἀντλήσωμεν ἐξ αὐτοῦ, διὰ νὰ παρακολουθήσωμεν πᾶσαν τὴν ἐσωτερικὴν ζωὴν τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς. 'Εξ ὅλων τῶν ἐνεργειῶν μαρτυρεῖται ὅτι ἔχει ἐμπεδωθῆ τάξις καλὴ καὶ ἐπιδιώκεται διαρκῶς τὸ μεῖζον. Νέος ἄνεμος πνέει εἰς τὴν Σχολήν. 'Ως πρὸς τὰ μαθήματα ἔχει σημειωθῆ πρόοδος νέα καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ νέου διευθυντοῦ ἐμφορεῖται ἀπὸ τὰ σύγχρονα ρεύματα καὶ τὰς κατακτήσεις τῆς ἐποχῆς.

Συμφώνως πρὸς τὰ διαλαμβανόμενα εἰς τὸν ἐπίσημον καταστατικὸν χάρτην, τὸν ἐπικυρωθέντα μὲ τὸ μακρὸν πατριαρχικὸν σιγίλλιον Καλλινίκου Ε' ἀπὸ 'Ιανουαρίου 1804 ἀσφαλῶς[2], προβλέπεται θέσις Γραμματέως τῆς Σχολῆς, ἐκλεγομένου μεταξὺ τῶν μαθητῶν καὶ ἀμειβομένου ἰδιαιτέρως. Ἤδη διὰ σχετικῆς πράξεως ἀπὸ 1 Σεπτεμβρίου τοῦ ἔτους 1804[3], ποὺ χαρακτηρίζεται ὡς *«πρῶτον τῆς τοῦ Μουσείου συστάσεως»*, ὁ Μανουὴλ Δημητρίου Σηλυμβριανὸς ἐγκαθίσταται εἰς τὸ τῆς γραμματείας λειτούργημα. Τὰ καθήκοντα τοῦ Γραμματέως ὁρίζονται οὕτω πως. Πρῶτα - πρῶτα οὗτος ἀναλαμβάνει *«γράφειν πάνθ' ὅσων ἡ Σχολὴ καὶ ὁπότε δέοιτο γραμμάτων»*, ὕστερα θὰ κρατῇ ἴσα τῶν *«ὅσα τ' ἐπιστέλλει καὶ ὅσα κομίζεται αὐτὴ γράμματα»* ἀπαράλλακτα. 'Η ἀποστολὴ ἔχει ἐμπιστευτικὸν χαρακτῆρα, διὰ τοῦτο ἐφιστᾶται ἡ προσοχὴ τοῦ μαθητοῦ Γραμματέως νὰ εἶναι προσεκτικὸς καὶ ἐχέμυθος. Τοῦ ἐδόθησαν δύο κώδικες, ἵνα εἰς μὲν τὸν ἕνα γίνῃ ἡ ἐξιστόρησις *«τῶν κατὰ τὴν Σχολὴν τήνδε τοῦ Γένους»* συμβεβηκότων ἀλλὰ καὶ περιληφθοῦν ὅσα *«ἂν ἑξῆς ἐν αὐτῇ συμβαίνῃ γίγνεσθαι»*, εἰς δὲ τὸν δεύτερον νὰ καταχωρίζωνται ὅσα γράμματα λαμβάνει ἢ στέλλει ἡ Σχολή. Τὰς δαπάνας τῆς λειτουργίας τῆς Σχολῆς ἔμελλεν ὁ Γραμματεὺς νὰ καταγράφῃ εἰς τρίτον κώδικα[4]. Φανερὸν εἶναι ὅτι ἔχομεν κατά κάποιον τρόπον Γραμματεῖαν καὶ Λογιστήριον τῆς Σχολῆς. 'Επίσης φανερὸν εἶναι ὅτι, καίτοι χαρακτηρίζεται ὡς νεωστὶ ἱδρυθεῖσα ἡ Σχολὴ Κουρούτζεσμε, ἐν τούτοις δὲν ἀποκόπτει τοὺς μετὰ τοῦ παρελθόντος δεσμούς. 'Επισήμως ἡ Σχολὴ ἀποκαλεῖται Πατριαρχικὴ καὶ Σχολὴ τοῦ Γένους, *περιώνυμος* μάλιστα καὶ *λαμπρά*.

'Η δευτέρα πρᾶξις τοῦ Σχολάρχου ὑπὸ τὴν ἰδίαν ἡμερομηνίαν 1 Σε-

---

1. Τὸν Κώδικα *«παρερριμμένον ἔν τινι γωνίᾳ»* τῆς Σχολῆς ἀνεῦρεν ὁ 'Αλ. Στ. Καραθεοδωρῆ, ἀντέγραψεν ὁ Ἴμβρου Νικηρόρος Γλυκᾶς καὶ περιέλαβεν ἡ διεύθυνσις τοῦ Περιοδικοῦ τοῦ 'Ελλην. Φιλολ. Συλλόγου ΚΠόλεως εἰς τὸν ΙΓ' τόμον αὐτοῦ.

2. Παράρτημα. Πατριαρχικὰ Γράμματα, ὑπ' ἀριθ. 18. Προηγουμένως ἐγένετο ἤδη ἀνάλυσις τοῦ περιεχομένου τοῦ γράμματος.

3. 'Εράνισμα..., ΠΕΦΣΚ, τόμ. ΙΓ', σελ. 205.

4. Περὶ τούτων προβλέπει τὸ ἄρθρον Β' τοῦ καταστατικοῦ σιγιλλίου Καλλινίκου Ε', ποὺ ἀνελύθη ἤδη.

πτεμβρίου 1804 περιέχει ἀπόφασίν του, κατὰ τὸ αὐτὸ Β' ἄρθρον τοῦ καταστατικοῦ[1], περὶ διορισμοῦ βιβλιοφύλακος τῆς Σχολῆς. *«Καὶ βιβλιοφύλακα ἔδοξεν ἡμῖν ἐγκαταστῆσαι»*, λέγει χαρακτηριστικῶς[2]. 'Ο κατόπιν σχετικῆς ἐρεύνης θεωρηθεὶς ἱκανὸς διὰ τὸ λειτούργημα τοῦτο μαθητὴς ἦτο ὁ Χῖος Παντολέων Φραγκιάδης. Πρῶτον καθῆκον τοῦ βιβλιοφύλακος ἦτο νὰ μεριμνᾷ διὰ τὴν καλὴν διατήρησιν τῶν βιβλίων, ὅπως καὶ τῆς τάξεως καὶ εὐκοσμίας ἀσφαλῶς ἐντὸς τῆς αἰθούσης τῆς Βιβλιοθήκης. 'Ακολούθως τίθεται περιορισμὸς εἰς τὴν χρησιμοποίησιν τῶν βιβλίων, ἀπαγορευομένης τῆς ἐξαγωγῆς αὐτῶν καὶ ἐπιτρεπομένης τῆς χρήσεως διὰ τοὺς ἐνοικοῦντας καὶ μετὰ πολλῆς προσοχῆς. Διαφαίνεται ἐκ τῶν γραφομένων ὅτι ἐπετρέπετο ὁ δανεισμὸς ἔναντι ἀποδείξεως, ἀνανεουμένης κατὰ τὴν πρώτην Κυριακὴν ἑκάστου μηνός. Τὰ βιβλία ἐφυλάσσοντο εἰς τὸ *«λιθόκτιστον οἴκημα»*, εἰς δὲ τὸν βιβλιοφύλακα παρεδίδετο κῶδιξ μὲ ἀλφαβητικὴν ἀναγραφὴν τῶν ὑπαρχόντων βιβλίων καὶ μὲ τὴν ἐντολὴν νὰ προσθέτῃ ὅσα εἰς τὸ μεταξὺ θὰ εἰσήγοντο διὰ δωρεᾶς ἢ ἀγορᾶς. Κατὰ τὸ τέλος τῆς περιόδου τῶν μαθημάτων θὰ ἐγίνετο ἔλεγχος, κατὰ τὸν ὁποῖον χαρακτηριστικῶς δηλοῦται εἰς τὸν βιβλιοφύλακα, ἂν παρουσιασθῇ ἔλλειμμα, *«ἀποδώσεις λόγον, εἴ τι λέλειπται καὶ παρημέληταί σοι»*.

Πῶς ἐστερεώθησαν τὰ βήματα τῆς Σχολῆς ὑπὸ Δωρόθεον τὸν Πρώιον μαρτυρεῖ λιτὴ ἐπιστολὴ τοῦ ἰδίου πρὸς τοὺς ἀδελφοὺς Ζωσιμάδας, ἀποσταλεῖσα τὴν 29 Νοεμβρίου 1804 εἰς ἀπάντησιν προηγηθείσης ἰδικῆς των, πολλὰ δὲ πληροφοροῦσα καὶ ἐνδιαφέροντα πράγματα, διὰ τὴν ἐν γένει λειτουργίαν τῆς Σχολῆς[3]. Ἤρχισαν αἱ παραδόσεις ἀπὸ 13 'Ιουνίου 1804. Συνήχθησαν πολλοὶ μαθηταὶ πανταχόθεν, ὥστε δὲν ἐδέχοντο ἄλλους πλέον, διότι δὲν ἐπήρκει ὁ χῶρος τοῦ οἰκήματος καὶ πολλοὶ διέμενον εἰς οἴκους ἀρχόντων καὶ ἀρχιερέων, ὄχι ἐντὸς τῆς Σχολῆς. *«Μὲ μεγάλην λύπην ἀποβάλλω πολλοὺς τῶν προσερχομένων, πλὴν τί ποιητέον;»*, λέγει ὁ σχολάρχης. Εὗρε μαθητὰς ἀξίους προσοχῆς, γράφει, *«νόας ἐπιτηδείους, ἑλληνικὰ πνεύματα»*. Εἰς τὴν τάξιν τῶν Μαθηματικῶν, προσέθετεν, ἐδίδασκε τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη τὰ Μαθηματικά, ἐκδόσεως Ζωσιμάδων[4] καὶ μίαν Λογικὴν τοῦ ἀββᾶ Γενουησίου. 'Ως ἐπεξηγεῖ ὁ Δωρόθεος, μετέφρασεν

---

1. Καταστατικὸν σιγίλλιον, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ περαιτέρω.

2. 'Εράνισμα..., ΠΕΦΣΚ, τόμ. ΙΓ', σελ. 205 - 206.

3. Αὐτόθι, σελ. 209 - 210.

4. 'Ο τίτλος τοῦ βιβλίου εἶναι : *Στοιχείων Μαθηματικῶν ἔτι παλαιῶν καὶ νεωτέρων συνερανισθέντων ὑπὸ τοῦ πανιερωτάτου ἀρχιεπισκόπου πρῴην 'Αστραχανίου κυρίου Νικηφόρου, φιλοτίμῳ δὲ δαπάνῃ ἐπιδοθέντων, ὅπως δωρεὰν διανέμωνται τοῖς ἐν τοῖς ἑλληνομουσείοις φοιτῶσιν ὑπὸ τῶν τιμιωτάτων καὶ φιλογενῶν αὐταδέλφων Ζωσιμᾶ, ἐν Μόσχᾳ 1798 - 1799* (τόμ. 3, 8ον). Βλ. Α. Παπαδοπούλου - Βρετοῦ, Νεοελ. Φιλολογία, μέρ. Β', ἐν 'Αθήναις 1857, σελ. 109, ἀριθ. 294.

αὐτὸς ὁ ἴδιος τὴν Λογικὴν τοῦ Γενουηνσίου [1] καὶ δι' αὐτῆς ἀντικατέστησε, καθὼς φαίνεται, εἰς τὴν διδασκαλίαν τὴν μέχρι τοῦδε ἐν χρήσει Λογικὴν Θεοφίλου Κορυδαλλέως. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Λογικὴ αὕτη περιεσώθη δι' ἑνὸς χειρογράφου Ἁγιορειτικοῦ (Ἐσφιγμένου 2296), μὲ τὴν ἔνδειξιν ὅτι μετεφράσθη *«ὑπὸ ἀρχιδιακόνου Δωροθέου Πρωίου, φιλοσόφου, μετά τινων σημειώσεων»* [2] ἐπιμαρτυρεῖ ὅτι τὴν μετάφρασιν ἐφιλοτέχνησεν ὁ Δωρόθεος ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ποὺ ἐδίδασκεν εἰς Χίον, ὡς ὁμολογεῖ, χρησιμοποιήσας ἐκεῖ τὸ πρῶτον τὸ ἔργον.

Περαιτέρω ὁ Δωρόθεος παρέχει πολυτίμους πληροφορίας διὰ τὰς νεωτεριστικὰς ἐνεργείας του, ἤτοι τὰς προσπαθείας πρὸς αὐτοδιοίκησιν τῶν μαθητῶν του, ἀνερχομένων εἰς 35 καὶ πλέον. Γράφει σχετικῶς: *«Περὶ τὰ τέλη ἑκάστου μηνὸς ἡ ἡμετέρα Σχολὴ μεταβάλλεται εἰς Γυμνάσιον· οἱ μαθηταὶ διαιροῦνται εἰς δύο κόμματα, ἐκλέγει ἑκάτερον ἕνα πρόεδρον ἢ ταξίαρχον καὶ ποιοῦσιν ἔριν διὰ δύο ἡμέρας περὶ τῶν διδαχθέντων θεωρημάτων καὶ προβλημάτων, προτείνοντες καὶ διαλύοντες ἀμοιβαίως ἐν τάξει ἑκάτεροι. Οἱ δύο πρόεδροι προσέχουσιν εἰς τὴν διατήρησιν τῶν γυμναστικῶν νόμων καί εἰσι διαιτηταὶ τῶν ἀναφυομένων ἀμφιβολιῶν καὶ φιλονεικιῶν, ἔχουσι δὲ δικαίωμα οἱ φιλονεικοῦντες νὰ κάμουν ἔκκλητον τὴν ἀμφισβήτησιν πρὸς ἄλλους πρῴην προέδρους καὶ τελευταῖον πρὸς ἐμέ. Εἰς ταῦτα τὰ γυμνάσια τὰ ἐρεθίζοντα εἰς ἄκρον τῶν νεανίσκων τὸ φιλότιμον συρρέουσι πολλοί, ἔφοροί τε καὶ ἐπίτροποι, ἐνίοτε δὲ καὶ ἑτερογενεῖς καὶ πάντες θαυμάζουσι τὴν ἐνοῦσαν ἀγχίνοιαν τοῦ κλίματος καὶ χαίρουσι καὶ ὑπερεκθειάζουσιν αὐτοὺς στέφοντες ἐγκωμιαστικοῖς στεφάνοις»*.

Ἡ ἀποκαλυπτικὴ αὕτη ἐνέργεια Δωροθέου τοῦ Πρωίου δὲν ἔτυχε τῆς δεούσης προσοχῆς ἀπὸ τοὺς ἐρευνητάς, οὐδ' ἀπ' αὐτὸν τὸν καθηγητὴν Ἄμαντον, ἀφιερώσαντα εἰδικὴν μελέτην εἰς τὸν συμπολίτην του διδάσκαλον τοῦ Γένους. Προτρέχων κατὰ πολὺ ἀπὸ τὴν ἐποχήν του ὁ Δωρόθεος καὶ ἀψηφῶν τοὺς κινδύνους, ποὺ ἠπειλοῦντο ἐναντίον του ἐκ μέρους τῶν κρατούντων, ὠργάνωσε κοινοτικῆς αὐτοδιοικήσεως εἶδος ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς Σχολῆς καὶ ἐπεδίωξε νὰ ἐθίσῃ τοὺς τροφίμους εἰς τὸ ἄρχειν τε καὶ ἄρχεσθαι ὑπὸ ἐπαχθῆ δουλείαν. Περίεργον εἶναι πῶς δὲν εὑρέθη εἰς τὰς φυλακὰς ὁ τολμηρὸς οὗτος πρωτοπόρος. Δὲν γνωρίζομεν μέχρι ποίου σημείου κατώρθωσε νὰ κρατήσῃ τὸν θεσμὸν καὶ νὰ τὸν ἀναπτύξῃ ἴσως, ἀλλὰ ὁ θαυμάσιος διδάσκαλος ὁμιλεῖ μὲ ὅλον του τὸν ἐνθουσιασμὸν ἀναφέρων τὸ γεγονὸς καὶ ὑπογραμμίζων τὴν ὑποδοχὴν ποὺ συνήντησεν ἡ πρωτοβουλία

1. Ἀναφέρεται περὶ τῆς Λογικῆς καὶ Μεταφυσικῆς τοῦ Γενουηνσίου, ὅτι αὐτὴν μετέφρασεν ὁ Πρώιος καὶ παρέμεινεν ἀνέκδοτος. Ν. Λογάδη, Παράλληλον Φιλοσοφίας... (ΚΠολις 1860), σελ. 43.

2. Σπ. Π. Λάμπρου, Κατάλογος..., τόμ. Α', σελ. 196.

του. Ἡ ἐπιστολὴ ὅμως γράφεται τὸν Νοέμβριον τοῦ 1804 καὶ δὲν ἠμποροῦμεν νὰ εἴμεθα βέβαιοι, ἂν ἔγινε θεσμὸς ἡ ἀπόπειρα τοῦ Πρωίου νὰ δώσῃ ἐν σπέρματι τὴν εἰκόνα τῆς ὀργανώσεως πολιτικῶν θεσμῶν καὶ τὴν ὑποψίαν πόσον ὑπὸ ἐλεύθερον καθεστὼς θὰ ἠμποροῦσε νὰ ἀναπτυχθῇ. Δικαίως συνέρρεον ὁμογενεῖς καὶ ἑτερογενεῖς νὰ παρακολουθήσουν τὰ παράδοξα μαθήματα τῆς μαθητικῆς κοινότητος, αὐτὰ ποὺ ἐπεκτεινόμενα θὰ ἐγίνοντο — ἠδύναντο καὶ νὰ γίνουν — ἐφαρμογαὶ πολιτικῆς κοινότητος καὶ νὰ ὑποκαύσουν συνεχιζόμενα τὸν ἔρωτα πρὸς τὴν ἐλευθερίαν.

Διὰ τὰ γραμματικὰ μᾶς παρέχει ὡσαύτως πληροφορίας ἡ ἐπιστολὴ τοῦ σχολάρχου πρὸς τοὺς Ζωσιμάδας. Ἐκ τῶν δύο διδασκάλων ὁ πρῶτος ἐδίδασκε Πλούταρχον, Ξενοφῶντα, Ὅμηρον, *«μὲ ἅπασαν τὴν ἐν ΚΠόλει γραμματικὴν ἀκρίβειαν»*, καθὼς καὶ τὸ περὶ συντάξεως, κατὰ τὸ πρόγραμμα, ὁ δὲ δεύτερος ἐδίδασκεν Ἰσοκράτη καὶ Λουκιανόν, *«μετὰ τοῦ τεχνολογικοῦ καὶ ὀρθογραφικοῦ»*. Ὁ δεύτερος διδάσκαλος προηγεῖτο τοῦ πρώτου, προέβαινεν εἰς γλωσσικὴν ἐξομάλυνσιν τῶν κειμένων καὶ προητοίμαζε τὴν προσπέλασιν δυσκολωτέρων συγγραφέων καὶ τοῦ Ὁμήρου, ποὺ ἡρμήνευεν ὁ πρῶτος. Διὰ τοῦτο ὁ Δωρόθεος ἐσημείωνεν ὅτι ὁ δεύτερος διδάσκαλος *«προετοιμάζει τὰ μειράκια διὰ νὰ ἀκούσουν τὰς ὑψηλοτέρας διδασκαλίας τοῦ πρώτου»*. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι τὸ ἀναφερόμενον, ὅτι ἐκαλοῦντο κατὰ τετραμηνίαν *«δύο ξένοι διδάσκαλοι καὶ εἷς τῶν ἐγκρίτων ἀρχιερέων, πρὸς ἀναθεώρησιν τῆς προόδου»*, ποὺ εἶχον σημειώσει εἰς τὸ τεχνολογικὸν καὶ τὸ ὀρθογραφικὸν οἱ μαθηταὶ τοῦ δευτέρου διδασκάλου, ὅπως καὶ εἰς τὸ συντακτικὸν οἱ τοῦ πρώτου. Ἀλλὰ ἀναχρονιστικὸν ἦτο, ὅτι *«οἱ μὲν προκόπτοντες ἐπαινοῦνται, οἱ δὲ προσκόπτοντες ἐπιπλήττονται δημοσίᾳ»*. Τὸ β' σκέλος τῆς ἐνεργείας αὐτῆς ἦτο ἠθικὴ μείωσις τῶν καθυστερούντων μαθητῶν. Διὰ τοὺς πρωτεύοντας μαθητὰς ἔμελλον νὰ καθιερώσουν καὶ εἰδικὰ βραβεῖα, πρὸς τοῦτο δὲ ὁ Δωρόθεος συνεννοεῖτο μὲ τὸν γενικὸν ἔφορον τῆς Σχολῆς Δ. Μουρούζην καὶ ἀνέμενεν ἀπὸ τὴν Εὐρώπην διαφόρων εἰδῶν βραβεῖα, ἰδίως διὰ τὴν ἐπιβράβευσιν ἐκείνων ποὺ ἠρίστευον εἰς τὴν Γεωμετρίαν. Ἀτυχῶς δὲν ἀναφέρει τὸ εἶδος τῶν βραβείων συγκεκριμένως.

Κατὰ τὰ διαλαμβανόμενα εἰς τὰ πατριαρχικὰ γράμματα, τὸ παλαιὸν σχολεῖον εἰς τὸ Φανάρι δὲν κατηργεῖτο μὲ τὴν ἵδρυσιν τῆς Σχολῆς τοῦ Κουρούτζεσμε. Δι' ὃ ἅπαξ τοῦ μηνὸς ὁ πρῶτος γραμματικὸς τῆς Μεγάλης Σχολῆς ἐπεσκέπτετο τὸ παλαιὸν σχολεῖον πρὸς παρακολούθησιν τοῦ συντελουμένου ἔργου, μὲ τὴν εὐχέρειαν νὰ ἐπικυρώνῃ ἢ μεταρρυθμίζῃ κατὰ τὴν κρίσιν του ὅσα ἐγίνοντο ἀπὸ τοὺς ἐκεῖ διδασκάλους. Ἀλλὰ συγκεκριμένον τι δὲν λέγει ὁ Δωρόθεος ἐπὶ τοῦ προκειμένου, διὰ νὰ γνωρίζωμεν τί μετερρύθμιζε καὶ τί ἐνέκρινεν ὁ πρῶτος γραμματικὸς εἰς τὸ Φανάρι. Φυσικὰ δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἐγίνετο εἰς Φανάρι τελικῶς ὅ,τι καὶ εἰς Κουρούτζεσμεν. Ἀλλ' ἐνδιαφέρον θὰ ἦτο νὰ ἐγίνετο γνωστὴ πᾶσα πρωτοβουλία

τῶν εἰς Φανάρι διδασκάλων, πού ἴσως δὲν θὰ ἐνέκρινεν ὁ διδάσκαλος τῆς Μεγάλης Σχολῆς.

Οἱ ἀδελφοὶ Ζωσιμάδες εἶχον ἀποστείλει εἰς τὸν Δωρόθεον Πρώιον 49 σώματα τῶν Μαθηματικῶν τοῦ Θεοτόκη, χάριν τῶν μαθητῶν τῆς Μ. Σχολῆς. Λέγει ὁ σχολάρχης ἐκμυστηρευόμενος ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ ἴδιος δὲν εἶχεν ἀντίτυπον τοῦ βιβλίου καὶ τοῦ ἐδάνεισεν ἓν ὁ πατριάρχης διὰ τὴν παράδοσιν, πολλοὶ δὲ μαθηταὶ ἐπίσης δὲν εἶχον *«καὶ ἐβιάζοντο νὰ βυθισθῶσι πάλιν εἰς τὰς ἀντιγραφάς»*. 'Απὸ τὰ ἀποσταλέντα ἀντίτυπα θὰ ἔστελλε μερικὰ εἰς τὰ σχολεῖα Χίου καὶ Κυδωνιῶν, τὰ δὲ ἄλλα θὰ ἔμεναν διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς Μ. Σχολῆς. 'Εξ ἄλλου προσφάτως ὁ Δωρόθεος εἶχε λάβει τὴν δαπάνῃ Ζωσιμάδων ἔκδοσιν τοῦ 'Ηλιοδώρου, ὑπὸ τοῦ Κοραῆ, ὡς μνημονεύει εὐχαριστῶν, καὶ ἀκόμη εἶχε πληροφορηθῆ ὅτι ἐπέκειτο ἡ ἔκδοσις ἐκκλησιαστικῶν καὶ φιλοσοφικῶν βιβλίων τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως, δι' ὃ συνέχαιρε, προσδοκῶν νὰ ἴδῃ καὶ ἰδιοχείρως τὰ βιβλία. Τὰ μαρτύρια ταῦτα τῆς βιβλιοφιλίας τοῦ Δωροθέου Πρωίου δὲν εἶναι μόνον πειστήρια δίψης πνευματικῆς καὶ παρακολουθήσεως τῆς βιβλιογραφίας τῆς ἐποχῆς του, ὅσον καὶ ἀποδείξεις τοῦ μεγάλου διδασκαλικοῦ του ἐνδιαφέροντος ὑπὲρ τῆς Μ. Σχολῆς, πού διηύθυνεν.

'Αλλὰ τὸ διδακτικὸν ἔργον τοῦ Πρωίου ἐκδηλώνεται πολλαπλῶς. Τὴν 30 Νοεμβρίου 1804 ἔγραφε πρὸς τὸν Κοραῆν ὅτι ἡ Σχολή του εἶχεν ἀνάγκην βιβλίων καὶ ἐργαλείων, *«δι' ὃ καὶ κατὰ πρῶτον πρέπει νὰ σκεφθῇς* — παρήγγελλεν εἰς αὐτὸν — *ὁποῖα τὰ ἀναγκαιότερα βιβλία, ἑλληνικά τε καὶ γαλλικά, καὶ ἐργαλεῖα πρὸς ἀπόδειξιν τῶν φυσικῶν προτάσεων»*. 'Εβασίζετο λοιπὸν εἰς τὴν ἐποπτικὴν διδασκαλίαν τῆς Φυσικῆς καὶ ἐζήτει ὅπως δώσῃ προσοχὴν ὁ Κοραῆς διὰ τὰ ἐργαλεῖα *«νὰ εἶναι ὀλίγον μεγαλούτζικα»* ἀλλὰ καὶ ἀκριβῆ διὰ νὰ γίνωνται *«αἱ δείξεις ἐντελέστεραι»*. 'Επίσης ἐκδηλώνει τὴν ἐπιθυμίαν του πρὸς τὸν Κοραῆν, νὰ εἶχεν *«ἕνα νεώτερον συγγραφέα περὶ τῆς πρακτικῆς Γεωμετρίας καὶ ἀγρομετρίας καὶ ὑψιμετρίας καὶ ἐν ἑνὶ λόγῳ un inginiere civile μετὰ τῶν ἀνηκόντων ἐργαλείων, διὰ νὰ δείξῃ εἰς τοὺς νεανίσκους τὴν χρῆσιν τῆς Γεωμετρίας»*. Εἰς 'Ιταλίαν εἶχεν ἴδει, τὰς κωνικὰς τομὰς διδασκόμενος, ἕνα κῶνον ξύλινον *«τετμημένον μὲν κατὰ τὰς τρεῖς καμπυλοειδεῖς τομάς, ἴσως καὶ κατὰ τρίγωνον καὶ κύκλον, συγκεκολλημένον δὲ δι' ἐξωτερικῶν ξυλίνων γόμφων καὶ ἐν ταῖς χρείαις διαλυόμενον κατὰ τὰς τομὰς καὶ πάλιν ἀπαρτιζόμενον»*. 'Εζήτει λοιπὸν τὸν κῶνον *«πρὸς μείζονα σαφήνειαν τῶν Κωνικῶν Θεωρημάτων»*.

Καὶ ἄλλα βιβλία ἀπὸ τὸν Κοραῆν χάριν τῆς διδασκαλίας του ὁ Δωρόθεος παρήγγελλεν. Οὕτως ἐζήτει τυχὸν ὑπάρχουσαν εἰς τὴν γαλλικὴν μετάφρασιν τῶν 'Ηθικῶν τοῦ 'Αριστοτέλους, διότι κατὰ τὸ νέον *«σχολαστικὸν»* ἔτος ἐπρόκειτο νὰ διδάξῃ σχολαστικὴν Φιλοσοφίαν τοῦ 'Αριστοτέλους ἀντὶ τῆς Λογικῆς. 'Επίσης ἐζήτει τοῦ 'Ερρίκου Στεφάνου τὸ Λεξικόν. 'Ακόμη

ἐζήτει *«τὰς ἐσχάτως ἐγκρινομένας Μαθηματικήν, Φυσικὴν καὶ Μεταφυσικήν, τὰ μέχρι τοῦδε πρακτικὰ τοῦ νεοσυσταθέντος Πανεπιστημίου* (Παρισίων), *δύο ἢ τρία σώματα τῶν λογαρίθμων τοῦ Γαρδινερίου καὶ ἕνα ἄτλαντα καλόν»*. 'Η πρόθεσις τοῦ σχολάρχου εἶναι φανερά. 'Επεθύμει εἰλικρινῶς νὰ ὀργανώσῃ τὴν διδασκαλίαν τῶν Μαθηματικῶν ὅσον τὸ δυνατὸν ἐπὶ ἑδραιοτέρας βάσεως.

'Η ἀπάντησις τοῦ Κοραῆ (6 Μαρτίου 1805) δὲν ἐκάλυπτεν ὅλας τὰς παραγράφους τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Πρωίου, διὰ τοῦτο ὁ τελευταῖος ὑπεχρεώθη νὰ ἐπαναλάβῃ τὰ σημεῖα πού ἦτο ἀνάγκη καὶ νὰ ζητήσῃ ἐκ νέου (ἐπιστολὴ 25 Μαΐου 1805) καταλόγους φυσικῶν ὀργάνων. Μετὰ ἓν ἔτος, τοῦ ἔγραφε, θὰ ἤρχιζε τὴν διδασκαλίαν τῆς Φυσικῆς καὶ ἐπειγόντως ἤθελε τὰ ζητηθέντα βιβλία καὶ ἐργαλεῖα, δηλ. περὶ Μηχανικῆς, 'Υδραυλικῆς, 'Οπτικῆς, 'Αερολογίας, 'Ηλεκτρολογίας καὶ 'Αστρονομίας. Ἂν τὰ ἔστειλεν ἢ ὄχι δὲν γνωρίζομεν, πάντως ἡ ἀλληλογραφία συνεχίσθη.

Σύνοψιν τοῦ συντελουμένου εἰς τὴν Σχολὴν ἔργου περιέχει ἐπιστολὴ ἀποκριτικὴ πρὸς Μωυσῆν Κρίτζσκην τῶν πρῴην καὶ νῦν ἐπιτρόπων αὐτῆς, ὑπὸ χρονολογίαν 14 'Απριλίου 1805. *«Συνέρρευσαν πανταχόθεν* — ἔγραφον — *πλῆθος μαθητῶν ἱερωμένων καὶ λαϊκῶν, ὥστε ὁπού σήμερον πλέον δὲν τοὺς χωρεῖ, καθότι ἐξαιρώντας τοὺς διδασκάλους, τὸν σχολάρχην, καὶ τοὺς ὑπηρέτας των, κατοικοῦσι μέσα ὑπὲρ τοὺς ὀγδοήκοντα μαθητὰς καὶ οἱ προσερχόμενοι σήμερον βιάζονται νὰ κατοικῶσιν εἰς ὀσπίτια χωριανὰ μὲ ἐνοίκιον»* καὶ κατὰ τὰς ὑπαρχούσας πληροφορίας ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς Σχολῆς κατοικούντων, ταὐτὸν εἰπεῖν τῶν ἀκροατῶν μαθητῶν, ἔφθανε τοὺς 160. Προστίθεται ὅτι διδάσκονται τὰ Μαθηματικὰ τοῦ Θεοτόκη, ὅπως εἴδαμεν, ἡ Λογική, τὰ ποιήματα τοῦ 'Ομήρου, ὁ Θουκυδίδης, ὁ Πλούταρχος, ὁ Ξενοφῶν, ὁ 'Ισοκράτης, ὁ Λουκιανός, παρεντίθεται δὲ τὸ οὐσιαστικὸν τοῦτο, ὅτι ἦτο *«νόμος τῆς Σχολῆς, ὁ προσερχόμενος μαθητὴς νὰ ἔχῃ ὀλίγην τινὰ εἴδησιν τῆς Γραμματικῆς καὶ τῶν εὐληπτοτέρων συγγραφέων»*. Προγραμματισμὸς διὰ τὸν ἑπόμενον χρόνον, δηλ. ἀπὸ τοῦ ἀκολουθοῦντος Σεπτεμβρίου, εἶχε γίνει μὲ πρόθεσιν νὰ διδαχθοῦν Τριγωνομετρία, Κωνικαὶ τομαί, Ἄλγεβρα καὶ Μεταφυσική. Διὰ τὸν τρίτον χρόνον τὸ πρόγραμμα προέβλεπε τὰ Φυσικὰ τοῦ Θεοτόκη καὶ τὰ 'Ηθικά. Διὰ τὸν τέταρτον χρόνον προωρίζοντο τὰ 'Αστρονομικὰ καὶ τὰ Θεολογικά. 'Επειδὴ πολλοὶ προωρίζοντο δι' ἱεροκήρυκες, ἔμελλε νὰ διδαχθῇ δὶς ἡ Ρητορική. 'Ως πρὸς τὸν κύκλον τῶν μαθημάτων ἡ ἐπιστολὴ ἐπάγεται : *«οὕτω νὰ ἀνακυκλοῦνται εἰς κάθε τετραετίαν ὅλα τὰ μαθήματα, ὁπού εἶναι ἀναγκαῖα σήμερον εἰς τὸ Γένος μας»*.

'Επιστολὴ γραφεῖσα κατ' ἔμπνευσιν τοῦ σχολάρχου Δωροθέου ἐπαναλαμβάνει φυσικῷ τῷ λόγῳ τὰς εἰδήσεις, πού παρέσχεν ὁ ἴδιος διὰ τῶν ἰδικῶν του πρὸς διαφόρους ἐπιστολῶν, ὁπόθεν ἤδη ἠντλήσαμεν. 'Εν τούτοις,

εἴτ' ἐκ τῆς διαφορετικῆς διατυπώσεως εἴτ' ἐκ προσθηκῶν, πορίζόμεθα καὶ ἄλλας συμπληρωματικὰς εἰδήσεις. Μία ἀπ' αὐτὰς εἶναι ὅτι πολλοὶ Φράγκοι προσῆλθον ἀπὸ τὸ Σταυροδρόμι καὶ ἤκουσαν τὰ μαθήματα εἰς τὴν Σχολήν, μεθ' ὃ ὡμολόγησαν ὅτι *«εἰς τὴν Εὐρώπην δὲν γίνεται τόσον ὀγλήγορος ἡ προκοπή»*. Ἐπὶ πλέον πληροφορούμεθα ὅτι πολλοὶ ἀρχιερεῖς συχνάζουν καὶ παρακολουθοῦν τὸ ἔργον τῆς Σχολῆς, ἕνας ἐξ αὐτῶν δὲ ἔγινε μαθητής. Λακωνικὴ καὶ εἰς τὴν λακωνικότητά της εὔγλωττος εἶναι ἡ διαπίστωσις τῶν ἐπιτρόπων, ὅτι *«ὅλος ὁ κόσμος ἐφιλοτιμήθη νὰ μάθῃ, νὰ προκόψῃ»*.

3. ΑΛΛΑΙ ΕΝΕΡΓΕΙΑΙ. Ἀνήσυχον πνεῦμα ὁ νέος σχολάρχης τῆς Πατριαρχικῆς Μεγάλης Σχολῆς τοῦ Γένους, τῆς *παγκοίνου* μάλιστα, καθὼς ἀγαπᾷ νὰ ὀνομάζῃ αὐτήν, φυσικὸν ἦτο νὰ ἐπιδείξῃ ὅλας τὰς ὀργανωτικὰς αὐτοῦ ἱκανότητας, στρεφομένας πρὸς ὅλας τὰς κατευθύνσεις, ποὺ ἦτο δυνατὸν νὰ ἐξυπηρετήσουν τὴν Σχολὴν ἀμέσως ἢ ἐμμέσως, εὐθέως ἢ πλαγίως. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κύρια ἐπιτεύγματα, ποὺ ἀνεφέρθησαν προηγουμένως, ἡ σχολαρχία Δωροθέου Πρωίου εἰς τὸν τομέα τῶν προσπαθειῶν ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ἐξ ἴσου σοβαρὰς ἐπιτυχίας, διότι ἢ ἔθεσε προβλήματα ἢ τεθέντα προώθησε καὶ ἡ λύσις ἐπῆλθεν ἀργότερα ἢ τέλος ἤνοιξε τὸν δρόμον εἰς παρεμφερεῖς παιδευτικοὺς καὶ πνευματικοὺς σκοπούς, χάριν τῆς Σχολῆς. Ἀντλοῦντες καὶ πάλιν ἀπὸ τὸν Κώδικα, ποὺ καθιέρωσεν ὁ Δωρόθεος, ἔχομεν νὰ ἐπισημάνωμεν τὰς ἀκολούθους ἐνεργείας τῆς Σχολῆς, ἐμπνεομένας ἀπ' αὐτὸν τὸν ἴδιον τὸν Δωρόθεον καὶ μέχρι τέλους ἢ σημείου τινὸς κατευθυνομένας ἐπίσης ἀπ' αὐτόν.

Καίτοι τὸ θέμα τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως δὲν ἦτο τῆς ἀμέσου ἁρμοδιότητος τοῦ σχολάρχου, ἐν τούτοις ὁ διευθύνων νοῦς τῆς Σχολῆς ὤφειλε νὰ μεριμνᾷ καὶ περὶ αὐτοῦ καὶ περὶ τῶν πάντων. Ἀλλὰ τὸ ζήτημα δὲν ἦτο, πῶς θὰ διαχειρισθῇ κανεὶς μίαν δωρεάν, ἀλλὰ πῶς θὰ προκαλέσῃ μίαν νέαν καὶ πῶς θὰ κατορθώσῃ νὰ ἐμπνεύσῃ τὴν ἐμπιστοσύνην τῶν φιλομούσων πρὸς τὸ συντελούμενον ἔργον, ὥστε νὰ συνεχισθοῦν αἱ πρὸς αὐτὸ ἐνισχύσεις. Τὴν 26 Μαΐου 1805 ἀποστέλλεται ἐκ μέρους τῆς Σχολῆς ἐπίσημος ἐπιστολὴ πρὸς τὸν *«ὑψηλότατον αὐθέντην κύριον Ἀλέξανδρον Μουρούζην, βοεβόδαν»* [1]. Ἀναφέρεται εἰς αὐτὴν ὅτι ὁ πρῶτος ἔφορος τοῦ Μουσείου Δημήτριος Μουρούζης ἔδειξε πρὸς τὴν Σχολὴν αὐθεντικὸν γράμμα τοῦ ἀδελφοῦ του, πληροφοροῦν περὶ *«ἐτησίου ἐσαεὶ προσφορᾶς τῇ Μεγάλῃ τοῦ Γένους Σχολῇ διὰ χρυσοβούλλου ἑξακοσίων γροσίων»* [2]. Ἀλλὰ κοντὰ εἰς

1. Ἐράνισμα..., ΠΕΦΣΚ, τόμ. ΙΓ', σελ. 231 - 232.
2. *«Τῇ δωδεκάτῃ Μαΐου ἔδειξεν ἡμῖν αὐθεντικὸν αὐτῆς γράμμα ὁ ἐκλαμπρότατος αὐτάδελφός της...»*, ἀρχίζει τὸ γράμμα καὶ τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ εἰκάζομεν ἐκ τῆς ἀπαντήσεως, δι' ὃ ἠμποροῦμεν νὰ συμπεράνωμεν ὅτι δὲν πρόκειται περὶ τῶν προγενεστέ-

αὐτὴν προστίθεται καὶ χορηγία μηνιαία ἀπὸ γρόσια 200 ἐξ ἰδιαιτέρων τοῦ Ἀλεξάνδρου Μουρούζη.

Οἱ ἐπιστέλλοντες εὑρίσκουν τὴν εὐκαιρίαν νὰ ὑμνήσουν τὴν οἰκογένειαν Μουρούζη διὰ τοιούτων ἀξιομνημονεύτων: *«Οἶδε τὸ Γένος ὁποῖον τὸ φύραμα καὶ ἡ διάθεσις περὶ τὰς Μούσας καὶ μουσοτρόφους τοῦ θεοφρουρήτου ὕψους της ἐν ταῖς Ἡγεμονίαις ἁπανταχοῦ φροντιστήρια ἐκ βάθρων ἀνεγείροντος, τὰ σεσαθρωμένα ἐπισκευάζοντος, τὰ παλαιὰ ἀνακαινίζοντος, τὰ δὲ τῆς Ἑλλάδος πλουσίαις δωρεαῖς ἀνακουφίζοντος καὶ τοὺς θιασώτας ἐνὶ λόγῳ τῆς Ἀθηνᾶς ἐκ παντὸς τρόπου περιθάλποντος»*. Ἡ ἀγγελλομένη μηνιαία χορηγία ηὔφρανε τὴν διοίκησιν τῆς Σχολῆς, διότι ἤρχετο εἰς καταλληλοτάτην στιγμὴν νὰ καλύψῃ οὐσιαστικὰς ἀνάγκας, *«πολλὰς χρείας δαπανηρὰς τοῦ νεοδμήτου Μουσείου»*, καθὼς γράφουν, ἐκφράζοντες τὴν εὐγνωμοσύνην των καὶ καταλήγοντες ὡς ἑξῆς: *«...ἅπαντες οἱ μαθηταὶ τοῦ Μουσείου μαθόντες τῇ 12 Μαΐου τὴν πρὸς τὴν Σχολὴν προμήθειαν καὶ χορηγίαν, τοὺς ὑπολογισμοὺς αὐτῶν καὶ δείξεις καὶ θεωρίας καὶ γυμνάσεις διακόψαντες, ἐν ἑνὶ στόματι ἐκραύγαζον· Αἲ γάρ, Ζεῦ πάτερ καὶ Ἀθηναίη καὶ Ἄπολλον, τοιοῦτοι δέκα ἡμῖν εἶεν ἄνδρες Ἀχαιῶν...»*.

Πρὸς τὸν λαμπρὸν ἡγεμόνα ἡ Σχολὴ ᾐσθάνετο τὴν ἀνάγκην νὰ παρέχῃ τὸν ἀπολογισμὸν τῶν πεπραγμένων αὐτῆς καὶ ὡς χρόνον κατάλληλον ἐπέλεξε τὸ τέλος τοῦ πρώτου ἔτους τῶν ἐργασιῶν της. Ὑπὸ χρονολογίαν 1 Σεπτεμβρίου 1805 ἔτους *(«καὶ β' τῆς τοῦ Μουσείου συστάσεως»)* ὁ σχολάρχης ἀπηύθυνεν ἐπιστολὴν πρὸς τὸν ἡγεμόνα τῆς Μολδαβίας Ἀλεξ. Μουρούζην κατατοπιστικήν, ἀρχομένην διὰ τῶν ἑξῆς: *«Ἰδοὺ θείᾳ συνάρσει καὶ προστασίᾳ τῆς Μουρουζικῆς ἑστίας ἐτελείωσε τὸ πρῶτον ἔτος τοῦ Μουσείου λυσιτελῶς, λαμπρῶς καὶ ἐνδόξως, κατά τε τὴν τῶν μαθημάτων πρόοδον καὶ τὴν τῶν ἐτησίων καὶ προφορικῶν πρόσοδον· μαθήματα γὰρ ἐν αὐτῷ τῷ πρώτῳ ἔτει ἀριθμητικά, γεωμετρικά, τριγωνομετρικὰ καὶ λογικὰ ἐδιδάχθησαν καὶ ἐκ τῶν ἐνδόξων συγγραφέων Ἑλλήνων οὐκ ὀλίγα, ὥστε τῶν ἁπανταχόθεν συρρευσάντων μαθητῶν ἡ πρόοδος ἐγένετο καὶ τοῖς τυφλοῖς ὁρατή· ἀλλὰ καὶ ἡ πρόσοδος σύμφωνος τῇ προόδῳ ἐξέπληξε τοὺς ἀκροατάς, οἵτινες ἐξ ἑνὸς στόματος ἐπευφήμησαν τὴν φιλόχριστον καὶ φιλογενῆ διάθεσιν τῶν ἀναθεμένων»*. Εἰς σχετικὴν συγκέντρωσιν καὶ ἐπὶ παρουσίᾳ τῶν πατριαρχῶν ΚΠόλεως καὶ Ἀντιοχείας, τῶν ἀρχιερέων, τῆς λοιπῆς χορείας κλπ. ἀνεγνώσθη ὁ Κῶδιξ τῶν ἀφιερωμάτων καὶ ἐνεκρίθησαν οἱ λογαριασμοί. Οἱ συνελθόντες, γράφει, ἐνῷ εἶχον τὴν ἰδέαν ὅτι θὰ παρουσιασθῇ ἔλλειμμα ἀπὸ τὰ ὑπέρογκα ἔξοδα τῆς λειτουργίας τῆς Σχολῆς, ἀντιληφθέντες ὅτι ὑπῆρχε περίσσευμα ἀπῆλθον ἱκανοποιημένοι *«ἐκθειάζοντες τὸ πρῶτον κινοῦν ταύτης τῆς μηχα-*

ρων δωρεῶν τοῦ Ἀλεξ. Μουρούζη, ἤτοι ἐξ 750 γρ. ἐτησίως καὶ ἐκ 3.000 γρ. ἐφάπαξ (περὶ τῶν χρυσοβούλλων Παράρτημα, Γράμματα Ἡγεμόνων, ὑπ' ἀριθ. 15 καὶ 16).

νῆς». Ταῦτα πληροφορῶν ὁ σχολάρχης ἀπέστελλε πρὸς τὸν οἰκονομικὸν παράγοντα τῆς λειτουργίας τῆς Σχολῆς *«περιληπτικὴν πλάστιγγα τοῦ θεωρηθέντος λογαριασμοῦ»*, κρίνων ὅτι ἦτο οὗτος *«πόρρω κτίτωρ τῆς Βυζαντίου Σχολῆς»*, ὡς ἀπόγονος τοῦ ἀειμνήστου ἐκείνου Κωνσταντίνου βοεβόδα, τοῦ πατρός του, ἀλλὰ καὶ *«ζῶν πατρῶνος τοῦ κλεινοῦ τοῦ Γένους Μουσείου»* [1].

Μία ἄλλη ἐνέργεια ἀξιοπρόσεκτος εἶναι, ὅτι ὁ Πρώιος εἰσηγήθη καὶ ἡ διοίκησις τῆς Σχολῆς ἀπεδέχθη, νὰ ἱδρυθῇ παρ' αὐτῇ τυπογραφεῖον. Τὴν εἴδησιν συλλαμβάνομεν δίς. Ἐν πρώτοις περιέχεται εἰς τὴν ἀπὸ 14 Ἀπριλίου 1805 μνημονευθεῖσαν καὶ προηγουμένως ἐπιστολὴν τῶν πρώην καὶ νῦν ἐπιτρόπων τῆς Σχολῆς πρὸς τὸν εἰς Μόσχαν Μωυσῆν Κρίτζσκην, πρὸς τὸν ὁποῖον μεταξὺ τῶν ἄλλων ἀνέφερον [2] ὅτι *«πρόκειται τώρα σκοπὸς νὰ συγκροτηθῇ εἰς ἕνα ἄκρον τῆς παγκοίνου Σχολῆς τυπογραφεῖον ὑπὸ τῇ προστασίᾳ καὶ ὁδηγίᾳ τῶν ἐφόρων καὶ ἐπιτρόπων καὶ τοῦ σχολαρχείου, διὰ νὰ τυπώνωνται εὐκόλως οἱ συγγραφεῖς οἱ ἐκκλησιαστικοὶ καὶ οἱ ἐξωτερικοί, ὧν ἔχει χρείαν τὸ πτωχὸν ἡμῶν Γένος, τό γε νῦν ἔχον. Εὑρίσκονται ἄνθρωποι φιλογενεῖς* — προστίθεται — *οἵτινες καταβάλλουσι καπιτάλια πρὸς σύστασιν τοῦ διαληφθέντος τυπογραφείου, τοῦ ὁποίου τὸ κέρδος ὅλον ἔχει νὰ δίδεται εἰς τὴν Σχολήν»*. Πληρέστερον μανθάνομεν ἀπὸ τὸν Πρώιον, γράφοντα πρὸς Κοραῆν τὴν 25 Μαΐου 1805, μεταξὺ ἄλλων τὰ ἑξῆς σχετικά: *«Μελετοῦμεν νὰ φέρωμεν ἐντὸς τῆς Σχολῆς τὸ Πατριαρχικὸν Τυπογραφεῖον, καθότι ἐκεῖ ἀποκατέστη ἀνωφελὲς μὲ τὴν δλότην»* [3]. Δικαίως ὁ Δωρόθεος λέγει ὅτι εἶχε παραμεληθῆ τὸ Πατριαρχικὸν Τυπογραφεῖον. Τοῦτο, μετὰ τὰς γνωστὰς πρώτας πρωίμους μάλιστα προσπαθείας Κυρίλλου Α΄ τοῦ Λουκάρεως καὶ Νικοδήμου Μεταξᾶ, εὑρέθη λειτουργοῦν τὸ 1747, ἀλλ' ὄχι ἐπὶ μακρόν. Γρηγόριος ὁ Ε΄ ἀνασυνέστησεν αὐτὸ κατὰ τὴν πρώτην του πατριαρχίαν, ἀλλὰ παρημελήθη ἐπὶ τῶν διαδόχων του καὶ μόνον ἀργότερα ἐπὶ Κυρίλλου ϛ΄ ἀνεσχηματίσθη, τὸ 1817, μετὰ τὰς προσπαθείας τοῦ Πρωίου, ὑπὸ διευθυντὴν τὸν Ἀλέξανδρον Ἀργυράμμον [4].

Ὅτι ὁ Πρώιος ἔβλεπε τὴν Μεγάλην τοῦ Γένους Σχολὴν ὡς εὐρύτερον πνευματικὸν ἵδρυμα, πανεπιστημιακοῦ τύπου ἂς εἴπωμεν, καταφαίνεται ἀπὸ τὰς περισσοτέρας ἐνεργείας αὐτοῦ καὶ τονίζεται ἰδιαιτέρως ἀπὸ τὴν ἀπόφασίν του νὰ θεμελιώσῃ ἔργον ἐπιστημονικὸν καὶ ἐθνικὸν διὰ τῆς συντάξεως καὶ ἐκδόσεως ἑνὸς πλήρους Λεξικοῦ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης, διὰ τὸ ὁποῖον ἤρχισεν ἐργαζόμενος αὐτὸς ὁ ἴδιος καὶ οἱ συνεργάται του. Περὶ

1. Ἐράνισμα..., ΠΕΦΣΚ, τόμ. ΙΓ΄, σελ. 242-243.
2. Αὐτόθι, σελ. 223.
3. Αὐτόθι, σελ. 231. Ὁ Κοραῆς ἐζήτησεν ἀπὸ τὸν Πρώιον νὰ συστήσῃ τυπογραφεῖον εἰς Χίον καὶ ἐκεῖνος παρετήρησεν ὅτι ἦτο τοῦτο δύσκολον.
4. Περὶ τοῦ θέματος βλ. Μ. Δ. Χ α μ ο υ δ ο π ο ύ λ ο υ, Περὶ τοῦ πρώτου ἐν Ἀνατολῇ τυπογραφείου, «Ἀλήθεια», τόμ. Α΄ (1880-81), σελ. 37 κἑξ. καὶ δὴ 108-109.

αὐτοῦ θὰ γίνῃ προσηκόντως μακρότερος λόγος. Μία ἐπὶ πλέον ἀπόδειξις, ὅτι ἤθελεν ὁ Πρώιος ἀκτινοβολοῦσαν τὴν Μεγάλην Σχολήν, ποὺ ἐπαξίως διηύθυνεν, εἶναι ὅτι τὴν 1 Δεκεμβρίου 1805 διώρισε διδάσκαλον χωριστὸν διὰ τὰ παιδιὰ τὰ ἐγχώρια τῆς Ξηροκρήνης, κατόπιν αἰτήσεως τῶν κατοίκων. Ἡ περισωθεῖσα σχετικὴ πρᾶξις εἶναι ἐνδιαφέρουσα καὶ διαφωτιστική [1]. Οἱ ἐγχώριοι κάτοικοι τοῦ Κουρούτζεσμε, λέγει ἡ πρᾶξις, *«ἐζήτησαν νὰ διορισθῇ καὶ εἷς διδάσκαλος τῆς ἑλληνικῆς, παραδιδοὺς τοῖς παισὶν αὐτῶν μαθήματα εἰσαγωγικά, οἵτινες οὐ δύνανται ἀκροᾶσθαι τῶν ἐντελεστέρων μαθημάτων, ἅπερ οἱ τοῦ Μουσείου διδάσκαλοι τοῖς φοιτῶσι παραδιδόασι...»*. Τὸ αἴτημα ἐθεωρήθη δίκαιον, διότι οἱ παῖδες τῶν ἐγχωρίων ἐκινδύνευον νὰ διαφθείρωνται *«ὧδε κἀκεῖσε περιπλανώμενοι»* καὶ νὰ γίνωνται *«ἀνάγωγοι καὶ κακοήθεις»*. Διὰ τοῦτο, *«ἔγνωμεν καταχωρίσασθαι* — λέγει ἡ ἀπόφασις — *ἐκ τοῦ περὶ τὸν ναὸν τοῦ μεγαλομάρτυρος Δημητρίου οἰκήματος ἀπόμοιράν τινα καὶ σχολεῖον ἐνταῦθα μικρὸν συστήσασθαι ἕτερον, ἐν ᾧ τὰ μικρὰ καὶ ἀρχοειδῆ παραδοθήσονται τῆς ἑλληνικῆς διαλέκτου μαθήματα τοῖς τῶν ἐγχωρίων παισίν, οἳ ἂν μὴ δύνωνται κατακολουθεῖν ἐν τῷ Μουσείῳ, μείζονά τε καὶ τελεώτερα παραδιδόντων τῶν διδασκάλων μαθήματα»*. Δι' ὃ διωρίσθη εἰς τὸ νεοσύστατον τοῦτο *«μερικὸς διδάσκαλος»* ὁ λογιώτατος κυρ-Νικόλαος, μὲ τὴν συνεπιστασίαν τοῦ ἀρχιμανδρίτου κυρ-Δανιήλ, διὰ νὰ διδάσκῃ *«τὰ στοιχειώδη τῆς ἑλληνικῆς διαλέκτου, ὅσα δὴ ἀποτείνονται εἰς τὸ τεχνολογικὸν καὶ ἀνάλογά εἰσι τῇ δυνάμει τῶν μαθητῶν»*, διαιρουμένων εἰς 2 τάξεις μὲ πρωτοφανῆ ὀνόματα, ἤτοι πρώτην *«τῶν γαλακτοτροφουμένων»*, δηλαδὴ *«παντάπασιν ἀδιδάκτων καὶ γραμματικὴν ἀποστοματιζόντων καὶ πρὸς διάκρισιν ἔτι τῶν ὀκτὼ τοῦ λόγου μερῶν προσεχόντων»*, δευτέραν δὲ *«τῶν ὁπωσοῦν στερροτέρας ἁψαμένων τροφῆς»*. Τοιοῦτοι νοοῦνται οἱ φθάσαντες τοὺς Αἰσωπείους μύθους καὶ ἔχοντες ἀνάγκην *«μειζόνων μαθημάτων καὶ τεχνολογίας τελειοτέρας καὶ κανόνων»*. Δι' αὐτοὺς ἦτο ἀνοικτὸς ὁ δρόμος, ἀφοῦ καθίσταντο ἱκανοὶ εἰς τὸ ὀρθογραφικὸν καὶ τὰ προκαταρκτικά, διὰ νὰ ἐνταχθοῦν εἰς τὸ ἀνώτερον τμῆμα τοῦ Μουσείου καὶ ἀκούσουν Φιλοσοφίαν, ἐὰν ἤθελον.

Εἰς τὸν διοριζόμενον διδάσκαλον δίδονται ὁδηγίαι καὶ ὡς πρὸς τὰς λοιπὰς ὑποχρεώσεις αὐτοῦ. Πλὴν τῆς διδασκαλίας θ' ἀπέβλεπε καὶ εἰς τὰ χρηστὰ ἤθη τῶν μαθητῶν του, διὰ νὰ γίνωνται εὔτακτοι, κόσμιοι, τίμιοι κλπ., πρὸς τοῦτο δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιῇ τὴν πατροπαράδοτον μέθοδον, μετὰ ἀπὸ τὰς παραινέσεις *«πληγὰς ἐπανατείνων, εἰ δεήσοι»* καὶ τοῦτο ἵνα μὴ οἱ μαθηταὶ *«ἀτακτῶσιν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ κἂν ταῖς ἀμφόδοις καὶ ἄλλ' ἄττα ποιῶσιν αἰσχρά»*. Ἔτσι θὰ διέφερον, μαθηταὶ αὐτοί, ἀπὸ τοὺς ἄλλους παῖδας, τοὺς ὅλως ἀγραμμάτους, *«τοὺς ἐν ταῖς τρίβοις καθ' ἡμέραν κυλιομέ-*

1. Ἐράνισμα..., ΠΕΦΣΚ, τόμ. ΙΓ΄ 252-253.

νους ἢ ἄλλως χειρώνακτας καὶ βαναύσους». Ἀμοιβὴ τοῦ διδασκάλου ὡρίζετο κατὰ μῆνα γρόσια 50, καταβαλλόμενα ἀπὸ τῆς χρηματικῆς κιβωτίδος τοῦ κοινοῦ Μουσείου ἀπὸ 1 Δεκεμβρίου 1805. Δι' ὃ ἀπηγορεύετο εἰς αὐτὸν νὰ ἐνοχλῇ τὰ παιδιὰ ἢ τοὺς γονεῖς των ἔστω καὶ δι' ὀβολόν. Διὰ νὰ φιλοτιμηθῇ ὅμως εἰς τὸ ἔργον του τοῦ παρείχετο ὑπόσχεσις βελτιώσεως. *«Κατ' ἀναλογίαν εἰσέπειτα καὶ προσθήκη ἔσται μισθοῦ»*, ὅπως καὶ ἔπαινοι θ' ἀνέμενον τὸν διδάσκαλον εὐδοκιμοῦντα καὶ χρηστὴ ὑπόληψις ἀσφαλῶς ἀπὸ τὸ Γένος.

4. ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΟΥ ΠΡΩΙΟΥ. Δύο τελευταῖαι ἐνέργειαι τοῦ Δωροθέου Πρωίου καταχωρίζονται εἰς τὸν ὑπ' αὐτοῦ ἐγκαινιασθέντα πολύτιμον Κώδικα τῆς Μεγάλης Σχολῆς τοῦ Γένους, ὑπὸ χρονολογίαν 7 Αὐγούστου τοῦ ἔτους 1807 (*«καὶ δ' τῆς τοῦ Μουσείου συστάσεως»)*. Ἔχομεν δύο *«ψηφίσματα καὶ ἐπιτάγματα»*, ὡς χαρακτηρίζονται, δι' ὧν τοποθετοῦνται νέοι μαθηταὶ εἰς τὸ βοηθητικὸν προσωπικὸν τῆς Σχολῆς, ἤτοι Γραμματεὺς καὶ Βιβλιοφύλαξ. Τὴν 1 Σεπτεμβρίου θὰ ἤρχιζεν ὁ νέος σχολικὸς χρόνος. Καὶ *«ἐπειδήπερ ἤδη ἐξήκει ὁ τῆς τῶν ἐγκυκλίων μαθημάτων ἀκροάσεως χρόνος»*, ἐτοποθετεῖτο Γραμματεὺς Σταυράκιος ὁ Νικομηδεύς, διότι ὁ Μανουὴλ Σηλυμβριανὸς ἀπήρχετο εἰς Σηλυμβρίαν διδάσκαλος. Καὶ ἐπίσης *«παρελθόντος ἤδη τοῦ χρόνου τῆς τῶν φιλοσοφικῶν μαθημάτων ἀκροάσεως καὶ τοῦ βιβλιοφύλακος Παντολέοντος Φραγκιάδου, κατὰ κοινὴν διάγνωσιν ἐγκαταστάντος διδασκάλου τῶν Μαθηματικῶν τῇδε τῇ Μεγάλῃ τοῦ Γένους Σχολῇ»*, ἐτοποθετεῖτο ἀντ' αὐτοῦ βιβλιοφύλαξ ὁ Ἰωάννης Βυζάντιος.

Εἰς τὴν εὔλογον ἀπορίαν, πότε ἀπεχώρησεν ἐκ τῆς σχολαρχίας ὁ Δωρόθεος Πρώιος, δὲν χωρεῖ ἀσφαλὴς ἀπάντησις ἀπὸ τοὺς ἐρευνητάς, παρατρέχοντας τὸ εὐαίσθητον σημεῖον τοῦτο ἢ διαφόρως πληροφοροῦντας [1]. Τὸ πιθανώτερον εἶναι, ὅτι ἡ ἔναρξις τοῦ σχολικοῦ ἔτους 1807 - 1808 δὲν εὕρισκε τὸν Δωρόθεον σχολάρχην στερεωμένον εἰς τὴν ἕδραν του, ὅπως προηγουμένως. Εἶχε συμπληρωθῆ πλέον ἡ ταχθεῖσα τετραετὴς προθεσμία ἐνωρίτερον, τὸ δὲ ἔργον του συνετελέσθη. Ἕνας μαθητής του, ὁ Μανουὴλ Σηλυμβριανός, ἀνεδεικνύετο διδάσκαλος εἰς τὴν πατρίδα του, καὶ ἄλλος μαθητής του, ὁ Παντολέων Φραγκιάδης, διωρίζετο διδάσκαλος τῶν Μαθηματικῶν εἰς τὴν ἰδίαν τὴν Πατριαρχικὴν Μ. Σχολήν. Κατά τινα τρόπον ἡ ἀποστολὴ τοῦ Πρωίου εἰς τὴν πρώτην της φάσιν ἔληγεν. Εἵλκυεν ἄλλως τε αὐτὸν ἡ ἀρχιερατικὴ σταδιοδρομία καὶ χάριν αὐτῆς ἠναγκάζετο νὰ ἐγκα-

---

1. Οὕτως ὁ Μ. Δ. Χαμουδόπουλος («Ἐκκλ. Ἀλήθεια», Α' 293): ἀπεχώρησε τὸ 1809. Μ. Γεδεὼν (Χρονικά, σ. 179): προέστη τῆς Σχολῆς ἀπὸ 1803 - 1807. Μ. Παρανίκας (ΠΕΦΣΚ, ΚΖ' 315): 1804 - 7 σχολάρχης ἐν Ξηροκρήνῃ. Κ. Ἄμαντος («Ἑλληνικά», ΙΑ' 242): ἐδίδαξε πράγματι μέχρι τοῦ 1807, κλπ.

ταλίπῃ τὸ διδακτικὸν ἔργον. Εἶχεν ὅμως κατὰ τὰ τρία ἔτη τῆς παραμονῆς του κατορθώσει νὰ θεμελιώσῃ τὴν πνευματικὴν βάσιν τῆς νέας Σχολῆς. Ὅλα ἔκτοτε ἔβαινον καλῶς. Δικαίως ἐλέχθη ὅτι ἐπ' αὐτοῦ μετεβλήθη εἰς Πιερίαν ὁ Βόσπορος.

Περιττεύει καὶ νὰ συνοψίσωμεν τὸ ἐπιτελεσθὲν ἔργον, διότι τοῦτο κατὰ τὸ μέγιστον μέρος αὐτοῦ ἐξετέθη ἤδη διὰ μακρῶν καὶ ἀποτελεῖ τὴν λαμπρὰν προθήκην τῆς πρώτης τριετίας τῆς Σχολῆς Κουρούτζεσμε. Ἤρχισεν αὕτη καλὰ τὸν δρόμον της, ὀρθοποδεῖ καὶ ἀποτελεῖ τὴν τελευταίαν λέξιν τῆς εὐρωπαϊκῆς παιδαγωγικῆς κατακτήσεως. Ἔργον Δωροθέου τοῦ Πρωίου εἶναι πᾶν ὅ,τι συνετελέσθη εἰς τὴν Σχολήν. Διάρθρωσις τῶν δύο τμημάτων, κατωτέρου καὶ ἀνωτέρου, ἐκπόνησις ἀναλυτικοῦ — ἃς τὸ εἴπωμεν— προγράμματος, σύστημα διοικήσεως, οἰκονομικά, ἐπαφαί, ἐποπτεία, διδασκαλία καὶ μέθοδος, βιβλιοθήκη καὶ ἐπιστημονικὴ ἐργασία. Λόγος δὲν ἔγινεν ἐπαρκὴς διὰ τὰ δύο τελευταῖα ἀντικείμενα, δηλ. τὴν βιβλιοθήκην τῆς Σχολῆς καὶ τὸ ἐπιστημονικὸν ἔργον τοῦ σοφοῦ διδασκάλου. Καὶ τὸ μὲν θέμα τῆς βιβλιοθήκης τῆς Σχολῆς, θέμα λίαν ζωτικὸν διὰ τὴν καλὴν λειτουργίαν αὐτῆς ἐθίγη ἐπ' εὐκαιρίᾳ καὶ θὰ χρειασθῇ νὰ ἀπασχολήσῃ περαιτέρω τὴν μελέτην ταύτην, ὥστε νὰ ἐξετασθῇ εἰς τὸ σύνολόν του. Τὸ δὲ θέμα τῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας τοῦ Δωροθέου ἐκτείνεται ἐν μέρει μὲν εἰς τὰς ἰδιαιτέρας ἀπασχολήσεις αὐτοῦ τοῦ ἰδίου καὶ θὰ μᾶς δώσῃ ἐδῶ τὴν εὐκαιρίαν νὰ συμπληρώσωμεν τὴν ὅλην εἰκόνα τοῦ πολυμαθοῦς διδασκάλου, ἐν μέρει δὲ τοποθετεῖται ἐπὶ εὐρυτέρου πλαισίου τῶν ἐργασιῶν τῆς Πατριαρχικῆς Μεγάλης Σχολῆς κατὰ τὴν ἐξεταζομένην νέαν περίοδον τῆς ἱστορικῆς πορείας αὐτῆς καὶ θὰ καταλάβῃ τὸν προσήκοντα χῶρον κατωτέρω. Τὸ ἔργον τοῦτο δὲν εἶναι καθαρῶς πρώιον δημιούργημα ἀλλὰ συλλογικόν, αὐτοῦ κατευθύνοντος καὶ τῶν στενῶν συνεργατῶν του, ὡς θὰ ἴδωμεν, μετ' αὐτοθυσίας μοχθούντων, ἔργον ποὺ λαμπρύνει τὴν Σχολὴν καὶ ποὺ ἀτυχῶς ἔμεινεν ἡμιτελές. Πρόκειται διὰ τὴν Κιβωτὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης.

Ἴδιον ἐπιστημονικὸν ἔργον ὁ Δωρόθεος Πρώιος ἔχει μέν, ἀλλὰ παραμένει ἀνέκδοτον, ἄγνωστον καὶ ἄδηλον. Ἐκ τῶν γνωστῶν σχετικῶν εἰδήσεων γνωρίζομεν τὰ ἑξῆς ἔργα τοῦ Πρωίου, κατὰ τὸ πλεῖστον προοριζόμενα διὰ σχολικὴν χρῆσιν.

α. Στοιχεῖα Ἀλγέβρας ἐκ νεωτέρων συνερανισθέντα. Κῶδιξ 2296 Ἐσφιγμένου καὶ 2288, 2307. Σπ. Π. Λάμπρου, Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγ. Ὄρους, τόμ. Α', ἐν Κανταβριγίᾳ 1899, σελ. 196, 197. Αὐτόθι, τόμ. Β', σελ. 340, κῶδ. 5743 Παντελεήμονος Ἄλγεβρα ὁμοῦ μὲ τὴν Γεωμετρίαν.

β. Ἀριθμητική. Ἁγιορειτικοὶ κώδικες 2296 καὶ 5743, ἤτοι Ἐσφιγμένου καὶ Παντελεήμονος. Σπ. Π. Λάμπρου, Κατάλογος..., τόμ. Α' 196 καὶ Β' 340. Καὶ κῶδιξ 2196 Σιναϊτικός.

γ. Γεωμετρία. Κῶδιξ 5743 μονῆς Παντελεήμονος. Σπ. Π. Λάμπρου, Κατάλογος... Β' 340 (ὁμοῦ μὲ τὴν Ἄλγεβραν).

δ. Θεωρήματα ἐκ τῶν τοῦ Ἀρχιμήδους ἐκ τῆς λατινίδος φωνῆς μεταφρασθέντα. Κῶδιξ 1241 Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν. Ἰωάν. καὶ Ἀλκ. Σακκελίωνος, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, ἐν Ἀθήναις 1892, σελ. 225. Ὁ κῶδιξ ἐγράφη ἐν Χίῳ τὸ 1799 καὶ ἀνῆκεν εἰς τὸν Νικόλαον Δημητριάδην Χορτάκην, Σμυρναῖον, ἀντιγραφεὶς ἀπὸ Ἱερόθεον ἱεροδιάκονον. Ἐπομένως τὴν μετάφρασιν ἐφιλοτέχνησεν ὁ Δωρόθεος καθ' ἣν ἐποχὴν ἐδίδασκεν εἰς Χίον. Πιθανῶς καὶ ἀπὸ τὰ λοιπὰ περιεχόμενα τοῦ κώδικος (περὶ τῶν κωνικῶν τομῶν τοῦ ἀββᾶ Καΐλου, μετάφρ. ἐκ τῆς λατινίδος κλπ.) τινὰ τοὐλάχιστον ἐκ τῆς γραφίδος τοῦ ἰδίου τοῦ Δωροθέου προέρχονται, γνωστοῦ ὄντος ὅτι Φυσικομαθηματικὰ ἐδίδασκε καὶ εἰς τὴν Σχολὴν Χίου καὶ τότε ἤρχετο εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὸν διευθύνοντα τὴν Σχολὴν Ἀθανάσιον τὸν Πάριον, διότι οὗτος ἐθεώρει ὅτι ἡ Μαθηματικὴ ἦτο πηγὴ ἀθεΐας. Κ. Κούμα, Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, τόμ. ΙΒ', ἐν Βιέννῃ 1832, σελ. 575. Κ. Ἀμάντου, Ὁ ἐθνομάρτυς Δωρόθεος Πρώιος, «Ἑλληνικά», τόμ. ΙΑ' (1939), σελ. 241.

ε. Λογικὴ τοῦ ἀββᾶ Γενουησίου, μεταφρασθεῖσα μετά τινων σημειώσεων ὑπὸ τοῦ ἀρχιδιακόνου Δωροθέου Πρωίου, φιλοσόφου. Κῶδιξ 2296 μονῆς Ἐσφιγμένου. Σπ. Π. Λάμπρου, Κατάλογος..., Α', σελ. 196.

ς. Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία. Ὅλως ἄγνωστος καὶ λανθάνουσα. Τὴν εἴδησιν παρέχει ὁ C. Iken, Leukothea, τόμ. Α', Λειψία 1825, σελ. 240 - 241.

ζ. Ἱστορία τῆς ὀθωμανικῆς βασιλείας. Κῶδιξ 23 Μουσείου Μπενάκη. Κ. Ἀμάντου, Ὁ ἐθνομάρτυς..., ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 242 - 243, ὑποσ. 5.

η. Βιογραφία ἱστορική (;). Μνημονεύεται ὑπὸ τοῦ Α. Κοραῆ, Ἐπιστολαί, ἔκδ. Δαμαλᾶ, τόμ. Β', ἐν Ἀθήναις 1885, σελ. 106.

Ἐπικουρούμενοι ἀπὸ τὰς γνώμας τῶν συγχρόνων τοῦ Δωροθέου Πρωίου καὶ βασιζόμενοι εἰς τὸ συντελεσθὲν ὑπ' αὐτοῦ ἔργον, εὐχερῶς καταλήγομεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ βραχεῖα διδασκαλία αὐτοῦ εἰς Χίον, ἡ τριετὴς εἰς τὴν Πατριαρχικὴν Μεγάλην Σχολὴν καὶ ἡ ἐπίσης βραχεῖα εἰς τὰ τέκνα τοῦ ἡγεμόνος Κ. Χατζερῆ κατ' ἰδίαν διδασκαλία ἀνέδειξαν αὐτὸν ἕνα πρωτοπόρον διδάσκαλον, ὅμοιον τοῦ ὁποίου εἰς σοφίαν, ἀγάπην, μέθοδον καὶ προοδευτικὰς τάσεις, ποὺ ὑπερέβαινον τὴν ἐποχήν του, δὲν εἶχεν ἀποκτήσει ἡ παλαίφατος Πατριαρχικὴ Σχολὴ καθ' ὅλην τὴν μακρὰν ἀλλὰ κοπιώδη ἱστορικήν της διαδρομήν. Ἠμποροῦμεν νὰ τὸν ὀνομάζωμεν ἀναμορφωτὴν τῆς παιδείας τοῦ ἔθνους, ποὺ εἰργάσθη ἐντὸς μὲν τῶν πλαισίων τῆς παραδόσεως καὶ ὑπὸ τὴν αἰγίδα πάντοτε τῆς Μ. Ἐκκλησίας, ἀλλὰ παρὰ τοῦτο δὲν εὐθυγραμμίζετο πρὸς τὸ γενικῶς ἐπικρατοῦν συντηρητικὸν πνεῦμα αὐτῆς.

Ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ καθηγητὴς Ἄμαντος ὅτι αὐστηραὶ καὶ ἄδικοι εἶναι αἱ εἰς τὴν Λευκοθέαν τοῦ Iken δημοσιευμέναι κρίσεις περὶ τοῦ ἀνδρός, ὅτι δηλ. οὗτος ἤθελε νὰ μένουν ἀμαθεῖς οἱ νέοι Ἕλληνες καὶ παρέμενεν ἀδιάφορος ἐμπρὸς εἰς τὴν μόρφωσιν αὐτῶν. Ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα ἀποδεικνύεται ὅτι κάθε ἄλλο παρὰ ἀδιάφορος ἦτο ὁ Πρώιος διὰ τὴν παιδείαν τοῦ ἔθνους του. Διδάσκων Μαθηματικὰ καὶ Φυσικὰ καὶ ἀπὸ ἰδιοσυγκρασίας ὄχι πολὺ διαχυτικός, λέγει ὁ καθηγητὴς Ἄμαντος, ἐθεωρήθη ψυ-

χρὸς πατριώτης [1]. Ὅσον καὶ ἂν εἶναι εὐφυεῖς αἱ παρατηρήσεις αὗται, δὲν παρέχουν τὴν ἑρμηνείαν τῶν ἀδίκων καὶ ἀπαραδέκτων κρίσεων, στρεφομένων κατὰ παιδαγωγοῦ, φιλομούσου καὶ φιλογενοῦς κληρικοῦ, ποὺ καὶ εἰς τὴν ἐπαρχίαν του Ἀδριανούπολιν εἰργάσθη διὰ τὴν παιδείαν καὶ τὴν εὐημερίαν τοῦ ποιμνίου του [2] καὶ μάλιστα τὴν ζωὴν αὐτοῦ ἔδωκε χάριν τοῦ ἔθνους του. Τὸ μόνον ποὺ θὰ ἠδυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν σκιερὸν σημεῖον, εἶναι ὅτι ὁ Δωρόθεος κατέλιπε σχετικῶς ἐνωρὶς τὴν σχολαρχίαν τῆς πατριαρχικῆς Σχολῆς. Ἂν παρέμενεν ἓν ἕως δύο ἀκόμη ἔτη, δὲν θὰ ἐθεμελίωνεν ἁπλῶς, ἀλλὰ θὰ εἶχεν οἰκοδομήσει ὁ Δωρόθεος. Καὶ ἡ σχολὴ εἶχεν ἀκόμη τὴν ἀνάγκην του. Ἡ παρουσία του ἠδύνατο νὰ ὠθήσῃ ἀκόμη βαθύτερα τὸ παιδευτικὸν ἄροτρον, τὴν στιγμὴν μάλιστα ποὺ καὶ εἰς τὴν μικρασιατικὴν Φιλαδέλφειαν μεταβὰς δὲν φαίνεται νὰ παρήγαγεν ἔργον σπουδαῖον. Βραχεῖα ἔστω εἰσέτι παραμονὴ τοῦ Πρωίου εἰς τὸ διδασκαλεῖον θὰ ἐξησφάλιζεν εἰς αὐτὸν πανθομολογουμένην τὴν πρώτην θέσιν εἰς τὸν κατάλογον τῶν ἀναγεννητῶν τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ καὶ θὰ τοῦ ἔδιδε τὴν εὐκαιρίαν νὰ προχωρήσῃ εἰς τὸ ἐπιστημονικὸν ἔργον του καὶ ἴσως νὰ ἐκδώσῃ μέρος αὐτοῦ. Ὁπωσδήποτε Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων [3], Κων. Κούμας [4], πατριάρχης Κωνστάντιος [5], ἄλλοι τινὲς παλαιότεροι καὶ νεώτεροι [6] ἐκφράζονται κολακευτικῶς περὶ τοῦ ἀνδρός.

5. ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ - ΔΙΑΔΟΧΟΙ. Ὁ ἐπὶ πατριαρχικῶν κωδίκων κατὰ τὸ πλεῖστον στηριζόμενος Μ. Παρανίκας παρέχει τὸν ἀκόλουθον μεικτὸν πίνακα διδασκάλων καὶ σχολαρχῶν τῆς Πατριαρχικῆς Μεγάλης Σχολῆς τοῦ Γένους ἐπέκεινα τοῦ ἔτους 1807, δηλ. ἀπὸ τῆς ἀποχωρήσεως Δωροθέου τοῦ Πρωίου [7].

1807 - 1809 Παντολέων Φραγκιάδης, διδάσκαλος Μαθηματικῶν
1809 - 1810 Στέφανος Δούγκας, διάκονος, Θετταλός, σχολάρχης
1810 - 1812 Ἰωάννης Παλαμᾶς
1813 Νικόλαος Λογάδης

---

1. Κ. Ἀμάντου, Ὁ ἐθνομάρτυς Δωρόθεος Πρώιος, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 244.
2. Βλ. ὅσα ὁ Μ. Γεδεών, Χρονικά, σελ. 181, παρατηρεῖ σχετικῶς.
3. Λόγοι ἐκκλησιαστικοί..., ἐν Βερολίνῳ 1833, σελ. 48.
4. Ἱστορίαι, τόμ. ΙΒ', σελ. 575, 592. Εἰς αὐτὸν ὀφείλεται ἡ ἔκφρασις ὅτι *Πιερία ὁ Βόσπορος* κατέστη διὰ τῆς διδασκαλίας τοῦ Δωροθέου.
5. Βιογραφία..., σελ. 163.
6. Πρὸ πάντων βλ. Μ. Γεδεὼν (σ. 180) καὶ Κ. Ἄμαντον (σ. 248).
7. Μ. Παρανίκα, Περὶ τῆς ἐν ΚΠόλει Πατρ. Σχολῆς (1691 - 1835), ΠΕΦΣΚ, τόμ. ΚΖ' (1895 - 99), σελ. 315. Προσθέτει ἐν τέλει τοῦ καταλόγου του ὁ Παρανίκας τὸν Σαμουήλ, διευθυντὴν μέχρι τοῦ 1849 ἀπὸ τῆς μεταθέσεως εἰς Ξηροκρήνην τῆς Σχολῆς καὶ τερματίζει τὸν πίνακα.

1814 - 1815 Κωνσταντῖνος Κούμας
1813 Βενιαμὶν ὁ Λέσβιος, διδάσκων Φιλοσοφίαν
1815 - 1820 Σέργιος Μυστάκης, διάδοχος Κούμα
1821 - 1830 Σαμουὴλ Κύπριος

Κατὰ τὰ ἔτη 1822 - 23 διδάσκαλος ἀναφέρεται εἰς τὸν Κώδικα τῆς Σχολῆς ὁ Ν. Λογάδης, ἐπίσης δὲ οἱ Ματθαῖος, Σαμουήλ, ὑποδιδάσκαλος εἰς Ξηροκρήνην Ὀνούφριος καὶ ὑποδιδάσκαλος εἰς Φανάρι Κωνσταντῖνος. Τὸ 1823 εἰς Ξηροκρήνην Ν. Λογάδης, Ματθαῖος, Σαμουήλ, Ὀνούφριος. Κατὰ τὰ 1825 - 30 Σαμουὴλ καὶ ὑποδιδάσκαλοι, τῶν ὁποίων δὲν μνημονεύονται τὰ ὀνόματα. Εἰς Φανάρι κατὰ τὰ 1825 - 33 Λογάδης, Ἀγαθάγγελος, Θεόδωρος. Κατὰ τὰ 1833 - 34 Λογάδης, Ἀγαθάγγελος, Θεόδωρος, Ἀγάπιος. Ὁ τελευταῖος τὸ 1836 ἐπὶ πατριάρχου Γρηγορίου Ϛ'. Ταῦτα πληροφορεῖ ὁ Παρανίκας, ἀλλ' ὁ Μ. Γεδεὼν [1], ἀντλῶν καὶ αὐτὸς ἐκ παντὸς εἴδους κωδίκων καὶ συναφῶν πηγῶν, μετά τινων παραλλαγῶν εἰς τὰ ὀνόματα καὶ τὰς χρονολογίας παρέχει τὸν σχετικὸν κατάλογον τῶν διδασκάλων.

Καὶ περὶ μὲν τῶν συνεχιστῶν τοῦ ἔργου τοῦ Δωροθέου Πρωίου ἐνδείκνυται νὰ γίνῃ λόγος, διεξοδικώτερος λόγος, τὴν στιγμὴν ποὺ αὐτοὶ γράφουν τὴν ἱστορίαν τῆς Σχολῆς, καὶ τοῦτο γίνεται εἰς τὸ ἑπόμενον κεφάλαιον, διὰ τοὺς ἀμέσους συνεργάτας ὅμως τοῦ Πρωίου, ἐκείνους μετὰ τῶν ὁποίων ὁ ἐμπνεύσας τὸ νέον πνεῦμα εἰς τὸ ἵδρυμα ἐστερέωσεν αὐτὸ καὶ τὸ κατέστησε θαυμαστὸν εἰς ὅλους, ὁ λόγος δυστυχῶς ἁπλώνεται τόσον μόνον, ὅσον αἱ εἰδήσεις ἐπαρκοῦν διὰ νὰ σκιαγραφηθοῦν οἱ σκαπανεῖς οὗτοι τῆς παιδείας τοῦ ἔθνους ἀρχομένου τοῦ ΙΘ' αἰῶνος. Καὶ δὲν εἶναι ἄλλως τε πολλοὶ οἱ μαρτυρούμενοι, διότι κατὰ τὸ πλεῖστον οὗτοι ἠναλίσκοντο ἀνωνύμως, προσφέροντες τὰς ὑπηρεσίας των καὶ μὴ καταλείποντες ζωηρὰ τὰ ἴχνη τῆς ἀθορύβου ἐργασίας των.

Καταστρέφοντες τὸν λόγον περὶ τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς κατὰ τὴν λῆξιν τῆς προηγουμένης περιόδου, ὅτ' ἐπέκειτο ἡ μεταφορὰ αὐτῆς εἰς Ξηροκρήνην, ἀνεφέραμεν τρεῖς ὁμωνύμους διδασκάλους, φέροντας τὸ ὄνομα τοῦ εὐαγγελιστοῦ Ματθαίου, συγχρόνους καὶ σχεδὸν συγχεομένους [2]. Τούτων ὁ πρῶτος Ματθαῖος, ἀφοῦ ἔρριψε τὸν πνευματικόν του ὀβολὸν εἰς τὸ κιβώτιον τοῦ ἐλέους τῆς κατατρυχομένης Πατριαρχικῆς Σχολῆς τὸ πολὺ μέχρι τοῦ 1794, διότι ἐφεξῆς ἐδίδασκεν εἰς τὴν Σχολὴν Μυριοφύτου, δὲν ἐμφανίζεται πλέον εἰς τὰ σχολικὰ πράγματα τῆς ΚΠόλεως. Πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τῶν λοιπῶν καλεῖται ἀπὸ τὴν καταγωγήν του ὁ καλὸς αὐτὸς διδάσκαλος Ματθαῖος ὁ ἐκ Γανοχώρων. Ὁ δεύτερος Ματθαῖος εἶναι ὁ ἐξ Αἴνου, γνωστὸς μᾶλλον ὡς μητροπολίτης Κυζίκου, ὁ ἀπὸ Θεσσαλονίκης, πρῴην Αἴνου. Γνωρίζοντες ὅτι μητροπολίτης Αἴνου ἐξελέγη τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1807 καὶ ὅτι ὀλίγον ἐνωρίτερον ἐχρημάτισεν οἰκοδιδάσκαλος τῆς οἰκογενείας Μαυρογένους, ὀφείλομεν νὰ δεχθῶμεν ἴσως ὅτι ὁ Ματθαῖος οὗτος, ποὺ ἐδίδασκε τὸ 1803 εἰς τὴν Πατριαρχικὴν Σχολήν, ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος στενὸς συνεργάτης Δωροθέου τοῦ Πρωίου εἰς τὴν Σχολὴν Κουρούτζεσμε διὰ τὰ γραμματικά. Ἡ δὲ συμβολὴ τοῦ Ματθαίου τούτου εἰς τὴν στερέωσιν τῆς καλῆς φήμης τῆς νέας Σχολῆς, ἀνεξαρτήτως ποίας δυνάμεως ἦτο ὁ μετὰ τῶν τροφίμων διάλογος αὐτοῦ, ὀφείλεται εἰς τὸ ἐξαίρετον ἦθος τοῦ ἀνδρός. Διὰ τὸν Ματθαῖον Αἴνου Σαμουὴλ ὁ Κύπριος, διδάσκαλος διαπρεπής, προτάσσων βραχεῖαν βιογραφίαν τοῦ ἀνδρὸς μετὰ προλεγομένων εἰς τὴν διὰ τοῦ τύπου ἐκδεδομένην *«Ἀντίρρησιν περὶ τῆς εἰς τὸ χυδαῖον ἰδίωμα μεταφράσεως τῶν Ἱερῶν Γραφῶν»* αὐτοῦ, λέγει ὅτι ἔζη ὁ Ματθαῖος ἐν σεμνότητι βίου καὶ πολλὴν ὑπόληψιν εἶχε καὶ ἀκόμη ὅτι ὅταν ἀπεσύρθη τῆς διδασκαλίας *«καὶ εἰ μὴ ἐδίδασκεν, ἦν σιωπῶσα διδασκαλία τῆς ἀρετῆς»* [1].

Διὰ τὸν τρίτον Ματθαῖον ἀσαφῆ εἶναι τὰ πράγματα. Διότι ἀναφέρεται μὲν διδάσκων εἰς Κουρούτζεσμεν ἐπὶ σχολάρχου Πρωίου, ἀναφέρεται δὲ καὶ ἀργότερα, τὸ 1825, διδάσκων εἰς Φανάρι, ὅπου εἶχε μεταφερθῆ ἡ Σχολή. Ταῦτα δὲ παραδίδονται, μὴ στηριζόμενα ἐπὶ πηγῆς τινος [2], ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ Παρανίκας σημειοῖ τὸν Ματθαῖον ὅλως ἀορίστως. Καθ' ὅμοιον τρόπον ἀναφέρονται καὶ ἄλλα ἀκόμη ὀνόματα διδασκάλων, κατὰ τρόπον δυστυχῶς ἀσαφῆ καὶ ὄχι ἄνευ ἀμφισβητήσεων. Κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν δὲν γνωρίζομεν ἐπίσης καὶ τῶν διδασκάλων τῆς Σχολῆς Φαναρίου τὰ ὀνόματα. Ἐξαίρεσιν ἀποτελεῖ διδάσκαλός τις Νικόλαος, διορισθεὶς τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1805 διὰ τὰ ἐγχώρια τέκνα τοῦ Κουρούτζεσμε. Ὁ δὲ συντάκτης τοῦ Λεξικοῦ (τῆς Κιβωτοῦ) Ἰωάννης Λεοντόπουλος, ἔκτος αὐτὸς μετ' ἄλλων πέντε συντακτῶν, φαίνεται ὅτι ἐδίδασκεν εἰς τὴν Σχολὴν Κουρούτζεσμε ἐπὶ Δωροθέου Πρωίου καὶ ἀσφαλῶς ἀργότερα πάλιν [3].

1. Μ. Γεδεών, Χρονικά. σελ. 182 κἑξ., 203 κἑξ. Τοῦ αὐτοῦ, Γράμματα, σελ. 156 κἑξ., 258. Πρβλ. καὶ Μ. Δ. Χ(αμουδοπούλου), ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 293 κἑξ.

2. Τ. Γριτσοπούλου, Πατρ. Σχολή, τόμ. Α', σελ. 448 - 449.

1. Γκίνη - Μέξα, Ἑλλην. Βιβλιογρ., τόμ. Β', σελ. 27, ἀριθ. 3424. Πρβλ. καὶ Μ. Γεδεών, Χρονικά, σελ. 206 - 207.

2. Αὐτόθι, σελ. 207.

3. Μ. Γεδεών, Χρονικά, σελ. 209 - 210 (Γράμματα, σελ. 82, παραλείπεται) καὶ σελ. 8. Ὁ Μ. Παρανίκας, Σχεδίασμα, σελ. 44, θεωρεῖ ὀρθῶς Γανοχωρίτην τὸν Λεοντόπουλον. Ὁ Γεδεὼν (Χρονικά, 209) γράφει ὅτι ἐγεννήθη εἰς Μυριόφυτον καὶ δὲν κατατάσσει αὐτὸν χρονολογικῶς, σημειῶν ἁπλῶς ὅτι τὸ 1822 ἔγινε διδάσκαλος Ραιδεστοῦ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

ΠΟΡΕΙΑ ΑΠΡΟΣΚΟΠΤΟΣ

1. ΠΛΑΤΩΝ ΦΡΑΓΚΙΑΔΗΣ. Πρᾶξις τοῦ σχολάρχου Δωροθέου Πρωίου ἀπὸ 1 Σεπτεμβρίου 1804 ἀνέθεσεν εἰς τὸν μαθητὴν τῆς Σχολῆς Παντολέοντα Φραγκιάδην καθήκοντα βιβλιοφύλακος τῆς Σχολῆς, ὡς εἴδομεν [1]. Ἡ ἐσχάτη πρᾶξις τοῦ Δωροθέου, ὑπὸ ἡμερομηνίαν 7 Αὐγούστου 1807, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι εἶχε συμπληρωθῆ ὁ χρόνος ἀκροάσεως τῶν φιλοσοφικῶν μαθημάτων ὑπὸ τοῦ μαθητοῦ Παντολέοντος Φραγκιάδου καὶ ἐνῷ οὗτος ἀντικαθίστατο εἰς τὸ ὑπούργημα τοῦ βιβλιοφύλακος ἐπεφορτίζετο μὲ τὴν διδασκαλίαν τῶν Μαθηματικῶν εἰς τὴν Μεγάλην τοῦ Γένους Σχολήν [2]. Ταῦτα μαρτυροῦν ὅτι ὁ Φραγκιάδης ὑπῆρξεν ἐκ τῶν πρώτων καὶ καλῶν μαθητῶν τοῦ Πρωίου εἰς τὴν Σχολὴν Κουρούτζεσμε, ἐτύγχανε δὲ καθὼς φαίνεται ἰδιαιτέρας στοργῆς τοῦ σχολάρχου ὡς συμπολίτης αὐτοῦ. Τὸ χαρακτηριστικὸν ὅμως τῆς περιπτώσεως ταύτης εἶναι, ὅτι καθίστατο ἱκανὸς ἀπόφοιτος τῆς Πατριαρχικῆς Μεγάλης Σχολῆς τοῦ Γένους, τὸ πρῶτον ἤδη, νὰ διδάξῃ Μαθηματικὰ καὶ — διατί ὄχι ; — νὰ διευθύνῃ αὐτὴν τὴν Σχολήν. Ἀσφαλῶς εἰς αὐτὸν ἀπέβλεψεν ὁ Δωρόθεος καὶ ὅταν προητοιμάζετο ν' ἀποχωρήσῃ καὶ ὅταν ἀπεχώρησεν. Ἑπομένως ἔχομεν ἀμέσως καὶ ἀναμφισβητήτως [3] τὸν διάδοχον τοῦ Δωροθέου εἰς τὴν σχολαρχίαν ἀπὸ τοῦ σχολικοῦ ἔτους 1807 καὶ ἐπέκεινα τὸν Χῖον Παντολέοντα κατὰ κόσμον, Πλάτωνα δὲ ἀφ' ἧς κατέστη μοναχός, Φραγκιάδην.

Ὁ Πλάτων Φραγκιάδης ἐξεπαιδεύθη εἰς τὴν Χίον πλησίον Ἀθανασίου τοῦ Παρίου ἀρχικῶς, εἰς δὲ τὴν Μ. Σχολὴν τοῦ Γένους ἀκολούθως συνεπλήρωσε τὰς σπουδάς του. Τὴν Σχολὴν διηύθυνεν οὗτος ἐπὶ δύο μόνον ἔτη. Ἄγνωστον διὰ ποίαν αἰτίαν ἀπεσύρθη τῆς Σχολῆς τὸ 1809 καὶ προσεκαλεῖτο — ἢ διότι προσεκαλεῖτο — σχολάρχης ὁ Γρηγόριος Κωνσταντᾶς. Καὶ οὗτος μὲν δὲν ἀπεδέχθη τὴν πρόσκλησιν, ὁ Φραγκιάδης ὅμως παρέμεινεν εἰς ΚΠολιν ἔξω τῆς Σχολῆς, ἐκήρυττε τὸν λόγον τοῦ θεοῦ, ἐμελέτα καὶ συνέγραφεν. Ἂν ἐπανῆλθεν ἀργότερα εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς Σχολῆς,

1. Ἀνωτέρω, σελ. 181.
2. Ἀνωτέρω, σελ. 190.
3. Ὁ Μ. Γεδεών, Χρονικά, σελ. 182, λέγει ὅτι ὁ Φραγκιάδης διωρίσθη ἀκολούθως σχολάρχης, ὡς λέγεται, διευθύνας τὴν σχολὴν προσωρινῶς μέχρι τοῦ 1809 καὶ ὅτι ἴσως μέχρι τοῦ 1817 ἐδίδαξε πάλιν. Ὁ Μ. Χαμουδόπουλος, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 293, θέλει τὸ 1809 τὴν ἀποχώρησιν τοῦ Πρωίου καὶ διάδοχόν του τὸν Δούγκαν.

δὲν εἶναι βέβαιον. Πιθανῶς ἐδίδασκεν ἰδιωτικῶς ἢ εἰς ἐπισήμους οἴκους τῆς πρωτευούσης. Τὸ 1817 προεχειρίσθη μητροπολίτης τῆς προσφιλοῦς του νήσου Χίου, εἰς διαδοχὴν τοῦ ἀποθανόντος μητροπολίτου Διονυσίου. Φιλόσοφος ἱεράρχης, πιστὸς εἰς τὴν ὀρθόδοξον πίστιν καὶ τὰς ἐκκλησιαστικὰς παραδόσεις, ηὐδοκίμησεν ὡς ποιμενάρχης, ἐπροστάτευσε τὰ γράμματα καὶ πολὺ ἠγαπήθη εἰς τὴν ἐπαρχίαν του. Ὅμηρος εἰς τὸ φρούριον τῆς νήσου ἐκρεμάσθη ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς τὴν 23 Ἀπριλίου 1822. Τὸ λείψανον αὐτοῦ περισυνελέγη εἰς Οἰνούσας καὶ ἐτάφη εἴς τινα ἐκεῖ ἀγρόν, ἀπὸ ὅπου δι' ἀνακομιδῆς τὰ ὀστᾶ του μετεκομίσθησαν εἰς Σῦρον τὸ 1858, ἀλλὰ καὶ πάλιν εἰς Οἰνούσας μετ' οὐ πολύ.

Τὸ 1816, ἐνῷ ἀπεφασίζετο ἡ μετάφρασις τῶν Παραλλήλων Βίων τοῦ Πλουτάρχου εἰς ἁπλοελληνικήν, ὁ Φραγκιάδης μετὰ τῶν Κ. Οἰκονόμου, τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, Σπ. Βαλέτα καὶ Γ. Αἰνιᾶνος ἀπετέλουν τὴν ἐπιτροπήν, ποὺ θὰ ἐπεμελεῖτο τὸ ἔργον. Δεῖγμα μικρὸν τῆς παιδεύσεώς του κατέλιπεν ὁ καλὸς διδάσκαλος ἓν μόνον δημοσίευμά του, περὶ τῆς ἠλεκτρικῆς στήλης τοῦ Ζαμβόνη (ἐκ μεταφράσεως) [1]. Ὅτι ἦτο φιλολογικῶς κατηρτισμένος μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴν συμμετοχήν του εἰς τὴν σύνταξιν τῆς Κιβωτοῦ, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ ἀφιερώνει δύο λαμπρὰ ἐπιγράμματα. Λυπηρὰς σκέψεις γεννᾷ εἰς τὸν ἐρευνητὴν καὶ ἀπορίας ἄξιον εἶναι, διατί τόσον καλῶς κατηρτισμένος διδάσκαλος δὲν ἐχρησιμοποιήθη περισσότερον εἰς τὴν Μ. Σχολὴν τοῦ Γένους, πρὶν ἐκλεγῇ μητροπολίτης [2].

2. ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΔΟΥΓΚΑΣ. Ἂν λυπηρὸν εἶναι, ὅτι ὁ Φραγκιάδης τόσον ὀλίγον παρέμεινεν εἰς τὴν τροφόν του Σχολήν, ἄλλο τόσον θλιβερὸν εἶναι ὅτι καὶ ἄλλος διδάσκαλος ἐνεφανίσθη μετ' αὐτὸν καὶ ἐσχολάρχησεν ἐπὶ ἓν ἔτος μόνον, ἀναγκασθεὶς ν' ἀποσυρθῇ ἕνεκα τῶν παρεμβαλλομένων ἐμποδίων. Εἶναι οὗτος ὁ Θεσσαλὸς Στέφανος Δούγκας, ἱεροδιάκονος, Τυρνοβίτης. Εἰς τὴν πατρίδα του ἐκπαιδευθεὶς ὑπὸ διδάσκαλον τὸν Ἰωάννην Πέζαρον, κατηυθύνθη ἀκολούθως εἰς Ἅλλην, Γοτίγγην καὶ Ἰέναν, ὅπου ἐσπούδασε Μαθηματικά, ἀκούων τὸν Σελίγγιον. Κατὰ τρόπον ἐπιγραμματικὸν παρέχει τὴν εἰκόνα τοῦ ἐπανελθόντος ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸν εἰς τὴν Ἑλ-

1. «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος», ἔτ. 1817, σελ. 22 κέξ.
2. Περισσοτέρας πληροφορίας καὶ κρίσεις περὶ τοῦ ἀνδρὸς βλ. εἰς τὰ ἀκόλουθα μελετήματα. Κων. Οἰκονόμου, τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, Τὰ σωζόμενα φιλολογικὰ συγγράμματα, τόμ. Α', Ἀθήνησι 1871, σελ. ιβ'- ιγ'. Ι. Ῥίζου - Νερουλοῦ, Ἱστορία τῶν γραμμάτων παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἕλλησι, μετάφρ. ἐκ τῆς γαλλικῆς ὑπὸ Ὀλ. Ι. Ν. Ἄββοτ, Ἀθήνησι 1870, σελ. 90. Β. Α. Μυστακίδου, Ὁ μητροπολίτης Χίου Πλάτων, «Ἑβδομάς», τόμ. Γ' (1886), σελ. 220 κέξ. Κ. Ἀμάντου, Ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Χίου, «Ἑλληνικά», τόμ. Δ' (1931), σελ. 61 - 63, ὅπου καὶ παλαιοτέρα βιβλιογραφία.

λάδα νεαροῦ διδασκάλου ὁ Ρίζος Νερουλός[1], λέγων: *«πλήρης καθαρᾶς ἠθικῆς, ἥτις κατοικεῖ ἐν τῷ βάθει τῆς καρδίας, ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅπου ἀνευφημεῖτο πανταχοῦ»*.

Ἀφοῦ κατὰ τὸ σχολικὸν ἔτος 1809 - 1810 ἐσχολάρχησεν εἰς τὴν Μεγάλην Σχολὴν τοῦ Γένους, ὅπως δέχονται οἱ ἐρευνηταί, ὁ Δούγκας, κατὰ τὸν Κούμαν[2], παρῃτήθη *«μὴ δυνηθεὶς νὰ ἀντιπαλαίσῃ εἰς τὰς μυρίας μηχανορραφίας»*. Τοῦτο μαρτυρεῖ, πόσον δύσκολον ἦτο νὰ εὑρεθῇ ἀμέσως ὁ κατάλληλος ἄνθρωπος, διὰ νὰ πληρώσῃ τὸ κενὸν ποὺ ἀφῆκεν ὁ Δωρόθεος Πρώιος ἀποχωρῶν ἐν σπουδῇ. Ὁ Δούγκας ἀναφέρεται ὅτι τὸ 1813 ἐκλήθη εἰς Ἰάσιον, διὰ νὰ διδάξῃ Φιλοσοφίαν εἰς τὸ ἐκεῖ λύκειον, πρωτοβουλίᾳ τοῦ ἡγεμόνος Σκαρλάτου Καλλιμάχη. Τοῦτο σημαίνει ὅτι μέχρι τότε διέτριβεν εἰς ΚΠολιν καὶ ἴσως κατ' ἰδίαν ἐδίδασκεν. Ὄντως μετέβη εἰς Μολδοβλαχίαν καὶ ἀνεδείχθη μάλιστα ἡγούμενος τοῦ βατοπεδηνοῦ μετοχίου τῆς Ρακετόσσας. Ἐκεῖ διατρίβων ἠσχολεῖτο νὰ συγγράψῃ ἔργον φιλοσοφικόν, διὰ τοῦ ὁποίου θὰ συνεβιβάζοντο αἱ Φυσικαὶ ἐπιστῆμαι μὲ τὴν Θεολογίαν. Ἀλλ' ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἔργου εἴτ' ἐκ τοῦ λόγου τούτου εἴτ' ἐξ ἄλλου κατηγορήθη ὅτι δὲν τηρεῖ τὰ δόγματα τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἀπολογούμενος ὡς κληρικὸς πλέον ἔναντι τῆς Μ. Ἐκκλησίας ὁ Δούγκας ἔδωκεν ὁμολογίαν πίστεως γραπτήν, περισωθεῖσαν μέχρις ἡμῶν.

Τοῦ ἐπεβλήθη, ἔγραφε, νὰ συγγράψῃ τὸ σύστημα τῆς Φυσικῆς καὶ ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιήσῃ ἀπὸ τὴν Θείαν Γραφὴν μερικὰς ρήσεις, ἀκολουθῶν πάντοτε τὰς ἑρμηνείας τῶν Πατέρων, εἰς τρόπον ὥστε νὰ συμβιβάσῃ *«τὰ δοκοῦντα ἐναντιοφανῆ»* εἰς ἓν καὶ νὰ ἐφελκύσῃ πᾶν νόημα εἰς τὴν ὑποταγὴν τοῦ Χριστοῦ. Ἐπειδὴ συγγράφων τὸ σύστημα τοῦτο *«παρέσχεν ἀφορμὴν αἰτιάματος»*, ἔσπευσεν αὐθορμήτως νὰ θέσῃ ὑπ' ὄψιν τοῦ πατριάρχου Κυρίλλου ς´ καὶ τῆς πατριαρχικῆς Συνόδου τὸ σῶμα τοῦ ἐγκλήματος, ζητῶν τὴν κρίσιν αὐτῶν. Ἀλλὰ τὸ σύγγραμμα, λέγει ἐν συνεχείᾳ, *«πεφώραται παρὰ τῆς Ἐκκλησίας νεωτερίζον ἐν πολλοῖς καὶ συγκλῶθον τ' ἀσύγκλωστα καὶ Γραφικάς τινας παρερμηνεῦον ἐννοίας»*. Τοῦτο ὅμως δὲν ἀνῆκεν εἰς τὰς προθέσεις αὐτοῦ νὰ παρερμηνεύσῃ ἠθελημένως καὶ νὰ παραχαράξῃ τὰ πατροπαράδοτα δόγματα, ἄνθρωπος ποὺ ἦτο ἕτοιμος νὰ προσφέρῃ αὐτὴν τὴν ψυχήν του θυσίαν ὑπὲρ αὐτῶν. Βλέπων ὅτι διὰ συνοδικοῦ ψηφίσματος ἀπεκηρύσσετο τὸ σύγγραμμά του καὶ κατεκρίνετο, ἤρχετο νὰ ὁμολογήσῃ πόσον ἦτο *«ἐπισφαλὲς καὶ ἐπιβλαβὲς τῷ μὴ καθαρῷ τοῦ καθαροῦ ἐφάπτεσθαι, ὥσπερ καὶ ὄψει σαθρᾷ ἡλιακῆς ἀκτῖνος»*. Μεταμεληθεὶς λοιπὸν δι' ὅσα εἶπε καὶ ἔγραψε τόσον ἀπερισκέπτως, *«χωρὶς πνεύματος τὰ τοῦ Πνεύματος εἰσηγούμενος»*, ἀπεκήρυσσε τὸ περιεχόμενον τῆς *«κακῶς*

1. Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 91.
2. Ἱστορίαι..., τόμ. ΙΒ', σελ. 593.

ἐξεργασθείσης θεολογικοφυσικῆς ἐκείνης πραγματείας», ὑπέσχετο ὅτι δὲν θὰ τὴν περέδιδεν εἰς κανένα *«κοινῇ ἢ ἰδίᾳ»* οὔτε κἂν θὰ τὴν εἶχεν *«εἰς ἰδίαν χρῆσιν καὶ μελέτην»* καὶ ἐχαρακτήριζεν αὐτὴν *«διόλου ἀπόβλητον καὶ κακόσχολον»*. Ὑπεγράφετο δὲ ἀχρονίστως *«Στέφανος ἱεροδ. ρεφερενδάριος καὶ ἡγούμενος τῆς Ρακετόσσας»*[1].

Χωρὶς τὸ κείμενον βεβαίως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκφέρῃ κανεὶς γνώμην περὶ τῶν καθ' ὅλου ἀντιλήψεων τοῦ διακόνου Στεφάνου Δούγκα. Τὸ ὅτι τὸ κατεδίκασεν ἡ Πατριαρχικὴ Σύνοδος, σημαίνει ἀσφαλῶς ὅτι τὸ περιεχόμενον τοῦ μελετήματος ἤρχετο εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὸ συντηρητικὸν πνεῦμα τῆς Ἐκκλησίας. Καὶ ἐνῷ δὲν ἐδίδασκεν ὁ Δούγκας καὶ δὲν ἐπροπαγάνδιζεν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐκτιθεμένων εἰς τὸ μελέτημά του ἀντιλήψεων, ἀφοῦ ἄλλως τε δὲν ἔχομεν ἄλλοθεν μνείαν τινὰ τῆς τοιαύτης ἢ τοιαύτης διδασκαλίας τοῦ ἀνδρός, ἠμποροῦμεν νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ὁ ἀπόφοιτος οὗτος τῆς Σχολῆς Πεζάρου δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀπεκόμισεν ἐκ Τυρνάβου τὰς θεωρίας του, ἀλλὰ μᾶλλον ἐπεζήτει νὰ κορέσῃ τὴν πνευματικήν του ἀνησυχίαν μὲ τὰς μελέτας, παρακινούμενος τόσον ἀπὸ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ δίψαν, ὅσον καὶ ἀπὸ τὸ διάχυτον πνεῦμα τῆς ἐποχῆς του. Ἔχει ἤδη γενικευθῆ ἡ διδασκαλία τῶν Μαθηματικῶν καὶ τῶν Φυσικῶν εἰς τὰ σχολεῖα τῆς τουρκοκρατουμένης Ἑλλάδος. Εἰς τὸ Ἰάσιον, ὅπου ὁ Δούγκας ἐκλήθη νὰ διδάξῃ, εὗρεν ἰσχυρὰ τὰ ἴχνη τῆς διαβάσεως τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη, ἂν μὴ καὶ τοῦ Ἰωσήπου Μοισιόδακος καὶ ἑπομένως ἠδύνατο νὰ ἐνισχυθῇ εἰς ὅσα ὁ ἴδιος εἶχεν ἀποκομίσει ἀπὸ τὰς σπουδάς του εἰς τὸ ἐξωτερικόν, ὅπου καὶ Μαθηματικὰ καὶ Φυσικὰ ἤκουσεν. Ἐξ ἄλλου κατὰ τὴν βραχεῖαν παραμονήν του εἰς τὴν ἕδραν τοῦ Δωροθέου Πρωίου εἰς τὴν Σχολὴν ΚΠόλεως ὑπῆρχεν ἔντονος ὁ ἀντίλαλος τῆς φωνῆς τοῦ σχολάρχου ἐκείνου. Πάντα ταῦτα σημαίνουν ὅτι ἔχομεν ἐνώπιόν μας ἕνα διδάσκαλον, ποὺ ἐκπροσωπεῖ τὴν ἐποχὴν τοῦ νέου πνεύματος, ἀλλὰ ποὺ εἶναι περιωρισμένα τὰ βήματά του. Διότι θεολόγος καὶ μάλιστα ἄγαμος κληρικὸς καὶ αὐτός, διαβιῶν μέσα εἰς μοναστήριον, ἐπεζήτησε μὲν νὰ συμβιβάσῃ τὰ ἀσυμβίβαστα, ὑπηρετῶν ἐπιστήμην καὶ πίστιν, ἀλλὰ ἠναγκάσθη νὰ ὑποχωρήσῃ εἰς τὴν φωνὴν τῆς συνειδήσεως καὶ ἀντελήφθη πόσον ἐματαιοπόνησεν, ἐργαζόμενος ἐπὶ ἑτεροκλήτων καὶ *«συγκλώθων τ' ἀσύγκλωστα»*. Ὁπωσδήποτε ἔχομεν δεῖγμα τῆς συντελουμένης καθ' ἅπασαν τὴν Ἑλλάδα ἐργασίας, τῆς ἐπελθούσης μεταβολῆς καὶ τῆς προσπαθείας ἐξόδου ἀπὸ τὴν συντηρητικότητα τοῦ πνεύματος.

Ὁ Στέφανος Δούγκας, πνεῦμα θετικὸν καὶ ἤρεμον, ὄχι ἐπαναστατικόν,

1. Μ. Γεδεών, Χρονικά, σελ. 184 - 185. Ὁ ἐκδότης ἀποκαλεῖ περίεργον τὸ ἔγγραφον τοῦτο, δὲν σημειώνει ἀπὸ ποῖον ἀκριβῶς πατριαρχικὸν κώδικα λαμβάνει, δὲν τὸ σχολιάζει, ἀλλ' ἐν τούτοις προσφέρει ὑπηρεσίαν εἰς τὴν ἔρευναν διὰ τῆς παρουσιάσεως τοῦ κειμένου.

ἴσως εἰς τὴν προσπάθειάν του νὰ ὑπερσκελίσῃ τὴν ἐποχήν του μὲ βήματα περισσότερον ἀνοικτὰ ἀπὸ τὸν προκάτοχόν του εἰς τὴν Πατριαρχικὴν Σχολήν, δὲν ἀντέσχεν εἰς τὰς μηχανορραφίας καὶ ἐξηφανίσθη ἀπὸ τὴν ΚΠολιν. Ἐσκέφθη νὰ θεμελιώσῃ κατὰ τρόπον ἐπιστημονικοθεολογικὸν τὰς ἀντιλήψεις του καὶ νὰ τὰς παραδώσῃ γραπτῶς. Ὁ Δούγκας δὲν ἀντεστρατεύετο τὰ δόγματα τῆς θρησκείας ἀφοῦ δὲν ἔγραψεν ἔργον θεολογικόν. Διέσπα ὅμως τὸν θεολογικὸν μεσαίωνα καὶ ἐκινεῖτο ἐπιστημονικῶς ἐπὶ θεμάτων Φυσικῆς θεολόγος αὐτός. Δὲν ηὐτύχησεν ὁ Δούγκας, κατὰ ταῦτα, ὡς συγγραφεύς. Πρέπει νὰ μετενόησεν ἐγκαταλιπὼν τὸ διδασκαλικὸν βῆμα. Τὸν πρὸς τὴν παιδείαν ζῆλον αὐτοῦ ὅμως δὲν ἐμείωσεν ἡ περιπέτεια καὶ δὴ τὴν πίστιν του πρὸς τὴν παιδευτικὴν ἀξίαν τῶν Φυσικῶν. Δι᾽ ὃ ἐστράφη πρὸς δημιουργίαν πανεπιστημιακοῦ πυρῆνος εἰς Ἀμπελάκια. Διέθεσεν ἀρκετὰ χρήματα — καὶ λέγεται ὅτι εἶχεν ἀποκτήσει χρήματα — διὰ τὴν ἀγορὰν ὀργάνων Φυσικῆς, Χημείας καὶ Ἀστρονομίας, ταῦτα δὲ ἀπέστειλεν ἐκεῖ, συνεννοούμενος καὶ μὲ ἄλλους πρωτεργάτας τῆς ἐκπαιδευτικῆς ἀναγεννήσεως τοῦ ἔθνους, οἷον Χριστόπουλον, Κωνσταντᾶν, ἀδελφοὺς Καπετανάκη, διὰ τὴν ἀνέγερσιν πανεπιστημίου. Ἐπικαίρως ἂς μνημονευθοῦν δύο ποιημάτια, ποὺ ἀφιέρωσεν ὁ Χριστόπουλος εἰς τὸν Δούγκαν ὑπὸ πνεῦμα σκωπτικόν, ἐξ ὧν ἀποσπῶμεν τοὺς στίχους[1]:

Φίλε Στέφανε, νὰ ζήσῃς,
ποὺ διδάχνεις ὅτ᾽ ἡ φύσις
δὲν τὸ θέλει τὸ κενό...

Στέφανέ μου γεωμέτρα,
ποὺ γνωρίζεις ἀπὸ μέτρα,
ἕνα πρόβλημα, νὰ ζήσῃς,
θὰ προβάλω νὰ μὲ λύσῃς...

Τὸ ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ πρωτοποροῦντος διδασκάλου τούτου εἶναι πιθανώτατα τὸ 1830. Ἀναφέρει ὁ Ρίζος Νερουλὸς[2] ἔργα τοῦ Δούγκα σχετιζόμενα πρὸς τὰ Μαθηματικά, Φυσικὴν καὶ πραγματείαν αἰσθητικῆς καὶ ἠθικῆς, ἀλλ᾽ εἶναι ταῦτα ἐντελῶς ἄγνωστα.

3. ΣΤΑΓΩΝ ΠΑΪΣΙΟΣ. Εὑρισκόμεθα εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ σχολικοῦ ἔτους 1810 καὶ ἡ κεφαλὴ τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς λείπει. Μόνος ἐκ τῶν ἐρευνητῶν ὁ Μ. Χαμουδόπουλος[3] ἀναφέρει ὅτι ἀπὸ τοῦ 1810 - 1812 ἐπὶ δύο ἔτη καλύπτει τὴν σχολαρχίαν Ἰωάννης ὁ Παλαμᾶς, διατρίβων εἰς ΚΠολιν ἀπὸ τοῦ 1808. Ἦτο οὗτος πρωτότοκος υἱὸς τοῦ διδασκάλου τῆς Ἀθωνιάδος Παναγιώτου Παλαμᾶ, τοῦ ὕστερον ἐγκατεστημένου εἰς Μεσολόγγι. Ὁ Ἰωάννης, ὡς εἶναι γνωστόν, ἐδίδασκεν εἰς Ἀθήνας περίπου κατὰ τὴν

1. Κ. Σάθα, Νεοελ. Φιλολ., σελ. 715. Ἀθ. Χριστοπούλου, Τὰ σωζόμενα ἅπαντα, τόμ. Α΄, [Θεσσαλονίκη] 1931, σελ. 99, 100.

2. Ἔνθ᾽ ἀνωτ., σελ. 91.

3. «Ἐκκλ. Ἀλήθεια», τ. Α΄ (1881), σελ. 293. Τοῦτον παρακολουθεῖ ὁ Παρανίκας.

ἰδίαν ἐποχήν[1]. Τὸ ζήτημα ἔχει ἀνάγκην μεγαλυτέρας ἐρεύνης, διὰ νὰ φανῇ ἂν ἡ διδασκαλία τοῦ Παλαμᾶ εἶναι συνεχὴς εἰς τὰς Ἀθήνας ἢ διακόπτεται μὲ τὴν παρουσίαν αὐτοῦ εἰς τὴν Σχολὴν Κουρούτζεσμε εἰς μίαν ἐποχὴν μάλιστα, ποὺ ἦτο ἐδῶ ἀναγκαῖος[2].

Εἰς τὴν ἐξιστόρησιν τῶν ὅσων διέτρεξαν μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τοῦ Πρωΐου εἰς τὰ σχολικὰ πράγματα τῆς Μεγάλης Σχολῆς τοῦ Γένους, διὰ νὰ τονισθῇ ἰδιαιτέρως ὁ ζῆλος τῆς Μ. Ἐκκλησίας, ἐπὶ τῆς πατριαρχίας μάλιστα Ἱερεμίου Δ΄ καὶ ἔτι μᾶλλον Κυρίλλου Ϛ΄, εἶναι ἀνάγκη νὰ μεταφέρωμεν μίαν ἐνέργειαν αὐτῆς, μὴ στηριζομένην μὲν ἐπὶ τοῦ ἰσχύοντος καταστατικοῦ χάρτου τῆς Σχολῆς, ἀλλὰ ἀξίαν τῶν περιστάσεων. Πρόκειται διὰ τὸν διορισμὸν τοῦ Σταγῶν Παϊσίου ὡς διοικητικοῦ διευθυντοῦ τῆς Σχολῆς κατὰ τὸ ἔτος 1809, ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴν ποὺ ἤρχετο ὁ Δούγκας νὰ ἀντικαταστήσῃ τὸν ὄχι ὁμαλῶς ἀποχωρήσαντα Φραγκιάδην, δηλ. εἰς στιγμὰς ποὺ ἡ Σχολὴ ἐδοκίμαζε κάποιον κλονισμόν. Εἰς τὸ σχετικὸν γράμμα τοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου Δ΄, χρονολογούμενον ἀπὸ 28 Νοεμβρίου 1809, ἀναφέρεται ὅτι ὁ Σαμουὴλ *«κατ᾽ ἐκλογὴν ἀρίστην καὶ ἀναγκαίαν προτίμησιν τῶν φιλομούσων καὶ φιλοκάλων ἐφόρων τε καὶ ναζίρηδων τῆς ἐν Κουρούτζεσμε παγκοίνου τοῦ Γένους ἀκαδημαϊκῆς Σχολῆς, διορισθεὶς ἀποκατέστη ἐπιστάτης τῆς ἐσωτερικῆς διοικήσεως αὐτῆς καὶ πάσης εὐταξίας καὶ εὐκοσμίας»*[3]. Ταῦτα

1. Προχείρως βλ. Τρ. Εὐαγγελίδου, Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας, τόμ. Α΄, σελ. 243. Πρβλ. Τ. Ἀθ. Γριτσοπούλου, Διάγραμμα τῆς ἱστορίας τῶν σχολείων τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, Ἀθῆναι 1964, σελ. 22 (ἀνάτ. ἀπὸ τὰ «Ἀθηναϊκά»).

2. Κατηγορηματικὸς εἶναι εἰς τὰς εἰδήσεις του ὁ Π. Ἀραβαντινός, Βιογραφικὴ συλλογή..., σελ. 153 - 154, λέγων ὅτι ὁ Ι. Παλαμᾶς παρῃτήθη ἀπὸ τὸ σχολεῖον τῶν Ἀθηνῶν τὸ 1805, μετέβη εἰς ΚΠολιν, ἐδίδαξε μέχρι 1812 καὶ ἐπέστρεψεν ἐκεῖ.

3. Τὸ γράμμα ἐκ τῆς συλλογῆς Ξενάκη ἐκδίδεται ὑπὸ Μ. Παρανίκα, Νεοελληνικὰ ἀνέκδοτα, «Νεολόγος» ΚΠόλεως, ἔτ. Θ΄, φ. 1722, 21 Ὀκτ./2 Νοεμ. 1874, σελ. 3 καὶ ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ἱερεμίας ἐλέῳ θεοῦ.....

Θεοφιλέστατε ἐπίσκοπε πρῴην Σταγῶν, ἐν ἁγίῳ πνεύματι ἀγαπητὲ ἀδελφὲ καὶ συλλειτουργὲ τῆς ἡμῶν μετριότητος κυρ - Παΐσιε, χάρις εἴη σου τῇ θεοφιλίᾳ καὶ εἰρήνη παρὰ θεοῦ. Ἐπειδὴ κατ᾽ ἐκλογὴν ἀρίστην καὶ ἀναγκαίαν προτίμησιν τῶν φιλομούσων καὶ φιλογενῶν ἐφόρων τε καὶ ναζίρηδων τῆς ἐν τῷ Κουρούτζεσμε παγκοίνου τοῦ Γένους ἀκαδημαϊκῆς Σχολῆς διορισθεὶς ἀποκατέστης ἐν αὐτῇ ἡ θεοφιλία σου ἐπιστάτης τῆς ἐσωτερικῆς διοικήσεως αὐτῆς καὶ πάσης εὐταξίας καὶ εὐκοσμίας ἀπαιτουμένης, διὰ τοῦτο ἔγνωμεν καὶ ἡμεῖς προσφόρως ἀμεῖψαι τοὺς καταβαλλομένους ἐπὶ τῇ ἐπιστασίᾳ ταύτῃ πόνους σου καὶ τὴν ἄγρυπνον φροντίδα τῇ ἀκολούθῳ πατριαρχικῇ ἡμετέρᾳ φιλοτιμίᾳ.

Ὅθεν καὶ γράφοντες παρεχόμεθά σοι τὴν ἄδειαν, ἵνα ἀπερχόμενος ἐν τῇ κατὰ τὸν Κουρούτζεσμε αὐτόθι κειμένῃ ἱερᾷ ἐκκλησίᾳ τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Δημητρίου τοῦ μυροβλήτου κατὰ πάσας τὰς ἑορτὰς τοῦ ἐνιαυτοῦ καὶ τὰς κυριωνύμους ἡμέρας χοροστατῇς ἀρχιερατικῶς ἐν αὐτῷ προϊστάμενος καὶ εὐλογῇς καὶ ἁγιάζῃς τοὺς ἐν αὐτῇ ἐκκλησιαζομένους χριστιανοὺς μετὰ πάσης μέντοι τῆς ὀφειλομένης κανονικῆς παρατηρήσεως.

Καὶ ταῦτα μὲν ἐπὶ τοσοῦτον εἰς ἀντάξιον γέρας πρὸς τὸ παρὸν τῶν καταβαλλομένων

σημαίνουν ὅτι ὁ λόγιος οὗτος ἱεράρχης ἀνέλαβε ν' ἀσκήση καθήκοντα ἰδιοτύπου σχολάρχου καὶ δὲν εἶναι καθόλου ἀπίθανον καὶ νὰ ἐδίδασκε παραλλήλως ἀνώτερα θεολογικὰ μαθήματα καὶ φιλοσοφικά.

Κατήγετο ὁ Παΐσιος ἀπὸ τὴν κώμην Κλίνοβον τῆς Θεσσαλίας καὶ ἦτο υἱὸς εὐπατρίδου τῆς περιοχῆς. Ἐξεπαιδεύθη εἰς Τρίκκην καὶ μορφωθεὶς ἐπαρκῶς ἀνεδείχθη ἐπίσκοπος Σταγῶν τῇ ὑποστηρίξει τοῦ ἐξ ἀδελφῆς γαμβροῦ του, ἀνδρὸς ἰσχυροῦ βαθυκτήμονος. Ἀργότερα θὰ συστήση ἐξ ἰδίων σχολὴν εἰς Σταγούς, διὰ νὰ παράσχη μίαν ἀκόμη ἀπόδειξιν, πόσον φιλόμουσος ἦτο. Ἐπειδὴ δὲν ἠδύνατο, ὡς ἀναφέρεται, νὰ ἀνέχεται τὸν Ἀλῆν πασᾶν, παρῃτήθη τὸ 1796 καὶ μετέβη εἰς τὴν μονὴν Βατοπεδίου τοῦ Ἁγ. Ὄρους, ὅπου ἐγνώρισε τὸν ἐξόριστον Γρηγόριον Ε', μετὰ τοῦ ὁποίου καὶ ἐσχετίσθη. Ἀποτέλεσμα τῆς πρὸς τὸν ἄνδρα ἐκτιμήσεως τοῦ πατριάρχου εἶναι ὅτι κατὰ τὴν τρίτην ἄνοδόν του εἰς τὸν οἰκουμενικὸν θρόνον προσέφερεν οὗτος εἰς αὐτὸν τὴν μητρόπολιν Φιλιππουπόλεως, δηλ. κατὰ τὸ 1818 [1]. Προηγουμένως ὅμως ἡ Μ. Ἐκκλησία, πρὸς ἀνταμοιβὴν τοῦ ἀρχιερέως τούτου, καθ' ὃν χρόνον ὑπηρέτει εἰς τὴν Πατριαρχικὴν Μ. Σχολὴν τοῦ Γένους, τοῦ παρεχώρησε τὴν ἄδειαν νὰ χοροστατῇ καὶ ἱερουργῇ ἀκωλύτως εἰς τὸν ναὸν τοῦ Κουρούτζεσμε. Κατ' Αὔγουστον τοῦ 1816 ἐγένετο μητροπολίτης Σηλυμβρίας ἀντὶ τοῦ παραιτηθέντος Καλλινίκου καὶ ὅταν ἐκενώθη ἡ ἕδρα τοῦ Φιλιππουπόλεως, διότι ἐξηναγκάσθη εἰς ἀπομάκρυνσιν ὁ μητροπολίτης Ἰωαννίκιος, ὁ Παΐσιος ἀνέλαβε τὴν Φιλιππούπολιν καὶ ὁ Ἰωαννίκιος τὴν Σηλυμβρίας [2].

Δὲν ἔχομεν πηγὰς διὰ νὰ πληροφορηθῶμεν βασίμως τὴν προσφορὰν τοῦ Παϊσίου εἰς τὴν Πατριαρχικὴν Μ. Σχολήν. Ἀλλ' ὅταν εἶναι γνωστὸς ὁ μέγας ζῆλος τοῦ ἀνθρώπου τούτου διὰ τὴν παιδείαν καὶ ἐπεδείχθη εἰς Σταγούς, εἰς Μετέωρα, εἰς Ἐπιβάτας, δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι κατὰ μείζονα λόγον ἠναλώθη ὁ καλὸς ἱεράρχης εἰς τὴν ἐπίσημον καὶ ὑπεύθυνον ἄσκησιν τῶν καθηκόντων του εἰς Κουρούτζεσμεν. Εἶναι φανερὸν ἄλλως τε ὅτι ἐκάλυψεν ὁ Παΐσιος τὸ κενὸν τῆς ἐλλείψεως σχολάρχου καὶ

ἀγώνων σου, ἡ δὲ τοῦ θεοῦ χάρις εἴη μετὰ τῆς θεοφιλίας σου. Ἔχεις ἐπ' ἀδείας προσέτι ἐπιτελεῖν ἐν αὐτῇ τῇ ἱερᾷ ἐκκλησίᾳ τὴν θείαν μυσταγωγίαν, ἡνίκα σοι γίνηται πρόσκλησις καὶ ἀξίωσις ἐπὶ τούτῳ.

͵αωθ' Νοεμβρίου κη'

† Ὁ Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐν Χριστῷ ἀδελφός.

1. Εἰδήσεις τινὰς περὶ τοῦ Παϊσίου βλ. ὑπὸ Π. Ἀραβαντινοῦ, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 153, ὑπὸ τοῦ ὁποίου τίθεται εἰς τὴν β' πατριαρχίαν τοῦ Γρηγορίου, τὸ 1806, ἡ ἀνάδειξις τοῦ Παϊσίου ὡς Φιλιππουπόλεως.

2. Μ. Γεδεών, Χρονικά, σελ. 186 - 187. Πρβλ. Μιλτ. Σταμούλη, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Θράκης, «Θρακικά», τόμ. ΙΔ' (1940), σελ. 184.

ἂν ἐδίδαξε μάλιστα καὶ ὁ ἴδιος, ὡς εἶναι εὔλογον, ἡ ὑπηρεσία του εἶναι διττή. Διὰ τὴν κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα παιδείαν τοῦ ἔθνους καὶ τὴν ἐν γένει πνευματικὴν κίνησιν τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνος τούτου κατέλιπεν ὁ Παΐσιος μνημεῖον ἄξιον πολλοῦ λόγου, τὸν γνωστὸν εἰς τὴν ἔρευναν ὡς κώδικα Παϊσίου [1]. Εἰς τὸν χρονολογικὸν διάδρομον τῆς Μεγάλης Πατριαρχικῆς Σχολῆς τοῦ Γένους ὁ Σταγῶν Παΐσιος λαμβάνει θέσιν κατὰ τὰ ἔτη 1809 - 1812 καὶ μᾶλλον καὶ πέρα τοῦ ἔτους τούτου, ἴσως μέχρι τοῦ 1814 καὶ ἀργότερα πάλιν, ὅταν ἀπεχώρησεν ὁ Κούμας, ἤτοι μέχρι τῶν μέσων τοῦ 1816, ὁπότε ἐκλήθη εἰς τὴν μητρόπολιν Σηλυμβρίας [2].

4. ΣΧΟΛΑΡΧΙΑ Κ. ΚΟΥΜΑ [3]. Ἀπὸ Σεπτεμβρίου 1814 μέχρις Ἰουνίου 1815 ἐσχολάρχησεν εἰς τὴν Πατριαρχικὴν Μ. Σχολὴν ὁ Κωνσταντῖνος Κούμας, μετακληθεὶς ἀπὸ τὴν Σμύρνην. Ἡ πρωτεύουσα τῆς Ἰωνίας κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἐσημείωνε μεγάλας παιδευτικὰς κατακτήσεις, πλὴν οὐχὶ ἄνευ ἀντιδράσεων καὶ ταραχῶν. Ἡ παλαιὰ Εὐαγγελικὴ Σχολὴ ὑφίστατο μὲν ἀλλὰ παρηκμασμένη [4]. Κατὰ τὴν γενικὴν ἀντίληψιν, προεξάρχοντος τοῦ Ἀδ. Κοραῆ, ἡ παλαίφατος Εὐαγγελικὴ Σχολὴ ἐθεωρήθη ἀπηρχαιωμένον ἵδρυμα, ποὺ εἶχεν ἀνάγκην προσαρμογῆς εἰς τὰς νέας ἐκπαιδευτικὰς τάσεις καὶ ἐπειδὴ ἡ ἀναδιοργάνωσις αὐτοῦ δὲν ἦτο δυνατή, τὸ 1803 ἱδρύθη ἡ *«Νέα Δημοσία Σχολή»*, ποὺ ἀργότερα μετωνομάσθη *«Φιλολογικὸν Φροντιστήριον»* καὶ *«Φιλολογικὸν Γυμνάσιον»*. Τὴν ἀκμὴν καὶ τὴν δόξαν αὐτοῦ τὸ Φιλολογικὸν Γυμνάσιον Σμύρνης ὀφείλει εἰς τὸν Κωνσταντῖνον Κούμαν καὶ τὸν Κωνσταντῖνον Οἰκονόμον, τὸν ἐξ Οἰκονόμων, μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ του Στεφάνου.

Ὁ Κων. Κούμας [5] ἐγεννήθη εἰς Λάρισαν τὸ 1777 καὶ διδάσκαλον εἶχε τὸν Ἰωάν. Πέζαρον. Ἡ σπουδαία φιλομάθειά του ἀνέδειξεν αὐτὸν τόσον, ὥστε λίαν ἐνωρὶς ἀνέλαβε διδασκαλικὸν ἔργον πρῶτον μὲν εἰς Λάρισαν τὸ 1798, ἔπειτα δὲ εἰς Τσαρίτσανην καὶ ἀκολούθως εἰς Ἀμπελάκια, τὸ 1803. Τὸ 1804 εὑρίσκετο εἰς Βιέννην, διὰ νὰ ἐκδώση πλήρη σειρὰν

1. Μ. Γεδεών, Ὁ κώδηξ τοῦ Παϊσίου, «Ἐκκλ. Ἀλήθεια», τόμ. Θ' (1888 - 89), σελ. 2 κέξ.

2. Μ. Γεδεών, Χρονικά, σελ. 189. Μ. Παρανίκας, ΠΕΦΣΚ, τόμ. ΚΖ', σελ. 315.

3. Ἂς σημειωθῇ ἡ ἐπιφυλλὶς Τ. Γριτσοπούλου, Σχολὴ Κουρούτσεσμε. ΙΙ Σχολαρχία Κων. Κούμα, «Καθημερινή», 27 Ἰαν. καὶ 11 Φεβρ. 1966.

4. Μ. Παρανίκα, Ἱστορία τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς Σμύρνης, ἐν Ἀθήναις 1885, σελ. 22 κέξ. Χρ. Σ. Σολομωνίδη, Ἡ παιδεία στὴ Σμύρνη, Ἀθήνα 1961, σελ. 40 κέξ.

5. Ἀσφαλεῖς πληροφορίας παρέχει περὶ ἑαυτοῦ ὁ ἴδιος αὐτοβιογραφούμενος εἰς τὸν ΙΒ' τόμον τῶν Ἱστοριῶν τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων αὐτοῦ Πρβλ. καὶ Κ. Σάθα, Νεοελ. Φιλολογία, σελ. 676 - 678.

Μαθηματικήν, τοῦ ἐδόθη δ' εὐκαιρία νὰ ἀκούσῃ μαθήματα ἐφηρμοσμένης Μαθηματικῆς καὶ ἄλλα ἀνώτερα μαθήματα. Ἐκεῖθεν ἐκλήθη εἰς Σμύρνην, ὅπου ἦλθεν ὄντως τὸν Ἰούλιον τοῦ 1809 [1], ἤρχισε δὲ τὴν διδασκαλίαν του ἐπισήμως ἀπὸ τοῦ Σεπτεμβρίου ἰδίου ἔτους μὲ μεγάλην ἐπιτυχίαν. Εἶναι ἀνάγκη νὰ σημειωθῇ ὅτι Σμυρναῖοι κινούμενοι ὑπὲρ τῆς γηραιᾶς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς καὶ ἀντιδικοῦντες πρὸς τοὺς ὑποστηρικτὰς καὶ διδασκάλους τοῦ Φιλολογικοῦ Γυμνασίου, ἔχοντες καὶ τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ εἰς Σμύρνην Ἄγγλου Προξένου Φραγκίσκου Werry, ἐδίωκον μέχρις ἐξοντώσεως τὸν Κούμαν [2]. Οὗτος ἐθεωρεῖτο νεωτεριστὴς καὶ ἄθεος, κινδυνεύων δ' ἐκρύπτετο. Εἰς τὰ πρῶτα βήματά του, ἀφ' ἧς ἐγκατεστάθη εἰς Σμύρνην, τὸν ἠκολούθησαν δυσμενῆ πατριαρχικὰ ἔγγραφα [3]. Καὶ πτοηθεὶς ἕνεκα τῶν κατατρεγμῶν κατηρᾶτο τὴν ὥραν, ποὺ ἦλθεν εἰς Σμύρνην [4], πλὴν ἀντεπεξῆλθε μετὰ γενναιότητος καὶ μὲ τὴν διαρκῆ συνδρομὴν τοῦ Αὐστριακοῦ ἐν Σμύρνῃ προξένου Ἰωσὴφ Raab καὶ τοῦ Μ. Διερμηνέως τῆς Πύλης Δημ. Μουρούζη τὰς κατ' αὐτοῦ ἐπιθέσεις καὶ δὲν ἐγκατέλειψε τὴν Σμύρνην, καθὼς πρὸς στιγμὴν ἐφαίνοντο νὰ τοῦ συνιστοῦν. Μεταξὺ ἄλλων ἔγραφεν εἰς τὸν Κοραῆν: *«Προσπαθῶ νὰ τοὺς πείσω* (τοὺς Σμυρναίους) *νὰ κτίσωσι σχολὴν νέαν μεγάλην, ἱκανὴν νὰ ὑποδέχηται ξένους μαθητάς, οἱ ὁποῖοι ἦλθον ἐκ ΚΠόλεως καὶ ἀλλαχόθεν πολλοὶ καὶ δὲν ἔχουσι ποῦ νὰ οἰκήσωσι οὔτ' εἶναι ἱκανοὶ νὰ ἐνοικίσωσιν οἰκίαν ἢ κάμαραν»* (ἐπιστολὴ ἐκ Σμύρνης ἀπὸ 30 Δεκ. 1809/11 Ἰαν. 1810) [5].

Ὁ Κούμας ἔπεισε τοὺς ὑποστηρικτὰς τοῦ Φιλολογικοῦ Γυμνασίου καὶ ἐνοικίασαν διὰ κοινῆς συνεισφορᾶς τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1810 οἴκημα εἰς τὴν συνοικίαν Γερανιὸς καὶ ἐστέγασαν αὐτό. Αἱ ἐργασίαι του ἔβαινον ἱκανοποιητικῶς. Προσπάθεια συγχωνεύσεώς του μὲ τὴν Εὐαγγελικὴν Σχολὴν ἐξελήφθη ὡς ἐξαφάνισις τῆς τελευταίας καὶ ἀπερρίφθη, χαρακτηρισθεῖσα ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖον ὡς ἐπιμειξία. Εἰς τὴν σημειουμένην καταπληκτικὴν πρόοδον τοῦ Φιλολογικοῦ Γυμνασίου μὲ πρωταγωνιστὰς τὸν Κούμαν καὶ Κων. Οἰκονόμον ἀντετάχθη μεγαλυτέρα προσπάθεια τῆς Εὐαγγελικῆς

1. Ὑπὸ ποίας περιστάσεις μετεκλήθη παρακολουθοῦμεν εἰς «Ἑρμῆν τὸν Λόγιον», ἔτ. 1812, σελ. 140 κἑξ. Πρβλ. καὶ Κ. Κούμα, Ἱστορίαι..., τόμ. ΙΒ', σελ. 588.

2. Ταῦτα ἀναφέρει λεπτομερῶς ὁ ἴδιος εἰς τὴν πρὸς τὸν Κοραῆν ἐπιστολήν του, ἐξ ἧς ἀπόσπασμα παρὰ πόδας.

3. Ἐκ τοῦ κώδικος τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς τὰ σχετικὰ συνοδικὰ πατριαρχικὰ γράμματα (Φεβρ. 1808 καὶ Ἰούλ. 1809) ἐκδίδονται ὑπὸ Χ. Σολομωνίδη, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 47 κἑξ.

4. Ν. Α. Βέη, Συμβολὴ εἰς τὰ σχολικὰ πράγματα τῆς Σμύρνης, «Μικρασιατικὰ Χρονικά», τόμ. Α' (1938), σελ. 198 κἑξ.

5. Ν. Κ. Χ. Κωστῆ, Ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ Κοραῆ καὶ πρὸς Κοραῆν, ΔΙΕΕ, τόμ. Ε' (1896-1900), σελ. 271 κἑξ. καὶ δὴ σελ. 275.

Σχολῆς, εἰς τὴν ὁποίαν ἐδίδασκον Γαβριὴλ ὁ Βουρλιώτης καὶ διὰ μερικοὺς μῆνας τὸ 1811 Θεόφιλος ὁ Καΐρης, μὲ μισθὸν συμπεφωνημένον 4.000 γρόσια ἐτησίως. Πρὸς στιγμὴν ἡ Εὐαγγελικὴ Σχολὴ εἶχεν ἀναστηλωθῆ καὶ ἔδιδε χρηστὰς ἐλπίδας [1].

Εἰς τὸ Φιλολογικὸν Γυμνάσιον ὁ Κούμας ἐδίδασκε κυρίως Φιλοσοφίαν, Γεωγραφίαν, Ἀστρονομίαν, Μαθηματικὰ καὶ Φυσικήν. Ὁ Οἰκονόμος ἐδίδασκε Γραμματικήν, Ρητορικήν, Ποιητικήν, Ἕλληνας καὶ Λατίνους συγγραφεῖς. Ὁ ἀδελφός του Στέφανος ἐδίδασκε Φυσικὴν ἱστορίαν, Χημείαν καὶ Λατινικά, ἀντικαθίστα δὲ ὁσάκις ἔλειπε καὶ τὸν Κούμαν, τὰ δὲ μαθήματά του ἐδίδασκεν ἀπὸ τὰ γραπτά του. Εἰς τὰς κατωτέρας τάξεις ἐδίδασκον ὑποδιδάσκαλοι [2]. Ἐπαρκῶς ἐπηνδρωμένη ἦτο καὶ ἡ Εὐαγγελικὴ Σχολὴ καὶ ἐφ' ὅσον ἐσχολάρχει ὁ Καΐρης, ἦτο φανερὸν ὅτι τὰ δύο ἱδρύματα ἔμελλον νὰ διαδραματίσουν σπουδαιότατον ρόλον διὰ τὴν Σμύρνην, διότι μετέβαλλον αὐτὴν εἰς παιδευτήριον μοναδικὸν τῆς τουρκοκρατουμένης Ἀνατολῆς. Δυστυχῶς τὰ ἀντιμαχόμενα ἱδρύματα καὶ οἱ ὄπισθεν αὐτῶν ὠργανωμένοι ἄνθρωποι διαφόρου ἀποκλίσεως ἀπέκλεισαν τὴν συνύπαρξιν. Καὶ ἀπεχώρησε μὲν ὁ Καΐρης, διότι δὲν τοῦ κατεβάλλετο ὁ ὑπεσχημένος μισθός [3], ἀλλὰ ὁ ἀγὼν πρὸς ἀλληλεξόντωσιν ἐξηκολούθησεν ἐντονώτερος. Καὶ τὰ χρησιμοποιούμενα μέσα, ὅπως καὶ αἱ ἰσχυραὶ ἐνισχύσεις ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς Σμύρνης, ἐπήγαζον ἀπὸ ὁρατὰς καὶ μὴ ἀφετηρίας καὶ δὲν ἦσαν καθαρὰ πάντοτε. Ἐκρατήθη ὁ λαὸς τῆς Σμύρνης εἰς διαρκῆ ταραχήν. Καὶ τελικῶς τὰ πράγματα ὡδηγήθησαν ἐκεῖ ποὺ ὁδηγοῦνται εἰς τὴν Ἑλλάδα ὁσάκις — καὶ δυστυχῶς συχνάκις — ἐμφιλοχωρεῖ τὸ πάθος, ἡ διχόνοια καὶ ἡ μισαλλοδοξία.

Τὸν Νοέμβριον τοῦ 1813 ὁ πατριάρχης ΚΠόλεως Κύριλλος ϛ', βλέπων ὅτι τὰ τῆς Μεγάλης Σχολῆς πράγματα δὲν ἦσαν σταθερά, ἐκάλεσε τὸν Κων. Κούμαν διδάσκαλον καὶ σχολάρχην αὐτῆς. Ἡ πρόσκλησις ἦτο κοινὴ καὶ διὰ τὸν Κων. Οἰκονόμον. Τίς οἶδεν ἂν εἰς αὐτὴν δὲν ὑπῆρχε πρόθεσις τῆς Μ. Ἐκκλησίας νὰ θέσῃ τέρμα εἰς τὸν βίον καὶ τὴν διένεξιν τοῦ Φιλολογικοῦ Γυμνασίου! Ἠκολούθησαν διαμαρτυρίαι τῶν Σμυρναίων, ἀλλὰ καὶ νέαι προσκλήσεις. Καὶ αἱ ἀντιρρήσεις τοῦ Κούμα ἐκάμφθησαν, διότι ἡ τρίτη πρόσκλησις ἦτο προσταγὴ καὶ δὲν ἤθελε πλέον ἐκεῖνος μὲ δεήσεις νὰ τὴν ἀποφύγῃ [4]. Ἐξ ἄλλου ἴσως ἐδίδετο δι' αὐτὸν μία διέξοδος μέσα εἰς

1. «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος» 1812, σελ. 12-14. Δ. Πασχάλη, Θεόφιλος Καΐρης, ἐν Ἀθήναις 1928, σελ. 16 κἑξ.

2. Καλὴν εἰκόνα τῶν ἐργασιῶν τοῦ Φιλολογικοῦ Γυμνασίου παρέχει ἀνταπόκρισις ἐκ Σμύρνης εἰς «Ἑρμῆν τὸν Λόγιον» 1812, σελ. 139 κἑξ. Πρβλ. καὶ παρατηρήσεις καὶ βιβλιογραφίαν σχετικὴν ὑπὸ Ν. Α. Βέη, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 200.

3. Χ. Σολομωνίδη, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 70.

4. Ὑπὸ χρονολογίαν Νοεμβρίου 1813 τὸ προσκλητήριον πατριαρχικὸν γράμμα

τὴν συνεχῆ δίνην τῆς πολεμικῆς. Ἐλθὼν ὁ Κούμας εἰς ΚΠολιν, ἐνῷ ὁ Κων. Οἰκονόμος παρέμεινεν εἰς τὴν θέσιν του, ἔγινε δεκτὸς μὲ πολλὴν ἐγκαρδιότητα τόσον ἀπὸ τοὺς πατριαρχικοὺς κύκλους, ὅσον καὶ ἀπὸ τὸν Διερμηνέα Ἰάκωβον Ἀργυρόπουλον καὶ τοὺς λοιποὺς παράγοντας. Ἡ ἄφιξίς του τίθεται εἰς τὰ μέσα Μαΐου τοῦ 1814. Ἀνάληψις καθηκόντων δὲν φαίνεται νὰ ἔγινεν ἀμέσως. Διότι ὁ Κούμας εἶχε δισταγμούς. Ἐδικαιολογεῖτο, ὅτι δὲν ἦτο ὁ κατάλληλος σχολάρχης καὶ ὅτι ὑπῆρχον σοφώτεροι αὐτοῦ [1].

Τὴν ἐγκατάστασιν τοῦ Κούμα εἰς ΚΠολιν ἀπεδοκίμαζεν ἐντόνως ὁ φίλος του Κοραῆς. Πρὶν ὁ διδάσκαλος μετακινηθῆ, συνεβούλευεν ἐκ Παρισίων ὁ Κοραῆς νὰ ὑπομένῃ ἀμετακίνητος ὅπου στέκει, γράφων πρὸς τὸν Ἀλέξανδρον Βασιλείου. Καὶ μετ' ὀλίγον προσέθετεν ὅτι *«ἡ εἰς Βυζάντιον προσκάλεσις εἶναι καὶ ἄδικος καὶ ἀνόητος»*. Καὶ μετὰ τὴν μετάβασίν του ἔγραφε πάλιν μὲ τὴν συνήθη εἰς αὐτὸν ἐκ προκαταλήψεως ὑπερβολὴν καὶ κατηγορηματικότητα : *«. . . Τῆς ἐλλείψεως τοῦ ἐγκεφάλου ταύτης ἔργον εἶναι καὶ ἡ πρόσκλησις τοῦ Κούμα εἰς τὸ Βυζάντιον. Μὴν ἐρωτᾷς* (πρὸς τὸν Ἀλ. Βασιλείου) *πόσην δυσαρέσκειαν ἐδοκίμασα εἰς αὐτό. Δὲν μ' ἐλύπησε τόσον ἡ ἀνοησία τῶν προσκαλούντων, ἐπειδὴ ἀπ' αὐτοὺς φρόνιμα ἔργα ποτὲ δὲν εἶχα ἐλπίσειν, ὅσον μ' ἐτάραξεν ἡ ὑπακοὴ τοῦ Κούμα . . . Μυριάκις οὐαὶ εἰς τὸν Κούμαν, ἐπροτίμησε νὰ κολακεύῃ τοὺς Σαρδαναπάλους τῆς πρωτευούσης πόλεως παρὰ νὰ πρωτεύῃ αὐτὸς εἰς δευτερεύουσαν»* [2]. Ἀλλ' ὄπισθεν τοῦ Πατριαρχείου καὶ μετ' αὐτοῦ εὑρίσκετο εἰς τὴν ἐπίμονον πρόσκλησιν τοῦ Κούμα ἀρχιερεὺς ἐκ τῶν διαπρεπεστέρων, φίλος τοῦ Κούμα, τῶν γραμμάτων καὶ τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς, ὁ ἀπὸ Λαρίσης μητροπολίτης ἤδη τῆς μικρασιατικῆς Ἐφέσου Διονύσιος ὁ Καλλιάρχης. Ὅταν τὴν 1 Σεπτεμβρίου 1814 ἤνοιγεν ἡ Σχολὴ τὰς πύλας της διὰ τὸ νέον σχολικὸν ἔτος μὲ τὸν νέον σχολάρχην αὐτῆς ἐπὶ κεφαλῆς καὶ τὰ ἐγκαίνια ἐτελοῦντο μ' ἐπισημότητα πολλήν, ἐπὶ παρουσίᾳ τῆς πνευματικῆς καὶ πολιτικῆς ἡγεσίας τοῦ ἔθνους, ὁ δὲ πατριάρχης αὐτοπροσώπως προεξῆρχε τῆς καθιερωμένης δεήσεως καὶ ὁ σχολάρχης βαθυστόχαστον ἐξεφώνει ἐνώπιον ὅλων αὐτῶν τὸν πρῶτόν του λόγον [3], χρησταὶ ἐλπίδες ἀνεδύοντο ἀπὸ τὴν συγκινητικὴν τελετήν. Σχετικὴν περιγραφὴν εὑρίσκομεν εἰς τὸν «Τηλέγραφον» τῆς Βιέν-

βλ. εἰς «Ἑρμῆν τὸν Λόγιον», 1813, σελ. 306 κέξ., ἐπίσης εἰς τὸν «Ἑλληνικὸν Τηλέγραφον» Βιέννης, 1914, σελ. 159 κέξ.

1. Κ. Κούμα, Ἱστορίαι..., τ. ΙΒ', σελ. 583 κέξ., 592.

2. Ἐπιστολαὶ Ἀδαμαντίου Κοραῆ, ἐπιμελείᾳ Νικ. Μ. Δαμαλᾶ, τόμ. Β', ἐν Ἀθήναις 1885, σελ. 193, 413, 419, 492, 515.

3. Βλ. Αἱ δύο εἰς τὴν Μ. Ἐκκλησίαν Ἀπολογίαι τοῦ ἀοιδίμου Κ. Οἰκονόμου..., ἐν αἷς καὶ ὁ ἐναρκτήριος λόγος Κ. Κούμα ἐν τῇ κατὰ τὸν Κουρὲ-Τσεσμὲ Σχολῇ, ἐν Ἑρμουπόλει Σύρου 1861. Γκίνη-Μέξα, Ἑλλ. Βιβλ., τόμ. Γ', σελ. 222, ἀρ. 8515.

νης, ὅπου ἰδιαιτέρως ἐξαίρεται ἡ συμβολὴ τοῦ φιλογενεστάτου Γέροντος Ἐφέσου, *«διότι κατ' αὐτὴν τὴν ἡμέραν ἐξώδευσε πλουσίως καὶ ἔκαμε τράπεζαν λαμπρὰν εἰς τὴν Σχολήν, ἑστιάσας ἐν αὐτῇ τοὺς τῆς Σχολῆς κατοίκους μαθητάς, ἑξήκοντα τὸν ἀριθμόν»* [1]. Τὸν πατριωτισμὸν τοῦ Ἐφέσου Διονυσίου δὲν ἔχομεν δικαίωμα ν' ἀναμφισβητήσωμεν.

Ἐπὶ ἔτος ἓν διδακτικόν, 1814 - 1815, διηύθυνε τὰς ἐργασίας τῆς Πατριαρχικῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς Κωνσταντῖνος ὁ Κούμας καὶ ἐδίδαξεν εἰς αὐτήν. Καὶ ἀσφαλῶς ἐδίδαξε Φιλοσοφίαν, Μαθηματικὰ καὶ Φυσικά. Ὑπὸ ποίας συνθήκας διῆγεν ὁ σχολάρχης κατὰ τὸ μοναδικὸν ἔτος τῆς παραμονῆς του εἰς ΚΠολιν δὲν γνωρίζομεν ἀκριβῶς. Οἱ παλαιότεροι ἐρευνηταί, οἱ ἔχοντες εἰς τὴν διάθεσίν των καὶ τὸ ἀρχειακὸν ὑλικὸν καὶ τὴν ζῶσαν παράδοσιν, δὲν ἐνόμισαν ὅτι ὤφειλαν νὰ διαφωτίσουν τὸ σοβαρὸν σημεῖον τοῦτο καὶ τὸ ἀντιπαρέρχονται. Ὁ σχετικῶς ἱκανώτερος τῶν ἄλλων Μ. Γεδεὼν περιορίζεται νὰ εἴπῃ ὅτι περὶ τὰς ἀρχὰς Αὐγούστου 1815 *«ὁ Κούμας ἀπέθετο τὴν ἀρχὴν τοῦ διευθύνειν τὴν Σχολήν, μὴ ἔχων ἐλευθερίαν ἐνεργείας»* [2]. Ἐδικαιώνετο λοιπὸν ὁ Κοραῆς ; [3] Ὀλίγον πρὶν λήξῃ ὁ σχολικὸς χρόνος, ὁ Κούμας ἀπεδεσμεύετο καὶ ἐπανέπλεε πρὸς Σμύρνην. Ἔχομεν ἐπίσημον μαρτυρίαν, ὅτι ἀπεσύρετο μὲ τὴν ἔγκρισιν τῆς Μ. Ἐκκλησίας, τὸ ὑπὸ Κυρίλλου ϛ' ἀπολυθὲν κατ' Ἰούλιον 1815 συνοδικὸν πρὸς Σμυρναίους γράμμα, διὰ τοῦ ὁποίου εὑρίσκεν ἡ Ἐκκλησία τὴν εὐκαιρίαν νὰ νουθετήσῃ λαὸν καὶ κλῆρον, διδασκάλους καὶ ἁρμοδίους, περὶ ὁμονοίας, ἀγάπης, πειθαρχίας καὶ προστασίας τῆς παιδείας καὶ συνδρομῆς πρὸς τὸ Φιλολογικὸν Γυμνάσιον, τὸ *«πάσης Μούσης τροφεῖον καὶ πάσης ἀρετῆς ἐνδιαίτημα»*. Ἀναφέρεται εἰς τὸ γράμμα τοῦτο ὅτι οἱ Σμυρναῖοι ἐφάνησαν δυσαρεστούμενοι, διότι ἐκ λόγων ἀνάγκης ὑπηγορεύθη πρόσκλησις τοῦ Κωνστ. Κούμα εἰς ΚΠολιν, *«τὴν ὁποίαν* (πρόσκλησιν) *δαψιλεστέρας ἕνεκα ἐπιδόσεως ἡ Ἐκκλησία καὶ τὸ Γένος ἐπραγματεύσαντο καὶ ἀνέδειξαν ὑπαξίως τὴν αὐτοῦ σοφολογιότητα διδάσκαλον τῆς ἐνταῦθα* (ἐν ΚΠόλει) *κατὰ τὸν Κουρουτσεσμὲν κοινῆς Σχολῆς τῶν ἑλληνικοφιλοσοφικῶν μαθημάτων»*. Ὁ Κούμας, ὡς ἐπισήμως ἀναγνωρίζει ἐν συνεχείᾳ ἡ Μ. Ἐκκλησία, *«ἔκτοτε λαβὼν τὴν σχολαρχίαν τὴν ἐνταῦθα ἐφάνη ἀποχρώντως ἐπωφελής»*. Ἀλλὰ ἡ ἀποχώρησίς του κατέστη φαίνεται ἀναπόφευκτος. *«Ἐπειδὴ κατὰ τὸ παρὸν* — συνεχίζει τὸ γράμμα — *καὶ ἡ αὐτοῦ σοφολογιότης διά τινας χρειώδεις ἀνάγκας ἔγνω νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὰ αὐτόθι, δὲν λείπομεν ἐξ εὐα-*

1. «Ἑλλην. Τηλέγραφος», 1813, σελ. 536.

2. Μ. Γεδεών, Χρονικά, σελ. 188.

3. Βεβαίως δὲν συνεπάθει ὁ Χῖος σοφὸς τοὺς ἄρχοντας καὶ τοὺς κληρικοὺς ΚΠόλεως καὶ προκατειλημμένος τοὺς ἠδίκει ἐνίοτε, ἐδῶ ὅμως αἱ προβλέψεις του ἐπηλήθευσαν, ἄσχετον ἐξ ὑπαιτιότητος τίνος ἔγινε. Βλ. καὶ Π. Κοντογιάννη, Διονύσιος Καλλιάρχης, «Ἀθηνᾶ», τόμ. ΙΗ' (1905), σελ. 171 καὶ ὑποσ. 3.

φόρμου αἰτίας ἀπὸ τοῦ νὰ συμβουλεύσωμεν ὑμῖν πατρικῶς τὰ καθήκοντα καὶ ὅσα κρίνομεν ἀναγκαῖα περὶ τοῦ ὑπὸ τὴν προστασίαν σας διατελοῦντος Φροντιστηρίου» [1]. Ἡ ἀποχώρησις λοιπὸν τοῦ Κούμα ἦτο μία εὔλογος εὐκαιρία διὰ συμβουλάς.

Ὁ Κωνστ. Κούμας μετέβη ὄντως εἰς Σμύρνην πάλιν. Ἐδίδαξε μέχρι τοῦ ἔαρος τοῦ 1817, μεθ' ὃ μετέβη εἰς Βιέννην. Ὀχλοκρατικῷ δικαίῳ τὸ Φιλολογικὸν Γυμνάσιον κατηργήθη τὸν Ἰούλιον τοῦ 1819. Ὁ Κούμας ἐπανῆλθεν εἰς Σμύρνην τὸν Αὔγουστον τοῦ 1820 καὶ ἐπεχείρησε νὰ ἱδρύσῃ ἰδιωτικὴν σχολήν, μετ' ἔγκρισιν τοῦ ἀρχιερέως, ἀλλὰ καὶ αὐτῆς ἡ τύχη δὲν ὑπῆρξε καλυτέρα τοῦ Φιλολογικοῦ Γυμνασίου. Ἡ ἔκρηξις τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ἠνάγκασε τὸν διδάσκαλον νὰ δραπετεύσῃ εἰς Τεργέστην, ἀφοῦ μαζὶ μὲ τὰ ἄλλα του πράγματα ἔχασε καὶ τὴν πολύτιμον βιβλιοθήκην του. Ἔκτοτε ὁ Κούμας δὲν ἤκουσε τὰς φωνὰς οὔτε τῆς Σμύρνης οὔτε τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος νὰ ἐπιστρέψῃ καὶ προσφέρῃ τὰς ὑπηρεσίας του πρὸς τὴν παιδείαν τῆς πατρίδος δι' ἄλλην μίαν φοράν. Δὲν ἠθέλησεν ἡ Μοῖρα νὰ ἴδῃ ἐλευθέραν τὴν Ἑλλάδα ὁ ἐκ τῶν πρωτεργατῶν τῆς ἑλληνικῆς πνευματικῆς ἐλευθερίας, διότι ὑποκύψας εἰς χολερικὸν νόσημα, τὴν 1 Μαΐου 1836 ἀπέθανεν εἰς Τεργέστην, ἡλικίαν ἔχων μόνον 59 ἐτῶν [2].

Διὰ τὸ ἔργον τοῦ Κων. Κούμα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ ἰδιαίτερος λόγος ἐδῶ καὶ διότι δὲν εἶναι ὁ κατάλληλος χῶρος καὶ διότι εἰδικὴ πραγματεία περὶ τοῦ ἀνδρὸς καὶ τοῦ ἔργου του δὲν ὑπάρχει εἰς τὴν ἑλληνικὴν βιβλιογραφίαν. Πάντως πρόκειται περὶ πολυγράφου συγγραφέως, ἀλλὰ δυστυχῶς χωρὶς πρωτότυπον ἔργον. Ἐξαίρεσιν βεβαίως ἀποτελεῖ ἡ δωδεκάτομος συγγραφή του μὲ τὸν τίτλον *«Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων»*, ἥτις προκειμένου περὶ γεγονότων, τῶν ὁποίων ἔχει ἰδίαν ἀντίληψιν ὁ συγγραφεύς, ἀποβαίνει καλὴ πηγή. Ἡ ἄλλη σειρὰ τῶν συγγραφῶν τοῦ Κούμα ἐκφράζει τὸ μέγα ὑπὲρ τῆς παιδείας πάθος αὐτοῦ. Δὲν γνωρίζομεν πολλὰ πράγματα διὰ τὴν διδακτικὴν ἱκανότητα τοῦ ἀνδρός, τὴν μέθοδον διδασκαλίας του καὶ τὸ ἐν γένει παιδαγωγικόν του σύστημα. Βέβαιον ὅμως εἶναι, ὅτι εἶχε διοικητικὰς ἱκανότητας καὶ ὀργανωτικάς, ἀσφαλῶς δὲ καὶ ὡς διδάσκαλος θὰ ἐπετύγχανεν. Ὡς πρὸς τὰ διαφέροντα αὐτοῦ καὶ ἀπὸ τοὺς τίτλους ἀκόμη τῶν βιβλίων του μαρτυρεῖται ὅτι ἀπέκλινε μᾶλλον πρὸς τὰς θετικὰς ἐπιστήμας, χωρὶς νὰ ἀπομακρύνεται καὶ ἀπὸ τὰς φιλοσοφικάς, ἔτι δὲ διέγνωσε τὴν ἀνάγκην συντάξεως ἑλληνικοῦ λεξικοῦ, ἀλλὰ τὸ συλλογικὸν τοῦτο ἔργον ἔκρινεν ὅτι ἠδύνατο ὁ ἴδιος μόνος ν' ἀναλάβῃ. Ἀποβλέπων

1. Κων. Οἰκονόμου, τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, Τὰ σωζόμενα φιλολογικὰ συγγράμματα, τόμ. Α', Ἀθήνησι 1871, σελ. 448-451.

2. Διὰ τὸν ὑπὸ Ὑπατίου Αὐγερινοῦ ἐκφωνηθέντα ἐπικήδειον λόγον βλ. Γκίνη - Μέξα, Ἑλλην. Βιβλιογρ., τόμ. Α', σελ. 392, 397, ἀρ. 2680 καὶ 2717.

εἰς διδακτικοὺς κυρίως σκοποὺς ἐξ ἄλλου μεταφράζει καὶ συχνὰ ἐπαυξάνει ξένα ἔργα, τινὰ τῶν ὁποίων προηγουμένως εἶχον παρουσιάσει ἄλλοι.

Τὸ συγγραφικὸν ἔργον του ὁ Κούμας ἤρχισε μὲ τὴν μετάφρασιν τῶν Κωνικῶν τομῶν τοῦ ἀββᾶ Καϊλλέ, ἐκδοθεῖσαν εἰς Βιέννην τὸ 1803 καὶ ἐμφανισθεῖσαν ἐπιστασίᾳ Ἀνθίμου Γαζῆ, κατὰ μετάφρασιν καὶ ἐπιδιόρθωσιν εἰς τὴν ἑλληνίδα φωνὴν ὑπὸ Κωνστ. Μιχαὴλ, τοῦ Λαρισαίου. Τὸ 1807 ἐτύπωσεν εἰς Βιέννην εἰς 8 τόμους τὴν Σειρὰν τῶν Μαθηματικῶν καὶ Φυσικῶν πραγματειῶν ἐκ διαφόρων συγγραφέων (Ἀριθμητική, Συμβολικὸς Λογισμός, Λογάριθμοι, Ἐξισώσεις, Ἐπίπεδος Τριγωνομετρία, Πρακτικὴ καὶ Ὑψηλοτέρα Γεωμετρία, Ἀπειροτικὸς καὶ Ὁλοκληρωτικὸς Λογισμός, Γενικὴ Φυσική, Μηχανική, Ὑδροστατική, Ἀερολογία, Ὀπτική, Σφαιρικὴ Τριγωνομετρία, Ἀστρονομία, Χημεία). Τὸ 1808 μεταφράζει τὴν Χημείας ἐπιτομὴν τοῦ Ἀδήτου. Τὸ 1812 ἐκδίδει Σύνοψιν Φυσικῆς διὰ τοὺς πρωτοπείρους μαθητάς. Τὸ 1814 μεταφράζει ἐκ τῆς γερμανικῆς καὶ ἐκδίδει εἰς 3 τόμους τὸν Ἀγάθωνα τοῦ Wieland καὶ τὸν προσφωνεῖ εἰς τὸν *«κλεινόν, τὸν ἀγαθὸν καὶ ἀληθινὸν»* Διονύσιον Καλλιάρχην, μητροπολίτην Ἐφέσου, *«λάμποντα μεταξὺ τῆς Ἱ. Συνόδου ὡς φαεινότατον ἀστέρα καὶ ἀκαμάτως προσπαθοῦντα ὑπὲρ τῆς δόξης καὶ εὐτυχίας τοῦ κοινοῦ»*. Τὴν μετάφρασιν ταύτην τοῦ Ἀγάθωνος ὁ Κούμας, κατ' ἀπαίτησιν τοῦ Ἐφέσου Διονυσίου, ἐφιλοτέχνησε τέσσαρα ἔτη πρὸ τῆς ἐκδόσεως αὐτῆς καὶ προώρισε διὰ τὴν νεολαίαν τῆς Ἑλλάδος, προσφέρων τὸ φιλοσοφικὸν μυθιστόρημα τοῦ Γερμανοῦ συγγραφέως ὡς ἀνάγνωσμα ὠφέλιμον περὶ τοῦ κατ' ὄνομα σχεδὸν μόνον γνωστοῦ ἀρχαίου τραγικοῦ Ἀγάθωνος. Τὴν ἀπήχησιν τοῦ ἐμπνευστοῦ τῆς μεταφράσεως καὶ τοῦ μεταφραστοῦ πρὸς τὸ ἑλληνικὸν κοινὸν μᾶς δίδει ἡ προτασσομένη τῆς ἐκδόσεως ᾠδὴ τοῦ ἐπισκόπου Θεοδοσιουπόλεως Ἀνθίμου τοῦ Κομνηνοῦ, ἐξ ἧς ἀποσπῶμεν δείγματος χάριν τοὺς στίχους τούτους:

Τρισευτυχὴς
Ἑλλήνων νεολαία.
Πρόκοπτε θαρραλέα.
Ἐφέσου σὲ στηρίζει,
Ὁ Κούμας σὲ φωτίζει,
Ὦ ἐποχὴ εὐχῆς [1].

Τὸ 1818 ὁ Κούμας χάριν τῶν μαθητῶν του εἰς τὴν Σμύρνην ἐξέδωκε κατὰ μετάφρασιν ἐκ διαφόρων γλωσσῶν τὴν *«Ἱστορικὴν Χρονολογίαν»*, τὴν *«Σύνοψιν τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας»* καὶ τὸ *«Σύνταγμα Φιλοσοφίας»*.

1. Βειλάνδου, Ἀγάθων, μεταφρασθεὶς ἀπὸ τὴν γερμανικὴν γλῶσσαν ὑπὸ Κ. Μ. Κούμα, μέρος Α', ἐν Βιέννῃ 1814, Προλεγόμενα, σελ. ζ'-η'.

Τὸ 1819 (καὶ τὸ β΄ τὸ 1841) τὴν «*Σύνοψιν ἐπιστημῶν διὰ τοὺς πρωτοπείρους*» (Ἀριθμητική, Γεωμετρία, Νέα Γεωγραφία, Ἀστρονομία, Λογική, Ἠθική), τὴν «*Σύνοψιν παλαιᾶς Γεωγραφίας*» καὶ τὸν γ΄ τόμον τοῦ «*Συντάγματος τῆς Φιλοσοφίας*», περιέχοντα Μεταφυσικὴν καὶ Αἰσθητικήν. Τὸ ἑπόμενον ἔτος ἐξεδόθη ὁ Δ΄ τόμος τοῦ ἔργου, μὲ Πρακτικὴν Φιλοσοφίαν (περὶ δικαίου), Ἠθικήν, Ἠθικὴν Θεολογίαν καὶ ἐν ἐπιμέτρῳ Παιδαγωγίαν. Κατὰ τὸ ἑλληνογερμανικὸν τοῦ Ρειμέρου συνταχθὲν μετὰ προσθήκης συντόμου πραγματείας περὶ προσῳδίας ἐξέδωκε τὸ 1826 εἰς 2 τόμους (ἐπανεκδοθὲν τὸ 1833) τὸ «*Λεξικὸν*» αὐτοῦ. Αἱ «*Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*» ἐξεδόθησαν εἰς τόμους 12 μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1830 - 1832. Τὸ 1833 ἐξεδόθη ἡ «*Γραμματικὴ διὰ σχολεῖα*» τοῦ Κούμα (εἰς β΄ ἔκδοσιν τὸ 1840, εἰς γ΄ τὸ 1843, εἰς δ΄ τὸ 1845, ἐκ νέου εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα τὸ 1853 καὶ πάλιν τὸ 1856 ἐν Ἀθήναις συμπεπληρωμένη). Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ συγγραφέως ἐπανεξεδόθη ἡ Γεωγραφία τοῦ Βάλβι εἰς 4 τόμους κατὰ τὰ ἔτη 1838 - 1839, ἐξεδόθη ἐπίσης ἡ Ἠθική του τὸ 1852 ἐν Ἀθήναις βάσει καὶ προηγουμένης ἐκδόσεως (ἐν Ἀθήναις τὸ 1843) ὑπὸ τῆς θυγατρός του Ἑλένης Κατακοζηνῆς. Ὡς εἶναι φανερόν, μερικὰ ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Κούμα ἐξηκολούθησαν νὰ ἐκπαιδεύουν καὶ τὴν ἐλευθέραν Ἑλλάδα [1].

Τὰ προσφερόμενα εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν νέων ἔργα ταῦτα δὲν παρήρχοντο ἀπαρατήρητα καὶ ἀναντίρρητα, διότι καὶ πολέμιοι τοῦ Κούμα εὑρέθησαν, ὡς π.χ. ὁ Νεόφυτος Δούκας, ἰσχυριζόμενος ὅτι ἡ ἐκδοθεῖσα Σύνοψις Φυσικῆς δὲν ἦτο χρήσιμον ἔργον [2]. Ἀλλὰ καὶ ὡς ἄθεος κατηγορήθη ὁ διδάσκαλος [3] καὶ γενικῶς ἠσκεῖτο κριτικὴ διὰ τὰ ἔργα του [4]. Ὁ Κωνστ. Κούμας ὑπῆρξεν ἀπὸ τοὺς πιστοτέρους φίλους τοῦ Κοραῆ καὶ ἀπεδείχθη εἰς τὴν πρᾶξιν ὀπαδὸς αὐτοῦ ἀφωσιωμένος. Δι᾽ ὃ καὶ ἐφήρμοσε τὸ σύστημα ἐκείνου εἰς τὴν γλῶσσαν καὶ τὴν γενικὴν παίδευσιν τῶν νέων. Δικαίως θεωρεῖται ὁ Κούμας ὡς ἕνας ἀπὸ τοὺς πρωτοπόρους καὶ πρωτεργάτας τῆς

1. Ὑπὸ τοῦ Κ. Σάθα, Νεοελ. Φιλολογία, σελ. 676 - 678 παρέχεται διάγραμμα καὶ πίναξ τῶν συγγραφῶν καὶ ἐκδόσεων τοῦ ἔργου τοῦ Κούμα. Πληρέστερον τοὺς τίτλους βλ ὑπὸ Γκίνη - Μέξα, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, τόμ. Α΄- Γ΄ (τοὺς οἰκείους ἀριθμοὺς ἐκ τοῦ ἐν τέλει Εὑρετηρίου).

2. Ἡρωδιανοῦ τῆς μετὰ Μᾶρκον βασιλείας ἱστοριῶν βιβλία ὀκτὼ... ὑπὸ Νεοφύτου Δούκα, ἐν Βιέννῃ 1813. Ἐν τῷ Προλόγῳ «Ἀργὼ ἢ ἐπιστασίαι τινὲς Κριτικαὶ εἴς τινα τῶν νεωστὶ ἐκδοθέντων βιβλίων». Πρβλ. καὶ κριτικὴν εἰς «Ἑρμῆν τὸν Λόγιον» 1813, σελ. 177 κἑξ. Αὐτόθι, σελ. 285 κἑξ., ἡ ἀπάντησις τοῦ Κούμα.

3. Πασίγνωστος εἶναι ἡ θέσις τοῦ Ἀθανασίου Παρίου διὰ τοὺς ἐκ τῆς Εὐρώπης ἐρχομένους καὶ διὰ τοὺς Μαθηματικὰ διδάσκοντας. Πρὸ πάντων βλ. Δ. Β. Οἰκονομίδου, Ἀθανάσιος ὁ Πάριος, «Ἐπετηρὶς Ἑταιρ. Κυκλαδικῶν Μελετῶν». τόμ. Α΄ (1961), σελ. 347 κἑξ. καὶ δὴ 414 κἑξ. Πρβλ. καὶ Δ. Πασχάλην, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σελ. 153 κἑξ.

4. Βλ. σημειώσεις καὶ παραπομπὰς ὑπὸ Ν. Α. Βέη, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σελ. 208 - 209.

πνευματικῆς ἀναγεννήσεως τοῦ ἔθνους κατὰ τὴν προεπαναστατικὴν περίοδον. Τὰ ἔργα του μαρτυροῦν ὅτι ηὔρυνε τὸ ἀναλυτικὸν πρόγραμμα τῶν σχολείων, διότι καθιέρωσεν ὕλην ἀπὸ τὸν κύκλον τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν πλουσιωτέραν ἢ ὅσην ἐχρησιμοποίησαν οἱ σύγχρονοί του. Βεβαίως παρουσιάζεται πολυμερὴς ἀπὸ τὸ ἔργον του, ὄχι ὅμως καὶ «*ξεπερασμένος μέσα στὴν ἐποχήν του*» [1], διότι τώρα ἀκριβῶς εἶχε γενικευθῆ ἡ εἰσαγωγὴ τῶν Φυσικομαθηματικῶν εἰς τὰ σχολεῖα, μὲ ἀντιπροσώπευσιν ὅλων τῶν κλάδων τῶν δύο μαθημάτων. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο, τῆς ἀφθονωτέρας ὕλης καὶ τῆς καλύψεως ὅλων τῶν τομέων, ὁ Κούμας γίνεται προοδευτικώτερος τῶν ἄλλων καὶ προβαδίζει, ἐκ τοῦ κυριωτέρου λόγου ὅτι ἐδίδασκεν ὁ ἴδιος καὶ ἦτο εἰς θέσιν νὰ ἐκτιμήσῃ τὴν δίψαν τῶν τροφίμων, ἐν ἀντιθέσει πρὸς ἀνεδαφικοὺς ἄλλους παλαιοτέρους ἢ ἀνθρώπους τῶν γραφείων, ἐπιθυμοῦντας νὰ γίνουν ρυθμισταὶ τῶν ἐκπαιδευτικῶν ζητημάτων.

Ὡς πρὸς τὴν γενικὴν παιδείαν αὐτὴ περίπου εἶναι ἡ θέσις τοῦ Κούμα. Ἡ προσωπικότης του φωτίζεται ἔτι μᾶλλον, ὅταν προστεθῇ ὅτι εἶχε καὶ φιλολογικὰ διαφέροντα καὶ ἔτσι ἀπέκτησεν εἰς τὴν ἀποστολήν του πληρότητα, χωρὶς νὰ γίνεται καταφανῶς πληθωρικός. Ὡς πρὸς τὴν Μεγάλην ὅμως Πατριαρχικὴν Σχολὴν τοῦ Γένους ὁ Κούμας ὑπῆρξε διδάσκαλος καὶ σχολάρχης μὲ ἀρνητικὴν ὄψιν. Ἐπάλαιεν εἰς τὴν Σμύρνην ἐναντίον τόσων ἀντιξοοτήτων καὶ ἀντιδραστικῶν στοιχείων. Τὴν ἠθικὴν ἱκανοποίησιν τῶν μόχθων του εἰσέπραξε πολὺ ἀργότερα. Καλῶς πράττων ἐπέμενε νὰ προσφέρῃ τὰς ὑπηρεσίας του. Εἶναι διὰ τοῦτο ἄξιος πάσης ἐκτιμήσεως. Ἀλλ᾽ ἀφ᾽ ἧς στιγμῆς ἐκλήθη εἰς ΚΠολιν καὶ ἐπείσθη νὰ μείνῃ, παρὰ τὰς ἀντιρρήσεις καὶ τοὺς δισταγμούς του, τὸ χρέος του ἦτο νὰ μείνῃ. Ποίας δυσκολίας συνήντησε καὶ μὲ ποίας δυσχερείας εἶχε νὰ παλαίσῃ καὶ ἐδῶ, εἶναι ἄγνωστον ἀλλὰ καὶ δευτερεῦον ζήτημα. Ἂν δὲν ἀπεδέχετο εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, θὰ εἶχε πλήρη δικαιολογίαν. Ἀφοῦ ἐγκατεστάθη καὶ ἀνέλαβε τὸ βάρος τῆς διευθύνσεως τῆς Σχολῆς, ἀνέλαβεν εὐθύνην πλέον καὶ εἶχε ν᾽ ἀνταποκριθῇ εἰς τὰ αἰτήματα τῆς νέας του ἀποστολῆς. Ἡ Πατριαρχικὴ Σχολὴ εἶχε παλαιὰν καὶ πρόσφατον παράδοσιν. Παλαιὰν μὲν μακρὰν καὶ λαμπράν. Καὶ ἦτο δι᾽ αὐτὸν εἶδος προαγωγῆς, ὅτι ἐκαλεῖτο νὰ συνεχίσῃ τὴν ἀκμαίαν παιδευτικὴν παράδοσιν τοῦ πρώτου παιδευτικοῦ ἱδρύματος τοῦ ἔθνους του ἐντὸς τῆς πρωτευούσης. Πρόσφατον δὲ ἀφ᾽ ἧς μετεφέρθη εἰς Κουρούτζεσμεν ἡ Σχολὴ καὶ τὰ βάθρα αὐτῆς ἔθηκεν ὁ πρῶτος σχολάρχης Δωρόθεος ὁ Πρώιος. Ἦτο φωτεινὴ μορφὴ ὁ προκάτοχός του καὶ ἠδύνατο κάλλιστα ν᾽ ἀποβῇ διὰ τὸν Κούμαν ὁδηγὸς καὶ χαραγμένη γραμμὴ κατευθύνσεως. Ἂν εὕρισκε δυσχερείας ἐκ μέρους τοῦ ἀρχοντολογίου καὶ τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας, ἐκεῖ ἦτο τὸ Πατριαρχεῖον καὶ εἰς τὴν ἰδικήν του

1. Κ. Δημαρᾶ, Ἱστορία τῆς Νεοελ. Λογοτεχνίας, τόμ. Α΄, Ἀθῆναι 1948. σελ. 201.

σύνεσιν καὶ πολιτικότητα ἀπέκειτο νὰ ἄρῃ τὰς δυσχερείας. Τί ἐσηκώθη καὶ ἔφυγεν εἰς τὰ πρῶτα ἐμπόδια τῶν διεφθαρμένων κύκλων τοῦ Πατριαρχείου καὶ τοῦ Φαναρίου; Εἶχε φύγει προτροπάδην πρὸ αὐτοῦ, παλαιότερα, ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις, εἶχε φύγει καὶ Χρύσανθος ὁ Αἰτωλός. Ἂν ὅλοι ἔφευγον, ποῖος θὰ ἀνελάμβανε τὸν σταυρόν; Πῶς θὰ ἐξεπλήρωνεν ἡ Πατριαρχικὴ Σχολὴ τὴν μεγάλην ἀποστολήν της ἔναντι τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ, ὅταν τὴν ἐγκατέλειπον ἑκάστοτε οἱ δυνατοί;

Ἀλλ' ἔπρεπε νὰ μείνῃ ὁ Κούμας καὶ δι' ἄλλον λόγον ἀκόμη. Διότι ἦτο γενναῖος καὶ εἶχε τὴν δύναμιν νὰ μάχεται καὶ διότι εἶχεν ἐνισχυτὰς καὶ συμμάχους εἰς τοὺς τυχὸν ἀγῶνας του. Ἡ ἐργασία του οὐδόλως ἐφάνη εἰς τὸ ἓν περίπου σχολικὸν ἔτος, ποὺ διέθεσε χάριν τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς. Δὲν εἶδε τὸν καθιερωθέντα κώδικα ὑπὸ τοῦ Πρωίου, δὲν ἀνέγνωσε τὸ συντελεσθὲν ἔργον, ὅπως παρήλαυνεν ἀπὸ τὰς σελίδας του, δὲν εἱλκύσθη ἀπὸ τὰ ἄφθονα οἰκονομικὰ μέσα ποὺ διέθετεν ἡ Σχολή, τὸ ὡραῖον διδακτήριον, τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἐνίσχυον τὰς προσπαθείας. Δὲν ἀντελήφθη ὅτι μικρὰ ὑποχωρητικότης ἐκ μέρους του, ἀνάλογοι ἑλιγμοὶ καὶ εὐστροφία ἠδύναντο νὰ τοῦ ὁδοποιήσουν τὴν διάβασιν, ὁπότε ἐκεῖνος θὰ ἠδύνατο ἀνέτως καὶ εὐχερῶς νὰ ὀργανώσῃ ἓν ὅλως διόλου πρωτότυπον ἐκπαιδευτικὸν καὶ πνευματικὸν ἵδρυμα μέσα εἰς τὴν καρδίαν τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἀκόμη νὰ ἡγηθῇ τῆς εὐρυτέρας πνευματικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀναγεννήσεως εἰς τὴν κοιτίδα τοῦ Γένους. Κοντά του εἶχεν ἀκόμη τὴν δύναμιν, ἂν ἤθελε, νὰ φέρῃ καὶ τὸν πρεσβύτερον Κωνσταντῖνον Οἰκονόμον, τὸν συνεργάτην του, καὶ νὰ λύσῃ ἐκ τῶν ἐνόντων τὸ ζήτημα τῆς Σχολῆς τῆς Σμύρνης. Ἄλλως τε ὁ ὄχλος διέλυσε τὴν Σχολήν του καὶ ὁ Οἰκονόμος ἦλθεν ἀργότερα καὶ ἐπείσθη νὰ μείνῃ εἰς τὴν ΚΠολιν. Τὸ δὲ σπίτι τοῦ Ἐφέσου Διονυσίου ἦτο ἀνοικτὸν δι' αὐτόν, διὰ τὰ φιλολογικά του ὄνειρα, διὰ τὰς πλέον τολμηρὰς βλέψεις του. Καὶ ἡ μορφὴ τοῦ Διονυσίου δυνατὸν ἦτο ν' ἀποβῇ μόνιμος ἐνίσχυσίς του, βοηθός του. Ἀφετηρία του καὶ στρατηγεῖον δεύτερον παραλλήλως πρὸς τὴν Σχολὴν καὶ ἔξω ἀπ' αὐτὴν ἦτο ὁ οἶκος ἐκεῖνου.

Ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ὁ Κούμας δὲν ἦτο διὰ τὰ μεγάλα καὶ τὰ δυνατά. Δὲν ἠθέλησεν ἐξόρμησιν χάριν τοῦ Γένους, ἤθελε περιωρισμένης ἐκτάσεως ἄνοιγμα, συγγραφὴν βιβλίων διδακτικῶν κατὰ μετάφρασιν καὶ διασκευὴν καὶ ἀντὶ τῆς Κιβωτοῦ τὸ δίτομον Λεξικόν του ἐκ τοῦ γερμανικοῦ. Ἦλθεν εἰς ΚΠολιν μόνον διὰ νὰ μὴ ἐπιμείνῃ ἀρνούμενος. Ἐπηρεασθεὶς καὶ ἀπὸ τὸν Κοραῆν, προοπτικὴν εἶχε πῶς νὰ φύγῃ καὶ ἔτσι μὲ τὴν πρώτην εὐκαιρίαν ἔφυγε, χωρὶς ἀξιόλογόν τι νὰ προσφέρῃ, ἐνῷ τοῦ ἦτο δυνατόν.

Δὲν πρέπει νὰ καταστραφῇ ὁ περὶ τὸν Κούμαν λόγος, πρὶν ἀκουσθῇ αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁμιλῶν περὶ τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς, περιγράφων τὸ ἐξωτερικὸν καὶ ἐσωτερικὸν αὐτῆς, στηριζόμενος ἐφ' ὅσων ὁ ἴδιος ἀπεκόμισε κατὰ τὴν εἰς ΚΠολιν διαμονήν του. Τόσον ὡς πρὸς τὴν παρουσίασιν τοῦ

διδακτηρίου, ὅσον καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀποκάλυψιν ὅσων συνέβαινον ἐντὸς αὐτοῦ, τοὐλάχιστον ὁ λόγος τοῦ Κούμα εἶναι ἐξόχως γοητευτικός. Καὶ ἂς τὸν μεταφέρωμεν ἐπικαίρως ἐδῶ, τόσον ὡς πρὸς τὸν ψύχραιμον ἔπαινον, ὅσον καὶ ὡς πρὸς τὰς αἰτιάσεις.

«...Καθ' ὅσον ἀποβλέπουν τὸ ὑλικὸν μέρος τοῦ καθιδρύματος τούτου, δὲν ἠμπορεῖ βέβαια ἄλλο σχολεῖον τῆς Ἑλλάδος νὰ συγκριθῇ μὲ αὐτό. Οἶκος τοῦ διδασκάλου εὐρύχωρος καὶ λαμπρός, βλέπων εἰς τὸ κατάστενον τοῦ Βοσπόρου, στρωμένος καὶ ἐνδυμένος μὲ ἀρχοντικὰ ἔπιπλα, αὐλὴ πλατυτάτη, στολισμένη μὲ κῆπον καὶ πηγὰς καθαρωτάτου ὕδατος· οἰκήματα πολλὰ ἀντικρὺ τῆς διδασκαλικῆς οἰκίας, διὰ νὰ ζῶσι ξένοι μαθηταὶ καὶ βιβλιοθήκη ὄχι εὐκαταφρόνητος καὶ μισθὸς διδασκαλικὸς πλούσιος.

»...δὲν ἐνεφώλευεν ἓν πνεῦμα διοικητικὸν καὶ συνεκτικὸν τοῦ ὅλου, ἀλλὰ λεγεὼν ἀοράτων πνευμάτων ἀνταγωνιζομένων ἢ συναγωνιζομένων πρὸς ματαίωσιν τοῦ σκοποῦ. Καμμία οἰκιακὴ σχέσις δὲν συνέδεε τοὺς ἄρχοντας μὲ τὸ σχολεῖον, ἐπειδὴ κανεὶς δὲν ἔστελνε τὸν υἱόν του ἐκεῖ νὰ παιδευθῇ ἀλλὰ καθεὶς εἶχε τὸν οἰκοδιδάσκαλόν του. Οἱ μαθηταὶ ἦσαν ἄλλοτε περισσότεροι καὶ ἄλλοτε ὀλιγώτεροι, ξένοι συγκλύδες ἐκ διαφόρων μερῶν τῆς Ἀσίας καὶ Εὐρώπης· ἐπὶ Κούμα ἠριθμοῦντο περὶ τοὺς ἑκατόν· ἄποροι οἱ πολλοὶ καὶ ὅμως ἄτακτοι καὶ ἀνάγωγοι. Ἐπειδὴ ἔζων ὅλοι εἰς τὸ σχολεῖον, ἐχρειάζετο ἀστυνομική τις ἀγρυπνία, διὰ νὰ χαλινώνῃ τὰς ὁρμάς των. Ἐκ τούτων ἦσαν ὑπότροφοι τοῦ σχολείου δεκατέσσαρες, λαμβάνοντες σιτηρέσιον ἀπὸ τὸ ταμεῖον τοῦ σχολειου. Ὅταν παρεδόθη εἰς τὸν Κούμαν ἡ Σχολή, τοῦ ἐνεπιστεύθη ἐν ταὐτῷ ὑπὸ τῶν Ἐπιτρόπων καὶ τοῦ Διερμηνευτοῦ, παρόντων καὶ ἄλλων ἀρχόντων, ἡ πληρεξουσιότης του νὰ διατάσσῃ τὰ ἐσωτερικὰ καὶ νὰ δέχεται εἰς τὴν καταγραφὴν τῶν ὑποτρόφων ὅντινα κρίνῃ ἄξιον καὶ νὰ μὴ ἀκούῃ κανενὸς τὴν σύστασιν, οὐδ' ἂν ἐσύσταιναν τινὰ καὶ αὐτοὶ οὗτοι. Αἱ ἀρχαὶ ἐφάνησαν πολλὰ καλαί. Ὁ πατριάρχης, ὁ διερμηνεὺς τοῦ ἡγεμόνος Καρατσᾶ, οἱ διάκτοροι, ἐπροσφέροντο φιλικώτατα πρὸς τὸν διδάσκαλον. Ἀλλὰ δὲν ἐπέρασε μῆνας καὶ ἤρχισαν νὰ τοῦ συσταίνωσιν ὑποτρόφους, ἐνῷ ὁ ἀριθμός των ἦτο πλήρης καὶ ὁ Κούμας φυλάττων ἀπαράβατον τὸν κανόνα τοὺς ἀπέπεμπε μὲ αὐστηρότητα. Ἡ φατρία, ἥτις ἤθελε νὰ φαίνεται ὅτι αὐτὴ μόνη εἶναι ἱκανὴ νὰ συντηρῇ τὸ σχολεῖον, ἤρχισε νὰ διεγείρῃ τοὺς μαθητὰς εἰς στάσεις καὶ ἀταξίας. Ὁ Κούμας μὲ αὐστηρὰν ἀγρυπνίαν καὶ μὲ ἀποβολὴν ἀτάκτων, τοὺς ἐχαλίνωσεν· ἀλλ' οἱ ἀποβληθέντες ἐπροστατεύοντο ἀπὸ μεγιστᾶνας»[1].

1. Κ. Ν. Κούμα, Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, τόμ. ΙΒ', σελ. 593-594. Ἀναδημοσιεύει ἐντεῦθεν εἰς σημεῖον ἄκαιρον τῆς ἀφηγήσεώς του καὶ σχεδὸν χωρὶς σχόλια ὁ Μ. Γεδεών, Χρονικά, σελ. 218-219. Δέχεται μόνον ὁ Γεδεὼν ἐν ψυχρῷ ὅτι διὰ τῶν ὑπὸ τοῦ Κούμα λεγομένων ἀπεικονίζονται αἱ δυσχέρειαι, ποὺ συνήντα ἡ διεύθυνσις τῆς Σχολῆς καὶ ἡ ἀγωγὴ καὶ διδασκαλία τῶν μαθητῶν.

Ὅλα ὅσα λέγει ἀνωτέρω ὁ φιλαλήθης Κούμας οὐδεὶς ἠμπορεῖ ν' ἀμφισβητήσῃ. Ὄντως αὐτὴ ἦτο ἡ κατάστασις τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς καὶ ἔχει ἀπολύτως δίκαιον. Παρὰ ταῦτα ὅμως ὁ Κούμας ἀπέτυχεν εἰς τὸ ἔργον ποὺ τοῦ ἀνετέθη. Διότι ἂν ἐπρόκειτο νὰ ἦσαν τὰ πράγματα τῆς Σχολῆς ὅπως ἔπρεπε, θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ διευθύνῃ αὐτὴν ἡ σκιὰ τοῦ πατριάρχου. Μὲ ὅσα λέγει ὁ Κούμας ὁμολογεῖ ὅτι ἀπέτυχε καὶ ἐμμέσως αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην ν' ἀπολογηθῇ. Τοιαύτη περίπου, ἂν μὴ ἐνίοτε καὶ χειροτέρα, ἦτο ἡ κατάστασις τῆς Σχολῆς σχεδὸν πάντοτε καὶ ὑπὸ τοιαύτας καὶ ἀθλιωτέρας συνθήκας διέγραψε πρὸ αὐτοῦ πορείαν τριῶν καὶ ἡμίσεος αἰώνων. Ἂς ὑπενθυμίσωμεν τὰ κινήματα καὶ τὰς ἀνταρσίας τῶν μαθητῶν ἐπὶ Σεβαστοῦ Κυμινήτου, Σπαντωνῆ, Γερασίμου τοῦ Ἀκαρνᾶνος. Καὶ παλαιότερον Γερμανὸς ὁ Λοκρὸς ἐγνώρισε τὴν αὐθάδειαν τῶν τροφίμων. Καὶ ἀσφαλῶς ὑπεκινοῦντο συχνὰ ἀπὸ ἀντιπάλους τῶν διδασκάλων εἰς τὰς ἐνεργείας των οἱ μαθηταί. Μελέτιος ὁ Συρίγος, Θεόφιλος ὁ Κορυδαλλεύς, Ἰωάννης Καρυοφύλλης κ.ἄ. δὲν ὑπῆρξαν ἀμέτοχοι τοιούτων εὐθυνῶν.

Ἐκ διαφόρων μερῶν λοιπόν, ἐξ Ἀσίας καὶ Εὐρώπης, ἤρχοντο ἄποροι καὶ ἀνάγωγοι νὰ ἐγγραφοῦν καὶ νὰ φοιτήσουν, νὰ λάβουν τὸ τῆς συντηρήσεώς των σιτηρέσιον καὶ νὰ μάθουν γράμματα. Αὐτοὶ ἦσαν οἱ ὑπόδουλοι Ἕλληνες τῆς ἐποχῆς. Τοιούτους περίπου πρέπει νὰ εἶχεν ὁ Κούμας καὶ εἰς τὴν Σμύρνην, ἀλλ' ἐκεῖ εἰσηγεῖτο νὰ κτίσουν Σχολὴν καὶ νὰ εἶναι μεγάλη καὶ ἱκανὴ νὰ δέχεται τοὺς μαθητάς, ποὺ ἤρχοντο καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴν ΚΠολιν καὶ ἀπ' ἀλλοῦ καὶ ποὺ δὲν εἶχον τὰ μέσα νὰ ἐνοικιάσουν μίαν κάμαρην, ὅπως ἔγραφε πρὸς τὸν Κοραῆν [1]. Αὐτοὶ οἱ ἀλητεύοντες νέοι εἶχον ἀνάγκην προστασίας καὶ στοργῆς. Καὶ καταφεύγοντες εἰς τὴν Σχολὴν ἀπαίδευτοι καὶ ἀκατέργαστοι ἔπρεπε νὰ ἐξέλθουν ὅσον τὸ δυνατὸν εὐπρεπεῖς, πειθαρχικοί, μορφωμένοι, διὰ ν' ἀποτελέσουν τὴν ἡγεσίαν τοῦ ἔθνους. Αὐτοὺς τοὺς νέους ἐνεπιστεύετο μυστικὰ τὸ ἔθνος τὸ ἴδιον εἰς τὸν Κούμαν.

Βεβαίως καὶ δὲν ἔστελλον τὰ τέκνα των οἱ ἄρχοντες εἰς τὴν Πατριαρχικὴν Σχολήν. Τοῦτο ἐγίνετο ἀνέκαθεν. Ἔδιδον ὅμως τὰ χρήματά των, διὰ νὰ λειτουργῇ ἡ Σχολὴ διὰ τὰ ἄλλα παιδιά, τὰ πολλὰ καὶ ἀπροστάτευτα. Ἀπὸ τοὺς 100 μαθητὰς τῶν ἡμερῶν τοῦ Κούμα ποσοστὸν 10 - 15% ὑποτρόφων ἦτο πολὺ μικρόν. Ἀφοῦ λοιπὸν — καὶ δικαίως, ἀφοῦ ἦσαν ἄποροι κατὰ κανόνα — ὅλοι ἐζήτουν ὑποτροφίαν, δὲν εἶχε παρὰ νὰ διευκολύνῃ ὁ σχολάρχης τὴν συμμετοχὴν ὅσον τὸ δυνατὸν περισσοτέρων εἰς τὸ σιτηρέσιον. Τρόποι ἀσφαλῶς ὑπῆρχον, εἴτε χρησιμοποίησις τῶν ὑπαρχόντων πόρων εἴτε ἐξεύρεσις νέων εἴτε καὶ περικοπὴ μικρὰ τοῦ ἐπιδόματος καὶ καθιέρωσις κοινοῦ συσσιτίου. Ὅπως εἰς τὴν ἕδραν ὁ διδάσκαλος ἀποδίδει ἔργον, ὅταν εἶναι προσωπικότης, ἔτσι καὶ ὁ διευθυντὴς μιᾶς Σχολῆς ἐπιβάλλεται

1. Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 204.

καθ' ὅλου διὰ τῆς προσωπικότητός του. Ὁ Κούμας ἦτο ἀσφαλῶς προσωπικότης· ἀλλ' εἶχεν εἰς τὸν νοῦν του πότε θὰ φύγῃ, δὲν ἐδόθη ὁλοψύχως εἰς τὴν ὑπηρέτησιν τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς καὶ δὲν ἀνεδείχθη καλὸς οἰακοστρόφος.

5. Σ. ΜΥΣΤΑΚΗΣ. Ἀπὸ ὅσα — καὶ πολλὰ — περὶ Κούμα ἐλέχθησαν συνάγεται ὅτι ὁ καλὸς αὐτὸς καὶ θαυμάσιος διδάσκαλος τοῦ Γένους, ποὺ τὸ ἔργον του ἀποτελεῖ τομὴν εἰς τὴν παιδευτικὴν προσπάθειαν τῶν προεπαναστατικῶν χρόνων, ὀρθῶς μὲν παρετήρησεν ὅτι ἀπὸ Δωροθέου τοῦ Πρωίου καθίστατο Πιερία τὸ Βυζάντιον, πλὴν ὅμως ὁ ἴδιος δὲν ἠθέλησε νὰ συντελέσῃ ὥστε αἱ Πιερίδες νὰ στερεωθοῦν ἐκεῖ ἔτι μᾶλλον χάριν τοῦ ἔθνους του. Ἔτσι τὸ πέρασμά του, ἐνῷ δὲν κατέλιπεν ἴχνη εἰς τὴν ΚΠολιν, ἐδημιούργησε πρὸς στιγμὴν σοβαρὸν πρόβλημα εἰς τὴν περαιτέρω ζωὴν τῆς Σχολῆς αὐτῆς. Διὰ τοῦτο μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τοῦ Κούμα ἀνεζητεῖτο σχολάρχης καὶ διδάσκαλος τῶν Φυσικομαθηματικῶν καὶ τῆς Φιλοσοφίας. Ὁ κίνδυνος νὰ ἐπιστρέψῃ διὰ νέας καὶ θλιβερᾶς παλινδρομήσεως ἡ Σχολὴ εἰς τὰ παλαιὰ καὶ νὰ περιορισθῇ εἰς τὰ γραμματικά της, ἦτο προφανής. Καὶ ἂν συνέβαινε τοῦτο, θὰ ἦτο τρομερὸν τώρα πλέον.

Δὲν ἔχομεν σαφεῖς εἰδήσεις διὰ τοὺς συνεργάτας τοῦ Κούμα εἰς τὴν Πατριαρχικὴν Σχολήν. Σκοτεινὰ εἶναι τὰ πράγματα, ὅπως καὶ κατὰ τὰ πρὸ αὐτοῦ σχολικὰ ἔτη. Ἀναφέρονται ἀτάκτως καὶ χωρὶς ἀκριβῆ τοποθέτησιν διάφορα ὀνόματα διδασκάλων ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Δωροθέου Πρωίου. Ὡς ἐσημειώθη [1], ἀπὸ τοὺς συντάκτας τῆς Κιβωτοῦ ἐδίδαξεν εἰς χρόνον ὄχι καθωρισμένον ἐπακριβῶς ὁ Ἰωάννης Λεοντόπουλος. Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1804 - 1814 ἐπὶ Δωροθέου Πρωίου ἢ τοῦ μετ' αὐτὸν Πλάτωνος Φραγκιάδη ἐδίδαξε γραμματικὰ καὶ Ρητορικὴν Νικόλαος ὁ Λογάδης, ποὺ θὰ τὸν ἴδωμεν εἰς τὰ ἑπόμενα, ἀλλὰ λόγῳ τῆς Κιβωτοῦ ἀπεσύρθη ἴσως πρὶν ἔλθῃ ὁ Κούμας καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἀπετέλει ὁ εὐπαίδευτος αὐτὸς μίαν ἐφεδρείαν. Τὸν τρίτον διδάσκαλον τῆς ἐποχῆς τοῦ Πρωίου, κατὰ τὰ ὁριζόμενα εἰς τὸν καταστατικὸν χάρτην, δὲν γνωρίζομεν. Πάντως ὑπάρχει εἰς τὸν ὁρίζοντα τὸ ὄνομα ἑνὸς διδασκάλου Γεωργίου [2], ποὺ ἐνδεχομένως ἠμπορεῖ νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν Γεώργιον Θερειανόν, ἂν ὑπάρξουν ἐνδείξεις ἔστω ὅτι ἐδίδαξεν οὗτος εἰς ΚΠολιν [3]. Διότι συμβαίνει νὰ ὑπηρετῇ ὁ Θερειανὸς ὡς σχολάρχης εἰς Ἰάσιον περίπου κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην καὶ ὅταν ὁ σχολαρχῶν εἰς Κουρούτζεσμεν Παρθένιος ἀρχιμανδρίτης ἀπεχώρει ἀπὸ τὸ

1. Ἀνωτέρω, σελ. 195.
2. Μ. Γεδεών, Χρονικά, σελ. 208.
3. Ἐδέχετο παλαιότερον αὐτὸν ὁ Μ. Παρανίκας (Σχεδίασμα, σ. 30 - 31), ἀλλὰ τὸν ἀπορρίπτει ὁ Γεδεών.

ἑλληνικὸν σχολεῖον ΚΠόλεως προσεκαλεῖτο ὁ Θερειανός. Τοῦτον ὅμως ἠμπόδισαν οἱ Ἰασῖται, ἀντ' αὐτοῦ δὲ προσεκλήθη ὁ Σέργιος Μυστάκης καὶ ἀνέλαβε τὴν σχολαρχίαν τῆς Μ. Σχολῆς τοῦ Γένους [1].

Τὰ πράγματα δὲν ἐπεξηγοῦνται χρονολογικῶς, ὥστε νὰ ὑπάρχῃ τακτικὴ παρακολούθησις τῶν σχολικῶν πραγμάτων. Ἀσφαλῶς συμβαίνουν αὐτὰ μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τοῦ Κούμα, δηλ. ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ σχολικοῦ ἔτους 1815. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ μεσολαβῇ ἓν ἔτος ἀκάλυπτον, ἔτος ἀναζητήσεων καὶ ἀκυβερνησίας τῆς Μ. Σχολῆς, δηλ. ἀπὸ Σεπτεμβρίου 1815 καὶ κατὰ τὴν διαδρομὴν τοῦ 1816. Διὰ τὸν Παρθένιον οὐδὲν ἄλλο γνωρίζομεν. Γνωστὸν εἶναι ἓν ἄλλο ὄνομα γραμματικοῦ διδασκάλου κατὰ τὸ 1815, Παναρέτου τοῦ Πελοποννησίου [2]. Ἰωάννης ὁ Τζελεπῆς, Χῖος μαθηματικός, δὲν ἐδίδαξεν ἐδῶ. Περὶ αὐτοῦ ἔχομεν ἀρκετὰς εἰδήσεις, διότι κυριώτατα εἰς Χίον ἐδίδαξε [3]. Πρέπει ἀκόμη νὰ σημειωθῇ ἡ πληροφορία, ὅτι τὸ 1813 προσεκλήθη νὰ διδάξῃ εἰς τὴν Πατριαρχικὴν Μ. Σχολὴν καὶ ὁ πολὺς Βενιαμὶν ὁ Λέσβιος [4]. Προστίθεται μάλιστα ὅτι ἐδίδασκε Φιλοσοφίαν κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο [5]. Γνωστὸν βεβαίως εἶναι ὅτι ἀπὸ τοῦ 1804 καὶ ἐφεξῆς ὁ Βενιαμὶν εἶχεν ἀγῶνα κατὰ συκοφαντῶν καὶ ἦλθεν εἰς ΚΠολιν διὰ νὰ ὑπερασπίσῃ ἑαυτὸν ἐνώπιον τοῦ Πατριαρχείου, ἐπειδὴ δὲ φαίνεται ὅτι πρὸ τῆς μεταβάσεώς του εἰς Βουκουρέστι παρέμεινεν ἐπὶ χρονικόν τι διάστημα, ὄχι μικρόν, πρὸ τοῦ 1813 πάντως, εἰς ΚΠολιν καὶ κατὰ τὰ ἔτη ταῦτα εἶχεν ἀνάγκην παντὸς διδασκάλου ἡ Πατριαρχικὴ Σχολή, θὰ ἐπίστευε κανεὶς ὅτι τὸ εὕρημα τοῦτο ἐκάλυψε (περὶ τὸ 1813 ἕως 1815) τὸ ὑπάρχον κενὸν εἰς τὴν διδασκαλίαν καὶ τὴν σχολαρχίαν [6]. Ἐν τούτοις οὐδεμία πηγὴ ἐπαληθεύει τὴν εἴδησιν καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διατυπωθῇ οὐδ' ὡς ἁπλῆ εἰκασία, τοσούτῳ μᾶλλον ἐφ' ὅσον ἡ ἰδιάζουσα θέσις καὶ περίστασις τοῦ Βενιαμὶν δὲν συνεχώρουν τοιαύτην λύσιν εἰς τὸ πρόβλημα, ἐκτὸς τοῦ ὅτι χῶρος μᾶλλον ἀκατάλληλος ἦτο δι' αὐτὸν ἀκριβῶς τώρα ἡ ΚΠολις καὶ ἡ Σχολὴ τῆς συντηρητικῆς παραδόσεως.

---

1. Μ. Γεδεών, Χρονικά, σελ. 209.
2. Αὐτόθι, σελ. 211 - 212.
3. Κ. Ἀμάντου, Ἡ παιδεία εἰς τὴν τουρκοκρατουμένην Χίον, «Ἑλληνικά», τόμ. Γ' (1930), σελ. 405 κἑξ.
4. «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος» 1813, σελ. 115. Μ. Γεδεών, Χρονικά, σελ. 189.
5. Μ. Παρανίκας, ΠΕΦΣΚ, τόμ. ΚΖ', σελ. 315 (ἀνωτέρω, σελ. 193).
6. Ὁ ἴδιος ὁ Βενιαμὶν ἔγραφε τὴν 6 Ἰουνίου 1812 εἰς Κυδωνίας πρὸς τὴν ἄγνωστον ἄλλως Μαριγὼ ἐκ ΚΠόλεως ὅτι ἐλθὼν ἔτυχε σπουδαίας ὑποδοχῆς καὶ ὅτι ἐβιάζετο ν' ἀποδεχθῇ τὴν σχολήν, ἴσως τοῦ Κουρούτζεσμε, «ἀλλ' ἐπειδὴ εἶναι καλλιωτέρα ζωὴ τὸ νὰ μὴν εἶναί τις διδάσκαλος, διὰ τοῦτο δὲν ἔγινε». Ι. Κ. Βογιατζίδου, Νεοελληνικὰ ἀνέκδοτα, ΔΙΕΕ, τόμ. Ζ' (1910 - 18), σελ. 21. Πρβλ. καὶ Ἄλκη Ἀγγέλου, Πρὸς τὴν ἀκμὴ τοῦ Νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ, «Μικρασιατικὰ Χρονικά», τόμ. Ζ' (1957), σελ. 74.

Οὕτως ἢ ἄλλως, καίτοι δὲν εἶναι τεταραγμένη ἡ ἐποχὴ ποὺ διανύομεν, ὥστε νὰ δικαιολογῆται ἡ ἔλλειψις μαρτυριῶν [1], φαίνεται ὅτι διέρρευσε χρονικόν τι διάστημα κατὰ τὸ ὁποῖον ἡ Πατριαρχικὴ Σχολὴ ἀπέμεινεν ἀκαθοδήγητος καὶ σχεδὸν ἀκέφαλος, ἕως ὅτου ἐτέθη ἐπὶ κεφαλῆς αὐτῆς καὶ πάλιν ὄχι διὰ μακρὰν περίοδον Σέργιος ὁ Μυστάκης [2]. Κατήγετο οὗτος ἀπὸ τὸ Μέτζοβον καὶ ἀναφέρεται μεταξὺ τῶν μαθητῶν τοῦ Λάμπρου Φωτιάδου [3]. Εὑρίσκετο τὸ 1806 εἰς Βουκουρέστι καὶ ἐκεῖθεν μετέβη εἰς τὸ ρωσικὸν Κίεβον ὡς διδάσκαλος τῶν τέκνων τοῦ Κωνσταντίνου Ὑψηλάντου. Τὸ 1813 εἶχεν ἐπιστρέψει εἰς Ἰάσιον καὶ μέχρι τοῦ 1817 ἐδίδασκεν εἰς τὴν αὐθεντικὴν σχολήν. Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ὁ ἡγεμὼν Ἰωάννης Καρατζᾶς ἐτίμησεν αὐτὸν εἰς Βουκουρέστι μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ καμινάρη [4]. Ὁ δρόμος πλέον ὡδήγησεν αὐτὸν ἀπὸ τὸ Βουκουρέστι εἰς ΚΠολιν καὶ κατ' εὐθεῖαν εἰς τὴν Σχολὴν Κουρούτζεσμε, τὴν ὁποίαν ὁ Μυστάκης διηύθυνε μέχρι τοῦ 1820. Κατὰ τὸν Οἰκονόμον, ἡ σχολαρχία Μυστάκη παρετάθη μέχρι Μαρτίου 1821, ὁπότε ἡ ἔκρηξις τῆς Ἐπαναστάσεως κατέστησεν αὐτὸν ὕποπτον, ἐκ τοῦ λόγου ὅτι διετέλεσε διδάσκαλος τοῦ Ἀλεξ. Ὑψηλάντου καὶ ἠναγκάσθη νὰ τραπῇ πρὸς τὴν Ρωσίαν, μεσολαβοῦντος τοῦ φιλέλληνος Ρώσου πρεσβευτοῦ Στρογγανώφ [5]. Ὁ Γεδεὼν [6], στηριζόμενος εἰς ἐγγράφους πηγάς, ἀναφέρει ὅτι ὁ Μυστάκης ἐσχολάρχησε μέχρι Σεπτεμβρίου 1820, παραιτηθεὶς δὲ ἐδίδασκε κατ' οἶκον εἰς τὸν γαμβρὸν τοῦ Σκαρλάτου Καλλιμάχη καὶ ὅτι προσεκλήθη εἰς τὴν σχολαρχίαν τῆς ἑλληνικῆς σχολῆς Ὀδησσοῦ, ἀποδεχθεὶς αὐτὴν τὴν 21 Φεβρουαρίου 1821 [7]. Εἰς τὴν θέσιν ταύτην δὲν παρέμεινεν ἐπὶ πολύ, εὑρίσκομεν ὅμως αὐτὸν ἐν συνεχείᾳ καθηγητὴν εἰς τὸ ρωσικὸν πανεπιστήμιον τοῦ Καζὰν καὶ ἐπιζῶντα κατὰ τὸ ἔτος 1845.

Ἀρχιερεύς τις ἀπέστειλε πρὸς τὸν Σέργιον Μυστάκην ἕνα ὑποψήφιον διδάσκαλον τῆς ἐπαρχίας του ὀνόματι Παναγιώτην, ἀπόφοιτον τοῦ Φιλολογικοῦ Γυμνασίου τῆς Σμύρνης, διὰ νὰ τὸν ὑποβάλῃ εἰς ἐξέτασιν καὶ διαπιστώσῃ ἂν ἦτο ἱκανὸς καὶ κατάλληλος διὰ τὸ λειτούργημα ποὺ προω-

---

1. Ὁμιλῶν ὁ διδάσκαλος Α. Χαρίλαος τὸ 1868 περὶ τῶν διδασκάλων τῆς ἐποχῆς ταύτης ὡμολόγει ὅτι δὲν εἶχεν εἰδήσεις περὶ τῆς σχολαρχίας τῶν διδασκάλων Παρθενίων καὶ Γ. Θερειανοῦ (Λόγος..., σελ. 24).
2. Περὶ αὐτοῦ ἱκανὰς γενικὰς εἰδήσεις παρέχει ὁ Σοφοκλῆς Οἰκονόμος. Βλ. Κ. Οἰκονόμου, Τὰ σωζόμενα..., τόμ. Α', σελ. κγ' - κδ' (προλεγόμενα).
3. Νεοφ. Δούκα, Ἐπιστολαὶ πρός τινας ἐν διαφόροις περιστάσεσι..., τόμ. Α', ἐν Αἰγίνῃ 1839, σελ. 111.
4. «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος» 1817, σελ. 596.
5. Κ. Οἰκονόμου, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. κδ' σημ.
6. Χρονικά, σελ. 189.
7. Χ. Βουλοδήμου, Πρώτη πεντηκονταετηρὶς τῆς ἐν Ὀδησσῷ Ἑλλην. Σχολῆς, ἐν Ὀδησσῷ 1871, σελ. 31, 137.

ρίζετο. 'Απαντῶν εἰς τὸν ἀρχιερέα ὁ Μυστάκης [1] ἔλεγεν ὅτι ὑπέβαλεν εἰς ἀνάκρισιν τὸν νέον καὶ τοῦ παρήγγειλε νὰ συνθέσῃ ἑλληνιστὶ πονημάτιόν τι, *«τῆς οἰκείας φρενὸς γέννημα, παραστήσειν τε* (παρήγγειλε) *τό τε βάθος τῶν ἰδεῶν αὐτοῦ καὶ τὸ πλάτος, τήν τε περὶ τὴν ἑλληνικὴν διάλεκτον ἐμπειρίαν καὶ τὸν περὶ τὸ γράφειν χαρακτῆρα, ὃς μάλιστα χαρακτηρίζεσθαι πέφυκε τούτῳ τῷ τρόπῳ»*. Ὄντως ὁ ἱερόπαις Παναγιώτης ἀνταπεκρίθη εἰς τὴν παραγγελίαν καὶ *«τὸ πονημάτιον προσενεχθὲν* — προσθέτει ὁ Μυστάκης ἀποστέλλων αὐτὸ εἰς τὸν ἐνδιαφερόμενον ἀρχιερέα — *οὐ παντάπασιν ἀπαρέσκον μοι ἔδοξεν εἶναι»*. Ἡ γνώμη τοῦ κριτοῦ ἦτο ὅτι ὁ ἐξετασθεὶς *«χρηστὰς ἐλπίδας δίδωσιν ὅτι συστὰς εἴς τι μέρος ἀνάλογον τῇ αὐτοῦ δυνάμει οὐκ ἀδόκιμος φανεῖται ἀλλὰ τῷ χρόνῳ εὐδοκιμήσει, κρείττων ἑαυτοῦ γενόμενος»*. Κατὰ τὴν πρόβλεψιν τοῦ ἐξεταστοῦ, ὁ Παναγιώτης ηὐδοκίμησε, διότι εἰς Κίεβον μεταβὰς καὶ *«σύντομον ἱστορικὴν περιγραφὴν τοῦ Κιέβου»* γράψας, μετέβη ἀκολούθως εἰς Νίζναν καὶ προώδευεν ἐκεῖ [2]. Ὁ Μυστάκης αὐτοχαρακτηριζόμενος ἔκλειε τὴν πρὸς τὸν ἄγνωστον ἀρχιερέα ἐπιστολήν του, χρησιμοποιῶν τὸν οἰκεῖον εἰς αὐτὸν Εὐριπίδην καὶ λέγων *«φιλῶ λέγειν τἀληθὲς αἰεὶ κοὐ διπλοῦς πέφυκ' ἀνήρ»* [3].

Εἰς Ρωσίαν εὑρισκόμενος ὁ Μυστάκης ἀφιέρωσεν ᾠδὴν αὐτοῦ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Νικόλαον Α΄ διὰ στίχων ἡρωοελεγείων. Τὴν ᾠδὴν αὐτὴν καὶ συλλογὴν 36 ἐπιστολῶν τοῦ διδασκάλου τούτου κατεῖχεν ὁ Σοφοκλῆς Οἰκονόμος [4], ὁ δὲ Γεδεὼν κατεῖχε τὸν λόγον ποὺ ὁ Μυστάκης ἀπήγγειλε τὴν 2 Φεβρουαρίου 1820 εἰς τὴν Μ. Σχολήν, προτιθέμενος νὰ τὸν ἐκδώσῃ [5]. Περὶ τῆς ἀξίας τοῦ Μυστάκη ὡς διδασκάλου δὲν ἔχομεν ἀκριβῆ μαρτύρια. Καθ' ὅσον ἠμποροῦμεν νὰ σχηματίσωμεν γνώμην ἀπὸ τὴν ἀποκριτικὴν ἐπιστολὴν αὐτοῦ πρὸς τὸν ἀρχιερέα διὰ τὸν ὑποψήφιον διδάσκαλον, φαίνεται ὅτι κατεγίνετο ὁ Μυστάκης μὲ τὴν διδασκαλίαν τῆς γλώσσης καὶ ἐπέμενε νὰ καθιστᾷ τοὺς μαθητάς του καλοὺς χειριστὰς τοῦ ἕλληνος λόγου, ζητῶν ἐπὶ πλέον φαντασίαν καὶ λογικὴν ἐμβάθυνσιν. Ἦτο λοιπὸν ἕνας καλὸς γραμματικός. Εἰς τὸ πρόσωπόν του ἡ Πατριαρχικὴ Σχολὴ δὲν εὑρῆκεν ἄξιον συνεχιστὴν τῆς γραμμῆς Πρωίου, οὐδὲ τὸ πρόσωπον ποὺ θὰ ἐκάλυπτε τὸ ἐκ τῆς προσκαίρου ἐμφανίσεως καὶ ἀποχωρήσεως τοῦ Κούμα κενόν. Ὁπωσδήποτε διηύθυνε τὴν Σχολὴν ἐπὶ 4 τοὐλάχιστον ἔτη, εἰς καμπὴν κρίσιμον ὑπῆρξεν οἰακοστρόφος αὐτῆς καὶ τὴν συνεκράτησεν ἀπὸ τὸν κίνδυνον νὰ καταρρεύσῃ ἐντελῶς [6]. Μετ' αὐτοῦ ἐδίδασκον διδάσκαλοι

1. Κ. Οἰκονόμου, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. κγ' σημ.
2. Αὐτόθι, σελ. 59.
3. Αὐτόθι (Προλεγόμενα), σελ. κδ' σημ.
4. Αὐτοθι (Προλεγόμενα), σελ. κδ' σημ.
5. Χρονικά, σελ. 190 σημ.
6. Παΐσιος ὁ Σταγῶν εὑρίσκει φιλόφρονας καὶ κολακευτικοὺς λόγους διὰ νὰ ἐξάρῃ τοῦ Μυστάκη τὰς ἀρετάς, παραβάλλων αὐτὸν πρὸς φυτὸν πεφυτευμένον εἰς τόπον εὔγεον καὶ πιώδη, ὑπερηφανευόμενος ποὺ ἦτο πατριώτης του (Μ. Γεδεών, Χρονικά, σ. 186, ὑποσ. 1).

τῶν γραμματικῶν ἀσφαλῶς μὲν ὁ ἀπὸ τοῦ 1815 μαρτυρούμενος Πανάρετος ὁ Πελοποννήσιος, ἐνδεχομένως δὲ ὁ ἕτερος τῶν δύο ὁμωνύμων Παρθενίων, ποὺ ἐμνημονεύθησαν ἤδη [1].

6. Ν. ΛΟΓΑΔΗΣ. Ἕνας καλὸς διδάσκαλος καὶ ἀρχαιομαθὴς φιλόλογος τῆς ἐποχῆς ταύτης εἶναι ὁ Νικόλαος Λογάδης, προσφέρων τὰς ὑπηρεσίας του ἐπικουρικῶς καὶ ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν Πατριαρχικὴν Μεγάλην τοῦ Γένους Σχολὴν ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Δωροθέου Πρωίου καὶ ἐκ περιτροπῆς μετὰ τοῦ Σαμουὴλ Κυπρίου μετὰ ταῦτα καὶ ἐπ' ἀρκετόν. Νικόλαος Λογάδης καὶ Σαμουὴλ ὁ Κύπριος ἀποβαίνουν οἱ δύο στυλοβάται τῆς Σχολῆς μέχρι τῶν μέσων τοῦ διανυομένου αἰῶνος περίπου καὶ ἀναδεικνύουν πάλιν αὐτήν, ὅπως οἱ καιροὶ ἐπιτάσσουν. Ἡ μόρφωσις καὶ τὰ διαφέροντα ἀμφοτέρων ἐξέρχονται τῶν στενῶν ὁρίων τῶν ἁπλῶν διδασκάλων τῶν γραμματικῶν, ἡ ἠθική των δὲ προσωπικότης ἐχαρακτήριζε τὴν ἐποχήν των καὶ ἀπέβαινε συμπλήρωμα τῆς διδασκαλίας.

Ὁ Λογάδης [2] κατήγετο ἀπὸ τὸ Κορίον τῆς Βιθυνίας, γεννηθεὶς τὸ 1779 καὶ παιδευθεὶς εἰς τὸ ἀκμάζον Ρύσιον πλησίον γνωστῶν διδασκάλων, τοῦ Παναγιώτου Μάντζαρη καὶ 'Αγαπίου τοῦ Λεονάρδου, συνιδρυτοῦ καὶ στυλοβάτου τῆς Σχολῆς Δημητσάνης. 'Ακολούθως ἐφοίτησεν εἰς τὴν Σχολὴν τῆς Χίου, ὅπου ἤκουσεν 'Αθανάσιον τὸν Πάριον καὶ Δωρόθεον τὸν Πρώιον, ἴσως δὲ μετέβη καὶ εἰς Πάτμον. 'Αναφέρεται ὅτι ἐχρημάτισε διδάσκαλος εἰς ἡγεμονικοὺς οἴκους, μάλιστα δὲ τοῦ Χατζερῆ. Εἰς ΚΠολιν εὑρίσκετο ἀσφαλῶς τὸ 1804, ὁπότε ὁ σχολάρχης τῆς Σχολῆς Κουρούτζεσμε Δωρόθεος Πρώιος ἀνεκήρυξε τὸν παλαιόν του καὶ καλὸν μαθητὴν μέλος τοῦ ἐν Βυζαντίῳ Μεγάλου καὶ κοινοῦ τοῦ Γένους Μουσείου, ὅπως διαλαμβάνει τὸ ἀπὸ 1 Δεκεμβρίου 1804 σχετικὸν αὐτοῦ ψήφισμα [3]. Ὁ προφανὴς λόγος τῆς τοιαύτης διακρίσεως τοῦ Λογάδη καὶ ἀκόμη τῶν Νεοφύτου Δούκα καὶ Παϊσίου Καραπατᾶ, τὴν αὐτὴν ἡμέραν, σκοπὸν εἶχε νὰ περιβάλῃ αὐτοὺς μὲ ηὐξημένον κῦρος καὶ νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἀκολούθως εἰς τὴν σύνταξιν τῆς Κιβωτοῦ. Πιθανὸν ὅμως εἶναι, ὡς καὶ οἱ ἐρευνηταὶ θέλουν, ὅτι ὁ Λογάδης ἐδίδασκεν εἰς τὴν Σχολὴν Κουρούτζεσμε, εἴτ' ἀπὸ τοῦ Δωροθέου

1. Μ. Γεδεών, Χρονικά, σελ. 212 (καὶ ἀνωτέρω, σελ. 215).
2. Περὶ τοῦ ἀνδρὸς ὑπάρχει μελέτημα τοῦ. Σοφ. Κ. Οἰκονόμου, Νικόλαος Λογάδης, «'Εθνικὸν 'Ημερολόγιον» Μαρίνου Βρετοῦ, ἔτ. 1869, σελ. 604 κἑξ. Πρβλ. Τ. 'Αθ. Γριτσοπούλου, Λογάδης Νικόλαος, «Θρησκευτικὴ καὶ 'Ηθικὴ 'Εγκυκλοπαιδεία», τόμ. Η' (1966), σ. 317 - 319.
3. 'Εράνισμα..., ΠΕΦΣΚ, τόμ. ΙΓ', σελ. 229.

Πρωίου εἴτ' ἐπὶ Πλάτωνος Φραγκιάδου καὶ μέχρι τοῦ 1814, ὁπότε ἀφωσιώθη ἀποκλειστικῶς εἰς τὸ Λεξικὸν καὶ εἰργάσθη μέχρις ἀποπερατώσεως αὐτοῦ, λαμβάνων πλήρη τὸν μισθὸν τοῦ διδασκάλου. Ἔπειτα ἐπανῆλθεν εἰς τὴν Σχολὴν καὶ ἐδίδασκε κατὰ τὰ ἔτη 1821 - 1825. Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἡ Πατριαρχικὴ Μ. Σχολὴ μετεφέρθη ἀπὸ τὸν Κουρούτζεσμεν εἰς τὸ Φανάρι. Ὁ Λογάδης δὲν ἠκολούθησεν αὐτὴν ἀλλὰ παραμένων εἰς τὸ προάστιον τοῦ Μ. Ρεύματος ἐδίδασκεν εἰς ἐπισήμους οἴκους μέχρι τοῦ 1830. Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἀνέλαβε τὴν σχολαρχίαν τῆς Σχολῆς, παραλαβὼν αὐτὴν ἀπὸ τὸν Σαμουὴλ καὶ διατηρήσας ἐπὶ ἔτη 5 μέχρι τοῦ θανάτου του, ἐπισυμβάντος κατὰ τὰς ἀρχὰς Σεπτεμβρίου 1835 [1].

Τῆς ἀρτίας παιδεύσεως τοῦ ἀνδρὸς τούτου ἔχομεν πειστήρια ἱκανά. Ὡς πρὸς τὴν συμβολήν του εἰς τὴν σύνταξιν καὶ τὴν τοῦ Α' τόμου ἔκδοσιν τῆς Κιβωτοῦ θὰ γίνῃ λόγος περαιτέρω, ὅπου πλατύτερα ἐξετάζεται τὸ θέμα τοῦ Λεξικοῦ τούτου.

Ἔ ρ γ α τοῦ Λογάδη γνωστὰ διὰ τοῦ τύπου ἐκδοθέντα εἶναι τὰ ἑξῆς :

α. Παράλληλον Φιλοσοφίας καὶ χριστιανισμοῦ, ἀθεϊσμοῦ καὶ δεισιδαιμονίας, ἤτοι ἐγκώμιον τοῦ ἀληθινοῦ φιλοσόφου, μακαρισμὸς τοῦ ὀρθοδόξου χριστιανοῦ· ψόγος τοῦ ἀθέου, ταλανισμὸς τοῦ δεισιδαίμονος, ᾧ προσετέθη καί τις ἐπιστολή, ἀνέκδοτος εἰσέτι, τοῦ σοφωτάτου Εὐγενίου, καί τι σκολιόν, εἴτουν ᾠδάριον ἠθικὸν Ν. τοῦ Λογάδου, ἅπερ συνεξεδόθησαν χάριν τῶν ὁμογενῶν ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Λογάδου, δικαιοφύλακος τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας..., ἐν τῷ τοῦ Πατριαρχείου ΚΠόλεως Τυπογραφείῳ 1830 (σσ. ιε+113). Γ κ ί ν η - Μ έ ξ α, Ἑλλην. Βιβλιογρ., τ. Α', σελ. 296, ἀρ. 1968.

β. Ἀληθοφωνήσεις μητρικαὶ πρὸς ψευδοφωνήσεις ἀντιμητρικάς, ἐκτεθεῖσαι ὑπὸ Ν. Λογάδου, δικαιοφύλακος... χάριν τῶν ὁμογενῶν..., ἐν Βενετίᾳ 1833 (σσ. ζ+1 - 70). Γ κ ί ν η - Μ έ ξ α, ἔνθ' ἀνωτ., τ. Β', σελ. 333, ἀρ. 2249.

γ. Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Μάρκου ἀρχιεπισκόπου Ἐφέσου τοῦ Εὐγενικοῦ, ἥτις ποιηθεῖσα μὲν ὑπὸ Νικοδήμου τοῦ Ἀθωνίτου, ἐπιθεωρηθεῖσα ὑπὸ Ν. Λογάδου... ἐκδίδοται..., ἐν τῷ τῆς ΚΠόλεως Πατριαρχικῷ Τυπογραφείῳ 1834 (σσ. ς'+33). Γ κ ί ν η - Μ έ ξ α, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 344, ἀρ. 2334. Πρβλ. Κ. Γ. Μ α μ ώ ν η, Μᾶρκος ὁ Εὐγενικός, βίος καὶ ἔργον, Ἀθῆναι 1954, σελ. 34 - 35.

δ. Τέχνη Ρητορικὴ καθ' Ἑρμογένην. Τοῦ βιβλίου ἐξεδόθησαν 35 (;) τυπογραφικὰ φύλλα, λόγῳ τοῦ μεσολαβήσαντος θανάτου τοῦ συγγραφέως τοῦτο ἔμεινεν ἡμιτελὲς καὶ δὲν ἐκυκλοφορήθη. Μ. Γ ε δ ε ώ ν, Χρονικά, σελ. 192, ὑποσ. 1.

ε. Ἐπιγράμματα διάφορα. Οὕτω μνημονευτέα τὰ χαραχθέντα εἰς τὸν ναὸν Ἁγ. Γεωργίου Ὑψωμαθείων (Μάιος 1834) καὶ Ἁγ. Μηνᾶ ΚΠόλεως (Δεκ. 1833). Βλ. Α. Π α π α δ ο π ο ύ λ ο υ - Κ ε ρ α μ έ ω ς, Ναοὶ ΚΠόλεως κατὰ τὸ 1503 καὶ 1604, ΠΕΦΣΚ, τόμ. ΚΗ' (1899 - 1902), σελ. 139, σημ. 29 καὶ σελ. 143, σημ. 31 (Σημειώσεις Ξ. Α. Σ ι-

1. Χ α μ ο υ δ ό π ο υ λ ο ς (σ. 293 - 294) : διεδέχθη τὸν Παλαμᾶν τὸ 1812, ἀπεχώρησε τὸ 1814, μετεκλήθη τὸ 1830. Π α ρ α ν ί κ α ς (σ. 315) : 1813, 1822 - 23, 1825 - 34. Γ ε δ ε ὼ ν (σ. 191 - 192) : ἴσως 1804 ἢ ἐπὶ Φραγκιάδου μέχρι 1814, ἐπὶ Σαμουὴλ 1821 - 25, σχολάρχης 1825 - 35. Ε ὐ α γ γ ε λ ί δ η ς (σ. 18) : 1830 - 35, ἴσως ἐνωρίτερα. Η. Τ α ν τ α λ ί δ η ς (καθ' ὑπαγόρευσιν πρὸς Σ. Κ. Οἰκονόμον, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 621 κἑξ.): τὸ 1830 σχολάρχης εἰς Φανάρι ἐπὶ 5 ἔτη (+ Μάιος 1835).

δ ε ρ ί δ ο υ). Ἐπίσης τὸ εἰς τὴν Κιβωτὸν καὶ ἀλλαχοῦ εἰς διάφορα βιβλία. Πρβλ. Σ. Κ. Ο ἰ κ ο ν ό μ ο ν, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 613 - 620 καὶ βιβλιογραφία σχετική.

ς. Ἐπιστολαί. Ἐξεδόθησαν ὑπὸ Θ. Ἀ ρ ι σ τ ο κ λ έ ο υ ς, εἰς τὴν Κωνσταντίου Βιογραφίαν..., σελ. 8 καὶ Σ ο φ. Κ. Ο ἰ κ ο ν ό μ ο υ, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 611 - 613.

Ἀνέκδοτα ἔργα : Λογική. Δογματικὴ Θεολογία. Ἑρμηνεία εἰς τὸ Δ' τοῦ Γαζῆ. Ἀρχαιολογία. Τὸ ὑπόλοιπον τῆς Ρητορικῆς καὶ τῆς Κιβωτοῦ. Διατριβαί τινες καὶ ἐπιγράμματα. Μ. Γ ε δ ε ώ ν, Χρονικά, σελ. 192, ὑποσ. 1. Ἓν ἰαμβικὸν ἐπίγραμμα τοῦ Λογάδη περιέχεται εἰς κώδ. ΙΘ' αἰ. τῆς βιβλιοθήκης τοῦ ποτὲ Γυμνασίου Σερρῶν. Δ. Σ ά ρ ρ ο υ, Παλαιογραφικὸς ἔρανος, ΠΕΦΣΚ, τόμ. ΛΓ' (1910 - 11), σελ. 68. Εἰς τὸν 4 κώδ. Ζωγραφείου (ἀπὸ σ. 203 κἑξ.) μεταξὺ ἄλλων τινῶν ᾀσμάτων προτάσσεται ἓν ᾀσμάτιον τοῦ Ν. Λογάδη, ἐξ οὗ γνωρίζομεν τὴν ἀρχήν, ταύτην :

Ἅ τὸ ἐράσμιόν μου ὄν,
τὸ πάγγλυκυ καὶ ποθεινόν...

Α. Π α π α δ ο π ο ύ λ ο υ - Κ ε ρ α μ έ ω ς, Δύο κατάλογοι..., σελ. 32. Πρβλ. καὶ Η. Τ α ν τ α λ ί δ η ν, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 622 - 623. Ἔστω δεῖγμα τῆς ἱκανότητος τοῦ διδασκάλου Λογάδη εἰς τὴν ἐπιγραμματοποιίαν τὸ ἀκόλουθον πεντάστιχον, ἀφιερωθὲν εἰς τὴν κρήνην τοῦ πατριαρχικοῦ κήπου εἰς Κουρούτζεσμεν Βοσπόρου (ποιηθὲν τὴν 23 Αὐγ. 1815). Μ. Γ ε δ ε ώ ν, Πατριαρχικαὶ ἐφημερίδες, σελ. 380. Σ. Κ. Ο ἰ κ ο ν ό μ ο υ, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 620.

Πίνετε, Μοῦσαι, ἀπὸ προχόοι' ἀγλαὸν τόδε ὕδωρ,
ὀρχεῖσθ' ὧδε Βοὸς - πόρον ἰχθυόεντα παρ' εὖρουν,
Κύριλλον πατριαρχάων ὄχ' ἄριστον ἔχουσαι,
ὅς ρ' ὔμμιν κῆπον γλυκὺν εἰν ἁλὶ θήκατο τόνδε,
λάτριν θ' ὑμμείων Λογάδην δότε θᾶσθαι ἑκάστῳ.

Διὰ τὰς ὑπηρεσίας του πρὸς τὴν Μ. Ἐκκλησίαν ὁ Ν. Λογάδης ἐτιμήθη μὲ τὸ ὀφφίκιον τοῦ δικαιοφύλακος. Ὅταν τὸ 1830 ἀπεχώρησεν ὁ πατριαρχικὸς γραμματεὺς Γεώργιος Ἀφθονίδης, ἐκλήθη ἐκεῖνος ὡς διάδοχος αὐτοῦ ἀλλ' ἠρνήθη. Ἐν τούτοις δὲν ἠρνεῖτο τὴν συνδρομήν του εἰς τὴν σύνταξιν διαφόρων πατριαρχικῶν ἐγγράφων. Γενικῶς χαρακτηρίζεται μὲ κολακευτικοὺς λόγους ὁ Λογάδης. *«Καλὸς κἀγαθός, ἄριστα περὶ τοὺς τεχνικοὺς λόγους ἐγγεγυμνασμένος καὶ περὶ τὴν πάτριον φωνὴν ἱκανώτατος, φιλοσοφίας τε καὶ μαθηματικῶν ἔμπειρος, βαθὺς τὴν θεολογίαν καὶ οὐδενὸς τῶν καθ' ἑαυτὸν ὕστερος»*, λέγει περὶ αὐτοῦ ὁ ἐπὶ τρία ἔτη διατελέσας μαθητής του Ἀντώνιος Χαρίλαος [1]. Μὲ τρυφερὰν συναισθηματικότητα ἐκφράζεται περὶ τοῦ διδασκάλου ἄλλος διδάσκαλος, ὁ Νεόφυτος Δούκας, γράφων [2] : *«ἀπέκειτο ἄρα τῇ μοχθηρᾷ μου ψυχῇ ἀκοῦσαι τεθνηκέναι καὶ Νικόλαον τὸν Λογάδην, ἄνδρα ἐν λόγοις καὶ ἤθεσι διαπρέψαντα καὶ ὡς ἄλλος Νῶε τὴν τῶν*

1. Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 24.
2. Ἐπιστολαί, τόμ. Α', ἐν Αἰγίνῃ 1835, σελ. 29. Αἱ πρὸς Λογάδην ἐπιστολαὶ τοῦ Δούκα περιέχονται εἰς τόμ. Α', σελ. 9, 22, 98 καὶ τόμ. Β', σελ. 120, 191, 223.

Ἑλλήνων γλῶσσαν ὡς ἀπὸ κατακλυσμοῦ ἐν τῇ «Κιβωτῷ» διασώσαντα· ὃν ἔδει πολλῷ ἐμοῦ ὕστερον νόμῳ φύσεως ἀπαλλάξαι τῶν τῇδε. Τάλαινα πατρίς! οἵου ἀνδρὸς ἀπεστέρησαι! οἷος οἷον στέφανον ὁ φθόνος ἀπέκειρέ σε»!.

Τὸν Λογάδην ἠγάπησαν οἱ σύγχρονοί του, διότι ἐπὶ πλέον ἀπέβαινε διὰ τοῦ ἰδίου βίου ὑπόδειγμα διὰ τοὺς λοιπούς. Περιεστοιχίζετο ἀπὸ τοὺς ἀφωσιωμένους μαθητὰς καὶ φίλους, ὅταν νόσος βαρεῖα καὶ ἀθεράπευτος τὸν καθήλωσεν ἐπὶ τῆς κλίνης. Πρὸς αὐτοὺς ἀποθνήσκων καρτερικῶς ἔλεγε λόγον προσήκοντα εἰς φιλόσοφον ἄνδρα : *«φιλοσοφεῖτε μᾶλλον ἢ ἀναπνεῖτε»* [1]. Καὶ ὁμολογουμένως ὡραιοτέρα ὑποθήκη ἀπερχομένου διδασκάλου πρὸς τοὺς συνόντας δὲν ὑπάρχει.

7. ΣΑΜΟΥΗΛ ΚΥΠΡΙΟΣ. Σχετικῶς μακρὸν χρόνον καλύπτει εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Πατριαρχικῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς ἡ σχολαρχία Σαμουὴλ τοῦ Κυπρίου, ἐπιστεφομένη ἀπὸ ὁπωσδήποτε ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα. Ἡ περίοδος δὲν εἶναι ὅλως ὁμοιόμορφος καὶ αἱ περιστάσεις δὲν ὑπῆρξαν ἐντελῶς ὁμαλαί, ἡ δὲ σχολαρχία τέμνεται εἰς δύο. Παρὰ ταῦτα αἱ ἀντιξοότητες δὲν ἤρκεσαν, ὥστε νὰ μειωθῇ ἡ προσωπικότης τοῦ διδασκάλου. Ἀπ' ἐναντίας ἡ παρουσία του ἔχει συντελέσει εἰς παγίωσιν τῆς ἠρεμίας καὶ διαμόρφωσιν τῆς ἐν γένει, νέας πλέον, παιδευτικῆς πορείας τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς ΚΠόλεω.ς

Εἰς τὴν Λευκωσίαν τῆς Κύπρου ἐγεννήθη τὸ 1782 ὁ Σαμουὴλ καὶ εἰς τὴν ἀκμαίαν Σχολὴν τῶν Κυδωνιῶν ἐσπούδασεν. Εἰς ΚΠολιν ἦλθε κατὰ τὴν ἄνοιξιν τοῦ ἔτους 1820 καὶ σχεδὸν ἀμέσως προσελήφθη βοηθὸς τοῦ Κρητὸς Ἱλαρίωνος Σιναΐτου, ποὺ διηύθυνε τὸ Πατριαρχικὸν Τυπογραφεῖον, ἀργότερα δὲ ἔγινε μητροπολίτης Τορνόβου. Ἀντλοῦντες ἀπὸ τὴν αὐτοβιογραφίαν τοῦ ἰδίου παρακολουθοῦμεν τὰ κατ' αὐτὸν καὶ τὰ σχολικὰ τῆς ἐποχῆς πράγματα ὡς ἀκολούθως. Λίαν ἐνωρὶς ἠκολούθησε τὸ ἱερατικὸν στάδιον, χειροτονηθεὶς ἱεροδιάκονος τὸ 1801. Εἰς Κυδωνίας μετέβη τὸ 1811, ἐπὶ ὀκταετίαν μαθητεύσας ἐκεῖ. Διερχόμενος ἀπὸ τὴν Χίον καὶ πληροφορηθεὶς ὅτι ὑπέργηρος ἐφησύχαζεν εἰς μονύδριον Ἀθανάσιος ὁ Πάριος, φαίνεται ὅτι πρὸς στιγμὴν ἐστάθμευσεν ἐκεῖ, ἀλλὰ διδάσκαλον εἰς Κυδωνίας εἶχε τὸν Γρηγόριον Σαράφην, διδάσκοντα τὴν ἐγκύκλιον παιδείαν, Ρητορικήν, Φιλοσοφίαν, Θεολογίαν. Ἐπίσης ἤκουσεν ἀπὸ τὸν Βενιαμὶν τὸν Λέσβιον Φυσικομαθηματικά, Μεταφυσικήν, Ἠθικήν, ἐκπαιδευθέντα εἰς Εὐρώπην δαπάναις τῶν συμπολιτῶν του, μὲ τὴν δέσμευσιν νὰ ἐπιστρέψῃ καὶ

1. Μ. Γεδεών, Χρονικά, σελ. 192. Ὑπὸ τοῦ σ. χαρακτηρίζεται ὡς ὁ τελευταῖος οἰκουμενικὸς διδάσκαλος μετὰ τὸν Σαμουήλ, γνώστης τῆς γλώσσης, φιλόπονος, εὐσεβής, σεμνὸς τὸ ἦθος, τὸν τρόπον, τὸ παράστημα, κατὰ τὸ ἴδιον παράδειγμα μορφώσας τοὺς μαθητάς του.

διδάξῃ εἰς τὴν πατρίδα, πρᾶγμα ποὺ καὶ ἐτήρησε. Προσθέτει ὁ αὐτοβιογραφούμενος ὅτι ὁ Βενιαμὶν ἀγανακτήσας ἐγκατέλιπε τὰς Κυδωνίας καὶ μετέβη εἰς Μυτιλήνην, διὰ νὰ ἱδρύσῃ ἐκεῖ σχολήν, ἐκ τοῦ λόγου ὅτι οἱ μαθηταὶ τῶν Κυδωνιῶν διεσπάσθησαν εἰς θαυμαστὰς αὐτοῦ καὶ τοῦ Θεοφίλου Καΐρη, ὁ τελευταῖος δὲ ἀπομείνας μόνος ἐδίδασκεν αὐτὸς τὰ Φυσικομαθηματικὰ καὶ τότε ἐκεῖνος ἤκουσεν αὐτόν. Ἀπὸ τὸν Σαράφην φαίνεται ὅτι ἐπῆρε τὰς γενικὰς ἀρχὰς καὶ πολλὰς ἐνισχύσεις εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ χαρακτῆρος του, δι' ὃ τὸν ἐπαινεῖ δικαίως, ἀναφέρων ὅτι ἐδιδάχθη εἰς Πάτμον τὰ γραμματικὰ ἀπὸ Δανιὴλ τὸν Κεραμέα, εἰς Χίον Φιλοσοφίαν, Θεολογίαν καὶ Ρητορικὴν ἀπὸ Ἀθανάσιον τὸν Πάριον καὶ Μαθηματικὰ ἀπὸ Δωρόθεον τὸν Πρώιον. Ἦτο ὁ Σαράφης, λέγει ἐν συνεχείᾳ ὁ Σαμουήλ, ζῶν παράδειγμα τῆς ἀρετῆς εἰς τὴν πρᾶξιν, φιλόστοργος διδάσκαλος, ἀγαθὸς καὶ ἐμπνευστὴς τοῦ πρὸς τὴν παιδείαν ἔρωτος.

Ὅσα ὁ ἱεροδιάκονος Σαμουὴλ ἔμαθεν εἰς Κυδωνίας δὲν ἐθεώρησεν ἀρκετὰ καὶ κατηυθύνθη εἰς Σμύρνην, ἐπιθυμῶν νὰ γνωρίσῃ προσωπικῶς τοὺς φημιζομένους διαπρεπεῖς διδασκάλους καὶ διδαχθῇ περισσότερα, μάλιστα δὲ τὴν γαλλικὴν διάλεκτον. Ὄντως ἐπλησίασε τοὺς ἀδελφοὺς Οἰκονόμου. Ὁ πρεσβύτερος Κωνσταντῖνος ἐδίδασκε τοὺς ποιητὰς καὶ ὁ Στέφανος φιλοσοφίαν τοῦ Κάντ. Ὁ Κούμας εἶχεν ἀναχωρήσει εἰς Βιέννην. Μετὰ τὴν Σμύρνην μετέβη εἰς Χίον, ὅπου ἐδίδασκε Νεόφυτος ὁ Βάμβας Χημικὴν καὶ Ρητορικήν, ὁ Ἰωάννης Τσελεπῆς Μαθηματικὰ καὶ ἄλλοι διάφορα, ἤτοι τουρκικήν, γαλλικήν, ζωγραφικήν. Τότε εἶδεν εἰς Χίον τὴν ἱκανῶς πλουσίαν βιβλιοθήκην τῆς Σχολῆς καὶ πειραματοθήκην, κατὰ προτροπὴν τοῦ Κοραῆ συσταθεῖσαν. Εἰς ΚΠολιν, ἐν τῇ συνεχείᾳ τῆς αὐτοβιογραφίας ὁ Σαμουὴλ πληροφορεῖ, εὗρε διδάσκαλον Νικόλαον, ἐκεῖνον ποὺ εἶχε συνεργάτην ὁ Κούμας διὰ τὰ Ἑλληνικά, διδάσκων ὁ ἴδιος τὰ Μαθηματικὰ καὶ Φυσικά. Καὶ ἐννοεῖ τὸν Λογάδην, ἀλλ' ὅπως ἀσαφῶς ὁμιλεῖ φαίνεται ὡσὰν νὰ πρόκειται δι' ἄλλον Νικόλαον, συνδιδάσκοντα μὲ τὸν Λογάδην Ἑλληνικά [1]. Ὀρθῶς ἀναφέρει ὅτι ὁ Λογάδης ἀπεσύρθη, διότι γνωρίζομεν ἤδη ὅτι περιωρίσθη εἰς τὴν σύνταξιν τοῦ Λεξικοῦ, προσεκλήθη δὲ ὁ Μυστάκης. Ἐπὶ λέξει λέγει ὁ Σαμουήλ : *«Ὁ Λογάδης* (ἐδίδασκε) *τὰ Ἑλληνικὰ καὶ ὁ ῥηθεὶς Νικόλαος. Ἀπεσύρθη ὁ Λογάδης, ἀλλ' ἡ φήμη λέγει ὅτι οὐδέτερος τούτων εὐηρέστησε· τότε (ἴσως) προσεκλήθη (ἢ συνεστήθη) ὁ Σέργιος Μυστάκης, ἀνὴρ ἱκανῆς παιδείας, μαθητὴς τοῦ ἀειμνήστου Λάμπρου Φωτιάδου· ἀλλ' οὔτε οὗτος εὐηρέστησεν, ὡς ἀδρανής, καθὼς ἡ φήμη»*. Περὶ φήμης ὁμιλεῖ δικαίως, διότι ὅσα ἀφηγεῖται δὲν γνωρίζει ἐξ ἰδίας ἀντιλήψεως.

Κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Σαμουήλ, ἐπειδὴ δὲν εὐηρέστησεν ὁ Μυστάκης

1. Ἄλλον Νικόλαον διδάσκαλον δὲν συνηντήσαμεν ἀνωτέρω, εἰ μὴ μόνον ἐκεῖνον, ποὺ διωρίσθη ἀπὸ τὸν Πρώιον διὰ τὰ παιδιὰ τῆς Ξηροκρήνης (ἀνωτ., σελ. 189).

προσεκλήθη ἐπὶ τῆς πατριαρχίας Γρηγορίου Ε΄ διὰ τὴν σχολαρχίαν τῆς Μ. Σχολῆς τοῦ Γένους ὁ διδασκαλος τῆς Σχολῆς Κυδωνιῶν, ποὺ ὑπερήκμαζε τότε, Γρηγόριος ὁ Σαράφης. Ὁ Σαμουὴλ προωρίζετο ἀπὸ τοὺς διδασκάλους του διὰ τὴν Σχολὴν Σωζουπόλεως καὶ ἐνῷ ἦτο ἕτοιμος νὰ μεταβῇ ἠμποδίσθη ἀπὸ τὸν γνώριμόν του πατριάρχην Κωνστάντιον, ποὺ ἦτο τότε ἀρχιεπίσκοπος Σινᾶ. Διατρίβων ἐπὶ πεντάμηνον εἰς ΚΠολιν ἐχρησιμοποιήθη, κατὰ σύστασιν Γρηγορίου Ε΄, ὡς βοηθὸς τοῦ διευθύνοντος τὸ Πατριαρχικὸν Τυπογραφεῖον Ἱλαρίωνος, καθ᾽ ἣν ἐποχὴν ἐξετυπώνετο ἡ Κιβωτὸς καὶ ὁ Ἱερὸς Ψαλτὴρ ὑπὸ Νικοδήμου [1]. Ὁ Σαράφης ὑπήκουσεν εἰς τὴν πρόσκλησιν τῆς Μ. Ἐκκλησίας. Ἦλθεν εἰς ΚΠολιν, λέγει ὁ Σαμουήλ, ποὺ ἐγνώριζεν ἐξ ἰδίας ἀντιλήψεως πλέον τὰ κατ᾽ αὐτήν. Τοῦτο ἔχει ἰδιαιτέραν ἀξίαν. Ἔφθασε τὸν Αὔγουστον τοῦ 1819 καὶ ἐ ξ ε ν ί σ θ η ὑ π ὸ τ ο ῦ π α τ ρ ι ά ρ χ ο υ Γ ρ η γ ο ρ ί ο υ ἐ ν τ ο ῖ ς π α τ ρ ι α ρ χ ε ί ο ι ς. Πόσον ἐνδιεφέρετο ὁ Γρηγόριος Ε΄ διὰ τὰ σχολικὰ πράγματα εἶναι πασίγνωστον [2]. Καὶ διὰ τὴν πρώτην Σχολὴν τοῦ ἔθνους ἐπίεσε τὸν φιλοξενούμενόν του εἰς τὰ Πατριαρχεῖα ν᾽ ἀποδεχθῇ τὸ βάρος τῆς σχολαρχίας. Ὁ Σαράφης ἦτο πνεῦμα σύγχρονον, νοῦς φωτεινός, ἀνέδειξε τὴν Σχολὴν Κυδωνιῶν· ἂν μετεφέρετο ἡ δραστηριότης του εἰς ΚΠολιν, θὰ ἔβλεπεν ἡ Σχολὴ Κουρούτζεσμε νέας ἡμέρας. Ἀλλ᾽ ὁ Σαράφης, καίτοι βιαζόμενος νὰ δεχθῇ τὴν διδασκαλικὴν ἕδραν τῆς Σχολῆς Κουρούτζεσμε, ἀρνεῖται ἐπιμόνως, διὰ νὰ μὴ καταστραφῇ ἡ ἐν Κυδωνίαις τότε ὑπερακμάζουσα. Ἀντιπροβάλλει διδάσκαλον τῆς τοῦ Γένους Σχολῆς τὸν ἐν τῷ Τυπογραφείῳ Κύπριον Σαμουήλ, κατὰ τοὺς ἰδίους αὐτοῦ τούτου λόγους.

Ὀφείλομεν νὰ δεχθῶμεν ὡς ἀπολύτως ἀκριβῆ ταῦτα. Ἦτο πολὺ φυσικὸν ὁ Σαράφης, ἀναλώσας τὸν βίον εἰς ὄφελος τῆς Σχολῆς Κυδωνιῶν, νὰ μὴ θέλῃ νὰ τὴν ἐγκαταλείψῃ ἀκυβέρνητον, τοσούτῳ μᾶλλον ἐφ᾽ ὅσον ὁ Σαμουήλ, τὸν ὁποῖον συνίστα, ἦτο καταλληλότατος καὶ παρεῖχε τὰς ἰδίας ἐγγυήσεις, ποὺ παρεῖχε καὶ αὐτός. Ἡ ἀφήγησις τοῦ Σαμουὴλ θέτει τὸ ορόσημον τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ ἰδίου εἰς τὸν βίον τῆς Μεγάλης Σχολῆς τοῦ Γένους. Καί τι πλέον μᾶς προσφέρει. Ὅτι, μετὰ τὰς ἐκ μετριοφροσύνης ἀσφαλῶς ἀντιρρήσεις του, ὑπερίσχυσεν ἡ γνώμη τοῦ Γρηγορίου Σαράφη καὶ ἀποδεχθεὶς ὁ Σαμουὴλ τὴν θέσιν ἐχειροτονήθη ἱερομόναχος εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Κουρούτζεσμε ὑπὸ Δωροθέου τοῦ Πρωίου,

1. Πρόκειται διὰ τὴν Ἑρμηνείαν εἰς τοὺς ἑκατὸν πεντήκοντα Ψαλμοὺς τοῦ Εὐθ. Ζυγαδηνοῦ, κατὰ μετάφρασιν εἰς τὴν ἁπλουστέραν διάλεκτον ὑπὸ Νικοδήμου Ἁγιορείτου (δαπάνῃ Ζωσιμάδων 1819). Βλ. Γ κ ί ν η - Μ έ ξ α, Ἑλλην. Βιβλιογραφία, τόμ. Α΄, σελ. 184, ἀριθ. 1157.

2. Διὰ τὰ ὑπὲρ τῆς παιδείας καθ᾽ ὅλου μέτρα Γρηγορίου Ε΄ βλ. σύνοψιν τῶν σχετικῶν πράξεων καὶ βιβλιογραφίαν ὑπὸ Τ. Ἀ θ. Γ ρ ι τ σ ο π ο ύ λ ο υ, Μονὴ Φιλοσόφου, ἐν Ἀθήναις 1960, σελ. 347 κἑξ.

11 - 1 - 1969

μητροπολίτου Ἀδριανουπόλεως, ὑπὸ τοῦ ὁποίου καὶ ἐγκατεστάθη εἰς τὴν σχολαρχίαν τοῦ Κουρούτζεσμε τὴν 6 Σεπτεμβρίου 1820, παυθέντος τοῦ Σεργίου Μυστάκη. Ἡ ὡς συντηρητικῶν ἀρχῶν κατηγορουμένη Πατριαρχικὴ Σχολή, τὸ πατριαρχικὸν περιβάλλον καὶ τὸ ἀρχοντολόγιον, ποὺ αἰτιᾶται ὁ Κούμας καὶ τόσοι ἄλλοι ἀπὸ τοὺς μεταγενεστέρους ἐρευνητάς, ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν λεγομένων τοῦ Σαμουὴλ ὅτι εἶχον προσαρμοσθῆ εἰς τὰ αἰτήματα τοῦ καιροῦ. Οὗτοι πάντες οἱ παράγοντες, συνεργοῦντος καὶ τοῦ Πρωίου ἐκ τοῦ φανεροῦ, ἐπεζήτουν νὰ τοποθετήσουν εἰς τὴν Μ. τοῦ Γένους Σχολὴν τὸν ἀξιώτερον ἐξ ὅσων μεμαρτυρημένως διέθετεν ἡ προεπαναστατικὴ Ἑλλὰς διδασκάλων, ἀλλὰ καὶ τὸν συνετόν, δραστήριον, μετριοπαθῆ καὶ ἀδιάβλητον. Τούτου μὴ ἐπιτευχθέντος, ὠθήθη πρὸς τὴν σχολαρχίαν Σαμουὴλ ὁ Κύπριος.

Ὁ ἴδιος μᾶς πληροφορεῖ περαιτέρω περὶ τῶν μαθημάτων τῆς διδασκαλίας του, κατὰ τὰ πρῶτα πέντε ἔτη, ὅπως καὶ ἀργότερα κατὰ τὴν δευτέραν φάσιν. Ἐγκύκλια μαθήματα, λέγει, Ρητορικήν, Φιλοσοφίαν καὶ Θεολογίαν. Τὸ 1825, Αὐγούστου 6, ἡ Σχολὴ ἐκλείσθη. Διὰ λόγους εὐνοήτους δὲν ἐπεξηγεῖται διατί καὶ πῶς. Ὑπεχρεώθη τότε ὁ Σαμουὴλ νὰ διδάξῃ εἰς τὴν Σχολὴν τοῦ Φαναρίου, ὅπου ἐδίδασκε διδάσκαλος Ματθαῖος, τοῦ Ματθαίου ἐκείνου μαθητής, ὅπως ἐπεξηγεῖ, προφανῶς ἐννοῶν τοῦ ἐκ Γανοχώρων. Ἡ διδασκαλία τοῦ Σαμουὴλ εἰς Φανάρι διήρκεσε μίαν πλήρη πενταετίαν. Ὕστερα ἐχειροτονήθη ἀρχιερεύς, ἐτοποθετήθη εἰς Προικόννησον καὶ ἀπεσύρθη, ἐγκαταστήσας τὸ 1830 εἰς τὴν θέσιν του τὸν Ν. Λογάδην, ποὺ εἰργάσθη ἐπὶ ἔτη 5 μέχρι τοῦ θανάτου του, τὸ 1835, ὅπως εἴδομεν. Ἐπὶ Γρηγορίου Ϛ΄ ὁ Προκοννήσου Σαμουὴλ μετετέθη εἰς τὴν μητρόπολιν Μεσημβρίας, ἀλλὰ πέρα τοῦ ἔτους δὲν ἐποίμανεν αὐτὴν καὶ τὸ 1836 παραιτηθεὶς ἐπανῆλθεν εἰς ΚΠολιν. Δὲν γνωρίζομεν ἂν εἶχε καὶ ἄλλους λόγους νὰ ἀποσυρθῇ ἀπὸ τὴν ἐπαρχίαν του, πάντως ὅμως δὲν ᾐσθάνετο ἥσυχος μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Λογάδη, ὁπότε ἀκέφαλος παρέμενεν ἡ Μ. τοῦ Γένους Πατριαρχικὴ Σχολή. Γνωρίζομεν ὅτι κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο 1836, συντρέχοντος τὸν Γρηγόριον Ϛ΄ τοῦ Μ. Λογοθέτου Ν. Ἀριστάρχου, ἡ Σχολὴ μετεφέρθη πάλιν εἰς Ξηροκρήνην. Προσθέτει ὁ Σαμουὴλ ὅτι ἐπὶ Κωνσταντίου Β΄ ἀνεκτήθη πρὸ ὀλίγου ἡ Σχολὴ Κουρούτζεσμε, μεσιτείᾳ τοῦ αὐθέντου Στεφάνου Βογορίδου.

Ἐπὶ μίαν ὀκταετίαν — πληροφορεῖ περαιτέρω ὁ Σαμουὴλ — διηύθυνε πάλιν οὗτος τὴν Σχολήν, βοηθὸν ἔχων τὸν Ι. Φιλαλήθην καὶ διδάσκων μέχρι τοῦ 1845 τὰ ἴδια μαθήματα, ὅπως καὶ προηγουμένως. Ἀλλὰ διά τινας δεινὰς περιστάσεις παρητήθη [1]. Ἀντ᾽ αὐτοῦ διωρίσθη ὁ πρῴην Μυτιλη-

1. Ὁ Χ α μ ο υ δ ό π ο υ λ ο ς (σ. 294) δέχεται ὅτι μέχρι τοῦ 1847 παρετάθη ἡ διδασκαλία τοῦ Σαμουήλ. Ὁ διδάσκαλος Β. Δ. Κ α λ λ ί φ ρ ω ν (εἰς τὸν λόγον του συνεκδεδομένον μετὰ τῆς Ἐκθέσεως τοῦ Φιλοθέου Βρυεννίου, ὁμοῦ μετὰ τοῦ Α. Χαρι-

νης, ἔπειτα Ξάνθης, Μελέτιος, παραμείνας διευθυντὴς τῆς Σχολῆς ἐπὶ ἓν ἔτος. Ἀκολούθως τὴν διεύθυνσιν ἀνέλαβεν ὁ Λήμνου Δανιὴλ δι' ἑπτὰ μῆνας καὶ ἀκολούθως ὁ διαβόητος Πιτζιπιὸς ἐπὶ μῆνας τρεῖς. Ἐπ' αὐτοῦ συνέβησαν τὰ θλιβερὰ πιτζιπιακά, κατεστράφη ἡ εἰς Κουρούτζεσμε Σχολὴ τοῦ Γένους καὶ μετετέθη εἰς Φανάρι. Ὁ Σαμουὴλ ἀπέθανε τὴν 2 Ἀπριλίου 1855 [1]. Τὴν αὐτοβιογραφίαν αὐτοῦ γράφει τὸ 1854. Ἡ Σχολὴ ἐξηκολούθει νὰ λειτουργῇ εἰς Φανάρι. Ἐδίδασκον μέχρι τότε οἱ Ι. Φιλαλήθης ἐκ Μουνδανείων, Α. Χαρίλαος ἐκ Μυτιλήνης καὶ Βασίλειος Καλλίφρων Βυζάντιος τὰ Ἑλληνικά. Ὁ Κ. Εὐθυβούλης ἐκ Μ. Ρεύματος, ἐκ γονέων Χίων, ἐδίδασκε Φιλοσοφίαν, εἰς Παρισίους μετεκπαιδευθεὶς ἐπὶ πενταετίαν ὅλην, κατὰ σύστασιν καὶ συνδρομὴν τοῦ Σαμουήλ. Ὁ Σ. Βίλκιος ἐδίδασκε Λατινικά. Ἐκ περιτροπῆς διηύθυνον οἱ δύο τελευταῖοι τὴν Σχολήν.

Γέρων καὶ εὐδαίμων, διότι παρηκολούθει διαρκῆ ἄνοδον τῆς ἠγαπημένης του Σχολῆς, ὁ Μεσημβρίας Σαμουὴλ εἶχε τὴν ἄδειαν τοῦ Πατριαρχείου νὰ κατοικῇ εἰς τὴν Σχολὴν Κουρούτζεσμε ὡς ἀπόμαχος αὐτῆς. Ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία καὶ κατ' ἄλλον τρόπον ἐξέφρασε τὴν εὐαρέσκειαν αὐτῆς πρὸς τὸν Σαμουήλ. Κατὰ τὴν ἡμέραν τῶν Θεοφανείων 6 Ἰανουαρίου 1840, προσέφερε δῶρον εἰς αὐτὸν ἐπανωκαλυμμαύχιον, δεῖγμα εὐνοίας καὶ ἀγάπης τῶν ἱεραρχῶν διὰ τὴν ἀρετὴν καὶ παιδείαν τοῦ ἀνδρός. Τοιαύτας τιμητικὰς ἐκδηλώσεις κατὰ καιροὺς γνωρίζομεν καὶ ἄλλας πρὸς διαπρέποντας ἀρχιερεῖς. Ὁ Σαμουὴλ συγκινηθείς, δι' ἰδίας αὐτοῦ ἐπιστολῆς, συντεταγμένης «ἐν τῇ Σχολῇ τῇ 12 Ἰανουαρίου 1840», ηὐχαρίστησε τὴν Πατριαρχικὴν Σύνοδον μὲ λόγους φιλόφρονας καὶ πλήρεις ταπεινοφροσύνης, γράφων μεταξὺ τῶν ἄλλων : «*...εἶδον τὴν ἐμαυτοῦ φιλοστοργοτάτην μητέρα παρρησιαζομένην ἐν ἡμέρᾳ ἐπισήμῳ τῇ τῶν Θεοφανείων τοῦ Κυρίου ἡμῶν, ὡσπερεὶ μὲν ὀφειλέτιν ἐμοί, τὸ δ' ἀληθὲς ὥσπερ βλάβην, κατὰ τὸ τῆς μητρὸς ἀξίωμα καὶ σπεύδουσαν ἀνταμεῖψαί με...*, *ὃ δ' ἔμοιγε πάντων τιμιώτερον καὶ οὐδενὶ τῶν τοῦ κόσμου ἀνταλλαττόμενον, γράμματι ἐν μεμβράναις πατριαρχικῷ καὶ συνοδικῷ ἐπεβραβεύετο... εἰς ἔνδειξιν τῶν διὰ λόγου προϊεμένων καὶ ταῖς χερσὶν αὐταῖς ἐπετίθει.. Ταῦτα πάντα ἀπέλαβον ἐγὼ... καὶ διαμενοῦσιν εἰς κῦδος ἐμοὶ διὰ βίου παντός... εὐγνωμονῶ... ὑπόσχομαι δὲ ὑμῖν, ὥσπερ πρότερον, οὕτω καὶ τοὐπιὸν καὶ ἔτι πλέον πρόθυμος διατελέσειν ἐν φιλοτιμίᾳ ζεούσῃ, εἰς ἐκπλήρωσιν τῶν τε καθηκόντων τῆς τάξεως, ἐν ᾗ ἐτέθην, καὶ πάντων τῶν ὑφ' ὑμῶν κατ' ἐμὴν δύναμιν ἐπιταττομένων...*» [2].

λάου, σελ. 194) ὁμοίως. Ὁ Π α ρ α ν ί κ α ς (σ. 315) τὴν παρατείνει ὡσαύτως μέχρι τοῦ 1847. Ὁ Σαμουὴλ λέγει μέχρι τοῦ 1845 καὶ τοῦτο ἀποδέχεται ὁ Γ ε δ ε ὼ ν (Χρονικά, σ. 190) ἀλλὰ προσθέτει ὁ ἴδιος ὅτι ὕστερ' ἀπὸ τοὺς Λήμνου καὶ Μυτιλήνης ἐκλήθη καὶ διηύθυνεν ἐπὶ ἔτος καὶ πλέον τὴν Σχολήν.

1. Τὸ ἔτος τοῦ θανάτου δίδεται ὑπὸ τοῦ Β. Κ α λ λ ί φ ρ ο ν ο ς, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 194.

2. Μ. Ι. Γ ε δ ε ὼ ν, Σαμουὴλ Κυπρίου γράμματα δύο ἀνέκδοτα, «Ἐκκλ. Ἀλήθεια»,

Κατὰ τὴν βραχεῖαν σχολαρχίαν τοῦ Πιτζιπιοῦ, κοντὰ εἰς τὰ λοιπὰ δεινά, ἐθεωρήθη σκανδαλώδης ἡ ἐκεῖ διαμονὴ τοῦ γηραιοῦ διδασκάλου Σαμουὴλ καὶ ἐξεβλήθη οὗτος ἐκεῖθεν. Ἐπὶ ἓν ἔτος τότε διέμενεν ὁ Σαμουὴλ εἰς τὴν ἐαρινὴν κατοικίαν τοῦ Πατριαρχείου καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐπὶ ἓν ἐπίσης ἔτος εἰς ἰδιωτικὴν οἰκίαν, μεθ' ὃ ἐγκατεστάθη ἐκ νέου εἰς τὴν Σχολὴν Κουρούτζεσμε, ὅπου ἐπὶ τριετίαν ἡσύχως διέμενεν ἐπιδοτούμενος ἀπὸ τὴν Μ. Ἐκκλησίαν πρὸς συντήρησίν του. Περιγράφων διὰ λόγων ἁπλῶν πάντα ταῦτα κατακλείει τὴν ἀφήγησίν του ὁ Σαμουὴλ μνημονεύων ὅτι πολλοὺς ἀγῶνας καὶ κινδύνους ὑπέμεινε καθ' ὅλα τῆς ζωῆς του τὰ ἔτη καὶ ἤδη μέχρι τοῦ θανάτου δὲν ἠρνεῖτο νὰ παρέχῃ πᾶσαν ὑπηρεσίαν χρήσιμον εἰς τὴν Μ. Ἐκκλησίαν [1]. Ταῦτα λέγων ἐννοεῖ τὴν σύνταξιν ἐκκλησιαστικῶν ἐγγράφων ἐπὶ Γρηγορίου Ϛ' καὶ τὴν μετοχήν του εἰς τὴν λειτουργοῦσαν Ἐκκλησιαστικὴν Ἐπιτροπήν [2]. Ἡ μακρὰ καὶ ἐπίπονος ἀπασχόλησις τοῦ Σαμουὴλ μὲ τὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ παιδευτικὰ πράγματα δὲν ἐπέτρεψεν εἰς αὐτὸν νὰ ἀσχοληθῇ μὲ τὴν συγγραφήν. Ἓν μόνον τῆς γραφίδος αὐτοῦ προϊόν, φιλολογικοῦ μᾶλλον χαρακτῆρος, γνωρίζομεν καὶ τοῦτο εἶναι ὁ Πρόλογος εἰς ἀντίρρησιν Ματθαίου μητροπολίτου Κυζίκου περὶ ἐκχυδαΐσεως τῶν Γραφῶν (ἐν ΚΠόλει 1841, σελ. 61) [3]. Ἐπίσης ἐπεθεώρησε τὸ Νέον Ἐξομολογητάριον τοῦ πατριάρχου Καλλινίκου (ἐν ΚΠόλει 1837) [4]. Ἐξ ἄλλου ἔχομεν μίαν βραχεῖαν ἀλλὰ περιεκτικὴν ἐπιστολιμαίαν διατριβὴν τοῦ Σαμουὴλ ἐπὶ δογματικοῦ ζητήματος, κατόπιν τεθέντος ἐρωτήματος ὑπὸ τοῦ Χατζῆ Γεωργίου Κωνσταντινίδου, «πρὸς λύσιν ἀπορίας του ἐπὶ τῆς ἑρμηνείας δύο ρητῶν — ἀποστολικοῦ καὶ προφητικοῦ — καὶ τῆς συνδυάσεως αὐτῶν». Συγκεκριμένως ἡ ὑποβληθεῖσα ἐρώτησις ἔλεγεν : «*Οἱ ἐν τῇ συντελείᾳ τοῦ αἰῶνος περιλειπόμενοι καὶ ζῶντες διὰ τοῦ θανάτου εἰς τὴν ἀλλοίωσιν μεταβήσονται, κατὰ τὸ "τίς ζήσεται καὶ οὐκ ὄψεται θάνατον"· ἢ ἀμέσως ἀπὸ τοῦ ζῆν εἰς τὸ ἀλλοιωθῆναι, κατὰ τὸ τοῦ Παύλου ρητόν, "πάντες μὲν κοιμηθησόμεθα" καὶ "ἅμα σὺν αὐτοῖς τοῖς ἐκ νεκρῶν ἀναστηθησομένοις ἁρπαγησόμεθα ἐν νεφέλαις"*» ; Ὁ Σαμουὴλ ἀπήντησεν εἰς τὸ τεθὲν ἐρώτημα κατὰ τὴν δογματικὴν τάξιν, ὡς ἐντριβὴς θεολόγος [5]. Ἐπι-

τόμ. Θ' (1888 - 89), σελ. 147. Τὴν ἐπιστολὴν ὑπογράφει ὁ σεμνὸς σχολάρχης : «*† ὁ Π. Μ.* (= πρώην Μεσημβρίας) *Σαμουὴλ διδάσκαλος τῆς ἐν Ξηροκρήνῃ Ἑλληνικῆς τοῦ Γένους Σχολῆς*».

1. Ἡ ἐν λόγῳ αὐτοβιογραφία τοῦ σχολάρχου τούτου Σαμουὴλ τοῦ Κυπρίου ἐκδίδεται, ὡς πρὸς «περιττά τινα ἀφαιρεθεῖσα» ὑπὸ Μ. Γ ε δ ε ὼ ν, Χρονικά, σελ. 194 - 199.

2. Αὐτόθι, σελ. 191.

3. Τ. Γ ρ ι τ σ ο π ο ύ λ ο υ, Πατρ. Μ. τοῦ Γ. Σχολή, τόμ. Α', σελ. 449.

4. Τὸν ἀκριβῆ τίτλον τοῦ ἔργου βλ. ὑπὸ Γ κ ί ν η - Μ έ ξ α, Ἑλλην. Βιβλιογραφία, τόμ. Α', σελ. 416, ἀριθ. 2852.

5. Βλ. Μ. Ι. Γ ε δ ε ὼ ν, Σαμουὴλ Κυπρίου γράμματα δύο ἀνέκδοτα, «Ἐκκλ.

στολαὶ τοῦ Σαμουὴλ περισωθεῖσαι εἰς τρίτους παρέμειναν ἀνέκδοτοι [1].

Καίτοι δὲν ρίπτεται ἄπλετον φῶς εἰς τὴν ἀφήγησιν τοῦ σχολάρχου Σαμουήλ, ἰδίᾳ εἰς ὅσα περὶ τῶν ἐξελίξεων ἐντὸς τῆς Μεγάλης Σχολῆς τοῦ Γένους ἀναφέρει, ἔν τινι μέτρῳ ἠμποροῦν νὰ διαφωτισθοῦν σημεῖα τινα τῶν ὑπ' αὐτοῦ προσφερομένων. Ἀντλῶν ἀπὸ τὰ πρακτικὰ τῆς Σχολῆς ὁ Χαμουδόπουλος [2] ἀναφέρει ὅτι δύο ἔτη πρὸ τῆς ἀποχωρήσεώς του ὁ Σαμουὴλ εἶχεν ἐκδηλώσει τὴν πρόθεσιν ν' ἀπομακρυνθῇ ἐκ τῆς σχολαρχίας. Εἰς σχετικὸν πρακτικὸν τῆς Ἐφορείας τῆς Σχολῆς ἀπὸ 16 Ἰανουαρίου 1845, ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς : *«Ἐπειδὴ ἐσχάτως ἐφάνη παραιτούμενος ἀπὸ τῆς διευθύνσεως τῆς Σχολῆς ὁ πανιερώτατος ἅγιος πρώην Μεσημβρίας κύριος Σαμουὴλ καὶ πρόκειται ἀνάγκη ἀντικαταστάσεως προσφόρου σχολάρχου, γενομένης συσκέψεως ἐγνωμοδοτήθη παρὰ πάντων ἡμῶν ὅτι περὶ μὲν τῆς πανιερότητος ὡς ἔχοντος ἐκδουλεύσεις ἀξιολόγους πρὸς τὸ Γένος νὰ γένηται φροντὶς περιθάλψεως, νὰ προβληθῇ δὲ πρὸς τὴν σεβασμιωτάτην αὐτοῦ παναγιότητα καὶ τὴν Ἁγίαν Σύνοδον, ἵνα δι' ἐπιστολῆς συνοδικῆς προσκληθῇ ἀπὸ τῆς Καισαρείας ὡς σχολάρχης ὁ ἅγιος πρώην Καισαρείας Φιλίππου κύριος Ἀγαθάγγελος»* [3]. Διὰ τῆς προτάσεως ταύτης καὶ ὅσων ἐπηκολούθησαν φαίνεται εἰσαγόμενος ὁ θεσμὸς τῆς ἀσκήσεως τῆς σχολαρχίας ἀπὸ τιτουλαρίους ἀρχιερεῖς, ἐξ ἀνάγκης ἐπιβληθείς. Τοῦτο καταφαίνεται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἀκολούθως προσεκλήθη ὁ Ι. Πιτζιπιός. Κατὰ τοῦ διδασκάλου τούτου ὅμως μαρτυρεῖται ὁ σαφὴς ψόγος, ὅτι ἐπέδειξεν ἀνοίκειον συμπεριφοράν, ἕνεκα τῆς ὁποίας ἠπειλήθη διάλυσις καὶ ἀποσύνθεσις τῆς Σχολῆς [4]. Διὰ τοῦτο ἐν τάχει ἀπεμακρύνθη οὗτος καὶ ἀντ' αὐτοῦ προσωρινῶς διευθυντὴς ἀνέλαβεν ὁ ἐκ Βριούλων Κύριλλος, παραιτηθεὶς ἀπὸ τὴν μητρόπολιν Βιδύνης τὸ 1846. Ἀτυχῶς καὶ αὐτὸς χαρακτηρίζεται ἀδέξιος καὶ ἡ Σχολὴ πάλιν ἐκλονίζετο. Τότε ἀπεφασίσθη ἡ ἐκ νέου μεταφορά της εἰς Φανάρι, τὸ 1849, πρὸς ἐγκατάστασιν αὐτῆς δὲ ἐνοικιάσθη ἡ παράλιος οἰκία τοῦ Χατζη - Παναοῦ.

8. ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΑ ΜΕΤΡΑ. Ἀπὸ τὴν ἐξιστόρησιν τῶν τῆς Πατριαρχικῆς Μεγάλης Σχολῆς τοῦ Γένους πραγμάτων κατὰ τὴν νέαν περίοδον τῆς ζωῆς αὐτῆς ἀπὸ τῆς εἰς Κουρούτζεσμεν ἐγκαταστάσεώς της σαφὲς γίνεται ὅτι τὴν εὐθύνην διὰ τὴν καθ' ὅλου ὀργάνωσιν τῆς Σχολῆς ἐξακολουθεῖ νὰ φέρῃ κατὰ λόγον πρώτιστον ἡ Μ. Ἐκκλησία καὶ ὀλιγώτερον ἐμφανί-

Ἀλήθεια», τόμ. Θ' (1888/89), σελ. 141. Ἡ ἀπάντησις φέρει χρονολογίαν 23 Νοεμβρίου 1833 καὶ ὑπογραφὴν *ὁ Προκοννήσου Σαμουήλ.*

1. Μ. Γεδεών, Χρονικά, σελ. 191.
2. Ἡ Πατρ. Μ. τοῦ Γένους Σχολή, «Ἐκκλ. Ἀλήθεια», τόμ. Α' (1881), σελ. 323 - 324.
3. Ἱκανὰ περὶ αὐτοῦ βλ. ὑπὸ Μ. Γεδεών, Χρονικά, σελ. 212 κέξ.
4. Β. Δ. Καλλίφρονος, Ἐκπαιδευτικά, ΚΠολις 1867, σελ. 1, σημ. α.

ζεται ὁ παράγων διδάσκαλος. Ἐκεῖ ὅμως ὅπου κυριώτατα ἀπησχόλησε τὴν Μ. Ἐκκλησίαν ἡ περὶ τῆς Σχολῆς μέριμνα εἶναι ὁ τομεὺς τῶν οἰκονομικῶν. Τοῦτο εἶναι τὸ μόνιμον καὶ συνεχὲς χαρακτηριστικὸν φαινόμενον, ὅτι ἡ Μ. Ἐκκλησία δὲν ἔπαυσεν οὐδ' ἐπὶ στιγμὴν νὰ φροντίζῃ διὰ τὰ οἰκονομικὰ μέσα τῆς ἀπροσκόπτου λειτουργίας τῆς Μ. Σχολῆς. Ἔχουν παρατεθῆ ἤδη τῆς ἐξεταζομένης περιόδου αἱ οἰκονομικαὶ προσπάθειαι, καθὼς ἐστήριξαν τὰ πρῶτα ἀκόμη βήματα τῆς Σχολῆς καὶ ἐθεμελίωσαν τὰ βάθρα της. Τὴν 18 Ἰανουαρίου 1809 Ἱερεμίας Δ' ἀπέλυσε πατριαρχικὸν γράμμα, πρὸς συμπλήρωσιν τῶν μέτρων ποὺ ἐλήφθησαν διὰ τοῦ μνημονευθέντος ἤδη γράμματος Καλλινίκου Ε' κατὰ Μάιον 1804. Ἡ συνοδικὴ ἀπόφασις τώρα ὑποχρεώνει τοὺς νεοχειροτονουμένους ἢ μετατιθεμένους ἀρχιερεῖς νὰ διαμοιράζωνται τὰ ὁριζόμενα ποσὰ εἰς ἴσον βάρος αὐτῶν ὑπὲρ τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς καὶ τῶν Νοσοκομείων, διότι ἀμφότεροι οἱ θεσμοὶ εἶχον ἀνάγκην ἐνισχύσεως ἀναλόγου [1].

Ἀπὸ γνωστὴν περίληψιν ἄλλου πατριαρχικοῦ γράμματος Κυρίλλου Ϛ', κατὰ Μάιον 1817, πληροφορούμεθα ὅτι τὸ Πατριαρχεῖον ἐπενέβη πρὸς ρύθμισιν ζητημάτων ποὺ ἀνεφύησαν εἰς τὴν Σχολὴν τοῦ Φαναρίου καὶ παρεκώλυον τὴν καλὴν λειτουργίαν αὐτῆς. Διέμενον εἰς τὴν Σχολήν, ὡς γνωρίζομεν καὶ ὡς λέγει τὸ γράμμα, οἱ στερούμενοι κατοικίας ξένοι καὶ ἄποροι μαθηταί. Ὅλως παραδόξως ἡ Σχολὴ *«πεφώραται οἰκουμένη τὸ πλεῖστον ὑπ' ἀνθρώπων ἀέργων ἢ ἐν ἑτέραις ἰδέαις βίου ἐνασχολουμένων»*. Οἱ μαθηταὶ αὐτοὶ ἔστρεψαν τὰ διαφέροντά των εἰς ἀσχολίας ξένας πρὸς τὰ διδασκόμενα μαθήματα καὶ ὀργιάζοντες μετέβαλον σχεδὸν τὴν Σχολὴν εἰς πανδοχεῖον. Θόρυβος καὶ ἀκαταστασία πολλή, ἀταξία, ἀνησυχία καὶ ἀπειθαρχία ἐχαρακτήρισαν πρὸς στιγμὴν τὸν ἐσωτερικὸν βίον τῆς Σχολῆς τοῦ Φαναρίου. Προφανὲς εἶναι ὅτι ἡ προσοχὴ τῶν διδασκάλων ἔπεσεν ἐπὶ τῆς κυρίας Σχολῆς εἰς Κουρούτζεσμε καὶ παρημελήθη ἡ Σχολὴ τοῦ Φαναρίου. Τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι τὰ λαβόντα χώραν εἰς Φανάρι τὸ 1817 ὑπῆρξαν τὸ θλιβερὸν ἀποτέλεσμα τῆς ἀκυβερνησίας τῆς Σχολῆς Κουρούτζεσμε μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τοῦ Κούμα καὶ μέχρι τῆς ἐγκαταστάσεως τοῦ Μυστάκη, ὁπότε ἐχαλαρώθη ἡ ἐπίβλεψις τῆς λειτουργίας τῆς προκαταρκτικῆς Σχολῆς Φαναρίου. Τὸ Πατριαρχεῖον ὡς κύριον μέτρον τῆς διευθετήσεως τῶν πραγμάτων ἐχρησιμοποίησε τὴν ἐπιβολὴν τῆς τάξεως διὰ μέσων ἠθικῶν, ἀπειλῶν, ἀρῶν καὶ νουθεσιῶν. Αὐτὰ φαίνεται ὅτι εἰς ὅλην του τὴν ἔκτασιν διελάμβανε καὶ τὸ γράμμα Κυρίλλου Ϛ' [2].

Τὰ οἰκονομικὰ τῆς Σχολῆς δὲν φαίνεται νὰ ἐνισχύωνται σοβαρῶς ἤδη

1. Παράρτημα. Πατριαρχικὰ γράμματα, ἀριθ. 21 (Ἱερεμίου Δ', ἀπολυθὲν τῇ 18 Ἰαν. 1809).
2. Παράρτημα. Πατρ. Γράμματα, ὑπ' ἀριθ. 22.

τώρα ἀπὸ τὰς τακτικὰς ἐκ τῶν παραδουναβίων Ἡγεμονιῶν πηγάς, χωρὶς τοὐλάχιστον μέχρι τῆς Ἐπαναστάσεως νὰ χαθοῦν καὶ οἱ προϋπάρχοντες πόροι. Σχετικὴ μαρτυρία εἶναι τὸ ἀπὸ 22 Ἰουλίου 1814 χρυσόβουλλον τοῦ αὐθέντου Οὐγκροβλαχίας Ἰωάννου Καρατζᾶ, διὰ τοῦ ὁποίου ἐπεκυρώθη ἡ ὑπὸ Ἀλεξ. Μουρούζη γενομένη δωρεὰ πρὸς τὴν Σχολὴν ἐκ τῶν ἐτησίων εἰσοδημάτων [1]. Τὸ ἐν γένει συγκεντρωμένον κεφάλαιον τῆς Σχολῆς, ὅπως ἄλλως τε ὁρίζουν σχεδὸν ὅλα τὰ κατὰ καιροὺς ἀπολυθέντα πατριαρχικὰ γράμματα, διὰ νὰ ἀποδίδῃ τοὺς πλέον συμφέροντας καὶ ἀσφαλεῖς τόκους κατετίθετο εἰς ἐκκλησιαστικὰς ἐπαρχίας. Ἐξ ὅσων γνωρίζομεν, 2.000 γρόσια εἶχον κατατεθῆ εἰς τὸν Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανὸν τὸ 1806 [2]. Ἄλλο ὁμόλογον τοῦ ἰδίου διὰ 300 γρόσια χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ 1810 [3]. Ποσὰ ἄλλα εἶχον ἐπενδυθῆ δι' αὐλικῶν ὁμολογιῶν, ὡς ἑξῆς. Ἀπὸ Φεβρουαρίου 1820 γρόσια 1.000 εἰς τὸν Πάρου καὶ Νάξου Ἱερόθεον [4]. Ἀπὸ Δεκεμβρίου 1823 γρ. 1.000 εἰς ἐπισκοπὴν Σόλωνος [5]. Ἀπὸ Δεκεμβρίου 1827 γρ. 250 εἰς Θηβῶν Ἀγαθάγγελον [6]. Ἐπὶ Δωροθέου Πρωίου ἀνηγγέλθη δωρεὰ Ζώη Καπλάνη τοῦ Ἠπειρώτου ἐκ γροσίων 7.500 δι' ἐνίσχυσιν ὑποτροφιῶν ἀπόρων μαθητῶν [7]. Ἐκτὸς ἀμφιβολίας εἶναι, ὅτι σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου τὰ εἰς ὁμολογίας πρὸς ἐκκλησιαστικὰς ἐπαρχίας δανεισμένα χρήματα τῆς Σχολῆς ἐχάθησαν λόγῳ τῆς Ἐπαναστάσεως.

9. ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΩΝ ΠΕΡΑΙΤΕΡΩ. Τὰ ἐπέκεινα τοῦ ἀξίου σχολάρχου Σαμουὴλ τοῦ Κυπρίου ἀναδειχθέντα εἰς τὰ σχολικὰ τῆς ΚΠόλεως πράγματα πρόσωπα εἶναι μεσοῦντος τοῦ ΙΘ' αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς ἐν συνόψει τὰ ἀκόλουθα [8]. Ἀπὸ Αὐγούστου 1849 Παρθένιος. Οὗτος μετὰ δίμηνον ἐγένετο ἐπίσκοπος Βρίτσης καὶ τὸν Ὀκτώβριον τοῦ ἰδίου ἔτους ἐγκατέλειψε τὴν Σχολήν, ἀνέλαβε δὲ αὐτὴν ἀπὸ Νοεμβρίου Δωρόθεος ὁ Σχολάριος, πατριαρχικὸς ἀρχιμανδρίτης, καὶ τὴν διηύθυνε μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 1852. Ἀκολουθεῖ ὁ ἱεροδιάκονος Παΐσιος, ὁ εἶτα μητροπολίτης Σμύρνης καὶ Φιλιππουπόλεως, ἄγνωστον διὰ πόσον χρόνον, ἴσως δὲν ἐσχολάρχησε κἂν καὶ παρέτεινε τὴν παραμονήν του ὁ Δωρόθεος ἐπὶ βραχύ, ἕως ὅτου ἐχειροτονήθη μητροπολίτης Σῳζοαγαθουπόλεως. Ἐπ' ὀλίγον ὑπηρέτησεν ὁ ἀπὸ

1. Παράρτημα. Γράμματα ἡγεμόνων, ἀριθ. 27.
2. Παράρτημα. Ποικίλα ἔγγραφα, ἀριθ. 13.
3. Αὐτόθι, ἀριθ. 14.
4. Αὐτόθι, ἀριθ. 15.
5. Αὐτόθι, ἀριθ. 16. Σημειοῦται τεσκερὲς (σημείωμα) τῶν συνοδικῶν ἀρχιερέων ἀντὶ ἀπολεσθείσης ὁμολογίας.
6. Αὐτόθι, ἀριθ. 17.
7. Αὐτόθι, ἀριθ. 29. Χρονολογία 1805.
8. Χαμουδόπουλος, σελ. 324. Γεδεών, σελ. 199-200.

Περγάμου Παΐσιος καὶ τοῦτον τὴν 1 Νοεμβρίου 1853 διεδέχθη ὁ λόγιος Δανιὴλ ὁ Μάγνης καὶ μετ' αὐτὸν Παΐσιος ὁ ἐκ Περγάμου μέχρι Μαΐου 1854, ὁπότ' ἔγινεν ἐπίσκοπος Λάμπης. Δὲν ἀναφέρονται οἱ μετὰ τῶν σχολαρχῶν μοχθοῦντες διδάσκαλοι. Κατὰ τοὺς περὶ τὸν Σαμουὴλ χρόνους ἀναφέρονται Ἀθ. Δῶρος, Ἰωάν. Φ. Πάτροκλος, Ἀστέριος Θεολογίδης, ἐντριβὴς εἰς τὰ Λατινικά, τὴν Ἱστορίαν καὶ τὴν Ἀρχαιολογίαν.

Τὸ 1825 ἡ Σχολὴ ἀπὸ τὴν Ξηροκρήνην μετεφέρθη εἰς Φανάρι. Τὸ 1836 ἐπαναλειτουργεῖ εἰς Κουρούτζεσμεν. Τὸ 1849 μετεφέρθη καὶ πάλιν εἰς Φανάρι. Γράμμα συνοδικὸν Ἀνθίμου Δ' ἀγγέλλει τὴν ἀπὸ Κουρούτζεσμε εἰς Φανάρι ἐγκατάστασιν τῆς Σχολῆς καὶ χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ 1850 [1]. Τουρκικὸν φερμάνιον ὑπὸ ἡμερομηνίαν 26 Μαΐου 1855 ὁμιλεῖ περὶ τῆς Σχολῆς Ξηροκρήνης ἐνισχυομένης ἀπὸ τὴν δρῶσαν καὶ ὕστερα διαλυθεῖσαν Ἀδελφότητα Ξηροκρήνης [2]. Τὸ 1868 ἡ εἰς Φανάριον λειτουργοῦσα Σχολή, γνωστὴ πάντοτε ὡς προκαταρκτική, συνεχωνεύθη μὲ τὴν Μεγάλην τοῦ Γένους. Αἱ ἐπελθοῦσαι μεταβολαί, ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν τῶν Ἐθνικῶν Κανονισμῶν, ἐρρύθμισαν ἐπὶ νέας βάσεως τὰ τῆς Σχολῆς πράγματα. Ἀπὸ 1 Φεβρουαρίου 1863 σχολάρχης ἀνεδείχθη ὁ ἀρχιμανδρίτης καὶ ἀρχιγραμματεὺς τῆς Ἱ. Συνόδου Ἀλέξ. Λάσκαρις, χειροτονηθεὶς μητροπολίτης Σισανίου καὶ συνεχίσας τὴν ὑπηρεσίαν του μέχρις Αὐγούστου 1864, μεθ' ὃ ὁ πρ. Χαλεπίου καὶ ἔπειτα Νεοκαισαρείας Ἱερόθεος μέχρι 6 Δεκ. 1864. Ἐφεξῆς μέχρι 9 Νοεμ. 1867 Εὐστάθιος Κλεόβουλος. Ἀπὸ 4 Δεκεμβρίου 1867 - 30 Αὐγ. 1875 ὁ Νικομηδείας Φιλόθεος Βρυέννιος, γενόμενος Σερρῶν. Ἐπ' ὀλίγας ἡμέρας προσωρινῶς ὁ Β. Δ. Καλλίφρων. Ἀπὸ Ὀκτωβρίου 1875 - 1877 Ἰωάννης Ἀναστασιάδης, μέχρι τῆς χειροτονίας του εἰς μητροπολίτην Καισαρείας. Διάδοχος αὐτοῦ ὁ ἀρχιμανδρίτης Γρηγόριος Παλαμᾶς. Αἴτημα τῆς Σχολῆς κατὰ τοὺς χρόνους τούτους εἶναι νὰ στεγασθῇ. Καὶ μὲ φιλοτίμους προσπαθείας πολλὰς καὶ μακρὰς τὸ ζήτημα ἐλύθη τὸ 1882. Ἡ λύσις αὕτη ἀπετέλεσε σταθμὸν εἰς τὴν νεωτέραν ἱστορίαν τῆς Μ. τοῦ Γένους Σχολῆς. Ἀπὸ τοῦ θέρους 1826 ἡ Σχολὴ ἐχρησιμοποίει κατὰ τὸ θέρος τὴν εἰς Χάλκην μονὴν Καμαριωτίσσης [3].

1. Παράρτημα. Πατριαρχικὰ Γράμματα, ἀριθ. 24.
2. Παράρτημα. Τουρκικὰ Ἔγγραφα, ἀριθ. 7.
3. Παράρτημα. Πατρ. Γράμματα, ἀριθ. 23. Γράμμα Χρυσάνθου, προσηλοῦν τὴν μονὴν εἰς τὴν Μ. Σχολὴν ὡς ἰδιοκτησίαν αὐτῆς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'

Η ΣΧΟΛΗ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

1. Η ΣΤΡΟΦΗ. Ὡς τὰ πράγματα μαρτυροῦν, ἡ ἀναδιοργάνωσις τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς, μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν αὐτῆς εἰς Ξηροκρήνην - Κουρούτζεσμεν, ὑπῆρξεν ἐξόρμησις νέα καὶ ἔδωκε τὴν εὐκαιρίαν νὰ διαγράψῃ ὁ περαιτέρω βίος αὐτῆς καμπὴν ὅλως ἐνδιαφέρουσαν. Ἡ Ξηροκρήνη ἦτο μία ἀφετηρία καὶ Σχολὴ Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους καὶ Πάγκοινος καὶ Μουσεῖον καὶ Ἀκαδημία εἶναι ὀνόματα, ποὺ χαρακτηρίζουν τὰς νέας ἡμέρας τῆς Σχολῆς, εἶναι γνωρίσματα ἐξωτερικὰ μιᾶς γενικωτέρας στροφῆς, ποὺ ἐπῆραν τὰ σχολικὰ πράγματα τῆς ΚΠόλεως. Ἡ πραγματοποιηθεῖσα ἀλλαγὴ ὑπῆρξε καὶ ἐξωτερικὴ καὶ ἐσωτερική, νοεῖται δὲ ὡς γενικὴ βελτίωσις. Ὁ Πρώιος, ὁ πρωτεργάτης τῆς μεταβολῆς, ἦτο πιστὸς ὀπαδὸς τοῦ κηρύγματος τοῦ Κοραῆ [1], φορεὺς τῶν ἀντιλήψεων ἐκείνου καὶ ἐφ' ὅσον ὁ ἴδιος προΐσταται τοῦ ἱδρύματος ὁδηγεῖ τὸ σκάφος μὲ πίστιν πρὸς τοὺς νέους ὁρίζοντας, διὰ τὴν γενικωτέραν ἀναγέννησιν τοῦ δουλεύοντος ἔθνους.

Ἡ συγκίνησις τῶν συγχρόνων ἐκ τῆς νέας θέσεως, ὅπου ἐλειτούργει ἡ Σχολή, ἀπεικονίζεται εἰς τοὺς λόγους τοῦ Σκαρλάτου Βυζαντίου, ποὺ περιγράφει μὲ ἀληθῆ περιπάθειαν τὸν χῶρον. *«Θέσις ἀθόρυβος καὶ μεμονωμένη,* γράφει, *δάσος πλησίον μυστηριῶδες..., ὕδωρ κρυστάλλου παντὸς διαυγέστερον, εὐρυχωρία τοῦ περιβόλου, ἀσφαλίζουσα τὸ κατάστημα ἀπὸ τῶν πυρκαϊῶν, ἅπαντα ἑνὶ λόγῳ ἐδικαιολόγουν τὴν τῆς τοποθεσίας ἐκλογήν, πρὸς οἰκοδομὴν καταλληλοτάτου Μουσῶν τεμένους... Ὦ τῶν ἡμερῶν ἐκείνων, ὅτε ἑκατοντάδες νέων, ὅλων ἐκλελεγμένων, ἐφιλοσόφουν ἢ διελέγοντο ἢ ἐποίουν ἢ ἐμελέτων ὑπὸ τὰς δροσερὰς τῶν πτελεῶν καὶ φιλυρῶν σκιάς, περὶ κενοῦ καὶ στοιχείων καὶ μετεώρων, ἀνερευνῶντες «τά τε γᾶς ὑπένερθε καὶ τὰ ἐφύπερθεν». Ὅταν ὑπὸ τὸν φλοῖσβον τοῦ κελαρύζοντος ὕδατος ἀνέλυον τὸν Θουκυδίδην ἢ τὸν Εὐκλείδην ἢ ἀπεμιμοῦντο τὸν Ὅμηρον καὶ τὸν Εὐριπίδην...*

1. Ὡς γνωστόν, ὁ Κοραῆς τὸ πρῶτον διεκήρυξε τὰς γλωσσικὰς αὐτοῦ ἀντιλήψεις εἰς τὰ Προλεγόμενα τῆς διτόμου ἐκδόσεως τῶν Αἰθιοπικῶν τοῦ Ἡλιοδώρου τὸ 1804, τονίζων ὅτι ἡ παιδεία ἦτο ἡ βάσις τῆς πνευματικῆς ἀναστάσεως τοῦ ἔθνους, θὰ ἤνοιγε δὲ τὸν δρόμον διὰ τὴν πολιτικήν του ἀποκατάστασιν. Συναφῶς βλ. διὰ μακρῶν Ἀπ. Β. Δασκαλάκη, Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς καὶ ἡ ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων, Ἀθῆναι 1965, σελ. ἰδίᾳ 202 κἑξ. καὶ τοῦ αὐτοῦ, Κοραῆς καὶ Κοδρικᾶς, Ἀθῆναι 1966, σελ. 10 κἑξ.

Πόσοι ἄρα ἀναπολοῦσιν ἀκόμη ταῦτα; Πόσοι ἐπέζησαν δηλονότι ἐκ τῶν μαθητῶν τοῦ Κουρούτζεσμε εἰς τὰς ἡμέρας ἐκείνας, ἡμέρας τοῦ ἔαρος τῆς ζωῆς;» [1].

Νοσταλγὸς τῶν καλῶν ἡμερῶν τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς Σχολῆς καὶ τῆς ΚΠόλεως ὁ συγγραφεὺς οὗτος καὶ λάτρις τοῦ τόπου καὶ τῆς παιδείας ὀργανωτής, δικαιούμενος νὰ φέρῃ τὸν τίτλον τοῦ διδασκάλου τοῦ Γένους, δὲν ἀρκεῖται εἰς τὴν λυρικὴν περιγραφὴν τοῦ χώρου, ἀλλὰ μετὰ τὸ πλαίσιον μᾶς εἰσάγει εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς γεραρᾶς Σχολῆς, ὅπου μᾶς χειραγωγεῖ εἰς ἀναγνώρισιν τῶν σημείων, ἐπὶ τῶν ὁποίων ὑπάρχουν τὰ ἀποτυπώματα τῆς γενομένης στροφῆς. Ἐδίδαξαν, λέγει, ὁ Πρώιος, ὁ Κούμας, ὁ Λογάδης, ὁ Δούγκας. Ἐκεῖ παρεδόθησαν πρῶτον ἡ Πειραματικὴ Φυσική, τὰ ὑψηλὰ Μαθηματικά, ἡ ἀκροαματικὴ Φιλοσοφία. Καὶ προσθέτει ὅτι *«ἡ Σχολὴ κατηρειφθη, ἀφοῦ παραμεληθεῖσα μετὰ τὴν ἑλληνικὴν παλιγγενεσίαν ἀνεζωπυρήθη ἐπὶ μακρὸν πρό τινων ἐτῶν καὶ ἡ διάλυσις αὐτῆς συνδέεται μὲ λυπηρὰς ἀναμνήσεις, τὸ δὲ ὄνομα τοῦ Μουρούζη μένει καὶ διαμενεῖ μέχρις ὅτου διαμένει καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἱστορία».* Οἱ λόγοι του ἔχουν μεγαλυτέραν ἀξίαν, διότι καὶ καλὸς μαθητὴς τῆς Σχολῆς ὑπῆρξε καὶ εἰς τὸ ἐξωτερικὸν ἐσπούδασε. Δι' ὃ εἶναι προϊὸν ὀξείας παρατηρήσεως ἡ διαπίστωσίς του, ὅτι *«οἱ πλεῖστοι τῶν διδασκάλων ἡμῶν, εἰρήσθω δὲ καὶ ἡμῶν αὐτῶν, ἀπ' αὐτῆς* (τῆς Σχολῆς) *ἠρύσαντο τὰ πρῶτα συστηματικωτέρας ὁπωσοῦν ἐκπαιδεύσεως νάματα».*

Ποῖαι ἦσαν αἱ παιδευτικαὶ προθέσεις Δωροθέου τοῦ Πρωίου μαρτυρεῖται ἀπὸ περικοπὴν ἐπιστολῆς αὐτοῦ πρὸς τὴν ἀδελφότητα τῶν Ζωσιμάδων, ὑπὸ ἡμερομηνίαν 29 Νοεμβρίου 1804. Ἐγκωμιάζων ὁ λαμπρὸς διδάσκαλος τὸ ζωηρὸν ἔμπρακτον ἐνδιαφέρον τῶν παλαιῶν του φίλων διὰ τὴν πνευματικὴν ἀναγέννησιν τοῦ Γένους, τονίζει τὸ χρέος ὅλων τῶν ἁπανταχοῦ πεπαιδευμένων *«εἰς τὸ νὰ εὐκολύνουν ὅσον τὸ δυνατὸν κατὰ τὴν εὐρωπαϊκὴν μέθοδον τὴν πρόοδον τῆς παιδείας καὶ νὰ συντρίψουν τὰς πολυχρονίους ἀλύσους τῶν παιδαγωγικῶν προλήψεων, αἵτινες ἐκράτουν τὴν Ἑλλάδα μέχρι τοῦδε εἰς ἀμάθειαν»* [2]. Περαιτέρω, ἀναφερόμενος ὁ ἴδιος εἰς τὴν 6ην Ἰουνίου 1804, ὁπότε ἡ Σχολὴ Κουρούτζεσμε ἤνοιξε τὰς πύλας της, ηὔχετο: *«εἴθε ἐκείνη ἡ ἡμέρα νὰ καταστηθῇ ἡ ἐποχὴ τῆς τῶν ἐπιστημῶν ἀναγεννήσεως ἐν τῇ Ἑλλάδι»* [3]. Εἰς περίπου σύγχρονον ἐπιστολήν του πρὸς τὸν Κοραῆν (30 Νοεμ. 1804) ὁ Πρώιος ἔγραφεν ὅτι ἤρχισε μετὰ προθυμίας νὰ διδάσκῃ δημοσίᾳ τὴν Φιλοσοφίαν, *«ἐνῷ εἰς κανένα ἄλλο μέρος τῆς Ἑλλά-*

1. Σκαρλάτου Βυζαντίου, Ἡ Κωνσταντινούπολις, τόμ. Β', Ἀθήνησιν 1962, σελ. 108 - 109.
2. Ἐράνισμα..., σελ. 208β.
3. Αὐτόθι, σελ. 209α.

δος οὐδὲν ἕτερον ὑπῆρχε πάρεξ ἡ Γραμματικὴ καὶ ὀλίγα τινὰ Μαθηματικὰ τοῦ Μπαλάνου καὶ τὰ Φιλοσοφικὰ τοῦ Βλεμμύδου καὶ τοῦ Κορυδαλλέως», προσθέτων ὅτι ὁ πρῖγκιψ Δημήτριος Μουρούζης *«καθήρας τὴν παλαιὰν ἐκείνην τῆς ΚΠόλεως Σχολὴν καὶ ἀγαγὼν ἐφ' ὅσον οἷόν τε τὴν μέθοδον ἐπὶ τὸ εὐρωπαϊκώτερον ἀνήγειρε γνώμῃ παντὸς τοῦ Γένους νέαν Σχολὴν εἰς ἓν τῶν τῆς ΚΠόλεως προαστίων, Κουρουτσεσμὲν καλούμενον»* [1]. Τὴν διεύθυνσιν τῆς Σχολῆς ἄκων ἀναλαβὼν ὁ Πρώιος λέγει ὅτι *«ἔχει χρείαν εὐρωπαϊκῆς προστασίας καὶ ἑρμηνείας καὶ συναποκρίσεως»*, δι' ὃ ἐζήτει ἀπὸ τὸν Κοραῆν συμπαράστασιν διὰ τοιούτων: *«ἀντιλαβοῦ τοίνυν, Ἑλλήνων ἄριστε· δὸς φιλογενεῖς συμβουλὰς καὶ μακρόθεν, ὅπως καταρτίσωμεν τὴν νέαν ταύτην σχολήν»* [2].

Ὅτι ὁ πνέων νέος ἄνεμος ἐστέφετο διαρκῶς ὑπὸ ἐπιτυχίας ὑπάρχουν μαρτύρια πιστά. Εἰς ἐπιστολὴν τῶν ἐπιτρόπων τῆς Σχολῆς πρὸς τὸν Κρίτζσκην ἀπὸ 14 'Απριλίου 1805 περιέχονται τὰ ἑξῆς ἀξιοσπούδαστα: *«Σήμερον ἡ 'Εκκλησία, ἡ Σύνοδος, οἱ Οἰκουμενικοὶ Θρόνοι καὶ ὅλον τὸ Γένος τῶν Ρωμαίων γνωρίζει διὰ πάγκοινον Πατριαρχικὴν Σχολὴν τοῦ Γένους ταύτην τὴν κατὰ τὸν Κουρουτσεσμέν. Εἴδομεν ὅλοι καὶ ἐκαταλάβομεν ὅτι ἐδῶ γίνεται ἡ περισσοτέρα προκοπή, καὶ οἱ ἄλλοι μακαριώτατοι πατριάρχαι οἱ εὑρισκόμενοι ἐνταῦθα, καθὼς ὁ 'Αντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων, ἔγραψαν εἰς τοὺς Θρόνους αὐτῶν διὰ νὰ ἔλθωσι τέσσαρες διάκονοι Ἄραβες ἐγκρατεῖς τῆς ἰδίας αὐτῶν γλώσσης, διὰ νὰ σπουδάσωσι τὰ Ἑλληνικά, τὰ Φιλοσοφικὰ καὶ Θεολογικὰ καὶ νὰ ἐξαποσταλοῦν μετέπειτα ἱεροκήρυκες εἰς ἐκείνας τὰς ἐπαρχίας, ὁποὺ δὲν λαλοῦνται τὰ ρωμαϊκά. Τὸ αὐτὸ φροντίζουσι νὰ κάμουν καὶ διὰ τοὺς 'Αλβανίτας καὶ Βουλγάρους καὶ 'Αρμενίους ὀρθοδόξους, ἀπὸ κάθε γένος δύο ἱερωμένοι νὰ σπουδάζωσιν ἐδῶ ἀνεξόδως καὶ ἔπειτα νὰ χειροτονῶνται παρὰ τοῦ πατριάρχου ἱεροκήρυκες καὶ νὰ ἐξαποστέλλωνται εἰς τὰ ἴδιά τους γένη, διὰ νὰ κηρύττουν τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ»* [3].

Διὰ τῶν ἀνωτέρω πιστοῦται ὅτι δι' ἄλλην μίαν φορὰν ὁ Ἑλληνισμὸς εὐεργετεῖ καὶ τοὺς λοιποὺς ὑποδούλους λαοὺς τῆς Βαλκανικῆς. Ἂς σημειωθῇ δὲ ὅτι αἱ ἐντὸς τῆς ΚΠόλεως κρατοῦσαι συνθῆκαι ὑπὸ τὸ ἄγρυπνον βλέμμα τῶν κρατούντων δὲν ἦσαν εὐνοϊκαί. Ἡ ὑπερνίκησις τῶν δυσχερειῶν ἐπετυγχάνετο διὰ παντὸς προσφόρου μέσου, πρὸς ἐξουδετέρωσιν

1. 'Εράνισμα..., σελ. 211 - 212. Αἱ φράσεις αὗται δικαιώνουν καὶ τοῦ Σκαρλάτου Βυζαντίου τὴν περὶ Μουρούζη γνώμην. Ἄλλως τε εἴδομεν ἀνωτέρω, πῶς ὁ Μουρούζης δι' ἑλιγμῶν κατώρθωνε νὰ καθησυχάζῃ τὴν καχυποψίαν τῶν Τούρκων, εὐνοῶν πάντοτε τὴν φιλελευθέραν στροφὴν τῶν ἐκπαιδευτικῶν πραγμάτων. Συναφῶς βλ. Παράρτημα, Τουρκικὰ ἔγγραφα, ἀριθ. 3, 4, 5, 6 καὶ τὰ ἐπ' αὐτῶν σχόλια Γενναδίου, μητρ. Ἡλιουπόλεως, Ἡ ἐν Κουρούτζεσμε Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή, «'Ορθοδοξία», τόμ. ΙΔ' (1939), σελ. 368 - 370.

2. 'Εράνισμα..., σελ. 212α.

3. Αὐτόθι, σελ. 222β.

καὶ τοῦ διεφθαρμένου περιβάλλοντος τῆς ἀνωτέρας κοινωνίας, διότι *«διαβολὴ σκότιος εἶχεν εἰς τὴν ἐξουσίαν ὑποβάλει τὴν ὑποψίαν, ὅτι ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ σχολείου βυσσοδομεῖται γυμναστήριον τοῦ Ἄρεως»* [1]. Ὑπὸ τὰς συνθήκας αὐτὰς οὔτε φύεται οὔτε βλαστάνει ἐλευθέρα παιδεία καὶ τὸ συντηρητικὸν πνεῦμα μὲ τὴν μόνιμον μάλιστα ἀπειλὴν τῶν δυναστῶν δὲν ὑποχωρεῖ πρὸ τῶν διασταυρουμένων ἐξ Εὐρώπης ρευμάτων τῶν νέων ἰδεῶν. 'Αλλ' ἡ ψυχικὴ ἀντίστασις τοῦ Πρωίου ἦτο πείσμων. *«Ἡ πολύμορφος καὶ πολυχρόνιος πολιτικὴ τῆς βασιλευούσης*, ἔγραφε τὸ 1805 εἰς Βενιαμὶν τὸν Λέσβιον, *δὲν ἠδυνήθη νὰ μεταβάλῃ τὰ ἤθη μου· δύσκολον εἰς μίαν κινέζικην βαφὴν νὰ ἐξασπρίσῃ»* [2]. Πόθος τοῦ ἀνδρὸς ἦτο *«νὰ μεταβληθῇ ἐντὸς ὀλίγου εἰς εὐρωπαϊκὴν 'Ακαδημίαν ἡ νέα Σχολή»*, μὲ τὴν συμπαράστασιν παντὸς δυναμένου, ὡς ἔγραφε τὴν 1 Σεπτεμβρίου 1805 πρὸς τὸν ἡγεμόνα τῆς Οὐγκροβλαχίας Κωνσταντῖνον Ὑψηλάντην [3]. Οὕτω μὲ τὰς ἐγγενεῖς δυνάμεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐσφυρηλατεῖτο τὸ φρόνημα τῆς νεότητος καὶ ἡ πραγματοποιηθεῖσα στροφὴ εἰς τὸ πνεῦμα ἐχάρασσε νέον δρόμον, ἤνοιγε τὰς πύλας πρὸς τὴν γνῶσιν καὶ τὴν νοσταλγίαν πρὸς τὴν ἐλευθερίαν, ἐχαρακτήριζε τὸν πνευματικὸν βίον τοῦ ἔθνους ἀρχομένου τοῦ ΙΘ' αἰῶνος [4].

2. Η ΚΙΒΩΤΟΣ. Καρπὸς τῶν εὐγενῶν ἀντιλήψεων καὶ τῶν ἀγώνων τοῦ Δωροθέου Πρωίου εἶναι ἡ ἀπόφασις νὰ συντάξουν εἰδικοὶ ἐκ τῶν κόλπων τῆς Μεγάλης Σχολῆς καὶ νὰ ἐμφανίσουν διὰ τοῦ τύπου ἓν ὅσον τὸ δυνατὸν τέλειον καὶ ἄρτιον λεξικὸν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης, ὅπερ πλὴν τῆς χρηστικῆς ἀποστολῆς αὐτοῦ χάριν τῶν τροφίμων τῆς Σχολῆς ἔμελλε νὰ καλύψῃ μίαν ἐθνικὴν ἀνάγκην ἐμφανῆ. Τὸ θέμα εἶχε συλλάβει ἐνωρὶς ὁ Πρώιος μετὰ τῶν συνεργατῶν του, ἀλλὰ μόλις τὴν ἰδέαν ἐπικαίρως καὶ προθύμως ἔρριψεν ἡ αὐταδελφότης τῶν Ζωσιμάδων ἔσπευσε νὰ τὴν υἱοθετήσῃ ὁ εὐφυὴς σχολάρχης, νὰ ὀργανώσῃ τὴν σύνταξιν καὶ νὰ προετοιμάσῃ τὴν ἔκδοσιν. Πρόκειται διὰ τὸ Λεξικόν, ποὺ προσφυῶς ὠνομάσθη Κιβωτὸς τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης [5].

1. Σκαρλάτου Βυζαντίου, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 108.

2. 'Εράνισμα..., σελ. 214β.

3. Αὐτόθι, σελ. 242α.

4. Β. Α. Μυστακίδου, Σύντομος ἱστορικὴ ἔκθεσις περὶ τῆς Μεγ. τοῦ Γένους Σχολῆς. Κατάλοιπα (παρὰ τῇ Ἑταιρείᾳ Βυζ. Σπουδῶν), τόμ. ΠΟΙΚΙΛΑ 2, σελ. 641, ὅπου ὁ σ. ὑποστηρίζει ὅτι ἡ Σχολὴ εἶχεν ἀρχίσει «προσπελάζουσα τοῖς ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ γυμνασίοις» καὶ ὅτι διὰ τῆς διδασκαλίας μαθημάτων κύκλου εὐρυνομένου διαρκῶς — στοιχειώδη Μαθηματικά, Ἱστορία, Φυσική, Λατινικὴ καὶ Γαλλικὴ γλῶσσα — «παρεσκευάζοντο διὰ τῆς ἐν πανεπιστημίοις τῆς Ἑσπερίας ἐκπαιδεύσεως νέων κατάλληλοι πρὸς διδασκαλίαν τῶν μαθημάτων διδάσκαλοι».

5. Σχετικῶς βλ. τὸ μελέτημα Τάσου 'Αθ. Γριτσοπούλου, Ἡ Κιβωτὸς τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης, «'Αθηνᾶ», τόμ. Ο' (1968), σελ. 223 κἑξ.

Ἡ φέρουσα τὴν πρότασιν τῶν Ζωσιμάδων περὶ τοῦ Λεξικοῦ πρὸς τὴν Πατριαρχικὴν Σχολὴν ἐπιστολὴ χρονολογεῖται ἀπὸ 21 Ὀκτωβρίου 1804. Δι' αὐτῆς ἐξεφράσθη ἡ γνώμη, αἱ λέξεις *«νὰ διασαφηνίζωνται εἰς τὸ ἁπλοῦν τῆς ὡμιλημένης γλώσσης μας»*. Πρὸς τοῦτο φρόνιμον ἦτο νὰ ληφθῇ ὡς βάσις ἡ καθημερινὴ ὁμιλία τῆς ΚΠόλεως, ὅταν δὲ θὰ ἤγετο εἰς πέρας τὸ ἔργον, νὰ συνταχθῇ καὶ ἓν ἀντίστροφον λεξικόν, δηλ. τῆς νεωτέρας γλώσσης. Μὲ τὴν πρόθεσιν τῶν χορηγῶν ὁ Πρώιος εἶχε θαυμασίαν ἐνίσχυσιν, διὰ νὰ προβάλῃ ἓν ἐπιστημονικῆς σημασίας ἐπίτευγμα τῆς Σχολῆς. Καὶ ἔσπευσε μ' ἐνθουσιασμὸν νὰ θέσῃ τὰς βάσεις τῆς ἐργασίας.

Ἐν πρώτοις τρεῖς λογίους καὶ διδασκάλους μεθ' ἱκανῆς παιδείας ὠνόμασε δι' ἰδιαιτέρου ψηφίσματος τῆς Σχολῆς *«μέλη τοῦ ἐν Βυζαντίῳ μεγάλου καὶ κοινοῦ τοῦ Γένους Μουσείου»*, ὥστε τὸ ἔργον νὰ λάβῃ ἀκαδημαϊκὸν χαρακτῆρα. Ἦσαν οὗτοι οἱ Νεόφυτος Βάμβας, ὁ Χῖος, Παΐσιος Καραπατᾶς, ὁ Πάτμιος, ἀμφότεροι μαθηταὶ τοῦ σχολάρχου, καὶ Νικόλαος Λογάδης, ὁ ἐκ Κορίου τῆς Βιθυνίας. Ὕστερα προσετέθησαν ἄλλοι τρεῖς συντάκται, Ἱλαρίων ὁ Σιναΐτης, Κωνστ. Ψωμάκης καὶ Ἰωάννης Λεοντόπουλος[1]. Συνεκεντρώθησαν λεξικὰ γνωστὰ καὶ ἄγνωστα, ἐκδεδομένα καὶ χειρόγραφα παλαιοτέρων διδασκάλων, ἀρχαῖοι συγγραφεῖς καὶ ἄλλα βοηθήματα καὶ ἐρρυθμίσθη ὁ τρόπος τῆς ἐργασίας, μὲ ἀρχισυντάκτην ἄνδρα λίαν ἔμπειρον καὶ ἱκανῶς πεπαιδευμένον, ἀποτελοῦντα τὴν παλαιὰν φρουρὰν τῆς Σχολῆς, τὸν μητροπολίτην Κυζίκου Ἰωακείμ, βοηθούμενον καὶ ἀπὸ τὸν ἀρχιδιάκονον αὐτοῦ, ἐπίσης εὐπαίδευτον, τὸν Γερμανόν, γνωστὸν βραδύτερον ὡς μητροπολίτην Παλαιῶν Πατρῶν, τὸν πρωτεργάτην τῆς Ἐπαναστάσεως. Ὁ Κοραῆς προσέφερε πολυτιμοτάτας ὁδηγίας, καίτοι παραλλήλως κατέκρινε τὴν πρωτοβουλίαν, ὡς λίαν ἐπικίνδυνον. Γενικῶς εἰπεῖν, μετ' ἐνθουσιασμοῦ ἀνελήφθη τὸ ἔργον καὶ οἱ συντάκται εἰργάζοντο ἐντατικῶς.

Ἡ αὐταδελφότης τῶν Ζωσιμάδων κατέβαλε πάσας τὰς δαπάνας τῆς συντάξεως τῆς Κιβωτοῦ, ἤτοι ἀμοιβὴν τῶν συντακτῶν καὶ τῶν ἀντιγραφέων, τὴν ἀξίαν τοῦ χάρτου τῆς συντάξεως καὶ ἀντιγραφῆς, τὸ ὕψος τῶν ὁποίων ἀνῆλθεν εἰς 15.000 γροσίων. Ἐνῷ πρόθεσις τῶν χορηγῶν ἦτο νὰ ἐκτυπωθῇ τὸ Λεξικὸν δι' ἐξόδων των καὶ ἐνῷ τὸ Λεξικὸν ἦτο ἐγκαίρως ἕτοιμον, δὲν ἤχθη εἰς τὴν κατάλληλον ὥραν εἰς τὰ τυπογραφεῖα. Ναὶ μὲν ὁ Ἀναστάσιος Ζωσιμᾶς ἀπέθανεν ἐνωρὶς (1805) καὶ ὁ Δωρόθεος Πρώιος καταλαβὼν μητροπολιτικὴν ἕδραν ἠναγκάσθη ν' ἀποσυρθῇ ἀπὸ τὴν Σχολήν, οἱ συντάκται ὅμως ἔφερον εἰς πέρας τὴν ἀποστολὴν αὐτῶν καὶ παρέδωκαν ὁλόκληρον τὸ ἔργον. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Κυζίκου Ἰωακείμ, ἐκρίθη ὅτι τὸ θεωρούμενον ἕτοιμον Λεξικὸν ἐχρειάζετο ἀνακάθαρσιν

1. Ἐράνισμα..., σελ. 229. Ἐν συνεχείᾳ ὠνομάσθησαν μέλη τοῦ Μουσείου καὶ οἱ ἄλλοι διδάσκαλοι τῆς Σχολῆς.

καὶ ἀναθεώρησιν, τὴν ἐργασίαν δὲ αὐτὴν ἔφερεν εἰς πέρας ὁ Ν. Λογάδης. Προλογίζων ὁ Ἱλαρίων Σιναΐτης ἐπάγεται ὅτι *«ὅπως ἐν τῇ τοῦ Νῶε* (κιβωτῷ) *ἐναπέκλειστο καὶ διεσώθη πᾶν τι, οὕτω καὶ ἐν αὐτῇ ἔχει κλεισθῇ πᾶσα φωνὴ τῶν προγόνων καὶ μέθοδος τῆς καλλιεπείας...»*.

Τὸ 1816 ἡ Κιβωτὸς ἦτο ἑτοίμη. Ἀνεκοινώθη ἡ ἐπικειμένη ἔκδοσις καὶ ἐκλήθησαν νὰ προεγγραφοῦν συνδρομηταί. Κατὰ τῆς Προκηρύξεως ἔβαλλον πολλοί, σφοδρότερον δὲ ὁ Κοραῆς. Παρὰ ταῦτα ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου ἐξεδόθη εἰς μέγα σχῆμα ὁ Α' τόμος τῆς Κιβωτοῦ ἐκ σσ. 763 (+ 10 ἐν ἀρχῇ), περιλαμβάνων τὰ μέχρι τέλους τοῦ στοιχείου Δ λήμματα. Μετὰ τοῦ τόμου τούτου συναπαρτίζεται καὶ ἕτερον τμῆμα τοῦ Λεξικοῦ ἐκ σσ. 90, ἄνευ ἐνδείξεως τόμου Β', περιλαμβάνον ἐκ τοῦ στοιχείου Ε τὰ μέχρι καὶ τοῦ ρ. *ἐκφροντίζω*[1]. Οὕτω δὲν ὡλοκληρώθη ἡ ἐργώδης προσπάθεια. Ἐνδιαφέρει νὰ σημειωθῇ ὅτι κατεστράφη μὲν τὸ Τυπογραφεῖον τοῦ Πατριαρχείου καὶ ἔμεινεν ἐλλιπὴς ἡ ἔκδοσις τῆς Κιβωτοῦ[2], τὸ ὑπόλοιπον τμῆμα ὅμως αὐτῆς δὲν ἐχάθη, διότι τὸ χειρόγραφον ἀπόκειται εἰς τὴν Πατριαρχικὴν Βιβλιοθήκην ΚΠόλεως.

3. Η ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ. Ἄνθρωπος τῶν γραμμάτων καὶ τῆς ἐπιστήμης ὁ Πρώιος ἀντελήφθη ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς τῆς σχολαρχίας του ὅτι παραπλήρωμα τῆς Σχολῆς ἔμελλε νὰ ἀποβῇ ἡ βιβλιοθήκη αὐτῆς. Καὶ μεταξὺ τῶν μέτρων ποὺ προκαταβολικῶς ἔλαβεν, ὥρισεν ἕνα μαθητὴν τῆς Σχολῆς ὡς βιβλιοθηκάριον, οὗτος δὲ ἦτο ὁ ἐκ Χίου Παντολέων Φραγκιάδης, ὁ καλὸς ἔπειτα διδάσκαλος, ὡς ἔχομεν ἴδει. Ἔκτοτε ἐντατικαὶ ὑπῆρξαν αἱ ἐνέργειαι τοῦ Πρωίου, ν' ἀποκτήσῃ ἡ Σχολὴ πλουσίαν βιβλιοθήκην. Τακτικῶς παρήγγειλλεν εἰς Παρισίους πρὸς τὸν Κοραῆν τὴν προμήθειαν βιβλίων, χρησίμων κυρίως διὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν μαθημάτων, ἀλλὰ καὶ πρὸς μόρφωσιν διδασκάλων καὶ τροφίμων. Ὅταν ἀνελήφθη ἡ προσπάθεια τῆς Κιβωτοῦ, ἡ εἰσαγωγὴ βιβλίων ηὐξήθη καὶ ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ἐπλουτίζετο ἡ βιβλιοθήκη τῆς Σχολῆς.

Μία λαμπρὰ εὐκαιρία ν' ἀποκτήσῃ ἀξιόλογον βιβλιοθήκην ἡ Μεγάλη Σχολὴ παρουσιάσθη μὲ τὴν διαθήκην τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη. Οὗτος κατέλιπε πᾶσαν αὐτοῦ τὴν βιβλιοθήκην εἰς τὴν μονὴν Ἰβήρων τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ἵνα χρησιμεύσῃ διὰ τὴν ἐκεῖ συγκεκροτημένην κοινὴν τοῦ Γένους

1. Τὸν πλήρη τίτλον μετά τινων εἰδήσεων βλ. ὑπὸ Γκίνη - Μέξα, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, τόμ. Α', σελ. 186, ἀριθ. 1167. Διὰ μακροτέρων τὸ θέμα ἐξετάζομεν εἰς τὴν σημειωθεῖσαν μελέτην ἡμῶν, ὅπου καὶ δείγματα τῆς ἐργασίας.

2. Μ. Γεδεών, Χρονικά, σελ. 242: «ἡ ἐπιχείρησις κατεστράφη μετὰ τοῦ πατριαρχικοῦ τυπογραφείου, ἐν ᾧ ἐξετυποῦτο τὸ μέγα λεξικὸν τοῦτο». Ἐν τούτοις ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου γνωρίζομεν ἐκδοθέντα ἔργα καὶ τὸ 1820 καὶ τὸ 1821. Γκίνη - Μέξα, ἔνθ' ἀνωτ., τόμ. Α', σελ. 193 κέξ., ἀριθ. 1205, 1213, 1284, 1285, 1314.

Σχολήν. Ἐξ ἀναφορᾶς τῆς Μεγάλης Σχολῆς ἀπὸ 15 Ὀκτ. 1804 πρὸς τὸ Πατριαρχεῖον πληροφορούμεθα ὅτι ἐκ σχετικῶν εἰδήσεων ἡ βιβλιοθήκη Θεοτόκη εὑρίσκετο *«παρερριμμένη ἐξ ἀπειροκαλίας ἐν παραβύστῳ που ἑνὸς μοναστηρίου, βρῶσις σητῶν καὶ παρανάλωμα»*. Δι' ὃ ὑπεβάλλετο ἡ παράκλησις νὰ ἐγκριθῇ ἡ μεταφορὰ τῆς βιβλιοθήκης ταύτης εἰς ΚΠολιν χάριν τῆς Μεγάλης Σχολῆς [1]. Φαίνεται ὅτι ὁμοῦ μετὰ τῆς γραπτῆς ἀναφορᾶς ἐγένοντο καὶ ἀνάλογα διαβήματα, συνεπείᾳ τῶν ὁποίων ἠκολούθησαν ἀντίστοιχοι ἐνέργειαι πρὸς τὸ Ἅγιον Ὄρος, ὅπου εὑρισκόμενος ὁ πρῴην ΚΠόλεως Γρηγόριος Ε΄ ἐχρησιμοποιήθη καταλλήλως.

Ἡ Πατριαρχικὴ Σύνοδος ἀπευθυνθεῖσα πρὸς τὸν σχολάζοντα Γρηγόριον Ε΄ ἐζήτησε νὰ φροντίσῃ πλησίον τῶν μοναχῶν Ἰβηριτῶν, νὰ ἐκτελεσθῇ συνοδικὴ ἀπόφασις περὶ μεταφορᾶς τῆς βιβλιοθήκης Θεοτόκη εἰς τὴν Σχολὴν Κουρούτζεσμε. Ἐπὶ τῆς παραγγελίας ταύτης, μὴ σῳζομένης, ὁ Γρηγόριος ἀπήντησε τὴν 11 Ἀπριλ. 1805 ὅτι ἔπεισε τοὺς μοναχοὺς *«ὅπως εὐγνωμόνως ἐγκρίνωσί τε καὶ ὑπακούσωσι εἰς τὴν τῆς Ἁγίας Ἐκκλησίας προσταγήν»*. Ὡς ἐν συνεχείᾳ γράφει, ἡ βιβλιοθήκη Θεοτόκη ἐμπεριείχετο εἰς 9 σεντούκια, ταῦτα δὲ ἐπιμελείᾳ αὐτοῦ ἠνοίχθησαν καὶ κατεγράφησαν τὰ βιβλία, μεθ' ὃ ἀποστέλλονται εἰς βασιλεύουσαν [2]. Ἡ Πατριαρχικὴ Σύνοδος εὐχαριστοῦσα ἀναγγέλλει πρὸς τὸν Γρηγόριον τῇ 15 Μαΐου 1805 ὅτι παρελήφθη ἡ βιβλιοθήκη Θεοτόκη καὶ *«ἐναπετέθη παραχρῆμα εἰς ἐν τῷ Κουρουτζεσμὲ Πατριαρχικὴν καὶ κοινὴν τοῦ Γένους Σχολήν»*. Παραλλήλως ἐγνώρισε καὶ πρὸς τοὺς Ἰβηρίτας ἡ Σύνοδος τὰ αὐτά [3].

Ἀλλὰ διὰ τὴν μεταφορὰν ἐξ Ἁγίου Ὄρους τῆς βιβλιοθήκης Θεοτόκη εἶχε σοβαρὰς ἀντιρρήσεις ὁ ἐκτελεστὴς τῆς διαθήκης τοῦ Νικηφόρου ἄρχων Μωυσῆς Κρίτζσκη καὶ τοῦτο διεμήνυσε πλέον ἢ ἅπαξ πρὸς τοὺς ἐφόρους τῆς Σχολῆς, *«παρακαλῶν ἐνθέρμως νὰ μὴ γένῃ ἡ μεταφορά»*, ἀλλὰ *«νὰ διαμένῃ ἀπαρασάλευτος καὶ ἄψαυστος εἰς τὴν μονὴν Ἰβήρων, ἕως ὅτου νὰ ἀποκατασταθῇ ἡ ἐκεῖ σχολή»* (5 Ἰουν. 1805) [4], βραδύτερον δὲ ἀπειλῶν διὰ τῶν φράσεων *«ἔχω χρέος ἄφευκτον νὰ κινήσω πάντα λίθον εἰς τὸ νὰ διατεθῇ* (ἡ βιβλιοθήκη) *κατὰ τὴν διαθήκην του»* καὶ ζητῶν *«νὰ ἐπιστραφῇ ἡ βιβλιοθήκη σῴα καὶ ἀνελλιπής»* (19 Ὀκτ. 1805) [5]. Ἀλλὰ τὰ γενόμενα οὐκ ἀπογίνονται. Τὴν βιβλιοθήκην Θεοτόκη ἡ Σχολὴ ὡς ἀπόκτημα σπουδαῖον ἐχρησιμοποίει ἐφεξῆς, ἡ τύχη της ὅμως κατὰ τὰς διαφόρους καταδρομὰς δὲν ὑπῆρξεν ἀνεπηρέαστος ἀπὸ τὴν καθ' ὅλου ζωὴν τῆς Σχολῆς.

---

1. Ἐράνισμα..., σελ. 206 - 207.
2. Αὐτόθι, σελ. 232 - 233.
3. Αὐτόθι, σελ. 233 - 234.
4. Αὐτόθι, σελ. 234 - 235 ἡ ἐπιστολή.
5. Αὐτόθι, σελ. 249 - 251 (ἐπιστολὴ μακρά).

4. ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ. Ἓν τέταρτον αἰῶνος καλύπτει εἰς τὴν Πατριαρχικὴν Σχολὴν Σέργιος ὁ Μακραῖος λήγοντος τοῦ ΙΗ΄ αἰῶνος μὲ τὴν παρουσίαν του, τὴν διδασκαλίαν του καὶ τὸ ἐν γένει ἔργον του. Ἐπ' αὐτοῦ ἐσημειώθη ἡ κάμψις καὶ μετ' αὐτὸν ἠκολούθησεν ἡ μεταφορὰ εἰς Κουρούτζεσμεν καὶ ἡ ἀναδιοργάνωσις. Ἀποτελεῖ ἑπομένως ὁ Μακραῖος τὸν τελευταῖον διδάσκαλον τῆς συντηρητικῆς παρατάξεως [1].

Ἡ Σχολὴ Κουρούτζεσμε ἀποτελεῖ ἐξόρμησιν νέαν καὶ δὴ μέσα ἀπὸ τὴν καρδίαν τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Τὸ σύνθημα τοῦ Πρωίου διὰ περισσοτέραν παιδείαν ἐγενικεύθη καὶ μὲ τὴν ἀνατολὴν τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος ἢ ἀνασυγκροτηθέντα τὰ ἀνὰ τὴν ὑπόδουλον Ἑλλάδα λειτουργοῦντα σχολεῖα προσηρμόσθησαν εἰς τὰ αἰτήματα τῶν νέων καιρῶν ἢ ἱδρύθησαν νέα καὶ ἐξηκολούθουν νὰ ἱδρύωνται καὶ εἰς μικρὰς ἀκόμη κώμας καὶ ἀπόμερα χωρία. Ἡ γνωστοτάτη ἐγκύκλιος Γρηγορίου Ε΄ (Σεπτ. 1807) ὑπῆρξε μία ἔντονος παρακίνησις πρὸς γενίκευσιν τῆς παιδείας ἀνὰ τὴν ἐπικράτειαν. *«Πῶς δ' ἄν τις τὰς γραφὰς ἐρευνήσειε* — ἐρωτᾷ ὁ πατριάρχης —, *μὴ τῷ τῆς παιδείας θειοτάτῳ ὁδηγούμενος καὶ ἐλλαμπόμενος λύχνῳ;»*. Δι' ὃ παραγγέλλει : *«προθυμηθῆτε ζήλῳ ἐνθέῳ εἰς τὸ συστῆσαι καὶ ἀποκαταστῆσαι κοινὰ σχολεῖα τῶν ἱερῶν γραμμάτων καὶ φροντιστήρια τῶν ἑλληνικῶν μαθημάτων κατὰ χώρας καὶ τόπους ἁρμοδίους, ὅσοι οὐκ εὐπορεῖτε ἐν τῇ πατρίδι ὑμῶν καὶ οὐκ ἔχετε τοιοῦτον κλέος, ἵνα ἐπιδιδῶσι καὶ προκόπτωσι τὰ τέκνα ὑμῶν καὶ οἱ αὐτόχθονες καὶ οἱ ἐξ ἀλλοδαπῶν φοιτῶντες καὶ βουλόμενοι μαθητεῦσαι, συνιστῶντες καὶ διοριζόμενοι διδασκάλους ἐπιμελεῖς εἰς ἐκπαιδευσίαν καὶ μάθησιν καὶ χρηστοήθειαν τῶν διδασκομένων μαθητῶν...»* [2].

Ἀλλὰ τὴν ἐκπαιδευτικὴν πολιτικὴν Γρηγορίου τοῦ Ε΄ χαρακτηρίζει αὐτὴ ἡ ὑπὸ τοῦ ἰδίου μεταφορὰ εἰς τὸ ἁπλούστερον πατερικῶν κειμένων. Ἐξ ἄλλου ὁ Γρηγόριος διὰ πράξεως αὐτοῦ ἀναδιωργάνωσε τὸ Πατριαρχικὸν Τυπογραφεῖον διὰ συμφωνίας (1 Μαρτ. 1820) μεταξὺ Μ. Ἐκκλησίας, τὴν ὁποίαν ἐξεπροσώπουν οἱ μητροπολῖται Ἐφέσου Διονύσιος, Νικομηδείας Ἀθανάσιος, Χαλκηδόνος Γρηγόριος καὶ Θεσσαλονίκης Ἰωσήφ, καὶ μελῶν «τῆς τυπογραφικῆς κοινωνίας», ἤτοι τῶν Γεωργίου Μαυροκορδάτου, Στεφάνου Βογορίδου, Δημητρίου Ἰωάννου Νικίδου, Ἰωάννου Φάχρη καὶ Ἀλεξάνδρου Ἀργυράμου. Ὡς ἀναφέρεται, ἐπὶ πενταετίαν ἐλειτούργει τὸ συσταθὲν τυπογραφεῖον διὰ τῆς συντροφίας Κορεσίου - Ἀργυράμου καὶ ἐξεδίδοντο βιβλία, καθὼς καὶ ἡ Κιβωτὸς τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης, ἤδη ὅμως ἀποσυρθέντος τοῦ Κορεσίου συνεστήθη νέα συντροφία («Τυπογρα-

---

1. Πατριαρχικὴ Μ. τοῦ Γ. Σχολή, τόμ. Α΄, σελ. ἰδίᾳ 439 κέξ.
2. Ἡ ἐγκύκλιος ἐξεδόθη διὰ τοῦ «Λογίου Ἑρμοῦ», 1819, σελ. 113 - 117. Πρβλ. προχείρως Π α π α δ ο π ο ύ λ ο υ - Ἀ γ γ ε λ ο π ο ύ λ ο υ, Τὰ κατὰ τὸν ἀοίδιμον πρωταθλητὴν... Γρηγόριον τὸν Ε΄..., τόμ. Α΄, ἐν Ἀθήναις 1865, σελ. 141 - 145.

φεῖον Ἑλληνικὸν ἐν τοῖς Πατριαρχείοις»)[1]. Βιβλία τινὰ ἐξεδόθησαν καὶ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, περισσότερα ὅμως εἶχον ἐκδοθῆ κατὰ τὸ προηγούμενον διάστημα[2].

Ὡς πρὸς τὰ μαθήματα, ποὺ ἐδιδάσκοντο εἰς τὴν Πατριαρχικὴν Σχολὴν κατὰ τὴν προεπαναστατικὴν περίοδον, δὲν δυνάμεθα νὰ ὁμιλήσωμεν μὲ ἀσφάλειαν. Φυσικὸν ὅμως εἶναι καὶ ἐπὶ Πρωίου καὶ ἐπὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ νὰ εἶχον καταλάβει τὴν θέσιν των τὰ μαθήματα κατὰ τὸ σύστημα τοῦ πρώτου σχολάρχου, ὥστε νὰ κατοχυρώνεται ἡ ἀλλαγὴ καὶ νὰ εὑρίσκεται εἰς διαρκῆ ἐγρήγορσιν τὸ πνεῦμα. Ἐξ ὅσων ἐλέχθησαν μέχρι τοῦδε μαρτυρεῖται ὅτι δὲν διεσπάσθη βασικῶς ἡ προγενεστέρα παράδοσις εἰς τὴν Σχολὴν Κουρούτζεσμε. Ἑπομένως τῆς παιδείας ἀπετέλουν βάσιν ἡ ἀρχαιογνωσία καὶ τὰ θεολογικὰ γράμματα, καθὼς καὶ ἡ ἐπίμονος διδασκαλία τῆς γλώσσης. Περισσότερον συστηματικὴ κατέστη ἡ διδασκαλία τῆς Φιλοσοφίας. Διὰ τῶν μαθημάτων τούτων ἐκαλλιεργεῖτο ἡ γνῶσις καὶ ἡ ἔφεσις πρὸς ἐρεύνας, δηλ. αὐτὴ ἡ ἐπιστήμη ἀλλὰ καὶ ἡ ἀρετή. Οἱ τρόφιμοι ὅμως ἤκουον ἤδη τώρα καὶ πολλὰ Μαθηματικὰ καὶ Φυσικά. Διὰ τῶν ἐπιστημῶν τούτων ἠνοίγοντο ὁρίζοντες θετικοὶ καὶ τὸ πνεῦμα ἦτο τοποθετημένον ἐντὸς τῶν συγχρόνων κατακτήσεων. Πέρα δηλ. τῆς ξηρᾶς ἀρχαιογνωσίας, ἡ γνῶσις τοῦ συγκεκριμένου διὰ τῶν ἀριθμῶν, ἡ ἀφαίρεσις τῆς μαθηματικῆς ἐπιστήμης, ὁ αἰσθητὸς κόσμος τῆς ὕλης, τὰ φυσικὰ φαινόμενα, ἡ ἑρμηνεία των, τὸ πείραμα καὶ ἡ ἐπανάληψις, ἡ καλλιέργεια τῆς γνώσεως εὐρύτερον, εἶχον ὡς ἀποτέλεσμα τὸν γενικὸν φρονηματισμὸν τῶν νέων, τὴν φιλοσόφησιν ἐπὶ τῆς ζωῆς, τὴν σύλληψιν τοῦ ἀπωτέρου νοήματος αὐτῆς καὶ τὴν νοσταλγίαν τῆς ἐλευθερίας. Ὅσον καὶ ἂν ἐθεωρεῖτο κίνδυνος ἀπιστίας διὰ τοὺς νεοφωτίστους ἡ παρέκκλισις ἐκ τῶν παραδεδομένων καὶ ἡ ἀναστροφὴ μὲ τὰς θετικὰς ἐπιστήμας, ἡ φωτισμένη μερὶς τοῦ Γένους εἴς τε τὴν ΚΠολιν καὶ τὰ λοιπὰ πνευματικὰ κέντρα, βοηθούντων καὶ τῶν Φαναριωτῶν καὶ τῶν ἀρχόντων — τοῦ Μουρούζη μάλιστα —, ἡ κίνησις τῆς παιδείας καὶ τοῦ πνεύματος γενικῶς ἐκινήθη κατὰ τρόπον ἀνεξάρτητον τῶν βουλήσεων τῆς συντηρητικῆς Ἐκκλησίας. Εἰς τὸν τομέα τοῦτον ἀναμφισβητήτως συνετέλεσε μὲ ἀνάλογον, ὄχι μικρόν, ποσοστὸν καὶ ἡ Σχολὴ Κουρούτζεσμε.

ΤΑΣΟΣ ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

---

1. Ἡ συμφωνία ἐκδίδεται ὑπὸ Παπαδοπούλου - Ἀγγελοπούλου, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 174 - 179.

2. Βλ. τὰς ἀπὸ τοῦ 1800 ἐκδόσεις τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου εἰς Γκίνη - Μέξα, ἔνθ' ἀνωτ., τόμ. Α', ἀριθ. 393, 396 459, 460, 461, 490, 495, 506, 560, 570, 623, 648, 676, 798, 835, 886, 897, 899, 901, 907, 921, 928, 952, 990, 1019, 1075, 1095, 1103, 1106, 1115, 1116, 1117, 1119, 1120, 1127, 1129, 1134, 1155, 1157, 1167, 1185, 1205, 1213, 1284, 1285, 1314. Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 237 καὶ ὑποσ. 2.

24 - 1 - 1969

ΑΡΧΑΙΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΜΥΘΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΘΕΜΑ ΚΑΙ ΟΙ ΜΥΘΟΙ ΤΟΥ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ ΚΩΔΙΚΟΣ 1139[1]

Εἰς μνήμην Ben Edwin Perry
χάλκεα ἀντὶ χρυσείων

Πρόσφατον δημοσίευμα τῆς Κυρίας Niki Eideneier[2] ἔφερεν εἰς φῶς τὸ κείμενον δύο ἐνδιαφερόντων ἀφηγημάτων ἢ μύθων[3], παραδιδομένων διὰ τοῦ κώδικος Vaticanus Graecus 1139, φφ. 160^{β} - 163^{β} καὶ φφ. 163^{β} - 165^{α}. Τὸ κείμενον τοῦτο, ἄγνωστον μέχρι τῆς δημοσιεύσεώς του ὑπὸ τῆς Eideneier, ἀποτελεῖ παράφρασιν εἰς τὴν δημώδη δύο ἀποσπασμάτων ἐκ τοῦ λογίου *Στεφανίτου καὶ Ἰχνηλάτου*[4]. Ἕκαστος μῦθος φέρει ἐν τῷ

---

1. Ἡ ἔρευνα διὰ τὴν παροῦσαν μελέτην συνεπληρώθη, καθ' ὃν χρόνον ἐτέλουν ἐν ἀδείᾳ ἐκ τῶν διδακτικῶν μου καθηκόντων. Εὐχαριστῶ τὸ American Council of Learned Societies καὶ τὸ Council on Research and Creative Work τοῦ University of Colorado, τῶν ὁποίων ἡ γενναιόδωρος ἀρωγὴ κατέστησε δυνατὴν τὴν προσωρινὴν ταύτην ἀπομάκρυνσιν ἐκ τῶν διδακτικῶν μου ὑποχρεώσεων.

2. Niki Eideneier, Δύο μῦθοι ἀπὸ τὸν «Στεφανίτη καὶ Ἰχνηλάτη» σὲ δημώδη γλῶσσα, Ἑλληνικά, τόμ. 20, 1967, σσ. 430 - 435.

3. Τοῦ ὅρου «μῦθος» γίνεται χρῆσις ἐνταῦθα, ὡς καὶ ἐν τῷ ἄρθρῳ τῆς Eideneier, ὑπὸ χαλαρὰν ἔννοιαν, ἀνεξαρτήτως, δηλαδή, τοῦ ἂν οἱ ἥρωες τῶν ἀφηγημάτων εἶναι ζῷα ἢ ἄνθρωποι.

4. Διὰ τῶν ὅρων «*Στεφανίτης*» ἢ «λόγιον κείμενον» ἀναφερόμεθα εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Συμεὼν Σὴθ κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα γενομένην μετάφρασιν τοῦ κειμένου ἐκ τῆς ἀραβικῆς παραλλαγῆς τοῦ Ibn al - Muqaffa κατ' ἐντολὴν τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ. Ὁ πυρὴν τῆς ἀραβικῆς παραλλαγῆς κατάγεται ἐκ τοῦ σανσκριτικοῦ ἔργου *Παντσατάντρα* (βλ. κατωτέρω, σ. 243, ὑποσημ. 3 καὶ 4 ὡς καὶ σ. 250, ὑποσημ. 1). Ἐκτὸς τῆς μεταφράσεως τοῦ Συμεὼν σῴζεται καὶ παλαιοτέρα μετάφρασις παραδιδομένη μόνον ἐν μέρει καὶ δι' ἑνὸς κώδικος (codex Graecus 397 τῆς Pierport Morgan Library τῆς Νέας Ὑόρκης). Περὶ τῆς παλαιοτέρας ταύτης μεταφράσεως, ἡ ὁποία δὲν ἐπέδρασεν ἐπὶ τῆς μεταγενεστέρας, βλ. κυρίως Elinor Husselman, A Fragment of Kalilah and Dimnah, ἐν τῇ ὑπὸ Kirsopp καὶ Silva Lake ἐκδοθείσῃ σειρᾷ Studies and Documents, ἀρ. 10, London 1938, ἔνθα ἐκδίδεται καὶ τὸ κείμενον. Προσφάτως ἐγένετο ἔκδοσις συντετμημένης συντάξεως τοῦ κειμένου τῆς μεταφράσεως τοῦ Συμεὼν Σὴθ ὑπὸ Lars - Olof Sjöberg [ἡ εἰσαγωγὴ καὶ τὰ σχόλια ἐν γερμανικῇ μεταφράσει ὑπὸ Hans - Georg Richter], Stephanites und Ichnelates: Überlieferungsgeschichte und Text, ἐν τῇ σειρᾷ Acta Universitatis Upsaliensis: Studia Graeca Upsaliensia, ἀρ. 2, Stockholm - Göteborg - Uppsala 1962. Πληρεστέρα σύνταξις τοῦ κειμένου ἐξεδόθη ὑπὸ Vittorio Puntoni, Στεφανίτης καὶ Ἰχνηλάτης, quattro recensioni della versione greca del Kitāb Kalilah

χειρογράφῳ ἰδίαν ἐπιγραφήν, τηρουμένην καὶ ἐν τῇ ἐκδόσει, ὁ μὲν πρῶτος *Περὶ τοῦ Πονηροῦ καὶ Ὀκνηροῦ*, ὁ δὲ ἕτερος *Περὶ τοῦ Πραγματευτοῦ*. Ἡ Ν. Eideneier ἐξέδωκε τὸ κείμενον ἐπιμελῶς καὶ μετὰ πολλῶν χρησίμων καὶ διαφωτιστικῶν παρατηρήσεων καὶ ὑπέδειξε τοὺς κλάδους ἐκείνους τῆς χειρογράφου παραδόσεως τοῦ λογίου κειμένου, εἰς τοὺς ὁποίους δυνατὸν νὰ ἐνταχθῇ ἐνδεχομένως καὶ τὸ πρότυπον τοῦ παραφραστοῦ [1].

Ἡ παραλλαγὴ τῆς Eideneier παραδίδεται μόνον διὰ τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθέντος χειρογράφου, καταλεγομένου μεταξὺ τῶν μὴ περιγραφέντων εἰσέτι εἰς τὴν δημοσιευομένην σειρὰν καταλόγων τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης. Ἐν τῷ χειρογράφῳ καταλόγῳ τῆς αὐτῆς Βιβλιοθήκης [2], σημειοῦται ἡ ἀρχὴ τῶν δύο ἀποσπασμάτων, χωρὶς ὅμως νὰ συσχετίζωνται ταῦτα πρὸς μύθους τοῦ *Στεφανίτου*. Περιγραφὴν τοῦ κώδικος ἐδημοσίευσεν ὁ Σπυρίδων Λάμπρος [3], ὁ ὁποῖος, ἂν καὶ παρετήρησε τὴν ὕπαρξιν ἐπιγραφῶν δι' ἐρυθρῶν γραμμάτων ὑπεράνω τῶν ἀποσπασμάτων, ἐν τούτοις ἐξέλαβε τοὺς μύθους ὡς συνέχειαν τοῦ προηγουμένου εἰς τὸν κώδικα κειμένου [4]. Ὁ Λάμπρος ἐχρονολόγησε τὸν κώδικα εἰς τὸν 16ον αἰῶνα [5], χωρὶς ὅμως νὰ παρατηρήσῃ τὸ μετὰ τὸ κείμενον τῶν μύθων κωδικογραφικὸν σημείωμα φέρον τὴν ἀκριβῆ χρονολογίαν 3 Νοεμβρίου 1540 [6]. Ἡ χρονολογικὴ αὕτη ἔνδειξις ἀποκαλύπτει, ὅτι ἡ παραλλαγὴ Eideneier εἶναι παλαιοτέρα τῶν δύο ἄλλων γνωστῶν νεοελληνικῶν παραφράσεων τοῦ *Στεφανίτου*, δηλαδὴ τῆς τοῦ Θεοδοσίου Ζυγομαλᾶ [1] (τοῦ ἔτους 1584) καὶ τῆς τοῦ ἰατροῦ Δημητρίου Προκοπίου [2] (τοῦ ἔτους 1721).

---

wa - Dimnah [ὁ ἀραβικὸς τίτλος δι' ἀραβικῶν χαρακτήρων], ἐν τῇ σειρᾷ Pubblicazioni della Società Asiatica Italiana, ἀρ. 2, Roma - Firenze - Torino 1889. Περὶ τῶν ἄλλων ἐκδόσεων τοῦ κειμένου βλ. κατωτέρω, σ. 244, ὑποσημ. 2. Περὶ τῆς χειρογράφου παραδόσεως τοῦ *Στεφανίτου* βλ. τὰς ἀνωτέρω μνημονευομένας ἐκδόσεις καὶ τὴν ἡμετέραν διατριβὴν Studies in the Manuscript Tradition of Stephanites kai Ichnelates, Urbana, Illinois, 1960, ἔνθα παρατίθεται ἅπασα ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

1. Κατὰ τὴν Eideneier ἡ παράφρασις ἐγένετο εἴτε ἐκ τῆς τρίτης Συντάξεως τοῦ κειμένου (*A* κατὰ τὴν ὁρολογίαν τοῦ Sjöberg) εἴτε ἐκ τοῦ κλάδου *θ* τῆς γενικῆς ὁμάδος *B* (κατὰ τὴν ὁρολογίαν τοῦ αὐτοῦ Sjöberg).

2. Τὰς σχετικὰς σελίδας τοῦ χειρογράφου καταλόγου ἐμελέτησα ἐκ φωτοαντιγράφων. Διὰ τὴν προμήθειαν αὐτῶν ὀφείλω χάριτας εἰς τὸν φίλον Καθηγητὴν τῆς Κλασσικῆς Φιλολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ Saint Louis, Missouri, κ. Chauncey Finch.

3. Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου, Σύμμικτα: Δημώδη ἑλληνικὰ κείμενα ἐν κώδικι τοῦ Βατικανοῦ, Νέος Ἑλληνομνήμων, τόμ. 1, 1904, σσ. 372 - 373.

4. Τοῦ *Συναξαρίου τοῦ Σπανοῦ*, τοῦ ὁποίου νέαν ἔκδοσιν προετοιμάζουν οἱ H. καὶ N. Eideneier.

5. Τὴν ὑπὸ τοῦ Λάμπρου χρονολόγησιν ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ N. Bănescu (εἰς τὸν ὁποῖον ὡσαύτως παραπέμπει ἡ Eideneier), Un poème grec vulgaire du moyen - âge : *Ὁ κάτης καὶ οἱ ποντικοί*, ἐν τῷ τιμητικῷ τόμῳ Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου, ἐν Ἀθήναις 1935, σ. 393.

6. Τὴν ὕπαρξιν ἀκριβοῦς χρονολογίας ἐσημείωσε πρώτη ἡ Eideneier, ἐπιβεβαιοῦται δὲ αὕτη ἐκ τῆς ἡμετέρας ἀναγνώσεως τοῦ κώδικος.

Κύριος σκοπὸς τῆς παρούσης μελέτης εἶναι νὰ καταδείξῃ, ὅτι τοῦ δευτέρου μύθου ὑπόκειται ἀρχαῖον ἑλληνικὸν μυθογραφικὸν θέμα (motif), τὸ ὁποῖον μέχρι τοῦδε παρέμενεν ἀπαρατήρητον, καὶ ἐπ' εὐκαιρίᾳ νὰ προωθήσῃ περαιτέρω τὴν ἐν γένει ἔρευναν περὶ τὸ κείμενον τῶν δύο μύθων. Ἡ ἐπισήμανσις τῆς παρουσίας τοῦ ἀρχαίου μυθογραφικοῦ θέματος ἔχει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον διὰ τὸν κλασσικὸν φιλόλογον, διότι ἐκ τῆς ἐννοίας ὑπὸ τὴν ὁποίαν χρησιμοποιεῖται τὸ θέμα ἐν τῷ μύθῳ προκύπτει ἡ ὀρθὴ ἑρμηνεία δύο δυσνοήτων χωρίων συγγραφέων τῆς ἑλληνορρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος. Ἡ ἀναγνώρισις ἑλληνικοῦ θέματος ἐν μύθῳ σανσκριτικῆς προελεύσεως ὑποδηλώνει ἐπίσης τὴν ἀνάγκην τῆς ἐπανεξετάσεως τοῦ προβλήματος περὶ τὰ δάνεια τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας ἐκ τῆς σανσκριτικῆς.

Ἀμφότεροι οἱ μῦθοι τοῦ Βατικανοῦ κώδικος ἀπαντοῦν ἤδη εἰς τὴν σανσκριτικὴν συλλογήν, δηλαδή, τὴν *Παντσατάντραν* [3], ἐκ τῆς ὁποίας κατάγεται ὁ πυρὴν τοῦ *Στεφανίτου* [4]. Ὁ δεύτερος μῦθος, ὁ περιέχων τὸ ἀρχαῖον ἑλληνικὸν θέμα, ἐπιγράφεται *Περὶ τοῦ Πραγματευτοῦ* (ἤ, κατὰ τὸ λόγιον κείμενον, *Ἐμπόρου*) καὶ εἰς πάσας τὰς ἑλληνικὰς παραλλαγὰς τοῦ *Στεφανίτου* παρουσιάζει τὴν αὐτὴν ἀφηγηματικὴν πλοκήν, τοὐλάχιστον ἁδρομερῶς, ἡ ὁποία ἔχει ἐν συνόψει ὡς ἑξῆς:

Ἔμπορος ἀποδημῶν παραδίδει εἰς Φίλον ποσότητα σιδήρου πρὸς φύλαξιν, τὸν ὁποῖον ὅμως ὁ Φίλος πωλεῖ καὶ καταδαπανᾷ τὰ ἐκ τῆς πωλήσεως χρήματα. Μετά τινα χρόνον ὁ Ἔμπορος ἐπανέρχεται καὶ ζητεῖ τὴν

---

1. Βιβλιογραφία κατωτέρω, σ. 261, ὑποσημ. 1.

2. Βιβλιογραφία κατωτέρω, σ. 262, ὑποσημ. 1.

3. Οἱ ἀντίστοιχοι σανσκριτικοὶ μῦθοι ἐν *Παντσατάντρᾳ*, I 13 (ὁ πρῶτος) καὶ αὐτόθι, I 15 (ὁ δεύτερος). Περὶ τοῦ πρώτου μύθου καὶ τῶν ἐν αὐτῷ νομικῶν ζητημάτων ἐδημοσίευσεν ἀξιόλογον καὶ πρωτότυπον ἄρθρον ὁ Ludwik Sternbach: Indian Tales Interpreted from the Point of View of the Smrtis: Panchatantra I 13, ἐν Journal of the American Oriental Society, τόμ. 68, 1928, σσ. 84 - 91. Ἡ πλέον πρόσφατος κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ σανσκριτικοῦ κειμένου ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Franklin Edgerton, The Panchatantra Reconstructed: An Attempt to Establish the Lost Original Sanskrit Text of the Most Famous of Indian Story - Collections on the Basis of the Principal Extant Versions: Text, Critical Apparatus, Introduction, Translation, 2 τόμ., ἐν American Oriental Series, ἀρ. 2 - 3, New Haven, Connecticut, 1924.

4. Ἀνάλυσις τῆς σχέσεως τοῦ ἑλληνικοῦ πρὸς τὸ σανσκριτικὸν κείμενον καὶ ἡ σχετικὴ πρὸς τὴν *Παντσατάντραν* βιβλιογραφία παρὰ J.-Th. Papademetriou, Studies in the Manuscript Tradition..., σσ. 1 - 12 καὶ 179 - 187. Διὰ βιβλιογραφίαν βλ. ἐπίσης Laurits Bödker, Indian Animal Tales: A Preliminary Survey, ἐν FF Communications, ἀρ. 170, τόμ. 68, Helsinki 1957, σσ. 125 - 135.

ἐπιστροφὴν τοῦ σιδήρου, ὁ δὲ Φίλος του ἰσχυρίζεται, ὅτι οἱ ποντικοὶ ἔφαγον τὸν σίδηρον! Ὁ Ἔμπορος ἀντιλαμβάνεται τὸ ψεῦδος καὶ εἰς ἀντίποινα ἀποκρύπτει τὸν υἱὸν τοῦ Φίλου. Ὁ Φίλος ἀναζητῶν τὸν υἱόν του ἐρωτᾷ τὸν Ἔμπορον, μήπως εἶδεν αὐτόν, ὁ δὲ Ἔμπορος ἀποκρίνεται ὅτι ἱέραξ ἀνήρπασε τὸν παῖδα. Ὁ Φίλος διαμαρτύρεται θεωρῶν παράλογον καὶ τερατώδη τὴν πληροφορίαν τοῦ Ἐμπόρου, ὁπότε ὁ Ἔμπορος ἀπαντᾷ, ὅτι ἐκεῖ ὅπου οἱ ποντικοὶ τρώγουν τὸν σίδηρον καὶ οἱ ἱέρακες ἀναρπάζουν ὄχι μόνον παῖδας ἀλλὰ καὶ ἐλέφαντας! Οὕτως ὁ μὲν Φίλος ἀναγκάζεται νὰ ὁμολογήσῃ τὴν κατάχρησιν καὶ νὰ ἐπιστρέψῃ[1] τὸν σίδηρον, ὁ δὲ Ἔμπορος ἐλευθερώνει τὸν παῖδα.

Τὸ χαρακτηριστικὸν θέμα (motif) καὶ ἡ φαινομενικὴ πρωτοτυπία τοῦ ἀνωτέρω ἀφηγήματος ἔγκεινται εἰς τὴν μνείαν ποντικῶν, οἱ ὁποῖοι τρώγουν σίδηρον. Ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου οὐδεμίαν παρέχουν πληροφορίαν καὶ οὐδὲν παράλληλον χωρίον παραθέτουν οἱ διάφοροι ἐκδόται τοῦ ἀφηγήματος[2]. Πάντως ἡ ἔννοια τοῦ θέματος ἐν τῷ μύθῳ προκύπτει ἀβιάστως ἐκ τοῦ

---

1. Ἡ ἑλληνικὴ ἀφήγησις ἐμφανίζει ἀσυνέπειαν, διότι ἐνῷ ὁ Φίλος ἐπώλησε τὸν σίδηρον, ἐν τέλει ἀποδίδει αὐτόν. Τὸ σανσκριτικὸν κείμενον (*Παντσατάντρα*, I 15) εἶναι συνεπέστερον, διότι ὁ Φίλος δὲν πωλεῖ τὸν σίδηρον, ἀλλ' ἁπλῶς ἀρνεῖται νὰ ἐπιστρέψῃ αὐτὸν ἰσχυριζόμενος ὅτι οἱ ποντικοὶ ἔφαγον τὸν σίδηρον. Ἐν γένει ἡ διήγησις τοῦ σανσκριτικοῦ κειμένου εἶναι λεπτομερεστέρα καὶ παρουσιάζει λογικωτέραν διάρθρωσιν. Τοῦτο δὲν εἶναι παράδοξον, διότι μεταξὺ τῆς ἑλληνικῆς μεταφράσεως καὶ τοῦ σανσκριτικοῦ κειμένου παρεμβάλλονται καὶ ἄλλαι δύο μεταφράσεις (ἰρανικὴ καὶ ἀραβική). Κατόπιν τῶν ἀλληλοδιαδόχων τούτων μεταφράσεων ποιά τις ἀλλοίωσις εἰς τὴν λογικὴν τῆς ἀφηγήσεως εἶναι φυσικὸν ἐπακόλουθον.

2. Ἡ ὕπαρξις ἀντιστοίχου ἀρχαίου ἑλληνικοῦ θέματος δὲν μνημονεύεται ἐπίσης οὔτε ὑπὸ τῶν ἐκδοτῶν τῶν ἀνατολικῶν παραλλαγῶν τοῦ κειμένου οὔτε ὑπὸ τῶν ἐκδοτῶν τῶν ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ προερχομένων εἰς ἄλλας γλώσσας (λατινικήν, ἰταλικήν, σλαβικὴν) μεταφράσεων. Ἐκτὸς τῶν προμνημονευθεισῶν ἐκδόσεων τοῦ *Στεφανίτου* (ἀνωτέρω, σ. 241, ὑποσημ. 4) ὑπάρχουν καὶ αἱ ἑξῆς: *Editio princeps* ὑπὸ Sebast. Gottofr. Stark, Specimen sapientiae Indorum veterum, id est, liber ethico - politicus pervetustus, dictus arabice [ὁ ἀραβικὸς τίτλος δι' ἀραβικῶν χαρακτήρων] graece ΣΤΕΦΑΝΙΤΗΣ καὶ ΙΧΝΗΛΑΤΗΣ, nunc primum graece ex MSS. Cod. Holsteiniano prodit, cum versione nova Latina, Berolini 1697. Τὴν ἔκδοσιν τοῦ Stark ἀνετύπωσεν ὁ Γ. Κ. Τυπάλδος ἐν τῷ πέμπτῳ τόμῳ τῶν ὑπὸ τὸν γενικὸν τίτλον «Δ. Γαλανοῦ Ἰνδικὰ» ἐκδοθέντων ἔργων τοῦ Δ. Γαλανοῦ: Χιτοπαδάσα ἢ Πάντσα Τάντρα, συγγραφεῖσα ὑπὸ τοῦ σοφοῦ Βισνουσαρμᾶνος, καὶ Ψιττακοῦ μυθολογίαι νυκτεριναί... τὸ πρῶτον ἐκδοθέντα μετὰ τῆς ὑπὸ Συμεῶνος Σὴθ γενομένης μεταφράσεως τῆς Πεντατεύχου, ὡς συμπλήρωμα τῆς τοῦ Δ. Γαλανοῦ, ἐν Ἀθήναις 1851. Ἡ ἔκδοσις τοῦ Stark (καὶ κατ' ἀκολουθίαν καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Τυπάλδου ἀνατύπωσις) παραλείπει τοὺς προτασσομένους τοῦ κειμένου τρεῖς ἐκτενεῖς Προλόγους, τοὺς ὁποίους ἐξέδωκεν ὁ Petrus Fabian. Aurivillius, Prolegomena ad librum ΣΤΕΦΑΝΙΤΗΣ καὶ ΙΧΝΗΛΑΤΗΣ e codice manuscripto Biblioth. Acad. Upsal. edita et latine versa, dissertatione academica, quam... praeside Mag. Joh. Flodero... publico examini... submittit..., Upsaliae 1780. Τὸ κείμενον τῶν Προλόγων ἐξέδωκε καὶ ὁ Vittorio Puntoni

τέλους τῆς ἀφηγήσεως. Ἡ χώρα, ὅπου οἱ ποντικοὶ τρώγουν σίδηρον, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν φανταστικὴν χώραν τῶν παραδόξων καὶ τῶν θαυμάτων, ἐν τῇ ὁποίᾳ καὶ ἄλλα ἐξ ἴσου παράδοξα καὶ φοβερὰ δύναταί τις νὰ παρατηρήσῃ, ὡς π.χ. ἱέρακας ἀναρπάζοντας παῖδας καὶ ἐλέφαντας!

Τὸ ἀνωτέρω περὶ ποντικῶν θέμα ἔχει θησαυρισθῆ ἐπανειλημμένως εἰς τοὺς διαφόρους θεματικοὺς πίνακας[1], ἔνθα ὅμως μόνον παραπομπαὶ εἰς παλαιὰ ἔργα ἀνατολικῆς προελεύσεως ἀπαντοῦν[2]. Ἡ ἀπουσία οἱασδήποτε μνείας ἀρχαίου Ἕλληνος ἢ Ρωμαίου συγγραφέως προκαλεῖ τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι τὸ θέμα τοῦτο δὲν ἐμφανίζεται ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἑλληνικῇ καὶ ρωμαϊκῇ λογοτεχνίᾳ. Δεδομένης δὲ καὶ τῆς ἀνατολικῆς προελεύσεως τοῦ πυρῆνος τοῦ *Στεφανίτου* (ἐκ τῆς *Παντσατάντρας*), ἄγεταί τις εἰς τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι τὸ θέμα τοῦτο εἰσήχθη εἰς τὴν Ἑλλάδα διὰ τῆς ἑλληνικῆς μεταφράσεως τοῦ σανσκριτικοῦ ἔργου. Ἀλλὰ καὶ ὁ φαντασιώδης χαρακτὴρ τοῦ θέματος ἐντείνει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἡ προέλευσις τούτου εἶναι ἀνατολική, διότι εἶναι σύνηθες νὰ θεωρῆται ἑλληνικὸν μόνον ὅ,τι εἶναι ἔλλογον καὶ σαφές, ἀνατολικὸν δὲ ὅ,τι χαρακτηρίζεται ὑπὸ ζωηρᾶς φαντασίας. Ἡ τάσις αὕτη ἐλέγχεται ὅμως ἐν πολλοῖς ἐπιπολαία. Ἤδη κατὰ τὴν ἑλληνορρωμαϊκὴν ἀρχαιότητα ἀπαντοῦν πολλὰ θέματα διαπνεόμενα ὑπὸ πλουσίας φαντασίας, εἰς τὰ ὁποῖα ἐν τούτοις ἔχει ἐσφαλμένως ἀποδοθῆ ἀνατολικὴ προέλευσις ὑπὸ συγκριτιστῶν καὶ ἀνατολιστῶν, ἕνεκα τῆς ἐμφανίσεως τῶν αὐτῶν θεμάτων εἰς μεταγενέστερα κείμενα ἀνατολικῆς προελεύσεως. Τὸ εὐρύτερον τοῦτο πρόβλημα ἐξέρχεται τῶν ὁρίων τῆς παρούσης με-

---

ὡς παράρτημα τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἐκδόσεως τῆς λατινικῆς (ἐκ τῆς ἑβραϊκῆς) παραλλαγῆς τοῦ Ἰωάννου τῆς Καπούης: Directorium humanae vitae, alias parabolae antiquorum sapientium; accedunt prolegomena tria ad librum Στεφανίτης καὶ Ἰχνηλάτης, Pisis 1884. Ὁ αὐτὸς V. Puntoni ἐξέδωκεν ἐκ τοῦ κώδικος Vaticanus Gr. 949 καὶ τὴν ὑπὸ Ἰωάννου τοῦ Ἐσκαμματισμένου γενομένην Ἐκλογὴν Μύθων ἐκ τοῦ *Στεφανίτου καὶ Ἰχνηλάτου*: Alcune favole dello Στεφανίτης καὶ Ἰχνηλάτης, secondo una redazione inedita di Prete Giovanni Escammatismeno, ἐν Studi di filologia greca, τόμ. 1, Torino 1882, σσ. 29 - 58, ἐσφαλμένως δὲ λέγεται ὑπὸ τοῦ Ἐμμανουὴλ Γ. Παντελάκη, ἐν τῷ περὶ Ἐσκαμματισμένου ἄρθρῳ τῆς Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας, ὅτι ἡ Ἐκλογὴ αὕτη παραμένει ἀνέκδοτος.

1. Πρβλ. Stith Thompson, Motif - Index of Folk - Literature, τόμ. 4, ἔκδ. ἀναθεωρημένη καὶ ἐπηυξημένη, Copenhagen 1957, θέμα J 1531.2 καὶ Laurits Bödker, Christen Nielssen: De Gamle Vijses Exempler oc Hoffsprock, τόμ. 2, Köbenhavn 1953, θέμα 39. Πρβλ. ἐπίσης Annti Aarne καὶ Stith Thompson, The Types of the Folktale, 2α ἀναθεώρησις, ἐν FF Communications, ἀρ. 184, τόμ. 75, Helsinki 1961, τύπος 1592, σ. 459, ὅπου ἐπαναλαμβάνονται αἱ παραπομπαὶ τοῦ Motif - Index τοῦ Thompson. Τὰ ἀνωτέρω ἔργα παρέχουν καὶ πλουσίαν βιβλιογραφίαν μελετῶν ἀνατολιστῶν ἐπὶ τοῦ θέματος.

2. Μνημονεύεται καὶ ἡ ὕπαρξις τοῦ θέματος ἐν μύθῳ τοῦ La Fontaine, IX 1. Ὡς γνωστὸν ὅμως, ὁ La Fontaine ἤντλησε καὶ ἐξ ἔργων ἀνατολικῆς προελεύσεως.

λέτης [1], δυνάμεθα ὅμως νὰ ἀποδείξωμεν ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸ συγκεκριμένον θέμα τοῦ ἐν λόγῳ μύθου, ὅτι τοῦτο ἀπαντᾷ τὸ πρῶτον εἰς Ἕλληνας καὶ Λατίνους συγγραφεῖς τῆς ἀρχαιότητος. Ἐπιπροσθέτως θὰ καταστῇ φανερόν, ὅτι ἡ γνῶσις τῆς ἐννοίας τοῦ κεντρικοῦ θέματος τοῦ βυζαντινοῦ μύθου καθιστᾷ δυνατὴν τὴν ἑρμηνείαν ἐνίων δυσνοήτων χωρίων συγγραφέων τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος. Οὕτω καταφαίνεται διὰ μίαν εἰσέτι φοράν, ὅτι ἡ διαίρεσις τῆς σπουδῆς τῶν μύθων εἰς ἀρχαίους καὶ βυζαντινοὺς οὐδόλως συντελεῖ εἰς τὴν κατανόησιν τῶν κειμένων. Ἀντιθέτως ὁ ἐρευνητὴς ὀφείλει νὰ ἐξετάζῃ τὰ μυθογραφικὰ θέματα χωρὶς τεχνητὰς χρονικὰς διακρίσεις καὶ ἐνίοτε ἐν τῷ πλαισίῳ πλειόνων λογοτεχνιῶν, περὶ τῶν ὁποίων γνωρίζομεν ὅτι ὑπέστησαν ἀλληλεπιδράσεις.

Τὸ ὑπὸ συζήτησιν θέμα ἀπαντᾷ εἰς τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας καὶ τοὺς Ρωμαίους συγγραφεῖς κυρίως ὑπὸ δύο γενικὰς μορφάς : εἴτε ὡς συγκεκριμένη «ἐπιστημονικὴ» γνῶσις, ἡ ὁποία μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι τῷ ὄντι οἱ ποντικοὶ τρώγουν σίδηρον καὶ ἀναλόγους οὐσίας, εἴτε ὡς μεταφορικὴ εἰκών, ὡς πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς ὁποίας διίστανται αἱ γνῶμαι τῶν ἐρευνητῶν [2].

Ὡς συγκεκριμένην παράδοξον ἐπιστημονικὴν πληροφορίαν ἀνευρίσκομεν τὸ θέμα παρὰ Θεοφράστῳ, ὁ ὁποῖος μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι *οἱ μύες ἱστοροῦνται καὶ σίδηρον κατεσθίειν καὶ χρυσόν· διὸ ἀνατέμνοντες αὐτοὺς οἱ ἐν τοῖς χρυσείοις τὸν χρυσὸν ἀνιμῶνται* [3].

Ἐπίσης Ἀντίγονος ὁ Καρύστιος (3ος π.Χ. αἰὼν) γράφων περὶ τῆς νήσου Γυάρου λέγει τὰ ἑξῆς : *τῆς δὲ Καρυστίας καὶ τῆς Ἀνδρίας*

1. Βλ. κατωτέρω, σ. 251, ὑποσημ. 1.

2. Τρίτην περίπτωσιν θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποτελέσῃ ἡ μνεία βρώσεως μετάλλου ὑπὸ ποντικῶν, φαινομένου τὸ ὁποῖον ἐθεωρεῖτο κακὸς οἰωνός. Οἱ ποντικοὶ ζῶντες ὑπὸ τὴν γῆν ἐθεωροῦντο χθόνια καὶ μαντικὰ ζῷα (βλ. π.χ. Αἰλιανοῦ, *Ποικ. ἱστ.*, I 11)· λόγῳ τῆς ἀποδιδομένης εἰς αὐτοὺς μαντικῆς ἰδιότητος συνεδέοντο οἱ ποντικοὶ πρὸς τὸν Ἀπόλλωνα (βλ. π.χ. Στράβωνος, *Γεωγραφικά*, XIII, I, 48). Ὁ Τίτος Λίβιος μνημονεύει δὶς φήμας περὶ ποντικῶν, οἱ ὁποῖοι κατέφαγον χρυσόν. Ἐν XXVII, 23, 2 μεταξὺ ἄλλων οἰωνῶν σημειώνει, ὅτι ἀνηγγέλθη *Cumis... mures in aede Iovis aurum rosisse*, ἐν δὲ XXX, 2, 9 ἀπαριθμῶν διάφορα *prodigia nuntiata* λέγει, *mures Antii coronam auream adrosere* (ἔκδ. W. Weissenborn καὶ H. J. Müller[4], τόμ. 6, Berlin 1910, φωτοανατύπωσις, Berlin 1962)· βλ. ἐπίσης καὶ Πλουτάρχου, *Μάρκελλος*, XXVII 2, καὶ *Σύλλας*, VIII 2 - 3. Πλείστας ἐκ τῆς ἀρχαιότητος πληροφορίας περὶ ποντικῶν ὡς μαντικῶν ζῴων ἔχει συγκεντρώσει ὁ Arthur S. Pease ἐν τῇ ὑπ' αὐτοῦ ἐκδόσει τοῦ De divinatione τοῦ Κικέρωνος (σχόλιον εἰς I 99), University of Illinois Studies in Language and Literature, τόμ. 6, Urbana, Illinois, 1920.

3. Βλ. Φωτίου, *Βιβλιοθήκη* [Θεοφράστου, *Περὶ τῶν ἀθρόως φαινομένων ζῴων*], «κῶδιξ» 278, ἔκδ. Im. Bekker, τόμ. 2, Berolini 1825, σ. 528α (ἀνατύπωσις ἐν *Patrologia Gr.*, τόμ. 104). Ἡ νεωτέρα μὴ συμπληρωθεῖσα εἰσέτι ἔκδοσις τοῦ Φωτίου ὑπὸ René Henry, Photius Bibliothèque, Paris (Budé) 1959- δὲν περιλαμβάνει τὸ τμῆμα τοῦτο τῆς *Βιβλιοθήκης*.

χώρας ἐστὶν πλησίον νῆσος, ἡ καλουμένη Γύαρος. ἐνταῦθα οἱ μύες διατρώγουσιν τὸν σίδηρον [1]. Ὁ δὲ Αἰλιανὸς ὁμιλεῖ ἐπίσης περὶ τοιούτων μυῶν, μνημονεύει ὅμως ἄλλας χώρας εἰς τὰς ὁποίας οὗτοι δῆθεν ἐνδιαιτῶνται : *οἱ δὲ μύες οἱ τοῖς Κασπίοις ἐπίδημον ὄντες κακόν, μέγεθος αὐτῶν ὅσον κατά γε τοὺς Αἰγυπτίων ἰχνεύμονας ὁρᾶσθαι· ἄγριοι δὲ καὶ δεινοὶ καὶ καρτεροὶ τοὺς ὀδόντας, καὶ διακόψαι τε καὶ διατραγεῖν οἷοί τέ εἰσι καὶ σίδηρον. τοιοῦτοι δὲ ἄρα καὶ οἱ μύες οἱ ἐν τῇ Τερηδόνι τῆς Βαβυλωνίας εἰσίν* [2].

Ἐκ τοῦ ἀνωτέρω χωρίου καὶ ἐξ ἄλλων παρατιθεμένων κατωτέρω καθίσταται φανερόν, ὅτι ἡ παράδοσις αὕτη περὶ ποντικῶν δὲν ἦτο κατ' ἀνάγκην συνδεδεμένη πρὸς ἕνα μόνον τόπον. Παρὰ ταῦτα ὁ Puccioni, ἑρμηνεύων τοὺς κατωτέρω παρατιθεμένους στίχους τοῦ Ἡρώδα, ὑποστηρίζει ὅτι κατ' ἀνάγκην ὁ ὑποτιθέμενος τόπος, ἔνθα οἱ ποντικοὶ ἔχουν τὴν ἱκανότητα νὰ τρώγουν σίδηρον, εἶναι ἡ νῆσος Γύαρος [3]. Βεβαίως ἡ νῆσος αὕτη εἶναι τὸ συνηθέστερον μνημονευόμενον ἐνδιαίτημα τῶν μυθικῶν τούτων ποντικῶν, ἀλλ' ὄχι καὶ τὸ μόνον. Οὕτως ἐν τῷ *Περὶ θαυμασίων ἀκουσμάτων* τοῦ Ψευδο-Ἀριστοτέλους ἀναγινώσκομεν, ὅτι *ἐν Γυάρῳ τῇ νήσῳ λέγεται τοὺς μῦς τὸν σίδηρον ἐσθίειν* [4]. Περαιτέρω δὲ ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς προσθέτει καὶ τὰ ἑξῆς : *Φασὶ δὲ καὶ ⟨κατὰ⟩ τοὺς Χάλυβας, ἔν τινι ὑπερκειμένῳ αὐτοῖς νησιδίῳ, τὸ χρυσίον συμφορεῖσθαι παρὰ πλειόνων. διὸ δὴ καὶ τοὺς ἐν τοῖς μετάλλοις ἀνασχίζουσιν, ὡς ἔοικεν* [5]. Συναφῆ εἶναι καὶ ὅσα λέγει ὁ Αἰλιανὸς πάλιν, ἐπικαλούμενος τὸν Ἀριστοτέλη : *ἐν τῇ Γυάρῳ τῇ νήσῳ Ἀριστοτέλης λέγει μῦς εἶναι καὶ μέντοι καὶ τὴν γῆν σιτεῖσθαι τὴν σιδηρῖτιν. Ἀμύντας δὲ καὶ τοὺς ἐν Τερηδόνι...* [6]. Μαρτυρίας περὶ Γυάρου καὶ ποντικῶν παρέχουν καὶ οἱ μεταγενέστεροι συγγραφεῖς

1. Ἀντιγόνου, *Ἱστοριῶν παραδόξων συναγωγή*, 18α (21) παρὰ Alexander Giannini, Paradoxographorum Graecorum reliquiae : recognovit, brevi adnotatione critica instruxit, latine redidit, ἐν τῇ σειρᾷ Classici Greci e Latini. Sezione testi e commenti, ἀρ. 3, Milano 1965. Ἡ νεωτέρα αὕτη συλλογὴ κειμένων τῶν παραδοξογράφων ὑποκαθιστᾷ ἐν πολλοῖς τὴν παλαιοτέραν ὑπὸ Ant. Westermann, Παραδοξογράφοι : Scriptores rerum mirabilium Graeci, Braunschweig 1839, φωτοανατύπωσις, Amsterdam 1963.

2. Αἰλιανοῦ, *Περὶ ζῴων ἰδιότητος*, XVII 17, ἔκδ. A. F. Scholfield, τόμ. 3, London and Cambridge, Massachusetts, 1959.

3. Πρβλ. Giulio Puccioni, Herodae, Mimiambi : introduzione, testo critico, commento e indici..., ἐν τῇ σειρᾷ Biblioteca di Studi Superiori, ἀρ. 10, Firenze 1950, σ. 64.

4. Ψευδο-Ἀριστοτέλους, *Περὶ θαυμασίων ἀκουσμάτων*, παράγρ. 25 (24), παρὰ A. Giannini, Paradoxographorum Graecorum reliquiae.... *Γυάρῳ* ἀντὶ *Κύπρῳ* κατὰ τὴν διόρθωσιν τοῦ Salmas.

5. Αὐτόθι, παράγρ. 26 (25).

6. Αἰλιανός, ἔνθ' ἀνωτέρω (τόμ. 1, 1958), V 14. *Γυάρῳ* ἀντὶ *Πάρῳ* κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Holstein διόρθωσιν.

Στέφανος ὁ Βυζάντιος[1] καὶ Ἰωάννης Ζωναρᾶς[2], ἀντλοῦντες ἐκ παλαιοτέρων πηγῶν.

Ὁ ἐντοπισμὸς τοῦ θέματος εἰς τὴν Γύαρον πιθανώτατα προέρχεται ἐκ συγχύσεως πρὸς ἄλλην περὶ Γυάρου παράδοσιν, ἡ ὁποία σῴζεται παρὰ Πλινίῳ τῷ Πρεσβυτέρῳ, κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ ποντικοὶ ἐξεδίωξαν τοὺς ἀνθρώπους ἐκ τῆς νήσου : *nec minus clara exitii documenta sunt etiam in contemnendis animalibus. M. Varro auctor est... ex Gyara Cycladum insula incolas a muribus fugatos*[3].

Ἐν ἄλλῳ χωρίῳ ὁ αὐτὸς Πλίνιος, γνωστὸς ἐρανιστὴς ἐκ παντοίων πηγῶν, συρράπτει τὰς περὶ ποντικῶν παραδόσεις μετὰ τοῦ θρύλου ὅτι οὗτοι ἐξεδίωξαν τοὺς κατοίκους ἐκ τῆς νήσου Γυάρου. *Theophrastus auctor est in Gyara insula, cum incolas fugaverint, ferrum quoque rossise eos, id quod natura quadam et ad Chalybas facere in ferrariis officinis; aurariis quidem in metallis ob hoc alvos eorum excidi semperque furtum id deprehendi, tantam esse dulcedinem furandi*[4].

Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον ἐμφανίζει ἡ μεταφορικὴ χρῆσις τοῦ θέματος ἐν τῇ ἀρχαίᾳ λογοτεχνίᾳ. Ἀνευρίσκομεν τοῦτο ἐν τῷ *Διδασκάλῳ* τοῦ Ἡρώδα[5], στ. 74 - 76, ἔνθα τὸ ὁμώνυμον πρόσωπον λέγει :

ἀλλ' εἰς πονηρός, Κότταλ', ὥ⟨στ⟩ε καὶ περνὰς
οὐδείς σ' ἐπαινέσειεν οὐδ' ὅκου †χώρης†
οἱ μῦς ὁμοίως τὸν σίδηρον τρώγουσιν.

Τὸ αὐτὸ θέμα ἐμφανίζεται ἐκ νέου ἐν τῷ ἀμφιβόλου γνησιότητος ἔργῳ τοῦ Σενέκα *Apocolocyntosis*[6], ἔνθα ὁ Ἡρακλῆς λέγει πρὸς τὸν Κλαύδιον :

1. Stephani Byzantii, Ethnicorum quae supersunt ex recensione Augusti Meinekii, tomus prior, Berolini 1849, σ. 213 : *Γύαρος, νῆσος μία τῶν Σποράδων ...,' Ἀντίγονος ὁ Καρύστιος φησὶν ὅτι ἐν ταύτῃ οἱ μύες διατρώγουσι τὸν σίδηρον.*

2. Ioannis Zonarae, *Συναγωγὴ λέξεων,* ἔκδ. Io. A. H. Tittmann, τόμ. 1, Leipzig 1808, φωτοανατύπωσις, Amsterdam 1967, λῆμμα, *Γύαρος. νῆσος μία τῶν Σποράδων. λέγεται δέ, ὅτι ἐν ταύτῃ οἱ μῦες, ἤγουν οἱ ποντικοί, διατρώγουσι τὸν σίδηρον.*

3. Ἔκδ. A. Ernout, Pline l'Ancien, Histoire naturelle, livre VIII, 29, 104, Paris (Budé) 1952.

4. Αὐτόθι, 57, 222. Πρβλ. ὅμως καὶ Ἡρακλείδην Ποντικὸν [γρ. Λέμβον] παρὰ C. Müller, FHG, τόμ. 2, σ. 222, ἀπ. 31.

5. Τὸ κείμενον τοῦ Ἡρώδα ἔλαβε μᾶλλον ὁριστικὴν μορφὴν διὰ τῆς ἐκδόσεως A. D. Knox, Herodes, Cercidas and the Greek Choliambic Poets (Except Callimachus and Babrius)..., London and Cambridge, Massachusetts, 1929 (τελευταία ἀνατύπωσις, 1961, ἡ ὁποία ἐτυπώθη μετ' ἄλλων κειμένων ἐν τῷ τόμῳ ἀρ. 225 τῆς σειρᾶς Loeb).

6. Σενέκα, *Apocolocyntosis,* VII 1, ἔκδ. F. Buecheler - G. Heraeus,

«audi me» inquit «tu desine fatuari. venisti huc, ubi mures ferrum rodunt»[1].

Πάμπολλαι καὶ ἀλληλοσυγκρουόμεναι ἑρμηνεῖαι ἔχουν προταθῇ διὰ τὰ ἀνωτέρω δύο χωρία, τὰ ὁποῖα συχνάκις συνεξετάζονται, διότι εἶναι λογικὸν νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ἡ μεταφορικὴ χρῆσις τῆς παροιμιώδους ἐκφράσεως ἔχει τὴν αὐτὴν ἔννοιαν εἰς ἀμφότερα.

Ἐκ τοῦ ἡμετέρου μύθου συνάγεται ἡ ἑρμηνεία, ὅτι ἡ χώρα ἐν τῇ ὁποίᾳ οἱ ποντικοὶ τρώγουν τὸν σίδηρον εἶναι ἡ φανταστικὴ «χώρα τῶν θαυμάτων», ἔνθα, δηλαδή, πᾶν παράδοξον καὶ φοβερὸν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ συμβῇ[2].

Petronii Saturae ... similesquae reliquiae[6], Berlin 1922, φωτοανατύπωσις, 1958. Βιβλιογραφίαν περὶ τοῦ ἔργου τούτου τοῦ Σενέκα βλ. κυρίως ἐν τῷ ἄρθρῳ τοῦ Michael Coffey, Seneca, *Apocolocyntosis* 1922 - 1958, ἐν Lustrum : Internationale Forschungsberichte aus dem Bereich des klassischen Altertums, τόμ. 6, 1961, σσ. 239 - 271 (αὐτόθι, σ. 239, παραπομπὴ εἰς παλαιότερον βιβλιογραφικὸν ἄρθρον περὶ τοῦ αὐτοῦ ἔργου).

1. Ἐκ τοῦ ἀνωτέρω χωρίου παρελήφθη ἡ φράσις, ὡς παροιμιώδης ἔκφρασις, ὑπὸ τοῦ A. Otto, Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten der Römer, Leipzig 1890, φωτοανατύπωσις, Hildesheim 1965, σ. 234. Ἡ ἀντίστοιχος ἑλληνικὴ φράσις δὲν ἔχει περιληφθῇ εἰς τὰς συλλογὰς ἀρχαίων παροιμιῶν, καίτοι συνηθεστέρα τῆς λατινικῆς. Ἀνεῦρον ὅμως τὴν φραστικῶς παρομοίαν νεοελληνικὴν παροιμιώδη ἔκφρασιν *Ὁ ποντικὸς ἤτρωεν τὸ σίδερο* ἐν τῇ ἀνεκδότῳ συλλογῇ παροιμιῶν ἐξ Ἀμοργοῦ ὑπὸ Ἐμμανουὴλ Ἰωαννίδου, ἡ ὁποία ἐγένετο τῷ 1876· βλ. χειρόγραφον 1357Γ, σ. 55, τοῦ Κέντρου Λαογραφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Ὁ Ἰωαννίδης προτείνει τὴν ἑρμηνείαν τῆς παροιμίας : «ἦν ἀφορία μεγάλη». Εὐχαριστῶ τὸν Καθηγητὴν τῆς Λαογραφίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ Διευθυντὴν τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κ. Γεώργιον Σπυριδάκην, ὁ ὁποῖος φιλοφρόνως μοῦ ἐπέτρεψε νὰ χρησιμοποιήσω τὴν βιβλιοθήκην καὶ τὴν συλλογὴν ἀνεκδότων παροιμιῶν τοῦ ὡς ἄνω Κέντρου. Περὶ τῆς συναφοῦς νεοελληνικῆς παροιμίας *θὰ φά' ἡ μῦγα σίδερο*... βλ. Ν. Γ. Πολίτου, Ἐκ τῶν μιμιάμβων τοῦ Ἡρώνδου, Ἑστία Εἰκονογραφημένη, 1892, σ. 93.

2. Λεπτομερῆ σύγκρισιν τῆς ἐνταῦθα σημειουμένης ἑρμηνείας πρὸς τὰς ὑπὸ ἄλλων προταθείσας θὰ δημοσιεύσωμεν εἰς χωριστὴν μελέτην. Μνημονεύομεν ὅμως ἐνταῦθα ὀλίγας ἐκ τῆς πληθύος τῶν ἑρμηνειῶν, αἱ ὁποῖαι ἔχουν προταθῇ ἢ υἱοθετηθῇ ὑπὸ ἐγκρίτων φιλολόγων, διὰ νὰ δείξωμεν τὴν ποικιλίαν τῶν διατυπωθεισῶν ἀπόψεων. Ὁ Louis Laloy σχολιάζων τὸ χωρίον τοῦ Ἡρώδα (Hérondas, Mimes. Texte établi par J. Arbuthnot Nairn et traduit par Louis Laloy, Paris [Budé] 1928, σ. 60, ὑποσημ. 1) ὑπεκφεύγει μᾶλλον, λέγων ἁπλῶς «on usait de périphrases de ce genre pour désigner les Enfers. Celle-ci se retrouve dans Sénèque, *Apocolocyntose,* V. 7». Ἤδη ἐμνημονεύθη ἀνωτέρω (σ. 247) ἡ ἄποψις τοῦ G. Puccioni (Herodae, Mimiambi..., σ. 64), ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει τὰ ἑξῆς περὶ τῆς χώρας, ἔνθα οἱ ποντικοὶ τρώγουν τὸν σίδηρον: «Questo paese terribile era l'isola di Giaro, comme attesta Antigono di Caristo...*mirab.* 18...». Ὁ Walter Headlam, ὁ κυριώτερος ἑρμηνευτὴς τοῦ Ἡρώδα, σχολιάζει τὴν μυθικὴν χώραν τοῦ στίχου ὡς ἑξῆς : "even in the most inclement and desolate regions, where the standard would be lowest... in such a place praise would be cheap, *ἐν γὰρ ἀμηχανίῃ καὶ Καρκίνος ἔμμορε τιμῆς* (Zenob. 111. 77 Leutsch);... The phrase is applied to Hades by Seneca..." (βλ. Herodas, The Mimes and Fragments with Notes... edited by A. D. Knox, Cambridge 1922, λιθογραφικὴ ἀνατύπωσις, 1966, σ. 153). Ἐξ ἄλλου ὁ A. Otto, Sprichwörter...,

Ἡ ἑρμηνεία αὕτη ἁρμόζει τόσον εἰς τὸ χωρίον τοῦ Ἡρώδα ὅσον καὶ εἰς τὸ χωρίον τοῦ Σενέκα. Ὁ Διδάσκαλος τοῦ Ἡρώδα λέγει, ὅτι οὔτε εἰς τὴν χώραν τῶν θαυμάτων εἶναι δυνατὸν νὰ εὑρεθῇ ἄνθρωπος, ἔστω εὐτελὴς πωλητής, κατ' ἐπάγγελμα ῥέπων πρὸς ἔπαινον παντὸς πωλουμένου ἀντικειμένου, ὁ ὁποῖος θὰ ἠδύνατο νὰ ἐπαινέσῃ τὸν ἄθλιον Κότταλον. Ἡ ἑρμηνεία αὕτη προσθέτει σατιρικὸν τόνον εἰς τὴν σκηνήν, ἡ ὁποία συνεχίζεται διὰ ξυλοδαρμοῦ τοῦ Κοττάλου, καὶ ἐπιτείνει τὴν ἐντύπωσιν, τὴν ὁποίαν δημιουργεῖ ἡ φράσις *ὥστε καὶ περνάς, οὐδείς σ' ἐπαινέσειεν*. Ἐν τῷ χωρίῳ τοῦ Σενέκα ἡ προτεινομένη ἑρμηνεία καὶ πάλιν προσδίδει ἐντονώτερον σατιρικὸν χαρακτῆρα εἰς τὴν σκηνήν. Ἐνταῦθα τὸ θαυμαστόν, τὸ ὁποῖον μόνον εἰς τὴν χώραν τῶν παραδόξων εἶναι δυνατὸν νὰ συμβῇ, εἶναι νὰ τρομοκρατηθῇ ὁ φλύαρος καὶ ἀνόητος Κλαύδιος τόσον, ὥστε νὰ ὑπακούσῃ τὴν ἐντολὴν *desine fatuari*. Ἐν τῇ χώρᾳ τῶν παραδόξων ἐπιτρέπεται νὰ τρέφῃ τις τοιαύτην ἐλπίδα.

Τὰ παρατεθέντα χωρία ἐξ ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ Ῥωμαίων συγγραφέων ἀποδεικνύουν ὅτι τὸ περὶ ποντικῶν θέμα ἦτο γνωστὸν ἐν τῇ ἑλληνικῇ λογοτεχνίᾳ ἑκατονταετίας ἤδη πρὸ τῆς συγγραφῆς τῆς *Παντσατάντρας*, ἡ ὁποία ἀνάγεται εἰς τοὺς πρώτους μετὰ Χριστὸν αἰῶνας [1]. Δὲν ἀμφισβη-

---

σ. 234, σχολιάζων τὸ χωρίον τοῦ Σενέκα καὶ ἀκολουθῶν τὸν Genthe, ἑρμηνεύει τὴν ὑπὸ ἐξέτασιν παροιμιώδη ἔκφρασιν ὡς ἑξῆς : «hier bist du gefangen, wie die Maus in der Falle, hier giebt es keine Ausflucht. Vgl. Macar. 6, 6 *Μῦς πίττης γεύῃ (ἐπὶ τῶν νεωστὶ κακοῖς ἐντυγχανόντων)*». Ὁ Otto, ἐν ὑποσημ. αὐτόθι, παραθέτει (μὴ δεχόμενος ὅμως ταύτην) καὶ ἑτέραν ἑρμηνείαν προταθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Bücheler : «Bücheler (Symbol. philol. Bonnens. p. 51) dagegen : Herkules meint : Wo es anders als im gewöhnlichen Erdenleben zugeht und auch das Kleinste fürchterlich wird; er sucht damit den furchtsamen Claudius zu ängstigen.» Τέλος, ἐπιτυχεστέρα, καίτοι μᾶλλον ἀσαφὴς καὶ ἀνεπαρκής, ἡ ἑρμηνεία τοῦ W. H. D. Rouse, κατὰ τὸν ὁποῖον ἡ ἔκφρασις *ubi mures ferrum rodunt* παρὰ Σενέκᾳ εἶναι "a proverb found also in Herondas III, 76 : apparently fairyland, the land of Nowhere"· βλ. Petronius, with an English Translation by Michael Heseltine; Seneca, *Apocolocyntosis*, with an English translation by W. H. D. Rouse, London καὶ Cambridge, Massachusetts, 1961 (ἐν τῇ σειρᾷ Loeb, πρώτη ἔκδ. 1913), σ. 382, ὑποσημ. 1.

1. Πότε ἀκριβῶς συνεγράφη ἡ *Παντσατάντρα* δὲν εἶναι βέβαιον. Πάντως οἱ ἐρευνηταὶ συμφωνοῦν ὅτι αὕτη δὲν ἐγράφη πρὸ Χριστοῦ. Τὸ πρόβλημα τοῦ χρόνου τῆς συγγραφῆς τοῦ σανσκριτικοῦ κειμένου ἔχει ἐρευνηθῇ ἐν λεπτομερείᾳ· βλ. σύνοψιν τῶν διαφόρων ἀπόψεων καὶ τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν ἐν τῇ εἰσαγωγῇ τοῦ βιβλίου τοῦ Laurits Bödker, De Gamle Vijses..., τόμ. 1, Köbenhavn 1951. Βλ. ἐπίσης καὶ τὴν συμβολὴν τοῦ A. B. Keith, The Denarius as a Proof of Date, ἐν Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1915, σσ. 504 - 505 καὶ τὰ ἐπὶ τοῦ ἄρθρου σχόλια τοῦ Franklin Edgerton, The Panchatantra Reconstructed..., τόμ. 2, σ. 182. Ὁ Edgerton, αὐτόθι, συμπεραίνει τὰ ἑξῆς περὶ τοῦ χρόνου τῆς συγγραφῆς τῆς *Παντσατάντρας* : "I think it is impossible to say more about the date [of the *Panchatantra*] than that it was earlier than the sixth century A.D., in which the Pahlavi translation was made, and later than the beginning of the Christian era".

τοῦμεν, ὅτι ὁ μῦθος τοῦ *Στεφανίτου* προέρχεται ἐκ τοῦ σανσκριτικοῦ προτύπου, ἀλλὰ φρονοῦμεν, ὅτι διὰ τοῦ μύθου ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Ἑλλάδα θέμα, τὸ ὁποῖον φαίνεται ὅτι εἶχε διαδοθῇ εἰς τὰς Ἰνδίας ἐξ ἑλληνικῆς πηγῆς. Ἡ διαπίστωσις αὕτη ἀντιβαίνει πρὸς τὴν ἐπικρατοῦσαν ἄποψιν τῶν σανσκριτολόγων καὶ συγκριτικῶν φιλολόγων, οἱ ὁποῖοι δέχονται γενικῶς ἀντίθετον φορὰν διαδόσεως τῶν μυθογραφικῶν θεμάτων, δηλαδή, ἐξ Ἰνδιῶν πρὸς τὴν Μεσόγειον. Ὡς ἐκ τούτου θὰ ἠδύνατό τις νὰ θεωρήσῃ ὡς ἀπίθανον ἢ τυχαῖον γεγονὸς τὴν παρουσίαν ἑνὸς μόνου ἑλληνικοῦ μυθογραφικοῦ θέματος ἐν τῇ *Παντσατάντρᾳ*. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ πολλὰ ἄλλα θέματα, τὰ ὁποῖα ἀπαντοῦν τὸ πρῶτον εἰς ἀρχαῖα ἑλληνικὰ (ἢ λατινικὰ) ἔργα καὶ τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται ἀργότερον εἰς σανσκριτικὰ κείμενα. Ἀλλὰ τοῦτο ἀποτελεῖ γενικώτερον πρόβλημα, τὸ ὁποῖον ἐκφεύγει τῶν ὁρίων τῆς παρούσης μελέτης [1].

Εἰς τὰ προηγηθέντα ἐτέθησαν κατὰ μέρος ἄλλα περὶ τὴν παραλλαγὴν Eideneier ζητήματα, διὰ νὰ ἐρευνηθῇ τὸ μυθογραφικὸν θέμα τοῦ δευτέρου μύθου καὶ τὰ σχετικὰ πρὸς αὐτὸ χωρία διαφόρων συγγραφέων τῆς ἑλληνικῆς καὶ ῥωμαϊκῆς ἀρχαιότητος. Οἱ μῦθοι τοῦ Βατικανοῦ κώδικος ὅμως παρουσιάζουν ποικίλα ἄλλα ἄξια λόγου προβλήματα. Ἡ Eideneier [2] ἀποκλίνει πρὸς τὴν ἄποψιν ὅτι τὰ ἀποσπάσματα τοῦ Βατικανοῦ κώδικος 1139 ἀποτελοῦν ὑπολείμματα πληρεστέρας παραφράσεως, ἀλλὰ καθ' ἡμᾶς τοῦτο δὲν εἶναι βέβαιον. Εἶναι ἐξ ἴσου πιθανόν, ὅτι μόνον οἱ δύο οὗτοι μῦθοι μετεφράσθησαν. Οἱ ἐν τῷ *Στεφανίτῃ* μῦθοι εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκληφθοῦν εὐκόλως ὡς ἀνεξάρτητοι διηγήσεις λόγῳ τοῦ μᾶλλον ἀποσπασματικοῦ χαρακτῆρος τοῦ κειμένου, τὸν ὁποῖον ἐπιτείνει ἡ ὕπαρξις πρὸ πλείστων μύθων συντόμων φράσεων ἐν εἴδει τίτλων ἐνσωματωμένων εἰς τὸ τέλος τῆς ἑκάστοτε προηγουμένης μεταβατικῆς προτάσεως. Εἴς τινα χειρόγραφα οἱ ἔμμεσοι οὗτοι τίτλοι δηλοῦνται διὰ μελάνης διαφόρου χρώματος, σπανιώτερον δὲ ἀναγράφονται ἐν εἴδει ἐπικεφαλίδος [3] πρὸ ἑκάστου μύθου. Ἐξ ἄλλου τὸ χειρόγραφον τοῦ λογίου κειμένου, τὸ ὁποῖον εἶχεν ὑπ' ὄψιν ὁ παραφραστής, ἐνδέχεται νὰ περιεῖχε μόνον τὰ ἀποσπάσματα ταῦτα. Πράγματι ἐν τῇ χειρογράφῳ παραδόσει τοῦ *Στεφανίτου* περιλαμβάνονται

---

1. Εἰς προσεχῆ ἐκτενεστέραν μελέτην θὰ παρουσιάσωμεν σειρὰν ὅλην ἑλληνορρωμαϊκῶν μυθογραφικῶν θεμάτων, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται ἐκ νέου εἰς τὴν *Παντσατάντραν* καὶ εἰς ἄλλα ἀνατολικὰ κείμενα καὶ ἔχουν ὡς ἐκ τούτου ἐκληφθῇ ὡς δάνεια ἐξ ἀνατολῶν.

2. Ἔνθ' ἀνωτέρω, σ. 431.

3. Ὡς π.χ. ἐν τῷ κώδικι τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βουκουρεστίου 613 (292), ἔνθα τῶν δύο μύθων προηγοῦνται οἱ χωριστοὶ τίτλοι, *Περὶ τοῦ πονηροῦ τοῦ κοινωνοῦ τοῦ σχολαστικοῦ* καὶ *Περὶ τοῦ ἐμπόρου καὶ τοῦ σιδήρου καὶ τοῦ φίλου αὐτοῦ*.

τοιαῦτα χειρόγραφα περιέχοντα ὀλίγα μόνον ἀποσπάσματα, ὡς π.χ. ὁ κῶδιξ Bodleianus miscellaneus Graecus 278 [1], ὁ ὁποῖος, καίτοι ἀπόγραφον χειρογράφου περιέχοντος ὁλόκληρον τὸ κείμενον, σῴζει ἐκλογὴν δύο μόνον ἀνεξαρτήτων μύθων [2]. Ἐπίσης ὁ παλίμψηστος κῶδιξ Messanensis Graecus 161 (111) [3], παραδίδει δύο μόνον μύθους καὶ ὀλίγας ἄλλας προτάσεις τοῦ κειμένου [4]. Ἡ παρουσία ἄρα δύο μόνον μύθων μετ' ἰδιαιτέρων τίτλων ἐν τῷ Βατικανῷ κώδικι 1139 δὲν ἀρκεῖ διὰ νὰ δεχθῶμεν, ὅτι οὗτοι ἐκπροσωποῦν ἐκτενεστέραν δημώδη παράφρασιν καὶ ὄχι ἁπλῶς «αὐτοτελῆ» παράφρασιν τῶν σῳζομένων δύο ἀποσπασμάτων.

Ὁ ἀποσπασματικὸς χαρακτὴρ τῶν δύο μύθων, καὶ ἰδιαιτέρως ἡ ἔλλειψις ἀκόμη καὶ ὑπολείμματος φραστικῆς συνδέσεως πρὸς τοὺς ἐν τῷ λογίῳ κειμένῳ τοῦ *Στεφανίτου* προηγουμένους ἢ ἑπομένους μύθους, ὡδήγησεν εἰς τὴν διατύπωσιν τῆς εἰκασίας, ὅτι ἐνδέχεται οἱ μῦθοι τοῦ χειρογράφου νὰ προέρχωνται ἐκ προφορικῆς παραδόσεως τοῦ ἔργου [5]. Ἡ εἰκασία αὕτη δὲν εἶναι κατ' ἀρχὴν ἄτοπος, δεδομένης τῆς δημοτικότητος καὶ τῆς φύσεως τοῦ περιεχομένου τοῦ *Στεφανίτου*. Ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ διήγησις τῆς δημώδους παραλλαγῆς παρουσιάζει ἐνάργειαν ὑπενθυμίζουσαν λαϊκὰς ἀφηγήσεις. Ἐπιπροσθέτως δὲ εἶναι γνωστόν, ὅτι ἄλλα ἀναλόγου χαρακτῆρος ἔργα ἐπέδρασαν ἐπὶ τῆς λαϊκῆς παραδόσεως διαφόρων λαῶν [6]. Ἡ λεπτομερὴς ὅμως ἀνάλυσις τοῦ κειμένου μας ἐπιτρέπει νὰ ἀποκλείσωμεν τὴν εἰκασίαν περὶ προφορικῆς παραδόσεως. Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο

---

1. Περιγραφὴν τοῦ κώδικος βλ. παρὰ H. O. Coxe, Catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae, pars prima, recensionem codicum Graecorum continens, Oxford 1853, σ. 818.

2. Περὶ τῶν ἐν τῷ κώδικι μύθων βλ. J.-Th. Papademetriou, Studies in the Manuscript Tradition..., σσ. 45 - 46.

3. Περὶ τοῦ κώδικος βλ. S. Rossi, Catalogo dei codici Graeci dell antico monastero di S. Salvatore, che si conservano nella bibliotheca universitaria di Messina, ἐν Archivio storico messinese, τόμ. 5, 1904, σσ. 148 - 149. Βλ. ἐπίσης Aug. Mancini, Codices Graeci Monasterii Messanensis S. Salvatoris, ἐν Atti della R. Accademia Peloritana, τόμ. 22, 2, anno accademico 179 - 180, Messina 1907, σσ. 218 - 219. Βλ. ἐπίσης L. Tardo, Un manoscritto καλοφωνικὸν del sec. XIII nella collezione melurgica bizantina della Biblioteca Universitaria di Messina, ἐν τῷ τόμῳ Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου, ἐν Ἀθήναις 1935, σσ. 170 - 176.

4. Περὶ τῶν ἐν τῷ κώδικι μύθων βλ. J.-Th. Papademetriou, Studies in the Manuscript Tradition..., σσ. 29 - 30.

5. Βλ. N. Eideneier, ἔνθ' ἀνωτέρω, σ. 432, ὑποσημ. 1.

6. Ὁ L. Predescu π.χ. κατέδειξεν ἐπιδράσεις ἐκ τοῦ *Βαρλαὰμ καὶ Ἰωάσαφ* ἐπὶ τῆς ρουμανικῆς λαϊκῆς παραδόσεως. Βλ. τὸ ἄρθρον αὐτοῦ Influenţa romanului 'Varlaam şi Ioasaf' în folclorul românesc, ἐν Biserica Ortodoxă Română, τόμ. 84, 1966, σσ. 191 - 208. Τὸ θέμα τῆς ἐπιδράσεως τοῦ *Στεφανίτου* ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς λαϊκῆς παραδόσεως δὲν ἔχει εἰσέτι ἐρευνηθῆ.

ἄγει ἡ ἐξέτασις τόσον τῆς γλώσσης ὅσον καὶ τῆς δομῆς τῆς ἀφηγήσεως τῶν δύο μύθων ἐν τῷ Βατικανῷ κώδικι ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν λόγιον *Στεφανίτην*. Οὕτως ἐκ τῆς ἡμετέρας ἐρεύνης ἤχθημεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι οἱ ἐν λόγῳ μῦθοι προέρχονται ἀναμφιβόλως ἐξ ἐλευθέρας παραφράσεως τοῦ λογίου ἔργου καὶ ὄχι ἐκ προφορικῆς παραδόσεως.

Ἡ γλωσσικὴ ἐπίδρασις τοῦ λογίου κειμένου ἐπὶ τῶν δημωδῶν ἀποσπασμάτων εἶναι ἔντονος, διότι ὁ παραφραστὴς δὲν ἠδυνήθη πάντοτε νὰ ἀπομακρυνθῇ γλωσσικῶς τοῦ πρωτοτύπου, ὥστε νὰ γράψῃ εἰς συνεπῆ δημώδη γλῶσσαν. Ὡς ἐκ τούτου παρατηροῦμεν ἐγκατεσπαρμένας εἰς τὸ δημῶδες κείμενον ἐκφράσεις τινάς, αἱ ὁποῖαι ἀπαντοῦν μετὰ τοσαύτης συχνότητος ἐν τῷ *Στεφανίτῃ*, ὥστε νὰ ἀποβαίνουν χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς γλώσσης τοῦ λογίου κειμένου. Σημειοῦμεν κατωτέρω τοιαύτας ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικὰς ἐκφράσεις τοῦ λογίου κειμένου ἐπαναλαμβανομένας εἰς τὴν δημώδη παράφρασιν [1].

Τὸ κείμενον ἀμφοτέρων τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Βατικανοῦ κώδικος 1139 ἄρχεται διὰ τῶν λέξεων *Λέγεται γὰρ ὡς*. Ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ λογίῳ κειμένῳ ἀμφότεροι οἱ μῦθοι εἰσάγονται διὰ τῶν λέξεων *Λέγεται γὰρ ὡς* (ἔκδ. Puntoni, σσ. 123 - 124, I 47 καὶ σ. 130, I 51, ἔκδ. Sjöberg, σ. 187, I 47 καὶ σ. 188, I 51). Ὁ τρόπος οὗτος εἰσαγωγῆς τῶν μύθων εἶναι χαρακτηριστικὸς τοῦ ὕφους τοῦ *Στεφανίτου* ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς τὰς εἰσαγωγικὰς ἐκφράσεις ἄλλων παρομοίων κειμένων, ὡς π.χ. τοῦ *Βαρλαὰμ καὶ Ἰωάσαφ* [2].

Ἡ συχνότης τῆς εἰσαγωγικῆς ταύτης ἐκφράσεως *λέγεται γάρ, ὡς (ὅτι)* ἐν τῷ λογίῳ *Στεφανίτῃ* καταφαίνεται ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῆς ἀρχῆς ἄλλων μύθων ἐν τῷ αὐτῷ κειμένῳ καὶ αὐτοῦ τοῦ μύθου, ὁ ὁποῖος εἴς τινας Συντάξεις τοῦ *Στεφανίτου* παρεντίθεται ἐντὸς τῆς *Περὶ τοῦ Πονηροῦ* ἀφηγήσεως [3]. Οὕτω π.χ. ἐν τοῖς μύθοις :

Νῆτται καὶ Χελώνη (ἔκδ. Puntoni, σ. 114, I 50, ἔκδ. Sjöberg, σ. 184, I 40) : *Λέγεται γάρ, ὡς ἔν τινι πηγῇ* (*λίμνῃ* ἔκδ. Sjöberg) *διῃτῶντο νῆτται* (*νῆσσαι* ἔκδ. Sjöberg) *δύο....*

---

1. Δὲν ἐκρίναμεν χρήσιμον διὰ τὴν παροῦσαν μελέτην τὴν παράθεσιν κατωτέρω πασῶν τῶν περιπτώσεων χρήσεως ἐν τῷ *Στεφανίτῃ* τῶν ὑπὸ ἐξέτασιν ἐκφράσεων *λέγεται γάρ, μιᾷ τῶν ἡμερῶν (ἢ νυκτῶν), δόλον συρράπτειν*, κτλ. διότι ὁ κατάλογος θὰ ἦτο μακρὸς χωρὶς νὰ προσθέτῃ νέα ἐπιχειρήματα.

2. Περὶ τῶν ἐκφράσεων δι' ὧν εἰσάγονται οἱ μῦθοι παρὰ *Βαρλαάμ*, βλ. J. Rendel Harris, The Sources of Barlaam and Joasaph, ἐν The John Rylands Library Bulletin, τόμ. 9, 1925, σ. 123. Τὸ ὕφος ὅμως τοῦ *Στεφανίτου* ἐπέδρασεν ἐπὶ ἄλλων συλλογῶν μύθων καὶ δὴ καὶ τοῦ *Συντίπα*, ὅπου καὶ πάλιν ἀπαντᾷ ἡ εἰσαγωγικὴ ἔκφρασις *λέγεται γάρ*.

3. Ὁ μῦθος *Κύκνος καὶ Ὄφις* εἴς τινας Συντάξεις τοῦ λογίου κειμένου παρεντίθεται ἐντὸς τῆς ἀφηγήσεως περὶ τοῦ *Πονηροῦ καὶ Σχολαστικοῦ*. Τὸ κείμενον τοῦ ἐν λόγῳ μύθου βλ. ἐν τῇ ἔκδ. Puntoni, σσ. 127 - 128.

Κύκνος καὶ Ὄφις (ἔκδ. Puntoni, σ. 127, I 48· ὁ μῦθος οὗτος δὲν περιλαμβάνεται ἐν τῇ ἐκδόσει Sjöberg) : *Λέγεται γάρ, ὡς κύκνος τις φωλεύων*....

Πολὺ περισσότερα παραδείγματα εὕρηνται ἐν τῷ λογίῳ κειμένῳ [1], τῶν ὁποίων ἡ παράθεσις παρέλκει. Προσθετέον ὅτι πολλάκις, ἐνῷ ἡ ἐν λόγῳ ἔκφρασις δὲν ἀπαντᾷ ἐν τῷ κειμένῳ τῶν διαφόρων ἐκδόσεων, κεῖται ἐν τούτοις ὡς γραφὴ χειρογράφων τινων, ἡ ὁποία ἐνίοτε θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχεν υἱοθετηθῇ ὑπὸ τῶν ἐκδοτῶν. Π.χ. ὁ μῦθος *Λέων, Κόραξ, Θώς, Λύκος καὶ Κάμηλος* ἐν τῷ κειμένῳ τοῦ Puntoni (σ. 107, I 37) εἰσάγεται διὰ τῆς ἐκφράσεως *Καὶ γὰρ λέων τις*, ἐνῷ ἐν τῷ κριτικῷ ὑπομνήματι σημειοῦται καὶ ἡ γραφὴ *λέγεται γὰρ ὡς λέων τις* παραδιδομένη ὑπὸ ἄλλων χειρογράφων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ ἐκ τῶν οὐσιωδῶν διὰ τὸ κείμενον τοῦ Puntoni κῶδιξ Vaticanus Graecus 704 [2]. Ἄλλοτε πάλιν ἡ ἔκφρασις *λέγεται γάρ, ὡς (ὅτι)* δὲν εἰσάγει μὲν τὸν μῦθον, ἀλλ' ἀπαντᾷ πρὸ αὐτοῦ ὡς εἰσαγωγὴ τοῦ π ρ ο μ υ θ ί ο υ [3], ὡς π.χ. πρὸ τοῦ μύθου *Φθεὶρ καὶ Ψύλλη* (ἔκδ. Puntoni, σ. 101, I 33, στ. 33, ἔκδ. Sjöberg, I 33, σ. 176, στ. 2).

Ἔτι μᾶλλον ἐνδεικτικὴ τῆς προελεύσεως τοῦ δημώδους ἐκ τοῦ λογίου κειμένου εἶναι ἡ ἔκφρασις *μίαν τῶν ἡμερῶν*, ἡ ὁποία ἀπαντᾷ ἐν τῷ μύθῳ *Περὶ τοῦ Πονηροῦ καὶ Ὀκνηροῦ* (Μῦθος 1, στ. 3). Ἡ ἔκφρασις αὕτη εἶναι συνηθεστάτη ἐν τῷ λογίῳ κειμένῳ, ἔνθα ἀπαντᾷ ὡς *μιᾷ τῶν ἡμερῶν* [4], ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῶν ἑξῆς παραδειγμάτων :

Εἶτα (*εἶτα δὴ* ἔκδ. Sjöberg) *μιᾷ τῶν ἡμερῶν εἰσῆλθεν*... (ἔκδ. Puntoni, σ. 93, I 31, στ. 1, ἔκδ. Sjöberg, I 31 σ. 171, στ. 8).

Μιᾷ δὲ τῶν ἡμερῶν εἶπεν ὁ κόραξ (*ὁ κόραξ εἶπεν* ἔκδ. Sjöberg)... (ἔκδ.

---

1. Ὡς π.χ. *Ἀλκυὼν καὶ Νεραῒς* (ἔκδ. Puntoni, σ. 113, I 39 (α)· ὁ μῦθος οὗτος δὲν περιλαμβάνεται ἐν τῇ ἐκδόσει Sjöberg) : *Λέγεται γάρ, ὡς ἔν τινι αἰγιαλῷ κατῴκει*.... Ἐπίσης, *Πίθηκες καὶ Στίλβων Λίθος* (ἔκδ. Puntoni, σ. 121, I 45, ἔκδ. Sjöberg, σ. 186, I 45) : *Λέγεται γάρ, ὥς τινες πίθηκες ἔν τινι τῶν ὀρέων*..., καὶ πλεῖστα ἄλλα.

2. Τὴν γραφὴν *λέγεται γάρ, ὡς* υἱοθετεῖ ὁ Sjöberg ἐν τῇ ὑπ' αὐτοῦ ἐκδόσει (σ. 180, I 37), προφανῶς διότι ταύτην παραδίδουν τὰ πλεῖστα χειρόγραφα τῆς τρίτης Συντάξεως, τὴν ὁποίαν οὗτος ἐκδίδει.

3. Περὶ τῆς προελεύσεως τῶν π ρ ο μ υ θ ί ω ν καὶ τοῦ ἐξ αὐτῶν σχηματισμοῦ τῶν ἐ π ι μ υ θ ί ω ν βλ. B. E. P e r r y, The Origin of the Epimythium, ἐν Transactions and Proceedings of the American Philological Association, τόμ. 71, 1940, σσ. 408 - 412. Πρβλ. καὶ M o r t e n N ö j g a a r d, La fable antique, τόμ. 1 : La fable grecque avant Phèdre, Köbenhavn 1964, σσ. 487 - 510, ἔνθα συνοψίζονται αἱ διάφοροι ἐπὶ τοῦ θέματος ἀπόψεις καὶ αἱ σχετικαὶ ἐκ τῆς ἀρχαιότητος μαρτυρίαι.

4. Συνήθης ἐπίσης ἐν τῷ λογίῳ κειμένῳ εἶναι καὶ ἡ ἀνάλογος ἔκφρασις *μιᾷ τῶν νυκτῶν*. Π.χ. *μιᾷ δὲ τῶν νυκτῶν κατέλυσέ τις*... (ἔκδ. Puntoni, σ. 101, I 34, στ. 4, ἔκδ. Sjöberg, I 34, σ. 176, στ. 6). Ἐπίσης, *ἐξελθὼν* (*ἐξῆλθε* ἔκδ. Sjöberg) *μιᾷ τῶν νυκτῶν ὁ* (*ὁ* om. ἔκδ. Sjöberg) *λεο τόπαρδος*... (ἔκδ. Puntoni, σ. 135, II 56, στ. 2, ἔκδ. Sjöberg, II 56, σ. 191 στ. 3), κτλ.

Puntoni, σ. 167, III 78, στ. 1, ἔκδ. Sjöberg, III 78, σ. 205, στ. 19 - σ. 206, στ. 1).

Μιᾷ δὲ τῶν ἡμερῶν ἔλειψε τὸ τῆς πηγῆς ὕδωρ, (ἔκδ. Puntoni, σσ. 114 - 115, I 40, στ. 2 - 3. Ἡ ἔκδ. Sjöberg, I 40, σ. 184, στ. 4 - 5 ἔχει : *ποτὲ δὲ τῶν ἡμερῶν ἀπέλειψε τὸ τῆς λίμνης ὕδωρ*...). Τὴν γραφὴν *ποτὲ δὲ τῶν ἡμερῶν* παραδίδουν ἅπαντα τὰ χειρόγραφα τῆς τρίτης Συντάξεως, ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ κριτικοῦ ὑπομνήματος τῆς ἐκδόσεως Sjöberg. Ἡ ἔκφρασις *ποτὲ δὲ* ἢ *καί ποτε* ἢ ἁπλῶς *ποτέ*, ὡς καὶ ἡ ἔκφρασις *μιᾷ τῶν ἡμερῶν*, χρησιμοποιοῦνται εἰς τὰς ἀφηγήσεις τῶν μύθων τοῦ *Στεφανίτου* πρὸς δήλωσιν ἀορίστου χρόνου. Ἡ γραφὴ *ποτὲ δὲ τῶν ἡμερῶν* ἀποτελεῖ λεκτικὸν πλεονασμὸν προελθόντα πιθανώτατα ἐκ τοῦ συμφυρμοῦ τῶν ἰσοδυνάμων καὶ συνήθων ἐν τῷ *Στεφανίτῃ* ἐκφράσεων *ποτὲ δὲ* καὶ *μιᾷ τῶν ἡμερῶν*. Ἡ ὁμοφωνία τῶν κωδίκων τῆς τρίτης Συντάξεως ὡς πρὸς τὴν γραφὴν *ποτὲ δὲ μιᾷ τῶν ἡμερῶν* ἄγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ συμφυρμὸς τῶν δύο ἐκφράσεων ἀνάγεται εἰς τὸ ἀρχέτυπον αὐτῆς. Σημειωθήτω, ἐπ' εὐκαιρίᾳ, ὅτι ἡ παρουσία τοιούτου συμφυρμοῦ ἐν τῷ ἀρχετύπῳ ἑρμηνεύεται εὐλογώτερον, ἐὰν ὑποθέσωμεν ὅτι τὸ ἀρχέτυπον τῆς τρίτης Συντάξεως ἀπετέλει ἀναθεώρησιν τῆς ἐκτενεστέρας μορφῆς τοῦ κειμένου, ἡ ὁποία σῴζεται εἰς τὰ χειρόγραφα ἄλλων Συντάξεων, καὶ ὄχι τὴν ἀρχικὴν μορφὴν τοῦ κειμένου τοῦ *Στεφανίτου*, ὡς ὑποθέτει ὁ Sjöberg ἐν τῇ ὑπ' αὐτοῦ ἐκδόσει [1].

Τέλος πρὸς τὸ σημεῖον τοῦ κειμένου, ἔνθα ὁ Βατικανὸς κῶδιξ 1139 παραδίδει *καὶ μίαν τῶν ἡμερῶν* (Μῦθος 1, στ. 3) ἀντιστοιχεῖ ἡ γραφὴ τοῦ λογίου (ἔκδ. Puntoni, σ. 124, I 47, στ. 3 καὶ ἔκδ. Sjöberg, I 47, σ. 187, στ. 2) *καί ποτε* (*ἀλλήλοις* ad. ἔκδ. Puntoni)..., ἀλλ' ὁ κῶδιξ Vaticanus Gr. 704 παρέχει τὴν γραφὴν *μιᾷ δὲ τῶν ἡμερῶν*.... Δυνάμεθα ἄρα νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ἐνδεχομένως καὶ τὸ χειρόγραφον, τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποίησεν ὁ φιλοπονήσας τὴν ὑπὸ ἐξέτασιν δημώδη παράφρασιν, περιεῖχε τὴν γραφὴν ταύτην ἤ, τοὐλάχιστον, ὅτι ἡ γραφὴ τοῦ δημώδους κειμένου *καὶ μίαν τῶν ἡμερῶν* ἀπηχεῖ τὸ ἐν γένει γλωσσικὸν ἰδίωμα τοῦ λογίου προτύπου.

Συγκρίνοντες ἐξ ἄλλου μύθους ἔχοντας τόσον γραπτὴν ὅσον καὶ προφορικὴν παράδοσιν παρατηροῦμεν συνήθως διαφοράς, εἴτε ὡς πρὸς τὴν δομὴν τῆς ὅλης ἀφηγήσεως εἴτε ὡς πρὸς τὴν ἐντὸς ἑκάστης ἐπὶ μέρους ἑνότητος διαδοχὴν τῶν ἀφηγηματικῶν στοιχείων [2]. Ἀλλ' ἐν προκειμένῳ

---

1. Αἱ διιστάμεναι ἀπόψεις περὶ τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ *Στεφανίτου* ἐκτίθενται ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ διατριβῇ Studies in the Manuscript Tradition..., καὶ ἐν τῷ ἄρθρῳ τοῦ B. E. P e r r y, The Greek Sources of Some Armenian Fables, Polychronion : Festschrift für Franz Dölger, Heidelberg 1966, κυρίως σσ. 426 - 427, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ Sjöberg ἐκδόσει τοῦ κειμένου.

2. G e o r g e M e g a s, Some Oral Greek Parallels to Aesop's Fables, ἐν Humaniora : Essays in Literature, Folklore, Bibliography, Honoring Archer Taylor, New York

ἡ σύγκρισις τῆς δημώδους παραλλαγῆς πρὸς τὸ λόγιον κείμενον ἀποκαλύπτει, ὅτι οὐδεμία ὑφίσταται σημαντικὴ διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο κειμένων ὡς πρὸς τὴν σειράν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐκτυλίσσονται τὰ διάφορα περιστατικὰ τῆς ἀφηγήσεως. Ἡ ἔλλειψις τοιούτων χαρακτηριστικῶν διαφορῶν μεταξὺ τῆς λογίας καὶ τῆς δημώδους παραλλαγῆς μαρτυρεῖ ἄμεσον ἐξάρτησιν τοῦ δημώδους κειμένου ἐκ τοῦ λογίου. Ἐκ παραλλήλου, καὶ παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ δημῶδες κείμενον ἀποδίδει ἐλευθέρως τὸ πρότυπόν του [1] καὶ ἐπὶ πλέον, μολονότι δὲν γνωρίζομεν τὸ χειρόγραφον, τὸ ὁποῖον εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ παραφραστής, εἰς πολλὰ ἀντίστοιχα σημεῖα τῆς ἀφηγήσεως διακρίνομεν σαφῆ τὰ ἴχνη τῆς ἐπιδράσεως τῆς γλώσσης καὶ τῆς διατυπώσεως τοῦ λογίου κειμένου ἐπὶ τοῦ δημώδους, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῶν κατωτέρω παρατιθεμένων ὀλίγων χωρίων τῆς παραλλαγῆς Eideneier ἐν ἀντιπαραβολῇ πρὸς τὰ ἀντίστοιχα χωρία τοῦ λογίου κειμένου [2]:

Δημῶδες κείμενον (ἔκδ. Eideneier)	**Λόγιον κείμενον** (ἔκδ. Puntoni)
Μῦθος 1	
στ. 1 *Λέγεται γὰρ ὅτι...*	I 47, στ. 1 - 2 *Λέγεται γὰρ ὡς...*
στ. 8 - 10 *...ἔκρυψαν αὐτὰ ἀποκάτου εἰς δένδρο μέγα καὶ ὑψηλὸν καὶ ὑπέστρεψαν ὀπίσω. Μετὰ δὲ ὀλίγας ἡμέρας ἀπελθὼν ὁ πονηρὸς...*	I 47, στ. 11 - 13 *...ὑπό τι δένδρον μέγα συνηρεφὲς τὸν χρυσὸν κατορύξαντες, ὑπέστρεψαν. μετὰ δέ τινας ἡμέρας ὁ πονηρὸς λάθρα ἀπελθὼν...*
στ. 12 *...καὶ οὐχ εὗρον οὐδέν.*	I 47, στ. 16 - 17 *...ὡς οὐδὲν εὗρον,*
στ. 23 - 24 *Καὶ λέγει ὁ πατὴρ αὐτοῦ: Ἐγὼ τοῦτο ποιήσω, ἀλλὰ βλέπε μὴ περπλακοῦμεν εἰς τὸ ἐδικό μας δίκτυον.*	I 47, στ. 27 - 29 *ὁ δὲ πατὴρ αὐτοῦ ἔφη· ἐγὼ μὲν τοῦτο ποιήσω· ἀλλ' ἴδε μήπως ταῖς οἰκείαις ἄρκυσι σαγηνευθῇς,*
στ. 34 - 35 *...τοιοῦτον ἔνι καὶ τοῦ πονηροῦ ἀνθρώπου τὸ πλήρωμα.*	I 49(c), στ. 10 - 11 *τοιαύτη γάρ ἐστιν* [3] *ἡ τοῦ δολίου καὶ μοχθηροῦ ἀνδρὸς ἀπόβασις.*

1960, σσ. 195 - 207, ἔνθα ἐξετάζονται αἰσώπειοι μῦθοι ἔχοντες τόσον γραπτὴν ὅσον καὶ προφορικὴν παράδοσιν.

1. Βλ. κατωτέρω, σ. 260 κέ.

2. Τὸ νεοελληνικὸν κείμενον εἰς τὰς λεπτομερείας ἐνίοτε φαίνεται κατά τι συγγενέστερον πρὸς τὸ κείμενον τῆς ἐκδόσεως Puntoni.

3. Διὰ τῆς φράσεως ταύτης καταλήγει ἡ ἀφήγησις τοῦ μύθου. Περὶ τῶν καταλη-

6 - 2 - 1969

Μῦθος 2	
στ. 1 *Λέγεται γὰρ ὅτι...*	I 51, στ. 1 *Λέγεται γὰρ ὡς...*
στ. 3 - 4 *...ρ' κάτζια σίδηρον.*	I 51, στ. 3 *...σιδήρου μνᾶς* [1] *ἑκατόν.*
στ. 9 - 10 *Εἰς μίαν γωνίαν τοῦ ὀσπιτίου εἶχα αὐτὰ καὶ ἐλθόντες οἱ ποντικοὶ ἔφαγον αὐτό.*	I 51, στ. 7 - 8 *ἔν τινι γωνίᾳ τῆς οἰκίας μου τοῦτον τέθεικα, καὶ κατέφαγον αὐτὸν οἱ μύες·*
στ. 18 - 19 *Καὶ εἰς μίαν ἐφώναξεν ὁ πατὴρ τοῦ παιδίου:*	I 51, στ. 15 - 16 *...ὁ πατὴρ τοῦ παιδὸς φωνήσας εἶπε·*
	(ἔκδ. Sjöberg)
στ. 20 - 22 *...ἐκεῖ ὅπου τρῶν οἱ ποντικοὶ τὸ σίδερον, ἐκεῖ ἐπαίρνουν καὶ τὰ γεράκια τοὺς ἀνθρώπους ἀλλὰ καὶ ἰλέφαντες.*	I 51, σ. 189, στ. 6 - 7 *...ἔνθα μύες σίδηρον ἐσθίουσιν, ἐκεῖ ἱέρακες οὐ μόνον ἀνθρώπους, ἀλλὰ καὶ ἐλέφαντας εἰς ὕψος αἴρουσιν.*

Ἀξία ἰδιαιτέρας προσοχῆς εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ δημώδους κειμένου ἐνσωμάτωσις, εἰς τὸ τέλος τοῦ *Περὶ τοῦ Πονηροῦ* μύθου, τῆς μεταβατικῆς παραγράφου, ἡ ὁποία ἐν τῷ λογίῳ ἕπεται μὲν τοῦ ὅλου μύθου, χωρὶς ὅμως νὰ ἀποτελῇ τμῆμα αὐτοῦ. Ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ λογίου κειμένου, ἡ παράγραφος αὕτη περιέχει κεχωρισμένον ἐκ τῆς ἀφηγήσεως τοῦ μύθου σχόλιον τοῦ Στεφανίτου πρὸς τὸν Ἰχνηλάτην, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀπετέλει τμῆμα μύθου προερχομένου ἐκ προφορικῆς παραδό-

κτικῶν ἐκφράσεων τῶν ἀρχαίων μύθων βλ. Eduard Fraenkel, Zur Form der Ainoi, ἐν Kleine Beiträge zur klassischen Philologie, τόμ. 1, Roma 1964, σσ. 235 - 239 (= ἀνατύπωσις ἐκ τοῦ Rheinisches Museum, τόμ. 73, 1920, σσ. 366 - 370).

1. Ἔνια χειρόγραφα γράφουν *λάμμας* ἢ *λάμνας* (βλ. τὰ κριτικὰ ὑπομνήματα τῶν ἐκδόσεων Puntoni καὶ Sjöberg) καὶ οὕτως ὑποβοηθοῦν εἰς τὴν ἐξακρίβωσιν τῆς ἐννοίας τῆς ἐν τῷ δημώδει κειμένῳ λέξεως *κάτζια*, τὴν ὁποίαν ἡ Eideneier, ἔνθ' ἀνωτέρω, σ. 435, ἑρμηνεύει *κιβώτια* ἀκολουθοῦσα τὸν Στ. Ψάλτην, Λεξικογραφικὸν Ἀρχεῖον, Ἀθηνᾶ, τόμ. 29, 1917, σσ. 36 - 38. Φαίνεται ὅτι ἐνταῦθα ἡ λέξις σημαίνει «τεμάχια», «πλάκας» σιδήρου. Ἡ αὐτὴ ἔννοια προκύπτει ἐκ τῆς Ἐκλογῆς τοῦ Ἰω. Ἐσκαμματισμένου, ἔνθα ἀντιστοιχεῖ ἡ φράσις *σιδήρου κόμματα ἑκατὸν* (βλ. ἔκδ. Ἐσκαμματισμένου ὑπὸ V. Puntoni, XIII 2). Χάριν πληρότητος σημειώνομεν ὅτι λέξιν *κάτζιν* θησαυρίζει ὁ Paul de Lagarde, Neugriechisches aus KleinAsien, Göttingen 1886, (ἀνάτυπον ἐκ τῶν Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, τόμ. 33), σ. 53: «κάτζιν... πέλεκυς χρησιμεύων εἰς κατόρυξιν κοιλωμάτων ἐπὶ βράχων ἐν ταῖς βραχώδεσι κώμαις τῆς τρωγλοδυτικῆς Καππαδοκίας».

σεως, παρὰ τὴν σχετικῶς ἐπιτυχῆ ἀπόπειραν τοῦ παραφραστοῦ νὰ ἑνοποιήσῃ ταύτην μετὰ τῆς ὅλης πλοκῆς τοῦ μύθου. Ἡ παράγραφος αὕτη καταλήγει εἰς εἰδικωτέραν μεταβατικὴν πρότασιν εἰσάγουσαν τὸν ἑπόμενον μῦθον. Τοιαύτη μεταβατικὴ πρότασις θὰ ἦτο ὅλως περιττὴ προκειμένου περὶ δύο μύθων εἰλημμένων ἐκ τῆς προφορικῆς παραδόσεως. Τὸ κείμενον τῆς ἐν λόγῳ παραγράφου ἔχει οὕτω :

Δημῶδες κείμενον (ἔκδ. Eideneier)	**Λόγιον κείμενον** (ἔκδ. Puntoni)
Μῦθος 1	
στ. 36 - 40	I 50, στ. 1 - 5
Ἐγὼ πάντοτε ἐφοβούμου τὴν πονηρίαν σου ὡς τὸν ὄφιν, ἐπεὶ καὶ ἐξ αὐτοῦ στάζει φαρμάκι. Καὶ καλὰ εἶπεν ὅπου εἶπεν : Καλὸν ἔναι νὰ φεύγῃ κανεὶς τοὺς πονηροὺς ἀνθρώπους καὶ τοὺς κακούς, κἂν συγγενεῖς καὶ γνώριμοι εἰσίν. Ὅμοιον τὸ ἐποίησεν ὁ πραγματευτής.	*Ἐγὼ μὲν οὖν ἀεί σου τὴν γλῶτταν ἐπτοούμην, ὡς τὸν ὀδόντα τοῦ ὄφεως, ἐπεὶ καὶ ἀμφοῖν ἰὸς ἀποστάζεται· καλῶς γὰρ εἶπεν ὁ εἰπών· φεῦγε τοὺς πονηροὺς ἄνδρας, κἂν συγγενεῖς, κἂν ἀγχιστεῖς ὦσι. ταὐτὸν γάρ τοι πεποίηκας τῷ τοῦ ἐμπόρου.*

Ἡ παραδοχὴ σαφῶν καὶ ἀμέσων ἐπιδράσεων ἐκ τοῦ ὅλου γλωσσικοῦ ἰδιώματος τῆς λογίας παραλλαγῆς τῶν μύθων μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἑρμηνεύσωμεν καὶ τὸ ἐφθαρμένον χωρίον τῆς δημώδους παραφράσεως, *καθ' ἑαυτὸν λογιζόμενος τί †δεῖ† συρράψαι, λέγει αὐτῷ* (Μῦθος 2, στ. 8 - 9), τὸ ὁποῖον σημειώνει ὡς νοσοῦν ἡ Eideneier. Ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο ἡ δημώδης παράφρασις δὲν φαίνεται νὰ ἐξαρτᾶται ἐξ ἀντιστοίχου χωρίου τοῦ λογίου κειμένου. Τὰ ἀντίστοιχα χωρία τῶν ἐκδόσεων Puntoni καὶ Sjöberg ἔχουν ἁπλῶς τὴν γραφὴν *ὁ δὲ ἔφη*, ἐκ δὲ τῶν εἰς τὰ κριτικὰ ὑπομνήματα παρατιθεμένων ἄλλων γραφῶν οὐδεμία προσεγγίζει λεκτικῶς πρὸς τὴν νοσοῦσαν φράσιν τοῦ νεοελληνικοῦ κειμένου. Τὸ ῥῆμα *συρράπτω*[1] ὅμως εἶναι σύνηθες εἰς τὸ λόγιον κείμενον ὡς μέρος τῆς ἐκφράσεως *δόλον* (καὶ σπανιώτερον *σκαιωρίαν*) *συρράπτω*, τῆς ὁποίας ἡ ἔννοια ἁρμόζει εἰς τὸ παρὸν χωρίον. Π.χ. *οἱ δὲ τοιοῦτον δόλον συνέρραψαν* (ἔκδ. Puntoni, σ. 110, I 37, στ. 44, ἔκδ. Sjöberg I 37, σ. 182, στ. 10), *ἴδε τὸν δόλον, ὃν συνέρραψας, καὶ τὰ τῆς ἀποβάσεως σκόπησον* (ἔκδ. Puntoni, σ. 119, I 44, στ. 2, ἔκδ. Sjöberg I 44, σ. 185, στ. 6 - 7), *τὸν παρ' αὐτοῦ συρραφέντα δόλον* (ἔκδ. Puntoni,

1. Λῆμμα *συρράπτω* δὲν περιλαμβάνεται ἐν τῷ Γλωσσαρίῳ τοῦ Du Cange, ἐν δὲ τῷ λεξικῷ τοῦ E. A. Sophocles συντομώτατον μόνον καὶ ἀλυσιτελὲς διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ χωρίου.

σ. 135, II 56, στ. 5 - 6, ἔκδ. Sjöberg, II 56, σ. 191, στ. 6 - 7 : *τὸν συρραφέντα δόλον παρ' αὐτοῦ*), *πᾶς τις ἀνὴρ δόλον καθ' ἑτέρου συρράπτων* (ἔκδ. Puntoni, σ. 156, II 73, στ. 2, ἔκδ. Sjöberg, II 73, σ. 200, στ. 19 - 20)[1]. Δυνάμεθα ἄρα νὰ διορθώσωμεν τὸ χωρίον τῆς δημώδους παραφράσεως κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ λογίου κειμένου ὡς ἑξῆς : *τί⟨να δόλον⟩ δεῖ συρράψαι*. Εἶναι σαφὲς ὅτι ἡ ἔκφρασις *δόλον* (ἢ ἐνδεχομένως *σκαιωρίαν*) *συρράπτειν* ἀποκαθιστᾷ τὴν ἔννοιαν τοῦ χωρίου καὶ ὅτι ταύτην εἶχεν ὑπ' ὄψιν ὁ παραφραστής.

Λίαν ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ μεταφραστικὴ τεχνική, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει ἡ παραλλαγὴ Eideneier, καὶ δὴ καὶ ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν τεχνικὴν τῶν δύο μεταγενεστέρων νεοελληνικῶν παραλλαγῶν. Ἀλλ' ἡ μελέτη τοῦ ζητήματος τούτου προαπαιτεῖ τὴν ἐξέτασιν δύο ἄλλων προβλημάτων, ἤτοι τῆς ἑλληνομαθείας τοῦ παραφραστοῦ καὶ τῆς ταυτότητος τοῦ χειρογράφου, τὸ ὁποῖον οὗτος εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν.

Τὸ συγκεκριμένον χειρόγραφον τοῦ λογίου κειμένου, τὸ ὁποῖον ἐχρησίμευσεν εἰς τὴν μετάφρασιν δὲν εἶναι γνωστόν. Οὕτω δυσχεραίνεται ἡ λεπτομερὴς κρίσις περὶ τῆς γλωσσικῆς ἐπαρκείας καὶ τῆς μεταφραστικῆς δεξιότητος τοῦ παραφραστοῦ, ἀλλ' εἶναι πάντως δυνατὸν νὰ προβῶμεν εἰς ὡρισμένας γενικὰς παρατηρήσεις. Ὁ παραφραστὴς δὲν ἐπιδεικνύει ἐξαίρετον γνῶσιν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ λογοτεχνίας, διότι εἰς τὸ δημῶδες κείμενον ὑπάρχουν μεταφραστικὰ σφάλματα, τὰ ὁποῖα δὲν δυνάμεθα νὰ ἀποδώσωμεν εἰς ἠθελημένην προσπάθειαν τοῦ παραφραστοῦ νὰ βελτιώσῃ τὴν διήγησιν. Τὰ κατωτέρω παρατιθέμενα ὀλίγα παραδείγματα ἀρκοῦν διὰ νὰ δείξουν τὴν περιωρισμένην παιδείαν τοῦ παραφραστοῦ.

Ἡ ἐπικεφαλὶς τοῦ πρώτου μύθου, *Περὶ τοῦ Πονηροῦ καὶ Ὀκνηροῦ*, ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν φράσιν τοῦ λογίου κειμένου *περὶ τοῦ πονηροῦ ἀνδρὸς τοῦ κοινωνοῦ τοῦ σχολαστικοῦ*. Ὁ Σχολαστικὸς δὲν εἶναι ἁπλῶς «ὁ σχολὴν ἄγων», ἀλλὰ χαρακτηριστικὸς μωρὸς ἥρως πολλῶν ἑλληνικῶν ἀνεκδότων, διάφορος τοῦ Ὀκνηροῦ, ὡς μαρτυρεῖ τὸ κείμενον τοῦ *Φιλογέλωτος*[2]. Τοῦτο φαίνεται, ὅτι ἠγνόει ὁ παραφραστής, ὁ ὁποῖος παρανοεῖ τὴν ἔννοιαν τοῦ κειμένου μεταφράζων *ὀκνηρός*. Ἡ ὑποκατάστασις *ὀκνηροῦ* εἰς τὸν ρόλον τοῦ *σχολαστικοῦ* εἶναι ἀτυχής, διότι ἀφέλειαν μᾶλλον ἢ ὀκνηρίαν ἐπιδεικνύει τὸ πρόσωπον τοῦτο ἐν τῷ ἀφηγήματι. Ἐν ἄλλῳ χωρίῳ πάλιν (Μῦθος

1. Ἐπίσης καὶ *σκαιωρίαν . . . συρράψαι*, βλ. π.χ. ἔκδ. Puntoni, σ. 98, I 33, στ. 4 - 5 καὶ ἔκδ. Sjöberg, I 33, σ. 174, στ. 10.

2. Περὶ *Φιλογέλωτος* βλ. κυρίως B. E. Perry, On the Manuscripts of Philogelos, ἐν Classical Studies in Honor of W. A. Oldfather, Urbana, Illinois, 1943, σσ. 157 - 166· τελευταία ἔκδοσις τοῦ κειμένου ὑπὸ A. Thierfelder, Philogelos : Der Lachfreund, Griechisch - deutsch, mit Einleitungen und Kommentar, München (Tusculum) 1968. Τὸ κείμενον ἐξέδωκε ψευδωνύμως καὶ ὁ Ἀδ. Κοραῆς : Ἱεροκλέους φιλοσόφου ἀστεῖα,

1, στ. 31) παρατηροῦμεν, ὅτι ἡ λέξις *ἀγχιστεῖς* ἀποδίδεται διὰ τῆς λέξεως *γνώριμοι* (βλ. ἀνωτέρω, σ. 258). Εἰς ὀλίγας ἄλλας περιπτώσεις ὁ παραφραστὴς φαίνεται, ὅτι ἔχει παρανοήσει τὸ λόγιον κείμενον. Εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ δευτέρου μύθου εἰς τὸ δημῶδες κείμενον ὁ Πραγματευτὴς μεταβαίνει εἰς ἄλλην χώραν καὶ ἐκεῖ παραδίδει εἰς Φίλον τὸν σίδηρον πρὸς φύλαξιν, ἐνῷ εἰς τὸ λόγιον κείμενον ὁ Ἔμπορος καὶ ὁ ἔμπιστος Φίλος διαμένουν εἰς τὴν αὐτὴν χώραν.

Ἔχοντες πάντοτε ὑπ᾽ ὄψιν τὴν μᾶλλον περιωρισμένην ἑλληνομάθειαν τοῦ παραφραστοῦ, δυνάμεθα ἤδη νὰ προχωρήσωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς μεταφραστικῆς τεχνικῆς, ἡ ὁποία παρουσιάζει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον. Τὸ δημῶδες κείμενον συνήθως ἀποδίδει ἐλευθέρως καὶ ἀλλάσσει τὴν ἀφήγησιν ἐπὶ τὸ παραστατικώτερον καὶ δραματικώτερον. Τὸ ἱκανοποιητικὸν τοῦτο ἀποτέλεσμα ἐπιτυγχάνει ὁ παραφραστὴς διὰ ποικίλων μέσων καὶ ἀλλαγῶν. Εὐθὺς λόγος ὑποκαθίσταται πολλάκις ἐκεῖ ὅπου τὸ λόγιον κείμενον ἔχει πλάγιον. Π.χ. πρβλ. Μῦθον 1, στ. 21 - 23, ἐν ἀντιπαραβολῇ πρὸς τὸ κείμενον τοῦ Puntoni, I 47, στ. 25 - 27 :

Καὶ ἐπαρεκάλεσεν αὐτὸν λέγων : Ἄγωμε καὶ ἀνέβα εἰς τὸ δένδρον καὶ κρυβήσου ἐκεῖ, καί, ὅταν ἔλθῃ ὁ κριτὴς καὶ ἐρωτήσῃ τὸ δένδρον, ἐσὺ νὰ λέγῃς ὅτι ὁ ὀκνὸς ἐπῆρεν τὰ ἄσπρα.	*καὶ ἠξίωσε τὸν πατέρα αὐτοῦ εἰς τὸ δένδρον ὑπεισελθεῖν καὶ πρὸς τὸν μέλλοντα ἐρωτῆσαι ἀποκρίνασθαι ὡς ὁ σχολαστικὸς μόνος τὸν θησαυρὸν ἐσύλησεν.*

Ἐπίσης εἰς τὸ λόγιον κείμενον ὁ Ἔμπορος ἀναχωρῶν *παρεκατέθετό τινι τῶν φίλων αὐτοῦ σιδήρου μνᾶς ἑκατόν*. Τὸ δημῶδες κείμενον ὅμως ἐπεκτείνει τὴν διήγησιν καὶ συγχρόνως προσδίδει εἰς ταύτην ἔντασιν διὰ τῆς χρήσεως εὐθέως λόγου : (Μῦθος 2, στ. 2 - 3) : *Καὶ ἐπαρέδωκεν αὐτῷ ρ' κάτζια σίδερον καὶ λέγει τὸν φίλον αὐτοῦ : Φύλασσόν μοι αὐτὰ καὶ ὅταν ἐπιστρέψω νὰ μὲ τὰ δώσῃς.* Ἔτι ζωηρότερον καθίσταται τὸ δημῶδες κείμενον διὰ τῆς εἰσαγωγῆς ρητορικῶν ἐρωτήσεων, λέξεων ἢ μεταφορῶν ἀπορρεουσῶν ἐκ τῆς ἐμπειρίας τῆς ζωῆς, προστακτικῆς ἀντὶ ὁριστικῆς, εὐθειῶν ἐρωτήσεων ἀντὶ πλαγίων, ὑποκαταστάσεως ἀφῃρημένων ρημάτων δι᾽ ἄλλων δηλωτικῶν αἰσθήσεων καὶ δι᾽ ἀφθόνων πηγαίων ἐπιφωνηματικῶν ἐκ-

οἷς προσετέθησαν βραχεῖαι σημειώσεις, καί τινα τῶν Ἰταλικῶν νεωτέρων ἀστείων, ὑπὸ Μ. τοῦ Χίου, ἐν Παρισίοις 1812· περὶ τῆς ἐκδόσεως ταύτης βλ. Δ. Σ. Γκίνη, Τὰ ἀνώνυμα ἔργα τοῦ Κοραῆ, Ἀθήνα 1948, σ. 12· βλ. ἐπίσης Δ. Σ. Γκίνη καὶ Β. Γ. Μέξα, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1830 - 1863... (ἐν τῇ σειρᾷ Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, ἀρ. 11), τόμ. 1, ἐν Ἀθήναις 1939, σ. 115, ἀρ. 706 καὶ προσθήκην αὐτόθι, τόμ. 3, 1957, σ. 532. Ἡ ἔκδ. Κοραῆ περιέχει ὄχι μόνον γαλλικὴν (πρβλ. Γκίνη - Μέξα, αὐτόθι, τόμ. 1, σ. 115), ἀλλὰ καὶ νεοελληνικὴν μετάφρασιν.

φράσεων. Πολλάκις εἰς τὴν αὐτὴν φράσιν συνυπάρχουν πολλαὶ ἐκ τῶν ἀλλαγῶν, τὰς ὁποίας ἐσημειώσαμεν ἀνωτέρω. Τὰ ἀκολουθοῦντα κατ᾽ ἐκλογὴν παραδείγματα δεικνύουν τὰς ἀλλαγὰς καὶ τὴν βελτίωσιν τῆς ἀφηγήσεως. Παραθέτομεν ταῦτα κατὰ τὴν σειρὰν τῶν ἀνωτέρω παρατηρήσεων :

Δημῶδες κείμενον (ἔκδ. Eideneier)	**Λόγιον κείμενον** (ἔκδ. Puntoni)
Μῦθ. 2, στ. 13 - 14 *Καὶ δι᾽ αὐτὸ τί νὰ ποιήσῃς;*	I 51, στ. 8 - 9 *καὶ μηδὲν μελήσει σοι περὶ αὐτοῦ.*
Μῦθ. 1, στ. 15 *Αὐτὸς δὲ οὐκ ἐπίστευεν αὐτὸν ὡς δήμιος,*	(Οὐδὲν ἀντιστοιχεῖ παρὰ Puntoni ἢ Sjöberg)
Μῦθ. 1, στ. 18 *Τὸ δένδρον αὐτὸ νὰ μαρτυρήσῃ τὴν ἀλήθειαν.*	I 47, στ. 22 - 23 *τὸ δένδρον αὐτό μοι μαρτυρήσει τὴν ἀλήθειαν,*
Μῦθ. 2, στ. 17 *Μήνα εἶδες τὸ παιδίο μου, ὦ φίλε;*	I 51, στ. 13 - 14 *...ὁ πατὴρ τοῦ παιδὸς ἐπηρώτησεν αὐτὸν περὶ τοῦ παιδός·*
Μῦθ. 2, στ. 19 - 20 *Κύριε ἐλέησον! Τίς εἶδεν γεράκια νὰ παίρνουν τοὺς ἀνθρώπους;*	I 51, στ. 16 - 17 *ὦ οὗτοι,* (ἔκδ. Sjöberg *ἄνδρες*) *ἴδετέ* (ἔκδ. Sjöberg *οἴδατε*) *ποτε ἱέρακα ἀνθρώπους εἰς ὕψος αἴροντα;*
Μῦθ. 1, στ. 31 *Καὶ εὐθέως ἐφώναξεν ὁ σκυλόγερος: Κύριε ἐλέησον, τί ἔνι ἐτοῦτο!*	I 49(c), στ. 7 *...εὐθὺς ἐφώνησεν ὁ πατὴρ αὐτοῦ·*

Ἡ ἐναργεστέρα ἀφήγησις συμβαδίζει καὶ πρὸς πλέον ἀνάγλυφον διαγραφὴν τῶν ψυχολογικῶν σχέσεων. Π.χ. ἐνῷ τὸ λόγιον κείμενον (ἔκδ. Puntoni, I 51, στ. 4 - 5) ἁπλῶς λέγει *ὁ δὲ ἤδη ἀπογνοὺς τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ ἐμπόρου*, τὸ δημῶδες κείμενον εἶναι ἀναλυτικώτερον καὶ παρέχει ἐντονωτέραν ἑρμηνείαν τῶν ἐλατηρίων τοῦ Φίλου διὰ τῆς φράσεως *Ἤργησεν δὲ ὁ πραγματευτής, καὶ ἤλπιζεν ὁ φίλος αὐτοῦ πλέον οὐκ ἔρχεται* (Μῦθος 2, στ. 5 - 6). Τὸ ὕφος ἐνθυμίζει προφορικὰς λαϊκὰς διηγήσεις καὶ ἐπιτείνει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ὁ παραφραστὴς δὲν ἦτο λόγιος. Θεμελιώδεις διαφορὰς παρουσιάζει ἡ δημώδης παραλλαγὴ καὶ πρὸς τὰς ἀνεκδότους δύο ἄλλας νεοελληνικὰς μεταφράσεις ὑπὸ τῶν λογίων Θεοδοσίου Ζυγομαλᾶ [1]

1. Περὶ Θεοδοσίου Ζυγομαλᾶ καὶ τῆς ὑπ᾽ αὐτοῦ γενομένης παραφράσεως τοῦ *Στεφανίτου* βλ. J. - Th. Papademetriou, Studies in the Manuscript Tradition...,

καὶ Δημητρίου Προκοπίου [1]. Αἱ μεταφράσεις τόσον τοῦ Ζυγομαλᾶ [2] ὅσον

σσ. 163 - 172 (αἱ ὑποσημειώσεις 47 - 77 ἐν σσ. 171 - 172 παρέχουν καὶ βιβλιογραφικὰς πληροφορίας). Βλ. ἐπίσης L. - O. Sjöberg, Stephanites und Ichnelates..., σσ. 122 - 132. Ἡ ἀξιόλογος μετάφρασις τοῦ Ζυγομαλᾶ παραδιδομένη ὑπὸ πολυπληθῶν χειρογράφων (βλ. J. - Th. Papademetriou, ἔνθ' ἀνωτέρω..., σσ. 163 - 164) παραμένει εἰσέτι ἀνέκδοτος. Περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς δράσεως τοῦ Ζυγομαλᾶ βλ. τὴν θεμελιώδη μελέτην τοῦ Émile Legrand, Notice biographique sur Jean et Théodose Zygomalas, ἐν Recueil de textes et de traductions, publié par les professeurs de l'École des langues orientales vivantes à l'occasion du VIIIe Congrès international des Orientalistes tenu à Stockholm en 1889, Paris 1889. Βλ. ἐπίσης τὸ ἄρθρον τοῦ Al. Turyn, De Aelii Aristidis codice Varsoviensi atque de Andrea Taranowski et Theodosio Zygomala, ἐν Archiwum Filologiczne Polskiej Academji Umiej w Krakowie, τόμ. 9, 1929, κυρίως σσ. 33 - 69 (πλουσία βιβλιογραφία ἐν σσ. 71 - 78). Περὶ τοῦ Ζυγομαλᾶ ὡς κωδικογράφου βλ. Marie Vogel-Victor Gardthausen, Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, Beiheft zum Zentrablatt für Bibliothekswesen, ἀρ. 33, Leipzig 1909, σ. 131. Βλ. ἐπίσης καὶ τὰ ἑξῆς πρόσφατα δημοσιεύματα μὴ περιλαμβανόμενα εἰς τὴν βιβλιογραφίαν τῶν ἀνωτέρω μνημονευθεισῶν μελετῶν: Χρ. Γ. Πατρινέλη, Ἕλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως, Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 8/9, 1958/9, σσ. 86 - 87. P. Canart, Scribes grecs de la Renaissance : Additions et corrections aux répertoires de Vogel - Gardthausen et de Patrinélis, ἐν Scriptorium, τόμ. 17, 1963, σσ. 76 - 77. K. A. De Meyer, Scribes grecs de la Renaissance : Additions et corrections aux répertoires de Vogel - Gardthausen, de Patrinélis et de Canart, ἐν Scriptorium, τόμ. 18, 1964, σ. 285.

1. Περὶ τοῦ Δημητρίου Προκοπίου καὶ τῆς ὑπ' αὐτοῦ γενομένης μεταφράσεως τοῦ *Στεφανίτου* βλ. L. - O. Sjöberg, Stephanites und Ichnelates..., σσ. 132 - 136. Περὶ Προκοπίου ἐν γένει πρόσθες εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Sjöberg παρατιθεμένην βιβλιογραφίαν: Fabricius-Harles, Bibliotheca Graeca, τόμ. 11, 1800, σσ. 521 - 523· τὰ ἐκεῖ περιεχόμενα ἀνετυπώθησαν ὑπὸ τοῦ Κωνστ. Ν. Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. 3, ἐν Βενετίᾳ 1872, σσ. 480 - 503. Μελετίου μητροπολίτου Ἀθηνῶν, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, τόμ. 4, ἐν Βιέννῃ 1785, σ. 223. Κ. Ν. Σάθα, Νεοελληνικὴ Φιλολογία..., ἐν Ἀθήναις 1868, σ. 443. Γεωργίου Ι. Ζαβίρα, Νέα Ἑλλὰς ἢ ἑλληνικὸν θέατρον, ἐκδοθεῖσα ἐπιμελείᾳ Γεωργίου Π. Κρέμου, Ἀθήνησι 1872, σ. 264. Émile Legrand, Δακικαὶ Ἐφημερίδες : Éphémérides daces ou chronique de la guerre de quattre ans (1736 - 1739) par Constantin Dapontès..., τόμ. 2, Paris 1889, σ. XXVIII. Τοῦ αὐτοῦ, Bibliographie hellénique... XVIII siècle, τόμ. 1, Paris 1918, σ. 414, ἔνθα μνημονεύεται ἐπίγραμμα τοῦ Προκοπίου εἰς Ἠλίαν Μηνιάτην. Εὐλ. Κουρίλα, Οἱ ἀκαδημαϊκοὶ τῆς Μοσχοπόλεως, Θεολογία, τόμ. 9, 1931, σσ. 138 - 152 καὶ 318 - 326. Παναγιώτου Ἀραβαντινοῦ, Βιογραφικὴ συλλογὴ λογίων τῆς Τουρκοκρατίας, Εἰσαγωγὴ - Ἐπιμέλεια Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἰωάννινα 1960, σ. 162. Börje Knös, L'histoire de la littérature néo - grecque : La période jusqu'en 1821, ἐν Acta Universitatis Upsaliensis : Studia Graeca Upsaliensia, ἀριθ. 1, Stockholm - Göteborg - Uppsala 1962, σ. 479. Ἄλκη Ἀγγέλου, Πλάτωνος τύχαι : Ἡ λόγια παράδοση στὴν Τουρκοκρατία, Ἀθήνα 1963, σ. 65. Τοῦ αὐτοῦ, Καλλινίκου Δ΄ : Συμπλήρωμα στὴν «Ἐπαρίθμηση» τοῦ Δ. Προκοπίου, Ἐρανιστής, τόμ. 1, 1963, σσ. 23 - 29. Ἡ μετάφρασις τοῦ Δ. Προκοπίου παραμένει εἰσέτι ἀνέκδοτος.

2. Διὰ τὴν σύγκρισιν ἐχρησιμοποίησα φωτογραφίας τοῦ Παρισινοῦ κώδικος 2902 A,

καὶ τοῦ Προκοπίου [1], τοὐλάχιστον εἰς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν τμῆμα τοῦ *Στεφανίτου*, ἀκολουθοῦν πιστῶς τὸ λόγιον πρότυπον, τὸ ὁποῖον ἁπλῶς «μεταγλωττίζουν» εἰς τὴν νεοελληνικήν. Μεταφράζουν μᾶλλον ἢ παραφράζουν. Οἱ μεταφρασταὶ οὗτοι δὲν ἐκδηλώνουν τὴν πλουσίαν δημιουργικὴν φαντασίαν, ἡ ὁποία δίδει εἰς τὴν δημώδη παράφρασιν τὸν ζωηρόν της χαρακτῆρα. Ἡ μεταφραστικὴ τεχνικὴ τῆς δημώδους παραφράσεως παρουσιάζει μεγαλυτέραν συγγένειαν πρὸς τὸ ὕφος τῆς ἰταλικῆς παραλλαγῆς, ἡ ὁποία ἐγένετο ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ *Στεφανίτου* ὑπὸ τοῦ διασήμου ἀνθρωπιστοῦ Francesco Patrizi [2] κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα. Ἀμφότερα τὰ κείμενα προσδίδουν δραματικώτερον τόνον εἰς τὴν διήγησιν, ἀλλ' ἡ δημώδης ἑλληνικὴ παράφρασις ἐπιτυγχάνει τὴν ζωηροτέραν ἀφήγησιν. Δὲν διαβλέπομεν ἐνταῦθα ἀπ' εὐθείας σχέσιν ἢ ἐπίδρασιν, ἀλλὰ διαπιστώνομεν ὅτι ὁ ἀφελέστερος συγγραφεὺς τῆς δημώδους παραλλαγῆς ἦτο, ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην, συγγενέστερος πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως, ἢ ὁ σύγχρονος τοῦ Patrizi λόγιος *πρωτονοτάριος* καὶ *δικαιοφύλαξ* Θεοδόσιος Ζυγομαλᾶς.

[English summary on following pages]

τὸν ὁποῖον περιγράφει ὁ H. Omont, Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale et des autres bibliothèques de Paris et des Départments, III Ancien fonds grec, Paris 1888, σ. 57.

1. Διὰ τὴν σύγκρισιν ἐχρησιμοποίησα φωτογραφίας τοῦ κώδικος 229 (80) τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βουκουρεστίου, τὸν ὁποῖον περιγράφει ὁ C. Litzica, Biblioteca Academiei Române, Catalogul manuscriptelor greceşti, Bucureşti 1909, σ. 113.

2. Περὶ τῆς ἀκριβοῦς ἑλληνικῆς πηγῆς τῆς ἰταλικῆς μεταφράσεως καὶ περὶ τοῦ ὅτι ὁ Patrizi ἐφιλοπόνησε ταύτην βλ. J. - Th. Papademetriou, The Sources and the Character of *Del Governo de' Regni*, ἐν Transactions and Proceedings of the American Philological Association, τόμ. 92, 1961, σσ. 422 - 439. Ἡ μεταφραστικὴ τεχνικὴ τοῦ Patrizi ἀναλύεται ἐν σσ. 437 - 439.

SUMMARY

AN ANCIENT GREEK MOTIF AND THE FABLES IN CODEX VATICANUS GR. 1139

Two interesting narratives (or, loosely, fables), unknown so far, have been published recently by N. Eideneier (*Hellenika* 20 (1967) 430 - 435) from the 16th cent. codex Vaticanus Graecus 1139 fol. 160v - 163v and 163v - 165r. The two narratives represent a demotic version (hereafter referred to also as the Eideneier version) of two stories contained in Symeon Seth's *Stephanitês*, a Byzantine story-book and *Fürstenspiegel*, the origin of which can be traced back to the Sanskrit *Panchatantra.*

Of special interest to students of ancient Greek literature is the motif of iron-eating mice (Stith Thompson, *Motif - Index...*, 1531. 2), on which the second fable is built. From the various motif indexes it appears that the motif is oriental and the editors of the multifarious Near-Eastern and Western descendants of the *Panchatantra* tell us nothing that would dispel that impression. Nevertheless, the same motif is found in a number of authors of Greek and Roman Antiquity by whom it is used in a variety of ways. Several authors such as Theophrastus, Antigonus of Carystus, Pliny the Elder and Aelian (among others cited in the article) mention iron- or gold-eating mice and they frequently name the various places where such mice are presumed to exist. Since the desolate Aegean island of Gyaros is often mentioned as the place where such mice live, it has been suggested that the tradition about mice eating iron always refers to Gyaros when no specific place is stated. It is clear, however, from a number of ancient passages cited, that the localization of the *παράδοξον* in Gyaros is a later development brought about by the existence of still another tradition connecting mice with Gyaros; for as Pliny the Elder asserts on the authority of Varro, mice drove away the inhabitants of the island. The *παράδοξον*

(i.e., mice eating metal) is also mentioned by Livy and others as a bad augury. The fact that mice live underground qualified them as chthonic and *μαντικώτατα* animals, and this last attribute, in turn, explains their connection with Apollo. Last and most important, the motif occurs also as a metaphor in two literary passages, namely, Herodas III (=*Διδάσκαλος*) 75 - 6 and Seneca *Apocolocyntosis* VII 1, for which a multitude of conflicting interpretations has been suggested. The use of the motif in the fable, however, makes its meaning clear. The land where mice eat iron is "Wonderland", a place where all kinds of otherwise incredible or frightening things may happen. This interpretation may be applied both to Herodas' and to Seneca's passage and makes better sense than earlier interpretations (see above, pp. 243 - 245 and 248 - 250). It is also noteworthy that the motif under discussion has survived in Modern Greek folklore.

The Eideneier version presents several other interesting problems. Parallel instances from the manuscript tradition of *Stephanitês* are adduced in the paper in support of the view that perhaps this text is not a remnant of a full demotic translation of the Byzantine *Stephanitês.* Further, Eideneier's conjecture that the text may have possibly originated not as a translation at all, but, rather, as a composition recording oral tradition is contested, on the grounds that neither the structure nor the language of text bear out such a conjecture. The linguistic influence exerted by the Byzantine exemplar is strong, and specific expressions that are earmarks of the language of *Stephanitês* are identified in the demotic text. The recognition of the linguistic dependency of the Eideneier version upon its Byzantine prototype leads to the emendation of a passage marked as corrupt in Eideneier's edition (see above, pp. 258 - 259) and to a new interpretation of the obscure word *κάτζια* (=large pieces, "pigs" of metal). Incidentally, attention is also called to a passage in the text of *Stephanitês* (ed. Sjöberg, I 40, lines 4 - 5), which seems to point out that the text edited by Sjöberg does not represent the archetypal form of Symeon Seth's composition.

Next, the linguistic competence of the translator of the text is discussed. Finally, the translation technique and the literary qualities of the Eideneier version are analyzed and compared with the character of the narrative in its Byzantine original and the other two post-Byzantine translations into Modern Greek made by the learned men Th. Zygomalas in 1584 and Dem. Prokopiou in 1721. The charmingly naïve popular version of the Vatican codex displays greater freedom and uninhibited creativity in the handling of the text. It recasts the stories

in a more direct, earthy, vivid and even dramatic mold. Thus, it shows greater kinship to the technique of the 16th cent. Italian version of *Stephanitês*, translated from the Greek by the renowned Renaissance scholar Francesco Patrizi, than the translation of Patrizi's contemporary learned Greek Th. Zygomalas.

ΙΩΑΝΝΗΣ - ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

ΟΙ ΣΤΑΥΡΟΕΙΔΕΙΣ ΕΓΓΕΓΡΑΜΜΕΝΟΙ ΝΑΟΙ ΤΗΣ ΣΙΚΕΛΙΑΣ ΚΑΙ ΚΑΤΩ ΙΤΑΛΙΑΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Πρὸ ἀρκετοῦ χρόνου, μελετῶν ὡρισμένα προβλήματα σχέσιν ἔχοντα πρὸς τοὺς βυζαντινοὺς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους ναούς, ἠναγκάσθην νὰ συγκεντρώσω εἰς φωτοαντίγραφα ἢ φωτοτυπίας, τὰ σχέδια ὅλων σχεδὸν τῶν γνωστῶν ναῶν τοῦ τύπου αὐτοῦ. Ἓν μέρος τοῦ ὑλικοῦ τούτου, περιλαμβάνον τοὺς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους ναοὺς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἤδη ἐξεδόθη [1], ἐνῶ σήμερον μὲ ἰδιαιτέραν χαρὰν παρουσιάζω εἰς τοὺς Ἕλληνας συναδέλφους τὸ ἀνάλογον ἐκ Σικελίας καὶ Κάτω Ἰταλίας ὑλικόν, ὅπου ἐπὶ μακρὸν διέτριψα μελετῶν τὰ μνημεῖα ἐπιτοπίως.

Καίτοι τὰ μνημεῖα τὰ ὁποῖα παρουσιάζω, ἀνήκουν σήμερον εἰς τὴν τόσον προηγμένην, ἰδίᾳ ἐξ ἀρχαιολογικῆς καὶ ἀναστηλωτικῆς ἐπόψεως, Ἰταλίαν, δὲν εἶναι πάντα ἀρκούντως γνωστά. Εἰς τὴν Σικελίαν, ὅπου ἡ παλαιοχριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ ἀρχαιολογία εἶναι τὰ μάλιστα προηγμέναι καὶ τὰ μνημεῖα καλῶς μελετημένα, (καίτοι πάντοτε ἐλλείπει ἡ σύγκρισις καὶ ἄμεσος συσχέτισις μετὰ τῶν μεγάλων κέντρων τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης), ταῦτα ἁπλῶς παρουσιάζονται εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἐπιστημονικὸν κοινόν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ὄχι πάντοτε καλῶς μελετημένα μνημεῖα τῆς Ἀπουλίας καὶ Καλαβρίας, κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν ὁποίων παραθέτω καὶ τὰ πορίσματα τῶν προσωπικῶν μου ἐρευνῶν.

Πρὶν ἢ προχωρήσω εἰς τὴν τυπολογικὴν καὶ μορφολογικὴν ἐξέτασιν τῶν μνημείων ἐθεώρησα ἀπαραίτητον τὴν παράθεσιν μιᾶς ἐκτεταμένης πως ἱστορικῆς ἐπισκοπήσεως, ἡ ὁποία δίδει εἰς τὸν Ἕλληνα ἀναγνώστην ἓν γενικὸν ἱστορικὸν διάγραμμα, δεδομένου ὅτι ἐν Ἑλλάδι, τὰ τῆς Βυζαντινῆς Σικελίας καὶ Κάτω Ἰταλίας εἶναι πολλάκις ἄγνωστα, παραποιημένα ἢ παρανοημένα [2].

---

1. Γ. Δημητροκάλλη, Οἱ Σταυροειδεῖς Ἐγγεγραμμένοι Ναοὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, «Μικρασιατικὰ Χρονικά», τόμ. ΙΓ' (1967), σσ. 81 - 183.

2. Τυπικὸν παράδειγμα τὰ ἐλάχιστα καὶ ἐν πολλοῖς ἐσφαλμένα, τὰ ὁποῖα κατεχωρήθησαν ἀκόμη καὶ εἰς τὴν ἔγκυρον «Μεγάλην Ἑλληνικὴν Ἐγκυκλοπαίδειαν», (τόμ. ΚΑ', σ. 831).

ΣΥΝΤΟΜΟΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΙΣ

Ἡ διατήρησις τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης εἰς τὴν Κάτω Ἰταλίαν δὲν εἶναι πρόβλημα, χρῆζον μελέτης καὶ ἐξηγήσεως, ὅπως — λόγῳ τῆς Ἀραβικῆς Κατοχῆς — συμβαίνει μὲ τὴν Σικελίαν. Ἡ Βυζαντινὴ Τέχνη τῆς Κάτω Ἰταλίας, ἡ ἀκμὴ καὶ ἡ λάμψις αὐτῆς, ὀφείλονται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ περιοχὴ αὕτη καὶ ἐνῷ ἤδη ἡ Σικελία εὑρίσκετο ὑπὸ Ἀραβικὴν Κατοχήν, ἦτο μέχρι καὶ τοῦ ΙΑ΄ αἰῶνος, σχεδὸν συνεχῶς τμῆμα τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, τοῦ ὁποίου τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον φαίνεται ὅτι ἐνισχύθη ὑπὸ μικρῶν ἀλλ᾽ ἐπανειλημμένων μεταγενεστέρων μεταναστεύσεων. Ἡ δραστηριότης τῶν βασιλειανῶν μοναχῶν ἐξ ἄλλου, συγκεντρωμένων εἰς ὡρισμένας μονάς, μεγάλως ἐβοήθησεν εἰς τὴν συνεχῆ ἀναζωπύρωσιν τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης, ἡ ὁποία οὕτω διετηρήθη ἐπὶ αἰῶνας. Βεβαίως καὶ ἡ γεωγραφικὴ θέσις, ἰδίᾳ μάλιστα τῆς Ἀπουλίας, ἔπαιξεν σημαίνοντα ρόλον καὶ διὰ τοῦτο καὶ τὰ σημαντικώτερα βυζαντινὰ μνημεῖα ὅπως καὶ αἱ ἀξιολογώτεραι γλωσσικαὶ νησίδες (Βόβα, Καλημέρα, Ὄτραντο) εὑρίσκονται εἰς τὴν περιοχὴν αὐτήν, τὴν πρὸς τὴν Ἑλλάδα πλησιεστέραν. Χαρακτηριστικῶς ὁ P. Marti γράφει: «La posizione geografica che fa del Salento quasi un ponte proteso incontro all'Epiro ; la lontana ma comune etnografia delle popolazioni e le vicente politiche, militari e religio:e avevano legata questa regione alla Madre Grecia, quindi, divenne, anche nel primo medioevo, la linea di passaggio e di contatto fra la Japigia e la Penisola Ellenica» [1]. Εἰς τὴν στενὴν μετὰ τῆς Ἑλλάδος σύνδεσιν τῆς Ἀπουλίας καὶ μάλιστα τῆς Σαλεντινῆς χερσονήσου συνετέλεσε καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς αὐτὴν εὑρίσκονται καὶ οἱ σπουδαιότεροι ἐπὶ τοῦ Ἰονίου καὶ τῆς Ἀδριατικῆς λιμένες τῆς Νοτίου Ἰταλίας (Τάρας, Ὄτραντο, Πρίντεζι, Μπάρι), διὰ τῶν ὁποίων διεξήγετο καὶ τὸ ἐμπόριον μετὰ τῆς κυρίως Ἑλλάδος καὶ γενικώτερον τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας.

Ὑπῆρξε τόσον χαρακτηριστικῶς ἔντονος ὁ βυζαντινὸς χαρακτὴρ τῆς Σαλεντινῆς χερσονήσου, ὥστε ὁ A. Prandi, καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μπάρι τὴν ἀποκαλεῖ «Ἐπαρχίαν τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης» [2]. Ἀνάλογοι ἄλλωστε καὶ χαρακτηριστικώτεροι εἶναι οἱ ὅροι Grecia Italica [3], Grecia Salentina [4], Hellas Otrantina [5]. Ὁ Antonaci, ἀναφερόμενος εἰς τὰς

1. P. Marti, Ruderi e monumenti nella Penisola Salentina, Lecce 1932, σ. 94.

2. A. Prandi, Il Salento. Provincia dell'Arte Bizantina, «Atti del Convegno Internazionale sul tema : L'Oriente Cristiano nella Storia della Civiltà, Roma - Firenze 1963», Roma 1964, σσ. 671 - 711.

3. G. Rohlfs, La Grecia Italica, «Anthropos», τόμ. XXIII (1928), σσ. 1021 - 1028.

4. G. Palumbo, Soleto e la Grecia Salentina, Milano 1929.

5. M. Cassoni, Hellàs Otrantina o disegno grammaticale, Grottaferrata 1937

τοιχογραφίας τῶν πολυαρίθμων ὑποσκάφων ναῶν τῆς Ἀπουλίας, ἔτι κατηγορηματικώτερος, γράφει: «Anche quando queste composizioni vengono accompagnate da leggende latine, restano tuttavia bizantine, eseguite cioè in paese greco, da popolazioni greche, da artisti profondamente ispirati ai modelli canonici dell'arte bizantina» [1]. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἀπώλειαν τῶν ἐδαφῶν αὐτῶν διὰ τὸ Βυζάντιον ἡ ἐν τῇ Κάτω Ἰταλίᾳ καὶ ἰδίᾳ ἐν Ἀπουλίᾳ δρᾶσις τῶν Ἑλλήνων μοναχῶν καὶ καλλιτεχνῶν ἐσυνεχίσθη ἐπὶ μακρὸν ἄνευ διακοπῆς. Ὁ Πανταλέων, συνθέτης τοῦ μωσαϊκοῦ δαπέδου τοῦ ρωμανικοῦ ρυθμοῦ Καθεδρικοῦ ναοῦ τοῦ Ὄτραντο ἦτο Ἕλλην [2], ὅπως Ἕλλην ὑπῆρξε καὶ ὁ Ἀρχιτέκτων Νικόλαος ὅστις ᾠκοδόμησε τὸ φρούριον τῆς Lucera εἰς τὸ βόρειον ἄκρον τῆς Ἀπουλίας [3].

* * *

Διὰ τὴν Σικελίαν πιστεύεται γενικῶς ὅτι ἔπαυσε νὰ εἶναι ἑλληνική, ὅτε τῷ 831 οἱ Ἄραβες εἰσέβαλον εἰς τὴν νῆσον, μετὰ τὸ ἀποτυχὸν προδοτικὸν κίνημα τοῦ Εὐφημίου, ζητήσαντος τὴν βοήθειάν των πρὸς ἀποφυγὴν τῶν συνεπειῶν τῆς φιλοδοξίας του πρὸς πλήρη ἀνεξαρτοποίησιν ἔναντι τοῦ Βυζαντίου. Διὰ τὸ κίνημα τοῦ Εὐφημίου ἐγράφησαν κατὰ καιροὺς πολλά, ἐγένετο δὲ προσπάθεια νὰ ἐμφανισθῇ καὶ ὡς κίνημα χωριστικόν, κατ' ἐπίδρασιν ἴσως τῶν διαφόρων χωριστικῶν κινημάτων τὰ ὁποῖα μέχρι σήμερον γίνονται, ὅπως π.χ. τὸ σημαντικὸν χωριστικὸν κίνημα τὸ ὁποῖον ἐγένετο ἀμέσως μετὰ τὸν β΄ παγκόσμιον πόλεμον [5]. Ὁπωσδήποτε τὰ περὶ

G. Rohlfs, Neues aus der «Grecia Otrantina», «Miscellanea G. Mercati», Roma 1946, σσ. 509 - 520.

1. A. Antonaci, Arte Bizantina in Terra d'Otranto. La «letteratura» in S. Stefano di Soleto, Galatina 1953, σ. 12.

2. Fr. Lenormant, Notes archéologiques sur la Terre d'Otrante, «Gazette Archéologique», τόμ. VII (Paris 1881 - 82), σ. 124, G. Gigli, Il Tallone d'Italia, Bergamo 1912, σ. 99, E. Bertaux, L'Art dans l'Italie Méridionale, Paris 1904, τόμ. II, σσ. 491 - 492, R. S. Loomis, Alexander the Great's celestial journey, «The Burlington Magazine for Connoisseurs», τόμ. XXXII (1918), σ. 140.

3. E. Müntz, Les artistes byzantins dans l'Europe latine du V au XI siècle, «Revue de l'Art Chrétien», τόμ. IV (Lille 1893).

4. F. Gabotto, Eufemio e il movimento separatista nell'Italia bizantina, Torino 1890, A. Rossi, Delle cause della sollevazione di Eufemio contro la dominazione bizantina in Sicilia, «Rendiconti della Reale Accademia dei Lincei», τόμ. XIII (1904), s. 5a, fasc. 6º καὶ εἰς «Studi Storici», Bologna 1906, σσ. 95 - 145.

5. Σήμερον ἡ Σικελία εἶναι αὐτόνομος ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς Ἰταλικῆς Ἐπικρατείας ἀλλὰ μὲ ἰδίαν βουλὴν καὶ ὑπουργεῖα. Παρ' ὅλα αὐτὰ φαίνεται νὰ ὑπάρχῃ διάθεσις καὶ διὰ πλήρη ἀκόμη ἀνεξαρτησίαν, ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν π.χ. ὅτι ὑφίσταται τὸ πολιτικὸν κί-

χωριστικοῦ κινήματος τοῦ Εὐφημίου εἶναι βεβαίως ἀνόητα καὶ τὸ θέμα τῆς Ἀραβικῆς εἰσβολῆς εἶναι ἤδη ἱστορικῶς λελυμένον.

Ὁπωσδήποτε ὅμως ἡ Ἀραβικὴ εἰσβολὴ τοῦ 831 δὲν σημαίνει καὶ τὴν ἄμεσον κατάκτησιν τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Ἀράβων καὶ τὸν ἐξαραβισμόν της. Παρῆλθον πολλὰ ἔτη, μέχρις ὅτου, μετὰ λυσσώδη καὶ ἐπικὴν ἀντίστασιν τῶν βυζαντινῶν στρατευμάτων καὶ τοῦ γηγενοῦς ἑλληνικοῦ στοιχείου, κατωρθώσουν οἱ Ἄραβες νὰ συμπληρώσουν τὴν κατάκτησιν ὁλοκλήρου τῆς Σικελίας. Αἱ Συρακοῦσαι ὑπέκυψαν τῷ 878, ἡ φοβερὰ δὲ καταστροφὴ περιγράφεται ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ Θεοδοσίου [1], ἐνῷ τὸ Ταυρομένιον (Taormina), τελευταῖον προπύργιον τῶν Βυζαντινῶν εἰς τὴν Σικελίαν, μετὰ μεγαλειώδη καὶ ἡρωϊκὴν ἄμυναν περιῆλθεν εἰς τοὺς Ἄραβας, μόλις τῷ 902 [2].

Οἱ Ἄραβες δὲν ἐπῴκισαν τὴν Σικελίαν, ὅπως δὲ ἤδη παρετηρήθη δὲν ὑπάρχουν ἀξιόλογοι οἰκισμοὶ ἐξ ἀρχῆς ἀραβικοί. Πέραν τούτου φαίνεται ὅτι δὲν κατώρθωσαν νὰ ἐξισλαμίσουν σημαντικὸν μέρος τοῦ γηγενοῦς ἑλληνικοῦ στοιχείου, ἢ ἂν τοῦτο κατωρθώθη ἐν μέρει, φαίνεται ὅτι ἔλαβε χώραν μόνον εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς νήσου, ὅπου τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον ἦτο πάντοτε ἀσθενέστερον. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν περιοχὴν αὐτήν, ἀκόμη καὶ εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ Παλέρμον, τοῦ ὁποίου τόσον ἐτονίσθη καὶ ὑπεγραμμίσθη ἡ δῆθεν ἀραβική του φυσιογνωμία, τὸν ΙΑ΄, ΙΒ΄ καὶ ΙΓ΄ αἰῶνα, ὁ μουσουλμανικὸς πληθυσμὸς αὐτοῦ μόλις ἦτο κατά τι μεγαλύτερος τοῦ ἑλληνικοῦ. Ἡ ἱστορικὴ αὐτὴ λεπτομέρεια, ἰδιαιτέρως σημαντική, εἶναι ἀξία μεγαλυτέρας προσοχῆς καὶ διὰ τοῦτο καταχωρῶ αὐτὴν ταύτην τὴν φράσιν τοῦ V. Di Giovanni, ποτὲ καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Παλέρμου, ὁ ὁποῖος ἐπὶ λέξει γράφει «...che la popolazione musulmana di Palermo ne' secoli XI, XII, XIII, non sia di gran lunga più numerosa della popolazione cristiana greca» [3].

νημα Movimento per l'indipendenza della Sicilia, τοῦ ὁποίου ἡ δύναμις εἰς προηγούμενας ἐκλογὰς ἦταν σημαντική.

1. C. O. Zuretti, L'espugnazione di Siracusa nell'880. Testo greco della lettera del monaco Teodosio, «Centenario M. Amari», Palermo 1910, σσ. 165 - 184, B. Lavagnini, L'assedio di Siracusa (878 d.C.) e la lettera di Teodosio monaco, in una nuova traduzione latina, «Πεπραγμένα Θ' Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1953», τόμ. Β', Ἀθῆναι 1956, σ. 496. Τοῦ αὐτοῦ, Siracusa occupata dagli Arabi (Teodosio monaco narra), «La Giara Rassegna Siciliana della Cultura, dell'Arte, della Scuola», τόμ. I (Palermo 1952), σσ. 69 - 74, Τοῦ αὐτοῦ, Siracusa occupata dagli Arabi e l'epistola di Teodosio Monaco, «Byzantion», τόμ. XXIX - XXX (1959 - 60), σσ. 267 - 279.

2. R. H. Dolley, The Lord High Admiral Eustathios Argyros and the betrayal of Taormina to the African Arabs in 902, «Atti dell'VIII° Congresso Internazionale di Studi Bizantini, Palermo 1951», Roma 1953, τόμ. I, σσ. 340 - 353.

3. V. Di Giovanni, Divisione etnografica della Popolazione di Palermo ne' secoli XI, XII, XIII, «Archivio Storico per la Sicilia», τόμ. XIII (1888), Ἀνάτυπον, σ. 26.

Ἡ Ἀραβικὴ Κατοχὴ δὲν διαιωνίσθη, δεδομένου ὅτι αἱ προσπάθειαι τοῦ Βυζαντίου δὲν ἐγκατελείφθησαν ποτέ. Ὁ στρατηγὸς Γεώργιος Μανιάκης θριαμβεύων εἰς τὰς ἀνατολικὰς ἀκτὰς ἀπηλευθέρωσε τῷ 1038 τὰς Συρακούσας, καίτοι τελικῶς οὔτε ὁ γενναῖος αὐτὸς στρατηγὸς κατώρθωσε τὴν ἀνάκτησιν τῆς νήσου. Τὸν Μανιάκην ἀναφέρουν [1] οἱ σικελικοὶ θρῦλοι μὲ συγκίνησιν, εἶναι δὲ χαρακτηριστικὸν ὅτι οὔτε ἡ Ἁγία Μαρία τοῦ Μανιάκη, οὔτε τὸ Κάστρον τοῦ Μανιάκη εἰς τὸν λιμένα τῶν Συρακουσῶν, ἔχουν ἱστορικῶς σχέσιν μὲ τὸν στρατηγόν.

Ἡ σοβαρώτερη προσπάθεια διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς μεγαλονήσου, ἡ ὁποία ἐγένετο μέσῳ τῶν Νορμανδῶν, ἀπέτυχε διότι οἱ Νορμανδοὶ ἐκηρύχθησαν ἀνεξάρτητοι, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ὁριστικὴν πλέον ἀπώλειαν τῆς Σικελίας διὰ τὸν Ἑλληνισμόν. Οἱ νέοι κατακτηταὶ ἐνίσχυσαν κατ' ἀρχὰς τὴν δραστηριότητα τῶν ὀρθοδόξων βασιλειανῶν μοναχῶν, ἀλλ' ἡ ἐπέμβασις τοῦ Πάπα ἔσβησεν ταχέως τὴν δρᾶσιν των εἰς τὰ σημαντικώτερα κέντρα της. Ὁ Καθολικισμὸς καὶ ἡ Λατινικὴ γλῶσσα ἔσβησαν ἕνα πολιτισμὸν καὶ μίαν ἐθνολογικὴν συνέχειαν εἴκοσι αἰώνων, ἡ ὁποία προηγουμένως εἶχε κατωρθώσει νὰ ἀποφύγῃ οἱανδήποτε ἀλλοίωσιν, παρὰ τὰς ξένας εἰσβολὰς καὶ τὰς δύο μακροχρονίους κατακτήσεις τῶν Ρωμαίων καὶ τῶν Ἀράβων.

Ἀλλ' ὁ ἀφανισμὸς τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τὴν Σικελίαν δὲν ἐπῆλθε ταχέως. Οἱ ἴδιοι οἱ Νορμανδοί, καίτοι κατακτηταί, ἀναγκάζονται καὶ χρησιμοποιοῦν τρεῖς «ἐπισήμους» γλώσσας (ἑλληνικήν, λατινικὴν καὶ ἀραβικὴν) ἐνῷ οἱ ἀνώτατοι ἀξιωματικοὶ τοῦ στόλου των καὶ πολλάκις καὶ αὐτοὶ οἱ ναύαρχοι εἶναι Ἕλληνες [2]. Ὁ πρῶτος ἀρχιεπίσκοπος τῆς νήσου, ὁ Νικόδημος, εἶναι Ἕλλην (Σικελός) [3], ἐνῷ ἡ Βυζαντινὴ Τέχνη εἰς ὡρισμένους τομεῖς κυριαρχεῖ ἀπολύτως (μωσαϊκά). Ἀλλ' οὔτε καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν, οὔτε μεταγενεστέρως τὸ Βυζάντιον παρητήθη τοῦ ὀνείρου τῆς ἀνακτήσεως τῆς νήσου. Ἀναφέρω μίαν χαρακτηριστικὴν λεπτομέρειαν ἐλάχιστα ἴσως γνωστήν : Εἰς τὸν περίφημον «Σικελικὸν Ἑσπερινὸν» τοῦ 1282 εἶχεν ἀναμιχθῆ καὶ ὁ Βυζαντινὸς Αὐτοκράτωρ, ἐνῷ εἰς τὸ ἀντίθετον στρατόπεδον ἵστατο ὁ Πάπας, ὁ ὁποῖος καὶ βεβαίως ἔσπευσε νὰ ἀναθεματίσῃ δημοσίᾳ τὸν Ἕλληνα Αὐτοκράτορα τῆς Κωνσταντινουπόλεως δι' ἄλλην μίαν φοράν [4].

---

1. F. Gabotto, La leggenda di Maniace, «Archivio Storico Messinese», τόμ. I (1900), σσ. 47 - 73, Κ. Κωνσταντοπούλου, Γεώργιος Μανιάκης, «Ἡμερολόγιον Μεγάλης Ἑλλάδος» (1932), σσ. 69 - 80.

2. W. Cohn, Die Geschichte der normannisch - sizilischen Flotte unter der Regierung Rogers I und Rogers II (1060 - 1154), Breslau 1910.

3. C. Waern, Mediaeval Sicily. Aspects of life and art in the middle ages, London 1910, σ. 34.

4. V. Laurent, Les Vêpres Siciliennes et les dessous de la politique byzantine,

P HOROLOGI PGRT FGRIONS GTSRAGIFGSR GX ROGERIVS
R.NATIONIS DNIG Ф C XLII Ⓘ SPR IDG V AN VR GG XII FLGT
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

...σσος ἐπὶ μαρμάρου ἐπιγραφή, ἐντειχισμένη εἰς τὴν Cappella Palatina ... Τὸ ἑλληνικὸν κείμενον ἀναφέρει τὸ «καινὸν θαῦμα» (μέτρησιν χρόνου), ...χθη ἐπὶ Ρογήρου, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται ὡς «Κραταιὸς Δεσπότης Ρογέριος Ρὶξ ἐκ Θεοῦ Σκηπτροκράτωρ».

...αὶ μετὰ ταῦτα ὁ Σικελικὸς Ἑλληνισμὸς ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφί... ...ρίγκηψ Μανουὴλ Κομνηνὸς εἶναι σικελικῆς καταγωγῆς [1], ἐνῶ ...αν φορὰν μία Ἑλληνίς, ἡ Ἑλένη Ἀγγελῖνα Δούκαινα, σ.ἐ... ...ισσα τῆς μεγάλης ἑλληνικῆς νήσου, ἡ ὁποία διὰ μερικὰ ἔτη ...ταντος — εἶχε φιλοξενήσει αὐτὴν ταύτην τὴν πρωτεύουσαν ...νῆς Αὐτοκρατορίας.

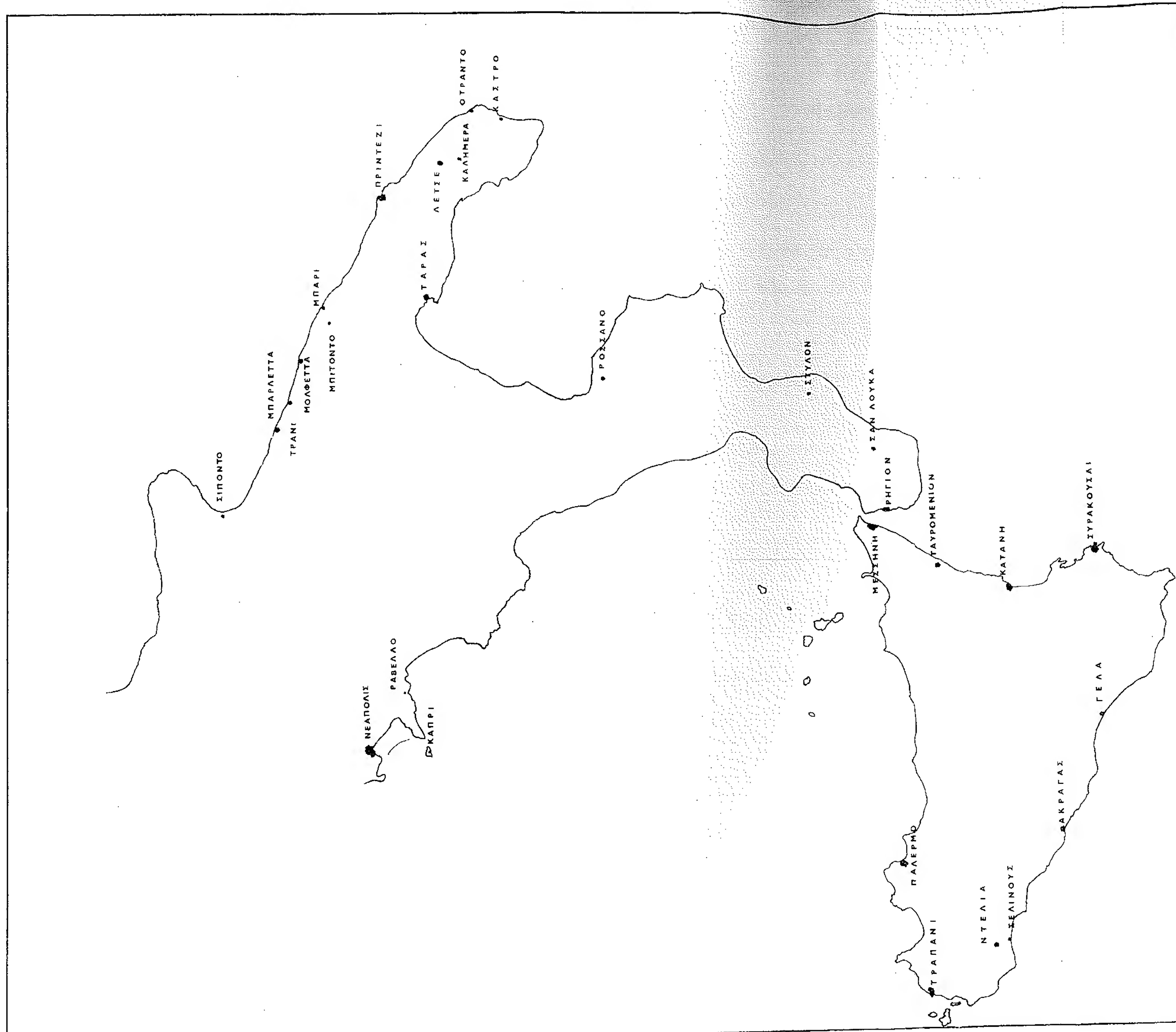
...ταῖαι ἀναλαμπαὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Σικελίας εἶναι ἡ δρᾶσις ...ντίνου Λάσκαρι, ὁ ὁποῖος διδάσκει τὴν Ἑλληνικὴν εἰς τὴν ... καὶ τῶν Κρητῶν μεταβυζαντινῶν ζωγράφων, τῶν Madonneri,

... Congresso Internazionale di Studi Bizantini, Palermo 1951», Roma 1953, ... - 411, G. La Mantia, Studi sulla Rivoluzione Siciliana del 1282, «Ar... Siciliano», τόμ. VI (1940), σσ. 97 - 135, S. Runciman, The Sicilian ...ory of the Mediterranean World in the later thirteenth century, Cambridge

...atthieu, Un Πρίγκιψ Manuel Comnène issu de Terre Sicilienne, «By... XXIII (1953), σσ. 132 - 137.

...Kahana - M. R. L. De Maikiel, Doña Angelina de Grecia, «Nueva ...logia Hispanica», τόμ. XIV (1960), σσ. 89 - 97, M. Δένδια, Ἑλένη ...καινα, Βασίλισσα Σικελίας καὶ Νεαπόλεως, «Ἠπειρωτικὰ Χρονικά», ... σσ. 219 - 294.

...bate, Per la biografia di Costantino Lascaris, «Archivio Storico Siciliano», ...1), σσ. 222 - 240, L. Perroni - Grande, Per la storia del monastero ...re di Messina e per la biografia di Costantino Lascaris, «Archivio Storico ...ι. III (1902), σσ. 208 - 211, Τοῦ αὐτοῦ, Per la biografia di Costantino

Εἰκ. 1. Τρίγλωσσος ἐπὶ μαρμάρου ἐπιγραφή, ἐντειχισμένη εἰς τὴν Cappella Palatina τοῦ Παλέρμου. Τὸ ἑλληνικὸν κείμενον ἀναφέρει τὸ «καινὸν θαῦμα» (μέτρησιν χρόνου), ἡ ὁποία ἐπετεύχθη ἐπὶ Ρογήρου, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται ὡς «Κραταιὸς Δεσπότης Ρογέριος Ρὶξ ἐκ Θεοῦ Σκηπτροκράτωρ».

Ἀλλὰ καὶ μετὰ ταῦτα ὁ Σικελικὸς Ἑλληνισμὸς ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται. Ὁ πρίγκηψ Μανουὴλ Κομνηνὸς εἶναι σικελικῆς καταγωγῆς [1], ἐνῶ διὰ τελευταίαν φορὰν μία Ἑλληνίς, ἡ Ἑλένη Ἀγγελῖνα Δούκαινα, σ'ἐ-φεται βασίλισσα τῆς μεγάλης ἑλληνικῆς νήσου, ἡ ὁποία διὰ μερικὰ ἔτη — ἐπὶ Κώνσταντος — εἶχε φιλοξενήσει αὐτὴν ταύτην τὴν πρωτεύουσαν τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας.

Αἱ τελευταῖαι ἀναλαμπαὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Σικελίας εἶναι ἡ δρᾶσις τοῦ Κωνσταντίνου Λάσκαρι, ὁ ὁποῖος διδάσκει τὴν Ἑλληνικὴν εἰς τὴν Μεσσήνην [3] καὶ τῶν Κρητῶν μεταβυζαντινῶν ζωγράφων, τῶν Madonneri,

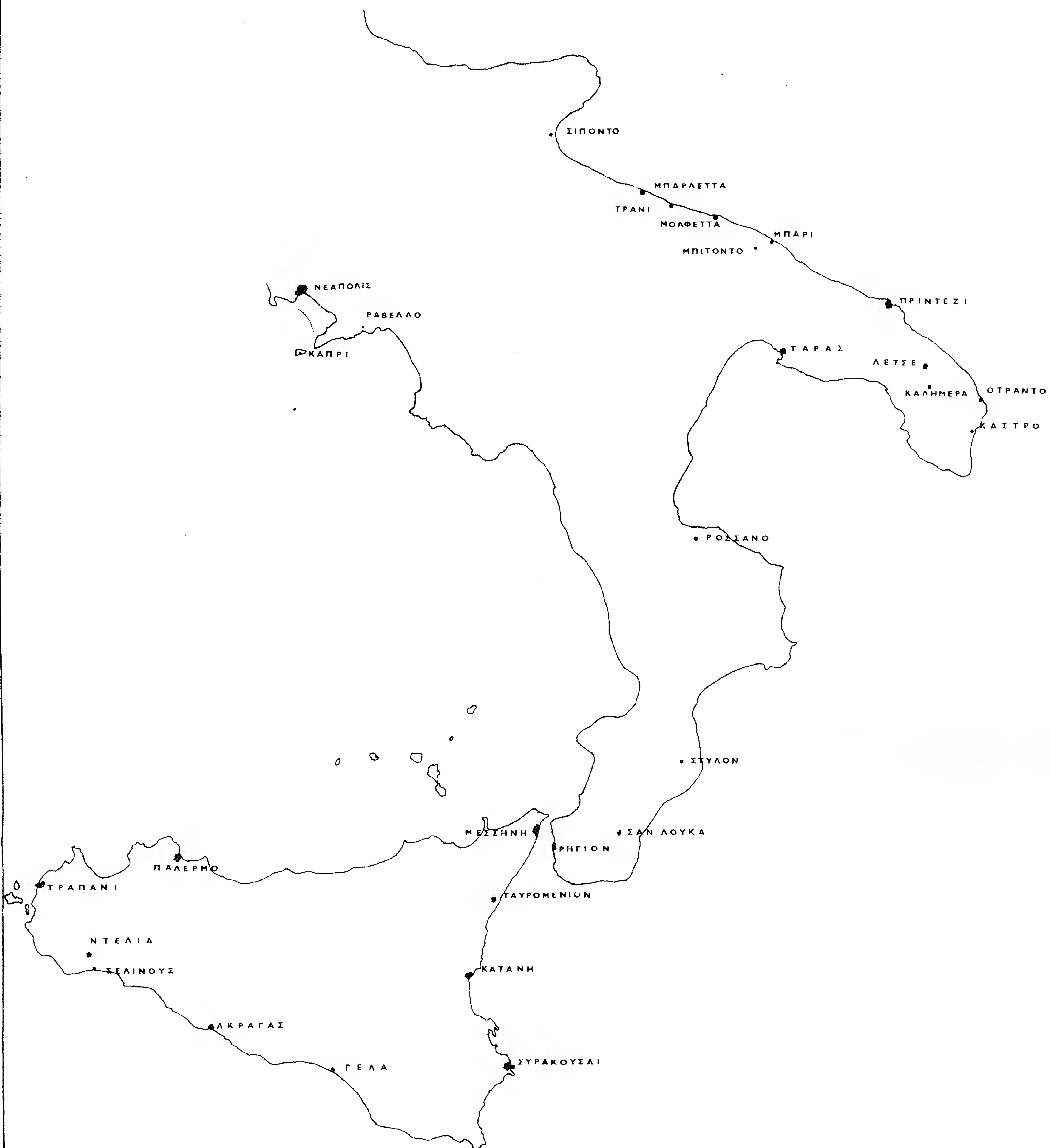

«Atti dell'VIII° Congresso Internazionale di Studi Bizantini, Palermo 1951», Roma 1953, τόμ. I, σσ. 409 - 411, G. La Mantia, Studi sulla Rivoluzione Siciliana del 1282, «Archivio Storico Siciliano», τόμ. VI (1940), σσ. 97 - 135, S. Runciman, The Sicilian Vespers. A history of the Mediterranean World in the later thirteenth century, Cambridge 1958.

1. M. Matthieu, Un Πρίγκιψ Manuel Comnène issu de Terre Sicilienne, «Byzantion», τόμ. XXIII (1953), σσ. 132 - 137.

2. R. T. Kahana - M. R. L. De Maikiel, Doña Angelina de Grecia, «Nueva Revista de Filologia Hispanica», τόμ. XIV (1960), σσ. 89 - 97, M. Δένδια, Ἑλένη Ἀγγελῖνα Δούκαινα, Βασίλισσα Σικελίας καὶ Νεαπόλεως, «Ἠπειρωτικὰ Χρονικά», τόμ. Α' (1926), σσ. 219 - 294.

3. V. Labate, Per la biografia di Costantino Lascaris, «Archivio Storico Siciliano», τόμ. XXVI (1901), σσ. 222 - 240, L. Perroni - Grande, Per la storia del monastero del SS. Salvatore di Messina e per la biografia di Costantino Lascaris, «Archivio Storico Messinese», τόμ. III (1902), σσ. 208 - 211, Τοῦ αὐτοῦ, Per la biografia di Costantino

ΧΑΡΤΗΣ ΤΗΣ ΣΙΚΕΛΙΑΣ ΚΑΙ ΚΑΤΩ ΙΤΑΛΙΑΣ (1 : 2.500.000)

οἱ ὁποῖοι ἐφιλοτέχνησαν πλῆθος μεταβυζαντινῶν εἰκόνων εἰς τὴν νῆσον[1]. Αἱ μικραὶ τέλος μεταναστεύσεις ἑλληνικῶν καὶ ἑλληνοαλβανικῶν στοιχείων, εἴτε ὁμαδικαί[2], εἴτε μεμονωμέναι[3], δὲν εἶχον οὐδεμίαν πλέον σημασίαν.

Καίτοι ὅμως ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Σικελίας ἐξέλιπεν, ἡ ἀγάπη τῶν σημερινῶν Σικελῶν διὰ τοὺς Ἕλληνας προγόνους των εἶναι σημαντική, εἰς αὐτὸ δὲ ὀφείλεται καὶ ἡ ἵδρυσις τοῦ Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici, καθὼς καὶ ἡ ἔκδοσις ἑνὸς ἀρχαιολογικοῦ περιοδικοῦ, φέροντος τὸν ἑλληνικὸν τίτλον «Κ ώ κ α λ ο ς».

ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Ἐνῷ οἱ πολλοὶ ξένοι συγγραφεῖς συνήθως συνδέουν τοὺς ναοὺς τῆς Κάτω Ἰταλίας, εἰδικῶς μὲ τοὺς ναοὺς τῆς Κρήτης, ὡς λ.χ. οἱ Theodoru, Jonescu, De Angelis d'Ossat, πρῶτος ὁ Ἕλλην Σωτηρίου, γενικεύων τὸ θέμα, κατατάσσει τὴν Βυζαντινὴν Ἀρχιτεκτονικὴν τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ Σικελίας εἰς τὴν λεγομένην «Σχολὴν τῆς Ἀνατολῆς». Ἡ ἀναμφισβήτητος αὕτη ἀλήθεια ἀποδεικνύεται κατ' ἀρχὴν ἐκ τῆς συγκριτικῆς μελέτης τῶν μορφολογικῶν στοιχείων τῶν ναῶν, οἱ ὁποῖοι πλὴν μεμονωμένων ἐξαιρέσεων δὲν παρουσιάζουν σχέσιν ἢ ὁμοιότητας μὲ τὴν Βυζαντινὴν Ἀρχιτεκτονικὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἢ τῆς Ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, ἐνῶ ἀντιθέτως αἱ σχέσεις τῶν βυζαντινῶν ναῶν τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου, τῆς Κρήτης, τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ὡς καὶ αὐτῆς τῆς μακρυνῆς Κύπρου, μετὰ τῶν ναῶν τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ Σικελίας εἶναι πολλαὶ καὶ ποικίλλαι.

Lascaris, Messina 1903, Τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Nuovo contributo alla biografia di Costantino Lascari. Due documenti inediti del secolo XV, Messina 1932, G. M e r c a t i, Quando morì C. Lascaris, «Rheinisches Museum», τόμ. LXV (1910), σ. 318.

1. O. M o r i s a n i, Madonneri in Sicilia : Due schede, «Cronache di Archeologia e Storia dell'Arte», no. 1 (1962), σσ. 43 - 49, E. M a u c e r i, Intorno ad un prezioso trittichetto e ad alcuni altri dipinti di Scuola Bizantina, «Bollettino d'Arte», Ἰούνιος 1913, σσ. 215 - 225, Τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, La Madonna Orante e tarde opere bizantine nel Museo di Messina, «Bollettino d'Arte», τόμ. IX (1929), σσ. 181 - 187.

2. G. C r i s p i, Memorie storiche di talune costumanze appartenenti alle colonie greco - albanesi di Sicilia, Palermo 1853, O. B u c o l a, La colonia greco - albanese di Mezzojuso, Palermo 1909, Τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Nuove ricerche sulla fondazione della colonia greco - albanese di Mezzojuso, Palermo 1912, G. H. B l a n k e n, Migrations grecques vers l'ouest avant et après 1453, «Πεπραγμένα Ι' Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου Κωνσταντινουπόλεως, 1955», Κωνσταντινούπολις 1957, σ. 205.

3. Ξ. Σ ι δ ε ρ ί δ ο υ, Ἡ ἠπειρῶτις οἰκογένεια Ρερέ, «Ἠπειρωτικὰ Χρονικά», τόμ Γ' (1928), σσ. 166 - 168.

* * *

Κατόψεις. Ἀπὸ τυπολογικὴν ἄποψιν ὁ σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένος ναὸς παρουσιάζεται εἰς τὴν μορφὴν τοῦ ἁπλοῦ τετρακιονίου ἢ τετραστήλου καὶ τοῦ πεντατρούλλου, ἐνῷ ἡ περίπτωσις ναοῦ τρικόγχου ἢ συνθέτου εἶναι σπανία. Εἰς τὴν Ἀπουλίαν εἶναι χαρακτηριστικὴ καὶ ἡ ὕπαρξις μιᾶς τοπικῆς παραλλαγῆς τὴν ὁποίαν δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν «πολυτρούλλους» ναούς, καίτοι εἰς τὴν πραγματικότητα οἱ τροῦλλοι εἶναι μόνον τρεῖς, τοποθετημένοι κατ' ἄξονα. Ἡ ἰδιότυπος αὕτη παραλλαγὴ ἡ ὁποία σχετίζεται μὲ τοὺς ἐν Κύπρῳ ἀναλόγους ναούς, ἀπαντᾶται ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον εἰς τὴν Ἀπουλίαν καὶ εἰς μίαν μόνον περίπτωσιν καὶ εἰς τὴν Σικελίαν, ἡ ὁποία ὅμως εἶναι καὶ ἱστορικῶς γνωστὸν ὅτι συνδέεται ἀμέσως μετὰ τῶν ἀναλόγων μνημείων τῆς Ἀπουλίας.

Ἐκ τῶν ἄλλων παραλλαγῶν φαίνεται ὅτι οἱ πεντάτρουλλοι ναοὶ συνδέονται μὲ τοῦ αὐτοῦ τύπου πελοποννησιακὰ μνημεῖα, ἐνῷ οἱ ἄλλοι ναοὶ εἶναι καταφανῶς ἀνατολικῆς ἐμπνεύσεως καὶ σχεδίου.

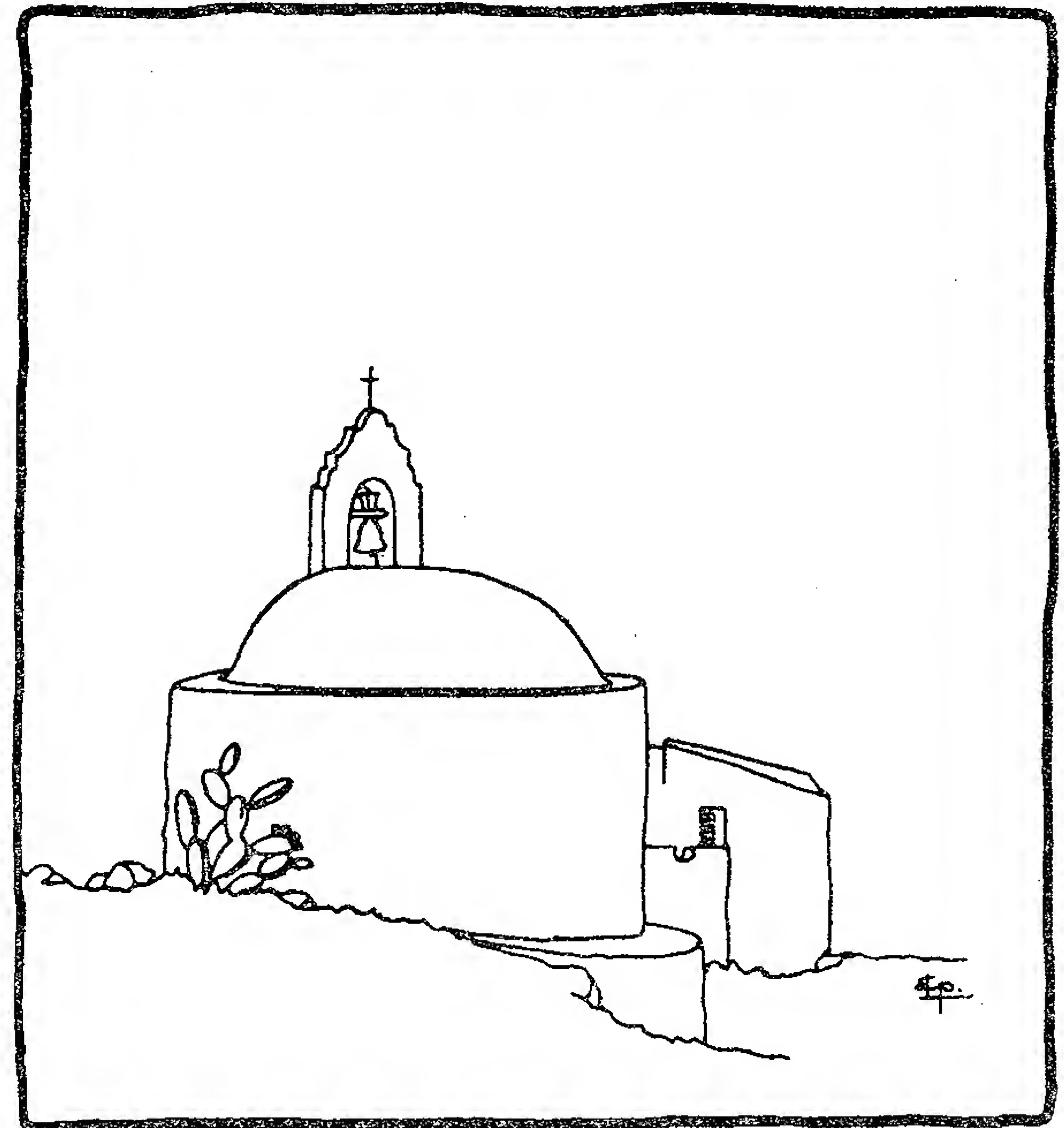
Τὰ φέροντα τὸν τροῦλλον ὑποστηλώματα εἶναι συνήθως κίονες, πλὴν ὀλίγων ἐξαιρέσεων (Santa Maria τοῦ Siponto, Ἅγιος Μᾶρκος τοῦ Rossano) καὶ οἱ κόγχες τοῦ ἱεροῦ καταλήγουν εἰς ἡμικυκλικὰς ἀψῖδας. Ἡ σημαντικώτερη ἐξαίρεσις ἐν προκειμένῳ εἶναι αἱ ἀψῖδες τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῶν Θαυμάτων (Santa Maria dei Miracoli) τοῦ Παλέρμου, ἡ ὁποία ἔχει πολυγωνικὴν τὴν μεσαίαν καὶ ἡμικυκλικὰς τὰς πλαγίας κόγχας, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ εἰς πολλοὺς ναοὺς τῆς Τραπεζοῦντος.

Ἀπὸ ἄποψιν ἀναλογιῶν κατόψεως οἱ ναοὶ εἶναι μᾶλλον ἐπιμήκη κτίσματα, ἀνεξαρτήτως χρονολογίας, ἐνῷ αἱ ἀναλογίαι τῆς τομῆς εἶναι μᾶλλον βαρεῖαι. Οἱ νάρθηκες εἶναι σπάνιοι, οἱ ἐξωνάρθηκες ἄγνωστοι, ἐνῷ τὰ ἐξωτερικὰ τυφλὰ ἀψιδώματα χαρακτηρίζουν ὀλίγους μόνον ναούς. Ἡ ὕπαρξις ἡμικιόνων εἰς τοὺς ἐσωτερικοὺς πλευρικοὺς ἢ καὶ ἐγκαρσίους τοίχους εἶναι συνήθης, ἐνῷ ἡ ὕπαρξις ἓξ (Ναὸς τοῦ San Cataldo τοῦ Παλέρμου) ἢ ὀκτὼ (Martorana, Ἀνώνυμος ναὸς τοῦ Castro) κιόνων κατ' ἄξονα ἀποτελεῖ ἀνάμνησιν τῶν μορφολογικῶν χαρακτήρων τῆς βασιλικῆς.

Τὰ πλάγια διαμερίσματα καλύπτονται συνήθως δι' ἡμικυλίνδρων κεραμοσκεπῶν ἢ καὶ γυμνῶν. Οἱ τρουλλίσκοι παρουσιάζονται εἰς τὴν Καλαβρίαν καὶ τὰ σταυροθόλια εἰς τὴν Καμπανίαν καὶ τὸν ναὸν τοῦ San Cataldo τοῦ Παλέρμου. Ὅλως διάφορος εἶναι ἡ κάλυψις τῶν πλαγίων διαμερισμάτων τῶν πολυτρούλλων ναῶν τῆς Ἀπουλίας ἡ ὁποία γίνεται διὰ τεταρτοκυλίνδρων (volte a mezza botte).

Εἰς τὴν παραλλαγὴν τῶν πολυτρούλλων ναῶν τὰ ἀνωτέρω χαρακτηριστικὰ ἀλλοιοῦνται σημαντικῶς. Αἱ κατόψεις ἐπιμηκύνονται, ἀκόμη καὶ πλέον τῆς ἀναλογίας 1 : 1,5, οἱ πεσσοὶ γίνονται σταυρόσχημοι, ἐνῷ τὰ ἱερά, κατὰ ρωμανικὰ πρότυπα, λαμβάνουν ποικίλλας διαμορφώσεις.

Ἀνωδομή. Οἱ κυλινδρικοὶ τροῦλλοι, γενικῶς ἀκόσμητοι καὶ σχεδὸν κυκλαδικῆς πλαστικότητος, λαμβάνουν εἰς τὴν Καθολικὴν τοῦ Στύλου πλούσιον κεραμοπλαστικὸν διάκοσμον, ἐνθυμίζοντα βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἠπείρου ἢ καὶ τῆς Μακεδονίας. Εἰς ὡρισμένας περιπτώσεις οἱ τροῦλλοι ἐπηρεάζονται ἀπὸ ρωμανικὰ μνημεῖα (Ἅγιος Ἀνδρέας τοῦ Τράνι) ἢ εἶναι τελείως «φαλακροὶ» (Ἁγία Τριὰς τοῦ Delia, San Cataldo), στοιχεῖον

Εἰκ. 2. Ναΐσκος ἐπὶ τῆς νήσου Salina τῆς Σικελίας, «κυκλαδικῆς» πλαστικότητος, ὀφειλομένης ὅμως εἰς τὴν κοινὴν μεσογειακὴν ἀρχιτεκτονικήν.

ἀποδιδόμενον συνήθως εἰς ἀραβικὰς καὶ μόνον ἐπιδράσεις. Πρόκειται περὶ σφάλματος, διότι ὁ δῆθεν ἀραβικὸς χαρακτὴρ εἶναι γενικώτερον μεσογειακός. Εἰς τὴν μεσογειακὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἀνήκουν πολλαὶ τῶν ἐκφράσεων τῆς ἀραβικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ὅπως ἐπίσης καὶ τῆς σικελικῆς καὶ τῆς κυκλαδικῆς. Εἰς ἀπόδειξιν παραθέτω ἄποψιν προοπτικὴν μικροῦ ναϋδρίου τῆς σικελικῆς νήσου Salina, τῆς ὁποίας ὁ «κυκλαδικὸς» χαρακτὴρ εἶναι πλέον ἢ καταφανής. Βεβαίως δὲν πρόκειται περὶ κυκλαδικῶν ἐπιδράσεων, ἀλλὰ διὰ παραλλήλους ἐκφράσεις τῆς ἐκ τοῦ κλίματος ἐπιβληθείσης μεσογειακῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἀναμφισβητήτως δὲ ἀποτελεῖ βασικὸν ἐπιστημονικὸν σφάλμα ὁ ὑπέρμετρος ἀραβισμὸς τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Σικελίας.

***

Ἡ γεωγραφικὴ ἐξάπλωσις τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ εἰς τὴν ἄλλοτε Μεγάλην Ἑλλάδα εἶναι περίεργος καὶ χρήζουν ἑρμηνείας ὡρισμένα φαινόμενα.

Εἰς τὴν Ἀπουλίαν οἱ σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι ναοὶ εὑρίσκονται ἢ εἰς σπουδαίους κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν λιμένας ἢ ὁπωσδήποτε εἰς οἰκισμοὺς εὑρισκομένους παρὰ τὰς ἀκτάς. Ἀναμφισβητήτως ἡ τοιαύτη διάδοσις τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ ἀποδεικνύει ὅτι εἶναι τύπος «εἰσαγωγῆς» καὶ προφανῶς διὰ τῶν θαλασσίων ἐμπορικῶν συναλλαγῶν, τὰς ὁποίας καθ' ὅλον τὸν μεσαίωνα εἶχεν ἡ Ἀπουλία μετὰ τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου [1]. Σημειοῦμεν ἐν προκειμένῳ ὅτι ἡ Ἀπουλία ὑπῆρξε καὶ ὁ κύριος σταθμὸς ἀναχωρήσεως καὶ ἐπιστροφῆς, τόσον τῶν προσκυνητῶν ὅσον καὶ τῶν σταυροφόρων.

Αἱ μεταξὺ τῶν Καλαβρικῶν καὶ Ἀπουλικῶν ναῶν ὑφιστάμεναι διαφοραί, ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς μιᾶς περιοχῆς δὲν ἐπέδρασεν ἐπὶ τῆς ἄλλης, παρ' ὅλον ὅτι ὑφίστανται καὶ ὁμοιότητες καὶ παρ' ὅλον ὅτι οἱ βασιλειανοὶ μοναχοὶ ὑπῆρξαν ὁ κύριος παράγων διὰ τὴν ἀνέγερσιν τῶν σημαντικωτέρων μνημείων. Φαίνεται ὅτι τόσον ἡ Ἀπουλία ὅσον καὶ ἡ Καλαβρία ἐπηρεάσθησαν ἀπ' εὐθείας ἐκ τοῦ Βυζαντίου καὶ κεχωρισμένως. Σημειοῦται ὅτι καὶ ἐν Καλαβρίᾳ τὰ σημαντικώτερα ὑπὸ ἐξέτασιν μνημεῖα εὑρίσκονται εἰς οἰκισμοὺς ὀλίγον τῆς θαλάσσης ἀπέχοντας.

Ἐν Σικελίᾳ παρατηρεῖται τι τὸ ἰδιαιτέρως παράδοξον : Οἱ σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι τῆς νήσου συγκεντροῦνται εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον, καίτοι τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον ἦτο ἀσθενέστερον, ἡ δὲ γεωγραφικὴ ἀπόστασις

1. G. M. Monti, L'Italia meridionale e la Grecia nel Medio Evo, «Italia e Grecia», Firenze 1939, Τοῦ αὐτοῦ, Il Regno di Sicilia e il Levante Mediterraneo, «Annali del Seminario Giuridico-Economico dell'Universita di Bari», Bari 1930.

ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου μεγαλυτέρα. Τὸ φαινόμενον ἤδη παρατηρηθὲν [1], δὲν ἔτυχεν ἐπαρκοῦς ἑρμηνείας.

Ἡ μόνη ἐξήγησις τὴν ὁποίαν δυνάμεθα νὰ δώσωμεν εἶναι ὅτι καὶ ἐδῶ ἔχομεν τὴν περίπτωσιν τῶν εἰσαχθέντων ἀπ' εὐθείας ἐκ τῶν μεγάλων κέντρων τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας ὅπως ἀκριβῶς ἔγινε καὶ μὲ τὴν περίπτωσιν τῶν μωσαϊκῶν, τῶν εἰκόνων, τῶν μεταξωτῶν κτλ. Ἡ αὐλὴ τῶν Νορμανδῶν, ἐστερημένη παραδόσεως, ἐπηρεάζετο καὶ ἐκ τοῦ Βυζαντίου καὶ ἐκ τῆς Ἀπουλίας, ὅπου πρότερον ἦσαν ἐγκατεστημένοι. Χαρακτηριστικὴ περίπτωσις τῆς ἐξ Ἀπουλίας ἐπιδράσεως εἶναι καὶ ὁ πολύτρουλλος ναὸς τοῦ San Cataldo, Ἁγίου κατ' ἐξοχὴν τιμωμένου ἐν Ἀπουλίᾳ [2].

Ὑπὸ διαφόρους παραλλαγὰς ὁ σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένος ναὸς εὑρίσκεται καὶ ἐν Καμπανίᾳ, ἐκεῖθεν τῶν Καλαβρικῶν Ἀπεννίνων. Καὶ ἐν Καμπανίᾳ παρατηροῦμεν ὅτι οἱ ναοὶ τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν τύπου εὑρίσκονται εἴτε εἰς λιμένας εἴτε εἰς οἰκισμοὺς εὑρισκομένους παρὰ τὰς ἀκτάς. Σημαντικώτεροι τῶν ναῶν τῆς Καμπανίας εἶναι ὁ Ἅγιος Ἰωσὴφ ἢ Ἅγιος Ἰωάννης «Εἰς τὴν Θάλασσαν» (S. Giovanni a Mare) τῆς Γαέτα, ὁ Ἅγιος Αὐγουστῖνος τοῦ Ravello καὶ ὁ σημαντικώτερος ὅλων ναὸς τοῦ San Costanzo τοῦ Κάπρι [3].

Εἰς Ravello, ὅπως καὶ ἄλλοτε ἔχω γράφει ὑπάρχουν λείψανα τοῦ ποτὲ ἑλληνικοῦ στοιχείου [4], ἐνῶ διὰ τὴν πόλιν τῆς Γαέτα εἶναι γνωστὸν ὅτι εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΑ' αἰῶνος τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον ἦτο ἐξαιρετικῶς ἀνεπτυγμένον [5].

Ἐκτὸς τῆς Καμπανίας ὁ σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένος ναὸς καὶ μάλιστα ὡς τρίκογχος ἐξηπλώθη καὶ εἰς τὴν βορείως τῆς Ἀπουλίας περιοχὴν Marche τῆς Μέσης Ἰταλίας, ἀλλὰ τὸ βυζαντινὸν στοιχεῖον περιορίζεται μόνον εἰς τὰς κατόψεις, ἐνῶ κατὰ τὰ λοιπὰ οἱ ναοὶ τῆς περιοχῆς αὐτῆς διαμορφοῦνται κατὰ ρωμανικὰ ἢ ἄλλα πρότυπα [6].

1. G. De Angelis d'Ossat, Le influenze bizantine nell'Architettura Romanica, Roma 1942, σ. 59, E. Calandra, Breve storia dell'Architettura in Sicilia, Bari 1938, σσ. 34-35.

2. G. Di Stefano, Monumenti della Sicilia Normanna, Palermo 1955, σ. 45, G. De Angelis d'Ossat, Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 73.

3. G. De Angelis d'Ossat, Ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 55-56.

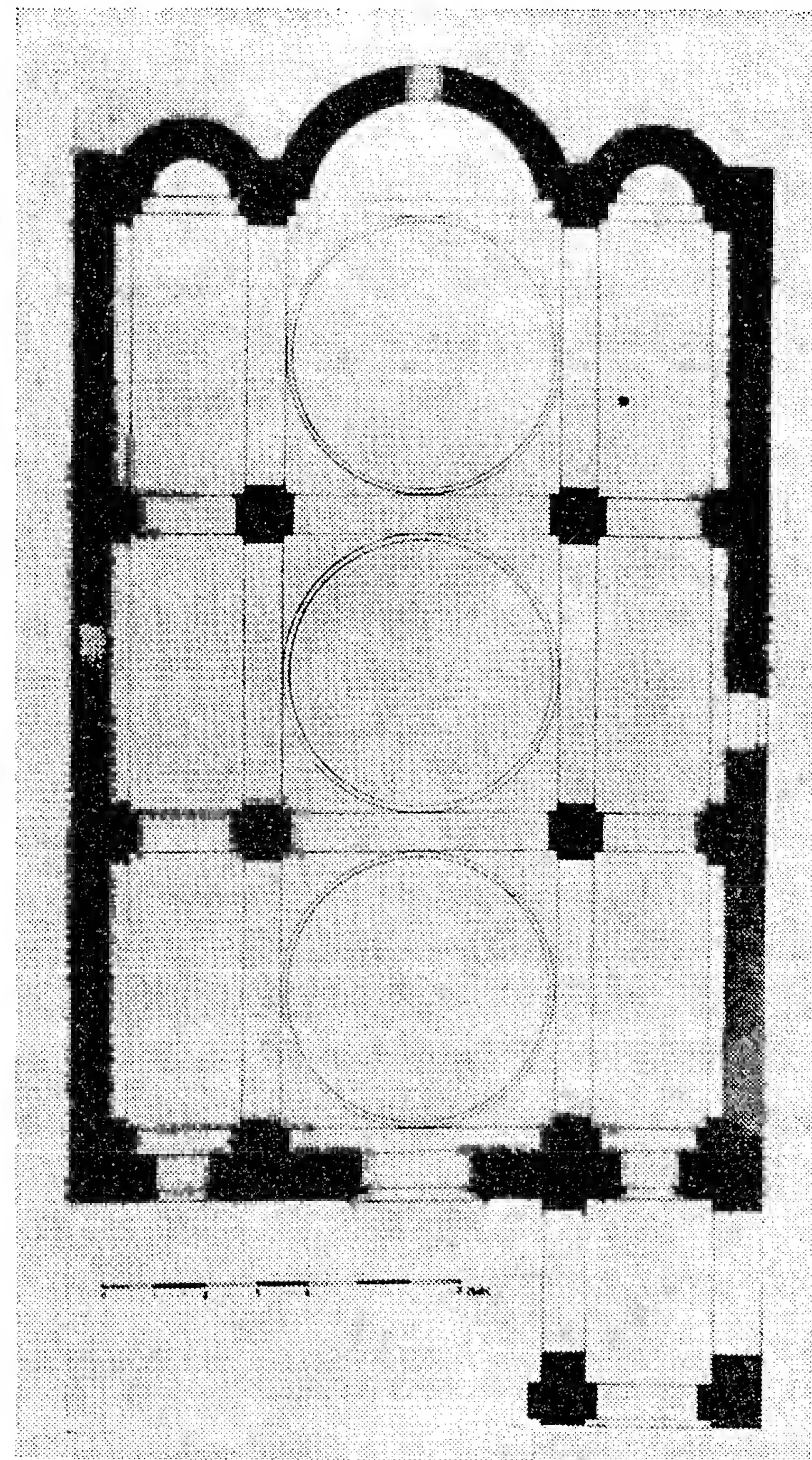
4. Γ. Δημητροκάλλη, Τὸ Συνέδριο τοῦ Ἀμάλφι καὶ τὸ θέμα τῶν ξενοδοχείων, ποὺ λειτουργοῦν σὲ ἱστορικὰ μνημεῖα, «Τεχνικὰ Χρονικὰ» (Ἐπιστημονικὴ Ἔκδοσις), τεῦχος Γ'/1966 (Ἰούλιος - Σεπτέμβριος 1966) σσ. 787-788.

5. A. L. Frothingham, Notes on byzantine art and culture in Italy and especially in Rome, «American Journal of Archaeology», τόμ. X (1895), σσ. 170-171.

6. G. De Angelis d'Ossat, Ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 52-55.

ΠΟΛΥΤΡΟΥΛΛΟΙ ΝΑΟΙ

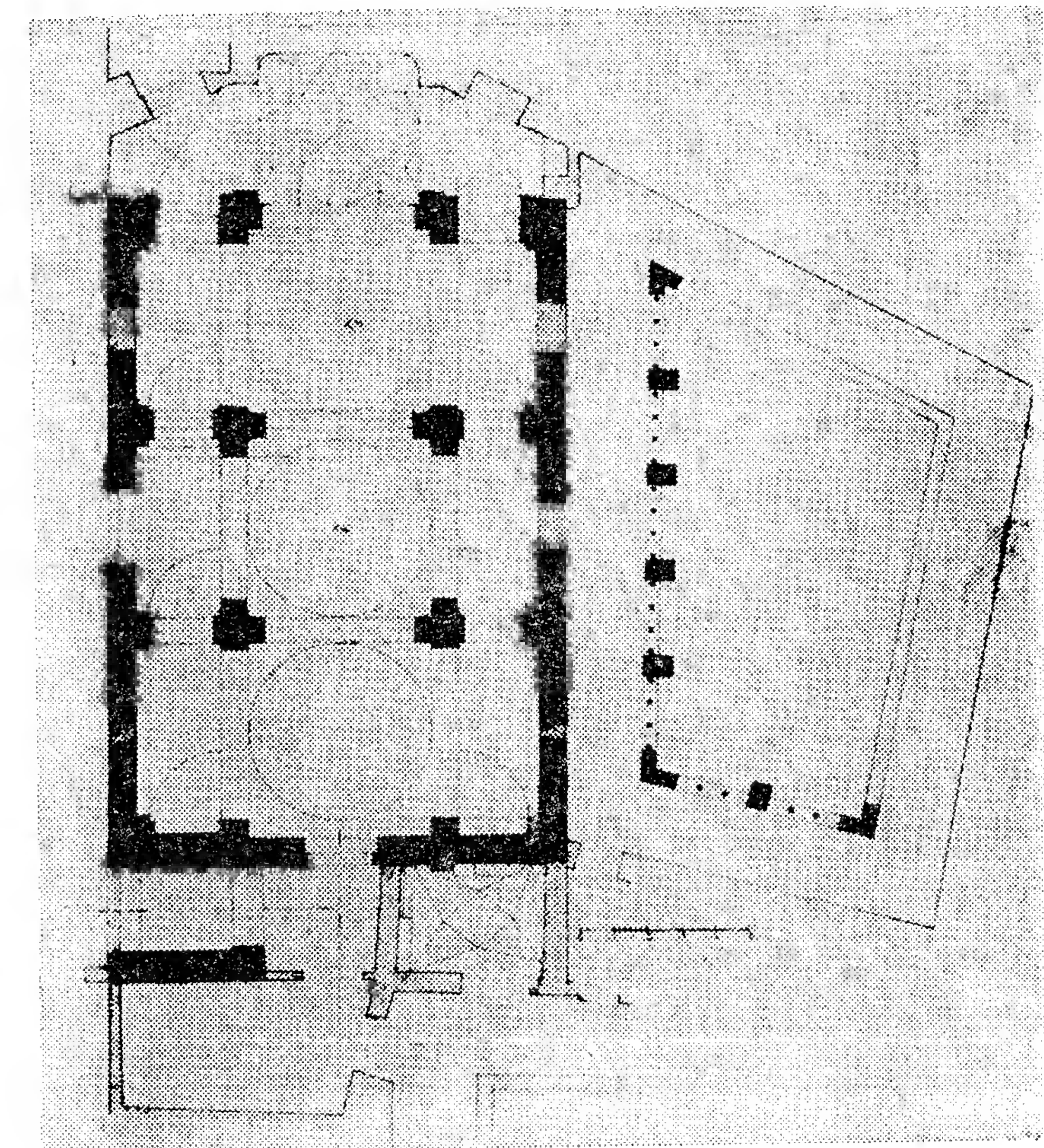
Ἐξετάζοντες τοὺς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους ναοὺς τῆς Ἀπουλίας ὀφείλομεν νὰ ἐξετάσωμεν τοὐλάχιστον συνοπτικῶς καὶ τοὺς ναοὺς τῆς ἰδίας περιοχῆς, οἱ ὁποῖοι καλύπτονται ὑπὸ τριῶν κατ' ἄξονα τρούλλων. Ὁ

Εἰκ. 3. Ὁ πολύτρουλλος ναὸς τῶν Ognissanti τοῦ Valenzano (1061 μ.Χ.).

τύπος καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφολογία τῶν ναῶν αὐτῶν ἀπετέλεσε καὶ ἀποτελεῖ ἀντικείμενον συνεχῶν ἐπιστημονικῶν συζητήσεων καὶ διενέξεων, ἐνῷ αἱ θεωρίαι αἱ σχετικαὶ μὲ τὴν καταγωγὴν καὶ προέλευσιν τοῦ τύπου, διαδέχονται ἡ μία τὴν ἄλλην.

Γνωστοὶ ναοὶ τοῦ τύπου αὐτοῦ ἦσαν οἱ ἑξῆς: Ὁ ναὸς τῶν Ognissanti τοῦ Valenzano (1061 μ.Χ.), ὁ ναὸς τοῦ San Benedetto τοῦ Conversano (τέλη ΙΑ' αἰῶνος), ὁ ναὸς τοῦ San Francesco (ἢ Ἁγία Τριὰς) τοῦ Τράνι (1176 - 1184 μ.Χ.) καὶ ὁ εἰς Ἅγιον Corrado ἀφιερωμένος Καθεδρικὸς Ναὸς τῆς Molfetta (ἀρχαὶ ΙΓ' αἰῶνος) ἐνῷ διὰ τὸ ναὸν τοῦ San Benedetto τοῦ Πρίντεζι ὑπεστηρίχθη ὅτι «è architettato secondo il medesimo tipo, ma a volte

Εἰκ. 4. Ὁ πολύτρουλλος ναὸς τοῦ S. Benedetto τοῦ Conversano (τέλη ΙΑ' αἰῶνος).

in crociera in luogo delle cupole» [1]. Ἐσχάτως ἀνεκαλύφθησαν καὶ ἐδημοσιεύθησαν καὶ ἄλλοι ναοὶ τοῦ αὐτοῦ ἢ ἀναλόγων τύπων: Ἡ Ἁγία Τριὰς καὶ ὁ Ἅγιος Ἀντώνιος τοῦ Τράνι [2] καὶ ὁ ναὸς τοῦ San Vito τοῦ Polignano [3],

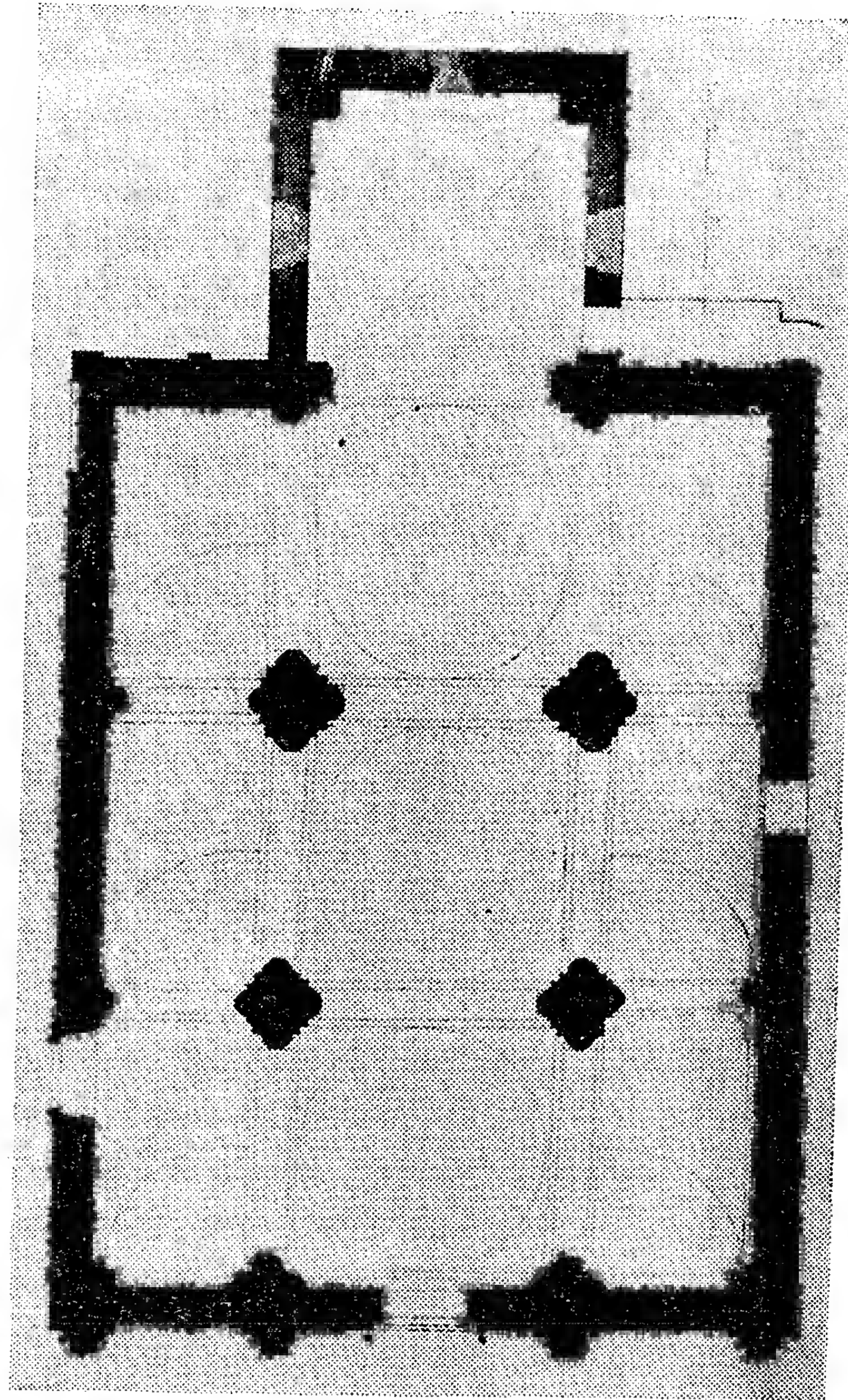
1. G. De Angelis d'Ossat, Le influenze bizantine nell'Architettura Romanica, Roma 1942, σ. 71.

2. M. Berucci, Il tipo di chiese coperte a cupole affiancate da volte, «Atti del IX Congresso Nazionale di Storia dell'Architettura, Bari 1955», Roma 1959, σσ. 81 - 116.

3. G. Simoncini, Chiese Pugliesi a cupole in asse, «Atti del IX Congresso Nazionale di Storia dell'Architettura, Bari 1955», Roma 1959, σσ. 67 - 80. Αἱ πρῶται εἰδήσεις διὰ τὸ μνημεῖον εἶναι γνωσταὶ ἤδη ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνος μας, βλ. σχετικῶς: E. Noja, La badia San Vito in Polignano, «Corriere delle Puglie», XXI, Bari 1907, no. 233.

ἐνῷ πιστεύεται ὅτι ἀσφαλῶς ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι ναοὶ τοῦ αὐτοῦ τύπου εἰς τὴν ὀλίγον μελετημένην ἀρχιτεκτονικῶς καὶ ἀρχαιολογικῶς Ἀπουλίαν.

Ἡ κάτοψις τῶν ναῶν αὐτῶν ἔχει στενὴν σχέσιν καὶ πολλὰς ὁμοιότητας μὲ τοὺς γνωστοὺς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους, παρὰ τὰ πολλὰ ρωμανικὰ

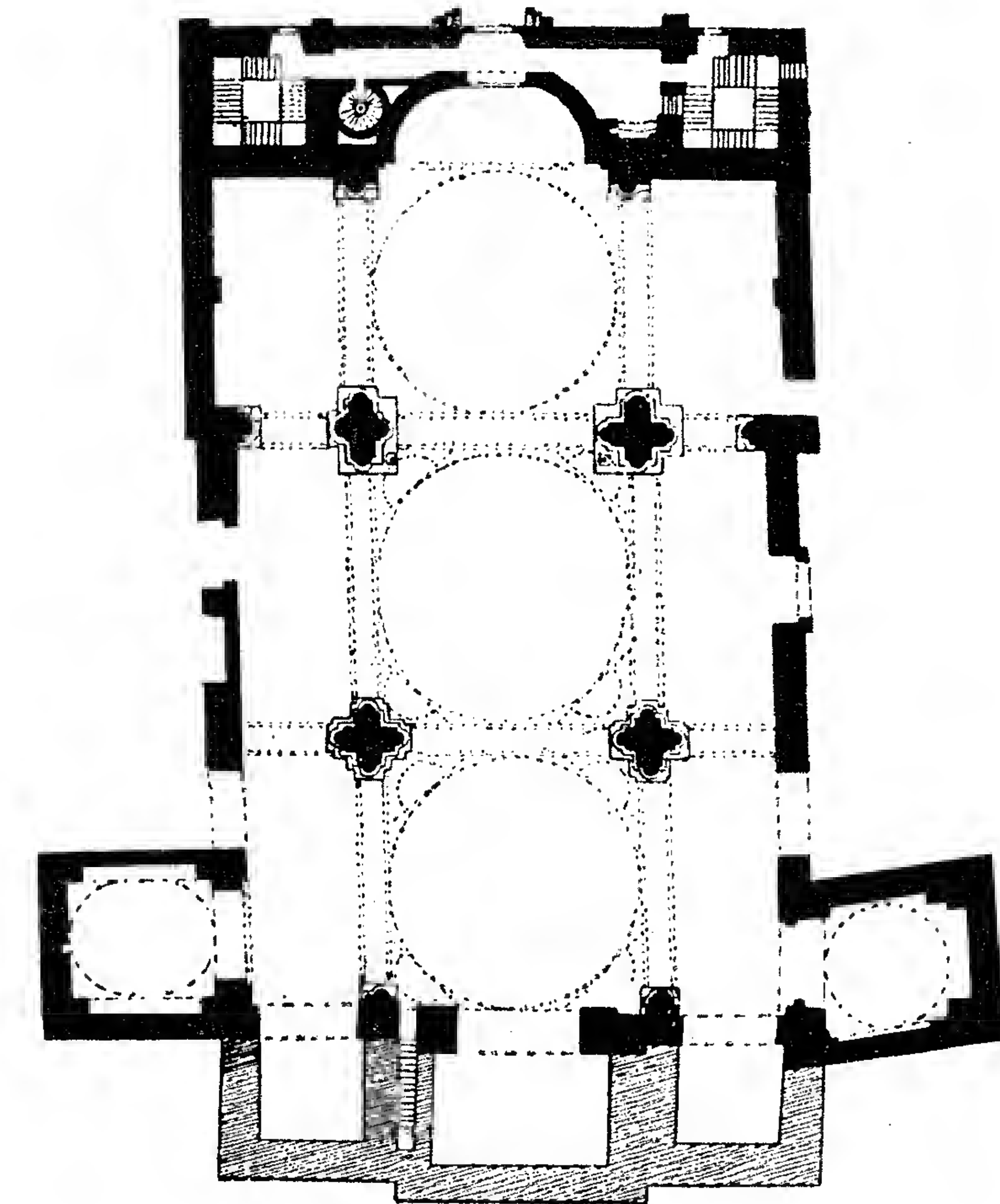

Εἰκ. 5. Ὁ πολύτρουλλος ναὸς τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου (Ἁγίας Τριάδος) τοῦ Τράνι (1176 - 1184 μ.Χ.).

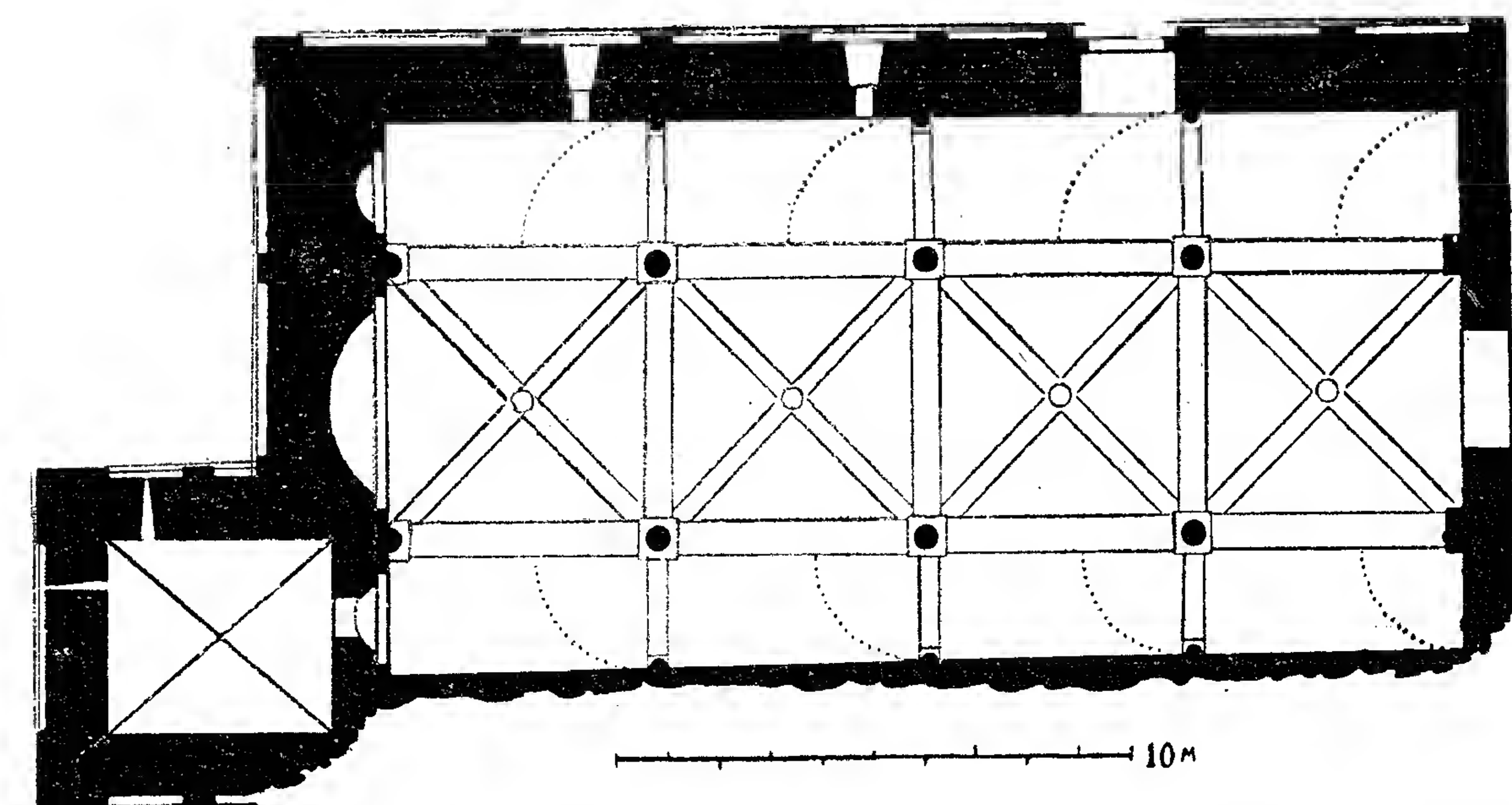
στοιχεῖα τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζουν τὴν ἀνωδομήν. Τῆς γνώμης αὐτῆς ἦτο καὶ ὁ Ἕλλην βυζαντινολόγος Σωτηρίου [1], ὁ ὁποῖος εἶχεν ἀσχοληθῆ καὶ μὲ τὸ πρόβλημα τῶν πολυτρούλλων ναῶν τῆς Ἀπουλίας [2].

1. Γ. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, Ἀθῆναι 1942, σ. 449.

2. G. Sotiriou, Les églises byzantines de Chypre à trois et à cinq coupoles et leur place dans l'histoire de l'architecture byzantine, «Atti del V° Congresso Internazionale di Studi Bizantini, Roma 1936», Roma 1940, τόμ. II, σσ. 403 - 409.

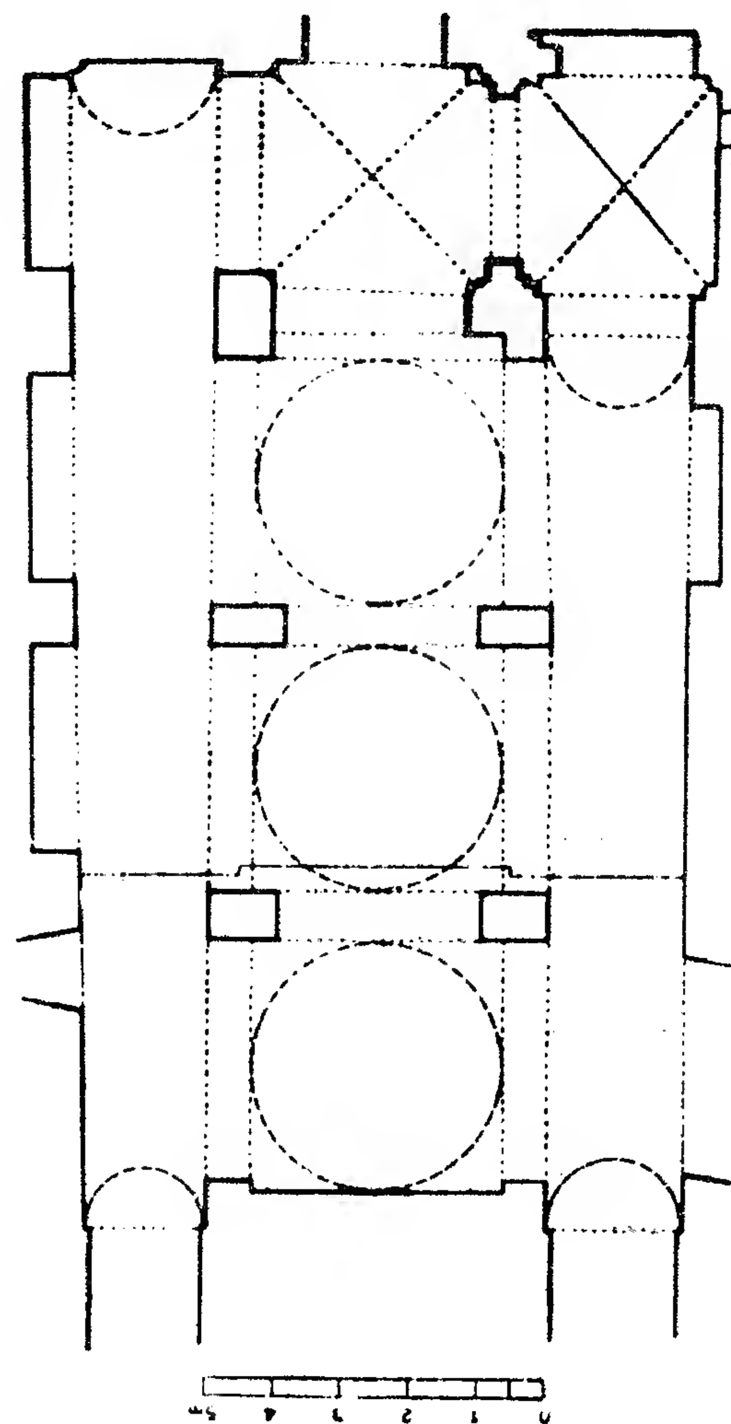

Εἰκ. 6. Ὁ πολύτρουλλος Καθεδρικὸς Ναὸς (San Corrado) τῆς Molfetta (Ἀρχαὶ ΙΓ' αἰῶνος).

Εἰκ. 7. Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Benedetto εἰς Πρίντεζι (Βρινδήσιον).

Τὸ θέμα τῆς καταγωγῆς τῶν ναῶν αὐτῶν εἶναι ἀκόμη πρόβλημα ἄλυτον, διότι παρὰ τὰς διαφόρους θεωρίας αἱ ὁποῖαι κατὰ καιροὺς καὶ ὑπὸ διαφόρων διετυπώθησαν, οὐδεμία εἶναι ἀρκούντως πειστική. Τὸ ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον κατ' ἀρχὴν ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι πολύτρουλλοι ναοὶ εὑρίσκονται

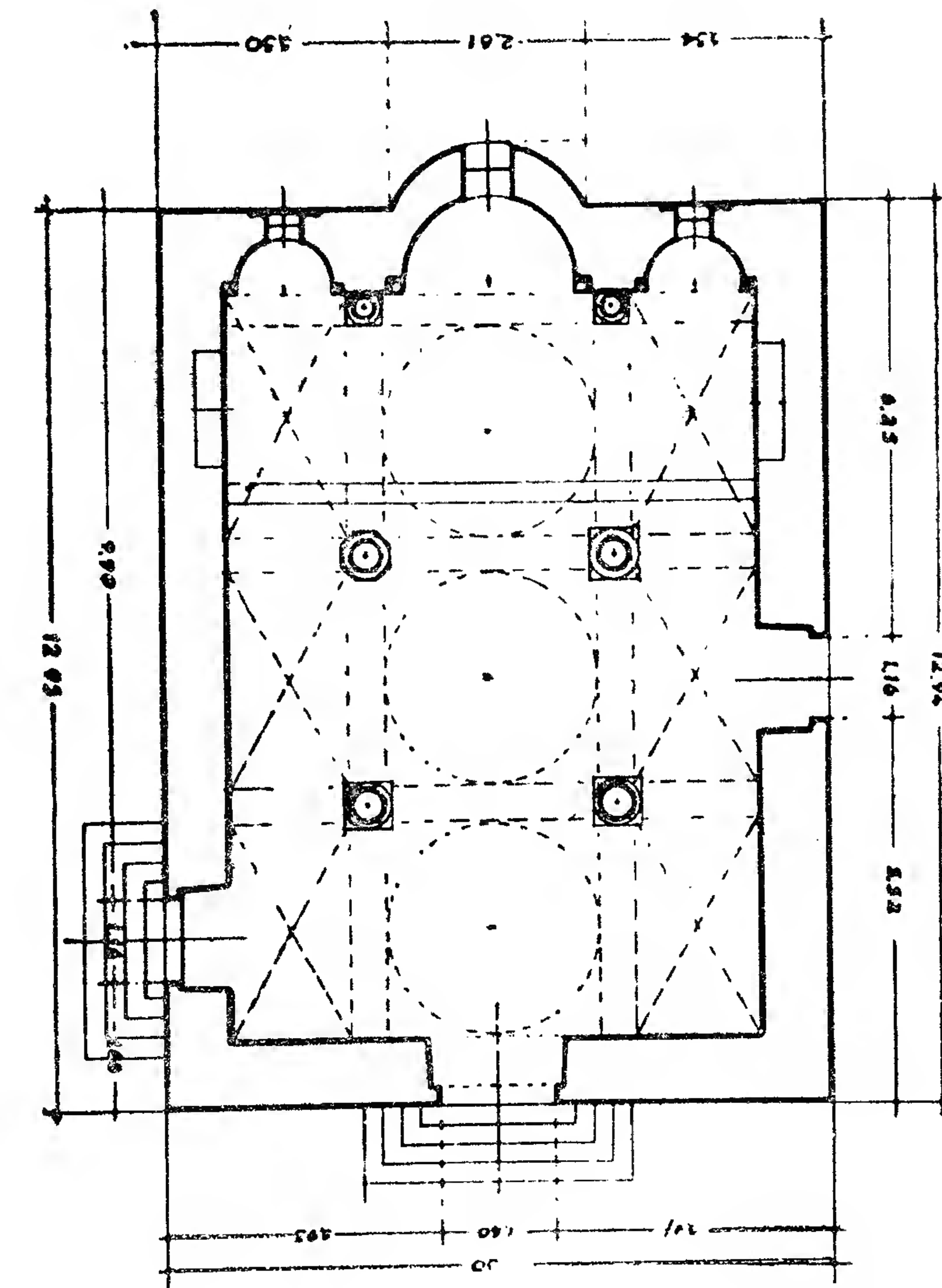
Εἰκ. 8. Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Vito εἰς Polignano (Simoncini).

εἰς τρεῖς μόνον περιοχὰς τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου : τὴν Κύπρον, τὴν Ἀπουλίαν καὶ ὡρισμένας περιοχὰς τῆς δυτικῆς Γαλλίας. Εἰς τὴν τελευταίαν αὐτὴν περιοχὴν εὑρίσκεται καὶ ὁ μεγαλύτερος ἀριθμός των, χρονολογούμενοι ὅμως μόνον ἀπὸ τοῦ ΙΒ' αἰῶνος [1], πλὴν ἴσως τοῦ Saint - Jean de Côle ὅστις ἀνάγεται εἰς τὸ 1030 [2]. Ἡ καταγωγὴ αὐτῶν εἶναι ἐπίσης πρόβλημα, καίτοι ἤδη ὁ Enlart ἀντιμετώπισεν τὸ θέμα τῆς κυπριακῆς καταγωγῆς αὐτῶν [3].

1. V. Golzio, Architettura Bizantina e Romanica, Milano 1939, σ. 172.
2. C. Enlart, Manuel d'Archéologie Française, τόμ. I, Paris 1902, σ. 211.
3. C. Enlart, Les églises à coupoles d'Aquitaine et de Chypre à propos d'un livre récent, «Gazette des Beaux Arts», τόμ. XIII (1926), σσ. 129 - 152.

Καίτοι διὰ τὴν καταγωγὴν τῶν πολυτρούλλων ναῶν τῆς Ἀπουλίας διετυπώθησαν πολλαὶ καὶ διάφοροι θεωρίαι καὶ γνῶμαι, διάφοροι μεταξύ των, εἶναι δυνατὸν νὰ ταξινομηθοῦν αὗται εἰς τρεῖς ὁμάδας.

Ἡ πρώτη αὐτῶν, περιλαμβάνει τὰς θεωρίας τῶν Ἰταλῶν Vinaccia [1]

Εἰκ. 9. Ὁ πολύτρουλλος ναὸς τοῦ Ἁγίου Cataldo εἰς Παλέρμον Σικελίας. Κάτοψις. (ΙΒ' αἰών).

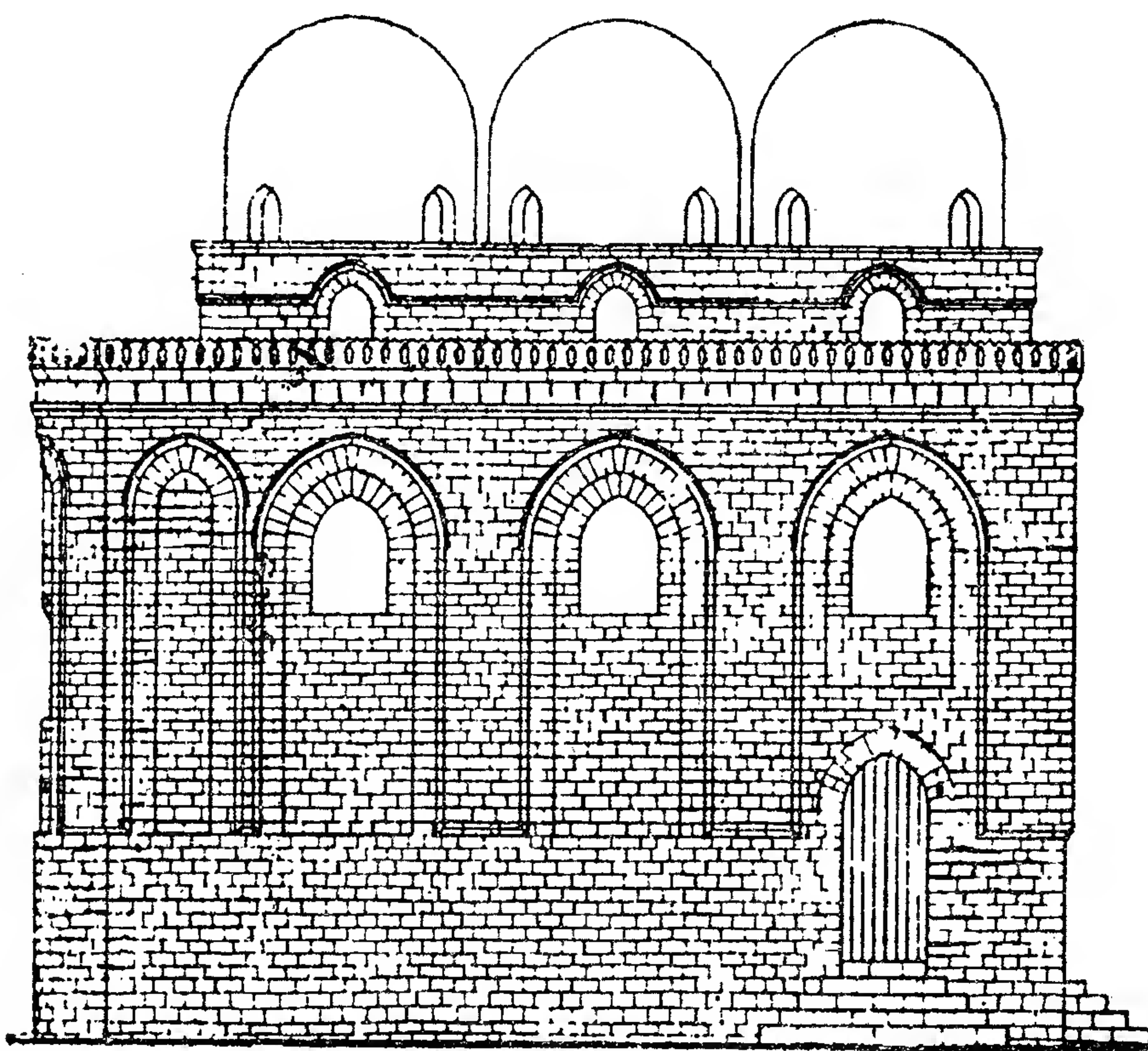
καὶ Berrucci [2] οἱ ὁποῖοι κατὰ κύριον λόγον δέχονται τὴν συμβολὴν τῶν τοπικῶν λαϊκῶν κατασκευῶν «trulli», ἄμεσον ἀπόγονον τῶν προϊστορικῶν «specchie», αἱ ὁποῖαι κυρίως ἀνευρίσκονται εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Ὄτραντο.

Ἡ δευτέρα ὁμὰς περιλαμβάνουσα ἀπόψεις διατυπωθείσας ὑπὸ τοῦ Γάλλου Diehl [3], τοῦ Ἰταλοῦ De Angelis d'Ossat [4], τοῦ Ἕλληνος Σωτηρίου [5]

1. A. Vinaccia, I monumenti medioevali di Terra di Bari preceduti da cenni sulle antichità grecoromane in Terra di Bari, Bari 1915, τόμ. I, σσ. 99 - 101.
2. M. Berrucci, Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 109 κ.ἑξ.
3. Ch. Diehl, L'art byzantin dans l'Italie Méridionale, Paris 1894.
4. G. De Angelis d'Ossat, Ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 69 - 76.
5. Γ. Σωτηρίου, Ἔνθ' ἀνωτ.

ἀλλὰ καὶ ἄλλων δέχεται τὴν βυζαντινὴν καὶ μάλιστα τὴν κυπριακὴν καταγωγὴν τοῦ τύπου.

Ἡ τρίτη τέλος ὁμὰς περιλαμβάνει τὰς θεωρίας τοῦ Γάλλου Bertaux [1], τοῦ Γερμανοῦ Krönig [2] καὶ τοῦ Ρουμάνου Jonescu [3], αἱ ὁποῖαι ἴσως εἶναι

Εἰκ. 10. Ὁ πολύτρουλλος ναὸς τοῦ Ἁγίου Cataldo εἰς Παλέρμον Σικελίας. Πλαγία ὄψις.

καὶ αἱ πλέον παραδεκταί. Ὑπάρχουν καί τινες ἄλλαι ἀπόψεις, ὅλως ἰδιόμορφοι ὡς ἡ τοῦ Petrucci [4] καὶ τοῦ Simoncini [5], αἱ ὁποῖαι καίτοι τελευταίως διατυπωθεῖσαι οὐδόλως λύουν ἢ προωθοῦν τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος τῆς καταγωγῆς τοῦ τύπου τῶν πολυτρούλλων ναῶν.

Γενομένου τοῦ λόγου σημειοῦται καὶ ἡ ὕπαρξις τόσον ἐν Ἀπουλίᾳ ὅσον καὶ ἐν Σικελίᾳ πολυτρούλλων ναῶν ἄλλων μορφῶν, ὡς π.χ. ἐλευθέρου σταυροῦ ἢ βασιλικῆς.

1. E. Bertaux, L'Art dans l'Italie Méridionale, Paris 1904, τόμ. II, σσ. 388, 394 - 395.

2. W. Krönig, Hallenkirchen in Mittelitalien, «Kunstgeschichtliche Jahrbuch der Biblioteca Herziana», τόμ. II (Roma 1938).

3. G. Jonescu, Le chiese pugliesi a tre cupole, «Ephemeris Dacoromana», τόμ. VI, (Roma 1937), σσ. 50 - 128. Καλυτέρη βιβλιοκρισία εἶναι τοῦ W. Krönig στὸ «Zeitschrift für Kunstgeschichte», τόμ. VI (1937), σ. 71.

4. A. Petrucci, Cattedrali di Puglia, Roma 1960, σ. 74.

5. G. Simoncini, Ἔνθ' ἀνωτ.

ΥΠΟΣΚΑΦΟΙ ΝΑΟΙ (ΚΡΥΠΤΑΙ)

Μετὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων ναῶν τῆς Νοτίου Ἰταλίας, ὀφείλομεν νὰ ἐξετάσωμεν καὶ ὡρισμένους ὑποσκάφους ναοὺς (κρύπτας) οἱ ὁποῖοι παρουσιάζουν μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ναῶν τοῦ τύπου τῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων. Οἱ ὑπόσκαφοι ναοὶ τῆς Νοτίου Ἰταλίας, συναντῶνται κυρίως εἰς τὴν Ἀπουλίαν καὶ κατὰ κύριον λόγον ὀφείλουν τὴν ὕπαρξίν των εἰς τὴν δραστηριότητα τῶν βασιλειανῶν μοναχῶν.

Ὡρισμένοι ἐδέχθησαν ὅτι οἱ ὑπόσκαφοι ναοὶ ὀφείλουν τὴν ὕπαρξίν των εἴτε εἰς τοὺς ἐν Βυζαντίῳ ἐπὶ εἰκονομαχίας διωγμούς, εἴτε εἰς τὰς βαρβαρικὰς ἐπιδρομὰς τῶν Γότθων, τῶν Λογγοβάρδων ὡς καὶ τῶν Σαρακηνῶν [1]. Ἄλλοι ἐρευνηταὶ — καὶ αὐτοὶ εἶναι οἱ περισσότεροι — δέχονται ὅτι ἡ ἐγκατάστασις τῶν βασιλειανῶν εἰς τὴν Νότιον Ἰταλίαν καὶ οἱ ὑπόσκαφοι ναοί των ὀφείλονται ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον εἰς τοὺς ἐπὶ εἰκονομαχίας διωγμούς [2]. Αἱ κρῦπται ὅμως τῆς Ἀπουλίας ὀφείλουν τὴν ὕπαρξίν των μᾶλλον εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν φύσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ χριστιανικοῦ μοναχισμοῦ, ὅπως τοὐλάχιστον εἶχε διαμορφωθῆ εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς δευτέρας χιλιετηρίδος. Εἰς ἐνίσχυσιν αὐτῶν σημειοῦται ὅτι ἐνῷ οὐδεὶς τῶν ὑποσκάφων ναῶν τῆς Ἀπουλίας ἀνάγεται εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς εἰκονομαχίας, εἶναι γνωστὰ ἐξ Ἑλλάδος [3] καὶ Μικρᾶς Ἀσίας [4], ὑπόγεια ἢ καὶ ἡμιϋπόγεια οἰκοδομήματα ἢ σπήλαια μετατραπέντα εἰς χριστιανικὰ ἱερὰ καὶ τῶν ὁποίων αἱ τοιχογραφίαι ἀποδεικνύουν ὅτι ἐγένοντο ὑπὸ εἰκονομάχων. Ἄλλωστε ἔνιαι κρύπται τῆς Ἀπουλίας ἀνάγονται ἤδη εἰς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους [5], πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀποδεικνύει ὅτι ἄλλοι οἱ λόγοι τῆς δημιουργίας τοῦ πλήθους τῶν κρυπτῶν ἐν Ἀπουλίᾳ. Γενομένου δὲ τοῦ λόγου ὑπενθυμίζεται ὅτι πολλαὶ αἱ θρησκεῖαι ἢ καὶ μυστηριακαὶ λατρεῖαι αἱ ἐγκαταστήσασαι τὰ ἱερὰ ἢ τοὺς βωμοὺς αὐτῶν εἰς σπήλαια ἢ ἄντρα, ὡς τὸ προϊστορικὸν

1. A. Vinaccia, I monumenti medioevali di Terra di Bari preceduti da cenni sulle antichità grecoromane in Terra di Bari, Bari 1915, τόμ. I, σ. 41.

2. L. Maggiulli, Otranto - Ricordi, Lecce 1893, σ. 290.

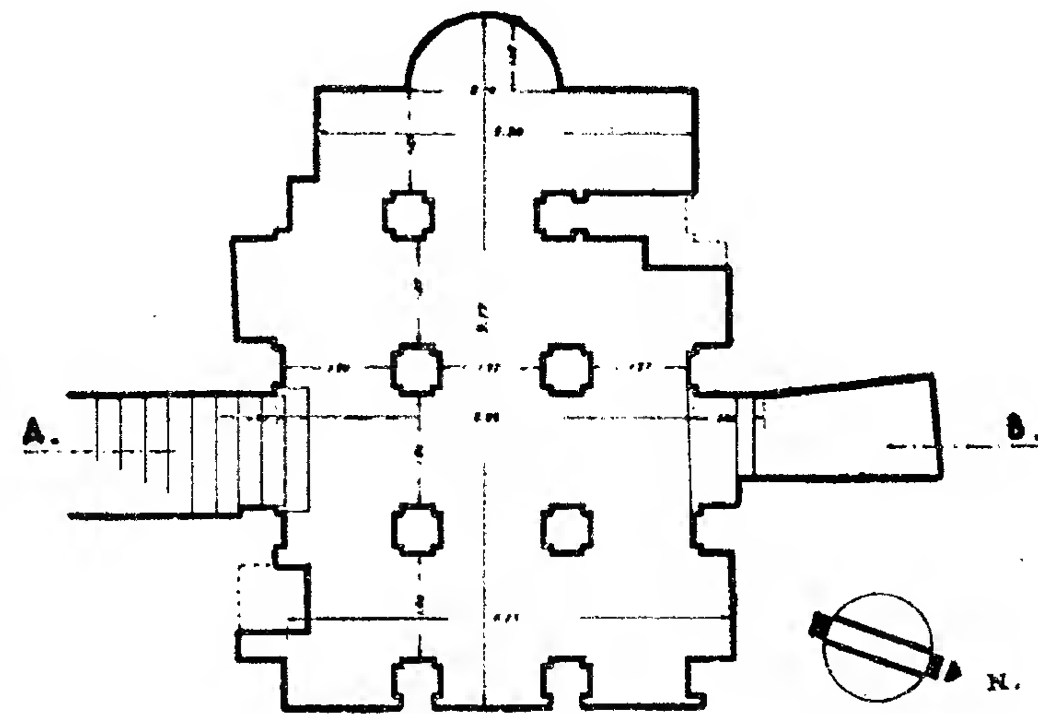
3. Ἀ. Βασιλάκη, Εἰκονομαχικὲς Ἐκκλησίες στὴ Νάξο, «Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας», τόμ. Γ' (1962), σ. 49.

4. M. et N. Thierry, Église de Kizil - Tchoukour. Chapelle iconoclaste, chapelle de Joachim et d'Anne, «Monuments et mémoires publiés par l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres», τόμ. L (Paris 1958), σσ. 105 - 146.

5. R. Jurlaro, Sulle precedenze cultuali paleocristiane di alcune grotte eremitiche del Salento, «Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata», τόμ. XVI (Grottaferrata 1962), σσ. 25 - 32.

Hal - Saflieni τῆς Μάλτας [1], τὰ Μανιχαϊκὰ καὶ Μιθραϊκὰ ἄντρα ἢ οἱ βουδδικοὶ ναοὶ τοῦ Bamiyan [2] καὶ τῶν Ἰνδιῶν [3].

Εἰς τοὺς πολλοὺς ὑποσκάφους ναοὺς τῶν βασιλειανῶν τῆς Ἀπουλίας, εὑρίσκομεν ἐν κατόψει τὸν τύπον καὶ τὰς ἀναλογίας τοῦ βυζαντινοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ. Οἱ ἤδη μελετηθέντες καὶ δημοσιευθέντες ναοὶ τοῦ τύπου αὐτοῦ εἶναι ἡ Κρύπτη τοῦ Σταυροῦ εἰς Andria [4], ὁ ναὸς τῶν

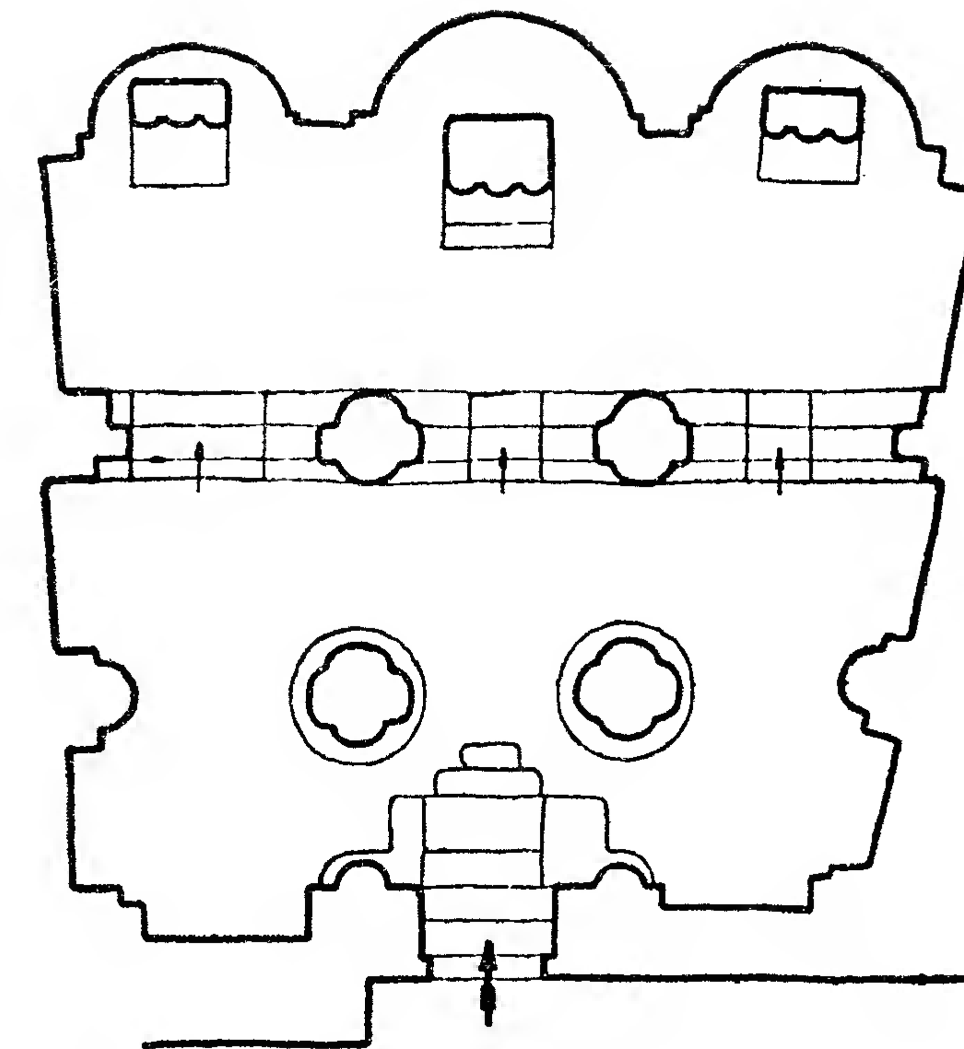

Εἰκ. 11. Ὁ ὑπόσκαφος ναὸς (κρύπτη) τῶν S.S. Crisante καὶ Daria εἰς Oria (Medea).

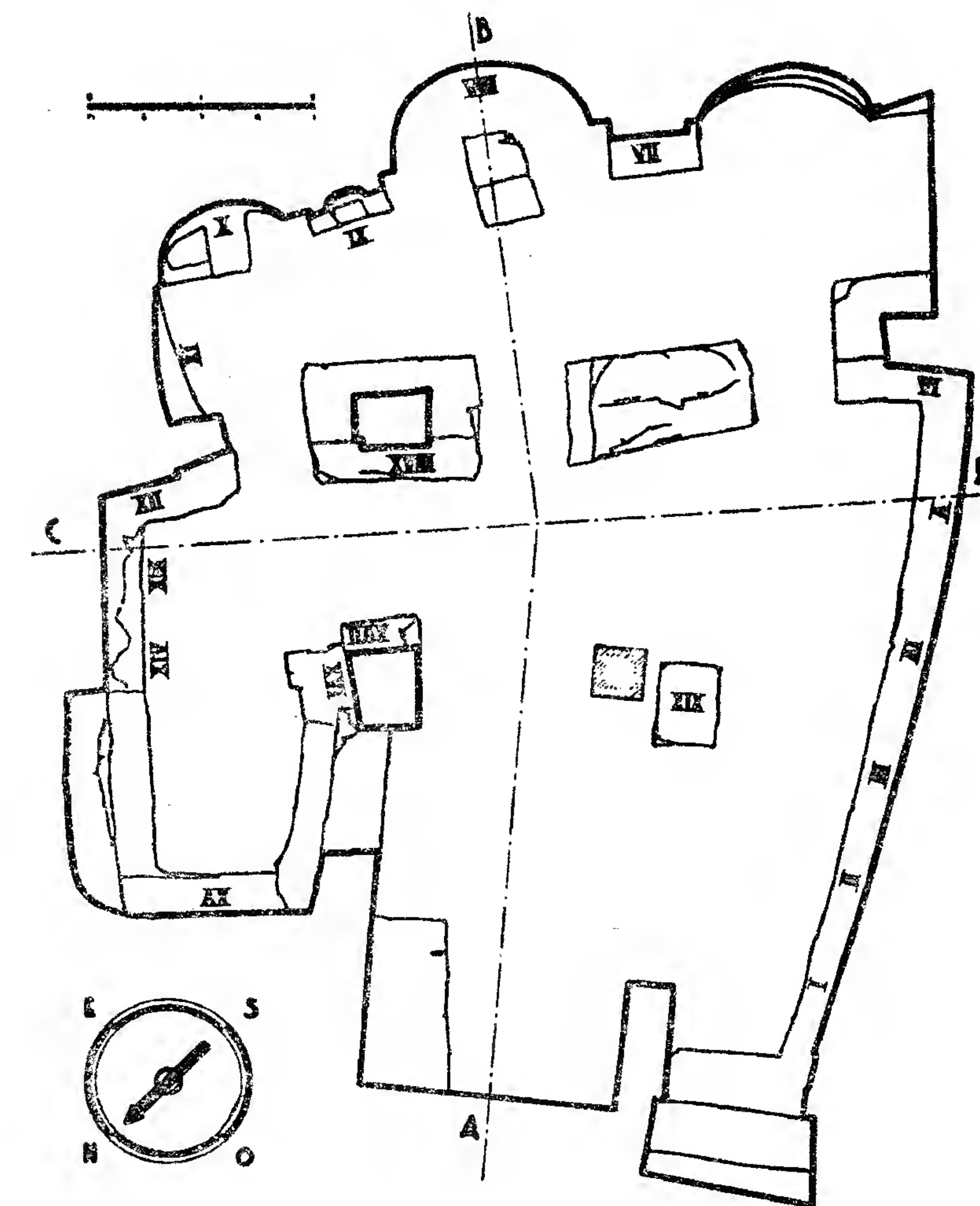
SS. Crisante καὶ Daria εἰς Oria [5], ἡ Κρύπτη τοῦ Σωτῆρος εἰς Giurdignano [6], ἡ Κρύπτη τῆς Παναγίας (Santa Maria) εἰς Poggiardo [7], ὁ ναὸς τῶν SS. Stefani εἰς Vaste [8], ἡ Κρύπτη τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου εἰς Laterza [9], ἡ Κρύπτη τοῦ Ἁγίου Λεονάρδου εἰς Massafra [10] καὶ ἡ Κρύπτη τοῦ Ἁγίου Νικολάου εἰς Mottola [11] ἐνῷ συνεχῶς γίνονται γνωστοὶ καὶ ἄλλοι ναοὶ αὐτοῦ τοῦ τύπου.

---

1. A. Hagius, The Hal - Saflieni Hypogeum, Malta 1965. Εἰς τὸν σύντομον αὐτὸν ὁδηγὸν ὑπάρχει μνεία τῆς προηγούμενης βιβλιογραφίας.
2. J. Hackin, Guide de Bamiyan, Paris 1934, Τοῦ ἰδίου, Antiquites boud. dhiques de Bamiyan, Paris 1933.
3. C. C. Das Gupta, Bouddhist cave temples of India, «Indo - Asian Culture», τόμ. VI (1952), σσ. 395 - 404.
4. A. Medea, Gli affreschi delle cripte eremitiche pugliesi, Roma (Tivoli) 1939, σ. 50.
5. A. Medea, Ἔνθ. ἀνωτ., σ. 87.
6. A. Medea, Ἔνθ. ἀνωτ., σ. 121.
7. A. Medea, Ἔνθ. ἀνωτ., σ. 129.
8. A. Medea, Ἔνθ. ἀνωτ., σ. 158.
9. A. Medea, Ἔνθ. ἀνωτ., σ. 194.
10. A. Medea, Ἔνθ. ἀνωτ., σ. 209.
11. A. Medea, Ἔνθ. ἀνωτ., σ. 217.

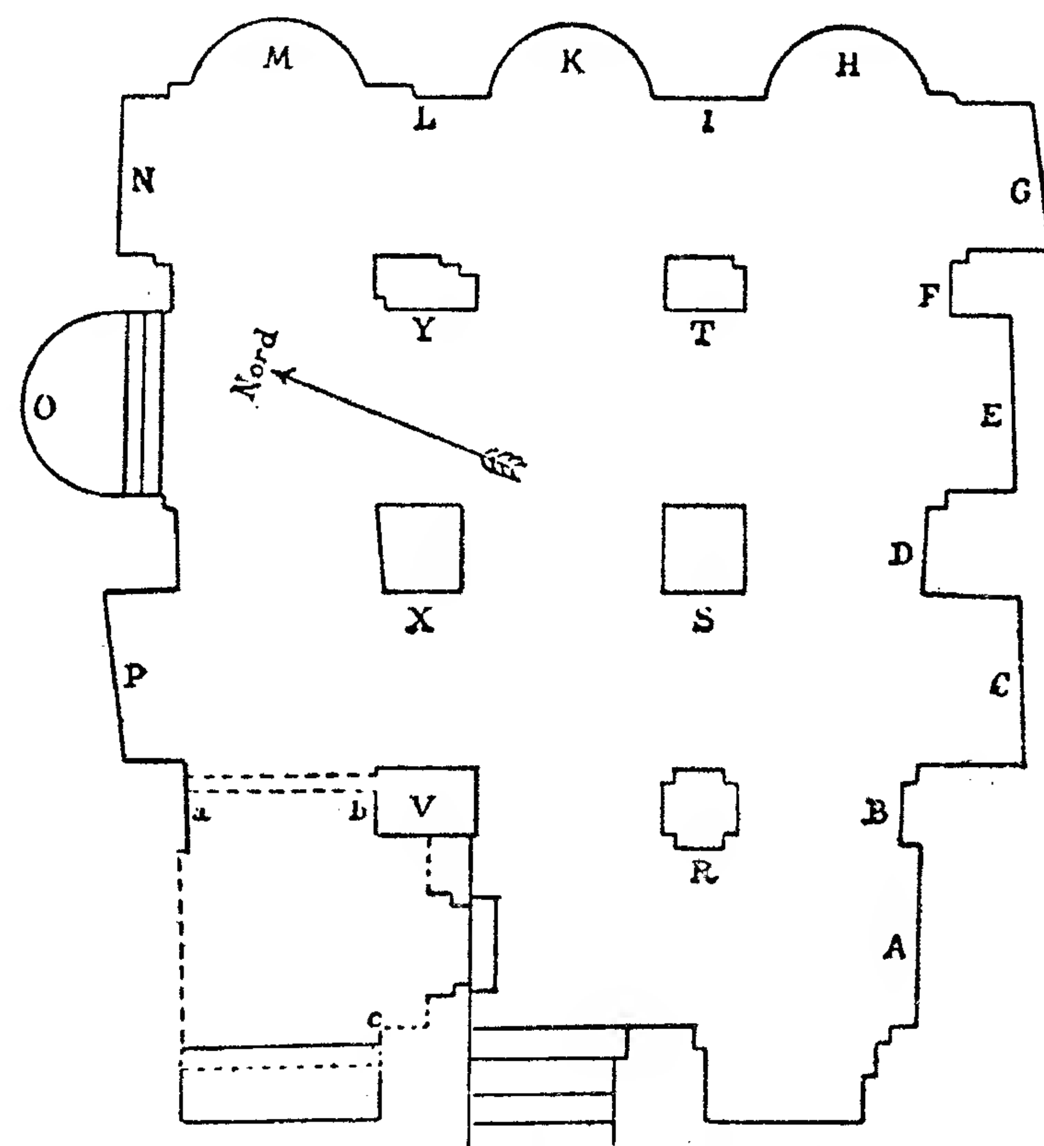

Εἰκ. 12. Ἡ κρύπτη τοῦ Σωτῆρος εἰς Giurdignano (Medea).

Εἰκ. 13. Ἡ κρύπτη τῆς Παναγίας (Ἁγίας Μαρίας) εἰς Poggiardo (Medea).

Πρό τινος ἀκόμη χρόνου οἱ ὑπόσκαφοι οὗτοι ναοὶ ἐθεωροῦντο βασιλικαί, δεδομένου ὅτι ἡ κάλυψίς των ἐγίνετο δι' ἐπιπέδου ὀροφῆς. Ἤδη ὁ Ἰταλὸς De Angelis d'Ossat ὅμως ἐχαρακτήρισε τὴν Κρύπτη τοῦ Σωτῆρος ὡς σταυροειδῆ ἐγγεγραμμένον ναὸν [1] καίτοι καὶ ἡ κρύπτη αὐτὴ φέρει ἐπί-

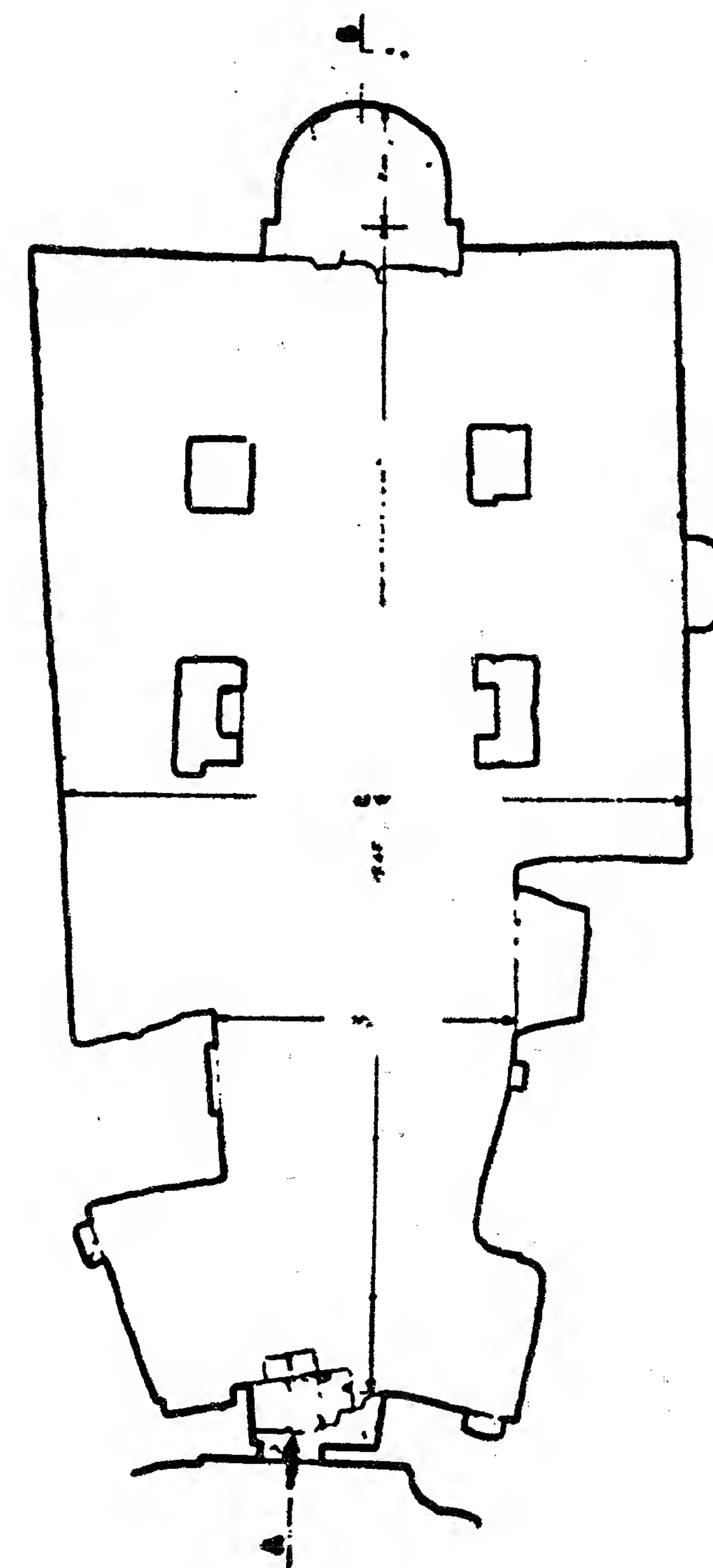
Εἰκ. 14. Ἡ κρύπτη τῶν SS. Stefani εἰς Vaste (Medea).

πεδον ὀροφήν [2]. Ἐσχάτως ὁ ἀρχιτέκτων καὶ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μπάρι A. Prandi κατηγορηματικώτερος ἔγραψεν: «nondimeno San Pietro d'Otranto e le cripte hanno un carattere comune: la forma Architettonica ch'è quella più tipica delle chiesse tardo bizantine: e in ciò l'una e le altre sono simili, quindi, alle chiese calabresi e vanno pianamente inserite nel grande capitolo dell'architettura della «seconda età d'oro» bizantina» ...per le une e per la altra si tratta, ripeto, di architettura chiaramente e tipicamente bizantina: pianta quadrata o, comunque centrica, ingobra da pilastri, che partiscono l'aula in parti equivalenti, pressappoco quadrate»[3]. Τὴν ἰδίαν ἄποψιν ὑπεστήριξα καὶ εἰς διάλεξίν μου τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1966

1. G. De Angelis d'Ossat, Le influenze bizantine nell'Architettura Romanica, Roma 1942, σ. 58.
2. A. Medea, Ἔνθ. ἀνωτ., σ. 120.
3. A. Prandi, Aspetti archeologici dell'eremitismo in Puglia, εἰς τόμον: «L'Eremitismo in Occidente nei secoli IX - XII», Milano 1962, σσ. 439 - 440.

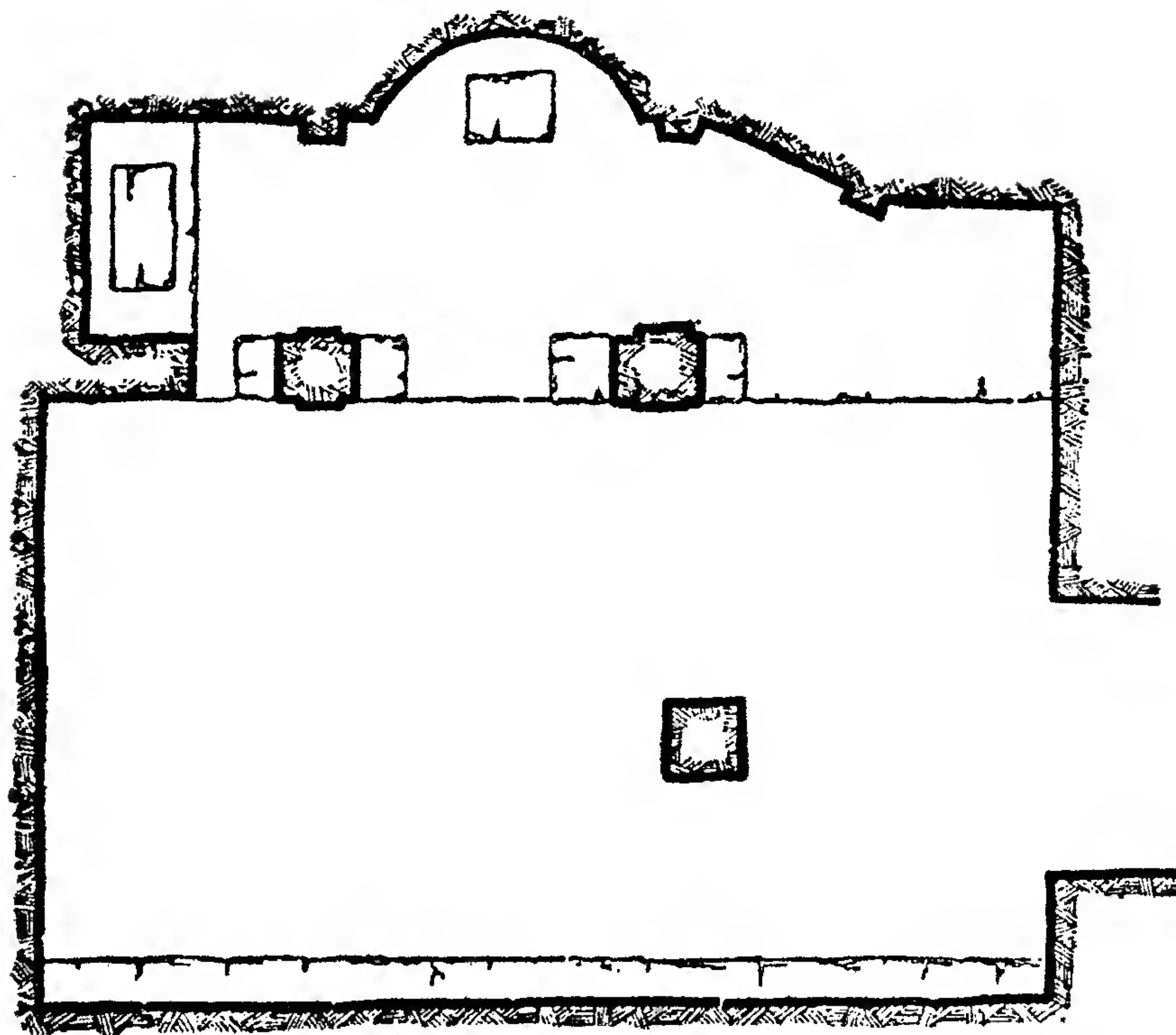
εἰς Lecce καὶ ἤδη εἶναι μᾶλλον γενικὴ ἡ τάσις τοῦ νὰ θεωροῦνται οἱ ναοὶ αὐτοὶ σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι.

Ἡ ἔλλειψις τρούλλων καὶ ἡμικυλινδρικῶν θόλων δὲν σημαίνει ὅτι οἱ ναοὶ αὐτοὶ δὲν εἶναι πράγματι σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι, ἄλλωστε διὰ

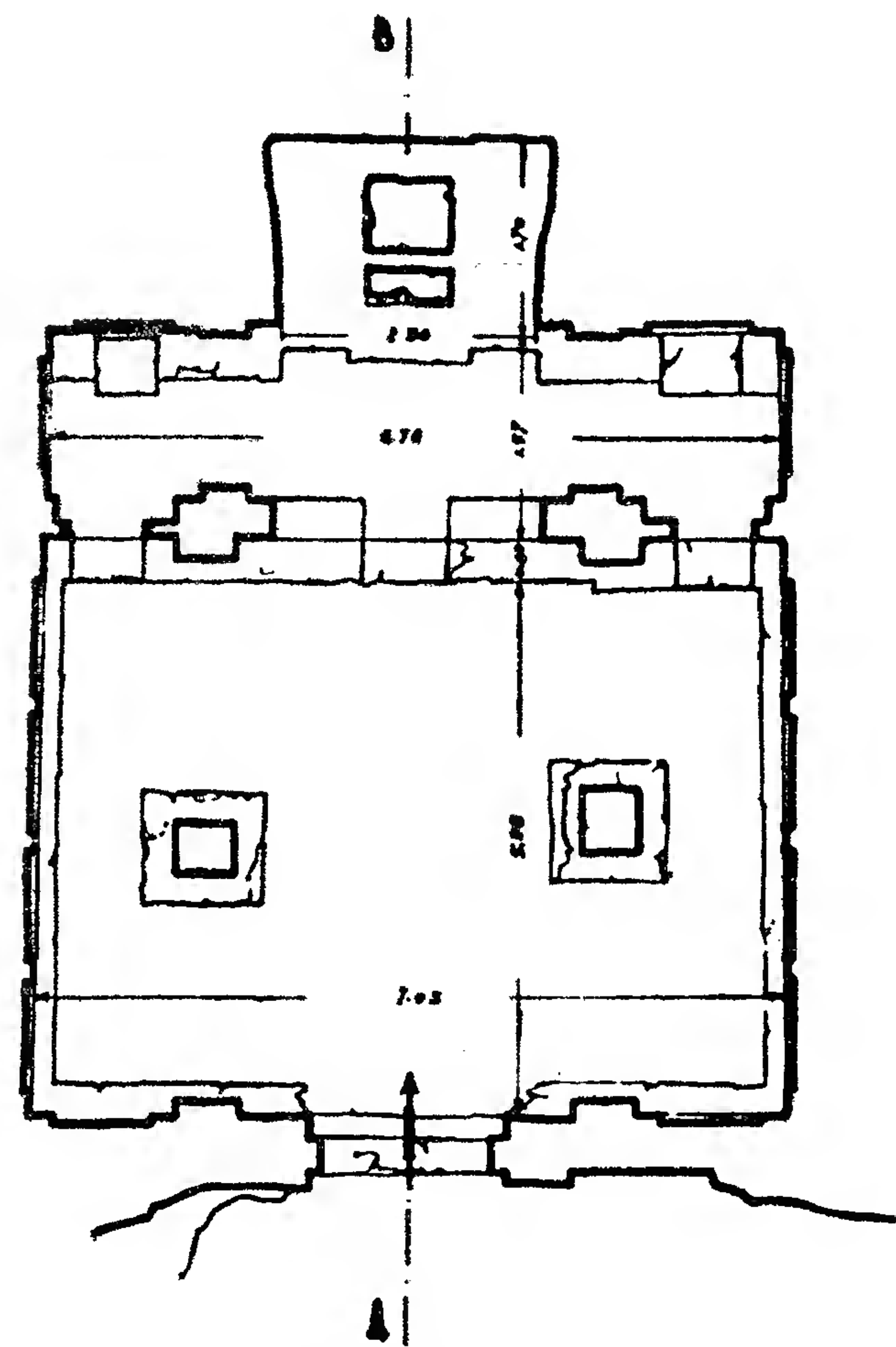

Εἰκ. 15. Ἡ κρύπτη τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου εἰς Laterza (Medea).

τοὺς αὐτοὺς λόγους (ἔλλειψις ἡμικυλινδρικῶν θόλων) δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ θεωρηθοῦν οὔτε βασιλικαί. Αἱ ἐπίπεδοι ὀροφαὶ ὀφείλονται μόνον εἰς κατασκευαστικοὺς λόγους καὶ παρατηροῦνται, ἐκτὸς τῆς Ἀπουλίας καὶ εἰς Καππαδοκίαν, ὅπως π.χ. εἰς τὸν ναὸν τοῦ Qeledjlar Kilisse, τοῦ ὁποίου διὰ λόγους

Εἰκ. 16. Ἡ κρύπτη τοῦ Ἁγίου Λεονάρδου εἰς Massafra (Medea).

Εἰκ. 17. Ἡ κρύπτη τοῦ Ἁγίου Νικολάου εἰς Mottola (Medea).

οἰκονομίας ἐργασίας τὰ δυτικὰ γωνιαῖα διαμερίσματα καλύπτονται ὑπὸ ἐπιπέδου ὀροφῆς [1]. Εἰς τὴν ὑπόσκαφον ἐπίσης βασιλικὴν τοῦ Aineli Ki-

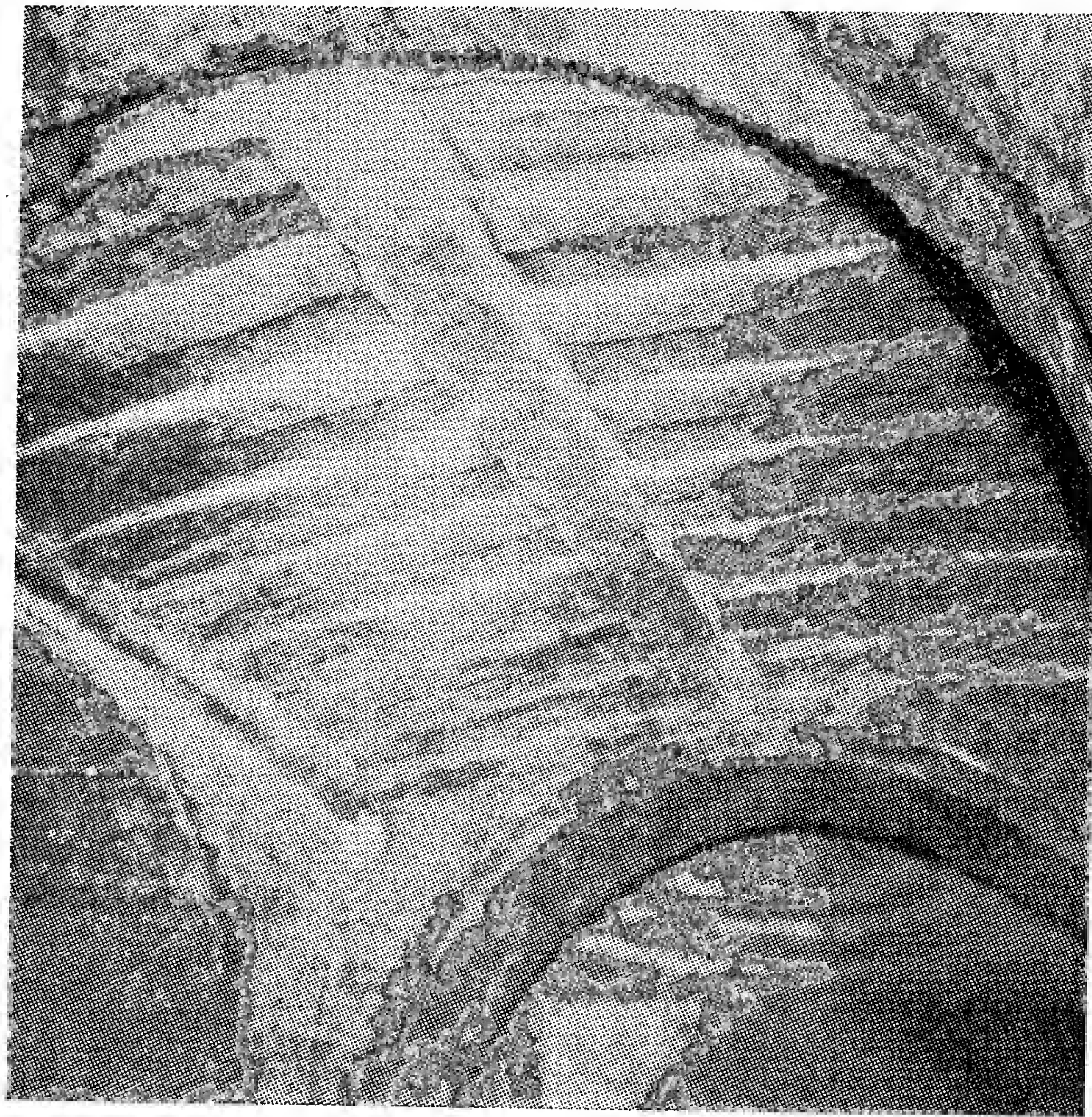
Εἰκ. 18. Ἀπομίμησις τρούλλου εἰς τὸν ὑπόσκαφον ναὸν τῆς Candelora εἰς Massafra Ἀπουλίας (Venditti).

lisse τῆς Καππαδοκίας, ἐνῷ τὸ κεντρικὸν κλῖτος καλύπτεται δι' ἡμικυλινδρικοῦ θόλου, τὰ πλάγια καλύπτονται ὑπὸ ὀροφῶν ἐπιπέδων [2].

1. G. de Jerphanion, Une nouvelle province de l'art byzantin. Les églises rupestres de Cappadoce, Texte, τόμ. I, I, Paris 1925, σσ. 199 - 242, H. Rott, Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien, Leipzig 1908, σσ. 234 - 236. Γ. Δημητροκάλλη, Οἱ σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι ναοὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, «Μικρασιατικὰ Χρονικά», τόμ. ΙΓ' (1967), σ. 134, εἰκ. 48.

2. G. de Jerphanion, Ἔνθ' ἀνωτ., Album I, Paris 1925, πίν. 27.

Τὸ γεγονὸς ἄλλωστε, ὅτι ὡρισμέναι τῶν κρυπτῶν τῆς Ἀπουλίας παρουσιάζουν ἐλαφράν τινα καμπύλωσιν τῶν ἐπιπέδων ὀροφῶν [1], εἰς μίαν δὲ περίπτωσιν, τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τῆς Massafra, ἔχομεν καὶ ἀπομίμησιν τρούλλου [2], ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ἐπίπεδος ὀροφὴ ἐπεβλήθη διὰ λόγους

Εἰκ. 19. Ἀπομίμησις ξυλίνης στέγης εἰς τὸν ὑπόσκαφον ναὸν τοῦ Σωτῆρος εἰς Giurdignano (Venditti).

κατασκευαστικοὺς καὶ μόνον, ἡ δὲ διάθεσις τῆς ὑπάρξεως τρούλλων καὶ θόλων ὑπολανθάνει πάντοτε, ἔστω καὶ ἂν τοῦτο διὰ τῶν σχηματικῶν, κατὰ σύμβασιν ἢ καὶ σκηνογραφικῶν ἀπομιμήσεων εἶναι ἀμφιβόλου ἀρχιτεκτονικῆς ἀρετῆς.

Συγκρίνοντες τοὺς ὑποσκάφους ναοὺς τῆς Ἀπουλίας καὶ τῆς Καππαδοκίας διαπιστοῦμεν βεβαίως ὅτι ἐν Καππαδοκίᾳ ἡ ἐπίπεδος ὀροφὴ εἶναι σπανία ἐξαίρεσις, ἀλλὰ τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι οἱ Καππαδοκικοὶ ναοὶ τοῦ τύπου αὐτοῦ εἶναι ἐσκαμμένοι εἰς ἡφαιστειογενεῖς κώνους καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ τρούλλου δὲν παρουσίαζεν δυσχερείας. Ἀντιθέτως αἱ κρύπται

1. A. Medea, Ἔνθ. ἀνωτ., σσ. 123, 182 - 83, 201.
2. A. Prandi, Ἔνθ. ἀνωτ., εἰκ. 13.

τῆς Ἀπουλίας, ἐσκαμμέναι εἰς πεδιάδα δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἔχουν καὶ τροῦλλον, διότι τότε τὸ δάπεδον καὶ ὅλος ὁ ναὸς θὰ κατεσκευάζοντο εἰς βάθος πολὺ μεγαλύτερον.

Πλὴν τῆς ἀπομιμήσεως τῶν τρούλλων εἴς τινας περιπτώσεις ἔχομεν καὶ ἀπομιμήσεις ξυλίνων δικλίνων στεγῶν, ὅπως π.χ. εἰς τὴν Κρύπτην τοῦ Σωτῆρος εἰς Guirdignano [1], τὴν Κρύπτην τῆς Candelora εἰς Massafra [2] ἢ τὴν Κρύπτην τοῦ Ἁγίου Πέτρου εἰς Ginosa [3]. Ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ ἀπομίμησις δὲν εἶναι διὰ τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς τι τὸ μοναδικόν, δεδομένου ὅτι ἡ ὑπόσκαφος Ἀρχιτεκτονικὴ πάντοτε ἐμιμήθη μορφὰς τῆς «Ἐπιγείου», προχείρως δὲ ἀναφέρω τοὺς ἐτρουσκικοὺς τάφους, σχεδὸν πάντοτε ἔχοντας ξυλίνας ὀροφὰς ἐν ἀπομιμήσει [4].

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ

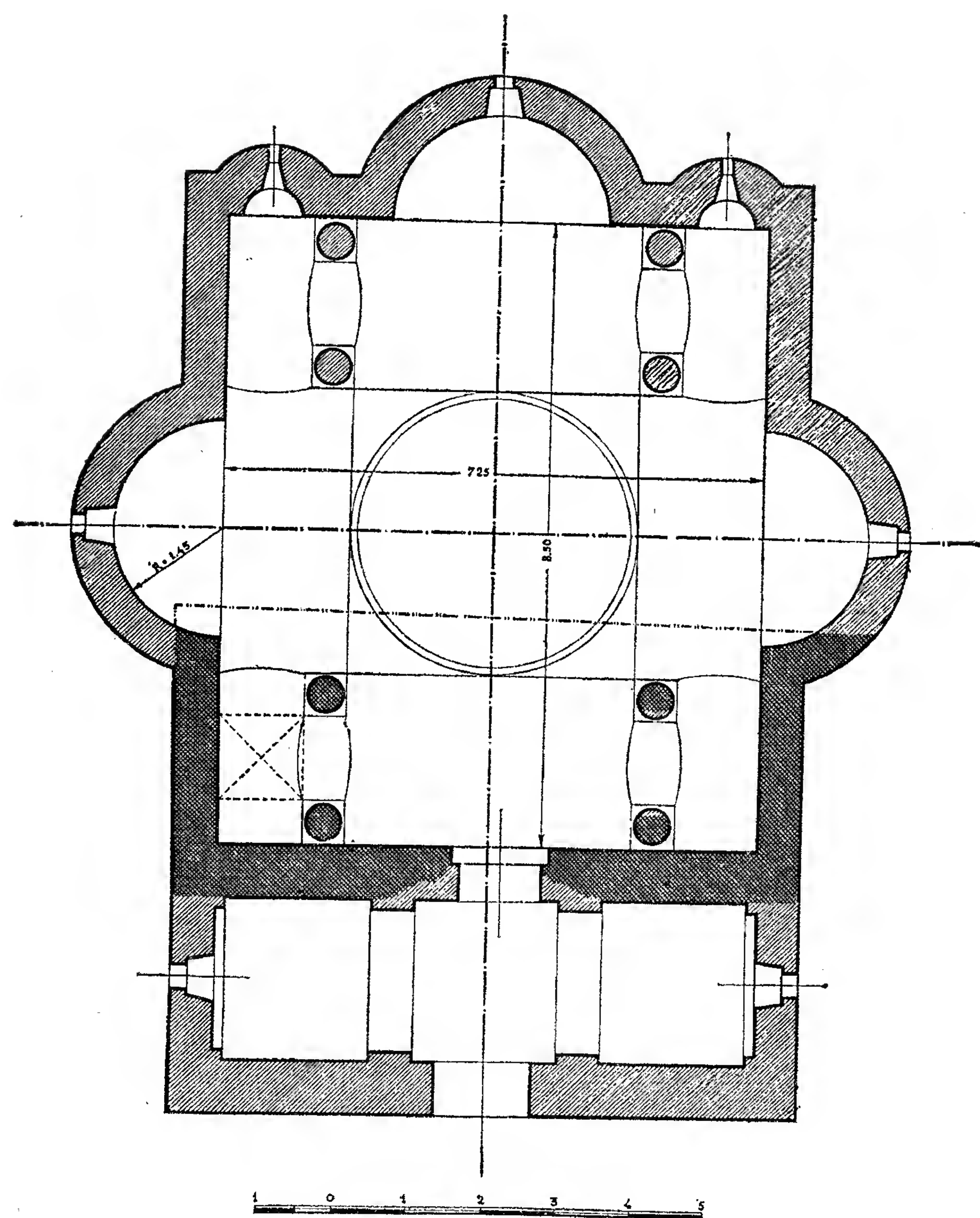
Ἀνώνυμος ναὸς τοῦ Κάστρο (Castro).

Τρίκογχος σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένος ναὸς μετὰ νάρθηκος, ἐνσωματωμένος σήμερον εἰς μεταγενεστέρας κατασκευάς, ὥστε δυσκόλως νὰ διακρίνεται ἡ ἀρχιτεκτονική του μορφή.

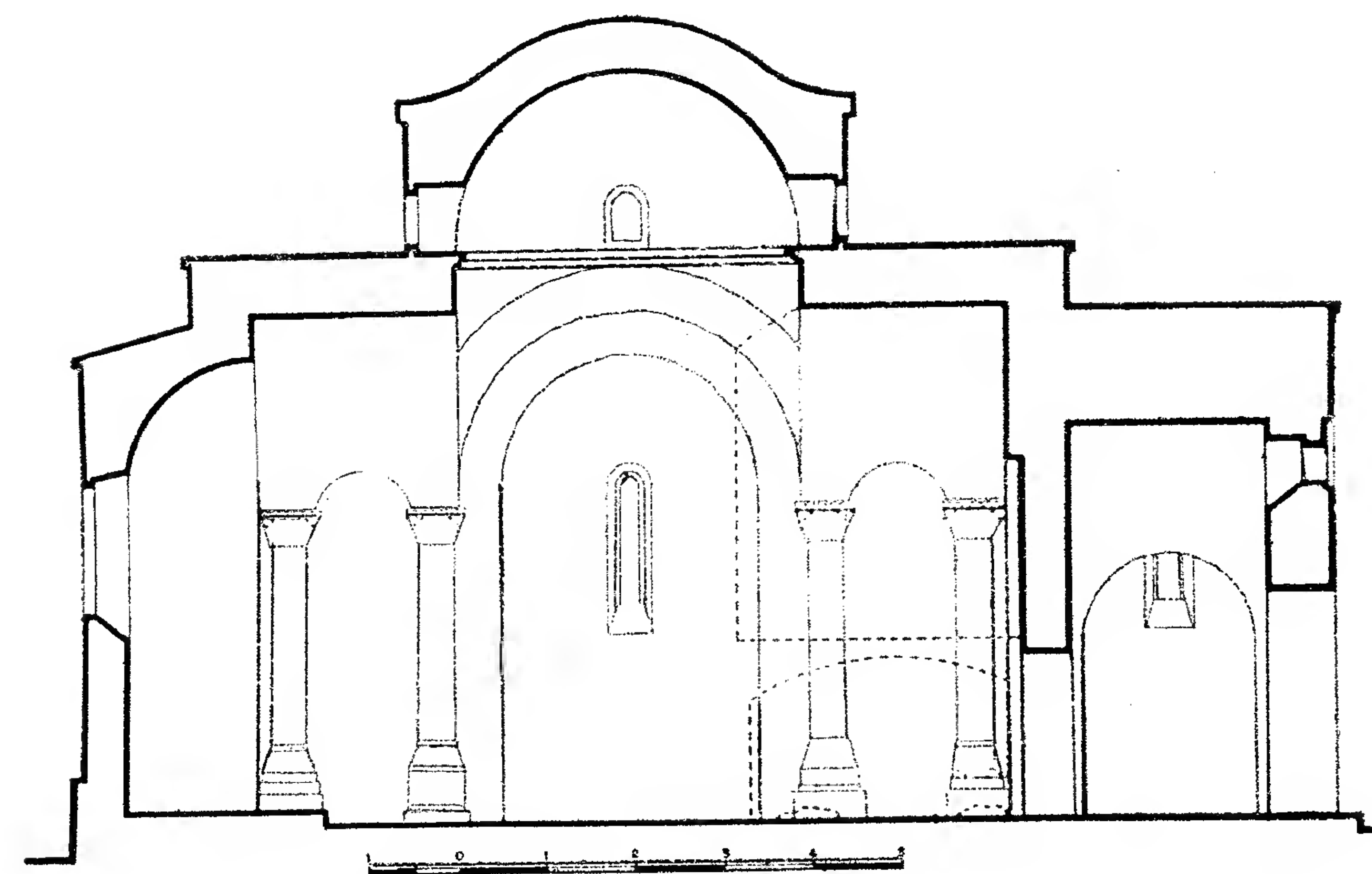
Εὑρίσκεται εἰς τὴν κωμόπολιν τοῦ Κάστρο (Castro) τῆς Ἀπουλίας καὶ πλησιέστατα τοῦ Ὄτραντο, ἐμελετήθη δὲ καὶ ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Ρουμάνου ἀρχιτέκτονος Bordenache, ὁ ὁποῖος τὸν τοποθετεῖ εἰς τὸν Ι' αἰῶνα. Ἡ χρονολόγησις, καίτοι ἀρκούντως τολμηρά, ἐνισχύεται ἐκ τῆς ἐπιμήκους κατόψεως, τὰς βαρείας ἀναλογίας καὶ ἄλλους μορφολογικοὺς καὶ τυπολογικοὺς χαρακτῆρας οἱ ὁποῖοι ἐνθυμίζουν ἐντόνως τὴν παλαιοχριστιανικὴν βασιλικήν. Ἰδιαίτατα χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ὕπαρξις ὀκτὼ κατ' ἄξονα κιόνων, ἀντὶ τῶν συνήθων τεσσάρων τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ, ἡ ὁποία καίτοι σπανία εἶναι καὶ ἄλλοθεν γνωστή.

Ὁ Bordenache ἐδέχθη ἐπιδράσεις καὶ ἐπιρροὰς εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τοῦ ναοῦ ἐκ τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Ἀλλ' ἡ τοιαύτη ἄποψις εἶναι μᾶλλον ἐσφαλμένη· ἤδη εἰς τὰ τέλη τοῦ Θ' αἰῶνος ὑπῆρχεν ὁ ὁμοίου τύπου ναὸς τοῦ San Satiro τοῦ Μιλάνου, ἐνῷ ἐκτὸς τῆς Ἰταλίας τὰ παραδείγματα εἶναι περισσότερα ἤδη εἰς προγενεστέρας ἐποχάς: Ναὸς τοῦ Germigny - des - Prés

1. A. Venditti, Architettura Bizantina nell'Italia Meridionale. Campania - Calabria - Lucania, Napoli 1967, τόμ. I, σ. 229, εἰκ. 22 - 23.
2. A. Venditti, Ἔνθ. ἀνωτ., τόμ. I, σ. 279, εἰκ. 110 - 113.
3. A. Venditti, Ἔνθ. ἀνωτ., τόμ. I, σ. 300, εἰκ. 148.
4. Βλ. προχείρως V. Martelli Antonioli, Arte degli Etruschi, Roma - Milano 1955, εἰκ. 32, 33, 67, 68, 108.

Εἰκ. 20. Ἀνώνυμος ναὸς τοῦ Κάστρου. Κάτοψις (Bordenache)

Εἰκ. 21. Ἀνώνυμος ναὸς τοῦ Κάστρου. Τομὴ κατὰ μῆκος (Bordenache).

(Γαλλία), ναοὶ τοῦ Bagaran καὶ τοῦ Edjmiatsin (Ἀρμενία), Βαπτιστήριον Σίδης (Μικρὰ Ἀσία). Εἶναι μᾶλλον ὀρθότερον νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὅλοι αὐτοὶ οἱ ναοί, ὅπως καὶ ἐκεῖνοι τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ὀφείλουν τὴν ὕπαρξίν των εἰς γενικώτερα ἀρχιτεκτονικὰ κινήματα καὶ ἰδέας τοῦ τέλους τοῦ Θ´ καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ Ι´ αἰῶνος.

Βιβλιογραφία:

Γ. Δημητροκάλλη, Οἱ Σταυροειδεῖς Ἐγγεγραμμένοι Ναοὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, «Μικρασιατικὰ Χρονικά», τόμ. ΙΓ´ (1967), σσ. 97 - 98, εἰκ. 13.

R. Bordenache, Due monumenti dell'Italia Meridionale, «Bollettino d'Arte», τόμ. XXVII (1933 - 34), σσ. 169 - 184.

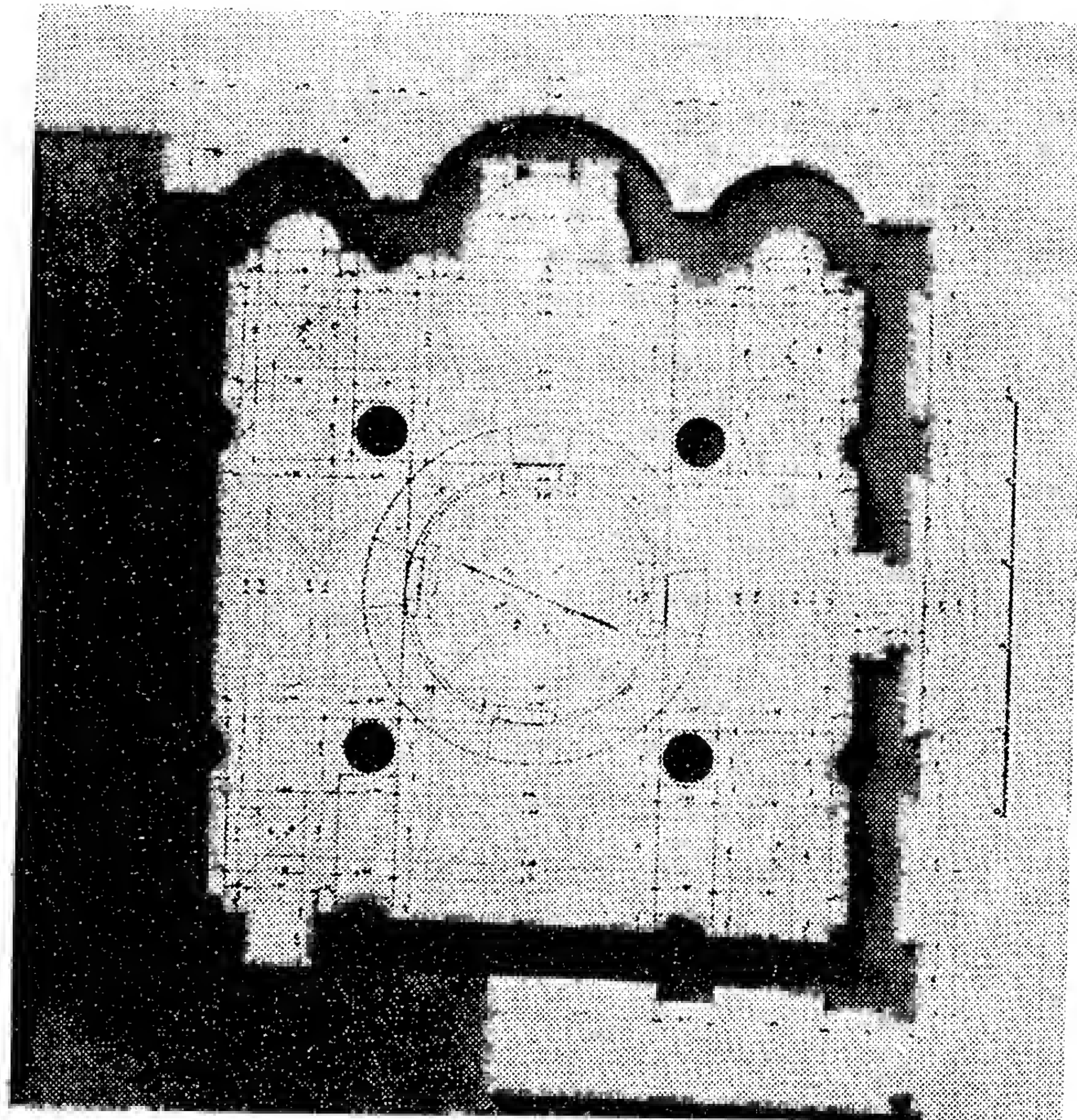
C. Cecchelli, Sguardo generale all'Architettura Bizantina in Italia, «Studi Bizantini e Noellenici», τόμ. IV (1935), σσ. 33 - 34.

G. De Angelis d'Ossat, Le influenze bizantine nell'Architettura Romanica, Roma 1942, σ. 58, πίν. IV.

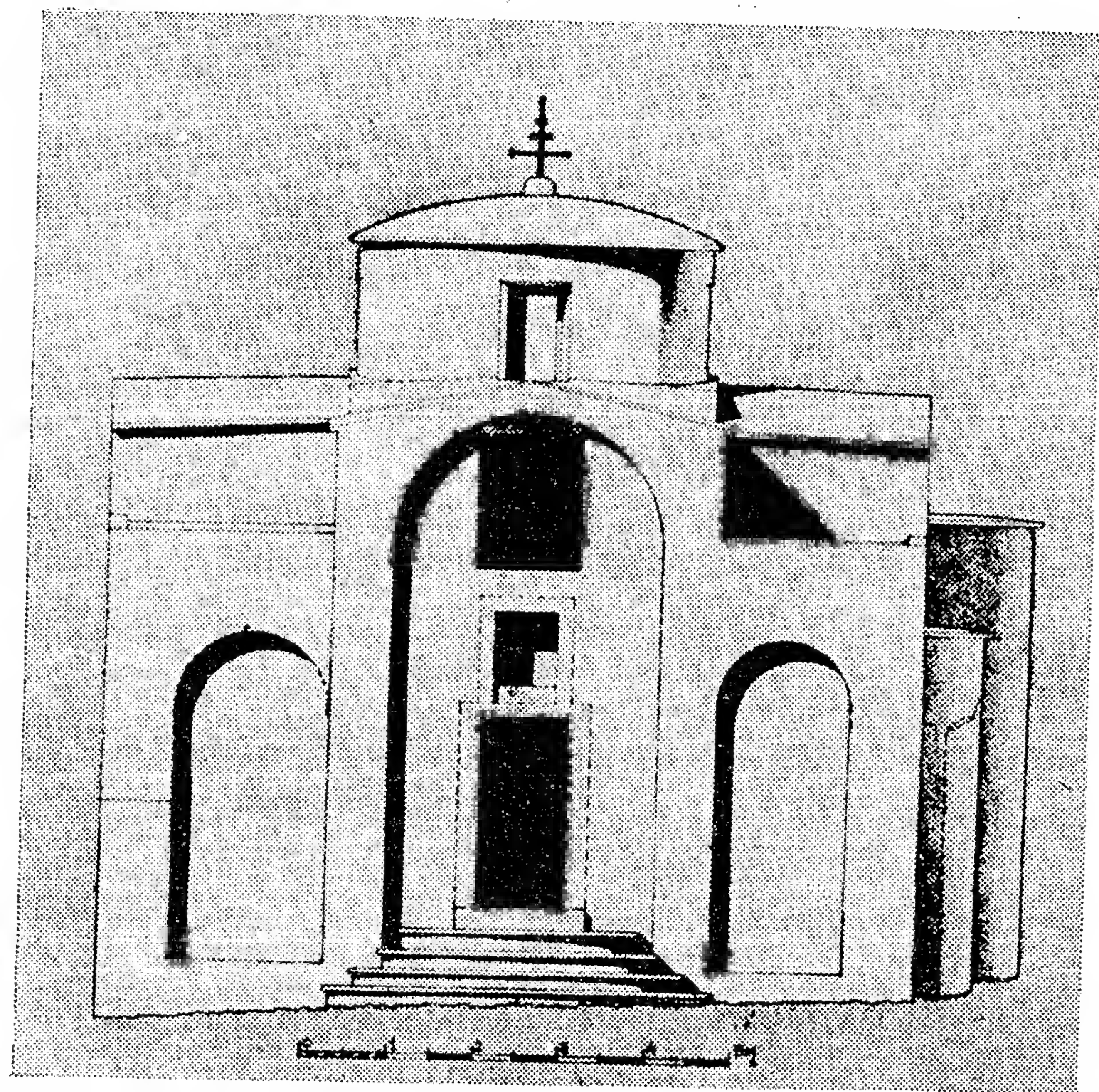
L. Maggiulli, Monografia di Castro, Galatina 1896, σσ. 139, 141 - 142.

Ἅγιος Πέτρος τοῦ Ὄτραντο.

Εὑρίσκεται εἰς τὴν μικρὰν πόλιν Ὄτραντο (Otranto), τὴν βυζαντινὴν Ὑδροῦντα καὶ εἶναι μικρὸς ἀλλ' ὡραιότατος ναὸς περιβαλλόμενος ὑπὸ κατοικιῶν αἱ ὁποῖαι μειώνουν τὴν αἰσθητικήν του ἀξίαν. Παρὰ ταῦτα καὶ

Εἰκ. 22. Ἅγιος Πέτρος τοῦ Ὄτραντο (βυζαντινῆς Ὑδροῦντος). Κάτοψις (Theodoru).

Εἰκ. 23. Ἅγιος Πέτρος τοῦ Ὄτραντο (Ὑδροῦντος). Μεσημβρινὴ ὄψις (Theodoru).

τὰς κατὰ συζητήσιμον τρόπον ἀναστηλώσεις του (1667 καὶ 1825), διατηρεῖ τὴν ὡραιότητά του καὶ τὸν βυζαντινόν του χαρακτῆρα.

Εἶναι ἁπλοῦς τετρακιόνιος ναὸς ἀνατολικοῦ τύπου, φέρων καὶ ἡμικίονας εἰς τοὺς ἐσωτερικοὺς τοίχους καὶ δὲν φέρει νάρθηκα. Τὸ ἱερόν, φέρον

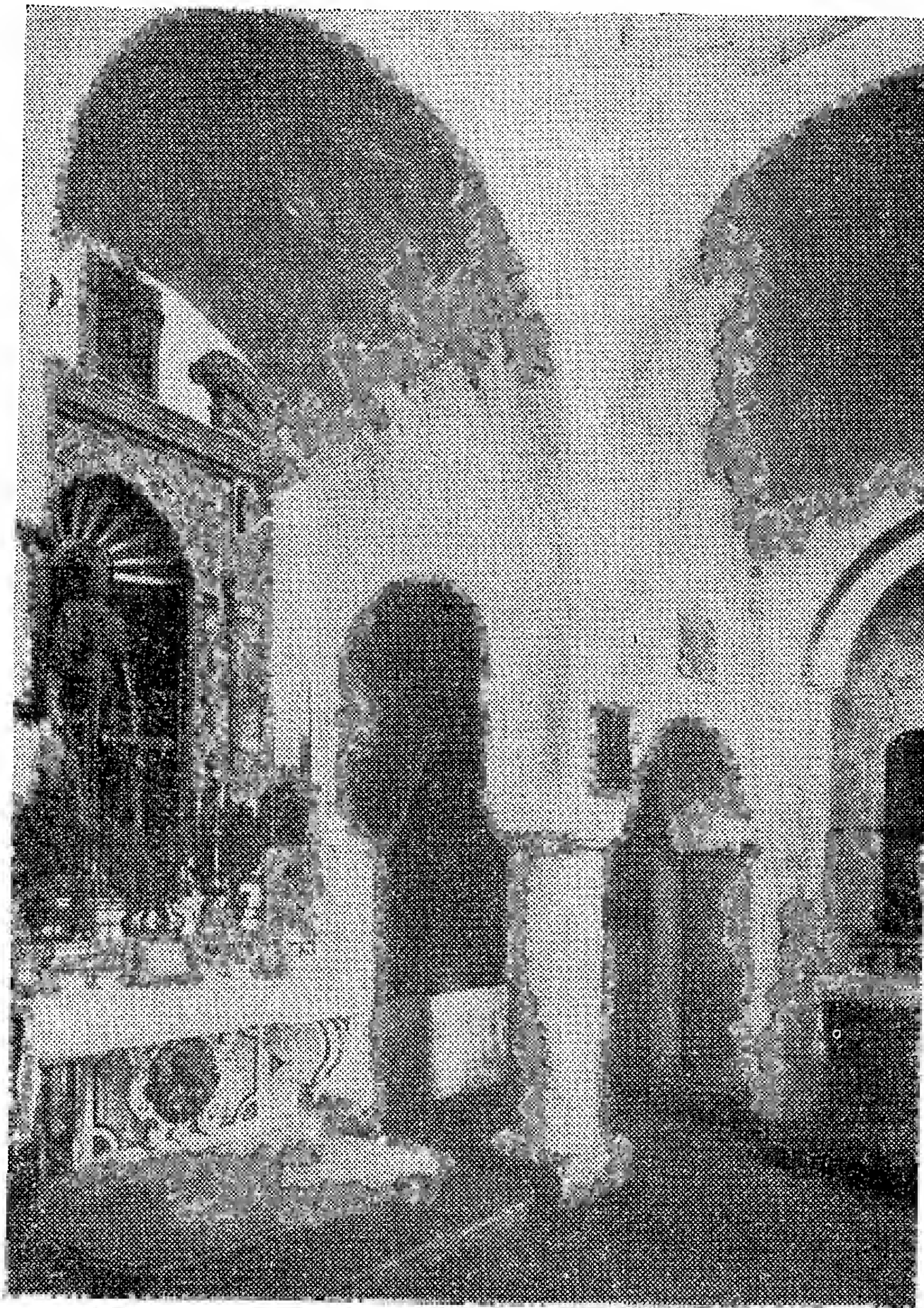
Εἰκ. 24. Ἅγιος Πέτρος τοῦ Ὄτραντο (Ὑδροῦντος). Μεσημβρινὴ ὄψις πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως (Gigli).

τρεῖς ἡμικυκλικὰς ἀψίδας, εἶναι προσκεκολλημένον εἰς τὸν κύριον χῶρον τοῦ ναοῦ ὁ ὁποῖος διατηρεῖ ἀξιολόγους βυζαντινὰς τοιχογραφίας.

Ἡ πρώτη σοβαρὰ μελέτη τοῦ ναοῦ ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Ρουμάνου Ἀρχιτέκτονος Theodoru, ἐσχάτως δὲ ἐμελετήθη ἐκ νέου ὑπὸ τοῦ Ἀρχιτέκτονος A. Prandi, καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μπάρι. Ὁ Prandi ὑποστηρίζει ὅτι ἀρχικῶς ὁ ναὸς εἶχεν πεσσοὺς καὶ ὄχι κίονας, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον αἱ προσωπικαί μου μελέται δὲν ἐπιβεβαιοῦν.

Κατὰ τὸν Theodoru ὁ ναὸς παρουσιάζει σχέσεις καὶ συγγένειαν πρὸς τοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς τῆς Καλαβρίας, καθὼς ἐπίσης καὶ ὡρισμένα μνη-

μεῖα τῆς Κρήτης. Καίτοι τὸ δεύτερον εἶναι μᾶλλον ὀρθόν, τὸ πρῶτον ἴσως εἶναι ἐσφαλμένον: Αἱ ὑφιστάμεναι σχέσεις καὶ ὁμοιότητες εἶναι κατ' ἐμὲ πολὺ μικραί, ἂν ὄχι ἀνύπαρκτοι. Ἡ ὁμοιότης πρὸς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα τοῦ Τράνι, τοῦ ὁποίου κατὰ τὸν Γάλλον Bertaux ὑπῆρξε καὶ

Εἰκ. 25. Ἅγιος Πέτρος τοῦ Ὄτραντο (Ὑδροῦντος). Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως (Gigli).

πρότυπον, εἶναι πάντως καταφανής, παρὰ τὴν διάφορον διαμόρφωσιν τοῦ τρούλλου τοῦ ναοῦ τοῦ Τράνι.

Ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησιν τοῦ μνημείου αἱ γνῶμαι εἶναι τελείως διάφοροι μεταξύ των. Ἐνῷ ἡ τοπικὴ παράδοσις ἀναφέρει ὅτι ὁ ναὸς ἐθεμελιώθη ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Πέτρου κατὰ τὸ πρὸς Ρώμην ταξίδιόν του, ὁ τοπικὸς μελετητὴς Antonaci, τὸν θεωρεῖ ναὸν τοῦ Η' αἰῶνος. Ἡ σωστὴ ἄποψις βεβαίως εἶναι ἐκείνη μεταξὺ τῆς χρονολογήσεως τοῦ Theodoru (ΙΑ' αἰὼν) καὶ τοῦ De Angelis d'Ossat, καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης (ΙΒ' αἰών).

Εἰκ. 26. Ἅγιος Πέτρος τοῦ Ὄτραντο (Ὑδροῦντος). Ἀνατολικομεσημβρινὴ ἄποψις μετὰ τὴν τελευταίαν ἀναστήλωσιν τοῦ μνημείου (Petrucci).

Βιβλιογραφία:

Γ. Σωτηρίου, Χριστιανική καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, Ἀθῆναι 1942, σελ. 449.

C. Cecchelli, Sguardo generale all'Architettura Bizantina in Italia, «Studi Bizantini e Neoellenici», τόμ. IV (Roma 1935), σσ. 28 - 35.

G. De Angelis d'Ossat, Le influenze bizantine nell'Architettura Romanica, Roma 1942, σ. 58, πίν. V.

G. Gianfreda, Basilica bizantina di S. Pietro in Otranto. Storia e Arte, Otranto 1967.

G. Gigli, Il Tallone d'Italia, Bergamo 1912, σσ. 94, 104 - 105.

P. I. Marasco, Affreschi Medioevali in S. Pietro d'Otranto, «Annali dell'Università di Lecce», τόμ. II (1964 - 1965).

L. Marocia, L'edicola bizantina di San Pietro in Otranto, Bari 1925.

A. Prandi, Il Salento, provincia dell'Arte Bizantina, «Atti del Convegno Internazionale sul tema : L'Oriente Cristiano nella Storia della Civiltà, Roma - Firenze 1963», Roma 1964, σσ. 671 - 711, Τοῦ αὐτοῦ, Aspetti archeologici dell'Eremitismo in Puglia, εἰς τόμον «L'Eremitismo in Occidente nei secoli IX - XII», Milano 1962.

H. Theodorou, Églises cruciformes dans l'Italie Méridionale, S. Pietro d'Otranto, «Ephemeris Dacoromana», τόμ. V (Roma 1935), σσ. 22 - 34.

Ἅγιος Ἀνδρέας τοῦ Τράνι.

Εὑρίσκεται εἰς τὴν μικρὰν πόλιν Τράνι, εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς Ἀδριατικῆς, ἁπλοῦς τετρακιόνιος ἀνατολικοῦ τύπου ἐν κατόψει, τοῦ ὁποίου τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα καλύπτονται ὑπὸ ἡμικυλίνδρων. Εἰς τοὺς ἐσωτερικοὺς τοίχους φέρει ἡμικίονας ὅπως ἀκριβῶς καὶ ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Πέτρου τοῦ Ὄτραντο, τοῦ ὁποίου κατὰ τὸν Γάλλον Bertaux, ὑπῆρξε μεταγενέστερον ἀντίγραφον. Τὸ ἱερὸν φέρον τρεῖς ἡμικυκλικὰς κόγχας, προσκολλᾶται ἀπ' εὐθείας εἰς τὸν ἐσωτερικὸν χῶρον τοῦ ναοῦ.

Ὁ ναὸς τόσον ὑπὸ τοῦ Bertaux, ὅσον καὶ τοῦ De Angelis d'Ossat, ἀνάγεται εἰς τὸν ΙΒ' αἰῶνα.

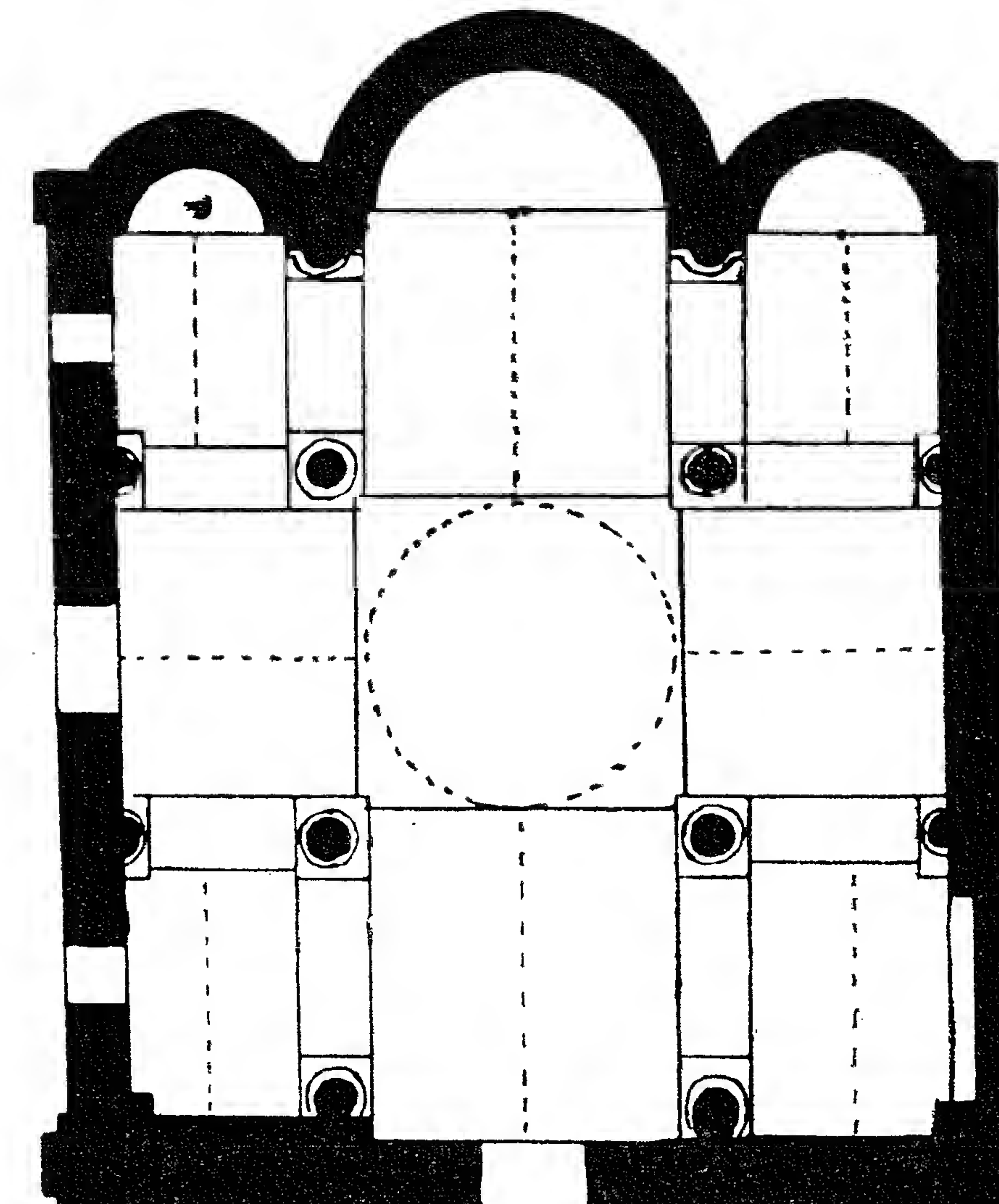
Βιβλιογραφία:

Γ. Σωτηρίου, Χριστιανική καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, Ἀθῆναι 1942, σ. 449.

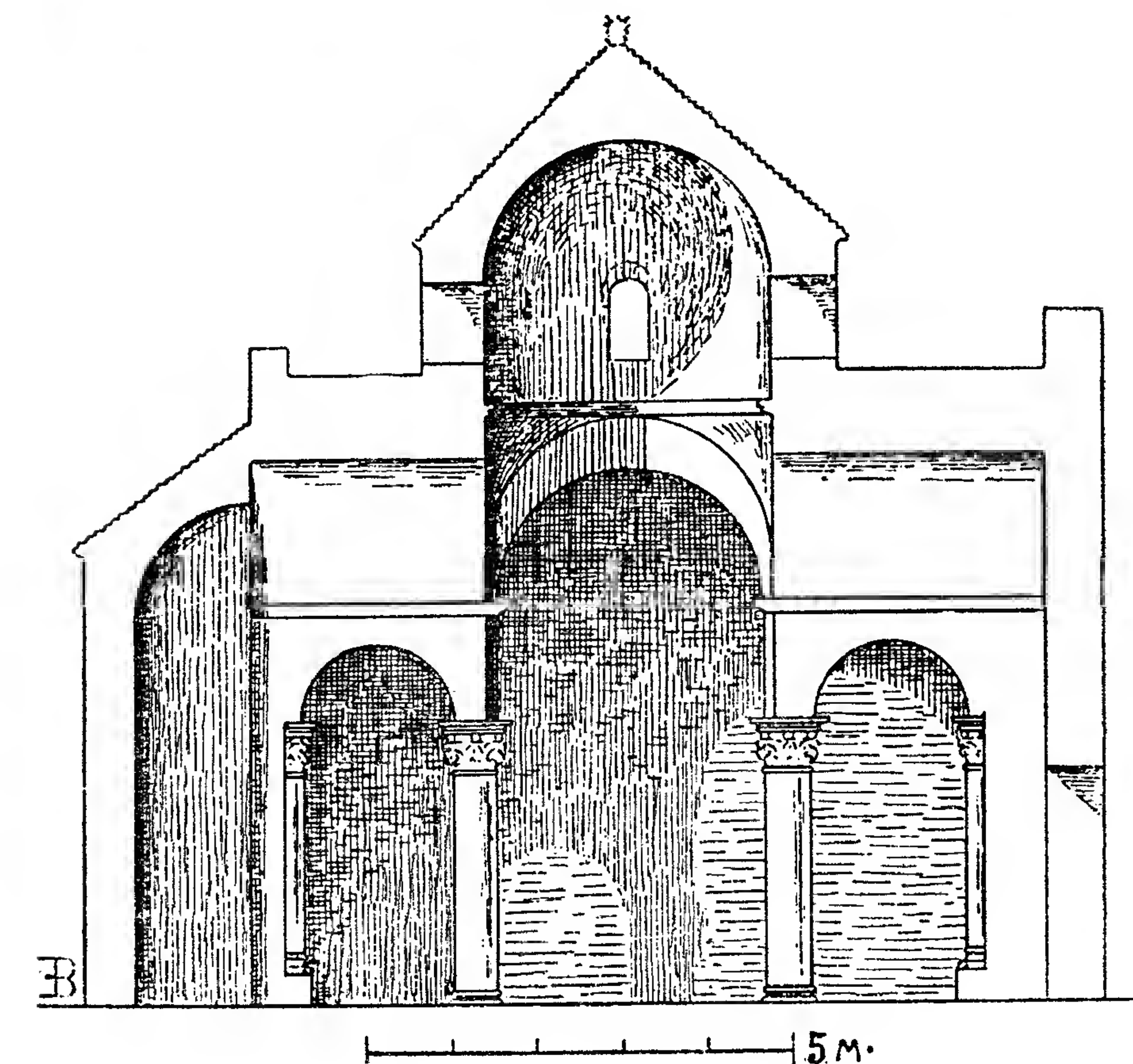
E. Bertaux, L'Art dans l'Italie Méridionale, Paris 1904, τόμ. II, σ. 379.

C. Cecchelli, Sguardo generale all'Architettura Bizantina in Italia, «Studi Bizantini e Neoellenici», τόμ. IV (Roma 1935), σσ. 28 - 35.

G. De Angelis d'Ossat, Le influenze bizantine nell'Architettura Romanica, Roma 1942, σ. 58.

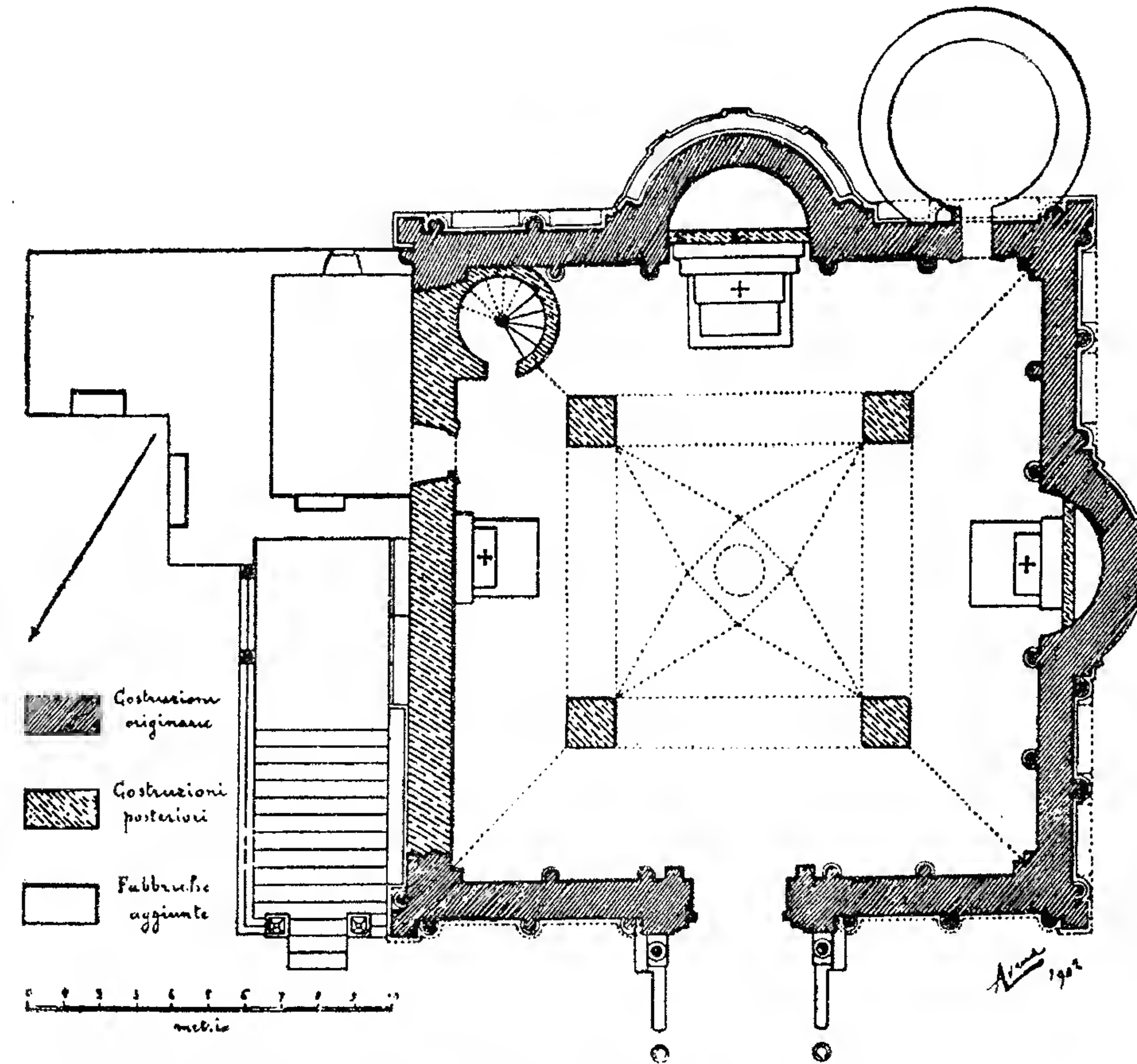
Εἰκ. 27. Ἅγιος Ἀνδρέας τοῦ Τράνι. Κάτοψις (Bertaux).

Εἰκ. 28. Ἅγιος Ἀνδρέας τοῦ Τράνι. Τομὴ κατὰ μῆκος (Bertaux).

Ἁγία Μαρία ἡ Μείζων τοῦ Σιπόντο (Santa Maria Maggiore ἢ Sipontina).

Εὑρίσκεται εἰς τὴν πόλιν Siponto τῆς βορείου Ἀπουλίας, πλησιέστατα τῆς Foggia καὶ εἰς θέσιν ὅπου ἤδη ἔχουν διαπιστωθῆ κατακόμβαι ὡς καὶ μία παλαιοχριστιανικὴ βασιλική. Εἰς τὴν σημερινήν του μορφὴν ὁ ναὸς

Εἰκ. 29. Παναγία (Ἁγία Μαρία) ἡ Μείζων ἢ Sipontina εἰς Siponto τῆς βορείου Ἀπουλίας (Avena).

εἶναι διώροφος ρωμανικὴ κατασκευή, τῆς ὁποίας τὰ ἐγκαίνια ἐγένοντο τῷ 1117 ὑπὸ τοῦ Πάπα Pasquale B'.

Παρὰ τὴν σημερινήν του μορφὴν ὁ ναὸς θεωρεῖται — ὀρθότατα — ὑπὸ τοῦ Avena καὶ τοῦ De Angelis d'Ossat βυζαντινῆς καταγωγῆς, ὅπως ἀποδεικνύεται, ὄχι μόνον ἐξ αὐτῆς ταύτης τῆς κατόψεώς του, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν λειψάνων τῆς ἀρχικῆς του κατασκευῆς καὶ διακοσμήσεως.

Καίτοι ὁ ναὸς εἶναι σχετικῶς μεγάλου μεγέθους φαίνεται ὅτι ἦτο ἁπλοῦς τετράστηλος ναὸς ἀνατολικοῦ τύπου, φέρων πεσσοὺς ἀντὶ κιόνων καὶ μίαν μόνον ἡμικυκλικὴν κόγχην.

Βιβλιογραφία:

A. Avena, Monumenti dell'Italia Meridionale, Roma 1902, σσ. 199 - 214.

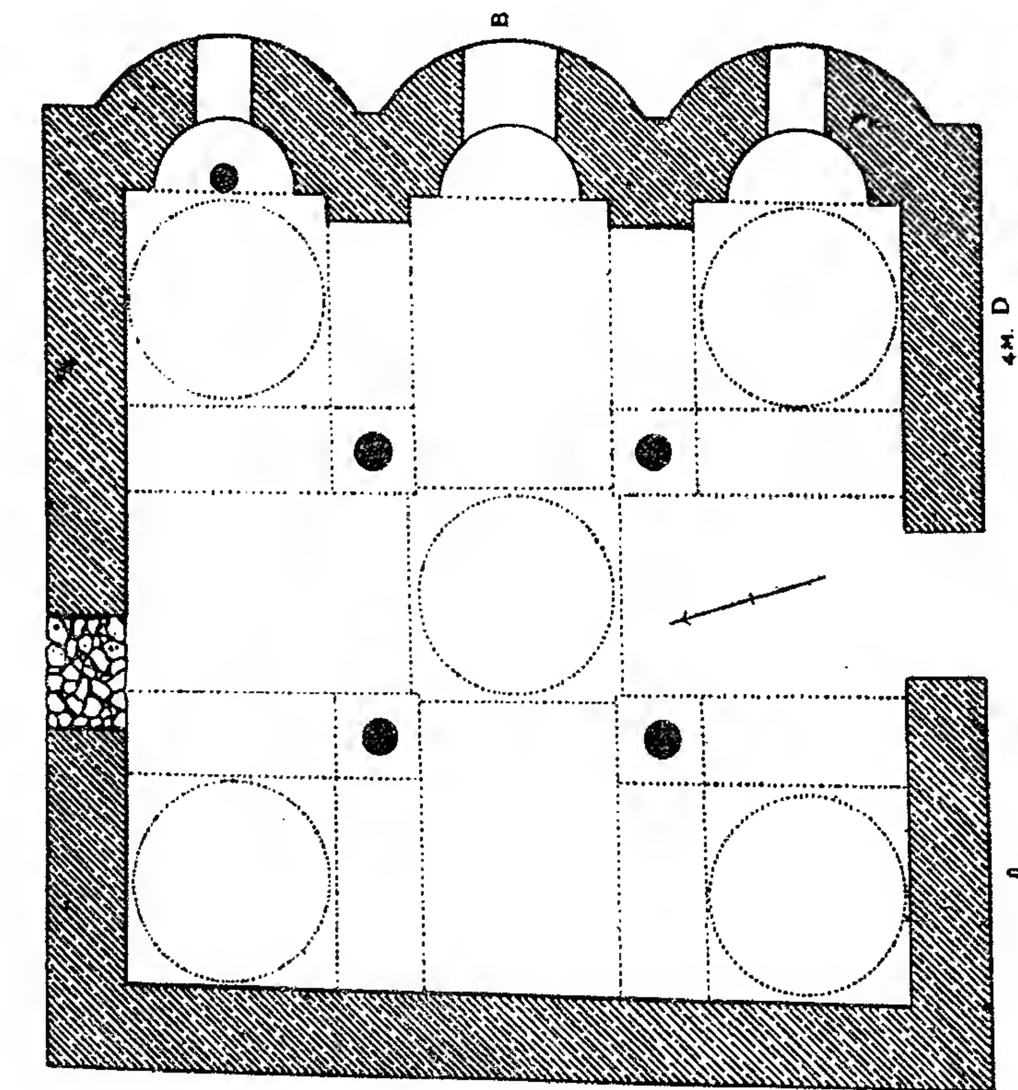
C. Capuano, Il tempio di Santa Maria Maggiore di Siponto, «Rassegna Pugliese», τόμ. XXIV (Trani 1908), σσ. 129 - 133.

G. De Angelis d'Ossat, Le influenze bizantine nell'Architettura Romanica, Roma 1942, σσ. 58 - 59, εἰκ. 15.

R. Labadessa, La Chiesa di Siponto, «Archivio Storico Pugliese», τόμ. III, σσ. 95 - 105.

Καθολικὴ τοῦ Στύλου (La Cattolica di Stilo).

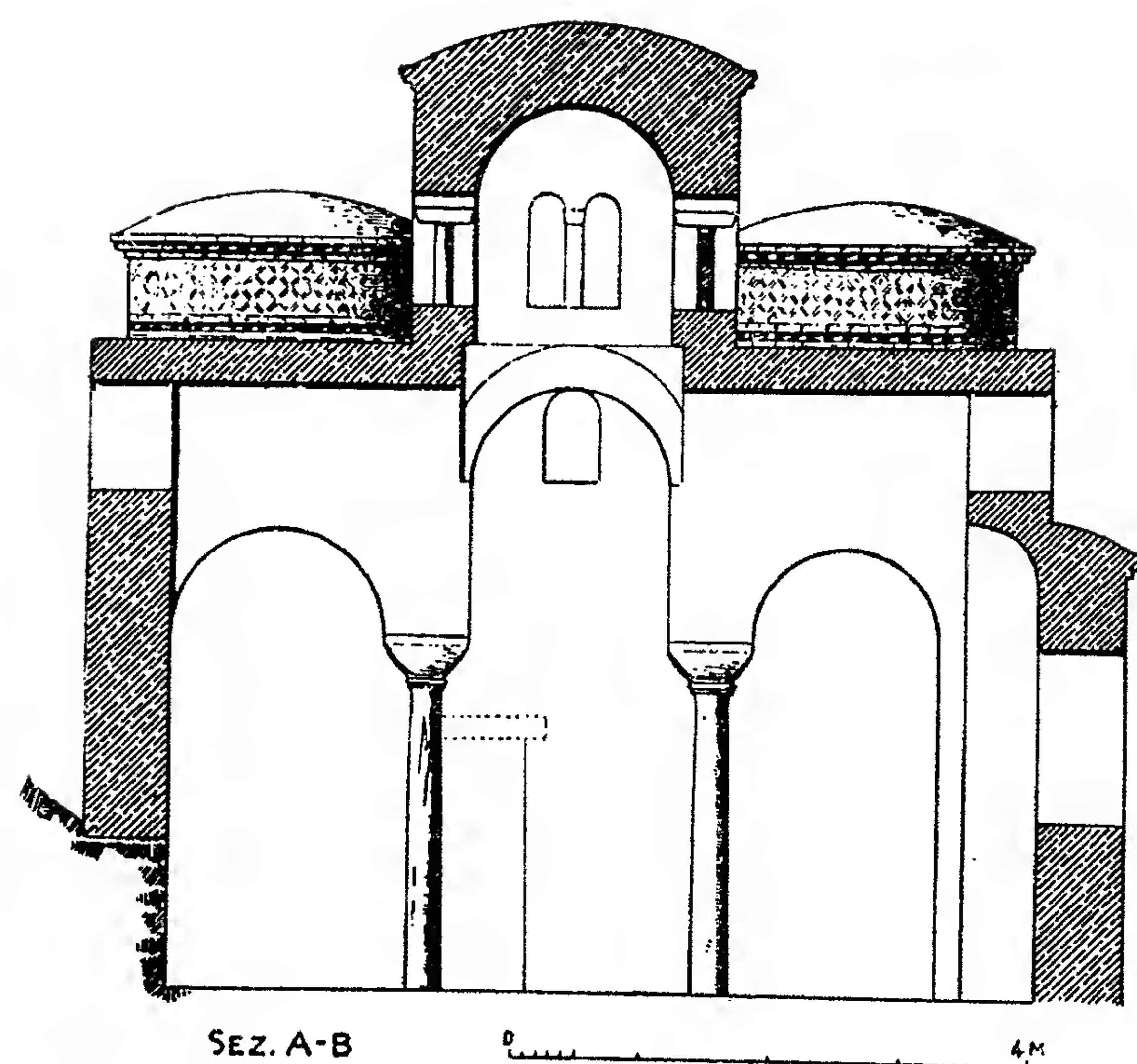
Ὁ σημαντικώτερος καὶ ὡραιότερος ναὸς τῆς βυζαντινῆς Καλαβρίας εἶναι ἀναμφισβητήτως ἡ Καθολικὴ τοῦ βυζαντινοῦ «Στύλου», μὲ πλῆθος τοιχογραφιῶν, γλυπτῶν, ἐπιγραφῶν καὶ χαραγμάτων. Παρὰ τὸ μικρὸν

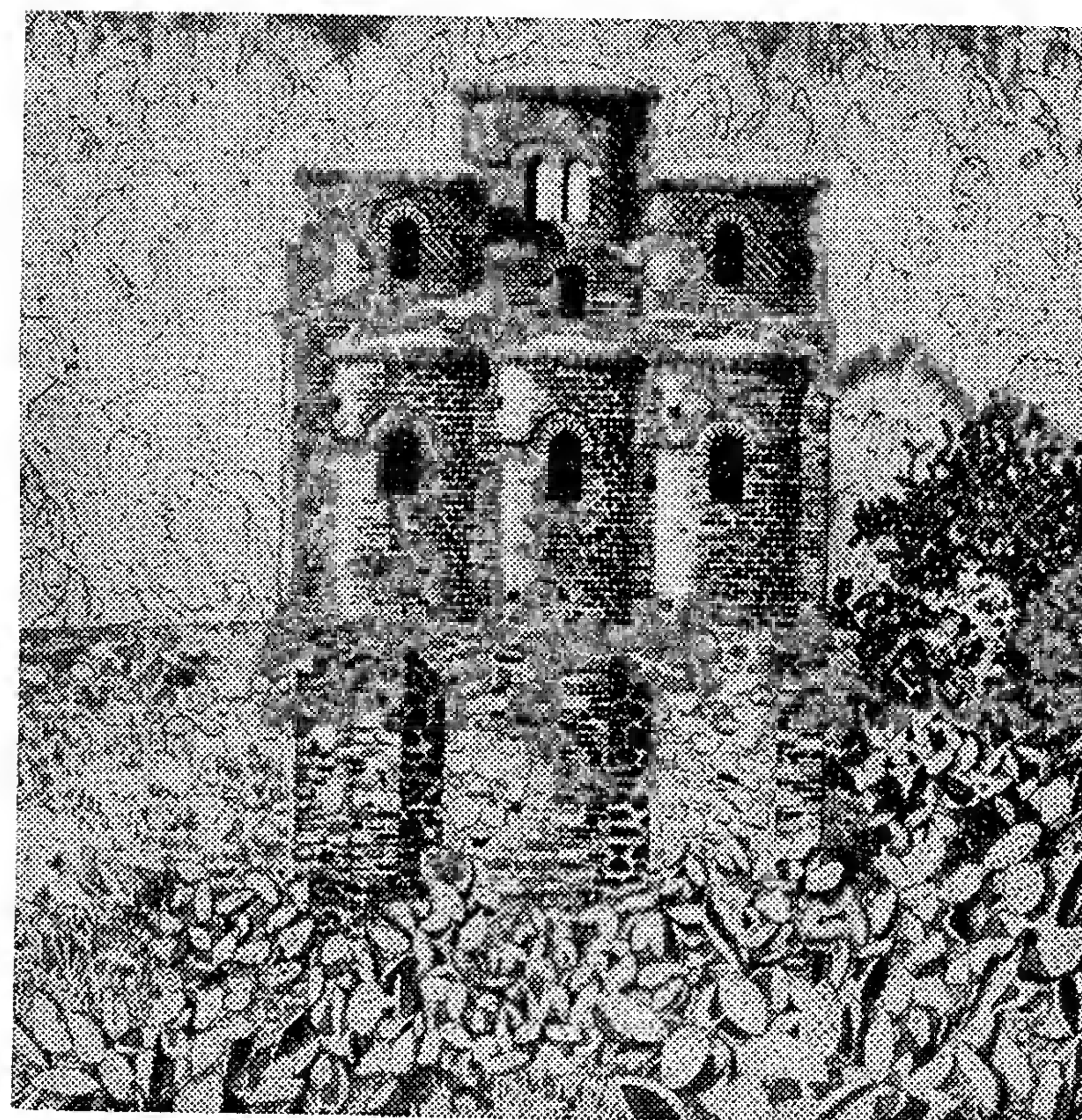
Εἰκ. 30. Καθολικὴ τοῦ Στύλου (Stilo). Κάτοψις (Orsi).

μέγεθός του καὶ σειρὰν ἀτυχῶν «ἀναστηλώσεων», διατηρεῖ ἀκέραιον τὸν βυζαντινόν του χαρακτῆρα.

Ὁ ναός, τοῦ τύπου τῶν πεντατρούλλων, εἶναι ἁπλοῦς τετρακιόνιος, φέρον τριμερὲς ἱερὸν μὲ ἡμικυκλικὰς ἁψῖδας, κατ' εὐθεῖαν προσκεκολλημένον εἰς τὸν κύριον χῶρον τοῦ ναοῦ. Τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα καλύπτονται ὑπὸ ὑψηλῶν μᾶλλον τρουλλίσκων, φερόντων κεραμοπλαστικὰς διακοσμήσεις. Εἰς τὰς διακοσμήσεις αὐτὰς ὡρισμένοι μελετηταὶ (Abatino, Golzio κτλ.) διακρίνουν ἀραβικὰς ἐπιδράσεις, ἀλλ' αἱ προσωπικαί μου μελέται μὲ ὡδήγησαν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι αἱ κεραμοπλαστικαὶ διακοσμήσεις τῆς Καθολικῆς εἶναι ἀπολύτως βυζαντιναί, στενὴν μάλιστα σχέσιν καὶ συγγένειαν ἔχουσαι πρὸς ἀναλόγους κεραμοπλαστικὰς διακοσμήσεις γνωστὰς

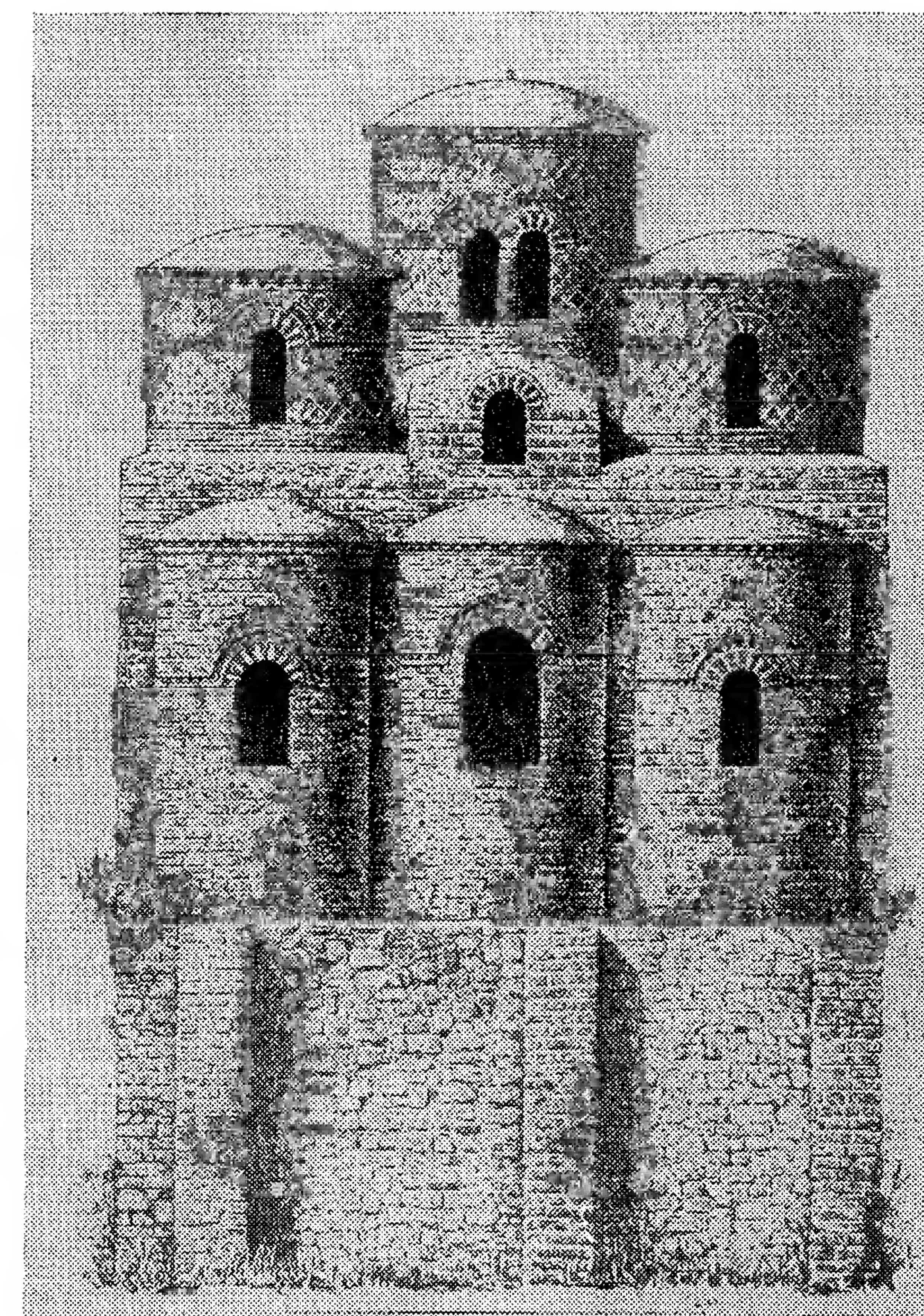

Εἰκ. 31. Καθολικὴ τοῦ Στύλου (Stilo).
Τομὴ κατὰ μῆκος (Orsi).

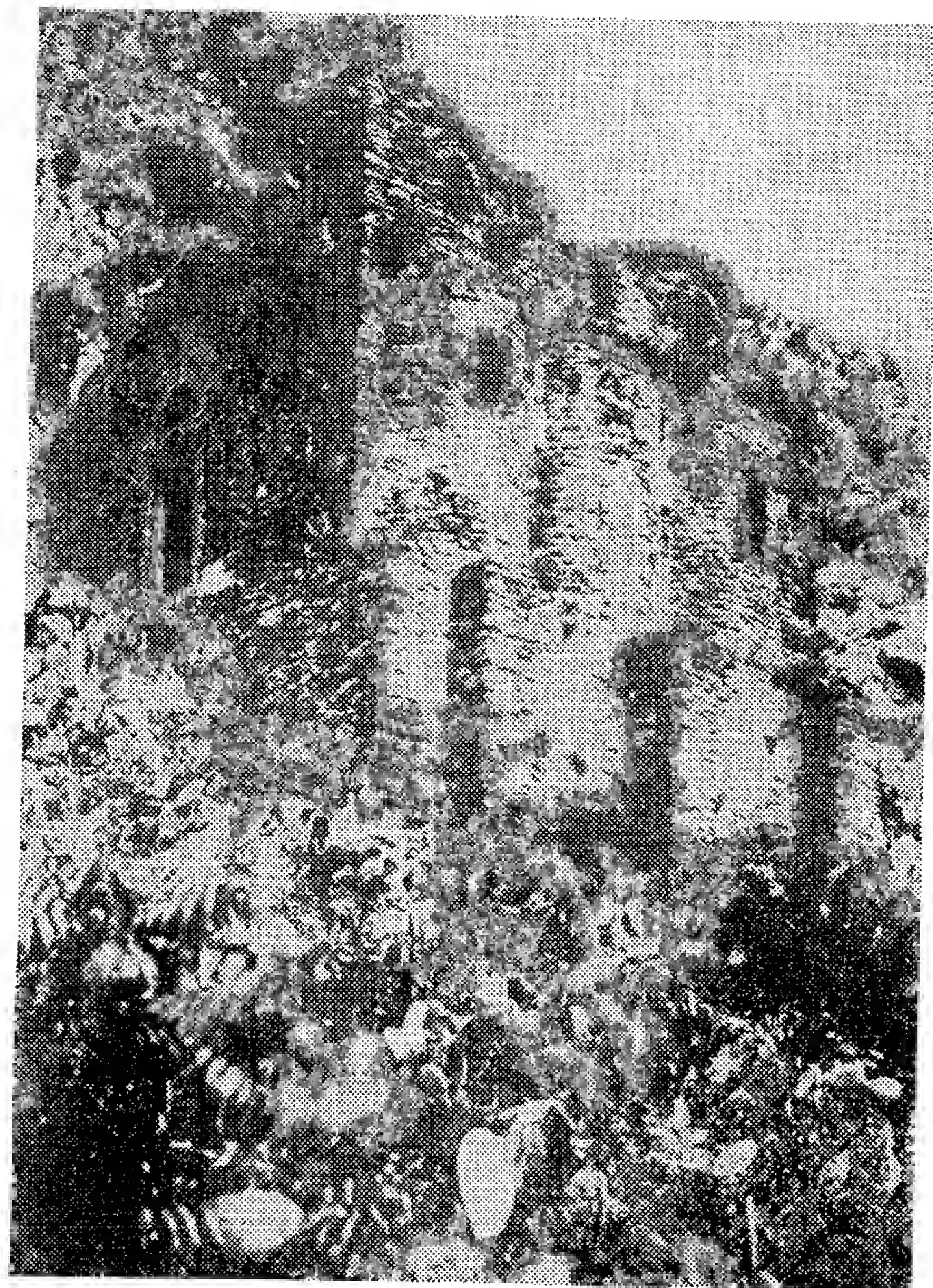

Εἰκ. 32. Καθολικὴ τοῦ Στύλου (Stilo).
Ἀνατολικὴ ὄψις (Theodoru).

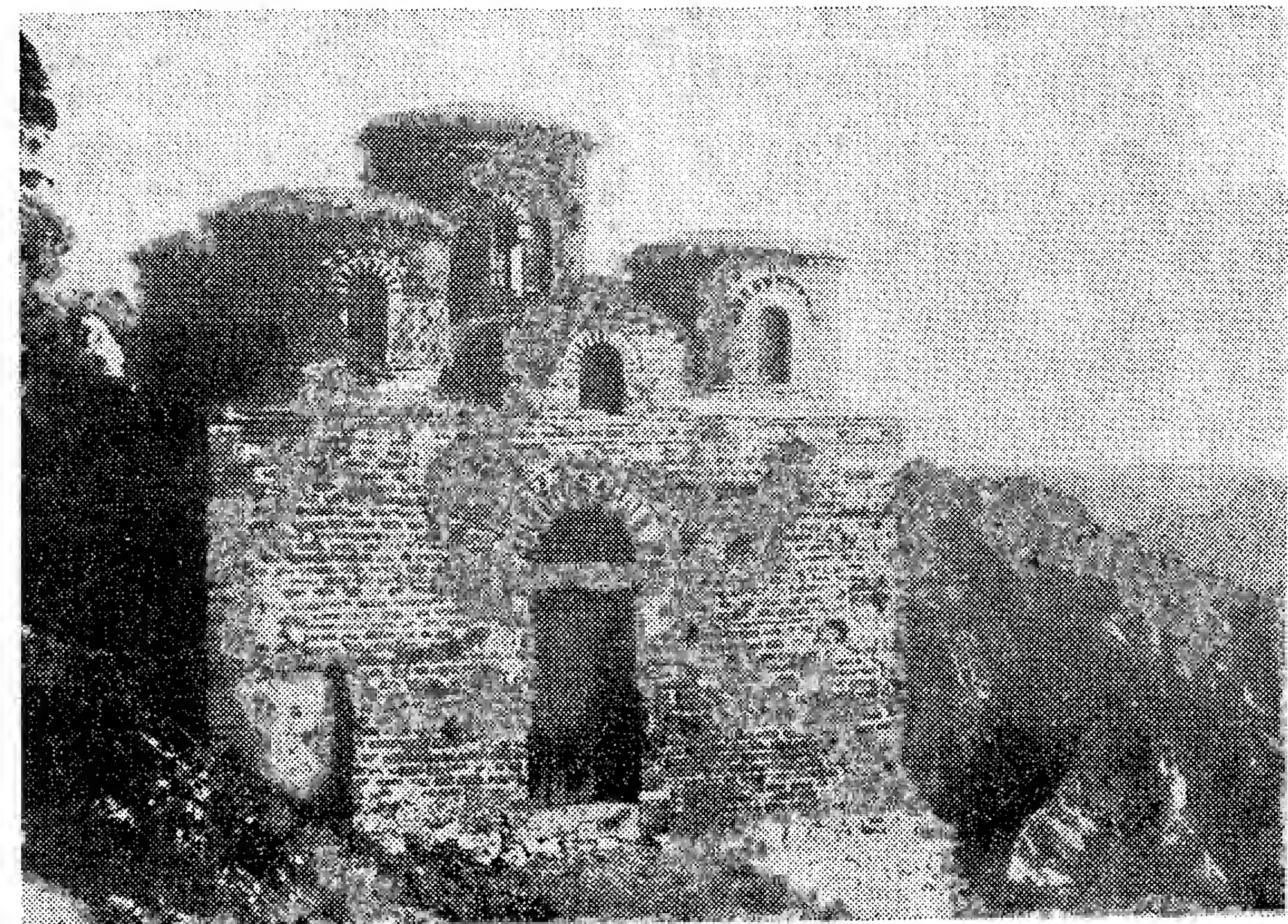
11 - 2 - 1969

Εἰκ. 33. Καθολικὴ τοῦ Στύλου (Stilo).
Ἀνατολικὴ ὄψις (Orsi).

Εἰκ. 34. Καθολικὴ τοῦ Στύλου (Stilo).
Ἀνατολικομεσημβρινὴ ὄψις πρὸ τῶν ἀναστηλώσεων (Orsi).

Εἰκ. 35. Καθολικὴ τοῦ Στύλου. Μεσημβρινὴ ὄψις μετὰ τὰς ἀναστηλώσεις τοῦ Paolo Orsi αἱ ὁποῖαι ἠλλοίωσαν τὴν μορφὴν τῶν τρούλλων (Orsi).

καὶ ἐκ βυζαντινῶν μνημείων τῆς βαλκανικῆς Ἑλλάδος. Ἡ γνώμη τοῦ Arnold Breymann ὅτι εἰς τὴν Καθολικὴν τοῦ Στύλου, μόνον ἡ κάτοψις εἶναι βυζαντινή, διατυπωθεῖσα ἄλλωστε κατὰ τὰ τέλη τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, δὲν εἶναι κἂν συζητήσιμος, ἤδη πολεμηθεῖσα ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ὑπὸ τοῦ Abatino.

Τὸ πρόβλημα τῆς ἡλικίας τοῦ ναοῦ ὑπῆρξε θέμα συζητήσεων ἐπὶ πολὺν χρόνον, αἱ δὲ κατὰ καιροὺς διατυπωθεῖσαι γνῶμαι ἦσαν τελείως διάφοροι μεταξύ των. Τελευταῖον τὸ πρόβλημα ἐτέθη ἐπὶ νέων βάσεων εἰς σύντομον μελέτην μου δημοσιευθεῖσαν εἰς τὸ γνωστὸν «Archivio Storico per la Calabria e la Lucania», τοῦ ναοῦ χρονολογουμένου ἀπὸ τοῦ β′ ἡμίσεως τοῦ ΙΒ′ αἰῶνος ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΓ′.

Βιβλιογραφία:

Α. Ὀρλάνδου, Ἡ Παντάνασσα τῆς Μονεμβασίας, «Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος», τόμ. Α′ (1935), σσ. 144 - 151.

Γ. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, Ἀθῆναι 1942, σ. 448, εἰκ. 293.

G. Abatino, L'Architettura Bizantina in Calabria. La Cattolica di Stilo, «Napoli Nobilissima», τόμ. XII (Napoli 1903), σσ. 18 - 21.

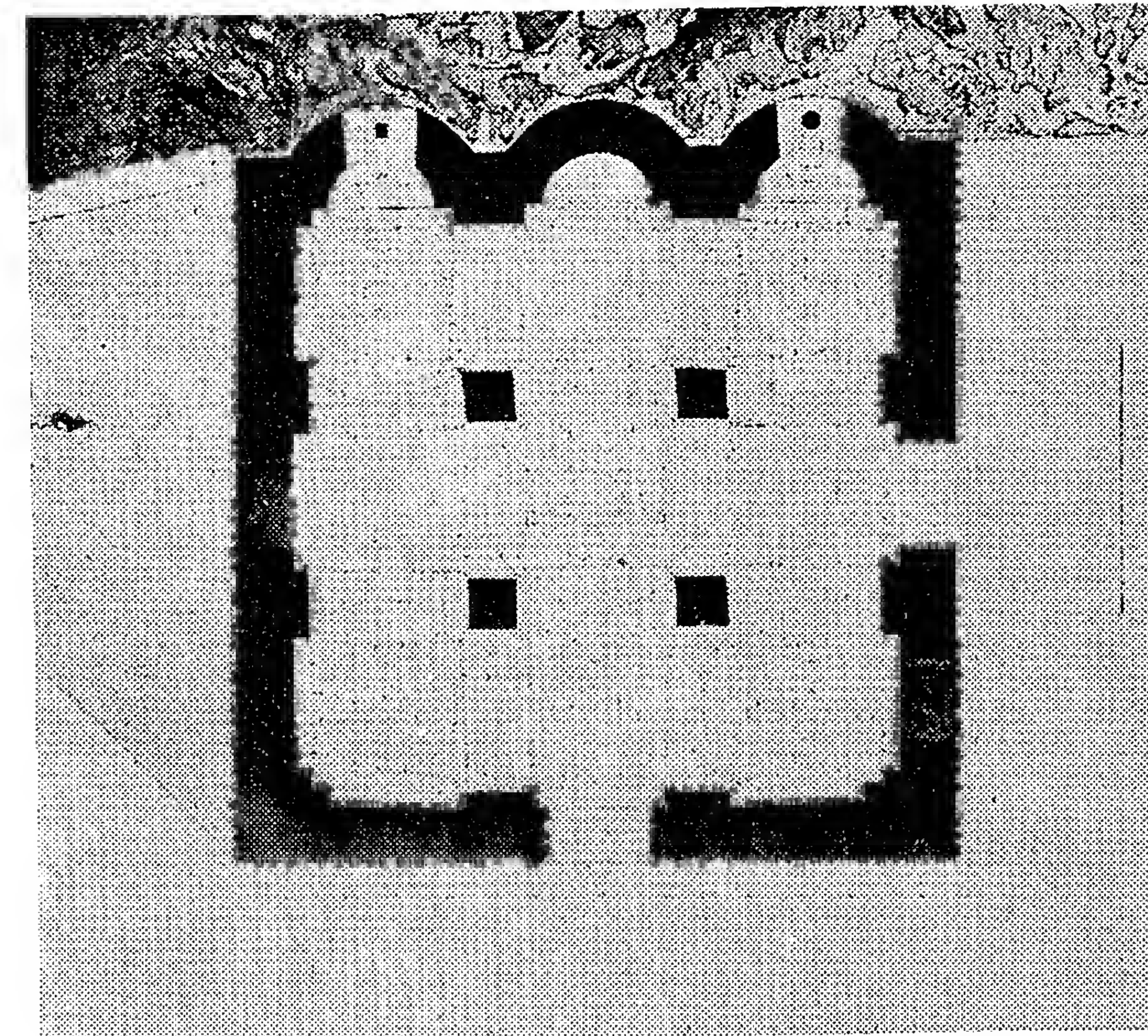
V. Capialbi, Memorie per servire alla storia della Santa Chiesa Miletese, Napoli 1835, σσ. XXXIX - XLI.
V. Capialbi, Lettera al Signor Carlo Bonucci, architetto direttore degli scavi di antichità in Napoli, sopra alcuni monumenti del Medioevo, esisenti in Calabria, «Il Faro», τόμ. IV (Napoli 1836).
C. Cecchelli, Sguardo generale all'Architettura Bizantina in Italia, «Studi Bizantini e Neoellenici», τόμ. IV (Roma 1935), σσ. 28 - 35.
B. Croce, Sommario critico della storia dell'Arte nel Napoletano, «Napoli Nobilissima», τόμ. III (Napoli 1894), σ. 71.
G. Dimitrokallis, Il problema della datazione della Cattolica di Stilo, «Archivio Storico per la Calabria e la Lucania», τόμ. X (1968).
J. Gröschel, La Cattolica di Stilo in Unteritalien, «Centralblatt der Bauverwaltung», τόμ. XXV (Berlin 1905).
E. Jordan, Monuments byzantines de Calabre, «Mélanges d'Archéologie et d'Histoire», τόμ. IX (1889), σσ. 326 - 327.
G. Martelli, Delle chiese basiliane della Calabria e dei nuovi restauri per «La Cattolica» di Stilo, «Atti del VIII° Congresso Internazionale di Studi Bizantini», τόμ. II.
A. H. S. Megaw, Byzantine Reticulate Revetments, «Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὀρλάνδον», τόμ. Γ' (1967), σσ. 18 - 19, πίν. Ε'.
P. Orsi, Le chiese basiliane della Calabria, Firenze 1929, σσ. 7 - 40.
H. W. Schulz, Denkmäler der Kunst des Mittelalters in Unteritalien, Dresden 1860, τόμ. II, σσ. 355 - 358. Λεύκωμα, τόμ. II, πίν. 88.
H. Theodoru, Les églises à cinq coupoles en Calabre : S. Marco de Rossano et La Cattolica de Stilo, «Ephemeris Dacoromana», τόμ. IV (Roma 1930), σσ. 149 - 180.
A. Venditti, Architettura Bizantina nell'Italia Meridionale. Campania - Calabria - Lucania, Napoli 1967, τόμ. II, σσ. 852 - 863, εἰκ. 493 - 499.

Ἅγιος Μᾶρκος τοῦ Ροσσᾶνο.

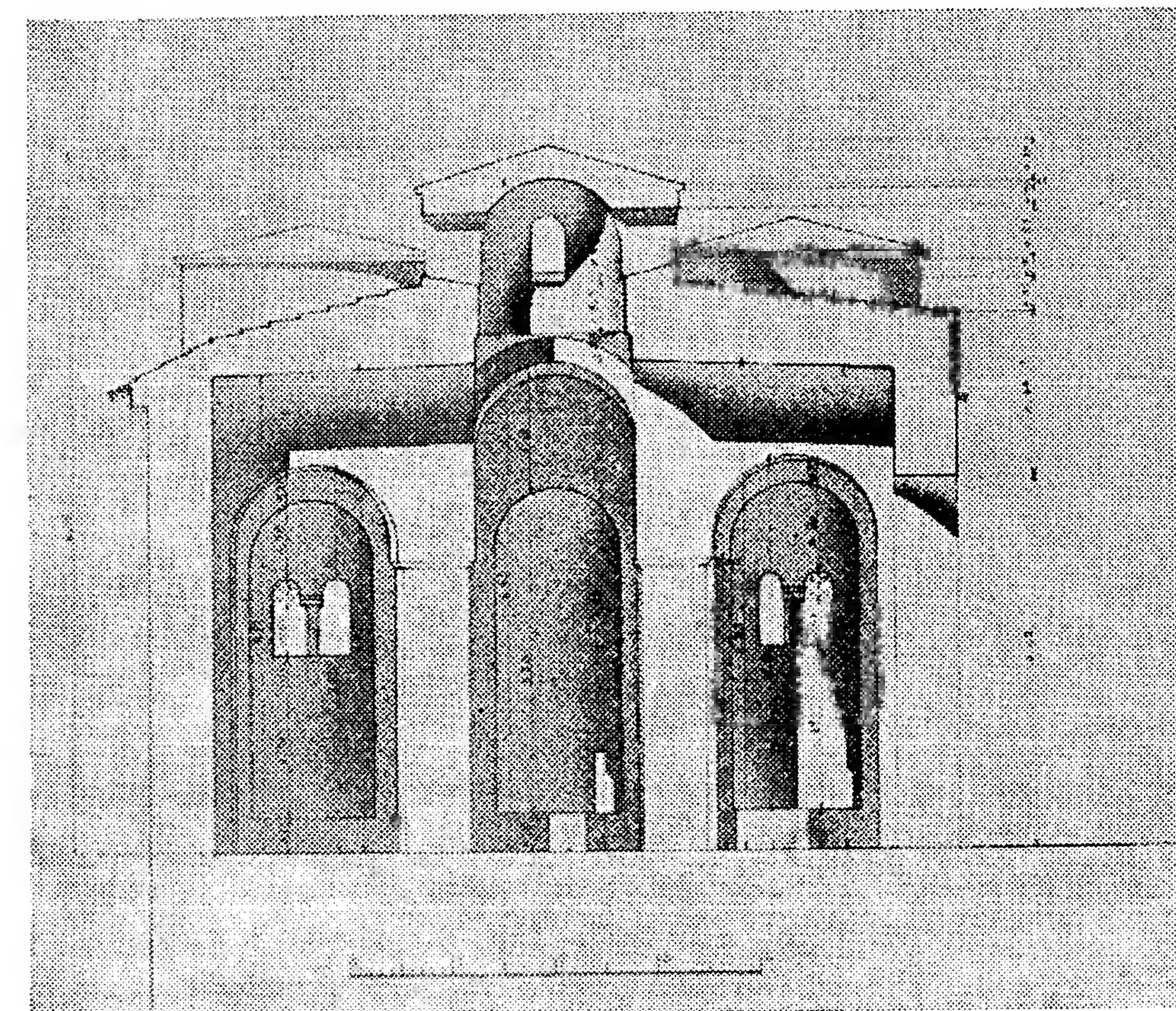
Μικρὸς βυζαντινὸς ναὸς εὑρισκόμενος νοτιοανατολικῶς τῆς μικρᾶς πόλεως τοῦ Ροσσᾶνο, πατρίδος τοῦ Ἁγίου Νείλου καὶ ἡ ὁποία, πλὴν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Μάρκου, διασώζει πλῆθος βυζαντινῶν λειψάνων.

Ὁ μικρὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Μάρκου, ἁπλοῦς τετράστηλος ἀνατολικοῦ τύπου φέρει εἰς τοὺς ἐσωτερικοὺς τοίχους παραστάδες, αἱ ὁποῖαι, ἑνούμεναι δι' ἐνισχυτικῶν τόξων μετὰ τῶν πεσσῶν, συγκρατοῦν τὸν τροῦλλον. Τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα, ἀκριβῶς ὅπως καὶ τῆς Καθολικῆς τοῦ Στύλου, καλύπτονται ὑπὸ τρουλλίσκων οἱ ὁποῖοι ὅμως εἶναι μικροτέρου ὕψους καὶ ἄνευ κεραμοπλαστικῶν διακοσμήσεων.

Ὁ ναὸς ἐξαιρετικῆς ἁρμονίας καὶ μὲ θαυμασίας ἀναλογίας τοποθετεῖται ὑπὸ τῶν περισσοτέρων μελετητῶν, κυρίως Ἰταλῶν, εἰς τὸν ΙΑ' αἰῶνα,

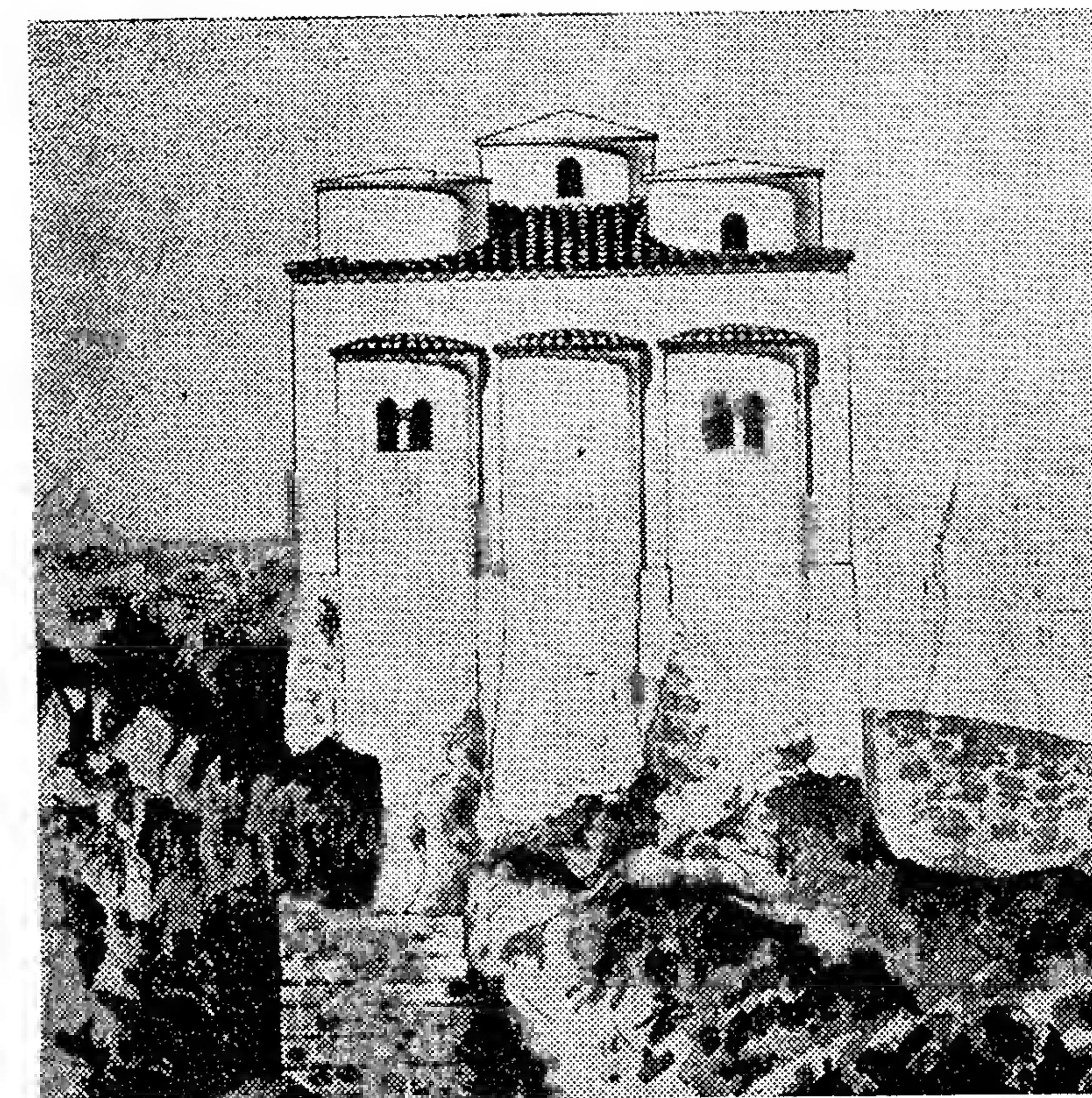
Εἰκ. 36. Ἅγιος Μᾶρκος τοῦ Rossano Καλαβρίας. Κάτοψις (Theodoru).

Εἰκ. 37. Ἅγιος Μᾶρκος τοῦ Rossano Καλαβρίας. Ἐγκαρσία τομὴ (Theodoru).

Εἰκ. 38 Ἅγιος Μᾶρκος τοῦ Rossano Καλαβρίας.
Ἀνατολικὴ ὄψις (Παλαιὰ φωτογραφία).

Εἰκ. 39. Ἅγιος Μᾶρκος τοῦ Rossano Καλαβρίας.
Ἀνατολικὴ ὄψις (Theodoru).

ἀλλ' ἡ ἄποψις αὐτὴ μᾶλλον πρέπει νὰ ἀναθεωρηθῇ, ὅπως ἔγινεν καὶ μὲ τὴν Καθολικὴν τοῦ Στύλου, πρὸς τὴν ὁποίαν ἄλλωστε παρουσιάζει στενὴν τυπολογικὴν καὶ μορφολογικὴν συγγένειαν ὥστε νὰ δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὸν Ἅγιον Μᾶρκον μεταγενέστερον ἀντίγραφον τῆς Καθολικῆς. Ἐν προκειμένῳ σημειοῦται ὅτι ὁ Σωτηρίου ἐθεώρει τὸν ναὸν κτίσμα τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, ὁ δὲ Ὀρλάνδος τὸν ἐτοποθέτησεν εἰς τὸν ΙΒ' αἰῶνα.

Βιβλιογραφία:

Ἀ. Ὀρλάνδου, Ἡ Παντάνασσα τῆς Μονεμβασίας, «Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος», τόμ. Α' (1935), σσ. 145, 150, εἰκ. 9.

Γ. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, Ἀθῆναι 1942, σ. 448.

C. Cecchelli, Sguardo generale all'Architettura Bizantina in Italia, «Studi Bizantini e Neoellenici», τόμ. IV (Roma 1935), σσ. 28 - 35.

Ch. Diehl, L'Art Byzantin dans l'Italie Méridionale, Paris 1894, σσ. 187 - 193.

E. Galli, Rossano, Chiesa Bizantina di S. Marco, «Nosside», τόμ. VII (Polistena 1928), σ. 57.

E. Galli, Un restauro monumentale. La chiesetta bizantina di S. Marco in Rossano Calabro, «Arte Sacra», τόμ. II (1932), σσ. 69 - 73.

E. Jordan, Monuments byzantins de Calabre, «Mélanges d'Archéologie et d'Histoire», τόμ. IX (1889), σσ. 325 - 326.

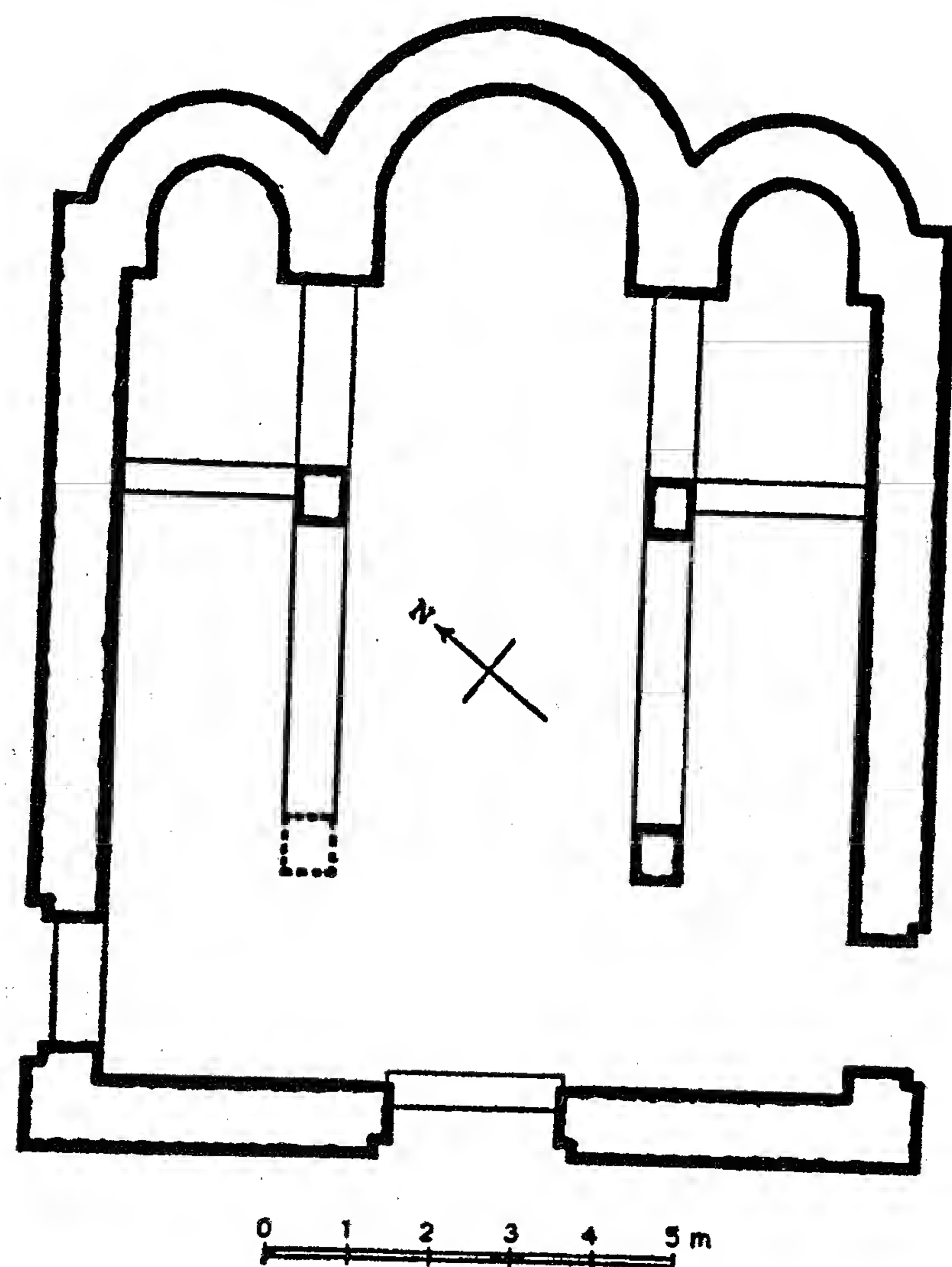
P. L o j a c o n o, Restauri nella chiesa di San Marco a Rossano Calabro, «Bollettino d'Arte», τόμ. XXVII (1933 - 34), σσ. 374 - 385.

H. T h e o d o r u, Les églises à cinq coupoles en Calabre : S. Marco de Rossano et La Cattolica de Stilo, «Ephemeris Dacoromana», τόμ. IV (Roma 1930), σσ. 149 - 180.

A. V e n d i t t i, Architettura Bizantina nell'Italia Meridionale. Campania - Calabria - Lucania, Napoli 1967, τόμ. II, σσ. 863 - 873, εἰκ. 500 - 506.

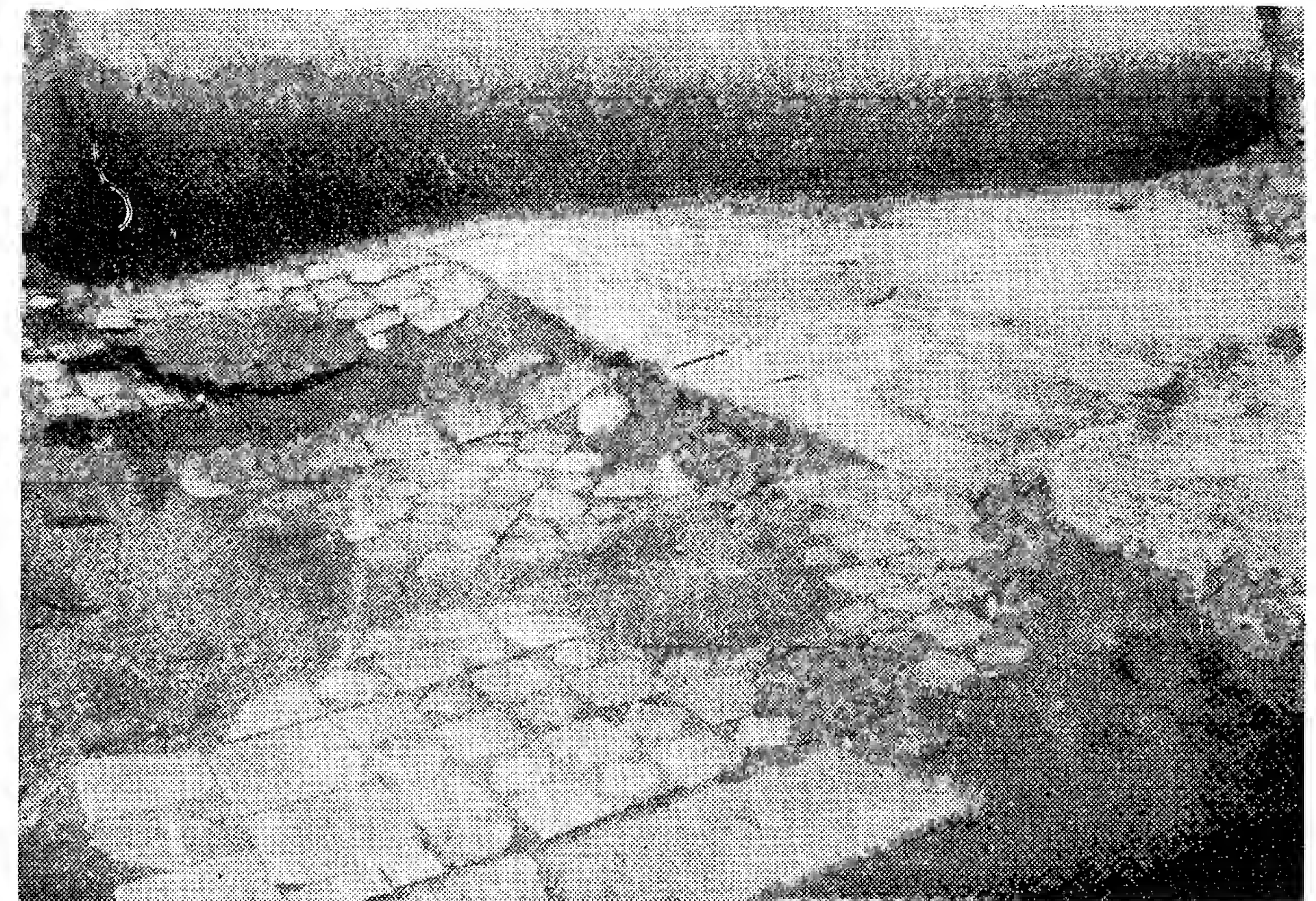
Ἀνώνυμος ναὸς εἰς San Luca d'Aspromonte.

Εὑρίσκεται πλησίον τῆς μικρᾶς πόλεως San Luca εἰς Ἀσπρομόντε Καλαβρίας, ἀνακαλυφθεὶς ὑπὸ τοῦ Pesce τῷ 1934, μετὰ μικρὰν ἀνασκαφήν.

Εἰκ. 40. Ἀνώνυμος ναὸς εἰς S. Luca τοῦ Ἀσπρομόντε Καλαβρίας. Κάτοψις (Pesce).

Ὁ ναὸς εἶναι τελείως ἐρειπωμένος, διασώζων μόνον μικρὰ τμήματα τῆς ἀνωδομῆς του. Ἀξιολόγου τέχνης εἶναι τὸ ἐξ ἐγχρώμων μαρμάρων καὶ εἰς καλὴν κατάστασιν διατηρούμενον δάπεδον τοῦ ναοῦ, πολλὰ δὲ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη εὑρεθέντα ἐπὶ τόπου, ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ ναὸς ἐκτίσθη ἐν μέρει

Εἰκ. 41. Ἀνώνυμος ναὸς εἰς San Luca τοῦ Ἀσπρομόντε Καλαβρίας. Λείψανα τοῦ μαρμαρίνου δαπέδου (Pesce).

δι' ὑλικοῦ προγενεστέρου ἐθνικοῦ, ἢ καὶ παλαιοχριστιανικοῦ μνημείου.

Ὁ Pesce ὑπέθεσε — κακῶς καὶ ἄνευ στοιχείων — ὅτι ὁ ναὸς ἦτο πεντάτρουλλος, ἀκριβῶς ὅπως ἡ Καθολικὴ τοῦ Στύλου καὶ ὁ Ἅγιος Μᾶρκος τοῦ Ροσσᾶνο, δυνάμενος νὰ ἀναχθῇ εἰς τὸν Ι' αἰῶνα. Ἡ μελέτη τῶν ὀλίγων στοιχείων τὰ ὁποῖα ἔχομεν πείθουν ὅτι ὁ ναὸς εἶναι ὁπωσδήποτε κτίσμα τῆς β' χιλιετηρίδος, ἐνῷ τὰ μᾶλλον ἐπιμήκη διαμερίσματα τοῦ ναοῦ ἀποκλείουν τὴν πιθανότητα τῆς ὑπάρξεως τρουλλίσκων.

Β ι β λ ι ο γ ρ α φ ί α :

B. C a p p e l l i, Le chiese dell'Alto Medioevo in Calabria, «Almanaco Calabrese», Roma 1958, σ. 82.

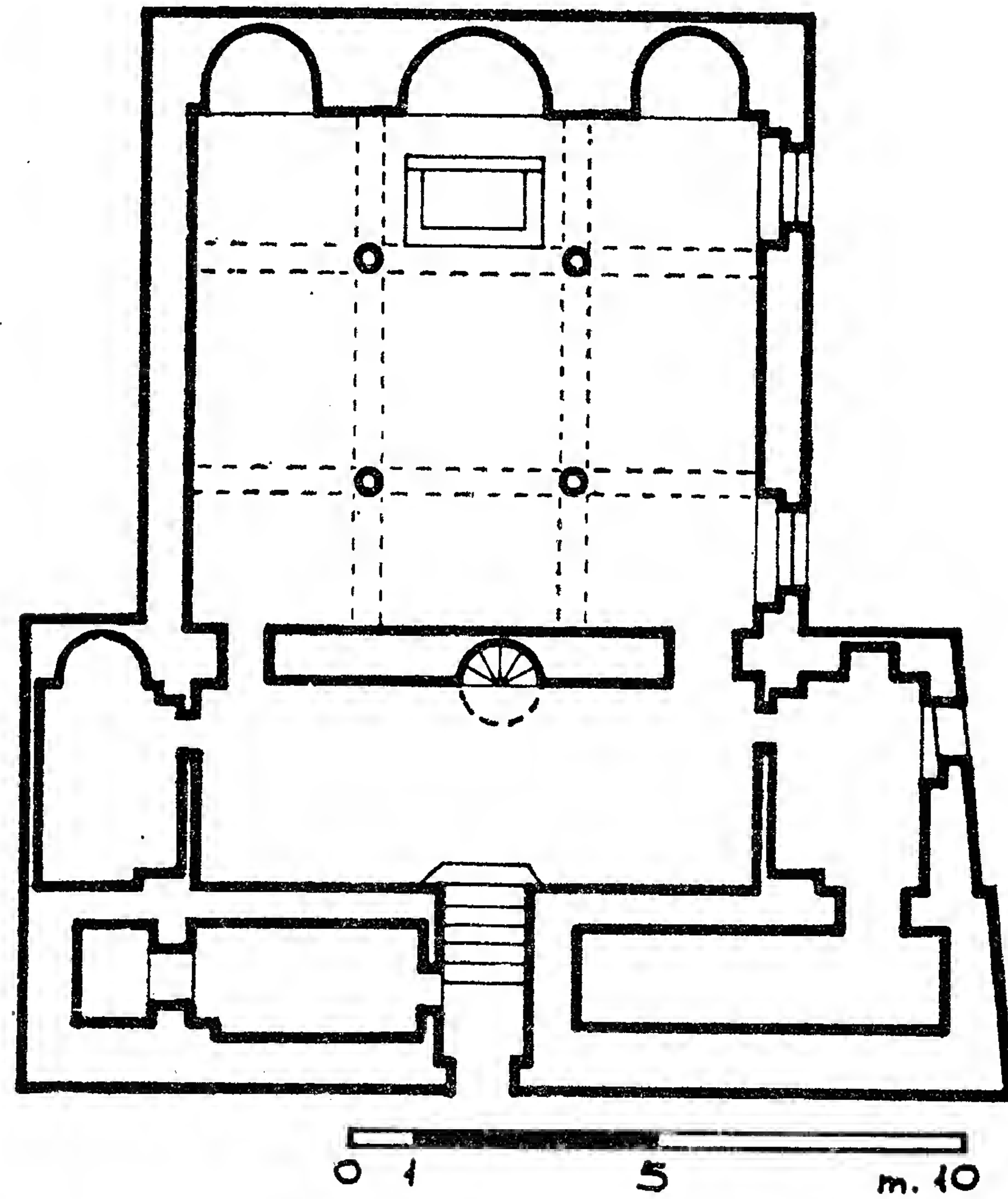
G. D e A n g e l i s d ' O s s a t, Le influenze bizantine nell'Architettura Romanica, Roma 1942, σ. 58.

G. P e s c e, San Luca d'Aspromonte. Chiesa bizantina in contrada San Giorgio, «Notizie degli Scavi di Antichità, comunicate alla Reale Accademia Nazionale dei Lincei», τόμ. XII (Roma 1936), σσ. 360 - 365.

A. V e n d i t t i, Architettura Bizantina nell'Italia Meridionale. Campania - Calabria - Lucania, Napoli 1967, τόμ. II, σσ. 873 - 875, εἰκ. 509.

Ναὸς τῶν Ottimati Ρηγίου Καλαβρίας.

῾Ο ἁπλοῦς τετρακιόνιος ἀνατολικοῦ τύπου, ναὸς τῶν Ottimati εὑρίσκεται εἰς Ρήγιον Καλαβρίας (Reggio Calabria). Διασωθεὶς ὡς ἐκ θαύματος ἐκ τοῦ τρομεροῦ σεισμοῦ τοῦ 1908, κατηδαφίσθη τῷ 1914 διὰ πολεοδομικοὺς

Εἰκ. 42. Ναὸς τῶν Ottimati εἰς Ρήγιον Καλαβρίας (Reggio Calabria). Κάτοψις (Venditti).

λόγους. ῏Ητο ναὸς μεγάλου σχετικῶς μεγέθους, διὰ τὸν ὁποῖον ὑπάρχουν ὀλίγαι ἱστορικαὶ καὶ ἀρχαιολογικαὶ πληροφορίαι, ἡ δὲ κάτοψις του δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἀπολύτως ἀκριβής. Χρονολογεῖται ἤδη ἀπὸ τοῦ Ι′ αἰῶνος, ἀλλ᾽ ἐπὶ Νορμανδῶν, τὸν ΙΒ′ αἰῶνα, ἐπεσκευάσθη.

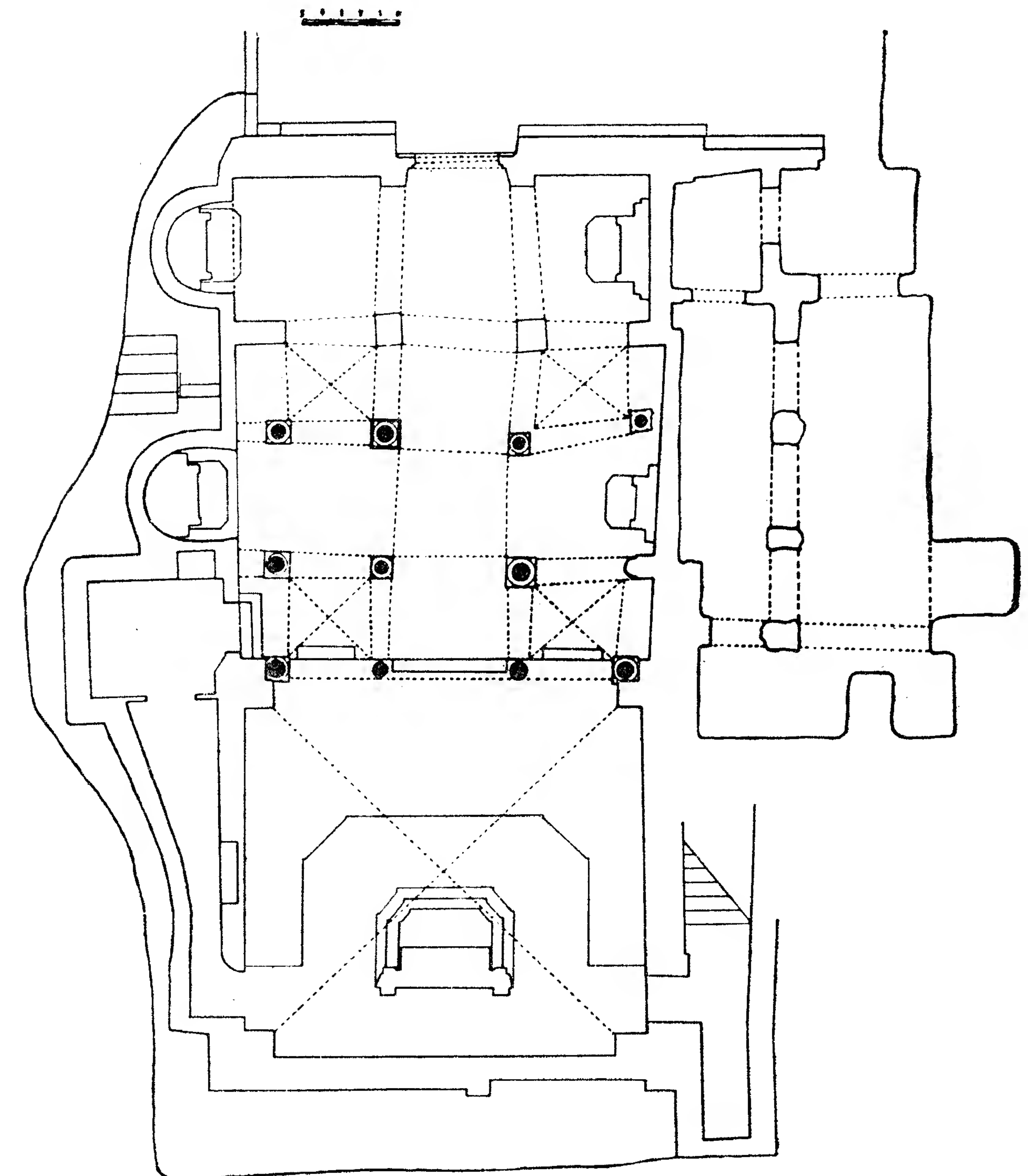
Βιβλιογραφία:

P. De Nava, Note topografiche della vecchia Reggio. Le chiese di San Gregorio Magno e degli Ottimati, «Brutium», τόμ. XVI (Reggio Calabria 1937), σσ. 69 - 72.

A. Venditti, Architettura Bizantina nell'Italia Meridionale. Campania - Calabria - Lucania, Napoli 1967, τόμ. II, σσ. 874 - 876, εἰκ. 508.

῞Αγιος Costanzo τοῦ Κάπρι.

Θαυμάσιος μικρὸς ναὸς εἰς θέσιν Μαρίνα Γκράντε (Marina Grande), ὁ ὁποῖος παρὰ τὰς ἀλλεπαλλήλους προσθήκας καὶ ἀλλοιώσεις, διατηρεῖ ἀνέπαφον τὸν βυζαντινὸν χαρακτῆρα τοῦ ἐσωτερικοῦ του χώρου.

Εἰκ. 43. ῞Αγιος Costanzo τοῦ Κάπρι. Κάτοψις (Venditti).

῾Ο ναός, ἁπλοῦς τετρακιόνιος ἀνατολικοῦ τύπου, καλύπτει τὰ γωνιαῖα διαμερίσματά του διὰ σταυροθολίων ἐνῷ αἱ κεραῖαι τοῦ σταυροῦ καλύπτονται ὑπὸ ἡμικυλινδρικῶν θόλων, ἐξωτερικῶς ἄνευ κεραμώσεως. Εἰς τὴν κά-

τοψιν τοῦ ναοῦ εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ὕπαρξις καὶ προσθέτων κιόνων, οἱ ὁποῖοι ἐνθυμίζουν τοὺς ἀναλόγους ναοὺς τῆς Ἀπουλίας (Ἅγιος Πέτρος τοῦ Ὄτραντο, Ἅγιος Ἀνδρέας τοῦ Τράνι) καὶ κυρίως τὸν ἀνώνυμον ναὸν τοῦ Κάστρο. Ἡ ὁμοιότης καὶ ἡ σχέσις τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Costanzo πρὸς τὴν Καθολικὴν τοῦ Stilo, ὑποστηριχθεῖσα ὑπὸ τοῦ Lipinsky, εἶναι ἐσφαλμένη, ἐνῷ τὸ θέμα τῆς ἡλικίας τοῦ ναοῦ εἶναι πάντοτε ἀνοικτόν. Ὁ Arthur Kingsley Porter εἶχε προτείνει τὸν Θ′ αἰῶνα, ὁ Freshfield τὸν Η′ - Θ′, ἐνῷ οἱ περισσότεροι ἐρευνηταὶ δέχονται μᾶλλον τὸν ΙΑ′ - ΙΒ′ αἰῶνα (Maiuri, Pane, Venditti), τὸ ὁποῖον εἶναι ἀναμφισβητήτως καὶ τὸ ὀρθότερον.

Ἓν μαρμάρινον εὕρημα τοῦ Freshfield κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνος μας, τὸ ὁποῖον δυστυχῶς μεταγενεστέρως ἀπωλέσθη, φαίνεται νὰ ἀποδεικνύῃ ὅτι ὁ ναὸς εἶχε καὶ μαρμάρινον τέμπλον.

Βιβλιογραφία:

E. Bertaux, L'Art dans l'Italie Méridionale, Paris 1904, τόμ. I, σ. 376.

B. Croce, Sommario critico della storia dell'arte nel Napoletano, «Napoli Nobilissima», τόμ. I - III (1892 - 1894).

G. De Angelis d'Ossat, Le influenze bizantine nell'Architettura Romanica, Roma 1952, σσ. 55, 91, εἰκ. 12.

E. H. Freshfield, Cellae Trichorae and other christian antiquities in the byzantine provinces of Sicily, with Calabria and North Africa, including Sardinia, London 1913, τόμ. II, σσ. 75 - 81.

A. Lipinsky, La Chiesa di San Costanzo a Marina Grande nell'isola di Capri, «Per l'Arte Sacra», τόμ. VII (Milano 1930), σσ. 112 - 116.

A. Lipinsky, Antiche Chiese di Capri, «Palladio», τόμ. XIII (1963).

A. Maiuri, Capri. Storia e monumenti, Roma 1957.

R. Mangoni, Ricerche storiche ed archeologiche sull'isola di Capri, Napoli 1834.

H. W. Schulz, Denkmäler der Kunst des Mittelalters in Unteritalien, Dresden 1860, σσ. 209 - 210, Λεύκωμα, πίν. XLIII.

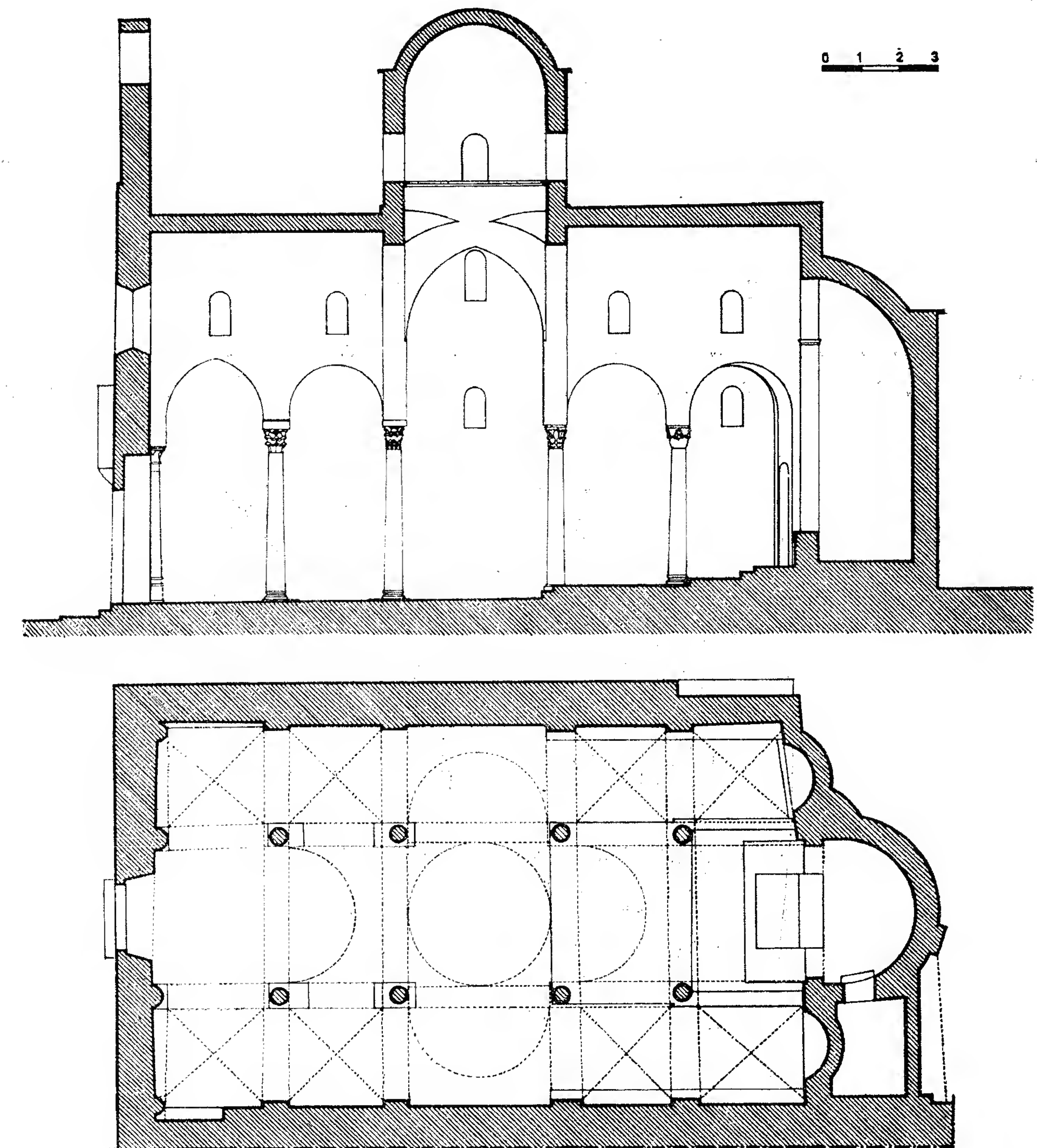
L. Serra, La Chiesa di San Costanzo a Capri, «Atti del V° Congresso Internazionale di Studi Bizantini», τόμ. II ,Roma 1940, σσ. 397 - 400.

A. Venditti, Architettura Bizantina nell'Italia Meridionale. Campania - Calabria - Lucania, Napoli 1967, τόμ. II, σσ. 666 - 672, εἰκ. 435 - 439.

Ἅγιος Ἰωάννης «Στὴ Θάλασσα» τῆς Γαέτα.

Ὁ ἁρμονικὸς καὶ κομψῶν ἀναλογιῶν ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου «Στὴ Θάλασσα» (San Giovanni a Mare) τῆς Γαέτα, γνωστὸς καὶ ὡς Ἅγιος Ἰωσήφ, εἶναι σύνθετος τετρακιόνιος, φέρων νάρθηκα καὶ πλῆρες ἱερόν, μετὰ τριῶν

ἡμικυκλικῶν ἀψίδων. Τὰ γωνιαῖα του διαμερίσματα καλύπτονται διὰ σταυροθολίων, ἐνῷ οἱ ἡμικυκλινδρικοὶ θόλοι τῶν κεραιῶν εἶναι ἄνευ κεράμων κατὰ μεσογειακὰ πρότυπα. Ὁ κυκλικοῦ τυμπάνου τροῦλλος τοῦ ναοῦ, διαπλάσσεται κατὰ τὰ πρότυπα τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς Σχολῆς τῆς Καμπανίας, ἑδραζόμενος ἐπὶ ἰδιομόρφων σφαιρικῶν τριγώνων.

Εἰκ. 44. Ἅγιος Ἰωάννης «a Mare» ἢ Ἅγιος Ἰωσὴφ τῆς Γαέτα.
Τομὴ καὶ κάτοψις (Venditti).

Ἡ ἡλικία τοῦ ναοῦ δὲν ἔχει ἀκόμη καθορισθῆ ἀκριβῶς. Ὡρισμένοι μελετηταὶ δέχονται τὸν Θ′ - Ι′ αἰῶνα, ἐνῷ ὁ Venditti, δέχεται τὸν ΙΑ′,

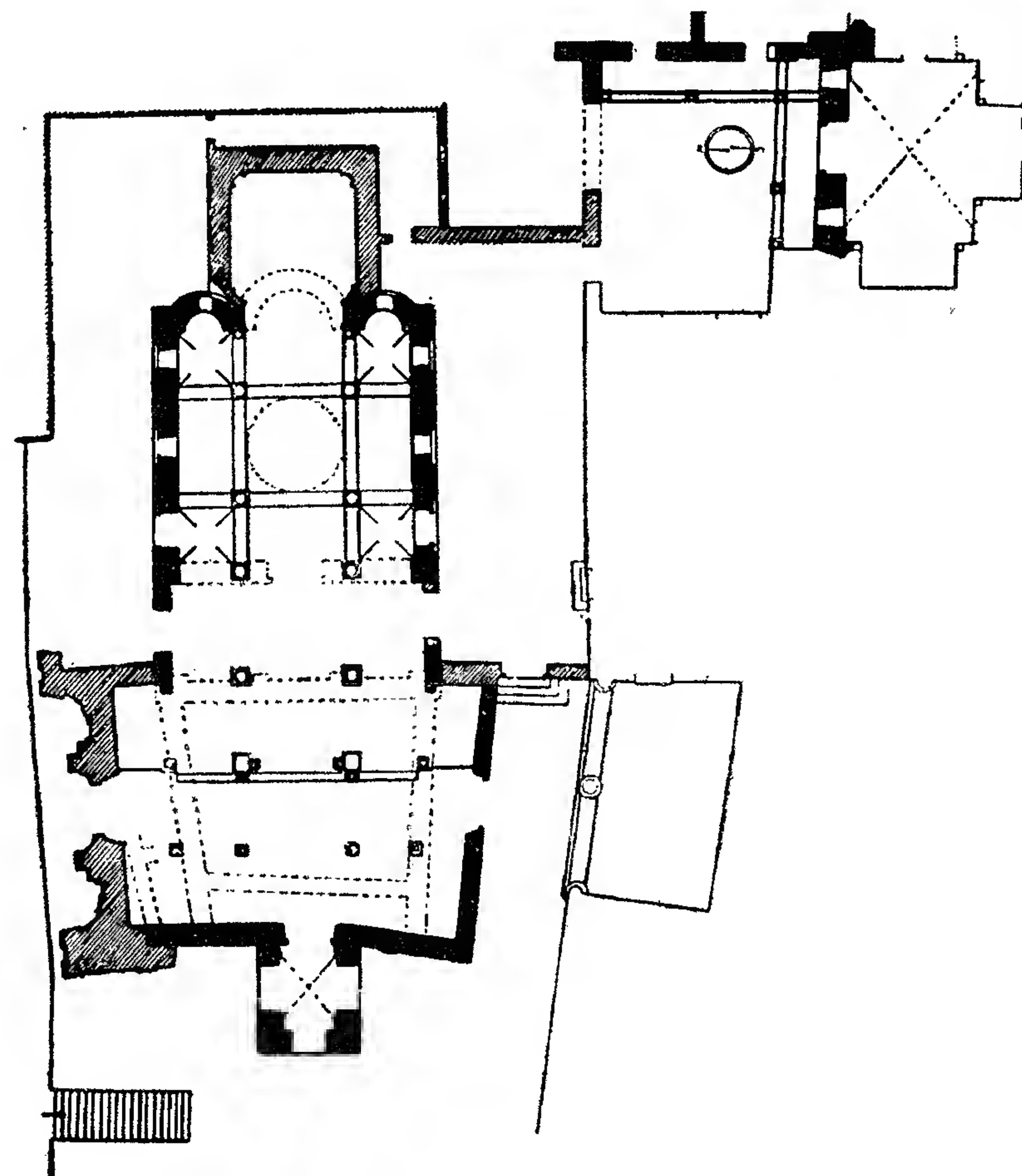
αἰῶνα. Ἐνῶ ἡ πρώτη ἄποψις εἶναι ὁπωσδήποτε ἐσφαλμένη, ἡ δευτέρα προσεγγίζει πολὺ περισσότερον πρὸς τὴν πραγματικότητα.

Βιβλιογραφία:

N. Aletta, Gaeta. Guida storico - artistico - archeologica, Gaeta 1931.
G. De Angelis d'Ossat, Le influenze bizantine nell'Architettura Romanica, Roma 1942, σσ. 55, 64, πίν. XVIII.
O. Gaetani d'Aragona, Memorie storiche della città di Gaeta, Caserta 1885.
L. Salemme, Il Borgo di Gaeta. Contributo alla storia locale, Torino 1939.
A. Venditti, Architettura Bizantina nell'Italia Meridionale. Campania - Calabria - Lucania, Napoli 1967, τόμ. II, σσ. 675 - 681, εἰκ. 442 - 448.

Παναγία τοῦ Ναυάρχου (Santa Maria dell'Ammiraglio).

Ἡ Παναγία τοῦ Ναυάρχου γνωστὴ καὶ ὡς Μαρτοράνα (La Martorana) εὑρίσκεται εἰς τὸ κέντρον τοῦ Παλέρμο, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα προέρχεται

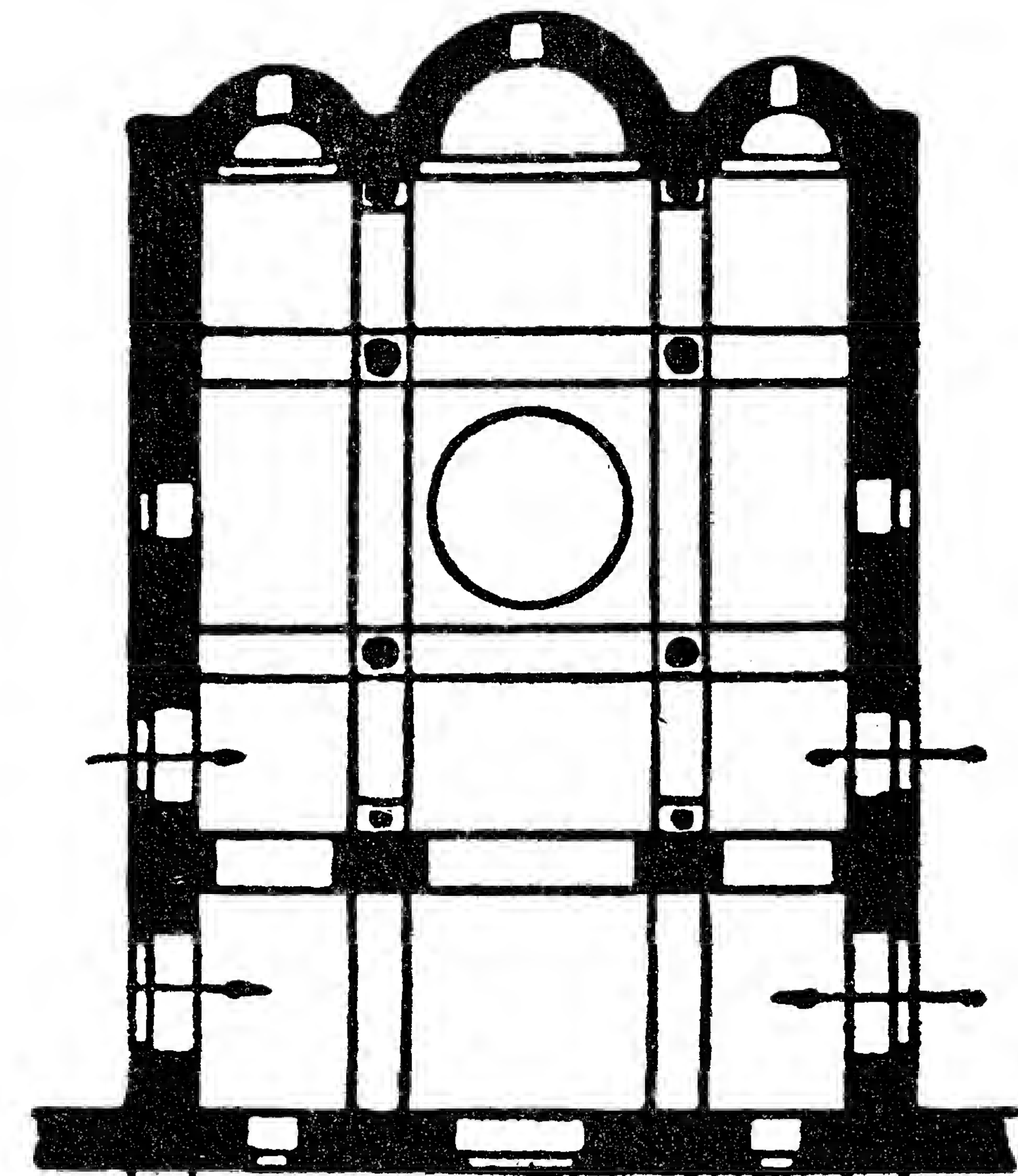

Εἰκ. 45. Παναγία τοῦ Ναυάρχου εἰς Παλέρμον Σικελίας (Martorana). Σημερινὴ κάτοψις τοῦ ναοῦ (Σχέδια τῆς Ἐφορίας Μνημείων Δυτικῆς Σικελίας).

ἐκ τοῦ Μπαλέρμ, ἀραβικὴν παραφθορὰν τοῦ ἑλληνικοῦ «Πάνορμος». Ὁ ναὸς ἀκόμη καὶ σήμερον ἀνήκει εἰς τὸ Ἑλληνικὸν Τυπικὸν (rito greco)

τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ ὡρισμένα μέρη τῆς λειτουργίας γίνονται εἰς ἑλληνικὴν γλῶσσαν.

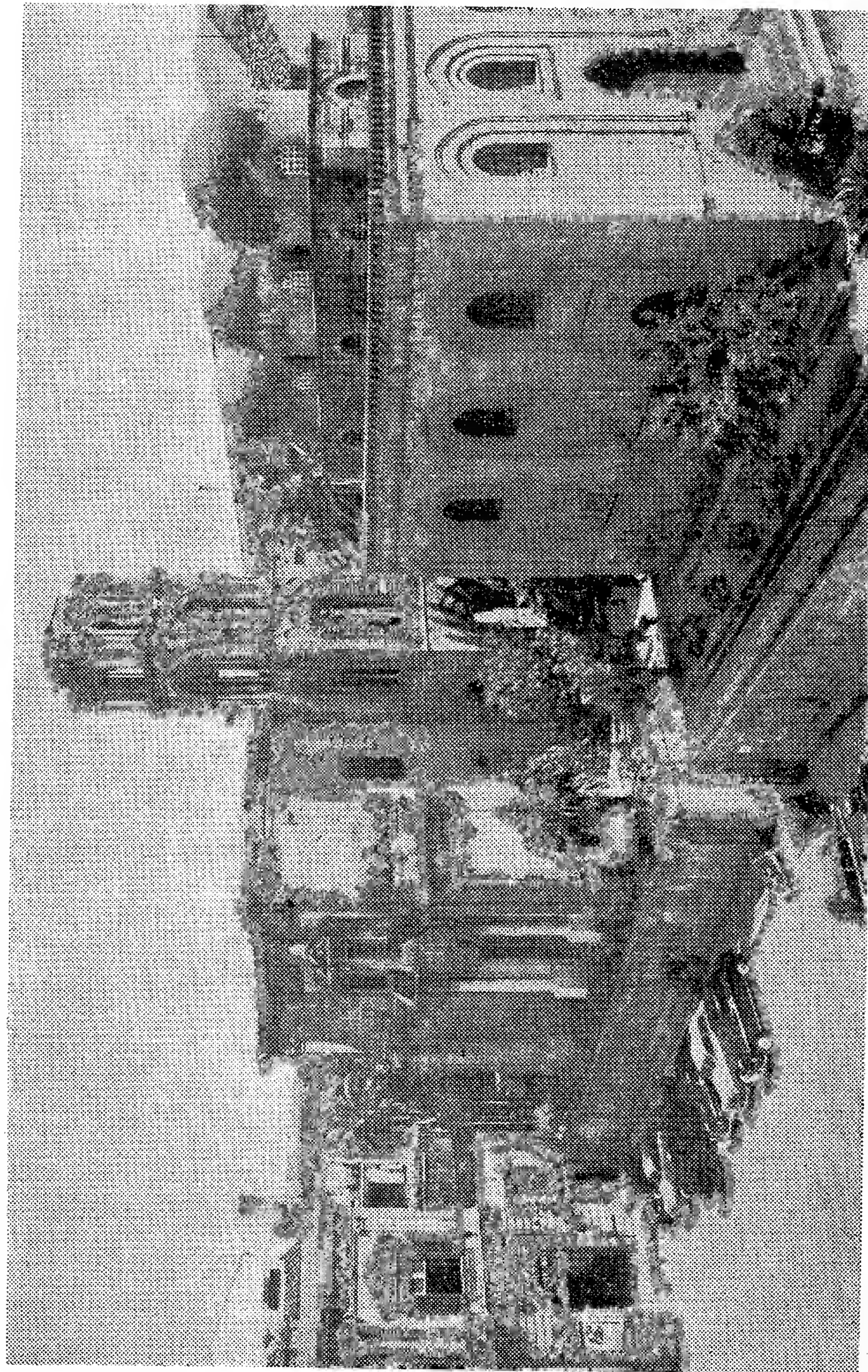
Τὸ ὄνομά της «Παναγία τοῦ Ναυάρχου», ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι ἀνηγέρθη μερίμνῃ καὶ δαπάναις τοῦ Γεωργίου τῆς Ἀντιοχείας, Ἕλληνος Ναυάρχου

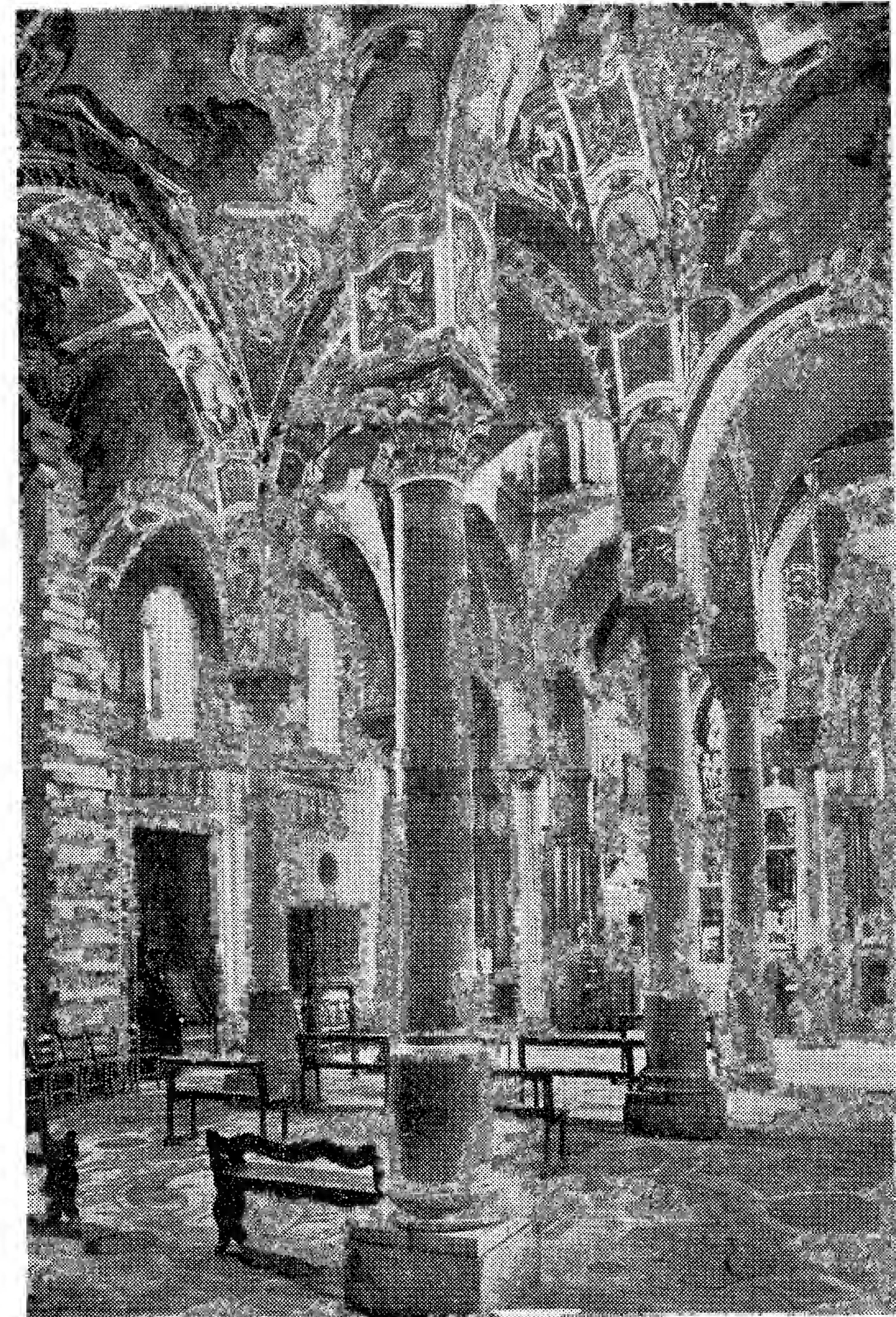
Εἰκ. 46. Παναγία τοῦ Ναυάρχου (Martorana). Ἀρχικὴ κάτοψις τοῦ ναοῦ.

εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Νορμανδοῦ βασιλέως Ρογήρου. Εἰς Σικελικὸν Ἑλληνικὸν ἔγγραφον τοῦ 1146, ἀναφέρεται ὅτι τὸν ναὸν «ἐκ βάθρων ἀνήγειρεν ὁ Πανυπέρτιμος ἄρχων τῶν ἀρχόντων καὶ ἀμηρᾶς τῶν ἀμηράδων κὺρ Γεώργιος, ἐπ' ὀνόματι τῆς Πανάγνου Θεομήτορος».

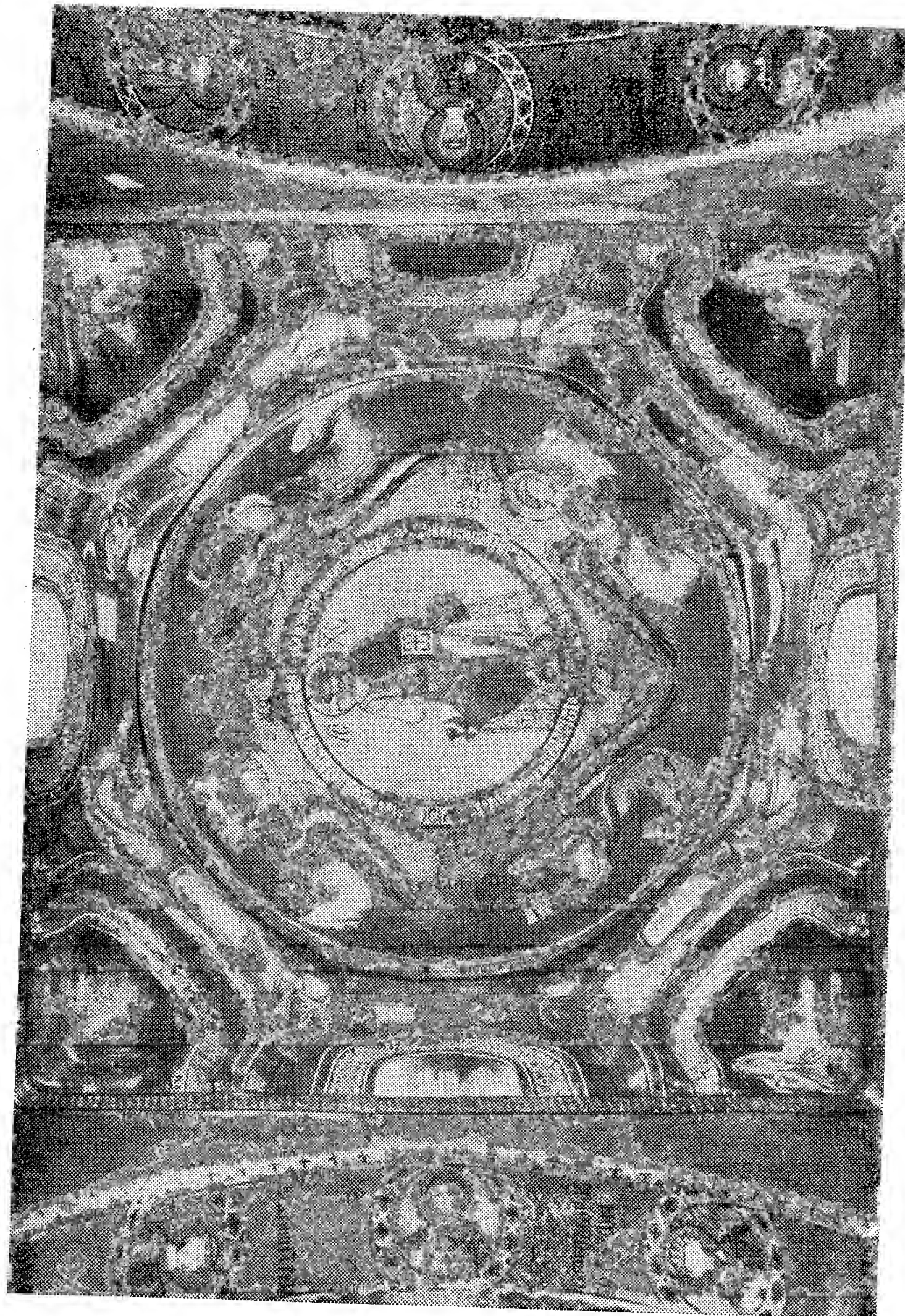
Ὁ ναὸς παρὰ τὰς μεταγενεστέρας προσθήκας καὶ ἀλλοιώσεις εἶναι τετρακιόνιος σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένος, μὲ ἀναλογίαν κατόψεως 1 : 1, φέρων καὶ νάρθηκα βυζαντινῆς μορφῆς καὶ ἀναλογιῶν. Τὸ ἱερόν, μετὰ τριῶν ἡμικυκλικῶν ἀψίδων προσκολλᾶται κατ' εὐθεῖαν εἰς τὸν κύριον χῶρον τοῦ ναοῦ, ὁ δὲ τροῦλλος ἐπὶ γωνιαίων κογχῶν (trompes) ἀραβικῆς ἐπιδράσεως (;) καὶ ὄχι ἐπὶ βυζαντινῶν λοφίων. Ἀραβικὴν ἀλλὰ πιθανῶς καὶ δυτικὴν ἐπίδρασιν ἀποδεικνύουν καὶ τὰ ἐλαφρῶς ὀξυκόρυφα τόξα.

Εἰκ. 47 Παναγία τοῦ Ναυάρχου (Martorana). Ἐξωτερικὴ ἄποψις. Εἰς τὸ δεξιὸν διακρίνεται ὁ ἐπίσης βυζαντινὸς ναὸς τοῦ San Cataldo.

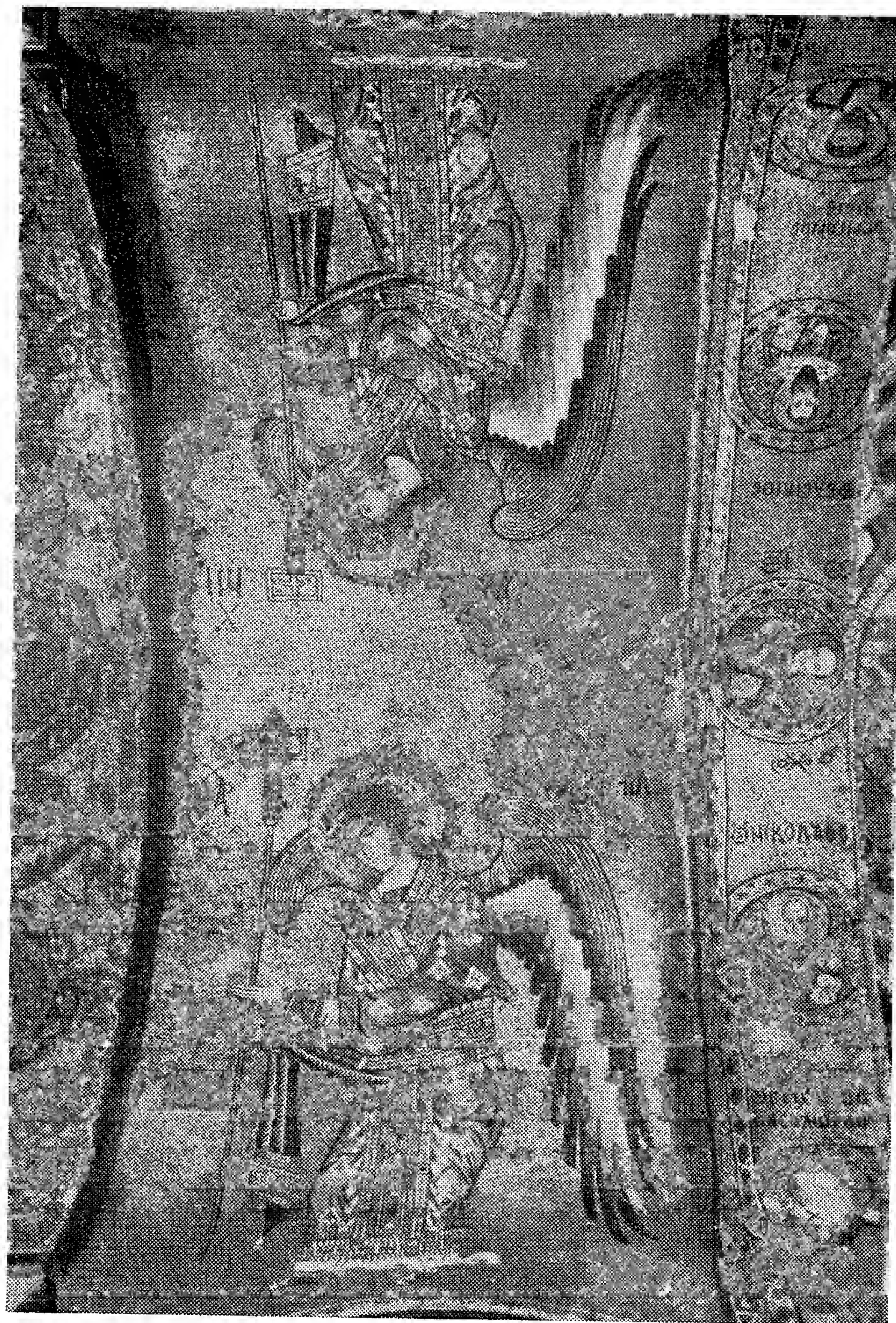
Εἰκ. 48. Παναγία τοῦ Ναυάρχου (Martorana). Ἐσωτερικὴ ἄποψις τοῦ ναοῦ εἰς τὴν ὁποίαν διακρίνεται τὸ ἀρχικὸν τμῆμα τοῦ ναοῦ καὶ ἡ μεταγενεστέρα προσθήκη.

Εἰκ. 49. Παναγία τοῦ Ναυάρχου (Martorana). Μωσαϊκὰ τοῦ τρούλλου καὶ τῶν γωνιαίων κογχῶν.

Εἰκ. 50. Παναγία τοῦ Ναυάρχου (Martorana).
Ἡ Γέννησις τοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου.
Εἰς τὸ ἀριστερὸν διακρίνονται καὶ ἀναγεννησιακαὶ τοιχογραφίαι.

Εἰκ. 51. Παναγία τοῦ Ναυάρχου (Martorana).
Οἱ ἀρχάγγελοι Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ καὶ ἐντὸς στηθαρίων οἱ ἱεράρχαι Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, Ἅγιος Νικόλαος, Ἅγιος Βασίλειος, Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καὶ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Νύσσης.

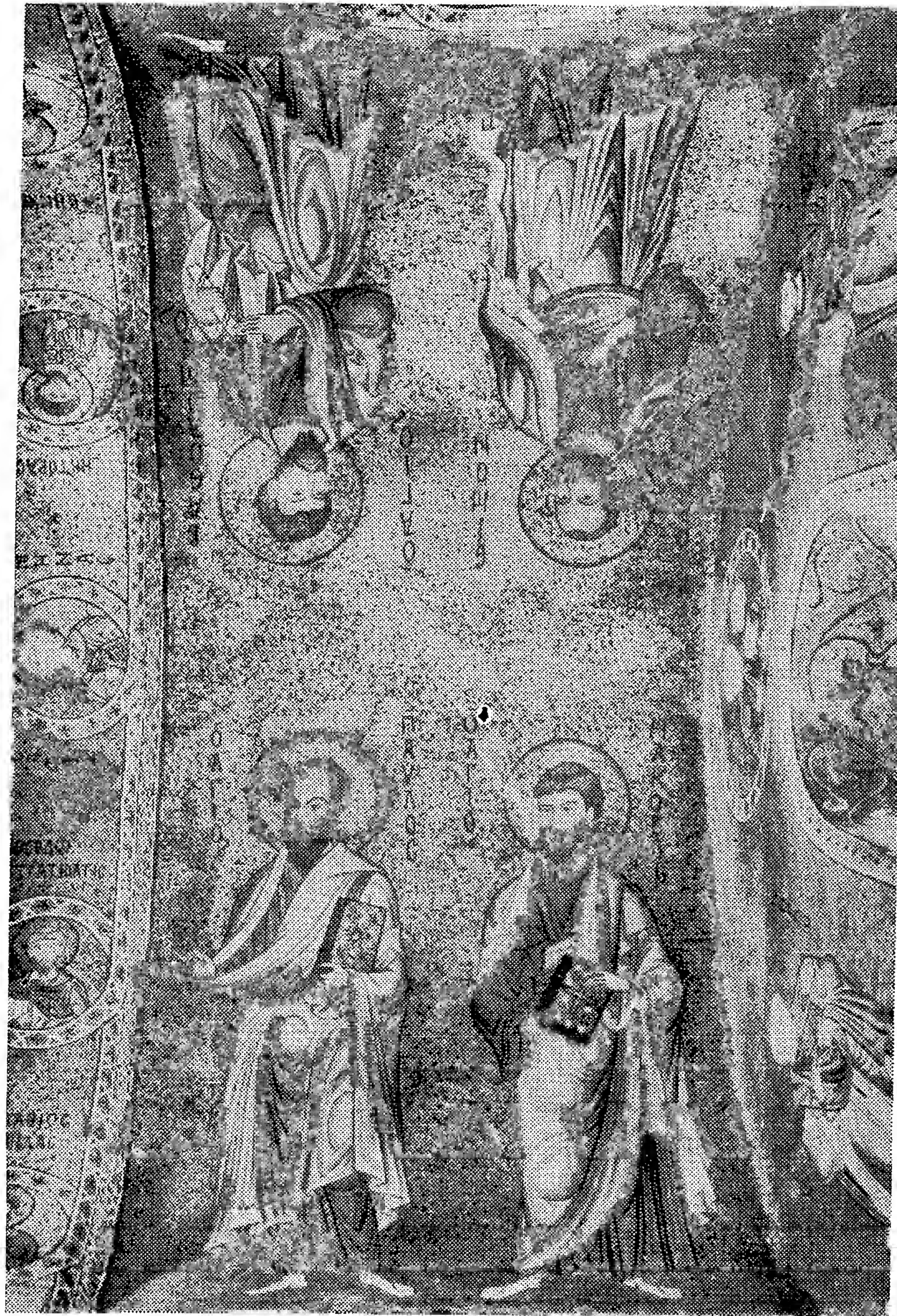
Εἰκ. 52. Παναγία τοῦ Ναυάρχου (Martorana).
Οἱ ἀπόστολοι Πέτρος, Ἀνδρέας, Θωμᾶς καὶ Φίλιππος.
Ἐντὸς στηθαρίων διακρίνονται οἱ στρατιωτικοὶ ἅγιοι Γεώργιος, Μερκούριος, Δημήτριος, Θεόδωρος ὁ Τήρων καὶ Νέστωρ.

Εἰκ. 51. Παναγία τοῦ Ναυάρχου (Martorana).
Οἱ ἀρχάγγελοι Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ καὶ ἐντὸς στηθαρίων οἱ ἱεράρχαι Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, Ἅγιος Νικόλαος, Ἅγιος Βασίλειος, Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καὶ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Νύσσης.

Εἰκ. 52. Παναγία τοῦ Ναυάρχου (Martorana).
Οἱ ἀπόστολοι Πέτρος, Ἀνδρέας, Θωμᾶς καὶ Φίλιππος.
Ἐντὸς στηθαρίων διακρίνονται οἱ στρατιωτικοὶ ἅγιοι Γεώργιος, Μερκούριος, Δημήτριος, Θεόδωρος ὁ Τήρων καὶ Νέστωρ.

Εἰκ. 53. Παναγία τοῦ Ναυάρχου (Martorana).
Οἱ ἀπόστολοι Παῦλος, Ἰάκωβος, Σίμων καὶ Βαρθολομαῖος.

Εἰκ. 54. Παναγία τοῦ Ναυάρχου (Martorana).
Τὸ μωσαϊκὸν τῆς στέψεως τοῦ Ρογήρου ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ.

Εἰκ. 55. Παναγία τοῦ Ναυάρχου (Martorana).
Τὸ μωσαϊκὸν τῆς ἀφιερώσεως τοῦ ναοῦ εἰς τὴν Παναγίαν ὑπὸ τοῦ κτήτορος.

Ὁ ναὸς ἀνηγέρθη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1129 καὶ 1143 καὶ ὅταν ἤδη ἡ Σικελία εἶχε περιέλθει εἰς χεῖρας τῶν Νορμανδῶν. Καίτοι ἡ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ναοῦ ἔχει ὑποστῆ πολλὰς ἀραβικὰς ἐπιδράσεις, τὰ μωσαϊκὰ εἶναι καθαρῶς βυζαντινὰ καὶ ὡς πρὸς τὰ θέματα καὶ ὡς πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν, ὅλαι δὲ αἱ ἐπιγραφαὶ πλὴν ὀλίγων ἐξαιρέσεων εἶναι ἑλληνικαί. Δυστυχῶς ἐπανειλημμέναι προσθῆκαι καὶ ἀναστηλώσεις ἔχουν ἀλλοιώσει ἐν πολλοῖς τὸν ναόν, ὁ ὁποῖος τόσον ἐξωτερικῶς ὅσον καὶ ἐσωτερικῶς ἐνθυμίζει περισσότερον τὰς βασιλικὰς τῆς Δύσεως.

Μωσαϊκά. Ὁ ναὸς τῆς Μαρτοράνα, μαζὺ μὲ τοὺς ναοὺς τῆς Μονρεάλε, τῆς Κεφαλοὺ καὶ τῆς Καππέλλα Παλατίνα ἀποτελοῦν ὁλόκληρον κεφάλαιον διὰ τὴν Ἱστορίαν τῆς Τέχνης χάρις εἰς τὰ καταπληκτικὰ βυζαντινὰ μωσαϊκὰ διὰ τῶν ὁποίων κοσμοῦνται.

Εἰς τὸν τροῦλλον εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς καθήμενος ἐπὶ θρόνου, περιβαλλόμενος ὑπὸ τῶν ἀρχαγγέλων Γαβριήλ, Μιχαήλ, Οὐριὴλ καὶ Ραφαήλ. Εἰς τὰς γωνιαίας κόγχας, κάτωθεν τοῦ τρούλλου, εἰκονίζονται οἱ τέσσερεις Εὐαγγελισταί, ἐνῶ εἰς τὴν ἐνδιάμεσον ζώνην εἰκονίζονται οἱ Ἀπόστολοι. Εἰς τὰς ἐπιφανείας τῶν τόξων καὶ ἐντὸς στηθαρίων εἰκονίζεται πλῆθος στρατιωτικῶν ἁγίων καὶ μή, ὅπως ἐπίσης καὶ ἱεράρχαι (Μέγας Βασίλειος, Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος κλπ.) καὶ ὁλόσωμοι ἀπόστολοι καὶ ἀρχάγγελοι εἰς τὰς ἐπιφανείας τῶν θόλων.

Ἐκ τοῦ Θεομητορικοῦ κύκλου ἡ Κοίμησις τῆς Παναγίας εἶναι ἀριστούργημα, ἐνῶ ἡ συμμετρικὴ εἰκὼν τῆς Γεννήσεως ἐκ τοῦ Δωδεκαόρτου εἶναι ἐπίσης ἓν ἐξαίσιον ἔργον. Εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ ναοῦ εἰκονίζονται δύο πολὺ γνωστὰ μωσαϊκά : Τὸ τῆς στέψεως τοῦ Ρογήρου Β´ ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ καὶ τὸ τῆς ἀφιερώσεως τοῦ ναοῦ εἰς τὴν Παναγίαν.

Βιβλιογραφία:

Γ. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, Ἀθῆναι 1942, σσ. 449 - 450.

M. Amari, Iscrizione arabica nella cupola di Santa Maria dell'Ammiraglio, «Annuario della Società Italiana per gli Studi Orientali», τόμ. I (1872), σ. 105 κ.ἑξ.

G. Cozza-Luzi, Per La Martorana. Documento greco dell'anno 1146, «Archivio Storico Siciliano», τόμ. XV (1890), σσ. 322 - 332.

Ch. Diehl, L'Art Byzantin dans l'Italie Méridionale, Paris 1894, σσ. 220 - 227.

E. Kitzinger, On the portrait of Roger II in the Martorana in Palermo, «Proporzioni», τόμ. III (1950), σσ. 30 - 35.

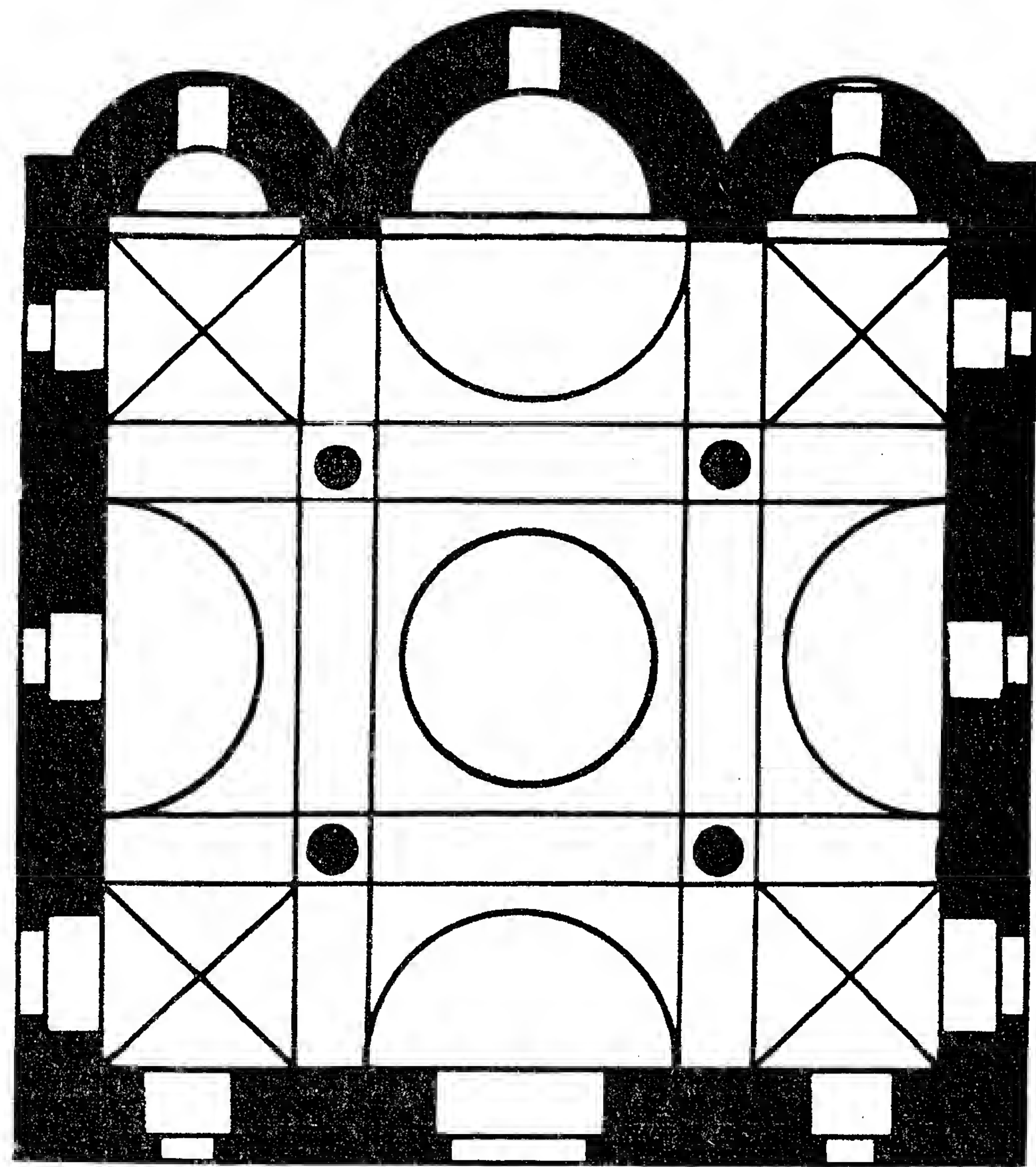
C. Matranca, Monografia sulla grande iscrizione greca testè scoperta nella Chiesa di Santa Maria dell'Ammiraglio, Palermo 1872.

G. Patricolo, La Chiesa di Santa Maria dell'Ammiraglio in Palermo, «Archivio Storico Siciliano» (1879).

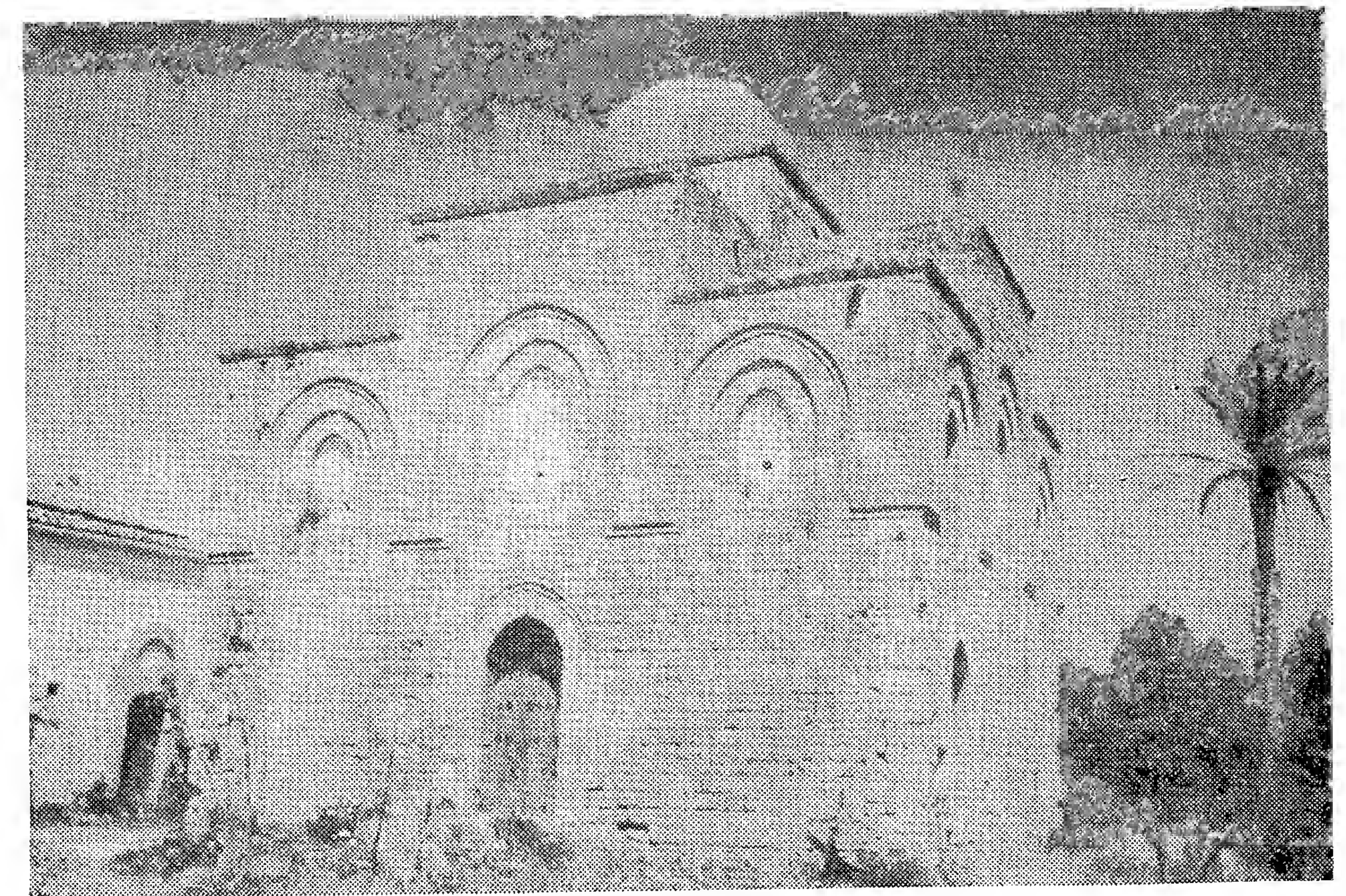
G. Patricolo, La Chiesa di Santo Spirito e di Santa Maria dell'Ammiraglio in Palermo, «Ricordi e Documenti del Vespro Siciliano», Palermo 1882.
G. Patricolo, La Chiesa di Santa Maria dell'Ammiraglio in Palermo e le sue antiche adiacenze, Palermo 1883.
A. Salinas, Ristauri nella Chiesa dell'Ammiraglio detta La Martorana, in Palermo, «Rassegna Archeologica Siciliana», no. IV (Palermo 1872).
Περὶ τῶν μωσαϊκῶν βλ. καὶ εἰς τὰ γενικώτερα ἔργα τοῦ: S. Bottari, Mosaici della Sicilia, Milano 1963, O. Demus, The Mosaics of Norman Sicily, London 1949, R. Salvini, Mosaici Medievali in Sicilia, Firenze 1949.

῾Αγία Τριὰς τοῦ Ντέλια.

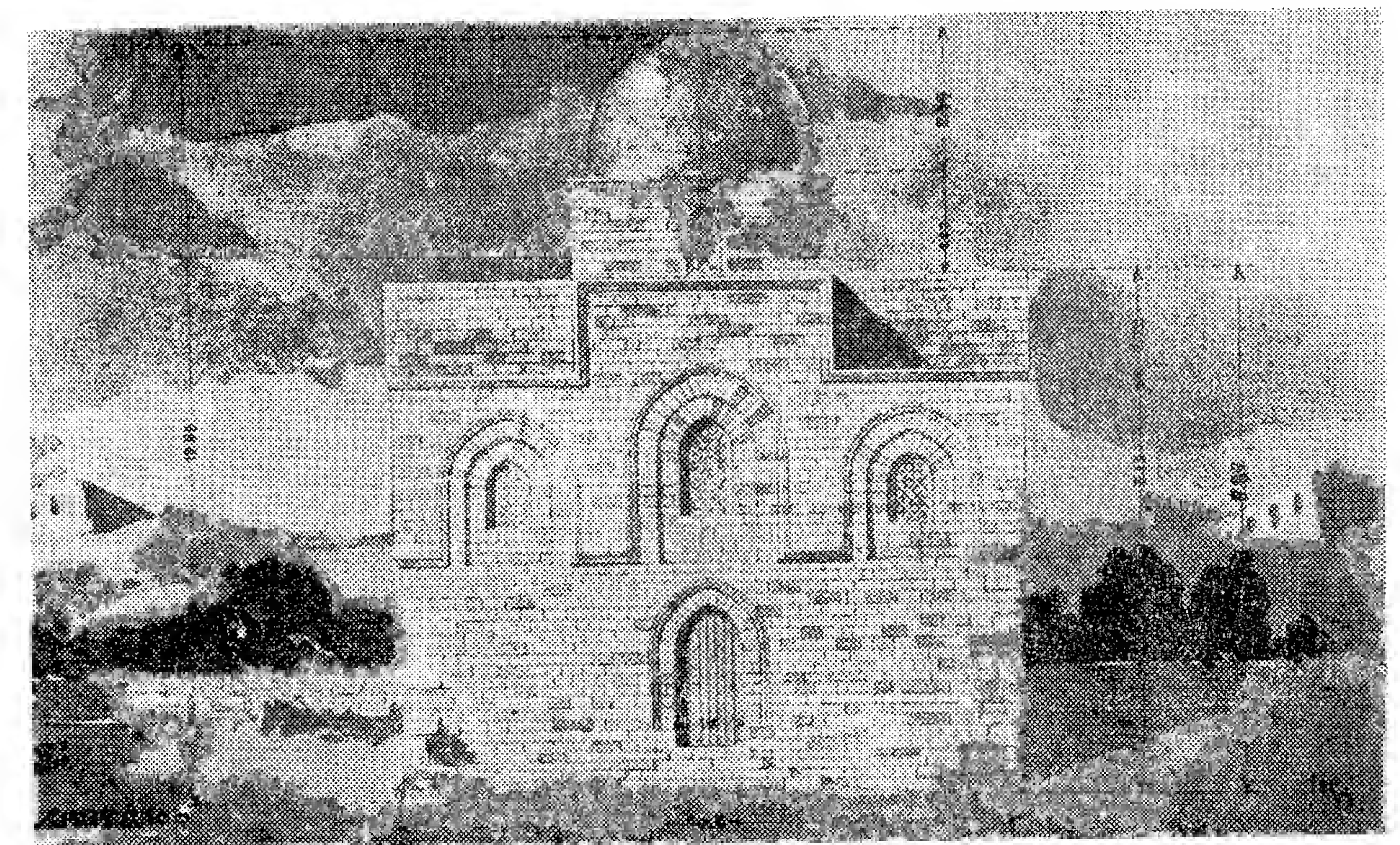
Σημαντικὸς βυζαντινὸς ναὸς εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Castelvetrano τῆς δυτικῆς Σικελίας πλησίον τοῦ ποταμοῦ Ντέλια (Delia) ἐξ οὗ καὶ ἡ ἐπωνυμία τοῦ ναοῦ.

Εἰκ. 56. ῾Αγία Τριὰς τοῦ Delia εἰς Castelvetrano τῆς δυτικῆς Σικελίας. Κάτοψις (Σχέδιον Γ. Δημητροκάλλη).

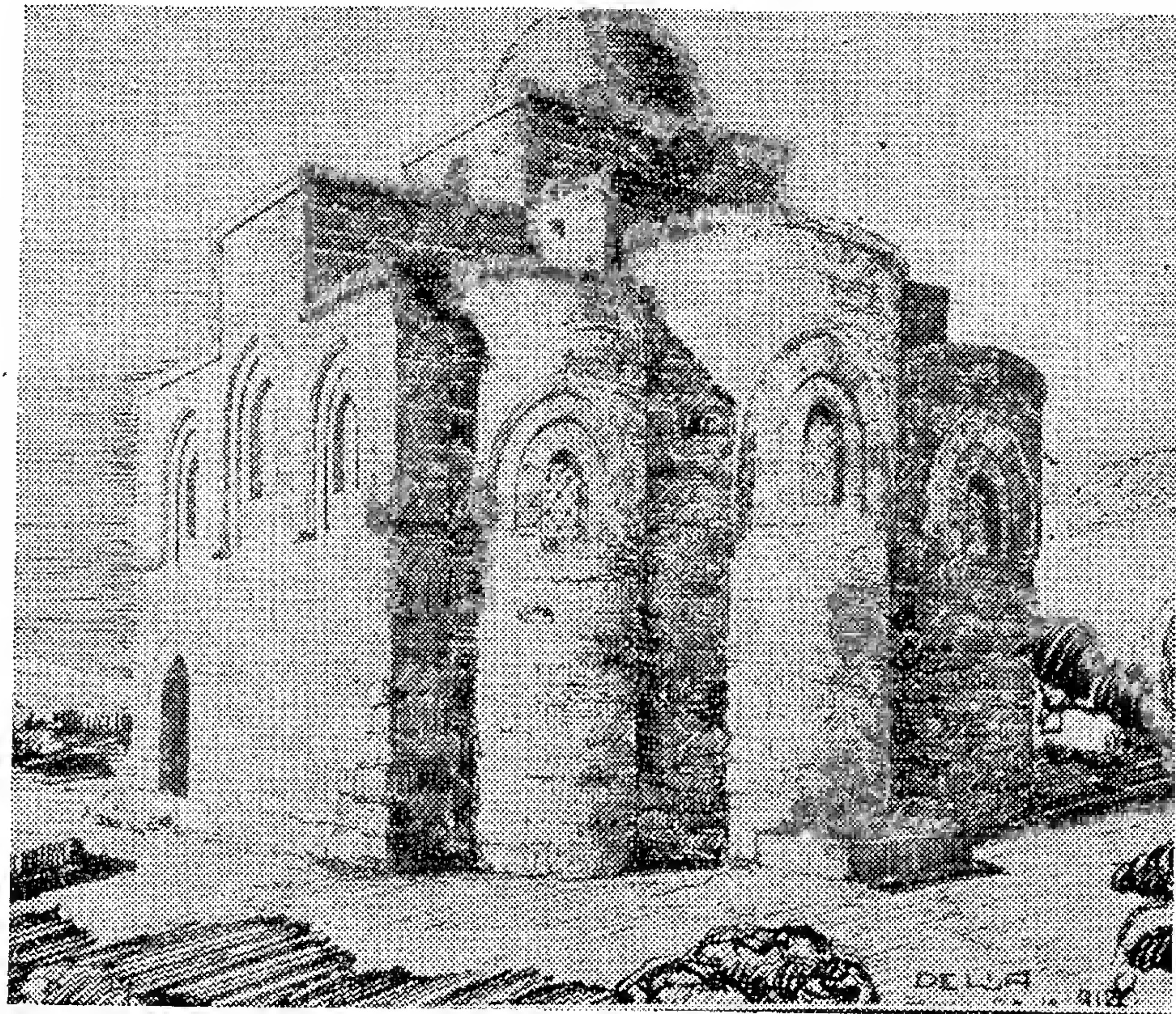

Εἰκ. 57. ῾Αγία Τριὰς τοῦ Delia. Νοτιοδυτικὴ ἄποψις (φωτ. Γ. Δημητροκάλλη).

Εἰκ. 58. ῾Αγία Τριὰς τοῦ Delia. Πρόσοψις (Arata).

Εἶναι ναὸς τοῦ ΙΒ΄ αἰῶνος μὲ ἀναλογίας κατόψεως 1 : 1, ἔχον ἐν κατόψει ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ τύπου τῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων, ἐνῶ ἡ ἀνωδομὴ παρουσιάζει σημαντικὰς παρεκκλίσεις. Ὁ τροῦλλος στηρίζεται ἐπὶ λεπτῶν κιόνων, ἐνθυμίζων οὕτω τὴν Καθολικὴν τοῦ Στύλου τῆς Καλαβρίας, ἐνῶ τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα καλύπτονται διὰ σταυροθολίων, τὸ δὲ

Εἰκ. 59. Ἁγία Τριὰς τοῦ Delia. Προοπτικὸν (Arata).

ἱερόν, φέρον τρεῖς ἡμικυκλικὰς ἀψῖδας προσκολλᾶται κατ' εὐθεῖαν εἰς τὸν κύριον ἐσωτερικὸν χῶρον τοῦ ναοῦ. Ὅπως καὶ εἰς ἄλλους βυζαντινοὺς ναοὺς τῆς Σικελίας ὁ τροῦλλος δὲν φέρεται ἐπὶ σφαιρικῶν τριγώνων, ἀλλ' ἐπὶ γωνιαίων κογχῶν. Ὑπὸ τὸν ναὸν εὑρίσκεται σταυρικὴ κρύπτη (πιθανῶς μεταγενεστέρα), τῆς ὁποίας ὁ κεντρικὸς χῶρος καλύπτεται δι' ἑνὸς σταυροθολίου, ἐνῶ αἱ κεραῖαι τοῦ σταυροῦ καλύπτονται ὑπὸ ἡμικυλίνδρων. Ὁ ναὸς ἀνεστηλώθη ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος Patricolo εἰς τὰ τέλη τοῦ παρελθόντος αἰῶνος (1884), τοῦ ἰδίου ὁ ὁποῖος ἀνεστήλωσε καὶ τὸν ἐπίσης βυζαντινὸν ναὸν τοῦ San Cataldo τοῦ Παλέρμου, ἀλλ' ἡ ἀναστήλωσις εἶναι ἀρκετὰ συζητήσιμος. Ὁ ναὸς δὲν διατηρεῖ μωσαϊκά, τοιχογραφίας ἢ γλυπτά, ἡ δὲ ἐξωτερικὴ λιθοδομή του εἶναι χαρακτηριστικῶς «νορμανδική».

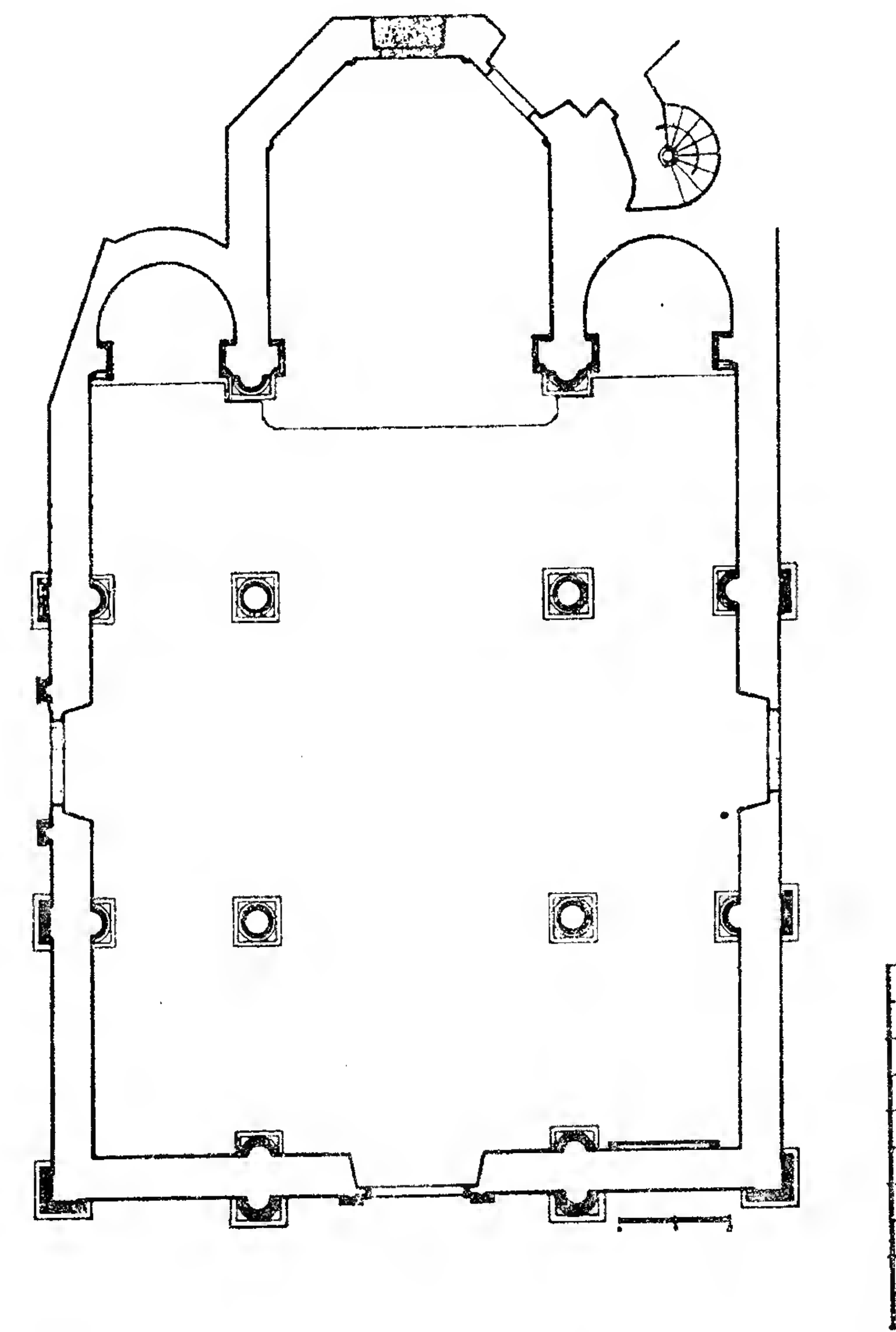
Βιβλιογραφία:

G. U. Arata, Architettura Medioevale in Sicilia, Novara 1942.
G. U. Arata, Mittelalterliche Architektur in Sizilien, Berlin 1942.

G. De Angelis d'Ossat, Le influenze bizantine nell'Architettura Romanica, Roma 1942, σ. 60, εἰκ. 17.
G. Patricolo, La chiesa della Trinità di Delia presso Castelvetrano, monumento del XII secolo scoverto il 31 marzo 1880, Palermo 1880.

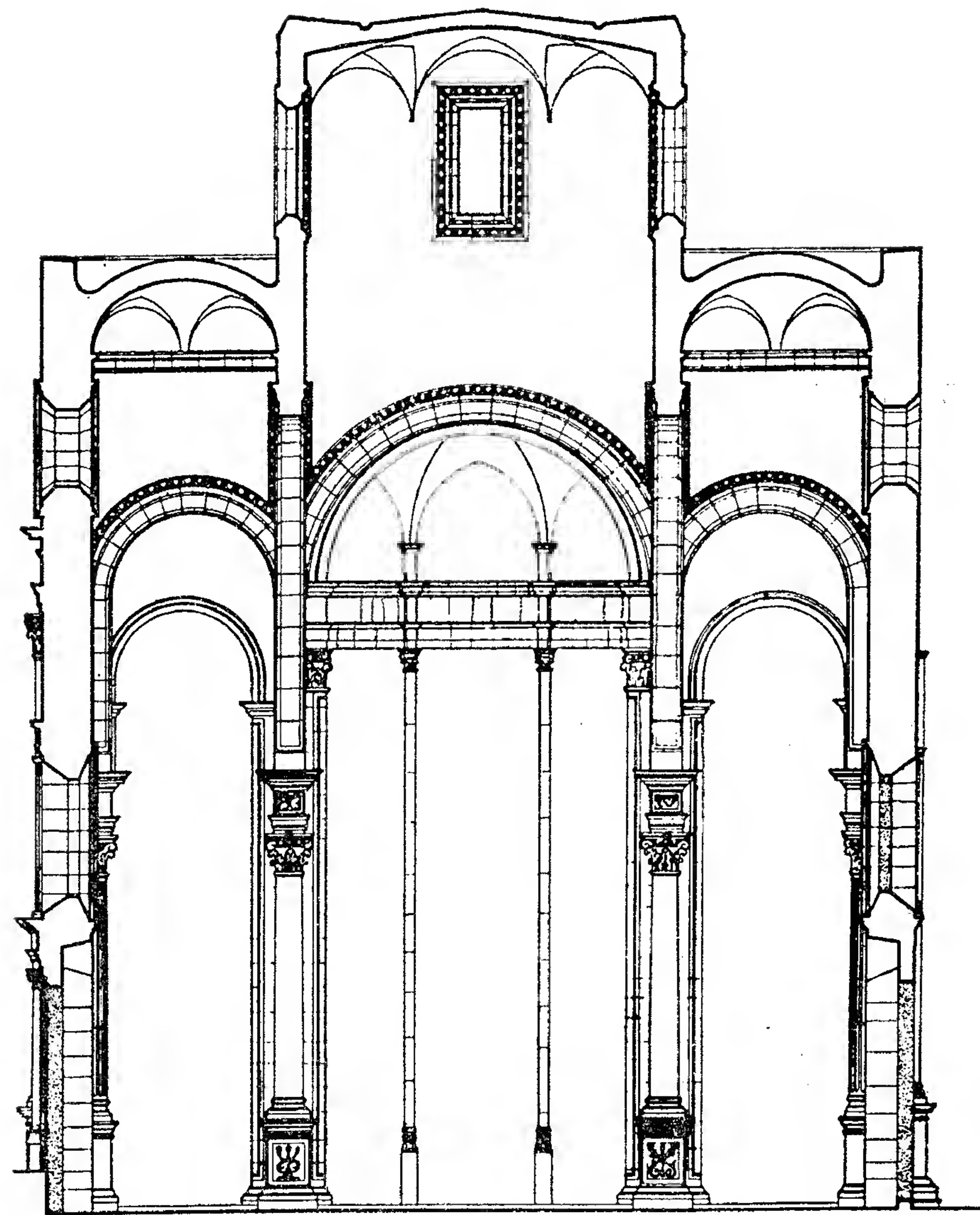
Παναγία τῶν Θαυμάτων.

Ἡ Παναγία τῶν Θαυμάτων (Santa Maria dei Miracoli) τοῦ Παλέρμου ἀνηγέρθη τὸν ΙϚ΄ αἰῶνα καὶ παρ' ὅλον ὅτι ἡ ἀνωδομὴ ἀνήκει εἰς τὴν Ἰταλικὴν Ἀρχιτεκτονικὴν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἡ κάτοψίς της εἶναι βυζαντινὴ τοῦ τύπου τῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων.

Εἰκ. 60. Παναγία τῶν Θαυμάτων εἰς Παλέρμον. Κάτοψις (Spatrisano).

Εἰς τὸν ναὸν εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ὕπαρξις ὀκτὼ ἐσωτερικῶν κιόνων, οἱ ὁποῖοι ἐνθυμίζουν τὰς κατόψεις τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Πέτρου τοῦ Ὄτραντο καὶ τῶν ἄλλων συγγενῶν μνημείων τῆς Ἀπουλίας καὶ τῆς ἠπειρωτικῆς Ἰτα-

Εικ. 61. Παναγία τῶν Θαυμάτων εἰς Παλέρμον. Ἐγκαρσία τομὴ (Spatrisano).

λίας. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ διάπλασις τοῦ ἱεροῦ, φέρον τρεῖς ἀψίδας, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μεσαία πολυγωνικὴ καὶ αἱ πλάγιαι ἡμικυκλικαί, ἀκριβῶς δηλαδὴ ὅπως καὶ οἱ πολλοὶ ναοὶ τῆς Τραπεζοῦντος.

Βιβλιογραφία:

S. Cardella, La Chiesa della Madonna dei Miracoli in Palermo, Palermo 1931.

G. Spatrisano, Architettura del Cinquecento in Palermo, Palermo 1961, σσ. 115 - 127.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ

Η ΑΠΟΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΝΑΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΜΟΝΩΝ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΧΑΝΙΩΝ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1637*

Ἡ κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΖ΄ αἰῶνος παρατηρουμένη ἐν Κρήτῃ προσπάθεια τῶν Ἑνετῶν πρὸς συγκέντρωσιν στατιστικῶν στοιχείων περὶ τοῦ ἐντοπίου πληθυσμοῦ ἐπεξετάθη διὰ πρώτην τότε φορὰν καὶ εἰς τὴν καταγραφὴν πάντων τῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησιαστικῶν καθιδρυμάτων τῆς νήσου μετὰ τῶν προσόδων αὐτῶν. Καὶ εἰς τὸ παρελθὸν βεβαίως οἱ Ἑνετοὶ εἶχον ἐνδιαφερθῆ διὰ τὴν ὡς πρὸς τὰ γεωγραφικὰ καὶ στατιστικὰ δεδομένα τοῦ Βασιλείου τῆς Κρήτης (Regno di Candia) ἐνημέρωσίν των, καρπὸς δὲ τοῦ ἐνδιαφέροντος τούτου ὑπῆρξαν μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ δύο ἀνέκδοτα εἰσέτι ἑνετικὰ ἀπογραφικὰ κείμενα τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης, τοῦ τέλους τοῦ ΙϚ΄ αἰῶνος, ἤτοι τὸ τοῦ Πέτρου Καστροφύλακος (Marc. Ital. cl. VII, 156, colloc. 6005) καὶ τὸ τοῦ Fr. Basilicata (Marc. Ital. cl. VI, 1683, colloc. 8376).

Ἡ ἀπογραφὴ ὅμως τοῦ 1637 εἶναι ἐνδεικτικὴ ἐντόνου ἀπογραφικῆς δραστηριότητος σημειουμένης καθ᾿ ὃν χρόνον προσήγγιζεν ἔτι μᾶλλον ὁ κίνδυνος ἐκ τῆς τουρκικῆς ἐπιθέσεως [1]. Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν κατακτητῶν διὰ τὰ ἐξ ἑκάστου ἐκκλησιαστικοῦ καὶ μοναστικοῦ ἱδρύματος εἰς χρῆμα ἢ εἰς εἶδος εἰσοδήματα δὲν ἐνετοπίζετο μόνον εἰς τὴν Κρήτην. Εἰς τὴν ἀπολυθεῖσαν ὑπὸ τῆς Συγκλήτου μὲ ἡμερομηνίαν 22 Νοεμβρίου 1634 ἐντολὴν (Commissio), πρὸς τοὺς ἐντεταλμένους μὲ τὴν διοίκησιν τῆς Ἀνατολῆς ἀνωτέρους κυβερνητικοὺς ὑπαλλήλους (Inquisitori, Sindici ed Advo-

* Θεωρῶ ὑποχρέωσιν νὰ εὐχαριστήσω καὶ ἐντεῦθεν τοὺς σεβαστοὺς καθηγητὰς κ κ. Ν Β. Τωμαδάκην καὶ Μ. Ι. Μανούσακαν, χάρις εἰς τὴν ἐνθάρρυνσιν καὶ τὰς ὑποδείξεις τῶν ὁποίων εἶδε τὸ φῶς ἡ παροῦσα δημοσίευσις. Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὸν σεβαστὸν συμπολίτην λόγιον κύριον Ἑρρ. Μοᾶτσον διὰ τὴν εὐγένειαν καὶ τὴν προθυμίαν, μὲ τὴν ὁποίαν ἔθεσεν εἰς τὴν διάθεσίν μου τὰ ἀφορῶντα εἰς τοὺς κρητικοὺς οἴκους πολύτιμα δελτία του. Ἐνθυμοῦμαι τέλος μὲ εὐγνωμοσύνην τὴν συνάδελφον παρὰ τῷ Κρατικῷ Ἀρχείῳ Βενετίας ἀγαπητὴν φίλην κυρίαν Lilliana Fortunato - Vitale, ἥτις μὲ πολλὴν ὑπομονὴν ἐβοήθησεν εἰς τὴν παραβολὴν τοῦ κειμένου.

1. Τῆς αὐτῆς κινήσεως ἐκδήλωσιν ἀποτελεῖ καὶ ἡ μερικὰ ἔτη βραδύτερον διενεργηθεῖσα συγκέντρωσις πληροφοριῶν περὶ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης. Βλ. Μ. Ι. Μανούσακα, Ἡ παρὰ Trivan ἀπογραφὴ τῆς Κρήτης (1644) καὶ ὁ δῆθεν κατάλογος τῶν Κρητικῶν οἴκων Κερκύρας, «Κρητικὰ Χρονικὰ» τόμ. Γ΄ (1949), σσ. 35 - 59.

catori in Levante), περιλαμβάνεται καὶ ἡ Ἑπτάνησος (le Isole)[1]. Παραθέτομεν ἐνδεικτικῶς τὸ κείμενον : «*Farete un catastigo diligente di tutte le Chiese del rito greco in Candia et nelle Isole con specificationi delle entrate loro cosi certe, come incerte, nominando quelli che sono di juspatronato della Signoria Nostra separatamente dalle altre, et così anco dechiarando quelli che havessero cura di anime, overo fossero beneficii semplici*». (A.S.V. Senato Secreta, Filza, anno 1634, f. 437r)[2].

Ἡ προκήρυξις (proclama) τῆς ἀπογραφῆς, ἑνιαία ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον δι' ὅλην τὴν Κρήτην, διέφερε κατὰ τὴν ἡμερομηνίαν τῆς ἀπολύσεώς της εἰς ἑκάστην τῶν τεσσάρων διοικητικῶν περιφερειῶν τῆς νήσου[3]. Τὰ στοιχεῖα ἑκάστης διοικητικῆς περιφερείας κατεγράφησαν εἰς χωριστὸν ἐσταχωμένον τετράδιον, τὸ σύνολον δὲ τῶν τετραδίων τούτων φυλάσσεται

---

1. Εἰς τὸ Κρατικὸν Ἀρχεῖον τῆς Βενετίας ὁμοῦ μετὰ τῶν βιβλίων τῆς ἀπογραφῆς τῶν ἐκκλησιαστικῶν καθιδρυμάτων τῆς Κρήτης φυλάσσεται καὶ τὸ κατάστιχον τῶν ἀπογραφέντων ναῶν καὶ μονῶν ἐν Κερκύρᾳ. Ἐξ ἄλλου καὶ εἰς τὴν Πελοπόννησον, ὡς δεικνύουν τὰ ἔγγραφα τῶν φακέλων 53 καὶ 54 (Beni Posseduti da Conventi e Chiese) τοῦ ἰδιωτικοῦ ἀρχείου Grimani dai Servi, κατὰ τὴν βραχεῖαν περίοδον τῆς αὐτόθι ἐνετικῆς κυριαρχίας (1684 - 1715), ἐσημειώθησαν παρόμοιαι ἀπογραφικαὶ προσπάθειαι.

2. Ἐκκλησιαστικῶς ὁ ΙΖ' αἰὼν ὑπῆρξε διὰ τὴν Κρήτην ἐποχὴ θρησκευτικῆς ἀνοχῆς καὶ διαλλακτικότητος, ἐκ μέρους τῶν ἑτεροδόξων κατακτητῶν, ἐπιτρεπούσης εἰς τὸ ὀρθόδοξον στοιχεῖον τῆς νήσου σχετικὴν ἐλευθερίαν κινήσεως καὶ ἐκφράσεως. Γενικῶς διὰ τὰ περὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Ἑνετοκρατίας ἀπὸ ἑλληνικῆς πλευρᾶς ἴδε : Στ. Ξανθουδίδου, Ἡ Ἑνετοκρατία ἐν Κρήτῃ, καὶ οἱ κατὰ τῶν Ἑνετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν, Texte und Forschungen zur biz - neugriechische Jahrbücher, Ἀθῆναι 1939. Ν. Β. Τωμαδάκη, Οἱ ὀρθόδοξοι παπᾶδες ἐπὶ Ἑνετοκρατίας καὶ ἡ χειροτονία αὐτῶν, «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. ΙΓ' (1959), σσ. 39 - 71. Τοῦ αὐτοῦ, Μελέτιος ὁ Πηγᾶς καὶ ἡ ἐξάρτησις τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης ἐκ τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας, «Tome commémoratif du millenaire de la Bibliothèque Patriarcale d'Alexandrie», Ἀλεξάνδρεια 1953, σσ. 37 - 46. Μ. Ι. Μανούσακα, Βενετικὰ ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης τοῦ 14ου - 15ου αἰῶνος (Πρωτοπαπάδες καὶ πρωτοψάλται Χάνδακος), ΔΙΕΕ, τόμ. 15 (1961), σσ. 149 - 233.

3. Ἀπὸ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος ἡ νῆσος διῃρέθη διοικητικῶς ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν εἰς τέσσαρας περιφερείας (territori), τὴν περιφέρειαν τῆς Σητείας, τοῦ Χάνδακος, τοῦ Ρεθύμνου καὶ τῶν Χανίων. Πρωτεύουσα ὅλης τῆς Κρήτης ἦτο ἡ πόλις τοῦ Χάνδακος. Μὲ ἡμερομηνίαν 24 Σεπτεμβρίου 1635 ἀπελύθη ἐκεῖ τὸ πρῶτον ἡ περὶ τῆς ἀπογραφῆς σχετικὴ διαταγή:

Proclama per il catastico delle chiese greche.

Dovendosi in executione delle pubbliche commissioni far un catastico diligente de tutte le chiese del rito greco in Candia et nell'isola, però d'ordine dell ill.mi et ecc.mi Signori Marco Contarini, Pietro Corraro, Giovanni Capello per la Serenissima Signoria di Venetia inquisitori, sindici et avogadori in Levante, si fa pubblicamente sapere che tutti quelli che in questa città, castelli et isole del Regno di Candia possedono sotto qualsivoglia titolo chiese, tanto di cura di anime quanto de benefittii semplici, del rito greco, debbano nel termine de giorni XV prossimi venturi esser comparsi e darli in

εἰς τὸ ἀρχεῖον τῆς ἐντεταλμένης μὲ τὴν φροντίδα ἐπὶ τῶν θρησκευτικῶν πραγμάτων ἀρχῆς ὑπὸ τὰς ἐνδείξεις Consultori in Jure, φάκ. 482[1].

Τὸ κατωτέρω δημοσιευόμενον τετράδιον περιλαμβάνον τὰς διὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ καθιδρύματα (ναοὺς καὶ μονὰς) τῆς πόλεως καὶ τῆς διοικητικῆς περιφερείας τῶν Χανίων καταχωρισθείσας δηλώσεις, ἀποτελεῖται ἐξ ἑξήκοντα φύλλων, κατὰ τὸ ἥμισυ γεγραμμένων recto καὶ verso. Αἱ καταγραφαὶ ἠκολούθησαν σειρὰν χρονολογικήν, κατὰ τὴν τάξιν τῶν προσερχομένων πρὸς ὑποβολὴν τῶν δηλώσεων, μὲ ἡμερομηνίαν ἐνάρξεως τὴν 19ην Ὀκτωβρίου 1637 καὶ τελευταίαν ἡμερομηνίαν τὴν 2αν Δεκεμβρίου τοῦ ἰδίου ἔτους. Οἱ δηλοῦντες προσήρχοντο ἐκ τῆς πόλεως τῶν Χανίων, ἐκ τῶν καστελλανιῶν τοῦ Ἀποκορώνου, τῆς Κισάμου καὶ τοῦ Σελίνου, ἐκ τῆς περιφερείας Σφακίων καὶ ἐκ τῆς περιφερείας τῆς περιοχῆς Χανίων, δηλαδὴ τῆς σημερινῆς ἐπαρχίας Κυδωνίας, ἥτις δὲν ἀπετέλει τότε χωριστὴν διοικητικὴν μονάδα ἀλλ' ὑπήγετο ἀπ' εὐθείας εἰς τὴν διοίκησιν τῆς πόλεως τῶν Χανίων[2]. Εἰς τὴν δήλωσιν σημειοῦται ἡ ἰδιαιτέρα πατρὶς τοῦ δηλοῦντος καὶ τὸ χωρίον ὅπου ἔκειτο τὸ δηλούμενον ἐκκλησιαστικὸν καθίδρυμα, ὄχι ὅμως καὶ ἡ εὐρυτέρα περιοχὴ εἰς ἣν ἀνῆκε τὸ χωρίον. Εἰς τὸ κείμενον τῆς ἀπογραφῆς εὑρίσκονται καταγεγραμμένα πλησίον ἀλλήλων καθιδρύματα ἀνήκοντα εἰς χωρία τελείως διαφορετικῶν περιοχῶν. Διὰ τοὺς ναοὺς καὶ τὰς μονὰς τῆς περιοχῆς Σφακίων μόνον ἐλήφθη ἡ φροντὶς νὰ καταχωρισθοῦν ὅλοι ὁμοῦ, εἰς τὴν ἀρχὴν μάλιστα τῆς σελίδος ἔχει σημειωθῆ ὑπὸ τοῦ γραμματικοῦ ἐν εἴδει προμετωπίδος τὸ ὄνομα τῆς ἐπαρχίας : «*Sfachià*»[3].

Εἰς τὴν παροῦσαν ἀπογραφὴν δὲν ἐμφανίζονται πάντα τὰ ἐκκλησια-

---

notta alla secreteria di loro eccellenze ill.me, con specificatione dell'intrade loro così certe come incerte, acciò in conformità della mente pubblica possì esser perfetti nato il predetto catastico altramente et cetera.

Pubblicato al luoco solito in Candia.

li 24 Settembre 1635.

(A.S.V. Sindici ed Inquisitori in Terra Ferma e Levante, Busta 67, c. 9v).

1. Μαρίας Κ. Χαιρέτη, Μία ἀπογραφὴ τῶν ναῶν καὶ τῶν μονῶν τοῦ διαμερίσματος Χανίων διὰ τὸ ἔτος 1637. «Πεπραγμένα τοῦ Β' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου», τόμ Γ', Ἀθῆναι 1968, σσ. 304 - 311.

2. Στεργ. Γ. Σπανάκη, Στατιστικὲς εἰδήσεις περὶ Κρήτης τοῦ τέλους τοῦ 16ου αἰ., «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. ΙΒ' (1958), σελ. 323 καὶ 324

3. Χωριστὰ ἐπίσης καὶ ὑπὸ τύπον παραρτήματος κατεχωρίσθησαν περὶ τὸ τέλος τοῦ τετραδίου αἱ συγκεντρωτικαὶ δηλώσεις περιουσιακῶν στοιχείων τῶν μεγάλων μοναστηριακῶν συγκροτημάτων τῆς περιοχῆς Χανίων, αἱ ὁποῖαι δὲν θὰ περιληφθοῦν εἰς τὴν ἐνταῦθα δημοσιευομένην ἀπογραφήν. Πρόκειται περὶ τῆς Μονῆς Ἁγ Τριάδος τῶν Κήπων, μετοχίου τῆς Μονῆς τοῦ Σινᾶ, τῆς Μονῆς τῆς Χρυσοπηγῆς, τῆς μονῆς τῆς Ἁγίας Κυριακῆς καὶ τῆς Μονῆς Γδερνέττου.

στικὰ καθιδρύματα ἐξ ὅλων τῶν χωρίων τῆς διοικητικῆς περιφερείας, πιθανὸν ἕνεκα τῆς ἀπροθυμίας τῶν ὑποχρέων πρὸς δήλωσιν, πιθανὸν ὅμως καὶ ἐξ ἄλλων λόγων. Τὰ εἰς τὸ κείμενον μνημονευόμενα χωρία, (casali), δὲν ὑπερβαίνουν τὸν ἀριθμὸν τῶν 140, ἐνῶ εἶναι βέβαιον ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ὁ ἀριθμὸς τῶν χωρίων τῆς διοικητικῆς περιφερείας Χανίων ἦτο μεγαλύτερος : Ὁ Καστροφύλακας δίδει τὸν ἀριθμὸν 272, ἡ Ἔκθεσις τοῦ Γενικοῦ Προβλεπτοῦ Benetto Moro, τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, 273 χωρία [1], ὁ Basilicata ἀπαριθμεῖ 290, ἐνῶ τὸ χειρόγραφον Marc. Ital. Cl. VII 525, colloc. 7497, χρονολογικῶς πλησιέστερον πρὸς τὴν ἐν λόγῳ ἀπογραφήν, μνημονεύει ὀνομαστικῶς 314 χωρία [2]. Ἀπὸ πλευρᾶς πληθυσμοῦ ἐξ ἄλλου, συμφώνως πρὸς τὴν ἀπογραφὴν τοῦ Marco Gradenigo, κατὰ τὸ 1627, *«In Urbe Cydoniae seu Caneae capita num. 4,340. In Cydoniensi Territorio capita num. 46,905»*. (Flam. Cornelius, Creta Sacra, II σελ. 443). Θὰ ἦτο εὐτύχημα διὰ τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν, ἂν τὸ κείμενον τοῦτο ἦτο ἱκανὸν νὰ καλύψῃ ἀπὸ πλευρᾶς παροχῆς εἰδήσεων ὁλόκληρον τὴν διοικητικὴν περιφέρειαν Χανίων, δεδομένου ὅτι εἶναι ἡ μόνη γνωστὴ μέχρι τοῦδε ἀρχειακὴ πηγὴ ἡ παρέχουσα στατιστικὰς εἰδήσεις περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν καθιδρυμάτων τῆς Δυτικῆς Κρήτης κατὰ τὴν Ἑνετοκρατίαν [3].

Ὡς ἐκ τῶν εἰς ἑκάστην δήλωσιν σημειουμένων στοιχείων συνάγεται, οἱ προσερχόμενοι πρὸς δήλωσιν τῶν ἀπογραφομένων καθιδρυμάτων ἦσαν κατὰ τὸ πλεῖστον κληρικοί, ἱερεῖς καὶ μοναχοὶ ὀρθόδοξοι, λειτουργοὶ ἢ ἰδιοκτῆται αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ κοσμικοί, εὐγενεῖς ἢ ἀστοί, αἱ οἰκογένειαι τῶν ὁποίων ἢ οἱ ἴδιοι προσωπικῶς κατεῖχον κληρονομικῷ δικαιώματι τὰ ἐν λόγῳ καθιδρύματα. Παραλλήλως πλὴν τῶν οἰκογενειακῶν καὶ τῶν ἀτο-

1. Σ τ ε ρ γ. Γ. Σ π α ν ά κ η, Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας, τόμος IV, Ἡράκλειο 1958, σελ. 72.

2. Τὰ 140 ἀναφερόμενα χωρία κατανέμονται εἰς ἐπαρχίας ὡς ἀκολούθως : Ἀποκόρωνας 32, Κίσαμος 32, περιοχὴ σημερινῆς ἐπαρχίας Κυδωνίας 54, Σέλινον 10 καὶ Σφακιὰ 12. Ἰδοὺ τὰ παρὰ Basilicata καὶ τὰ ἐν χφ Marc. VII, 525/7497 ἀντιστοίχως :

Basilicata		*Mss Marc. Ital. VII, 525, colloc. 7497*	
Ἀποκόρωνας	50	Ἀποκόρωνας...........	57
Κίσαμος	118	Κίσαμος	94
Περιοχὴ σημερινῆς ἐπαρχίας Κυδωνίας ὁμοῦ μετὰ τῶν Σφακίων	63	Περιοχὴ σημερινῆς ἐπαρχίας Κυδωνίας	83
		Σφακιὰ	20
Σέλινον	59	Σέλινον................	60

3. Οἱ ἀναφερόμενοι προγενέστεροι κατάλογοι ἐκκλησιαστικῶν καθιδρυμάτων τῆς Κρήτης, ἀναγόμενοι εἰς τὸν ΙΔ' καὶ τὸν ΙϚ' αἰῶνα, ἀφοροῦν ἀποκλειστικῶς σχεδὸν εἰς τὴν διοικητικὴν περιφέρειαν τοῦ Χάνδακος Βλ. G i u s e p p e G e r o l a, Monumenti Veneti nell'Isola di Creta, Venezia 1905 - 1932, τόμ. II, σελ. 174, σημ. 3.

μικῶν ἐμφανίζονται καὶ ἄλλης μορφῆς ἰδιοκτησίαι κατὰ τὰς ὁποίας πρωτεύοντα ρόλον παίζει ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία : καταγράφονται ναοὶ ἀνήκοντες ἀπ' εὐθείας εἰς αὐτὴν (di raggion della Curia), ναοὶ ἀνήκοντες εἰς τὴν λατινικὴν Ἐπισκοπὴν Χανίων (episcopali ὴ di raggion di Canonicato) ἢ ναοὶ ἀνήκοντες ὡς κτηματικὴ περιουσία εἰς τὸν λατῖνον Ἐπίσκοπον Χανίων προσωπικῶς (di raggion dell'Illustrissimo Monsignor Vescovo di questa citta)[1]. Μνημονεύονται ἐπίσης καὶ ναοὶ ἀποτελοῦντες ἰδιοκτησίας τῶν Ἑλλήνων Πρωτοπαπάδων [2].

Ἄλλαι χαρακτηριστικαὶ μορφαὶ ἰδιοκτησίας εἶναι ἡ τοῦ φεουδαρχικοῦ ἱππικοῦ (di raggion dei Cavalieri) καὶ ἡ τῶν κοινοτήτων τῶν διαφόρων χωρίων (di raggion di Casale, di raggion pubblica ἢ delli Communi). Ἡ μονὴ τῆς Πάτμου ἐμφανίζεται ὡς κάτοχος δύο ἐκ τῶν ἀπογραφομένων καθιδρυμάτων [3]. Εἰδικῶς διὰ τὴν περιοχὴν τῶν Σφακίων ὡρισμένοι ναοὶ ἀναφέρονται ὡς ἀνήκοντες εἰς «ἀδελφότητας» (confraternità), πιθανὸν ὑπὸ τὸν ὅρον τοῦτον ἐννοοῦνται αἱ διάφοροι πατριαὶ - οἰκογένειαι εἰς τὰς ὁποίας ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας ἦτο διῃρημένη ἡ ἐν λόγῳ περιοχή [4].

Οἰκονομικῶς ἕκαστον καθίδρυμα ἀπετέλει πηγὴν προσόδου χρηματικῆς ἢ εἰς εἶδος. Ἡ ἐμφανιζομένη εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς δηλώσεις χρημα-

1. Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς παρούσης ἀπογραφῆς ὡς λατῖνος Ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης ὑπηρέτει ὁ Alvise Mocenigo (1633 - 1644) καὶ ἐπίσκοπος Χανίων (Agienses) ὁ Bernardo Flores (1621 - 1642). Ὡς γνωστὸν ἡ ἐπαρχία Κυδωνίας ἀπετέλεσεν ἕδραν λατίνου ἐπισκόπου καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς Ἑνετοκρατίας. Χρονολογικὸν πίνακα τῶν προσώπων παραθέτουν οἱ F l a m i n. C o r n e l i u s, Creta Sacra, II, Venetiis 1755, σσ. 149 - 159. G. G e r o l a, Per la cronotassi dei vescovi Cretesi all'epoca veneta, Venezia 1914, σσ. 17 - 22 καὶ Ν. Β. Τ ω μ α δ ά κ η ς, Ἐπισκοπὴ καὶ Ἐπίσκοποι Κυδωνίας, «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. ΙΑ' (1957), σελ. 17. Σχετικῶς μὲ τὴν λατινικὴν ἐπισκοπὴν Κισάμου (Chissamenses) γνωρίζομεν ὅτι ἐπέζησεν μέχρι τοῦ τέλους τοῦ ΙϚ' αἰῶνος. G G e r o l a, Per la cronotassi, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 48. Ἡ ἀρχὴ αὕτη, συνεχίζουσα παλαιοτέραν βυζαντινὴν ἐπισκοπὴν παρέμεινεν ὡς ἀνάμνησις εἰς τὸ τοπωνυμικὸν τῆς περιοχῆς πρβλ. Σ τ. Ξ α ν θ ο υ δ ί δ η ν, ἀναλύοντα τὸ ἔργον τοῦ G e r o l a, Per la cronotassi e.t.c. ἐν «Χριστιανικῇ Κρήτῃ» 2 (1914), σελ. 297.

2. Πρωτοπαπᾶδες εἰς τὸ κείμενον τῆς ἀπογραφῆς ἀναφέρονται : ὁ Χανίων Δημήτριος Σκορδίλης, βλ. τὰς δηλώσεις (58) καὶ (147) καὶ ὁ ἐκ τῆς περιοχῆς Σφακίων Μανόλης Δημητρόπουλος (323 - 327).

3. Πλὴν τῆς μονῆς Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου, τοῦ Στύλου, Ἀποκορώνου, ἡ μονὴ τῆς Πάτμου ἐμφανίζεται κάτοχος καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου εἰς Κυρτωμᾶδον τῆς Κυδωνίας. Βλ. τὰς δηλώσεις (121) καὶ (206). Περὶ τοῦ μετοχίου καὶ τῆς μονῆς τοῦ Στύλου ὑπάρχει σειρὰ ὁλόκληρος βενετικῶν ἐγγράφων ἀπὸ τοῦ ΙΓ' μέχρι τοῦ ΙΖ' αἰῶνος. βλ. Ζ. Ν. Τ σ ι ρ π α ν λ ῆ, Τὸ κληροδότημα τοῦ καρδιναλίου Βησσαρίωνος γιὰ τοὺς φιλενωτικοὺς τῆς βενετοκρατουμένης Κρήτης (1439 - 17ος αἰ.), Θεσσαλονίκη 1967, σελ. 74, σημ. 1.

4. Πρβλ. τὰς δηλώσεις (336), (337), (340), (345) καὶ (360) ἐκ τοῦ Μεσοχωρίου καὶ ἐκ τοῦ Πατσιανοῦ.

τικὴ μονὰς ἦτο τὸ ὑπέρπυρον [1]. Ὅταν ὁ ναὸς δὲν ἀπετέλει ἁπλοῦν ἀφιέρωμα (beneficio semplice), ἀλλ' ἐλειτουργεῖτο ὡς ἐνοριακὸς ἢ ὅπως ἀναφέρεται εἰς τὸ κείμενον : ha cura di anime, ἀπήλαυεν ὡρισμένων προερχομένων παρὰ τῶν ἐνοριτῶν του ἐσόδων, τῶν ἐσόδων τούτων ἀποτελούντων προσόδους βεβαίας ἢ ἀβεβαίας (entrade certe et incerte). Ἐνίοτε μεταξὺ τῶν εἰς χρῆμα προσόδων ἀναφέρονται καὶ αἱ ὑπὸ τῶν πιστῶν προσφερόμεναι ἐλεημοσύναι (elemosine dei parochiani). Χρηματικὰς προσόδους ἀπέφερον εἰς τὰ ἐν λόγῳ καθιδρύματα, καὶ τὰ χάριν τῶν γαιῶν των εἰσπραττόμενα : «ἐμφυτεύματα» (livelli). Χαρακτηριστικῶς εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Βαπτιστοῦ τῶν Χανίων, ἰδιοκτησίας τοῦ οἴκου Παλαιόκαπα (δήλωσις 39), ἀναφέρεται παράδειγμα διηνεκοῦς ἐμφυτεύσεως : *«ha cura di anime livello perpetuo perperi 30»* [2]. Πλὴν τῶν χρηματικῶν ἐμφανίζονται καὶ αἱ εἰς εἶδος πρόσοδοι προερχόμεναι ἄλλοτε ἐκ τῶν προσφορῶν τῶν πιστῶν καὶ ἄλλοτε ἐκ τῶν ἀνηκόντων εἰς τὸν ναὸν ἢ τὴν μονὴν κτημάτων. Τὸ εἰσόδημα ἄλλοτε παρουσιάζεται ὡς ἐτήσιον (ogni anno) καὶ ἄλλοτε παραγόμενον ἀνὰ διετίαν (ogni anno con l'altro). Τὰ κατ' ἀποκλειστικότητα ἐμφανιζόμενα προϊόντα εἶναι τὸ ἔλαιον (oglio), ὁ οἶνος (vino) καὶ τὰ δημητριακὰ (formento et orzo). Αἱ εἰς τὸ κείμενον τῆς ἀπογραφῆς ἀναφερόμεναι μονάδες μετρήσεως, τὸ *μίστατον* διὰ τὰ ὑγρὰ καὶ τὸ *μουζούρι* διὰ τὰ στερεά, ἐνίοτε συγχέονται λόγῳ γενικεύσεως τῆς αὐτῆς μονάδος π.χ. formento mistata tre et oglio duo [3]. Διὰ τὴν μέτρη-

1. Τὸ *δουκᾶτον* ἐμφανίζεται δὶς μόνον εἰς ὅλον τὸ κείμενον καὶ κατ' ἐξαίρεσιν ἐκ τῆς περιοχῆς τῶν Σφακίων ὡς χρηματικὴ μονὰς ἀναφέρεται ἡ *lira*. Περὶ τοῦ κρητικοῦ ὑπερπύρου ἴδε Fr. Thiriet, Régestes des déliberations du Senat de Venise concernant la Romanie, τόμ. 1, appendice, σσ. 226 - 27.

2. Περὶ τοῦ θεσμοῦ τῆς ἐμφυτεύσεως καὶ τῶν εἰδῶν αὐτῆς ἴδε D. A. Zakythinos, Le Déspotat grec de Morée. Vie et institutions, τόμ. Β', Ἀθῆναι 1953, σσ. 184 - 185 καὶ εἰδικώτερον διὰ τὴν Κρήτην Στ. Ξανθουδίδην, ἀναλύοντα τὸ ἔργον τῆς Eva Tea, Saggio sulla storia religiosa di Candia dal 1590 al 1630, Venezia 1913, ἐν «Χριστ. Κρήτῃ» τόμ. 2 (1914), σσ. 288 - 290.

3. *Mistacchio* καὶ *Mistato* ἦτο μέτρον ἰδιαιτέρως χρησιμοποιούμενον διὰ τὸν οἶνον. Κατὰ τὴν ἔκθεσιν τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης G. Sagredo, τὸ *μίστατον* τοῦ ΙΖ' αἰῶνος ἰσοδυνάμει πρὸς ὀκτὼ ὀκάδας οἴνου περίπου, ἴδε Στεργ. Γ. Σπανάκη, Ἡ ἔκθεση τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης Ἰωάννη Σαγκρέντο (1604), «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. Γ' (1949), σελ. 525. Κατὰ τὸν Ξανθουδίδην ἐποίκιλε : *«ἡ χωρητικότης του διὰ τὸ ἔλαιον ἦτο 10 ὀκάδες, διὰ δὲ τὸν οἶνον 9 - 12 κατὰ τόπους»*. (Χριστ. Κρήνη, Α' (1912 - 13), σελ. 57). Τὸ *μουζούρι*, ὡς μέτρον τοῦ σίτου καὶ ἐν γένει τῶν δημητριακῶν ἀντεκατέστησε τὸ βυζαντινὸν *μόδιον*. Ἡ τιμή του κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς παρούσης ἀπογραφῆς ἦτο ἑπτὰ (7) ὑπέρπυρα. Τὰ 4 $1/2$ μουζούρια ἢ 83,3 λίτρες ἀπετέλουν τὸ ἑνετικὸν *staro* (λατιν. *sextario*), μονάδα μετρήσεως τῶν μεγάλων ποσοτήτων τοῦ σίτου. Στεργ. Γ. Σπανάκη, ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 528.

σιν τῶν μεγάλων ποσοτήτων τοῦ οἴνου χρησιμοποιεῖται ἡ ἑνετικὴ μονὰς μετρήσεως *botta* [1].

Αἱ εἰς τὸ κείμενον τοῦτο περιεχόμεναι πληροφορίαι ὡς πρὸς τὴν ἔκτασιν καὶ τὸ εἶδος τῶν ἐν λόγῳ εἰσοδημάτων παρουσιάζονται συστηματικαὶ καὶ ἀξιόπιστοι.

Τὸ κείμενον τῆς ἀπογραφῆς ἀποτελεῖται ἐκ τριακοσίων ἑξήκοντα καὶ μιᾶς (361) δηλώσεων τὸ δὲ σύνολον τῶν ἀπογραφέντων εἰς τὴν διοικητικὴν περιφέρειαν τῶν Χανίων ἐκκλησιαστικῶν καθιδρυμάτων ἀνέρχεται εἰς τριακόσια ἑβδομήκοντα τέσσαρα (374). Ἐξ αὐτῶν τὰ τριάκοντα ὀκτὼ (38) χαρακτηρίζονται ὡς monasteri (μοναί) [2].

Πολύτιμος διὰ τὴν ἔρευναν θὰ ἦτο ἡ προσπάθεια ταυτίσεως τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν παροῦσαν ἀπογραφὴν 374 ἐκκλησιαστικῶν καθιδρυμάτων μὲ τὰ διατηρούμενα μέχρι σήμερον ἀνὰ τὸν νομὸν Χανίων ἐκκλησιαστικὰ μνημεῖα, πολλὰ τῶν ὁποίων παρουσιάζουν ἐξαιρετικὸν ἐνδιαφέρον τόσον ἀπὸ πλευρᾶς καλλιτεχνικῆς (ἀρχιτεκτονική, τοιχογραφίαι) ὅσον καὶ διὰ τὰς σωζομένας εἰς αὐτὰ πολλὰς ἐπιγραφάς. Σημασίαν ἐπίσης θὰ εἶχε, ἂν ἐγνωρίζομεν ποίαν θέσιν κατέχουν τὰ ἐν λόγῳ ἱερὰ καθιδρύματα εἰς τὴν μέχρι τῶν ἡμερῶν μας προφορικὴν παράδοσιν καὶ εἰς τὸ τοπωνυμικὸν τῶν ἀναφερομένων περιοχῶν [3].

Ἐνδιαφέρον διὰ τὸν ἐρευνητὴν ἐμφανίζει καὶ ἡ παρουσία εἰς τὸ κείμενον τῆς ἀπογραφῆς 380 περίπου ὀνομάτων προσώπων μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται καὶ ὀνόματα ἱστορικῶν οἰκογενειῶν τῆς νήσου ὡς καὶ οἰκογενειῶν τῶν ὁποίων ἠδυνάμεθα, διὰ μέσου ἀναλόγων κειμένων,

1. Ugo Tucci, Un problema di metrologia navale : La botte veneziana, «Studi Veneziani,» τόμ. IX (1967) σσ. 201 - 246.

2. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν αἱ μοναὶ δυτικοῦ δόγματος εἰς ὁλόκληρον τὴν νῆσον μόλις ἔφθανον τὰς τριάκοντα τρεῖς (33)· G. Gerola, Mon. Veneti, ἔνθ' ἀνωτ., τόμ. II σελ. 112.

3. Περὶ τῶν μνημείων τῆς Δυτ. Κρήτης ἴδε : Στ. Ξανθουδίδου, Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ Κρήτης, «Ἀθηνᾶ» ΙΕ' (1903), σσ. 49 - 163. — G. Gerola, Monumenti Veneti, ἔνθ' ἀνωτ., ἰδιαιτέρως τὸν τόμον. II. — N. B. Τωμαδάκη, Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ξένος καὶ ἡ διαθήκη αὐτοῦ, «Κρητ. Χρονικά», τ. Β' (1948), σ. 46 - 72. — Ἀν. Κ. Ὀρλάνδου. Δύο βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Δυτικῆς Κρήτης, «Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημείων τῆς Ἑλλάδος», τόμ Η' (1955 - 56), σσ. 126 - 205. — Κ. Δ. Καλοκύρη, Αἱ Βυζαντιναὶ Τοιχογραφίαι τῆς Κρήτης. Ἀθῆναι 1957. — Τοῦ αὐτοῦ, Ἰωάννης Παγωμένος, ὁ βυζαντινὸς ζωγράφος τοῦ ΙΔ' αἰ., Ἀθῆναι 1959. — G. Gerola - K. E. Λασσιθιωτάκη, Τοπογραφικὸς κατάλογος τῶν τοιχογραφημένων ἐκκλησιῶν τῆς Κρήτης. Μετάφρασις Κ. Ε Λασσιθιωτάκη, ἔκδ. Ἑταιρίας Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν, Ἡράκλειον 1961 (ἰδιαιτέρως σσ. 22 - 50, 108 - 110 καὶ 124). — Κ. Ἐ. Λασσιθιωτάκη, Δύο ἐκκλησίες στὸ Νομὸ Χανίων, «Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας», περίοδος Δ', τόμος Β' (1961), σ. 9 - 56.

νὰ παρακολουθήσωμεν τὴν πορείαν τόσον κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἐνετοκρατίας εἰς τὴν Κρήτην ὅσον καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτήν.

Αἱ ἀπαρτίζουσαι τὴν διοικητικὴν περιφέρειαν ἐπαρχίαι ἀντιπροσωπεύονται εἰς τὸ κείμενον τῆς ἀπογραφῆς διὰ τῶν κάτωθι χωρίων ἑκάστη :

Ἐπαρχία Ἀποκορώνου:

Ἀλεξάνδρου, Ἁλίκαμπος, Ἀρμένοι, Βάμος, Γαβαλοχῶρι, Γωνιές, Δράμια, Κάϊνα, Καλαμίτσι, Καλυβᾶς, Καρέας Κάτω, Καρύδι, Καστέλλι, Κεφαλᾶς Ἀπάνω, Κεφαλᾶς Κάτω, Κουρνᾶς, Λιτσάρδα, Μαθές, Μαχαιροί, Μπρόσνερος, Νίππος, Ξεροστέρνι, Πεμόνια Ἀνωράχη, Πεμόνια Μπαρμπαρίγω(ν), Πεμόνια Μπολάνη, Πεμόνια Πρεμαρίν, Τσιβαρᾶς, Τζιτζιφές, Στύλος, Φλακὲς Κάτω, Φρές, Χρουσόπολι.

Ἐπαρχία Κισάμου:

Ἀσπρελιανός, Βαρβάρω(ν), Γριμπιλοχῶρι, Γωνιά, Δαρμάρω Κάτω, Δραπανιᾶς Κάτω, Δρακόνα, Ἔλος Ἄνω, Ἐπισκοπὴ Προφ.Ἠλίας, Καβοῦσι, Καλυβιανή, Καρές, Καστέλλι, Κρύα Βρύση, Κούνενι, Μαλάθυρος Ἀπάνω, Μαραθοκεφάλα, Μαυράσπιλα, Νέο χωριό, Νοπήγια, Νοχιά, Πανέθημος, Περβολάκια, Ραβδούχας, Ρόκκα, Ροδωποῦ, Σκορπιός, Σκουτελῶνας Καπέλλω(ν), Σκουτελῶνας Κορνάρω(ν), Σπηλιά, Σπηλιὰ Ἐπισκοπῆς, Τύλισος.

Περιοχὴ σημερινῆς ἐπαρχίας Κυδωνίας:

Ἁγιά, Ἁγ. Μαρῖνα, Ἅγ. Κωνσταντῖνος, Ἀκρωτῆρι, Ἀρώνι, Ἄσπρα Σπίτια, Αὐγούστα, Βαλεδιανά, Βαρήπετρον, Βατόλακκος, Βλαχερωνίτισσα, Βόθωνας, Βρύση, Γαλατᾶς, Γαρίπας, Γεράνι, Γκαλαγκάδω(ν), Δρακιανά, Δριλασσινέα, Θέρισον, Καβοῦσι τῆς Σούδας, Κάμπος, Κεραμειὰ Ἀπάνω, Κεραμειὰ Κάτω, Κερατιδιά, Κερατιδιὰ Λίμνη, Κλαδισσός, Κορακιές, Κουνουπιδιανά, Κουφός, Κυρτωμᾶδος, Λουτράκι, Μαλάξα, Μάλεμε, Μῶδι, Μουρνιές, Μουζουρᾶς, Νέο Χωριὸ Βέρι, Νεροκούρου, Παπαδιανά, Περβόλια Καστριτοχῶρι, Πιθάρι, Πλατανιᾶς, Πλατανιᾶς [Ἐπάνω], Πύργος, Πύργος Πλατανιᾶς, Πύργος Ψειρόνερο, Πύργος Φυλασσόμενος, Σκονίζο, Στέρνες, Σούδα, Τσικαλαριά, Φουρνές, Χωριδάκι.

Ἐπαρχία Σελίνου:

Βαθύρρευμα, Γάζι Περάτζω(ν),Γάζι Τζώρτζη, Κακοδίκι,Καμάρι, Κορακιὰ Περάτζω(ν),Κίτυρος Πελεκάνω(ν),Σκλαβοπούλα,Σπανιάκω(ν),Τραχινιάκω(ν).

Ἐπαρχία Σφακίων:

Ἁγία Ρουμέλη, Ἀνώπολη, Βουβᾶς, Γιωργίτσι, Καψοδάσος, Κολοκασιά, Κομητάδες, Μεσοχῶρι, Πατσιανός, Τρυπητή, Φρασκᾶς, Χωστόν.

Τὸ ἰταλικὸν κείμενον μετεγράψαμεν ὡς ἔχει, χωρὶς νὰ ἐπιφέρωμεν μεταβολὰς εἰς τὴν ὀρθογραφίαν. Ὡρισμένας λέξεις στερεοτύπως ἐπαναλαμβανομένας ἐθεωρήσαμεν σκόπιμον νὰ βραχυγραφήσωμεν. Αἱ λέξεις αὗται εἶναι αἱ ἀκόλουθοι : *casale* (= χωρίον) *cl.*, *raggion* (= δικαίωμα, ἐνταῦθα ἰδιοκτησία) *r.*, *chiesa* (= ναὸς) *ch.*, *perpero* (= ὑπέρπυρον) *perp.* Ἀντὶ τῆς φράσεως *questa città* (= αὐτὴ ἡ πόλις), τιθεμένης πάντοτε πρὸς δήλωσιν τῶν Χανίων, ἐθέσαμεν *q. città*, ἐπίσης τὴν φράσιν *certa et incerta* (= βεβαία καὶ ἀβεβαία), ἥτις ἀκολουθεῖ τὴν λέξιν *entrada* ἢ *intrada* (= πρόσοδος), ἐγράψαμεν ἐπὶ τὸ συντομώτερον *cert. - inc.*

Τοῦ κειμένου ἐπιτάσσομεν τρία εὑρετήρια μὲ παραπομπὰς εἰς τὰς παραγράφους εἰς τὰς ὁποίας διηρέσαμεν αὐτό. Τὰ δύο ἐκ τῶν εὑρετηρίων, ἤτοι τὸ γενικὸν τῶν τοπωνυμίων καὶ τὸ τῶν ἀπαντωμένων εἰς τὸ κείμενον τῆς ἀπογραφῆς προσώπων ἀφέθησαν εἰς τὴν γλῶσσαν τοῦ κειμένου. Ἀντιθέτως, ὁ πίναξ τῶν περιεχομένων εἰς τὴν ἀπογραφὴν ἱερῶν καθιδρυμάτων μετὰ τῶν τοπωνυμίων τὰ ὁποῖα ἀντιστοιχοῦν εἰς ἕκαστον τούτων μετηνέχθη εἰς τὴν ἑλληνικήν. Ἡ συχνὰ ἀπαντωμένη εἰς τὸ εὑρετήριον τῶν ὀνομάτων τῶν προσώπων, ἐντὸς παρενθέσεως, λέξις *cha* σημαίνει εἰς τὸ ἐνετικὸν ἰδίωμα τὸν οἶκον (= casa).

Ἡ σελὶς 29ʳ τοῦ καταστίχου τῆς ἀπογραφῆς (βλ. σ. 370).

ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟΝ ΤΗΣ ΑΠΟΓΡΑΦΗΣ

A dì 19 Ottobre 1637.

1. *Comparse in secretaria e.t.c. papa Gianni Ghartofilaca quondam papa Nicolò dal casal Cisterne et in essecution del Proclamo di Sua Eccelenza dà in nota offitiar la chiesa di sua raggion di Christo Pandocratora, hà cura di anime et anco d'entrada certa et incerta perperi 100. Item territorio uno de misurade duo medesima.*

2. *c. papa Nicolò Clapattara q. papa Antonio dal cl. Sternes et dà in nota haver di sua r. la ch. di S. Antonio in detto cl., hà cura di anime et anco entrada cert. et inc. perp. 120.*

3. *c. papa Janni Cenarea q. papa Manoli dal cl. Sternes et dà in nota haver di sua r. la ch. di S. Zuanne Theologo in detto cl., hà cura di anime et anco entrada cert. et inc. perp. 40. Item pezzo uno di terreno di misurada una et il qual paga formento misuri due.*

4. *c. Rodancano Cenarea q. Manoli dal cl. Sternes patrono di S. Sperido, sta Crastà, nella qual offitia papa Gregorio Cenarea suo nepote, hà cura di anime et entrada cert. et inc. ogni anno perp. 100.*

5. *c. Athanassio geromonaco q. Costandi Clappattara dal cl. Sternes et dà in nota offitiar la ch. S. Maria sto Chiparissi, sto Monastiri, hà d'entrada cert. et inc. perp. 20, oglio mistati 3.*

A dì 19 detto.

6. *c. geromonaco Nicodemo Cenarea dal cl. Sternes et dà in nota offitiar la ch. di S. Nicolò, ci Camares, de r. de Nelo Clapattara, hà entrada cert. et inc. tra formento et orzo misuri 20 et oglio misuri 2.*

7. *c. Macario calogero Clapattara Damianachi et dà in nota havar di sua r. la ch. di S. Croce, sti megali vigla, et hà d'entrada cert. et inc. formento misuri tre et carote misuri 10.*

A dì 20 detto.

8. *c. Rev. papa Marco Clapattara dal cl. Sternes et dà in nota haver di sua r. la ch. di S. Maria in detto cl., hà cura d'anime et anco d'entrade cert. et inc. perp. 100.*

9. *Item un altra ch. S. Nicolò, sto Dorachi, senza alcuna entrada.*

10. *Item S. Croce, sti vigla, senza intrada ne parochia et anco la ch. di S. Georgio in detto cl. di r. de Georgi Maghergioti et Antonio Clapattara.*

11. *c. papa Sava Clapattara dal detto cl. Sternes et dà in nota havar di sua r. et offitiar la ch. di S. Demetrio, sto Prinodhasso, senza intrada ne cura di anime.*

12. *c. papa Stamati Cenarea dal cl. Sternes et dà in nota offitiar la ch. di Salvator, sto Fradelachido, de r. de Fradelachido, senza entrata ne cura d'anime.*

13. *c. geromonaco Careto Stratigo dal cl. Sternes et dà in nota offitiar la ch. di S. Pandes senza intrada ne cura d'anime.*

A dì 20 detto.

14. *c. papa Stamati Cenarea dal cl. Sternes et dà in nota haver di sua r. et offitiar la ch. di S. Liberal in detto cl., senza intrada ne cura di anime.*

15. *c. geromonaco Meletio Clapattara dal cl. Sternes et dà in nota haver di sua r. et offitiar il monasterio di S. Maria, sto Pervolizzi, et hà d'entrate cert. et incert. formento misuri 20, oglio 3 et perp. 10 con cura di calogeri 4.*

16. *c. papa Manoli Catelano dal cl. Pethari et dà in nota haver di sua r. offitiar la ch. di S. Maria in detto cl. et hà cura di anime et d'intrada cert. et inc. perp. 30.*

17. *Item offitia la ch. di S. Nicolò, sto Gerogeali, senza intrada ne cura di anime.*

18. *c. papa Manoli Catelano et per nome de papa Georgi suo figlio dà in nota havar di loro r. le ch. di S. Maria et S. Liberal nel cl. Sternes et hanno cura di anime et anco d'entrada cert.-inc. perp. 40.*

19. *c. geromonaco Catelano dal cl. Aroni et dà in nota havar di sua r. il monasterio di S. Georgio, ci fegites, nel loco Acrotiri et hà cura di un calogero et anco d'intrada cert. et incert. perp. 25 et orzo misuri 10.*

20. *c. papa Luca Catelano dal detto cl. Aroni et dà in nota havar di sua r. et offitiar la ch. di S. Zuanne Eremiti senza intrada ne cura di anime.*

21. *c. papa Manoli Galaga dal cl. Galagadho et dà in nota havar di sua r. et offitiar la ch. di S. Apostoli et ha cura d'anime et anco d'entrada cert. et inc. perp. 30.*

22. *Item offitia la ch. di S. Maria in detto cl. senza intrada ne cura d'anime.*

23. *c. calogero Sava Ghartofilaca et dà in nota havar di sua r. il monasterio di S. Nicolò, sto Thalassospiglio, et hà cura di un calogero senza intrada.*

24. *c. calogero Mattio Megaloconomo et dà in nota havar di sua r. la ch. di S. Spiridon nel cl. Aroni senza intrada ne cura d'anime.*

25. *c. papa Nicolò Catelano dal cl. Aroni et dà in nota la ch. di S. Nicolò in detto cl. et hà cura d'anime et anco d'entrada cert. et inc. perp. 10.*

26. *c. geromonaco Neofito Cartofilaca dal cl. Sternes et dà in nota offitiar la ch. di S. Georgio sto Galagadho de r. de Galagadhi et hà cura di 4 calogeri et anco d'intrada cert. et inc. perp. 100.*

27. *c. papa Manoli Clapattara dal cl. Sternes et dà in nota havar di sua r. et offitiar la ch. di S. Trinità senza intrada ne cura d'anime.*

28. *c. papa Georgi Maghergioti dal cl. Aspra Spitia, et dà in nota havar di sua r. et offitiar la ch. di S. Georgio et hà cura d'anime et anco d'entrada cert. et inc. perp. 30.*

29. *c. papa Antonio Clapattara dal cl. Ghoridachi et dà in nota offitiar la ch. di Salvator in detto cl. de r. de Cenaradho et hà cura d'anime et anco d'entrada cert. et inc. perp 25.*

30. *c. papa Georgio Megaloconomo dal cl. Musurà et dà in nota offitiar la ch. di S. Maria de r. del cl. et hà cura di anime et anco d'entrada cert. et inc. perp. 20.*

31. *c. papa Georgio Megaloconomo dal detto cl. Musurà et dà in nota offitiar la ch. di Salvator in detto cl. de r. delli communi et hà cura d'anime et anco d'entrada cert. et inc. perp. 10.*

32. *c. papa Nicolò Gavodhori dal cl. Corachies et dà in nota la ch. di S. Trinità in detto cl. de r. de papa Zanin, suo fratello, et hà cura d'anime et anco d'entrade cert. et inc. perp. 10.*

33. *c. papa Michelin Galleo da questa città et dà in nota la ch. di S. Nicolò nel Molo de r. de domini Antonio et Zuanne Mussuri et hà cura di anime et anco d'intrada cert. et inc. perp. 100. Item d'entrada cert. perp. 30, formento misuri 3 et oglio mistati duo.*

34. *c. papa Thodorin Catelano dal cl. Corachies et dà in nota offitiar di sua r. la ch. di S. Nicolò in detto cl. et hà cura di anime et anco d'entrada cert. et inc. perp. 10.*

35. *c. papa Nicolò Cartofilaca dal cl. Votona et dà in nota havar di sua r. et offitiar le ch. di S. Maria et S. Michael Arcangelo in detto cl. et hà cura d'anime et anco d'intrada cert. et inc. perp. 100 da tutte duo.*

36. *c. geromonaco Gerassimo Galata q. Costandi dal cl. Aroni et dà in nota haver di sua r. et offitiar la ch. di S. Costandino in detto cl. et hà cura d'anime et anco d'entrada cert. et inc. perp. 30.*

37. *c. Geromonaco Grimani offitiator della ch. di S. Anna de r. del Cattani et dice haver cura d'anime et anco d'entrada cert. et inc. orzo misuri tre et oglio mistati tre.*

A dì 20 detto.

38. *c. R. papa Gianni Soffoleo da questa città et dà in nota offitiar la ch. di S. Croce in questa città de r. de papa Constandi Chircopulo et hà cura d'anime et anco d'entrada ferma perp. 60 et oglio mistati duo et anco cert. et inc. lire d'argento diese, l'una numero 190.*

39. *c. papa Constantin Mudazzo da questa città et dà in nota offitiar la ch. di S. Zuanne Battista de r. de cha Paleocapa et hà cura d'anime livello perpetuo perp. 30 et intrade cert. et inc. perp. 150. Item livello perpetuo oglio mistati 2 et perp. 3.*

40. *c. papa Antonio Megaloconomo dal cl. Ghorafachi et dà in nota offitiar de r. sua la ch. di S. Maria in detto cl. hà cura d'anime et anco d'entrada et incerti perperi 50.*

41. *c. papa Stratigi Megaloconomo dal cl. Cunupedhianà et dà in nota offitiar la ch. di S. Maria in detto cl., territorio de cha Eudemonogianni, et hà cura di anima et anco d'entrada cert. et inc. perperi 50.*

A dì 21 detto.

42. *c. geromonaco Parthenio Xiffeo et dà in nota offitiar il monasterio di S. Maria, sto Cavoussi, de r. delli Zivachi senza cura d'anime ma intrada cert. et inc. formento misuri 10, vino mistati 12, oglio mistati duo, per lo qual paga de livello perp. 97. Item dice haver de livello formento misuri 4.*

43. *c. papa Georgi Calogerea et papa Andrea suo fratello dal cl. Cicalaria et danno in nota offitiar la ch. di S. Michel Arcangelo in detto cl. et hanno curo d'anime et anco d'intrada cert. et inc. oglio mistati 3.*

44. *c. geromonaco Stefano Cartofilaca dal cl. Votona et dà in nota offitiar la ch. di S. Efstatheo in detto cl. de r. de Stratigi Megaloconomo senza intrada ne cura d'anime.*

45. *Item dà in nota offitiar la ch. di S. Apostoli de r. del signor Antonio Zancarol et hà intrada cert. et inc. oglio mistati uno.*

46. *c. papa Matteo et papa Nicolò Fumi fratelli dal cl. Cicalaria et danno in nota haver di loro r. et offitiar la ch. de S. Georgio in detto cl. et hanno cura d'anime et d'entrada cert. et inc. perp. 150.*

47. *c. Rev. papa Constantin Fumi dal cl. Suda et dà in nota offitiar la ch. di sua r. nominata S. Constandino, hà cura d'anime et d'entrada cert. et inc. perp. 30.*

48. *Item dà in nota offitiar le ch. di S. Zuanne et S. Antonio l'una in detto cl. Suda et l'altro sta Mauraspila. Nella ch. di S. Antonio hà cura d'anime ma non conseguisce entrada di cosa alcuna, ma la conseguisce Stamatoula Achineopoula con gli altri parenti, et hanno intrada cert. et inc. perp. 500.*

49. *c. papa Gianni Mamunà dal cl. Cicalaria et dà in nota haver et offitiar di sua r. la ch. di S. Constandino in detto cl. et hà cura d'anime et d'entrada cert. et inc. perp. 50.*

50. *c. Dott. Zorzi Stauriano patron della ch. di S. Salvator, chiamata Tridighali, nel cl. Cicalaria, la qual offitia da un suo parochino et hà intrada cert. et inc. perp. 200.*

51. *c. papa Manusso Xamodi q. Gianni et dà in nota offitiar la ch. di S. Zorgi, sto Cortodachi, de r. de Costa Stavrachi presso il monasterio de Madonna de Ghursopigi et hà cura d'anime et anco d'entrada cert. et inc. perp. 500.*

52. *c. il Rev. calogero Nillo Bombarda et dà in nota haver la cura con 4 calogeri di monasterio intitolato la Madonna di Scion de r. de cha Tramini, et hà intrada cert. et inc. oglio mistati 20, vino mistati 50 et formento misuri 10. Item hà d'entrada cert. formento misurade 18.*

53. *c. calogero Matheo Megaloconomo commorante nel monasterio di S. Illia presso il cl. Murnès, hà cura di uno geromonaco et uno calogero, hà cura d'anime et anco d'entrada cert. et inc. vino mistati 200, formento 10 et oglio mistati 3.*

54. *c. papa Gianni Psara et dà in nota offitiar la ch. di S. Speridon di r. sua, fuori delle mure, ha cura d'anime et anco d'entrada cert. et inc. formento misurate 3 et livello perpetuo perp. 25.*

55. *c. il Rev. Patera Daniel Rodoffili, commorante nel monasterio di Ghrisospigliotissa et dà in nota havar la cura di anime di 3 calogeri et uno geromonaco et hà intrada cert. et inc. oglio mistati 15 et formento misurade 25.*

56. *c. il Rev. geromonaco Calinico Melissurgo, patrono et offitiator della ch. di S. Zuanne Battista et da in nota haver la cura di duo calogeri, uno geromonacho et duo diaconi et hà d'entrada cert. et inc. perp. 50.*

57. *Item dice haver un altra ch. di Christo de Zancarello et hà d'entrada cert. et inc. formento misuri 25 et livello perpetuo formento misuri 8.*

58. *c. il Rev. Protopapa Don Dimitri Scordili et dà in nota offitiar di sua r. la chiesa della Madonna di Renier, hà cura d'anime et anco d'entrada cert. oglio mistati 9, un livello perp. 289 et anco d'entrada cert.-inc. perp. 350.*

59. *c. geromonaco Laurentio Gavrili, il quale dice offitiar il monasterio di S. Caterina nel cl. Nerocuru de r. de cha Cavalaro et hà cura d'anime et d'entrade cert. et inc. perp. 2.000.*

60. *Item hà un metochio con una ch. apresso il sudetto monasterio chiamata S. Maria Eleussa et è sottoposto nel medesimo monasterio.*

61. *Item un altra ch. chiamata Agius Saranda sottoposto in sudetto monasterio senza intrada alcuna.*

62. *c. papa Athanassio Vlasto, da questa città, et dà in nota haver di sua r. et offitiar la ch. di S. Zuanne Theologo. in questa città, hà cura d'anime et anco d'entrada cert. et inc. lire 200 et livello perpetuo formento misuri tre et oglio mistati tre.*

63. *c. il sudetto papa Vlasto et dice offitiar la ch. di S. Apostoli, fuori delle muri, di r. sua, et hà intrada cert. et inc. perp. 60.*

64. *Item dice haver insieme con Dott. Xeno Vlasto suo barba nel loco di Cavussi della Suda un'altra ch. di S. Zuanne Boccadoro et hà non entrade cert. ma inc. perp. 100.*

65. *c. Geromonaco Eftimio Suridi dal cl. Murnès offitiator della ch. di S. Liberal in detto cl. de r. de Manoli Messarglio et hà cura d'anime et d'intrada cert. et inc. vino mistati 20 et oglio mistati 40.*

66. *c. geromonaco Arologa dal cl. Anerocuru offitiator della ch. di S. Zorzi in detto cl. de r. del Signor Hemanuel Mormori et hà cura di anime et anco d'intrada cert. et inc. oglio mistati 20. Item hà entrada cert. oglio mistati 7 et formento misuri 11.*

67. *c. Macario geromonaco Cuzzugliano et dà in nota offitiar la ch. di sua r. chiamata S. Zorzi nel cl. Garipa et hà d'intrada cert. et inc. orzo misurade 15 senza cura d'anime.*

68. *c. papa Stefanin Vergaleuriti dal cl. Garipa et dà in nota offitiar di sua r. la ch. di S. Georgio cha Vergaleuriti et hà cura d'anime et anco d'entrada cert. et inc. oglio mistati 15.*

69. *Item dà in nota offitiar la ch. di S. Gerassimo senza cura d'anime et alcuna intrada.*

A dì 23 detto.

70. *c. il Rev. geromonaco Arsenio Dapesaro commorante nel monasterio di sua r. intitolato de Madonna de Plaiti et dice haver cura d'anime et d'entrada cert. et inc. tra formento misurade 25, oglio mistati 3, item de livello perpetuo perp. 60.*

71. *c. papa Nicolò Manganari dal cl. Garipa et dà in nota offitiar di sua r. la ch. di S. Nicolò in detto cl. et hà cura d'anime et anco d'entrada cert. et inc. oglio mistati 20 et formento 15.*

72. *c. geromonaco Neofito Petropulo commorante nel monasterio di r. sua di S. Onofrio, stacrotiri, sti Melegha, et ha cura d'anime et anco di duo calogeri et hà entrada cert. et inc. perp. 150.*

73. *c. il Rev. Abbate del venerabile convento di S. Baseglio, fuori di queste mure, et hà cura di 15 calogeri et anco d'entrada cert. et inc. perp. 150.*

74. *Item dà in nota esser sottoposta nel sudetto monasterio la Madonna, chiamata, sta Potistirgia, S. Zorzi de Prechidhia et S. Pantaleo di Acrotero, senza alcuna entrada ne cura d'anime.*

75. *c. geromonaco Gerassimo Davithi, commorante nel monasterio di S. Biasio de raggion de cha Mudazzo, hà cura di anime et d'entrada cert. et inc. perp. 250.*

76. *c. papa Paulo Siuni dal cl. Galata et dà in nota offitiar la ch. di sua r. di Cristo Salvator et hà cura di anime et anco d'entrada cert. et inc. oglio mistati 10 et vino mistati 100.*

77. *c. papa Gianni Magnati offitiator della ch. di S. Veneranda nel cl. Platanea et hà cura d'anime et anco d'intrada cert. et inc. perp. 100.*

78. *Item dà in nota offitiar de r. sua le ch. di S. Veneranda, in questa città, hà cura di anime et anco d'entrada cert. et inc. perp. 300.*

79. *c. papa Migheli Siuni dal cl. Galata et dà in nota offitiar di sua r. la ch. di S. Nicolò in detto cl. et hà cura di amime et anco d'entrada cert. et incert. perp. 50.*

80. *c. papa Gianni Ghanogenni dal detto cl. Galata et dà in nota offitiar di sua r. in detto cl. S. Zuanne Theologo et hà cura di anime et anco d'entrada cert. et inc. perp. 25.*

A dì 24 detto.

81. *c. geromonaco Geremia Cuttagliano offitiator della ch. di S. Michel Arcangelo di r. sua apresso il cl. Murgnès et hà cura di anime et anco d'intrada cert. et inc. orzo misurade duo et vino mistati tre.*

82. *c. geromonaco Athanassio Monovassioti et dà in nota offitiar la ch. di S. Apostoli, nel loco sta Langà de r. de cha Morgante et hà intrada ferma de livello perp. 78 et oglio mistati otto.*

83. *c. il Nobile Signor Luca Zancarol Morgante et dà in nota haver di sua r. la ch. di S. Demetrio apresso il cl. Galata senza alcuno prete ne cura di anime, sola entrada cert. et inc. vino mistati 40.*

84. *c. Dott. Thomaso Catani et dà in nota haver di sua r. la ch. di S. Nicolò posta nel cl. Scutellona Cornaro, la qual s'attrova senza prete, ma ha cura d'anime et d'entrada cert. et inc. vino mistati 20 et formento 3.*

85. *c. papa Nicolò Foco, da questa città, et dà in nota offitiar di sua r. la ch. di S. Pantalò, in questa città, et hà cura di anime et hà d'intrada dalle elemosine di suoi parochiani perp. 20 incerti et di certo de livelli di r. de sua ch. perp. 70 et 2 misuri d'oglio.*

86. *Item dà in nota un altra ch. S. Marina di sua r. senza cura di anime, hà uno pezzo di terreno di misurade 6 incirca et con quello vive uno calogero che in esso monasterio commora.*

87. *c. papa Gianni Magnati, da questa città et dà in nota uno suo monasterio posto nel cl. [.....] luoco [.....] senza cura di anime et alcune intrada vocato S. Zuanne Prodromo.*

88. *c. papa Manoli Stefanelo dal cl. Galata et dà in nota una ch. vocata la Madonna di r. de [. . . . .] Stefanelo, con cura di anime et hà intrada della elemosina di suoi parochiani perp. 50, un anno con l'altro et non altro.*

89. *c. papa Manoli Stefanelo et dà in nota una ch. vocata S. Croce posta nel cl. Varipetro di r. del Signor Gerolamo Gavala et da lui offitiata, con cura di anime et hà d'intrada dalla elemosina di suoi parochiani perp. 10.*

90. *c. papa Giorgi Gharchia dal cl. S. Marina et dà in nota offitiar la ch. di S. Marina, in detto cl., de r. episcopale et hà cura di anime et d'intrada cert. et inc. perperi 30.*

91. *c. papa Stamati Paga dal cl. Drachianà et dà in nota offitiar la ch. di sua r. chiamata S. Zorzi et hà cura d'anime et d'intrade cert. et inc. perp. 30.*

92. *c. papa Theodorin Paga dal cl. Drachianà et dà in nota offitiar la ch. di S. Michel Arcangelo de r. del Canonicato et hà cura di anime et d'intrada cert. et inc. perp. 30.*

93. *Item dà in nota offitiar la ch. di S. Elia apresso il cl. Chirtomado de r. come di sopra senza intrada ne cura d'anime.*

94. *Item offitia la ch. di S. Croce nel cl. Agià de r. cha Calafati et hà cura di anime ma senza intrada alcuna.*

95. *c. geromonaco Gabriel Melissurgo et dà in nota offitiar la ch. di Crussifisso nel loco di Suda de r. del Dott. Genati et hà cura di uno calogero et anco d'entrada cert. et inc. oglio mistati 20 et vino 100 et formento 12.*

96. *Item dà in nota offitiar nel cl. Cicalargia la ch. di S. Pantaleo de r. de Misser Constantin Nicolin et hà intrada cert. et inc. perp. 30 senza cura di anime.*

97. *c. calogero Paghumio Buchi dal cl. Platanea Alzatina patrono della ch. di S. Liberal in detto cl. nella qual offitia papa Nicolò Mudazzo, hà cura di anime et anco d'entrada cert. et inc. perp. 50.*

98. *c. papa Giorgi Copeo dal cl. Castritoghori Pervoglia et dà in nota havar et offitiar di sua r. in detto cl. la ch. di S. Georgio et hà cura d'anime et anco d'intrada inc. et cert. perp. 100.*

99. *Item dà in nota offitiar la ch. di S. Zuanne Battista apresso in detto cl. et hà cura d'anime et anco d'entrada cert. et inc. perp. 100.*

100. *c. geromonaco Matteo Scordili commorante nel monasterio di Santa Moni nel cl. Murgnès il quale dà in nota havar in detto monasterio calogeri otto et hà cura di anime et anco d'entrada cert. et inc. perperi 1.000.*

101. *c. geromonaco Mettodio Servo commorante nel monasterio di*

6 - 3 - 1969

S. Georgio nel cl. Galata de r. de cha Gavala et dice havar nel sudetto monasterio calogeri 4 et d'entrade cert. et inc. tra il sudetto monasterio et la ch. di S. Romano perperi 1.000.

102. *c. Gianni Maximo dal cl. Vrissi et dà in nota offitiar la ch. di S. Nicolò in detto cl. de r. de Madonna Muletena et hà cura d'anime et d'entrade cert. et inc. perp. 30.*

103. *Item offitia la ch. di S. Zuanne in detto cl. de r. de Condoleo senza alcuna intrada.*

104. *c. papa Nicolò Mudazzo dal cl. Gerani et dà in nota offitiar la ch. di S. Maria in detto cl. de r. de cha Lucachi et hà cura d'anime et d'entrada cert. et inc. perp. 30.*

105. *c. papa Giacomo Camessa dal cl. Lutrachi et dà in nota offitiar la ch. di S. Maria in detto cl. de r. sua et ha cura d'anime et d'intrada cert. et inc. perp. 50.*

106. *c. geromonaco Benedetto Zancarol commorante nel monasterio della Madonna Odigitria di Gognà.* (διαγεγραμμένον).

A dì 25 detto.

107. *c. geromonaco Theofani Calogerea commorante nel monasterio di S. Demetrio nel cl. Pirgo Platanea de r. de cha Gallano et hà cura di anime et anco d'intrada cert. et inc. formento misuri 15 et oglio mistati 3.*

108. *c. papa Manoli Gharchia dal cl. Platagnà et dà in nota offitiar in detto cl. la ch. di S. Antonio de r. delli Communi et hà cura d'anime et anco d'entrada cert. et inc. perperi 20.*

109. *c. papa Athanassio Zarumi dal cl. Modhi et dà in nota offitiar la ch. di S. Demetrio in detto cl. et hà cura di anime et d'entrada cert. et incert. perp. 80.*

110. *c. papa Manoli Maximo dal cl. Vrissi et dà in nota offitiar la ch. della Madonna in detto cl. de r. de diversi Cavalari et hà cura di anime et anco d'entrada cert. et incert. perp. 30.*

111. *Item offitia de r. sua la ch. di S. Antonio in detto cl., et hà cura d'anime et d'intrada cert. et inc. perp. 35, item offitia de r. sua la ch. di S. Procopi senza intrada ne cura d'anime.*

112. *c. papa Giorgilà Cominato dal cl. Cibarà Cumatiani et dà in nota offitiar de r. sua in detto cl. la ch. di S. Zuan Battista et hà cura d'anime et anco d'intrada cert. et inc. perp. 20 incirca.*

A dì 26 detto.

113. *c. papa Alibeno Galioti, da questa città, et dà in nota offitiar la ch. intitolata S. Maria Trimartiro, et hà cura di anime et d'intrada*

cert. perp. 300 incirca. Item de livello perpetuo oglio mistati 12 et perp. 300.

114. *c. papa Demetrio Scordili, da questa città, et dà in nota offitiar la ch. di S. Demetrio et hà cura d'anime et d'intrada cert. et inc. perp. 600.*

115. *Item la ch. di S. Erini, in questa città, et hà cura d'anime et anco d'entrada cert. et inc. perp. 500.*

116. *c. papa Demetrio Caludhis, da q. città, et dà in nota offitiar de r. sua la ch. della Madonna di S. Passion et hà cura di anime et anco d'intrada cert. et inc. perp. 200.*

117. *Item dà in nota offitiar nel loco de Suda de r. sua la ch. di S. Trinità et hà cura d'anime et anco d'entrada cert. et inc. perp. 300.*

118. *c. papa Antonio Baffa, da q. città, et dà in nota offitiar di sua r., in q. città, la ch. di Crucifisso et hà cura di anime et anco d'intrada cert. et incert. perp. 500.*

119. *c. papa Gianni Pulachi, da q. città, et dà in nota offitiar de r. sua la S. Maria Odigitria, ston Anemomilo, et hà cura d'anime et anco d'entrada cert. et inc. perp. 700.*

120. *c. papa Andrea Sclavuno dal cl. Chirtomado et dà in nota offitiar la ch. di S. Zuanne Caliviti de r. del Canonicato et hà cura di anime et anco d'entrada cert. et inc. perp. 50.*

121. *c. il Rev. Signor Geremia Calafati, iconomo nel monasterio di S. Zuanne di Stilo, de r. de S. Zuanne Evangelista di Patino, et dà in nota haver d'intrada de detto monasterio et de sue possessioni cert. et inc. ogni anno formento misuri 3.000, medesimamente oglio, uno anno con l'altro, mistati 500, vino botte 20 et per pascolo perp. 150 all'anno et hà cura di duo calogeri.*

122. *c. il Rev. geromonaco Signor Isaca Valente commorante nel monasterio di S. Zuanne Boccadoro, nel loco di Valedianà, de r. sua et hà cura di 3 calogeri et hà intrada cert. et inc. perp. 1.000.*

123. *c. geromonaco Laurendio Scordili offitiator della ch. di S. Quaranta, nel cl. Nerocuru, de r. de cha Moroni, senza cura d'anime ma hà intrada cert. et inc. perp. 150.*

124. *c. geromonaco Paissio Pricidi commorante nel monasterio di S. Anna, fuori delle mure, de r. sua senza cura di anime ma intrada cert. et inc. perp. 50.*

125. *c. geromonaco Geremia Romaniti commorante nel monasterio di S. Teodoro nel cl. Galata de r. de monsignor Vescovo senza cura di anime ma intrada cert. et inc. perp. 50. Item dà in nota offitiar la ch. di S. Nicolò, sti Noghià, senza nessun utile.*

126. *c. geromonaco Joachim Garezzotti commorante nel monasterio*

di S. Maria nel cl. Galata, de r. de cha de Paris et hà intrada cert. et inc. perp. 100, senza cura di anime.

127. *c. papa Stamati Glaba dal cl. Nerocuru et dà in nota offitiar in detto cl. la ch. della Madonna et hà cura di anime et anco d'entrada cert. et inc. perp. 60.*

A dì 27 detto.

128. *c. papa Gianni Cavallo et dà in nota offitiar de r. sua, in q. città, la ch. di S. Baseglio et hà cura di anime et anco d'intrada cert. et inc. perp. 30.*

129. *c. papa Gianni Aghladi, di q. città, et dà in nota offitiar di sua r., in q. città, la ch. di S. Maria Odigitria nella Porta Sabbionera et hà cura d'anime et d'entrada cert. et inc. perp. 100. Item dà in nota offitiar di sua r., fuori delle mure, la ch. di S. Fanurio, senza cura d'anima ne entrada.*

A dì 27 Ottobre 1637.

130. *c. papa Marco Sclavo dal cl. Pirgo Filassomeno et dà in nota una ch. la Madonna Vardiani, posta nel luoco di Vardia di r. del nobile Signor Francesco Zancarol et da esso offitiata, senza cura d'anime, et dà uno pezzo di terreno de misurade 6 incirca et 2 pezzi di vigne, che da quello può havar ogni anno vino circa 60 mistati, et con quello si conseguiscono li calogeri che in esso s'attrovano.*

131. *c. papa Gianni Verigo dal cl. Pirgo Psironero et dà in nota una sua ch. di S. Apostoli, con cura di anime et dà di intrada certa al uno anno con l'altro ducati 6 veneti incirca.*

132. *c. papa Marco Verigo et dà in nota una sua ch. vocata la Madonna Vlacheronitissa posta nel cl. Vlacheronitissa, con cura d'anime et hà d'entrada un anno con l'altro cert. et inc. perp. 20.*

133. *c. papa Fotino Verigo et dà in nota una ch. offitiata da lui, di r. de Gianni Livieri con cura d'anime senza alcuna intrada ne certa ne incerta.*

134. *c. papa Manoli Calogerea dal cl. Agustu et dà in nota una ch. posta in detto cl. di r. delli Cavalieri, da lui offitiata, vocata S. Antonio, con cura di anime et hà d'intrada incert. dalli suoi parochiani perp. 30 incirca ogni anno.*

135. *c. papa Meletio Cossira dal cl. Sconiso et dà in nota una ch. vocata la Madonna posta in detto cl. di sua r. con cura d'anime et hà d'intrada inc. perp. 15 all'anno.*

136. *c. il Rev. papa Signor Marcoleo Vlasto et dà in nota una ch. posta in q. città nominata il Christo tu Lutru con cura d'anime et hà*

d'intrada inc. dalli suoi parochiani perp. 10 un anno con l'altro et di certa di livelli perp. 16 all'anno.

A dì 28 detto.

137. *c. il Rev. Benedetto Zancarol, abbate del monasterio della Madonna Odigitria di Gognà, si trova havere per i suoi metochi altre 3 ch. piccole l'una chiamata S. Antonio di Agrolea, l'altra S. Erini et l'altra S. Antonio di Gognià et hanno d'entrada cert. et inc. perp. 3.500 et sono calogeri che vivono in cenobio numero 22 oltra li duo calogeri et il loro portione.*

138. *c. papa Gianni Vlatopulo offitiator della ch. di S. Giacomo di r. sua, in q. città, et hà cura d'anime et anco d'intrada cert. et inc. perp. 150.*

139. *c. papa Dhamiano Fassulà et papa Manoli Fassulà et danno in nota duo loro ch. l'una vocata S. Anargiri et l'altra S. Sava di loro propria r. poste in q. città con cura di anime et hà d'intrada cert. la ch. di S. Anargiri di livelli perp. 1000 incirca et l'altra non hà nessuna intrada certa, cosa inc. solo perp. 10 al'anno.*

140. *c. Signor Cirilo Porfirò Machera patron della ch. di Madonna Messosporitissa offitiata da papa Luigi Oporperi con cura di anime et hà d'entrada così cert. et inc. un anno con l'altro perp. 500 incirca.*

141. *Item dà in nota un altra ch. di sua r. vocata S. Apostoli, posta in q. città, offitiata da papa Manoli Scordili con cura d'anime et può haver d'intrada delli suoi parochiani perp. 50 un anno con l'altro.*

142. *c. papa Constantin Troghalo dal cl. Cheratidea et dà in nota offitiar in detto cl. la ch. di S. Zuanne Battista et hà cura di anime et d'entrada cert. et inc. perp. 50.*

143. *Item dà in nota offitiar la ch. di S. Nicolò nel cl. Nerocuru de r. della curia et hà d'entrada cert. et inc. perp. 20 et hà anco cura di anime.*

144. *c. papa Georgi Perfeli dal cl. Limni Cheratidea et dà in nota offitiar la ch. di Chrussifisso in detto cl. de r. de cha Barozzi, et hà cura di anime et anco d'entrada cert. et inc. perp. 30.*

145. *c. papa Zorzi Lurando dal cl. Limni Cheratidea et dà in nota offitiar la ch. di S. Veneranda nel cl. Augusta de r. de Francesco Condogianni et hà cura di anime et anco d'entrade cert. et inc. perp. 10.*

146. *c. papa Manoli Camissa dal cl. Limni Cheratidea et dà in nota offitiar la ch. della Madonna in detto cl. de r. de cha Ancioza et hà cura di anime et anco d'intrada cert. et inc. perp. 30.*

147. *c. geromonaco Nifo Paghi commorante nel monasterio di S. Zuanne, sto Sclàvopulo, appresso nel cl. Cladesso de r. de Rev. Protopapa et hà cura di 4 calogeri et anco d'entrada cert. et inc. perp. 50.*

148. *Item dà in nota offitiar la ch. di S. Constandino de r. sua et hà cura di anime et anco d'entrada cert. et inc. perp. 50.*

149. *c. Parthenio Florà geromonaco et dà in nota uno suo monasterio vocato S. Zorzi nel cl. Nopigia, sto Tiflò, di sua r. et offitiata da un geromonaco con cura d'anime et hà d'intrada cert. ogni anno formento misuri 10.*

150. *c. papa Constantin Rufo dal cl. Cicalaria et dà in nota una sua ch. posta in detto cl. vocata nostro Salvator con cura d'anime et hà d'intrada certa perp. 40 incirca et dalle elemosine di suoi parochiani ogni anno incerta perp. 10 incirca.*

151. *Item dà in nota un altra ch. in detto cl. vocata la Madonna con cura di anime et hà di entrada certa dalli suoi parochiani perp. 10 un'anno con l'altro.*

152. *c. papa Manoli Scordili dal cl. Vatolaco et dà in nota una sua ch. di S. Apostoli con intrada inc. perp. 25 un anno con l'altro.*

153. *Item dà in nota un altra ch. vocata di Nostro Salvator posta nel detto cl. nel luoco vocato Gloulidhianà con cura d'anime.*

A dì 30 detto.

154. *c. papa Gianni Carofili da q. città et dà in nota offitiar in q. città la ch. della Madonna apresso l'arsenal de r. de papa Petridi con cura d'anime et anco intrada cert. et inc. perp. 300.*

155. *c. papa Filippo Calomati da q. città et dà in nota offitiar in q. città de r. sua una ch. di S. Paulo et hà cura di anime et d'intrada cert. et inc. perp. 200.*

156. *c. papa Antonio Fradelo da q. città et dice offitiar la ch. di Crucifisso, di S. Antonio et S. Nicolò, hanno cura di anime et entrada tutte tre cert. et inc. perp. 200.*

157. *c. papa Georgio Fumi dal cl. Cheramea Apano et dà in nota offitiar in detto cl. S. Juanne Eremita, con cura d'anime et intrada cert. et inc. perp. 50.*

158. *c. geromonaco Meletio Damorò del monasterio di S. Pande nel loco di Cladisso, hà cura di anime et intrada cert. et inc. perp. 100.*

159. *c. papà Zaccaria Gavala dal cl. Delassinea et dà in nota offitiar in detto cl. la ch. di S. Georgio con cura di anime et intrada cert. - inc. perp. 30.*

160. *papa Nicolò, suo figlio, nel cl. Delassinea dà in nota offitiar la ch. di S. Taxiarghi senza entrada alcuna ne cura d'anime.*

161. *c. Gianni Corfaloni, calogero, et dà in nota la ch. di. S. Antonio metochato r. del m[onasterio . . . . .] hà uno calogero, cura d'anime et intrada cert. et inc. ogni anno perp. 30.*

162. *c. papa Mighel Fumis dal cl. Theriso et dà in nota la ch. di S. Giorgi offitiata dal papa Ilario Fumi con cura d'anime.*

163. *c. geromonaco Sava Fumis et dà in nota di sua r. una ch. di S. Faneromeni nel cl. Theriso, con cura d'anime et intrada cert. - inc. ogni anno perp. 15.*

164. *c. papa Mighel Fumis dal casal Malaxa et dà in nota una chiesa vocata S. Zorzi come cura di anime et hà de intrada ogni anno perperi incirca 25.*

165. *c. papa Giorgi Capadhochi dal casal Cato Cheramea et dà in nota una ch. di S. Zorzi de raggion de Nobile Signor Zorzi Zancarol offitiata da lui con cura di anime.*

166. *c. papa Marco Capadhochi dal cl. Cheramea Cato et dà in nota offitiar una ch. di S. Veneranda in esso cl. de r. de nobile Signor Zorzi Zancarol con cura d'anime.*

167. *c. papa Aleviso Catelano et dà in nota una ch. nel luoco del Cladisso vocata S. Zuanne Colivissi et hà d'intrada ogni anno perp. 50.*

168. *c. papa Demetrio Marmara patrono et offitiator della ch. di S. Zorzi, chiamato Pegnateri, in q. città, con cura di anime et intrada cert. - inc. perp. 700.*

A dì primo Novembre 1637.

169. *c. papa Zorzi Peiridi q. città et dà in nota offitiar de r. sua la ch. di S. Nicolò di Sabbionera, con cura di anime et intrada cert. et inc. perp. 300.*

170. *Item dà in nota la ch. di S. Lasaro, fuori delle mure, de r. sua con cura di anime et intrada cert. et inc. perp. 30.*

171. *Item la ch. di S. Athanassio, fuori a Cladesso, de r. sua senza cura di anime ma hà intrada cert. et inc. perperi 4.*

172. *c. calogero Melettio Larando et dà in nota offitiar una ch. di S. Zorgi di Murniès di r. delli nobili Signori Zaccaria Molin et Bernardin Vergano, con intrada cert. ogni anno perp. 100, con quella poca intrada vivono sie monachi in esso monasterio.*

173. *c. papa Gianni Pattero dal cl. Cabus et dà in nota offitiar in detto cl. una ch. di S. Zuanne Theologo de r. delli communi con cura di anime et intrada cert. et inc. perp. 20.*

174. *c. papa Nicolò Peiridi, da q. città, et dice offitiar di sua r. la ch. di S. Athanassio, in q. città, con cura di anime et intrada cert. et inc. perp. 200.*

175. *c. geromonaco Manusso Mauromati da Castel Apicorna et dà in nota la ch. della Madonna offitiata da lui con cura di anime et con intrada cert. dalli suoi vigniali, un anno con l'altro, 25 mistati, e con questa poca intrada passano di vita 4 monachi che in esso monasterio si trovano.*

176. *c. geromonaco Mettodio Scordili commorante nel monasterio di S. Veneranda, Castel Apicorna et dà in nota haver cura di anime et intrada cert. et inc. perp. 150.*

177. *c. papa Nicolò Gavala dal cl. Gavaloghori et dà in nota offitiar la ch. della Madonna in detto cl., di sua r., con cura d'anime et intrade cert. - inc. perp. 150.*

178. *Item dà le ch. di S. Zorzi et la Madonna di sua r. offitiate da lui, con cura di anime et intrada cert. - inc. perp. 10.*

179. *c. geromonaco Calinico Papadopulo offitiator della S. Trinità, nel Castel Apicorna, de r. della Stanella, con cura d'anime et intrada cert. et inc. perp. 30.*

180. *Item offitia S. Nicolò de r. de cha Calergi, con cura d'anime et intrada cert. et inc. perp. 30.*

181. *c. papa Matteo Fumi dal cl. Cato Carea et dà in nota offitiar la ch. di S. Antonio in detto cl. senza cura di anime ne intrada certa.*

182. *c. papa Manoli Nottari et dà in nota offitiar la ch. di S. Pandes de r. sua, con cura di anime et intrada cert. - inc. perperi 25.*

183. *Item dà la ch. di S. Zorzi de r. del Signor Marin nel cl. Neo Chorio Veri con cura di anime et intrada cert. et inc. perp. 25.*

184. *Item dà la ch. di S. Erini de r. sua senza cura d'anime ne entrada.*

185. *c. papa Andoni Gligoropulo et dà in nota offitiar la ch. di S. Veneranda nel cl. Garipa de r. sua con cura di anime et intrada cert. - inc. perperi 30.*

186. *Item dà in detto cl. la ch. di S. Antonio, senza cura d'anime et entrada nessuna.*

187. *Item dà la ch. di S. Nicolò nel cl. Pirgo de r. sua con cura di anime et intrada cert. et inc. perp. 15.*

188. *c. papa Nicolò Calbo, da q. città et dà in nota offitiar la ch. di S. Zuanne Eremita di r. sua e di suo fratello con cura d'anime et entrada cert. - inc. perp. 200.*

189. *Item offitia la ch. di S. Trinità in q. città et hà cura di anime et intrada cert. - inc. perp. 50.*

190. *c. papa Manoli Anifandopulo dal cl. Armenus et dà in nota offitiar la ch. di S. Elia in detto cl. et hà cura di anime et di intrada cert. et inc. perp. 20.*

191. *c. papa Constantin Psaromilingo et dà in nota offitiar nel*

cl. Callivas la ch. della Madona de r. del Signor Zaccaria Melebes con cura di anime et intrada cert. - inc. perp. 30.

192. c. papa Nicolò Achladi dal cl. Rodopù et dà in notta offitiar in detto cl. la ch. di S. Zorzi de r. sua, con cura di anime et intrada cert. et inc. perp. 50.

193. c. papa Manoli Meriti dal cl. Armenus et dà in nota offitiar la ch. di S. Zuanne Theologo con cura di anime et intrada cert. et inc. perperi 20.

194. Item dà in nota offitiar la ch. di S. Crussifixo nel cl. Stilo, de r. delli Communi, con cura di anime et intrada cert. - inc. perp. 15.

195. c. papa Leonin Cavalaro, da q. città, et dà in nota della sua propria r. S. Caterina in q. città, con cura di anime et intrada cert. et inc. e con elemosine di suoi parochiani perp. 200 incirca.

196. c. papa Manoli Achineo dal cl. Stilo et dà in nota una ch. di sua r. vocata la Madonna Afendissa, con cura di anime et intrada cert. et inc. dei suoi parochiani perp. 50.

197. Item un altra ch., S. Zuanne Theologo in detto cl., con cura di anime et intrada cert. - inc. perp. 50, un anno con l'altro.

198. c. papa Antonio Achineo dal cl. Stilo et dà in nota una sua chiesa di S. Antonio con cura di anime et intrada inc. ogni anno perp. 25.

199. c. papa Stamati Zuconi dal cl. Gognes et dà in nota S. Zuanne Theologo con cura di anime et intrada inc. dai suoi parochiani perp. 60.

200. c. papa Antonio Marinopulo dal cl. Ciciffea et dà in nota offitiar S. Zuan Battista in detto cl. de r. de cha Pizzamano con cura d'anime et entrada cert. - inc. perp. 50.

201. Item offitia la ch. di S. Zuan Battista, pertinentia del detto cl. con cura di anime et entrada cert. et inc. perp. 50.

202. c. papa Marino Varda dal cl. Magherus et dà in nota offitiar la ch. della Madonna in detto cl. de r. de cha Calergi, con cura di anime et entrada cert. - inc. perp. 80.

203. Item dà la ch. di S. Elia, de r. detta, senza cura di anime ma entrada cert. et inc. perp. 30.

204. c. papa Matteo Gavala dal cl. Magherus et dà in nota offitiar la ch. di S. Zorzi in detto cl. de r. de cha Calergi, con cura di anime et entrada cert. et inc. perp. 60.

205. Item offitia la ch. della Madonna in detto cl. con cura di anime et intrada cert. - incert. perp. 50.

206. c. geromonaco Geremia Paidhi dal cl. Ghirtomado et dà in nota offitiar la ch. di S. Nicolò in detto cl., di r. del monasterio di Patteno, con cura d'anime et anco entrade cert. - inc. perp. 70.

207. c. papa Constantino Serico dal cl. Pemognia Premarin et dà in nota offitiar la ch. della Madonna in detto cl. de r. delli Communi et hà intrada cert. et inc. perp. 50.

208. c. geromonaco Metrofani Vassilopulo dal cl. Armenus et dà in nota offitiar la ch. del S. Zorzi in detto cl. de r. de cha Barozzi con cura di anime et entrada cert. - inc. perp. 50.

A dì 4 detto.

209. c. papa Stefanin Senadinò dal cl. Pemogna Anòrachi et dà in nota offitiar la ch. di Crussifisso de r. sua senza cura di anime ma intrada cert. - inc. perp. 50.

210. c. papa Nicolò Paidhi dal cl. Pemogna Barbarigo et dà in nota offitiar la ch. di S. Zorzi in detto cl. et hà cura d'anime et entrada cert. - inc. perp. 25.

211. c. papa Manoli Melissurgo q. papa Georgi dal cl. Pemogna Bolani et dà in nota offitiar la ch. della S. Marina in detto cl. de r. sua, con cura di anime et intrada cert. - inc. perp. 25.

212. c. papa Georgio Paidhi dal cl. Caina et dà in nota offitiar la ch. di S. Spirido in detto cl. con cura di anime et entrada cert. - inc perp. 30.

213. c. calogero Gianni Dracondopulo dal cl. Barbares commorante in monasterio li Tres Ecclessies de r. de cha Bolani et dà in nota haver nessuna cura di anime ma d'entrada cert. - inc. perp. 100.

214. c. calogero Meletio Aghilli dal cl. Rocca commorante in monasterio di S. Antonio in detto cl., de r. pubblica et dà in nota haver cura d'anime et intrada cert. - inc. perp. 25.

215. c. papa Gianni Masocopo dal cl. Fré et dà in nota offitiar in detto cl. la ch. di S. Zorzi de r. sua, con cura d'anime et entrade cert. - inc. perp. 100.

216. c. papa Manoli Sarachenopulo dal cl. S. Constantino et dà in nota offitiar la ch. di Crucifisso in detto cl. de r. sua et hà cura d'anime et intrada cert. - inc. perp. 100.

217. c. papa Marino Gavala dal cl. Ciciffea et dà in nota offitiar la ch. di Crucifisso in detto cl., de r. sua, con cura di anime et intrada cert. - inc. perperi 50.

218. c. papa Georgi Servo dal detto cl. Ciciffea et dà in nota offitiar in detto cl. la ch. della Madonna de r. de cha Gavala, con cura d'anime et intrade cert. - inc. perp. 30.

219. c. papa Manoli Aspreo dal cl. Caina et dà in nota offitiar in detto cl. la ch. di S. Pandeleimo de r. de cha Mengano, et hà cura di anime et d'intrada cert. et inc. perp. 30.

220. *c. papa Gianni Masocopo dal cl. Fré et dà in nota offitiar in deto cl. la ch. di S. Trinità de r. sua con cura di anime et entrada cert. - inc. perp. 10.*

221. *c. papa Nicolò Varani dal cl. Ciciffea et dà in nota offitiar la ch. della Madonna in detto cl. de r. de cha Premarin con cura d'anima et entrada cert. - inc. perp. 30.*

222. *c. papa Manoli Masocopo dal cl. Caina et dà in nota offitiar la ch. di S. Zorzi in detto cl. con cura di anime et anco intrada cert. - inc. perp. 15.*

223. *c. papa Spirido Pasqualigo dal cl. Caina et dà in nota offitiar la ch. di S. Maria Odigitria in detto cl. de r. de cha Bozza con cura d'anime et entrada cert. - inc. perp. 30.*

224. *Item dice offitiar papa Marco suo fratello in detto cl. la ch. di S. Antonio senza cura di anime, ma intrada cert. et inc. perp. 40.*

225. *c. papa Constantino Masocopo dal cl. Fré et dà in nota offitiar in detto cl. la ch. di S. Zorzi de r. delli communi con cura d'anime et entrade cert. - inc. perp. 30.*

226. *c. papa Giorgi Finocali dal cl. Caridi et dà in nota offitiar la S. Trinità de r. dell Ill.mo Signor Vizzamano con cura d'anime ma senza intrada cert. et inc.*

227. *c. papa Giorgi Steno dal cl. Brosnero et dà in nota offitiar la ch. della Madonna in detto cl., de r. sua, con cura di anime et intrada cert. un anno con l'altro perp. 200 et inc. perp. 50.*

228. *c. papa Manoli Masocopo dal cl. Fré et dà in nota una sua ch. vocata la Madonna, posta nel detto cl., con cura di anime et intrada cert. et inc. un anno con l'altro perp. 30.*

229. *c. il Rev. papa Meletio Gavala dal cl. Pirgo et dà in nota la ch. di S. Zorzi Peristerea con cura di anime et intrada cert. et inc. perp. 50 et con quello denaro vive.*

230. *c. papa Giorgila Clada dal cl. Caridi et dà in nota sua ch. di S. Zorzi con cura di anime ma senza alcune sorte de intrada.*

231. *c. papa Manoli Cavolo dal cl. Ghrussopoli et dà in nota la ch. della Madonna con cura d'anime senza alcuna intrada.*

232. *c. papa Marco Pulachi del cl. Cato Flachès et dà in nota la ch. di S. Nicolò posto in detto cl. con cura di anime et intrada un anno con l'altro perp. 30.*

233. *c. papa Manoli Gavala del cl. Nippo et dà in nota offitiar la ch. di S. Zorzi con cura d'anime et intrada cert. - inc. perp. 30.*

234. *c. papa Stamati Steno dal cl. Curnas et dà in nota S. Zuanne Prodromo con cura di anime et entrade perp. 15.*

235. *c. papa Michelin Mauropulo dal cl. Nippo et dà in nota offitiar la ch. di S. Croce con cura d'anime et intrada ogni anno perp. 30.*

236. *c. papa Manoli Clada dal cl. Vamo et dà in nota offitiar la ch. di S. Zuanne Theologo con cura d'anime et intrada cert. et inc. perp. 20.*

237. *c. papa Athanassio Mussuro dal cl. Nippo et dà in nota offitiar la ch. della Madonna con cura d'anime et intrada perp. 50.*

238. *c. papa Giorgi Pirgo dal cl. Nopighia et dà in notta offitiar la ch. della Madonna con cura et intrada inc. 15 perp. delle elemosine.*

239. *c. papa Nicolò dal cl. Mathea et dà in nota offitiar la ch. di S. Michel di r. di Giorgi Condi con cura di anime et intrada inc. perp. 50.*

240. *c. Giorgi Condi dal cl. Alicambo et dà in nota S. Croce di sua r. con cura di anime et intrada inc. perp. 30.*

241. *Item dà un altra ch. di S. Nicolò di sua r. senza cura d'anime et senza entrade.*

242. *Item un altra ch. vocata la Madonna di sua r. con cura di anime et intrada inc. perp. 15.*

243. *c. papa Foghà Condi dal cl. Alicambo et dà in nota il Nostro Salvatore di sua r. con cura di anima et con intrada inc. perp. 15.*

244. *Item un altra ch. di S. Stavrò con cura d'anime et intrada perp. 20 dalli suoi parochiani.*

245. *c. papa Manoli Condi dal cl. Alicambo et dà in nota offitiar la ch. di S. Zorzi con cura di anime et entrada inc. dalli suoi parochiani perp. 20.*

246. *c. papa Giorgi Vassilopulo dal cl. Cuffo et dà in nota la ch. di S. Apostoli di r. del Signor Vizzamano Caropulo, da lui offitiata con cura et intrada certa perp. 30.*

247. *Item un altra ch. di S. Nicolò, de r. di sudetto Signor Caropulo con cura di anime et d'intrada perp. 100, con quello possono vivere le monache che in esso dimorano.*

248. *c. papa Giorgi Cladeo dal cl. Vamo et dà in nota S. Zorzi, con cura di anime et intrada perp. 50.*

249. *c. geromonaco Ambrosio Damorò et dà in nota uno monasterio intitolato la Madonna Stighiadena, presso il cl. Alexandrou di r. del nobile Signor Giovanni Pizzimano et da lui offitiato, con cura d'anime et intrada cert. una botta di vino et formento misurade 15, un anno con l'altro, et con questa poca intrada vivono li calogeri che in esso dimorano, numero sette.*

250. *c. calogero Melettio Lurando et dà in nota offitiar la ch. del Nostro Salvatore nel cl. Panefimo, con cura di anime et intrada botta una di vino con quella vive uno calogero.*

251. *c. papa Marco Selena dal cl. locato Darmaro Cato et dà in nota una ch. di S. Zorzi, in detto cl., di r. dell Signor Renier, da lui offitiata con cura di anime et intrada inc. dalli suoi parochiani perp. 50.*

252. *c. papa Bernardin Larando dal cl. Vlachieronitissa et dà in nota offitiar nel cl. Maleme di sua r. la ch. di S. Marina, con cura di anime et intrada cert. - inc. perp. 30.*

253. *c. papa Manoli Mussuro dal cl. Xerosterni et dà in nota offitiar di r. sua in detto cl. la ch. di S. Salvator, con cura di anime et intrada cert. - inc. perp. 30.*

254. *Item nel cl. Calamici offitia S. Zorzi di r. de cha Arbanderithari et hà cura di anime et intrada cert. - inc. perp. 15.*

255. *c. papa Giorgi Scordili Marafani di q. città et dà in nota offitiar la ch. di S. Liberal de r. delli suoi barbani, con cura di anime et entrada cert. et inc. perp. 100.*

256. *c. calogero Antimo Vorini et dà in nota il monasterio di Christo de r. de cha Amargorite, senza cura d'anime ma d'intrada cert.-inc. perp. 10.*

257. *c. calogero Macario Themegnoti commorante nel monasterio di S. Zorzi, sto Chefalachi, de r. de cha Chioza et dice offitiarla il papa Cavalari con cura di anime et intrada cert. - inc. perp. 50.*

A dì 9 detto.

258. *c. papa Zannoni Gavandi dal cl. Aspreglianò et dà in nota offitiar la ch. di S. Pandeleimo de r. de cha Barozzi con cura d'anime et intrada cert. - inc. perp. 20.*

259. *c. Signor Michelin Zancaropulo intermitente della Nobile Domina Isabetta Zancarol et dà in nota di sua r. un monasterio nel cl. Cato Drapanea vocato S. Basilio.*

260. *c. papa Giorgi Papadopulo del cl. Chefala Cato et dà in nota offitiar la ch. di S. Antonio in detto cl., de r. sua, con cura di anime et intrada cert. - inc. perp. 20.*

261. *c. geromonaco Callinico Psara commorante nel monasterio di S. Fottia de r. sua nel cl. Ravdugha, senza cura di anime et intrada cert. - inc. perp. 30.*

262. *Item dà in nota la ch. di S. Marina in detto cl. con intrada cert. - inc. perp. 30.*

263. *Item la ch. di S. Baseglio in detto cl. con intrada cert.- inc. perp. 10.*

264. *c. papa Antonio Gaghioti di q. città, et dà in nota offitiar la ch. di S. Michel Arcangelo, in q. città, et hà cura di anime et anco entrate cert. - inc. perp. 500.*

265. *c. papa Vassili Lemeniti dal cl. Ravducha et dà in nota la ch. della Madonna in detto cl. la ch. di S. Zorzi e de Crucifero, senza cura di anime et anco intrada cert. et incert. perp. 360.*

A dì 10 detto.

266. *c. geromonaco Melettio Baseno et dà in nota il monasterio di S. Zuanne Eremita, sti Spellia, senza cura et entrada alcuna.*

267. *c. papa Manoli Papadopulo dal cl. Chefala Apano et dà in nota offitiar la ch. di S. Michel Arcangello con cura di anime et intrada cert. - inc. perp. 15.*

268. *c. calogero Matteo Acladi e dà in nota offitiar la ch. di S. Marina nel cl. Ravdugha senza cura di anime ma intrada cert. et inc. perp. 20.*

269. *c. calogero Migheli Achladi dal cl. sta Rodopù et dà in nota la ch. di S. Antonio con cura di anime et entrada cert.- inc. perp. 15.*

270. *Item la ch. Agies Parasches nel cl. Acrotiri senza cura di anime et entrata nessuna.*

271. *c. papa Manoli Miratori dal cl. sta Rodopù et dà in nota offitiar la ch. di nostro Salvatore, in detto cl., con cura di anime et intrada cert. - inc. perp. 15.*

272. *c. papa Gerani Gavala dal cl. Lezzarda et dà in nota offitiar la ch. della Madonna in detto cl. con cura di anime et intrada cert. et inc. perp. 20, de r. del Signor Mormori.*

273. *c. papa Giorgi Callogerea dal cl. Dramia et dà in nota offitiar la ch. di S. Zorzi, de r. sua, con cura di anime et intrada cert. - inc. perp. 20.*

274. *c. papa Gianni Sama dal cl. Chefalà Cato et dà in nota offitiar in detto cl. la ch. della Madonna di r. de Papadachidho con cura di anime et intrada cert. - inc. perp. 25.*

275. *c. geromonaco Anthimo dal monasterio di S. Zuanne, sto Chionà, nel cl. Rodopù de r. de cha Mergano, senza cura di anime et entrata cert. - inc. perp. 100.*

276. *c. papa Manoli Mamula q. Michelin dal cl. Marathochefalo et dà in nota offitiar la ch. di S. Zorzi de r. de cha Mergano, con cura di anime et entrada cert. - inc. perp. 30.*

277. *c. papa Marco Alexopulo dal cl. Caré et da in nota una ch. di S. Zorzi, de r. sua, con cura di anime et intrada cert. - inc. perp. 20.*

278. *c. papa Dimitri Venier dal cl. Gribilochori et dà in nota una ch. di sua r. vocata S. Zorzi con cura d'anime et intrada 20 perp.*

279. *c. papa Costomiri Danero dal cl. Malathurò Apano et dà in nota offitiar una ch. della Madonna di sua r. con cura di anime et intrada dei suoi parochiani perp. 20.*

280. *c. geromonaco Leondio Cartofilaca dal cl. Telesso et dà in nota uno monasterio della Madonna Schiniotissa con cura et entrada col terreni che semina di r. de cha Marescalco, e con vino botte 4 con quello vivono li 5 calogeri che in esso rimangono.*

281. *c. papa Manoli Achladi dal cl. Scutelona Capello et dà in nota la ch. di S. Zorzi posta in detto cl. con cura di anime et intrada cert. - inc. un anno con l'altro perp. 30.*

282. *c. papa Michelin Copeo da questa città et dà in nota una ch. di S. Zuanne Prodromo posta in q. città offitiata da lui, de r. de Costomir Danero con cura et intrada inc. dalle elemosine perp. 30.*

283. *c. Manoli Steno q. Michali dal cl. Papadianà et dà in nota la Madonna in detto cl. la qual offitia papa Antoni Papadopulo con intrade cert. - inc. perp. 40.*

284. *c. papa Francesco Florà dal cl. Ravdugha et dà in nota S. Trinità in deto cl. di r. sua con cura et d'intrata tirata dalle elemosine delli parochiani perp. 10.*

285. *c. papa Giorgi Calbo q. papa Constandi dal cl. Camari et dà in nota offitiar la ch. di S. Antonio di r. sua con cura di anime et intrada cert. - inc. perp. 50.*

286. *c. Signor Bernardin Darmaro et dà in nota uno suo monasterio di S. Zorzi posto nel Porto Novo della Suda offitiato al presente da papa Gianni Ghartofilaca con intrada tra formento et orzo misurati 15, vino mistati 30, et oglio 4.*

287. *c. papà Nicolò Volaca dal cl. Spagniaco et dà in nota la ch. della Madonna con cura di anime, senza intrada cert. - inc.*

288. *Item dà in nota un altra ch. nel cl. Spagniaco di S. Croce, de r. sua senza alcuna intrada.*

289. *c. papa Michelin Muza dal cl. Sclavopula e dà in nota una ch. di r. delli Signori Cavalieri di esso cl., da lui offitiata con cura di anime, vocata la Madonna senza intrada alcuna.*

290. *c. papa Thomà Calivarà dal cl. Sclavopula e dà in nota la ch. di S. Zorzi di r. delli Cavalieri in esso cl., con cura di anime senza intrada cert. - inc.*

291. *c. papa Zorzi Volaca dal cl. Elos Ano et dà in nota S. Zorzi nel Cria Vrissi di r. della Signora Adriana Ghresopulla con cura di anime et intrada cert. - inc. perp. 20.*

292. *c. Rev. Geromonaco Gavrail Scordili dal Castel Chissamo et dà in nota S. Trinità di r. di Signore Gianni Volane dal luoco di Chilaro da lui offitiata con cura di anime et hà un pezzo di terreno di 6 misurate senza alcuna intrada.*

293. *c. papa Manoli Scordili dallo stesso Castel e dà in nota una ch. vocata S. Zuanne Rocca di r. di nobile Signor Nicolò Polani e da lui offitiata con cura di anime.*

294. *c. papa Nicolò Vassalo dal Castel Chissamo e dà in nota una ch. di sua r. vocata il Nostro Salvatore con cura d'anime.*

295. *c. papa Antonio Melissurgo dal cl. Pirgo Fillassomeno e dà in nota la ch. di Nostro Redentore in detto cl. de r. sua, hà cura di anime et intrada cert. - inc. perp. 200.*

296. *c. papa Antonio Flogotomo dal Castel Chissamo et dà in nota la ch. di S. Giorgio in detto cl. di r. sua con cura di anime et intrada cert. - inc. perp. 100.*

297. *Item offitia la ch. di S. Antonio senza cura d'anime ne intrada alcuna.*

298. *c. papa Gianni Fumis dal cl. Cacodichi et dà in nota la ch. di S. Zuanne Teologo in detto cl. de r. sua, senza cura di anime, ma hà d'intrada uno pezzo di terreno di ¾ misurate et niente d'altro.*

299. *c. geromonaco Geronimo Scordili dal Castel Chissamo et dà in nota una ch. vocata S. Soffia de r. de nobile Signor Polani offitiata da lui con cura di anime et un pezzo di terreno di 4 misurade.*

300. *c. papa Manoli Scordili di Corachià Perazzo et dà in nota una ch. di S. Zuanne di sua r. con cura et senza intrade.*

301. *c. calogero Acachio Sfacò commorante di monasterio S. Zuanne Boccadoro, dal cl. Ghasi Perazzo de r. sua offitiata da preti circumvicini con entrada cert. et inc. perp. 150, senza cura di anima.*

A dì 22 detto.

302. *c. Giacomo Manganari et dà in nota una sua ch. di. S. Apostoli nel cl. Chétiro Pelecano, la qual offitia papa Michelin Panzali, senza cura et entrada cert. - inc. perperi 50.*

303. *c. papa Nicolò Calaso et dà in nota la ch. di S. Zorzi, nel Vathi Ruma, de r. sua, ha cura di anime et intrada nessuna.*

304. *c. papa Gianni Calaso dal Ghasi Zorzi et dà in nota la ch. di Nostro Salvatore de r. dei Cavalieri posta nel suo cl. con cura di anime e senza intrada nessuna.*

305. *c. papa Manoli Calivioti dal cl. Maghera et dà in nota una ch. vocata S. Prodromo de r. dei Cavalieri da lui offitiata con cura di anime ma niente d'intrada.*

306. *c. papa Leo Chirgiannopulo dal cl. Condorò Traghiniaco et dà in nota una sua ch. in detto cl. vocata S. Zorzi senza cura ne intrada cert. - inc.*

A dì 27 detto.

307. *c. papa Antonio Patigha dal cl. Aico Cuneni et dà in nota la ch. di S. Zuanne Bobcadoro de r. sua con cura di anime et intrada inc. perp. 20.*

308. *Item offitia la ch. della Madonna Ghunoscaletessa senza cura di anime ma intrada cert. - inc. perp. 100.*

A dì 5 Dicembre 1637 S(tile) N(uovo).

309. *c. papa Antonio Gumatari dal cl. Fournea offitiator del Nostro Salvator in detto cl. di r. dell Ill.mo Monsignor Vescovo di q. città et hà cura d'anime et intrada cert. et inc. perperi 50.*

310. *c. Rev. geromonaco papa* [ἐλλείπει] *delle Porte di Tesoro et dà in nota uno suo monasterio vocato S. Zuanne Prodromo di r. del nobile Signor Manolesso Vitouro dà lui offitiato senza cura, con intrata inc. dalle fatiche loro e formento 100 misuri incirca con quella possono vivere altri 2 geromonachi che in esso commorano et doi calogeri.*

311. *c. il Rev. Marcantonio Caporà dal cl. Caliviani et dà in nota uno monasterio vocato la Madonna Odigitria posta in detto cl. da lui offitiato senza cura di anime et solo d'intrata inc. 200 perp. all'anno con quelli possono vivere lui con un altro callogero che in esso monasterio commora.*

312. *c. geromonaco Macario Comnà dal cl. Neo Chorio et dà in nota una ch. vocata la Madonna in loco Colofodià di r. del nobile signor Gianni Calergi, da lui offitiata, senza cura di anime, et hà d'intrada cert. - inc. 200 perp. incirca con quella possono vivere lui et un altro calogero che in essa commorano.*

313. *c. il calogero Mologhia dal S. Zorzi delle Porte et dà in nota una ch. vocata S. Zuanne Prodromo di r. del nobile Signor Calergi da lui offitiata senza cura di anime, ma d'intrada perp. 100 con quelli vivono doi calogeri che in esso commorano.*

314. *c. papa Constantin Comnà et dà in nota S. Nicolò, in loco Caliviti, con cura di anime et hà d'intrada incerta di elemosine dei Christiani perp. 50.*

A dì 25 Xbre 1637 S(tile) N(uovo).

315. *c. papa Thodori Chirgopoulo dal cl. Rocca, loco della Serenissima Signoria, et dà in nota offitiar in detto cl. S. Michele Arcangelo, con cura di anime et intrada cert. - inc. niente.*

316. *Item offitia il monasterio di S. Antonio nel cl. Scorpio et non hà intrada cosa nessuna.*

317. *c. papa Constantino Martà dal cl. Spilea, Vescovado S. Elia,*

7 - 3 - 1969

et dà in nota offitiar in detto cl. la ch. di S. Michel Arcangelo, di r. del Vescovado, con cura di anime et intrada cert. - inc. perp. 10.

318. *c. calogero Theodulo Partoli dal cl. Tilisso et dà in nota uno monasterio vocato la Madonna posto in detto cl. di r. del nobile Signor Zaccaria Zancarol Petropulo da lui offitiato et hà intrade cert. - inc. dalli beni di esso monasterio perp. 200 incirca, con quelli possono tenersi in vita altri doi calogeri che in esso commorano.*

319. *c. papa Manoli Marcello dal cl. Piscopi S. Elià et dà in nota una ch. di Nostro Salvatore, senza cura di anime, di r. del Vescovado, senza intrada alcuna.*

A dì 28 detto.

320. *c. il calogero Michali Glossodheti dal cl. Vescovado S. Elià et dà in nota la ch. di Crussifisso, senza cura ma solo una intrada di perp. 10.*

321. *c. il calogero Steglianò Themegnoti dal cl. Piscopi S. Elia et dà in nota la ch. della Madonna Patichena in detto cl. con intrade cert. - inc. perp. 50 all'anno.*

A dì 29 Xbre 1637.

322. *c. papa Constantin Gerachachi dal cl. Dracona et dà in nota una ch. di S. Zuanne Theologo senza cura d'anime ma hà d'intrada certa perperi 50.*

1637 Sfachià.

323. *c. il Rev. Protopapa Manoli Dimitropulo dal cl. Giorgici et in essecussion delli ordini delle loro Eccelenze dà in nota la ch. che possede situata nel medesimo cl. intitolata S. Zorzi della quale hà d'intrada cosa alcuna ma d'incerta perperi 100 incirca, la quale hà cura d'anime et viene officiata anco da papa Giorgi suo figlio.*

324. *Item dice offitiar un altra ch. intitolata della S. Croce di r. delli Mauropatteri ha cura d'anime et d'intrada inc. perp. 100.*

325. *Item dice offitiar una capela intitolata de Salvatore Nostro et non ha d'entrada cosa alcuna.*

326. *Item un altra simile intitolata Santa Veneranda.*

327. *Item un altra simile intitolata Santo Zorzi.*

328. *c. il Rev. papa Lyniò dal cl. Chostò il quale dice offitiar la ch. intitolata S. Marina di cura d'anime della quale non ha nessuna sorte d'intrada.*

329. *Item dice offitiar S. Athanasio con cura d'anime senza intrada.*

330. *Item la ch. di S. Zuanne Chrisostomo con cura d'anime et senza intrada.*

331. *Item dice offitiar la ch. di S. Zorzi la quale è capela et hà de tutte le sopradette ch. utile incerti lire 200.*

332. *c. il Rev. papa Alexi Scordili et dà in nota una ch. di S. Nicolò posta nel cl. Brasgas, hà cura di anime et é di sua r., non hà intrada certe ma d'incerta lire 30 a l'anno incirca.*

333. *Item offitia li infrescritte ch. et sono capelle, non hanno intrada di sorte alcuna et dà in nota le ch. di S. Pantaleon, S. Zuanne Cristostomo e S. Veneranda.*

334. *c. il Rev. papa Manoli Sarachinò dal cl. Brasgas et dà in nota la ch. de Salvator Nostro, posta nel suo cl. di r. de Monsignor Amirà Melissurgo et hà di cura d'anima niente ma d'intrada cert. perp. 12 incirca.*

335. *Item dice offitiar una capella semplice intitolata S. Zuanne dalla quale non hà nessuna intrada.*

336. *c. il Rev. papa Migheli Sarachinò q. Costandi dal cl. Messoghori il quale dice offitiar una ch. intitolata S. Costandino de r. della fraternità Sarachinò, hà cura d'anime et d'intrada cert. et inc. lire 30 e l'anno incirca.*

337. *Item la ch. de Tutti Santi di r. della fraternità Sarachinò, posta nel sudetto cl. hà cura d'anime et intrada cert. et inc. lire 30 inc.*

338. *Item la ch. della Nostra Donna di r. sua, é capella senza intrada.*

339. *Item la ch. della Nostra Donna Psaromilingiani, di r. delli Psaromilingi, é capella et non hà intrada di sorte alcuna.*

340. *c. il Rev. papa Giorgilà Scordili q. Frangià dal cl. Messoghori il quale dice offitiar le ch. de Nostra Donna posta nel sopradetto cl. di r. della confraternità, ha cura d'anime et intrada cert. et inc. lire trenta a l'anno incirca.*

341. *Item la ch. di S. Antonio, sto lagò, di r. de Capetan Damuli Scordili, è ch. semplice et non hà intrada cosa alcuna.*

342. *Item la ch. di S. Zuanne Eremita di r. de Capetan Damuli et del Prevachi, è ch. semplice et non hà intrada alcuna.*

343. *Item la ch. di S. Trinità di sua r. et non hà intrada alcuna.*

344. *c. papa Damuli Scordili il quale dice offitiar la ch. di S. Zuanne Prodromo posta nel cl. Messochori di r. delli Scordili, é ch. semplice et non hà intr. alcuna.*

345. *c. papa Zanin Pattero q. Sifi dal cl. Messochori et dice offitiar la ch. della Nostra Donna di r. della confraternità hà cura d'anime et non hà intrada cert. ma d'inc. lire 40 al l'anno.*

346. *Item la ch. del Salvator nostro di r. come l'altro hà cura d'anime e d'intrada alcuna.*

347. *c. papa Nichiforo Saità q. papa Costandi dal cl. Colocassià il quale dà in nota la ch. del Salvator Nostro di r. delli fratelli Gorgorafti di cura di anime, hà d'intrada certa lire vinti al l'anno incirca et d'incerta altro tanto.*

348. *Item dise offitiar tre altre chesuole, capele, dalle qualle non conseguische nessuna sorte di utilità et sono le ch. di S. Zorzi, S. Nicolò et della Nostra Donna.*

349. *c. il Rev. geromonaco Elitassio Saità dal cl. Comitades le quale diese offitiar la ch. di S. Zuanne Prodromo di r. sua, hà cura d'anime et non ha intrada de sorte alcuna.*

350. *Item dice che nel medesimo cl. hà un altra ch. intitolata de Salvator Nostro di r. di Papa Costandi Litina, offitiata dal medesimo. Hà cura d'anima et d'intrada incert. lire 30 all'anno ma di certa cosa nessuna.*

351. *c. papa Giorgio Pattero del cl. Anopoli et dà in nota la ch. di S. Zorzi posta nel sopradetto cl. di r. de Giorgi Prevachi. Hà cura d'anime et non hà intrada alcuna.*

352. *Item dice offitiar duo capele l'una di S. Demetrio et l'altra della Madonna Nostra senza intrada alcuna.*

353. *c. papa Alexi Scordili il quale dice esser nel cl. Trepiti duo ch. l'una di S. Nicolò et l'altra S. Elia, quella di S. Nicolò é con cura d'anime e l'altra é ch. semplice dalle qualli non hà intrada nessuna.*

354. *c. papa Giorgi Saità q. papa Costandi e diese offitiar la ch. di S. Zorzi posta nel cl. Vrasca di sua r. Hà cura d'anime et d'intrada cert. et inc. lire 20 all'anno.*

355. *Item diese offitiar nel cl. Vuvà la ch. di S. Veneranda la quale é di r. di tutto il cl. hà cura d'anime et d'intrada cosa alcuna.*

356. *Item diese aver doi altre chesole simplice dalle qualli non hà nessuna utilità.*

357. *c. papa Capadoca Scordili il quale dà in nota la ch. di S. Zorzi posta nel cl. Agia Rumeli offitiata da lui di r. de monsignor Amirà Melissurgo per la quale paga ogn'anno al medesimo perp. 150 et non conseguisce della intrada ferma meno i 50 ma bene dall'incerti 100 perperi all'anno incirca, la qual chese é di cura d'anime.*

358. *Item dice offitiar la ch. di S. Veneranda di cura d'anime et non conseguisce di sorte alcune d'intrada.*

359. *Item dice offitiar la ch. di S. Maria, chiesa semplice senza nessuna intrada.*

360. *c. papa Dimitri Papadopulo del cl. Capsodassi il quale dice offitiar la ch. del Salvator Nostro al cl. Pazianòs di r. della confraternità. Hà cura d'anime et d'intrada incerta lire 20 all'anno et non altro.*

361. *Item dice offitiar la ch. di S. Zorzi posta nel sopradetto cl. di r. come di sopra. Ha cura d'anime et non altro d'intrada.*

Α'. ΠΙΝΑΞ ΤΟΠΩΝΥΜΙΩΝ

Acrotiri ἢ Acrotero, 19, 72, 74, 270
Agià, 94
Agia Marina, 90
Agia Rumeli, 357 - 359
Agio Costantino, 216
Agrolea, 137
Agusto ἢ Augusta, 134, 145
Alexandrou, 249
Alicambo, 240, 241, 242, 243, 244, 245
Anemomilo, 119
Anopoli, 351, 352
Apicorna Castel, 175, 176, 179, 180
Armenus ἢ Armeni, 190, 193, 208
Aroni, 19, 20, 24, 25, 36
Aspra Spitia, 28
Asprepliano, 258

Barbares, 213
Brasgas ἢ Vrascas, 332 - 335, 354
Brosnero, 227

Cabus, 173
Cacodichi, 298
Caina ἢ Caine, 212, 219, 222, 223, 224
Calamici, 254
Caliviani, 311
Caliviti, 314
Callivas, 191
Camares, 6
Camari, 285
Canea, 33, 37, 38, 39, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 62, 63, 70, 73, 75, 78, 85, 86, 87, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 124, 128, 129, 136, 138, 139, 140, 141, 154, 155, 156, 168, 169, 170, 174, 188, 189, 195, 255, 256, 264, 282, 310
Capsodassi, 360
Carea Cato, 181, 182
Caré, 277
Caridi, 226, 230
Cavussi, 42
Cavussi della Suda, 64
Chefalà Apano, 267
Chefalà Cato, 260, 274
Chefalachi, 257
Cheramea Apano, 157
Cheramea Cato, 165, 166
Cheratidea, 142
Cheratidea Limni, 144, 145, 146
Chétiro Pelecano, 302
Chilaro, 292
Chionà, 275
Chiparissi, 5
Chirtomado ἢ Ghirtomado, 93, 120, 206
Chissamo Castel, 292, 293, 294, 296, 297, 299
Chostò, 328 - 331
Cibarà Cumatiani, 112
Cicalaria ἢ Cicalargia, 43, 46, 49, 50, 96, 150, 151
Ciciffea, 200, 201, 217, 218, 221
Cisterne, 1
Cladisso ἢ Cladesso, 147, 148, 158, 167, 171
Colocassià, 347, 348
Colofodià, 312
Comitades, 349, 350
Corachià Perazzo, 300
Corachies, 32, 34
Cortodachi, 51
Crastà, 4
Cria Vrissi, 291
Cuffo, 246, 247
Cuneni, 307, 308
Cunupedhianà, 41
Curnas 234

Darmaro Cato, 251
Delassinea, 159, 160
Dhrapanea Cato, 259
Dorachi, 9
Drachianà, 91, 92
Dracona, 322
Dramia, 273

Elos Ano, 291

Fegites, 19

Flachès Cato, 232
Fournea, 309
Fradelachido, 12
Frès, 215, 220, 225, 228

Galagadho, 21, 22, 26
Galata, 76, 79, 80, 83, 88, 101, 125, 126
Garipa, 67, 68, 69, 71, 185, 186
Gavalochori, 177, 178
Gerani, 104
Gerogeali, 17
Ghasi Perazzo, 301
Ghasi Zorzi, 304
Ghiadena, 249
Ghorafachi, 40
Ghoridachi, 29
Ghrussopoli, 231
Giorgici, 323 - 327
Gloulidhianà, 153
Gognà, 106, 137
Gognes, 199
Gribilochori, 278

Langà, 82
Lezzarda, 272
Lutrachi, 105

Marghera ἢ Magherus, 202, 203, 204, 205, 305
Malathuro Apano, 279
Malaxa, 164
Maleme, 252
Marathochefalo, 276
Mathea, 239
Mauraspila, 48
Megali Vigla, 7
Melegha, 72
Messoghori, 336 - 346
Modhi, 109
Molo, 33
Monastiri, 5
Murgnès ἢ Murnès, 53, 65, 81, 100, 172
Musurà, 30, 31

Neo Chorio, 312
Neo Chorio Veri, 183, 184
Nerocuru ἢ Anerocuru, 59 60, 61, 66, 123, 127, 143
Nippo, 233, 235, 237
Noghia, 125
Nopigia, 149, 238

Papadianà, 283
Panefimo, 250
Pazianòs, 360, 361
Pemogna Anorachi, 209
Pemogna Barbarigo, 210
Pemogna Bolani, 211
Pemogna Premarin, 207
Pervoglia Castritoghori, 98, 99
Pervolizzi, 15
Pethari, 16
Platagnià ἢ Platanea, 77, 108
Palatagnia Alzatina, 97
Pirgo, 187, 229
Pirgo Filassomeno, 130, 295
Pirgo Psironero, 131
Pirgo Platanea, 107
Porta Sabbionera, 129
Porte di Tesoro, 310
Porto Novo, 286
Potistirgia, 74
Preghidhia, 74
Prinodhasso, 11

Ravdugha, 261, 262, 263, 265, 268, 284
Rocca, 214, 315
Rodopù, 192, 269, 271, 275

S. Elia Vescovado ἢ Piscopi, 317, 319, 320, 321
S. Zorzi delle Porte, 313
Sabbionera, 169
Sclavopula, 289, 290
Sclavopulo, 147
Sconiso, 135
Scorpio, 316
Scutelona Capello, 281
Scutelona Cornaro, 84
Spagniaco, 287, 288
Spellia, 266
Spellia Vescovado S. Elia, 317
Sternes ἢ Sterni (βλ. καὶ Cisterne), 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 18, 26, 27
Stilo, 121, 194, 196, 197, 198

Suda, 47, 48, 95, 117, 286

Telesso ἢ Tilisso, 280, 318
Thalassospiglio, 23
Theriso, 162, 163
Tiflò, 149
Traghiniaco Condorò, 306
Trepiti, 353

Valedianà, 122
Vamo, 236, 248
Vardia, 130
Varipetro, 89
Vathiruma, 303
Vatolaco, 152, 153
Votona, 35, 44, 45
Vigla, 10
Vlacheronitissa, 132, 252
Vrissi, 102, 103, 110, 111
Vuvàs, 355, 356

Xerosterni, 253
(Ἀγνώστου τοποθεσίας), 133, 161

Β'. ΠΙΝΑΞ ΠΡΟΣΩΠΩΝ

[Ἀνώνυμος], Rev. Abbate, 73, 74
[Ἀνώνυμος], Rev. Geromonaco, 310
Achineo Antonio, papa, 198
Achineo Manoli, papa, 196, 197
Achineopula Stamatoula, 48
Acladi Manoli, papa, 281
Acladi Matteo, calogero, 268
Acladi Migheli, calogero, 269, 270
Acladi Nicolò, papa, 192
Aghladi Gianni, papa, 129
Aghilli Meletio, calogero, 214
Alexopulo Marco, papa, 277
Amargorite cha, 256
Ancioza cha, 146
Anifandopulo Manoli, papa, 190
Anthimo, geromonaco, 275
Arbanderithari (= οἰκογένεια), 254
Arologa, geromonaco, 66
Aspreo Manoli, papa, 219

Baffa Antonio, papa, 118
Barozzi cha, 144, 208, 258
Baseno Melettio, geromonaco, 266
Bolani cha, 213
Bombarda Nillo, Rev. calogero, 52
Bozza cha, 223
Buchi Paghumio, calogero, 97

Calaffati cha, 94
Calaffati Geremia, Rev. signor iconomo, 121
Calaso Gianni, papa, 304
Calaso Nicolò, papa, 303
Calbo Costandi, q. papa, 285
Calbo Giorgi, papa, 285
Calbo Nicoló, papa, 188, 189
Calergi cha, 180, 202, 203, 204
Calergi, nobile signor, 313
Calergi Gianni, nobile signor, 312
Calivarà Thoma, 290
Calivioti Manoli, papa, 305
Calogerea Andrea, papa, 43
Calogerea Giorgi, papa, 43, 273
Calogerea Manoli, papa, 134
Calogerea Theofani, geromonaco, 107
Calomati Filippo, papa, 155
Caludhis Demetrio, papa, 116, 117
Camessa Giacomo, papa, 105
Camissa Manoli, papa, 146
Capadhochi Giorgi, papa, 165
Capadhochi Marco, papa, 166
Caporà Marcantonio, Reverendo, 311
Carofili Gianni, papa, 154
Cartofilaca Leondio, geromonaco, 280
Cartofilaca Neofito, geromonaco, 26
Cartofilaca Nicolò, papa, 35
Cartofilaca Steffano, geromonaco, 44
Careto Stratigo, geromonaco, 13
Cattani (= οἰκογένεια), 37
Catani Thomaso, dottor, 84

Catelano, geromonaco, 19
Catelano Aleviso, papa, 167
Catelano Giorgi, papa, 18
Catelano Luca, papa, 20
Catelano Manoli, papa, 16, 17, 18
Catelano Nicolò, papa, 25
Catelano Thodorin, papa, 34
Cavalaro cha, 59
Cavalaro Leonin, papa, 195
Cavalari, papa, 257
Cavallo Gianni, papa, 128
Cavolo Manoli, papa, 231
Cenarea Gregorio, papa, 4
Cenarea Janni, papa, 3
Cenarea Manoli, 4
Cenarea Manoli, q. papa, 3
Cenarea Nicodemo, geromonaco, 6
Cenarea Rodancano, 4
Cenarea Stamati, papa, 12, 14
Cenaradho (= οἰκογένεια Κεναρέα), 29
Chioza cha, 257
Chirgiannopulo Leo, papa, 306
Chircopulo Constandi, papa, 38
Chirgopulo Thodori, papa, 315, 316
Clada Georgila, papa, 230
Clada Manoli, papa, 236
Cladeo Giorgi, papa, 248
Clapattara Antonio, 10
Clapattara Antonio, papa, 29
Clapattara Antonio, q. papa, 2
Clapattara Athanassio, geromonaco, 5
Clapattara Costandi, quodam, 5
Clapattara Manoli, papa, 27
Clapattara Marco, Rev. papa, 8, 9, 10
Clapattara Meletio, geromonaco, 15
Clapattara Nelo, 6
Clapattara Nicolò, papa, 2
Clapattara Sava, papa, 11
Clapattara - Damianachi Macario, calogero, 7
Cominato Georgilà, papa, 112
Comnà Constantino, papa, 314
Comnà Macario, geromonaco, 312
Condi Giorgi, 239, 240, 241, 242
Condi Foghà, papa, 243, 244
Condi Manoli, papa, 245
Condogianni Francesco, 145
Condoleo, 103
Copeo Giorgi, papa, 98, 99
Copeo Michelin, papa, 282
Corfaloni Gianni, calogero, 161
Cossira Meletio, papa, 135
Cuttagliano Geremia, geromonaco, 81
Cuzzugliano Macario, geromonaco, 67

Damorò Ambrosio, geromonaco, 249
Damorò Meletio, geromonaco, 158
Danero Costomiri, papa, 279, 282
Dapesaro Arsenio, Rev. geromonaco, 70
Darmaro Bernardin, signor, 286
Davithi Gerassimo, geromonaco, 75
Dimitropulo Georgi, 323
Dimitropulo Manoli, protopapa, 323 - 327
Dracondopulo Gianni, calogero, 213

Eudemonogianni cha, 41

Fassulà Dhamiano, papa, 139
Fassulà Manoli, papa, 139
Finocali Giorgi, papa, 226
Flogotomo Antonio, papa, 296, 297
Florà Francesco, papa, 284
Florà Parthenio, geromonaco, 149
Foco Nicolò, papa, 85, 86
Fradelachidho (= οἰκογένεια), 12
Fradelo Antonio, papa, 156
Fumi Constantin, Rev. papa, 47, 48
Fumi Georgio, papa, 157
Fumis Gianni, papa, 298
Fumi Ilario, papa, 162
Fumi Matteo, papa, 46, 181
Fumis Mighel, papa, 162, 164
Fumi Nicolò, papa, 46
Fumis Sava, geromonaco, 163

Gaghioti ἢ Gaghioli Antonio, papa, 264
Galaga Manoli, papa, 21, 22
Gallano cha, 107
Galata Constandi, quondam, 36
Galata Gerassimo, geromonaco, 36
Galleo Michelin, papa, 33
Galioti Alibeno, papa, 113
Garezzoti Joachim, geromonaco, 126
Gavala cha, 101
Gavala Gerani, papa, 272
Gavala Gerolamo, signor, 89

Gavala Manoli, papa, 233
Gavala Marino, papa, 217
Gavala Matteo, papa, 204, 205
Gavala Meletio, Rev. papa, 229
Gavala Nicolò, papa, 160, 177, 178
Gavala Zaccaria, papa, 159
Gavandi Zannoni, papa, 258
Gavodhori Nicolò, papa, 32
Gavodhori Zannin, papa, 32
Gavrili Laurentio, geromonaco, 59, 60, 61
Genati, dottor, 95
Gerachachi Constantin, papa, 322
Gharchia Giorgi, papa, 90
Gharchia Manoli, papa, 108
Ghanogenni Gianni, papa, 80
Ghartofilaca Gianni, papa, 1, 286
Ghartofilaca Nicolò, q. papa, 1
Ghartofilaca Sava, calogero, 23
Ghresopulla Adriana, signora, 291
Glaba Stamati, papa, 127
Gligoropulo Andoni, papa, 185, 186, 187
Glossodheti Michali, calogero, 320
Gorgorafti (= ἀδελφοί), 347
Grimani, geromonaco, 37
Gumatari Antonio, papa, 309

Larando Bernardin, papa, 252
Larando Melettio, calogero, 172
Lemeniti Vassili, papa, 265
Litina Costandi, papa, 350
Livieri Gianni, 133
Lucachi cha 104
Lurando Melettio, calogero, 250
Lurando Zorzi, papa, 145
Lynið, papa, 328 - 331

Machera Cirilo - Porfirò, signor, 140, 141
Maghergioti Georgi, 10
Maghergioti Georgi, papa, 28
Magnati Gianni, papa, 77, 78, 87
Mamula Manoli, papa, 276
Mamula Michelin, quondam, 276
Mamunà Gianni, papa, 49
Manganari Giacomo, 302
Manganari Nicolò, papa, 71
Marcello Manoli, papa, 319
Marescalco cha, 280
Marin, signor, 183
Marinopulo Antonio, papa, 200, 201
Marmara Demetrio, papa, 168
Martà Constantino, papa, 317
Masocopo Constantino, papa, 225
Masocopo Gianni, papa, 215, 220
Masocopo Manoli, papa, 222, 228
Mauromati Manusso, geromonaco, 175
Mauropatteri (= οἰκογένεια), 324
Mauropulo Michelin, papa, 235
Maximo Gianni, papa, 102, 103
Maximo Manoli, papa, 110, 111
Megaloconomo Antonio, papa, 40
Megaloconomo Georgio, papa, 30, 31
Megaloconomo Matheo, calogero, 53
Megaloconomo Mattio, calogero, 24
Megaloconomo Stratigi, 44
Megaloconomo Stratigi, papa, 41
Melebes Zaccaria, signor, 191
Melissurgo Amirà, monsignor, 334, 357
Melissurgo Antonio, papa, 295
Melissurgo Calinico, Rev. geromonaco, 56, 57
Melissurgo Gabriel, geromonaco, 95, 96
Melissurgo Georgi, q. papa, 211
Melissurgo Manoli, papa, 211
Mengano cha, 219
Mergano cha, 275, 276
Meriti Manoli, papa, 193, 194
Messarglio Manoli, 65
Miratori Manoli, papa, 271
Molin Zaccaria, nobile signor, 172
Mologhia, calogero, 313
Monovassioti Athanassio, geromonaco, 82
Morgante cha, 82
Morgante - Zancarol Luca, nobile signor, 83
Mormori, signor, 272
Mormori Hemanuel, signor, 66
Moroni cha, 123
Mudazzo cha, 75
Mudazzo Constantin, papa, 39
Mudazzo Nicolò, papa, 97, 104
Muletena, madonna, 102
Mussuro Antonio, domino, 33
Mussuro Athanassio, papa, 237
Mussuro Manoli, papa, 253, 254
Mussuro Zuanne, domino, 33
Muza Michelin, papa, 289

Nicolin Constantino, misser, 96
Nicolò, papa, 239
Nottari Manoli, papa, 182, 183, 184

Oporperi Luigi, papa, 140

Paga Stamati, papa, 91
Paga Theodorin, papa, 92, 93, 94
Paghi Nifo, geromonaco, 147, 148
Paidhi Georgio, papa, 212
Paidhi Geremia, geromonaco, 206
Paidhi Nicolò, papa, 210
Paleocapa cha, 39
Panzali Michelin, papa, 302
Papadachidho (= οἰκογένεια), 274
Papadopulo Antoni, papa, 283
Papadopulo Calinico, geromonaco, 179, 180
Papadopulo Demetrio, papa, 360, 361
Papadopulo Giorgi, papa, 260
Papadopulo Manoli, papa, 267
Paris de, cha, 126
Partoli Theodulo, calogero, 318
Pasqualigo Marco, papa, 224
Pasqualigo Spirido, papa, 223, 224
Pattero Georgio, papa, 351, 352
Pattero Gianni, papa, 173
Pattero Sifi quondam, 345
Pattero Zannin, papa, 345, 346
Patigha Antonio, papa, 307, 308
Perfeli Georgi, papa, 144
Peiridi Nicolò, papa 174
Peiridi Zorzi, papa, 169, 170, 171
Petridi papa, 154
Petropulo Neofito, geromonaco, 72
Pirgo Giorgi, papa, 238
Pizzamano cha, 200
Pizzimano Giovanni, nobile signor, 249
Polani, signor, 299
Polani Nicolò, nobile signor, 293
Prevachi, 342
Prevachi Giorgi, 351
Premarin cha, 221
Pricidi Paissio, geromonaco, 124
Psara Callinico, geromonaco, 261, 262, 263
Psara Gianni, papa, 54
Psaromilingi (= οἰκογένεια), 339
Psaromilingo Constantin, papa, 191
Pulachi Gianni, papa, 119
Pulachi Marco, papa, 232

Renier (= οἰκογένεια), 58
Renier signor, 251
Rodoffili Daniel, Rev. Patera, 55
Romaniti Geremia, geromonaco, 125
Rufo Constantin, papa, 150, 151

Saità Constandi, quondam, papa, 347, 354
Saità Elitassio, geromonaco, 349, 350
Saità Giorgi, papa, 354, 355, 356
Saità Nichiforo, papa, 347
Sama Gianni, papa, 274
Sarachinò Costandi, quondam, 336
Sarachinò Manoli, Rev. papa, 334, 335
Sarachinò Migheli, Rev. papa, 336, 337, 338, 339
Sarachenopulo Manoli, papa, 216
Sclavo Marco, papa, 130
Sclavuno Andrea, papa, 120
Scordili (= οἰκογένεια), 344
Scordili Alexi, Rev. papa, 332, 333
Scordili Capadoca, papa, 357, 358, 359
Scordili Damuli, capetan, 341, 342
Scordili Damuli, papa, 344
Scordili Demetrio, papa, 114, 115
Scordili Dimitri, Rev. protopapa don, 58, 147
Scordili Gavrail, Rev. geromonaco, 292
Scordili Geronimo, geromonaco, 299
Scordili Frangià, q. papa, 340
Scordili Giorgilà, 340 - 343
Scordili Laurentio, geromonaco, 123
Scordili Manoli, papa, 141, 152, 153, 293, 300
Scordli Matteo, geromonaco, 100
Scordili Mettodio, geromonaco, 176
Scordili - Marafani Giorgi, papa, 255
Scordili - Marafani (= οἰκογένεια), 255
Selena Marco, papa, 251
Senadinò Steffanin, papa, 209
Serico Constantino, papa, 207
Servo Georgi, papa, 218
Servo Mettodio, geromonaco, 101
Sfacò Acachio, calogero, 301
Siuni Micheli, papa, 79
Siuni Paulo, papa, 76

Soffoleo Gianni, Rev. papa, 38
Stanella (= οἰκογένεια), 179
Stavrachi Costa, 51
Stauriano Zorzi dottor, 50
Stefanelo Manoli, papa, 88, 89
Steno Giorgi, papa, 227
Steno Manoli, 283
Steno Michali, quondam, 283
Steno Stamati, papa, 234
Stratigo Careto, 13
Suridi Eftimio, geromonaco, 65

Themegnoti Macario, calogero, 257
Themegnoti Steglianò, calogero, 321
Tramini cha, 52
Troghalo Constantin, papa, 142, 143

Valente Isaca, Rev. signor geromonaco, 122
Varani Nicolò, papa, 221
Varda Marino, papa, 202, 203
Vassalo Nicolò, papa, 294
Vassilopulo Giorgi, papa, 246, 247
Vassilopulo Metrofani, geromonaco, 208
Venier Dimitri, papa, 278
Vergaleuriti cha, 68
Vergaleuriti Steffanin, papa, 68, 69
Vergano Bernardin, nobile signor, 172
Verigo Fotino, papa, 133
Verigo Gianni, papa, 131
Verigo Marco, papa, 132
Vitouro Manolesso, nobile signor, 310
Vizzamano, illustrissimo signor, 226
Vizzamano - Caropulo, signor, 246, 247
Vlasto Athanassio, papa, 62, 63
Vlasto Marcoleo, Rev. papa, 136
Vlasto Xeno, Dottor, 64
Vlatopulo Gianni, papa, 138
Volaca Nicolò, papa, 287, 288
Volaca Zorzi, papa, 291
Volane Gianni, signor, 292
Vorini Anthimo, calogero, 256

Xamodi Gianni, quondam, 51
Xamodi Manusso, papa, 51
Xiffeo Parthenio, geromonaco, 42

Zancarello, 57
Zancarol Antonio, signor, 45
Zancarol Benedetto, geromonaco, 106
Zancarol Benedetto, Reverendo, 137
Zancarol Francesco, nobile signor, 130
Zancarol Isabetta, nobile domina, 259
Zancarol Zorzi, nobile signor, 165
Zancarol - Morgante Luca, nobile signor, 83
Zancarol - Petropulo Zaccaria, nobile signor 318
Zancaropulo Michelin, signor, 259
Zarumi Athanassio, papa, 109
Zivachi (= οἰκογένεια), 42
Zuconi Stamati, papa, 199

Γ'. ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΝΑΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΜΟΝΩΝ

Ὀνομασία τοῦ ἱεροῦ καθιδρύματος	*Τοπωνύμιον*	*Ἐπαρχία*	*Ἀριθ. παραγράφου*
Ἅγ. Ἀθανάσιος	ὁ Κλαδισσὸς	Κυδ.	171
Ἅγ. Ἀθανάσιος	τὰ Χανιὰ		174
Ἅγ. Ἀθανάσιος	τὸ Χωστὸν	Σφ.	329
Ἁγ. Αἰκατερίνη	τὰ Χανιὰ		195
Ἁγ. Αἰκατερίνης μονὴ	τὰ Νεροκούρου	Κυδ.	59
Ἅγ. Ἀνάργυροι	τὰ Χανιὰ		139
Ἁγ. Ἄννα	τὰ Χανιὰ		37
Ἁγ. Ἄννας μονὴ	τὰ Χανιὰ (ἐκτὸς τῶν τειχῶν)		124
Ἅγ. Ἀντώνιος	ἡ Αὐγούστα	Κυδ.	134
Ἅγ. Ἀντώνιος	ἡ Βρύση	Κυδ.	111
Ἅγ. Ἀντώνιος	ὁ Γαρίπας	Κυδ.	186
Ἅγ. Ἀντώνιος	ἡ Κάϊνα	Ἀποκ.	224
Ἅγ. Ἀντώνιος	τὸ Καμάρι	Σελ.	285
Ἅγ. Ἀντώνιος	ὁ Κάτω Καρὲς	Ἀποκ.	181
Ἅγ. Ἀντώνιος	τὸ Καστέλλι Κισάμου	Κισ.	297
Ἅγ. Ἀντώνιος	ὁ Κάτω Κεφαλᾶς	Ἀποκ.	260
Ἅγ. Ἀντώνιος	τὸ Μεσοχῶρι (στὸ Λαγκὸ)	Σφ.	341
Ἅγ. Ἀντώνιος	ὁ Πλατανιᾶς	Κυδ.	108
Ἅγ. Ἀντώνιος	τὰ Ροδωποῦ	Κισ.	269
Ἅγ. Ἀντώνιος	ἡ Σούδα (στὰ Μαυράσπηλα)	Κυδ.	48
Ἅγ. Ἀντώνιος	οἱ Στέρνες	Κυδ.	2
Ἅγ. Ἀντώνιος	ὁ Στύλος	Ἀποκ.	198
Ἅγ. Ἀντώνιος	τὰ Χανιὰ		156
Ἅγ. Ἀντώνιος	μετόχιον παρὰ τὰ Χανιὰ		161
Ἁγ. Ἀντωνίου μονὴ	ἡ Ρόκκα	Κισ.	214
Ἁγ. Ἀντωνίου μονὴ	ὁ Σκορπιὸς	Κισ.	316
Ἅγ. Ἀπόστολοι	ὁ Βόθωνας	Κυδ.	45
Ἅγ. Ἀπόστολοι	ὁ Γκαλαγκᾶδος	Κυδ.	21
Ἅγ. Ἀπόστολοι	ὁ Κίτυρος Πελεκάνω(ν)	Σελ.	302
Ἅγ. Ἀπόστολοι	ὁ Κουφὸς	Κυδ.	246
Ἅγ. Ἀπόστολοι	τὰ Λαγγὰ	Κυδ.	82
Ἅγ. Ἀπόστολοι	ὁ Βατόλακκος	Κυδ.	152
Ἅγ. Ἀπόστολοι	ὁ Πύργος Ψειρονέρου	Κυδ.	131
Ἅγ. Ἀπόστολοι	τὰ Χανιὰ (ἐκτὸς τῶν τειχῶν)		63
Ἅγ. Ἀπόστολοι	τὰ Χανιὰ		141
Ἅγ. Βασίλειος	ὁ Ραβδούχας	Κισ.	263
Ἅγ. Βασίλειος	τὰ Χανιὰ		128

Ὀνομασία τοῦ ἱεροῦ καθιδρύματος	*Τοπωνύμιον*	*Ἐπαρχία*	*Ἀριθ. παραγράφου*
Ἁγ. Βασιλείου μονὴ	ὁ Κάτω Δραπανιᾶς	Κισ.	259
Ἁγ. Βασιλείου μονὴ	τὰ Χανιὰ (ἐκτὸς τῶν τειχῶν)		73
Ἁγ. Βλασίου μονὴ	τὰ Χανιὰ		75
Ἅγ. Γεράσιμος	ὁ Γαρίπας	Κυδ.	69
Ἅγ. Γεώργιος	ἡ Ἁγ. Ρουμέλη	Σφ.	357
Ἅγ. Γεώργιος	ὁ Ἁλίκαμπος	Ἀποκ.	245
Ἅγ. Γεώργιος	ἡ Ἀνώπολις	Σφ.	351
Ἅγ. Γεώργιος	οἱ Ἀρμένοι	Ἀποκ.	208
Ἅγ. Γεώργιος	τὰ Ἄσπρα Σπίτια	Κυδ.	28
Ἅγ. Γεώργιος	τὸ Βαθύρρευμα	Σελ.	303
Ἅγ. Γεώργιος	ὁ Βάμος	Ἀποκ.	248
Ἅγ. Γεώργιος	ὁ Βρασκᾶς (σημ. Φρασκᾶς)	Σφ.	354
Ἅγ. Γεώργιος καὶ Θεοτόκος	τὸ Γαβαλοχῶρι	Ἀποκ.	178
Ἅγ. Γεώργιος	ὁ Γαρίπας	Κυδ.	67
Ἅγ. Γεώργιος	ὁ Γαρίπας	Κυδ.	68
Ἅγ. Γεώργιος	τὸ Γεωργίτσι	Σφ.	327
Ἅγ. Γεώργιος	τὸ Γεωργίτσι	Σφ.	323
Ἅγ. Γεώργιος	ὁ Γκαλαγκᾶδος	Κυδ.	26
Ἅγ. Γεώργιος	τὸ Γριμπιλοχῶρι	Κισ.	278
Ἅγ. Γεώργιος	τὸ Δαρμαροχῶρι	Κισ.	251
Ἅγ. Γεώργιος	ἡ Δριλασσινέα	Κυδ.	159
Ἅγ. Γεώργιος	τὰ Δρακιανὰ	Κυδ.	91
Ἅγ. Γεώργιος	τὰ Δράμια	Ἀποκ.	273
Ἅγ. Γεώργιος	τὸ Θέρισον	Κυδ.	162
Ἅγ. Γεώργιος	ἡ Κάϊνα	Ἀποκ.	222
Ἅγ. Γεώργιος	τὸ Καλαμίτσι	Ἀποκ.	254
Ἅγ. Γεώργιος	ὁ Καρὲς	Κίσ.	277
Ἅγ. Γεώργιος	τὸ Καρύδι	Ἀποκ.	230
Ἅγ. Γεώργιος	τὸ Καστέλλι Κισάμου	Κισ.	296
Ἅγ. Γεώργιος	τὰ Κάτω Κεραμειὰ	Κυδ.	165
Ἅγ. Γεώργιος	τὸ Κεφαλάκι	Κυδ.	257
Ἅγ. Γεώργιος	ἡ Κολοκασιὰ	Σφ.	348
Ἅγ. Γεώργιος	ἡ Κρύα Βρύση	Κισ.	291
Ἅγ. Γεώργιος	ἡ Μαλάξα	Κυδ.	164
Ἅγ. Γεώργιος	ἡ Μαραθοκεφάλα	Κισ.	276
Ἅγ. Γεώργιος	οἱ Μαχαιροὶ	Ἀποκ.	204
Ἅγ. Γεώργιος	οἱ Μουρνιὲς	Κυδ.	172
Ἅγ. Γεώργιος	τὰ Νεροκούρου	Κυδ.	66
Ἅγ. Γεώργιος	τὸ Νέο Χωριὸ Βέρι	Κυδ.	183
Ἅγ. Γεώργιος	ὁ Νίπος	Ἀποκ.	233
Ἅγ. Γεώργιος	τὰ Νοπήγια (στὸ Τυφλὸ)	Κισ.	149
Ἅγ. Γεώργιος	ὁ Πατσιανὸς	Σφ.	361

Ὀνομασία τοῦ ἱεροῦ καθιδρύματος	*Τοπωνύμιον*	*Ἐπαρχία*	*Ἀριθ. παραγράφου*
Ἅγ. Γεώργιος	τὰ Πεμόνια Μπαρμπαρίγω(ν)	Ἀποκ.	210
Ἅγ. Γεώργιος	τὰ Περβόλια Καστριτοχῶρι	Κυδ.	98
Ἅγ. Γεώργιος	τὰ Πρικίδια	Κυδ.	74
Ἅγ. Γεώργιος Περιστερέας	ὁ Πύργος	Κυδ.	229
Ἅγ. Γεώργιος	ὁ Ραβδοῦχας	Κισ.	265
Ἅγ. Γεώργιος	τὰ Ροδωποῦ	Κισ.	192
Ἅγ. Γεώργιος	ἡ Σκλαβοπούλα	Σελ.	290
Ἅγ. Γεώργιος	ὁ Σκουτελῶνας Καπέλλω(ν)	Κισ.	281
Ἅγ. Γεώργιος	οἱ Στέρνες	Κυδ.	10
Ἅγ. Γεώργιος	ὁ Τραχινιάκος	Σελ.	306
Ἅγ. Γεώργιος	τὰ Τσικαλαριὰ	Κυδ.	46
Ἅγ. Γεώργιος	ὁ Φρὲς	Ἀποκ.	225
Ἅγ. Γεώργιος Pegnateri	τὰ Χανιὰ		168
Ἅγ. Γεώργιος	τὸ Χορτοδάκι (πλησίον Μ. Χρυσοπηγῆς)	Κυδ.	51
Ἅγ. Γεώργιος	τὸ Χωστὸν	Σφ.	331
Ἁγ. Γεωργίου μονὴ	τὸ Ἀκρωτῆρι (Φεγγίτες)	Κυδ.	19
Ἁγ. Γεωργίου μονὴ	ὁ Γαλατᾶς	Κυδ.	101
Ἁγ. Γεωργίου μονὴ	ἡ Σούδα (Νέος Λιμὴν)	Κυδ.	286
Ἅγ. Δημήτριος	ἡ Ἀνώπολις	Σφ.	352
Ἅγ. Δημήτριος	ὁ Γαλατᾶς	Κυδ.	83
Ἅγ. Δημήτριος	τὸ Μώδιον	Κυδ.	109
Ἅγ. Δημήτριος	οἱ Στέρνες (Πρινόδασο)	Κυδ.	11
Ἅγ. Δημήτριος	τὰ Χανιὰ		114
Ἁγ. Δημητρίου μονὴ	ὁ Πύργος Πλατανιᾶς	Κυδ.	107
Ἁγ. Εἰρήνη	τὸ Νέο Χωριὸ Βέρι	Κυδ.	184
Ἁγ. Εἰρήνη	τὰ Χανιὰ		115
Ἅγ. Ἐλευθέριος	οἱ Μουρνιὲς	Κυδ.	65
Ἅγ. Ἐλευθέριος	ὁ Ἄνω Πλατανιᾶς	Κυδ.	97
Ἅγ. Ἐλευθέριος	οἱ Στέρνες	Κυδ.	14
Ἅγ. Ἐλευθέριος	οἱ Στέρνες	Κυδ.	18
Ἅγ. Ἐλευθέριος	τὰ Χανιὰ		255
Ἐσταυρωμένος	ὁ Ἅγ. Κωνσταντῖνος	Κυδ.	216
Ἐσταυρωμένος	ἡ Ἐπισκοπὴ Προφ. Ἠλιοῦ	Κισ.	320
Ἐσταυρωμένος	ἡ Κερατιδιὰ Λίμνη	Κυδ.	144
Ἐσταυρωμένος	τὰ Πεμόνια Ἄνω Ράχη	Ἀποκ.	209
Ἐσταυρωμένος	ὁ Ραβδοῦχας	Κισ.	265
Ἐσταυρωμένος	ἡ Σούδα	Κυδ.	95
Ἐσταυρωμένος	ὁ Στύλος	Ἀποκ.	194
Ἐσταυρωμένος	ὁ Τζιτζιφὲς	Ἀποκ.	217
Ἐσταυρωμένος	τὰ Χανιὰ		118
Ἐσταυρωμένος	τὰ Χανιὰ		156

Ὀνομασία τοῦ ἱεροῦ καθιδρύματος	*Τοπωνύμιον*	*Ἐπαρχία*	*Ἀριθ. παραγράφου*
Ἁγ. Εὐστάθιος	ὁ Βόθωνας	Κυδ.	44
Ἠλίας Προφήτης	οἱ Ἀρμένοι	Ἀποκ.	190
Ἠλίας Προφήτης	ὁ Κυρτωμᾶδος	Κυδ.	93
Ἠλίας Προφήτης	οἱ Μαχαιροὶ	Ἀποκ.	202
Ἠλίας Προφήτης	ἡ Τρυπητὴ	Σφ.	353
Ἠλιοῦ Προφήτου μονὴ	οἱ Μουρνιὲς	Κυδ.	53
Θεοτόκος	ἡ Ἁγ. Ρουμέλη	Σφ.	359
Θεοτόκος	ὁ Ἁλίκαμπος	Ἀποκ.	242
Θεοτόκος	ἡ Ἀνώπολις	Σφ.	352
Θεοτόκος Βλαχερωνίτισσα	ἡ Βλαχερωνίτισσα	Κυδ.	132
Θεοτόκος	ὁ Βόθωνας	Κυδ.	35
Θεοτόκος	ἡ Βρύση	Κυδ.	110
Θεοτόκος	τὸ Γαβαλοχῶρι	Ἀποκ.	177
Θεοτόκος	τὸ Γαβαλοχῶρι	Ἀποκ.	178
Θεοτόκος	ὁ Γαλατᾶς	Κυδ.	88
Θεοτόκος	τὸ Γεράνι	Κυδ.	104
Θεοτόκος	ὁ Γκαλαγκᾶδος	Κυδ.	22
Θεοτόκος Πατίχαινα	ἡ Ἐπισκοπὴ Προφ. Ἠλιοῦ	Κισ.	321
Θεοτόκος Ὁδηγήτρια	ἡ Κάϊνα	Ἀποκ.	223
Θεοτόκος	ὁ Καλυβᾶς	Ἀποκ.	191
Θεοτόκος	τὸ Καστέλλι Ἀποκορώνου	Ἀποκ.	175
Θεοτόκος	ἡ Κερατιδιὰ Λίμνη	Κυδ.	146
Θεοτόκος	ὁ Κάτω Κεφαλᾶς	Ἀποκ.	274
Θεοτόκος	ἡ Κολοκασιὰ	Σφ.	348
Θεοτόκος Γουνοσκαλίτισσα	τὸ Κούνενι	Κισ.	308
Θεοτόκος	τὰ Κουνουπιδιανὰ	Κυδ.	41
Θεοτόκος	ἡ Λιτσάρδα	Ἀποκ.	272
Θεοτόκος	τὸ Λουτράκι	Κυδ.	105
Θεοτόκος	ὁ Ἀπάνω Μαλάθυρος	Κισ.	279
Θεοτόκος	οἱ Μαχαιροὶ	Ἀποκ.	202
Θεοτόκος	οἱ Μαχαιροὶ	Ἀποκ.	205
Θεοτόκος	τὸ Μεσοχῶρι	Σφ.	336
Θεοτόκος	τὸ Μεσοχῶρι	Σφ.	340
Θεοτόκος	τὸ Μεσοχῶρι	Σφ.	345
Θεοτόκος Ψαρομηλιγγιανὴ	τὸ Μεσοχῶρι	Σφ.	339
Θεοτόκος	ὁ Μουζουρᾶς	Κυδ.	30
Θεοτόκος	τὰ Νεροκούρου	Κυδ.	127
Θεοτόκος Ἐλεοῦσα	τὰ Νεροκούρου (μετόχιον Μ. Ἁγ. Αἰκατερίνης)	Κυδ.	60
Θεοτόκος	τὸ Νιοχωριὸ (Κολοφωθιὰ)	Κισ.	312
Θεοτόκος	ὁ Νίπος	Ἀποκ.	237
Θεοτόκος	τὰ Νοπήγια	Κισ.	238

Ὀνομασία τοῦ ἱεροῦ καθιδρύματος	*Τοπωνύμιον*	*Ἐπαρχία*	*Ἀριθ. παραγράφου*
Θεοτόκος	ὁ Ὀμπρόσνερος	Ἀποκ.	227
Θεοτόκος	τὰ Παπαδιανὰ	Κυδ.	283
Θεοτόκος	τὰ Πεμόνια Πρεμαρὶν	Ἀποκ.	207
Θεοτόκος	τὸ Πιθάρι	Κυδ.	16
Θεοτόκος Βαρδιανὴ	ὁ Πύργος Φυλασσόμενος (Βάρδια)	Κυδ.	130
Θεοτόκος	ὁ Ραβδούχας	Κισ.	265
Θεοτόκος	ἡ Σκλαβοπούλα	Σελ.	289
Θεοτόκος	τὸ Σκονίζο	Κυδ.	135
Θεοτόκος	ὁ Σπανιάκος	Σελ.	287
Θεοτόκος	οἱ Στέρνες (Κυπαρίσσι, Μοναστήρι)	Κυδ.	5
Θεοτόκος	οἱ Στέρνες	Κυδ.	8
Θεοτόκος Ἀφέντισσα	ὁ Στύλος	Ἀποκ.	196
Θεοτόκος	ὁ Τζιτζιφὲς	Ἀποκ.	218
Θεοτόκος	ὁ Τζιτζιφὲς	Ἀποκ.	221
Θεοτόκος	τὰ Τσικαλαριὰ	Κυδ.	151
Θεοτόκος	ὁ Φρὲς	Ἀποκ.	228
Θεοτόκος	τὰ Χανιὰ		154
Θεοτόκος Μεσοσπορίτισσα	τὰ Χανιὰ		140
Θεοτόκος Ὁδηγήτρια	τὰ Χανιὰ (Ἀνεμόμυλος)		119
Θεοτόκος Ὁδηγήτρια	τὰ Χανιὰ (Porta Sabbionera)		129
Θεοτόκος τοῦ Πάθους	τὰ Χανιὰ		116
Θεοτόκος τοῦ Renier	τὰ Χανιὰ		58
Θεοτόκος Τριμάρτυρος	τὰ Χανιὰ		113
Θεοτόκος	ἡ Χρυσόπολις	Ἀποκ.	231
Θεοτόκος	τὰ Χωραφάκια	Κυδ.	40
Θεοτόκου μονὴ	τ' Ἀλεξάνδρου (στὴ Γιάδαινα)	Ἀποκ.	249
Θεοτόκου μονὴ	ὁ Γαλατᾶς	Κυδ.	125
Θεοτόκου μονὴ	τὸ Καβοῦσι	Κισ.	42
Θεοτόκου Ὁδηγητρίας μονὴ Γωνιᾶς	ἡ Γωνιὰ	Κισ.	106, 137
Θεοτόκου Ὁδηγητρίας μονὴ	ἡ Καλυβιανὴ	Κισ.	311
Θεοτόκου μονὴ	ἡ Τίλισος	Κισ.	318
Θεοτόκου Σχοινιωτίσσης μονὴ	ἡ Τίλισος	Κισ.	280
Θεοτόκου μονὴ	οἱ Στέρνες (Περβολίτσι)	Κυδ.	15
Θεοτόκου τοῦ Πλαΐτη μονὴ	τὰ Χανιὰ		70
Θεοτόκου μονὴ	τὰ Χανιὰ (Ποτιστήρια)		74
Θεοτόκου τῆς Σιὼν μονὴ	τὰ Χανιὰ		52
Θεοτόκου Χρυσοσπηλιωτίσσης μονὴ	τὰ Χανιὰ		55
Ἁγ. Ἰάκωβος	τὰ Χανιὰ		138
Ἁγ. Ἰωάννης	ὁ Βρασκᾶς (Φρασκᾶς)	Σφ.	335
Ἁγ. Ἰωάννης	ἡ Βρύση	Κυδ.	103
Ἁγ. Ἰωάννης	ἡ Κορακιὰ Περάτσω(ν)	Σελ.	300
Ἁγ. Ἰωάννης	τὸ Καστέλλι Κισάμου (Ρόκας)	Κισ.	293

Ὀνομασία τοῦ ἱεροῦ καθιδρύματος	Τοπωνύμιον	Ἐπαρχία	Ἀριθ. παραγράφου
Ἅγ. Ἰωάννης	ὁ Κλαδισσὸς (Κολυβίσι)	Κυδ.	167
Ἅγ. Ἰωάννης	ἡ Σούδα	Κυδ.	48
Ἁγ. Ἰωάννου μονὴ	ὁ Κλαδισσὸς (στὸ Σκλαβόπουλο)	Κυδ.	147
Ἁγ. Ἰωάννου μονὴ	τὰ Ροδωποῦ(στὸ Χιονᾶ)	Κισ.	275
Ἁγ. Ἰωάννου μονὴ	ὁ Στύλος (μετόχι Μ. Πάτμου)	Ἀποκ.	121
Ἅγ. Ἰωάννης Βαπτιστὴς ἢ Πρόδρομος	ἡ Κερατιδιὰ	Κυδ.	142
Ἅγ. Ἰωάννης Βαπτιστὴς ἢ Πρόδρομος	οἱ Κομητάδες	Σφ.	349
Ἅγ. Ἰωάννης Βαπτιστὴς ἢ Πρόδρομος	ὁ Κουρνᾶς	Ἀποκ.	234
Ἅγ. Ἰωάννης Βαπτιστὴς ἢ Πρόδρομος	οἱ Μαχαιροὶ	Ἀποκ.	305
Ἅγ. Ἰωάννης Βαπτιστὴς ἢ Πρόδρομος	τὸ Μεσοχῶρι	Σφ.	344
Ἅγ. Ἰωάννης Βαπτιστὴς ἢ Πρόδρομος	τὰ Περιβόλια Καστριτοχῶρι	Κυδ.	99
Ἅγ. Ἰωάννης Βαπτιστὴς ἢ Πρόδρομος	ὁ Τζιτζιφὲς	Ἀποκ.	201
Ἅγ. Ἰωάννης Βαπτιστὴς ἢ Πρόδρομος	ὁ Τζιτζιφὲς Πιτσαμάνω(ν)	Ἀποκ.	200
Ἅγ. Ἰωάννης Βαπτιστὴς ἢ Πρόδρομος	ὁ Τσιβαρᾶς	Ἀποκ.	112
Ἅγ. Ἰωάννης Βαπτιστὴς ἢ Πρόδρομος	τὰ Χανιὰ		39
Ἅγ. Ἰωάννης Βαπτιστὴς ἢ Πρόδρομος	τὰ Χανιὰ		282
Ἁγ. Ἰωάννου Προδρόμου μονὴ	τὰ Χανιὰ		87
Ἁγ. Ἰωάννου Προδρόμου μονὴ	τὰ Χανιὰ		310
Ἅγ. Ἰωάννης Ἐρημίτης	τὸ Ἀρώνι	Κυδ.	20
Ἅγ. Ἰωάννης Ἐρημίτης	τὰ Ἀπάνω Κεραμειὰ	Κυδ.	157
Ἅγ. Ἰωάννης Ἐρημίτης	τὸ Μεσοχῶρι	Σφ.	342
Ἅγ. Ἰωάννης Ἐρημίτης	ἡ Σπηλιὰ	Κισ.	266
Ἅγ. Ἰωάννης Ἐρημίτης	τὰ Χανιὰ		188
Ἅγ. Ἰωάννης Θεολόγος	οἱ Ἀρμένοι	Ἀποκ.	193
Ἅγ. Ἰωάννης Θεολόγος	ὁ Βάμος	Ἀποκ.	236
Ἅγ. Ἰωάννης Θεολόγος	ὁ Γαλατᾶς	Κυδ.	80
Ἅγ. Ἰωάννης Θεολόγος	οἱ Γωνιὲς	Ἀποκ.	199
Ἅγ. Ἰωάννης Θεολόγος	ἡ Δρακόνα	Κισ.	322
Ἅγ. Ἰωάννης Θεολόγος	τὸ Κακοδίκι	Σελ.	298
Ἅγ. Ἰωάννης Θεολόγος	ὁ Κάμπος	Κυδ.	173
Ἅγ. Ἰωάννης Θεολόγος	ὁ Στύλος	Ἀποκ.	197
Ἅγ. Ἰωάννης Θεολόγος	οἱ Στέρνες	Κυδ.	3
Ἅγ. Ἰωάννης Θεολόγος	τὰ Χανιὰ		62
Ἅγ. Ἰωάννης Καλυβίτης	ὁ Κυρτωμᾶδος	Κυδ.	120
Ἅγ. Ἰωάννης Χρυσόστομος	ὁ Βρασκᾶς	Σφ.	333
Ἅγ. Ἰωάννης Χρυσόστομος	τὸ Καβοῦσι τῆς Σούδας	Κυδ.	64
Ἅγ. Ἰωάννης Χρυσόστομος	τὸ Κούνενι	Κισ.	307
Ἅγ. Ἰωάννης Χρυσόστομος	τὸ Χωστὸν	Σφ.	330
Ἅγ. Ἰωάννου Χρυσοστόμου μονὴ	τὰ Βαλεδιανὰ	Κυδ.	122
Ἅγ. Ἰωάννου Χρυσοστόμου μονὴ	τὸ Γάζι Περάτσω(ν)	Σελ.	301
Ἅγ. Κωνσταντῖνος	τὸ Ἀρώνι	Κυδ.	36
Ἅγ. Κωνσταντῖνος	ὁ Κλαδισσὸς	Κυδ.	148

Ὀνομασία τοῦ ἱεροῦ καθιδρύματος	Τοπωνύμιον	Ἐπαρχία	Ἀριθ. παραγράφου
Ἅγ. Κωνσταντῖνος	τὸ Μεσοχῶρι	Σφ.	336
Ἅγ. Κωνσταντῖνος	ἡ Σούδα	Κυδ.	47
Ἅγ. Κωνσταντῖνος	τὰ Τσικαλαριὰ	Κυδ.	49
Ἅγ. Λάζαρος	τὰ Χανιὰ (ἐκτὸς τῶν τειχῶν)		170
Ἁγ. Μαρῖνα	ἡ Ἁγ. Μαρῖνα	Κυδ.	90
Ἁγ. Μαρῖνα	τὸ Μάλεμε	Κυδ.	252
Ἁγ. Μαρῖνα	τὰ Πεμόνια (Μπολάνη)	Ἀποκ.	211
Ἁγ. Μαρῖνα	ὁ Ραβδούχας	Κισ.	268
Ἁγ. Μαρῖνα	τὰ Χανιὰ		86
Ἁγ. Μαρῖνα	τὸ Χωστὸν	Σφ.	328
Ἁγ. Μαρίνης μονὴ	ὁ Γαλατᾶς	Κυδ.	126
Ἅγ. Μιχαὴλ Ἀρχάγγελος	ὁ Βόθωνας	Κυδ.	35
Ἅγ. Μιχαὴλ Ἀρχάγγελος	τὰ Δρακιανὰ	Κυδ.	92
Ἅγ. Μιχαὴλ Ἀρχάγγελος	ἡ Ἐπισκοπὴ Προφ. Ἠλιοῦ	Κισ.	317
Ἅγ. Μιχαὴλ Ἀργάγγελος	ὁ Ἀπάνω Κεφαλᾶς	Ἀποκ.	267
Ἅγ. Μιχαὴλ Ἀρχάγγελος	ὁ Μαθὲς	Ἀποκ.	239
Ἅγ. Μιχαὴλ Ἀρχάγγελος	οἱ Μουρνιὲς	Κυδ.	81
Ἅγ. Μιχαὴλ Ἀρχάγγελος	ἡ Ρόκκα	Κισ.	315
Ἅγ Μιχαὴλ Ἀρχάγγελος	τὰ Τσικαλαριὰ	Κυδ.	43
Ἅγ. Μιχαὴλ Ἀρχάγγελος	τὰ Χανιὰ		264
Ἁγία Μονὴ	οἱ Μουρνιὲς	Κυδ.	100
Ἅγ. Νικόλαος	ὁ Ἀλίκαμπος	Αποκ.	241
Ἅγ. Νικόλαος	τὸ Ἀρώνι	Κυδ.	25
Ἅγ. Νικόλαος	ὁ Βρασκᾶς	Σφ.	332
Ἅγ. Νικόλαος	ἡ Βρύση	Κυδ.	102
Ἅγ. Νικόλαος	ὁ Γαλατᾶς	Κυδ.	79
Ἅγ. Νικόλαος	ὁ Γαρίπας	Κυδ.	71
Ἅγ. Νικόλαος	τὸ Γυρογιάλι	Κυδ.	17
Ἅγ. Νικόλαος	τὸ Καλυβίτι	Κυδ.	314
Ἅγ. Νικόλαος	τὸ Καστέλλι Ἀποκορώνου	Ἀποκ.	180
Ἅγ. Νικόλαος	ἡ Κολοκασιὰ	Σφ.	347
Ἅγ. Νικόλαος	οἱ Κορακιὲς	Κυδ.	34
Ἅγ. Νικόλαος	ὁ Κουφὸς	Κυδ.	247
Ἅγ. Νικόλαος	ὁ Κυρτωμᾶδος	Κυδ.	206
Ἅγ. Νικόλαος	τὰ Νεροκούρου	Κυδ.	143
Ἅγ. Νικόλαος	τὰ Νοχιὰ	Κισ.	125
Ἅγ. Νικόλαος	ὁ Πύργος	Κυδ.	187
Ἅγ. Νικόλαος	ὁ Σκουτελῶνας Κορνάρω(ν)	Κισ.	84
Ἅγ. Νικόλζος	οἱ Στέρνες (στὸ Δωράκι)	Κυδ.	9
Ἅγ. Νικόλαος	οἱ Στέρνες (στὶς Καμάρες)	Κυδ.	6

'Ονομασία τοῦ ἱεροῦ καθιδρύματος	*Τοπωνύμιον*	*'Επαρχία*	*'Αριθ. παραγράφου*
Ἅγ. Νικόλαος	ἡ Τρυπητὴ	Σφ.	353
Ἅγ. Νικόλαος	οἱ Κάτω Φλακιὲς	'Αποκ.	232
Ἅγ. Νικόλαος	τὰ Χανιὰ		33
Ἅγ. Νικόλαος	τὰ Χανιὰ		156
Ἁγ. Νικολάου μονὴ	τὰ Χανιὰ (Θαλασσοσπήλιο)		23
Ἁγ. 'Ονουφρίου μονὴ	τὸ 'Ακρωτῆρι (στὴ Μελέχα)	Κυδ.	72
Ἅγ. Παντελεήμων	τὸ 'Ακρωτῆρι	Κυδ.	74
Ἅγ. Παντελεήμων	ὁ 'Ασπρελιανὸς	Κισ.	258
Ἅγ. Παντελεήμων	ὁ Βρασκᾶς	Σφ.	333
Ἅγ. Παντελεήμων	ἡ Κάϊνα	'Αποκ.	219
Ἅγ. Παντελεήμων	τὰ Τσικαλαριὰ	Κυδ.	96
Ἅγ. Παντελεήμων	τὰ Χανιὰ		85
Ἅγ. Πάντες	τὸ Μεσοχῶρι	Σφ.	337
Ἅγ. Πάντες	τὸ Νιοχωριὸ Βέρι	Κυδ.	183
Ἅγ. Πάντες	οἱ Στέρνες	Κυδ.	13
Ἁγ. Πάντων μονὴ	ὁ Κλαδισσὸς	Κυδ.	158
Ἁγ. Παρασκευὴ	ἡ Ἁγ. Ρουμέλη	Σφ.	358
Ἁγ. Παρασκευὴ	τὸ 'Ακρωτῆρι	Κυδ.	270
Ἁγ. Παρασκευὴ	ἡ Αὐγούστα	Κυδ.	145
Ἁγ. Παρασκευὴ	ὁ Βουβᾶς	Σφ.	355
Ἁγ. Παρασκευὴ	ὁ Βρασκᾶς	Σφ.	333
Ἁγ. Παρασκευὴ	τὸ Γιωργίτσι	Σφ.	326
Ἁγ. Παρασκευὴ	ὁ Γαρίπας	Κυδ.	185
Ἁγ. Παρασκευὴ	τὰ Κάτω Κεραμειὰ	Κυδ.	166
Ἁγ. Παρασκευὴ	ὁ Πλατανιᾶς	Κυδ.	77
Ἁγ. Παρασκευὴ	τὰ Χανιὰ		78
Ἁγ. Παρασκευῆς μονὴ	τὸ Καστέλλι 'Αποκορώνου	'Αποκ.	176
Ἅγ. Παῦλος	τὰ Χανιὰ		155
Ἅγ. Προκόπιος	ἡ Βρύση	Κισ.	111
Ἅγ. Ρωμανὸς	ὁ Γαλατᾶς	Κυδ.	101
Ἅγ. Σάββας	τὰ Χανιὰ		139
Ἅγ. Σαράντα	τὰ Νεροκούρου (μετόχιον Μ. Ἁγ. Αἰκατερίνης)	Κυδ.	61
Ἅγ. Σαράντα	τὰ Νεροκούρου	Κυδ.	123
Ἁγ. Σοφία	τὸ Καστέλλι Κισάμου	Κισ.	299
Ἅγ. Σπυρίδων	τὸ 'Αρώνι	Κυδ.	24
Ἅγ. Σπυρίδων	ἡ Κάϊνα	'Αποκ.	212
Ἅγ. Σπυρίδων	οἱ Στέρνες	Κυδ.	4
Ἅγ. Σπυρίδων	τὰ Χανιὰ (ἐκτὸς τῶν τειχῶν)		54

'Ονομασία τοῦ ἱεροῦ καθιδρύματος	*Τοπωνύμιον*	*'Επαρχία*	*'Αριθ. παραγράφου*
Σωτῆρος	ὁ 'Αλίκαμπος	'Αποκ.	243
Σωτῆρος	ὁ Βρασκᾶς	Σφ.	334
Σωτῆρος	τὸ Γάζι Τζώρτζη	Σελ.	304
Σωτῆρος	ὁ Γαλατᾶς	Κυδ.	76
Σωτῆρος	τὸ Γιωργίτσι	Σφ.	325
Σωτῆρος	ἡ 'Επισκοπὴ Προφ. 'Ηλιοῦ	Κισ.	319
Σωτῆρος	τὸ Καστέλλι Κισάμου	Κισ.	294
Σωτῆρος	οἱ Κομητάδες	Σφ.	350
Σωτῆρος	ἡ Κολοκασιὰ	Σφ.	347
Σωτῆρος	τὸ Μεσοχῶρι	Σφ.	346
Σωτῆρος	ὁ Μουζουρᾶς	Κυδ.	31
Σωτῆρος	ὁ Βατόλακκος (Γλουλιδιανὰ)	Κυδ.	153
Σωτῆρος	τὸ Ξηροστέρνι	'Αποκ.	253
Σωτῆρος	ἡ Πανέθημος	Κισ.	250
Σωτῆρος	τὰ Ροδωποῦ	Κισ.	271
Σωτῆρος	ὁ Πατσιανὸς	Σφ.	360
Σωτῆρος	ὁ Πύργος Φυλασσόμενος	Κυδ.	295
Σωτῆρος	οἱ Στέρνες (στὸ Φραδελάκηδω)	Κυδ.	12
Σωτῆρος	τὰ Τσικαλαριὰ	Κυδ.	150
Σωτῆρος	τὰ Τσικαλαριὰ (Τριδίχαλη)	Κυδ.	50
Σωτῆρος	ὁ Φουρνὲς	Κυδ.	309
Σωτῆρος	τὸ Χωριδάκι	Κυδ.	29
Ταξιάρχης	ἡ Δριλασσινέα	Κυδ.	160
Τίμιος Σταυρὸς	ἡ Ἁγιὰ	Κυδ.	94
Τίμιος Σταυρὸς	ὁ Ἁλίκαμπος	'Αποκ.	240
Τίμιος Σταυρὸς	ὁ Ἁλίκαμπος	'Αποκ.	244
Τίμιος Σταυρὸς	τὸ Βαρήπετρον	Κυδ.	89
Τίμιος Σταυρὸς	τὸ Γιωργίτσι	Σφ.	324
Τίμιος Σταυρὸς	ὁ Νίπος	Αποκ.	235
Τίμιος Σταυρὸς	ὁ Σπανιάκος	Σελ.	288
Τίμιος Σταυρὸς	οἱ Στέρνες (στὴ Βίγλα)	Κυδ.	10
Τίμιος Σταυρὸς	οἱ Στέρνες (στὴ Μ. Βίγλα)	Κυδ.	7
Τίμιος Σταυρὸς	τὰ Χανιὰ		38
Ἁγ. Τριὰς	τὸ Καρύδι	'Αποκ.	226
Ἁγ. Τριὰς	τὸ Καστέλλι 'Αποκορώνου	'Αποκ.	179
Ἁγ. Τριὰς	τὸ Καστέλλι Κισάμου	Κισ.	292
Ἁγ. Τριὰς	οἱ Κορακιὲς	Κυδ.	32
Ἁγ. Τριὰς	τὸ Μεσοχῶρι	Σφ.	343
Ἁγ. Τριὰς	ὁ Ραβδούχας	Κισ.	284
Ἁγ. Τριὰς	ἡ Σούδα	Κυδ.	117
Ἁγ. Τριὰς	οἱ Στέρνες	Κυδ.	27
Ἁγ. Τριὰς	ὁ Φρὲς	'Αποκ.	220

Ὀνομασία τοῦ ἱεροῦ καθιδρύματος	*Τοπωνύμιον*	*Ἐπαρχία*	*Ἀριθ. παραγράφου*
Ἁγ. Τριὰς	τὰ Χανιὰ		189
Τρεῖς Ἐκκλησίες μονὴ	τῶ(ν) Βαρβάρω(ν)	Κισ.	213
Ἁγ. Φανερωμένη	τὸ Θέρισον	Κυδ.	163
Ἁγ. Φανούριος	τὰ Χανιὰ		129
Ἁγ. Φωτιὰ	ὁ Ραβδοὺχας	Κισ.	261
Χριστὸς Παντοκράτωρ	οἱ Στέρνες	Κυδ.	1
Χριστὸς τοῦ Λουτροῦ	τὰ Χανιὰ		136
Χριστὸς τοῦ Τζαγκαρέλλο	τὰ Χανιὰ		57
Χριστοῦ Μονὴ	τὰ Χανιὰ		256

ΜΑΡΙΑ Κ. ΧΑΙΡΕΤΗ

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑ

FRANZ DÖLGER (1891 - 1968)

Τὴν 4ην Νοεμβρίου 1968 ἀνηγγέλθη ἐκ Μονάχου ὁ θάνατος τοῦ ἐκεῖ ἀπὸ πολλοῦ ἀσθενοῦντος διαπρεποῦς βυζαντινολόγου καὶ ἐπὶ μακρὰ ἔτη καθηγητοῦ τῆς βυζαντινολογίας (1931 - 1961), ἀκαδημαϊκοῦ Φραγκίσκου Dölger. Ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς εἶχε διαδεχθῆ ἐν Μονάχῳ τὸν Aug. Heisenberg, φιλόλογον καὶ ἐκδότην κειμένων (καὶ ἐκεῖνος τὸν Krumbacher !) καὶ ἐν τῇ διευθύνσει τοῦ διεθνοῦς περιοδικοῦ Byzantinische Zeitschrift τὴν ὁποίαν καὶ ἐκράτησεν ἐπὶ τριακονταπενταετίαν περίπου, παρακολουθῶν τὴν διεθνῆ βυζαντινολογικὴν κίνησιν (ὁ ἴδιος ἔγραφεν, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ αὐστηρῶς, καὶ δι' ὅλα τὰ ἑλληνικὰ δημοσιεύματα). Ὁ μεταστὰς ὑπῆρξε πιστὸς καθολικός, ἐρευνητὴς διεθνῶς γνωστός, μέλος πολλῶν ἀκαδημιῶν καὶ ἐπίτιμος διδάκτωρ πολλῶν πανεπιστημίων κ.ἄ. ἐπιστημονικῶν ἑταιρειῶν, ἐν οἷς καὶ τὰ Ἑλληνικὰ Πανεπιστήμια, ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν καὶ ἡ ἡμετέρα Ἑταιρεία Βυζαντινῶν Σπουδῶν. Εἰς τὸ περίφημον Φροντιστήριον τοῦ Μονάχου ἐσπούδασαν πολλοὶ Ἕλληνες ὑπὸ τὰς ὁδηγίας του (οὐ μόνον βυζαντινολόγοι, ἀλλὰ καὶ θεολόγοι, κλασσικοὶ φιλόλογοι καὶ ἱστορικοὶ καὶ παιδαγωγοὶ κ.ἄ.), ἦτο δὲ προφανὴς ἡ ἐπιθυμία του νὰ τηρήσῃ τὴν Ἑλλάδα ἐξ ἐπόψεως ἐπιρροῆς βαυαρικὸν βυζαντινολογικὸν φέουδον, πρᾶγμα ὅπερ δὲν ἦτο εὐχερὲς μετὰ τὴν ἐν Ἑλλάδι ἀνάδειξιν πανεπιστημιακῶν καθηγητῶν οἵτινες εἶχον σπουδάσει βυζαντινολογίαν εἰς Γαλλίαν, Ἰταλίαν, Βέλγιον, Ἀμερικὴν καὶ ἀλλαχοῦ. Ὁ Dölger δὲν ὑπῆρξεν οὔτε γραμματολόγος ὡς ὁ Krumbacher, οὔτε φιλόλογος ὡς ὁ Heisenberg, ἦτο μᾶλλον ἱστορικός, στρέψας τὴν ἔρευναν πρὸς τὴν οἰκονομικὴν καὶ διοικητικὴν ἐσωτερικὴν ἱστορίαν τοῦ Βυζαντίου, τὴν δημοσίευσιν τῶν σχετικῶν ἐγγράφων ἢ τὴν καταλογογράφησιν τῶν ἀπολυθέντων βασιλικῶν ὁρισμῶν κλπ.

Τοῦτο ἑρμηνεύει τὴν ἐπίμονον ἐργασίαν του εἰς Ἅγιον Ὄρος καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς γερμανικῆς κατοχῆς, ὅτε ἦλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα φέρων στολὴν ταγματάρχου καὶ ἐπροκάλεσε δυσμενέστατα κατ' αὐτοῦ σχόλια. Καὶ

προηγουμένως εἶχεν ἔλθει εἰς ρῆξιν πρὸς τὴν ἕδραν τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας τῶν Ἀθηνῶν (Μεσαιωνικῆς καὶ Νέας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας) ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Νίκου Βέη, τὴν διάστασιν δὲ ταύτην διετήρησε καὶ ἐπροκάλεσε καὶ ὅτε ὁ ὑποφαινόμενος κατέλαβον τὴν ἕδραν (1949 - 1950), ἀδίκως δέ. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι εἰς τὰς ἐνεργείας ταύτας, μονοκόμματος ὡς ἦτο Βαυαρός, ὠθεῖτο πάλιν ὑπὸ Ἑλλήνων τὸ γένος ἐπιστημόνων, ὑπηρετούντων ἰδίους σκοπούς. Δὲν ἀντελαμβάνετο δὲ ὅτι οὕτως ἐζημίωνεν ἀφ' ἑνὸς τὴν ἀξιοπιστίαν καὶ ἐνημερότητα τοῦ περιοδικοῦ τοῦ Μονάχου (BZ), ἐξ ἄλλου δὲ ἀπώθει τοὺς μέλλοντας βυζαντινολόγους ἐκ Γερμανίας πρὸς Γαλλίαν (καὶ Ἰταλίαν), ὅπου αἱ σχετικαὶ σπουδαὶ ἐλάμβανον τεραστίαν ἔκτασιν, ἀπέβαινον διεθνοῦς σημασίας καὶ δὲν ἀπεῖχον τῶν ἱστορικῶν στόχων (ἐσωτερικῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου) πρὸς τοὺς ὁποίους ὁ ἴδιος ὁ Dölger ἀπέβλεπεν, ἐνῶ παραλλήλως ἐκαλλιεργοῦντο ἐκεῖ καὶ αἱ φιλολογικαί, θεολογικαί, ἁγιολογικαὶ καὶ δὴ αἱ περὶ τὴν βυζαντινὴν τέχνην σπουδαί. Ταῦτα γράφω σήμερον μετὰ πολλῆς λύπης, διὰ νὰ ἐξηγήσω ἁπλῶς τὰ συμβάντα, χωρὶς νὰ θέλω νὰ μειώσω τὴν μεγάλην καὶ ἐξαίρετον σημασίαν τοῦ ἔργου τοῦ ἀειμνήστου καὶ τὸν θαυμασμὸν τὸν ὁποῖον τρέφω πρὸς τὰς διπλωματικὰς ἰδίᾳ καὶ ἱστορικὰς ἐργασίας τοῦ Dölger. Ἀλλ' ἐπειδὴ οἱ μαθηταί του, νεκρολογοῦντες αὐτὸν μετὰ πολλοῦ θαυμασμοῦ καὶ εὐλόγου συγκινήσεως, ὑπερβάλλουν ὡς πρὸς τὴν γενικὴν σημασίαν τοῦ ἔργου του (καὶ δὴ ἔναντι τοῦ Krumbacher ! τῆς γαλλικῆς σχολῆς ἢ τῆς ἐργασίας ἄλλων διασήμων συγχρόνων του βυζαντινολόγων ὡς ὁ Mercati, ὁ Grégoire κλπ.), καλὸν θὰ ἦτο νὰ λεχθῇ ἐντεῦθεν ὅτι, παρὰ τὰς ἐξαιρέτους ὀλίγας φιλολογικάς του ἢ γλωσσικὰς (περὶ τὴν ὁρολογίαν) μικρὰς ἐργασίας, ὁ Dölger ἦτο κυρίως ἱστορικὸς καὶ δὴ οὐχὶ τῆς πολιτικῆς ἱστορίας καὶ ὅτι ἀπὸ τῆς ἱστορικῆς ταύτης σκοπιᾶς δὲν εἶναι εὔκολον νὰ ἀξιολογηθῇ δικαίως καὶ ἀντικειμενικῶς, παρὰ πᾶσαν γερμανικὴν μεθοδολογικὴν πειθαρχίαν, οὔτε ἡ βυζαντινὴ τέχνη, πολλῷ μᾶλλον ἡ βυζαντινὴ Φιλολογία (Γραμματεία κλπ.). Εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς εἰδικεύσεως, εἴτε τὸ θέλομεν εἴτε ὄχι, δὲν εἶναι ἡ ἱστορία ὁ καταλληλότερος πύργος διὰ νὰ ἐλέγχωνται ἐκεῖθεν καὶ ἄλλοι κλάδοι, ὡς ἡ μεσαιωνικὴ (δημώδης) καὶ νεοελληνικὴ λογοτεχνία, τὰ μεταβυζαντινά, ἡ φιλοσοφία. Ὅταν μάλιστα ὑπῆρχε καὶ ἡ προκατάληψις κατὰ τῆς Ὀρθοδοξίας, ἡ ὠθήσασα εἰς ἀποκλεισμὸν ἐρεύνης κάθε πνευματικῆς προσωπικότητος ἡ ὁποία δὲν ὑπῆρξεν εἰς τὸ Βυζάντιον φιλοουνιτική !

Ὁ Dölger ζῶν δικαίως περιεβλήθη μὲ ὅλας τὰς τιμὰς καὶ ἀλλαχόθεν καὶ ἐξ ἑλληνικῆς πλευρᾶς. Τόμοι τῷ ἀφιερώθησαν, εἶναι εὔκολον νὰ εὕρῃ τις τὰς ἀναγραφὰς τῶν δημοσιευμάτων καὶ τὰς ἀκαδημαϊκὰς διακρίσεις ὧν ἔτυχεν. Διὰ τοῦτο δὲν κρίνω σκόπιμον νὰ ὑπομνήσω οὐδὲ τὰ πλέον ὀγκώδη καὶ βασικά του δημοσιεύματα, ὡς πασίγνωστα.

Μέγας ἐργάτης τῶν Βυζαντινῶν σπουδῶν, ἐσφράγισε τὴν ἐποχήν του

μὲ τὴν ἀκάμαντον δραστηριότητά του, τὴν ὀξύτητα, τὴν μονολιθικότητα, τὴν μεθοδολογικὴν πειθαρχίαν. Τῷ ὀφείλομεν τόσα πολλὰ ὥστε αὐτὴν τὴν ὥραν νὰ λησμονῶμεν τὰς κατ' ἄνθρωπον ἀτελείας, ὧν ἀμέτοχοι δὲν εἴμεθα καὶ ἡμεῖς. Τὸ μέγα ὄνομα θὰ ἐπιζήσῃ λόγῳ τοῦ μεγάλου ἐρευνητικοῦ ἔργου τὸ ὁποῖον ἐπετέλεσεν.

N. B. T.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ*

ANALECTA HYMNICA GRAECA e codicibus eruta Italiae inferioris. Joseph Schirò consilio et ductu edita. I Canones Septembris. Ada Debiasi Gonzato collegit et instruxit, Roma 1966, 8°, σσ. XV + 467 (= Istituto di Studi Bizantini e Neoellenici. Università di Roma).

Ὁ ἐν Ρώμῃ γνωστότατος καὶ προσφιλέστατος συνάδελφος κ. Ἰωσὴφ Schirò, εἰδικώτατος περὶ τὴν βυζαντινὴν ὑμνογραφίαν καὶ μουσικήν, γνώστης τῆς Βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς ἡμῶν ποιήσεως ἄριστος καὶ πολλῶν ἀξιολογωτάτων μελετῶν ὑμνογραφικῶν συγγραφεύς, συνέλαβεν ἀπὸ ἐτῶν τὸ σχέδιον τῆς ἐκδόσεως τῶν Κανόνων τῆς Ὀρθοδόξου ὑμνογραφίας μας ἐπὶ τῇ βάσει τῆς δυτικῆς Κατωϊταλικῆς παραδόσεως, ὡς ἀρχαιοτέρας καὶ πληρεστέρας τῆς Ἀνατολικῆς. Εἶναι γνωσταὶ αἱ συγκοπαὶ τῶν κειμένων αἱ ἐπελθοῦσαι κατὰ διαφόρους σιωπηρὰς μεταρρυθμίσεις, ἕνεκα τῶν ὁποίων τὰ διὰ τῶν ἐντύπων λειτουργικῶν βιβλίων παραδοθέντα ἡμῖν κείμενα (μολονότι ἀντιπροσωπεύουν καλὴν χει/φον παράδοσιν πρὸ τοῦ 1453), εἶναι μικρὸν μόνον μέρος τοῦ ἐν τοῖς χειρογράφοις ἀποκειμένου μεγίστου ἀνεκδότου θησαυροῦ (ὡς πρῶτος ἔδειξεν ὁ ἀείμν. πρώην Λεοντοπόλεως Σωφρόνιος διὰ τοῦ Ταμείου του), παρὰ δὲ τὰς ἀποκαταστάσεις (ἰδίᾳ τοῦ Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανοῦ) σεσαλευμένα καὶ κεκολοβωμένα ἢ ἐλλιπῆ κατὰ πολλὰ τροπάρια. Ἀπεναντίας πολλοὶ τῶν κατωϊταλικῶν κωδίκων καὶ τῆς Κρυπτοφέρρης παραδίδουν πληρέστερα τὰ κείμενα. Προϋποτίθεται βέβαια ἡ ἐξακρίβωσις τῆς δυτικῆς ἢ ἀνατολικῆς προελεύσεως τῶν κωδίκων, ἐν δὲ τῇ ἀναληφθείσῃ προσπαθείᾳ τοῦ κ. συναδέλφου πολλοὶ κώδικες τῶν ἐρευνηθέντων εὕρηνται καὶ ἔξω τῆς Ἰταλίας (εἰς Παρισίους π.χ.) καὶ δὲν γνωρίζομεν ποῦ ἀκριβῶς συνεπιλήφθησαν καὶ ἐν ὄψει τίνων προτύπων, διότι ἡ τοιαύτη ἔρευνα δὲν ἔχει πολὺ προχωρήσει.

Ὁ κ. συνάδελφος σκοπεύει καὶ τὴν ἔκδοσιν τῶν Μηναίων, τοῦ Τριῳδίου καὶ τοῦ Πεντηκοσταρίου, ὡς ἔγινε δὲ γνωστὸν ἐκ τῆς ἀγγελίας, ἐπιχειρεῖ τὴν ἐργασίαν ταύτην δαπάναις τοῦ Ἐθνικοῦ Συμβουλίου τῶν Ἐρευνῶν τῆς Ἰταλίας, διὰ πλειάδος συνεργατῶν Ἑλλήνων καὶ Ἰταλῶν ἐν οἷς ἡ ὑφηγήτριά του Κα Gonzato, ἡ καὶ ἐκδοῦσα τὸν πρῶτον τόμον (Κανόνες Σεπτεμβρίου) καὶ ἀναλαβοῦσα τὴν ἔκδοσιν καὶ τοῦ Ὀκτωβρίου, ὁ ἡμέτερος ὑφηγητὴς κ. Ἀθ. Δ. Κομίνης (ἑτοιμάζων τοὺς τόμους Νοεμβρίου καὶ Δεκεμβρίου), ὁ ἡμέτερος ἀνεψιὸς Εὐτύχιος Ἰω. Τωμαδάκης, τοῦ ὁποίου τυπώνονται οἱ κανόνες τοῦ Φεβρουαρίου, (ἑτοιμάζει καὶ τοὺς τοῦ Μαρτίου καὶ τὰ Τριῴδια), οἱ ἐν Ρώμῃ βοηθοὶ δὶς Ἄλκηστις Πρωΐου (Ἰανουάριος - Αὔγουστος), Κωνσταντῖνος Νίκας (Ἀπρίλιος -Μάϊος), Αὐγούστα Acconcia - Longo (Ἰούνιος - Ἰούλιος). Ἡ σειρὰ πρόκειται νὰ κλείσῃ μὲ 14ον τόμον περιλαμβάνοντα τὰς ἀρχοτελείας τῶν τροπαρίων, εἱρμῶν κλπ. καὶ Πίνακας.

Καὶ ἡ σύλληψις εἶναι σπουδαία καὶ τὸ κατόρθωμα θὰ εἶναι μέγα, ἀντάξιον τῆς σημασίας τῆς βυζαντινῆς ὑμνογραφίας, ἐὰν μάλιστα ἀχθῇ, ὡς ἐλπίζομεν εἰς αἴσιον πέρας. Καὶ θὰ ἠδύνατο μέν τις νὰ ἔχῃ καὶ βασικάς τινας ἀντιρρήσεις, ὡς πρὸς τὴν διαίρεσιν τῆς παραδόσεως, ὅταν μάλιστα τινὲς τῶν ἐκδοτῶν ὡς ὁ Ἀθ. Κομίνης καὶ ὁ Εὐτύχιος Τωμαδάκης εἰργάσθησαν καὶ εἰς βιβλιοθήκας ἀνατολικάς, ὡς τῆς Πάτμου καὶ τῶν ἱ. μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους, καὶ εὐκόλως θὰ ἠδύναντο νὰ συμπληρώσουν ἐκεῖθεν τὸ ὑλικὸν καὶ νὰ συγκεράσουν τὴν δυτικὴν μὲ τὴν ἀνατολικὴν παράδοσιν, ὥστε νὰ μὴ χρειασθῇ εἰς τὸ μέλλον ἡ ἐπανέκδοσις τοῦ αὐτοῦ ὑμνογραφικοῦ ὑλικοῦ. Ἀλλ' ἡ φιλοδοξία τῶν Ἰταλῶν μελετητῶν ἀποβλέπει εἰς τὴν ἔξαρσιν τῆς δυτικῆς παραδόσεως καὶ εὐτύχημα εἶναι ὅτι τὸ ἐγχείρημα θὰ γίνῃ κατὰ τὰ δύο τρίτα ὑπὸ Ἑλλήνων ἐπιστημόνων ἐκπαιδευθέντων ἐν Ἀθήναις, οἱ ὁποῖοι θὰ συντελέσουν εἰς τὸ νὰ γίνῃ ὅσον τὸ δυνατὸν ἀρτιώτερον (δοθέντος μάλιστα ὅτι αἱ θεωρίαι τοῦ συναδέλφου κ. Schirò περὶ ρυθμοτονικῆς μετρικῆς καὶ βυζαντινῆς μουσικῆς ὀλίγιστον ἀπέχουν τῶν ἰδικῶν μου).

Τὸ ἐγχείρημα θὰ δώσῃ τὴν εὐκαιρίαν νὰ γνωσθοῦν πολυάριθμα ἄγνωστα κείμενα τῶν μεγάλων ὑμνογράφων ἢ μελῳδῶν καὶ πιθανώτατα ν' ἀναθεωρηθῇ ἡ ἐκτίμησις τῶν ὑπηρεσιῶν των πρὸς τὴν βυζαντινὴν ποίησιν.

Ἀπὸ ὅ,τι ἀντελήφθην ἐκ τῶν δοκιμίων τοῦ παρουσιαζομένου τόμου, τὰ ὁποῖα ἐκλήθην ν' ἀναγνώσω καὶ βελτιώσω tacite, καὶ ἐκ τῶν χειρογράφων ἄλλων τινῶν μηνῶν, ἐκ τῶν Analecta Hymnica θὰ ἐμφανισθῇ μέγας καὶ ἐξαίσιος ποιητὴς ὁ Ἰωσὴφ Ὑμνογράφος, δεινὸς χειριστὴς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ καλλιεπὴς καὶ ὑψιπέτης οἷον δὲν δεικνύουν οἱ γνωστοὶ καὶ ἔντυποι ἐν τοῖς λειτουργικοῖς βιβλίοις ἡμῶν Κανόνες αὐτοῦ (ὡς ὁ τῆς Ἀκαθίστου). Ὡς ἐκ τούτου οὐ μόνον χειροκροτοῦμεν τὴν πρωτοβουλίαν καὶ ἐπαινοῦμεν τὴν θαυμαστὴν ἐργασίαν ἐν τῷ συνόλῳ της, ἀλλὰ καὶ δὲν κρατούμεθα ἀπὸ τοῦ νὰ ἐκφράσωμεν τὴν ἀπορίαν διατί ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία καὶ ἡ Νεοελληνικὴ Ἐπιστήμη ἠγνόησαν ἀνάλογον ἔργον, ὅπερ θὰ ἦτο ἡ ἀνακάθαρσις τῶν παρ' ἡμῖν λειτουργικῶν βιβλίων, ἡ τοσάκις μελετηθεῖσα

---

* Ἡ Ἐπετηρὶς δὲν ὑποχρεοῦται νὰ κρίνῃ ἢ παρουσιάζῃ πᾶν ἀποστελλόμενον βυζαντινολογικῆς ὕλης βιβλίον, ἀλλ' ἔχει τὸ δικαίωμα τῆς ἐπιλογῆς καὶ τῆς προτεραιότητος.

μὲν ἀλλ' οὐδέποτε ἐπιχειρηθεῖσα, προσκόψασα δ' εἰς ἀντιζηλίας καὶ ἀνάμειξιν ἀδαῶν προσώπων εἰς τὰς συγκροτηθείσας ἐπιτροπάς.

Εἰς τὸν παρουσιαζόμενον τόμον προτάσσεται λατινιστὶ Προοίμιον τοῦ καθηγητοῦ κ. Schirò ἐν ᾧ συντόμως ἐξετάζονται διατὶ ἐξελέγησαν οἱ κώδικες τῆς Ν. Ἰταλίας διὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν κωδίκων καὶ ἄλλα μεθοδολογικὰ θέματα. Εἶτα δίδονται τὰ χειρόγραφα ἐξ ὧν ἐλήφθησαν τὰ κείμενα, συντομογραφούμενα. Εἶναι δὲ ταῦτα κώδικες Μεσσήνης, Κρυπτοφέρρης, Βατικανῆς, Βοδληϊανῆς, Παρισινοί, Βαρβερινοί, τῆς Βαλλικελλιανῆς, τῆς Ἑνετίας καὶ εἷς Πατμιακὸς (ὁ 194 τοῦ ιδ' αἰ.) ἐν συνόλῳ 26, δηλούμενοι δι' ἰσοπόσων ἀντιστοίχων ἐνδείξεων (sigla). Ὡς sigla παρέχονται αἱ παρ' ἡμῖν συντομογραφίαι διαφόρων λειτουργικῶν βιβλίων καὶ ἐκδόσεων, περιοδικῶν καὶ ἄλλων ἐπιστημονικῶν συγγραφῶν. Εἰς τὰ sigla ταῦτα εὑρίσκει τις ἰδίᾳ τὰς λειτουργικὰς ἐκδόσεις τῆς Ρώμης (Μηναῖα 1888 - 1901, Παρακλητικὴ 1885, Ὡρολόγιον 1876, Πεντηκοντάριον 1883, 1738, Τριῴδιον 1879). Παραδόξως ἀπουσιάζουν τὰ Initia Hymnorum Graecorum I - IV τῆς Enrica Follieri.

Ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκδόσεως εἶναι ἡ ἑξῆς : Δηλοῦται ὁ μὴν καὶ ἡ ἡμέρα αὐτοῦ καὶ ὁ ἀριθμὸς τοῦ Κανόνος, εἶτα ἡ ἑορτὴ (λατινιστί), παρατίθεται δ' ἐν συνεχείᾳ ἑλληνιστὶ τμῆμα τοῦ συναξαρίου τῆς ἡμέρας (Delehaye, Syn. Ecclesiae Constantinopolitanae), εἶτα καταγράφονται οἱ κώδικες, τὰ σημεῖα των καὶ τὰ φύλλα αὐτῶν ἐν οἷς εὕρηται τεθησαυρισμένον τὸ ἀκολουθοῦν κείμενον, ὅπερ καὶ χαρακτηρίζεται διὰ τοῦ ἤχου ὃν ἀκολουθεῖ, χωρίζεται κατὰ ᾠδὰς (αὗται εἰς εἱρμοὺς ἢ προσόμοια, τροπάρια, τριαδικά, θεοτοκία), μὴ παραλειπομένων τῶν καθισμάτων, ὧν δίδονται μόνον ἐνδείξεις ὅταν εἶναι καὶ ἐντύπως γνωστὰ (ὡς γίνεται καὶ δι' ἄλλα τμήματα τῶν δημοσιευομένων κειμένων). Παρὰ πόδας κατὰ σελίδα, λατινιστὶ συντεταγμένα εὕρηνται τά τε κριτικὰ ὑπομνήματα καὶ τὰ testimonia, ἐνῶ τὸ ἄλλο Commentario - Ὑπόμνημα πραγματικόν, ὅπου συζητοῦνται τὰ σχετικὰ ἁγιολογικὰ καὶ ὑμνογραφικὰ θέματα, ὁ τρόπος τῆς ἐκδόσεως καὶ ἡ λοιπὴ κριτικὴ καὶ φιλολογικὴ ἐπεξεργασία, ἕπεται κατὰ ἡμερομηνίας καὶ ἑορτὰς ἀπὸ τῆς σ. 397 ἑξ. ἰταλιστί. Οἱ Πίνακες περιορίζονται ἐπὶ τοῦ παρόντος εἰς τὸ νὰ καταγράφουν τοὺς 37 ἐκδιδομένους Κανόνας ὁ πρῶτος. Τοὺς ὀκτὼ ὑμνογράφους ὁ δεύτερος, ἤτοι τοὺς Ἀνδρέαν Κρήτης (1), Κυριακὸν (1), Γερμανὸν Κωνσταντινουπόλεως (2), Γεώργιον (7), Ἰωσὴφ τὸν Ξένον ἢ Ὑμνογράφον (9), Προκόπιον (1), Συμεῶνα μάγιστρον ἢ λογοθέτην (1) καὶ Θεοφάνην (4). Ὁ ἑπόμενος πίναξ δίδει τοὺς κώδικας κατὰ χώρας καὶ πόλεις, καὶ ὁ τελευταῖος τοὺς 33 ἁγίους εἰς οὓς ἀναφέρεται ὁ τόμος ἀλφαβητικῶς καὶ κατὰ σελίδα τῶν εἰς ἃ ἀπαντοῦν ὑμνογραφικῶν ἔργων. Ἀναζητεῖται πίναξ τῶν Initia.

Ἡ ἔκδοσις μολονότι δὲν εἶναι πολυτελὴς καὶ ἐγένετο διὰ μικρᾶς ποικιλίας στοιχείων, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς οἰκείας εἰς ἡμᾶς ἐγχρώμους ἐκδόσεις τῶν λειτουργικῶν βιβλίων, εἶναι συμπαθὴς ἐν τῇ ἁπλότητι τῆς ἐμφανίσεώς της.

Ὡς πρὸς τὸ κείμενον, τὸ ὁποῖον εἶδον εἰς τὰ τυπογραφικὰ δοκίμια ἐν Ρώμῃ κατ' Ἀπρίλιον 1967, θὰ ἦτο εἰς ἐμὲ σήμερον δύσκολον νὰ ἐπαναλάβω τὰς παρατηρήσεις μου. Διότι ὅσα μὲν παρετήρησα τότε καὶ ἐγένοντο δεκτὰ καλῶς ἔχουν, δι' ὅσα δὲ δὲν ἐγένοντο δὲν κρίνω ὅτι εἶναι εὐκαιρία σήμερον νὰ ἐπιμείνω. Μόνον ἐπαίνους δύναμαι ν' ἀπευθύνω εἰς τὴν Καν Gonzato πρῶτον διὰ τὴν ἐπιτελεσθεῖσαν ἐπίπονον ἐργασίαν καὶ τὸ ἐμφανισθὲν ἀποτέλεσμα. Εἰς τὴν ἔρημον τῶν ἐν τῇ Δύσει ὑμνογραφικῶν σπουδῶν τῶν σχετικῶν πρὸς τοὺς Κανόνας (διότι ὁ Ρωμανὸς εὗρε μελετητάς, καλοὺς ἢ κακοὺς ἄλλη ὑπόθεσις), μένει μόνον νὰ χαιρετίσωμεν μετὰ ἐνθουσιασμοῦ τὴν ἀπαρχὴν τῶν καλῶν ἐγκωμίων, ἣν ἀποτελεῖ ὁ παρουσιαζόμενος τόμος, ὁ ὁποῖος περιποιεῖ τιμὴν καὶ εἰς τὸν ἀναλαβόντα τὴν πρωτοβουλίαν, κατευθύνοντα τὴν ἔκδοσιν τοῦ κειμένου, τὴν ἔρευναν, τὴν διατύπωσιν, τὴν ἑνιαίαν μέθοδον τῆς ἐμφανίσεως, τὴν μετρικὴν μορφὴν καὶ πᾶσαν ἄλλην ἀγαθὴν λεπτομέρειαν συνάδελφον κ. Schirò, εἰς τὸν ὁποῖον καὶ εὐχόμεθα ταχέως καὶ ἀδιαταράκτως νὰ ἴδῃ συντελούμενον τὸ ἔργον τοῦτο τῆς ζωῆς του, διὰ τὸ ὁποῖον τῷ ὀφείλονται χάριτες πολλαὶ μὲν ἀπὸ ἡμᾶς τοὺς ζῶντας θαυμαστὰς καὶ μελετητὰς τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ὑμνογραφίας (τὴν ὁποίαν καὶ ἐκεῖνος ψάλλει ἀπὸ τὴν βρεφικήν του ἡλικίαν), εὐγνωμοσύνη δ' ἀναμφιβόλως ἀπὸ τοὺς θεμελιωτὰς τῆς σχετικῆς ἐρεύνης ὡς ὁ καρδινάλιος Pitra, οἱ ἡμέτεροι Βαρθολομαῖος Κουτλουμουσιανός, Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης, Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, Ἐμμανουὴλ Παντελάκης καὶ εἴ τις ἄλλος.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα (1547 - 1806) πρὸς τοὺς ἐν Βενετίᾳ μητροπολίτας Φιλαδελφείας καὶ τὴν ὀρθόδοξον Ἑλληνικὴν ἀδελφότητα, ὑπὸ Μ. Ἰ. Μανούσακα, Βενετία 1968 (= Βιβλιοθήκη τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν - ἀριθ. 3), 4ο, σσ. κδ' + 164 + ΚΒ' ὁλοσέλιδοι πίνακες (ὁ τίτλος καὶ ἰταλιστί).

Τὸ ἐν Ἑνετίᾳ Ἑλληνικὸν Ἰνστιτοῦτον, ὅπερ εὐδοκίμως ἀπὸ τινων ἐτῶν διευθύνει καὶ ὀργανώνει ὁ ἐν Θεσσαλονίκῃ συνάδελφος κ. Μ. Ἰ. Μανούσακας, ἐξέδωκε καλαίσθητον τόμον ὑπὸ τὸν ἄνω τίτλον, περιέχοντα τὰ κεί-

μενα μετὰ σχολίων καὶ ΚΒ' Πινάκων ἐκτὸς κειμένου, εὑρετηρίων καὶ ἰταλικῆς περιλήψεως τεσσαράκοντα πατριαρχικῶν γραμμάτων τῶν ἐτῶν 1547 - 1806 ἀναφερομένων εἰς τὴν ἐν Βενετίᾳ Ἑλληνικὴν κοινότητα καὶ ἐκκλησίαν τῶν ἐν λόγῳ χρόνων, ἄγνωστα τὸ πρὶν καὶ εὑρεθέντα ὑπὸ τοῦ ἐκδότου ἢ παραμεληθέντα ὑπὸ τοῦ προγενεστέρου ἐκδότου τῶν δοκουμέντων τῆς ἐν λόγῳ Κοινότητος Ἰ. Βελούδου (1873). Ἐκ τούτων 27 εἶναι τῶν Οἰκουμενικῶν πατριαρχῶν, 8 τοῦ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας καὶ 5 τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων, πάντα πρὸς τὸν ἐν Ἑνετίᾳ ἕλληνα μητροπολίτην Φιλαδελφείας. Οἱ ἀπολύοντες τὰ γράμματα οἰκουμενικοὶ εἶναι οἱ Διονύσιος Β', Μητροφάνης Γ', Ἱερεμίας ὁ Τρανός, Θεοφάνης ὁ Καρύκης, Ματθαῖος Β', Ραφαὴλ Β', Νεόφυτος Β', Κύριλλος ὁ Λούκαρις, Ἰωαννίκιος Β', Ἰωαννίκιος Γ', Γαβριὴλ Δ', οἱ Ἀλεξανδρείας εἶναι Μελέτιος ὁ Πηγᾶς, Κυπριανός, Γεράσιμος Γήμαρης, Παρθένιος Παγκώστας, Θεόφιλος Γ', ἐνῶ τῶν Ἱεροσολύμων οἱ Παρθένιος καὶ Ἄνθιμος.

Μετὰ τὸν συνήθη Πρόλογον, ἕπεται σοφὴ καὶ κατατοπιστικὴ ἡ Εἰσαγωγή, ἐν ᾗ (σ. ιθ') ὁ συγγραφεὺς καταγράφει καὶ ἄλλα ἐννέα πατριαρχικὰ γράμματα ἅτινα ἀνεῦρεν ἀλλὰ δὲν περιέλαβε, δι' οὓς λόγους ἐξηγεῖ, εἰς τὴν παρουσιαζομένην ἔκδοσιν, ἐπιφυλαχθεὶς νὰ ἐκδώσῃ τρία ἐξ αὐτῶν διὰ τοῦ Ε' τόμου τοῦ περιοδικοῦ τοῦ Ἰνστιτούτου «Θησαυρίσματα». Τὰ γράμματα ταῦτα ἀναφέρονται εἰς τὰ ἔτη 1541 - 1805, ὁμιλεῖ περί τε τῶν ἀποστολέων καὶ τῶν ἀποδεκτῶν τῶν γραμμάτων καὶ τοῦ περιεχομένου αὐτῶν (ἀναφερομένων εἴς τε τὴν Ἐκκλησίαν, τὴν Ἀδελφότητα καὶ εἰς θέματα τῶν ἀποστολέων αὐτῶν). Διὰ νὰ καταφανῇ ἡ σπουδαιότης τῆς συλλογῆς σημειοῦμεν ὅτι τὰ γράμματα ἀναφέρονται εἰς θέματα ὡς ἡ οἰκοδομὴ τοῦ ἐν Ἑνετίᾳ Ἁγίου Γεωργίου τῶν Γραικῶν, εἰς χειροτονίαν τῶν ἐν Ἑνετίᾳ ἑδρευόντων μητροπολιτῶν Φιλαδελφείας, εἰς τὴν διάστασιν Γαβριὴλ Σεβήρου - Μαξίμου Μαργουνίου, εἰς τὰ ἐφόδια τῶν ἱερέων τῆς Κοινότητος, εἴτε εἰς αἰτουμένην βοήθειαν καὶ ἐράνους παρὰ τῶν πατριαρχείων, εἰς εὐχαριστίας διὰ τὴν ἀποστολήν των, εἰς ἐκπαιδευτικὰ κ.ἄ. ποικίλα θέματα. Ὁ ἐκδότης τονίζει τὴν σημασίαν τῶν ἱστορικῶν εἰδήσεων ἃς θεμελιοῦμεν ἐξ αὐτῶν, τελειώνει δὲ τὴν εἰσαγωγὴν ἐπεξηγῶν τὴν μέθοδον ἣν ἠκολούθησεν ἐν τῇ ἐκδόσει.

Εἰς τὸ κύριον μέρος τοῦ ἔργου δημοσιεύονται διπλωματικῶς τὰ ἔγγραφα, προηγουμένης περιλήψεως καὶ περιγραφῆς αὐτῶν, ἑπομένων δὲ λεπτομερῶν σχολίων ἀναφερομένων εἰς τὰ πρόσωπα καὶ πράγματα τοῦ ἐγγράφου μὲ κάθε ἐπιμέλειαν καὶ ἀκρίβειαν. Εἰς πάντα ταῦτα ἀναφέρονται καὶ οἱ πίνακες, οἱ ὁποῖοι ἀκολουθοῦν. Πρὸς πίστωσιν δὲ τῆς ἀκριβοῦς ἀναγνώσεως καὶ τῆς φύσεως τῶν δημοσιευμάτων ἐπετάχθησαν ἐν τέλει τοῦ βιβλίου οἱ φωτοτυπικοὶ πίνακες τῶν κυριωτέρων καὶ πλέον ἐνδιαφερόντων ἐγγράφων, ἅτινα καὶ ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ ἀναγνώστης.

Ἡ σπανίας καλαισθησίας ἔκδοσις αὕτη ἐγένετο ἐν Ἀθήναις (διὰ τῶν ἀδελφῶν Μυρτίδη) καὶ τιμᾷ καὶ τὸ Ἰνστιτοῦτον καὶ τὴν Ἑλληνικὴν Τυπογραφίαν. Εἶναι δέ, μετὰ τῆς παραλλήλου συνεχείας τῶν «Θησαυρισμάτων» τοῦ Ἰνστιτούτου, ἡ ἀπαρχὴ τῶν εὐχύμων καρπῶν τοὺς ὁποίους ἀποδίδει ὑπὸ τὴν νέαν διεύθυνσιν τὸ μόνον ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ Ἑλληνικὸν Ἵδρυμα τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὰ μεσαιωνικὰ καὶ νεοελληνικὰ θέματα, ὅπερ καὶ παρακολουθεῖται ὑπὸ τῶν ξένων καὶ παρουσιάζει τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν σημερινὴν αὐτῆς ἐπιστημονικὴν ζωὴν ἐν τῷ κλάδῳ του.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

Ἀθανασίου Δ. Κομίνη, Ὑφηγητοῦ τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, Πίνακες Χρονολογημένων Πατμιακῶν κωδίκων. Πρόλογος Διονυσίου Α. Ζακυθηνοῦ, καθηγητοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀκαδημαϊκοῦ (= Βασιλικὸν Ἵδρυμα Ἐρευνῶν, Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν). Ἐν Ἀθήναις 1968, 4ο, σσ. ιγ' + 95 + 176 ὁλοσέλιδοι φωτογραφικοὶ πίνακες.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ βασιλικὴ μονὴ τῆς Πάτμου ἔχει μίαν ἀπὸ τὰς σπουδαιοτέρας συλλογὰς ἑλληνικῶν κωδίκων, τῶν ὁποίων τοὺς ὑπάρχοντας καταλόγους ὀφείλομεν εἰς τὸν Ἰω. Σακκελίωνα, 1890 (735 χει/φα) καὶ Δ. Καλλίμαχον 1912 - 1918 (155 χει/φα) καὶ ὅτι ἡ πρώτη ἀρχὴ τῆς προσπαθείας ὀφείλεται εἰς τὸν ἱερομόναχον Ἱερόθεον Φλωρίδην, συνεργάτην τοῦ Σακκελίωνος. Τὸ ΒΙΕ υἱοθέτησε πρόθεσιν τοῦ Ἀθανασίου Κομίνη νὰ ἐπανασυντάξῃ τὸν Κατάλογον τῶν χει/φων τῆς Μονῆς, κατὰ τὰ σήμερον ἐπιστημονικῶς εἰθισμένα, δοθέντος μάλιστα ὅτι ἔχουν ἐπέλθει καὶ μεταβολαὶ τοῦ περιεχομένου τῶν ἐντύπων καταλόγων, διὰ τῆς ἀπωλείας τινῶν ἢ τῆς προσθήκης νέων χει/φων.

Διὰ τὴν ἐργασίαν ταύτην ἐργάζεται ἀπὸ ἐτῶν ὁ κ. ὑφηγητὴς (παραλλήλως πρὸς τὴν ἑτοιμασίαν τοῦ καταλόγου χει/φων τῆς ἐν Ἀθήναις Γενναδείου). Ὡς πρόδρομος τῆς τοιαύτης ἐργασίας θεωρητέα ἡ ἔκδοσις τοῦ παρουσιαζομένου τόμου τῶν Πινάκων τῶν χρονολογημένων κωδίκων, ἡ ὁποία μᾶς δίδει ἀφ' ἑνὸς περιγραφὴν τῶν κωδίκων τούτων καὶ ἐξ ἄλλου τμήματα αὐτῶν ἐν οἷς αἱ χρονολογικαὶ ἐνδείξεις, ἐνθυμήματα, σημειώματα, ἐξ ὧν ἐξάγεται ἂν μὴ ἡ χρονολόγησις αὐτῶν τούτων τῶν κωδίκων τοὐλάχιστον ἡ χρονολόγησις τῶν ἐν λόγῳ σημειωμάτων (διότι οὕτως ἔχει μᾶλλον τὸ πρᾶγμα, ἴδε ἀρ. 57 κώδικα δεκάτου αἰῶνος, ἐνθύμησις 1456 ἔτους).

Ἡ ἐργασία αὕτη πέρα τῆς ἐπιστημονικῆς της σημασίας, δηλονότι τῆς διαπιστώσεως τῆς χρονολογήσεως καὶ πολλῶν συναφῶν ἐξακριβώσεων, ἔχει καὶ διπλῆν ἄλλως χρησιμότητα, τήν τε διδακτικὴν διὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς γραφῆς τῶν ἑλληνικῶν κωδίκων ἀπὸ τοῦ 941 μέχρι καὶ τοῦ 1798 (δηλαδὴ 322 ἔτη μετὰ τὴν τύπωσιν τοῦ πρώτου ἑλληνικοῦ βιβλίου) καὶ διαφημιστικὴν τῆς σπουδαιότητος τῆς μοναστηριακῆς ταύτης συλλογῆς, διὸ καὶ θὰ ἐπακολουθήσουν ξενόγλωσσοι ἐκδόσεις τῶν αὐτῶν περιεχομένων. Ἐξηγεῖται οὕτω καὶ διατὶ ἐπεχορήγησε τὴν ἔκδοσιν ἡ Μονὴ τῆς Πάτμου, τὴν ὁποίαν ἀπό τινων ἐτῶν ἐπισκέπτονται πολυάριθμοι περιηγηταὶ (ἄσχετοι πρὸς τὸ λατρευτικὸν κέντρον καὶ τὰ βυζαντινὰ γράμματα).

Ὡς ἤδη εἶπον, ὁ κ. Κομίνης εἶχε τὴν πρὸς τοῦτο προετοιμασίαν καὶ λόγῳ σπουδῶν (εἶμαι ὁ πρῶτος ὁ ὁποῖος τὸν ὡδήγησα εἰς Πάτμον, διὰ τὴν μελέτην τῶν κοντακαρίων τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Μελῳδοῦ τὸ 1951) καὶ μακροχρονίου ἀπασχολήσεως. Εἰς τὰ Σύμμεικτα τοῦ ΒΙΕ Α΄, 1966 ἐδημοσίευσεν ἤδη δύο πραγματείας ὑπὸ τοὺς τίτλους: Ὁ νέος κατάλογος τῶν χει/φων τῆς ἐν Πάτμῳ ἱ. μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου - μέθοδος καὶ προβλήματα (σσ. 17 - 34) καὶ Σακκελίωνος Παραλειπόμενα - συμβολὴ πρώτη (σσ. 35 - 75), τὰς ὁποίας πρέπει νὰ συμβουλεύεται τις μέχρι τῆς τυχὸν συντάξεως καὶ ἐκθέσεως τοῦ νέου Καταλόγου (ἐγχειρήματος δυσκολωτάτου, λόγῳ τῆς φύσεως τῆς συντάξεως κατὰ τὴν μέθοδον Giannelli). Ἑπομένως ὁ συγγρ. εἶχεν ἤδη διεξέλθει καὶ ἐπισημάνει τὸ ὑλικόν, ἐρευνήσει τὴν βιβλιογραφίαν καὶ ἀναγνώσει τὰ ἐνθυμήματα καὶ σημειώματα, διέθετε δὲ καὶ τὰ μέσα τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν πρὸς φωτογράφησιν.

Ηὐκολύνθη λοιπὸν εἰς τὴν κατάστρωσιν τῶν 175 σημειωμάτων τῶν ἀναφερομένων εἰς ἰσαρίθμους χρονολογημένους (ὡς διέστειλα ἀνωτέρω) κώδικας τῶν ὁποίων ἐπέταξε Γενικὰ Εὑρετήρια, ἤτοι α΄) συγκριτικὸς πίναξ τῶν κωδίκων - ἐτῶν - φωτογραφικῶν ἀπεικονίσεων. β΄) Οἱ πίνακες κατὰ χρονολογικὴν σειράν. γ΄) Σύντομος πίναξ παλαιογραφικῶν καὶ κωδικολογικῶν ὅρων. δ΄) Initia ἀνεκδότων ἢ ἐλάχιστα γνωστῶν κειμένων (μόλις 23). ε΄) Γενικὸς πίναξ ὀνομάτων καὶ πραγμάτων.

Τὸ βιβλίον εἶναι καλαισθήτως καὶ ἐπιμελῶς ἐκδεδομένον, δι᾽ ἑλληνικὴν τύπωσιν, καὶ θὰ προκαλέσῃ μέγα διαφέρον διὰ τὴν συλλογὴν εἰς ἣν ἀφορᾷ.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

*ΤΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΤΩΝ ΜΕΤΕΩΡΩΝ. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων, ἐκδιδόμενος ἐκ τῶν καταλοίπων Νίκου Α. Βέη, τόμος Α΄, Ἀθῆναι 1967, 8ο, σσ. *77 + 772 (+ 4) (= Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον ἐρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ).*

Μέγας καλαίσθητος τόμος, ὁ πρῶτος, ἀπὸ ἐτῶν ἀναγγελθεὶς καὶ ἀναμενόμενος, ὁ Κατάλογος 661 κωδίκων τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων, ἐπλήρωσε κατὰ τὸ ἥμισυ τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ ἐπιστημονικοῦ κόσμου νὰ ἴδῃ τί ἐπὶ τέλους περιέχουν αἱ βιβλιοθῆκαι τῶν παρακμασάντων Μετεώρων, τῶν ὁποίων τὰ χειρόγραφα ἀπὸ μιᾶς ἑξηκονταετίας ἐμελέτα ὁ ἀείμνηστος προκάτοχός μου Ν. Βέης (1883 - 1958). Τὰ κατὰ τὴν σύνταξιν, ἱστορίαν καὶ ἔκδοσιν τοῦ καταλόγου τούτου, ὁ ὁποῖος εἰς τὴν πραγματικότητα οὐδέποτε εἶχεν ἑτοιμασθῆ τόσον ὥστε νὰ δύναται ὑπὸ τοῦ συγγραφέως του νὰ ἐκδοθῇ, ἐκθέτει εἰς ἐξονυχιστικῶς λεπτομερῆ καὶ διαφωτιστικὸν πρόλογον, ἀνάλογον πρὸς τὴν καταβληθεῖσαν προσπάθειαν, ὁ διευθυντὴς τοῦ Κέντρου ἐρεύνης τοῦ Μεσ. καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ (πρώην Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου, ὡς καλῶς καὶ ἑλληνικῶς ἐλέγετο) κ. Λέανδρος Βρανούσης, συγγραφεὺς πολλῶν δοκίμων ἱστορικοφιλολογικῶν μελετῶν. Ὁ Βέης εἰργάσθη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1908 - 1911, ἐνῶ ἀπὸ τοῦ 1909 ἀνήγγελλε τὸν Κατάλογον ὡς ἕτοιμον, τὸ 1910 ἐδημοσίευσε τὴν Ἔκθεσιν παλαιογρ. ἐρευνῶν, τὰ ἑπόμενα δ᾽ ἔτη ὑλικὸν ἐκ τῶν ἰδίων του ἐρευνῶν διὰ τοῦ ὀλιγοβίου περιοδικοῦ «Βυζαντίς». Κατὰ τὸν Βέην οἱ τότε περιγραφέντες κώδικες ἦσαν 1124, ὧν οἱ 610 τῆς Μεταμορφώσεως. Ἡ μετάβασις τοῦ συγγρ. εἰς Γερμανίαν ἀπὸ τοῦ 1911, ὁ ἐκεῖ ἀποκλεισμός του κατὰ τὸν παγκόσμιον πόλεμον ἡ ἔκδοσις ἀπὸ τοῦ 1920 τοῦ BNJ προσωπικοῦ του περιοδικοῦ, ἀνέστειλαν τὴν δημοσίευσιν τοῦ Καταλόγου καὶ τῶν σχετικῶν ἐρευνῶν, τὰς ὁποίας ἐπαναλαμβάνει τὸ 1945, 1953, ἀλλὰ χωρὶς νὰ δύναται πλέον νὰ πράξῃ γενναῖόν τι, λόγῳ τοῦ γήρατος καὶ τῆς ὑγείας του. Τὸ 1961 παρέλαβεν ἡ Ἀκαδημία ἀπὸ τοὺς κληρονόμους του τὰ κατάλοιπά του (περιγραφαὶ 1250 περίπου κωδίκων), ἔγινε δὲ ἀντιληπτὸν ὅτι οὔτε πρὸς ἔκδοσιν ἦσαν ἕτοιμα τὰ χειρόγραφά του, οὔτε κατὰ σύγχρονον μέθοδον ἦτο παρεσκευασμένος ὁ Κατάλογος, οὔτε ἠδύνατο νὰ τυπωθῇ ἄνευ ἀνασυντάξεως ἐπὶ τόπου, δι᾽ ἀποστολῆς ἐρευνητῶν οἱ ὁποῖοι θὰ συνεπλήρουν τὰ κενὰ καὶ θὰ ἔλυον τὰς γεννωμένας ἀπορίας. Ρητῶς ἀναφέρει ὁ κ. Βρανούσης ἐν σ. *32 «ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν περιγραφῶν ἀπουσιάζει οἱαδήποτε βιβλιογραφία», δὲν σημειώνεται ἂν τὰ κείμενα εἶναι ἐκδεδομένα ἢ οὔ, ὁ Βέης εἶχε δώσει μεγάλην σημασίαν εἰς δυσξύμβλητα σημειώματα, ἅτινα καὶ εἶχε μὲν ἀντιγράψει ποτὲ πανομοιοτύπως, ἀλλὰ δὲν εἶχεν ἔκτοτε ἀναγνώσει (ἀποκρυ-

πτογραφήσει). Ὁ Κατάλογος ἐνόσει ἀπὸ τὴν γέννησίν του καὶ οἱ ἰατροὶ τὸν ἐθεράπευσαν κατὰ τὸν καλύτερον τρόπον, διὰ τῆς ἐπὶ τόπου αὐτοψίας καὶ νέας ἐρεύνης τῶν συντακτῶν τοῦ Κέντρου, ἡ ὁποία ἐπέφερε τὸ μὲν νέας ἀνακαλύψεις χει/φων, περιγραφέντων ὑπ' ἀριθμοὺς 617 - 661, τὸ δὲ διαπίστωσιν ἀπωλειῶν, αἱ ὁποῖαι περιορίζουν τὰ διασωθέντα χει/φα μόλις εἰς 638, ἐξ ὧν 20 εἰλητά, 69 περγαμηνοὶ κώδικες, 549 χαρτῷοι. Ἐπὶ πλέον ἐκτενίσθη τὸ κληρονομηθὲν ὑλικόν, ὥστε νὰ γίνουν ἱκαναὶ διορθώσεις, συμπληρώσεις καὶ ν' αὐξηθῇ ἡ εἰκονογράφησις τῆς ἐκδόσεως. Ταῦτα πάντα ἐκτίθενται εἰς τὰ Προλεγόμενα τοῦ κ. Βρανούση, ὅπου σπουδαία εἶναι καὶ ἡ ἐξιστόρησις τῶν ἀποπειρῶν διαφόρων λογίων καὶ ἐπιστημόνων (ἐν οἷς καὶ ὁ Ἀδαμ. Ἀδαμαντίου) πρὸς σύνταξιν τοῦ Καταλόγου, γεῦσις τις τοῦ περιεχομένου τῶν χειρογράφων (πατερικά, λειτουργικά, μουσικὰ κλπ.), περιεχόντων καὶ πλούσιον ἱστορικὸν ὑλικόν. Αἱ σσ. *70 -*77 τῆς Εἰσαγωγῆς ἐπιγράφονται «Δημοσιεύματα Ν. Βέη περὶ Μετεώρων καὶ ἄλλα σχετικά», ὅπου βιβλιογραφεῖται πᾶν τὸ χρήσιμον πρὸς τὸν σκοπὸν εἰς ὃν ἀποβλέπει ὁ Κατάλογος.

Εἶναι τόσον ἐξαντλητικὰ καὶ εἰλικρινῆ τὰ Προλεγόμενα, ὥστε δὲν μᾶς μένουν ἀπορίαι διὰ τὴν δημοσίευσιν, τὴν μέθοδον, τοὺς πίνακας, τὴν πολύμοχθον ἐργασίαν τῆς συμπληρώσεως τοῦ Καταλόγου καὶ τὸν πολύστονον μόχθον τῶν τε ἐκδοτῶν καὶ τῶν τυπογράφων διὰ νὰ γίνῃ τὸ κομψοτέχνημα τοῦτο, ὅπερ ἔχομεν πρὸ ὀφθαλμῶν. Ὅ,τι συνετελέσθη εἶναι σπουδαῖον καὶ τιμᾷ τὴν ὑπηρεσίαν δι' ἧς ἐγένετο καὶ τὴν Ἀκαδημίαν ἡ ὁποία ἐχορήγησε καὶ ἡ ὁποία δὲν πρέπει ν' ἀναβάλῃ τὴν ὁλοκλήρωσιν, ἐφ' ὅσον ἀκόμη διαθέτει ἐπιστημονικοὺς ἐργάτας ὡς οἱ κ.κ. Βρανούσης, Χρ. Πατρινέλης, Γεώργ. Παπαδημητρίου κλπ., δυναμένους νὰ φέρουν εἰς φῶς κατὰ τρόπον ἀνάλογον καὶ τὸν δεύτερον τόμον.

Βεβαίως ἔχομεν ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς τὸ σύστημα καὶ τὰς προθέσεις τοῦ πρώτου συντάκτου τοῦ καταλόγου, ὁ ὁποῖος ἀπέβλεψεν εἰς παλαιογραφικὴν ἄσκησιν διὰ τῆς συναγωγῆς τῶν μονοκονδυλιῶν καὶ τῶν ἄλλων ἐνθυμημάτων, τῶν ὁποίων καὶ ἡ μὴ ἐπιτευχθεῖσα ἀνάγνωσις ἐματαίωσεν ἐπὶ τόσας δεκαετηρίδας τὴν ἔκδοσιν τοῦ Καταλόγου. Εἰς σύγχρονος Κατάλογος δέον νὰ ἔχῃ βιβλιογραφίαν, νὰ σημειώνῃ τὴν ἱστορίαν τοῦ κώδικος, νὰ διαστέλλῃ τὰ δημοσιευθέντα τῶν ἀνεκδότων, νὰ ὑποδηλοῖ ποῦ ἐδημοσιεύθησαν τὰ γνωστὰ (βοηθοῦν τὰ τοῦ C h r. B a u r, Initia Patrum κ.ἄ. ἁγιογραφικὰ καὶ ὑμνογραφικὰ subsidia ἐν προκειμένῳ). Ἀλλ' ἐκ τῶν ὑστέρων ἐὰν ἀπῃτεῖτο ἀπὸ τοὺς ἐκδότας κ α ὶ αὐτὴ ἡ ἐργασία, ὁ Κατάλογος δὲν θὰ ἐξεδίδετο ποτέ, οὔτε πλέον θὰ ἦτο κατάλοιπον τοῦ Βέη, οὔτε εἰς τὸ πνεῦμα καὶ τὸν τρόπον τῆς ἐργασίας του καὶ τῶν δημοσιευμάτων του.

Τὸ βιβλίον κοσμοῦν 80 πίνακες ἐκτὸς κειμένου, ὀρθῶς δὲ ἀπὸ τῆς σελ. 705 ἑξ. τὰ συνήθη Εὑρετήρια καὶ Πίνακες, ἑπτὰ ἐν συνόλῳ, ἐν

οἷς καὶ τὸν κωδικογράφων καὶ τῶν συνεσταχωμένων μετὰ τῶν κωδίκων ἐντύπων.

Ὁ ἄξιος καὶ δίκαιος ἔπαινος ὀφείλεται εἰς τοὺς ἐργασθέντας διὰ τῶν μέγαν τοῦτον ἐπιστημονικὸν ἄθλον τῆς Νεοελληνικῆς παλαιογραφίας.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

Ἀ π ο σ τ ό λ ο υ Ε. Β α κ α λ ο π ο ύ λ ο υ, καθηγητοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τόμ. Γ', Τουρκοκρατία 1453 - 1669, οἱ ἀγῶνες γιὰ τὴν πίστη καὶ τὴν ἐλευθερία, Θεσσαλονίκη 1968, σσ. ιε' + 618 + XXI πίν. + 6 χάρτ. (ἐντὸς κειμένου).

Ἔχομεν ἤδη παρουσιάσει τοὺς δύο προηγουμένους τόμους τοῦ περισπουδάστου βιβλίου τοῦ καθηγητοῦ τῆς Ἱστορίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης Ἀποστόλου Ε. Βακαλοπούλου (ΕΕΒΣ, τ. ΛΒ', 1963, σσ. 506 - 513 καὶ τ. ΛΔ', 1965, σσ. 365 - 372), τοῦ ἀναφερομένου εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Καὶ δὴ εἰς τὸν Α' τόμον ἀνεζητήθησαν αἱ ρίζαι τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ μέσα εἰς τὰ θεμέλια τοῦ ἱστορικοῦ βίου τοῦ Βυζαντίου κατὰ τοὺς ΙΔ' καὶ ΙΕ' αἰῶνας, μέχρι τῆς Ἁλώσεως τῆς ΚΠόλεως καὶ τῆς Τραπεζοῦντος. Εἰς τὸν Β' τόμον παρακολουθεῖται ἡ δραματικὴ πορεία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ κατὰ τοὺς Ιϛ' καὶ ΙΖ' αἰῶνας, ὁπότε μετὰ τὴν περισυλλογὴν τῶν ἐρειπίων ἐκ τοῦ ἐθνικοῦ ναυαγίου, τὴν διασποράν, τὴν ἀπειλὴν μυρίων κινδύνων, ἠκολούθησεν ἔντονος ἀντίδρασις εἰς τὴν μεγάλην κρίσιν καὶ διηνεκὴς πάλη τοῦ ἔθνους διὰ νὰ ἀνασυγκροτηθῇ καὶ ὀρθοποδήσῃ, μὲ στήριγμα τὰς ἰδίας αὐτοῦ φανερὰς καὶ ἀποκρύφους δυνάμεις. Ὁ σ. κατέληξεν ὑπογραμμίζων μὲ τὰ πορίσματα τῆς συνθετικῆς ἐργασίας του ὅτι ὁ Νέος Ἑλληνισμὸς κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν δύο αἰώνων, Ιϛ' καὶ ΙΖ', διήνυσε πορείαν ἀνασυντάξεως, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τὴν ΚΠολιν καὶ κατ' ἐπέκτασιν ἀνὰ τὴν ἑλληνικὴν χερσόνησον, διὰ τῆς ἀγωνιώδους μετακινήσεως πληθυσμῶν, χάριν καλυτέρας τύχης, ἀπὸ τὰ ὀρεινότερα πρὸς τὰ πλέον πεδινά, τὰ εὔφορα καὶ πρόσφορα δι' ἄσκησιν προσοδοφόρων ἐπαγγελμάτων. Ἡ μεταναστευτικὴ κίνησις εἰς κεντρικὴν μάλιστα Εὐρώπην εἶχεν οἰκονομικὸν ἀντίκτυπον καὶ ποικίλας ἄλλας ἐπιδράσεις πολιτιστικάς. Ὁπωσδήποτε ἐκ τῆς ἑλληνικῆς δραστηριότητος περὶ τὴν Μεσόγειον ἐξησφαλίσθη ἡ ἐθνικὴ ἐπιβίωσις, διηυκολύνθη δὲ καὶ ἡ κίνησις τῶν ἰδεῶν. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἐτερματίσθη ἡ ὕλη τοῦ Β' τόμου. Ἤδη μᾶς προσφέρεται ὁ Γ' τόμος τοῦ ἔργου, μὲ τὴν ἐπεξήγησιν τοῦ βασικοῦ

τίτλου, ὅτι γίνεται ἐξέτασις τῶν ἀγώνων τοῦ ἔθνους διὰ τὴν πίστιν καὶ τὴν ἐλευθερίαν. Ἔχομεν λοιπὸν ἐπέκτασιν τοῦ Β΄ τόμου ἐντὸς τῆς αὐτῆς περιόδου.

Μετὰ ὀλιγοσέλιδον Εἰσαγωγήν, ὁ σ. ἔχει κατανείμει τὴν ὕλην τοῦ Γ΄ τόμου εἰς ἓξ Μέρη, ὑποδιῃρημένα εἰς Κεφάλαια καὶ ἀναλελυμένα εἰς μικροτέρας ἑνότητας μεθοδικῶς, κατὰ τὴν ἀκόλουθον τάξιν, χωρὶς νὰ χρησιμοποιῇ ὅρους τῶν ὑποδιαιρέσεων (ἡ παρουσίασις μὲ τὴν κατάτμησιν γίνεται χάριν εὐκολίας).

Μέρος Πρῶτον (σσ. 7 - 170). Πολεμικὰ καὶ πολιτικὰ γεγονότα εἰς τὸν ἑλληνικὸν χῶρον μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1461 - 1540. Τὰ ἀπαρτίζοντα τὸ Μέρος τοῦτο Κεφάλαια εἶναι τρία. Α΄ (σσ. 7 - 62), στρατιωτικαὶ ἐπιχειρήσεις καὶ ἄλλα γεγονότα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1461 - 1479. Εἰδικώτερον ἐδῶ ἐξετάζεται ἡ δημιουργία τοῦ λεγομένου Ἀνατολικοῦ Προβλήματος, προκληθέντος ἐκ τῶν σχέσεων τῶν χριστιανικῶν κρατῶν τῆς Εὐρώπης μὲ τὴν ὀθωμανικὴν αὐτοκρατορίαν καὶ συνυφασμένου μὲ τὰ ἑλληνικὰ ἀπελευθερωτικὰ κινήματα. Ἡ ἰδέα μιᾶς χριστιανικῆς σταυροφορίας μετὰ τὴν Ἅλωσιν ὑφίσταται πάντοτε καὶ ἔχει ποικιλοτρόπως ἐκδηλωθῆ. Οἱ Τοῦρκοι ὅμως τώρα ὁλοκληρώνουν τὴν ὑποταγὴν τῆς ἑλληνικῆς ὑπαίθρου καὶ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου Πελάγους. Ἐν συνεχείᾳ ὁ σ. ἐξετάζει τὰ κατὰ τὸν πρῶτον Ἑνετο-τουρκικὸν πόλεμον (1463 - 1479), ὡς πρὸς τὰς ἀφορμάς, τὰς πρώτας συγκρούσεις εἰς Πελοπόννησον, μὲ συμμετοχὴν Ἑλλήνων καὶ Ἀλβανῶν, ὡς πρὸς τὴν ὀργανουμένην ὑπὸ τοῦ πάπα Πίου Β΄ σταυροφορίαν, ποὺ διελύθη λόγῳ τοῦ θανάτου του (1464), ὡς πρὸς τὴν κρατοῦσαν εἰς Πελοπόννησον, Εὔβοιαν, Πόντον, Αἰγαῖον καὶ Ἰόνιον κατάστασιν καὶ τὰς ἀντιστοίχους ἐπιχειρήσεις. Συναφῶς λόγος γίνεται διὰ τὸ συνοικέσιον τῆς Ζωῆς (Σοφίας) Παλαιολογίνης μετὰ τοῦ τσάρου τῆς Ρωσίας Ἰβὰν Γ΄ Βασιλίεβιτς τὸ 1472 καὶ διὰ τοὺς προσανατολισμοὺς τοῦ τσάρου καὶ τῆς χώρας του εἰς ὁρίζοντας πνευματικοὺς καὶ πολιτικοὺς νέους καὶ πλατεῖς.

Εἰς τὸ Β΄ Κεφάλαιον (σσ. 62 - 102) ἡ συγγραφὴ χωρεῖ μὲ τὴν ἐξέτασιν τῶν ἐναντίον τῆς Τουρκίας προετοιμασιῶν καὶ ἀγώνων τῆς Γαλλίας (ὑπὸ τοῦ Καρόλου Η΄) καὶ τῆς Ἑνετίας. Εἰδικώτερον ἐξιστοροῦνται τὰ κατὰ τὸν Ἑνετο-τουρκικὸν πόλεμον τοῦ 1499 - 1503, ποὺ ἐτερματίσθη μὲ οἰκονομικὴν ἐξάντλησιν τῆς Τουρκίας ἀλλὰ καὶ μὲ ὅρους συνθήκης, ποὺ διὰ τὴν Ἑνετίαν εἶχον καταστρεπτικὰ ἀποτελέσματα, οὐχὶ ὀλιγώτερον δὲ καὶ διὰ τὰς ἑλληνικὰς χώρας, ποὺ εἶχον καταστῆ θέατρα πολέμου κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τῶν ἐπιχειρήσεων. Μεταξὺ τῶν ἀποτελεσμάτων ὁ σ. καταλέγει καὶ ἐκθέτει ἐν συνεχείᾳ τὸν ἐποικισμὸν τῶν Ἰονίων νήσων ἀπὸ τοὺς stradioti, καθὼς καὶ εἰς Ἰταλίαν καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Εὐρώπης. Τὸ Κεφάλαιον συμπληρώνεται μὲ τὴν ἐξέτασιν τῶν ψυχολογικῶν συνθηκῶν ποὺ ἐχαρακτήριζον τοὺς Ἕλληνας μετὰ τὴν Ἅλωσιν μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙϚ΄ αἰῶνος

καὶ τὴν δημιουργίαν τῶν χρησμῶν, παραδόσεων καὶ θρύλων. Ἡ ἐπελθοῦσα φρικτὴ μεταβολή, παρατηρεῖ ὁ σ. (σ. 97), ἦτο ἀπίστευτος, οἱ δὲ ἐπιζήσαντες ἐνόμιζον «πῶς βλέπουν ἕνα κακὸ ὄνειρο μέσα σὲ μιὰ ἀτέλειωτη νύχτα, ἦσαν γηρασμένοι ψυχικά», ἔζων μὲ τὰς ἀναμνήσεις τοῦ παρελθόντος καὶ ᾐσθάνοντο ὅτι τοῦτο «ὡραιοποιεῖ ἀκόμη περισσότερο ἡ σύγχρονη δουλεία».

Τὸ Γ΄ Κεφάλαιον (σσ. 102 - 170) ἀναφέρεται εἰς τὰ δεινὰ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ΙϚ΄ αἰῶνος. Εἰδικώτερον ἐκτίθεται ἡ ἐκστρατεία τοῦ Σουλεϊμὰν Α΄ κατὰ τῆς Ρόδου (1522), ἡ ἀντίστασις τῆς νήσου καὶ τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, ἡ ἀνταρσία τοῦ Λυσσογιώργη εἰς Κρήτην τὸ 1527, αἱ ἐπιχειρήσεις τῶν ἱπποτῶν Ἁγίου Ἰωάννου, τοῦ Πάπα καὶ τῶν Ἱσπανῶν κατὰ τῆς Μεθώνης καὶ Κορώνης κατὰ τὰ ἔτη 1531 - 1532, ἡ ἐκστρατεία τοῦ Σουλεϊμὰν Α΄ κατὰ τῆς Κερκύρας καὶ τῶν φραγκικῶν κτήσεων τοῦ Αἰγαίου τὸ 1537 καὶ τέλος ἡ κατὰ τὸ 1540 πτῶσις τοῦ Ναυπλίου καὶ τῆς Μονεμβασίας, ποὺ ἀπετέλουν τὰς τελευταίας ἑστίας ἀντιστάσεως, μεθ' ἣν ἠκολούθησε διασκορπισμὸς τῶν φρουρῶν των. Ἡ ἔκθεσις τῶν γεγονότων τούτων γίνεται μὲ πλήρη γνῶσιν τῆς ἐπικρατούσης εἰς Εὐρώπην καταστάσεως μεταξὺ τῶν χριστιανικῶν κρατῶν, τῶν ἀντιθέσεων τῶν ἡγεμόνων καὶ τῶν ἑκάστοτε ρήξεων, ἕνεκα τῶν ὁποίων ἤλλασσον θέσιν ἔναντι τῆς Τουρκίας, συντελούσης βεβαίως καὶ τῆς ὑποδαυλιζούσης ἀγγλικῆς πολιτικῆς. Ἀπὸ ἑλληνικῆς πλευρᾶς αἱ σελίδες τοῦ Κεφαλαίου εἶναι δραματικαί, ὅσον δὲ καὶ ἂν εἶναι γνωσταί, ἐκτίθενται μὲ ἠρεμίαν καὶ λιτότητα ἱστορικοῦ καὶ ἑρμηνεύουν τὰ γεγονότα, τὰς ἐπιπτώσεις των καὶ τὴν σημασίαν των.

Τὸ Δεύτερον Μέρος ἐπιγράφεται «Τὰ Δυτικὰ θρησκευτικὰ ρεύματα καὶ οἱ Ἕλληνες» (σσ. 171 - 209) καὶ κατατέμνεται εἰς δύο Κεφάλαια. Τούτων τὸ Α΄ (σσ. 171 - 185) ἐκθέτει τὴν προσηλυτιστικὴν κίνησιν τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας μετὰ τὴν Ἅλωσιν μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων καὶ δὴ τὴν ἀντίδρασιν τῶν Κρητῶν εἰς τὴν ἀποδοχὴν τοῦ ὅρου τῆς Φλωρεντίας καὶ γενικῶς εἰς τὴν καθολικὴν προπαγάνδαν, καθὼς καὶ τὴν θέσιν τῶν ὀρθοδόξων εἰς τὰ Ἑπτάνησα, τὴν Ἑνετίαν, Κάτω Ἰταλίαν καὶ Σικελίαν. Τὸ Β΄ (σσ. 185 - 209) ἐξετάζει τὰς σχέσεις καὶ ἐπαφὰς μεταξὺ διαμαρτυρομένων καὶ ὀρθοδόξων. Συγκεκριμένως ὁ σ. μὲ τὸ σπουδαῖον Κεφάλαιον τοῦτο, δι' ὀλίγων μᾶς εἰσάγει ἐμπεριστατωμένως εἰς τὸ νόημα τῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ Λουθήρου καὶ τὴν ἔναντι τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας στάσιν αὐτοῦ (συμπάθεια καὶ σεβασμός, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀποστροφὴν καὶ ἀπέχθειαν ἔναντι τῆς Δυτικῆς), μεθ' ὃ ἐξετάζει τὰς ἐπιδράσεις τῆς Μεταρρυθμίσεως ἐπί τινων, ὡρισμένων, λογίων Ἑλλήνων, τὴν ἐπαφὴν τῶν διαμαρτυρομένων μὲ τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ἐπὶ Ἰωάσαφ Β΄, τὸ 1559, τὸν ἐπὶ Ἱερεμίου Β΄ Τρανοῦ δογματικὸν διάλογον μετὰ τῶν θεολόγων τῆς

Τυβίγγης καὶ τὴν σχετικὴν ἀντίδρασιν τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Τὸν διάλογον ὁ σ. ἀναλύει εἰς τὰ κύρια σημεῖα του καὶ τὸν χαρακτηρίζει ὀρθῶς ὡς ἐποικοδομητικόν, ἰδίως διότι πρὸς τοὺς διαμαρτυρομένους ἠνοίχθησαν αἱ πύλαι τῆς Ὀρθοδοξίας, περὶ τῆς ὁποίας δὲν εἶχον τότε σαφεῖς εἰδήσεις. Ἐπίσης ὁ σ. διαγράφει τὸν ρόλον τῶν διαφόρων προσώπων κατὰ τὴν περίοδον τῶν ἐπαφῶν καὶ ἀκόμη ὑπογραμμίζει τὴν σημασίαν τῆς ἀντιστοίχου κινήσεως τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, ἰδίως τὴν προσπάθειαν ἐκμεταλλεύσεως ὑπ' αὐτῆς τῆς ἀποτυχίας τῶν διαπραγματεύσεων ὀρθοδόξων καὶ διαμαρτυρομένων καὶ τὴν δημιουργίαν ταραχῆς τῶν πνευμάτων ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς Ὀρθοδοξίας. Σημασίαν διὰ τὸν δουλεύοντα Ἑλληνισμὸν νομίζομεν ὅτι ἔχει ὁ ἐπὶ ὑποδούλου ἐδάφους ἀνταγωνισμὸς τῶν ἄλλων ἑτεροδόξων, καθολικῶν - διαμαρτυρομένων, ἔτι μεγαλυτέραν καὶ λόγῳ βεβαίως τοῦ προσφερομένου χρυσοῦ πρὸς ἐξαγορὰν συνειδήσεων, πρᾶγμα ποὺ ἀναφέρει ὁ σ. (σ. 207), ἀλλὰ καὶ λόγῳ τῆς μειονεκτικῆς θέσεως τῆς Ὀρθοδοξίας, ποὺ ἐπὶ τέλους δὲν διέθετε καὶ ἀνάλογον ἐπιτελεῖον πρὸς ὑποστήριξιν τῶν θέσεών της, πᾶσα δὲ αὐτομόλησις ἢ καὶ ἁπλῆ συμπάθεια πρὸς τὰ ἑτερόδοξα κηρύγματα ἀπετέλει ὄχι ἁπλῶς ἐπίδειξιν διαλλακτικοῦ πνεύματος καὶ πρόθεσιν συνεργασίας, ἀλλ' ἀνεπίτρεπτον κατὰ τὰς στιγμὰς αὐτὰς προδοσίαν τοῦ μεγάλου ἀγῶνος. Διὰ τοῦτο κρίνεται μὲ αὐστηρότητα ἡ ἀμφίβολος στάσις ὡρισμένων λογίων, ἰδίως διότι ἐσκανδάλιζε τὸν ἀνύποπτον τῶν γιγνομένων λαόν, παρέσυρε δὲ ἔκτοτε καὶ κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους ἄλλους λογίους καὶ ἐδημιούργει νέον σκανδαλισμὸν τῶν συνειδήσεων [1].

Τὸ Τρίτον Μέρος (σσ. 210 - 240) ἀφιεροῦται εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν πολεμικῶν γεγονότων εἰς τὸ Αἰγαῖον κατὰ τὰ ἔτη 1540 - 1566. Τὰ Κεφάλαια εἶναι δύο. Εἰς τὸ Α' (σσ. 210 - 220) ἐξετάζεται ἡ κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ κατάστασις εἰς τὰς Κυκλάδας καὶ μάλιστα τῆς Τήνου κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ δουκάτου τοῦ Αἰγαίου (1563 - 1566). Εἰς τὸ Β' (σσ. 221 - 240) ἐκτίθεται ἡ κατάρρευσις τῆς Φραγκοκρατίας εἰς τὴν Χίον καὶ τὰς Κυκλάδας. δηλ. τὰ μέχρι τῆς καταλήψεως τῆς Χίου ὑπὸ τῶν Τούρκων (1566), οἱ ἀγῶνες τῶν Χίων διὰ τὴν αὐτοδιοίκησίν των, ἡ διαμόρφωσις τῆς γενουατοχιακῆς κοινωνίας κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν καὶ τέλος ἡ κατὰ τὸ 1566 κατάλυσις τοῦ δουκάτου. Ἡ ἐξεταζομένη περίοδος εἶναι εἰρηνικὴ διὰ τὴν Ἀνατολήν, οἱ Τοῦρκοι εἶναι ἰσχυροί. Ὁ σουλτάνος Σουλεϊμὰν Α' εἶναι κυρίαρχος ἑνὸς μεγάλου μέρους τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου καὶ ὀργανωτὴς τοῦ κράτους του. Εἰς τὰς Κυκλάδας νήσους, ἀφ' ἧς εἰς τὰ 1537 ἐπεβλήθησαν οἱ Τοῦρκοι

1. Τὰς σχετικὰς ἐπὶ τοῦ θέματος ἀπόψεις ἡμῶν ἐξεθέσαμεν εἰς τὰ οἰκεῖα μέρη τῆς Πατριαρχικῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις 1966, σελ. 108 κ.ἑξ., 151 - 152, 185 - 186, 190 - 191, 197 κἑξ.

εἰς τὸ Αἰγαῖον, ὁπότε αἱ νῆσοι τοῦ δουκάτου κατέβαλλον φόρον ὑποτελείας εἰς τὸ τουρκικὸν κράτος καὶ τὸ Πατριαρχεῖον ἀνασυνέστησε τὴν ὀρθόδοξον διοίκησιν, ἐνεφανίζετο μία ἰδιότυπος κατάστασις ὑποτελῶν φραγκοκρατουμένων ἐδαφῶν, μὲ γνωρίσματα οἰκονομικῆς ἀθλιότητος καὶ διοικητικῆς πολυχρωμίας. Εἰς τὴν Χίον, κτῆσιν τῶν Γενουατῶν, ἡ κατάστασις δὲν ἦτο εὐχάριστος καὶ τὸ Πάσχα τοῦ 1566 ὑψώθη ἡ τουρκικὴ ἡμισέληνος μὲ ἀληθινὴν τραγῳδίαν τῶν κατοίκων, ποὺ συνεχίσθη ἔκτοτε ὑπὸ τοὺς Τούρκους. Ὁ σ. παρακολουθεῖ, μετὰ τὴν ἐνσωμάτωσιν τῆς νήσου καὶ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, τὴν διαμόρφωσιν τῆς κοινωνίας ἐκ Χίων καὶ ἐξηλληνισμένων Γενουατῶν. Μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Χίου ἐξηφανίσθη τὸ δουκᾶτον τοῦ Αἰγαίου καὶ ὁ σ. παρακολουθεῖ τὴν ἀποσύνθεσιν τῆς φραγκικῆς δυνάμεως καὶ τὰ ἐπακόλουθα.

Μὲ τὸ Τέταρτον Μέρος (σσ. 241 - 381) εἰς 4 Κεφάλαια ὑποδιῃρημένον ἐξετάζονται αἱ πολεμικαὶ συγκρούσεις καὶ αἱ ἐπαναστατικαὶ ζυμώσεις ἐντὸς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου κατὰ τὴν 75ετῆ περίοδον 1570 - 1646. Καίρια σημεῖα τοῦ τμήματος εἶναι : Α' (σσ. 241 - 273) ἡ ἐκστρατεία τῶν Τούρκων ἐναντίον τῆς Κύπρου τὸ 1570 καὶ ἡ ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου τὸ 1571, μὲ συνεξέτασιν καὶ τῆς ἀπηχήσεως αὐτῆς εἰς τὰς τουρκοκρατουμένας ἑλληνικὰς χώρας. Β' (σσ. 273 - 297) ἡ κατάστασις τῶν Κυκλάδων μετὰ τὴν ναυμαχίαν τῆς Ναυπάκτου ἐξελισσομένη μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, ἔτι δὲ ἡ τύχη τῶν μεγάλων φραγκικῶν οἰκογενειῶν κλπ., ὡς καὶ ἡ διαμόρφωσις τοῦ κοινοτικοῦ θεσμοῦ. Γ' (σσ. 297 - 328) ἡ πολιτική, κοινωνικὴ καὶ στρατιωτικὴ κατάστασις τῆς Κρήτης μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς Κύπρου, ἐπὶ τῇ βάσει διαφόρων ἐκθέσεων. Δ' (σσ. 328 - 381) ἐπαναστατικαὶ ἀναταραχαὶ εἰς ἄλλας ἑλληνικὰς χώρας, ἤτοι εἰς Κύπρον, Ἤπειρον, Μάνην, ὅπου ὑπῆρχον μόνιμοι ἑστίαι ἐπαναστατικαί, ἰδίως δὲ κινήματα γνωστὰ μὲ τὰ ὀνόματα τῶν ἀρχηγῶν, ὡς Διονυσίου τοῦ Τυρνόβου καὶ Διονυσίου τοῦ Σκυλοσόφου, ἐπαναστατικαὶ συνεννοήσεις Μανιατῶν μὲ τὸν δοῦκα τοῦ Nevers κλπ. Ἐνταῦθα συνεξετάζεται ἡ ἐπικρατοῦσα ἀναρχία εἰς Μακεδονίαν καὶ Ἤπειρον, τὸ θέμα τῶν ἐξισλαμισμῶν καὶ ἡ ψυχολογικὴ κατάστασις τῶν Ἑλλήνων, ἔτι δὲ ὁ προσανατολισμός των πρὸς τὴν ὀρθόδοξον Ρωσίαν.

Αἱ σελίδες τοῦ Μέρους τούτου ἀπεικονίζουν τὸν πόθον καὶ τὰς ἐνεργείας τῶν Ἑλλήνων διὰ τὴν ἐθνικήν των ἀποκατάστασιν. Ἡ νίκη τῆς Ναυπάκτου προεκάλεσεν ἐνωρίτατα ἀπροσδόκητον ἔξαψιν. Πόσον βαθέως ᾐσθάνοντο τὸν ζυγόν, ἐκφράζει μὲ χαρακτηριστικοὺς λόγους ὁ σ. (σ. 256): «Οἱ Ἕλληνες, χωρὶς νὰ παραδειγματιστοῦν ἀπὸ τὰ τόσα παθήματά τους, ἄρχισαν τὶς συνεννοήσεις μεταξύ τους καὶ τὶς προετοιμασίες τους... μὲ τὸ σύνθημα ἢ νὰ πεθάνουμε ἢ νὰ ξεσκλαβωθοῦμε». Ἡ ἔκθεσις τῶν γεγονότων γίνεται ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πηγῶν καὶ πλουσίας βιβλιογραφίας μετὰ προηγουμένην ἐκκαθάρισιν τῶν εἰδήσεων. Αἱ παρατηρήσεις τοῦ σ. εἶναι

ἀξιολογώταται καὶ τὰ συμπεράσματά του ἀναντίρρητα. Ὡς πρὸς τὴν δημιουργίαν τῆς πίστεως τῶν Ἑλλήνων, ὅτι θὰ τοὺς λυτρώσῃ τὸ ξανθὸν γένος καὶ τὰς μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Ρώσων ἐπαφάς, ἰδίᾳ δὲ διὰ τὰς ὡς πρὸς τοῦτο σχετικὰς προφητείας, γνωστὸς εἶναι ὁ βυζαντινὸς χρησμὸς ποὺ ἀποδίδεται εἰς Λέοντα τὸν Σοφόν, ὡς ἐπίσης γνωστὸν εἶναι ὅτι εἴτ' ἐκ συγχύσεως εἴτ' ἐκ σφάλματος εἰς τὰ ρωσικὰ κείμενα τὸ rusij rod τῶν χρησμῶν μετεβλήθη εἰς ruskij rod, δηλ. τὸ ξανθὸν γένος μετεβλήθη εἰς ρωσικὸν γένος[1]. Ἀκόμη δὲ πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι διὰ τὴν προσέγγισιν Ἑλλήνων καὶ Ρώσων συνετέλεσεν ἡ θετικὴ ἐργασία ἐπὶ ρωσικοῦ ἐδάφους τῶν πατριαρχῶν Ἱεροσολύμων καὶ τῶν ἀπεσταλμένων των, ἀρξαμένη πρὸ τῆς ἱδρύσεως τοῦ Πατριαρχείου τῆς Μόσχας καὶ δὴ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς διεισδύσεως τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν ὀρθόδοξον Ρωσίαν[2].

Εἰς τὸ Π έ μ π τ ο ν Μέρος (σσ. 382 - 471) τοῦ βιβλίου ὁ συγγρ. ἀσχολεῖται μὲ τὴν δρᾶσιν τοῦ Καθολικισμοῦ εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας. Ἐκ τῶν δύο Κεφαλαίων εἰς τὸ Α' (σσ. 382 - 392) ἐξετάζει τὴν ἐξόρμησιν τοῦ Καθολικισμοῦ μὲ τὰ ἰησουϊτικὰ τάγματα, μὲ τὸν ὠργανωμένον ἐμπορικὸν πυρετὸν τῆς συγκεντρώσεως χειρογράφων ἐκ πάσης γωνίας τῆς Ἀνατολῆς δι' εἰδικῶν ἀπεσταλμένων καὶ πρακτόρων, καθὼς καὶ τὴν ἱεροσυλίαν τῶν ἐπιγραφῶν ἐκ τῶν μνημείων. Εἰς τὸ Β' (σσ. 392 - 471) ὁμιλεῖ ἀναλυτικώτερον διὰ τὴν διείσδυσιν τῶν καθολικῶν μισσιοναρίων εἰς τὸν ἑλληνικὸν χῶρον καὶ δὴ τὴν ἐγκατάστασιν Ἰησουϊτῶν εἰς Πέραν, Χίον, Ἅγιον Ὄρος, Γάλλων καπουκίνων εἰς διάφορα σημεῖα τῆς χώρας καὶ ἄλλων εἰς Κυκλάδας. Ἐπὶ τῆς δράσεως τῶν ἱεραποστόλων ὁ σ. διατυπώνει (ἀπὸ σ. 422) ἀξιολόγους παρατηρήσεις καὶ συνάγει χρήσιμα συμπεράσματα. Ἀκολούθως ἡ δραστηριότης τῶν μισσιοναρίων παρακολουθεῖται εἰς τὰς ἑλληνικὰς ἀκτὰς τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀσίας καὶ τέλος εἰς ἀντίκρουσιν τῶν ἰδεῶν τῆς Δύσεως ἐρευνᾶται ἡ προσφορὰ τῶν κυριωτέρων Ἑλλήνων θεολόγων (Γαβριὴλ Σεβήρου, Μαξίμου Μαργουνίου, Μελετίου Πηγᾶ, Κυρίλλου Λουκάρεως, Μητροφάνους Κριτοπούλου). Ἐκ τοῦ τμήματος τούτου μαρτυρεῖται ἡ ἐνημέρωσις τοῦ σ. εἰς τὴν σχετικὴν πρὸς τοὺς λογίους ἄνδρας ἐκείνους βιβλιογραφίαν, ποὺ μὲ τὴν γνῶσιν καὶ μαχητικότητά των προήσπισαν τὴν Ὀρθοδοξίαν. Παρατηρητέα εἶναι ἡ διέλευσις ἀπὸ τὰ μεγάλα φιλολογικὰ περὶ αὐτοὺς προβλήματα χωρὶς ἀνάμειξιν εἰς αὐτὰ καὶ ἡ τοποθέτησίς τῶν λογίων κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἀπαίτησιν ἐντὸς τῆς περιόδου τῆς δράσεώς των ἀναλόγως τῆς προσφορᾶς των.

---

1. Σχετικῶς βλ. Μ. Θ. Λ ά σ κ α ρ ι, Τὸ Ἀνατολικὸν ζήτημα, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1948, σ. 231 κέξ. Πρβλ. καὶ Τ. Γ ρ ι τ σ ο π ο ύ λ ο υ, Τὰ Ὀρλωφικά, ἐν Ἀθήναις 1967, σ. 174. Ὁ ταυτισμὸς ξανθοῦ - ρωσικοῦ γένους εἶχε συντελεσθῆ τὸ 1512.

2. Αὐτόθι, σ. 38 κέξ., ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

Τὸ Ἕ κ τ ο ν καὶ τελευταῖον Μέρος τοῦ βιβλίου (σσ. 472 - 546) ἀφιερώνεται εἰς τὸν πόλεμον τῆς Κρήτης κατὰ τὰ ἔτη 1645 - 1669 καὶ εἰς τὰ ἀποτελέσματα αὐτοῦ, μὲ ὑποδιαίρεσιν εἰς τρία ἐπὶ μέρους Κεφάλαια. Εἰς τὸ Α' (σσ. 472 - 546) ἀσχολεῖται εἰσαγωγικῶς μὲ τοὺς προμαχῶνας τῆς χριστιανοσύνης, ὅπως τοὺς ἀποκαλεῖ ὁ σ., τὴν Κρήτην καὶ τὴν Τῆνον, ποὺ τελοῦν ὑπὸ τοὺς Ἑνετούς. Εἰς τὸ Β' (σσ. 483 - 525) ἐκτίθενται αἱ ἐπιχειρήσεις τῆς Κρήτης, ἤτοι τὰ αἴτια τοῦ πολέμου, ἡ πολιορκία καὶ παράδοσις τῶν Χανίων, ἡ ἐξάπλωσις τῶν Τούρκων εἰς τὴν ὕπαιθρον, ἡ πολιορκία καὶ παράδοσις τοῦ Ρεθύμνου, ἡ προέλασις πρὸς τὰ Ἀνατολικὰ καὶ ἡ ἐπιχείρησις εἰς Μεγάλο Κάστρο, αἱ ἐπιχειρήσεις εἰς τὸ Αἰγαῖον κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Κρητικοῦ πολέμου καὶ αἱ ἐπαναστατικαὶ ζυμώσεις τῶν Ἑλλήνων, τέλος δὲ ὁ ἐπικὸς ἀγὼν Βενετῶν, Ἑλλήνων, Γάλλων καὶ ἄλλων χριστιανῶν ἐναντίον τῶν Τούρκων εἰς Μεγάλο Κάστρο. Εἰς τὸ Γ' (σσ. 526 - 546) γίνεται προέκτασις τῆς ἐκθέσεως τῶν πραγμάτων εἰς τὴν Κρήτην μετὰ τὴν ὑποταγήν της, δηλ. ἐξετάζονται τὰ διοικητικὰ καὶ οἰκονομικά, καὶ ἡ μετακίνησις Κρητῶν προσφύγων πρὸς τὰς Ἰονίους νήσους καὶ τὴν Ἰταλίαν, συγχρόνως δὲ μεταναστεύσεις Μανιατῶν εἰς Ἰταλίαν καὶ Κορσικήν.

Χαρακτηριστικοὶ πίνακες καὶ χάρται κοσμοῦν τὸ βιβλίον τοῦ καθηγητοῦ Βακαλοπούλου, διὰ τῶν ὁποίων καθίσταται ἡ ἔκθεσις τῶν γεγονότων ζωηροτέρα καὶ ἐποπτική. Λεπτομερὴς βιβλιογραφία καταλαμβάνει τὰς σσ. 549 - 576 μεθοδικῶς διατεταγμένη. Ἕπεται πίναξ ὀνομάτων καὶ λέξεων ἑλληνικῶν καὶ ξένων. Εἰς τὴν Εἰσαγωγήν του ὁ σ. ἐξηγεῖ ὅτι διὰ τοῦ τόμου τούτου ἐπιχειρεῖ νὰ προβληματίσῃ τὸν ἀναγνώστην του ἐπὶ καιρίων θεμάτων τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας. Καὶ συγκεκριμένως τὸν βοηθεῖ νὰ συλλάβῃ τὴν ἀπάντησιν εἰς τὸ ἐρώτημα, ποῖα εἶναι τὰ μεγάλα χαρακτηριστικὰ τῆς Ἱστορίας τοῦ ἔθνους μετὰ τὴν Ἅλωσιν. Ἤδη κατὰ τοὺς τελευταίους Βυζαντινοὺς αἰῶνας διεπιστώθη κρίσις συνειδήσεως τῶν Ἑλλήνων ἐνώπιον τοῦ μεγάλου προβλήματος τῆς ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τοῦ ἑτέρου μεγαλυτέρου προβλήματος τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἔθνους. Ἡ κρίσις ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται, ἀλλ' αἱ ἔριδες τώρα ἑνωτικῶν καὶ ἀνθενωτικῶν δὲν ἔχουν τὴν αὐτὴν ἔντασιν. Ἐν τοσούτῳ ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία δὲν ἔπαυσε ποτὲ νὰ καταβάλλῃ προσπαθείας πρὸς ἐπιβολὴν τῶν ἀπόψεών της, ταυτὸν εἰπεῖν πρὸς ἐκμηδένισιν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ ἀπορρόφησίν της. Καὶ ὀρθῶς ὁ σ. θέτων τὸ πρόβλημά του εἰσαγωγικῶς, ἐχώρησεν εἰς τοὺς οἰκείους τόπους εἰς ἀντιμετώπισιν αὐτοῦ, διερευνῶν παραλλήλως πρὸς τοὺς ἀγῶνας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους χάριν τῆς θρησκευτικῆς καὶ πολιτικῆς του ἐλευθερίας τὴν δραστηριότητα τῆς ξένης προπαγάνδας — Λουθηρανικῆς καὶ Καθολικῆς Ἐκκλησίας — ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς δουλείας. Ἑλληνισμὸς χωρὶς Ὀρθοδοξίαν δὲν νοεῖται. Ὀρθῶς πράττων ὁ σ. δίδει ἔκτασιν εἰς τὸ βιβλίον του ἀνάλογον πρὸς τὴν

σημασίαν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ θέματος καὶ ὀρθότατα καταλήγει νὰ διακηρύξῃ εἰς τὴν Εἰσαγωγὴν (σ. 5) ὅτι «ἡ Ὀρθοδοξία εἰς τοὺς δύσκολους χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας συνυφαίνεται πιὸ πολὺ καὶ σχεδὸν ἀξεδιάλυτα μὲ τὸν Ἑλληνισμό, τὸν βοηθεῖ νὰ διαφυλάξῃ τὴν ἐθνική του ὀντότητα καὶ ἑπομένως τὴν ἐθνικὴ καὶ πολιτιστικὴ κληρονομία χιλιάδων χρόνων...». Αὐταὶ αἱ διαπιστώσεις τῆς Ἱστορίας εἶναι ἐπικαίρως χρήσιμοι εἰς τοὺς πρωτεργάτας τῶν ἑνωτικῶν κηρυγμάτων.

Τὸ ἄλλο σκέλος τοῦ στόχου τοῦ παρόντος τόμου εἶναι οἱ ἀγῶνες τῶν Ἑλλήνων διὰ τὴν ἐλευθερίαν μέχρι τῆς ὑποταγῆς τῆς Κρήτης (1669), ποὺ ἀποτελεῖ καὶ ὁρόσημον τῆς ἱστορικῆς ἐκθέσεως τοῦ συγγράμματος. Οὗτοι ἀνελήφθησαν ἐναντίον τοῦ κατακτητοῦ εἴτε μεμονωμένως εἴτε δι' ὑποκινήσεως καὶ ἐν συνεργασίᾳ ἄλλων χριστιανικῶν κρατῶν, ποὺ εὑρέθησαν μάλιστα εἰς ἐμπόλεμον μετὰ τῶν Τούρκων κατάστασιν. Οἱ ἀγῶνες αὐτοὶ ἐκτίθενται μὲ βάσανον τῶν πηγῶν καὶ μὲ ἐπίπονον ἔρευναν, κινουμένην πρὸς πολλὰς κατευθύνσεις. Ἡ διδομένη εἰκὼν εἶναι ζωηρὰ καί, παρὰ τὴν ἐξωτερικὴν αὐτῆς ψύχραιμον ὄψιν τῆς παρουσιάσεως, κρύπτει ὅλον τὸν δραματικὸν χαρακτῆρα τῆς μεγάλης καὶ συχνάκις ἀπεγνωσμένης προσπαθείας τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν τέκνων της νὰ φθάσουν εἰς τὰ ὅρια τῆς πραγματοποιήσεως τοῦ ὑψηλοῦ ἐθνικοῦ πόθου.

Περιττεύει νὰ ἐπαναλάβωμεν τὰς ἀρετὰς καὶ τοῦ τόμου τούτου. Ὁ καθηγητὴς Βακαλόπουλος προσφέρει συγκεκροτημένον ἔργον εἰς τὸν σύγχρονον Ἕλληνα, πρὸς τὸν ὁποῖον γνωρίζει τὴν διὰ μέσου ποικίλων τυχῶν διαμόρφωσιν τοῦ Νεοελληνικοῦ βίου καὶ Πολιτισμοῦ. Ἔχει ὅλα τὰ ἐφόδια τοῦ ἱστορικοῦ καὶ ἐργάζεται μὲ συνέπειαν καὶ εὐθύνην, συνθέτει ἔργον, τὸ τεκμηριώνει ἐπαρκῶς, δὲν ἐκβιάζει τὰ συμπεράσματα, δὲν προδίδει εἰς καμμίαν περίπτωσιν τὴν ἀποστολήν του. Σύρεται ὁ ἀναγνώστης ὄπισθεν τῆς γλαφυρᾶς εἰς συντηρητικὸν δημώδη λόγον ἀφηγήσεως, μετέχει εἰς τὰς εὐτυχεῖς ἢ ἀτυχεῖς ἡμέρας τοῦ ἔθνους καὶ ἀποχωρίζεται τὸ βιβλίον μὲ τὴν ἱκανοποίησιν ὅτι εὗρεν εἰς αὐτὸ λυτρωτικὴν τὴν ἀπεικόνισιν τῆς ἱστορικῆς πορείας τοῦ ἔθνους.

ΤΑΣΟΣ ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

Μεθοδίου Γ. Φούγια, Ἱστορία τῆς Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας Κορίνθου ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον, Ἀθῆναι 1968, σσ. 416.

Τὸ βιβλίον τοῦτο τοῦ ἀρχιμ. Μ. Φούγια, περὶ τῆς Ἐκκλησίας Κορίνθου, ἔχει λίαν ἐκτεταμένον τίτλον, ὡς πρὸς τὴν χρονικὴν ἔκτασιν, διαιρεῖται δὲ εἰς Μέρη 5 ἢ Κεφάλαια 17, ἐν οἷς περιλαμβάνονται καὶ 4 Παραρτήματα, ὡς ἀκολούθως.

Μέρ. Α' (σσ. 37 - 183), Κεφ. Α' - Η'. Α' (σσ. 37 - 68), Ἀποστολικὴ καὶ μεταποστολικὴ ἐποχὴ — ὁ ἀπόστολος Παῦλος. Β' (σσ. 71 - 79), Οἱ συνεργάται τοῦ Παύλου εἰς Κόρινθον. Γ' (σσ. 80 - 82), Ὁ Παῦλος καὶ ὁ Γαλλίων. Δ' (σσ. 83 - 97), Ἡ ζωὴ τῆς Ἐκκλ. Κορίνθου κατὰ τὴν ἀποστολικὴν ἐποχήν. Ε' (σσ. 98 - 107), Μεταποστολικὴ ἐποχή. Παράρτημα Α' (σσ. 107 - 109), Ἡ παράδοσις περὶ μεταβάσεως τοῦ Ἀπ. Ἀνδρέου εἰς Ἀχαΐαν. Παράρτημα Β' (σσ. 109 - 111), Ἡ μεταξὺ ἀπ. Παύλου καὶ Κορινθίων νόθος ἀλληλογραφία. Ϛ' (σσ. 112 - 131), Ἡ γένεσις τῆς μητροπ. ἕδρας Κορίνθου ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Ἀχαΐας, 100 - 325 μ.Χ. Ζ' (σσ. 132 - 175), Ἡ ἀκμὴ τῆς Ἐκκλησίας Κορίνθου. Η' (σσ. 176 - 183). Αἱ βαρβαρικαὶ κατὰ τῆς Κορίνθου ἐπιδρομαί, 610 - 802.

Μέρ. Β' (σσ. 185 - 310). Κεφ. Θ' - ΙΔ'. Θ' (σσ. 185 - 202), Ἡ Βυζαντινὴ περίοδος. Ι' (σσ. 203 - 212) 1059 - 1210. ΙΑ' (σσ. 213 - 226), Ἡ Κόρινθος ὑπὸ τοὺς Φράγκους, 1210 - 1458. ΙΒ' (σσ. 229 - 248), Πρώτη Τουρκοκρατία, 1458 - 1685. ΙΓ' (σσ. 251 - 276), Δευτέρα Φραγκοκρατία, 1685 - 1715 καὶ Δευτέρα Τουρκοκρατία, 1715 - 1821. ΙΔ' (σσ. 277 - 310), Ἡ Ἐκκλησία Κορινθίας ἐπαρχία τῆς αὐτοκεφάλου Ἐκκλ. Ἑλλάδος.

Μέρ. Γ' (σσ. 313 - 330). Κεφ. ΙΕ', Ἐπισκοπαὶ μητροπ. Κορίνθου. Δαμαλᾶ, Πολυφέγγους, Ζεμενοῦ, Ταρσοῦ, Κεφαλληνίας - Ζακύνθου. Παράρτημα Γ' (σσ. 321), Ἴσον ἑνώσεως δύο ἐπισκοπῶν.

Μέρ. Δ' (σσ. 331 - 348). Κεφ. ΙϚ', Ἱεραὶ μοναὶ μητροπ. Κορίνθου καὶ Δαμαλῶν, ὑφιστάμεναι καὶ διαλελυμέναι.

Μέρ. Ε' (σσ. 349 - 363). Κεφ. ΙΖ', Στατιστικὰ στοιχεῖα Ἱ. Μητροπόλεως Κορινθίας. Παράρτημα Δ' (σσ. 363 - 389), Πατρ. σιγίλλια ἀφορῶντα εἰς τὴν Ἐκκλ. Κορίνθου, ἐκδεδομένα, ἀνέκδοτα.

Προτάσσεται Πρόλογος, Εἰσαγωγή, πίναξ συντμήσεων καὶ παροραμάτων καὶ Κεφάλαιον εἰσαγωγικόν, τιτλοφορούμενον «Ἡ πόλις τῆς Κορίνθου» (σσ. 29 - 36). Ἐπιτάσσεται πίναξ πηγῶν καὶ βοηθημάτων καὶ Εὑρετήρια.

Δυσκολώτατον εἶναι τὸ ἐγχείρημα, νὰ συγγράψῃ κανεὶς οἱασδήποτε φύσεως ἱστορικὸν ἔργον, περὶ τόπου τινὸς διὰ μέσου ἀπεράντου χρόνου. Τοῦτο ἐπιχειροῦν πολλοὶ Νεοέλληνες, ἐρασιτεχνίζοντες μᾶλλον ἢ ἐρευνηταὶ καὶ συστηματικοὶ μελετηταί, ἐπιχειροῦν δηλ. φιλοδόξως νὰ συγγράψουν τὴν καθολικὴν Ἱστορίαν τοῦ τόπου των ἀφ' ἧς ἐνεφανίσθη εἰς τὴν ζωὴν μέχρι τῶν ἐσχάτων. Οὕτω περιπλανῶνται ἀνὰ τὰς ἀνομοιομόρφους ἱστορικὰς περιόδους, ἐξετάζουν τὰ ἀρχαιολογικὰ θέματα, τὰ γεωλογικὰ πολλάκις, τὰ στρατιωτικὰ καὶ πολιτικὰ γεγονότα, τὴν οἰκονομίαν, τὰ γράμματα κλπ. Μὲ τὴν συχνὰ ἐμφανιζομένην σπάνιν εἰδήσεων οὗτοι ἀναγκάζονται νὰ ἐπαναλαμβάνουν γνωστὰ - πασίγνωστα πράγματα ἐκ τῆς γενικωτέρας Ἱστορίας,

ν' ἀξιολογοῦν ἐντελῶς δευτερεύοντα στοιχεῖα καὶ ἐπουσιώδη καὶ ἀντὶ συγγραφῆς νὰ ἐμφανίζουν εἰς τὸ τέλος μίαν συρραφὴν χωρὶς κανὲν ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἐπιστήμην.

Τὸ πρόβλημα τοῦτο μὲ τὰς παραφυάδας του ἔχει νὰ συναντήσῃ καὶ πᾶς εἰδικὸς ἐρευνητής, ἐπιχειρῶν νὰ κινηθῇ εἰς ἐκτεταμένας ἱστορικὰς περιόδους ἀναγκαζόμενος νὰ κατανείμῃ τὴν ὕλην του ἑτεροβαρῶς καὶ νὰ προδώσῃ τὴν ὅλην οἰκονομίαν τοῦ ἔργου, ἔτι δὲ κινδυνεύων νὰ παρασυρθῇ ἐκεῖ ὅπου τὰ διαφέροντά του ἢ αἱ γνώσεις του εἶναι περισσότερον ηὐξημέναι. Ἐξ ἐπόψεως ἀρχιτεκτονικῆς μία μελέτη τοιαύτης μορφῆς δὲν ἰσορροπεῖ. Σπεύδω νὰ ἀποδώσω συγκεκριμένως τὴν τελευταίαν ἰδίως παρατήρησιν εἰς τὸ κρινόμενον ἔργον, τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας Κορίνθου ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον, συγγραφεῖσαν ὑπὸ τοῦ ἀρχιμανδρίτου καὶ ἤδη ἐπισκόπου Μεθοδίου Φούγια. Ἓν βλέμμα διὰ γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ ἐπὶ τοῦ παρατεθέντος ἀνωτέρω διαγράμματος τῶν περιεχομένων πείθει περὶ τοῦ φαινομένου. Κληρικὸς ὁ σ., ἔρριψε τὸ μέγα ἐπὶ τοῦ ἔργου βάρος, θεολογῶν καὶ ὄχι ἱστορῶν, εἰς τὸ Α' Μέρος αὐτοῦ, ὅπου ἐκθέτει τὰ κατὰ τὸν ἀπόστολον Παῦλον ἐν ἀνέσει καὶ πλάτει, ὡς ἐὰν περὶ θεολογικοῦ παυλικοῦ ἔργου πρόκειται, Δὲν συζητῶ καὶ τὸν τρόπον, μὲ τὸν ὁποῖον ἀντιμετωπίζει ὁ σ. τὰ διάφορα προβλήματα τῆς ἐργασίας τοῦ Παύλου εἰς Κόρινθον, τῶν συνεργατῶν του, τῶν ἐπισκέψεών του, τῶν ἐπιστολῶν του πρὸς Κορινθίους καὶ ἐκ Κορίνθου πρὸς ἄλλους. Ὅτι ὁ σ. ἀγαπᾷ νὰ ἀναφέρῃ γνώμας πολλῶν καὶ ἄλλων ἐπὶ ζητημάτων ποὺ ἐντυπωσιάζουν καὶ δὲν σχετίζονται σχεδὸν καθόλου πρὸς τὸ θέμα του, μαρτυρεῖται ἀπὸ τὰ δύο πρῶτα παραρτήματά του (σσ. 107 - 111), ὅπου ὁμιλεῖ μετὰ βεβαιότητος ὅτι ἱεραποστολικὴν δρᾶσιν ἀνέπτυξεν εἰς τὴν ἐπαρχίαν Ἀχαΐας ὁ ἀπόστολος Λουκᾶς καὶ ἐκεῖ πιθανῶς ἔγραψε τὸ Εὐαγγέλιόν του, ἐπίσης περὶ θαυμάτων τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέου κλπ.

Ἡ παρακολούθησις τῆς ἱστορικῆς πορείας τῆς Ἐκκλησίας Κορίνθου ἀπὸ τοῦ Β' αἰῶνος μέχρι καὶ τοῦ Η' εἰς τὸ ἔργον γίνεται διὰ τῶν Κεφ. Ϛ' - Η' ὅπου καὶ τερματίζεται τὸ Α' Μέρος, παρακολουθεῖται δὲ σχεδὸν ἀποκλειστικῶς, ἐλλείψει εἰδήσεων, ἐκ τῆς συμμετοχῆς ἐπισκόπων Κορίνθου εἰς τὴν γενικωτέραν κίνησιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ δὴ εἰς τὰς συγκαλουμένας Συνόδους. Τὸ Ζ' Κεφ. μάλιστα ἐπιγράφεται «Ἀκμὴ τῆς Ἐκκλησίας Κορίνθου», χωρὶς καὶ ν' ἀποδεικνύεται τοῦτο ἐκ τῶν ἐκτιθεμένων. Πιθανῶς νὰ εὑρίσκετο εἰς ἀκμὴν ἡ Ἐκκλησία Κορίνθου, ἀλλὰ τοῦτο δὲν συνάγεται ἐξ ὅσων ὁ σ. προσκομίζει στοιχείων σαφῶς. Ἐκεῖ ποὺ ὤφειλε νὰ στηριχθῇ κυρίως διὰ ν' ἀποφανθῇ ὁ σ. εἶναι ἡ περιοχὴ τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων. Ἀλλὰ τὴν φωνὴν τῶν μνημείων δὲν ἀντιλαμβάνεται ἐκεῖνος, ποὺ δὲν ἠμπορεῖ καὶ νὰ τὰ ἀποκρυπτογραφῇ. Ὁ σ. ἔχει μίαν ὑποδιαίρεσιν τοῦ Ζ' Κεφ., περὶ ἐκκλησιαστικῶν ἱδρυμάτων, ναῶν καὶ ἄλλων μαρτυρουμένων μνημείων κατὰ τοὺς πρώτους πέντε αἰῶνας, ἀλλὰ δὲν καταγίνεται πολὺ - πολὺ εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῶν εἰδήσεων ἐκ τῶν σκαφικῶν ἐρευνῶν. Ἐπὶ πλέον τὸ ἔργον του περιορίζει ἐντὸς μόνης τῆς Κορίνθου, ἐνῷ πρόκειται περὶ ὁλοκλήρου τῆς ἄλλως ἐκτεταμένης ἐκκλησιαστικῆς ἐπαρχίας Κορινθίας, δὲν παρακολουθεῖ δηλ. τὸν ἄξονα ἀπὸ Σαρωνικοῦ καὶ κατὰ μῆκος τοῦ Κορινθιακοῦ, ἤτοι ἀπὸ τῶν Κεγχρεῶν διὰ Κορίνθου μέχρι Σικυῶνος, ὅπου ὁ τομεὺς εἶναι πλούσιος εἰς κατάλοιπα ἐντόνου παλαιοχριστιανικοῦ βίου, οὔτ' ἐπίσης Κορίνθιος ὁ ἴδιος ὁ σ. γνωρίζει τὸν τόπον ἐξ αὐτοψίας.

Ἂν εἶχε περιηγηθῇ τὴν ἐπαρχίαν, πρὶν συγγράψῃ ὁ σ. τὴν ἐκκλησιαστικὴν αὐτῆς Ἱστορίαν, θὰ ἠδύνατο νὰ συναντήσῃ πλησίον τῶν ἐρειπίων τῆς ἀρχαίας Νεμέας εἰς μίαν ράχιν παραφυάδος τοῦ Καρνεάτου (τοῦ σημερινοῦ Μεγαλοβουνίου) ὄρους, ἀντικρὺ τοῦ χωρίου Κουτσουμάδι (τὴν ράχιν ὁ λαὸς ὀνομάζει Τσεμπέν), ναὸν παλαιοχριστιανικὸν τοῦ Δ' αἰῶνος, ἐλθόντα εἰς φῶς κατὰ τρόπον παράδοξον, οὐχὶ διὰ τῆς ἀρχαιολογικῆς σκαπάνης ἀλλ' ὑπὸ τῶν εὐσεβῶν χωρικῶν, ὁδηγουμένων ὑπὸ νεάνιδος κατόπιν ἐπιμόνων ἐνυπνίων. Ἀναφέρω τὸν ναὸν τοῦτον, λόγῳ ἀκριβῶς τοῦ τρόπου ἀποκαλύψεώς του, γενομένης πρὸ 20 ἐτῶν, καὶ διότι εἶναι ἔκτοτε ἀνέκδοτος. Δὲν πρόκειται ὅμως περὶ τοῦ μόνου εὑρήματος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου θὰ ἠδύνατο νὰ στηριχθῇ ὁ σ. διὰ νὰ παρακολουθήσῃ τὴν ἐσωτερικὴν ζωὴν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐπαρχίας Κορίνθου κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχήν.

Δεύτερον δεῖγμα σπουδαιότατον θ' ἀναφέρω ἀνέκδοτον ἐπίσης, κατὰ παράδοξον δὲ τρόπον ἐλθοῦσαν εἰς φῶς, παλαιοχριστιανικὴν ἐπιγραφήν, εὑρισκομένην εἰς τὴν μνημειοβριθῆ περιοχὴν τοῦ Σοφικοῦ. Τὰ μνημεῖα τοῦ Σοφικοῦ εἶναι μὲν κυρίως τῆς Βυζαντινῆς περιοχῆς, ἀλλὰ τὸ πλῆθος των καὶ ἡ ἀξία των μαρτυρεῖ προϋπάρχουσαν θρησκευτικὴν καὶ καλλιτεχνικὴν παράδοσιν, ἰδίως ἐκφράζουν ἀκμὴν καθ' οὓς χρόνους ἐκεῖ ἔζησεν ὁ ὅσιος Λουκᾶς. Συγκεκριμένως ἀναφέρομεν τὴν ὕπαρξιν μαρμαρίνων κιονίσκων εἰς τὸ τρίλοβον παράθυρον τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου εἰς τὸ Στεῖρι, οὐ μακρὰν τοῦ Σοφικοῦ. Ὁ περιγράψας τὸν ναὸν καθηγητὴς Ὀρλάνδος ἀναφέρει ὅτι οἱ μαρμάρινοι κιονίσκοι, τομῆς τετραγώνου, φέρουν κιονόκρανα κεκοσμημένα δι' ἀναγλύπτου σταυροῦ ἐν μέσῳ φύλλων ἀκάνθης (Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Ἀνατολικῆς Κορινθίας, ΑΒΜΕ, τ. Α', 1935, σ. 83), δὲν ἦτο δυνατὸν ὅμως νὰ εἰκάσῃ ὅτι εἶναι παλαιοχριστιανικοὶ καὶ περιέχει μάλιστα ὁ ἕτερος ἐξ αὐτῶν ἄλιευμα σπουδαιότατον, διότι οἱ κιονίσκοι ἦσαν κεκαλυμμένοι διὰ παχυτάτου στρώματος ἀσβεστοκονιάματος. Μελετῶν τὸ μνημεῖον κατὰ τὸ θέρος τοῦ ἔτους 1966, παρετήρησα ὅτι ὑπὸ τὸ ἀσβέστωμα ὑπῆρχε χάραγμα. Δι' ἐπιμελοῦς καθαρισμοῦ ἀπεκάλυψα τὴν ἀκόλουθον ἐπιτύμβιον ἐπιγραφὴν εἰς 4 στίχους διὰ μεγαλογραμμάτου γραφῆς :

ΔΗΜΗΤΡΙΑ ΧΑΙΡΕ. — ΠΩC ΔΥΝΟΜΑΙ ΧΑΙΡΕΙΝ ΠΡΟΛΙΠΟΥCΑ ΦΩC
ΚΑΙ ΓΛΥΚΥΤΑΤΟΥC ΓΟΝΙC ΤΕΤΡΑΕΤΗΝ ΖΗCΑCΑ ΧΡΟΝΟΝ
ΚΑΙ ΕΝΘΑΔΕ ΝΕΑ ΟΥCΑ ΠΡΩΤΗ ΤΕ ΕΓΩ ΚΑΤΟΙΚΩ
ΑΛΛ ΥΜΕΙC ΤΟ ΓΛΥΚΥ ΦΩC ΜΕΧΡΙ ΠΟΥ ΤΟ ΙΜΑΡΜΕΝΟΝ ΕΛΘΗ.

Ὁ ἐπιτύμβιος κιονίσκος ἐχρησιμοποιήθη ἐνταῦθα ἐκ παλαιοτέρου μνημείου, δὲν εἶναι δὲ τὸ μόνον παλαιοχριστιανικὸν λείψανον τῆς περιοχῆς, διότι καὶ αὐτὸς ὁ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ καθηγητοῦ Ὀρλάνδου περιγραφόμενος ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν εἰς τὴν περιοχὴν (αὐτόθι, σελ. 70 κἑξ.), ἀναγόμενος εἰς τὸ τέλος τοῦ ΙΒ' αἰῶνος, φαίνεται ὅτι ἠγέρθη ἐπὶ προϋπάρχοντος μεγάλου παλαιοχριστιανικοῦ κτηρίου, ὡς εἰκάζεται ἐκ πολλῶν δεδομένων, ἰδίᾳ ἐκ τῆς παρουσίας παλαιοχριστιανικῶν μαρμαρίνων γλυπτῶν. Περιορίζομαι εἰς αὐτά, διὰ νὰ μὴ μνημονεύσω ἄλλας γνωστὰς ἢ ἡμιγνώστους παλαιοχριστιανικὰς βασιλικάς, οἷον τὴν μεγαλοπρεπῆ καὶ μοναδικὴν τοῦ Λεχαίου, τῆς Σικυῶνος, τῶν Κλεωνῶν, ὅπου διδασκόμεθα ὅτι ἐγκαίρως ὁ Χριστιανισμὸς ἵδρυσεν ἐπάνω εἰς τὰ λείψανα τῆς ἀρχαίας λατρείας ναοὺς χριστιανικούς.

Ὁ σ. μὲ τὸ Β' Μέρος τοῦ ἔργου, ἀπὸ Κεφ. Θ' εἰσέρχεται εἰς τὴν Βυζαντινὴν περίοδον, ὡς καὶ ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ Κεφαλαίου. Παρακολουθεῖ, φαίνεται, τοὺς Ἄγγλους εἰς τὴν ἔναρξιν τοῦ Βυζαντινοῦ αἰῶνος ἀπὸ τῆς Θ' ἑκατονταετηρίδος. Σπεύδω νὰ σημειώσω ὅτι οἱ αἰῶνες Ι', ΙΑ' καὶ ΙΒ' εἶναι, ὡς γνωστόν, αἰῶνες εὐτυχοῦς Βυζαντινοῦ βίου, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν Πελοπόννησον ὁλόκληρον καὶ ἰδιαιτέρως διὰ τὴν εὐαίσθητον περιοχὴν τοῦ Ἰσθμοῦ εἶναι περίοδος μὲ διαρκῶς αὔξουσαν πρόοδον πρὸς ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ζωῆς. Ἀναπαράστασις τῆς ἱστορικῆς ζωῆς τῆς περιόδου εἶναι δυνατὴ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἱστορικῶν εἰδήσεων, τῶν μνημείων, τῶν ἐπὶ κορινθιακοῦ ἐδάφους λειψάνων παντὸς τοῦ βίου τῆς ἐποχῆς καὶ τῆς ἑρμηνείας πλείστων ἄλλων στοιχείων, λαμβανομένων συνδυαστικῶς καὶ συγκριτικῶς ἐκ τῆς γενικωτέρας Ἱστορίας. Εἶναι λοιπὸν ἡ περίοδος αὕτη σπουδαία, ἀκμαία καὶ φωτεινή. Ἀπὸ σφραγιστικὰ μνημεῖα πληροφορούμεθα περὶ σειρᾶς προκαθημένων τῆς Ἐκκλησίας Κορίνθου. Ἀπὸ τὰ πορίσματα τῆς σκαφικῆς ἐρεύνης διδασκόμεθα ἱκανὰ διὰ τὸν τομέα τῆς οἰκοδομικῆς καὶ οἰκονομικῆς δραστηριότητος. Ἀπὸ τὰ ὄρθια μνημεῖα τῆς χριστιανικῆς λατρείας καὶ ἄλλας ἰσχυρὰς ἐνδείξεις, ὡς ἡ παρουσία τοῦ ὁσίου Λουκᾶ, συνάγομεν περὶ τονώσεως τοῦ θρησκευτικοῦ βίου. Τὴν περίοδον τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ ΙΒ' αἰῶνος λαμπρύνει εἰς τὴν Ἐκκλησίαν Κορίνθου ἡ παρουσία τοῦ διαπρεποῦς μητροπολίτου Γρηγορίου τοῦ Πάρδου. Ὁ διατεθεὶς χῶρος εἰς τὸ ἔργον τοῦ Φούγια εἶναι ἀνεπαρκὴς (Κεφ. Θ' - Ι', σσ. 185 - 212) καὶ ἡ ἀντιμετώπισις τῆς περιόδου μέχρι τῆς Φραγκοκρατίας εἶναι ὅλως ἀτροφικὴ καὶ δυσανάλογος πρὸς τὴν σπουδαιότητα αὐτῆς. Δὲν εἰργάσθη ὁ σ. εἰς τὴν περίοδον αὐτὴν ἐπαρκῶς. Ἀγνοεῖ τὸν Β' τόμον τοῦ ἔργου τοῦ καθηγητοῦ Ζακυθηνοῦ, περὶ τοῦ δεσποτάτου τοῦ Μορέως, ὅπου καὶ ἐκκλησιαστικαὶ καὶ ἄλλαι χρήσιμοι εἰδήσεις. Τὸ ἔργον τοῦ Laurent, Le corpus des sceaux de l'empire Byzantin, V, l'Église, Παρίσιοι 1963, ἀναγράφει μὲν εἰς τὴν βιβλιογραφίαν, δὲν τὸ ἐγνώριζεν ὅμως καὶ δὲν τὸ ἐχρησιμοποίησε κατὰ τὴν συγγραφήν. Τὸν Bon (Le Péloponnèse byzantin) δὲν χρησιμοποιεῖ ἐπαρκῶς. Τὴν μελέτην τοῦ Ὀρλάνδου διὰ τὰ κορινθιακὰ μνημεῖα γνωρίζει ἀλλὰ δὲν ἐκμεταλλεύεται. Τὴν μελέτην τοῦ Ἀθ. Κομίνη περὶ Γρηγορίου Πάρδου κυριολεκτικῶς ἐσύλησε καὶ ἐν τούτοις διατεινόμενος ὅτι εἶχεν ἀσχοληθῆ πρὸς σύνταξιν τῶν ἔργων τοῦ λογιωτάτου ἀνδρὸς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πηγῶν τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου (σ. 207, ὑποσ. 23 - 27), ὅσα ὡς συμπληρώσεις προσφέρει παραλαμβάνει ἀπὸ τὸν Krumbacher. Ἐξ ἄλλου δὲν γνωρίζει ὁ σ. τοῦ ἰδίου ὑφηγητοῦ Ἀθ. Κομίνη τὴν μελέτην Paolo di Monembasia, «Byzantion» v. XXIX - XXX (1959 - 60), σσ. 231 - 248.

Τμῆμα τοῦ Β' Μέρους τοῦ ἔργου — καὶ δὴ διὰ τῶν Κεφ. ΙΑ' - ΙΔ' — ἀποτελεῖ ἡ ἐξέτασις τῆς περιόδου τῆς Φραγκοκρατίας (διὰ σσ. 14), τῆς Α' Τουρκοκρατίας μέχρι 1685 (διὰ σσ. 16) καὶ ἀπὸ κοινοῦ Β' Φραγκοκρατίας, ὡς τὴν ὀνομάζει, καὶ Β' Τουρκοκρατίας (διὰ σσ. 18), μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν (Κεφ. ΙΔ' σσ. 277 - 310). Ἡ περίοδος τῆς δουλείας, μακροτάτη καὶ ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέρουσα, ἔχει κατ' ἐξοχὴν ἀδικηθῆ εἰς τὸ βιβλίον. Αἱ εἰδήσεις πληθύνονται κατὰ τὴν περίοδον αὐτήν, ἡ φωνὴ τῶν μνημείων γίνεται ἐντονωτέρα, ὅπως καὶ τοῦ ὅλου θρησκευτικοῦ βίου καὶ τῆς περισυλλογῆς καὶ τῆς παιδείας μέχρι τῶν παραμονῶν τῆς Ἐπαναστάσεως. Ὁ σ. μὴ ἐρευνήσας ὁ ἴδιος καὶ μὴ εὑρίσκων ἕτοιμα στοιχεῖα ἀνὰ τὰς βιβλιοθήκας ἐσωτερικοῦ καὶ ἐξωτερικοῦ, δὲν καλύπτει τὸν ἱστορικὸν χῶρον εἰ μὴ ἐλάχιστα. Θὰ ἦτο μακρὰ ἀπασχόλησις νὰ διαλάβω ἓν πρὸς ἓν κεφάλαιον εἰς μίαν σύντομον βιβλιοκρισίαν. Ἀρκεῖ ἓν χαρακτηριστικὸν παράδειγμα. Ὁμιλεῖ περὶ μητροπολίτου Κορίνθου Κωνσταντίνου Ρεσινοῦ, ἀβεβαίου βεβαίως χρόνου, καὶ ἐπίσης περὶ τῶν ἔργων τοῦ ἀνδρός, εὐχόμενος ν' ἀσχοληθῇ νεώτερός τις «περὶ τὴν προσωπικότητα ταύτην» (σ. 236), ἀγνοεῖ ὅμως τὴν μελέτην τοῦ Κ. Δυοβουνιώτου (Κωνστ. Ρεσινός, «Ὀρθόδοξος Θεολογικὴ Ἐπιθεώρησις», τ. Α', 1922, σσ. 5 κἑξ.). καὶ τὴν μελέτην τοῦ P. Canart Constantin Rhésinos, théologien populaire et copiste de manuscrits, Verona 1964 (Estratto dal volume I di Studi di Bibliografia e di Storia in onore di Tammaro de Marinis, σσ. 241 - 271) καὶ τὸ σπουδαιότερον, ὅτι ὁ Ρεσινὸς ἦτο μὲν Κορίνθιος καὶ τὸ ἀναγράφει ὁ ἴδιος εἰς τὰ ἔργα του, ὄχι ὅμως καὶ μητροπολίτης Κορίνθου.

Ἀλλ' ἐν τάχει ὁ σ. ἐξετάζων τὰ κατὰ τὴν περίοδον τῆς δουλείας καὶ ἀγνοῶν τὴν εἰδικὴν πελοποννησιακὴν βιβλιογραφίαν, ἀφήνει ὅλως ἀτροφικὸν τὸν μακρὸν καὶ λίαν ἐνδιαφέροντα χῶρον τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας Κορίνθου, ὡς ἐκδηλοῦται ὁ βίος ἐντὸς τῆς Κορίνθου καὶ εἰς τὴν ὕπαιθρον,

ἀνὰ τὰ χωρία ἀκόμη καὶ τὰς μονάς. Δὲν γνωρίζει τὰς μελέτας τοῦ καθηγητοῦ Μ. Μανούσακα, εἰς τὰ «Πελοποννησιακά», τόμ. Γ΄ - Δ΄ (1958 - 59), σσ. 95 κἑξ., τόμ. Ε΄ (1962), σσ. 137 κἑξ., ἀλλὰ καὶ τὴν ἀμέσως ἀναφερομένην εἰς τὴν Κόριθνον, μὲ τὸν τίτλον «Ἡ χειροτονία ἱερέων τῆς Κρήτης ἀπὸ τὸν μητροπολίτην Κορίνθου», δημοσιευμένην εἰς τὸ «Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας», τόμ. Δ΄ (1954), σελ. 123 κἑξ. Ἂν ἐπίσης ἐγνώριζε τὴν μελέτην τῆς Ἐλισάβετ Ζαχαριάδου, Ἡ πατριαρχεία τοῦ Διονυσίου Β΄ σὲ μιὰ παραλλαγὴ τοῦ ψευδο - Δωροθέου, «Θησαυρίσματα», τόμ. Α΄ (1962), σσ. 142 κἑξ., θὰ ἠμποροῦσε νὰ εἶχε πληροφορηθῆ πολλὰ διὰ τὴν ἀρχιερατεῖαν τῶν Ἰωάσαφ καὶ Σωφρονίου Κορίνθου καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων Πελοποννήσου εὐρύτερον κατὰ τὸ β΄ ἥμισυ τοῦ ΙϚ΄ αἰῶνος.

Δὲν διστάζω νὰ εἴπω ἀπροκαλύπτως ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ γραφῆ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία οἱουδήποτε διαμερίσματος, χωρὶς προηγουμένην ἐπίμονον καὶ ἀσφαλῶς ἐπίπονον διὰ πολλοὺς λόγους διερεύνησιν τοῦ χώρου μετὰ συγχρόνου μελέτης τῶν χριστιανικῶν του μνημείων, ἰδίᾳ ἐπιτοπίως τῶν μονῶν μετὰ τῶν ἀρχείων των. Ἐν προκειμένῳ ὁ σ. τοῦ παρόντος ἔργου δὲν γνωρίζει τὸν τόπον του, δὲν ἔχει βεβαίως καὶ εἰδικότητα ἀλλὰ καὶ δὲν ἔφθασεν ἕως τὸν χῶρον τῶν μνημείων. Ἡ διαπραγμάτευσις εἰς τὸ Γ΄ Μέρος τοῦ ἔργου διὰ 2 κεφαλαίων, τοῦ ΙΕ΄ καὶ ΙϚ΄, περὶ τῶν ἐπισκοπῶν τῆς μητροπόλεως καὶ τῶν ἐν λειτουργίᾳ ἢ διαλύσει μονῶν, ἔγινε χωρὶς ἐπιτόπιον ἔρευναν. Πῶς νὰ περιγράψη κανεὶς τὴν ἐπισκοπὴν Πολυφέγγους π.χ. ἂν δὲν κατορθώση ν' ἀναβῆ ἐπὶ τοῦ ὁμωνύμου γραφικωτάτου βουνοῦ, ὅπου θὰ εὕρη τὴν εὐκαιρίαν νὰ λάβη ἓν θαυμάσιον τοπογραφικὸν μάθημα καὶ νὰ γνωρίση τὸ ἤδη ἠρειπωμένον καθολικὸν τῆς ἐπισκοπῆς ἐντὸς σπηλαιώδους βράχου, εἰς τὸν θόλον τοῦ ὁποίου, εἰς πεῖσμα τοῦ πανδαμάτορος χρόνου καὶ τῆς κακίας τῶν ἀνθρώπων, θὰ θαυμάση μίαν ἐξαιρετικοῦ κάλλους τοιχογραφίαν ΙΔ΄ αἰῶνος, εἰκονίζουσαν τὴν Ὑπαπαντὴν τοῦ Χριστοῦ; Θὰ ἐρευνήση τὰ τῆς ἐπισκοπῆς Ταρσοῦ, χωρὶς νὰ γνωρίση τὸν σημερινὸν διμερῆ Ταρσόν, τοὺς ναούς του, τὴν παλαιάν του θέσιν ἐντὸς τοῦ ἐλατοβριθοῦς πυρῆνος τοῦ ὀρεινοῦ συγκροτήματος τοῦ Χελμοῦ, ὅπου καὶ τὰ ἐρείπια τοῦ ἱστορικῶς μαρτυρημένου βυζαντινοῦ κάστρου τοῦ Ταρσοῦ; Ὑπὸ τοὺς πόδας τοῦ κάστρου ὑπῆρχε παλαιὸν μοναστήριον. Πρὸς Ν αὐτοῦ ἐπὶ προβούνου τοῦ Χελμοῦ, τοῦ Ἀιλιᾶ, τοπωνύμιον Παλιοχώρι διατηρεῖται ἐν ἰσχύι καὶ ἐκεῖ σῴζεται ὁ ναὸς τοῦ Ταξιάρχου μὲ τοιχογραφίας τοῦ ἐκ Θήρας ζωγράφου Ζαχαρίου Δρακούλη, ἐν ἔτει 1637. Τί συνάγεται ἐκ τούτων περιττὸν νὰ εἴπη κανείς. Πενιχρὰ εἶναι ἡ σελὶς μία (326) περὶ ἐπισκοπῆς Ταρσοῦ.

Εἰς τὸ ΙΖ΄ κεφ. δίδονται νεώτερα στοιχεῖα περὶ τῆς μητροπόλεως Κορίνθου καὶ ἐπισκοπικὸς κατάλογος. Εἰς Παράρτημα Δ΄ (σσ. 363 κἑξ.) ὁ σ. ἐκδίδει «πατριαρχικὰ σιγίλλια ἀφορῶντα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν Κορίνθου».

Πρόκειται περὶ προεκδεδομένων ἤδη πατριαρχικῶν γραμμάτων ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Δ. Ζακυθηνοῦ καὶ ἐμοῦ, ἀναφερομένων εἰς κορινθιακὰς μονὰς ἢ τὸν Κορίνθου ἄθλιον ἀρχιερέα τοῦ ΙΖ΄ αἰῶνος Κύριλλον Σπανόν, τὸν καὶ ἐπιβάτην τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου. Διατί ἐπανεκδίδει γνωστὰ ἔγγραφα ὁ σ. δὲν ἐξηγεῖ. Ἀλλ' ἐπίσης δὲν ἐξηγεῖ, πόθεν λαμβάνει καὶ διατί τὰ πανομοιοτύπως διδόμενα κείμενα (σσ. 383 - 389) δὲν μεταγράφει εἰς ἔκδοσιν. Καθ' ὅσον γνωρίζω, διὰ πρώτην φορὰν ἀπαντᾷ τὸ φαινόμενον τοῦτο.

Εἰς τὸν βραχὺν μονοσέλιδον Πρόλογόν του ὁ σ. τονίζει ὅτι αἰσθάνεται «μεγάλην ἱκανοποίησιν», διότι «καθίσταται δυνατὸν νὰ δημοσιευθῆ» (γρ. ἐκδοθῆ) τὸ ἔργον του, ἐκφράζει δὲ τὴν πεποίθησίν του — τὴν πίστιν του μάλιστα λέγει — ὅτι ἡ ἐργασία του «ἀποτελεῖ συμβολὴν εἰς τὴν ἔρευναν ὄχι μόνον τῆς Ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας Κορίνθου, ἀλλὰ τῆς Ἱστορίας ὁλοκλήρου τῆς Ἑλλάδος». Λυπούμεθα, διότι ἡμεῖς δὲν ἠδυνήθημεν νὰ διαπιστώσωμεν τοῦτο. Εἶναι βεβαίως θορυβῶδες ἔργον ἐπιδείξεως, ἀλλὰ χωρὶς ἔρευναν καὶ χωρὶς ἀρχιτεκτονικὴν καὶ χωρὶς σύνθεσιν. Ὅ,τι καλὸν περιέχει, καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μὴ περιέχη καὶ χρήσιμα πράγματα, χάνεται κυριολεκτικῶς μέσα εἰς τὴν πληθωρικήν του ἔκφρασιν καὶ τὴν ἐπιδεικτικὴν πολυγνωσίαν. Λείπει ἡ ἐπιστημονικὴ μέθοδος καὶ ἡ κατὰ σύστημα διάταξις τῆς ὕλης, ὥστε νὰ χωρῆ ἡ παρουσίασις τῆς ἱστορικῆς πορείας τῆς ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας Κορίνθου διαδοχικῶς καὶ ἐκ τῶν ἁπλουστέρων πρὸς τὰ συνθετώτερα. Συσχέτισις πρὸς τὸν ὅλον κορμὸν τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας δὲν γίνεται. Λείπει ἀπὸ τὸ ἔργον τοῦτο ὁ παλμὸς τοῦ ἐπιστήμονος, ποὺ ἔζησε τὴν ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας Κορίνθου ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον, εἰς ὅλην της τὴν δραματικότητα καὶ τὴν ἀνέπλασεν εἰς τρόπον ὥστε νὰ τὴν δώση εἰς μορφὴν νέαν πρὸς τὸν ἀναγνώστην.

Καμμία συνοχὴ δὲν φαίνεται εἰς τὸ ἔργον, καμμία σύνδεσις τῶν κεφαλαίων μεταξύ των, κανὲν συμπέρασμα δὲν συνάγεται μετὰ τὸ τέλος τῆς ἐκθέσεως ἑκάστης ἐποχῆς. Γίνεται λόγος ἐνιαχοῦ περὶ τῆς «πολιτικο - οικονομικῆς καταστάσεως τῆς πόλεως Κορίνθου» κατὰ διαφόρους ἐποχάς, ἀγνοεῖται ὅμως ἐντελῶς ἡ κατάστασις τοῦ θρησκεύοντος λαοῦ. Οὐδόλως θίγεται ἡ μορφὴ τοῦ θρησκευτικοῦ βίου, κατὰ τὰς κρισίμους περιόδους μάλιστα τῶν ἐθνικῶν περιπετειῶν καὶ ἀναστατώσεων. Οὐδαμοῦ συνήντησεν ὁ σ. ὅτι μετὰ τὸ 1204 μετεβλήθη ἄρδην ἡ ὄψις τῆς ζωῆς καὶ ὅτι εἰς τὴν Πελοπόννησον, ὅπως καὶ εἰς ἄλλας περιοχάς, ἐγκαθιδρύθη καθεστὼς ἐπαχθὲς καὶ ἐδημιουργήθη κατάστασις ἀληθοῦς πάλης ὅπλων καὶ συνειδήσεων. Κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, ἀπὸ τοῦ ΙΖ΄ αἰῶνος μάλιστα, ὁπότε πληθύνονται αἱ σχετικαὶ πηγαί, ὁ σ. δὲν ὑπώπτευσεν ὅτι ὑπῆρξεν ἀντίστασις ἔκδηλος τοῦ λαοῦ ἔναντι τῶν παντοειδῶν πιέσεων καὶ τοῦ ἐξισλαμισμοῦ. Τὸ ἀπόκρυφον ἔργον τοῦ χριστιανικοῦ πληρώματος ἀνὰ τὴν ἐπαρχίαν Κορινθίας τὸ συναντᾷ κανεὶς ἐρευνῶν κώδικας καὶ χειρόγραφα καὶ λυτὰ ἔγγραφα, τὸ συναντᾷ

εἰς χαράγματα, τοιχογραφίας, δεήσεις, ἐνθυμήσεις, ὑπογραφάς, τόσον κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐνετικῆς κατακτήσεως τῆς χώρας, ὅσον καὶ μετὰ τὴν ἐπανεγκατάστασιν τῶν Τούρκων μέχρι τῆς Ἐπαναστάσεως. Εἰς τὰ δραματικὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς οὐδαμοῦ ἀνεζητήθη καὶ παρουσιάσθη ὁ ρόλος τῆς Ἐκκλησίας, τὸ ἔργον τῶν κληρικῶν καὶ τῶν μαρτύρων.

Θὰ ἠμπορούσαμεν νὰ προσθέσωμεν πολλὰς λεπτομερειακὰς παρατηρήσεις, ἀκόμη καὶ ὡς πρὸς οὐσιώδη ζητήματα λεκτικοῦ, συντάξεως, παραπομπῶν, μεταγραφῶν ἐκ τῆς ξένης βιβλιογραφίας, ἀλλὰ θὰ μετεβάλλετο ἡ βιβλιοκρισία εἰς δεινὸν κατηγορητήριον. Δείγματος χάριν, ἂς μεταφέρωμεν ὀλίγας φράσεις ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ Α΄ Κεφαλαίου τοῦ βιβλίου, χαρακτηριστικὰς τῆς καλλιεπείας τοῦ συγγραφέως. «Ἐπιστρέψας (sic) εἰς τὸν Χριστιανισμὸν — γράφει — ὁ Ἀπόστολος Παῦλος, δεικνύει ἓν εἶδος πλήρους ἀνεξαρτησίας τόσον ὡς πρὸς τὴν διδασκαλίαν καὶ τὴν παράδοσιν τῶν πρώτων Ἀποστόλων, ὅσον καὶ ὡς πρὸς τὸν ἱστορικὸν Ἰησοῦν...». Ποίαν θεολογικὴν ἀξίαν ἔχουν οἱ προοιμιακοὶ λόγοι οὗτοι, ἀφήνομεν νὰ κρίνουν οἱ εἰδικοὶ θεολόγοι. Ἐπισημαίνομεν ὅμως τὴν κακὴν χρῆσιν τοῦ ρ. ἐπιστρέφω καὶ τὰ λογικῶς δυσνόητα ἑπόμενα λόγια, διὰ τὸ εἶδος τῆς πλήρους ἀνεξαρτησίας, διὰ τὴν διδασκαλίαν καὶ τὴν παράδοσιν τῶν πρώτων (;) ἀποστόλων καὶ δὴ διὰ τὸν ἱστορικὸν Ἰησοῦν. Χρησιμοποιεῖ γενικῶς ἀρχαιοπρεπεῖς καταλήξεις (-ουσι, -ωσι) καὶ παραλλήλως, σχεδὸν εἰς τὴν αὐτὴν πρότασιν τὰς ἁπλοποιημένας (-ουν), ὥστε νὰ ξενίζῃ ἡ τόση ἀκαταστασία (βλ. π.χ. σ. 45, ἠναγκάζοντο νὰ ἀποφεύγουν, ἐφρόντιζον νὰ προμηθευθῶσι κ.ἀ.π.). Ὁ σ. νομίζει ὅτι ὁ ἐναντιωματικὸς σύνδεσμος ἂν καὶ (εἰ καὶ) συντάσσεται μὲ ὑποτακτικήν, δι' ὃ γράφει ἂν καὶ ἀμφισβητῆται (σ. 47), ἂν καὶ πιστεύῃ (σ. 182). Ἄλλα σοβαρὰ φιλολογικὰ ἀβλεπτήματα ἀφθονοῦν, ὡς «ἔχει περισσοτέρους τοῦ ἑνὸς ἱερέως» (σ. 117), «ὁμιλεῖ Κυριᾶκος τῆς Ἀγκόρας» (σ. 161, 219), Intex ὀνομάτων (σ. 208, 38), «εἶχε μεταβῆ εἰς τινα ἄλλο μέρος» (σ. 57), «μεταξὺ τῶν κεφαλαίων ἑπτὰ καὶ ὀκτὼ καὶ μεταξὺ ἐννέα καὶ δέκα» (σ. 57). Ἀφήνω τὰ ἀβλεπτήματα τοῦ τυπογραφείου, ποὺ καὶ πολλὰ εἶναι καὶ τὴν ἐντύπωσιν μειώνουν παντὸς καλοῦ βιβλίου. Ἀπὸ τὸ εὑρετήριον (σ. 411, Κυριᾶκος Ἀγκόρας καὶ σ. 415 Cyriaco Anconitano) πιστοῦται ὅτι ὁ σ. δὲν γνωρίζει ποῖος ἦτο Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκῶνος.

Ἐξ ἄλλου ὁ σ. τοῦ ἔργου τούτου δὲν ἔχει μεγάλην οἰκειότητα πρὸς τὴν ἀκαδημαϊκὴν τάξιν τῶν παραπομπῶν εἰς τὰ χρησιμοποιούμενα ἔργα, ὅσα χρησιμοποιεῖ ἀπ' εὐθείας καὶ εἰς ὅσα παραλαμβάνων ἄλλοθεν. Οὕτω νομίζει ὅτι τὸ πρὸς ἴδιον υἱὸν Ρωμανὸν ἔργον Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου εἶναι διάφορον τοῦ De administrando imperio, δι' ὃ παραπέμπει (σσ. 181, 185, 187) διαφοροτρόπως ἑκάστοτε, γράφων μάλιστα de adminisranto... Εἰς τὸ γνωστὸν περιοδικὸν τοῦ Γ. Ν. Μαυρῆ παραπέμπει «Βυζαντινὰ» - Metabyzantina», ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ τίτλου «Βυζαντινὰ - Μεταβυζαντινά». Ἀναλόγως τῶν περιστάσεων ἐπὶ τῶν ξένων ἔργων καὶ περιοδικῶν παραπέμπει πότε τόμ. ἢ τ., πότε Bd., πότε Vol., ἐπίσης διὰ τὰς σελίδας καὶ στήλας χρησιμοποιεῖ ἀτάκτως col., cols., σελ., ἐνίοτε δὲ γράφει τὰς στήλας σελ(ίδας). Ἴσως αἱ παρατηρήσεις αὗται νὰ μὴ εἶχον καμμίαν σημασίαν, ἂν τὸ κρινόμενον ἔργον ἐνεφανίζετο σεμνότερον καὶ λιτόν, ὡς ἐμπρέπει εἰς ἐπιστημονικὰ συγγράμματα, χωρὶς ἐξεζητημένον βιβλιογραφικὸν φόρτον καὶ διάθεσιν ἐπιδείξεως. Ἀλλὰ ἀναγκάζομαι νὰ σημειώσω τὰς παρατηρήσεις ταύτας, ὀλίγας δείγματος χάριν ἐκ πλειόνων, διότι ἐπὶ τέλους αἱ ὑπερβολαὶ παρασύρουν ὅταν ἀκριβῶς ἔχῃ κανεὶς πρόθεσιν ἐγωιστικήν. Ἀποτελοῦν δὲ τοιαύτας ὑπερβολὰς πολλαὶ περιπτώσεις ἐνταῦθα, ἔστω καὶ ἂν δὲν φαίνωνται ἐκ πρώτης ὄψεως, ὡς (σ. 36) «Κόρινθος ἕδρα ρωμαίου προκονσούλου» καὶ (σ. 80) «ὁ Γαλλίων ἦτο Ρωμαῖος Proconsul». Ἀκόμη (σ. 124) «κατὰ τὸν Godex Parisiensis». Ἀκόμη (σ. 129) «πρώτη πραιφεκτούρα, δευτέρα πραιφεκτούρα» καὶ «ἡ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία διῃρέθη εἰς 120 Ἐπαρχίας, 15 Διοικήσεις καὶ 4 Praefecturas». Γράφει εἰς προσωπικὸν τόνον συγγραφεὺς μὴ διακεκριμένος μέχρι τῆς στιγμῆς εἰς ἀντίκρουσιν τοῦ Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, χρησιμοποιῶν τὴν φράσιν (σ. 165): «Ὁ Χρυσ. Παπαδόπουλος προσθέτει..., πράγματι ὁ τελευταῖος ὑπάρχει, ἀλλὰ ἀ μ φ ι β ά λ λ ω ἐὰν πρόκειται περὶ..., ὁμοίως ἀ μ φ ι β ά λ λ ω καὶ περὶ...».

Χρήσιμον ἀναμφισβητήτως τὸ βιβλίον τοῦτο τοῦ σεβ. Μεθοδίου Φούγια, περὶ τῆς ἐκκλησ. ἱστορίας Κορίνθου, παρὰ τὰς ἀτελείας του, ἰδίᾳ διαφωτιστικὸν διὰ τοὺς Κορινθίους, μέχρις ὅτου ἐμφανισθῇ ἄλλο πληρέστερον. Αἱ περιλαμβανόμεναι εἰς τὸ βιβλίον εἰκόνες, καίτοι φέρουν ἀνεπαρκεῖς ἐνδείξεις καὶ δὲν ἔχουν ἐκτυπωθῆ καλῶς, διότι τυπώνονται ἐντὸς κειμένου, μὲ λευκὴν τὴν ἑπομένην σελίδα τῶν οἰκείων φύλλων, προσφέρουν ὑπηρεσίαν καὶ συμπληρώνουν τὴν εἰκόνα τοῦ τόπου κατὰ διαφόρους ἐποχάς. Ὁ ἐν τέλει παρατεθειμένος πρόχειρος χάρτης (σ. 253) εἰκονίζει τὰς ἐνορίας τῆς σημερινῆς μητροπόλεως. Ἐκεῖνο ποὺ θὰ ἐχρειάζετο εἰς τὸ βιβλίον εἶναι ἕνας χάρτης ἔξω τοῦ κειμένου εἰς ἀνάλογον κλίμακα τῆς σημερινῆς πολιτικῆς ἐπαρχίας καὶ ἄλλος ἱστορικὸς χάρτης τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐπαρχίας Κορίνθου (μητρόπολις μετὰ τῶν ἐπισκοπῶν της τῶν πελοποννησιακῶν). Ὁ σ. τὸ πρόβλημα τῆς γεωγραφικῆς δικαιοδοσίας τῆς μητροπόλεως Κορίνθου κατὰ καιροὺς δὲν ἀντιμετώπισεν εἰς τὸ ἔργον του, διότι δὲν ὑπώπτευσε τὴν ὕπαρξιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς Γεωγραφίας.

ΤΑΣΟΣ ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

29 - 3 - 1969

Codices Chrysostomici Graeci. I. Codices Britanniae et Hiberniae, descripsit M i c h e l A u b i n e a u. (Documents, Études et Répertoires publiés par l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes, XIII). Παρίσιοι 1968, σσ. XXVI + 1 - 311.

Διὰ τοῦ παρόντος πρώτου τόμου ἐγκαινιάζονται νέου εἴδους δημοσιεύματα. Κατάλογοι χειρογράφων, ὄχι πλέον βιβλιοθηκῶν, ἀλλὰ συγγραφέως. Ἀμέσως ἀντιλαμβάνεταί τις τὴν χρησιμότητα καὶ τὴν σπουδαιότητα τοῦ ἔργου. Διότι τοῦτο ἀναφέρεται εὐθέως εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παραδόσεως τῶν κειμένων καὶ τὴν κριτικὴν αὐτῶν ἔκδοσιν. Εἶναι δὲ χαροποιὸν τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ σειρὰ αὕτη ἀρχίζει διὰ τῆς καταλογογραφήσεως τῶν χειρογράφων τὰ ὁποῖα παραδίδουν ἔργον τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, συγγραφέως μὲ τόσον πλουσίαν καὶ τόσον ποικίλην χειρόγραφον παράδοσιν.

Τὸν παρόντα τόμον προλογίζει ὁ π. Marcel Richard (σελ. IX - XI). Ἐν τῷ προλόγῳ καθορίζονται αἱ γενικαὶ ἀρχαὶ τῆς καταλογογραφήσεως τῶν Χρυσοστομικῶν ἔργων. Κατ' ἀρχὴν διευκρινίζεται τί εἶναι Χρυσοστομικὸν χειρόγραφον. Ὡς τοιοῦτον θεωρεῖται τὸ παραδίδον κείμενον τοῦ Χρυσοστόμου ἢ ἐπ' ὀνόματι αὐτοῦ ὄχι μόνον πλῆρες ἀλλὰ καὶ ἀπόσπασμα. Ὅμως δὲν λαμβάνονται ὑπ' ὄψει τὰ ἀποσπάσματα τὰ εὑρισκόμενα ἐντὸς ἑρμηνευτικῶν σειρῶν, ἀνθολογιῶν καὶ ἀσκητικῶν συμμείκτων. Ἀκολούθως δηλοῦται ὅτι οἱ πάπυροι καὶ τὰ μετὰ τὸ ἔτος 1700 χειρόγραφα δὲν εἶναι ἀντικείμενον περιγραφῆς. Κατὰ τὴν περιγραφὴν δίδονται ἀναλυτικῶς τὰ Χρυσοστομικὰ κείμενα μετὰ τῶν ἀντιστοίχων παραπομπῶν εἰς τὰς ἐκδόσεις. Ἰδιαιτέρως παρέχονται τὰ incipit καὶ τὰ desinit τῶν ἀνεκδότων. Ὅμως δὲν δίδονται αἱ δι' ἕκαστον κείμενον ἐπιγραφαὶ τῶν χειρογράφων. Ἀλλὰ παρέχονται ἐν συνόψει τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν ὕλην, τὴν χρονολόγησιν, τὴν βιβλιογραφίαν, πολλάκις δὲ καὶ τὸν γραφέα τοῦ κώδικος. Ἐν τέλει καταχωρίζονται πίνακες. Διὰ μὲν τὰ ἐκδεδομένα ἔργα κατὰ τὴν σειρὰν τῶν τόμων τῆς Patrologia Graeca ἢ τοῦ Σαβιλίου, διὰ δὲ τὰ ἀνέκδοτα κατ' ἀλφαβητικὴν σειρὰν τῶν incipit.

Ἀκολουθεῖ εἰσαγωγὴ τοῦ M. Aubineau (σελ. XIII - XXII). Ὁ σ. ἐκθέτει τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν ἀναζήτησιν τῶν Χρυσοστομικῶν χειρογράφων εἰς τὰς βιβλιοθήκας τῆς Μ. Βρεταννίας καὶ Ἰρλανδίας. Ἰδιαιτέρως μνημονεύει τῶν φακέλων τοῦ sir Henry Savile ἐν Ὀξφόρδῃ (Bodleian Library), τοῦ περιφήμου καὶ ἀκαμάτου αὐτοῦ πρώτου ἐκδότου τοῦ ὅλου ἑλληνιστὶ ἔργου τοῦ Χρυσοστόμου. Πρόκειται περὶ 22 μεγάλου μεγέθους φακέλων, 15.800 σελίδων : ἡ ὅλη ἐργασία τοῦ Σαβιλίου, παρασκευὴ τῆς ἐντύπου ἐκδόσεως τῆς Ὀξφόρδης. Οἱ φάκελοι τοῦ Σαβιλίου ἐρευνῶνται διὰ πρώτην φορὰν ἐπισταμένως καὶ καθίσταται γνωστὸν τὸ περιεχόμενόν των. Τὸ ὑπόλοιπον τῆς εἰσαγωγῆς διατίθεται διὰ νὰ ἀναλυθοῦν σχετικὰ πρὸς τοὺς ἐν τέλει τοῦ ἔργου πίνακας καὶ διὰ νὰ ἐκφράσῃ ὁ συγγραφεὺς τὴν εὐγνωμοσύνην αὐτοῦ πρὸς μέγαν ἀριθμὸν προσώπων τὰ ὁποῖα οὕτως ἢ ἄλλως συνετέλεσαν εἰς τὴν πραγματοποίησιν τοῦ ἔργου. Προστίθεται βιβλιογραφία (σελ. XXIII - XXVI) καὶ πίναξ siglorum (σελ. XXVI).

Εἰς τὰς σελίδας 1 - 252 περιγράφονται τὰ Χρυσοστομικὰ χειρόγραφα τῆς Μ. Βρεταννίας καὶ τῆς Ἰρλανδίας κατ' ἀλφαβητικὴν σειρὰν τῶν πόλεων, ἀνεξαρτήτως χώρας. Αἱ περιγραφαὶ εἶναι ἀναλυτικαὶ καὶ γίνονται καθ' ὃν τρόπον ἐξετέθη ἐν τῷ προλόγῳ. Οὕτω περιγράφονται 298 χειρόγραφα χρονολογούμενα ἀπὸ τοῦ Θ' αἰ. ἕως ΙΖ' - ΙΗ' αἰ.

Ἀκολουθεῖ appendix (σελ. 253 - 266) ὅπου κατ' ἀλφαβητικὴν σειρὰν τῶν incipit σημειοῦνται τὰ ἀποσπάσματα ἢ συμπιλήματα ἔργων φερομένων ἐπ' ὀνόματι τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τὰ ὁποῖα δὲν παρέχονται ἐν τῷ Repertorio Pseudochrysostomico τοῦ π. de Aldama. Καταχωρίζονται 73 τοιαῦτα ἔργα. Ἐν συνεχείᾳ παρέχονται πίνακες : α') τῶν ἐπ' ὀνόματι τοῦ Χρυσοστόμου καὶ ἐκδεδομένων ἐν τόμ. 47 - 64 τῆς Patrologia Craeca ἔργων (σελ. 267 - 284)· β') τῶν ἐπ' ὀνόματι τοῦ Χρυσοστόμου ἀλλ' εἰς ἄλλους πλὴν τῶν ἀνωτέρω τόμους τῆς Patrologia Graeca ἐκδεδομένων ἔργων (σελ. 284 - 285)· γ') τῶν ἔργων τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν μὲν ἐκδοθῆ ὑπὸ Migne, ἀλλ' ἔχουν ἐκδοθῆ ὑπὸ Σαβιλίου (σελ. 285) καὶ δ') πίναξ κατ' ἀλφαβητικὴν σειρὰν τῶν incipit τῶν ἀνεκδότων ἢ νεωστὶ ἢ εἰς σπανίας ἐκδόσεις ἢ μὲ διάφορον ἀρχὴν ἐκδεδομένων ἔργων τοῦ Χρυσοστόμου (σελ. 286 - 307).

Διὰ τὸ κοπιῶδες καὶ θαυμάσιον τοῦτο ἔργον ἐλάχιστα θὰ εἶχον νὰ σημειώσω. Τὸ ὅλον βιβλίον ἔχει τὴν σφραγῖδα τῆς ἐπιμελοῦς, εὐφυοῦς καὶ μετ' ἀγάπης γενομένης ἐργασίας. Προσφέρει καινὰ πράγματα, καινὰς μεθόδους, πρότυπον συμβολὴν εἰς τὴν καθόλου φιλολογικὴν ἔρευναν. Διὰ νὰ ἐκτιμήσῃ τις ὀρθῶς τὴν προσφορὰν τοῦ ἔργου πρέπει νὰ ἀνατρέξῃ εἰς τοὺς ἀντιστοίχους καταλόγους χειρογράφων ἑκάστης βιβλιοθήκης ὁπότε θὰ διαπιστώσῃ πόσα νέα κείμενα περιγράφονται καὶ κατὰ ποῖον ἀναλυτικὸν τρόπον.

Παρατηρήσεις τινὰς θὰ εἶχον εἰς τὰς γενικὰς ἀρχὰς τοῦ ἔργου. α') Νομίζω ὅτι δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐγκαταλειφθῇ ἡ ἀναγραφὴ τῶν ἐπιγραφῶν τὰς ὁποίας παρέχουν τὰ χειρόγραφα. Ὁ λόγος τὸν ὁποῖον προβάλλει ὁ προλογίζων τὸ ἔργον εἶναι καθαρῶς τεχνικὸς — ceci par raison d'économie aussi de clarté — καὶ ἀναγνωρίζει τὴν χρησιμότητα καὶ τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ πράγματος. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ ἀναγραφὴ τῶν ἐπιγραφῶν ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀποδίδει ἀπολύτως τὴν χειρόγραφον παράδοσιν τοῦ κειμένου, ἀφ' ἑτέρου δὲ βοηθεῖ τὰ μέγιστα εἰς τὴν ἐκ τῆς περιγραφῆς καὶ μόνον κατάταξιν τῶν διαφόρων τύπων τῆς χειρογράφου παραδόσεως. Ἑπομένως οἱ λόγοι τῆς παραλείψεως τῶν ἐπιγραφῶν πρέπει νὰ παραγνωρισθοῦν. Ἄλλωστε

τὰ κείμενα ἐπανέρχονται εἰς διάφορα χειρόγραφα καὶ συνεπῶς δὲν εἶναι ἀναγκαῖον νὰ ἐπαναλαμβάνωνται αἱ ἐπιγραφαὶ εἰς ὅσα δὲν διαφέρουν, ἀλλὰ νὰ γίνωνται αἱ σχετικαὶ παραπομπαὶ ἐκεῖ ὅπου τὸ πρῶτον ἐτέθησαν πλήρως. β') Κατὰ τὴν περιγραφὴν τῶν χειρογράφων θὰ ἔπρεπε συνοπτικῶς νὰ παρέχηται τὸ περιεχόμενον τοῦ ὅλου κώδικος. Ὅταν ὁ κῶδιξ εἶναι Χρυσοστομικὸς καθ' ὁλοκληρίαν, τὸ πρᾶγμα εἶναι σαφές, διότι ἡ παρεχομένη περιγραφὴ καλύπτει καὶ ὅλον τὸν κώδικα. Ὅμως, ὅταν ὁ κῶδιξ εἶναι σύμμεικτος ἢ ὅταν παρέχηται μόνον ἀπόσπασμα Χρυσοστομικόν, δὲν γνωρίζομεν τί περιέχει ὁ κῶδιξ καὶ ἐπομένως δὲν δυνάμεθα νὰ καθορίσωμεν τὴν λειτουργίαν τοῦ Χρυσοστομικοῦ κειμένου ἐντὸς τοῦ κώδικος. Εἶναι δὲ σημαντικὸν νὰ γνωρίζωμεν τὴν ὅλην διάρθρωσιν καὶ τὸν σκοπὸν συντάξεως τοῦ κώδικος, διότι πολλάκις ἐξ αὐτοῦ καὶ μόνον δυνάμεθα νὰ ἀποφανθῶμεν ἀποφασιστικῶς ἐπὶ θεμάτων ἰδίᾳ νοθείας. γ') Εἷς πίναξ τῶν χειρογράφων κατὰ χρονολογικὴν σειράν, ἐν τέλει τοῦ βιβλίου, θὰ ἦτο χρήσιμος.

Αὐτὰ ἀποτελοῦν ἁπλᾶς σκέψεις αἱ ὁποῖαι ἐφαρμοζόμεναι ἴσως κατὰ τὰς ἑπομένας καταλογογραφήσεις τῶν Χρυσοστομικῶν χειρογράφων θὰ παρεῖχον καλύτερον τὴν χειρόγραφον παράδοσιν τοῦ Χρυσοστόμου.

Μεμονωμένας τινὰς παρατηρήσεις θὰ εἶχον ἐπὶ χειρογράφων τινῶν τὰ ὁποῖα συμβαίνει νὰ γνωρίζω ἐξ αὐτοψίας. Αἱ παρατηρήσεις αὗται οὐδόλως μειώνουν τὸ μέγεθος καὶ τὴν ἐπιμέλειαν μετὰ τῆς ὁποίας ἔγινε τὸ ὅλον ἔργον.

Ὁ κῶδιξ Oxford, Christ Church 4, φύλ. 274^{v} - 281 καὶ 281 - 289^{v} (βλ. σελ. 78) προσγράφει τὰς ἐπιστολὰς α' καὶ γ' πρὸς Κυριακὸν ἐπίσκοπον καὶ ὄχι πρὸς Ὀλυμπιάδα.

Ὁ κῶδιξ Oxford, Bodleian Library, Barocci 213, παραδίδει πλὴν τοῦ ἀποσπάσματος ἐκ τῆς πρὸς Κυριακὸν ἐπίσκοπον ἐπιστολῆς (φύλ. 300^{v}), ὡς δηλοῦται ἐν τῇ περιγραφῇ (σελ. 195), καὶ τὰ ἑξῆς·

φύλ. 280^{r-v} : Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου ἐκ τῶν πρὸς τὴν ἁγίαν Ὀλυμπιάδα ἐπιστολῶν. Ἀρχ. *Μέγιστον βοήθημά ἐστιν ἐν καιρῷ πειρασμῶν*... τέλ. *τὸν ταύτην κτησάμενον ἐν Χριστῷ*.

φύλ. 280^{v} : Τοῦ αὐτοῦ. Ἀρχ. *Λανθάνει καὶ ἵππων ὀξύτης, ἐὰν μὴ ᾖ ἅμιλλα*... τέλ. *τίς δὲ ἀδόκιμος καὶ νωθρός*.

φύλ. 281^{r-v} : Τοῦ αὐτοῦ. Ἀρχ. *Μὴ ἀποποιοῦ μου τὸ κρῖμα φησὶν ὁ Κύριος τῷ Ἰώβ*... τέλ. *ἀδύνατον προβῆναι εἰς μίαν ἀρετήν*.

φύλ. 289^{v} - 290 : Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. Ἀρχ. *Μὴ τοίνυν ἀπιστῶμεν γέενναν, ἵνα μὴ ἐμπέσωμεν εἰς αὐτὴν*...

Ἐν συνεχείᾳ τοῦ ἀποσπάσματος τῆς πρὸς Κυριακὸν ἐπιστολῆς παραδίδονται τὰ ἀκόλουθα :

φύλ. 300^{v} - 301 : Τοῦ Χρυσοστόμου. Περὶ τῆς ἁγίας μεταλήψεως τῶν θείων μυστηρίων. Ἀρχ. *Ἀδύνατον ἄλλως σωθῆναι*... τέλ. *ἀπολλύμεθα τοῖς Χριστοκτόνοις*.

φύλ. 301 - 302 : Τοῦ αὐτοῦ ἐκ τῶν περὶ ἱερωσύνης. Ἀρχ. *Ἡ ἱερωσύνη τελεῖται μὲν ἐπὶ γῆς, τάξιν δὲ ἐπουρανίων ταγμάτων*... τέλ. *τῶν δυνάμεων ἐκείνων οὕτως εἶναι καθαρόν*. (Τὸ ἀπόσπασμα τοῦτο ἐσημειώθη παραδιδόμενον ἐν κώδιξιν Auctarium E - 1 - 16, φύλ. 260 - 262 (σελ. 111, ἀριθ. 128, 1) καὶ Holkham gr. 22, φύλ. 26 (σελ. 220, ἀριθ. 244, 3). Καὶ μετ' ὀλίγα. Ἀρχ. *Ὅταν γὰρ ἴδῃς τὸν Κύριον τεθυμένον*... τέλ. *οὕτως εἰς ταύτην ἤχθησαν τὴν ἀρχήν*. (Καὶ τὸ ἀπόσπασμα τοῦτο σημειοῦται ἐν κώδικι Auctarium E - 3 - 7, φύλ. 421 - 426 (σελ. 121, ἀριθ. 142, 16). Ἐκ τῶν αὐτῶν τοῦ αὐτοῦ. Ἀρχ. *Πρεσβύτης τις θαυμαστὸς καὶ ἀποκαλύψεις ὁρᾶν εἰωθώς*... τέλ. *ἀπάγουσιν ἐνθένδεν ἄγγελοι*.

φύλ. 302 - 303 : Τοῦ αὐτοῦ ἐκ τῆς ἑρμηνείας τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς ὅτι αἱ νομικαὶ θυσίαι, ἃς προσφέρουσιν εἰς τὸ διηνεκὲς οὐδέποτε δύνανται τελειῶσαι τοὺς προσερχομένους ἐπεὶ κἂν ἐπαύσαντο προσφερόμεναι. Ἀρχ. *Μία φησὶ αὕτη ἡ θυσία τοῦ Χριστοῦ*... τέλ. *δὲ ἀνάμνησιν ἐργαζόμεθα θυσίας*. Καὶ μετ' ὀλίγα : Ἀρχ. *Πολλοὶ τῆς θυσίας ταύτης ἅπαξ μεταλαμβάνουσι τοῦ ἐνιαυτοῦ*... τέλ. *κόλασιν καὶ τιμωρίαν*.

φύλ. 303^{r-v} : Τοῦ αὐτοῦ ἐκ τῆς κατὰ Ἰωάννην ἑρμηνείας. Ἀρχ. *Ταῦτα λέγω οὐκ ἀποδεχόμενος*... τελ. *ἐκείνης φανεῖται*.

φύλ. 303^{v} - 304 : Τοῦ αὐτοῦ πῶς δεῖ τὸν Χριστιανὸν ἑστάναι ἐν τῇ συνάξει μάλιστα ἐν τῷ καιρῷ τῆς προσενέξεως. Ἀρχ. *Ἐννοηθῶμεν, ἀγαπητοί, τοὺς ἑστῶτας ἐνώπιον*... τέλ. *καθορᾶν τὰ θεῖα μυστήρια*.

Περὶ τῆς παραδόσεως τῆς ἐπιστολῆς πρὸς μοναχοὺς εἰς τὸν κώδικα Oxford, Bodleian Library, Auctarium, T-infra 2.10 (olim miscell. 318) (σελ. 169) παραπέμπω εἰς τὴν διατριβήν μου περὶ τῶν νόθων ἐπιστολῶν τοῦ Χρυσοστόμου, ἡ ὁποία ἐλπίζω νὰ ἔλθῃ εἰς φῶς συντόμως.

Ἀκολούθως παραθέτω πίνακα τῶν χειρογράφων κατὰ χρονολογικὴν σειράν, διότι τοιοῦτος πίναξ ἐλλείπει ἐκ τοῦ ἀνωτέρω βιβλίου. Ἐξ ἄλλου διὰ νὰ δειχθῇ ἡ χρησιμότης αὐτοῦ καὶ νὰ ἐξαρθῇ τὸ πλῆθος καὶ ἡ ἀρχαιότης τῶν περιγραφομένων χειρογράφων καὶ ὁ ὄγκος τῆς προσφερομένης ἐργασίας. Οἱ ἀριθμοὶ παραπέμπουν εἰς τὰς σχετικὰς ἀριθμήσεις τῶν περιγραφῶν, οἱ δὲ ἐντὸς παρενθέσεως δηλοῦν τὰ χειρόγραφα ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἐν μέρει μόνον χρονολογοῦνται εἰς τὸν ἀντίστοιχον αἰῶνα.

IX s.	: (35).
X s.	: 2, 22, 29, (87), (88), 97, 108, 111, 112, 117, 119, 131, 166, 168, 177, 193, 200, (218), 234, 239a, 271, 277, 284.
X - XI s.	: 93, 107, 116, 167, 203, 204, 208, 211, 257, (272), 276, 282, (285).
XI s.	: 1, 3, 4, 5, 10, 11, 21, 22a, 28, 30, 32, 41, 45, 46, 49, 60, 65, (72), 75, 81, 83, 85, 86, 87, 88, 92, 95, 105, 106, 109, 110, 113, 114, 115, (120), 122, 123, 125, 126, 129, (130), 133, 161, 182, 199, 209, 218, 219, 221, 222, 232, 233, 237, 239a, 243, 252, 254, 255, 256, 272, 281, (284), 285.
XI - XII s.	: (5), 8, 9, 17, 18, 19, 25, 118, 120, 121, 192, 194, 195, 214, 235.
XII s.	: 6, 13, (19), 31, 33, 44, 50, 51, 55, 69, 74, 77, 78, 79, (80), 82, 84, 87, 89, 96, 132, 134, 159, 162, 164, 175, (209), 210, 212, 225, 265, 269, 273, 274, 283.
XII - XIII s.	: 27, 64, 72, 226, 275, (282).
XIII s.	: 26, 39, 40, 54, 70, 73, 90, 91, (120), 229, 230, 279.

XIII - XIV s.	: (108), 201, (235), (275), (281), 287, 288.
XIV s.	: 12, 16, 20, 24, (33), 35, 37, 53, (57), (71), (74), (79), 98, 100, 104, (126), 127, 160, 170a, 174, 176, 179, (182), 185, 197, 198, 213, 224, 236, 259, 267a, 278, 289.
XIV - XV s.	: 47, (120), (131), (167), 178, 192, 206, 223, 246, 248, 249.
XV s.	: (25), 40a, 42, 43, 48, 52, 56, (57), 59, 67, 80, (94), 99, 102, 103, (115), 130, 165, 175a, 180, 181, 187, 188, 189, 190, 191, (199), (200), 207, (211), 214a, 228, (230), 240, 242, (250), 251, 253, (254), 262, 268, (275), (278), 280, (281),
XV - XVI s.	: 6a, 62, 63, (120), 165, 183, 186, 215, 231, 244, 267.
XVI s.	: 7, 23, (31), 38, (57), 58, 61, 66, 71, 76, 101, (106), 124, (125), (126), 128, 135, 158, 163, 169, 170, 171, 172, 173a, (183), 184, (186), 196, 202, 205, 216, 217, 220, 221, 227, 241, 245, 247, 250, 258, 260, 261, 264.
XVI - XVII s.	: 263, 270.
XVII s.	: (3), 14, 15, 34, 36, 68, 121, 136 - 157 (οἱ φάκελοι Σαβιλίου), 173, 238, 266, 286.
XVII - XVIII s.	: 239.

ΠΑΝΑΓ. Γ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

Codices Chrysostomici Graeci. II. Codices Germaniae, descripsit R o b e r t E. C a r t e r, S. J. (Documents, Études et Répertoires publiés par l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes, XIV). Παρίσιοι 1968, σσ. 1 - 99 + 3.

Ἰδοὺ τὸ δεύτερον βιβλίον τῆς προμνημονευθείσης σειρᾶς. Καὶ τοῦτο ἀκολουθεῖ εἰς τὰς γενικὰς ἀρχὰς αἱ ὁποῖαι ἐξετέθησαν ἐν τῷ πρώτῳ τόμῳ. Διὰ τοῦ παρόντος βιβλίου περιγράφονται οἱ Χρυσοστομικοὶ κώδικες τῶν βιβλιοθηκῶν τῆς Γερμανίας. Βεβαίως δὲν ἀπαντῶμεν ἐνταῦθα τὸν πλοῦτον τῶν χειρογράφων τὰ ὁποῖα εὑρίσκονται ἐν Μ. Βρεταννίᾳ καὶ Ἰρλανδίᾳ καὶ κυρίως ἓν ὄνομα πρωτοπόρον εἰς τὰς Χρυσοστομικὰς σπουδάς, τὸν Σαβίλιον. Μικρὸς ὁ ἀριθμὸς τῶν Χρυσοστομικῶν χειρογράφων, μόλις 106. Ἀλλ' ἡ προσφορὰ τοῦ παρόντος βιβλίου εἶναι μεγάλη διότι οἱ μέχρι τοῦδε ὑπάρχοντες κατάλογοι χειρογράφων ἦσαν συνοπτικοὶ ἢ παραπλανητικοί. Ἀκόμη διότι περιγράφονται ἀναλυτικῶς δύο ἀρχαιότατοι κώδικες εἰς μεγαλογράμματον γραφήν. Εἷς πλήρης κῶδιξ τοῦ Ϛ' αἰ., ὁ κώδιξ Helmst. 75a τῆς Herzog August Bibliothek ἐν Wolfenbüttel, ὁ ὁποῖος παραδίδει ὁμιλίας εἰς τὸν Ματθαῖον (ὅρα ἀριθ. περιγραφῆς 100). Σπάραγμα 8 φύλλων ἑτέρου κώδικος τοῦ Η' - Θ' αἰ. προσδεδεμένον εἰς τὸν κώδικα Μονάχου 20, τὸ ὁποῖον παραδίδει τμήματα ὁμιλιῶν εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολὴν (ὅρα ἀριθ. περιγραφῆς 41).

Ὁ σ. ἐν σελ. 1 προλογίζει λατινιστὶ τὸ ἔργον, ἐν δὲ σελ. 3 - 5 παρέχει βιβλιογραφίαν καὶ sigla. Ἐν σελ. 7 - 84 περιγράφονται 106 Χρυσοστομικοὶ κώδικες κατ' ἀλφαβητικὴν σειρὰν τῶν πόλεων. Ἀκολουθεῖ (σελ. 85 - 87) appendix ἀποδιδομένων εἰς τὸν Χρυσόστομον ἀποσπασμάτων ἢ συμπιλημάτων τὰ ὁποῖα δὲν παρέχονται ὑπὸ τοῦ π. De Aldama ἐν τῷ Repertorio Pseudochrysostomico, ἐν ὅλῳ 11. Ἐν συνεχείᾳ παρατίθενται πίνακες· α') τῶν ἐπ' ὀνόματι τοῦ Χρυσοστόμου ἐκδεδομένων ἔργων ἐν Patrologia Graeca, τόμ. 47 - 64, 98 (σελ. 88 - 95)· β') τῶν ἐκδεδομένων ὑπὸ Σαβιλίου, τόμ. 5 καὶ 6 (σελ. 95) καὶ γ') κατ' ἀλφαβητικὴν σειρὰν τῶν incipit τῶν ἀνεκδότων ἢ νεωστὶ ἢ σπανίως ἢ μετὰ διαφόρους ἀρχῆς ἐκδεδομένων ἔργων τοῦ Χρυσοστόμου (σελ. 95 - 99).

Καὶ τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ πατρὸς R. Carter χαρακτηρίζει ἡ ἐπιμέλεια καὶ προσοχὴ κατὰ τὴν περιγραφήν. Μίαν διασάφησιν θὰ εἶχον διὰ τὸν κώδικα Palat. gr. 356 τῆς Universitätsbibliothek ἐν Heidelberg (σελ. 33, ἀριθ. περιγραφῆς 31). Ὁ κῶδιξ οὗτος δὲν παραδίδει μόνον τρεῖς ἐπιστολὰς τοῦ Χρυσοστόμου, ἀλλὰ ἐννέα, ὡς ἀκολούθως :

1) *Οἶδά σου τὴν ἀγάπην . . . γλυκύτατε* (Ἀραβίῳ, μη').
2) *Εἰ καὶ τῷ σώματι . . . τῆς γνώμης* (Σεβαστιανῷ πρεσβυτέρῳ, σιδ').
3) *Ἐβουλόμην συνεχέστερον . . . ἀξίως* (Ρουφίνῳ, μς').
4) *Ἡμεῖς κἂν αὐτὸς . . . ἐντεῦθεν* (Ἀδολίᾳ, νζ').
5) *Σφόδρα γνησίας . . . καὶ εὐθυμίᾳ* (Εὐθαλίᾳ, ροη').
6) *Ἐγὼ μὲν ἐβουλόμην . . . εἰς ἔργον ἐλθεῖν* (Ἀλφίῳ, μθ').
7) Ἐπιστολὴ τοῦ Χρυσοστόμου πρὸς Τραυλικιανόν. Ἀρχ. *Τὰ μὲν γὰρ ἄλλα . . . ἐγχειρίζων* (Τραγγυλίνῳ, ξγ').
8) *Παρακαλῶ σου τὴν εὐγένειαν . . . παρακλήθητι* (Διογένει, ρλδ').
9) *Πολλοῦ τοῦ μέλιτος . . . μανθάνειν* (Θεοδοσίῳ ἀπὸ δουκῶν, νη').

Ἀλλ' ἦτο εὔκολον νὰ παραπλανηθῇ τις διότι ὁ παλαιότερον περιγράψας τὸν κώδικα εἶχε σημειώσει· Jo. Chrysostomi epistolae III, sine titulo generali. Prima ad Traulicianum. f. 60. Duae sequentes anepigraphae (H. S t e v e n s o n, Codices manuscripti Palatini Graeci Bibliothecae Vaticanae..., Ρώμη 1885, σελ. 203). Ὅμως ὁ κῶδιξ παραδίδει ὡς ἀνωτέρω καὶ ἐν φύλ. 59v - 60, καὶ ὄχι μόνον ἐν φύλ. 60 ὡς ὁ Stevenson λέγει καὶ ὁ π. Carter ἐπαναλαμβάνει.

Ἀκολούθως παραθέτω πίνακα τῶν χειρογράφων κατὰ χρονολογικὴν σειράν, ὡς καὶ κατὰ τὸ προηγούμενον βιβλίον·

VI s.	: μεγαλογράμματος γραφὴ 100.
VIII - IX s.	: μεγαλογράμματος γραφὴ (41).
IX s.	: 88.

X s.	: 1, 30, 39, 40, 42, 47, 55, 59, 60, 73, 75, 77, 78, 79, 81, 83, 96, 96a.
X - XI s.	: 27.
XI s.	: 6, 7, 8, 10, 26, 28, 36, 37, 38, 41, 43, 52, 54, 58, 71, 72, 74, 76, 80, 82, 86, 90.
XI - XII s.	: 12.
XII s.	: 9, 20, 23, 24, 29, 33, 35, 104, 105.
XII - XIII s	: 15, 25, 84.
XIII s.	: 21, 34, 89, 91, 103.
XIII - XIV s.	: 70, 85.
XIV s.	: 31, 61, 63, 65, 69, 87, 92, 97.
XIV - XV s.	: 101.
XV s.	: 3, 56, 67, 93, 94, 99.
XV - XVI s.	: 5.
XVI s.	: 2, 4, 13, 14, 16, 18, 19, 22, 32, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 53, 57, (60), 62, 64, 66, 68, 95, 98, 102.
XVII s.	: 11, 17, (22).

ΠΑΝΑΓ. Γ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

Jean Chrysostome, Lettre d'exil à Olympias et à tous les fidèles (Quod nemo laeditur). Introduction, texte critique, traduction et notes par Anne-Marie Malingrey. (Sources Chrétiennes, 103). Παρίσιοι 1964, σσ. 150.

Ἡ γνωστὴ Χρυσοστομίστρια, καθηγήτρια εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Λίλλης, Ἄννα - Μαρία Malingrey ἐκδίδει νέον Χρυσοστομικὸν ἔργον. Πρόκειται περὶ τοῦ κοινῶς γνωστοῦ Quod nemo laeditur : *Ὅτι τὸν ἑαυτὸν μὴ ἀδικοῦντα οὐδεὶς παραβλάψαι δυνήσεται* (Ἀρχ. *Οἶδα μὲν ὅτι τοῖς παχυτέροις*).

Τὸ ἔργον διαιρεῖται βασικῶς εἰς τρία τμήματα. Τὸ πρῶτον περιλαμβάνει τὴν εἰσαγωγήν, τὴν ἐξέτασιν τῆς χειρογράφου παραδόσεως καὶ τὴν ἱστορίαν τῶν ἐκδόσεων. Τὸ κύριον τμῆμα παρέχει κριτικὴν ἔκδοσιν τοῦ κειμένου μετὰ μεταφράσεως εἰς τὴν γαλλικὴν καὶ σχολίων. Τὸ τρίτον τμῆμα ἀποτελοῦν οἱ πίνακες.

Ἡ εἰσαγωγὴ διαιρεῖται εἰς κεφάλαια. Ἀφοῦ ἀναφερθῇ ὅτι τὸ ὑπ' ὄψει κείμενον μνημονεύεται ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Χρυσοστόμου ἐν τῇ ιζ' πρὸς Ὀλυμπιάδα ἐπιστολῇ (σελ. 7 - 8) ἀκολουθοῦν τὰ ἑξῆς κεφάλαια. 1. Ἡ ἐπιγραφὴ (σελ. 8). Παρατηρεῖται ὅτι, καίτοι τὸ κείμενον εἶναι γνωστὸν ὑπὸ τὴν λατινικὴν ἐπιγραφὴν Quod nemo laeditur, ἡ χειρόγραφος παράδοσις τὸ γνωρίζει ὡς «ἐπιστολὴ γραφεῖσα... ὅτι τὸν ἑαυτὸν μὴ ἀδικοῦντα οὐδεὶς παραβλάψαι δυνήσεται, πρὸς τὴν μακαρίαν Ὀλυμπιάδα καὶ πρὸς πάντας τοὺς πιστούς». Διὰ τοῦτο προετιμήθη ἡ ἐπιγραφὴ Lettre d'exil à Olympias et à tous les fidèles. 2. Τὸ εἶδος τοῦ κειμένου (σελ. 9 - 12). Τὸ κείμενον εἶναι μήνυμα γραφὲν καὶ ἀποσταλὲν ἀπὸ τὴν Ἀρμενίαν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν διὰ νὰ ἀναγνωσθῇ. Ὅμως πρόκειται μᾶλλον περὶ ὁμιλίας. Αἱ ρητορικαὶ ἐπιδράσεις εἶναι ἔντονοι (σημειοῦνται αἱ μακραὶ προτάσεις, ἡ ἀφθονία τῶν παρενθέσεων, ὁ ρυθμὸς τοῦ ὕφους). Τὸ κείμενον ἔχει γραφῇ διὰ νὰ ἀπαγγελθῇ, ὄχι διὰ νὰ ἀναγνωσθῇ. 3. Περιεχόμενον καὶ διάρθρωσις (σελ. 12 - 19). Ἀναλύεται ὁ τρόπος ἀναπτύξεως τοῦ θέματος, τὸ ὁποῖον ἑδράζεται ἐπὶ τῶν λέξεων «ἀδικεῖν» καὶ (τοῦ νεωτέρου ὅρου) «λυμαίνεσθαι», «βλάπτειν» καὶ «παραβλάπτειν» ὡς καὶ τῶν ἀντιθέσεων εἰς τὰ ρήματα «ἀδικεῖσθαι», «βλάπτεσθαι», «λυμαίνειν» τῶν «κερδαίνειν», «ὠφελεῖν». Τὸ θέμα ἐξελίσσεται διὰ τῆς «ψυχαγωγίας». Ἀκολουθεῖ ἡ ἔκθεσις τῆς διατάξεως τῶν ἰδεῶν. 4. Ἐθνικαὶ ἀπηχήσεις (σελ. 19 - 26). Ἐρευνῶνται αἱ σχέσεις πρὸς τὸν Πλάτωνα, τοὺς Στωϊκούς, τοὺς Κυνικούς, τὴν δευτέραν σοφιστικήν. Ὅμως τὸ ἰδιάζον εἶναι αἱ ἐπιχειρούμεναι, ἐπιτυχῶς δέ, συγκρίσεις πρὸς τὴν «Ἀπολογίαν τοῦ Σωκράτους» τοῦ Πλάτωνος ὅπου κυριαρχεῖ τὸ αὐτὸ θέμα τῆς ἀδικίας. 5. Τὸ μερίδιον τοῦ Χριστιανισμοῦ (σελ. 26 - 31). Ἐφ' ὅσον τόσαι εἶναι αἱ ἀπηχήσεις τῶν Ἑλλήνων τί ἀπομένει τὸ Χριστιανικὸν κατὰ τὴν διαπραγμάτευσιν τοῦ θέματος; Ἐκπλήττει τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἐκφράζονται τὰ γνωστὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Χριστιανοῦ καὶ δὲν ὀνομάζεται σαφῶς ὁ Χριστός. Φαίνεται ὅτι τὸ θέμα ἀναπτύσσεται ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐθνικῶν ἐπιχειρημάτων. Ὅμως, παρατηρεῖται ὀρθῶς, πρέπει νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι κατὰ τὸν Δ' αἰ. πολλαὶ λέξεις χρησιμοποιούμεναι ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν ἔχουν μίαν νέαν ἀπήχησιν, παρ' ὅλον ὅτι Ἕλληνες καὶ Χριστιανοὶ τὰς μεταχειρίζονται ὑπὸ τὴν παραδοσιακὴν ἔννοιαν. Ὅπως π.χ. αἱ λέξεις «ἀρετή», «ἁμάρτημα», «κατόρθωμα», «κερδαίνειν». Ἐξ ἄλλου ἀντιλαμβανόμεθα ὅτι αἱ θρησκευτικαὶ ἀπόψεις εἶναι πολὺ περισσότεραι παρ' ὅσον ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνονται. Ὅμως ὁ Χρυσόστομος διὰ νὰ δώσῃ μίαν θετικὴν λύσιν εἰς τὸ πρόβλημα καταφεύγει κυρίως εἰς τὴν προοπτικὴν τῆς αἰωνιότητος. Προοπτική, τὴν ὁποίαν ἡ Ἑλληνικὴ σκέψις δὲν ἐτόλμησε. Κατὰ τὸν Χρυσόστομον τὰ θύματα τῆς ἀδικίας ἔχουν ἓν ἄλλο βραβεῖον : τὴν δόξαν. Χριστιανικὴ ἄποψις ἡ ὁποία ὅμως κυριαρχεῖ δι' ὅλης τῆς Ἑλληνικῆς φιλολογίας ἀπὸ τοῦ Ὁμήρου : ἡ δόξα.

Συμπέρασμα (σελ. 31 - 33). Ἀναγνωρίζεται ὅτι κατὰ τὴν διαπραγμάτευσιν τοῦ θέματος τὰ Χριστιανικὰ στοιχεῖα περισσότερον ὑπονοοῦνται παρὰ ἐκφράζονται. Ὅμως ὁ Χρυσόστομος δὲν ἔγραψεν ἓν δοκίμιον ρητο-

ρικῆς. Ἡ ζωή, τὸ ἔργον καὶ ὁ θάνατος ὁ ὁποῖος τὸν ἀναμένει εἰς ἕνα δρόμον παρὰ τὰ Κόμανα ἀποδεικνύουν τὸν Χριστιανισμὸν τοῦ Χρυσοστόμου καὶ μαρτυροῦν ὅτι ἔγραψε τὸ κείμενον τοῦτο διὰ κάτι ἄλλο πέρα τῶν ὡραίων φράσεων μιᾶς εὐκόλου ρητορικῆς.

Ἡ χειρόγραφος παράδοσις (σελ. 34 - 45). Σημειοῦνται 31 χειρόγραφα ἀπὸ τοῦ Θ' - Ι' αἰ. ἕως τὸν ΙϚ' αἰ., τὰ ὁποῖα ἀκολούθως ταξινομοῦνται εἰς ὁμάδας καὶ σχηματίζεται τὸ στέμμα τῶν κωδίκων. Ἀκολούθως ἐξετάζονται ἀναλυτικώτερον 10 χειρόγραφα, Θ' - ΙΑ' αἰ., τὰ ὁποῖα καὶ μόνον ἐχρησιμοποιήθησαν κατὰ τὴν κριτικὴν ἔκδοσιν.

Ἡ ἱστορία τῶν ἐκδόσεων (σελ. 46 - 53). Παρατίθενται ἀναγραφαὶ τῶν ἐκδόσεων τοῦ κειμένου. Ἡ πρώτη ἔκδοσις τοῦ Ἑλληνικοῦ κειμένου εἶναι ἡ τοῦ 1539 ἐν Λοβανίῳ. Ἡ πρώτη ἔκδοσις τῆς λατινικῆς μεταφράσεως εἶναι ἡ τοῦ ἔτους 1470 ἐν Κολωνίᾳ. Ἡ πρώτη ἔκδοσις τοῦ Ἑλληνικοῦ κειμένου μετὰ τῆς Λατινικῆς μεταφράσεως εἶναι ἡ τοῦ ἔτους 1594 ἐν Ρώμῃ.

Ἀκολουθεῖ ἡ κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ κειμένου (εἰς τὰς ἀρτίας σελίδας) μετὰ μεταφράσεως εἰς τὴν γαλλικὴν (εἰς τὰς περιττὰς σελίδας) καὶ σχολίων (σελ. 56 - 145).

Ἡ ὅλη ἔκδοσις κλείεται μὲ πίνακας τῶν testimonia (σελ. 147), τῶν κυρίων ὀνομάτων (σελ. 148), τῶν Ἑλληνικῶν λέξεων (σελ. 149 - 150).

Ἡ ἐργασία τῆς Ἄννης - Μαρίας Malingrey ἔχει γίνει μὲ τὴν χαρακτηρίζουσαν αὐτὴν μεθοδικότητα, ὑπομονὴν καὶ προσοχήν. Μὲ ἰδιαιτέραν προσοχὴν ἔχουν ἐρευνηθῆ καὶ ἔχουν μελετηθῆ τὰ χει/φα. Ἐπίσης ἔχει γίνει ἔλεγχος τῶν ἐκδόσεων. Πρέπει ἰδιαιτέρως νὰ ἐξαρθοῦν τὰ κεφάλαια 4 καὶ 5 τῆς εἰσαγωγῆς, ὅπου ἐξετάζονται ἀφ' ἑνὸς μὲν αἱ σχέσεις πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα καὶ αἱ ἀπηχήσεις αὐτῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὰ ἰδιάζοντα Χριστιανικὰ στοιχεῖα τοῦ κειμένου. Εἶναι ἀπὸ τὰ καλύτερα μέρη τοῦ βιβλίου. Βεβαίως διακρίνομεν ἐνταῦθα ἐμφανῶς τὸ ὅλον πνεῦμα τῆς σχολῆς τοῦ καθηγητοῦ Marrou, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει καὶ ἡ σ.

Διὰ τὴν ὡραίαν αὐτὴν ἐργασίαν μίαν παρατήρησιν θὰ εἶχον νὰ κάμω. Ἀναφέρομαι εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τῆς ἐκδόσεως. Ἡ σ. ὀρθῶς θέτει τὸ πρόβλημα. Ἀλλ' ὁ χαρακτηρισμὸς «ἐπιστολή» εἶναι βεβαίως τῶν γραφέων τῶν χειρογράφων. Ὁ Χρυσόστομος ἕνα μόνον χαρακτηρισμὸν τοῦ κειμένου ἔδωκε τόσῳ ἐν τῇ ιζ' ἐπιστολῇ πρὸς Ὀλυμπιάδα, ὅσῳ καὶ ἐν αὐτῷ τούτῳ τῷ κειμένῳ: *λόγος*. Προσέτι δέ· *ὅτι τὸν ἑαυτὸν μὴ ἀδικοῦντα οὐδεὶς παραβλάψαι δυνήσεται*. Ὁ Χρυσόστομος ἀπέστειλε λόγον καὶ ὄχι ἐπιστολήν.

Ἂς διορθωθοῦν ὡρισμένα τυπογραφικὰ σφάλματα, τὰ ὁποῖα οὐδόλως βεβαίως μειώνουν τὴν ὅλην ἐργασίαν. Ὑπάρχει, φαίνεται, μία δυσχέρεια διὰ τὸν χωρισμὸν τῶν ἀπὸ *σ* ἀρχομένων συλλαβῶν. Διότι πρέπει νὰ χωρισθοῦν *δικα-στῶν* (ὄχι *δικασ-τῶν* 1, 28 - 29), *δικα-στηρίων* (ὄχι *δικασ-τηρίων* 1, 41 - 42), *σαφέ-στερον* (ὄχι *σαφέσ-τερον* 2,

53 - 54), *παρα-σκευάζεται* (ὄχι *παρασ-κευάζεται* 10, 3 - 4), *παρε-σκευασμένην* (ὄχι *παρεσ-κευασμένην* 11, 28 - 29), *πειρα-σμοῦ* (ὄχι *πειρασ-μοῦ* 12, 48 - 49), *χωρι-σμὸς* (ὄχι *χωρισ-μὸς* 16, 8 - 9). Ἐπίσης καὶ κατὰ τὸν χωρισμὸν τῶν ἀπὸ *χθ* συλλαβῶν, διότι πρέπει νὰ χωρισθοῦν *εἰσα-χθέντες* (ὄχι *εἰσαχ-θέντες* 15, 26 - 27), *ἀπηνέ-χθης* (ὄχι *ἀπηνέχ-θης* 17, 31 - 32). Τὰ λοιπὰ λάθη εἶναι κυρίως κακὸς τονισμός. Οὕτως *ἀνάμεινον* (ὄχι *ἀναμεῖνον* 1, 18), *ἀνθρωπίνη* (ὄχι *ἀνθρωπινὴ* 5, 23), *περισπούδαστός ἐστι* (ὄχι *περισπούδαστος ἔστι* 7, 22), *θηρία* (ὄχι *θήρια* 9, 8), *ἱκανὸς* (ὄχι *ἵκανος* 10, 42), *ψιχίων* (ὄχι *ψιχιῶν* 10, 57), *θεραπεῖαι* (ὄχι *θεραπείαι* 12, 19), *ἐσπάραττον* (ὄχι *ἐσπαράττον* 13, 7), *ἐκποδὼν* (ὄχι *ἐκποδῶν* 13, 27), *χορεία* (ὄχι *χορεῖα* 13, 62), *ἐδόκει* (ὄχι *ἐδοκεῖ* 15, 33), *φεύγειν* (ὄχι *φευγεῖν* 15, 41), *ἰδοὺ* (ὄχι *ἰδοῦ* 16, 2 καὶ 17, 32, 38) *γνωστὸν* (ὄχι *γνώστον* 17, 15). Καὶ τινα ὀρθογραφικά. Βεβαίως *βιοτικῶν* καὶ *βιοτικοῖς* (ὄχι *βιωτικῶν* 1, 22 καὶ 15, 21 καὶ *βιωτικοῖς* 6, 18), *ἀβίοτον* (ὄχι *ἀβίωτον* 10, 65), *φοβερώτερον* (ὄχι *φοβερότερον* 5, 3), *θάλατταν* (ὄχι *θάλαττην* 15, 19), *ἐνώπιόν* (ὄχι *ἐνώπτιόν* 15, 15). Καὶ ἕν... ἐρασμιακόν(!): *ὑπηρεσίαν* (ὄχι *ὑπερεσίαν* 13, 3).

Ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῶν ἀνωτέρω τὰ λάθη εἶναι μηδαμινά, καλὸν βεβαίως εἰς μίαν κριτικὴν ἔκδοσιν νὰ εἶχον ἀποφευχθῆ, ἀλλ' οὐδόλως μεταβάλλουν τὸ κείμενον καὶ οὐδόλως μειώνουν τὴν ἀξίαν τῆς ἐργασίας.

ΠΑΝΑΓ. Γ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

Jean Chrysostome, A Théodore. Introduction, texte critique, traduction et notes par Jean Dumortier. (Sources Chrétiennes, 117). Παρίσιοι 1966, σσ. 333.

Ἐν τῷ παρόντι τόμῳ ἐκδίδονται πρῶτον ἑλληνιστὶ μετὰ γαλλικῆς μεταφράσεως καὶ σχολίων τρία ἔργα: α') *Πρὸς Θεόδωρον μοναχὸν σκεπτόμενον ἐξελθεῖν τοῦ μοναστηρίου καὶ γαμῆσαι καὶ πραγματεύεσθαι* (Ἀρχ. *Εἰ καὶ δάκρυα καὶ στεναγμούς...*) (σελ. 46 - 79). β') *Πρὸς Θεόδωρον ἐκπεσόντα καὶ περὶ μετανοίας λόγος α'* (Ἀρχ. *Τίς δώσει τῇ κεφαλῇ μου ὕδωρ...*) (σελ. 80 - 219) καὶ γ') *Θεοδώρου τοῦ ἐκπεπτωκότος ἀντίγραμμα πρὸς τὸν ἐν ἁγίοις πατέρα ἡμῶν καὶ οἰκουμενικὸν διδάσκαλον Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον* (Ἀρχ. *Πάντοτε οἱ ἐν εὐδίοις λιμέσιν ὁρμιζόμενοι...*) (σελ. 220 - 239). Εἶτα λατινιστὶ μόνον καὶ ἄνευ σχολίων: α') *Epistola ad Theodorum monachum* (Ἀρχ. *Si fletus posset et gemitus...*) (σελ. 241 - 256). Πρόκειται περὶ τῆς λατινικῆς μεταφράσεως τοῦ πρώτου κειμένου. β') *De reparatione lapsi* (Ἀρχ. *Quis dabit capiti meo aquam...*) (σελ. 257 - 322). Πρόκειται περὶ τῆς λατινικῆς μεταφράσεως τοῦ δευτέρου κειμένου.

Ὁ σ., ἀφοῦ διατυπώσῃ γενικὰς σκέψεις περὶ τοῦ ἐν Ἀντιοχείᾳ μοναχισμοῦ (σελ. 7 - 9), ἐκθέτει τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν παράδοσιν τῶν τριῶν ἀκολούθως ἐκδιδομένων κειμένων (σελ. 10 - 21). Πρόκειται

περὶ τῶν γνωστῶν ἐκ τῶν ἐκδόσεων κειμένων Ad Theodorum lapsum I, II καὶ τῆς ἐπιστολῆς ἐκπεπτωκότος μοναχοῦ. Πρῶτον μὲν πραγματεύεται περὶ τῆς ἐπιστολῆς πρὸς Θεόδωρον (τοῦ πρώτου κειμένου) ἡ ὁποία ἦτο γνωστὴ ἐκ τῶν ἐκδόσεων ὡς Ad Theodorum lapsum II. Δέχεται τὴν γνησιότητα τῆς ἐπιστολῆς, χρονολογεῖ δὲ αὐτὴν κατὰ τὰ ἔτη 367 - 368, ὅτε ὁ Χρυσόστομος εὑρίσκετο ἐν τῷ ἀσκητηρίῳ τοῦ Διοδώρου. Ἀκολούθως ἐξετάζει τὸ δεύτερον κείμενον, τὴν πραγματείαν πρὸς μοναχὸν ἐκπεσόντα, γνωστὸν ὡς Ad Theodorum lapsum I. Τοῦτο θεωρεῖ ὡς ἀνάπτυξιν τοῦ θέματος τῆς ἐπιστολῆς, τοποθετεῖ δὲ χρονολογικῶς εἰς τὴν ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Χρυσόστομος ἦτο διάκονος (380 - 386). Ὡς πρὸς τὸ τρίτον κείμενον ὁ σ. νομίζει ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχῃ γραφῇ ὑπὸ τοῦ Θεοδώρου, πρὸ τῆς ἐπιστολῆς, χωρὶς ὅμως αἱ σκέψεις αὗται νὰ ἐξέρχωνται τῶν ὁρίων τῶν ἁπλῶν ὑποθέσεων.

Ἀκολουθεῖ ἕτερον κεφάλαιον σχετικὸν πρὸς τὸν ἀποδέκτην τῆς ἐπιστολῆς καὶ τῆς πραγματείας (σελ. 22 - 23). Ὁ ἀποδέκτης τῆς ἐπιστολῆς εἶναι ὁ Θεόδωρος· τῆς πραγματείας ἀμφίβολον ἐὰν εἶναι οὗτος. Ὅμως, ἐὰν ὁ Θεόδωρος οὗτος εἶναι ὁ ἀργότερον ἐπίσκοπος Μοψουεστίας, ὁ σ. δὲν δύναται νὰ ἀποδείξῃ, καίτοι φέρεται πρὸς τὴν παραδοχὴν τῆς ἀπόψεως αὐτῆς. Ἀκολουθοῦν δύο κεφάλαια σχετικὰ πρὸς τὰ ἐν τοῖς κειμένοις χωρία τῆς Ἁγίας Γραφῆς (σελ. 24) καὶ τὰς ρυθμικὰς ἀπολήξεις τῶν κειμένων τούτων (σελ. 25 - 26).

Ἐν συνεχείᾳ ἐξετάζεται ἡ χειρόγραφος παράδοσις, μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰ., τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου (σελ. 27 - 29). Τὴν ἐπιστολὴν παραδίδουν 28 χειρόγραφα, τὴν πραγματείαν 27 καὶ τὸ ἀντίγραμμα 6. Ἕτερον κεφάλαιον ἀναφέρεται εἰς τὰς ἀρχαίας μεταφράσεις (σελ. 30 - 34). Γνωρίζονται συριακὴ μετάφρασις ἐπιστολῆς καὶ πραγματείας ἀρχαιοτάτη, γεωργιανὴ ἐπίσης ἀμφοτέρων τῶν κειμένων, ἀραβικὴ (προερχομένη ἐκ τῆς συριακῆς) μόνον τῆς ἐπιστολῆς. Ὅμως πλουσιωτάτη εἶναι ἡ παράδοσις τῆς λατινικῆς μεταφράσεως. Αὕτη πρέπει νὰ ἀναχθῇ εἰς χρόνους πρὸ τῆς μεταγραφῆς τοῦ Ἑλληνικοῦ κειμένου εἰς τὴν μεγαλογράμματον. Ὁ Ἰσίδωρος Σεβίλλης ἐγνώριζε λατινικὴν μετάφρασιν ἀμφοτέρων τῶν κειμένων. Πρέπει νὰ σκεφθῶμεν τὸν Ἀνιανόν, μεταφραστὴν καὶ ἄλλων κειμένων τοῦ Χρυσοστόμου εἰς τὴν λατινικήν, ὡς μεταφραστὴν καὶ τῆς ἐπιστολῆς καὶ τῆς πραγματείας.

Εἰς τὰ ἑπόμενα δύο κεφάλαια καθορίζονται αἱ ἀρχαὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων ἔγινεν ἡ ἔκδοσις ἀφ' ἑνὸς μὲν τοῦ Ἑλληνικοῦ κειμένου (σελ. 35 - 39), ἀφ' ἑτέρου δὲ τοῦ Λατινικοῦ (σελ. 40 - 42). Ὁ τόμος κλείεται μὲ πίνακας χωρίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς (σελ. 325 - 327) καὶ τινων Ἑλληνικῶν λέξεων (σελ. 328 - 332).

Ὁ παρὼν τόμος, καρπὸς πολυετοῦς ἐργασίας καὶ ἀλλεπαλλήλων ἐλασσόνων δημοσιευμάτων τοῦ σ., πληροῖ μέγα κενόν, τὸ ὁποῖον μέχρι τοῦδε ὑπῆρχε τόσῳ ὡς πρὸς τὴν ἐξέτασιν τοῦ πολυπλόκου προβλήματος τῶν πρὸς Θεόδωρον ἐκπεσόντα κειμένων, ὅσῳ καὶ ὡς πρὸς τὴν κριτικὴν ἔκδοσιν τῶν κειμένων τούτων.

Τυπογραφικά τινα σφάλματα τὰ ὁποῖα σημειοῦνται κατωτέρω οὐδόλως μειώνουν τὴν ἀξίαν τῆς προσφορᾶς καὶ τὴν σημασίαν τῆς ἐκδόσεως. Παρατηροῦνται καὶ ἐνταῦθα λάθη τονισμοῦ, χωρισμοῦ συλλαβῶν καί τινα ὀρθογραφικά : *χωροῦντάς ἐστιν* (ὄχι *χωροῦντας ἔστιν* Ἐπ. 1, 34), *πολυτελὴς* (ὄχι *πολυτέλης* 1, 49), *Κριτὴς* (ὄχι *Κρίτης* 2, 31 καὶ Ἀντίγρ. 4, 13), *Τὸ* πρέπει νὰ διορθωθῇ εἰς *Τὸν* (Ἐπ. 3, 26), *δρομέως* (ὄχι *δρόμεως* 3, 63), *λῃστὴν* (ὄχι *λῄστην* 4, 21), *σύγγνωθι* (ὄχι *συγγνῶθι* 6, 1), *ἀπωλείας* (ὄχι *ἀπολείας* 6, 15), *κωλύσων* (ὄχι *κολύσων* Πραγμ. 1, 33), *οἰκτιρῆσαι* (ὄχι *οἰκτιρήσαι* 1, 65, 74), *ὅμως* (ὄχι *ὁμῶς* 1, 69), *βιοτικῶν* (ὄχι *βιωτικῶν* 2, 10), *μιαρώτερος* (ὄχι *μιαρώτερον* 5, 3), *τιμὴν* (ὄχι *τίμην* 5, 23), *ἐμπρησμὸν* (ὄχι *ἔμπρησμον* 6, 5), *Ἰούδαν* (ὄχι *Ἰουδὰν* 9, 1) *σκωλήκων* (ὄχι *σκολήκων* 9, 28), *ψυχῆς* (ὄχι *ψηχῆς* 10, 47), *ἐκποδὼν* (ὄχι *ἐκποδῶν* 11, 20 - 21), *λόγισαι* (ὄχι *λογίσαι* 11, 26), *οἱ* (ὄχι *οἵ* 12, 65), *ἀτίμως* (ὄχι *ἀτιμῶς* 13, 11), *βιοτικὸν* (ὄχι *βιωτικὸν* 18, 20), *ἐπιζητοῦσιν* (ὄχι *ἐπιζήτουσιν* 19, 31), *δεξιὰν* (ὄχι *δεξίαν* 19, 63), *ἀνάστηθι* (ὄχι *ἀναστῆθι* 22, 32), *ἰδοὺ* (ὄχι *ἰδοῦ* Ἀντίγρ. 3, 9), *εὑρεθῆναι* (ὄχι *εὑρηθῆναι* 3, 46), *εὑρεθῶ* (ὄχι *εὑρηθῶ* 3, 48), *μέσον* (ὄχι *μέσου* 4, 14).

Ὡς καὶ ἐνταῦθα παρατηροῦμεν τὰ σφάλματα ταῦτα εἶναι ἐλαχίστης ἀξίας καὶ οὐδόλως καταβιβάζουν τὸ κῦρος τῆς ἐκδόσεως.

ΠΑΝΑΓ. Γ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

Στυλιανοῦ Γ. Παπαδοπούλου, Ἑλληνικαὶ μεταφράσεις θωμιστικῶν ἔργων - φιλοθωμισταὶ καὶ ἀντιθωμισταὶ ἐν Βυζαντίῳ, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Βυζαντινῆς Θεολογίας. Ἐναίσιμος ἐπὶ διδακτορίᾳ διατριβὴ ὑποβληθεῖσα εἰς τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἐν Ἀθήναις 1967, σσ. 200.

Ὁ συγγρ., ἐξετάζει διὰ τῆς ἀνωτέρω ἐργασίας τὰ κατὰ τὴν τελευταίαν ἑκατονταετίαν τῆς ζωῆς τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, θέτων ὡς ὅριον post quem τὸ 1353, ἔτος κατὰ τὸ ὁποῖον δυνατὸν νὰ ὑποτεθῇ περατωθεῖσα ἡ ὑπὸ τοῦ Δημητρίου Κυδώνη μετάφρασις τοῦ ἔργου τοῦ Θωμᾶ Ἀκυϊνάτου, Summa contra Gentiles (σ. 31). Ἡ ἐποχὴ αὕτη ἐξετάζεται μόνον ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐπίδρασιν, ἣν ἔσχον αἱ μεταφράσεις τῶν ἔργων τοῦ Θωμᾶ κατὰ τὴν διάρκειαν «ἑνὸς αἰῶνος θωμισμοῦ καὶ ἀντιθωμισμοῦ» ὡς λέγει ἐν τῷ προλόγῳ (σ. 7).

Ἡ ὕλη τῆς διατριβῆς κατανέμεται ὡς ἀκολούθως : Πρόλογος (σσ. 7 - 9). Πίναξ περιεχομένων (σσ. 9 - 14). Αἱ σπουδαιότεραι συντμήσεις (σ.

14). Εἰσαγωγὴ (σσ. 15 - 21). Μέρος πρῶτον, μεταφράσεις θωμιστικῶν ἔργων εἰς τὴν ἑλληνικήν, ἱστορία, προβλήματα καὶ χειρόγραφος παράδοσις αὐτῶν (σσ. 23 - 72). Μέρος δεύτερον, φιλοθωμισταὶ καὶ ἀντιθωμισταὶ ἐν Βυζαντίῳ (σσ. 73 - 142). Ἐπίλογος (σσ. 173 - 174). Πηγαὶ καὶ βοηθήματα (σσ. 175 - 184). Πίναξ Κωδίκων (σσ. 185 - 188). Κατακλείεται δὲ μὲ πίνακας ἑλληνικῶν κυρίων ὀνομάτων (σσ. 189 - 195) καὶ ξενογλώσσων (σσ. 195 - 199).

Ἐκ τοῦ ἀνωτέρω διαγράμματος διακρίνεται ποιά τις ἔλλειψις ἱστορικῆς διασκοπήσεως τῶν ὑπὸ ἐξέτασιν χρόνων καὶ παραλλήλως τῆς ἐκτιμήσεως τῆς διαμορφωθείσης καταστάσεως ἐν τῇ χειμαζομένῃ αὐτοκρατορίᾳ, ἐν τοῖς μετὰ τὸ 1261 χρόνοις, διακρίσεως δηλονότι τοῦ ἐξ ἀνατολῶν τουρκικοῦ κινδύνου. Ὁ συγγρ., ἐξετάζει τὴν τότε κρατοῦσαν κατάστασιν μόνον ἐξ ἐπόψεως ἰδεολογικῶν ροπῶν, διαλαμβάνων δι' ὀλίγων περὶ τοῦ ἡσυχασμοῦ (σσ. 17 καὶ 78). Ἐπιδεικνύει κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον μίαν μονομερῆ ἔποψιν τῶν πραγμάτων, ἥτις ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ὁδηγῇ αὐτὸν εἰς τὴν ἑξῆς διαπίστωσιν: «Ἐὰν τὸ Βυζάντιον ἐξηκολούθει τὸν βίον αὐτοῦ, ἀσφαλῶς τοῦτο θὰ ἐσήμαινε καὶ συνέχισιν τοῦ διαλόγου μεταξὺ τῶν δύο θεολογιῶν, Ὀρθοδόξου καὶ Ρωμαιοκαθολικῆς. Διότι διάλογος κατ' οὐσίαν ἠνοίχθη μὲ τὰς ἑλληνικὰς μεταφράσεις τῶν θωμιστικῶν ἔργων» (σ. 20). Εἶναι ἐν τούτοις γνωστὸν ὅτι ὁ τουρκικὸς κίνδυνος ὤθησε κατ' ἀρχὰς τὸν Ἰωάννην Ε' Παλαιολόγον τῇ προτροπῇ τοῦ Δημητρίου Κυδώνη νὰ ζητήσῃ βοήθειαν ἐκ τῆς Δύσεως [1], καὶ νὰ προσκυνήσῃ ἐν τέλει καὶ ἀσπασθῇ τοὺς πόδας τοῦ πάπα Οὐρβανοῦ Ε' τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1369 [2]. Ὁ αὐτὸς κίνδυνος [3] ἠνάγκασε τὸν Ἰωάννην Η' Παλαιολόγον τὸ 1438 νὰ μεταβῇ εἰς τὴν σύνοδον Φερράρας - Φλωρεντίας καὶ νὰ ὑπογράψῃ τὴν 6ην Ἰουλίου 1439, τόν, μήποτε βεβαίως γενόμενον ἀποδεκτόν, ὅρον τῆς ἑνώσεως. Εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις οἱ Βυζαντινοὶ δὲν μετέβησαν εἰς τὴν Δύσιν εἰ μή, ἵνα διὰ τῆς ἑνώσεως λάβουν ἐκ μέρους τοῦ πάπα βοήθειαν. Πολιτικοὶ κυρίως λόγοι καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς ἐπιβιώσεως ἔστρεψεν αὐτοὺς πρὸς τὴν Δύσιν μετὰ τῆς ὁποίας οὐδέποτε, ἐκτὸς τῶν χαλαρῶν πολιτικῶν δεσμῶν, ἦσαν ἡνωμένοι. Αἱ ἰδεολογικαὶ ροπαί, αἵτινες συνετέλεσαν εἰς τὸν χωρισμὸν τῆς Ἐκκλησίας δὲν εἶναι τυχαῖον γεγονός, ἀκόμη δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι αὗται δὲν ἦσαν αἱ κατευθύνουσαι αἰτίαι τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας [4]. Ὁ Πατριάρχης Ἰωσὴφ Β' συνώψισεν εἰς μίαν συνομιλίαν του μετ' ἀξιωματούχων τῆς Ἐκκλησίας τοὺς σκοποὺς εἰς τοὺς ὁποίους ἀπέβλεπεν ἐν

1. Κ. Ι. Ἀμάντου, Σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Τούρκων, Τόμος Α', Ἀθῆναι 1955, σ. 75.
2. Αὐτόθι, σ. 76. καὶ A. A. Vasiliev, Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας. μετάφρ. Δημοσθ. Σαβράμη, Ἀθῆναι 1954, σ. 840.
3. A. A. Vasiliev, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 841.
4. V. Lossky, Théologie mystique de l'Église d'orient, Paris 1944, σ. 11.

Φλωρεντίᾳ διὰ τῆς Ἑνώσεως. «Πρέπει οὖν» λέγει «ἵνα καὶ ὑμεῖς... στέρξητε τὸ γεγονὸς διὰ τὸ καλὸν τῆς εἰρήνης, διὰ τὸ συμφέρον τῶν χριστιανῶν, διὰ τὴν βοήθειαν τῆς πατρίδος» [1]. Δὲν πρέπει νὰ παροραθῇ καὶ ἡ ὑποστηριχθεῖσα γνώμη, ὅτι ὁ πατριάρχης ἀπέβλεπεν πρὸς τούτοις, ὅπως τῇ βοηθείᾳ τοῦ Πάπα ἀπελευθερώσῃ τὴν ἐκκλησίαν ἐκ τῆς εἰς τὸν αὐτοκράτορα ὑποταγῆς [2]. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καθίσταται φανερὸν ὅτι οὐχὶ αἱ μεταφράσεις ἐπέδρασαν ἐπὶ τὰς σχέσεις τῆς ὀρθοδόξου καὶ τῆς παπικῆς ἐκκλησίας, ἀλλ' ὁ ἐξ ἀνατολῶν κίνδυνος.

Δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι εἰς τὴν ἐργασίαν διαφαίνεται ἡ προσπάθεια τοῦ συγγρ., ἵνα δείξῃ ὅτι αἱ μεταφράσεις τῶν ἔργων τοῦ Ἀκυϊνάτου ἐπέδρασαν μεγάλως ἐπὶ τὴν ζωὴν τοῦ Βυζαντίου, χαρακτηριστικῶς δὲ — ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς ἀντικρούσεως γνώμης τοῦ Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου ὑποστηρίζοντος ὅτι αἱ μεταφράσεις τῶν λατίνων σχολαστικῶν οὐδεμίαν ἤσκησαν ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν ὀρθόδοξον θεολογίαν — λέγει ὅτι ὡς κατέστησε φανερὸν οἱ ἀδελφοὶ Δημήτριος καὶ Πρόχορος Κυδώνης, ὁ Μανουὴλ Καλέκας, ὁ Ἀνδρέας Χρυσοβέργης, ὁ Βησσαρίων, ἔτι δὲ ὁ Γεννάδιος Σχολάριος «ὑπέστησαν καταλυτικὴν ἐπίδρασιν τῆς θεολογίας καὶ φιλοσοφίας τοῦ πρίγκιπος τοῦ Σχολαστικισμοῦ Ἀκινάτου» (σ. 173). Ὅσον μὲν διὰ τοὺς πρώτους οὐδεμία ἀμφιβολία ὑπῆρχε δεδομένου ὅτι ἢ τὴν ὀρθόδοξον πίστιν μετήλλαξαν ἢ καὶ ἀξιώματα παρὰ τῶν λατίνων ἐδέχθησαν.

Περὶ τοῦ Σχολαρίου ὅμως πόθεν συνάγει τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἐφ' ὅσον αὐτὸς οὗτος ὁ συγγρ., ὁμολογεῖ (σ. 153) ὅτι ὁ Σχολάριος συνεβούλευε τὰ ἑξῆς; «σπουδαστέος ὁ ἀνὴρ ὅπου οὗτος (sc. ὁ Θωμᾶς) συμφωνεῖ πρὸς τὴν ἡμετέραν ἐκκλησίαν». Ὁ σύγχρονος τῶν πραγμάτων φιλενωτικὸς ἐκ πολιτικῆς σκοπιμότητος [3] ἱστορικὸς Δούκας λέγει ὅτι ὁ Σχολάριος «οὐ διέλειπε καθ' ἑκάστην διδάσκων καὶ γράφων κατὰ τῶν ἑνωτικῶν, καὶ πλέκων συλλογισμοὺς καὶ ἀντιφάσεις κατὰ τοῦ σοφωτάτου καὶ μακαρίτου Θωμᾶ τοῦ δὲ Ἀκίνου καὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ, καὶ Κυρίου Δημητρίου τοῦ Κυδώνη, ἀποδεικνύων αὐτοὺς αἱρετικούς» [4]. Δέον νὰ προστεθῇ καὶ τὸ ἑξῆς: ὑποπτεύει ὁ συγγρ., ὅτι ἡ ὑπ' αὐτοῦ παρουσίασις ὀλίγων συγγραφέων «φιλοθωμιστῶν» θὰ δημιουργήσῃ τὴν ἐντύπωσιν ὅτι «ἡ ὑπόθεσις τοῦ φιλο-

1. Σιλβέστρου Συροπούλου, Vera historia unionis non verae inter Graecos et Latinos..., edd. R. Greyghton, Hagae 1660, σ. 272.
2. Β. Στεφανίδου, Ὁ ἀκραῖος σταθμὸς τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας τοῦ Βυζαντίου, ΕΕΒΣ ΚΓ', 1953, σσ. 27 - 40, ἐν σ. 38.
3. Ν. Β. Τωμαδάκη, Δούκας ὁ ἱστορικὸς τῆς Ἁλώσεως, Ἀθηνᾶ 54, 1950, σ. 53 (= Τοῦ ἰδίου, Περὶ Ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453), Συναγωγή..., Ἀθῆναι 1969², σ. 29).
4. Δούκα, Historia byzantina, Bonnae 1834, σ. 264 καὶ Vasile Grecu, Scriptores Byzantini, I, Ducas, Istoria turcobizantină, Βουκουρέστι 1958, σ. 329.

θωμισμοῦ καὶ ἀντιθωμισμοῦ εἶναι περιωρισμένης ἐκτάσεως καὶ σημασίας» (σ. 74). Ἐπὶ τῷ σκοπῷ ἀπαλείψεως (;) τῆς ἀνωτέρω ἐντυπώσεως μᾶς καλεῖ ἐν συνεχείᾳ νὰ ὑπολογίσωμεν ἐκείνους, «οἱ ὁποῖοι περιέβαλλον μετ' ἐμπιστοσύνης καὶ πνεύματος μαθητείας... τὸν Δημήτριον Κυδώνην... διὰ νὰ σχηματίσωμεν ἀμυδράν τινα ἰδέαν τοῦ πλήθους τῶν φιλοθωμιστῶν». Ἡ ἀνωτέρω ὑπόθεσις δὲν συντελεῖ εἰς τὴν τεκμηρίωσιν τῆς ἐργασίας, διότι κάλλιστα δύναται ν' ἀντιταχθῇ ὅτι ἀντιθέτως ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ἠκολούθουν τοὺς ἐχομένους στερρῶς τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως ἦσαν καταφανῶς πλείονες· αἱ ὑποθέσεις δὲν ὁδηγοῦν εἰς τὴν συναγωγὴν ἀσφαλῶν συμπερασμάτων.

Πέρα τῶν ἀνωτέρω ἐν τῇ ἐργασίᾳ παρατηροῦνται ὡρισμέναι βιβλιογραφικαὶ ἀσυνέπειαι, ἐξ ὧν καταχωρίζονταί τινες ἐν συνεχείᾳ.

Ἐν τῷ πίνακι τῶν συντμήσεων (= συντομογραφιῶν) ἀναγράφεται ὅτι τὸ Dictionnaire de Théologie Catholique θὰ συντομογραφῆται ὡς DC. Ἐν τούτοις πλέον ἢ ἅπαξ γράφεται ὡς D.T.C. (σ. 78 σημ. 4, αὐτόθι σημ. 5, σ. 97 σημ. 74, σ. 122 σημ. 186, σ. 123 σημ. 192).

Ἐκ τῶν βασικῶν παραλείψεων δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἐσυντομογραφήθησαν εἴτε εἰς τὸν πίνακα τῶν συντομογραφιῶν εἴτε εἰς τὸν οἰκεῖον τόπον ἔνθα τὸ πρῶτον ἀπαντῶνται οἱ κατάλογοι τῶν κωδίκων, δεδομένου ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἄσκοπος καὶ ἐν πολλοῖς ματαία ἐπισώρευσις ὄγκου παρ' ἑκάστῃ ἀναγραφῇ κώδικος ἢ κατ' ἐξακολούθησιν ἀναγραφὴ ἐν ταῖς ὑποσελιδίοις σημειώσεσιν ὁλοκλήρου τῆς ἐπιγραφῆς τῶν ἑκασταχοῦ καταλόγων. Ἐπειδὴ ὁ λόγος περὶ καταλόγων δέον ὅπως ὅπου ἀναγράφεται, χρησιμοποιεῖται δὲ συχνά, ὁ κατάλογος τοῦ H. Omont τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων, ἀντὶ Invantaire Sommaire ἀναγνωσθῇ ὡς Inventaire sommaire. Ἐπίσης νὰ διορθωθῇ ἀπὸ Acatemei Romane... Catalogul... grecesti... Bucaresti (σσ. 40 καὶ 41) εἰς τὸ ὀρθὸν Academiei Române... greceşti... Bucarest.

Ἐν τέλει τῆς ἐργασίας ἔπρεπε νὰ ὑπάρχῃ εἷς πίναξ ἡμαρτημένων διότι ὑπάρχουν ἀρκετὰ λάθη, τὰ ὁποῖα δυνατὸν νὰ προέρχωνται ἐκ τυπογραφικῆς ἀβλεψίας, ἐν τούτοις δὲν πρέπει νὰ ὑπάρχουν εἰς διατριβάς.

Ἡ κατάταξις τῶν κωδίκων εἶναι μετρίως ἱκανοποιητικὴ τοῦτο δὲ ἐπειδὴ δὲν εἶδε ὁ συγγρ., τοὺς κώδικας ἅπαντας, ἀλλ' ἔλαβε ὑπ' ὄψιν τὰς ἐνδείξεις τῶν καταλόγων. Εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ παλαιοὶ κατάλογοι δὲν γράφουν τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος τοῦ ἐν τοῖς ff. περιεχομένου ἔργου. Τὸ αὐτὸ παρατηρεῖται εἰς τὰς περισσοτέρας ἀναγραφὰς τῶν ἐν τοῖς κώδιξι ἔργων. Λέγει ὁ συγγρ., ὅτι «ἠρεύνησε πάντας τοὺς καταλόγους καί τινας βιβλιοθήκας ἐπιτοπίως» (σ. 166 κ.ἀ.). Καὶ τὸ μὲν πρῶτον δὲν εὐσταθεῖ δεδομένου ὅτι ἡ βιβλιοθήκη τῆς Ἀλεξανδρείας ἐπὶ παραδείγματος ἀπουσιάζει παντελῶς. Ἐν τῷ Ἀλεξανδρινῷ ὅμως κώδικι 183 (288) ff. 176a - 205b εὑρίσκεται

τμῆμα τῆς Summa contra Gentiles [1]. Τὸ τέταρτον μέρος τοῦ ἰδίου ἔργου περιείχετο ἐν τῷ κώδικι Β - 53 (93) τῆς ἐν Σμύρνῃ βιβλιοθήκης τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς [2]. Περὶ τοῦ ἀνωτέρω ἔργου εἰρήσθω ἐν παρόδῳ ὅτι πολὺς γίνεται λόγος περὶ τῆς ἐπιγραφῆς τῆς μεταφράσεως εἰς «καθ' Ἑλλήνων βιβλίον» (σ. 33), ἔνθα ἐμφανίζεται ὡς πιθανωτέρα ἐκδοχὴ (sic) ἡ καθ' ἡμᾶς βεβαιότης ὅτι ἡ λατινικὴ λέξις Gentes = Ἔθνη = Ἕλληνες. Ἐπανέρχεται ὁ συγγρ. (σ. 83) ἔνθα χαρακτηρίζει ταύτην ὡς «περίεργον τίτλον».

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐπιτόπιον ἔρευναν τῶν βιβλιοθηκῶν δὲν ἀντιλαμβανόμεθα τὴν ἔννοιαν τοῦ ῥήματος ἐρευνῶ. Μήπως ὁ συγγρ., εὗρεν κώδικας ἀγνώστους, τοὺς ὁποίους ἔφερεν εἰς φῶς ὅπως π.χ. περὶ τοῦ Vaticanus Gr. 1102 λέγεται (ἐν σ. 50 σημ. 111, σ. 63 σημ. 176, καὶ σ. 64 σημ. 178) ὅτι οὗτος εἶναι ἀκαταλογογράφητος; Μήπως λοιπὸν τὸν ἀνεκάλυψεν οὗτος; Τὸ ὀρθὸν ἐν προκειμένῳ εἶναι ὅτι ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις ὑπάρχουν πολλάκις πληρέστεροι κατάλογοι χειρόγραφοι παραλλήλως πρὸς τοὺς ἐντύπους. Ὁ M. Richard, Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs, Paris 1958², γράφει ἐν σ. 198 περὶ τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης «il n'existe pas de catalogue imprimé pour les Codd... 1067 - 1186 (auteurs ecclésiastiques)».

Παρὰ τὰς ἐλλείψεις ἐν κατακλεῖδι λεκτέον ὅτι ἡ ἐργασία δύναται νὰ λάβῃ μίαν θέσιν εἰς τὴν πλήρωσιν τοῦ κενοῦ ἀπὸ πλευρᾶς ἑλληνικῆς γραμματείας, τοῦ ἀναφερομένου εἰς τοὺς λατινίσαντας λογίους τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ Βυζαντίου.

ΝΙΚ. Γ. ΠΟΛΙΤΗΣ

André Guillou, Saint-Nicolas de Donnoso (1031 - 1060/1061), Città del Vaticano 1967, 4ο, σσ. XIV + 72 + 3 χάρτ. ἐκτὸς κειμένου [Corpus des Actes Grecs d'Italie du Sud et de Sicile, Recherches d'Histoire et de Géographie, 1]· André Guillou, Saint-Nicodème de Kellarana (1023/1024 - 1232), Città del Vaticano 1968, 4ο, σσ. XII + 71 + 2 χάρτ. ἐκτὸς κειμένου [Corpus des Actes Grecs d'Italie du Sud et de Sicile, Recherches d'Histoire et de Géographie, 2].

Ὑπὸ τοὺς ἀνωτέρω τίτλους ἐκυκλοφορήθησαν ἐσχάτως, ἐπιμελείᾳ τοῦ κ. André Guillou, οἱ δύο πρῶτοι τόμοι μιᾶς νέας σειρᾶς ἀπὸ μακροῦ

1. T. D. Mosconas, Catalogue of Mss of the Patriarchal library of Alexandria, University of Utah press, 1965, σ. 128.
2. Α. Παπαδοπούλου τοῦ Κεραμέως, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς ἐν Σμύρνῃ..., Σμύρνη 1877, σ. 46.

μετὰ ζωηροῦ ἐνδιαφέροντος ἀναμενομένης [1], ἐν τῇ ὁποίᾳ θὰ περιληφθοῦν εἰς αὐτοτελεῖς τόμους τὰ ἔγγραφα τῶν ἑλληνικῶν μονῶν τῆς Κάτω - Ἰταλίας καὶ τῆς Σικελίας. Ἡ χρησιμότης τῆς ἐν λόγῳ ἐργασίας, ἥτις ἔρχεται νὰ προστεθῇ εἰς τὰς παρομοίου χαρακτῆρος ἐκδόσεις ἄλλων ἐγγράφων, ὡς π.χ. τῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους [2], εἶναι πασιφανής : διὰ τοῦ τρόπου τούτου τὰ ἔγγραφα τῶν μονῶν, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν λίαν σημαντικὰς πηγὰς τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας, προσφέρονται κατὰ τρόπον μεθοδικὸν πρὸς ἐπιστημονικὴν χρῆσιν. Ὁ κ. Guillou, γνωστὸς ἤδη ἐκδότης παρομοίου εἴδους ἐγγράφων [3] καὶ ἄριστος γνώστης τῆς ἱστορίας τῆς ἐν λόγῳ περιοχῆς [4], ἦτο ὁ πλέον ἁρμόδιος νὰ ἀναλάβῃ τὴν νέαν σειράν.

Ἡ ἔκδοσις τῶν ἀρχειακῶν ἐγγράφων τῶν δύο αὐτῶν ἑλληνικῶν μονῶν τῆς Καλαβρίας, τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Donnoso καὶ τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου τῶν Κελλαράνων, ἔχει ἀρίστην τυπογραφικὴν ἐμφάνισιν καὶ πρέπει νὰ τονισθῇ ἐξ ἀρχῆς ὅτι ἀποτελεῖ ἔργον φιλοπονίας καὶ μαθήσεως. Τὰ ἔγγραφα ἐκδίδονται διπλωματικῶς κατὰ τὰ ἰσχύοντα [5], ὁ δὲ ἐκδότης ἀκολουθεῖ ἐν προκειμένῳ τὰς ἀρχὰς τῶν ὑπ' αὐτοῦ γενομένων παλαιοτέρων ἐκδόσεων ἀρχειακῶν μοναστηριακῶν ἐγγράφων [6]. Εἰς ἕκαστον τόμον ὑπάρχει ἐν ἀρχῇ μὲν μία γενικὴ εἰσαγωγὴ ὅπου δίδονται ἐκτενεῖς πληροφορίαι περὶ τῆς ἱστορίας ἑκάστης μονῆς καὶ τῶν ἀρχείων αὐτῆς, τῆς ἱστορικῆς γεωγραφίας τῆς περιοχῆς, τοῦ κοινωνικοῦ ἐπιπέδου τῶν κατοίκων κλπ.,

---

1. Βλ. A. Guillou, Les sources documentaires grecques en Italie méridionale, Byzantion, XXIV (1954), σσ. 63 - 69· Τοῦ αὐτοῦ, Le Corpus des actes grecs de Sicile; Méthodes et problèmes, Atti del convegno internazionale di studi Ruggeriani, Palermo 1955, σσ. 147 - 153· Τοῦ αὐτοῦ, Les archives grecques de S. Maria della Matina, Byzantion, XXXVI (1966), σσ. 304 - 310.

2. Πρβλ. τὴν πρόσφατον ἔκδοσιν· N. Oikonomidès, Actes de Dionysiou, Paris 1968 [Archives de l'Athos, IV].

3. A. Guillou, Les archives de Saint-Jean Prodrome sur le mont Ménécée, Paris 1955 [Bibliothèque Byzantine, Documents, 3]· Τοῦ αὐτοῦ, Les actes grecs de S. Maria di Messina, Palermo 1963 [Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici, Testi 8].

4. Πρβλ. A. Guillou, Inchiesta sulla popolazione greca della Sicilia e della Calabria nel Medio Evo, Rivista Storica Italiana, 75 (1963), σσ. 53 - 68· Τοῦ αὐτοῦ, Grecs d'Italie du Sud et de Sicile au Moyen Age : les moines, Mélanges d'Archéologie et d'Histoire, 75 (1963), σσ. 79 - 110· Τοῦ αὐτοῦ, Les populations grecques de Calabre et de Sicile au Moyen Age, Actes du XIIe Congrès Internationale d'Études Byzantines, II, Beograd 1964, σσ. 139 - 148· Τοῦ αὐτοῦ, Notes sur la société dans le Katépanat d'Italie au XIe siècle, Mél. d'Archeol. et d'Hist., 78 (1966), σσ. 439 - 465· Τοῦ αὐτοῦ, Recherches sur la société et l'administration byzantines en Italie au XIe siècle, Proceedings of the XIIIth Intern. Congress of Byz. Studies, London 1967, σσ. 391 - 396.

5. Πλὴν τριῶν ἐγγράφων περὶ ὧν βλ. σ. 437.

6. Βλ. ἀνωτ., σημ. 3.

ἐν συνεχείᾳ δὲ ἐπὶ μέρους εἰσαγωγαὶ προτασσόμεναι τῆς ἐκδόσεως ἑκάστου ἐγγράφου, ἔνθα χρονολογεῖται τὸ ἔγγραφον καὶ τίθεται ὁ διπλωματικὸς χαρακτὴρ αὐτοῦ, ὡς φέρεται εἰς τὸ κείμενον, γίνονται παρατηρήσεις κυρίως γλωσσικαὶ (ἰδιόμορφοι τύποι) καὶ ὑφολογικαί, ἐξετάζεται καὶ διασαφηνίζεται, ἀπὸ πάσης ὁμολογουμένως πλευρᾶς, τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ, δίδεται βιβλιογραφία, ὅπου βεβαίως ὑπάρχει, ἐπεξηγοῦνται τὰ γεγονότα καὶ μνημονεύονται ἕτερα σχετικὰ ἔγγραφα. Πρὸ τῆς γενικῆς εἰσαγωγῆς ὑπάρχει ἐκλεκτικὴ καὶ κριτικὴ βιβλιογραφία μετὰ βραχυγραφιῶν. Τὸν τόμον κατακλείουν τρεῖς πίνακες ὀνομάτων, πραγμάτων καὶ λέξεων, συντεταγμένοι γαλλιστί, ἑλληνιστὶ καὶ λατινιστί, ὡς καὶ χάρται ἐκτὸς κειμένου (τρεῖς εἰς τὸν πρῶτον τόμον καὶ δύο εἰς τὸν δεύτερον), οἵτινες συμβάλλουν σημαντικῶς εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ κειμένου τῶν ἐγγράφων.

Τὰ εἰς τὸν πρῶτον τόμον ὑπάρχοντα τέσσαρα ἔγγραφα ἀποτελοῦν τὰ μόνα ἴχνη τῶν ἀρχείων τοῦ ἑλληνικοῦ μοναστηρίου τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Donnoso. Ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ ἐκδότου (σσ. 4 - 5), ἀρκετὰ διαφωτιστική, δίδει πολλὰς πληροφορίας διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς μονῆς· οὕτω μανθάνομεν ὅτι ὁ καθηγούμενος Κλήμης Μουλέτζης ἦτο ὁ ἱδρυτὴς τῆς μονῆς κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ια' αἰῶνος. Δὲν εἶναι γνωστὴ ἡ ἀκριβὴς χρονολογία τῆς ὑπαγωγῆς τῆς ἑλληνικῆς μονῆς ὑπὸ τὴν βενεδικτίνην τῆς Santa Maria della Matina. Εἶναι ὅμως δυνατὸν νὰ προσδιορισθῇ αὕτη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1060/1061, ὁπότε χρονολογεῖται τὸ τελευταῖον σῳζόμενον ἔγγραφον τοῦ Ἁγίου Νικολάου, καὶ πρὸ τῆς 31ης Μαρτίου 1065, ὁπότε χρονολογεῖται τὸ ἀρχαιότερον σῳζόμενον ἔγγραφον τῆς Santa Maria, τὸ ὁποῖον ἀναφέρει μεταξὺ τῶν περιουσιακῶν στοιχείων τῆς νεοϊδρυθείσης αὐτῆς μονῆς *«abbatiam Sancti Nicolai de abbate Clemente cum vineis, terris et silvis et omnibus sibi pertinentibus»* [1].

Εἰς τὴν μονὴν τῆς S. Maria μετεφέρθησαν καὶ τὰ ἀρχεῖα τοῦ Ἁγίου Νικολάου· τοῦτο διαπιστοῦται ἐκ τοῦ ὅτι ἀκριβῶς εἰς τὸ ἀρχεῖον τοῦ μοναστηρίου τῆς Santa Maria della Matina καὶ εἰς τὸν κώδικα Vat. lat. 13489 τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης, ἀνευρέθησαν ὑπὸ τοῦ κ. Guillou τὰ ἐκδιδόμενα ἔγγραφα.

Τὸ πρῶτον τούτων εἶναι πωλητήριον *(«Ἀγοραῖος χάρτης»)* χρονολογούμενον τὴν 3ην Ἰανουαρίου 1031 (σσ. 19 - 25). Ἐν αὐτῷ δηλοῦται ὅτι ὁ Καλοκύρης, υἱὸς τοῦ Ἰωάννου Σαγκάρη, ἡ σύζυγός του, τὰ 2 ἄρρενα τέκνα των καὶ ὁ μοναχὸς Ἡσαΐας πωλοῦν εἰς τὸν καθηγούμενον Κλήμεντα Μουλέτζην ἐν *«ὅρος»* καὶ ἐν *«χωράφιον»* ἀντὶ τοῦ ποσοῦ τῶν 9 ταρίων. Καὶ τὸ δεύτερον εἶναι πωλητήριον *(«Διάπρασις, Ἀγοραῖος χάρτης»)* χρονολογούμενον τὴν 13ην Ἰουνίου 1036. Ὁ πρεσβύτερος Νικόλαος καὶ αἱ δύο θυγα-

---

1. Βλ. A. Pratesi, Carte latine di abbazie calabresi provenienti dall'archivio Aldobrandini, Città del Vaticano 1958, σ. 5 [Studi e Testi, 197].

τέρες του πωλοῦν εἰς τὸν καθηγούμενον Κλήμεντα Μουλέτζην 2 *«λαχίδια»* ἐδάφους ἀντὶ 6 ταρίων (σσ. 27 - 32). Εἰς τὸ τρίτον ἔγγραφον (σσ. 33 - 49), τὸ ὁποῖον εἶναι ἓν *«Δικαίωμαν»* τοῦ Νοεμβρίου τοῦ ἔτους 1042, ὁ στρατηγὸς τῆς «Λουκανίας» Εὐστάθιος Σκεπίδης λύει μίαν διαφορὰν ἀναφυεῖσαν μεταξὺ τοῦ Κλήμεντος Μουλέτζη καὶ τῶν ἀνεψιῶν του, τοῦ μοναχοῦ Φαντίνου καὶ τοῦ πρεσβυτέρου Λέοντος [1]. Τὸ τέταρτον (σσ. 51 - 61) εἶναι μία *«Ἀφιέρωσις»* εἰς τὸ μοναστήριον τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ μεριδίου τῆς πατρικῆς περιουσίας τοῦ μοναχοῦ Σωφρονίου γενομένη τὸ 1060/1061.

Ἡ ἔκδοσις ἔχει ὅλην τὴν ἐπιθυμητὴν ἐπιστημονικὴν πληρότητα καὶ εὐκόλως διαπιστοῦται ἐκ τῶν φωτογραφιῶν τῶν ἐγγράφων αἱ ὁποῖαι ὑπάρχουν εἰς τὸν τόμον, ὅτι ὁ ἐκδότης ἀνέγνωσε τὰ ἔγγραφα κατὰ τρόπον λίαν ἱκανοποιητικόν. Εἶναι ὅμως δυνατὸν νὰ γίνουν ὡρισμέναι συμπληρωματικαὶ παρατηρήσεις :

Εἰς τὸ ὑπόμνημα ὑπάρχουν ὡρισμέναι ἐσφαλμέναι διορθώσεις τοῦ ἐκδότου (= G) εἰς τὸ κείμενον (= K) [2].

Ἀναγράφονται αἱ κυριώτεραι· οὕτω εἰς τὸ Α΄ ἔγγραφον: 2 *σηνβίου* K, *συνβίου* G : *συμβίου* Δ || 6 *φενώμεθα* K, *φαινώμεθα* G : *φαινόμεθα* Δ || 17 *μεσινβρίαν* K, *μεσυμβρίαν* G : *μεσημβρίαν* Δ || 23 *χριώνο* K, *χρώνω* G : *χρόνῳ* Δ || 37 *Ἠανουαρίω* K, *Ἰαννουαρίω* G : *Ἰανουαρίῳ* Δ. Εἰς τὸ Β΄ ἔγγραφον: 18 *ἀνοταίρος* K, *ἀνοτέρως* G : *ἀνωτέρως* Δ || 22 *βλαστίσατω* K [3], *βλαστήσατω* G : *βλαστησάτω* Δ. Εἰς τὸ Δ΄ ἔγγραφον: 29 *ἀφυαιρώννο* K, *ἀφιερόνω* G : *ἀφιερώνω* Δ.

Ἐπιβάλλεται ἐπίσης νὰ γίνουν ὡρισμέναι συμπληρώσεις τοῦ κριτικοῦ ὑπομνήματος. Οὕτω εἰς τὸ Α΄ ἔγγραφον: 11 *διακίμενον* K : *διακείμενον* || 18 *ῥιθέντα* K : *ῥηθ(έντα)* || 23 *ἡμῶ* K : *ἡμῶν* || 36 *ἐνγγωνας* K : *ἔγγονας*. Εἰς τὸ Β΄ ἔγγραφον: 1 *Νηκολάου* K : *Νικολάου* || 6 *φαινώμεθα* K : *φαινόμεθα* || 10 *τιμίματος* K : *τιμήματος· ἔχην* K : *ἔχειν* || 11 *αὐτῶν* K : [11]*αὐτὸν· καθειγούμ(ενον)* K : *καθηγούμενον· κίρην* K : *κύριν* || 25 *ἀγωραῖον* K : *ἀγοραῖον* || 30 *πρεσβιτ(έρου)* K : *πρεσβυτέρου· Ἀνδρώνηκως* K : *Ἀνδρόνικος*. Εἰς τὸ Γ΄ ἔγγραφον: 14 *οὗτος* K : *οὗτος* || 20 *ἀγώρασεν* [2] K : *ἀγόρασεν* || 22 *ὑπάρχη* K : *ὑπάρχει* || 34 *οἱ* K : *ἡ* || 38 *ἀγω[ρ]ασίας* K : *ἀγορασίας* || 39 *ὃς* K : *ὡς* || 40 *ἐν τούτο* K : *ἐν τούτῳ* || 44 *γονηκὰ* K : *γονικὰ* || 50 *ἐνδεκάτης* K : *ἐνδεκάτης*. Εἰς τὸ Δ΄ ἔγγραφον: 20 *ἐγὼ* K : *ἐγὼ* || 25 *τὰ ἔχο* K : *τὰ ἔχω* || 32 *Ὥστις* K : *Ὅστις* || 36 *κραυ(γ)αζώντων* K : *κραυγαζόντων* || 37 *ἐμμέν(ην)* K : *ἐμμένειν*. Συμπληροῦντες τὰ ὑπὸ τοῦ ἐκδότου λεγόμενα διὰ τὸν εἰς τὸ Α΄ ἔγγραφον ὑπάρχοντα τύπον *«ἔγγονας»*, τονίζομεν, χωρὶς νὰ ἐξαντλήσωμεν τὸ θέμα, ὅτι ὁ τύπος ἔχει ἐπισημανθῆ ὑπὸ τοῦ Γ. Ν. Χατζιδάκι [4], ἀνευρίσκεται δὲ καὶ εἰς παλαιότατον ἔγγραφον τοῦ ἔτους 1608 εἰς Κρήτην [5].

1. Προγενέστερος σχολιασμὸς τοῦ αὐτοῦ ἐγγράφου ὑπὸ τοῦ ἐκδότου ἐν : La Lucanie Byzantine, Byzantion, XXXV (1965), σσ. 119 - 149.

2. Ἡ προτεινομένη διόρθωσις δηλοῦται διὰ τοῦ Δ.

3. Διορθωτέον τὸ *βλαστεσάτω* τοῦ κειμένου εἰς *βλαστισάτω*, ἐμφανοῦς εἰς τὴν φωτογραφίαν, ὡς καὶ τὸ *βλαστίσατω* τοῦ κριτικοῦ ὑπομνήματος ἐπίσης εἰς *βλαστισάτω*.

4. Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά, τ. Α΄, Ἀθῆναι 1905, σ. 190· σημειοῦμεν τὴν ἀπουσίαν τοῦ βασικοῦ τούτου ἔργου ἀπὸ τὴν βιβλιογραφίαν.

5. Α. Π. Βουρδουμπάκι, Κρητικὰ ἔγγραφα ἐκ τῆς Ἑνετοκρατίας καὶ Τουρκοκρατίας, Χριστ. Κρήτη, Β/3 (1915), σ. 351.

Ὁ δεύτερος τόμος, ὅστις, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, περιέχει ἔγγραφα τοῦ ἑλληνικοῦ μοναστηρίου τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου τῶν Κελλαράνων, δὲν ὁμοιάζει πρὸς τὸν πρῶτον, ὅπου καὶ τὰ τέσσαρα ἔγγραφα τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν μονὴν τοῦ Ἁ. Νικολάου τοῦ Donnoso ἦσαν ἀνέκδοτα. Πράγματι τὰ τέσσαρα ἐκ τῶν πέντε ἐγγράφων τοῦ δευτέρου τόμου, τρία κυρίως ἔγγραφα καὶ δύο τῶν παραρτημάτων, ἔχουν ἤδη ἐκδοθῆ ὑπὸ δύο ἐρευνητῶν, τὸ μὲν πρῶτον ὑπὸ τοῦ L. R. Ménager [1], τὸ δὲ τρίτον καὶ τὰ δύο τῶν παραρτημάτων ὑπὸ τοῦ Fr. Trinchera [2]. Προτέρημα ὅμως τοῦ τόμου εἶναι ὅτι περιέχει πᾶν σχετικὸν πρὸς τὴν μονὴν τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου ἔγγραφον, μολονότι τὰ ἔγγραφα τῶν παραρτημάτων, ἰδίως δὲ τὸ δεύτερον, παρουσιάζουν μερικὸν ἐνδιαφέρον. Ὁ κ. Guillou, ἐπανεκδίδει καὶ τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα τέσσαρα ἔγγραφα βελτιώνων πολλάκις τὰ κείμενα ἰδίως ἐκεῖνα τῶν ἐκδόσεων τοῦ Trinchera, ἐξ ὧν οὐδὲν σῴζεται σήμερον [3], ἀντιθέτως πρὸς τὸ ὑπὸ τοῦ Ménager ἐκδοθέν, τὸ ὁποῖον φυλάσσεται εἰς τὸ Ἑλληνικὸν Κολλέγιον τῆς Ρώμης [4].

Εἰς τὴν εἰσαγωγὴν (σσ. 3 - 7) δίδει ὁ ἐκδότης διαφωτιστικὰς πληροφορίας περὶ τῆς μονῆς. Ὁ Ἅγιος Νικόδημος ἵδρυσε τὸ μοναστήριον τῶν Κελλαράνων πιθανῶς κατὰ τὰ μέσα τοῦ ι΄ αἰῶνος, ἀφιέρωσε δὲ αὐτὸ εἰς τὴν μνήμην τοῦ Ἁγίου Μιχαήλ. Τὸ 1080 - 1081 τὸ μοναστήριον ὑπήχθη εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ πλησίον κειμένου λατινικοῦ μοναστηρίου τῆς Ἁγίας Τριάδος. Τὸ ἔτος 1181 ὠνομάζετο *«Μονὴ τῶν Κελλαράνων τοῦ ταξιάρχου Μιχαὴλ καὶ τοῦ Ὁσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ θαυματουργοῦ Νικοδήμου ἡ ἐπονομαζομένη τῶν Πατέρων»* καὶ τοῦτο, διότι μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου οἱ μοναχοὶ προσέθεσαν τὸ ὄνομά του εἰς τὸν τίτλον τῆς μονῆς. Μέχρι τοῦ ἔτους 1232 τὸ μοναστήριον παρέμενεν ἑλληνικὸν καὶ ἀγνοεῖται πότε μετετράπη εἰς λατινικόν. Τὴν 7ην Νοεμβρίου 1457 ἐπεσκέφθησαν τὸ μοναστήριον ὁ Ἀθανάσιος Χαλκεόπουλος καὶ ὁ ἡγούμενος Μακάριος, οἵτινες ἀνεῦρον 70 ἔγγραφα εἰς τὸ ἀρχεῖον τῆς μονῆς [5].

1. L. R. Ménager L'abbaye bénédictine de la Trinité de Mileto en Calabre à l'époque normande, Bulletino dell'Archivio Paleografico Italiano, N. S. 4 - 5 (1958 - 1959), σσ. 12 - 14.

2. Fr. Trinchera, Syllabus graecarum membranarum..., Νεάπολις 1865, ἀρ. 286, σσ. 395 - 396 (τρίτον ἔγγραφον), ἀρ. 121, σσ. 161 - 162 (α΄ παράρτημα) καὶ ἀρ. 227, σσ. 303 - 304 (β΄ παράρτημα).

3. Ἕνεκα τούτου τὰ ἔγγραφα αὐτὰ ἐκδίδονται κριτικῶς καὶ ὄχι διπλωματικῶς· βλ. σ. 434, σημ. 5.

4. Τὸ δεύτερον χρονολογικῶς ἔγγραφον, τὸ μόνον ἀνέκδοτον τοῦ τόμου, εὑρέθη ὑπὸ τοῦ ἐκδότου εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν εἰς Βενετίαν.

5. Βλ. M. H. Laurent - A. Guillou, Le «Liber Visitationis» d'Athanase Chalkéopoulos (1457 - 1458). Roma 1960, σσ. 84 - 85. [Studi e Testi, 206].

Τὰ ἀρχεῖα τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου ὑπέστησαν πολλὰς περιπετείας· οὕτω μετεφέρθησαν, ἄγνωστον πότε, εἰς τὸ λατινικὸν μοναστήριον τῆς Ἁγίας Τριάδος εἰς Mileto, καὶ ἐκεῖθεν εἰς Ρώμην μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1581 καὶ 1786· ἀκολούθως ἐπέστρεψαν πάλιν εἰς Mileto ὅπου καὶ μέρος αὐτῶν κατεστράφη λόγῳ σεισμοῦ τὸ 1783. Τέλος τὰ ἀρχεῖα κατέληξαν εἰς Νεάπολιν ὅπου καὶ ἐκάησαν τὸ 1943.

Ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω ὁ τόμος τῶν ἐγγράφων τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου περιλαμβάνει τρία κυρίως ἔγγραφα καὶ δύο εἰς αὐτοτελῆ παραρτήματα. Τὸ πρῶτον τῶν ἐγγράφων (σσ. 19 - 24), χρονολογούμενον μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1023 - 1024 εἶναι μία δωρεὰ τοῦ Νικοδήμου Κόνδου εἰς τὸ μοναστήριον τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου τῆς Ἁγίας Θεοτόκου τῶν Ὄρτων μετὰ *«δ χιλιάδων ἀμπέλιν καὶ δύο βοττία μεγάλα»*. Τὸ δεύτερον ἔγγραφον, (σσ. 25 - 38) τὸ μόνον μέχρι τοῦδε ἀνέκδοτον ἐκ τῶν εἰς τὸν τόμον περιλαμβανομένων, εἶναι ἔγγραφον πωλητήριον (*«Διάπρασις - Ἔγγραφος διάπρασις»*) χρονολογούμενον τὴν 27ην Ὀκτωβρίου τοῦ ἔτους 1181. Ἐν αὐτῷ δηλοῦται ὅτι ἡ Θεοδότη, θυγάτηρ τοῦ Ἰωάννου Κόγγη καὶ ἡ οἰκογένειά της πωλοῦν εἰς τὸ μοναστήριον τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου ἐκτάσεις εἰς τὴν τοποθεσίαν Βικκιοῦσα ἀντὶ τοῦ ποσοῦ τῶν 25 ταρίων. Τὸ τρίτον ἔγγραφον (σσ. 39 - 43) χρονολογεῖται τὸ ἔτος 1232 καὶ χαρακτηρίζεται ὡς *«Ἔγγραφον - Ὁμολογοέγγραφον»*. Ὁ καθηγούμενος τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου Γερβάσιος ὁμοῦ μετ' ἄλλων τεσσάρων μοναχῶν ἀποκτοῦν ἐκ τοῦ μοναστηρίου τοῦ Ἁγίου Φαντίνου μίαν ἐδαφικὴν ἔκτασιν μετ' ἐλαιοδένδρων, ἀναλαμβάνοντες τὴν ὑποχρέωσιν νὰ δίδουν εἰς τὸ μοναστήριον τοῦ Ἁγίου Φαντίνου τὸ $^1/_5$ τῆς συγκομιδῆς καὶ τὸ $^1/_2$ τῶν ἐλαιῶν καὶ τῆς κοπείσης ξυλείας. Τὸ ἔγγραφον τοῦ α΄ παραρτήματος (σσ. 47 - 53), *«χαρτίον»*, χρονολογούμενον τὸν Μάϊον τοῦ ἔτους 1139, ἀποτελεῖ μίαν «παραχώρησιν» τοῦ Οὔγου, ἀββᾶ τῆς Ἁγίας Τριάδος τῆς Βενούσας, εἰς τὸν Λέοντα νοτάριον τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου, ἑνὸς ἀγρίου ἐλαιῶνος καὶ μιᾶς μικρᾶς ἐκτάσεως γῆς ἀντὶ ὡρισμένου ἐτησίου τιμήματος. Τέλος τὸ ἔγγραφον τοῦ δευτέρου παραρτήματος (σσ. 55 - 58) ἀναφέρεται εἰς διακανονισμοὺς ἐδαφικῶν ἐκτάσεων τοῦ μοναστηρίου τοῦ Ἁγίου Φαντίνου, χρονολογεῖται τὸ ἔτος 1189 - 1190 καὶ ἔχει ἔμμεσον μόνον ἐνδιαφέρον.

Καὶ ἡ ἔκδοσις τῶν ἐγγράφων τοῦ τόμου αὐτοῦ παρουσιάζει τὴν ἀπαιτουμένην πληρότητα· εἶναι ὅμως δυνατὸν νὰ γίνουν καὶ ἐνταῦθα ὡρισμέναι παρατηρήσεις :

Τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα τοῦ Β΄ ἐγγράφου χρήζει ὡρισμένων συμπληρώσεων· οὕτω : 1 *θηγατρὸς* Κ : *θυγατρὸς* ‖ 7 *ἐπονομαζωμένην* Κ : *ἐπονομαζομένην* ‖ 10 *ἦγουν* Κ : *ἤγουν* ‖ 11 *μεσυμβρίας* Κ : *μεσημβρίας* ‖ *πῖστη* Κ : *πίστει* ‖ 15 *κρατιμάτων* Κ : *κρατημάτων* ‖ 19 *ἡμέρων* Κ : *ἡμέρων* ‖ 23 *εὖ ποιῆν* Κ : *εὖ ποιεῖν* ‖ 24 *ἠληφυΐα* Κ : *εἰληφυῖα* ‖ 28 *μεταμέλιαν* Κ : *μεταμέλειαν*. Τέλος μία διόρθωσις ἐπίσης εἰς τὸ Β΄ ἔγγραφον: Εἰς τὸν στ. 5 ὁ ἐκδότης ἀντὶ τοῦ *δῆλον ὅτι* τοῦ κειμένου γράφει *δηλονότι*. Θεωροῦμεν προτιμοτέραν τὴν γραφὴν τοῦ κειμένου, διότι ἐννοεῖται εὐκόλως τὸ *ἐστὶ* ὡς ἀκολούθως : *«βίας τε καὶ ἀνάγκης καὶ παντὸς ἀπηγωρευμέν(ου) τρόπου δῆλον (ἐστὶ) ὅτι πεπράκαμεν πρὸς τὴν εὐαγῆ μονὴν τῶν Κελλαράνων»*.

Ὀφείλομεν νὰ ἐξάρωμεν τὴν σημασίαν τῆς ἐκδόσεως ὑπὸ τοῦ κ. Guillou τῶν ὡς ἄνω ἐγγράφων ἐνῷ μετ' εὐλόγου ἐνδιαφέροντος ἀναμένομεν τὴν συνέχισιν τοῦ Corpus, τὸ ὁποῖον θὰ προσφέρῃ πολυτίμους ὑπηρεσίας εἰς τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Φ. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ Συγγράμματα. Ἐκδίδονται ἐπιμελείᾳ Παναγιώτου Κ. Χρήστου. Τόμος Α'. Λόγοι ἀποδεικτικοί. Ἀντεπιγραφαί. Ἐπιστολαὶ πρὸς Βαρλαὰμ καὶ Ἀκίνδυνον. Ὑπὲρ ἡσυχαζόντων. Ἐκδίδουν Β. Bobrinsky, Π. Παπαευαγγέλου, Ι. Meyendorff, Π. Χρήστου, Θεσσαλονίκη 1962, 8ο, σσ. 742 (+2). Τόμος Β'. Πραγματεῖαι καὶ Ἐπιστολαὶ γραφεῖσαι κατὰ τὰ ἔτη 1340 - 1346. Προλογίζει Π. Χρήστου, ἐκδίδουν Γ. Μαντζαρίδης, Ν. Ματσούκας, Β. Ψευτογκᾶς, Θεσσαλονίκη 1966, 8ο, σσ. 702.

Εἶναι περίεργον πῶς κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, ἐνῷ τόση κίνησις γίνεται περὶ τὸν διάλογον μεταξὺ τῶν Ἐκκλησιῶν διὰ τὴν «ἕνωσιν», εἰς τὴν ὁποίαν ἀσφαλῶς ἓν τῶν μεγαλυτέρων ἐμποδίων θὰ εἶναι πάντοτε ἡ ὑπὸ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας γενομένη δογματικῶς δεκτὴ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου ἀρχιεπ. Θεσσαλονίκης διδασκαλία, παραλλήλως τοσαύτη κίνησις γίνεται καὶ περὶ τὴν μυστικὴν καθόλου διδασκαλίαν, ἰδίᾳ δὲ τὴν ἡσυχαστικήν. Εἷς τῶν κυριωτέρων μελετητῶν τοῦ παλαμισμοῦ ἀπὸ τῆς ὀρθοδόξου πλευρᾶς εἶναι ὁ Ρῶσος ἱερεὺς καθηγητὴς Ἰωάννης Μέγιεντορφ, ἐνῷ τὸ 1960 ἡ Ἐκκλησία τῆς Θεσσαλονίκης ἑώρταζε πανηγυρικῶς τὰ 600 ἔτη ἀπὸ τῆς κοιμήσεως τοῦ Παλαμᾶ. Παρὰ τοὺς ἑορτασμοὺς ὅμως δὲν ἠδυνάμεθα νὰ συζητήσωμεν περὶ τῶν θέσεων τοῦ ἡσυχασμοῦ χωρὶς τὴν συγκέντρωσιν τῶν κειμένων πρωτίστως τοῦ Γρηγορίου. Τὸ ἔργον τοῦτο ἀνέλαβε διὰ πλειάδος μαθητῶν του καὶ δοκίμων ἄλλων συνεργατῶν ὁ ἐν Θεσσαλονίκῃ καθηγητὴς τῆς Πατρολογίας κ. Παναγιώτης Χρήστου, γνωστὸς ἐκ πολλῶν καὶ καλῶν δημοσιευμάτων σχετικῶν μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴν καθόλου γραμματολογίαν. Καὶ τὸ μὲν 1962 ἤρχισεν τυπούμενος ὁ Α' τόμος, τὸ δὲ 1966 ὁ δεύτερος, οἱ ὁποῖοι ἤδη κυκλοφοροῦνται, παρέχοντες τὰ κείμενα, περὶ ὧν οἱ ἀνωτέρω τεθέντες τίτλοι τοῦ βιβλίου, ἐκδιδόμενα κριτικῶς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὑπαρχόντων κωδίκων, προλογιζόμενα δὲ μὲ διαφωτιστικὰς εἰσαγωγὰς τοῦ ἐπιμελητοῦ τῆς ἐκδόσεως. Λεπτομερέστερον ὁ Α' τόμος παρέχει τὰ κείμενα τῶν δύο Ἀποδεικτικῶν λόγων περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγ. Πνεύματος, τὰς Ἀντεπιγραφὰς εἰς ἐπιγραφὰς Βέκκου, τὰς ἐπιστολὰς πρὸς Ἀκίνδυνον καὶ Βαρλαάμ, Ὑπὲρ τῶν ἱερῶς ἡσυχαζόντων, εἶτα τοὺς πίνακας χωρίων (ἁγίας Γραφῆς, Πατέρων, λειτουργικῶν κειμένων) πραγμάτων, ὀνομάτων καὶ τοπωνυμιῶν καὶ νεωτέρων συγγραφέων. Τὰ ἐν τῷ τόμῳ ἐκδιδόμενα ἔργα ἄλλα μὲν ἦσαν καὶ ἐκ παλαιοτέρων ἐκδόσεων γνωστά, ἄλλα δὲ καὶ ἐκ προσφατοτέρων (Ὑπὲρ τῶν ἱερ. ἡσ. Meyendorff 1959). Ὁ ἴδιος ὁ ἐκδότης σημειοῖ ὅτι δὲν τῷ ἦτο πάντοτε προσιτὴ πᾶσα ἡ χει/φος παράδοσις (βλ. σ. 357).

Ὁ Β' τόμος περιλαμβάνει ἔργα γραφέντα κατὰ τὸν ἐμφύλιον πόλεμον, (1340 - 1346) ἢ πρὸ τῆς ἐκρήξεως αὐτοῦ, ἤτοι: α') Πραγματείας (περὶ ἑνώσεως καὶ διακρίσεως, περὶ θείων ἐνεργειῶν καὶ τῆς κατ' αὐτὰς μεθέξεως, περὶ θείας καὶ θεοποιοῦ μεθέξεως, ὅτι οἱ Βαρλαὰμ καὶ Ἀκίνδυνός εἰσιν οἱ διχοτομοῦντες) καὶ Διαλέξεις (Θεοφάνους πρὸς Θεότιμον, Ὀρθοδόξου μετὰ Βαρλααμίτου). Τὸ κείμενον ἐκδίδει ὁ ὑφηγητὴς Γ. Ἰ. Μαντζαρίδης. β') Τὰς ἐπιστολὰς (14) ὧν αἱ πλεῖσται εἶναι πραγματεῖαι ὑπὸ τύπον ἐπιστολῶν. Τὸ κείμενον ἐκδίδει ὁ Ν. Α. Ματσούκας. γ') Τὰς ὁμολογιακὰς πραγματείας (Ἁγιορειτικὸς τόμος, ἔκθεσις δυσσεβημάτων, ἀναίρεσις γράμματος Καλέκα, ὁμοίως Ἰγνατίου Ἀντιοχείας καὶ ἐξηγήσεως τόμου ὑπὸ Καλέκα). Τὸ κείμενον ἐκδίδει ὁ Β. Στ. Ψευτογκᾶς.

Πίνακες, ὡς καὶ οἱ τοῦ Α' τόμου, κατακλείουν τὴν ἔκδοσιν. Παρατηρεῖται ὅτι δὲν περιελήφθησαν οἱ Συνοδικοὶ τόμοι 1341 καὶ 1347, ἐπίσημα κείμενα τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας (σ. 551).

Τὸ ἔργον θὰ συνεχισθῇ. Εἶναι εὐχάριστον ὅτι εἷς διδάσκαλος κατώρθωσεν εἰς τόσον σύντομον διάστημα ν' ἀσκήσῃ ἐπιτελεῖον ὁλόκληρον συνεργατῶν, δυναμένων μὲ φιλολογικὴν μέθοδον καὶ ἐπάρκειαν νὰ ἐκδίδουν κείμενα. Ἦτο ἤδη καιρός, ἀφοῦ ἐγνωρίζομεν τὰς ἀπόψεις τοῦ Βαρλαὰμ Καλαβροῦ (Epistole, ἐκδοθεῖσαι ὑπὸ τοῦ ἐν Ρώμῃ συναδέλφου κ. G. Schirò) νὰ μάθωμεν τί ἀκριβῶς ὑπεστήριζε καὶ ὁ ἡμέτερος. Ἡ ἄγνοια δὲν εἶναι καλὸς τροφὸς οὐδενὸς διαλόγου. Τὰ ἐκδοθέντα κείμενα ἀσφαλῶς θὰ θρέψουν λίαν γονίμους συζητήσεις.

N. B. T.

Ἰ. Κ. Χασιώτη, Μακάριος - Θεόδωρος καὶ Νικηφόρος οἱ Μελισσηνοὶ (Μελισσουργοὶ) (16ος - 17ος αἰ.). Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ. Θεσσαλονίκη 1966, 8ο, σσ. 260 + VII πίνακες. (=Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Ἵδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου, ἀριθ. 91).

Τὸ πρῶτον μέρος ἀναφέρεται εἰς τοὺς Μακάριον μητροπ. Μονεμβασίας καὶ Θεόδωρον Μελισσουργούς, τὰ γενεαλογικά των, τὴν διακρίβωσιν τοῦ ἐπιθέτου των, τὴν πρὸ τοῦ 1571 δρᾶσιν των, τὴν προετοιμασίαν, ἐξέλιξιν καὶ ἀποτυχίαν τῶν ἐπαναστατικῶν ἐνεργειῶν εἰς Πελοπόννησον 1517 - 1572, τὴν φυγὴν τῶν δύο ἀδελφῶν εἰς Ἰταλίαν καὶ τὰς πρώτας ἐνεργείας των παρὰ ταῖς εὐρωπαϊκαῖς αὐλαῖς (Βενετία, Ἁγία Ἕδρα, Ἱσπανία), τὰ τῶν σχέσεών των πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν ἀδελφότητα Νεαπόλεως (1573 - 1585), τὴν ρωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὴν ἐξακρίβωσιν τοῦ θανάτου των (1582, 1585).

Τὸ δεύτερον καὶ ἐκτενέστερον μέρος ἀναφέρεται εἰς τὸν Νικηφόρον Μελισσηνὸν - Κομνηνὸν μαθητὴν πρῶτον τοῦ Collegio Greco τῆς Ρώμης (1593 - 1599), ἐφημέριον ἐν Νεαπόλει, μεταφέροντα τὰς ἔριδάς του ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὅπου θὰ ἐπιτύχῃ νὰ ἐκλεγῇ μητροπολίτης Παροναξίας (14 Μαρτίου 1613 - Φεβρουάριος 1617), διὰ νὰ ἐπανέλθῃ πάλιν εἰς τὴν Νεάπολιν τῆς Ἰταλίας. Ἐκεῖθεν ἐξετάζονται τὰ κατὰ τὰ ταξίδιά του εἰς Γαλλίαν καὶ Ἱσπανίαν, ἡ ἐπάνοδος εἰς Ρώμην, ἡ ὁριστική του προσχώρησις εἰς τὴν Δυτικὴν Ἐκκλησίαν, ἡ ἐκλογή του ὡς ἐπισκόπου Κρότωνος (28 Ἰανουαρίου 1628 μέχρι 5 Φεβρουαρίου 1633). Τὸ τελευταῖον κεφάλαιον ἀναφέρεται εἰς τὸ φιλολογικὸν ἔργον τοῦ ἀπατεῶνος τούτου (ἐπιγράμματα, στιχουργήματα, ἐπιστολάς, ὁμιλίας, διαφόρους πραγματείας).

Ἐν ἐπιμέτρῳ «Οἱ Μελισσηνοὶ καὶ τὸ Χρονικὸ τοῦ Γ. Σφραντζῆ» (σσ. 171 - 182) ὁ συγγρ. ἀναφέρεται εἰς τὴν νόθευσιν τοῦ ἱστορικοῦ τούτου ἔργου περὶ ἧς πρῶτος ὡμίλησεν ἀπὸ τοῦ 1934 ὁ ἀείμν. Ἰ. Β. Παπαδόπουλος, βελτιοῦνται αἱ γνώσεις μας περὶ τῶν πλαστογραφιῶν τοῦ Μακαρίου (βλ. σ. 173) καὶ τῶν γραφέων οὓς οὗτος ἐχρησιμοποίησεν, ἐπεκτείνονται δὲ καὶ αἱ περὶ πλαστογραφιῶν τοῦ Νικηφόρου Μελισσηνοῦ, προστιθεμένου καὶ τρίτου πλαστογράφου, τοῦ ἀνεψιοῦ των Νικηφόρου Σεβαστοῦ.

Ἐν Παραρτήματι δημοσιεύονται ἔγγραφα. Ἕπονται βιβλιογραφία καὶ πίνακες. Ἡ διατριβὴ εἶναι μεθοδικώτατα συγκεκροτημένη, καθὸ συνταχθεῖσα ὑπὸ τὰς ὁδηγίας τοῦ ἐμπειροτάτου περὶ τὰ ἀνάλογα θέματα καὶ τὴν ἐποχὴν συναδέλφου κ. Μ. Ἰ. Μανούσακα.

N. B. T.

ΘΕΟΛΟΓΙΚΟΝ ΣΥΜΠΟΣΙΟΝ. Χαριστήριον εἰς τὸν καθηγητὴν Παναγιώτην Κ. Χρήστου. (= Σπουδαστήριον Ἐκκλησιαστικῆς Γραμματολογίας, ἀριθ. 6). Θεσσαλονίκη 1967, 8ο, σσ. 552.

Ἡ μεγάλη πνευματικὴ δραστηριότης τὴν ὁποίαν ἀνάπτυξεν ὁ συνάδελφος κ. Παναγιώτης Κωνστ. Χρήστου (Ἠπειρώτης γεννηθεὶς 1917, ἀπὸ τοῦ 1954 ἔκτακτος καὶ ἀπὸ τοῦ 1958 τακτικὸς) καθηγητὴς τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Γραμματολογίας ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ Θεσσαλονίκης, ἀναφερομένη εἰς τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας, τὴν ἱερὰν Ὑμνογραφίαν τοὺς μυστικοὺς τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ ἐξικνουμένους ἀπὸ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ μέχρι καὶ τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτου καὶ τῶν σημερινῶν διαβαλκανικῶν σχέσεων τῆς Ἐκκλησίας μας, καθρέπτης τῆς ὁποίας δίδεται εἰς τὰ προλεγόμενα τοῦ τόμου (σσ. 11 - 20), ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία, δικαιολογοῦν τὴν ἔκδοσιν τοῦ ΘΕΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ. Ἰδοὺ τὰ περιεχόμενα αὐτοῦ: Ἰωάννου Καραβιδοπούλου, Τὸ γνωστικὸν κατὰ Θωμᾶν Εὐαγγέλιον (23 - 67). — Βασιλείου Π. Στογιάννου, Ἡ Χριστολογία τῶν ἐπιστολῶν Ἰγνατίου τοῦ καὶ Θεοφόρου (69 - 110). — Κ. Χρ. Καρακόλη, Ἡ οἰκουμενικὴ Σύνοδος τῆς Νικαίας κατὰ τὸν Μέγαν Ἀθανάσιον (111 - 119). — Γ. Α. Τσανάκα, Τὰ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ χαρίσματα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατὰ τὸν Μ. Βασίλειον (121 - 140). — Χρίστου Ν. Μπούκη, Ἡ θεολογία κατὰ τὸν Γρηγ. Ναζιανζηνὸν (141 - 163). — Δ. Γ. Τσάμη, Διαλεκτικὰ προβλήματα εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὴν σκέψιν Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου (165 - 190). — Β. Στ. Ψευτογκᾶ, Ἡ γνησιότης τῶν συγγραμμάτων Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου (121 - 214). — Ἰωάννου Μ. Φουντούλη, Εὐχὴ τῆς ἀναφορᾶς τοῦ ἁγίου Ἐπιφανίου Κύπρου (215 - 241). — Peter D. Carras, St. Augustine, and st. John Cassian on Human Destiny, Human Will, and Divine Grace (245 - 258). — Εὐαγγέλου Κ. Χρυσοῦ, Αἱ μαρτυρίαι τοῦ Κυρίλλου Σκυθοπολίτου περὶ τῆς Ε′ Οἰκουμενικῆς Συνόδου καὶ τῆς καταδίκης τοῦ Ὠριγένους (259 - 273). — Χαριλάου Σ. Τζώγα, Ὁ Τρισάγιος Ὕμνος (275 - 287). — Ἀντωνίου-Αἰμιλίου Ν. Ταχιάου, Τὰ «Ρωσικὰ Γράμματα» εἰς τὸν «Βίον» τοῦ Κωνσταντίνου Κυρίλλου (289 - 310). — Στεργίου Ν. Σάκκου, Ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει Σύνοδος τοῦ 1170 (311 - 352). — Γεωργίου Ἰ. Μαντζαρίδου, Ἡ μίμησις τοῦ Χριστοῦ κατὰ Γρηγόριον τὸν Παλαμᾶν (353 - 388). — Νικολάου Α. Ματσούκα, Ἡ θέσις τῆς πατερικῆς διδασκαλίας εἰς τὰ συμβολικὰ βιβλία τῶν Λουθηρανῶν (389 - 419). — Γεωργίου Α. Στογιόγλου, Περὶ τῆς ἐν Σαλαμῖνι ἱερᾶς μονῆς τῆς Φανερωμένης. Ἀνέκδοτα σιγίλλια καὶ λοιπὰ περὶ αὐτῆς ἔγγραφα (421 - 462). — Νικ. Γρ. Ζαχαροπούλου, Ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ ἁγιορείτης ὡς διδάσκαλος πνευματικῆς ζωῆς (463 - 486) κλπ. κλπ.

Ὡς φαίνεται ἐκ τῶν παρατεθέντων τίτλων πολλαὶ ἐργασίαι προέρχονται ἀπὸ γνωστοὺς ἤδη δοκίμους μελετητὰς καὶ ἀναφέρονται εἰς σπουδαῖα φιλολογικά, ἱστορικά, ὑμνογραφικά, θεολογικὰ κ.ἄ. θέματα.

Εὐχόμεθα εἰς τὸν συνάδελφον κ. Χρήστου καὶ περαιτέρω εὐδοκίμησιν εἰς τὸν ἀγρὸν τῆς ἐπιστήμης, ἀφοῦ μάλιστα ἐν Ἑλλάδι τὸ παράδειγμα διδασκάλου δημιουργοῦντος Σχολὴν εἶναι καὶ σπάνιον καὶ ἐπίφθονον! Εἰς πολλὰ καὶ γόνιμα ἔτη.

N. B. T.

Ζαχαρία Ν. Τσιρπανλῆ, Τὸ κληροδότημα τοῦ καρδιναλίου Βησσαρίωνος γιὰ τοὺς φιλενωτικοὺς τῆς Βενετοκρατουμένης Κρήτης (14ος - 17ος αἰ.). Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ. Θεσσαλονίκη 1967, σσ. 381. [= Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Παράρτημα ἀριθ. 12].

Ὁ καθηγητὴς τῆς Μεσαιωνικῆς Ἱστορίας ἐν τῇ Φιλ. Σχολῇ Θεσσαλονίκης καὶ ἀγαπητὸς συνάδελφος κ. Μ. Ἰ. Μανούσακας, παρασχολούμενος μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴν

ἱστορίαν τῆς Κρήτης, διὰ τὴν διαφώτισιν τῆς ὁποίας ἐργάζομαι ἀπὸ τινων δεκαετιῶν (1932 κἑξ.), ὑπέδειξε τὸ θέμα εἰς τὸν τότε βοηθόν του καὶ συγγραφέα τῆς ὀγκώδους ταύτης διατριβῆς, προφανῶς παραχωρήσας αὐτῷ καὶ τὸ βιβλιογραφικὸν ὑλικὸν (τὸ ὁποῖον ὁ νεαρὸς διδάκτωρ δὲν θὰ ἦτο εὔκολον νὰ συγκεντρώσῃ ἐν τῷ ἅμα). Ὁ συγγρ. εἶναι φιλέρευνος καὶ ἐργατικὸς καὶ ἐπηύξησε τὰ ἐγνωσμένα. Ἀλλ' ἀμφιβάλλω ἂν ἀπὸ τῆς σκοπιᾶς αὐτῆς δύναται νὰ θεωρηθῇ ἀσφαλῶς ἡ ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης ἐπὶ ἑνετοκρατίας, ἡ ὁποία παρουσιάζει δυσεπίλυτα προβλήματα. Ἀναμένομεν τί θὰ πράξῃ ὁ κ. Τσιρπανλὴς μετὰ τὴν αὐτονόμησίν του ἀπὸ τὸν καθηγητήν του καὶ δοκιμώτατον κρητολόγον κ. Μανούσακαν. Γνωρίζω ὅτι ἔχει ἤδη δημοσιεύσει καὶ ἄλλας τινὰς ἐρευνητικὰς πραγματείας, ἀλλὰ δὲν πιστεύω ὅτι εἶναι εἰς θέσιν νὰ δημοσιεύσῃ καταλλήλως πᾶν ὅ,τι ἤδη ἔχει σπεύσει ν' ἀναγγείλῃ, ὡς ἐπικειμένης δημοσιεύσεως ὑπόθεσιν!

N. B. T.

Ἐμμανουὴλ Ἰ. Καρπαθίου, μητροπολίτου Μεσημβρίας (ἀπὸ Κώου), Ἐκκλησία Κῶ Δωδεκανήσου. Τόμος πρῶτος, βιβλίον πρῶτον, Ἀθῆναι 1968, 8ο, σσ. 564.

Ὁ ἀκάματος γηραιὸς ἱεράρχης Ἐμμανουὴλ Καρπάθιος, γνωστὸς ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν ἐκ πολλῶν θεολογικῶν καὶ ἱστορικοφιλολογικῶν του δημοσιεύσεων, πρῶτος δὲ ἀρχιερεὺς Κώου μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Δωδεκανήσου, ἤρχισε δημοσιεύων τὴν ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας τῆς μικρᾶς νήσου τῶν Ν. Σποράδων ἀπὸ τῶν ἀπωτάτων χρόνων μέχρι σήμερον, ἐν ὄψει τῆς βιβλιογραφίας καὶ δὴ τῶν κωδίκων τῆς μητροπόλεως, τηρουμένων ἐπιμελῶς κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν, ἐφ' ὧν καὶ δημοσιεύει πλῆθος ἐγγράφων (πολλὰ ἔχουν καὶ νομικὴν ἀξίαν καὶ διαφωτίζουν τὰ τῆς λειτουργίας τῆς ἐκεῖ ἑλληνικῆς Κοινότητος). Τὸ κυριώτερον ἀποτέλεσμα τῆς ἐρεύνης εἶναι ἡ ἀναθεώρησις τοῦ καταλόγου τῶν γνωστῶν ἀρχιερέων Κώου (ὁ προηγούμενος ὠφείλετο εἰς τὸν Σάρδεων Γερμανόν), μὲ τὴν ἐπακρίβωσιν πολλῶν λεπτομερειῶν καὶ ἐπανόρθωσιν τῶν ἀνακριβειῶν.

Δυστυχῶς τὸ δηκτικὸν πνεῦμα τοῦ συγγραφέως καὶ ἡ ἀνάμειξις κρίσεων διὰ σύγχρονά του πρόσωπα (οὐχὶ ἀμετόχων τοῦ γνωστοῦ odium theologicum), καθιστᾷ πολλάκις τὸ βιβλίον ἐριστικόν, πρᾶγμα ἀνάρμοστον καὶ δι' ἐκκλ. ἱστορίαν καὶ δι' ἔργον ἀνωτέρου κληρικοῦ.

N. B. T.

Ἀρχιεπισκόπου Κύπρου Μακαρίου Γ′, Κύπρος ἡ ἁγία Νῆσος, Ἀθῆναι, 8ο, σσ. 52 (Πόνημα Εὔγνωμον εἰς Β. Βέλλαν).

Μετὰ μικρὸν πρόλογον καταλογογραφοῦνται ἀλφαβητικῶς 239 ἅγιοι Κύπριοι ὅλων τῶν αἰώνων, παρεχομένων συντόμων περὶ αὐτῶν πληροφοριῶν. Ἕπεται βιβλιογραφία τῆς Κυπριακῆς ἁγιολογίας, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἀναζητεῖται τὸ ἄρθρον τοῦ τότε μαθητοῦ μου καὶ ἱεροδιακόνου Χρυσοστόμου Κυκκώτη, Κύπριοι ἅγιοι ἐπὶ τουρκοκρατίας ΔΙΕΕ ΙΑ′, 1956, σσ. 277 - 289.

N. B. T.

Giorgio Fedalto, Simone Atumano monaco di Studio arcivescovo Latino di Tebe, secolo XIV. Brescia 1968, 8ο, σσ. 159.

Ὁ γνωστὸς μελετητὴς τοῦ Μαξίμου Μαργουνίου καὶ ἄλλων θεμάτων τῆς Φραγκοκρατίας πατὴρ Γεώργιος Fedalto ἐξέδωκε τὸ ὡς ἄνω βιβλίον ἀναφερόμενον εἰς τὸν ἐκ πατρὸς μωαμεθανοῦ Κρῆτα Στουδίτην μοναχὸν Σίμωνα Ἀτουμᾶνον (μεθ' οὗ ἀλληλο-

γραφεῖ ὁ Δ. Κυδώνης), ἐκλεγέντα τὴν 23 - 6 - 1348 ἐπίσκοπον Ἱέρακος ἐν Καλαβρίᾳ καὶ εἶτα μετατεθέντα εἰς Θήβας τῆς Βοιωτίας (1366 - 83), συνεξετάζων καὶ τὰ κατὰ τὴν ὑπὸ τοὺς Καταλανοὺς πόλιν καὶ μητρόπολιν ταύτην (ἐν σ. 119 Κατάλογος τῶν ἀρχιερέων Θηβῶν 1204 - 1405). Τὸ βιβλίον ἔχει ἐν παραρτήματι καὶ ἔγγραφα σχετικὰ καὶ τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Ἀτουμάνου τούτου.

Παραλλήλως ὁ ἐμὸς ὑφηγητὴς κ. Ἀθ. Δ. Κομίνης ἐδημοσίευσεν ἐν τῇ νεοφανεῖ Ἐπετηρίδι Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν Α', 1968, σσ. 87 - 100 Ἀνέκδοτον ἐπισκοπικὸν Κατάλογον Θηβῶν, ὅπου καὶ περὶ τοῦ Σίμωνος τούτου (πρβλ. ἀρ. 10αβ, 11 σσ. 92 - 93). Οὐδέτερος τῶν δύο μελετητῶν ἐγνώριζε κατὰ τὴν δημοσίευσιν τὴν ἐργασίαν τοῦ ἄλλου.

Τὸ ἐν σσ. 123 - 124 ἐπίγραμμα εἰς Ἰωάννην Καντακουζηνὸν πρέπει νὰ ἐπανεκδοθῇ, λυομένων ποικίλων ἀποριῶν περὶ τὴν γλῶσσαν καὶ τὸ μέτρον του. Ἡ ἐκ τοῦ κώδ. Marc. gr. 151 (393) φ. 208 δημοσίευσις δὲν ἀρκεῖ.

Ν. Β. Τ.

Λεάνδρου Βρανούση, Ἱστορικὰ καὶ τοπογραφικὰ τοῦ μεσαιωνικοῦ Κάστρου τῶν Ἰωαννίνων. Ἀθῆναι 1968, 8ο, σσ. 88 + πίν.

Ἀντικείμενον τῆς πραγματείας εἶναι τὸ μεσαιωνικὸν κάστρον τῶν Ἰωαννίνων, τοῦ ὁποίου σήμερον ἐλάχιστα μόνον ἴχνη διακρίνονται ἐνιαχοῦ, διότι τὸ ἐπεκάλυψαν τὰ κτίσματα τῆς τουρκοκρατίας καὶ κυρίως τὸ ὀγκῶδες φρούριον τοῦ Ἀλῆ πασᾶ (ἀνεγερθὲν περὶ τὸ 1815). Τὴν παντελῆ ἐξαφάνισιν τῶν πρὸ τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως (1430) μνημείων καὶ τὴν ἔλλειψιν ἀρχαιολογικῶν εὑρημάτων ἐσκέφθη ν' ἀναπληρώσῃ ὁ συγγραφεὺς συλλέγων τὰς σχετικὰς πληροφορίας ἱστορικῶν καὶ ἄλλων πηγῶν, ἐκδεδομένων καὶ ἀνεκδότων.

Συστηματικὴ διαπραγμάτευσις τοῦ θέματος (τῇ βοηθείᾳ παραστατικῶν χαρτῶν, σχεδιαγραμμάτων, παλαιῶν χαλκογραφιῶν καὶ ἄλλων εἰκόνων, ἀκόμη δὲ καὶ ἀεροφωτογραφιῶν) κατατοπίζει τὸν ἀναγνώστην ἐπὶ τῆς μορφολογίας τοῦ ἐδάφους (τὸ ὁποῖον εἰσχωροῦν εἰς τὴν λίμνην ἀποτελεῖ φυσικῶς ὀχυρὰν χερσόνησον), ἔπειτα δὲ ἐπισημαίνονται αἱ δύο βραχώδεις ἀκροπόλεις, ἐκ τῶν ὁποίων τὴν σχετικῶς χθαμαλωτέραν, ἀλλ' ἐπαρκῆ δι' ἕνα στοιχειώδη οἰκισμόν, ὁ συγγραφεὺς θεωρεῖ ὡς ἀρχικὸν πυρῆνα τοῦ κάστρου καὶ τῆς μετέπειτα πόλεως τῶν Ἰωαννίνων.

Ἀκολούθως ὁ συγγραφεὺς συγκεντρώνει καὶ παραθέτει μαρτυρίας ἐκ βυζαντινῶν ἱστορικῶν κειμένων καὶ ἐξ ἄλλων πηγῶν, τὰς ὁποίας ἀναλύει καὶ σχολιάζει ἐν σχέσει πρὸς τὴν τοπογραφίαν, τὴν ὀχύρωσιν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς πόλεως τῶν Ἰωαννίνων. Χρησιμοποιεῖ πρὸς τοῦτο τὸν Προκόπιον (σ. 10), τὴν Ἄνναν Κομνηνὴν (σ. 11), τὰ γνωστὰ αὐτοκρατορικὰ ἔγγραφα τοῦ Βασιλείου Β' Βουλγαροκτόνου ὑπὲρ τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος (σ. 12), «διάγνωσιν» Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου (τοῦ ἔτους 1227), εἰς ἣν πολύτιμοι εἰδήσεις περὶ ἐπανεποικισμοῦ καὶ νέας ὀχυρώσεως τῶν Ἰωαννίνων εὐθὺς μετὰ τὸ 1204 (σ. 13), τὰ γνωστὰ χρυσόβουλλα τοῦ Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου (1319 καὶ 1321) ὑπὲρ τῆς μητροπόλεως τῶν Ἰωαννίνων (σ. 14 - 15), εἶτα δὲ τὸ Χρονικὸν τῶν Ἰωαννίνων (προσγραφόμενον ἄλλοτε εἰς Κομνηνὸν καὶ Πρόκλον, ὀνόματα προκύψαντα ἐξ ἁπλῆς παραναγνώσεως, ὡς ὁ αὐτὸς Λ. Βρανούσης εἰς παλαιοτέραν ἐργασίαν του ἀπέδειξεν). Ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Χρονικοῦ τούτου, ἐξιστοροῦντος γεγονότα τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, ὁ συγγραφεὺς προβαίνει (σ. 16 ἑξ.) εἰς σειρὰν τοπογραφικῶν προσδιορισμῶν, διὰ τῶν ὁποίων ἀναπαριστᾷ ἐν πολλοῖς τὸ μεσαιωνικὸν κάστρον τῶν Ἰωαννίνων, τὰς δύο ἀκροπόλεις καὶ τὰ κυριώτερα τῶν ἐν αὐταῖς κτισμάτων. Ἐπικουρούμενος καὶ ἀπὸ τὸ ἔμμετρον Χρονικὸν τῶν Τόκκων (τοῦ ὁποίου ἀποσπάσματα μόνον ἔχει παρουσιάσει ὁ παρασκευάζων τὴν ἔκδοσίν του συνάδελφος κ. G. Schirò), καθὼς καὶ ἀπὸ μίαν ἐνθύμησιν

τοῦ ἔτους 1402, ὁ συγγραφεὺς προσδιορίζει ποῖος ἦτο ὁ μνημονευόμενος εἰς τὰς πηγὰς «γουλᾶς» τοῦ κάστρου (ἐσωτερικὸν φρούριον, ὀγκώδης πύργος, κυβερνεῖον καὶ κατοικία τῶν δεσποτῶν), ποῦ ἔκειτο ὁ ἐντὸς τοῦ κάστρου μητροπολιτικὸς ναὸς κ.π.ἄ. Πηγαὶ παροραθεῖσαι ἢ παρερμηνευθεῖσαι, κτητορικὰ σημειώματα κωδίκων, αὐτοκρατορικὰ χρυσόβουλλα, πατριαρχικὰ σιγίλλια, ἐπίσημα γράμματα δεσποτῶν, χρονογραφικὰ κείμενα, ἀνέκδοτοι ἐνθυμήσεις κτλ. ἀντιπαρατίθενται καὶ σχολιάζονται, διὰ νὰ ἀρθοῦν αἱ φαινομενικαὶ ἀντιφάσεις των, αἱ ὁποῖαι εἶχον περιαγάγει εἰς ἀδιέξοδον τὴν τοπικὴν ἱστοριογραφίαν, ἐν σχέσει πρὸς τὸν μητροπολιτικὸν καὶ τοὺς ἄλλους ναοὺς τῆς ἐποχῆς τοῦ Δεσποτάτου, τὰς μετὰ τὴν τουρκικὴν κατάκτησιν τύχας των κλπ. (σ. 27 - 38). Ἐπὶ τῇ βάσει ἀνεκδότων ἐπίσης ἐνθυμήσεων προσδιορίζονται τὰ τῆς ἐξώσεως τῶν χριστιανῶν ἀπὸ τὸ κάστρον (σ. 38 - 39) καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐκδίδεται διὰ πρώτην φορὰν παλαιὰ ἀναγραφὴ τῶν μέχρι τῆς ἐξεγέρσεως τοῦ Σκυλοσόφου (1611) σῳζομένων ἐντὸς τοῦ κάστρου δεκάδων ἐκκλησιῶν καὶ μονῶν, αἱ ὁποῖαι μετὰ ταῦτα παντελῶς ἐξηφανίσθησαν (σ. 39 - 46).

Προχωρῶν περαιτέρω ὁ συγγραφεὺς συνάγει καὶ προσκομίζει μαρτυρίας καὶ ἐνδείξεις περὶ ἄλλων κτισμάτων τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου, περὶ τάφων, ἐπιτυμβίων ἐπιγραφῶν κλπ. (σ. 46 - 49). Ἐκδίδεται, χρονολογεῖται καὶ σχολιάζεται (σ. 49 - 63) ἱστορικὴ ἀφήγησις περὶ χριστιανικῶν ναῶν, κωδωνοστασίων, ἐπισήμων τάφων κλπ. ἀποκαλυφθέντων κατὰ τὰς ἐν ἔτει 1795 γενομένας ἐντὸς τοῦ κάστρου ἐκσκαφάς, κείμενον λίαν ἐνδιαφέρον, ὅπερ παρέμεινεν ἀνεκμετάλλευτον μέχρι τοῦδε, διασῷζον δὲ καὶ τὴν ἐπὶ τῆς λάρνακος τοῦ δεσπότου Θωμᾶ († 1384) ἐπιγραφήν.

Ἄλλη ἐπιγραφή, σῳζομένη σήμερον εἰς τρία ἀσύνδετα μεταξύ των τεμάχια καὶ ἀνέκδοτος, δημοσιεύεται ὑπὸ τοῦ συγγραφέως μὲ ἐξονυχιστικὸν ὑπομνηματισμόν, ἐπὶ τῇ βάσει δὲ ἐμμέσων ὑπαινιγμῶν τοῦ συντάξαντος τὸ Χρονικὸν τοῦ ΙΔ' αἰῶνος καὶ ἄλλων ἐνδείξεων, τὰ πενιχρὰ λείψανα ὀλίγων καὶ ἀσυνδέτων λέξεων ἀποκαθίστανται εἰς δύο δωδεκασυλλάβους στίχους. Κατὰ τὰς μέχρι τοῦδε ἐπιχειρηθείσας ἀναγνώσεις τῆς ἐπιγραφῆς, ἀνεζητεῖτο ἡγεμὼν ἢ ἱεράρχης φέρων τὸν (ἀνύπαρκτον) τίτλον «Ἠπείρου πάσης καὶ Ἀλβανιτ[ίας]»! Ὁ Λ. Βρανούσης πειστικῶς καταδεικνύει ὅτι εἰς τὴν ἐπιγραφὴν (προερχομένην ἀπὸ τὸν μητροπολιτικὸν ναὸν τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου) μνημονεύεται ὁ δεσπότης τῶν Ἰωαννίνων *Θωμᾶς, «ὁ καὶ Ἀλβανιτ[κτόνος ἐπικλ]ηθείς»!* (σ.64 - 70).

Ἄλλας ἐπιγραφὰς μὲ ὀνόματα δεσποτῶν, σῳζομένας ἄλλοτε ἐπὶ τῶν τειχῶν, ἀνευρίσκει ὁ συγγραφεὺς εἰς μεταγενεστέρας πηγάς, ὡς ὁ γεωγράφος Μελέτιος, ὁ Ναζιανζοῦ Ἰγνάτιος κ.ἄ. (σ. 70 - 73).

Εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ ἐπὶ μέρους κεφάλαια τῆς πραγματείας, ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἐξονυχιστικῶν ὑπομνηματισμῶν, συνάγονται καὶ ἐνδιαφέροντα ἱστορικὰ συμπεράσματα. Εἶναι δύσκολον νὰ συνοψίσῃ κανεὶς πόσα νέα πράγματα προσκομίζονται, πόσα ἐπισημαίνονται, ἐπανορθοῦνται, ἐπανατοποθετοῦνται, ἑρμηνεύονται καὶ ἀποκαθίστανται ἱστορικῶς.

Ἀπὸ τῆς πλευρᾶς ταύτης σημαντικώταται εἶναι αἱ τελευταῖαι σελίδες τῆς πραγματείας, ὅπου ἀνασκευάζονται ἱστορικαὶ πλάναι καὶ ἐξαίρεται ὁ ἱστορικὸς ρόλος τοῦ κάστρου καὶ τοῦ δεσποτάτου τῶν Ἰωαννίνων (σ. 75 - 83). Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πηγῶν (ἐν αἷς καὶ ἀνέκδοτοι χρονογραφικαὶ ἀναγραφαὶ ἀπὸ χειρόγραφον τῆς Ὀξφόρδης - σ. 78 - 79), ἀποδεικνύεται ὁ συνεχὴς βίος τοῦ δεσποτάτου καὶ ἡ διαδοχικὴ (χωρὶς κενὰ ἐνδιαμέσως) σειρὰ τῶν δεσποτῶν μέχρι τῆς ὑποταγῆς τῶν Ἰωαννίνων εἰς τοὺς Τούρκους (1430). Οὕτω καταρρίπτονται αἱ αὐθαίρετοι εἰκασίαι τοῦ Hopf (ἀβασανίστως ἐπαναλαμβανόμεναι μέχρι σήμερον ὑπὸ ἡμετέρων καὶ ξένων), ὅτι δῆθεν τὸ κάστρον καὶ τὸ δεσποτᾶτον τῶν Ἰωαννίνων εἶχον περιέλθει, ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν, εἰς χεῖρας Ἀλβανῶν φυλάρχων. Ἐκ τούτου συνάγεται ὅτι συμπαγὴς καὶ συνεχὴς Ἀλβανικὴ ἐπικράτεια ἐξικνουμένη μέχρι Ἀμβρακικοῦ ἢ καὶ μέχρι Ναυπάκτου (ὡς αὕτη ἐμφανίζεται εἰς προπαγανδιστικοὺς χάρτας, ἀλλὰ καὶ εἰς σοβαρὰ ἱστορικὰ συγγράμματα) οὐδέποτε ὑπῆρξεν! Ἀντιθέτως, ἀποδεικνύε-

ται ὅτι τὸ κάστρον τῶν Ἰωαννίνων, εἰς τὸ ὁποῖον ὁ πρῶτος Μιχαὴλ τῆς Ἠπείρου εἶχεν ἐγκαταστήσει, εὐθὺς μετὰ τὸ 1204, μίαν ἰσχυρὰν βυζαντινὴν ἀριστοκρατίαν, ἀπετέλεσε τὸν ἀνθεκτικώτερον πυρῆνα τοῦ Δεσποτάτου, κυματοθραύστην εἰς τὴν Ἀλβανικὴν πλημμυρίδα. Καταλήγων ὁ συγγραφεὺς ὀρθῶς ὑπογραμμίζει ὅτι, ἂν δὲν ὑπῆρχε τὸ κάστρον καὶ τὸ δεσποτᾶτον τῶν Ἰωαννίνων — τὸ ὁποῖον συνεκράτει τοὺς ἀπὸ βορρᾶ κατερχομένους ἢ τοὺς ἀπέκοπτεν ἀπὸ τὰ ὁρμητήριά των καὶ τοὺς ἠνάγκαζε νὰ διασκορπισθοῦν πρὸς νότον — διαφορετικὴ θὰ ἦτο ἡ τύχη καὶ ἡ ἐθνολογικὴ σύνθεσις τῆς σημερινῆς Ἠπείρου.

Ἡ μελέτη, ὡς ὅλαι αἱ ἐργασίαι τοῦ κ Βρ., εἶναι πλουσίως καὶ πειστικώτατα τεκμηριωμένη καὶ ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἀναλύσεως αὐτῆς καταφαίνεται ὁ ἐθνικὸς χαρακτὴρ τῶν νέων θέσεων τὰς ὁποίας ὑποστηρίζει.

N. B. T.

Τάσου Ἀθ. Γριτσοπούλου, Ἡ κατὰ Κυνουρίαν μονὴ τῆς Λουκοῦς, Ἀθῆναι 1968. Ἀνάτυπον ἀπὸ τὰ «Πελοποννησιακά», τόμ. Ϛʹ (1968), σσ. 129 - 190.

Ἡ μελέτη εἶναι ἀρχαιολογικὴ καὶ ἱστορική. Μετὰ βραχεῖαν εἰσαγωγήν, δίδεται ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ, ἐπιλεγομένης Λουκοῦς, μεθ' ὃ σύνοψις τῶν γνωμῶν περὶ τῆς ἐπωνυμίας τῆς μονῆς (κατὰ τὸν σ. πιθανῶς ἔχει σχέσιν πρὸς τὸ λατιν. Lucuc, ἐκ τῆς ὑπάρξεως κατὰ χώραν δρυμοῦ εἰς τὴν προϋπάρχουσαν καὶ ἀρχαιολογικῶς μαρτυρουμένην ἔπαυλιν Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ). Μακρὸς ἀκολούθως λόγος γίνεται περὶ τῶν τοιχογραφιῶν, μετὰ παρατηρήσεων ἐπὶ τοῦ ἔργου ἀγνώστου ζωγράφου τοῦ ΙΖʹ αἰῶνος, συνοδευομένων διὰ πλουσίας εἰκονογραφήσεως. Ὁ σ. καταλήγει εἰς τὴν διαπίστωσιν ὅτι «ὁ ἁγιογράφος ρίπτει τὸ βάρος τῆς προτιμήσεώς του εἰς τὸν διάκοσμον καὶ τὰ ὅλως δευτερεύοντα στοιχεῖα τῆς εἰκόνος, ἀναδεικνυόμενος λεπτολόγος διακοσμητὴς καὶ λαϊκῶν τρόπων ἀφηγητής, μέχρι τῶν τελευταίων λεπτομερειῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ πλαισίου τῆς εἰκονογραφίας, ἀποβλέψας εἰς μίαν ἑκάστην εἰκόνα χωριστὰ καὶ εἰς τὸ σύνολον αὐτῶν».

Ἐκ τῆς Νομικῆς Συναγωγῆς Δοσιθέου τοῦ Ἱεροσολύμων καὶ τοῦ ἀρχείου τῆς μονῆς ἐκδίδονται ἔγγραφα πατριαρχικὰ καὶ δικαιοπρακτικά, καθὼς καὶ ἐκθέσεις περὶ τῆς ἐν γένει δράσεως τῆς μονῆς καὶ δὴ τῆς συμμετοχῆς της εἰς τὸν Ἀγῶνα τῆς ἐλευθερίας μετὰ σχετικῶν ὑπομνημάτων. Ὁ συγγρ. προσθέτει μιὰν ἀκόμη σημαντικὴν συμβολὴν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν μοναστηριολογίαν.

N. B. T.

Travaux et Mémoires (Centre de Recherche d'histoire et civilisation byzantines), τόμοι Αʹ, Βʹ καὶ Γʹ, Paris, De Boccard, 1965, 1967 καὶ 1968, σσ. 464, 576 καὶ 458.

Τὸ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ καθηγητοῦ Paul Lemerle δραστηρίως ἐργαζόμενον Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν τῶν Παρισίων ἤρχισεν ἐκδίδον ἀπὸ τοῦ 1965 πολυσέλιδον τόμον ὑπὸ τὸν τίτλον : Travaux et Mémoires. Ὡς γράφεται εἰς τὸν πρόλογον τοῦ πρώτου τόμου, δὲν πρόκειται διὰ νέαν Ἐπετηρίδα (Revue), ἀλλὰ διὰ Συλλογὴν (Recueil) ἐργασιῶν, καρπῶν ὁμαδικῆς ἐρεύνης τῶν συνεργατῶν τοῦ Κέντρου ἢ ἐργασιῶν, αἱ ὁποῖαι ἀνεκοινώθησαν καὶ ἔτυχον ἐπεξεργασίας καὶ συζητήσεως εἰς εἰδικὰ φροντιστήρια αὐτοῦ.

Ἕκαστος τόμος περιέχει μίαν βασικὴν ἐργασίαν (mémoire), παρουσίασιν τῆς προόδου ἡ ὁποία συνετελέσθη μέχρι σήμερον ἐπὶ θεμάτων ἢ προβλημάτων τοῦ κλάδου τῶν

Βυζαντινῶν Σπουδῶν, χωρὶς νὰ ἐξαντλῇ τὴν ἐπὶ τούτων ἔρευναν, (dossiers), καὶ ὀλιγώτερον ἐκτεταμένας ἐργασίας (études et documents).

Ἐπειδὴ δὲν πρόκειται περὶ Ἐπετηρίδος, ὁ τόμος δὲν ἐκδίδεται ὑποχρεωτικῶς κατ' ἔτος καὶ δὲν περιλαμβάνει βιβλιοκρισίας οὔτε βιβλιογραφίαν. Ἀπὸ τοῦ δευτέρου ὅμως τόμου προστίθεται δελτίον περιλαμβάνον ἐν περιλήψει τὰς ἐργασίας Σλάβων ἐπιστημόνων ἐπὶ ὡρισμένου κατὰ τόμον τομέως τῶν Βυζαντινῶν Σπουδῶν. Τοῦτο προσφέρει πολυτίμους ὑπηρεσίας εἰς ὅσους ἐκ τῶν Βυζαντινολόγων δὲν γνωρίζουν σλαβικὰς γλώσσας.

Ὁ τόμος Αʹ περιέχει ὡς κυρίαν ἐργασίαν τὴν ἐμπεριστατωμένην μελέτην τῆς Ἑλληνίδος διαδόχου τοῦ καθηγητοῦ Paul Lemerle εἰς τὴν Σορβόννην, κυρίας Ἑλένης Ahrweiler, ὑπὸ τὸν τίτλον : L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081 - 1317) particulièrement au XIIIe siècle (σσ. 1 - 204). Ἡ συγγραφεὺς ἀρχίζει μὲ γενικά τινα περὶ τῆς σπουδαιότητος τῆς περιοχῆς Σμύρνης κατὰ τὴν κρίσιμον ἐκείνην περίοδον τῆς ἱστορίας τοῦ μέσου Ἑλληνισμοῦ, περὶ τῶν σπουδαιοτέρων γεγονότων, τὰ ὁποῖα συνέβησαν εἰς τὴν ἐν λόγῳ περιοχὴν πρὸ καὶ μετὰ τὸ 1204, περὶ τῶν ἐκ τῶν πηγῶν δημιουργουμένων προβλημάτων, περὶ τῶν ὁρίων τῆς περιοχῆς καὶ τῆς ἐθνολογικῆς συστάσεως τῶν κατοίκων. Εἰς τὸ πρῶτον μέρος ὁμιλεῖ περὶ τῶν ἀστικῶν καὶ γεωργικῶν οἰκισμῶν (πόλεων, χωρίων, ἐνοριῶν). Εἰς τὸ δεύτερον μέρος περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως καὶ εἰς τὸ τρίτον περὶ τῆς πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς διοικήσεως τῆς περιοχῆς. Εἰς παράρτημα παραθέτει κατάλογον τῶν μετὰ τὴν ἵδρυσιν τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας ἐγκατασταθεισῶν εἰς τὴν περιοχὴν Σμύρνης οἰκογενειῶν. Χάρτης τῆς περιοχῆς καὶ δύο πίνακες, ὀνομάτων καὶ πραγμάτων καὶ ἑλληνικῶν ὅρων, συμπληροῦν τὴν ἐργασίαν, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ σημαντικὴν συμβολὴν εἰς τὴν ἱστορικὴν γεωγραφίαν τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας. Εὐχῆς ἔργον θὰ ἦτο νὰ ἐπιχειρηθοῦν ἀνάλογοι ἔρευναι καὶ δι' ἄλλας περιοχὰς τοῦ Βυζαντίου.

Ἀκολουθοῦν δύο dossiers.

Ivan Dujčev, La chronique byzantine de l'an 811 (σσ. 205 - 254). Ὁ Βούλγαρος βυζαντινολόγος ἐπανεκδίδει τὸ ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἐκδοθὲν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ κώδικος Vaticanus gr. 2014 (ιγʹ αἰ.) τὸ 1936 χρονικὸν τῆς ἀτυχοῦς ἐκστρατείας τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου κατὰ τοῦ Κρούμου (811). Ἡ πρώτη ἔκδοσις συνωδεύετο ἀπὸ βουλγαρικὴν μετάφρασιν, ὑπόμνημα καὶ γαλλικὴν περίληψιν. Ἡ νέα ἱστορικὴ πηγὴ τοῦ 9ου αἰῶνος προεκάλεσε τὸ διαφέρον τῶν βυζαντινολόγων καὶ πολλοὶ ἠσχολήθησαν μὲ αὐτήν· V. Beševliev, Fr. Dölger, H. Grégoire, L. Tomić, G. Moravcsik, P. Charanis, τῶν ὁποίων αἱ ἀπόψεις περιέχονται εἰς τὸ ἐν λόγῳ dossier. Ὁ H. Grégoire μετέφρασε τὸ χρονικὸν εἰς τὴν γαλλικήν. Ἡ παροῦσα ἔκδοσις συνοδεύεται ἀπὸ γαλλικὴν μετάφρασιν, ὀλίγον διάφορον τῆς τοῦ Grégoire, καὶ ὑπόμνημα, ὅπου ὁ συγγραφεὺς προσπαθεῖ νὰ ἐξακριβώσῃ τὰς ὑπὸ τοῦ χρονικοῦ παρεχομένας πληροφορίας συγκρίνων αὐτὰς πρὸς τὰς παραδιδομένας ὑπὸ ἄλλων συγχρόνων χρονικογράφων (Scriptor Incertus, Θεοφάνης). Καταλήγων ὁ Dujčev λέγει ὅτι ὁ συγγραφεὺς τοῦ χρονικοῦ ἦτο σύγχρονος τῶν γεγονότων καὶ καλῶς πληροφορημένος· παραμένουν ὅμως ἄλυτα τὰ προβλήματα : ποία ἡ σχέσις τοῦ χρονικοῦ πρὸς τὸν Scriptor Incertus; ἀποτελεῖ τοῦτο τὴν Συνέχειαν τῆς χρονογραφίας τοῦ Μαλάλα, ὡς ὑπέθεσεν ὁ H. Grégoire ;

Εἰς τὸ ἕτερον τῶν dossiers ὁ καθηγητὴς P. Lemerle μετὰ ἀπὸ τὴν κριτικὴν ἀνάλυσιν τῶν πηγῶν ἐκθέτει τὰ τοῦ βίου, τῆς πολιτείας καὶ τῆς ἀνταρσίας τοῦ Thomas le Slave (σσ. 255 - 297). Τὴν ἐπιδοκιμασίαν αὐτοῦ ὑπὸ τῶν κατοίκων τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν τῆς αὐτοκρατορίας ὁ συγγρ. διστάζει νὰ ἀποδώσῃ εἰς τὴν εἰκονοφιλίαν τοῦ Θωμᾶ ἢ εἰς τὰς σχέσεις του μὲ τοὺς Ἄραβας ἢ εἰς τὴν ὑπάρχουσαν ἀντιπάθειαν τῶν ἐπαρχιῶν πρὸς τὴν πρωτεύουσαν δι' οἰκονομικοκοινωνικοὺς λόγους· ἀποδίδει μᾶλλον εἰς τὴν συμπάθειαν τοῦ πλήθους πρὸς τὸν φονευθέντα αὐτοκράτορα Λέοντα Εʹ, τὸν Ἀρμένιον, τοῦ ὁποίου ὁ

Θωμᾶς ὁ Σλάβος ἦτο φίλος, καὶ εἰς ἀντιπάθειαν πρὸς τὸν φονέα καὶ σφετεριστὴν τοῦ θρόνου Μιχαὴλ Β', ὁ ὁποῖος τελικῶς ἐπικρατεῖ, διότι ἐστέφθη εἰς Κωνσταντινούπολιν.

Ἀκολουθοῦν ἓξ μικροτέρας ἐκτάσεως μελέται. Ὁ J. Gouillard ἐξετάζει, L'hérésie dans l'empire byzantin des origines an XIIe siècle (σσ. 299 - 324). Τὴν σύντομον ἱστορίαν τῶν αἱρέσεων εἰς τὸ Βυζάντιον ὁ συγγρ. διαιρεῖ εἰς τρία μέρη· α') ἡ αἱρετικὴ κληρονομία τῆς χριστιανικῆς αὐτοκρατορίας, β') ἡ σύγχυσις τῆς περιόδου τῆς εἰκονομαχίας καὶ γ') ὁ βουλγαρικὸς βογομιλισμός.

Ὁ Νικόλαος Σβορῶνος ἐκδίδει ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ κώδικος Marcianus gr. 173 κείμενον, τὸ ὁποῖον ἀφορᾷ Les privilèges de l'Église à l'époque des Commènes : un rescrit inédit de Manuel 1er Comnène. Τὸ κείμενον συνοδεύουν γαλλικὴ μετάφρασις καὶ ἐκτενῆ σχόλια (σσ. 325 - 383).

Ὁ Charles Astruc ἐπὶ τῇ βάσει τεσσάρων κωδίκων (Paris gr. 3048, Scorial. Y - 1 - 4, Paris. Suppl. gr. 472 καὶ 37) ἀποκαθιστᾷ La tradition manuscrite des oeuvres oratoires profanes de Théodore II Lascaris (σσ. 393 - 404).

Ὁ David Jacoby παρουσιάζει, Un aspect de la fiscalité vénitienne dans le Péloponnèse au XIVe et XVe siècles : le «zovaticum» (σσ. 405 - 420). Κατὰ τὸν συγγρ. τὸ «zovaticum» προέρχεται ἀπὸ τὸ βυζαντινὸν ζευγαρατίκιον προσηρμοσμένον εἰς τὰς φορολογικὰς ἀνάγκας τῶν Ἑνετῶν.

Παρὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Ψευδοκωδινοῦ (Παρίσιοι 1966) ὁ Jean Verpeaux κατέλιπεν ἄρθρον ὑπὸ τὸν τίτλον : Hiérarchie et préséances sous les Paléologues (σσ. 421 - 437). Ἡ ἱεραρχία τῶν αὐλικῶν καὶ αἱ πρωτοκαθεδρίαι ἂν καὶ μετεβλήθησαν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων, διετήρησαν ἐν τούτοις στοιχεῖα ἐκ τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν.

Ἡ Irène Beldiceanu - Steinherr ἐξετάζει, La conquête d'Andrinople par les Turcs : la pénétration turque en Thrace et la valeur des Chroniques ottomanes (σσ. 439 - 461). Μετὰ τὴν κριτικὴν ἀνάλυσιν τῶν τουρκικῶν πηγῶν ἡ συγγρ. καταλήγει ὅτι ἡ κατάκτησις τῆς Ἀδριανουπόλεως (1369) ὑπῆρξεν ἔργον τῶν ἀφωσιωμένων εἰς τὴν ὀθωμανικὴν δυναστείαν μπέηδων. Ὁ Μουρὰτ ὁ Α' ἦλθεν ἀργότερον εἰς Ἀδριανούπολιν (1376 - 1377).

Τὴν κυρίαν ἐργασίαν τοῦ Β' τόμου ἀποτελεῖ ἡ μελέτη τοῦ J. Gouillard, Le Synodikon de l'Orthodoxie. Édition et commentaire (σσ. 1 - 313). Τῆς ἐκδόσεως τοῦ κειμένου προτάσσεται εἰσαγωγὴ ἐκ 40 περίπου σελίδων, ὅπου μετὰ τὸν ὁρισμὸν τῆς ἐννοίας Συνοδικὸν ἐξετάζεται ἡ ἱστορία τῆς παραδόσεως τῶν Συνοδικῶν. Τὸ κείμενον ἐκδίδεται ἐκ 50 περίπου χειρογράφων μὲ γαλλικὴν μετάφρασιν καὶ ἐκτενέστατον ὑπομνηματισμόν. Τὸ συνοδικὸν ὡς γνωστὸν ἀνεγνώσθη τὸ πρῶτον τὴν πρώτην Κυριακὴν τῆς Ὀρθοδοξίας (11 Μαρτίου 843) κατὰ τὴν ἀναστήλωσιν τῶν εἰκόνων καὶ ἐξηκολούθησεν ἀναγινωσκόμενον ἑκάστην πρώτην Κυριακὴν τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς. Τὸ κείμενον ὅμως τοῦ θριάμβου τῆς Ὀρθοδοξίας κατὰ τῶν ἐχθρῶν της δὲν παρέμεινεν ἀμετάβλητον. Ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 11ου αἰῶνος προστίθενται εἰς τὸ αὐτὸ ὕφος ὁλονὲν νέαι ἀποφάσεις συνόδων, αἱ ὁποῖαι καταδικάζουν καὶ ἀναθεματίζουν τοὺς ἀποπειρωμένους νὰ διαταράξουν τὴν ἀποκατασταθεῖσαν ὀρθοδοξίαν, ἡ διαφύλαξις τῆς ὁποίας εἶναι κοινὸν μέλημα Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας. Ἀπὸ τοῦ 843 μέχρι τῆς καταλύσεως τῆς αὐτοκρατορίας τὸ συνοδικόν, χωρὶς νὰ ἀλλάσσῃ πνεῦμα καὶ ὕφος, ἀλλάσσει μορφάς. Αἱ μορφαί, τὰς ὁποίας ἔλαβε, συνοψίζονται κατὰ τὸν συγγρ., εἰς τρεῖς περιόδους.

α') Μακεδονικὴ περίοδος (920 - 1050). Τὸ συνοδικὸν ἀναφέρεται κυρίως εἰς τὴν καταδίκην τῶν εἰκονοκλαστῶν. β') Περίοδος τῶν Κομνηνῶν. Προστίθεται ἡ καταδίκη τοῦ Ἰ. Ἰταλοῦ (1082) καὶ τῶν μαθητῶν του, Νείλου τοῦ Καλαβροῦ καὶ τῆς διενέξεως περὶ τοῦ «ὁ Πατὴρ μείζων μού ἐστιν» (1116 - 1170). γ') Περίοδος τῶν Παλαιολόγων. Τὸ συνοδικὸν ἀπηχεῖ τὴν νίκην τῶν Παλαμιτῶν.

1 - 4 - 1969

Τὸ συνοδικὸν δὲν παρουσιάζει διαφορὰς μόνον κατὰ χρονικὰς περιόδους, ἀλλὰ καὶ κατὰ τόπους (σσ. 253 - 285)· παρὰ ταῦτα ἡ ἑνότης αὐτοῦ εἶναι προφανὴς ὡς λέγει ὁ συγγραφεὺς ἐν κατακλεῖδι. Αἰσθητὴ ἡ ἀπουσία πινάκων ὀνομάτων καὶ πραγμάτων, τὰ ὁποῖα κατακλύζουν τὰς 313 σελίδας τῆς τόσον διεξοδικῆς αὐτῆς μελέτης, ἥτις ἀποτελεῖ σημαντικὴν συμβολὴν εἰς τὴν ἔρευναν περὶ τῆς κινήσεως τῶν ἰδεῶν εἰς τὸ Βυζάντιον.

Εἰς τὰ dossiers ὁ J. A. de Foucault συνεχίζει τὴν ἐργασίαν τοῦ διδασκάλου του A. Dain ὡς πρὸς τὸ θέμα : Les stratégistes byzantins (σσ. 317 - 392). Πρόκειται περὶ συστηματικοῦ κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν καταλόγου τῶν συγγραφέων στρατηγικῶν ἀπὸ τοῦ Αἰνείου τοῦ Τακτικοῦ μέχρι τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ τοῦ Νικηφόρου Οὐρανοῦ. Δι' ἕκαστον παρατίθεται σημείωμα περὶ τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου του καθὼς καὶ βιβλιογραφία.

Ἐκ τοῦ κώδικος Ambrosianus B 119 sup. (ι' αἰ.) ἡ Ἑλένη Ahrweiler ἐκδίδει : Un discours inédit de Constantin VII Porphyrogénète, (σσ. 393 - 404). Πρόκειται περὶ αὐτοκρατορικῆς ἐγκυκλίου (συλλαβῆς).

Ὁ Alain Ducellier ἐξετάζει : Les Albanais à Venise aux XIVe et XVe siècles (σσ. 405 - 420) ὁ δὲ David Jacoby: Les archontes grecs et la féodalité en Morée franque (σσ. 421 - 481). Ἡ Διονυσία Παπαχρυσάνθου γράφει : A propos d'une inscription de Syméon Uroš (σσ. 483 - 488).

Τὸ Bulletin des publications en langues slaves, τὸ ὁποῖον ἐγκαινιάζει ἀπὸ τοῦ παρόντος τόμου ἡ Irène Sorlin (σσ. 489 - 568), περιλαμβάνει τὰς ἐργασίας τῶν Ρώσων ἐπιστημόνων ἐπὶ τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1945 - 1962.

Ὁ τόμος Γ' δὲν εἶναι ὀλιγώτερον πλούσιος εἰς περιεχόμενον ἀπὸ τοὺς δύο προηγουμένους. Ἀρχίζει μὲ τὴν ἐκτεταμένην ἐργασίαν τοῦ Gilbert Dacron, L'empire romain d'Orient an IVe siècle et les traditions politiques de l'hellénisme. Le témoignage de Thémistios (σσ. 1 - 242).

Ὁ ἑλληνισμὸς δὲν ἐχάθη μὲ τὴν εἰδωλατρίαν. Μὲ τὴν μεταφορὰν τῆς πρωτευούσης ἡ Ρώμη μεταφέρεται εἰς τὴν ἀνατολήν, ὅπου ἔχει νὰ παλαίσῃ μὲ τοὺς ἀπὸ αἰώνων ὑπάρχοντας ἑλληνικοὺς πολιτικοὺς θεσμούς. Οἱ μεταφυτευθέντες ρωμαϊκοὶ πολιτικοὶ θεσμοὶ ἐκτοπίζουν πολλὰς ἑλληνικὰς παραδόσεις, ἀλλὰ δὲν μένουν ἀμετάβλητοι· ἐπέρχεται ἐκρωμαϊσμὸς τῆς ἀνατολῆς, ἀλλὰ καὶ ἐξελληνισμὸς τῆς ἀνατ. ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Μεταξὺ τοῦ Κώνσταντος Β' καὶ τοῦ Θεοδοσίου Α' ὁ ἑλληνισμὸς ἀποθνήσκει καὶ ἀναγεννᾶται δίδων πολλὰ στοιχεῖα διὰ τὴν σύνθεσιν τοῦ δημιουργουμένου Βυζαντίου, κληρονόμου τῆς ἑλληνορρωμαϊκῆς παραδόσεως. Ὁ δ' αἰὼν εἶναι τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἢ ἡ ἀρχὴ ἑνὸς νέου ; Ἐπ' αὐτοῦ διίστανται αἱ ἀπόψεις ὄχι μόνον τῶν νεωτέρων, ἀλλὰ καὶ τῶν συγγραφέων τοῦ αἰῶνος. Τινὲς θεωροῦν τὸν δ' αἰῶνα ὡς τέλος· (Λιβάνιος, Εὐνάπιος, Ζώσιμος, Συνέσιος). Ἄλλοι ὡς ἀρχὴν νέας περιόδου ὡς ὁ ρήτωρ καὶ φιλόσοφος Θεμίστιος, ὁ βίος καὶ τὸ ἔργον τοῦ ὁποίου ἀποτελοῦν ἀντικείμενον τῆς μελέτης τοῦ Dacron. Αἱ θεωρίαι τοῦ Θεμιστίου κατ' ἀντιπαραβολὴν πρὸς τὰς τοῦ Λιβανίου διαφωτίζουν τὸ πρόβλημα τῆς ἐπιβιώσεως ἑλληνικῶν πολιτικῶν θεσμῶν εἰς τὴν ἀνατολικὴν ρωμαϊκὴν αὐτοκρατορίαν παρὰ τὴν ρωμαϊκὴν διοίκησιν καὶ τὸν χριστιανικὸν χαρακτῆρα αὐτῆς. Πολὺ ἐνδιαφέρον τὸ κεφ. IV (σσ. 147 - 191), τὸ ὁποῖον ἐξετάζει τὰ θρησκευτικὰ προβλήματα ἰδίως περὶ τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ. Εἰς τὸ παράρτημα ἐκτίθενται τὰ περὶ τῶν σχέσεων τοῦ Θεμιστίου καὶ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουλιανοῦ. Πίναξ ὀνομάτων καὶ πραγμάτων κατακλείει τὴν ἐκτενῆ αὐτὴν μελέτην τόσον σημαντικὴν διὰ τὴν διευκρίνισιν τῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα συνθέτουν τὸ Βυζάντιον.

Ἀκολουθεῖ ἓν dossier ὑπὸ τὸν τίτλον : Aux origines de l'iconoclasme : le témoignage de Grégoire II (σσ. 243 - 307) ὅπου ὁ J. Gouillard ἐκδίδει δύο ἐπιστολὰς Γρηγορίου Β', πάπα Ρώμης πρὸς Λέοντα Γ' τὸν βασιλέα, μὲ γαλλικὴν μετάφρασιν· τῆς ἐκδόσεως ὁ συγγρ.

προτάσσει ἱστορίαν τῆς παραδόσεως τοῦ κειμένου. Ἐπίσης ἐξετάζει τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητος τῶν ἐπιστολῶν καταλήγων ὅτι αὐταὶ δίδουν μίαν εἰκόνα βυζαντινοῦ περιβάλλοντος κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς εἰκονομαχίας.

Εἰς τὰ études et documents· ἡ Διονυσία Παπαχρυσάνθου, Un confesseur du second iconoclasme: la Vie du patrice Nicétas († 836), (σσ. 309 - 351), ἐκδίδει τὸν βίον τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Νικήτα πατρικίου τοῦ ὁμολογητοῦ.

Ὁ Alain Ducellier γράφει, L'Arbanon et les Albanais au XIe siècle (σσ. 353 - 368). Ἡ Cécile Morrisson, Le michaélaton et les noms de monnaies à la fin du XIe siècle (σσ. 369 - 374). Ὁ Νικόλαος Σβορῶνος, L'epibolé à l'époque des Comnènes (σσ. 375 - 395). Ὁ George T. Dennis, Two unknown documents of Manuel II Palaeologus (σσ. 396 - 404). Τέλος ὁ Herbert Hunger, Un roman byzantin et son atmosphère: Callimaque et Chrysorhoé (σσ. 405 - 422), ἐξετάζει ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Καλλιμάχου καὶ τῆς Χρυσορρόης τὰ θεμελιώδη χαρακτηριστικὰ τοῦ βυζαντινοῦ μυθιστορήματος τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων καὶ τὴν σχέσιν αὐτοῦ πρὸς τὴν παράδοσιν τοῦ ἑλληνικοῦ μυθιστορήματος (ἀλεξανδρινοῦ καὶ τοῦ ιβ' αἰῶνος).

Εἰς τὸ Bulletin des publications en langues slaves (σσ. 423 - 455) ἡ Irène Sorlin παρουσιάζει τὰς ἐργασίας τῶν Ρώσων ἐπιστημόνων κατὰ τὴν τελευταίαν εἰκοσαετίαν ἐπὶ τοῦ προβλήματος τῶν Χαζάρων.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν σύντομον ἀνάλυσιν τοῦ περιεχομένου τῶν τριῶν τόμων, καταφαίνεται πόσον σημαντικὴ εἶναι ἡ συμβολὴ τῶν Travaux et Mémoires εἰς τὰς βυζαντινὰς σπουδάς. Μετὰ χαρᾶς βλέπομεν μεταξὺ τῶν συνεργατῶν πολλὰ ἑλληνικὰ ὀνόματα.

ΑΓΝΗ ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ

A. A. Vasiliev, Byzance et les Arabes, tome II, 1ère partie, La dynastie Macédonienne (867 - 959), par Marius Canard, Bruxelles 1968, pp. 471 in 8°.

Τὸ δίτομον ἔργον τοῦ A.A. Vasiliev, Vizantija i Arabi, δημοσιευθὲν κατὰ τὰ ἔτη 1900 καὶ 1902 ἐκίνησε τὸ ἐνδιαφέρον τόσον τῶν Βυζαντινολόγων ὅσον καὶ τῶν Ἀραβολόγων, καθ' ὅσον ἀνεφέρετο εἰς τὰς σχέσεις Βυζαντίου καὶ Ἀράβων, καθ' ἣν ἐποχὴν τὸν θρόνον τοῦ Βυζαντίου κατεῖχον δύο σπουδαῖαι δυναστεῖαι, ἡ ἐξ Ἀμορίου καὶ ἡ τῶν Μακεδόνων. Δυστυχῶς τὸ ἔργον τοῦτο δὲν ἦτο εὐκόλως προσιτὸν λόγῳ τῆς γλώσσης· διὰ τοῦτο πρὸ τριακονταετίας καὶ πλέον ὁ H. Grégoire ἀνέλαβε τὴν ἔκδοσιν αὐτοῦ εἰς γαλλικὴν γλῶσσαν. Δὲν περιωρίσθη ὅμως εἰς ἁπλῆν μετάφρασιν τοῦ πρωτοτύπου, ἀλλὰ προσεπάθησε νὰ ἐκσυγχρονίσῃ αὐτὸ ἐμπλουτίζων μὲ τὰ νέα ἐπιτεύγματα τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης. Ἤδη ἀπὸ τοῦ 1935 ἐξεδόθη ὁ πρῶτος τόμος τοῦ Byzance et les Arabes ὑπὸ τὸν τίτλον: ἡ Δυναστεία τοῦ Ἀμορίου (820 - 867) μὲ τὴν συνεργασίαν τῶν C. A. Nallino, Marius Canard καὶ Ernest Honigmann. Ὁ τόμος ἐπανεξεδόθη τὸ 1959.

Τὸ αὐτὸ ἔτος τῆς ἐκδόσεως τοῦ πρώτου τόμου ὁ ἐκ τῶν συνεργατῶν Ernest Honigmann ἐξέδιδε τὴν μονογραφίαν: Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071, nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen. Τὸ ἔργον τοῦτο ἀπετέλει συνέχειαν τοῦ προηγουμένου ἢ ἔτι μᾶλλον τὸν τρίτον τόμον τοῦ ἔργου τοῦ Vasiliev, διότι συνεπλήρωνε τὴν ἱστορίαν τῶν σχέσεων Βυζαντίου καὶ Ἀράβων περιγράφον τὰς μεταβολὰς τῶν συνόρων τῶν δύο ἀντιπάλων αὐτοκρατοριῶν. Ἐπανεξεδόθη τὸ 1961.

Ὁ δεύτερος τόμος τοῦ Byzance et les Arabes ἱστορεῖ τὰς σχέσεις Βυζαντίου καὶ Ἀράβων κατὰ τὸ διάστημα τῆς βασιλείας τῶν πρώτων Μακεδόνων αὐτοκρατόρων, Βασιλείου τοῦ Α', Λέοντος τοῦ Σοφοῦ (καὶ Ἀλεξάνδρου) καὶ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου. Ἐξεδόθη εἰς δύο μέρη ὑπὸ τοῦ Marius Canard.

Τὸ β' μέρος ἐδημοσιεύθη τὸ 1950 καὶ περιέχει μετάφρασιν ἀποσπασμάτων ἀραβικῶν πηγῶν, περισσοτέρων τῶν δημοσιευθέντων ὑπὸ τοῦ A. Vasiliev εἰς τὸ παράρτημα τοῦ δευτέρου τόμου τοῦ ἔργου του, καὶ ἐπὶ πλέον ἀποσπάσματα Ἀράβων ποιητῶν πλήρη ὑπαινιγμῶν εἰς τὰ κατορθώματα τῶν Χαμδανιδῶν κατὰ τοῦ Βυζαντίου.

Τὸ α' μέρος ἐξεδόθη τὸ 1968. Ὁ συγγραφεὺς προσπαθεῖ ἐπὶ τῇ βάσει ἀνατολικῶν καὶ δυτικῶν πηγῶν νὰ δώσῃ πλήρη εἰκόνα τῶν Ἀραβο - Βυζαντινῶν πολιτικῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν ἐτῶν 867 - 959. Εἰς τὸν πρόλογον περιλαμβάνεται κατάλογος τῶν μελετῶν αἱ ὁποῖαι διώρθωσαν ἢ συνεπλήρωσαν τὸ ἔργον τοῦ Vasiliev. Ὁ συγγραφεὺς δὲν περιορίζεται εἰς τὴν μελέτην τῶν σχέσεων Βυζαντίου καὶ Ἀράβων κατὰ τὸ διάστημα ἑνὸς αἰῶνος περίπου, ἀλλ' ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τὴν μελέτην τῶν σχέσεων τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας πρὸς τοὺς ἄλλους γείτονας, κυρίως Βουλγάρους καὶ Ἀρμενίους, καὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου. Ἀκολουθεῖ χρονολογικὸς πίναξ τῶν μεταξὺ Βυζαντινῶν καὶ Ἀράβων γεγονότων. Εἰς τὸ παράρτημα ὁ συγγραφεὺς παραθέτει πολλὰ στοιχεῖα χρήσιμα διὰ τὴν μελέτην τῶν βυζαντινοαραβικῶν σχέσεων. Ἀκολουθοῦν προσθετέα καὶ διορθωτέα τοῦ α' καὶ β' μέρους τοῦ δευτέρου τόμου καὶ 4 πίνακες, ὀνομάτων, συγγραφέων, τοπωνυμίων, ὅρων. Ἡ ἔκδοσις τῶν τόμου ἀποτελεῖ πολύτιμον συμβολὴν εἰς τὴν μελέτην τῶν σχέσεων Βυζαντίου καὶ Ἀράβων ὡς καὶ τῆς ἱστορίας ἐν γένει τῶν δύο τούτων λαῶν.

ΑΓΝΗ ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΙΔΗΣΕΙΣ

PRIMO CONGRESSO INTERNAZIONALE DI STUDI DI MUSICA BIZANTINA E ORIENTALE LITURGICA (Badia Greca di Grottaferrata - Roma, 6 - 11 Μαΐου 1968)

Ἀπὸ 6ης μέχρι 11ης Μαΐου 1968 εἰργάσθημεν εἰς Κρυπτοφέρρην διὰ τὸ Α' Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῆς καὶ Ἀνατολικῆς Μουσικῆς. Εἶναι γνωστὸν ὅτι τὰ Διεθνῆ Βυζαντινολογικὰ Συνέδρια δὲν εἶναι θεσμὸς πολὺ παλαιὸς καὶ ἐθεσπίσθησαν διαιρεθέντος τοῦ καθιερωμένου μέχρι τοῦ 1926 θεσμοῦ τῶν συνεδρίων τῶν Ἀνατολιστῶν. Κατόπιν ἤρχισαν πέραν τῶν διεθνῶν βυζαντινολογικῶν συνεδρίων νὰ συγκαλῶνται τοιαῦτα καὶ ἀπὸ τὰς κατὰ χώρας ἑνώσεις τῶν βυζαντινολόγων, ὡς τοπικὰ συνέδρια ἢ συμπόσια ἢ ἀφιερωμένα εἰς εἰδικὸν κλάδον (ἀρχαιολογίαν τῆς Ραβέννης π.χ.). Ἔτσι τώρα ἐθεσπίσθη καὶ ὁ θεσμὸς τοῦ διεθνοῦς συνεδρίου τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς, εἰς τὴν ὁποίαν ἀναγκαίως προσετέθη καὶ ἡ ἀνατολική, διὰ νὰ ἐξετάζωνται αἱ σχέσεις αὐτῆς πρὸς τὴν τῶν Ἑβραίων, Σύρων, Ἀλβανῶν, Σλάβων, Βουλγάρων, Ρουμάνων, Ἀρμενίων, Κοπτῶν καὶ ἄλλων λαῶν. Ἡ ἰδέα τῆς συγκλήσεως φέρεται ὡς συλληφθεῖσα ἀπὸ τὸν πατέρα Βαρθολομαῖον di Salvo, καθηγητὴν τοῦ κλάδου τούτου ἐν τῷ οὐνιτικῷ Ἀνατολικῷ Ἰνστιτούτῳ τῆς Ρώμης. Ὁ πατὴρ Βαρθολομαῖος εἶναι ἀπὸ τοὺς Ἀλβανοὺς οὐνίτας τῆς Σικελίας καὶ μοναχὸς τῆς Κρυπτοφέρρης, εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι οἱ Ἰταλοαλβανοὶ αὐτοὶ (προελεύσεως ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ Πελοποννησιακῆς) ἔφερον ἐν Ἰταλίᾳ καὶ τὴν λειτουργικήν των γλῶσσαν, τὴν ἑλληνικήν, τὴν ὁποίαν καὶ διατηροῦν μέχρι σήμερον.

Ἡ Κρυπτοφέρρη ἐκτίσθη τὸ 1004 καὶ εἶναι κέντρον ἑλληνικῶν σπουδῶν, διαθέτει σπουδαίαν βιβλιοθήκην ἐνημερουμένην καὶ ἑλληνικὰ χειρόγραφα, πολλὰ τῶν ὁποίων μουσικά. Οἱ ἐν Ρώμῃ μετεκπαιδευόμενοι Ἕλληνες θεολόγοι καὶ φιλόλογοι τὴν χρησιμοποιοῦν καὶ εὑρίσκουν ἐκεῖ προθυμίαν, τὴν ὁποίαν δὲν εὑρίσκομεν εἰς τὰ ἑλληνικὰ μοναστικὰ συγκροτήματα. Οἱ μοναχοὶ τῆς Κρυπτοφέρρης εἶναι ὅλοι θεολόγοι, διατηροῦν τυπογραφεῖον ἑλληνικόν, καὶ τὸ σπουδαιότερον ἐν τῷ κόσμῳ ἐργαστήριον ἐπισκευῆς κωδίκων καὶ παλαιῶν βιβλίων. Ἡ τοποθεσία τῆς μονῆς (20 χιλιόμετρα ἔξω τῆς Ρώμης, 320 μέτρα ὑψόμετρον) ἐν μέσῳ ἀμπελώνων καὶ καταφύτων λόφων, καθιστᾷ καὶ οὕτως αὐτὴν τερπνὸν ἐνδιαίτημα. Οἱ ἐν αὐτῇ μοναχοὶ διδάσκουν, ψάλλουν, μελετοῦν, συγγράφουν, δημοσιεύουν. Εἶναι γνωστότατος καὶ εἰς τὰς Ἀθήνας ὁ μόλις πέρυσιν ἀποθανὼν πατὴρ Lorenzo Tardo ἐκ τῶν κυριωτέρων μελετητῶν τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς, ἐλθὼν ἐδῶ ἄλλοτε εἰς προστριβὰς πρὸς τοὺς ἀειμνήστους ἡμετέρους Κ. Ψάχον καὶ Ἐμμ. Πεζόπουλον, διὰ τὴν παράδοξον ἑρμηνείαν ἣν ἔδιδεν εἰς τὴν παλαιὰν βυζαντινὴν μουσικήν, τὴν παραδοθεῖσαν διὰ τῶν κωδίκων. Ἡ ἀντίληψις αὕτη ὑπάρχει σήμερον ἐν Κοπενάγῃ (μέγα κέντρον μελέτης καὶ ἐκδόσεως τῶν σχετικῶν κειμένων), Ἀγγλίᾳ (Wellesz) καὶ Ἀμερικῇ (καθηγητὴς Strunk). Ὀφείλεται δ' εἰς τὸ ὅτι ἡ πλευρὰ αὕτη τῶν μελετητῶν δὲν δέχεται ὅτι ἡ σημερινὴ σημαδογραφία τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς (ὀφειλομένη εἰς τὴν μεταρρύθμισιν τοῦ 1814 ἐν Κωνσταντινουπόλει, τὴν λεγομένην τοῦ Χρυσάνθου ἢ τῶν τριῶν διδασκάλων) ἀντιπροσωπεύει τὴν γνησίαν βυζαντινὴν μουσικήν, ἀρνεῖται

δ' ὅτι ἡ κατὰ παράδοσιν ψαλλομένη ὑφ' ἡμῶν βυζαντινὴ μουσικὴ εἶναι ἡ γνησία. Ὑπάρχει λοιπὸν ἓν μικρὸν ἐπιστημονικὸν θέμα καὶ ἓν παράλληλον ἐθνικὸν θέμα. Ἡ ἑλληνικὴ ἄποψις δέχεται μὲν ὅτι ἡ μουσική μας ἐπηρεάσθη ἀπὸ τοὺς κατακτητὰς καὶ τὸν χρόνον, ἀλλ' ὑποστηρίζει ὅτι ἡ μεταρρύθμισις τοῦ Χρυσάνθου (τοῦ Γρηγορίου καὶ τοῦ Χουρμουζίου) ἤλλαξε τὴν παρασημαντικήν, οὐχὶ τὴν μουσικήν, καὶ ὅτι ἡ κατὰ παράδοσιν διατηρηθεῖσα μέχρις ἡμῶν μουσικὴ (χρωματικὴ δὲ καὶ οὐχὶ διατονικὴ) ἀποδίδει πιστότερον τὴν παλαιὰν βυζαντινήν, ἐνῶ αἱ ἑρμηνεῖαι τῶν Ἰταλῶν, Δανῶν, Ἄγγλων κλπ. ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὸ Γρηγοριανὸν μέλος ἢ τὸ bel canto. Μὲ τὴν σειράν των οἱ Ἰταλο - Ἀλβανοὶ τῆς Κρυπτοφέρρης, ἐνῶ ἀρνοῦνται τὴν ἰδικήν μας παράδοσιν, πιστεύουν ὅτι ἡ ἰδική των ἀποδίδει τὴν παλαιὰν πραγματικότητα (εἰς τὴν Σικελίαν ψάλλουν ἑλληνιστὶ κατὰ παράδοσιν χωρὶς νότες καὶ φαντάζονται ὅτι αὐτὴν τὴν μουσικὴν ἀλώβητον εἶχον οἱ ἐξ Ἑλλάδος ἐλθόντες πρόγονοί των).

Τώρα οὐδεμία μουσικὴ ὑπάρχει χωρὶς κείμενον εἰς τὴν Ἐκκλησίαν μας καὶ ἡ ὑμνογραφία της, ἡ ρυθμοτονικῶς συντελεσθεῖσα, ἔχει ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὸν τρόπον τοῦ ψάλλειν. Τοῦτο ἐξηγεῖ καὶ τὴν παρουσίαν εἰς τὸ συνέδριον οὐ μόνον τοῦ ὑποφαινομένου, ἀλλὰ καὶ τῶν συναδέλφων τῆς Ρώμης καθηγητοῦ G. Schirò καὶ δίδος Enrica Follieri, εἰδικωτάτων περὶ τὴν ὑμνογραφίαν, καὶ ἄλλων φιλολόγων.

Ἡ Ἑλλάς, ὡς συνήθως, ἀντεπροσωπεύθη προχείρως. Ἡ Ἀκαδημία διὰ δύο ἐκπροσώπων της, οἱ ὁποῖοι τὸ παράπαν δὲν ἀνεμείχθησαν εἰς τὰς ἐπιστημονικὰς συζητήσεις. Ὁ λαϊκὸς ἀντιπρόσωπος τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καὶ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς κλπ. ἔφθασε κατόπιν ἑορτῆς καὶ δὲν ἐχαιρέτησε κἂν τὸ Συνέδριον. Ὁ ἀντιπρόσωπος τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου ἠμποδίσθη νὰ ἔλθῃ. Εἰδικοὶ μουσικολόγοι ἦσαν ὁ κ. Σίμων Καρρᾶς, ὁ κ. Εὐάγγελος Τζελᾶς, ὁ κ. Μ. Φ. Δραγούμης. Ἐξ Ἀμερικῆς ἦσαν ὁ καθηγητὴς τῆς Βοστώνης κ. Σάββας Σάββας καὶ ὁ νέος Ἑλληνοαμερικανὸς φιλόλογος Χρῆστος Μπέντας. Ἐκ τῶν θεολόγων τῶν σπουδαζόντων ἐν Ρώμῃ ὁ κ. Γρηγ. Στάθης. Ὁ ὑποφαινόμενος ἐκλήθην ὡς ἄτομον καὶ δὲν ἀντεπροσώπευον κανένα. Ἡ Κύπρος ἐξεπροσωπήθη ἄριστα ὑπὸ τοῦ μουσικολόγου καὶ λαογράφου κ. Κ. Ἰωαννίδου. Ὁ ἀκαδημαϊκὸς κ. Γ. Νόβας, προσεφώνησεν ἐκ μέρους τῶν Ἑλλήνων τὸ συνέδριον κατὰ τὴν ἐναρκτήριον τελετήν, ἐνῶ αἱ ἐπιστημονικαί του ἐργασίαι ἤρχισαν μὲ τὴν ἰδικήν μου μακρὰν εἰσήγησιν περὶ τοῦ Ρυθμοῦ ἐν τῇ Βυζαντινῇ ποιήσει καὶ ἔκλεισαν τὸ ἀπόγευμα τοῦ Σαββάτου ὑπὸ τὴν προεδρίαν μου μὲ ἀποδοχὴν τῆς ἑλληνικῆς προτάσεως ὅπως τὸ Β' Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῆς Μουσικῆς συγκληθῇ τὸ 1971 ἐν Ἀθήναις, καὶ μὲ τὴν καταληκτήριον ὁμιλίαν μου ὅπου ἀνεκεφαλαίωσα τὰ συμπεράσματα τῶν ἐργασιῶν μας καὶ ἐξῆρα τὴν πρωτοβουλίαν καὶ τὸ ἔργον τῶν ὀργανωτῶν.

Οἱ Σύνεδροι προήρχοντο ἐκ 19 χωρῶν, ἔμειναν ἔξω τῆς μονῆς (ἰδίαις των δαπάναις!) καὶ δὲν ἦσαν πλειότεροι τῶν 70, ἀλλὰ σχεδὸν ὅλοι ἠκούσθησαν κατὰ τὰς εἰσηγήσεις, ἀνακοινώσεις καὶ συζητήσεις (πολλαὶ τῶν ὁποίων ἦσαν ζωηραί). Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα δὲν ἦτο ἐκ τῶν 4 γλωσσῶν τοῦ συνεδρίου (ἀγγλική, γαλλική, γερμανική, ἰταλική), ἠκούσθη, ὅμως διότι, κατ' ἀνάγκην, τινὲς τῶν μουσικολόγων μας τὴν ὡμίλουν μόνον αὐτήν, χρησιμοποιοῦντες συγχρόνως ἀγγλομαθεῖς μεταφραστάς. Τέλειον σύστημα ἐπέτρεπε τὴν ἄμεσον μετάφρασιν τῶν λεγομένων ἐν τῷ Συνεδρίῳ εἰς τρεῖς γλώσσας (τετάρτη ἦτο ἡ τοῦ ὁμιλητοῦ). Ὀφείλω ἐδῶ νὰ ἐξάρω τὴν ἐπιμονὴν τοῦ φίλου κ. Σίμωνος Καρρᾶ, ὁ ὁποῖος κατώρθωσε νὰ ὑποστηρίξῃ τὰς ἀπόψεις μας μὲ θάρρος, γνῶσιν καὶ εὐγένειαν. Ὁ ὑποφαινόμενος ἐπενέβαινον συνεχῶς εἰς τὰς συζητήσεις, διότι οἱ μουσικολόγοι δὲν εἶχον πάντοτε καλὸν ὁπλισμὸν εἰς γλωσσικά, φιλολογικὰ καὶ ἱστορικὰ θέματα, καὶ νομίζω ὅτι ὑπῆρξα χρήσιμος. Ὁ καθηγητὴς κ. Schirò ἐπεκρότησε πλήρως τὰς ἀπόψεις τῆς εἰσηγήσεώς μου διὰ τὴν σχέσιν ρυθμοῦ - μετρικῆς, δηλαδὴ μουσικῆς καὶ κειμένου, διὰ μακρᾶς ὁμιλίας. Ἡ ἀντίθετος πρὸς ἐμὲ ἄποψις δὲν εὗρεν ὑποστήριξιν ἐν τῷ Συνεδρίῳ.

Ἠκούσαμεν πολὺ ἐνδιαφέροντα πράγματα ἀπὸ τὰς ἀνακοινώσεις καὶ συζητήσεις τῶν συνέδρων περὶ τῶν ἐπιδράσεων τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς εἰς τοὺς Κόπτας, Σλάβους, Οὔγγρους, Ρουμάνους, Ἀλβανοὺς καὶ ἄλλους λαούς, καὶ μαγνητοφωνημένα τὰ σχετικὰ μέλη. Οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς Συρίας καὶ τοῦ Ἰσραὴλ τὰ ἤθελον περίπου ὅλα ἰδικά των, ἀλλὰ τὰ πράγματα ἐτέθησαν εἰς τὴν θέσιν των. Ὁ Βούλγαρος ἀντιπρόσωπος ἔλυσε τὰ προβλήματά μας δι' ἀλγεβρικῶν ἐξισώσεων. Μία ἄλλη κυρία ἐπρότεινε τὴν χρῆσιν τοῦ ἠλεκτρονικοῦ ἐγκεφάλου. Μετὰ πολυώρους συζητήσεις εἴχομεν καὶ ἀκροάσεις χορῳδιῶν, ἀλβανικῆς (ἑλληνιστὶ ψαλλούσης), οὐκραϊνικῆς, ἀρμενικῆς καὶ τῆς μονῆς Κρυπτοφέρρης. Ὡς εἶναι φυσικόν, ἡ Ἑλλὰς ἀπουσίαζε καὶ ἐδῶ. Τὴν ἔλλειψιν ἐκάλυψε κάπως ὁ λαμπαδάριος τῆς μητροπόλεως Ἀθηνῶν κ. Εὐάγγ. Τζελᾶς, ψάλλων γλυκύτατα κατὰ τὴν ἀνακοίνωσίν του μόνος!

N. B. T.

SECONDO CONGRESSO DELL'ASSOCIAZIONE NAZIONALE DI STUDI BIZANTINI (Venezia, 29 - 31 Μαΐου 1968)

ΤΟ ΠΕΡΙ ΒΗΣΣΑΡΙΩΝΟΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΝ ΕΝ ΕΝΕΤΙᾼ

Ὁ εἰσερχόμενος διὰ τοῦ πλοίου εἰς τὴν Ἑνετίαν, ὅταν φθάσῃ εἰς τὸ ὕψος περίπου τοῦ συγκροτήματος τῆς πλατείας Ἁγίου Μάρκου ἀφήνει ἀριστερὰ τὴν νησῖδα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Μείζονος, ὅπου βλέπει ἕνα μεγάλο μοναστήρι μὲ χαρακτηριστικὸν κωδωνοστάσιον, πολυάριθμα κτίσματα, μικρὸν λιμένα καὶ μεγάλους κήπους. Ἀπὸ χιλίων ἐτῶν ἡ νησὶς αὐτὴ εἶχε νὰ ἐπιδείξῃ τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἡ τελικὴ μορφὴ τοῦ ὁποίου, ὀφείλεται εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, ἀλλὰ μέχρι καὶ τοῦ τέλους τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου ἐπῆλθεν ἡ παρακμή, ἡ μονὴ διελύθη, στρατιωτικαὶ καὶ ἁλιευτικαὶ δὲ ἐγκαταστάσεις ἐδέησε τὸ 1951 νὰ ἀπομακρυνθοῦν διὰ νὰ ἀναλάβῃ τὴν ἀναβίωσιν τοῦ ἱστορικοῦ χώρου μὲ κοινωνικὰς προεκτάσεις ἡ ἐπὶ τούτῳ ἱδρυθεῖσα Fondazione Cini, κοινωφελὲς ἵδρυμα, ὅπερ ἐπανέφερε τὰ μνημεῖα εἰς τὴν ἀρχικήν των μορφὴν καὶ ἀνέλαβεν ἔργον διττοῦ χαρακτῆρος. Τὸ κοινωνικὸν συνίστατο εἰς τὴν ἵδρυσιν δύο σχολῶν πρὸς ἐκπαίδευσιν ναυτικῶν καὶ τεχνιτῶν (τυπογράφων, ἐπιπλοποιῶν κλπ.), τὸ ἐπιστημονικὸν εἰς τὴν ἵδρυσιν ἑνὸς τεραστίου ἐπιστημονικοῦ ὀργανισμοῦ ἄριστα ὠργανωμένου, ἓν τμῆμα καὶ μόνον τοῦ ὁποίου εἶναι τὸ «Ἰνστιτοῦτον Ἑνετία καὶ Ἀνατολή», διευθυνόμενον ἀπὸ τὸν ἐν Μιλάνῳ συνάδελφον ἱστορικὸν καὶ βυζαντινολόγον κ. Agostino Pertusi. Τὸ ἵδρυμα διαθέτει σπουδαιοτάτην εἰδικὴν βιβλιοθήκην ἐκ 50.000 τόμων, διάφορα ἀρχεῖα καὶ συλλογάς, προβαίνει εἰς ἐκδόσεις καὶ συγκαλεῖ καὶ στεγάζει συνέδρια. Δύο ἐκ τῶν συνεδρίων τούτων ἔλαβον χώραν εἰς τὸ νησάκι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἀπὸ 28ης Μαΐου μέχρι καὶ τῆς 5ης Ἰουνίου 1968, εἰς τὰ ὁποῖα ὁ ὑποφαινόμενος εἶχεν ὁρισθῆ εἰσηγητὴς ἀπὸ πολλῶν μηνῶν. Γράφω διὰ τὸ πρῶτον, τὸ περὶ Βησσαρίωνος.

Τὴν 31ην Μαΐου 1468 ὁ Ἕλλην καρδινάλιος Βησσαρίων, τὸν ὁποῖον ἡ Κοινότης τῆς Ἑνετίας εἶχεν ἀνακηρύξει πολίτην (Civis Venetus), ἐδώρησε πρὸς αὐτὴν τὴν πολύτιμον βιβλιοθήκην του ἀπαρτιζομένην ἀπὸ 750 περίπου ἑλληνικὰ ἰδίᾳ ἀλλὰ καὶ λατινικὰ χειρόγραφα μεγίστης ἀξίας, ἄλλα τῶν ὁποίων εἶχον γραφῆ κατὰ τοὺς πρὸ τῆς ἁλώσεως (1453) χρόνους καὶ ἄλλα ἐφρόντισεν ὁ ἴδιος ν' ἀντιγράψῃ διὰ καλλιγράφων φιλολόγων. Πολλὰ τῶν χειρογράφων τούτων ἔχουν ἰδιόγραφα σημειώματα τοῦ Βησσαρίωνος. Ἡ συλλογὴ αὐτὴ ἐγένετο ἡ βάσις τῆς περιφήμου σήμερον ἀνὰ τὸν κόσμον Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης, ἡ ὁποία τὴν 31ην Μαΐου 1968 ἑώρτασε τὴν πεντακοσιετηρίδα της διὰ μεγάλης τελετῆς εἰς τὴν αἴθουσαν τοῦ ἀναγνωστηρίου της καὶ δι' ἐκθέσεως τῶν κυριωτέρων χειρογράφων τῆς δωρεᾶς Βησσαρίωνος. Παραλλήλως συνεκλήθη τὸ συνέδριον τῶν Ἰταλῶν βιβλιοθηκαρίων (γυναικῶν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ) καὶ τὸ ἐθνικὸν συνέδριον τῶν Ἰταλῶν Βυζαντινολόγων, καὶ τὰ δύο διεξάγοντα τὰς ἐργασίας των εἰς τὸ νησὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Τὴν 29ην Μαΐου 1968 ἐγένετο ἡ ἐπίσημος ἔναρξις τοῦ συνεδρίου τῶν Βυζαντινολόγων εἰς τὴν μεγάλην αἴθουσαν τῆς Fondazione Cini (παλαιὰν τραπεζαρίαν τῆς μονῆς), ὅπου καὶ ὡμίλησεν ἐκτὸς τῶν ἐπισήμων, ὁ συνάδελφος κ. Μ. Ι. Μανούσακας, διευθυντὴς τοῦ ἐν Ἑνετίᾳ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Νεοελληνικῶν Σπουδῶν περὶ τῆς Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Βησσαρίωνος (εἰς τὸν ὁποῖον καὶ μόνον ἦτο ἀφιερωμένον τὸ πρῶτον συνέδριον), ὁ ἐν Παδούῃ συνάδελφος κ. Elpidio Mioni περὶ τοῦ Βησσαρίωνος ὡς ἀνθρωπιστοῦ (ἐν ὄψει τῶν κωδίκων του) καὶ ἡ διευθύντρια τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης T. Gasparini - Leporace περὶ τοῦ Βησσαρίωνος ὡς κτήτορος τῶν κωδίκων. Ἀπὸ φιλολογικῆς ἐπόψεως σπουδαιοτέρα ἦτο ἡ ὁμιλία τοῦ κ. Μιόνι, ὁ ὁποῖος ἀπὸ ἐτῶν μελετᾷ τὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα τοῦ καρδιναλίου καὶ παρηκολούθησε τὰ οὑμανιστικά του διαφέροντα. Ὁ Ἕλλην ὁμιλητὴς ἐξιστόρησε τὰ τοῦ βίου τοῦ Βησσαρίωνος, τῶν πρεσβειῶν του, τῶν ἀποπειρῶν του νὰ σχηματίσῃ σταυροφορίας κατὰ τῶν Τούρκων πρὸς ἀνάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ὑπεγράμμισεν ὅτι ὁ σκοπὸς διὰ τὸν ὁποῖον ἀφῆκεν ὁ Βησσαρίων τὴν βιβλιοθήκην του εἰς τὴν Γαληνοτάτην (καὶ οὐχὶ εἰς τὴν Ρώμην π.χ.) ἦτο διότι ἐκεῖ μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶχον καταφύγει πάμπολλοι Ἕλληνες, ἡ Ἑνετία ἦτο πύλη τῆς Δύσεως, ἐκεῖ θὰ εὕρισκον οἱ δοῦλοι πρόσφυγες τὰ ἀντιπροσωπευτικὰ ἔργα τῶν προγόνων των διὰ νὰ μὴ λησμονήσουν εἰς ποῖον ἔνδοξον ἔθνος ἀνῆκον, ἕως ὅτου ἔλθῃ ἡ ὥρα τῆς ἀναστάσεως. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι εἰς τὴν Ἑνετίαν ἱδρύθησαν τὰ πλεῖστα τῶν ἑλληνικῶν τυπογραφείων καὶ ἐξεδόθησαν τὰ πλεῖστα τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν, ἐσχηματίσθη δὲ ἐκεῖ καὶ ἡ μεγάλη Ἑλληνικὴ Κοινότης μετὰ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῶν Ἑλλήνων, σχολείων, νοσοκομείου, μονῆς κλπ. καὶ μητροπολίτου (Φιλαδελφείας), ἐκεῖ συνεκεντρώθησαν παντοδαποὶ Ἕλληνες λόγιοι καὶ ζωγράφοι (ἰδίᾳ Κρῆτες) καὶ ἐκεῖ ἕδρα ἡ Ἀκαδημία τοῦ Μανουτίου Ἄλδου. Ὁ Βησσαρίων εἶχε καλῶς ὑπολογίσει!

Εἰς διάφορα θέματα ἀνεφέροντο αἱ ὑπόλοιποι ἀνακοινώσεις, περὶ Βησσαρίωνος πάντοτε, ἐκ τῶν ὁποίων σπουδαιότεραι ἦσαν τρεῖς: τοῦ καθηγητοῦ Pertusi, ὁ ὁποῖος ἐξήτασε τὰς πολιτικὰς πεποιθήσεις τοῦ καρδιναλίου ἐν σχέσει πρὸς τὰς πολιτικὰς θεωρίας τοῦ ἐν Μυστρᾷ Ἕλληνος φιλολόγου καὶ διδασκάλου τοῦ Βησσαρίωνος Γεωργίου Γεμιστοῦ, τοῦ γνωστοῦ Πλήθωνος. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ Πλήθων εἶχε ριζοσπαστικὰς κοινωνικὰς ἰδέας περὶ κοινοκτημοσύνης καὶ ἀπεπειράθη ν' ἀναστήσῃ τὴν εἰδωλολατρίαν, διὸ εὗρε πολλοὺς θαυμαστὰς μεταξὺ τῶν κοινωνιολόγων καὶ ἀνθρωπιστῶν τοῦ αἰῶνος μας. Ἡ δευτέρα μακρὰ ἀνακοίνωσις ἦτο τοῦ καθηγητοῦ τοῦ ἐν Ρώμῃ Ἀνατολικοῦ Παπικοῦ Ἰνστιτούτου πατρὸς Ἰωσὴφ Gill (Ἄγγλου), ὁ ὁποῖος ἔδωκεν εὐρεῖαν εἰκόνα τῆς θεολογικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς κινήσεως τῆς Δύσεως κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα. Ὁ ὁμιλητής, ἐξέχων συγγραφεὺς βιβλίου περὶ τῆς ψευδοσυνόδου τῆς Φλωρεντίας, δὲν ἠδύνατο νὰ ἴδῃ τὸν Βησσαρίωνα παρὰ ὡς σύμβολον τῆς ἑνώσεως τῶν δύο Ἐκκλησιῶν. Εἰς τὴν συνεδρίαν μάλιστα προήδρευε — κληθεὶς ἐκ Ρώμης ἐπὶ τούτῳ — ὁ ἡγούμενος τῆς Κρυπτοφέρρης Θεόδωρος Μινίσκι, σοφὸς ἐκκλησιαστικός. Ἡ ἐπακολουθήσασα εἰσήγησις - διάλεξις ἦτο ἡ ἰδική μου, ὁ ὁποῖος ἔδωκα ἀπὸ ἑλληνικῆς πλευρᾶς τὸ περίγραμμα τῆς καταστάσεως τῆς Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Βησσαρίωνος καὶ ἐτοποθέτησα αὐτὸν ἔναντι τοῦ ἡσυχαστικοῦ κινήματος ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς διὰ πολιτικὴν σκοπιμότητα οὐνίας. Ὑποχρεωμένος νὰ χαρακτηρίσω τὸν καρδινάλιον ὡς θρησκευτικὴν προσωπικότητα, ἐδέχθην ὅτι ἦτο μέγας πολιτικός, μεγάλη ἐκκλησιαστικὴ προσωπικότης, ἀλλ' ὡς Χριστιανὸς ἄπιστος μαθητὴς τοῦ Πλήθωνος. Καὶ ἡ βάσις τῆς πολιτικῆς του σκέψεως ἦτο ἐσφαλμένη, διότι ἂν αἱ σταυροφορίαι τὰς ὁποίας ἐνήργει διὰ

τοῦ πάπα καὶ τῶν ἡγεμόνων τῆς Εὐρώπης νὰ κινήσῃ πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπετύγχανον, τὸ Βυζάντιον, τὸ ὁποῖον θὰ ἀνίστατο, θὰ εἶχε φράγκον βασιλέα καὶ οὐνίτας ἀρχιερεῖς, θὰ ἔχανε δηλαδὴ τὸν ἐθνικόν του χαρακτῆρα. Πρὸς μεγάλην δυσαρέσκειαν πολλῶν ἐκ τῶν ἀκροατῶν μου ἐδικαίωσα τὸν Σχολάριον καὶ τὴν πολιτικήν του καὶ ἐξήγησα, διατὶ ὁ Χριστὸς καὶ ὄχι ὁ Πλάτων διέσωσε τὸν ἐθνισμόν μας κατὰ τὴν μακράν μας δουλείαν. Αἱ ἀπόψεις μου ὑπεστηρίχθησαν μὲ πολὺ θάρρος τὸ ὁποῖον ἐχαροποίησε εἰκοσάδα παρισταμένων Ἑλλήνων, ἀλλὰ δὲν ἐνεθάρρυνε τοὺς Ἰταλοὺς καθολικοὺς νὰ τὰς συζητήσουν δημοσίᾳ. Τὸ κείμενόν μου ὡς καὶ αἱ περισσότεραι ἀνακοινώσεις ἐδημοσιεύθησαν εἰς τὰ SBN, IV, 1968 (ἰταλιστί).

N. B. T.

ΤΟ Α΄ ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΝ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΕΝ ΕΝΕΤΙᾼ (1 - 5 Ἰουνίου 1968)

ΒΕΝΕΤΙΑ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΗ ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ ΙΕ΄ ΑΙΩΝΟΣ

Θὰ ἐξιστορήσω τὰ κατὰ τὴν ὀργάνωσιν, διεξαγωγὴν καὶ τὰ θέματα τοῦ ἀπὸ 1 - 5 Ἰουνίου 1968 συγκληθέντος εἰς τὴν νησῖδα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Μείζονος ἐν Ἑνετίᾳ «Πρώτου Διεθνοῦς Συνεδρίου τῆς Ἱστορίας καὶ τοῦ Πολιτισμοῦ τῆς Ἑνετίας». Καὶ τοῦτο ὠργανώθη ἀπὸ τὸν ἐν Μιλάνῳ διαπρεπῆ Ἰταλὸν βυζαντινολόγον καθηγητὴν κ. Agostino Pertusi, ὁ ὁποῖος διευθύνει τὸ ἵδρυμα «Ἑνετία καὶ Ἀνατολὴ» καὶ θέμα του ἔσχε τὸ ἀκόλουθον : «Ἡ Βενετία καὶ ἡ Ἀνατολὴ μέχρι τοῦ τέλους τοῦ ΙΕ΄ αἰῶνος» (1500). Τὸν ὀργανωτὴν ἐβοήθει δραστήριος νέος, ὁ κ. Ἀντώνιος Καρίλε. Πρὸς τιμήν μας δέ, ὀφείλομεν νὰ εἴπωμεν ὅτι ἐλήφθη ὡς πρότυπον ἡ ὀργάνωσις τῶν δύο Κρητολογικῶν Συνεδρίων (1961, 1966), οἱ πλεῖστοι τῶν μεσαιωνολόγων συνέδρων τοῦ ὁποίου ἐκλήθησαν καὶ εἰς Βενετίαν (μολονότι δὲν προσῆλθον παρὰ ἐλάχιστοι).

Τὸ συνέδριον συνέπεσε μὲ δραματικὰς ἐξελίξεις ἐν Γαλλίᾳ καὶ Ἰταλίᾳ. Οἱ Γάλλοι ἀντιπρόσωποι δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἔλθουν, ἐλλείψει συγκοινωνιῶν, καὶ ὁ μόνος ποὺ τὸ κατώρθωσεν ἦτο ὁ καθηγητὴς τοῦ Στρασβούργου κ. F. Thiriet, ἐλθὼν μέσῳ Γερμανίας. Ἐκ τῶν 550 ἀναμενομένων δὲν ἦλθον οὔτε οἱ 200 καὶ ὄχι δι᾽ ὅλας τὰς συνεδρίας. Οἱ Ἕλληνες εἶχον δηλώσει συμμετοχὴν εἰς μέγαν ἀριθμόν, ἀλλ᾽ ἐλάχιστοι ἦλθον. Ἐκ τῶν Ἑλλήνων τῆς διασπορᾶς ἦσαν παρόντες ἐπ᾽ ὀλίγον ἢ καθ᾽ ὅλον τὸ συνέδριον ἐξ Ἀμερικῆς οἱ καθηγηταὶ κ.κ. Κ. Γιαννακόπουλος, Γ. Ἀρνάκης καὶ Κ. Τρυπάνης, ἐκ Γερμανίας ἡ κ. Ἰσιδώρα Καμαρινέα - Ρόζενταλ καί τινες ἄλλοι. Ἡ μεγαλυτέρα ὁμὰς ἦτο τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν ὑπὸ τὸν καθηγητὴν κ. Μανοῦσον Ι. Μανούσακαν, νῦν διευθυντήν, τὴν πρώην διευθύντριαν καθηγήτριαν κυρίαν Σοφίαν Ἀντωνιάδου καὶ δεκάδα ὑποτρόφων καὶ συνεργατῶν τοῦ Ἱδρύματος, τὸ ὁποῖον προοδεύει ἁλματωδῶς καὶ τιμᾷ τὴν Πατρίδα μας εἰς τὸ κέντρον τῆς Εὐρώπης. Φυσικὰ ἦτο παρὼν ὁ μέγιστος τῶν ζώντων Ἑλλήνων ἱστοριοδιφῶν κ. Κωνστ. Μέρτζιος, ὁ ἀρχαιολόγος κ. Μανόλης Χατζηδάκης καὶ ἄλλοι τινές. Ἐκ τῶν καθηγητῶν τῶν τεσσάρων πανεπιστημίων μόνος παρὼν (ἀτομικῶς, χωρὶς ν᾽ ἀντιπροσωπεύῃ οὐδένα) ἦτο ὁ ὑποφαινόμενος, ὁ ὁποῖος εἶχε καὶ βασικὴν εἰσήγησιν καὶ ἦτο φιλοξενούμενος τοῦ Συνεδρίου.

Τὸ Συνέδριον ἦτο χωρισμένον εἰς πέντε τμήματα, ἐξ ὧν τὸ πρῶτον ἦτο τῆς Ἱστορίας, τὸ δεύτερον τοῦ Δικαίου καὶ τῆς Οἰκονομίας, τὸ τρίτον Φιλολογικὸν καὶ Μουσικόν, τὸ τέταρτον τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας καὶ τὸ πέμπτον τῆς Τέχνης. Μέλος τῆς τιμητικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ Συνεδρίου ἦτο καὶ ὁ κ. Μανούσακας, ἐκεῖνος δὲ καὶ ἐγὼ ἤμεθα οἱ μόνοι Ἕλληνες οἱ ὁποῖοι προηδρεύσαμεν τμημάτων (τοῦ Ἱστορικοῦ ὁ ὑποφαινόμενος κατὰ

τὴν πρώτην συνεδρίαν, τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας ὁ κ. συνάδελφος). Πολλαὶ μεταβολαὶ καὶ συμπτύξεις ἔγιναν εἰς τὸ πρόγραμμα, λόγῳ τῶν ἀπουσιῶν καὶ ἡ τάξις δὲν ἦτο ἰδεώδης, ὥστε ἡ ἐπιτυχία ἀπ᾽ αὐτῆς τῆς πλευρᾶς δὲν ἦτο μεγάλη. Αἱ περισσότεραι ἀνακοινώσεις ἔγιναν ἰταλιστὶ (καὶ τῶν ἀγνοούντων τὴν γλῶσσαν), διότι δὲν ὑπῆρχε μετάφρασις. Αἱ συζητήσεις ἦσαν μᾶλλον ἀραιαὶ καὶ ἀσήμαντοι. Ἔγινε καὶ μία ἐκδρομὴ θαλασσία εἰς τὸ βυζαντινὸν Τορτσέλλο, ὅπου πολλοὶ ἔβλεπαν διὰ πρώτην φορὰν τὸν Βυζαντινὸν καθεδρικὸν ναόν. Ἀλλὰ τὸ Συνέδριον ἔγινε κυρίως εἰς τὰς αὐλάς, τὰ περιστύλια, τὸ κυλικεῖον καὶ τὰ σαλόνια τῆς Fondazione Cini, ὡς συνήθως, ὅπου οἱ σύνεδροι εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ γνωρισθοῦν, νὰ συζητήσουν, νὰ ἀστειευθοῦν, νὰ ἀναμνησθοῦν ἡμερῶν ἀρχαίων (οἱ παλαιότεροι). Ὡς ἦτο ἑπόμενον, ἡ γιουγκοσλαβικὴ ἀντιπροσωπεία ἦτο σημαντική, διότι ἡ Ἑνετία ὑπῆρξεν ἐπικυρίαρχος τῆς Δαλματίας. Καὶ οἱ Ρουμᾶνοι ἀντεπροσωπεύθησαν ἐπαρκῶς. Ὁ Βούλγαρος ἀντιπρόσωπος καθηγητὴς Ντουΐτσεφ, ἐκ τῶν κορυφαίων βυζαντινολόγων καὶ σλαβιστῶν, σπουδάσας ἐν Ἰταλίᾳ, ἦτο συμπαθέστατος καὶ λίαν ἐνημερωμένος. Τὸν ἔβλεπα διὰ πρώτην φοράν. Πολλοὶ ἦσαν οἱ ἐξ Ἀμερικῆς ἀντιπρόσωποι, διαφόρων εἰδικοτήτων. Δὲν ἔλειψαν συμπαθεῖς κυρίαι καὶ δεσποινίδες, αἱ ὁποῖαι ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἔκδοσιν ἐγγράφων ἢ ἱστορικὰς μελέτας. Ἐπίσης καὶ κληρικοί, ὡς ὁ καθηγητὴς Μάντιτς (Κροάτης ἐν Ἀμερικῇ), ὁ καθηγητὴς Βαλεντίνι (ἀλβανολόγος, Παλέρμον), ὁ πατὴρ Στιερνὸν (διευθυντὴς τοῦ Γαλλικοῦ Βυζαντινολογικοῦ Ἰνστιτούτου, Παρίσι), ὁ πατὴρ Ἰωσὴφ Γκὶλλ (Ἄγγλος, Ρώμη), ὁ νέος μελετητὴς πατὴρ Φεντάλτο (ἀσχολούμενος μὲ τὸν Μαργούνιον) καὶ ἄλλοι πολλοί.

Ἡ πρώτη ἐπίσημος συνεδρία (ὁλομέλεια καὶ προσκεκλημένοι) ἔγινε τὸ πρωὶ τοῦ Σαββάτου 1ης Ἰουνίου μὲ ἐπισήμους ὁμιλίας καὶ μακρὰς ἀνακοινώσεις. Ἀπὸ τὸ ἀπόγευμα ἤρχισαν αἱ ἀνακοινώσεις (ὀλιγώτερον παρακολουθούμεναι πάντοτε ἀπὸ τὰς τελετάς), ἐν ἀρχῇ εἰς τὴν ὁλομέλειαν. Μακρὰ ὁμιλία εὐφορωτάτη καὶ καλλιεπὴς τοῦ ἐν Παδούῃ καθηγητοῦ τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης κ. Μπεττίνι, ἀπέδειξε πόσον κακὸν κάμνει ἡ κοινωνιολογία μὲ τοὺς ἀριστερισμούς της εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῆς Τέχνης. Ἡ ἰδική μου μακρὰ ὁμιλία (ἡ ὁποία μὲ τὴν βιβλιογραφίαν καὶ τὰς σημειώσεις της θὰ δημοσιευθῇ ἰταλιστὶ εἰς τὰ Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου, ἀνεφέρετο εἰς τὴν πολιτικὴν τῆς Ἑνετίας ὡς κράτους ἀπέναντι τῶν Κρητῶν Ὀρθοδόξων εἰς τὸν ἐκκλησιαστικὸν τομέα (1211 - 1500). Ἐνῷ ὁ Κροάτης π.χ. συνάδελφος ὑπεστήριξεν ὅτι ἡ Ἑνετία ἐνδιεφέρετο μόνον διὰ τὸ ἐμπόριον καὶ τὰ λιμάνια τῆς Ἑνετίας, ἐγὼ ἔδωκα δραματικὴν εἰκόνα τῆς ἀνατροπῆς τῆς κοινωνικῆς ἀρθρώσεως τῆς Κρήτης μετὰ τὴν ἀπόβασιν ἐκεῖ τῶν Ἑνετῶν ἀποίκων, οἱ ὁποῖοι περιήγαγον τοὺς ἐντοπίους εἰς τὴν τάξιν τῶν βιλλάνων (παροίκων) καὶ ἑπομένως καὶ τὸν ὀρθόδοξον κλῆρον, τὸν ὁποῖον ἐστέρησαν τῶν οἰκονομικῶν του στοιχείων, εἰσοδημάτων, ἐπισκοπικῶν ἑδρῶν, τῆς δυνατότητος νὰ ὁδηγῇ πνευματικῶς καὶ ἠθικῶς τοὺς Κρῆτας. Ἡ γῆ διῃρέθη εἰς τρία, τὸ ἓν ἐδόθη εἰς τοὺς Φράγκους ἀποίκους, τὸ δεύτερον εἰς τὸ δημόσιον, τὸ τρίτον εἰς τὴν (χωρὶς ποίμνιον) Λατινικὴν Ἐκκλησίαν. Ἐὰν οἱ ἀρχοντορρωμαῖοι (Βυζαντινοὶ ἰδιοκτῆται τῆς γῆς) ἐγκατέλειπον τὴν Κρήτην καὶ τοὺς ἀνθρώπους της καὶ ἔφευγον εἰς τὴν Νίκαιαν, τὴν Ἤπειρον ἢ τὴν Τραπεζοῦντα, ὁ πληθυσμὸς θὰ ἐξηθλιοῦτο. Ἐπολέμησαν ἐπὶ 150 χρόνια (μέχρι τοῦ 1361 τοὐλάχιστον) διὰ νὰ διασώσουν μέρος τῆς γῆς των καὶ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ἀπελευθέρωσιν μέρους τῶν ἀνθρώπων των. Αὐτή των ἡ ἐπιμονὴ ἔφερεν εἰς συμβιβασμόν, ἀνεγνωρίσθησαν ὡς φεουδάρχαι, ἐπροστάτευσαν τοὺς ὀρθοδόξους, τὰ μοναστήρια, ἀφωμοίωσαν ἐν πολλοῖς τοὺς κατακτητάς. Ἐδόθη τὸ δικαίωμα εἰς τοὺς βιλλάνους νὰ γίνωνται παπᾶδες. Οἱ παπᾶδες καὶ καλόγηροι ἦσαν οἱ καλύτεροι σύμμαχοι τῶν ὀρθοδόξων φεουδαρχῶν κατὰ τὰς ἐπαναστάσεις των καὶ πολλάκις κατεδιώχθησαν ἀγρίως. Ἡ Ἑνετία δὲν ἠθέλησε νὰ παραδώσῃ τὴν Κρητικὴν Ἐκκλησίαν χειροπόδαρα δεμένην εἰς τὸν Πάπαν, διότι ἐφοβεῖτο ὅτι ὁ πληθυσμὸς θὰ ἐξηγείρετο. Ὁσάκις εὑρίσκετο πρὸ ἐπαναστάσεως τῶν ἐντοπίων, ἡ πολι-

τική της ἦτο αὐστηροτέρα, ὁσάκις διηρχόμεθα εἰρηνικὴν περίοδον ἠπιωτέρα. Τὴν νῆσον διῴκουν, ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξων, πρωτοπαπᾶδες, ἀνὰ εἷς εἰς ἕκαστον τῶν τεσσάρων διαμερισμάτων, μὴ ὑπαγόμενοι εἰς τοὺς Λατίνους ἐπισκόπους Κρήτης ἢ τὸν Πάπαν, ἀλλ' οὔτε τὸν Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως. Οἱ 130 ἱερεῖς (ὀρθόδοξοι) ποὺ ὑπήγοντο εἰς τὸν Λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον, δὲν ἦσαν πράγματι οὐνῖται οὐδ' αὐτοί. Οἱ 12 οὐνῖται τοῦ κληροδοτήματος Βησσαρίωνος ἦσαν πρόσωπα ἀνυπόληπτα καὶ μισούμενα. Κατέληξα μὲ τὸ νέον διὰ τὴν ἐπιστήμην συμπέρασμα ὅτι τὴν θρησκευτικὴν πολιτικὴν τῆς Ἑνετίας ἐπέβαλον εἰς αὐτὴν οἱ ὀρθόδοξοι διὰ τῆς ἀντιστάσεως. Ἐὰν δὲν ὑπῆρχεν ἀντίστασις εἰς τὴν φραγκικὴν κατοχήν, οἱ Κρῆτες θὰ ὑπεβάλλοντο εἰς πλήρη ἀφελληνισμὸν διὰ τῆς ἐπιβολῆς τοῦ λατινικοῦ δόγματος.

Μεγάλης ἐπιστημονικῆς χρησιμότητος θ' ἀποβῇ ἡ μακρὰ ἀνακοίνωσις τοῦ συναδέλφου κ. Μ. Ι. Μανούσακα, ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ νῆσος τῆς Κρήτης ὑπὸ τὴν ἐνετικὴν κατοχήν. Προβλήματα καὶ ἔρευναι». Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ βιβλιογραφία περὶ τὴν ἐνετοκρατουμένην Κρήτην εἶναι λίαν ἐκτεταμένη καὶ ἀφορᾷ εἰς τὴν Ἱστορίαν (Πολιτικήν, Οἰκονομικήν, Ἐκκλησιαστικήν, τῆς Τέχνης), τὴν Φιλολογίαν (Ἐρωτόκριτος, Κρητικὸν Θέατρον), τὴν ἔρευναν τῶν ἀρχείων καὶ πολυποίκιλα θέματα. Μέγα μέρος τῆς ἐν λόγῳ βιβλιογραφίας εἶναι ἑλληνικὴ (μελέται, ἐργασίαι, δημοσιεύματα Ἑλλήνων καὶ ἑλληνιστί), ἡ ὁποία συνήθως παροραται ἀπὸ τοὺς ξένους. Ὁ κ. Μανούσακας προέβη εἰς μίαν ἐμπεριστατωμένην καὶ (διὰ πρώτην φορὰν συγκεντρουμένων τῶν στοιχείων) λεπτομερεστάτην ἔκθεσιν τῆς πορείας τῶν σχετικῶν μελετῶν καὶ ἐρευνῶν καὶ τῶν προοπτικῶν τῆς ἐρεύνης τοῦ μέλλοντος. Κατὰ τὴν δημοσίευσιν τῆς ἐργασίας θὰ προστεθοῦν πολυάριθμοι βιβλιογραφικαὶ ἐνδείξεις, ὥστε αὕτη νὰ καταστῇ πράγματι ὁδηγὸς ἢ ΚΛΕΙΣ διὰ τὰς σχετικὰς ἐργασίας. Καὶ τοῦτο εἶναι μία ὑπηρεσία πρὸς τὴν ἑλληνικὴν ἐπιστήμην τοῦ ἐκλεκτοῦ ἐρευνητοῦ καὶ ἐπιστήμονος, ὁ ὁποῖος διὰ τῆς ὀργανώσεως τοῦ ἐν Ἑνετίᾳ μοναδικοῦ ἑλληνικοῦ ἐπιστημονικοῦ ἱδρύματος καὶ διὰ τῶν ἐπαφῶν, συνεργασιῶν καὶ ὁδηγιῶν του κατευθύνει σήμερον κατὰ τρόπον ἄριστον τὴν σχετικὴν ἐργασίαν.

Μεταξὺ τῶν συνέδρων οἱ ὁποῖοι παρηκολούθησαν τὸ ἐν Ἑνετίᾳ συνέδριον, ἦτο καὶ ὁ γνωστότατος τυπογράφος μας κ. Μηνᾶς Μυρτίδης, ὁ ὁποῖος ἔσχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ γνωρίσῃ ἐκ τοῦ πλησίον τὴν πόλιν ὅπου ἤκμασαν τὰ ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα τοῦ Φοίνικος καὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, τῶν Ἠπειρωτῶν Σάρων, Θεοδοσίου, Γλυκέων, τῶν Βελούδων κλπ. καὶ νὰ συγκρίνῃ τὰς ταπεινὰς ἀλλὰ θαυματουργοὺς ἑλληνικὰς ἐγκαταστάσεις πρὸς τὰς ἀνέτους καὶ συγχρόνους τῆς Fondazione Cini, ὅπου τώρα ἐκδίδονται πολυάριθμα βιβλία σχετικὰ μὲ τὴν νῦν τουριστικὴν Γαληνοτάτην ἡ ὁποία ἐξακολουθεῖ νὰ γοητεύῃ τὸν ἐπισκέπτην οὐ μόνον μὲ τὰ μνημεῖα καὶ τὸν πλοῦτον της, ἀλλὰ καὶ μὲ ἀναμνήσεις καὶ ἐρεύνας τοῦ παρελθόντος ἃς καλλιεργεῖ.

Ν. Β. Τ.

ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ ΑΛΩΣΕΩΣ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

Τὴν 29 Μαΐου/11 Ἰουνίου 1968, ὅτε συνέπιπτεν ἡ 515η ἐπέτειος τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς θυσίας τοῦ τελευταίου Ἕλληνος βασιλέως αὐτῆς Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ πεσόντων Ἑλλήνων καὶ ξένων, ἡ Ἑταιρεία ἡμῶν ἐτέλεσε τὸ πρὸ πολλοῦ καθιερωθὲν μνημόσυνον (πολιτικὸν) ἐν τῇ μεγάλῃ αἰθούσῃ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, καθ' ὃ μετ' εἰσήγησιν τοῦ Προέδρου ἡμῶν ἀκαδημαϊκοῦ καὶ καθηγητοῦ κ. Ἀναστασίου Ὀρλάνδου, ὡμίλησεν ὁ γενικὸς γραμματεὺς τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν καθηγητὴς κ. Νικ. Β. Τωμαδάκης. Οὗτος ἀνεφέρθη εἰς τὸ γεγονὸς τῆς ἡμέρας ἱστορικῶς καὶ ἀπέκρουσε τὰς κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη κακῶς ὑποστηριχθείσας ἀπόψεις ὅτι ἡ Πόλις ἐσυνθηκολόγησε δῆθεν καὶ δὲν παρεδόθη.

Κατὰ τὴν τελετὴν παρέστησαν πολλοὶ ἐπιστήμονες καὶ λόγιοι καὶ πλῆθος κόσμου σεβόμενον τὴν παράδοσιν.

ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ ΤΟΥ ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΟΥ

Τὴν 19ην Σεπτεμβρίου 1968 ἐν Ἡρακλείῳ Κρήτης ὠργανώθη ὑπὸ τοῦ Δήμου τῆς πόλεως πολιτικὸν μνημόσυνον ἐπὶ τῇ τεσσαρακοστῇ ἐπετείῳ ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ ἀειμνήστου Κρητὸς ἀρχαιολόγου καὶ μεσαιωνολόγου Στεφάνου Ξανθουδίδου, ἐκδότου τοῦ Ἐρωτοκρίτου καὶ ἄλλων φιλολογικῶν μνημείων τῆς Κρήτης, καὶ πολυαρίθμων βυζαντινῶν κειμένων. Κληθεὶς πρὸς τοῦτο μετέβη εἰς Ἡράκλειον ὁ καθηγητὴς κ. Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, ὁ ὁποῖος — μετ' εἰσήγησιν τοῦ δημάρχου Ἡρακλείου κ. Νικολάου Χατζάκη — ὡμίλησε περὶ τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου (ἱστορικοῦ, φιλολογικοῦ καὶ ἐρευνητικοῦ ἰδίᾳ) τοῦ ἀειμνήστου κρητολόγου Στεφάνου Ξανθουδίδου. Ἡ ὁμιλία ἐγένετο εἰς τὴν αἴθουσαν τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Μάρκου ἐπὶ παρουσίᾳ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Κρήτης, τῶν στρατιωτικῶν καὶ πολιτικῶν ἀρχῶν, τῶν ἐκπαιδευτικῶν καὶ πλήθους κόσμου, τιμῶντος τὴν μνήμην τοῦ ἀειμνήστου Στεφάνου Ξανθουδίδου, ἐδημοσιεύθη δὲ διὰ τοῦ περ. «Ἀθηνᾶ» Ο', 1968, σσ. 311 - 324.

ΣΥΜΠΟΣΙΟΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ ΕΝ ΚΟΖΑΝΗ (1970)

Ἡ γεραρὰ ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικὴ Ἑταιρεία, τῆς ὁποίας ὁ καθηγητὴς κ. Ν. Β. Τωμαδάκης ἀπὸ τοῦ 1930 εἶναι ἑταῖρος, ἀπὸ δὲ τοῦ 1947 διευθυντὴς τοῦ περιοδικοῦ «Ἀθηνᾶ», ἀπεφάσισε νὰ ἑορτάσῃ τὴν τεσσαρακονταετηρίδα (1929 - 1969) τῆς ἐπιστημονικῆς του δράσεως, ὀργανώσασα, ἐν συνεννοήσει πρὸς ξένους βυζαντινολόγους συναδέλφους, φίλους καὶ μαθητὰς τοῦ τιμωμένου ΣΥΜΠΟΣΙΟΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ ἐν Κοζάνῃ (μεσαιωνικῇ πόλει τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας μὲ παλαιὰ μνημεῖα καὶ ἀξιόλογον βιβλιοθήκην) διὰ τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1970, προσκαλέσασα πρὸς τοῦτο πεντηκοντάδα εἰδικῶν, τοὺς ὁποίους καὶ θὰ φιλοξενήσῃ. Οἱ μέλλοντες νὰ μετάσχουν τοῦ Συμποσίου θ' ἀναπτύξουν δι' ἀνακοινώσεων καὶ εἰσηγήσεων τὴν σημασίαν τὴν ὁποίαν ἔχει καθ' ἑαυτὸ ἡ Βυζαντινὴ Φιλολογία καὶ διὰ τοὺς συναφεῖς κλάδους (γλῶσσαν, ἱστορίαν, τέχνην, θεολογίαν, παλαιογραφίαν, δίκαιον, μουσικήν, φιλοσοφίαν κλπ.).

Εἰδικὴ ἐπιτροπὴ ἀνέλαβε τὴν ὀργάνωσιν καὶ τὴν τύπωσιν τῶν εἰσηγήσεων καὶ ἀνακοινώσεων διὰ τοῦ περ. «Ἀθηνᾶ».

Μεταξὺ τῶν δηλωσάντων συμμετοχὴν εἶναι ὁ σεβ. μητροπολίτης Κοζάνης καὶ Σερβίων κ. Διονύσιος, ὁ ἐν Κοζάνῃ ἱστοριοδίφης κ. Ν. Δελιαλῆς, οἱ πρόεδροι τῆς Ἑταιρείας Ἱστορικῶν Κρητικῶν Μελετῶν (Ἡρακλείου) καὶ τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου (Χανίων) «Ὁ Χρυσόστομος», εἰκοσὰς ξένων βυζαντινολόγων ἐν οἷς καὶ οἱ κ.κ. Alexander Turyn, O. Strunk, Ἰωάννης - Θεοφάνης Παπαδημητρίου (Ἀμερική), H. Hunger (Αὐστρία), Fr. Halkin (Βέλγιον), καθηγητὴς κ. R. Catićič (Zagreb), καθηγητὴς κ. Ἀθανάσιος Καμπύλης (Γερμανία), R. Cantarella, G. Schirò, M. Gigante, S. Impellizzeri, Ant. Garzya, G. Marzi, C. Capizzi, Bartolommeo di Salvo, δὶς Enr. Follieri, Κα Ada Gonzato (Ἰταλία), ὁ καθηγητὴς κ. Ν. Δρανδάκης (Ἰωάννινα), ὁ καθηγητὴς κ. Π. Χρήστου καὶ ὁ κ. Βασ. Λαούρδας (Θεσσαλονίκη), ὁ καθηγητὴς κ. Ἀνδρ. Φυτράκης, ὁ καθηγητὴς κ. Γ. Κ.

Σπυριδάκης, οἱ δ.φ. κ. Δ. Βαγιακάκος, Χρ. Πατρινέλης καὶ Εὐαγγ. Σταμάτης, ὁ καθηγητὴς κ. Φ. Μπουμπουλίδης, ὁ ὑφηγητὴς κ. Δ. Οἰκονομίδης, οἱ μαθηταὶ τοῦ τιμωμένου καθηγητὴς Εὐάγγελος Μουτσόπουλος, καθηγητὴς Δ. Κουτσογιαννόπουλος, ὑφηγηταὶ κ. Ν. Λιβαδάρας καὶ Ἀθ. Κομίνης, Παν. Νικολόπουλος. Ὁμοίως ὁ κ. Τάσος Ἀθ. Γριτσόπουλος, ὁ κ. Κ. Α. Μανάφης, οἱ δ.φ. κ. Στυλ. Παπαδόπουλος καὶ Μενέλαος Τουρτόγλου, οἱ κ. Ν. Μάτσης, Σπ. Τρωϊάνος, Σταῦρος Κουρούσης, Εὐτύχιος Ι. Τωμαδάκης, αἱ δίδες Χαρίκλεια Μπάρλα, Ἁγνὴ Βασιλικοπούλου καὶ ἱκανὸς ἀριθμὸς ἄλλων ἐπιστημόνων βυζαντινολόγων καὶ μή.

ΤΑ ΚΕΝΤΡΑ ΕΡΕΥΝΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

α΄) ΚΕΝΤΡΟΝ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΛΕΞΙΚΟΥ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΗΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΔΙΑΛΕΚΤΩΝ ΑΥΤΗΣ

ΕΚΘΕΣΙΣ ΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1968 ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ

Α΄. ΣΥΝΤΑΞΙΣ ΤΟΥ ΛΕΞΙΚΟΥ

Τοῦ ὀλιγαρίθμου προσωπικοῦ (τοῦ διευθυντοῦ καὶ τριῶν συντακτῶν) κύριον ἔργον κατὰ τὸ λῆγον ἔτος ἦτο ἡ σύνταξις γλωσσικοῦ ὑλικοῦ. Ἤδη ὑπάρχουν ἕτοιμοι πρὸς ἐκτύπωσιν ὀκτὼ συντακτικαὶ σειραί, καλύπτουσαι τὸ δεύτερον τμῆμα τοῦ τετάρτου τόμου, δηλ. ὁλόκληρον τὸ γράμμα *γ* καὶ μέγα μέρος τοῦ γράμματος *δ*.

Τοῦ δευτέρου τούτου ἡμιτόμου ἔχουν ἐκτυπωθῆ ἑπτὰ τυπογραφικὰ φύλλα καὶ δύο εὑρίσκονται ἤδη ὑπὸ ἐκτύπωσιν. Κατὰ τὴν πρόοδον ὅμως τῆς ἐργασίας διεπιστώθη ἐκ τοῦ συντασσομένου ὑλικοῦ ἡ ἀνάγκη καθιερώσεως καὶ νέων φωνητικῶν συμβόλων διὰ τὴν κατὰ τὸ δυνατὸν ἀκριβεστέραν φωνητικὴν ἀπόδοσιν ὑλικοῦ ἐξ ὡρισμένων περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος. Ἡ χρῆσις τῶν φωνητικῶν τούτων συμβόλων ἐνεκρίθη καὶ ὑπὸ τῆς Ἐφορευτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Κέντρου.

Β΄. ΑΠΟΔΕΛΤΙΩΣΙΣ - ΛΗΜΜΑΤΟΓΡΑΦΗΣΙΣ

Ἐλλείψει ἐπαρκοῦς προσωπικοῦ δι᾽ ἀποδελτίωσιν ὑλικοῦ ἐκ χειρογράφων τοῦ Κέντρου καὶ ἐκ μελετῶν εἰς τοπικὰ περιοδικά, ὅπου ἀναγράφεται ἰδιωματικὸν ὑλικόν, ἡ ἐργασία αὕτη, γενομένη ὑπὸ ἑνὸς μόνον συντάκτου καὶ ἑνὸς γραφέως, δὲν καλύπτει τὰς ἀνάγκας τοῦ Κέντρου. Παρὰ ταῦτα ἀπεδελτιώθησαν ἕνδεκα χειρόγραφα, ὧν τὸ ὑλικὸν ἀνῆλθεν εἰς τεσσαράκοντα περίπου χιλιάδας δελτία. Τοῦτο λημματογραφηθὲν ὑπὸ τῶν παλαιοτέρων συντακτῶν, τῶν ἀσχολουμένων κυρίως μὲ τὴν σύνταξιν, ἐταξινομήθη εἰς τὸ Ἀρχεῖον ὑπὸ τῆς γραφέως δ/δος Θ. Μπόμ, οὕτως ὥστε καθίσταται πρόσφορον καὶ εἰς τὴν σύνταξιν τῶν οἰκείων ἄρθρων τοῦ Λεξικοῦ καὶ προσιτὸν εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν.

Παραμένουν ὅμως πρὸς ἀποδελτίωσιν μόνον χειρόγραφα τοῦ Κέντρου περίπου ἑκατόν, ἀντιπροσωπεύοντα 600 περίπου χιλιάδας δελτία. Εἰς ταῦτα δέον νὰ προστεθῇ καὶ τὸ γλωσσικὸν ὑλικὸν τῶν τοπικῶν περιοδικῶν καὶ ἐπετηρίδων. Ἡ ἀποδελτίωσις πάντων τούτων καθίσταται ἀναγκαία, ἐὰν θέλωμεν νὰ ἀποβλέπωμεν πρὸς τὴν πληρότητα τοῦ συντελουμένου ἔργου. Διὰ τοῦτο ὁ διορισμὸς γραφέων ἀποδελτιωτῶν εἶναι ἀπαραίτητος, ἵνα ἀντιμετωπισθῇ ἐπαρκῶς καὶ ἐπωφελῶς διὰ τὸ Λεξικὸν τὸ νῦν ὑφιστάμενον κενὸν ὡς πρὸς τὸν τομέα τοῦτον τῆς ἐργασίας τοῦ Κέντρου.

Γ΄. ΑΠΟΣΤΟΛΑΙ

Αἱ προγραμματισθεῖσαι ἀποστολαὶ τῶν συντακτῶν πρὸς συλλογὴν γλωσσικοῦ ὑλικοῦ ἐπραγματοποιήθησαν κατὰ τὸ θέρος καὶ διὰ τὸ ἀνεπαρκὲς διάστημα τῶν 20 ἡμερῶν. Οὕτω, 1) ὁ διευθυντὴς τοῦ Κέντρου κ. Δ. Βαγιακάκος μετέβη εἰς τὴν ἐπαρχίαν Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς, 2) ὁ συντάκτης κ. Ἀθ. Κωστάκης συνεκέντρωσεν ὑλικὸν ἐκ προσφύγων τῶν Τσακονικῶν χωρίων Βάτικα καὶ Χαβουτσί, οἱ ὁποῖοι εὑρίσκονται ἐγκατεστημένοι εἰς περιοχὴν Καστοριᾶς, 3) ὁ συντάκτης κ. Στ. Μάνεσης εἰργάσθη εἰς περιοχὴν τῆς Ἠλείας καὶ 4) ὁ συντάκτης κ. Ν. Κοντοσόπουλος εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Σερρῶν.

Ἐπὶ πλέον ὁ συντάκτης κ. Ἀν. Καραναστάσης, χορηγούσης πάλιν τῆς Μπαγκείου Ἐπιτροπῆς, εἰσηγήσει τοῦ προέδρου αὐτῆς κ. Φ. Δραγούμη, μετέβη ἐπὶ δίμηνον εἰς τὰς Ἑλληνοφώνους περιοχὰς τῆς Κάτω Ἰταλίας πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ διὰ προηγουμένων ἐκεῖ ἀποστολῶν του συγκεντρωθέντος γλωσσικοῦ ὑλικοῦ.

Τὸ σύνολον τοῦ διὰ τῶν ἀνωτέρω ἀποστολῶν συγκεντρωθέντος ἰδιωματικοῦ ὑλικοῦ ἀνέρχεται εἰς χιλίας ἑπτακοσίας περίπου σελίδας. Σημειωτέον ὅτι δὲν ἔλαβε μέρος εἰς ἀποστολὴν ὁ συντάκτης κ. Δ. Κρεκούκιας, ὡς εὑρισκόμενος εἰς ἐκπαιδευτικὴν ἄδειαν, οὔτε ἐπίσης ὁ συντάκτης κ. Εὐάγγ. Ροῦσσος.

Δ΄. ΛΕΞΙΚΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Περατοῦται ἡ ἐκτύπωσις τοῦ ἑνδεκάτου τόμου, περιλαμβάνοντος γλωσσικὰς πραγματείας καὶ ἐκθέσεις τῶν γλωσσικῶν διαγωνισμῶν τῆς ἐν Ἀθήναις Γλωσσικῆς Ἑταιρείας.

Ε΄. ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Κέντρου κατὰ τὸ λῆγον ἔτος ἐπλουτίσθη διὰ πεντήκοντα πέντε τόμων βιβλίων, λεξικῶν, περιοδικῶν καὶ ἀνατύπων, προερχομένων εἴτε δι᾽ ἀγορᾶς ἐκ τῆς διατεθείσης ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας εἰς τὸ Κέντρον πιστώσεως, εἴτε διὰ δωρεᾶς τῶν συγγραφέων.

Ϛ΄. ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ

Τὸ Κέντρον ἐπλουτίσθη ἐκ δεκαπέντε χειρογράφων γλωσσικῆς ὕλης, προερχομένων ὡς ἀκολούθως: Ἐξ ἀποστολῆς τοῦ διευθυντοῦ καὶ τῶν συντακτῶν τοῦ Κέντρου χειρόγραφα πέντε, ἐξ ὧν τὸ ἓν διὰ χορηγείας τῆς Μπαγκείου Ἐπιτροπῆς. Ἐκ δωρεᾶς τῆς ἐν Ἀθήναις Γλωσσικῆς Ἑταιρείας χειρόγραφα δέκα.

Σύνολον σελίδων 3.500. Τὸ σύνολον τῶν χειρογράφων τοῦ Λεξικοῦ ἀνέρχεται εἰς 903.

Ζ΄. ΜΕΤΑΒΟΛΑΙ ΕΙΣ ΤΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΝ

Ὁ συντάκτης κ. Δημήτριος Κρεκούκιας ἔλαβε δεκαήμερον κανονικὴν ἄδειαν καὶ ἀπὸ 4ης Μαρτίου ἐτησίαν ἐκπαιδευτικὴν ἄδειαν διὰ Ἰταλίαν.

Η΄. ΛΟΙΠΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

1) Ἐπερατώθη ὁ καταρτιζόμενος ὑπὸ τῆς γραφέως δ/δος Θ. Μπὸμ βοηθητικὸς πίναξ (Ἀρχεῖον) ἰδιωματικῶν λέξεων, εὑρισκομένων εἰς κείμενα ἄρθρων τῶν ἐκτυπωθέντων τεσσάρων τόμων τοῦ Λεξικοῦ καὶ οὕτω καθίσταται δυνατὴ κατὰ τὴν σύνταξιν καὶ ἐκτύπωσιν ἡ τήρησις ἑνιαίας ὀρθογραφίας τῶν ἰδιωματικῶν λέξεων.

2) Ἐπερατώθη ὑπὸ τῆς ἰδίας ὁ πίναξ τῶν καταλήξεων τῶν ἄρθρων τῶν τεσσάρων ἐκτυπωθέντων τόμων, ὅστις εἶναι ἀπαραίτητος γνώμων τῶν συντακτῶν κατὰ τὴν σύνταξιν τῶν ἄρθρων ἰδίᾳ ὡς πρὸς τὸ ἐτυμολογικὸν μέρος.

3) Παρασκευάζεται ἐπίσης ὑπὸ τῆς ἰδίας ὁ καταρτισμὸς πίνακος λημμάτων διὰ τὴν ὀρθὴν λημματογράφησιν καὶ ἔνταξιν εἰς τὸ Ἀρχεῖον τοῦ Λεξικοῦ τῶν ἰδιωματικῶν λέξεων, τῶν ὁποίων τὸ τυπολογικὸν μέρος ποικίλλει κατὰ περιοχάς.

4) Ἐτέθησαν αἱ βάσεις διὰ τὴν ἔναρξιν τῆς ἐργασίας πρὸς καταρτισμὸν τοῦ Γλωσσικοῦ Ἄτλαντος τῆς Ἑλλάδος.

Τοιαύτη ὑπῆρξεν ἡ διὰ τοῦ ὀλιγαρίθμου προσωπικοῦ συντελεσθεῖσα ἐν τῷ Κέντρῳ ἐργασία, ἡ ὁποία θὰ ἦτο ἀσφαλῶς μεγαλυτέρα, ἐὰν ἐπληροῦντο αἱ ἕξ κεναὶ θέσεις διὰ διορισμοῦ φιλολόγων, καταγομένων, ὡς καὶ κατὰ τὸ προηγούμενον ἔτος ἐξέθεσα, ἐκ διαλεκτικῶν περιοχῶν, κυρίως ἐκ τοῦ Πόντου, Τσακωνιᾶς, Β. Ἑλλάδος, Κύπρου, Δωδεκανήσου, Μάνης, Κρήτης ἢ καὶ διὰ φιλολόγων γνωριζόντων τὴν Ἀλβανικήν, Τουρκικὴν ἢ Σλαβικὴν γλῶσσαν.

Ἐπὶ πλέον ἀναγκαία καθίσταται καὶ ἡ τοποθέτησις ἐν τῷ Κέντρῳ δύο τοὐλάχιστον γραφέων διὰ τὴν ἀποδελτίωσιν τῶν ἐν τῷ Ἀρχείῳ χειρογράφων καὶ διαλεκτικῶν κειμένων, ἵνα τὸ κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ Λεξικοῦ ὑλικὸν εἶναι καὶ ἐπαρκὲς καὶ ἀντιπροσωπευτικὸν περισσοτέρων διαλεκτικῶν περιοχῶν.

Ὁ Διευθυντὴς
ΔΙΚΑΙΟΣ Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ

β') ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ
(Συνοπτικὸν σημείωμα περὶ τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου κατὰ τὸ ἔτος 1968)

Τὸ προσωπικὸν τοῦ Κέντρου ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ὀλιγαριθμότατον. Ἐπὶ ὀκτὼ ὀργανικῶν θέσεων συντακτῶν εἶναι κεναὶ αἱ πέντε. Οἱ παρ' αὐτῷ ὑπηρετοῦντες ἄλλοτε δύο ἀποσπασμένοι ἐκ τῆς Μ. Ἐκπαιδεύσεως ἐφέτος εἰργάσθησαν μόνον ἐπί τινας μῆνας (ἀπὸ τῶν μέσων Φεβρουαρίου μέχρι λήξεως τοῦ σχολικοῦ ἔτους), μὴ ἀνανεωθείσης ἔκτοτε τῆς ἀποσπάσεώς των.

Ἡ ἐν ἀβεβαιότητι ἀναμονὴ ἐνισχύσεως τοῦ προσωπικοῦ καὶ ἐξευρέσεως τῶν ἀναγκαιούντων οἰκονομικῶν πόρων δὲν ἐπέτρεψεν οὐδ' ἐφέτος τὴν ἐπιθυμητὴν ἀνάπτυξιν τῆς δραστηριότητος τοῦ Κέντρου καὶ τὴν πραγματοποίησιν ἐργασιῶν ἀπαιτουσῶν εἰδικὰς δαπάνας.

Ἐλλείψει χρημάτων δὲν ἐπροχώρησεν ἡ ἐκτύπωσις τοῦ δευτέρου τόμου τοῦ *Καταλόγου τῶν Χειρογράφων τῶν Μετεώρων*. Ἕτερον δημοσίευμα τοῦ Κέντρου, τὰ *Χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος* τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Ἀ. Ὀρλάνδου, ἐκτυποῦται δαπάναις τοῦ συγγραφέως. Καθυστερημένοι τόμοι τῆς *Ἐπετηρίδος* τοῦ Κέντρου ἀναμένουν τὴν ἐξεύρεσιν πιστώσεων διὰ νὰ δοθοῦν πρὸς ἐκτύπωσιν.

Αἱ ἐργασίαι τοῦ Κέντρου περιωρίσθησαν εἰς ἀποδελτιώσεις πηγῶν καὶ βοηθημάτων, εἰς τὴν ταξινόμησιν καὶ ἐπεξεργασίαν τοῦ ἐκ Μετεώρων συγκομισθέντος ὑλικοῦ καὶ εἰς τὴν προεργασίαν διὰ τὴν παρουσίασιν προγραμματισθέντων ἐπιστημονικῶν δημοσιευμάτων καὶ χρηστικῶν ἔργων.

(Ἐκ τούτων μνημονευτέα ἡ ἀποδελτίωσις τοῦ διτόμου ἔργου τῶν Gibb καὶ Bowen, «Islamic Society», 1967, ὅπου πλῆθος τουρκικῶν ὅρων ἀπαντώντων καὶ εἰς ἑλληνικὰ κείμενα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ἡ ἀποδελτίωσις καὶ συμπλήρωσις τῆς ἀναγραφῆς τῶν δημοσιευμάτων τοῦ Μ. Γεδεὼν κ.ἄ.).

Παρὰ τὰς πολλὰς δυσχερείας καὶ ἀναβολὰς (πολύμηνος ἀναμονὴ τῆς ἐγκρίσεως τοῦ προϋπολογισμοῦ δαπανῶν, καθυστέρησις εἰς τὴν ἔγκρισιν τῶν εἰδικῶν ἐνταλμάτων, μακρὰ ἀσθένεια καὶ ἀπουσία τοῦ Μητροπολίτου Τρίκκης κ.τ.λ.), ἐπραγματοποιήθη ὀλιγοήμερος ἐρευνητικὴ ἀποστολὴ εἰς Μετέωρα, (11 - 22 Δεκεμβρίου), ὅπου μετέβησαν ὁ διευθυντὴς καὶ δύο συντάκται τοῦ Κέντρου συνοδευόμενοι καὶ ὑπὸ εἰδικοῦ φωτογράφου.

Εἰς τὸ ἀρχεῖον μικροταινιῶν (microfilms) καὶ φωτογραφιῶν ἐκ χειρογράφων κωδίκων, ἱστορικῶν ἐγγράφων καὶ σπανίων ἐντύπων προσετέθη νέον ὑλικὸν ἐκ Μετεώρων καὶ ἄλλων θεσσαλικῶν κέντρων, καθὼς καὶ ἐκ διαφόρων βιβλιοθηκῶν ἢ ἀρχείων τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ (ἐξ Ἁγ. Ὄρους, ἐξ Ἄνδρου, ἐξ Ὁλλανδίας, ἐκ Βατικανοῦ κ.ἄ.).

Εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Κέντρου εἰσήχθησαν κατὰ τὸ λῆξαν ἔτος (ἐξ ἀνταλλαγῶν καὶ δωρεῶν ἢ ἐξ ἀγορᾶς) μόνον 153 τόμοι βιβλίων καὶ περιοδικῶν (ἀριθ. βιβλίου εἰσαγωγῆς 4209 - 4362), ἐνῷ κατὰ τὰ παρελθόντα ἔτη ἦσαν συνήθως ὑπερδιπλάσια.

Τὸ ἐπιστημονικὸν προσωπικὸν τοῦ Κέντρου, ἐργαζόμενον καὶ ἔξω τῶν πλαισίων τοῦ προγράμματος καὶ τῶν ἐργασιῶν τοῦ Κέντρου, παρουσίασεν ἐπίσης κατὰ τὸ λῆξαν ἔτος ὡς καὶ κατὰ τὸ παρελθόν, ἴδια δημοσιεύματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται καὶ δύο διατριβαὶ ἐπὶ ὑφηγεσίᾳ.

Ὁ συντάκτης τοῦ Κέντρου Β. Σφυρόερας, μεταβὰς ἰδίαις δαπάναις κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς κανονικῆς ἀδείας του εἰς Ἄνδρον, εἰργάσθη ἐπί τινας ἡμέρας εἰς τὴν παρὰ τὸ Γαύριον μονὴν τῆς Ἁγίας, ὅπου ἐμελέτησε χειρογράφους κώδικας (ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐφωτογράφησεν ἀνέκδοτα κείμενα), καθὼς καὶ παλαιὰ ἔντυπα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ πέντε βιβλία ἄγνωστα εἰς τὴν βιβλιογραφίαν τοῦ Legrand. Ὁ αὐτὸς συντάκτης μετέσχεν εἰς τὸ ἐν Ἀθήναις συνελθὸν (25 - 29 Ἀπριλίου 1968) Η' Διεθνὲς Συνέδριον τοῦ Internationales Burgen - Institut καὶ προέβη εἰς ἀνακοίνωσιν ὑπὸ τὸν τίτλον: Κάστρα τοῦ Αἰγαίου κατὰ τὰς παραμονὰς τῶν τουρκοβενετικῶν πολέμων τοῦ 17ου αἰῶνος.

ΤΟ ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ (1968)

Τὸ ἐπιτελεσθὲν εἰς τὸ Κέντρον Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας ἔργον κατὰ τὸ 1968 ὑπῆρξεν ἱκανοποιητικὸν παρὰ τὸ ὀλιγάριθμον ἐν σχέσει πρὸς τοὺς ἐπιδιωκομένους σκοποὺς προσωπικὸν αὐτοῦ. Εἰς τὸ Μουσικὸν Τμῆμα εἰς τὸ ὁποῖον ἡ ἐπιστημονικὴ ἐργασία ἐκτελεῖται ἐπὶ 15 ἔτη οὐσιαστικῶς δι' ἑνὸς μόνον μουσικοῦ, δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ πληρωθῇ ἡ δευτέρα κενὴ ὀργανικὴ θέσις. Ἀπὸ τοῦ Ὀκτωβρίου ἡ ὑπηρεσία ἐστερήθη τῆς ἐργασίας τοῦ συντ. Στεφ. Ἡμέλλου μεταβάντος εἰς τὴν ἀλλοδαπὴν δι' εὐρυτέρας λαογραφικὰς σπουδάς, ἀπὸ δὲ τοῦ τέλους τοῦ ἔτους καὶ τοῦ Διευθυντοῦ αὐτῆς Καθηγητοῦ, Γεωργ. Κ. Σπυριδάκη, λόγῳ ἀποχωρήσεως αὐτοῦ ἐκ τῆς ὑπηρεσίας.

Α') ΠΛΟΥΤΙΣΜΟΣ ΔΙΑ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΥΛΗΣ.

1. Εἰσήχθησαν 148 συλλογαὶ (χειρόγραφοι ἢ δακτυλογραφημέναι) ἐκ σελίδων ἐν συνόλῳ περίπου 6302. Ἐκ τῶν συλλογῶν τούτων 43 ἀπεστάλησαν ὑπὸ ἐκπαιδευτικῶν, ἰδίᾳ τῆς Στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως, 73 ὑπὸ τοῦ Νομάρχου Λακωνίας διὰ τῆς Προεδρίας Κυβερνήσεως, 21 ὑπὸ διαφόρων τρίτων ἀσχολουμένων εἰς τὸν ἐκ παραδόσεως πολιτισμὸν τοῦ λαοῦ. Αἱ ὑπόλοιποι 11 προῆλθον : α) ἐκ τῶν λαογραφικῶν ἀποστολῶν, ὡς κατωτέρω, τοῦ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ τοῦ Κέντρου καὶ β) ἐξ ἠχογραφήσεων εἰς τὸ Κέντρον δημοτικῶν ᾀσμάτων ἐκτελεσθέντων ὑπὸ λαϊκῶν τραγουδιστῶν. 2) *Τὸ Ἀρχεῖον τοῦ Μουσικοῦ τμήματος* ἐπλουτίσθη δι' 776 νέων ἠχογραφήσεων δημώδους μουσικῆς (307 γενομένων ὑπὸ τοῦ ὡς ἄνω προσωπικοῦ τοῦ Κέντρου, 49 ἐκ προσφορᾶς ὑπὸ τρίτων καὶ τέλος 420 ἐκ μεταγραφῆς ἠχογραφημένης δημώδους μουσικῆς ὑπὸ συλλογέων (Ἑλλήνων καὶ ἀλλοδαπῶν), οἱ ὁποῖοι ἐχορήγησαν εἰς τὸ Κέντρον ἀντίγραφον αὐτῆς). 3) Εἰς τὴν *Δισκοθήκην*, πλουτιζομένην συμφώνως πρὸς τὸν Νόμον 4545/1966, κατετέθησαν ὑπὸ παραγωγῶν δίσκων δημώδους καὶ λαϊκῆς μουσικῆς διὰ τῆς Ἑλληνικῆς Φωνογραφικῆς Ἑται-

ρείας «Κολούμπια» 731 δίσκοι, ἕκαστος εἰς δύο ἀντίτυπα, αὐξηθέντος οὕτω τοῦ ἀριθμοῦ αὐτῶν εἰς 2255. 4) Εἰς τὸ *Τμῆμα Κινηματογραφήσεων* λαογραφικῶν θεμάτων καὶ λαϊκῶν χορῶν, λειτουργῆσαν δι' ὅλως ἀνεπαρκῶν οἰκονομικῶν μέσων, ἀπετυπώθησαν ὑπὸ τοῦ συντ. Γ. Αἰκατερινίδου ἐπὶ ταινίας μήκους 270 μέτρων (16 χιλ.) θέματα ἐκ τοῦ ἐπαγγελματικοῦ βίου εἰς Κρήτην.

Β΄) Ἐρευνητικαὶ ἐργασίαι κατὰ τὴν θερινὴν περίοδον ἐνεργήθησαν: 1) εἰς τὴν νῆσον Ἴον διὰ τοῦ κ. Στεφ. Ἡμέλλου· 2) εἰς συνοικισμοὺς τῆς ἐπαρχίας Τρικάλων διὰ τῆς συντ. Ἄννης Παπαμιχαήλ· 3) εἰς χωρία τοῦ νομοῦ Κοζάνης διὰ τοῦ συντ. Ἀγγ. Δευτεραίου καὶ 4) εἰς Μαργαρῖτες Μυλοποτάμου Κρήτης διὰ τοῦ συντ. Γ. Αἰκατερινίδου.

Γ΄) Πρὸς τὸ συλλεκτικὸν καὶ ἐρευνητικὸν ἔργον τοῦτο συνεχίσθη καὶ τὸ τῆς ἀποδελτιώσεως καὶ τῆς ἀρχειακῆς ταξινομήσεως ποικίλης λαογραφικῆς ὕλης. Οὕτως ἀπεδελτιώθη ὑπὸ τῶν γραφέων ἡ ὕλη 63 χειρ/φων συλλογῶν ἐπὶ δελτίων 9384, κατετάχθησαν δὲ μετὰ σχετικὴν ἐπεξεργασίαν εἰς τὰ οἰκεῖα ἀρχεῖα 5156 δελτία. Ἐκ τῆς ἐπὶ ταινιῶν μαγνητοφώνου ἀποτεθησαυρισμένης δημώδους μουσικῆς κατεγράφησαν εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν μουσικὴν γραφὴν 98 δημώδη ᾄσματα.

Τὸ ἐπιστημονικὸν προσωπικὸν παραλλήλως πρὸς τὸ ἔργον τοῦτο, ἠσχολήθη ἔτι: α) εἰς τὴν ἐκλογὴν ὕλης ἐκ τοῦ ἀρχείου ᾀσμάτων καὶ ἐπιστημονικὴν ἐπεξεργασίαν αὐτῆς διὰ τὴν παρασκευὴν πρὸς ἔκδοσιν τοῦ Β΄ τόμου Ἑλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, ἐξετασθέντων πρὸς τοῦτο ἐν συνόλῳ 159 ᾀσμάτων. β) Ἐγένετο ἔναρξις τῆς συντάξεως Λαογραφικοῦ Ἄτλαντος θεμάτων τὸ πρῶτον ἐκ τοῦ γεωργικοῦ βίου (σπορά, θερισμός, ἁλωνισμός, γεωργικὰ ἐργαλεῖα κλπ.) καὶ ἐκ τῶν κατὰ παράδοσιν πυρῶν. Διὰ τὸν Ἄτλαντα τοῦτον, ὁ ὁποῖος θὰ χρησιμοποιηθῇ ἀργότερον διὰ τὴν σύνταξιν ἑνιαίου Ἄτλαντος δι' ὅλους τοὺς λαοὺς τῆς Εὐρώπης, κατηρτίσθη καὶ ἐξετυπώθη εἰδικὸν ἐρωτηματολόγιον πρὸς περισυλλογὴν τῆς σχετικῆς ὕλης ἐκ τῆς ὑπαίθρου.

Δ΄) ΕΚΔΟΣΕΙΣ: α) Ἐπερατώθη ἡ ἐκτύπωσις καὶ ἐκυκλοφορήθησαν ἀπὸ τοῦ Ὀκτωβρίου εἰς διπλοῦν τόμον, οἱ τόμοι 18 (1965) καὶ 19 (1966) τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Κέντρου. Περιλαμβάνονται μελέται ἐκ τοῦ προσωπικοῦ τῶν Γ. Κ. Σπυριδάκη, Δημ. Οἰκονομίδου, Στ. Καρακάση, Γ. Αἰκατερινίδου, τοῦ ἀπεσπασμένου εἰς τὸ Κέντρον Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ Εὐαγγ. Σκουβαρᾶ, ἐκθέσεις τῶν πραγματοποιηθεισῶν λαογραφικῶν ἀποστολῶν, τέλος δὲ καὶ ἡ λαογραφικὴ βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1964 - 1965· β) τὸ δημοσίευμα τοῦ Κέντρου: *Ἑλληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια*, τόμ. Γ΄ (Μουσικὴ Ἐκλογή), ὑπὸ τοῦ Διευθυντοῦ Γεωργ. Σπυριδάκη καὶ τοῦ συντάκτου μουσικοῦ Σπυρ. Περιστέρη, περατωθὲν ἐκυκλοφορήθη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ἔτους. Εἰς τὸ ἔργον τοῦτο περιλαμβάνεται μουσικὴ δημωδῶν ᾀσμάτων ἐξ ὅλων τῶν κατηγοριῶν αὐτῶν, ἐπισυνάπτονται δὲ εἰς αὐτὸ καὶ 5 δίσκοι ἐφ' ὧν ἔχει χαραχθῆ ἡ μουσικὴ 56 ᾀσμάτων πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς ἐπιστημονικωτέρας χρήσεως τοῦ δημοσιεύματος τούτου.

Ε΄) Ἡ εἰδικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Ἱδρύματος ἐπλουτίσθη δι' 177 νέων τόμων περιοδικῶν, βιβλίων καὶ φυλλαδίων (ἀρ. εἰσ. 4520 - 4697).

Ϛ΄) Εἰς τὴν Μουσειακὴν συλλογήν, ἀποτελοῦσαν ἀπαραίτητον τμῆμα τοῦ Ἱδρύματος, προσετέθησαν 38 νέα ἀντικείμενα τῆς λαϊκῆς τέχνης (ἐκ τούτων 3 ἐνδυμασίαι ἐκ τῆς περιοχῆς Θεσσαλίας). Ἀρκετὰ ἐκ τούτων κατετέθησαν ὡς δωρεὰ ὑπὸ τοῦ Συλλόγου τῶν Φίλων τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου.

Ζ΄) Τὸ προσωπικὸν τέλος τοῦ Κέντρου εἰς οὐδὲν συνέδριον ἀντεπροσωπεύθη ἐπισήμως. Προσωπικῶς μόνον μετέσχον ἐκ τοῦ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ αὐτοῦ: α) Διευθυντὴς Γ. Σπυριδάκης καὶ οἱ συντάκται Δ. Οἰκονομίδης καὶ Κ. Ρωμαῖος διὰ σχετικῶν ἀνακοινώσεων αὐτῶν τῆς ὑπὸ τοῦ Τεχνικοῦ Ἐπιμελητηρίου τῆς Ἑλλάδος ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ Internationales Burgeninstitut ὀργανωθείσης Η΄ Διεθνοῦς Ἐπιστημονικῆς Συνόδου ἐν Ἀθήναις ἀπὸ 25 - 29 Ἀπριλίου· β) ὁ Διευθυντὴς Γ. Σπυριδάκης τῶν Γ΄ Ὁμηρείων

ἐν Χίῳ ἀπὸ τῆς 17 - 19 Αὐγ. καὶ γ) ὁ συντ. Κ. Ρωμαῖος καὶ ὁ ἔκτ. μουσ. Στ. Καρακάσης τῶν Παλαιολογείων ἐν Σπάρτῃ ἀπὸ 26 - 28 Μαΐου.

Η΄) Εἰς τὸ Κέντρον, εὐρέως γνωστὸν εἰς τὸ διεθνὲς ἐπιστημονικὸν κοινόν, εἰργάσθησαν, χρησιμοποιήσαντες τὰς συλλογὰς ὑλικοῦ καὶ τὴν βιβλιοθήκην αὐτοῦ ἀρκετοὶ ἀλλοδαποὶ (περὶ τοὺς 25), πρὸς δὲ καὶ ἡμέτεροι ἐρευνηταί. Ἐπιπροσθέτως παρεσχέθησαν καὶ δι' ἀλληλογραφίας ἐπιστημονικαὶ πληροφορίαι ἐπὶ διαφόρων λαογραφικῶν θεμάτων, ἰδίᾳ εἰς ἀλλοδαπούς.

Θ΄) Κατὰ τὸ ἔτος 1968 (13 Ἀπριλίου) τὸ Κέντρον τῆς Λαογραφίας (πρῴην Λαογραφικὸν Ἀρχεῖον) συνεπλήρωσε πεντηκονταετῆ δρᾶσιν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ τῷ 1918. Εἰς τὴν 943ην δημοσίαν συνεδρίαν τῆς Ἀκαδημίας τὴν 21/11/1968 ὡμίλησε κατόπιν ἀποφάσεως τῆς Συγκλήτου, ὁ πρόεδρος τῆς Ἐφορευτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Ἱδρύματος Ἀκαδημαϊκὸς κ. Ἀναστ. Ὀρλάνδος περὶ τοῦ ἐπιτελεσθέντος εἰς αὐτὸ μέχρι σήμερον ἐπιστημονικοῦ ἔργου.

ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Κατὰ τὸ ἔτος 1968 ἐγένοντο αἱ ἑξῆς ἐργασίαι:

1. Ἡ θέσις Διευθυντοῦ ἐξηκολούθησε νὰ παραμένῃ κενή, τῶν καθηκόντων Διευθυντοῦ ἐκτελουμένων ὑπὸ τοῦ Ἀναπληρωτοῦ αὐτοῦ.

2. Ἡ Ἐπιτροπή, μετὰ διετῆ διακοπήν, ἀνασυνέστη ὑπὸ περιωρισμένην σύνθεσιν καὶ εἰργάσθη καθ' ὅλον τὸ ἔτος, πραγματοποιηθεισῶν 13 συνεδριάσεων, καθ' ἃς συνεζητήθησαν, ἐμελετήθησαν καὶ ἐλύθησαν πολλὰ ἐκ τῶν συσσωρευθέντων θεμάτων, ὡς εἶναι:

α) Ἡ ἐκκαθάρισις ἀχρήστων ἀρχείων τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν, τῶν Δήμων, τῶν Κοινοτήτων καὶ Ν.Π.Δ.Δ.

β) Ἡ καταστροφὴ τῶν κριθέντων ὑπηρεσιακῶς καὶ ἱστορικῶς ἀχρήστων.

γ) Ἡ ἐπιλογὴ τῶν ἱστορικῶς χρησίμων καὶ ἡ εἰσαγωγὴ αὐτῶν εἰς τὰς ἀρχειακὰς ὑπηρεσίας.

δ) Ἡ πρότασις ἱδρύσεως Τοπικῶν Ἀρχείων εἰς Ἀλεξανδρούπολιν, Καβάλαν, Λάρισαν, Λαμίαν, Χαλκίδα, Ναύπακτον, Πρέβεζαν, Πάτρας, Ναύπλιον, Καλαμάταν, Ἡράκλειον Κρήτης.

ε) Ὁ πλουτισμὸς τῶν ὑπαρχόντων, ἡ οἰκονομικὴ ἐνίσχυσις, ἡ ἐπιθεώρησις, ἡ στέγασις κλπ.

ϛ) Ἡ ἀγορὰ ἱστορικῶν ἐγγράφων.

ζ) Ἡ ἔκδοσις καὶ ἡ διάθεσις τῶν Δημοσιευμάτων.

η) Ἡ συμμετοχὴ τῶν ΓΑΚ εἰς τὴν Ἔκθεσιν τῆς Πολεμικῆς Ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων ἐν τῷ Ζαππείῳ μεγάρῳ.

θ) Ἡ ἔκδοσις ἐγκυκλίων μέσῳ τοῦ Ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν αα) τῆς ὑπ' ἀριθ. 19627/7 - 3 - 1968 περὶ συγκεντρώσεως χρησίμων ἱστορικῶν ἐγγράφων τῆς περιόδου 1940 - 1950 καὶ ββ) τῆς ὑπ' ἀριθ. 56963, ἐγκ. 147 τῆς 22 - 6 - 1968 περὶ ἐπιτροπῶν ἐκκαθαρίσεως τῶν δημοσίων ἀρχείων.

ι) Θέματα ἐσωτερικῆς ὑπηρεσίας, μεταβολῶν τοῦ προσωπικοῦ, προμηθειῶν κλπ.

3. Ἐγένετο ἡλιασμὸς καὶ καθαρισμὸς τῶν τιλφοβρώτων ἐγγράφων καὶ χειρογράφων καὶ συντήρησις τῶν ἐκ τῆς εὐρωτιάσεως προσβεβλημένων· ἀνατοποθετήσεις ἀρχείων·

άνανέωσις περιτυλιγμάτων καί πινακίδων ένδείξεως περιεχομένου· έσυνεχίσθη ή ταξινόμησις τών κλάδων τοῦ Ὀθωνικοῦ Ἀρχείου τῶν ἐτῶν 1833 - 1862 ταξινομηθέντων κατά ὑποκλάδους 2000 περίπου φακέλων· ἐγένοντο ἐπίσης πολλαί δευτερεύουσαι ταξινομήσεις εἰσαχθέντων νεωτέρων ἀρχείων τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας (1880 - 1939), τοῦ Δασαρχείου Ἀττικῆς (1915 - 1953) καί μικρῶν συλλογῶν· ἐγένοντο ἐπιθεωρήσεις ἐκκαθαριζομένων ἀρχείων ἐν Ἀθήναις καί Πειραιεῖ· ἐγένετο ὁ ἔλεγχος τῶν δικαιολογητικῶν καταστροφῆς ἢ ἐπιλογῆς ἀχρήστων ἀρχείων πολλῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν τοῦ Κέντρου καί τῶν ἐπαρχιῶν.

4. Ὡς πρὸς τὴν στέγην τῶν ΓΑΚ, τὸ ὑπὸ Ἐπιτροπῆς ἐπιλεγὲν οἰκόπεδον ἐν Παλαιῷ Ψυχικῷ δὲν παρεχωρήθη εἰσέτι ὡς λίαν μακρὰν τοῦ Κέντρου καί ἐν ἀναμονῇ ἀνευρέσεως καταλληλοτέρου.

5. ΠΡΟΣΚΤΗΜΑΤΑ.

Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο εἰσήχθησαν:

α) Ὑ π η ρ ε σ ι α κ ῶ ς :

1) Ν ο μ α ρ χ ί α ς Χ α λ κ ι δ ι κ ῆ ς : Ἕν (1) ἔγγραφον εὐχαριστιῶν τοῦ Πρωθυπουργοῦ Νέας Ζηλανδίας διὰ τὴν φιλοξενίαν Νεοζηλανδῶν στρατιωτῶν πρὸς τὴν Κοινότητα Βρασιῶν.

2) Ν ο μ α ρ χ ί α ς Κ ε ρ κ ύ ρ α ς : Μικρὰ Συλλογὴ ἐκ δεκατριῶν (13) νεωτέρων ἱστορικῶν ἐγγράφων, συλλεγέντων ὑπὸ τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Παξῶν.

3) Λ έ σ β ο υ : Ἕν (1) ἔγγραφον τῆς Νεοζηλανδικῆς Κυβερνήσεως πρὸς τὴν Κοινότητα Ἀντίσσης Λέσβου, εἰς ἣν ἐκφράζονται αἱ εὐχαριστίαι τοῦ λαοῦ τῆς Ν. Ζηλανδίας.

4) Ν ο μ α ρ χ ί α ς Π ε ι ρ α ι ῶ ς, Α' ἀ π ο σ τ ο λ ή : Μικρὰ Συλλογὴ ἐκ νεωτέρων ἱστορικῶν ἐγγράφων.

α) τοῦ Δημ. Σχολείου Ποταμοῦ - Κυθήρων (1940, 1941).

β) τῆς Γεν. Ἐπιθεωρήσεως Μέσης Ἐκπαιδεύσεως Πειραιῶς (1940 - 1949).

γ) τῆς Ἐπιθεωρήσεως Δημ. Σχολείων Α' Περιφερείας Πειραιῶς (1945 - 194)8.

δ) τοῦ Ἀρχείου Δημ. Σχολείου Λιμεναρίων Αἰγίνης (1940 - 1948).

5) Ν ο μ α ρ χ ί α ς Π ι ε ρ ί α ς : Φάκελος περιέχων ἑξήκοντα τέσσαρα (64) νεώτερα ἱστορικὰ ἔγγραφα, ἀναλυτικῶς, καταλογογραφημένα, τῶν ἐτῶν 1945 - 1950.

6) Ν ο μ α ρ χ ί α ς Π ε ι ρ α ι ῶ ς, Β' ἀ π ο σ τ ο λ ή : Μικρὰ συλλογὴ ἱστορικῶν ἐγγράφων ἐπιλεγέντων ἐκ τῶν ἀρχείων τῆς ΚΣΤ' Γεν. Ἐπιθ. Μέσης Ἐκπ. Πειραιῶς.

7) Ν ο μ α ρ χ ί α ς Ἀ τ τ ι κ ῆ ς : Μικρὰ Συλλογὴ ἐκ νεωτέρων ἱστορικῶν ἐγγράφων, ἤτοι: ὀκτὼ (8) φάκελοι τοῦ Δήμου Ν. Φιλαδελφείας τῶν ἐτῶν 1940 - 1950.

8) Ν ο μ α ρ χ ί α ς Μ ε σ σ η ν ί α ς : Μικρὰ Συλλογὴ ἐκ νεωτέρων ἱστορικῶν ἐγγράφων, ἤτοι: 1 (ἑνὸς) ἀντιγράφου μηνύματος τοῦ Διοικητοῦ τοῦ 2ου Νεοζηλανδικοῦ Ἐκστρατευτικοῦ Σώματος πρὸς τοὺς κατοίκους Κοινότητος Ἀχλαδοχωρίου Μεσσηνίας καὶ ὀκτὼ (8) διαφωτιστικῶν ἐντύπων ἐποχῆς Συμμοριτοπολέμου.

9) Ἐ π ο π τ ε ί α ς Ἐ μ π ο ρ ί ο υ Ν ο μ ο ῦ Λ έ σ β ο υ : Ἕν (1) βιβλίον καταχωρήσεως Πρακτικῶν συνεδριάσεων τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς διαχειρίσεως τροφίμων ΕΜΕΛ.

10) Ν ο μ α ρ χ ί α ς Ε ὐ ρ υ τ α ν ί α ς : Μικρὰ Συλλογὴ ἐξ ἱστορικῶν ἐγγράφων ἐν ἀντιγράφῳ τῶν χρόνων τῆς Κατοχῆς καὶ τοῦ Συμμοριτοπολέμου, κατανεμομένων ὡς ἀκολούθως:

Ἔγγραφα Δασαρχείου Καρπενησίου, Δήμου Καρπενησίου, Κοινότητος Βραγγιανῶν, Κοινότητος Καρδίτσης, Κοινότητος Μυρίκης, Κοινότητος Νεράϊδας, Κέντρου Κοινων. Προνοίας Εὐρυτανίας ἔτους 1949, Κέντρου Κοινων. Προνοίας Εὐρυτανίας ἔτους 1950.

11) Μ ι κ τ ο ῦ Γ υ μ ν α σ ί ο υ Μ ε σ σ ή ν η ς : Μικρὰ συλλογὴ ἐκ τεσσάρων ἐντύπων καὶ ἑνὸς πολυγραφημένου ἀποσταλέντων ἡμῖν ὑπὸ τοῦ Μικτοῦ Γυμνασίου Μεσσήνης.

12) Ν ο μ α ρ χ ί α ς Κ ο ρ ι ν θ ί α ς : Μικρὰ συλλογὴ ἐκ νεωτέρων ἱστορικῶν ἐγγράφων, ἤτοι: 24 φωτογραφιῶν τοῦ Σχεδίου Μάρσαλ καὶ 1 εὐχαριστηρίου ἐγγράφου τῆς Κυβερνήσεως τῆς Ν. Ζηλανδίας.

13) Ν ο μ α ρ χ ί α ς Π ε ι ρ α ι ῶ ς Γ' ἀ π ο σ τ ο λ ή : Μικρὰ συλλογὴ ἐκ νεωτέρων ἱστορικῶν ἐγγράφων τῶν ἐτῶν 1946 - 1948:

14) Ν ο μ α ρ χ ί α ς Ἄ ρ τ η ς : Μικρὰ Συλλογὴ ἐκ νεωτέρων ἱστορικῶν ἐγγράφων, ἤτοι:

1. Τεσσάρων (4) ἀποσπασμάτων Ἡμερολογίου κυριωτέρων συμβάντων τοῦ Κ. Δ. Γιαννούλη τῆς Ἐθνικῆς Ἀντιστάσεως ΕΔΕΣ ἐκ Καψάλων Ἄρτης.

2. Ἑνὸς (1) ἐντύπου «Τὸ Ὁλοκαύτωμα τοῦ Κομμένου» ὑπὸ Στεφ. Β. Παππᾶ. Ἄρτα 1946.

3. Ἑνὸς (1) πολυγραφημένου χειρογράφου ἐξ εἴκοσι (20) σελίδων περιέχοντος ἀφήγησιν τῶν γενονότων τοῦ πολέμου καὶ τῆς Κατοχῆς εἰς τὴν περιοχὴν Ἄρτης κατὰ τὰ ἔτη 1940 - 1944.

15) Δ α σ α ρ χ ε ί ο υ Ἀ τ τ ι κ ῆ ς : Ἀρχεῖον τῶν δασικῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ Νομοῦ Ἀττικῆς τῶν ἐτῶν 1915 - 1953 περίπου ἀποτελούμενον α) ἐξ 100 φακέλων, β) 70 πρωτοκόλλων καὶ γ) 50 βιβλίων καὶ ἡμερολογίων.

β) Ἐ κ δ ω ρ ε ᾶ ς :

1) Δίφυλλον χαρτῷον διαστ. 0,290 × 0,205 μ. περιέχον λόγον ἐκφωνηθέντα ὑπὸ τοῦ δημοδιδασκάλου Θουρίας Ἰ. Π. Ζέπου τὴν 25ην Ἰανουαρίου 1858 ἐπὶ τῇ 25ετηρίδι τῆς ἀφίξεως εἰς τὴν Ἑλλάδα τοῦ Βασιλέως Ὄθωνος.

2) Χ/φον αὐτόγραφον Γ. Βιζυηνοῦ, διαστ. 0,20 × 0,15 ἐσταχωμένον μετὰ καλύμματος ἐπενδεδυμένου δι' ἐρυθρωπῆς βύρσης ἐκ φφ γεγραμμένων 262 μετ' ἐνδιαμέσων κενῶν, φέρον ποιήματα ὑπὸ τὸν γενικὸν τίτλον «ΛΥΡΙΚΑ».

3) Ἔντυπον ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἐγχειρίδιον περὶ τῆς ἐπαρχίας Φιλιππουπόλεως, ἢ περιγραφὴ αὐτῆς συντεθεῖσα ὑπὸ αἰδεσιμολογιωτάτου Οἰκονόμου Κυρίου Κωνσταντίνου Ἱερέως Φιλιππουπολίτου καὶ ἐκδοθεῖσα δαπάνῃ τοῦ Πανιερωτάτου ἁγίου Φιλιππουπόλεως Κυρίου ΠΑΪΣΙΟΥ ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας 1819, 8ον, σελ. 61 + 3 ἀ.ἀ. + Πίνακες Α' καὶ Β'».

4) Ἔντυπον ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡμερολόγιον Δημοδιδασκάλου ἤτοι Η ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΑ ἐν τῇ πράξει ὑπὸ Βλασίου Γ. Σκορδέλη. Ἐν Ἀθήναις 1885, 8ον, σελίς 116».

5) Χ/φον ἐκ σελίδων 18 μετὰ φωτογραφίας, ὑπὸ τὸν τίτλον «Πατριωτικὴ Δρᾶσις Ἱερέως Νικολάου Ἀδὰμ Νεονάκη, ἐκ Βαγιωνιᾶς Μονοφατσίου Ἡρακλείου Κρήτης, 1941 - 1944» (ἱστορικὸν σημείωμα περὶ τῆς δράσεως τοῦ ἀνδρὸς κατὰ τὰ ἔτη 1941 - 1948).

γ) Ἐ ξ ἀ γ ο ρ ᾶ ς :

1) Δύο (2) ἱστορικὰ ἔγγραφα (προικοσύμφωνα) ἐκ Σαλαμῖνος τῶν χρονολογιῶν 16 - 5 - 1758 καὶ 1 - 5 - 1771.

2) Ἀρχεῖον τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1854 τῆς Θετταλομαγνησίας, περιλαμβάνον ἀλληλογραφίαν τῆς Ἐπαναστάσεως ταύτης καὶ μεταγενεστέρων χρόνων σχετιζομένων μὲ τὸν Γεώργιον Ν. Φιλάρετον ἐκ τεμαχίων 202 τῶν ἐτῶν 1848 - 1858. Κατὰ τὴν

ταξινόμησιν ἀνευρέθη καὶ ἀλληλογραφία τοῦ Γ. Ν. Φιλαρέτου τῶν ἐτῶν 1916 - 1920 ἐκ τεμαχίων 30.

3) Τρία (3) ἱστορικὰ ἔγγραφα ἐκ Τριπόλεως τῆς οἰκογενείας Τσιρίκου τῶν ἐτῶν 1811, 1819 καὶ 1831.

4) Συλλογὴ περιέχουσα :

α) Δέκα (10) ἱστορικὰ ἔγγραφα τῶν ἐτῶν 1839 - 1863 ἀναφερόμενα εἰς τὸν ἀγωνιστὴν Γεώργιον Μπουζόπουλον καὶ

β) Χειρόγραφον ἱστορικὸν διαστ. 0,210 × 0,145 περιέχον ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος καὶ δὴ τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ 1714 - 1829 μετὰ πολλῶν κενῶν, ἀποτελούμενον ἐκ 14 τευχῶν.

5) Εἴκοσι ἐννέα (29) ἱστορικὰ ἔγγραφα ἐκ Βυθοῦ Κοζάνης τῶν ἐτῶν 1761 - 1878.

6. ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ.

Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο εἰσήχθησαν :

α) ἐκ δωρεᾶς τόμοι 78.

β) ἐξ ἀγορᾶς τόμοι 13.

7. ΑΝΑΓΝΩΣΤΗΡΙΟΝ.

Ἐσημειώθησαν 1174 παρουσίαι ἀναγνωστῶν.

Ἐξυπηρετήθησαν δι' ἀλληλογραφίας ξένοι ἐρευνηταί.

Ἐγένετο ἐπίδειξις ἐγγράφων καὶ χειρογράφων εἰς μαθητὰς Γυμνασίου καὶ ξένους ἐπισκέπτας. Ἐγένετο διδασκαλία Ἀρχειονομίας εἰς μαθητρίας τῆς Σχολῆς Βιβλιοθηκονομίας τῆς ΧΕΝ.

Διὰ τοῦ φωτογραφικοῦ μηχανήματος καὶ τοῦ μηχανήματος φωτοαντιγράφων ἐξυπηρετήθησαν ἡμέτεροι καὶ ξένοι ἐρευνηταί, ὡς καὶ δημόσιαι ὑπηρεσίαι.

Ἐχορηγήθησαν ἀντίγραφα παλαιῶν συμβολαίων.

8. ΕΤΗΣΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑ.

Τὴν 31 - 3 - 1968 παρεδόθησαν ὑπὸ τοῦ ἀναλαβόντος τὴν δημοπρασίαν τυπογράφου 1000 ἀντίτυπα τοῦ ὑπ' ἀριθ. 6 Δημοσιεύματος τῶν ΓΑΚ, παριλαμβάνοντος τὸν Η' τόμον τῶν Ἀρχείων Λ. καὶ Γ. Κουντουριώτου (ἔγγραφα τοῦ ἔτους 1827).

Παρεσκευάσθη τὸ ὑπ' ἀριθ. 7 Δημοσίευμα περιέχον τὸν Θ' τόμον τῶν αὐτῶν ὡς ἄνω Ἀρχείων (ἔγγραφα Σεπτεμβρίου - Δεκεμβρίου 1827, 1828 καὶ μέρους τοῦ 1829), ὅπερ ἐκδίδεται ἤδη καὶ θὰ παραδοθῇ κατὰ τὴν σύμβασιν τὴν 31 - 3 - 1969.

Κατόπιν ἀποφάσεως τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν ΓΑΚ ἑτοιμάζεται Δελτίον Εἰδήσεων ἐκ τῶν Ἑλληνικῶν Ἀρχείων, ὅπερ θὰ ἐκδοθῇ ἐντὸς τοῦ ἔτους 1969. Εἰς τὸ Δελτίον τοῦτο θὰ δημοσιεύωνται εἰς συνεχείας οἱ Κατάλογοι Περιεχομένου τῶν ΓΑΚ.

9. ΤΟΠΙΚΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ.

Κατεβλήθη προσπάθεια καλῆς λειτουργίας τῶν ὑπαρχόντων Τοπικῶν Ἀρχείων. Οὕτω :

α) Παρεσχέθη οἰκονομικὴ βοήθεια πρὸς τὰ περισσότερα τούτων.

β. Ὁ Διευθυντὴς ἐπεθεώρησεν ἀπὸ 2 - 11 Αὐγούστου τὰ Ἀρχεῖα τῆς Θεσσαλονίκης, Βεροίας καὶ Κοζάνης καὶ ὑπέδειξε τὴν λῆψιν καταλλήλων μέτρων πρὸς βελτίωσιν αὐτῶν.

γ) Κατόπιν ἀποφάσεων τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν ΓΑΚ διετάχθη ἡ εἰσαγωγὴ χρησίμων ἀρχείων τῶν κατὰ τόπους δημοσίων ὑπηρεσιῶν εἰς ἅπαντα τὰ Τοπικὰ Ἀρχεῖα, πλουτισθέντος ἐπαρκῶς τοῦ περιεχομένου αὐτῶν.

δ) Τὰ περισσότερα τῶν Τοπικῶν Ἀρχείων ἐχρησιμοποιήθησαν ὑπὸ τῆς Κεντρικῆς Ὑπηρεσίας πρὸς ἔλεγχον, ἐπιλογὴν καὶ ἐκκαθαρίσεις τῶν κατὰ τόπους ἀχρήστων ὑπηρεσιακῶς ἀρχείων. Εἰς τὸ θέμα τοῦτο ἡ συμβολή των ὑπῆρξε πολύτιμος.

10. ΕΠΕΙΓΟΝΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ.

Τὰ σήμερον ἀπασχολοῦντα τὴν Ἀρχειακὴν Ὑπηρεσίαν προβλήματα εἶναι :

1. Ὁριστικὴ στέγασις.
2. Πλήρωσις τῶν κενῶν θέσεων προσωπικοῦ.
3. Λειτουργία τῶν σχολαζόντων ἢ πλημμελῶς λειτουργούντων Τοπικῶν Ἀρχείων.
4. Ἐπισκευὴ τῶν κτηρίων τῶν Ἀρχείων Ὕδρας καὶ Σπετσῶν.
5. Αὔξησις τοῦ κονδυλίου τοῦ διατιθεμένου πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν Τοπικῶν Ἀρχείων.
6. Προώθησις τοῦ ζητήματος τῶν ὑπὸ ἵδρυσιν Τοπικῶν Ἀρχείων εἰς Ἀλεξανδρούπολιν, Καβάλαν, Λάρισαν, Λαμίαν, Ναύπακτον, Πρέβεζαν, Χαλκίδα, Ναύπλιον, Πάτρας Καλαμάταν καὶ Ἡράκλειον Κρήτης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

περιέχουσα τὰς ὑπὸ Ἑλλήνων δημοσιευθείσας μελέτας κατὰ τὸ ἔτος 1968 καὶ σχετιζομένας κατά τινα τρόπον μὲ τὸν ὑπὸ τῆς Ἐπετηρίδος ἐπιδιωκόμενον σκοπόν.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΑΙ

ΑΔ	= Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον (περ.), Ἀθῆναι.
ΑΕ	= Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς (περ.), Ἀθῆναι.
ΑΕΚΔ	= Ἀρχεῖον Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου (περ.), Ἀθῆναι.
Ἀθηνᾶ	= (περ.), Ἀθῆναι.
ΑΘΛΓΘ	= Ἀρχεῖον Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ (περ.), Ἀθῆναι.
BNJ	= Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher (περ.), Ἀθῆναι.
BS	= Balkan Studies (περ.), Θεσσαλονίκη.
ΓΠ	= Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς (περ.), Θεσσαλονίκη.
ΕΕΒΣ	= Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν (περ.), Ἀθῆναι.
ΕΕΘΣΠΑ	= Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
ΕΕΚΜ	= Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν (περ.), Ἀθῆναι.
ΕΕΣΜ	= Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν (περ.), Ἀθῆναι.
ΕΕΦΣΠΘ	= Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
ΕΚΕΕΛ	= Ἐπετηρὶς Κέντρου Ἐρεύνης Ἑλληνικῆς Λαογραφίας (περ.), Ἀθῆναι.
Ἑλληνικὰ	= (περ.), Θεσσαλονίκη.
Ἑλληνισμὸς εἰς τὸ ἐξωτερικὸν	= Ὁ Ἑλληνισμὸς εἰς τὸ ἐξωτερικόν, Über Beziehungen des Griechentums zum Ausland in der neueren Zeit, Berlin 1968.
Ἐρανιστὴς	= (περ.), Ἀθῆναι.
Θεολογία	= (περ.), Ἀθῆναι.
Θεολ. συμπ. Χρήστου	= Θεολογικὸν συμπόσιον, Χαριστήριον εἰς τὸν καθηγητὴν Παναγιώτην Κ. Χρήστου, Θεσσαλονίκη 1967.
ΘΗΕ	= Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, τόμος ΙΒ', 1968.
Θησαυρίσματα	= (περ.), Βενετία.
Κρ. Χρ.	= Κρητικὰ Χρονικὰ (περ.), Ἡράκλειον.
Κυρίλ. καὶ Μεθοδ. Β'	= Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἑόρτιος ἐπὶ τῇ χιλιοστῇ καὶ ἑκατοστῇ ἐτηρίδι. Τόμος Β', Θεσσαλονίκη 1968.
Μικρ. Χρον.	= Μικρασιατικὰ Χρονικὰ (περ.), Ἀθῆναι.

* Συνετάχθη ὑπὸ Ἀθανασίου Φ. Μαρκοπούλου, φοιτητοῦ Φιλολογίας.

ΝΕ	= Νέα Ἑστία (περ.), Ἀθῆναι.
ΠΑΕ	= Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (περ.), Ἀθῆναι.
Παρνασσὸς	= (περ.), Ἀθῆναι.
ΠΒΚΣ	= Πεπραγμένα τοῦ Β' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, τόμοι: Β', Γ', Ἀθῆναι 1968.
Πελοποννησιακὰ	= (περ.), Ἀθῆναι.
Χαρ. εἰς Ὀρλάνδον	= Χαριστήριον εἰς Ἀναστ. Ὀρλάνδον, τόμος Δ', Ἀθῆναι 1967- 68.
BF	= Byzantinische Forschungen (περ.), Ἄμστερνταμ.
Byzantinoslavica	= (περ.), Πράγα.
Byzantion	= (περ.), Βρυξέλλαι.
BZ	= Byzantinische Zeitschrift (περ.), Μόναχον.
GOTR	= The Greek Orthodox Theological Review (περ.), Brookline Massachussettes.
JÖBG	= Jahrbuch der österreichischen byzantinischen Gesellschaft (περ.), Γκρὰτς - Βιέννη - Κολωνία.
RÉB	= Revue des Études Byzantines (περ.), Παρίσιοι.
RSBN	= Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici (περ.), Ρώμη.
Scriptorium	= (περ.), Βρυξέλλαι.
TM	= Travaux et Mémoires, Παρίσιοι.
ZFB	= Zeitschrift für Balkanologie (περ.), Μόναχον.
ZR	= Zbornik Radova (περ.), Βελιγράδιον.

Α' — ΓΕΝΙΚΑ

Ἀντωνιάδη Σ. Α., Πλοῦτος τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης πρὶν ἀπ' τὸ 1669. Χρυσοχοΐα, ΠΒΚΣ Β', 1 - 10 + πίν. Α'- Β'.

Δάμπαση Ι. Ν., Ἰάκωβος Ψυχριστός, ὁ βυζαντινὸς ἰατροφιλόσοφος, Παρνασσὸς Ι', 1968, 518 - 528.

Ἐνεπεκίδη Π. Κ., Ὁ Σαίξπηρ καὶ οἱ Ἕλληνες μεταφρασταί του. Ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ τοῦ Δημητρίου Βικέλα πρὸς τὸν Γάλλον βυζαντινολόγον Ἐμμανουὴλ Miller. Ἐκ τῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς ἐν Παρισίοις Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης. Ἑλληνισμὸς εἰς τὸ ἐξωτερικόν, 479 - 498.

Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία: 12, 1968· 4ον, Φυλ. διακρίσεις - Ὠφελιμισμὸς + Συμπλήρωμα, στ. 1240.

Xydis S. G., Medieval Origins of Modern Greek Nationalism, B S 9, 1968, 1 - 20.

Papadopoullos T., Africanobyzantina, Athens 1966, 4ον, 155 [Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 27].

Πολίτη Λ., Ἱστορία τῆς νέας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας, Θεσσαλονίκη 1968, 12ον, 126.

Τωμαδάκη Ν. Β., Franz Dölger, ΕΕΒΣ ΛϚ', 1968, 389 - 391.

Χατζηγιακουμῆ Ε. Κ., Νεοελληνικαὶ πηγαὶ τοῦ Σολωμοῦ, Ἀθῆναι 1968, 8ον, 206 [Ἐθνικὸν καὶ Καποδιστριακὸν Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, Φιλοσοφικὴ Σχολή, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, 1].

Β'— ΛΟΓΙΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

Βρανούση Λ., Ἐγκωμιαστικὴ ἀκολουθία γιὰ τοὺς τρεῖς ἱεράρχες, Μελέτιο Πηγᾶ, Γαβριὴλ Σεβῆρο καὶ Μάξιμο Μαργούνιο, ἀνέκδοτο ἔργο τοῦ Ματθαίου Μυρέων, ΠΒΚΣ Γ', 368 - 411 + πίν. 3.

Geanakoplos D. J., The Library of the cretan humanist bishop Maximos Margounios especially his collection of latin books bequeathed to Mount Athos, ΠΒΚΣ Γ', 75 - 91.

Γρηγορίου - Ἰωαννίδου Μ., J. B. Bury, The Imperial Administrative System in the Ninth Century. Πίνακες, ΕΕΦΣΠΘ Γ', 1968, 167 - 240.

Δετοράκη Θ. Ε., Ἀνέκδοτος ἀκολουθία Γρηγορίου τοῦ ἐν Ἀκρίτᾳ, ΕΕΒΣ ΛΣΤ', 1968, 139 - 151.

Ζαχαριάδου Ε. Α., P. Schreiner, Studien zu den Βραχέα Χρονικά (Βιβλιοκρισία), Ἑλληνικὰ 21, 1968, 420 - 431.

Kambylis A., Zu den Urkunden des Athosklosters Kultumusiu, Byzantion XXXVII, 1967, 82 - 90.

Colaclides P., Critical note on a line of Romanos, BZ 61, 1968, 268 - 269.

Κουρούση Σ. Ι., Χοῦμνος Νικηφόρος, ΘΗΕ ΙΒ', 156 - 159.

Κύρρη Κ. Π., Cypriote Scholars in Venice in the XVI and XVII centuries with some notes on the Cypriote Community in Venice and other Cypriote Scholars who lived in Rome and the rest of day in the same period, Ἑλληνισμὸς εἰς τὸ ἐξωτερικόν, 183 - 272.

Κωνσταντινίδου Ι. Χ., Ἀνθολογία χριστιανικῶν κειμένων, Ἀθῆναι 1968, 12ον, 102.

Lampsides O., Über Romanos den Meloden, BZ 61, 1968, 36 - 39.

Λουκάκη Κ., Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Ἔργα, Τόμος δεύτερος, Ἠθικὰ καὶ κοινωνικὰ (Β'), Μετάφρασις Β. Μουστάκη, Εἰσαγωγὴ - Πρόλογος - Ἐπιμέλεια ὑπὸ —, Ἀθῆναι 1968, 8ον, 315.

Μανούσακα Μ. Ι., Συμπληρωματικὰ εἰς τὰ περὶ Μαρκιανῶν κωδίκων Μακαρίου Φιλαδελφείας τοῦ Χρυσοκεφάλου, Θησαυρίσματα 4, 1967, 223 - 224.

Μαρκοπούλου Α. Φ., Θεοδώρου Β' Λασκάρεως, ἀνέκδοτον ἐγκώμιον πρὸς τὸν Γεώργιον Ἀκροπολίτην, ΕΕΒΣ ΛΣΤ', 1968, 104 - 118.

Μέγας Ἀθανάσιος, Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων, τ. ΑΖ', Ἀθῆναι 1968, 12ον, 340.

Μεταλληνοῦ Γ. Δ., Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἐπιτάφιος εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον, Εἰσαγωγὴ - Κείμενον - Μετάφρασις - Σχόλια ὑπὸ —, Ἀθῆναι 1968, 8ον, 208.

Νέλλα Π., Καβάσιλα Νικολάου. Ἡ Θεομήτωρ. Κείμενον - Εἰσαγωγὴ - Νεοελληνικὴ ἀπόδοση - Σχόλια ὑπὸ —, Ἀθῆναι 1968, 8ον, 232.

Νικολοπούλου Π. Γ., Περὶ τὴν χειρόγραφον παράδοσιν τῶν ἐπιστολῶν Μελετίου τοῦ Πηγᾶ, ΠΒΚΣ Γ', 177 - 180.

Οἰκονομίδου Δ. Β., Ψευδο - Δωρόθεος, ΘΗΕ ΙΒ', 480 - 482.

Oikonomidès N., Cinq actes inédites du patriarche Michel Autôreianos, RÉB XXV, 1967, 113 - 146.

Papachryssanthou D., Un confesseur du second iconoclasme: La vie du patrice Nicétas († 836). TM 3, 1968, 309 - 351.

Πατρινέλη Χ. Γ., Χαλκοκονδύλης Λαόνικος, ΘΗΕ ΙΒ', 62 - 63.

Τζιράκη Ν. Ε., Συμεὼν ὁ Μεταφραστής, ΘΗΕ ΙΒ', 978 - 980.

Trypanis C. A., Fourteen Early Byzantine Cantica, Wien 1968, 8ον, 171 [Wiener byzantinische Studien, V].

— The date of the early byzantine kontakion on the Holy Fathers of Nicaea, BZ 61, 1968, 19 - 26.

Τσαντσάνογλου Κ., Τὸ λεξικὸ τοῦ Φωτίου, Θεσσαλονίκη 1967, 8ον, 118 [Ἑλληνικά, Παράρτημα, 17].

Τσολάκη Ε. Θ., Χρονολογικὰ προβλήματα στὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτη, Ἑλληνικὰ 20, 1967, 413 - 419.

— Ἡ συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση (Ioannes Skylitzes Continuatus), Θεσσαλονίκη 1968, 8ον, 247 [Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Ἵδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου, 105].

Tsourkas C., Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans, La vie et l'œuvre de Théophile Corydalée (1570 - 1646), Thessalonique 1967², 8ον, 443 + πίν. XXIV + XXIV. [Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Ἵδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου, 95].

Tsourkas C., Les années d'études de Théophile Corydalée au Collège Grec de Rome, (1604 - 1608), BS 8, 1967, 115 - 122.

Τωμαδάκη Ν. Β., Ψελλὸς Μιχαήλ, ΘΗΕ ΙΒ', 467 - 473.

— Φώτιος, ΘΗΕ ΙΒ', 21 - 31.

— Ἰωσὴφ Βρυεννίου α) Περὶ τοῦ τῆς πόλεως ἀνακτίσματος β) Περὶ ζωγραφικῆς, ΕΕΒΣ ΛΣΤ', 1968, 1 - 16.

— Δούκα - Κριτοβούλου - Σφραντζῆ - Χαλκοκονδύλου, Περὶ ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453), Ἀθῆναι 1969², 256.

Tomadakis N. B., I Greci a Milano, Istituto Lombardo (Rend. Lett.) 101, 1967, 568 - 580.

Φοροπούλου Ν. Λ., Κεφαλᾶς Κωνσταντῖνος, ΘΗΕ ΙΒ', 734 - 735.

Φουντούλη Ι. Μ., Συμεὼν ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, Τὰ λειτουργικὰ συγγράμματα. 1, Εὐχαὶ καὶ ὕμνοι, Θεσσαλονίκη 1968, 8ον, κδ' + 280.

Φυτράκη Α. Α., Τὸ ποιητικὸν ἔργον Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, ΕΕΘΣΠΑ ΙΣΤ', 1968, 569 - 621.

Γ'— ΔΗΜΩΔΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

Ἀλισανδράτου Γ. Γ., Ἐρανίσματα γιὰ τὸν «Ἀπόκοπο» τοῦ Μπεργαδῆ, Ἑλληνικὰ 20, 1967, 435 - 442.

Veloudis G., Der neugriechische Alexander, München 1968, 12ον, 308 [Miscellanea Byzantina Monacensia, 8].

Eideneier N., Δύο μῦθοι ἀπὸ τὸν «Στεφανίτη καὶ Ἰχνηλάτη» σὲ δημώδη γλῶσσα, Ἑλληνικὰ 20, 1967, 430 - 435.

Ioannou P., Richtlinien zur Herausgabe metabyzantinischer neugriechischer Texte in Dialektform. BZ 60, 1967, 269 - 272.

Κριαρᾶ Ε., Ἀποκατάσταση χωρίου τοῦ Ἐρωτοκρίτου, Ἑλληνικὰ 21, 1968, 410 - 412.

Mitsakis K., Der byzantinische Alexander roman nach dem Codex vindob. theol. gr. 244, München 1967, 12ον, 96. [Miscellanea Byzantina Monacensia, 7].

Παπαδημητρίου Ι. - Θ., Ἀρχαῖον ἑλληνικὸν μυθογραφικὸν θέμα καὶ οἱ μῦθοι τοῦ Βατικανοῦ κώδικος 1139, ΕΕΒΣ ΛΣΤ', 1968, 241 - 266.

Πολίτη Λ., Καὶ πάλι γιὰ τὸν Βιτσέντζο Κορνάρο, Κρ. Χρ. Κ', 1966, 206 - 212.

Σουλογιάννη Ε., Στίχοι φερόμενοι ὡς Πτωχοπροδρομικοὶ εἰς χειρόγραφον τοῦ Ἁγίου Ὄρους, Παρνασσὸς Ι', 1968, 587 - 594. [καὶ αὐτοτελῶς, Ἀθῆναι 1968, 8ον, 10 (Κείμενα καὶ μελέται νεοελληνικῆς φιλολογίας, 51)].
Σπυριδάκη Τ. Κ. - Περιστέρη Σ. Δ., Ἑλληνικὰ δημοτικὰ Τραγούδια, τ. Γ', Μουσικὴ Ἐκλογὴ ὑπὸ — Ἀθῆναι 1968, 4ον, ν' + 437.

Δ' — ΓΛΩΣΣΑ

Βαγιακάκου Δ. Β., Νεοελληνικῶν τινων ἐπωνύμων ἐτυμολογία, Ἀθηνᾶ Ο', 1968, 146 - 178.
Georgacas D. J., Place and other names of various Balkan origins, IV, ZFB V, 1967, 167 - 185.
D. J. Georgacas - W. A. Mc Donald, Place names of Southwest Peloponnesus, [Τοπωνύμια τῆς Νοτιοδυτικῆς Πελοποννήσου]. Athens - Ἀθῆναι 1967, 8ον, 403.
Θωμοπούλου Ι. Α., Τὰ νεοελληνικὰ ἐπώνυμα, ΝΕ 83, 1968, 610 - 614, 736 - 741, 795, 881, 1025 - 1026.
Kriaras E., Artikel aus einem «Wörterbuch der mittelalterlichen griechischen volkssprachlichen Literatur» JÖBG XVII, 1968, 231 - 268.
Λιβαδάρα Ν. Α., Etymologicum Genuinum, Ἀθηνᾶ Ο', 1968, 37 - 82.
— Παρατηρήσεις εἰς τὸ Ἐτυμολογικὸν τοῦ Συμεῶνος, Ἀθηνᾶ Ο', 1968, 83 - 94.
Mitsakis K., The Language of Romanos the Melodist, München 1967, 8ον, XX + 217. [Byzantinisches Archiv, 11].
Προμπονᾶ Ι. Κ., Ἡ γλῶσσα τῶν ναξιακῶν ἐγγράφων (1433 - 1837) καὶ τὸ παλαιότερον ναξιακὸν ἰδίωμα, ΕΕΚΜ Ζ', 1968, 338 - 425.
Σετάτου Μ., Τὸ πρόβλημα τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ υ ὡς τὰ νέα ἑλληνικά, Ἑλληνικὰ 20, 1967, 338 - 348.
Συμεωνίδη Χ. Π., Μυστρᾶς, Πελοποννησιακὰ Ϛ', 1963 - 1968, 92 - 102.
Τσαντσάνογλου Κ., Τσιμουδιά: ἡ σημασιολογικὴ ἐξέλιξη ἑνὸς ὅρου τοῦ μίμου, Ἑλληνικὰ 21, 1968, 400 - 405.
Τωμαδάκη Ν. Β., Ἀποθησαυρίσματα, 10. Τὸ ξύλον, Ἀθηνᾶ Ο', 1968, 3 - 32.

Ε' — ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Ἀγγελοπούλου Α., Ἡ διδασκαλία τοῦ Νικολάου Καβάσιλα περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς, Βελιγράδιον 1967, 8ον, 103.
Dratsellas C., Questions of the soteriological teaching of the Greek Fathers with special reference to St. Cyril of Alexandria, Θεολογία 38, 1967, 579 - 608, 39, 1968, 192 - 230, 394 - 424.
Μαντζαρίδη Γ. Ι., Ἡ μίμησις τοῦ Χριστοῦ κατὰ Γρηγόριον τὸν Παλαμᾶν, Θεολ. Συμπ. Χρήστου, 553 - 388.
Μουρατίδου Κ. Δ., Ἡ Ἰατρικὴ τοῦ σώματος τύπος τῆς κατὰ ψυχὴν θεραπείας κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Μ. Βασιλείου, Θεολογία 39, 1968, 33 - 50.
Μπούκη Χ. Ν., Ἡ θεολογία κατὰ Γρηγόριον τὸν Ναζιανζηνόν, Θεολ. Συμπ. Χρήστου, 141 - 163.

Νέλλα Π., Νικόλαος ὁ Καβάσιλας, ΘΗΕ ΙΒ', 830 - 837 [καὶ αὐτοτελῶς, Ἀθῆναι 1968, 12ον, 82].
Παπαδοπούλου Σ. Γ., Ἑλληνικαὶ μεταφράσεις Θωμιστικῶν ἔργων - Φιλοθωμισταὶ καὶ ἀντιθωμισταὶ ἐν Βυζαντίῳ. Ἀθῆναι 1967, 8ον, 200. [Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας, 47].
Σκουτέρη Κ., «Μετεωροπορεῖν» καὶ «συμμετεωροπορεῖν» παρὰ τῷ ἁγίῳ Γρηγορίῳ Νύσσης, Θεολογία 39, 1968, 423 - 439.
Ταχιάου Α. Ν., Τὰ «Ρωσικὰ γράμματα» εἰς τὸν «Βίον» τοῦ Κωνσταντίνου - Κυρίλλου, Θεολ. Συμπ. Χρήστου, 289 - 310.
Τζώγα Χ. Σ., Ὁ τρισάγιος ὕμνος, Θεολ. Συμπ. Χρήστου, 275 - 287.
Tsakonas B. G., The usage the scriptures in the homily of Melito of Sardis on the Passion, Θεολογία ΛΗ', 1967, 609 - 620.
Τσάμη Δ. Γ., Διαλεκτικὰ προβλήματα εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὴν σκέψιν Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Θεολ. Συμπ. Χρήστου. 165 - 190.
Τσανανᾶ Γ. Α., Τὰ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ χαρίσματα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατὰ τὴν Μ. Βασίλειον, Θεολ. Συμπ. Χρήστου, 121 - 140.
Tsirpanlis A., The anthropology of Saint John of Damascus, Θεολογία ΛΗ', 1967, 333 - 348, ΛΘ', 1968, 68 - 106.
Foyas M. G., The social message of st. John Chrysostom, Athens 1968, 8ον, 164.
Φουντούλη Ι. Μ., Ἡ εὐχὴ τῆς ἀναφορᾶς τοῦ ἁγίου Ἐπιφανίου Κύπρου, Θεολ. Συμπ. Χρήστου, 213 - 244.
Χρήστου Π. Κ., Ὠριγένης, ΘΗΕ ΙΒ', 573 - 592.

Ϛ' — ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Ahrweiler H., Charisticariat et autres formes d'attribution de fondations pieuses aux Xe - XIe siècles, ZR X, 1967, 1 - 27.
Antoniadis - Bibicou H., Problèmes d'histoire économique de Byzance au XIe siècle: démographie, salaires et prix, Byzantinoslavica XXVIII, 1967, 255 - 261.
Βακαλοπούλου Α. Ε., Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τ. Γ', Τουρκοκρατία 1453 - 1669, Θεσσαλονίκη 1968, 8ον, ΙΕ' + 618 + πίν. XXIV.
Bakalopoulos A., Zur Frage der zweiten Einnahme Thessalonikis durch die Turken 1391 - 1394, BZ 61, 1968, 285 - 290.
Vakalopoulos A., Byzantinism and Hellenism, BS 9, 1968, 101 - 126.
Βρανούση Ε. Λ., Πατμιακὰ Ζ'. Ἱστορικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν Κρήτη τὸν ιβ' αἰῶνα ἀπὸ πατμιακὲς πηγές, ΠΒΚΣ Γ', 5 - 15.
Βρανούση Λ., Ἱστορικὰ καὶ τοπογραφικὰ τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων, Χαρ. εἰς Ὀρλάνδον, Δ', 439 - 515 + πίν. 15. [καὶ αὐτοτελῶς Ἀθῆναι 1968, 8ον, 87].
Vryonis S., Le rôle de Byzance, Paris 1968, 8ον, 216.
Geanakoplos D. J., Bisanzio e il Rinascimento, Roma 1968, 8ον, XII + 424 + πίν. 13. [Bibliotheca Athena, 6].
Dölger F. † - Karayannopoulos J., Byzantinische Urkundenlehre. τ. I. Die Kaiserurkunden. München 1968, 8ον, 203 + πίν.
Ζάγκλη Δ. Δ., Νικηφόρος Θ' αὐτοκράτωρ τῆς βυζαντινῆς (ἑλληνικῆς) αὐτοκρατορίας (803 - 811 μ.Χ.) καὶ ὁ Κροῦμος, ΑΘΛΓΘ 33, 1967, 5 - 24.

Ζάγκλη Δ. Δ., Λέων ὁ Ε΄ ὁ Ἀρμένιος βασιλεὺς - αὐτοκράτωρ τῆς βυζαντινῆς (ἑλληνικῆς) αὐτοκρατορίας 813 - 820 μ.Χ. Ἡ μάχη τῆς Μεσημβρίας καὶ ὁ θάνατος τοῦ Κρούμου, ΑΘΛΓΘ 33, 1967, 64 - 82.

Καραγιαννοπούλου Ι. Ε., Τὰ προβλήματα τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους, ΕΕΦΣΠΘ Ι΄, 1968, 137 - 163.

Κομίνη Α. Δ., Νέα μαρτυρία περὶ τοῦ ἐν ἔτει 1595 σεισμοῦ τοῦ Χάνδακος (ὀφειλομένη εἰς τὸν Κρῆτα ἱερέα Ἰωάννην Μορζῆνον), ΠΒΚΣ Γ΄, 96 - 101.

Constantelos D. J., Byzantine Philanthropy and Social Welfare, New Brunswick 1968, XXVIII + 356. [Rutgers University Press].

Kyrris C. P., Σταράτορος = [Πρωτοσ]τράτωρ, or Strator: a military Institution in XVth century Cyprus, ΕΕΒΣ ΛϚ΄, 1968, 119 - 138.

Laiou A., The Provisioning of Constantinople during the Winter of 1306 - 1307, Byzantion XXXVII, 1967, 91 - 113.

Lampsidis O., Le titre Μέγας Κομνηνός, Byzantion XXXVII, 1967, 114 - 125.

Magoulias H. J., The Lives of Byzantine Saints as sources of Data for the History of Magic in the sixth and seventh Centuries A. D., Byzantion XXXVII, 1967, 228 - 269.

Μανούσακα Μ. Ι., Προγραμματισμὸς γιὰ τὴ συστηματικὴ ἔκδοση τοῦ Ἀρχείου τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης: ὁ πρῶτος τόμος τῶν «Missive e Responsive» (1417 - 1467), ΠΒΚΣ Γ΄, 163 - 172.

— Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα (1547 - 1806) πρὸς τοὺς ἐν Βενετίᾳ Μητροπολίτας Φιλαδελφείας καὶ τὴν Ὀρθόδοξον ἑλληνικὴν ἀδελφότητα, Βενετία 1968, 4ον, κδ΄ + 164 + πίν. ΚΒ΄ [Βιβλιοθήκη τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν, 3].

Μέρτζιου Κ. Δ., Κρητικὰ συμβόλαια τῶν χρόνων τῆς Ἑνετοκρατίας, Κρ. Χρ. ΙΘ΄, 1965, 111 - 145.

— Ἡ ναυτιλιακὴ κίνησις τοῦ Χάνδακος κατὰ τὰ ἔτη 1359 - 1360, ΠΒΚΣ Γ΄, 173 - 176.

Mertzios C. D., Un mandat du XIVe siècle en grec vulgaire, BF II, 1967, 265 - 268.

Οἰκονομάκη Ν. Ε., Εἰδήσεις Ἀράβων γεωγράφων - περιηγητῶν περὶ τῆς ἐν Κρήτῃ Ἀραβοκρατίας, ΠΒΚΣ Γ΄, 187 - 194.

Οἰκονομίδη Ν. Α., Ἡ διανομὴ τῶν Βασιλικῶν «ἐπισκέψεων» τῆς Κρήτης (1170 - 1171) καὶ ἡ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ τοῦ Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ, ΠΒΚΣ Γ΄, 195 - 201.

Oikonomidès N., Actes de Dionysiou. τ. I, texte, Paris 1968, 4ον, XI + 250, τ. II, album, Paris 1968, 4ον, πίν. XLV. [Archives de l'Athos, IV].

Παπαδριανοῦ Ι. Α., Οἱ εἰδήσεις τοῦ ἱστορικοῦ Κριτοβούλου γιὰ τὴ βυζαντινὴ πριγκίπισσα Ἑλένη Παλαιολογίνα - Brankovic καὶ ἡ ἀξιοπιστία τους, Ἑλληνικὰ 21, 1968, 164 - 168.

Πατρινέλη Χ. Γ., Κυριακὸς ὁ Ἀγκωνίτης, ΕΕΒΣ ΛϚ΄, 1968, 152 - 160.

Polemis D. I., The Doukai, London 1968, 8ον, XVI + 228 + πίν. [University of London Historical Studies, XXII].

Προμπονᾶ Ι. Κ., Μικρασιᾶται εἰς Νάξον, Παρνασσὸς Ι΄, 1968, 246 - 253. (καὶ αὐτοτελῶς. Ἀθῆναι 1968, 8ον, 8 [Κείμενα καὶ Μελέται Νεοελληνικῆς Φιλολογίας, 36]).

Stratos A., The Avar's Attack on Byzantium in the Year 626, BF II, 1967, 370 - 376.

Σφηκοπούλου Ι. Θ., Τὰ μεσαιωνικὰ κάστρα τοῦ Μορηᾶ, Ἀθῆναι 1968, 8ον, 400.

Tiftixoglu V., Über das Geburtsjahr der Authentopula Zoe, BZ 60, 1967, 279 - 287.

Ζ΄— ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Ἀγγελοπούλου Α. Α., Χιλανδαρίου Μονή, ΘΗΕ ΙΒ΄, 122 - 129.

Anastos M. V., The Edict of Milan (313) A Defence of its Traditional Authorship and Designation, RÉB XXV, 1967, 13 - 42.

Antoniadis S., Della condotta del cardinale Bessarione, RSBN 5, 1968, 85 - 94.

Ἀρβανίτη Α. Κ., Ἱστορία τῆς Ἀσσυριακῆς Νεστοριανικῆς Ἐκκλησίας, Ἀθῆναι 1968, 8ον 32, [Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας, 50].

Vlachos T. N., Bessarion als päpstlicher Legat in Venedig im Jahre 1463, RSBN 5, 1968, 123 - 126.

Γκητάκου Μ. Χ., Χώρας Μονή, ΘΗΕ ΙΒ΄, 448 - 451.

Γριτσοπούλου Τ. Α., Χίου Νέα Μονή, ΘΗΕ ΙΒ΄, 135 - 138.

— Ἡ κατὰ τὴν Κυνουρίαν Μονὴ τῆς Λουκοῦς, Πελοποννησιακὰ Ϛ΄, 1963 - 1968, 129 - 190.

— Ἡ σχολὴ Κουρούτζεσμε, ΕΕΒΣ ΛϚ΄, 1968, 161 - 240.

Δεντάκη Β. Λ., Ὁ Καισαρείας Ἀρέθας καὶ τὸ μεταθετὸν τῶν ἐπισκόπων, ΕΕΘΣΠΑ ΙϚ΄, 1968, 635 - 660.

Ζαχαριάδου Ε. Α., Γιὰ τὴν μητρόπολη τοῦ Καφᾶ τὸν ΙΕ΄ αἰῶνα, ΑΠ ΚΘ΄, 1968, 280 - 293.

— Σημείωμα γιὰ τὸν Μελέτιο Πηγᾶ, Ἐρανιστὴς Ϛ΄, 1968, 19 - 26.

Ἠλιάδου - Hemmerdinger D., Imagination et réalité dans l'histoire de Cyrille et Méthode, Κυριλ. καὶ Μεθοδ. Β΄, 133 - 150.

Καρακόλη Κ. Χ., Ἡ οἰκουμενικὴ σύνοδος τῆς Νικαίας κατὰ τὸν μέγαν Ἀθανάσιον, Θεολ. Συμπ. Χρήστου, 111 - 119.

Καρμίρη Ι. Ν., Σχέσεις Ὀρθοδόξων καὶ Ἀρμενίων καὶ ἰδίως ὁ κατὰ τὸν ΙΒ΄ αἰῶνα θεολογικὸς διάλογος μεταξὺ αὐτῶν, ΕΕΘΣΠΑ ΙϚ΄, 1968, 325 - 417.

Καρπαθίου Ε. Ι., Ἐκκλησία Κῶ Δωδεκανήσου, Α΄/1, Ἀθῆναι 1968, 8ον, 565.

Κομίνη Α. Δ., Ἀνέκδοτος Ἐπισκοπικὸς κατάλογος Θηβῶν, ΕΕΣΜ Α΄, 1968, 87 - 100.

Κονιδάρη Γ. Ι., Περὶ τὸ ζήτημα τῆς γενέσεως τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδῶν καὶ τῶν Notitiarum No 3 παρὰ Parthey, ΕΕΘΣΠΑ ΙϚ΄, 221 - 275.

— Συνοπτικὴ ἔκθεσις περὶ τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδῶν, ΕΕΘΣΠΑ ΙϚ΄, 1968, 277 - 291.

Konidaris G., Zur Charakteristik der II. Periode der allgemeinen Kirchengeschichte, Θεολογία 39, 1968, 19 - 32.

— Die neue in parallelen Tabellenausgabe der Not. Episcopatuum und die Echtheit der Not. d. Cool. Paris. 1553 A. Χαρ. εἰς Ὀρλάνδον, Δ΄, 247 - 264 + πίν.

Contoumas S. S., En grec ou en Slavon, Moyens de propagation de la foi et de l'écriture dans l'Europe centrale et dans les Balkans, Κυρίλ. καὶ Μεθοδ. Β΄, 217 - 234.

Μαμαλάκη Ι., Ὁ Πρῶτος τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἄθω Ἰσαάκ, ΕΕΒΣ ΛϚ΄, 1968, 70 - 80.

Μπόνη Κ. Γ., Οἱ Ἕλληνες ἱεραπόστολοι τῶν Σλάβων Κύριλλος καὶ Μεθόδιος ὑπὸ τὸ νέον φῶς τῆς ἐπιστήμης, ΕΕΘΣΠΑ ΙϚ΄, 1968, 517 - 544.

Bonis K., Die Slawenapostel Kyrillos und Methodios, Θεολογία 39, 1968, 315 - 367.

Νικολοπούλου Π. Γ., Χίου Μητρόπολις, ΘΗΕ ΙΒ΄, 132 - 135.

— Πρόσθετοι εἰδήσεις περὶ τῆς μονῆς Καβαλλαρέας, ΠΒΚΣ Γ΄, 181 - 186.

Παπαδοπετράκη Γ. †, Ἱστορία τῆς ἱερᾶς μονῆς Ἁγίας Τριάδος ἐπονομαζομένης τῶν Ζαγκαρόλων καὶ ἐν τῷ Ἀκρωτηρίῳ Μελέχα τῆς Κρήτης εὑρισκομένης, Κρ. Χρ. Κ΄, 1966, 17 - 162.

Παπαδοπούλου Σ. Α., Νεοφύτου τοῦ ϛ', Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἔγγραφα καὶ ἀφιερώματα πρὸς τὴν Ἱ. Μονὴν Ἰωάννου Θεολόγου Πάτμου, Χαρ. εἰς Ὀρλάνδον, Δ', 220 - 246 + πίν. 12.
Σάκκου Σ. Ν., Ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει σύνοδος τοῦ 1170, Θεολ. συμπ. Χρήστου, 311 - 352.
Σταυρίδου Β., Χαλκηδόνος Μητρόπολις, ΘΗΕ ΙΒ', 51 - 54.
Ταχιάου Α. - Α. Ν., Ἡ ἐθνικότης Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου κατὰ τὰς σλαβικὰς ἱστορικὰς πηγὰς καὶ μαρτυρίας, Κυρίλ. καὶ Μεθοδ. Β', 83 - 132.
Tomadakis N. B., Oriente e Occidente all'epoca del Bessarione, RSBN 5, 1968, 29 - 40.
Τσικνοπούλου Ι. Π., Χρυσοστόμου Μονή, ΘΗΕ ΙΒ', 441 - 443.
— Ἡ θαυμαστὴ προσωπικότης τοῦ Νεοφύτου πρεσβυτέρου, μοναχοῦ καὶ ἐγκλείστου, Byzantion XXXVII, 1967, 311 - 414.
Φούγια Μ. Γ., Ἱστορία τῆς Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας Κορίνθου, Ἀθῆναι 1968, 8ον, 416.
Φυτράκη Α. Ι., Ἅγιος Νικόλαος ὁ Κυδωνιεὺς († 4 Φεβρ. 868), ΠΒΚΣ Γ', 286 - 303.
Χαιρέτη Μ., Μία ἀπογραφὴ τῶν ναῶν καὶ τῶν μονῶν τοῦ διαμερίσματος Χανίων διὰ τὸ ἔτος 1637, ΠΒΚΣ Γ', 304 - 311.
— Ἡ ἀπογραφὴ τῶν ναῶν καὶ τῶν μονῶν τῆς περιοχῆς τῶν Χανίων τοῦ ἔτους 1637, ΕΕΒΣ ΛϚ', 1968, 335 - 388.
Χαραλαμποπούλου Β. Χ., Ἡ Μονὴ Προδρόμου Γορτυνίας, Χαρ. εἰς Ὀρλάνδον, Δ', 190 - 207 + πίν. 13.
Χιονίδη Γ., Ἱστορικὰ προβλήματα καὶ μνημεῖα ἐκ τῆς παραμονῆς τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ εἰς περιοχὴν Βεροίας, ΓΠ 50, 1967, 3 - 15.
Χρυσοῦ Ε. Κ., Αἱ μαρτυρίαι τοῦ Κυρίλλου Σκυθοπολίτου περὶ τῆς ε' οἰκουμενικῆς συνόδου καὶ τῆς καταδίκης τοῦ Ὠριγένους, Θεολ. συμπ. Χρήστου, 259 - 273.

Η'— ΤΕΧΝΗ — ΘΕΑΤΡΟΝ

Βοκοτοπούλου Π. Λ., Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν μονοχώρων ναῶν μετὰ δύο κογχῶν ἱερῶν, Χαρ. εἰς Ὀρλάνδον, Δ', 66 - 74 + πίν. 2.
Δημητροκάλλη Γ., Οἱ σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι ναοὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, Μικρ. Χρον. ΙΓ', 1967, 81 - 183 + χαρτ.
— Οἱ σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι ναοὶ τῆς Σικελίας καὶ Κάτω Ἰταλίας, ΕΕΒΣ ΛϚ', 1968, 267 - 334.
Dimitrokallis G., L'ascensione di Alessandro Magno nell' Italia del Medioevo, Θησαυρίσματα 4, 1967, 214 - 222.
Dimitrokallis G., The Byzantine Churches of Naxos, Amer. Journ. Archaeol. 72, 1968, 283 - 286 + πίν. 2.
Δρανδάκη Ν. Β., Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ Λακωνικῆς, ΑΕ 1967, 137 - 177 + πίν. 14.
Kalokyris C. D., The essence of orthodox iconography, GOTR XIII, 1968, 65 - 102.
Karageorghis V., Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1967, Bull. Corr. Hell. 92, 1968, 251 - 358.
Κυριαζοπούλου Β. - Λιβαδᾶ Γ., Ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ Ὀλύμπου, Ἅγιος Ἀντώνιος, ΑΔ 22, 1967, 6 - 14 + πίν. 11.
Λιάπη Ι., Ἐκ τοῦ Ὀξυλίνθου Εὐβοίας, Χαρ. εἰς Ὀρλάνδον, Δ', 156 - 160 + πίν. 4.

Μιχαηλίδου Μ., Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ζαχαριᾶ Καστοριᾶς, ΑΔ 22, 1967, 76 - 86 + πίν. 12.
Μουτσοπούλου Ν., Ἡ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Βεροίας, Θεσσαλονίκη 1968, 4ον, 123 + πίν. 218.
— Byzantinische und nachbyzantinische Baudenkmäler aus Klein - Prespa und aus Hl. German. BNJ XX, 1968, 1 - 49.
Μπάρλα Χ., Ὁ βυζαντινὸς ναὸς τῆς Σουβάλας, Χαρ. εἰς Ὀρλάνδον, Δ', 303 - 328 + πίν. 12.
— Ἀνασκαφὴ Κεφάλου Ἀμβρακικοῦ, ΠΑΕ 1967, 28 - 32 + πίν. 6.
Μπορμπουδάκη Ε., Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Κρήτης, Κρ. Χρ. Κ', 1966, 331 - 345 + πίν. Γ' - Ϛ'.
Μπούρα Χ. Θ., Ἅγιος Στέφανος Ριβίου Ἀκαρνανίας, Ἐπιστ. Ἐπετ. τῆς Πολυτεχν. Σχ. 3, 1968, 41 - 47 + πίν. 4.
Ξυγκοπούλου Α., Αἱ δύο ψηφιδωταὶ προσωπογραφίαι τῆς Νικοπόλεως, ΑΔ 22, 1967, 15 - 20 + πίν. 3.
Ὀρλάνδου Α. Κ., Δύο παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Κῶ, ΑΕ 1966, 1 - 103 + πίν. 1.
Πάλλα Δ. Ι., Ψηφιδωτά, ΘΗΕ ΙΒ', 1071 - 1240 [καὶ αὐτοτελῶς, Ἀθῆναι 1968, 4ον, 1071 - 1240 + πίν. 40].
Pallas D. J., Sur la chronologie de la mosaique représentant la Vierge entourée de Justinien et de Constantin a Ste Sophie de Constantinople, Ἀρχ. Ἀναλ. ἐξ Ἀθ. 1, 1968, 90 - 91 + πίν.
Φουντούλη Ι. Μ., Νάρθηξ, ΘΗΕ ΙΒ', 817 - 818.
Chatzidakis M., Architektur, Byzanz und der christliche Osten, 211 - 231.
— Griechenland, Byzanz und der christliche Osten, 231 - 235.

Θ'— ΔΙΚΑΙΟΝ

Μακρυμιχάλου Σ., Μία ἀνέκδοτος δικαστικὴ ἀπόφασις τοῦ Δουκὸς τῆς Κρήτης κατὰ τὸ 1423, ΠΒΚΣ Γ', 151 - 162 + πίν. 1.
Μάτση Ν. Π., Ἡ πώλησις τοῦ ἐνεχύρου κατὰ τὴν ἐκλογὴν τῶν Ἰσαύρων, ΕΕΒΣ ΛϚ', 1968, 37 - 44.
— Ζητήματα ἐκ τοῦ θεσμοῦ τῆς προτιμήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ δικαίῳ, ΕΕΒΣ ΛϚ', 1968, 45 - 54.
— Ἐπὶ τῆς νεαρᾶς 72 Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, ΕΕΒΣ ΛϚ', 1968, 55 - 69.
Παναγιωτάκου Π. Ι., †, Ἡ Ἐκκλησία ἐν τῇ Πολιτείᾳ, ΑΕΚΔ ΚΓ', 1968, 5 - 21.
Πανταζοπούλου Ν. Ι., Νομοθετικὸς ἀνταγωνισμὸς εἰς τὸ Βυζάντιον (ἀπὸ τοῦ 6ου ἕως τοῦ 10ου μ.Χ. αἰ.), Κυριλ. καὶ Μεθοδ. Β', 1 - 30.
Πετριτάκη Ι. Μ., Ἡ ἑνότης ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, ΑΕΚΔ ΚΓ', 1968, 22 - 37.
— Νόμων Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων, ἀνεπισήμων τοιούτων κωδικοποιήσεων, Βασιλικῶν προσταγμάτων καὶ χρυσοβούλλων, πρὸς διασφάλισιν τῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ κανονικῆς τάξεως καὶ ἀκριβείας, ΑΕΚΔ ΚΓ', 1968, 135 - 157.
Svoronos N., L'épibolè à l'époque des Comnènes, TM 3, 1968, 375 - 395.
Τριανταφύλλου Κ. Ν., Τὰ ἐξαρχικὰ δίκαια τοῦ μητροπολίτου Πατρῶν ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης τῷ 1381, ΠΒΚΣ Γ', 250 - 255.
Τρωιάνου Σ. Ν., Νομοκάνων «Πάνυ ὠφέλιμον καὶ πλουσιώτατον», ΑΕΚΔ ΚΓ', 1968, 38 - 53, 97 - 118, 162 - 176.

Χριστοφιλοπούλου Α. Π., Τὸ ἑλληνικὸν ὀρθόδοξον ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον κατὰ τὰ ἔτη 1964 καὶ 1965, Θεολογία 38, 1967, 487 - 500, 646 - 660.

Ι'— ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ

Ἡμέλλου Σ. Δ., Ἡ περὶ πειρατῶν λαϊκὴ παράδοσις, Ἀθῆναι 1968, 8ον, 165. [Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας, 52].

Οἰκονομίδου Δ. Β. Χάρων, ΘΗΕ ΙΒ', 104 - 106.

— Ὁ θρῆνος τοῦ νεκροῦ ἐν Ἑλλάδι, ΕΚΕΕΛ ΙΗ/ΙΘ', 1965 - 66, 11 - 40.

Spyridakis G. C., L'usage des bains à l'époque byzantine, Les origines de la médicine en Grèce, Athènes 1968, 55 - 56.

ΙΑ'— ΚΩΔΙΚΕΣ - ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

Atsalos B., Φύλακες, un terme paléographique mal compris, BZ 61, 1968, 254 - 260.

Βέη Ν. Α. †, Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων, τ. Α', Ἀθῆναι 1967, 8ον, *77 + 773 + πίν. LXXX [Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἐρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ].

Dimaras C. Th. - Koumarianou C. - Droulia L., Modern Greek Culture, A selected bibliography, Thessaloniki 1968, 8ον, 137 [Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Ἵδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου, 163].

Κακουλίδη Ε. Δ., Ἡ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς Προδρόμου - Πέτρας στὴν Κωνσταντινούπολη, Ἑλληνικὰ 21, 1968, 3 - 39 + πίν. 1 - 5.

— Δύο νέοι κώδικες τῶν κρητικῶν βιβλιογράφων Γεωργίου καὶ Μανουὴλ - Μανούσου Γρηγοροπούλου, Ἑλληνικὰ 21, 1968, 178 - 179.

Kambylis A., Eine Handschrift des Mystikers Symeon, Scriptorium XXII, 1968, 20 - 34.

Κομίνη Α. Δ., Πατμιακά, Ἡ μαρτυρία δύο βιβλιογραφικῶν προσθηκῶν, Ἐρανιστὴς Ε', 1967, 194 - 200.

— Πίνακες χρονολογημένων πατμιακῶν κωδίκων, Πρόλογος Δ. Α. Ζακυθηνοῦ, Ἀθῆναι 1968, 4ον ιδ' + 96 + πίν. 176. [Βασιλικὸν Ἵδρυμα Ἐρευνῶν, Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν].

Λιβαδάρα Ν. Α., Ὁ χάρτης τῆς Κρήτης εἰς τὰ χειρόγραφα τῆς Γεωγραφίας τοῦ Πτολεμαίου, ΠΒΚΣ Β', 120 - 125 + πίν. ΙΓ' - ΙΘ'.

Μουτσοπούλου Ν. - Δημητροκάλλη Γ., Bibliographie principale des chateaux - forts de la Grèce, Annales Techniques 37, 1968, 145 - 148.

Μπουγάτσου Ν. Θ., Βιβλιογραφία Ἑλληνικοῦ Θρησκευτικοῦ Τύπου, Θεολογία 39, 1968, 246 - 276, 440 - 464.

Πατρινέλη Χ. Γ., Κρῆτες συλλέκται χειρογράφων κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἀναγεννήσεως, ΠΒΚΣ Γ', 202 - 206.

Πολίτη Λ. - Κατραμάδου Μ. Δ., Κατάλογος χειρογράφων Σκήτης Ἁγίου Παντελεήμονος, Ἑλληνικὰ 20, 1967, 349 - 386 + πίν. 11 - 16.

Πολίτη Λ., Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ τῆς μονῆς Ἁγίας Παρασκευῆς Βίτσας καὶ ἡ χρονολογία της, Ἑλληνικὰ 20, 1967, 421 - 426 + πίν. 17.

— Ἀνύπαρκτα ὀνόματα καὶ παραναγνώσματα, Ἑλληνικὰ 20, 1967, 426 - 430.

— Συμπληρωματικοὶ κατάλογοι χειρογράφων Ἁγίου Ὄρους, Α', Χειρόγραφα μονῆς Κουτλουμουσίου, Ἑλληνικὰ 21, 1968, 109 - 148, 347 - 377.

— Παλαιογραφικά, Ἑλληνικὰ 21, 1968, 168 - 178.

23 - 4 - 1969

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΜΕΘ' ΩΝ ΑΝΤΑΛΛΑΣΣΕΤΑΙ Η ΕΠΕΤΗΡΙΣ

Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis, IV, 1968 (Debrecin).
Ἀθηνᾶ, ΞΘ', 1966 - 1967 (Ἀθῆναι).
Analecta Bollandiana, 86, 1968 (Bruxelles).
Ἀρχεῖον Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου, ΚΓ'/3, 1968 (Ἀθῆναι).
Ἀρχεῖον Πόντου, ΚΗ', 1966 - 1967 (Ἀθῆναι).
Bollettino della B. Greca di Grottaferrata, n. serie, XXII, 1968 (Grottaferrata).
Byzantinische Zeitschrift, 61, 1968 (München).
Byzantinoslavica, XXIX, 1968 (Prague).
Byzantion, XXXVIII/1, 1968 (Bruxelles).
СТАРИНАР, XVIII, 1967 (Beograd).
Dumbarton Oaks Papers, 21, 1967 (Washington).
Ἑλληνικά, 21, 1968 (Θεσσαλονίκη).
Emerita XXXVI, 1968 (Madrid).
Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν, Α', 1968 (Ἀθῆναι).
Ἐπετηρὶς Κέντρου Ἐρεύνης Ἑλληνικῆς Λαογραφίας, ΙΗ' - ΙΘ', 1965 - 1966 (Ἀθῆναι).
Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ΙΗ', 1967 - 1968 (Ἀθῆναι).
Greek - Roman and Byzantine Studies, 9/3, 1968 (Durham).
Ἠπειρωτικὴ Ἑστία, ΙΖ', 1968 (Ἰωάννινα).
Hvmanitas, XVII - XVIII, 1965 - 1966 (Coimbra).
Θεολογία, ΛΘ'/3, 1967 (Ἀθῆναι).
Θησαυρίσματα, 4, 1967 (Βενετία).
Irénikon, XLI, 1968 (Chévétogne).
Jahrbuch der österreichischen byzantinischen Gesellschaft, XVII, 1968 (Graz - Wien - Köln).
Journal of Hellenic Studies, LXXXVIII, 1968 (London).
Journal of Warburg and Courtauld Institutes, XXXI, 1968 (London).
Κρητικὰ Χρονικά, Κ', 1966 (Ἡράκλειον).
Κυπριακαὶ Σπουδαί, ΛΑ', 1967 (Λευκωσία).
Μακεδονικά, Ζ', 1966 - 1967 (Θεσσαλονίκη).
Μικρασιατικὰ Χρονικά, ΙΓ', 1967 (Ἀθῆναι).
Μνημοσύνη, Α', 1967 (Ἀθῆναι).
Nouvelle Revue Théologique, 90, 1968 (Louvain).
Orientalia Christiana Periodica, XXXIV, 1968 (Roma).
Παρνασσός, Ι', 1968 (Ἀθῆναι).
Proceedings of the Royal Irish Academy, 67 sect. C 3, 1968 (Dublin).
Revue d'Histoire Ecclésiastique, LXIII, 1968 (Louvain).
Revue des Études Byzantines, XXVI, 1968 (Paris).
Revue des Études Sud-Est Européennes, VI/3, 1968 (Bucarest).
Revue Historique, CCXL/488, 1968 (Paris).

Revue Roumaine d'Histoire, VII, 1968 (Bucarest).
Revue Roumaine d'Histoire de l'Art, V, 1968 (Bucarest).
Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici, 5, 1968 (Roma).
Scriptorium, XXII/1, 1968 (Bruxelles).
Srednie Vjeka, 31, 1968 (Μόσχα).
Studii (Revistă de Istorie), 21/2, 1968 (Bucarest).
Studii şi Cercetări de Istoria Artei (seria Arta Plastică), 15, 1968 (Bucarest).
Studii şi Cercetări de Istorie Veche, 19, 1968 (Bucarest).
Südost-Forschungen, XXVII, 1968 (München).
Vizantijskij Vremennik, XXIX, 1968 (Μόσχα).
Zbornik Radova (Recueil de Travaux), 10, 1967 (Beograd).
Zeitschrift für Balkanologie, V, 1967 (W. Berlin).

ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ 1968

Κατὰ τὸ λῆξαν ἔτος 1968 ἡ δραστηριότης τῆς 'Εταιρείας ἡμῶν ἐπανῆλθεν εἰς τὸν συνήθη ρυθμόν. Γενομένων ἀρχαιρεσιῶν τὴν 31ην Μαρτίου 1968 ἐξελέγη νέον Δ.Σ. τοῦ ὁποίου προεδρεύει ὁ καθηγητὴς κ. 'Αν. 'Ορλάνδος, ἀντιπροέδρων ἐκλεγέντων τοῦ κ. Π. Μπρατσιώτη καὶ τοῦ κ. Δ. Γκίνη. Τὴν 10ην Φεβρουαρίου 1968 ἀπετυπώθη ὁ ΛΕ' (1966-67) διπλοῦς τόμος τῆς ἡμετέρας 'Επετηρίδος. 'Εξ ἐπόψεως ἑταίρων ἐγένοντό τινες μεταβολαὶ διὰ παραιτήσεων, ἐγγραφῶν καὶ λόγῳ ἐπελθόντων θανάτων. Τὴν 4ην Νοεμβρίου 1968 ἀπεβίωσεν ἐν Μονάχῳ ὁ διαπρεπὴς ἱστορικὸς βυζαντινολόγος καὶ ἐπὶ μακρὰ ἔτη καθηγητὴς καὶ ἀκαδημαϊκὸς καὶ διευθυντὴς τῆς BZ Franz Dölger, ἐρευνητὴς τῆς ἐσωτερικῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου, ἐκδότης ἐγγράφων καὶ δὴ ἁγιορειτικῶν καὶ συγγραφεὺς πολυαρίθμων μελετῶν. 'Ο ἀείμν. Dölger κατελέγετο, σὺν ἄλλοις, μεταξὺ τῶν ἐπιτίμων ἑταίρων τῆς ἡμετέρας 'Εταιρείας.

Τὴν 11ην 'Ιουνίου 1968 (29 Μαΐου κατὰ τὸ παλαιὸν ἡμερολόγιον) ἡ 'Εταιρεία ἡμῶν ἐτέλεσεν ἐν τῇ μεγάλῃ αἰθούσῃ τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας, εὐγενῶς παραχωρηθείσῃ, πολιτικὸν μνημόσυνον τῶν κατὰ τὴν Ἅλωσιν (1453) πεσόντων, εἰς ὃ μετ' εἰσήγησιν τοῦ Προέδρου ἡμῶν κ. 'Αναστ. 'Ορλάνδου ὡμίλησεν ὁ γενικὸς γραμματεὺς τῆς 'Εταιρείας καθηγητὴς κ. Ν. Β. Τωμαδάκης.

'Η βιβλιοθήκη τῆς 'Εταιρείας ἡμῶν ηὐξήθη κατὰ 150 περίπου τόμους ἐκ δωρεῶν καὶ ἀνταλλαγῶν. Μολονότι δὲν δυνάμεθα νὰ συντηρῶμεν ὑπάλληλον διὰ τὴν λειτουργίαν της, εὐκολύνομεν τοὺς εἰδικοὺς μελετητὰς τῶν καταλοίπων τοῦ ἀειμν. Β. Μυστακίδου καὶ ἄλλους ἐπιθυμοῦντας νὰ συμβουλευθοῦν αὐτήν. Ζωηρὸν διαφέρον ὑπὲρ τῆς 'Εταιρείας καὶ τῆς βιβλιοθήκης αὐτῆς ἐπιδεικνύει πάντοτε ὁ εὐγενὴς υἱὸς τοῦ διαθέτου κ. 'Αθ. Β. Μυστακίδης, ἰατρὸς ἐν Θεσσαλονίκῃ.

'Ως πρὸς τὰ οἰκονομικὰ τῆς 'Εταιρείας ταῦτα δὲν ὑπῆρξαν ρόδινα. Δὲν ἔχομεν πλέον τὴν ἐπιχορήγησιν τοῦ ΒΙΕ (Βασ. 'Ιδρύματος 'Ερευνῶν), ἡ ὁποία μολονότι ἦτο μικρὰ (10.000) καὶ ἐδίδετο ἐπ' ἀνταλλάγματι ἀποστολῆς τῆς 'Επετηρίδος εἰς δεκάδας ξένων βιβλιοθηκῶν, ἀνεκούφιζε τὴν 'Εταιρείαν. Οὐδὲ κρατική τις χορηγία εἰσεπράχθη κατὰ τὰ ἔτη 1966-1968, παρὰ τὰς ἐνεργείας μας, μόλις δὲ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1969 ἐπετεύχθη αὕτη (20.000 δρ. τοῦ 'Υπ. Παιδείας καὶ 30.000 τοῦ 'Υπουργείου Προεδρίας διὰ

τὸν προϋπολογισμὸν τοῦ 1969). Ἀπεναντίας τόσον ἡ γεραρὰ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ὅσον καὶ ἡ Μπάγκειος Ἐπιτροπή, ἀμφότερα ἱδρύματα ἐνισχύοντα πολλὰς πτωχὰς Ἑταιρείας διὰ σημαντικὰς ὅμως ἐκδόσεις, κατέβαλον καὶ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος 1968 τὰς ἐπιχορηγήσεις των ἐκ δρ. 20.000 καὶ 12.000 ἀντιστοίχως. Παρήγορον εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι οἵ τε Ἑταῖροι ἡμῶν κατέβαλον τὰς συνδρομάς των (ἔναντι τοῦ τόμου ΛΕ΄), καὶ ἡ πώλησις σειρῶν καὶ τόμων ἔφθασε τὸ σημαντικὸν ποσὸν δι᾿ ἡμᾶς τῶν δρ. 64.368. Ἐν ὅλῳ τὰ ἔσοδα τοῦ ταμείου ἀνῆλθον εἰς δρ. 121.878 ἔναντι 108.680,80 ἐξόδων. Ἀλλὰ τὸ βάρος τῶν ἐξόδων τοῦ ΛϚ΄ (1968) τόμου τῆς Ἐπετηρίδος ἡμῶν ἔπεσεν ἐπὶ τοῦ ἐνεστῶτος ἔτους (1969). Γενικῶς διὰ τὴν ἔκδοσιν τῆς Ἐπετηρίδος κατὰ τὸ λῆξαν ἔτος ἐδαπανήθησαν δρ. 70.617. Ὑπήρξαμεν δὲ λίαν φειδωλοὶ εἰς ἀγορὰν βιβλίων καὶ εἰς βιβλιοδεσίαν, μολονότι ἔχομεν μεγάλας ἀνάγκας.

Τὸν Ἀπρίλιον 1969 ἀπετυπώθη ὁ ΛϚ΄ (1968) τόμος τῆς ἡμετέρας Ἐπετηρίδος ἐκ 30 φύλλων, ὁ ὁποῖος κολακευόμεθα νὰ πιστεύωμεν ὅτι εἶναι ἐξ ἐπόψεως περιεχομένου καὶ ἐμφανίσεως ἀντάξιος τῶν μεγάλων παραδόσεων τοῦ περιοδικοῦ καὶ τῆς διεθνοῦς ὑποδοχῆς, ἧς τυγχάνει.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ ἡμετέρα Ἑταιρεία ἱδρύθη κατὰ τὸ 1919, σχοῦσα πρῶτον αὐτῆς πρόεδρον τὸν ἀείμν. μητροπολίτην Ἀθηνῶν Μελέτιον Μεταξάκην. Ὁ γεν. γραμματεὺς ἡμῶν ἐπεσήμανε πρὸ ἔτους δι᾿ ἐπιφυλλίδος του τὸ γεγονὸς καὶ τὴν σημασίαν ἣν εἶχεν ἡ ἵδρυσις τῆς τε Ἑταιρείας καὶ τοῦ περιοδικοῦ αὐτῆς διά τε τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν ἐκλαΐκευσιν τῶν περὶ τὸ Βυζάντιον γνώσεων. Ἐζήτησεν ἐπίσης τὴν συναντίληψιν τῶν δυναμένων διὰ μίαν ὁριστικωτέραν καὶ ἀνετωτέραν στέγασιν καὶ λειτουργίαν τῆς Ἑταιρείας. Δύο ἰδιῶται ἀπήντησαν εἰς τὴν ἔκκλησιν ταύτην προσφέροντες ἑκάτερος 100 δρ., ἃς καὶ δὲν ἐδέχθημεν. Ἐκρίναμεν σκοπιμώτερον ν᾿ ἀναβάλωμεν τὸν ἑορτασμὸν τῆς 50ετηρίδος τῆς Ἑταιρείας, πιθανῶς καὶ μέχρι τοῦ 1973, ὅτε τὸ περιοδικόν, βοηθείᾳ τοῦ Θεοῦ, θὰ ἔχῃ συμπληρώσει τοὺς 40 τόμους καὶ 50ετίαν ἀφ᾿ ἧς τὸ πρῶτον (τὸ 1924) ἐξεδόθη. Πιθανὸν δ᾿ αἱ περιστάσεις νὰ εἶναι εὐνοϊκώτεραι καὶ ἐξ ἐπόψεως στεγάσεως.

Κύριοι Ἑταῖροι, πράττομεν ὀλίγα, διότι μικρὰ εἶναι τὰ μέσα τὰ ὁποῖα διαθέτομεν. Ἀλλὰ μέγα ἐπίτευγμα εἶναι ἡ συνέχισις τῆς ἐκδόσεως τῆς Ἐπετηρίδος ἡμῶν, δι᾿ ἧς κυρίως ἐμφανίζεται διεθνῶς ἡ Ἑλλὰς εἰς τὸν τομέα τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν.

Ὁ ἀξιότιμος ταμίας καθηγητὴς κ. Γ. Κ. Σπυριδάκης, ὁ ὁποῖος ἀόκνως ἐπιμελεῖται τῶν οἰκονομικῶν τοῦ σωματείου, θέλει ἀναγνώσει ὑμῖν τὸν ἀπολογισμὸν τοῦ 1968 καὶ παρέξει ὑμῖν περισσοτέρας ἐξηγήσεις περὶ τῆς πορείας αὐτῶν.

Ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς
Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΧΡΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1968

ΕΣΟΔΑ		Δρχ.
1. Ἐκ τῶν συνδρομῶν τῶν Ἑταίρων		19.580
2. Ἐκ πωλήσεως τῆς Ἐπετηρίδος		64.368
3. Ἐκ τόκων καταθέσεως ἐν τῷ Ταχυδρομικῷ Ταμιευτηρίῳ		4.530
4. Ἐκ χορηγιῶν:		
α) Τῆς Μπαγκείου Ἐπιτροπῆς	12.000	
β) Τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας	20.000	32.000
5. Ἐκ Δωρεᾶς εἰς μνήμην τοῦ Προέδρου τῆς Ἑταιρείας Παναγιώτου Πουλίτσα:		
α) τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας	500	
β) τῶν Ν. Β. Τωμαδάκη, Γ. Κ. Σπυριδάκη καὶ Μεν. Τουρτόγλου ὑφ᾿ ἑκάστου δραχ. 300	900	1.400
Σύνολον		121.878
6. Ὑπόλοιπον ἐκ τῆς Οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τοῦ ἔτους 1967		142.892,75
Σύνολον		264.770,75
ΔΑΠΑΝΑΙ		
1. Ἐξόφλησις τοῦ λογαριασμοῦ ἐκτυπώσεως τοῦ ΛΕ΄ τόμου τῆς Ἐπετηρίδος		26.585
2. Ἐκτύπωσις τοῦ ΛϚ΄ τόμου τῆς Ἐπετηρίδος		30.000
3. Προμήθεια χάρτου		13.532
4. Ἐνοίκιον γραφείου καὶ ἀποθήκης		9.132
5. Μισθὸς θυρωροῦ, θέρμανσις κλπ. τῶν γραφείων τῆς Ἑταιρείας		10.826
6. Δικαιώματα τοῦ εἰσπράκτορος τῶν συνδρομῶν τῶν Ἑταίρων		3.955
7. Ἀμοιβαὶ διὰ παρασχεθείσας ὑπηρεσίας		5.230
8. Προμήθεια βιβλίων πρὸς πλουτισμὸν τῆς Βιβλιοθήκης		1.989
9. Βιβλιοδεσία περιοδικῶν		770
10. Δημοσίευσις ψηφίσματος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ Προέδρου αὐτοῦ Παναγιώτου Πουλίτσα καὶ κατάθεσις στεφάνου		1.650
11. Ἀμοιβὴ διορθωτοῦ τυπογραφικῶν δοκιμίων τῆς Ἐπετηρίδος		500
12. Γραφικὴ ὕλη καὶ ἔντυπα		450
13. Ταχυδρομικὰ ἔνσημα		1.516,90
14. Τηλεφωνικὰ τέλη		913,20
15. Φωτισμὸς τῶν γραφείων καὶ ὕδρευσις		575,30
16. Χαρτοσήμανσις τῶν δικαιολογητικῶν στοιχείων τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τοῦ ἔτους 1967		176
17. Ἀσφάλισις τοῦ διαμερίσματος τῶν γραφείων τῆς Ἑταιρείας		364
18. Διάφοροι δαπάναι (καθαριότης, κράτησις ὑπὲρ Μ.Τ.Π.Υ. κλπ)		516,40
Σύνολον		108.680,80
Ὑπόλοιπον εἰς κατάθεσιν ἐν τῷ Ταχυδρομικῷ Ταμιευτηρίῳ καὶ εἰς μετρητὰ εἰς τὸ ταμεῖον		156.089,95
Σύνολον		264.770,75

Ἐν Ἀθήναις τῇ 23 Ἰανουαρίου 1969
Ὁ Ταμίας
Γ. Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ

ΤΟ ΠΡΩΤΟΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Πρόεδρος
† Ο ΑΘΗΝΩΝ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †

Ἀντιπρόεδροι
Ι. Μ. ΔΑΜΒΕΡΓΗΣ †
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΣ †

Γεν. Γραμματεὺς
ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ †

Ταμίας
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΙΠΑΛΔΟΣ †

Σύμβουλοι

ΙΩ. ΖΕΡΒΟΣ †
ΣΠΥΡΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ †
ΑΙΜΙΛΙΑ ΚΑΛΛΙΓΑ †
ΝΙΚ. Δ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ †
ΠΑΝ. Δ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ †
ΑΡΙΣΤ. ΚΟΥΖΗΣ †
† ΑΡΧ. ΧΡ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ †
Κ. Ν. ΡΑΔΟΣ †
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΩΤΗΡΙΟΥ †

ΤΟ ΝΥΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ

Πρόεδρος
ΟΡΛΑΝΔΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ

Ἀντιπρόεδροι
ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ
ΓΚΙΝΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

Γεν. Γραμματεὺς
ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Ταμίας
ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Σύμβουλοι

ΒΕΛΤΣΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ
ΖΕΠΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ
ΖΩΡΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΚΟΛΙΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΚΟΜΙΝΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ
ΚΟΡΡΕΣ ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ
ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΗΣ ΦΑΙΔΩΝ
ΜΠΟΝΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ
ΦΩΤΙΑΔΗΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ

ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΙΔΡΥΤΑΙ

ΑΜΠΟΤ Ε. †
ΒΟΛΙΔΗΣ Θ. †
ΔΑΜΒΕΡΓΗΣ Ι. †
ΔΑΡΑΛΕΞΗΣ Χ. †
ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ Π. †
ΖΕΡΒΟΣ Ι. †
ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΕΥΓΕΝΙΑ
ΗΛΙΑΔΟΥ ΕΥΦΗ †
ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ ΣΠ. †
ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ ΕΥΑΓΓ. †
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Ν. †
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Π. Δ. †
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ ΤΟΥΛΑ †
ΚΟΥΚΟΥΛΕ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ †
ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ Φ. †
ΛΑΜΠΙΚΗΣ Β. †
ΛΟΥΚΙΔΗΣ Γ. †
ΜΑΘΙΟΠΟΥΛΟΣ Π. †
ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ ΓΡ. †
† Ο ΑΘΗΝΩΝ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †
ΠΑΠΑΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Κ. †
ΣΑΡΟΓΛΟΥΣ Π. †
ΣΙΜΩΝΙΔΗΣ Β. †
ΣΚΟΥΤΑΡΗ ΝΕΛΛΗ †
ΤΙΠΑΛΔΟΣ Γ. †
ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΣ Γ. †

ΜΕΓΑΛΟΙ ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ

ΓΚΙΝΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

ΑΒΡΑΜΙΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
† ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †
Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΔΕΛΤΑΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ †
Ο ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΩΣ
ΛΑΜΠΙΚΗ ΣΟΦΙΑ †
ΛΑΜΠΙΚΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ †
ΟΙΚΙΑΔΗΣ ΜΙΧ. †
ΜΠΕΝΑΚΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ †
ΜΠΕΝΑΚΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ †
ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ
ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΜΠΑΓΚΕΙΟΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΤΟ ΠΑΝΕΠ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΡΑΚΤΙΒΑΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ †
ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΔΙΟΙΚΗΣΕΩΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ
ΧΩΡΕΜΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ †

ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ

ΤΟ ΑΘΗΝΗΣΙ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
ΑΚΙΛΟΓΛΟΥΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ
ΑΜΠΟΤ ΕΥΓΕΝΙΑ †
ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ †
ΔΕΛΤΑ ΠΗΝΕΛΟΠΗ †
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΝ ΤΑΜΕΙΟΝ
ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΚΑΜΠΑΝΗΣ ΛΕΩΝΙΔΑΣ †
ΚΑΣΔΑΓΛΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ †
ΚΟΡΚΟΔΕΙΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ †
ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ ΦΑΙΔΩΝ †
ΚΤΕΝΑ ΟΛΓΑ †
ΛΑΪΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ
† ΑΡΧ. ΛΙΑΝΑΣ ΖΑΧΑΡΙΑΣ †
ΛΟΒΕΡΔΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ †
MILLER WILLIAM †
ΝΟΜΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ
ΠΟΥΡΗΣ ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ †
ΡΟΥΣΣΟΣ ΝΙΚΗΤΑΣ †
ΣΙΔΕΡΙΔΗΣ ΞΕΝΟΦΩΝ †
ΤΡΑΠΕΖΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΡΙΚΟΓΛΟΥ ΙΩΑΝΝΗΣ
ΧΩΡΕΜΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ †

ΔΩΡΗΤΑΙ

ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ †
ΓΕΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ †
ΕΥΓΕΝΙΔΗΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ †
ΘΕΟΔΩΡΑΚΑΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ †
ΙΓΓΛΕΣΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ †
ΚΑΜΠΕΡΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
ΚΑΡΑΜΑΝΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
† Ο ΚΙΤΙΟΥ ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ †
ΚΥΤΙΚΑΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ †
ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ †
ΠΑΠΑΘΕΟΛΟΓΟΥ ΣΤΕΡΓΙΟΣ †

ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΕΛΗ ΕΠΙΤΙΜΑ

† Ο ΑΘΗΝΩΝ ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ †
† Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †
ALBERTONI ALDO †
ANASTASIJEVIĆ DRAG. †
BABINGER FRANZ †
BĂNESCU N.
BENEŠEVIĆ V. †
ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΕΛ. †
BRECCIA EV. †
BREHIER L. †
BROUWER FRANC. DE SIMONE †
BURY J. B. †
BYRON R. †
CADAFALCH J. P. †
COLLINET PAUL †
DAIN A. †
DANIÉLOU JEAN
DARKó E. †
DAWKINS R. M. †
DELEHAYE HIPPOL. †
DIEHL CHARLES †
DÖLGER FR. †
EBERSOLT J. †
EHRHARD ALBERT †
FERRARI DALLE SPADE GIAN. †
GERLNED E. †
GIANNELLI CIRO †
GRÉGOIRE HENRI †
GUILLAND RODOLPHE
JERPHANION GUIL. DE †
HALKIN FR.
HEISENBERG A. †
HESSELING D. †
HOFMANN GEORG †
IORGA N. †
KURTZ ED. †
LAURENT VIT.
LEMERLE PAUL
LOENERTZ R. - J.
MARSHALL F. H.
MERCATI SILVIO GIUSEPPE †
MERTEN ERICH
MILLER WILLIAM †
MILLET G. †
MORAVCSIK G.
MURATI FR. †
ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ Β. Α. †
NOAILLES PIERRE DE †
PALMIERI AUR. †
PAVOLINI PAOLO †
PERNOT H. †
† Ο ΠΡΟΥΣΗΣ ΔΩΡΟΘΕΟΣ †
RODD SIR RENNELL
ΡΟΥΣΣΟΣ ΔΗΜΟΣΘ. †
SCHELTEMA H.
SCHLUMBERGER G. †
A. M. ΧΑΪΛΕ ΣΕΛΑΣΙΕ
SOKOLOV I. †
STRZYGOWSKI JOS. †
TAFRALI O. †
ΤΣΙΚΝΟΠΟΥΛΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
USPENSKIJ F. †

ΤΑ ΜΕΛΗ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Α΄ ΤΑΚΤΙΚΑ

Ἀγαπητὸς Γεώργιος
Ἀθανασιάδης Νόβας Γεώργιος
Ἀλεξόπουλος Γεώργιος
Ἀλιβιζᾶτος Γεράσιμος
Ἀντωνοπούλου - Δανιὴλ Ἥβη
Ἀποστολᾶτος Σπῦρος
Ἀραβαντινὸς Γεώργιος
Ἀρβιλιὰς Κωνσταντῖνος
Ἀρμένης Ἀριστοτέλης
Ἀτέσης Βασίλειος

Βαγιακάκος Δικαῖος
Βάλληνδας Στυλιανὸς
Βάρτσος Ἰωάννης
Βασιλειάδης Δημήτριος
Βασιλείου Σπῦρος
Βασιλικοπούλου Ἁγνὴ
Βελαώρας Δημήτριος
Βέλλας Βασίλειος
Βελουδίου Μαρία
Βέλτσος Γεώργιος
Βερναρδάκης Κωνσταντῖνος
Βουκίδης Τιμολέων
Βρανούσης Λέανδρος

Γαβαλᾶς Ἀναστάσιος
Γαλάτης Στέφανος
Γερουλᾶνος Ἰωάννης
Γιαννακόπουλος Θεόδωρος
Γιαννακόπουλος Γεώργιος Π.
Γιαννακόπουλος Κωνσταντῖνος
Γκητάκος Μιχαὴλ
Γκίνης Δημήτριος
Γριτσόπουλος Τάσος

Δημακοπούλου Φωφὼ
Δημαρᾶς Ἰωάννης
Δημαρᾶς Κωνσταντῖνος
Δημητροκάλλης Γεώργιος
Δοανίδου Σοφία
Δραγούμης Φίλιππος

Ζακυθηνὸς Διονύσιος
Ζέπος Παναγιώτης
Ζούβας Παναγιώτης
Ζώρα Πόπη
Ζώρας Γεώργιος

Θεμελῆ - Κατηφόρη Δέσποινα
Θεοδωρακόπουλος Ἰωάννης
Θεοφανίδης Ἰάσων
Θεοχάρη Μαρία
Θεοχάρης Κωνσταντῖνος

Καλαντζῆς Εὐστράτιος
Καλβοκορέσης Δημήτριος
Καλλιγᾶς Μαρῖνος
Καλποῦζος Ἰωάννης
Καναρέλλη Νίτσα
Κανδρῆς Εὐθύμιος
Καραναστάσης Ἀναστάσιος
Κασιμάτης Γρηγόριος
Κασκαμπᾶς Ἰωάννης

Κατσάνης Ἀθανάσιος
Κατσάνης Μιχαὴλ
Κατσουρὸς Ἀντώνιος
Κόλιας Γεώργιος
Κολοκοτρώνης Βλαδίμηρος
Κομίνης Ἀθανάσιος
Κονιδάρης Γεράσιμος
Κοντολέων Νικόλαος
Κορρὲς Στυλιανὸς
Κούκκου Ἑλένη
Κουρμούλης Γεώργιος
Κούρνιας Κωνσταντῖνος
Κουρούσης Σταῦρος
Κούρσης Νικόλαος
Κουσκουτόπουλος Χρυσόστομος
Κουτσιλιέρης Ἀνάργυρος
Κουτσοκώστα Δάφνη
Κουτσούκου Φωτεινὴ
Κουτσοχέρας Στάθης
Κραντονέλλη Ἀλεξάνδρα
Κρεκούκιας Δημήτριος
Κυριαζοπούλου - Μιράσγεζη Μαρία
Κυριάκης Κυριάκος
Κυριακόπουλος Κωνσταντῖνος
Κωνσταντόπουλος Νικόλαος
Κωτούλας Κωνσταντῖνος

Λαζαρῆς Θεόδωρος
Λαμψίδης Ὀδυσσεὺς
Λαχανᾶς Βασίλειος
Λειβαθηνὸς Διονύσιος
Λιβαδάρας Νικόλαος
Λιβεριάδης Εὐελπίδης
Λουκᾶτος Σπυρίδων

Μαμώνη Κυριακὴ
Μανάφης Κωνσταντῖνος
Μανδηλαρᾶς Βασίλειος
Μανῆ Ἄννα
Μανῆς Εὐάγγελος

Μαργαρίτης Ἀλκιβιάδης
Μαρινᾶτος Σπυρίδων
Μαρκουΐζος Ἰωάννης
Μαστροδημήτρης Παναγιώτης
Ματορῖκος Παναγιώτης
Μάτσης Νικόλαος
Μαυρομάτης Κωνσταντῖνος
Μέγας Γεώργιος
Μιράσγεζης Δημοσθένης
Μουστάκης Βασίλειος
Μουτούση Ἀντιγόνη
Μπάρλα Χαρίκλεια
Μπαρμπάτη - Βάρτσου Εὐθαλία
Μπόνης Κωνσταντῖνος
Μπουμπουλίδης Φαίδων
Μπρατσιώτης Παναγιώτης

Νειάδας Βασίλειος
Νικολαΐδης Σοφοκλῆς
Νικολόπουλος Παναγιώτης
Νικολοπούλου Χάρις
Νομικὸς Γεώργιος

Ξυγγόπουλος Ἀνδρέας
Ξύδης Θεόδωρος

Ὀρλάνδος Ἀναστάσιος

Παναγιωτάκης Νικόλαος
Παναγόπουλος Ἰωάννης
Παπαδόπουλος Στυλιανὸς
Παπαϊωάννου Κωνσταντῖνος
Παπανδρικόπουλος Γεώργιος
Παπαντωνίου Ἀγησίλαος
Πατριαρχέας Παναγιώτης
Πατρινέλης Χρῖστος
Παυλόπουλος Κανάρης
Πέρδικας Παναγιώτης
Πέτροβιτς Νατάλης
Πλακίδης Σταῦρος

Πολίτης Νικόλαος
Πολίτου Δανάη
Ποῦλος Ἰωάννης

Ράμφος Ἰωάννης
Ραφτόπουλος Γεώργιος
Ρωμαῖος Κωνσταντῖνος

Σαραντῆς Μιλτιάδης
Σαρρῆς Ἀλέξανδρος
Σεργόπουλος Γεώργιος
Σερπιέρης Ἰω. Βαπτιστὴς
Σιμόπουλος Εὐθύμιος
Σκυριανοῦ Εὐτέρπη
Σμπαρούνης Ἀθανάσιος
Σουλογιάννης Εὐθύμιος
Σούρλας Κίμων
Σπυριδάκης Γεώργιος Κ.
Σταθοπούλου Ἐλευθερία
Σταματιάδου Εἰρήνη
Σταμίρης Γεώργιος
Στεφανάκης Κωνσταντῖνος
Στεφανίδης Μάνος
Στίκας Εὐστάθιος

Στράτος Ἀνδρέας
Σωφρονόπουλος Γεώργιος

Τραυλὸς Ἰωάννης
Τρεμπέλας Παναγιώτης
Τριανταφυλλόπουλος Ἰω. Κ.
Τσάλλη Μίνα
Τσαντίλης Περικλῆς
Τσάτσος Θεμιστοκλῆς
Τσάτσος Ἰωάννης
Τωμαδάκης Νικόλαος

Φορόπουλος Νικόλαος
Φραγκούλης Γεώργιος
Φουρκιώτης Κωνσταντῖνος
Φωτιάδης Εὐάγγελος

Χαραλαμπίδης Κωνσταντῖνος
Χατζηθεοδώρου Ἀντιγόνη
Χατζηνικολάου - Μαραβᾶ Ἄννα
Χατζῆς Παναγιώτης
Χριστόπουλος Τάκης
Χριστοφιλόπουλος Ἀναστάσιος

Ψυχογυιὸς Κωνσταντῖνος

Β' ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΑ

Βαφείδης Σάββας
Βεζανῆς Λεωνίδας
Βλάχος Παναγιώτης
Βουλγαρίδης Ἰωάννης

Γεωργιάδης Ἀρνάκης Γεώργιος
Γκιουζέλογλου Καλλίνικος
Γρίβας Κωνσταντῖνος

Δάμτσας Νικόλαος
Δαπόλας Φραγκῖσκος
Δημάκης Ἰωάννης
Δρανδάκης Νικόλαος

Ἐξερτζόγλου Νικόλαος
Ἐφραιμίδης Στέφανος

Ζάκος Γεώργιος

Θέμελης Χρυσόστομος
Θεοφανίδης Θεοφάνης
Θεοχάρης Δημήτριος

Καλούμενος Δημήτριος
Καρώνης Δημήτριος
Καψωμένος Στυλιανὸς
Κοτζιᾶς Δαμασκηνὸς

Κουκουμενίδης Βασίλειος
Κουκουλὲς Ἰωάννης
Κουντούρης Χρῖστος
Κριαρᾶς Ἐμμανουὴλ
Κωνσταντινίδης Χρυσόστομος
Κωνσταντῖνος Εἰρηνουπόλεως

Μανούσακας Μανοῦσος
Μέντζος Θεοφάνης
Μιρμίρογλου Βλαδίμηρος
Μούτσογλου Σταῦρος
Μουτσόπουλος Νικόλαος
Μυστακίδης Ἀθανάσιος

Ναουμίδης Μᾶρκος
Νομίδης Μιλτιάδης

Οἰκονόμου Παναγιώτης

Πανταζόπουλος Νικόλαος
Παπαδόπουλος Στέφανος
Παπαδοπούλου Δήμητρα
Πελεκανίδης Στυλιανὸς
Πετρόπουλος Δημήτριος
Πολέμης Δημήτριος
Πρεμετίδης Γαβριὴλ

Ρόκας Γεώργιος

Σγουρδαίου Πολῖνα
Σιδερίδης Παναγιώτης
Σιμαλαρίδου Αἴγλη
Σοφιανὸς Δημήτριος

Τούντας Νικόλαος
Τσολάκης Εὔδοξος
Τσολοδῆμος Ἀθανάσιος
Τωμαδάκης Εὐτύχιος Ἰω.

Χαβιαρόπουλος Δημήτριος
Χόλλεμπαχ Γεώργιος

Ψαριανὸς Διονύσιος

RÉSUMÉS DU VOLUME XXXVI (1968)

N. B. Tomadakis, *Un discours de Joseph Bryennios sur l'«anactisma» de Constantinople (1415)*, pp. 1 - 15.

L'auteur publie ce discours de Joseph Bryennios, prononcé probablement le printemps de 1415 et concernant l'effort de Manuel II pour reconstruire la forteresse de Constantinople, d'après le texte déjà publié (Leipsig 1768) quelque peu modifié. Le texte est divisé en paragraphes précédées d'un résumé du contenu. Un commentaire des citations bibliques et un glossaire accompagnent le texte.

N. B. Tomadakis, *Les opinions de Joseph Bryennios sur la peinture*, p. 16.

L'auteur publie deux fragments du discours de Joseph Bryennios sur le Jugement dernier concernants la présentation iconographique du même sujet.

R. Guilland, *Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin*, pp. 17-26 (en français).

Paul Van Sichem, *L'hymne sur Noé de Romanos le Mélode. Contribution à l'étude des sources*, pp. 27 - 36 (en français).

N. P. Matsis, *La vente des gages d'après l'Eclogue des Isavriens*, pp. 37 - 44.

L'auteur indique les innovations apportées par l'Eclogue des Isavriens au droit Justinien au sujet de la vente des gages. Ces innovations sont notamment les suivantes: 1) D'après l'Eclogue, le créancier peut seulement vendre le gage après trois sommations faites au constituant. 2) L'Eclogue n'exige pas le délai de deux ans après ces sommations, comme le prescrivait le droit Justinien. 3) L'Eclogue exige l'estimation du gage avant la vente.

N. P. Matsis, Questions concernants le «retrait» dans le droit byzantin, pp. 45 - 54.

Parmi les actes byzantins, contenants des donations en faveur des couvents pour le salut de l'âme, existent certains qui mentionnent une contre-prestation de la part du couvent au donateur; d'autre part, dans certains actes de vente à des couvents, le prix fixé est inférieur au prix réel, afin que l'excédant soit utilisé pour le salut de l'âme. L'auteur s'occupe de la question si d'après la pratique judiciaire byzantine le droit de retrait devait être appliqué dans ces cas.

N. P. Matsis, A propos de la Novelle 72 de Léon le Sage, pp. 55 - 69.

L'auteur fait l'esquisse du système contractuel romain (I), analyse le contenu de la Nov. 72 de Léon le Sage, ainsi que les problèmes qui en résultent (II), et examine le sort de cette Nov. dans le droit byzantin (III et IV).

Jean Mamalakis, Le Prôte du Mont Athos Isaak, pp. 70 - 80.

L'auteur présente d'après les sources la vie et la carrière monastique du Prôte de l'Athos Isaak surtout pendant les presque trente ans qui a eu cet office au Mont Athos.

Antonio Garzya, Una declamazione giudiziaria di Niceforo Basilace, pp. 81 - 103 (en italien).

Athanase Ph. Markopoulos, Éloge inédit de Georges Acropolite par Théodore II Lascaris, pp. 104 - 118.

L'auteur publie cet Éloge que Théodore II Lascaris, empereur de Nicée (1254 - 1258), a écrit en 1252; l'édition est accompagnée de nombreuses notes et d'une introduction sur Théodore II Lascaris et son œuvre, la valeur littéraire et le temps de la composition du texte e.t.c. L'Éloge se trouve dans les manuscrits: Parisinus suppl. grec 472, ff. 42ᵛ - 53ᵛ, Parisinus gr. 3048, ff. 43ʳ - 47ʳ, Parisinus suppl. grec 37, ff. 26ʳ - 30ʳ et Scorialensis Y - I - 4, ff. 257ʳ - 260ʳ.

Costas P. Kyrris, Σταράτορος = [Πρωτοσ]τράτωρ or strator: a military institution in XVth century Cyprus, pp. 119 - 138 (en anglais).

Théocharis Détorakis, Une acolouthie inédite de saint Grégoire «τοῦ ἐν 'Ακρίτᾳ», pp. 139 - 151.

L'auteur publie d'après le cod. Paris gr. 928 du XIIIᵉ s. l'acolouthie de saint Grégoire in Akrita déjà remarquée par Eustratiadès (1946). L'acolouthie contienne un canon de saint Joseph l'hymnographe, contemporain du saint Grégoire. Du point de vue littéraire ce canon n'est pas selon l'auteur une de meilleurs œuvres de l'hymnographe mais a tous les éléments caractérisants son style.

C. G. Patrinelis, Cyriaque d'Ancône. Sa service présumée à la cour du sultan Mahomet le Conquérant et le temps de sa mort, pp. 152 - 160.

L'auteur montre que l'opinion généralement admise d'après laquelle Cyriaque d'Ancône était secrétaire du sultan Mahomet le Conquérant pendant les années 1452 - 1454 n'est pas fondée que sur une série des données douteuses ou malinterprétées et des suppositions plus ou moins arbitraires. L'auteur soutient que en realité Cyriaque mourit en Italie en 1454.

T. A. Gritsopoulos, L'École de Courouk-tchesmé, pp. 161 - 240.

L'École Patriarcale de Constantinople, réorganisée sous son nom nouveau, fut installée au palais de la famille Mavrocordatos, située au faubourg de Constantinople Xirocrini (Courouk-tchesmé). Le premier directeur, Dorothéos Proïos (1804 - 1807), plus tard métropolite d'Andrinople l'a relévée au niveau d'un établissement intellectuel important. Pendant les années précédantes à la révolution de 1821 Bospore est comparé a Piérie, le centre des Muses.

Quelques maîtres de l'École ont eu l'initiative d'entreprendre la composition d'un dictionnaire, la bien connue «Kivotos» de la langue hellénique, dont fut publié seulement le premier volume. Le Patriarche Grégoire V encourageant l'effort général pour le relévement du niveau intellectuel de la nation assujetie, a fondé une imprimerie attachée au Patriarcat, où plusieurs ouvrages furent publiés.

L'École réorganisée continua les traditions culturelles de Constantinople. L'étude du grec, langue et littérature, de la philosophie aussi bien que celle de la littérature religieuse constituait la base de l'enseignement. Mais aussi les sciences y étaient cultivés. En même temps

on tâchait a relever leur moral et le désir de la libération nationale. En signalant les résultats de l'activité éducative de l'École Courouk-tchesmé l'auteur remarque son indépendance de tendances conservatrices de l'Église.

Jean-Th. Papadimitriou, *An ancient greek motif and the fables in codex Vaticanus Gr. 1139*, pp. 241 - 263, (resumé en anglais) v. pp. 264 - 266.

Georges Dimitrokallis, *Les églises du type de la croix inscrite d'Italie Méridionale et de Sicile*, pp. 247 - 334.

En étudiant des problèmes relatifs aux églises du type de la croix inscrite, j'ai réuni les plans et la bibliographie principale, des monuments qui se trouvent en Magne Grèce byzantine. Le matériel, d'une grande utilité pour les archéologues et les architectes, se présent dans l'article après une introduction historique et la réexamen des quelques dates (Cattolica de Stilo, S. Marco de Rossano etc.). Dans l'article s'examinent aussi les églises à coupoles et les chapelles souterraines (cryptes rupestres) d'Apoulie.

La morphologie architecturale des églises, qui se signale, par sa simplicité est influencée de beaucoup par l'architecture byzantine de la Grèce et de l'Asie Mineure et nous pouvons dire que les églises sont «formes importées» de Byzance et non d'une évolution locale.

Maria Héréti, *Le recensement des églises et des monastéres dans la région de La Canée à l'an 1637*, pp. 335 - 388.

Les Vénitiens ont toujours manifesté un vif intérêt pour l'enregistrement des revenues et des biens dans les pays qu'ils avaient occupé. Pendant les quatre siècles de leur occupation à l'île de Créte ont redigé plusieurs récensements de population, des villages, des biens feudataires ou ecclésiastiques, conservés jusqu'à present dans les archives de Venise. Le texte inédit du recensement présent, trouvé par l'auteur dans la serie des documents des autorités religieuses (Consultori in Juri) et concernant les églises et les monastéres de la région de La Canée prend une importance speciale, étant donné qu'il est l'unique document de ce genre se rapportant à la region de La Canée. Après une brève préface l'auteur donne le texte intégralement, divisé en paragraphes qui ont été numérotés. Deux indices l'un pour les noms de lieux et l'autre pour les noms

des personnes aussi bien qu'une table générale des églises et des monastéres contenues dans le recensement, suivent au texte et complétent le portrait statistique des établissements réligieux dans la région de la Canée presenté par le texte mentionné.

Nécrologie de Franz Dölger, pp. 389 - 391.

Comptes-rendus par N. B. Tomadakis, T. A. Gritsopoulos, P. Nicolopoulos, N. Politès, A. Markopoulos, pp. 392 - 439.

Bulletin critique par N. B. Tomadakis, A. Vassilicopoulou, pp. 440 - 451.

Informations, pp. 452 - 469.

Bibliographie 1968, par A. Markopoulos, pp. 470 - 480.

Bilan de la Société pour l'année 1968, pp. 483 - 485.

Liste des membres de la Société, pp. 486 - 492.

Résumé du volume XXXVI, pp. 493 - 497.

Tables, pp. 498 - 499.

Errata, pp. 500.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΛϚ΄ (1968) ΤΟΜΟΥ

Σελ.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ : Ἰωσὴφ Βρυεννίου Δημηγορία περὶ τοῦ τῆς Πόλεως ἀνακτίσματος (1415 μ.Χ.) .... 1 - 15

Ο ΑΥΤΟΣ : Ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος περὶ Ζωγραφικῆς 16

R. GUILLAND : Titres et offices du Bas - Empire Byzantin. Le Grand interprète, ὁ μέγας διερμηνευτὴς .... 17 - 26

PAUL VAN SICHEM : L'Hymne sur Noé de Romanos le Mélode. Contrubition à l'étude des sources .... 27 - 36

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΤΣΗΣ : Ἡ πώλησις τοῦ ἐνεχύρου κατὰ τὴν Ἐκλογὴν τῶν Ἰσαύρων .... 37 - 44

Ο ΑΥΤΟΣ : Ζητήματα ἐκ τοῦ θεσμοῦ τῆς προτιμήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ δικαίῳ .... 45 - 54

Ο ΑΥΤΟΣ : Ἐπὶ τῆς νεαρᾶς 72 Λέοντος τοῦ Σοφοῦ .... 55 - 69

ΙΩΑΝΝΗΣ Π. ΜΑΜΑΛΑΚΗΣ : Ὁ πρῶτος τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἄθω Ἰσαὰκ .... 70 - 80

ANTONIO GARZYA : Una declamazione giudiziaria di Niceforo Basilace .... 81 - 103

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Φ. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ : Θεοδώρου Β΄ Λασκάρεως ἀνέκδοτον ἐγκώμιον πρὸς τὸν Γεώργιον Ἀκροπολίτην..... 104 - 118

COSTAS P. KYRRIS : Στράτορος = [Πρωτοσ]τράτωρ, or strator. A military Institution in XVth Century Cyprus........... 119 - 138

ΘΕΟΧΑΡΗΣ Ε. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ : Ἀνέκδοτος ἀκολουθία Γρηγορίου τοῦ ἐν Ἀκρίτᾳ .... 139 - 151

ΧΡΙΣΤΟΣ ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ : Κυριακὸς ὁ Ἀγκωνίτης .... 152 - 160

ΤΑΣΟΣ ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ : Σχολὴ Κουρούτζεσμε ...... 161 - 240

ΙΩΑΝΝΗΣ - ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ : Ἀρχαῖον Ἑλληνικὸν Μυθογραφικὸν θέμα καὶ οἱ μῦθοι τοῦ Βατικανοῦ κώδικος 1139 .... 241 - 266

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ : Οἱ σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι ναοὶ τῆς Σικελίας καὶ Κάτω Ἰταλίας............. 267 - 334

ΜΑΡΙΑ ΧΑΙΡΕΤΗ : Ἡ ἀπογραφὴ τῶν ναῶν καὶ τῶν μονῶν τῆς περιοχῆς Χανίων τοῦ ἔτους 1637 .... 335 - 388

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑ : Νικ. Β. Τωμαδάκης : Franz Dölger (1891 - 1968) .... 389 - 391

Σελ.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ : Ὑπὸ Ν. Β. Τωμαδάκη, Τάσου Ἀθ. Γριτσοπούλου, Παναγιώτου Γ. Νικολοπούλου, Νικολάου Γ. Πολίτου καὶ Ἀθανασίου Φ. Μαρκοπούλου .... 392 - 439

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ : Ὑπὸ Ν. Β. Τ(ωμαδάκη) καὶ Ἁγνῆς Βασιλικοπούλου .... 440 - 451

ΕΙΔΗΣΕΙΣ (Τὰ Συνέδρια Κρυπτοφέρρης, Βησσαρίωνος, Ἑνετίας. Μνημόσυνον Κ. Παλαιολόγου. Μνημόσυνον Στεφ. Ξανθουδίδου. Συμπόσιον Βυζαντινῆς Φιλολογίας. Τὰ Ἐπιστημονικὰ Κέντρα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους) .... 452 - 469

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Βυζαντινῶν δημοσιευμάτων ὑπὸ Ἑλλήνων ὑπὸ Ἀθαν. Φ. Μαρκοπούλου .... 470 - 480

ΛΗΦΘΕΝΤΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ .... 481 - 482

ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 1968 .... 483 - 485

ΠΙΝΑΚΕΣ .... 486 - 492

RÉSUMÉS .... 493 - 497

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΛϚ΄ ΤΟΜΟΥ .... 498 - 499

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ 500

P. Van Sichem: L'Hymne sur Noé de Romanos le Mélode.

ERRATA

L'auteur tient à remercier les collaborateurs du prof. Tomadakis qui se sont chargés de la correction des épreuves; des raisons indépendantes de sa volonté lui avaient empêché de s'en occuper personnellement. Malgré tous les soins apportés à la correction, il regrette de devoir signaler quelques erreurs et omissions :

p. 28, 1ière ligne : veuillez lire *memre* au lieu de *mètres*.
p. 29, 3ième ligne : veuillez fermer la parenthèse après *ailleurs*[1].
p. 29, 15ième ligne : veuillez lire *scripturaires* au lieu de *scriptuaires*.
p. 29, 19ième ligne : veuillez changer ; en :.
p. 30, 6ième ligne : veuillez insérer *se* devant *réfère*.
p. 31, Les deux premiers mots de la citation en hébreu ont été imprimés à cause d'une erreur technique; on a reproduit une ligne entière sur le cliché, au lieu du passage indiqué par l'auteur de l'article.
p. 36, 3ième ligne de la note : veuillez lire *Janssens* au lieu de *Janssen*.

En plus, veuillez lire oïkos, oïkoi et Menaïa, partout où il a été imprimé oīkos, oīkoī et Menaīa.

Enfin, veuillez noter que l'auteur est *boursier dans le cadre de l'accord culturel belgo-hellénique*, pour les années académiques 1967 - 68 et 1968 - 69. La mention de son statut de boursier, qui a été omise involontairement, figure dans l'original dactylographié de l'aricle.

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

σελ.	στίχ.	ἀντὶ	γρ.
243	4 (ὑποσημ. 3)	Smrtis Panchatantra I	Smṛtis Pañcatantra 1.
247	20	ἕοικεν	ἔοικεν
251	10	θέματα.	θέματα,
252	17	ὑπενθυμίζουσαν	ἐνθυμίζουσαν
252	1 (ὑποσημ. 3)	dell	dell'
254	6	τινων	τινῶν
254	προτελευταῖος	λεο τόπαρδος	λεοντόπαρδος
260	25	εὐθέως	εὐθέος
260	1 (ὑποσημ. 1)	οἷς	οἵς
262	15	Zentrablatt	Zentralblatt
262	8 (ὑποσημ. 1)	I.	'I.
262	10 (ὑποσημ. 1)	quattre	quatre

ΕΞΕΤΥΠΩΘΗ ΕΝ ΤΩ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΩ ΑΔΕΛΦΩΝ ΜΥΡΤΙΔΗ
ΚΑΛΛΙΔΡΟΜΙΟΥ 48, ΑΘΗΝΑΙ (707)

Ὁ ΛϚ΄ (1968) τόμος τῆς ΕΠΕΤΗΡΙΔΟΣ ἐξετυπώθη τὴν 30ὴν Ἀπριλίου 1969 ἐπιμελείᾳ τοῦ διευθυντοῦ αὐτῆς καθηγητοῦ κ. Νικολάου Β. Τωμαδάκη